DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Cemil Sena

HAZRETİ MUHAMMED'İN FELSEFESİ

Hazreti Muhammed Kimdir? Peygamber ve Peygamberlik, Melekler, Cinler, Şeytan ve İblis, Kıyamet ve Ölümden Sonra Dirilme, Cennet, Cehennem, Ruh, Ölüm ve Ölüm Ötesi, Vahiy Nedir? Kur'an, Tanrı, İman, İbadet, Dua ve Yarlıgama, Tövbe, Bilim ve Din, Kader ve Elindelik Problemi, Dünya, Din ve Ahlâk, Hukuk, Hazreti Muhammed'in Kişiliği, Başarı ve Amaçları, Dinde Revizyon, Layiklik, Özgür Düşünce.

Remzi Kitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

HAZRETİ MUHAMMED'İN FELSEFESİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

REMZİ KİTABEVİ A.Ş. Yayınları
Dizgi, Baskı ve Cilt: EVRİM MATBAACILIK LTD.
Cağaloğlu, S. Mescit S. 3 - İstanbul, 1984

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cemil Sena

HAZRETİ MUHAMMED'İN FELSEFESİ

REMZİ KİTABEVİ
Ankara Caddesi, 93 - ISTANBUL

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

ÖNSÖZ, 7 · İKİNCİ ÖNSÖZ, 11 · Not: 14

BÖLÜM I. *HAZRETİ MÜHAMMED,* 15

I. Hz. Muhammed Kimdir? 15 · II. Peygamberler, Peygamberlik ve Hz. Muhammed, 23 · Elçi ve Peygamber, 23 · Peygamberler, Nerelere ve ne için Gönderilmişlerdir? 23 · Peygamberler Hakkındaki Ayetler ve Bunlardaki Çelişkiler, 25 · Peygamberlerin Kusurları, 26 · Vazifeleri, 28 · Hz. Muhammed'in Almış Olduğu Direktifler, 29 · Son Peygamber ve Öteki Dehalar, 30 · Öteki Dinlerin Kerametleri, 31 · III. Hz. Muhammed'in Bilgi Kaynakları, 38 · Sezgi, Vahiy ve İlham, 38.

BÖLÜM II. *MİSTİK HAYAT,* 45

I. Mistiklik ve Mistik Hayalgücünün Verileri, 45 · (Mistiklik veya Tasavvuf, 45 · Tinsel İşkenceler: Oruç, Sükût ve İnziva, 50 · Dalınç, Rüyalar, Sanrılar, Mistik evlenme, 51 · Mistikliğin Özellikleri, Telkin ve İnançları, 52 · Mistikliğin Bilim Karşısındaki Durumu, 55 · Gazalî'ye Göre Geçilmesi Gereken Aşamalar, 59 · Mirac, 60 · Ahret, 66 · Bir Düş, 68 · Kevser, 69 · İblise Verilen Cezâ, 71 · Mistik Hayalgücünün Bazı Sonuçları, 72 · II. Melekler, 75 · III. Cinler, 91 · IV. Şeytan veya İblis, 100 · V. Kıyamet ve Ölümden Sonra Dirilme, 105 · VI. Cennet, 117 · VII. Cehennem, 127 · VIII. Ruh, Ölüm ve Ölüm Ötesi, 136 (Ruh Nedir? 136 · Ölüm Nedir? 142 · Ölüm Ötesi Hakkındaki İnançlar, 146.

BÖLÜM III. *İSLÂM DİNİNİN DAYANAKLARI,* 154

I. Vahiy Nedir? 154 · Kur'an, 170 · II. Kur'an, 170 · III. Kur'an ve Estetik, 187 · IV. Kur'an ve İnciller Arasındaki İlişkiler, 196 · Mucizeler, 205.

BÖLÜM IV. *İSLÂM DOKTRİNİNİN MİSTİK İŞLEMLERİ,* 226

I. Din Nedir ve İslâm Dini, 226 · II. (A) Tanrı, 238 · Tanrılara Dair Genel İnançlar, 238 · Tanrıların Adaleti, Dişi ve Erkek Tanrılar, 239 · Kurban ve Sunaklar, 243 · Tanrıların İnsanlara Benzeyen Özellikleri, 247 · Bir Anketin Verileri, 250 · Komünizmde Tanrıtanımazlık, 253 · En Yeni İnançların Aldığı Yön, 255 · (B) İslâm Dininin Tanrısı (Allah), 258 · III. İman, 275 · IV. İbadet, 282 · V. Dua ve Yarlıgama, 290 · VI. Tövbe, 298 · Kimlerin Tövbeleri Kabul Edilir? 299 · Kabul Edilmeyen Tövbe Yoktur, 301.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM V. *Hz.MUHAMMED'İN BİLİM VE ÖZGÜRLÜK ANLAYIŞI*, 303

I. Bilim ve Din, 303 · II. Din Bilim Sınırlarını Aşabilir mi? 312 · III. İslâm Dininin Bilim Anlayışı, 324 · IV. Manastır ve Medrese Öğretileri, 335 · Manastırlar Neleri Öğrettiler? 335 · Medrese Bilginleri Ne yaptılar? 337 · Bugünkü Durum Nedir? 338 · V. Kader ve Elindelik Problemi, 342.

BÖLÜM VI. *Hz. MUHAMMED'İN ONTOLOJİSİ*, 363

I. Kozmogoni, 363 · II. İnsan, 375 · III. Dünya, 384.

BÖLÜM VII. *SOSYAL KURUMLAR*, 389

I. Din ve Ahlâk, 389 · II. Hukuk, 420 · A. Adalet Sorunu, 420 · B. Kutsal Haklar ve Ceza, 429 · C. Kadın Hakları, 434 · D. Ekonomik Haklar, 446 · E. Politika, 451 · F. Savaş (Cihat), 460.

BÖLÜM VIII. *Hz. MUHAMMED'E KARŞI DİRENMELERİN MAHİYETİ*, 466

I. Hz. Muhammed'e Yapılan İtiraz ve İftiralarla Tanrısal İltifat ve Direktifler, 466 · Hz. Muhammed'den Sonraki Sapıklıklar, 486 · III. Hz. Muhammed'in Kişiliği, Başarıları ve Amaçları, 504.

BÖLÜM IX. *SONUÇ VE AÇIKLAMALAR*, 526

I. A. Dinde Revizyon, 526 · B. Din ve Dünya, 530 · C. Sosyal Kurumların Evrimi, 534 · D. Yeni Din Anlayışında Ayrıntılar, 539 · II. Layik ve Özgür Düşünce, 545 · III. Kur'anı Türkçeleştirmek, 548 · IV. Kutsal Öğütler, 552 · V. Sağcılık, 555 · VI. Şeriatçılık, 558 · VII. Din Dersleri Ne Fayda Sağlar? 565 · VIII. Hafızlık, 569.

Özel Adlar Endeksi, 573 · Bibliyografya, 581.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Büyük Filozoflar Ansikopedisi (4 cilt, 1957-1969) adıyla yayınlamış olduğumuz eserde[1], İslâm din, felsefe, kültür ve uygarlığının ilk kurucusu olarak Peygamberimiz Hazreti Muhammed'e de bir yer vermek istemiştik; fakat bir ansiklopedide, kendisine ayırabileceğimiz yer, onun büyüklüğüyle ve İslâm toplumlarındaki önemiyle orantılı olamayacağı için, onu ayrı bir kitapta, olabildiği kadar geniş çizgileriyle tanıtmayı denemek istedik. Şüphesiz ki, bu, büsbütün ayrı bir uzmanlığa ihtiyaç gösteren ve incelenmesi zor olduğu kadar da nazik bir konudur. Fakat biz, ansiklopedimize uyguladığımız yöntemden (metot) ayrılmayarak, kendisinin hayatıyla kutsal bildirileri arasındaki ilişkileri kaybetmemeye ve dolayısıyla Kur'andan ve hadislerden fazlasıyla faydalanarak, büyük kişiliği hakkında az çok bir felsefeci gözüyle bilgiler vermeye çalıştık; ve Hz. Muhammed'in bir filozof olduğunu değil, bir felsefeci yönünün de bulunduğunu açıklamaya özendik.

Her şeyden önce, eserimizde, türlü vesilelerle aklımıza gelmiş olan eleştirimler ve bazı özel görüşlerimiz yüzünden, imanımızın zayıf ya da şüpheli olduğu kanısına düşülmemesini dileriz. Bunlar, yüzyıllar boyunca birçok İslâm bilginleriyle sistem ve mezhep kurucuları tarafından da başka başka şekillerde ileri sürülmüşlerdi; çokları da yaşadıkları dönemlerde veya ölümlerinden sonra küfürle suçlandırılmışlardı. Artık yaşadığımız çağda ve demokratik Türk toplumunda böyle ilkel ve geri hükümlerin verilemeyeceğine emin olduğumuz gibi, gerçek Müslümanlığın da bu çeşit iftiralara asla izin vermeyeceğine inanmaktayız. İslâm dini, gerçekleri arama işini engelleyecek olan saçma (batıl) inançların baskısından tiksinen yüksek ve hoşgörücü inanç ve bildirilerden yoğrulmuştur; nitekim ulu Peygamberimiz, bütün ömrünü insanlara, gerçekleri öğretmekle geçirmiştir. Biz bu eserde, büyük dinimizle onun kutsal kurucusu hakkında çözümsel (analytique) bir panorama sunmayı diledik ve olabildiği kadar nesnel ve bağımsız düşünmek ve anlatmak istedik. Dini ilgileyen eserlerle tefsircilerin pek çoğunda, özel bir iman gayreti görüldüğü için, okuyanlara, düşüncelerden ve gerçeklerden çok, asla akla ve bilimsel verilere hitap etmeyen birtakım mistik telkinlerde bulunmak âdeti yerleşmiş; masal türünden olan söylentilere dalarak dinin gerçek amaç ve bilgelikleri ihmal olunmuştur[2]. Biz burada, İslâmın savunduğu de-

---

(1) Bu eserimizin ikinci baskısı, Remzi Kitabevi tarafından yayınlanmıştır. (1974-1976).

(2) Bilgisiz vaiz ve imam gibi din adamlarının yanlış ve zararlı telkinlerinden başka, örneğin, Kadi Beyzavî, *Ruh-ül Beyan*'ında; Fahreddin-i Razî, *Tefsir-i Kabir*'inde; Taberî, *El-Tefsir*'inde ve daha diğer birçokları uydurma hadislerden, İsrail masallarından, çoğu yanlış astronomi bilgilerinden, tekrarlardan ve çeşitli ukalâlıklardan kurtulamamışlardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rin düşünce ve ülküler üzerinde durduk ve mistik hayal gücünün harika türünden uydurmalarıyla pratik ve ahlâksal değeri olmayan söylentileri, bir akıl süzgecinden geçirdik[1].

Eserimizin bazı bahislerinde, bazı düşüncelerle bazı ayet, hadis ve görüşleri, bilerek tekrar ettik; hadisleri daha çok Buharî ile Müslim'in Sahih'lerinden aldık; dolaylı veya dolaysız olarak faydalandığımız eserlerin adlarını da metinlerde ve bibliyografyada verdik. Ayetlerin Türkçelerini, az çok kendi Arapçamıza da güvenerek asıl metinlerden alırken, daha az yanılmış olmak için bunları dilimize ve Fransızcaya çevrilmiş olanlarla karşılaştırdık ve olabildiği kadar kendi lehçemizin üslubuna göre saptadık. Ayetlerin sayı numaraları, okunuş tarzındaki farklar yüzünden, her Kur'anda aynı olmadığından, bizim kaydettiğimiz numaralar da bazen farklı olmuştur.

Bu eserde, Hz. Muhammed'in bütün ülkü ve telkinlerini açıklayabilmek için, İslâm dinini ilgileyen problemlerin en önemlilerine dokunulmuştur. Amacımız, bu problemleri asla her yönden çözümlemek değildir. Biz, bütün bunlara dair gereken sentetik bilgileri verirken, bazen bu problemlerin psikoloji, sosyoloji, tarih, mitoloji ve öteki dinlerle bilimler bakımından kaynaklarına kadar inmeye ihtiyaç duyduk. Bunun açık nedeni, Peygamberimizin de, insan uygarlık ve kültürünün evrim zincirinde, bir tarafını geçmişe, bir tarafını da geleceğe bağlayan bir altın halka olduğunu ve yaşadığı dönemdeki sosyal ve tarihsel koşullardan da etkilendiğini bildirmektir. Kitabımızdaki görüş ve iddialar, Türk, Arap ve Hıristiyan düşünürlerin de yıllarca değinmiş ve savunmuş oldukları, hatta gerçeklenmesini diledikleri düşünce ve gerçekler türündendir. Maksadımız, ne ulu Peygamberimizi, ne de onun getirmiş olduğu yüce dinimizi küçültmektir; Hz. Muhammed, o çeşit büyüklerdendir ki, hiç bir övme ve saygı sıfatları onun büyüklüğünü anlatmaya yetmez ve onun aleyhinde ileri sürülecek eleştirim ya da saldırganlıklar da onun ebedî ve büyük kişiliğini küçültemez, fanileştiremez. O da Konfüçyüs, Buda, İsa ve Musa... gibi, insanlık tarihinin yıkılması olanaksız anıtlarından biridir ve bu anıtların en değerli ve en üstünüdür.

İzlediğimiz amaçlardan biri de, Hz. Muhammed'i, her çeşit kişisel ve geleneksel iman baskılarının taraflı ve ilkel görüşlerinden kurtararak, olumlu bilimlerin yöntem ve anlayışlarıyla incelemeye çalışmak ve bu tarzda çalışacak olanlara, daha doğru ve yetkin eserler yazmalarını gerektiren bir taslak vermektir. Bu itibarla eserimiz peygamberimizin felsefesine olduğu kadar da Müslümanlığın felsefesine bir giriş telakki edilmelidir. Diğer bir amacımız da, kendi ulusal gelişmemizle dinimiz arasındaki olumlu ya da olumsuz ilişkilerin bazı noktalarına işaret etmek ve gittikçe gevşemeye başlayan veya bozulan bu ilişkilerin nedenlerini anlamak isteyenlere bazı çağrışım öğeleri (unsur) vermektir. Bu amaç, pek önemlidir ve ayrı bir esere sığacak kadar da geniştir.

---

(1) Kur'an ve hadislerde, akıl ve bilime verilmiş olan yüksek değer, hiç bir dinde yoktur. Metinlerdeki bahislerde de görüleceği gibi, Kur'anda, kitap ve sayfalar 209, anlayıp kavramak 19, bilim ve irfan 217, akıl ve fikir 66. düşünerek mütalaa etmek, yani zikir ve tezekkür 126, akıllılar 11, kanaat getirmek 12, kalem, mürekkep ve satır 17 ayette tekrarlanmışlardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Siyasal bir kuvvet halini alan herhangi bir din, kendine bağlanmış olan uluslara, yalnız birtakım tapım (culte) ve inanç kurallarını değil, aynı zamanda bu kurallardan doğan kültür ve kurumları da kabul ettirir. Bu durumda ulus, kendi özel ve tarihsel kişiliğini yitirerek, siyasal otoriteyi temsil eden mistik kuvvetlerin potasında erimeye mahkûm olur. Halifelik, Osmanoğullarına geçtikten sonra, devletin egemenliğiyle birlikte dinin korunma ve uygulanma işini de üzerine almış olan Türk ulusu, Hz. Muhammed'e karşı olan içten bağlılık, hayranlık ve saygısını, kendi ulusal çıkarlarını olduğu kadar da ulusal özellik ve kişiliğini ihmal edecek kadar aşırı bir dereceye çıkardı ve sanki her Arap, Peygamber soyundan kutsal bir kişiymiş, Arabistan toprakları da, cennetin giriş kapılarını saklıyormuş gibi, mübarek sayıldı; anavatanın tüm serveti Arap ülkelerine döküldü, fazla olarak, «necip Arap kavminin» dili, sanatı, kültürü, hatta neredeyse çöl ahlâkı benimsendi; böylece ulusumuz, Arapların ve Müslümanlığın manevî sömürgesi haline geldi. Yaşadığımız dönemde bile garip bir ümmetçiliği savunan, ya da evvelâ Müslüman, sonra Türk olduğunu iddia edecek kadar ulusal benliğini inkâr etmekte fayda uman, Müslümanlığı ayrı bir ulus sayarak Türklüğü inkâr eden kimseler görüldü; dilimiz, edebiyatımız soysuzlaştı; yüzyıllarca mimarlık dışındaki plastik sanatlar gelişemedi; ahlâk ve törelerimiz gerçek değerlerini yitirdi. Çoğu bilgisiz ve hoşgörüden yoksun olan din adamlarımız, ulusal ruhu öldürmekte, din ve dünya bakımından fayda gördüler ve bizi âdeta Araplaştırmak gayreti güden baskılarıyla her çeşit Batı uygarlığından faydalanmamıza, gelişip ilerlememize engel oldular. Yanlış anlaşılmış, fena telkin edilmiş ve politika amaçlarına hizmet ettirilmiş bir din ve imanın kendilerine sağladığı maddesel ve tinsel (manevî) saltanatın sefil konforu altında, felsefeye can çekiştirilmiş, layik ve olumlu (müspet) bilimler okullarımıza gereği kadar sokulamamış, medreselerin asalak mensupları, bütün topluma egemen olmuş, ulusal değerlerimizi soysuzlaştırmıştır. Bu zümrenin büyük bir çoğunluğu, dinin akla değil, duygulara seslenen taraflarına önem vererek halkı, tinsel hayatın estetik heyecanıyle ve hayatsal değer taşıyan ahlâksal emirleriyle, dinin bilgeliğiyle değil, uydurma harikaların trajik ve gülünç sahneleriyle sersemleştirmişlerdi. Böylece, yurdumuzu, Tanrı'nın elçisine sığınan, yalnız ondan şefaat ve yardım dilenen asık suratlı, dünyaya geldiğine pişman, ahretlerini onarmak için dünyalarından vazgeçmiş, tembel, miskin, hoşgörüden ve erdemden (fazilet) yoksun, her yeniliğe, «gâvur icadı» veya «günah» diye dirsek çeviren, hatta düşmanı olan insanların barınağı haline getirdiler ve imanı, din maskesi altında en çirkin eylem ve tutkularını saklamasını bilen birtakım sefillerin siperi yaptılar. Oysaki, yüce Peygamberimizin getirmiş olduğu din, kapsadığı gerçekler ve savunduğu ilkeler itibarıyla o kadar zengindir ki, ilerlemeyi durduracak hiç bir engel önünde gerilemez; eyleme, harekete, dünya için faydalı ve insanları mutlu kılan her iyi şeye değer verir. Bu dinamikliği, Hz. Muhammed, kendi hayatının yorulmak bilmez gayret, girişim ve savaşlarıyla da ispat etmiştir.

İslâm âlemini olduğu kadar da aziz ulusumuzu, geri toplumlar arasında bırakan bilgisizlik ve bu bilgisizliğin sırtından geçinenlerin yüzyıllarca süregelen baskısı, yalnız devrimsel yasalarla değil, aynı zamanda felsefe ve diğer

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çağdaş bilimlerle, teknikle bezenmiş, yurt ve ulusseverlikleri, imanları kadar, hatta daha da üstün olan din bilginleriyle, gerçekten aydın, her çeşit ilkel gelenek ve alışkanlıklardan kurtulmuş kimselerin yardımıyla azalıp yıkılacaktır. Bu inancın etkisi altında yazılmış olan bu eser, bu gerçeğe inanmış olanlara da bir ışık tutma istek ve cesaretinden ilham almıştır.

Üzerinde durmak istediğimiz noktalardan biri de, dinin neleri emrettiğini, bunlardan bugün için hangilerinin kolayca uygulanabileceğini belirtmektir. Bunu ayırt etmek, Tanrısal emirleri, her Müslümanın açıkça ve dolaysız olarak kendi dilinden öğrenmesiyle mümkün olacağına inanmaktayız. İlerdeki bahislerde görüleceği gibi, Arapların iyi anlaması için, Kur'an, Arapça bildirilmiştir. Büyük Türk ulusu da, dinini doğru ve iyi anlayabilmek için, Kur'anını, dualarını kendi diliyle anlayarak okuyabilmelidir. Bundan daha isabetli ve Tanrısal isteğe, bundan daha uygun bir gerçek olamaz. Arapça, Tanrı dili değildir; Arap kavminden gelmiş olan mübarek elçinin kendilerine hitap ettiği Samî bir ulusun dilidir. O dili kutsal sayıp, kendi dilimizi ve ulusumuzu hor görmek gibi bir aşağılık duygusu, bütün ulusal varlığımızı tehlikeye düşürür. Eğer Ulu Tanrı, bize de bir elçi göndermeyi murat etmiş olsaydı, Türkçe vahiylerde bulunur, Cebrail'i Türkçe konuştururdu.

İnsanlığın ilerleme ve gerilemesinde dinlerin oynamış oldukları rol hakkında pek çok incelemeler yapılmıştır. Biz bu konuda önemle durmadık. Her ulus, kendi kurumlarını, yine kendi sosyal koşullarına (şart) göre yaratır; yani uluslar bunlara, kendi çıkarlarının etnik (ırkî) ve tarihsel özelliklerinin zorunlu kıldığı yönleri ve şekilleri verirler; kendi sosyal yapı ve dehalarının doğal damgasını, kurumlarında devam ettirirler; bütün mezhepler ve tarikatlar, bu gerçeğin sonuçlarıdır. İslâm dini, ulusların gelenek ve ülkülerine hizmet bakımından en esnek yorumlara elverişli olan bir dindir; her din ve felsefe gibi, onun da eskimiş, rolünü bitirmiş, uygulanması olanaksız tarafları vardır; bunları ayıklamayı bilmek ve onun her dönem için olduğu kadar da her insan için değişmez bir gerçek olan canlı, bereketli, yaratıcı taraflarını bulup bunlardan fayda sağlamak, dine gösterilecek en büyük saygı olduğu gibi, bu, büyük din bilginlerinin de en esaslı bir ödevidir.

İşte, eserimizde okurlarımızn keşfetmelerini dilediğimiz ilkeler, bütün bu türlü düşüncelerin atmosferine terk edilmiştir. Okurlarımızın bizde sayısı pek çok olmadığını sandığımız bu denemeden ötürü, düşmüş olabileceğimiz yanılmaları iyi niyetimize bağışlayarak bizi yermemelerini dileriz[1].

Erenköy, 2.1.1967 *Cemil SENA*

(1) Bu eserde, gerek *Tanrı* (Allah), gerek *Hz. Muhammed* sözcüklerine, dinsel eserlerde yazılması âdet olan saygı, salât ve selâm cümlelerini eklemedik; Kur'anda da emredilen bu vazifeyi, okurlarımızın kendi içlerinden söylemelerini uygun bulmaktayız. Zira, bu sıfatları kaydetmek yüzünden kitabımızın hacmi fazlasıyla kabarmış olacaktı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İKİNCİ ÖNSÖZ

Bu eserin birinci baskısı, az zamanda geniş bir alana yayılmış ve nüshaları tükenmiştir. Hâlâ sürekli olarak aranması da, bir kez daha yayınlanmasını gerektirmiştir. Aydın çevrelerde olumlu, tutucu çevrelerde olumsuz yargılarla yapılmış olan eleştiriler, bizi, kitabımıza bazı önemli ve yeni bilgilerle açıklamaları eklemeye de zorlamıştır. Fakat bu ekler yüzünden, güttüğümüz amacı asla yitirmiş değiliz.

Her şeyden önce, ziyaretimize gelerek, ya da mektuplarıyla ve telefonlarıyla takdir ve iltifatlarını esirgememiş olan değerli ve sayın okurlarımıza şükranlarımızı sunarken, eserimizin adından bile ürkerek, içindekileri dikkatle ve sonuna dek okumaktan çekinmiş olan bazı yurttaşlarımızın da, bizi kınamış olduklarına, hatta çirkin bir dille saldırmaktan çekinmediklerine esefle işaret etmeliyiz. Kişisel duygularından, belki de bazı art düşüncelerin etkilerinden kurtulamamış olan bu kimselere karşı da, Müslümanlığın uygun bulduğu hoşgörüyle ve sevgiyle bağlıyız.

Bilimsel konularla uğraşanlar, okuyanları sevindirerek, onların takdirini kazanmak için değil, gerçeklerin aydınlanması için düşünür, araştırır ve göz nuru dökerler. Fransız düşünürü R. de Gourmont, *"Bir gerçek arandığı zaman, asıl korkunç olan şey, bulunmuş olandır"* der. Bir eserde aradıklarını bulamayanlar, ya dikkatle okuma yeteneğinden yoksun olanlardır, ya da elde ettikleri sonuçların esinlediği (ilham) gerçeklerden ürkenlerdir. Yayın hayatımızda, din ve peygamber konularını, mistik ve saçma inançlardan sıyrılarak nesnel bir gözle incelemeye, hemen ilk kez cesaret etmiş olan bu eserin, tutucu zekâlarda bırakmış olduğu izlenim de böyle olmuştur. Oysaki, eserimiz bir Tanrıbilim denemesi değildir. Bunun içindir ki, Tanrıbilimcilerin kullanma âdetinde oldukları dil ve protokola riayet edilmemiştir. Bunu, dine ve Peygambere karşı bir saygısızlık sayanlar, skolastik geleneklerin üslup ve dogmatizminden kurtulamayanlardır. İngiliz düşünürlerinden Emerson, der ki: *"İnsan olmak isteyenler, Anglikanlığa bağlanmamalıdır; bir iç hayatı yaşadığım için, işim, kutsallığı bir gelenekten elde etmek değildir; hiç bir yasa bana, kendi varlığımdan daha kutsal değildir; benim için iyi olan tek şey, doğru yoldur"*. Biz de buna inanarak, doğruyu söylentilerde, politik ve çıkarcı amaçlarda, din gayretiyle akıllarını yitirmiş olanların saplandıkları medrese ve manastır sistemlerinde değil, özgür, layik ve pozitif düşüncenin aydınlattığı yollarda, yani kolayda değil zorda aramayı tercih ettik. Bu itibarla biz, dini ve dinlerin kapsamına giren türlü dogmalarla problemleri, insanoğlunun yarattığına inanarak, bunların geçirmiş olduğu evrimle insan zihninin ve toplumlarının geçirmekte olduğu evrimler arasında bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

paralellik gördük ve evrimci bir gözle türlü dinlerin ve mezheplerin verilerini açıklamak suretiyle Müslümanlığın gerçek niteliğini ve kaynaklarını da aydınlatmaya çalıştık. Eflatun, 'Phaydaros' adlı diyaloğunda, sözünü ettiği bir efsane dolayısıyla, der ki: *"Bugün herkes, vaktiyle alayını izledikleri Tanrı'ya saygılarını sunmakta ve kendi karakterine en uygun gelen bir aşkı seçmektedir. Yani herkes, kendi Tanrısını yaratmakta ve Tanrısı için kendi kalbinde bir heykel dikerek onu süslemekten hoşlanmaktadır"*. Mistik inançların, toplumlara ve çağlara göre değişen oluşlarıyla, bu inançları, bireylerin kendi seviye ve anlayışlarına göre olduğu kadar da, içinde yaşadıkları toplumlardan aldıkları bilgi ve alışkanlıklara göre biçimlendirmeleri de bu gerçeğin açık kanıtlarındandır.

Bizi eleştirenlerden bazıları, düşündüklerimizi, dinsiz, müşrik ya da Musevî bilginlerin görüşleriyle güçlendirmeye çalıştığımızı ileri sürmüşlerdir. Bir düşüncenin doğruluğu, onu ileri sürenlerin özel kişilik ve niteliğine bağlı değildir. Çağımız uygarlığını yaratmış ve insanlığın bin bir ıstırabına deva bulmuş olanların hemen tümü, Hıristiyan, Yahudi, Japon, Rus... vb. gibi Müslümanlıkla ilişkileri olmayan büyük adamlardır, hatta ilkçağlarda yetişmiş olan büyük düşünürlerin yaktıkları düşünce meşalesi, bugün de karanlık ruhları aydınlatmaya devam etmektedir. Kaldı ki, biz hiç bir iddiamızı, Kur'an ayetleriyle hadislere, İslâm ermiş ve düşünürlerine başvurmadan da ileri sürmüş değiliz. Ayetlerle hadisler ve tefsir kitapları, mukayeseli bir yöntemle incelendiği ve her ayetin, hangi olay dolayısıyla bildirildiği, arandığı zaman, Hz. Muhammed'in gerçek kişiliği, düşünceleri, amaçları, daha saydam bir açıklıkla belirir. İsrail, Hıristiyan ve Doğu âleminin kaynaklarına fazla önem verişimizin nedeni, bunlarla İslâm dogmaları arasındaki yakınlığı ve hatta birçok noktalardaki benzerlikleri fark etmiş olmamızdır. Nitekim, Kur'an da, Tevrat'a, İncil'e ve İsrail peygamberlerine fazlasıyla değer vermiş ve Samî kavimlerin geleneksel mistisizminden tamamıyla kurtulamamıştır.

Bazı okurlarımız, eserimizde Müslümanlığı küçümsediğimizi, hatta dinsizliği yaymaya çalıştığımızı ileri sürecek kadar insaftan uzaklaşmışlardır. Bize öyle geliyor ki, bunlar, dinsizliği yaymakla, dinin gerçek niteliğini aramak arasındaki farkı ayırt etmek istememişlerdir; belki de böyle düşünmeleri, politik ya da ekonomik çıkarlar için bir fayda sağlar umuduna kapılmış olmalarındandır. Dinsel konular üzerinde eser yazacak olanların, mutlaka medreselerde yetişmiş olmalarını, bir felsefecinin bu kutsal konu üzerinde düşünüp yazma yetkisi olamayacağını savunan iddialara da rast geldik. Çağımızın düşünce özgürlüğüne vermiş olduğu önem, hiç bir inancı, belirli bir zümrenin tekeline bağlamış değildir. Şeyhülislâmlar dönemlerinde görülen sansür ise, demokratik devlette çoktan kaldırılmıştır. Bir eser, yayınlandıktan sonra, onu yazmış olanın kişiliğinden önce eserin gerçek değerini eleştirmek, hem ahlâksal, hem de bilimsel bir zorunluluktur. Oysaki, bizim bu konularla olan ilişkimizin en az altmış yıllık bir geçmişi vardır. Eserimizin yadırganmasındaki başlıca nedenin, yüzyıllardan beri din adamlarımızdan çoğunun, medrese ve camilerimizde, hatta devlet işlerinde, halkımızı uyuşturmaktan ve Müslümanlık adına Araplaştırmaktan başka bir şey yapmamış olmaları ve bizim böyle bir geleneğe karşı çıkışımızdır. İnsanları ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olayları bilim ve tarih gözüyle inceleme yolunu, daha XIV. yüzyılda göstermiş olan İbn Haldun, Araplığına rağmen, *"Dünyadaki ümmetlerin en büyüğünün, Türkler olduğunu ve insan cinsleri arasında, onlardan başka ayrıca büyük bir cinsin bulunmadığını bil!"* diyecek kadar ulusumuzun gerçek değer ve yüceliğini öğretmeye çalıştığı halde, bizim ulema (bilginler) adıyla toplumumuzun her insanından saygı görmüş ve kendilerine inanılmış olan din adamlarımızın önemli bir kısmı, halkımıza birtakım İsrail kaynaklı masallarla saçma ve hayatsal değeri olmayan düşünceleri aşılamaktan başka bir şey yapmamışlardır. Çoğu okuyup yazma bile bilmeyen ulusumuza, ahret nimetlerinden başka bir şey vaat etmeyen medrese çömezlerinin ve bunları koruyanların, ahlâk, düşünce ve uygarlık bakımından hangi olumlu hizmetlerde bulunduklarını göstermek ve açıklamak zordur. Bunun en açık kanıtı (delil), İslâm âleminin maddesel ve tinsel sefaleti, köylülerimizle ulusumuzun büyük bir çoğunluğunda görülen ilkel anlayıştır.

Dinsel konular üzerinde düşünmek, yalnız bilginlerin değil, her Müslümanın ve düşünürün ödevidir. Artık düşünce ve inanç hayatında tabu'ların kalmadığı bir dünya ve çağda yaşamakta olduğumuzu anlamak gerektir. Dinimiz gibi ulusumuz da hoşgörücüdür ve tarihimizin hiç bir döneminde, halkımıza, dini dolayısıyla baskılar yapılmış değildir. Camilerimiz bütün iman edenlere açık olduğu gibi, Müslümanlık, her yerde hazır ve görücü olan Yüce Tanrı'ya, yine her yerde ibadet edilebileceğini savunan bir din olduğu için, kimsenin, bu konudaki dileklere engel olmaya da gücü yetmez.

Müslümanlık, yalnız ibadet dini değildir, erdemlik dinidir. Eserimiz bu düşüncenin ışığı altında, Hz. Muhammed'in dünya işlerinde göstermiş olduğu büyük başarılarını göstermeye hizmet edecek düşünceleri savunmaktadır. İki yüz yıldan beri insanlık içinde bağımsız, şerefli ve uygar bir ulus olarak yaşayabilmemiz için devletçe başvurulmuş olan, yöntem, ilke ve ülküleri Atatürk'ten ve onun devrimlerinden alan tinsel savaşa yardım etmekten başka da bir amaç gütmüş değiliz. Dinin yüceliğini korumak için tek çare de bu yolda yapılacak hizmetlerdir. Layik ve özgür düşüncenin yarattığı ve pozitif bilimlerin aydınlattığı yollarda ilerlemek, ne dinsizliktir, ne de din düşmanlığıdır. Bu gerçeği kavramadan ulusumuzu uyuşturmaya devam etmek isteyenler, gerçekte dış düşmanlardan daha tehlikeli ve korkunçturlar. Hatta bunlar, elden gidiyor, diye uğrunda türlü saldırıları göze aldıkları dini de yıkmaktadırlar. Yani, dinin gerçek düşmanları, savunduklarına uygun bir yaşantıları da olmayan ve kafalarını değiştirmemekte inat eden bu yozlaşmış ruhlardır. İbn Sina, *"Biz, Tanrı'nın lütfuna güvenmişizdir; ibadet etmekten ve günah işlemekten soyunmuşuzdur. Senin inayetin olan yerde yapılmamış olan yapılmış gibidir"* derken, biz buna, *yapılmış olanda yapılmamış gibidir* inancını ekleyerek, Yüce Tanrı'dan bizi küfür ve sapıklıkla suçlayanların kusurlarını, kendi kusurlarımızla birlikte bağışlayıp yarlıgamasını (magfret) dileriz.

Erenköy, 17.6.1971 *Cemil SENA*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

NOT :

Eserimizin bu üçüncü baskısını[1], bazı önemli bilgi ve düşünceleri ekleyerek yayınlamış bulunuyoruz. Herhangi bir inceleme veya araştırmada, dogmacılığın bağnazlığından kurtularak, özgür düşünce ve bilimsel yöntemlerin aydınlığında bir eleştiri süzgecine başvurmadıkça, mistik ya da pozitif olan hiç bir gerçeği elde etme olanağı bulunmadığına inanıyoruz. Bu ilkeye bağlanarak yazdığımız bu eserdeki amaç, zihinleri saçma inançlardan kurtarmak, dinlerin bir gelenek olarak birbirine neleri aktarmış olduklarını göstererek Müslümanlığın en doğru değer ve niteliklerini belirtmek, dolayısıyla Hz. Muhammed'in büyük kişiliğini ve yüce ülkülerini açıklamaktır. Mistik konular üzerinde, bu türden yazılmış ilk eserlerden biri olmasına karşın, halkımızın pek çoğunun bununla ilgilenmiş olmasını, (zira on yılda dört kez basılmıştır) toplumumuz için mutlu bir ilerleme sayıyor, uzun ve yorucu çalışmalarımızın boşa gitmediği kanısıyla seviniyoruz.

Erenköy, 1.3.1979 *Cemil SENA*

(1) Birinci baskısı Okat Yayınevinde çıkmış (1967) olduğundan, gerçekte bu dördüncü baskıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölüm I

Hazreti Muhammed

I. Hazreti Muhammed kimdir? · II. Peygamberler, Peygamberlik ve Hazreti Muhammed · III. Hazreti Muhammed'in bilgi kaynakları.

I

HAZRETİ MUHAMMED KİMDİR?

"Muhammed, sadece bir elçidir..."
(Âli İmran, 143)

Hazreti Muhammed, İslâm dininin kurucusu ve Arap aşiretlerini bir ümmet haline getiren son peygamberdir. Mekke'nin en sözü geçer ailelerinden biri olan Haşimoğulları'ndandır; onun bu aileden oluşu, ilerdeki mistik ve siyasal faaliyetlerinde başarı göstermesine olduğu kadar, kendisinin korunmasına da yaramıştır. Babası Kureyş kabilesinden Abdullah, on kardeşinin en küçüğüydü. Büyükbabası Abdülmuttalib, bu en küçük oğlunu Tanrılara kurban etmeyi adadığı halde, bu cinayeti yapmamıştır. Hz. Muhammed'in annesi Zehrî kabilesinden Amine'dir.

Hazreti Muhammed doğmadan önce, bu kurban edilmekten kurtulmuş olan babası, ticaret maksadıyla gitmiş olduğu Suriye'den dönerken Medine'de ölmüştü; bunun üzerine annesi, öksüz kalan evlâdını, Arap aristokratlarının âdetine uyarak, çölde yaşayan bir kabilede büyütülmesi için girişimlerde bulundu; nihayet Saâd kabilesinden Halime adında bir kadına, çocuğun sütnineliğini kabul ettirdi. Bu kadın, Hz. Muhammed'i altı yaşına kadar bedevîler arasında ve çadırda emzirip büyüttü. Gürbüz ve sıhhatli bir çocuk olarak annesine teslim etti. Bunun üzerine Amine, hem kocasının mezarını, hem de kendi erkek kardeşlerini ziyaret etmek ve oğlunu dayılarına göstermek için Medine'ye gittiyse de, öteden beri sağlık durumu bozuk olan Amine, Mekke'ye dönerken Abua'da ölünce, anadan da öksüz kalmış olan Hz. Muhammed, Mekke'ye getirilerek, dedesi Haşimoğlu Abdülmuttalib'e teslim edildi. Pek ihtiyar olan bu zat da, iki yıl sonra öldü. Böylece âdeta büsbütün kimsesiz kalmış olan bu yüce çocuğun,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mesut bir çocukluk çağı geçirmediğini, fakat Tanrısal lütfun, kendisinden esirgenmemiş olduğunu Kur'andaki şu ayetlerden öğreniyoruz: *"O, seni öksüz bulup da barındırmadı mı? Seni, yolunu şaşırmış bulup da doğru yola götürmedi mi? Seni yoksul bulup da zengin etmedi mi?"* (Duha, 6-8).

Öksüzleri korumayı emreden ayetlerin birçok surelerde on beş kez tekrar edilmiş olması da, onun öksüzlük acısını derinden tatmış ve onlara karşı ömrü boyunca içten bir şefkat beslemiş olduğuna delâlet eder.

Dedesinin ölümünden sonra, henüz sekiz yaşında bulunan Hz. Muhammed'i, amcası Ebu Talib, kendi yanına aldı. Bu sevimli ve zeki çocuğu, kendi evlâdıymış gibi severek himaye etti. Ebu Talib'in asıl mesleği ticaretti. Fakat, Mekke'nin kutsal makamlarını ve mistik törenlerini ilgileyen birtakım dinsel ödevler, Haşim ailesinin tekelinde olduğu için, o, bu işlerle de uğraştı. Bu itibarla, Hz. Muhammed, bir taraftan din, bir taraftan da ticaret çevresi içinde yaşadı; on iki yaşına geldiği zaman, ticaret amacıyla kervanlarını hazırlamış olan amcasına, kendisini de götürmesi için yalvardı. Ebu Talib, yeğeninin yalvarmalarına dayanamadı; onu kendi devesine bindirerek Suriye'ye götürdü. Hz. Muhammed'in Nasturi keşişlerinden Bahira ile bu seyahatte tanışmış olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Tarihçiler onun, bu seyahatten döndükten sonra kanlı bir kabile savaşını da seyretmiş olduğunu kaydederler. Onun, bir süre çobanlık yaptığı da bilinmektedir.

Hz. Muhammed, Mekkeliler arasında doğruluğuyla ün kazandığı için, kendisine Emin, yani güvenilir adam sıfatı da verilmişti. O, bu gençlik döneminde âciz, fakir, dul ve öksüzleri koruma amacını güden ve adına Halef-ül-Fudul denen bir hayır cemiyetinin kurulmasına hizmet etti. Dedesinin ve amcasının şefkat ve sevgisi içinde büyümüş olması, servete fazlasıyla düşkün ve duygusuz insanların toplanmış oldukları Mekke'de, yoksul, kimsesiz ve âcizlerin hor görülmesi gibi nedenler, doğuştan pek duygulu olan Hz. Muhammed'i, halkın çoğunluğunu teşkil eden bu acınacak tabakaya sarsılmaz bir duygudaşlıkla bağlamıştı. İlerideki bahislerde görüleceği gibi, İslâm ahlâk ve hukukunun ana ilkeleri, toplumun bu düşkün zümrelerini korumayı ihmal etmemiştir.

Ebu Talib, bu zeki ve büyük yaradılışlı yeğeninin bir gün kimselere muhtaç olmadan yaşayabilmesi için, onu kendisi gibi tüccar yapmak istedi. O zamanlar Mekke'nin zengin, fakat dul bir kadını olan, Kureyşlilerden Hüveylid'in kızı Hatice'nin, ithal ve ihraç işleriyle uğraşmasını sağladı. Hz. Muhammed, bu kadının mallarını satmak ve karşılığında Mekke'de yetişmeyen malları getirmek için, başkalarının da katılmakta olduğu büyük kervanlarla Yemen, Halep, Şam, Kudüs, Medine ve hatta Irak taraflarına kadar seyahat etti. Bu suretle Hatice'nin servetini hem korudu, hem de üretti. Kendisinin gençlik ve güzelliği, seçkin bir kişiliğe sahip oluşu, Hatice'nin sevgi ve güvenini kazanmasına sebep oldu. Bu yüzden daha yirmi yedi yaşındayken, kendisinden on beş yaş büyük olan ve daha önce de iki zengin kocadan —onların ölümü dolayısıyla— dul kalmış bulunan Hatice ile evlendi. Bütün kalbiyle genç kocasına bağlı olan bu olgun ve anlayışlı kadın, bütün servetini hayat arkadaşının emrine terk etti. Hiç bir zaman servete fazla değer vermemiş olan Hz. Muhammed, geçim sıkın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tısından kurtulmamış olmakla birlikte, eşinin gittikçe artmış olan servetiyle Mekke'nin yoksul, âciz ve zavallı insanlarına yardım etti.

Hz. Muhammed'in bu ilk eşinden iki erkek ve dört kız çocuğu dünyaya geldi ki, bunların adları doğum tarihleri sırasıyla şunlardır: Kasım, Abdullah, Zeyneb, Ümmü, Gülsüm, Fatıma ve Rukiye. İçlerinden Hz. Fatıma'dan başkaları, babalarının sağlığında ölmüşlerdir[1]. Hz. Muhammed, ilk doğan oğluna Abd Menif adını vermişti. Menif, o tarihlerde Mekke tanrılarından birinin adıydı. Bundan anlaşıldığına göre, bu dönemde onun henüz İslâm dini hakkında planlanmış veya hazırlanmış bir düşüncesi yoktu. Sonraları Yahudiler, biraz da onun peygamberliğini reddetmek için, Arap usulüne uyarak, kendisine Eb-ül-Kasım, yani Kasım'ın babası adını vermişlerdir.

Hazreti Muhammed, kırk yaşına kadar hem ticaret, hem de hayır işleriyle uğraştı; fakat o, yaradılışı itibarıyla insan, doğa (tabiat) ve olaylar karşısında daima sebep ve bilgelik aramak, onlardan türlü sonuçlar çıkarmak gibi devamlı ve derin bir zihin faaliyetine sahipti; düşünmeyi seviyor, varlığın gizlerini (sır) açıklamak ve insanların mutluluğunu sağlamak için ıssız yerlerde dolaşarak çareler araştırıyor, duygu ve düşünce bakımından sonsuz bir sıkıntı ve ıstırap içinde kıvranıyordu. Bu ruh hali içinde zaman zaman Mekke yakınlarındaki Hira dağına (bugünkü adı Nur dağı) gidiyor; orada bulunan bir mağaraya çekiliyor ve tarih boyunca yetişmiş olan bütün büyük mistiklerin yaptıkları gibi, az yiyip içiyor, az uyuyor; insanlarla az görüşüyor; günlerce bu çileye katlanmaktan zevk alıyordu. İşte bu dönemde, altı ay kadar süren düş (rüya) gibi birtakım ruh olayları içinde, bazı tinsel (manevî) tecellilere ve esrarlı görümlere (visions) nail olan Hz. Muhammed, bu mağarada Medine'ye hicretinden iki yıl önce Kur'anda Kutsal ruh (Ruh-ül-kudüs), Güvenilir ruh (Ruh-ül-emin) da denilen Cibril (Cebrail) adında bir meleğin[2] insan kılığına girerek yirmi üç yıla yakın bir süre devam etmiş olan vahiylerinden ilkinin telkinine kavuştu. Bu ilk Tanrısal emir şuydu: *"Oku, Rabbinin adıyle oku. O, insanı bir kan pıhtısından yarattı; oku. Rabbin sonsuz kerem sahibidir; O, kalemle öğretendir; insana bilmediğini belletendir"* (Alak, 1-5). Buradaki oku ve kalem sözcüklerini ve genel olarak bu ayetleri, tefsircilerin çoğu pek çeşitli, hatta bir bakıma gülünç anlamlarda açıklarlar. Bunları, göründükleri gibi, her çeşit bilginin ana aracı olan okuyup yazmayla yorumlamış olsalardı, bu vahyin ebedî bir gerçek olarak değeri daha da yüceltilmiş olurdu kanısındayız.

Aşağılarda yine işaret edeceğimiz gibi, bu ayetlerden akla gelen en olumlu sonuçlardan biri, Hz. Muhammed'in okuma bilmesidir; zira oku emri, okuma bilmeyene verilemez; bu ayet, "oku da bilgini artır, gerçekleri öğren" demektir. Eğer Peygamberimiz, okuma bilmediği için bu emri almışsa, kendisine okumayı öğrenmesi emrediliyor demektir ki, bu da kendisinin sonradan oku-

(1) Taberî *(Ebu Cafer)*, tefsirinde *Hz. Muhammed*'in 21 kez evlenmiş olduğunu, fakat bunlardan *on biri* ile bir arada yaşadığını yazar. Öteki onundan bazıları ölmüş, bazıları evlenmeden ayrılmış, bazılarını da boşamıştır.

(2) *Cibril*, İbranîcede *akıl* demektir (*Melekler* bölümüne bkz.).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mayı öğrenmiş olmasının kesin bir kanıtıdır. Çünkü o, ömrü boyunca Tanrı buyruklarına baş eğmiş ve bunları uygulamakta olduğunu bildirmiştir; yani oku emrine itaat ederek okumayı zorunlu olarak öğrenmiştir. *"O, kalemle öğretendir"* ayetinden de, öğrenmek için yazmak ve yazılmış şeyleri okumak gerektiği anlaşılır. Bu itibarla, Yüce Peygamber, okumuş ve yazmış bir kişiliktir ve Ümmi deyimini, okuyup yazma bilmeyen bir bilgisiz değil, Mekkeli anlamında yorumlamalıdır.

Hz. Muhammed'in peygamberliğini cesaretle ve daha açıkça bildirmesi, *"Sana emrolunanı ilân et; müşriklerden yüz çevir!"* (Hicr, 94) emrinden sonradır[1]. Hz. Muhammed, kendisine bildirilen ve yükletilen vazifenin önemini pek iyi anlamıştı. Belki de bu vazife, yıllardan beri düşünüp gerçeklendirme çarelerini için için aradığı bir ülkünün bilinç üstüne çıkarak, kendisini harekete geçmeye zorlamasından ibaret bir yanılsamaydı (illusion). Fakat o, ruhunda beliren değişmeler ve tecellilerin, kendi yaradılışının özel bir sırrı veya mazhariyeti değil, doğaüstü bir varlığın, yani Yüce Tanrı'nın bir direktifi olduğuna emindi. Hz. Muhammed, bu kutsal direktifi en önce, değerli eşi Hz. Hatice'ye anlattı. *"De ki... İslâmların ilki olmam emredildi"* (Zümer, 12); *"Bana Müslümanların ilki olmak emredildi"* (En'am, 162) gibi her biri başka vesilelerle bildirilmiş olan ayetlere göre, ilk Müslüman kendisi olmakla birlikte, anlatmış olduklarına ilk inanmış olan da Hz. Hatice'dir. Sonra, Varaka ve sırayla Ebubekir, Ali, Haris'in oğlu Zeyd, Osman, Zübeyr, Abdürrahman, Saad, Talha, Ömer, Hamza gibi cennete girecekleri kendilerine sağlıklarında müjdelenmiş olan on sahabe, Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve Müslümanlığa iman ettiler (İmam Hanbel'e göre, Peygamberle bir yıl, bir ay, bir gün, bir saat beraber bulunmuş, hatta onu bir kez görmüş olan kimseye sahabe denilir)[2]. Üç yılda kırk kişi Müslümanlığı kabul etti; bunların çoğu, Arapların sevip saydıkları kimselerdi. Gittikçe güçlenen bu iman dolayısıyla, Hz. Muhammed, Kâbe'de açıktan açığa ibadet etmeye başladı. Bunun üzerine, siyasal ve ekonomik çıkarlarının sarsılacağından kuşkulanan Mekke zenginleri, Müslümanlığı kabul etmiş olanlara eziyet

---

(1) Aynı bildiri, Tevrat'ta da şu şekilde ifade edilmiştir: *"Seni kime gönderirsem gideceksin ve sonra ne emredersem söyleyeceksin"* (Ermiya, 7).

(2) İslâmda sahabelerin hepsi aynı değere sahip değildir. Bunların en yüksekleri, *Huleja'yi Raşidin* denilen ilk dört halifedir. Sağlıklarında kendilerine cennetlik oldukları müjdelenmiş olan altı sahabe ile bu dört halifeye, *Aşere-i mübeşşere*, yani *On müjdelenmişler* denilir. İkinci derecede, Bedir ve Uhud savaşlarıyla Hudeybiye'de Peygambere biat etmiş olanlar. Üçüncü derecede, Müslümanlığa ısınıp bağlanmalarını sağlamak için, savaşlarda elde edilen ganimetlerden kendilerine bir pay verilmiş olan 400 sahabe gelir ki bunlara, *müellefet -ül-kulûb*, yani *gönülleri alınmış* ya da *uzlaştırılmış olanlar* denilir. Daha sonra, Mekke zaptedilirken esir edilip sonra azat edilmiş olanlar gelir (*Muaviye*'nin babası ve annesi gibi). Son iki sırada ise, evvelâ *Hz. Muhammed*'i görmedikleri halde sahabeyi görmüş olanlar, sonra da, bu görmemiş olan sahabeyi görmüş olanlar, en son derecede de, bu sonuncuları görmüş olanlar gelir. Her çağda ve her toplumda, şefe ve ülkülere bağlılığın gevşememesi için, ana davaya hizmet etmiş olanlara bazı üstün payeler ve yüksek unvanlar vermek politik ve sosyal bir zorunluluktur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

etmeye ve Hz. Muhammed'e hakaretlerde bulunmaya başladılar; iftira ettiler; onu öldürmeye çalıştılar[1]. Vahyin başlangıcından beş yıl sonra, Hz. Muhammed, Müslümanlardan bir kısmının Habeşistan'a göç etmelerini uygun buldu. Amcası ve koruyucusu Ebu Talib ile Hz. Hatice'nin ölümlerinden sonra, Mekkelilerin zulmü büsbütün artınca, kendisi de Taif'e giderek, kutsal görevine oradan devam etmek istedi; fakat burada da taşlandı, bin bir çeşit saldırganlıklarla karşılaştı; kaçmaya mecbur oldu. Peygamberliğinin onuncu yılında Medinelilerle anlaştı: Birinci ve ikinci Akabe biati adıyla tarihe geçen önemli olaydan sonra, Medineliler arasında da sayıları çoğalan Müslümanlar kendisini, ailesinin bütün bireyleriyle (fert) Mekkeli İslâmları koruyup savunacaklarına söz verdiler ve hepsinin Medine'ye göç etmelerine razı oldular. Mekke'deki İslâmların hemen tümü, Medine'ye gönderildi. Kendisiyle kalan Hz. Ebubekir'le beraber türlü kovuşturmalara uğramış olmalarına rağmen, selâmetle Medine'ye ulaştılar. Bu suretle Müslümanlığın ana tarihinin başlangıcı kurulmuş oldu ki, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin on dördüncü yılına doğrudur (28.6.622).

Hz. Muhammed, Medine'de nüfuzunu gittikçe artırdı; Mekke'de sadece va'zeden, bütün diğer dinlere karşı toleransı olan bir kişilik iken, Medine'de bir devlet adamı, bir kanun yapıcısı ve bir başkomutan olmuştu. Mekke ve Medine'de inen ayetlerin, düşünce, gaye ve üslup bakımından aralarında görülen büyük farklar da, bunu açıkça gösterir. Medine'de yapılan sâde ve basit bir mescidin yanına, kendisinin ve eşlerinin oturması için birtakım odalar eklendi. Hz. Muhammed'in bundan sonra girişmiş olduğu işler ve teşebbüsler, daha çok İslâm tarihini ilgileyen başarılı savaşlar ve sözleşmelerle geçti. Bütün bu dönemin mutlu zaferlerini, Tanrıbilim mantığıyla ve yöntemiyle işleyen tarihçiler âdeta efsaneleştirirlerse de, Hz. Muhammed, giriştiği savaşların her yönünde tamamıyla büyük ve fani bir dâhinin zekâ ve dirayetiyle onları yönetti. Bağlandığı ülkünün sonsuz büyüklüğüyle bunu gerçeklendirmek için sarf etmiş olduğu çabanın orantısı eşittir. Yılmayan bir irade, asla eğilmeyen ve geri dönmeyen bir ruh sertliği, olayların akışını ve onlardan doğabilecek sonuçları önceden fark edebilen keskin bir görüş, insan ruhu ve karakteri hakkındaki bilgisinin isabetli derinliği, bütün bunlardan üstün olarak davasının doğruluk ve yüceliğine olan sarsılmaz inancı... onun her engeli ve uğursuz koşulları devirmesine ve direnmeleri yenilgiye uğratmasına hizmet etti. Dünya işleriyle uğraşan büyük insanlar gibi, mistik hayallere dalmadan, gerçeklik üzerinde durmuş, hasımlarının kullanmış oldukları araçların tümüne o da aynıyla baş vurmuş, savaşmış, yaralanmış, zafer için gereken hile, anlaşma, vaat ve garantileri hor görmemiş, her çeşit zekâ oyunlarını kullanmış ve bütün bunlardan sonra Tanrı'ya güvenmiş ve dayanmıştır. Bu itibarla Hz. Muhammed'in asıl büyüklüğü, engel ve koşul tanımayan yüce dehasında da gizlidir. Uluslara önderlik eden şeflerde bu nitelikler yoğunlaşıp harekete geçmedikçe yalnız bağımsızlık değil, hiç bir ilerleme de gerçeklenemez. Atatürk'ün başarısı, yakın tarihimizin bu gerçeği onaylayan parlak bir örneğidir.

---

(1) Bu saldırılar, İsa'nın şu bildirisini doğrular: "*Hiç bir peygamber, kendi memleketinde makbul değildir*" (Luka İncil'i: IV, 24).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hz. Muhammed, Müslümanlığın gittikçe güçlenerek yayılmakta olduğunu görünce, Mekke'yi zaptetmeye muvaffak oldu ve vaktiyle orada karşılaşmış olduğu her türlü hakaret ve saldırganlıklara karşı asla kin duymadı; yalnız suçları, bağışlanamayacak kadar büyük olduğu anlaşılan üçü erkek, ikisi kadın olmak üzere beş kişinin öldürülmesini emretti. Mekkeliler, onun bu âlicenaplığını görünce, minnet ve şükranla İslâm dinini kabul ettiler. Onun bundan sonra Arabistan'ı çevreleyen diğer devletlerin başkanlarını Müslümanlığa davet etmiş olduğu ve bütün diğer Arap kabilelerine de Müslümanlığı kabul ettirerek onları kendi egemenliği altına aldığı görülür. Hz. Muhammed, bu olaylar esnasında şu kadınlarla evlenmiştir: Ebubekir'in kızı Ayşe, Osman'ın kızı Hafsa, Ebu Süfyan'ın kızı Remle (Ümmü Habibe), Zem'an'ın kızı Sevde, Ebu Ümeyye'nin kızı Safiyye, Haris-ül-Hilâliye'nin kızı Meymune, Cahş-ül-Esediyye'nin kızı Zeyneb, Haris-ül-Müstalikıyye'nin kızı Cuveyriye. Bunlardan Ayşe ile Safiyye yalnız okuyabiliyor, Hafsa ile Hatice (Ümmü Gülsum), hem okuyor, hem de yazabiliyorlardı. Hz. Muhammed'in bu dokuz kadından başka cariyeleri de vardı. Bunlardan oğlu İbrahim'in annesi Mariya meşhurdur. Peygamberimizin ilk eşi Hz. Hatice'den sonraki bu evlenmelerinde birtakım siyasal ve ahlâksal gayeler mevcut olduğu gibi, bir güzelliğe kapılmış olmak gibi kişisel eğilimlerinin de rolü vardır. Örneğin, bir söylentiye göre, Hz. Muhammed, sahabeden ve kendi evlâtlığı olan Zeyd'in evine gittiği zaman, kapıyı bu zatın karısı Zeyneb açmış ve Peygamber, onun güzelliğine meftun olarak kendisine iltifat etmişti. Zeyneb, bu olayı kocasına anlatınca, Zeyd, onu boşamış, Hz. Muhammed de bu kadınla evlenmişti. Bu evlenmeyi dedikodu konusu yapanlara karşı bildirilen şu ayet, onun bu evlenmesini hoş gören bir yetki belgesi sayılır: *"Hani, Tanrı'nın nimetine ve senin nimetine nail olan kimseye* (bu zat, Hz. Muhammed'in evlâtlığı olan Harise'nin oğlu Zeyd'dir); *eşini tut ve Tanrı'dan kork, demiştin; Tanrı'nın açığa vuracağı şeyi gizliyor, halktan korkuyordun; oysaki, korkulmaya lâyık olan Tanrı'dır. Zeyd, onun boşanma isteğini yerine getirince, iman edenler için oğulluklarının karılarını boşadıktan sonra evlenmeleri günah olmasın diye, biz seni onunla evlendirdik. Elbette Tanrı'nın buyruğu yerine gelir"* (Ahzab, 37). Bu şer'î belgeden sonra, ayet şöyle devam eder: *"Tanrı'nın peygamber için takdir ettiği şeyden ötürü, peybamber sorumlu olmaz. Önceden de gelenler hakkında Tanrı'nın âdeti böyleydi. Tanrı'nın buyruğu, takdir edilmiş bir kaderdir"* (Ahzab, 38); ve zira, *"Peygambere, Tanrı'nın takdir ettiği, mübah kıldığı şeyde darlık yoktur"*. Açıkça anlaşılıyor ki, bu evlenmede, babalıkların, evlâtlıklarının eşleriyle evlenmelerinde bir sakınca olmayacağını bildiren şer'î bir yenilik getirilmiştir ki, bu çağımızın uygar kanununa da uygundur. Bazı Şiî kaynaklardan yararlanan Batılı monografyacılar, Hz. Ayşe'nin, kutsal eşi için, Tanrı'nın esirgemediği bu bolluktan hoşlanmadığını ileri sürerek, ona imana aykırı sözler söyletmekten çekinmezler[1]. Bu ayette, tarih boyunca gelmiş olan şeflerin tutkularını kandırma izni verilmiş gibidir. Şeflerin, diledikleri her şeyi yapmak ve diledikleri gibi yaşamak hususundaki eğilimleri, özellikle İslâm âleminde, Hz.

(1) *Hz. Ayşe*'ye söyletilen bu sözlerden biri şudur: *"O, güzel bir kadın görmüş olmasın, hemen dilediğine uygun bir ayet iniverir!"*.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Muhammed'i örnek tutmalarının bir sonucudur. Saraylarda, halifelerin, monarkların, hatta derebeyleriyle, yetkili kişilerin sefahatleri ve harem hayatı, topluma onların doğal hakları gibi aşılanmıştır.

Hz. Muhammed'in kendileriyle evlenmiş olduğu kadınların bir kısmı, dul, bir kısmı da bakiredir. Kendisi, cüzzamlı zannettiği bir kadını düğününden önce boşadığı gibi, kibirli bir bedevî kızını da, Peygamberi adi bir adam diye hor gördüğü için boşamıştır. Hz. Muhammed, artık kutsal ödevlerinin bittiğini ve kendisine, Hakkın rahmetine kavuşacağını hissettiren, *"Bugün sizin dininizi yetkinleştirdim, size nimetimi tamamladım ve din olarak İslâmı verdim, hoşnut oldum"* (Maide, 3) anlamına gelen müjdeyi de alınca, Veda haccı'nda son hutbesini vermiş ve ilk eşi Hz. Hatice'nin kabrini ziyaret etmişti[1]. Sürekli, yorucu ve tehlikeli koşullar içinde yılmadan savaşmış ve İslâm dinini kurup yaymaya başlamış olan Hz. Muhammed'in hayat hikâyesi, milâdın 633'üncü yılında (Hicret'in 11'inci yılı sefer ayında) 63 yaşına doğru, pek sevdiği eşi Hz. Ayşe'nin kolları arasında sona erdi. Hastalığının büyük ıstırapları içinde Tanrı'dan yardım dileyerek, Cibril'i çağırarak, Tanrı'nın affına ve yarlıgamasına sığınarak, *"Tanrı, evet en yüce arkadaşla..."* cümlesini mırıldandı ve bu, son sözleri oldu. İslâm tarihçileri, Peygamberin ölmeden az önce bazı şeyler yazdırmak istediğini, fakat buna Hz. Ömer'in, *"Bize Kur'an yetişir"* diyerek engel olduğunu kaydederler. Kur'anda doğrudan doğruya kendi adını taşıyan bir sure vardır ve orada, yine kendi adı şöyle geçer: *"İman ederek iyi iş görenlerin, Muhammed'e Rablerinden indirilmiş olanın hak olduğuna inananların günahlarını Tanrı giderir ve hallerini düzeltir"* (Muhammed, 2). Âli İmran suresinin 143'üncü ayetinde de Peygamberin adı vardır: *"Muhammed, sadece bir elçidir; O'ndan önce de elçiler gelmişlerdi; eğer O, ölür veya öldürülürse, geri mi döneceksiniz? Geriye dönenlerden Tanrı'ya bir zarar gelmez; Tanrı şükredenlerin ödülünü verir"*. Onun adı bir de Ahzab suresinin 39'uncu ayetinde geçer: *«Muhammed, erlerinizden hiç birinin babası değildir; O, yalnız Tanrı'nın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur..."*. Bir de Hz. Muhammed'in adı, Kur'anda Saf suresinin 5'inci ayetinde Ahmed olarak zikredilir.

Bir hadise göre, *"Ya Rabbi, kabrimi tapılır put yapma!"* diye dua eden Hz. Muhammed, insanların, büyüklerini Tanrılaştırmalarından tiksinmiş ve Ebu Hüreyre'nin anlattığı bir hadise göre de, şu duayı tekrarlamış: *"Ya Rab; kabir azabından, hayat ve ölüm fitnesiyle Mesih-i Deccal'in fitnesinden Sana sığınırım"*[2]. Hz. Muhammed, Hz. Ayşe'nin odasına gömülmüştür.

Mahmud Şebistarî, «Gülşen-i Raz» adlı eserinde, «Yeni Eflatunculuğun türüm (emanation) kuramına bağlanarak, Hz. Muhammed'i, tümel aklın veya ke-

---

(1) İncil'de de *Hz. İsa* şöyle der: *"Ben seni yeryüzünde kutladım. Yapmam için bana verdiğin işi tamamladım"* (Yuhanna, XVII, 4, 5).

(2) *Hz. Muhammed*'in Tanrı'ya sığınmış olduğu *Deccal*, sözde kıyametten önce ortaya çıkarak, halkı baştan çıkaracak olan tek gözlü bir Yahudiymiş. Aslında, bir kötülük simgesi olan *Deccal*, pek çokmuş. *Yuhanna*'nın *Genel Kitap*çığında, *"Ey çocuklar, ahir zamandır; Deccal geliyor, diye işittiğiniz gibi, şimdi de çok Deccal'ler gelmiştir"* (II, 18) demesi de bu gerçeği anlatmaktadır, ki, genellikle *Deccal*'ın bir kötülük ajan ve simgesi olduğunu da gösterir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İâm'ın aynı sayarlar ve onun her döneımde (devir) bir veli sıfatında zuhur ederek evliyaya da kendini bu sıfatla gösterdiğine inanırlar» diyerek Peygamberin ölmezliğine mistik bir kanıt bulduklarından söz eder. Bu türlü düşünceler, hemen her din ve ulusta vardır: Mezmur'ların (Tevrat'ta) CX. bölümünde vaftizci Yahya, göksel İsa'nın ileride yeryüzüne yeniden geleceğini müjdelemiş olduğunıdan bahsedilir. Hıristiyanlar da, bir zamanlar Deccal'den sonra Hz. İsa'nın tekrar dünyaya geleceğine inanırlardı (Dürzîler de böyle bir inanca sahiptiler). İnsanlar, büyük felâket ve sıkıntı zamanlarında daima bir kurtarıcının, bir üstün insanın geleceğini beklemiş ve ümit etmişlerdir. Fakat yaşayanlar arasında beklediklerinin zuhur etmediğini anlayınca, yine eski kurtarıcılardan birinin Hz. Hızır gibi yardıma geleceğini ümit ederler. Hz. Muhammed ise, kendisinin bir gün dirilerek, hiç olmazsa iman edenlerin bu dünyada yardımına koşacağını ne savunmuş, ne de vaat etmiştir. Müslümanlar arasında yayılmış olan bu türlü inançların kaynağı da, diğer birçok saçma inançlar gibi, daha eski dinlerle ulusların gelenekleridir. Hz. Muhammed, böyle saçma inançlar şöyle dursun, hatta İmam Ahmed bin Hambel'in «Müsned» adlı eserinde nakletmiş olduğu şu derin anlamlı hadisi söyleyecek denli olgunluk göstermiştir: *"Tanrı, bu ümmete, her yüz yıl başında dinlerini değiştirecek bir er gönderir"*. Bu, onun yalnız dinde bir evrimi kabul etmesini değil, bu evrimi yapacak olanın, bunu yapabilecek bilgi ve anlayışa sahip, yetenekli kimseler olacağını savunmuş olması da demektir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II

PEYGAMBERLER, PEYGAMBERLİK VE HAZRETİ MUHAMMED

"Her ümmet için bir elçi vardır..."
(Yunus, 48)

"Peygamberler, Tanrı'nın kerem görmüş kullarıdır".
(Enbiya, 26)

ELÇİ VE PEYGAMBER :

Tanrıbilim bakımından peygamberlik sıfatını taşıyan iki çeşit insan vardır: Kur'an, bunlardan bir kısmına Resul, bir kısmına da Nebi adını vermektedir. Resul, yani elçi olanlar, birer kutsal kitapla insanları uyandırmak için gönderilmiş kimselerdir: Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. İbrahim ve Hz. İsa bu zümredendirler. Nebi olanlar ise, kitapsız olarak sadece Tanrısal vahye nail olan peygamberlerdir. İncillerde adları geçen Hz. Nuh, Hz. Şuayb, Hz. İlyas, Hz. Yusuf, Hz. Yakub, Hz. Zekeriyya, Hz. Yahya, Hz. İsmail... vb. Yahudi peygamberleri bu zümredendirler. Fakat, Kur'anda Konfuçyüs, Lao-tseu Buda ve Zerdüşt (bunun mezhebi hakkında Kur'an bazı imalarda bulunur) gibi kitapları olan ve yüz milyonlarca insanı kendilerine inandırmış bulunan diğer din kurucularının adları yoktur. Bunun başlıca nedeni, Hz. Muhammed zamanında Asya'nın ortadoğusu hakkında açık veya kapalı hiç bir bilginin Kur'anda yer alacak kadar Arap ülkelerine sızmamış olmasıdır. Kur'anda Hz. Muhammed'e edilmiş olan kitaplar ve görevlendirmelerde hem Resul, hem de Nebi sıfatlarının kullanılmış olduğu görülür. Zira, her resul, nebidir; fakat her nebi, resul değildir. Biz burada, elçi veya peygamber sözcüklerini kullanacağız.

PEYGAMBERLER, NERELERE VE NE İÇİN GÖNDERİLMİŞLERDİR?

Kur'anda peygamberlik, *"Tanrı'nın inayetidir, onu dilediğine ihsan eder"* (Cuma, 4);[1] *"Yüce Tanrı, arşın sahibidir; kıyamet gününü ihtar etmek ve sa-*

(1) Hemen bütün dinlerde peygamberliğe ve dolayısıyla vahye inanmak bir belit (axiome) dir. Yani Tanrı, kendi iradesini peygamber denilen bazı hatip ve vaizlere bildirmiştir. Fakat, *Talmud*'un bu inancına rağmen, daha sonra yetişen Yahudi filozoflarından bazıları, peygamberliğin keyfî olarak herhangi bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kındırmak için, kullarından dilediğine, emriyle vahyeder" (Mümin, 15); *"Tanrı meleklerden ve insanlardan elçiler seçer"* (Hac, 75) ayetleriyle anlatılır. Onlara da, *"Ey elçiler, temiz yemeklerden yiyiniz ve iyi işler görünüz!"* (Müminler, 52) emrini verir; yani peygamberler de, doğaüstü yaratıklar değildir, onlar da insandır; örneğin, *"... Meryem'in oğlu Mesih, elçiden başka bir şey değildir; anası da doğru bir kadındır; ikisi de yemek yerlerdi..."* (Maide, 75). Onların hepsi de, *"... Âdem soyundan ve Nuh ile taşıdıklarımızdan, İbrahim ve İsmail soyundan doğru yola erdirdiğimiz ve seçtiğimiz kimselerdir..."* (Meryem, 58) denildiğine bakılırsa, Tanrı, peygamberlerini daha çok Samî kavimlerden seçmektedir. Bununla beraber, *"Her ümmet için bir elçi vardır ve elçiler geldiği zaman, aralarında adaletle hükmedilir ve kendilerine zulüm edilmez"* (Yunus, 48). Buradaki *her ümmet* deyiminin Arap ve İsrail'den başka olan bütün diğer kavimleri de içine alıp almadığı üzerinde ayrıca düşünülebilir. Fakat buradaki elçi deyimini, uluslara yol gösteren, ulusları aydınlatan, ulusal irade ve ülküleri temsil eden şefler, ya da önderler anlamına kabul etmek, daha doğru ve faydalıdır. *"Biz hiç bir kasabayı öğüt vermek için bir sakındırıcı göndermeden helâk etmedik"* (Şuara, 208-209) ayetiyle, *"... Biz bir elçi göndermeden azaba uğratmayız"* (İsra, 15) ayetine bakılırsa, adı geçen kavimlerin az çok Arabistan'la uzaktan ve yakından ilgisi olan ve hatta çoğu, izleri bile kalmamış küçük topluluklar olsa gerektir[1]. Zira bu ayetler, bir bakıma yukarda kaydettiğimiz Meryem suresindeki ayetle çelişik gibi görünmektedir. Çünkü Tanrı, yeryüzündeki bütün uluslara ayrı ayrı peygamber yollamamıştır ve peygamberlerden yoksun oldukları halde, başlarına bin bir doğal ve sosyal felâket gelmiş olan kavimlerin varlığı da tarihsel bir gerçektir. Vakıa, *"Biz dileseydik, her şehre sakındırıcı bir peygamber yollardık"* (Furkan, 51) deniliyorsa da, Tanrısal irade, insanlardan bu lütfu esirgemiş olduğundan, peygambersiz kavimlerin uğramış olduğu felâketleri, Tanrı adaletiyle uzlaştırmak güçtür ve, *"Her halde kendilerine peygamber gönderilmiş olan kavimlerden hesap soracağız..."* (Âraf, 6) ayetinden de anlaşılacağı gibi, kendilerine peygamber gönderilmemiş olanlardan hesap sorulmayacaktır. Akla zorunlu olarak gelen bu sonuç, peygambersiz uluslar, ya bunlara muhtaç olmayacak kadar yetkin hakka ve gerçeğe bağlı topluluklardır; ya da peygamberleri anlayamayacak kadar ilkel ve bilgiden yoksundurlar, kanısını

---

adama, Tanrı'nın lâyık gördüğü bir lütuf değil, seçkin bir zihin ve ruh yeteneğine sahip olanlara bağışlanmış bir taç olduğunu savunurlar. Fakat, İslâm inancı böyle değildir. Örneğin, *Tanrı, Hz. Yahya*'ya daha çocukluğunda peygamberlik vermiş (Meryem, 12) ve *Hz. İsa*, annesinin dölyatağında konuştuğundan, daha dünyaya gelmeden peygamber adayı sayılmıştır. İsrail'de peygamberliğin bir meslek olduğu anlaşılmaktadır; ve bu kavimde, sahte peygamberler de çoktur (Hazkıyal, XIII, 1-11). İsrail peygamberlerinin hemen hepsi Tanrı ile konuşur ve Tanrı, onlara kavimlerinin tüm kötülüklerini anlatır ve tehditlerini İsrail'e iletmelerini emreder. Yahuda hükümdarlarından biri, dört yüz kadar peygamberi toplayarak kendilerinden savaş için düşüncelerini sorar (Üçüncü hükümdarlar, XXII, 5-6). Nitekim, *Yahova* da sürekli olarak *Hz. Musa*'ya akıl verir, *"Seni Firavuna Tanrı yaptım ve Harun, senin peygamberin olacaktır!"* der (Huruç, XVII, 1).

(1) Tevrat'da da buna benzer bir ayet vardır: *"Yahova, peygamberlerine kendi sırrını anlatmadıkça hiç bir şehre belâ getirmez"* (Amus, III, 6-7).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uyandırmaktadır. Hiç bir kurum, hiç bir yeni düşünce, bunlara ihtiyaç duyulmayan yerlerde kendini gösteremez; bunlar, başka toplumlardan sızarak bulaşmış olsalar bile, kolay kolay yerleşip kökleşemezler. Bunun için olacaktır ki, Yüce Tanrı, peygamberlerini rasgele göndermemiş, onlara bir ihtiyaç hâsıl olduktan, yani insanların sapıttıklarını, erdemden uzaklaştıklarını gördükten sonra göndermiştir: *"Bir kasabayı mahvetmek istersek, emrimizi refah içinde olanlarına göndeririz; onlar fasıklık edince, söylediğimizi hak ederler; biz de oranın altını üstüne getiririz"* (İsra, 16) ayetine göre ise, Tanrı, emirlerini daima halka değil, toplumu yönetenlere ve sömürenlere göndermekte ve bazı kasaba ve kavimleri helâk etmeyi de kendisi istemektedir: *"Biz hangi kasabaya bir elçi göndermişsek, oranın halkını yalvarıp yakarmaları için darlık ve sıkıntıya uğratmışızdır"* (Âraf, 94); şu halde, kendilerine peygamber gönderilmemiş olan kasabalarda bu darlık ve şiddetli sıkıntının olmaması gerekir. Tarihsel gerçeklikler ise, bunun aksini veya bunun bazı müstesnalarının bulunduğunu gösterir ve bu, Tanrı, kullarının şükran ve sevincinden çok yalvarıp yakarmalarından hoşlanıyormuş gibi, bazı kâfirce düşüncelerin akla gelmesine pek de engel olmaz. Bununla beraber, *"Biz, seni de hem bir müjdeci, hem de bir sakındırıcı olarak gönderdik; içlerinden bir sakındırıcı geçmemiş olan hiç bir ümmet yoktur"* (Fatır, 22) ayetindeki sakındırıcı terimini, sadece peygamberliğin bir sıfatı saymayarak, ulusları uyandıran, ilerletmek isteyen önderlerin ve devrimcilerin bir niteliği (vasfı) sayarsak, gerçeğe daha çok yaklaşmış oluruz; fakat bu takdirde de, onları peygamberlerin kutsallığına ortak saymak gerekir.

PEYGAMBERLER HAKKINDAKİ AYETLER VE BUNLARDAKİ ÇELİŞMELER :

"Art arda elçilerimizi gönderdik; her ümmet, kendilerine gelen elçiyi yalanladı; biz de onları birbiri ardınca devirdik ve hepsini bir masal yaptık; imana gelmeyen defolsun!" (Müminler, 44) ayetindeki öfkeli ifadede, asi bir kavmi yola getirmekte bazı peygamberlerin âciz oldukları ve Tanrı'nın o kavimleri doğru yola iletmek istemediği ve insanların düşünce, inanç ve eylemlerinde özgür oldukları gibi bir duygunun uyanmasına neden olur. Oysaki, bir taraftan da peygamberleri galip kılmak, *"Tanrı'nın eski bir âdetidir ve Tanrı'nın âdetinde asla değişiklik bulunamaz"* (Fetih, 23) denilmektedir. Bu ayetin, şu ayetlerle de uzlaşması oldukça zordur; *"Tanrı'nın ayetlerine küfredenlere ve peygamberleri haksız olarak öldürenlere ve insanlar arasında hak ve insafı emredenleri öldürenlere pek acı bir azabı müjdele"* (Âli İmran, 20); *"Tanrı züğürttür, biz zenginiz diyenlerin dediklerini Tanrı işitti; onların bu dedikleriyle haksız yere peygamberleri öldürmüş olduklarını yazacağız da, tadın bakalım o yangın azabını, diyeceğiz"* (Âli İmran, 180). Demek ki peygamberler eskiden beri galip kılınmamakta ve bunların haksız yere katledilmeleri de, kendilerinin Tanrı tarafından daima korunmadıklarını göstermektedir.

Şu ayetlerden Tanrı'nın kadınlardan hiç bir peygamber göndermemiş olduğunu anlıyoruz: *"Senden evvel peygamber olarak yalnız erkekler gönderdik ki,*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

onlara vahiy iniyordu" (Yusuf, 109-110); *"Senden evvel de kendilerine vahyettiğimiz erler gönderdik; bilmiyorsanız, bilgililere sorunuz"* (Nahl, 43)[1].

Tanrı, kendilerine vahyetmiş olduğu peygamberleri hakkında bir fark gözetmediğini bir dua ayetinde şöyle ifade etmiştir: *"... Onun resullerini birbirinden ayırt etmeyiz..."* (Bakara, 285). Fakat başka ayetlerde, bunların da bazı dereceleri ve farkları olduğuna şöyle işaret edilmiştir: *"Biz, elçilerin bazılarını bazılarından üstün kıldık; Tanrı bunlardan bazısıyle konuşmuş, bazısını da derecelere yükseltmiştir..."* (Bakara, 252); başka bir ayette de, *"Peygamberlerden bazılarını bazılarından üstün kıldık ve Davud'a* Zebur *verdik"* denilmektedir[2]. Bunlardaki bilgeliği açıklamak güçtür. Bize göre, bu farklar, peygamberlerin de, insanlığın zihinsel ve gelişmeye mazhar olmalarındandır; yani, onlar arasındaki farklar da, bu gelişme ve evrimin zorunlu kıldığı seviye ve ihtiyaç farklarından doğmaktadır[3].

PEYGAMBERLERİN KUSURLARI :

Kur'anda adları geçen peygamberlerle onlara ait hikâyelerin çoğu, görünür şekilleriyle bir gerçek olmaktan çok, halkın geleneğine girmiş söylentilerdir. Tefsircilerin bir kısmı bunu fark ettikleri içindir ki, bu hikâyeleri mecazî anlamda yorumlamışlardır. Örneğin, Hz. Nuh'un 950 yaşında oluşunu, onun getirmiş olduğu dinin, insanlar arasında bu kadar yıl devam ettiğine bir işaret saymışlardır. Böyle teviller, hayal gücünün genişliği oranında lehe ve aleyhe yönaltılebilirse de, bu yoldan gerçeğe ulaşmak olanaksızdır. Bu hikâyelerin pek azı ve pek az tarafı, tarih bakımından doğrulanabilmektedir ve pek çoğu da, Yahudi tarihlerince bilinen konulardır. Bu itibarla onları dinsel ve ahlâksal

(1) Talmud'da yazıldığına göre, Beni İsrail'de *Hz. Musa*'dan sonra 48 erkek ve 7 kadın peygamber yetişmiş, fakat bunlar *Musa* şeriatini asla değiştirmemiş, yalnız Yahudilerin kurtuluşlarını hatırlatan bir bayram töreni getirmişlerdir. Aynı kaynağa göre, 48 erkek peygamber arasında patriklerle Tevrat'ta adları geçen büyük keşişler de vardır. Yedi kadın peygamberin ise adları şunlardır: *Sara, Miriam, Débora, Anne, Abigail, Houlde, Esther.* Genel olarak Talmudcular, İsrail'de pek çok peygamberin yetiştiğini, bunların sayısının, Mısır'dan çıkmış olan İbranîler sayısının iki misli olduğunu iddia ederler ki, Tevrat'ın kaydettiğine göre, Mısır'dan 600.000 İbranî çıktığı için, bahsedilen peygamber sayısının 1.200.000 olması gerekmektedir (A. Cohen, *Le Talmud,* İngilizceden çeviren Jacques Marty; Paris, 1950, s. 173).

(2) *M. Lods,* büyük İsrail peygamberlerinin orijinalliği üzerinde ısrar eder. *Amos ve Jérémie*'nin kahramanca adalet tutkularının, başkalarınınkiyle mukayese edilemeyecek kadar üstün ve güçlü olduğunu savunur (*Revue de l'Hishoire des Religions;* Paris, 1931, s. 316).

(3) Hazreti İsa, uğradığı türlü saldırılar yüzünden, *"Bir peygamber, kendi yurdundan ve kendi evinden başka yerde itibarsız değildir"* (Meta, XIII, 57) demiş ve çoğu zaman büyük adamların kendi evlerinde ve çevrelerinde saygı görmediklerini, ancak başka ve uzak yerlerde başarı gösterdiklerini anlatmıştır. *Hz. Muhammed* de başarılarına Mekke'de değil, Medine'de nail olmuş ve doğduğu kente kendisini türlü savaşlardan sonra kabul ettirebilmiştir. Peygamberlerin uğramış oldukları saldırıları Kur'an da, türlü ayetlerinde tasdik eder (Yasin, 30).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

eğitim bakımından açıklamaktaki fayda, gerçeklik derecelerini araştırmaktan daha üstün bir değer taşır. Çevirti (Tevil) yolu, halka hitap eden ve apaçık bir kitap olduğu bildirilen Kur'anın neden böyle dolambaçlı ve türlü yorumlamalara izin veren bir ifade tarzını benimsediğini açıklayamadığı gibi, bunun, çoğu zaman tehlikeli bir yol olduğunu kabul etmemize de engel olamaz. Halk, mecazların veya simgelerin şifrelerini kendi kendilerine söküp açamaz; bu ödevi üzerlerine almış olan din adamlarının çoğu da, seviye ve niyet itibarıyle bu çetin işi Hz. Muhammed'in bildirilerindeki bilgeliğe göre açıklamaktan âcizdirler; buna, İslâm kavimlerinin yüzyıllar boyunca ahlâk ve uygarlık bakımından geri kalışlarından daha çok ve önemli bir tanık ya da belge istemez.

Kur'an, genel olarak peygamberleri güvenilir, itaatli, takva sahibi, iyilikçi, erdemli ve salih kimseler olarak nitelendirir[1]. Fakat onlar da insan oldukları için, kendilerinden bazı yanılmalarla günahlar da zuhur edebilir. Abdullah bin Mesud'un anlattığı bir hadiste, Hz. Muhammed, *"Ben de sizin gibi bir insanım; siz unuttuğunuz gibi, ben de unuturum; bir şeyi unuttuğum zaman bana hatırlatınız"* demiştir. Hz. Muhammed'in özel amaç ve hayatında da bazı ince düşüncelerin rol oynadığı görülmüştür. Örneğin, Mustalik kabilesiyle yapılan bir savaşta, Cuveyriye adında bir kadın esir edilmiş ve bu kadın, sahabeden birine isabet etmişti. Kadın, ünlü bir kabilenin kızı olduğundan, sahabeye fidye vererek kurtulmak istemiş ve bu konuda Hz. Muhammed'in yardımını rica etmişti. Kadını kurtarmakta politik bir fayda gören Peygamber, gereken fidyeyi kendi ödemiş ve onunla evlenmiştir. Bu suretle akraba sayılmış olan bu kabilenin esir kadınları azat edilmişlerdir. Onun, Hz. Ayşe'ye olan tutkunluğu da, onun hem çok genç ve güzel, hem de en yakın ve değerli müşaviri Hz. Ebubekir'in kızı olmasındandır. Esasen, Peygamberin kendisi de, türlü vesilelerle kusurlarını itiraf etmekten çekinmeyecek kadar büyüklük göstermiştir. Eşlerinden Safiye'nin anlattığına göre, bir gün Peygamber, bu eşinin bulunduğu oda kapısının önünde iki kişinin kavga ettiklerini seslerinden anlamış; ve dışarı çıkarak, *"Elbette ben de bir insanım, bazen bana birbirine düşmüş olan iki adam gelir de, biri, daha belâgatle konuştuğu için onu haklı sayar ve lehinde hüküm verebilirim. Bu itibarla, hükmüm kimin lehindeyse, bilmelidir ki, bu hak bir ateş parçasıdır, ister onu alsın, isterse terk etsin"* demiştir. Nitekim, Müzzemmil, Müddessir ve Dehr sureleriyle Abese suresinde ve daha diğer bazı surelerde Hz. Muhammed'in görevlerini ve dolayısıyle kusurlarını ihtar eden, hatta azarlayan ayetler vardır. Fakat, Ahmed bin Hambel'in anlattığı bir hadise göre, *"Onun, geçmiş ve gelecek günahları bağışlanmış ve edimleri nafile edimler gibi* (edim: amel) *olmuştur"*. Demek ki, artık onun ibadete ve itaate de ihtiyacı kalmamıştır; ne yapsa günah sayılmayacaktır ki, eski toplumlar bu hakkı bütün şeflerine bağışlamışlardır.

Acaba böyle bir müjde, başka peygamberlere de verilmiş miydi? Böyle bir Tanrı lütfunu kazanmış olan bir peygamberin, rasgele, insanlar gibi günah iş-

(1) Örneğin, Kur'an, İdris peygamberi, *"Tanrı'nın yüce derecelere yükseltti̇ği salih bir peygamberdir"* (Meryem, 56-57) diye tanıtır. Bu peygamber, Yahudilerde *Yuhanna*'nın *Apokalips* adı verilen simgesel eserine benzeyen bir eserin sahibi sanılan *Henoch*'dur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lemeyeceği ve ibadetten vazgeçmeyeceği doğaldır. Peygamber olacak kadar ermişlik ve yetkinlik derecelerinde yüceleri insanların, hatta böyle bir müjdeye de ihtiyaçları olamaz; zira onlar, kulluklarını olduğu kadar görevlerini de, Tanrı dileklerine uygun bir şekilde yapabilmek için erdemlerinin bir zerresini bile feda etmemek zorunda olduklarını pek iyi bilirler. Genel olarak onların, kendi kusurlarını âdet haline getirmedikleri ve çarçabuk kendilerini düzelttikleri kabul edilir. Fakat, peygamber olmayan insanlardan da böyleleri vardır; hatta zaman zaman işledikleri günahlardan pişman olarak ölünceye dek erdemli kalan insanlara, her seviye ve mezhepte rastlanır. Bazı insanlar da vardır ki, bunlar, işledikleri edim ve hareketlerin erdeme aykırı olduğunu bilmeyecek kadar masumdurlar. Tevrat'tan öğrendiğimize göre, Beni İsrail peygamberlerinin bir kısmı, hükümdar veya devlet adamıdır ve bunlarda bu kutsal kitabın beğenmediği ve âdeta rezillik denecek kadar bugünkü ahlâk anlayışımıza da uymayan erdemsiz hareketler vardır. Anlaşılıyor ki, gerçek, yalnız imanın kontroldan kaçan inançlarında değil, aynı zamanda tarihsel araştırmalarda da gizlidir. Fakat Kur'an, peygamberlere saygısızlık telkin edecek hiç bir ağır suçlamada bulunmaz.

VAZİFELERİ :

Peygamberlerin ödevleri nelerdir? Bir hadisinde Hz. Muhammed, *"Ben, ahlâksal erdemlikleri tamamlamak için gönderildim"* dediği gibi, Hz. İsa da, *"Beni, şeriati kaldırmak* (iptal) *için geldim sanmayınız; onları kaldırmak için değil, ancak tamamlamak için geldim"* (Meta, V, 17, 18) ve *"Salihleri değil, günahlıları tövbeye çağırmaya geldim"* (Meta, IX, 13) demiştir ki, bu kutsal sözler, peygamberlerin gerçek ödevlerinin de, devrimcilerin ödevleri gibi, insanları ilerletmek ve geçmişin bozuk yanlarını düzeltmek olduğu anlaşılmaktadır. Kur'anda daha açık olarak bu ödevler şöyle bildirilmiştir: *"Biz elçileri, ancak müjdeci ve sakındırıcı olarak göndeririz"* (En'am 47); yani, iyi şeyleri göstermek ve kötü şeylerden sakındırmak için gönderilirler. Birçok surelerde bu gerçek bildirilmektedir (Kehf, 55; Bakara, 212; Nahl ve daha diğer surelerde olduğu gibi). Hz. Muhammed'in görevleri de öteki elçilerinkinden farklı değildir: *"Biz seni, hak ile müjdeci ve sakındırıcı olarak gönderdik..."* (Bakara, 118 ve Furkan, 55); *"Ben sadece bir sakındırıcıyım; bir fazlasıyle kahredici olan Tanrı'dan başka Tanrı yoktur, de"* (Sad, 64); *"Halkı, azabın geleceği günle korkut"* (İbrahim, 43) gibi ayetlerle Sebe, Fatır... vb. surelerde ve türlü vesilelerle geçen ayetlerde Hz. Muhammed'in bütün diğer peygamberler gibi ölümden sonraki hesap gününden, cehennemden korkutmak, Tanrı'nın lütuflarını ve nimetlerini, cenneti müjdelemek için gönderilmiş olduğu tekrar edilir. Nitekim, diğer bir surede de, *"Sana, senden evvel gelmiş olan elçilere söylenenlerden başka bir şey söylenmiyor"* (Fussilet, 42) denildiğine göre, o da, bütün o insanları uyandıran ve doğru yola götürmek isteyen peygamberler kafilesinin görevlendirilmiş oldukları büyük ve soylu görevi kabul etmiş ve mübarek kişilikten başka bir şey değildir. Bu itibarla Hz. Muhammed de, onlar gibi doğmuş ve ölecek olan bir fanidir: *"Biz senden evvel de ancak kendilerine vahyettiğimiz birtakım erler gönderdik; bilmiyorsanız, bilgililere sorunuz"; "Hem biz onları yemek yemez bir ceset yap-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

madık; hem de onlar ebedî değillerdi" (Enbiya, 6-7); *"Senden evvel hiç bir insana ebedîlik vermedik; şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklardır"* (Zümer, 29); *"Sen onlara, ben de sizin gibi bir insanım; ancak bana Tanrınızın bir Tanrı olduğu vahyolunuyor, de"* (Fussilet, 5; Kehf, 109); *"Ben, insan ve elçiden başka bir şey miyim? de"* (İsra, 92). Yalnız, Yüce Tanrı, aziz elçisi hakkında, *"Size ayetlerimizi okuması, size kitap ve bilgelik öğretmesi, size eskiden bilmediklerinizi belletmesi için elçi olarak gönderdik"* (Bakara, 150) dediğine bakılırsa, onun yalnız müjde ve sakındırma işiyle görevlendirilmediği anlaşılır. Bununla beraber, *"Onları doğru yola getirmek* (hidayet) *sana düşmez ve lâkin Tanrı dilediğini doğru yola iletir"* (Bakara, 271) ihtarından da anlaşılır ki, onun ana vazifesi, uyandırmak ve aydınlatmaktan ibarettir. Nitekim, kendilerine teklifte bulunmuş olduğu öteki kitaplılar, Müslümanlığı kabul ederlerse, ne âlâ, hak yoluna girmişler demektir; bundan yüz çevirirlerse ona düşen, *"Yalnız elçiliği bildirmekten ibarettir"* (Âli İmran, 19). Fakat, Hz. Muhammed'in gayeyi elde etmekte Tanrısal takdirin dışında bir kuvvete sahip olmaması, onun elçilik sıfatını zayıflatmaz. Birçok ayetler, onun peygamberlik sıfatını kuvvetlendirir, onun insel kuvvet ve cesaretini arttırırlar: *"Hikmetli Kur'an hakkı için, sen elçilerdensin"* (Yasin, 2-3); *"Hiç şüphesiz sen, gönderilen elçilerdensin"* (Bakara, 251). Nisa suresinin 165, Sâffat suresinin 36, Fetih suresinin 29'uncu ayetleri ve daha diğer birtakım ayetler, aynı gerçeği tekrar ederler.

HAZRETİ MUHAMMED'İN ALMIŞ OLDUĞU DİREKTİFLER:

Hz. Muhammed, Müslümanlığın hiç bir kuralını kendi arzusunun bir ürünü olarak göstermiş değildir. O, getirmek istediği yeniliklerin ve başardığı devrimin bütün aracı, şekil, ilke ve amaçlarını her vesileyle, kendi istek, düşünce ve iradesinin dışında, Tanrısal bir emir ve direktiften aldığını ve görevinin bu göksel kaynaktan gelen vahiyleri bildirmekten ibaret olduğunu ve bu görevi için, kavminden hiç bir lütuf, yardım, makam ve servet beklemediğini ilân etmiştir. Kur'an da bunu bildirmektedir: *"De ki, nefsim için Tanrı'nın dilediğinden başka ne bir çıkarım, ne bir zararım vardır. Ben, gaybı bilseydim, daha çok hayır işlerdim ve kötülük bana uğramazdı. Ben, ancak iman eden kavme müjdeci ve sakındırıcıyım"* (Â'raf, 187; Raid, 38; Yunus, 73; Furkan, 56; Sad, 85). Bir hadisinde, ahlâksal bir vazife olarak bir sosyalist gibi, *"Ben sadakayı zenginlerinizden alıp fakirlerinize vermekle görevlendirildim"* diyen Hz. Muhammed'in ana vazifesi şu ayette toplanmıştır: *"Onlara, marufu* (yani, töreye uygun olanı) *emreder, onları münkerden* (yani, haram olan şeylerden) *nehyeder; hoş şeyleri kendisine helâl ve mundar şeyleri haram kılar, sırtlarından ağır yükleri ve üzerlerindeki bağları, zincirleri indirir, atar"* (Â'raf, 157). Diğer bir ayet, bunu daha açık olarak söyler: *"De ki, geliniz, size Rabbinizin haram kıldığı şeyleri okuyayım: Yüce Tanrı'ya hiç bir şeyi ortak kılmayın; ebeveyninize ihsanda bulunun; fakirlikten korkarak evlâdınızı öldürmeyin; sizin ve onların rızkını biz veririz; hak ile olandan başka, Tanrı'nın öldürülmesini haram ettiği nefsi öldürmeyin..."* (En'am, 105; Maide, 67). Bunun ardından gelen 151'inci

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ayette de, yetime yardımı, teraziye hile karıştırmamayı, tanıklıkta doğruluktan ayrılmamayı... salık verir.

Hz. Muhammed'in Mekke'de pek zayıf bulunduğu zamanlarda bildirilmiş olan ayetlerde, *"Şu beldenin saygıladığı ve her şeyi kendinin olan Rabbine ibadetle emrolundum ve bana Müslüman olmam emredildi"* (Neml, 90; Zümer, 11) denildiği halde, daha sonraki ayetlerde, *"Seni emirden bir şeriate memur ettik, buna uy; bilmeyenlerin havasına uyma"* (Casiye, 17) tembihini alan Hz. Muhammed'e, karşılaştığı bütün zorluklara rağmen, *"Sen öğüt ver"* (Tur, 28) denilmekte ve diğer bir ayette de, *"Onlara va'zet, vazifen yalnız va'zetmektir; sen onlara musallat değilsin"* (Casiye, 21-22) ihtarı yapılmaktadır.

Hz. Muhammed, kavmine Müslümanlığı kabul ettirebilmek için, ne tarzda hareket etmek gerektiğini de kutsal vahiylerden öğrenir: *"Rabbinin yoluna bilgelikle ve güzel vaızlarla davet et ve en iyi tarzda savaş; Rabbin, yolunu şaşıranları pek iyi bilir; hidayette olanları da iyi bilir"* (Nahl, 124); bununla beraber, şu ayetlerde sanki Yüce Tanrı, bütün insanların iman etmelerini esasen istemiyormuş gibi görünür: *"Rabbin isteseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi toptan iman ederlerdi; sen halkı iman etmeleri için zorlamak mı istiyorsun?"* (Yunus, 98); *Tanrı'nın saptırmak istediğini kurtarmak için hiç bir şey yapamazsın..."* (Maide, 411); *"Sen, Tanrı'nın saptırdığı kimseler için hidayet yolu bulamazsın"* (Nisa, 87). Şu halde Peygamberin uğraşıp durması, savaşması beyhude değil midir?.. Hayır. Onun daima şu emre göre hareket etmesi gerekmektedir: *"De ki, Tanrı'ya itaat ediniz, elçisine de itaat ediniz; bundan yüz çevirirlerse, ona zarar gelmez; ona yükletilen elçiliğidir. Ona itaat ederseniz hidayete kavuşursunuz; elçiye düşen, açık bildiriden ibarettir"* (Nur, 53). Bu ayetlerin iniş nedenleri ne olursa olsun, gerçekte yalnız bir zümreye değil, bütün bir insanlığa teşmil etmekle bir hata işlenmiş olmaz; zira, Hz. Muhammed'in davası, sırf kendi ailesine mensup olanlar, Araplar veya çevresinde kendilerini imana getirmek istediği insanlar değil, bütün insanlardır. Onun dikkat edeceği nokta şudur: *"Yerdekilerin çoğunluğuna uyarsan, seni Tanrı yolundan saptırırlar, zanna bağlanır, atıp tutarlar"*. Nitekim, aile hayatını ilgileyen bir vesileyle inmiş olan şu ayette de, bu emir tekrar edilir: *"Biliniz ki, içinizde Tanrı'nın elçisi vardır; birçok işlerde size uymuş olsaydı haliniz pek fena olurdu"* (Hücürat, 6). Bu direktif ve uyarmalarda, insanın özgürlüğü kabul ediliyor; önderlerin, halkın, yani çoğunluğun eğilimlerine uymamaları da öneriliyor ki, bundan demokratik ülkülere aykırı bir sonuç çıkar gibi görünse de, uygarlık ve ilerlemenin, yukardan aşağıya, yani akıl ve bilgece toplumun en seçkin ve üstün insanlarının karar ve girişimleriyle topluma yayılıp gerçekleşebileceği anlamı da çıkmaktadır; aynı zamanda aydın ve üstün insanların, çoğunlukta her zaman görülen zararlı ve geri eğilimlerle dileklere hizmet etmemeleri de emrolunmaktadır.

SON PEYGAMBER VE ÖTEKİ DEHALAR :

Dinimize göre peygamberlik, sonradan kazanılmış bir rütbe veya derece olmadığına ve Tanrısal inayetin bir lütfu olduğuna göre, Tanrı niçin kendi iradesini sınırlamıştır? *"... Tanrı'nın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur..."* (Ah-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zab, 39) denildiğine göre, artık yeryüzüne hiç bir peygamber gönderilmeyecektir. Demek ki, ya insanlar, başka bir peygambere muhtaç olmayacak kadar yetkin ve seçkin bir seviyeye ulaşacaklar, ya da bilgi bakımından mistik konulara inanmayacak kadar sarsılmaz bir pozitif anlayışa bağlanacaklardır; yahut da Müslümanlığın getirmiş olduğu düşünceler, insanlığın ulaşabileceği en üstün ve en yüce gerçekleri kapsadığı için, bundan daha üstün, daha derin bir düşünce, bilgi ve inancın doğmasına imkân olmayacaktır. Oysaki, insanlığın her bakımdan bugünkü seviyesi, düne kıyasla çok ileridir ve buna rağmen yarının ulaşacağı seviye karşısında çok geridir. Bilimin zaferleri önünde, mistik inançlar çok zayıflamış olmakla beraber, insanların hepsi bilgin değildir, ve bilim henüz evrenin bütün sırlarını da açıklayamamıştır. Bilim adamları da dinin asla düşmanı değildirler. Müslümanlığın getirmiş olduğu düşüncelere gelince, bunlar, daha önceki dinlerin getirdiklerine oranla çok üstün olmakla birlikte, insanlığın ne bugünkü, ne de yarınki maddesel ve tinsel ihtiyaçlarını tamamıyle kandıracak durumda değildir. Esasen bunun içindir ki, imanın ana ilkeleri müstesna olmak şartıyla birçok emirleri zorunlu olarak terk edilmiştir. Bu itibarla son peygamber deyimini, Tanrı'nın artık insanlara mistik anlamda bir elçi göndermeyeceğinin bir ihtarı saymak gerekir; yoksa, bundan ilerleme yolunda önderlik yapacak insanların sonuncusu Hz. Muhammed'dir gibi bir sonuç çıkarmak tamamıyle yanlıştır. Vaktiyle Zerdüşt ve Mani ile Dürzîliğin kurucusu Hamza bin Ali de, kendilerinin son peygamber olduklarını ilan etmişlerdi. Vakıa, Hz. Muhammed'den sonra peygamberlik taslamış olan bir iki sahtekârdan başka çıkan olmamıştır, fakat insanlara doğru yolları göstermeye çalışan türlü filozof, ahlâkçı, bilgin ve devrimci yetişmiştir. Bunlar, din dogmalarının yetersiz yanlarını aşmış ve insanlığa başka bir dünya görüşünü, başka bir yaşama tarzını ve hiç olmazsa layik anlayışı aşılamışlardır. Bu büyük adamlar da layik anlamda birer bilim, sanat, felsefe, teknik, rejim ve ülkü peygamberleridir; bir farkla ki, bunların mucizeleri yoktur, Tanrı adına konuşmazlar; mistik mantığa değil, akıl ve bilim mantığına dayanırlar. Özet olarak, insanlığa yeni bir sistem getirmeye çalışmış olan ve bilinmedikleri bilinir hale getirerek insan mutluluğuna hizmet eden kimseler de bir çeşit peygamberdirler. Bu, dehanın da, peygamberlik gibi doğuştan, organik yapının seçkin ve üstün mimarîsinden doğduğuna delâlet eder. Bu müstesna yaradılışa nail olanlar, Yüce Tanrı'nın kayrasına (providence) mazhar olmuşlar demektir.

ÖTEKİ DİNLERİN KERAMETLERİ :

Bunun için olacaktır ki, genel olarak velilerle peygamberlerde, ermişliğin birtakım kutsal işaretleri bulunduğuna inanılır. İmamîler gibi, İslâmın sapık mezhepleri ve hatta tarikatçılar (Muhiddin-i Arabî gibi), velileri, peygamberlerden daha üstün sayarlar. Zira peygamberler, ancak Tanrı'dan aldıklarını iddia ettikleri emirleri bildiren aracılardır; velilerse, Tanrı'da yok olmuş, yani Tanrılaşmış kimselerdir. Peygamberlerin de velilik sıfatlarına sahip olduklarına inanılır. Bu sıfat, onlarda, Tanrı ile olan sıkı ilişkilerinin ürünü sayılır. Bunların tenleri gül, portakal, menekşe çiçekleri gibi güzel kokarmış; Hz. Yakub gibi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uzaklardan koku alma yeteneğine sahip olurlarmış; hatta bunlar, sözde başkalarının işlemiş oldukları günahları da kokularından anlar, bunları birer mucize veya keramet olarak keşif ve ihtar ederlermiş. Bu ermiş insanların kendi ağızlarında daima nefis bir lezzet hissettikleri de söylenir. Hıristiyan velilerinin başlarında da, Hz. İsa'nın başında olduğu gibi nurlu haleler görülürmüş. Bu inançlar, bazı farklarla İslâm mistikleri için de ileri sürülür. Hz. Muhammed'in sırtındaki peygamberlik işareti, alnındaki parıltı, terinin, sidiğinin güller gibi kokması, başı üzerinde daima bir bulutun gezmesi, gölgesinin yere düşmemesi ve daha çocukluğunda, amcasının yanında yatarken de bu ve bunlara benzeyen birtakım yüce alâmetlerin belirdiği, türlü şekillerde anlatılır; bütün bunlara, kontrolsuz hayal gücünün türlü masalları da eklenir.

Birer inanç konusu oldukları için, üzerlerinde tartışılmaması gereken bu söylentiler, çoğu zaman büyük bir insanı yüceltecek yerde, küçültür; zira, bir varlığı, sahip olmadığı sıfatlarla övmek de bir çeşit yermek demektir. Her ne olursa olsun, peygamberler, halka doğru yolu göstermek, günahlardan, kötülüklerden sakındırarak Tanrı'ya itaat ve ibadet etmelerini sağlamak ve bu ahlâksal düzeni kurabilmek için daha çok ölümden sonraki yaptırımlara dikkati çekmek gibi kutsal işlerle görevlidirler. Bunun içindir ki, onlardan birinin yarım bırakmış olduğu veya başaramadığı, ya da aralarında geçmiş olan uzun zamanın toplumda yaratmış olduğu yeni ihtiyaçları kandırmak gibi yüce görevleri, bir diğeri, ya aynı toplumda veya başka bir toplumda başarmaya çalışır. Bu suretle nasıl ki, bilim adamları ve filozoflar, kendilerinden sonra da, birtakım bilgin ve düşünürlerin geleceğine önceden inanırlar ve kendilerinin de, daha önce gelmiş olanlarının birer ardılı olduklarını bilir ve onaylarlarsa, peygamberler de, kendilerinden sonra, başka bir peygamberin gelebileceğini pekâlâ tahmin edebilirler[1]. Yalnız Hz. Muhammed, kendinden evvelki peygamberlere ve onların getirmiş oldukları dinlere değer vermiş olduğu halde, kendisinin son peygamber olduğunu bildirmiş ve eski kutsal kitaplarda, öteki peygamberlerin yarım bırakılmış veya başaramamış oldukları işleri tamamlamak üzere kendisinin gönderileceğine dair bildiriler bulunduğunu ilan etmiştir. Kur'anda bu konuyu ilgileyen şu iki ayet önemlidir: *"Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu, oğullarını*

(1) Örneğin, *Hz. Yahya, Hz. İsa*'nın geleceğini şu sözlerle haber vermiştir: *"Ben eğilip onun ayağının tasmasını çözmeye lâyık değilim"* (Markos İncil'i, I, 7). Diğer bir kutsal metinde de, *"Ve ben, senden ileri yolunu, önünce hazırlayacak olan resulümü göndereceğim, diye hakkında yazılmış olan zat budur"* (Meta, XI, 10) denilmektedir. Yuhanna İncil'inde de şöyle bir haber verilir: *"O hakikat ruhu geldiği zaman, sizi bütün gerçeklerle aydınlatacaktır. Zira, kendiliğinden söylemeyip işittiği şeylerin hepsini söyleyecek ve meydana gelecek olan şeyleri size haber verecektir. O, beni kutlayacak, zira benimkinden alıp size haber verecektir"* (XVI, 13-15); *"Ben gitmeyince size teselli edici gelmez"; "Ben gittikten sonra onu size gönderirim ve o geldiğinde, dünyayı günah, arınma ve hüküm hususlarında ilzam edecektir"* (XVI, 7-9). Tevrat'ta da *Hz. İsa*'nın geleceğine dair şu bildirinin verilmiş olduğunu, Hıristiyan yorumcular kabul ederler: *Musa* demiştir ki: *"Atalarımıza, Tanrımız efendimiz, kardeşlerinizden size benim gibi bir peygamber gönderecektir. Onu, size her ne söylerse dinlemelisiniz"* (Peygamberlerin işlemleri, III, 22). İslâm Tanrıbilimcileri, bu bildirileri, peygamberimizin geleceğini önceden haber veren kutsal belgelerden sayarlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bildikleri gibi bilirler" (En'am, 19); *"Hani Meryem'in oğlu İsa, Beni İsrail'e, benden evvel indirilmiş olan Tevrat'ı tasdik, benden sonra Ahmed adında gelecek olan peygamberi de müjdelemek için Tanrı'nın size gönderilmiş peygamberiyim, demişti..."* (Saf, 5).

İncillerin bazı bahis ve ayetlerinde, Hz. Muhammed'in geleceğine dair işaretler bulunduğu, öteden beri İslâm tefsircileri ve Tanrıbilimcileri tarafından da Kur'ana dayanılarak türlü şekillerde açıklanmıştır. Örneğin, Tevrat'taki şu bildiri, Hz. Muhammed'in geleceğine bir işaret sayılmıştır: *"Tanrı Rab, sana içinizden, biraderlerinizden size benim gibi bir peygamber zuhur ettirecektir; onu dinlemelisiniz. Onlara biraderleri içinden senin gibi bir peygamber çıkaracağım ve kelâmımı, onun ağzına koyacağım; o da, kendine emredeceğim şeylerin hepsini onlara söyleyecektir"* (Tesniye, XVIII, 15, 18); Resullerin amelleri kısmında da, *"Musa, atalarımıza, Tanrı'nız Rab, biraderlerinizden size; benim gibi bir peygamber zuhur edecektir: Onu, size söyleyeceğim şeylerin hepsi hususunda dinleyesiniz ve her kim o peygamberi dinlemezse, kavmim arasında mahvolacaktır"* (III, Bap 22-23) denilmektedir. Yine Tevrat'ın Tesniye bölümünde (33, Bap, 1-2) geçen «Sina'dan gelmek» Hz. Musa'ya, «Sair'den kıyam» Hz. İsa'ya; Paran'da, Hicaz'da ve dolayısıyla Hz. Muhammed'in geleceğine dair bir işaret saymışlardır; fakat, İsrail kavminde peygamber yetiştirme geleneği mevcut olduğu için, bu ayetlerin Hz. Musa'dan sonra gelmiş olan diğer Yahudi peygamberlerinden birine işaret etmiş olması da mümkündür. Bu ayetlerin, Hz. Muhammed'in geleceğini müjdelediği sonucunu çıkarmakta, Müslümanlık için bazı faydalar olsa da, tarihsel gerçek bakımından tam bir isabet olduğu şüphelidir. Zira, Hz. Muhammed, Yahudi değildir ve Peyyamberimizle Hz. Musa arasında birçok peygamber daha yetişmiştir. Çevirti zorlamaları ise, daima bir gerçeği ispat edemez, hatta aynı zorlamalar doğru olan gerçeklerin aleyhine de kullanılabilir. İslâm bilginleri, bugünkü Batı bilginleri gibi, elde bulunan kutsal kitapların güvenilir eserler olmadıklarını, bunların sonradan bozulmuş veya yazılmış ya da değiştirilmiş olduklarını kabul ettikleri halde, Hz. Muhammed'in geleceğini ima eden ayetlerin gerçekliğine inanmaktan çekinmemişlerdir. Yukarda da kaydettiğimiz gibi, her çağın hemen her meslekteki büyük ve anlayışlı adamları, kendilerinden sonra, mesleklerini geliştirecek olan daha büyük insanların yetişeceğinden emindirler. İlerleme tarihi bunun zorunlu olduğunu gösterir. Örneğin, Hıristiyan din şehitlerinden Saint-Justain (85-165) de vaktiyle Heraklit ve stoacıların Hıristiyanlık düşüncelerinden habersiz olmadıklarını, Sokrat'ın Hz. İsa'yı bir parça tanımış olduğunu, zira bu filozofun kelâm'a ortak olan akıl sayesinde bazı gerçekleri keşfettiğini iddia etmiş ve *"Kelâm, İsa'dır, öyleyse Sokrat da İsa'nın öğrencisidir"* sonucuna ulaşmıştı. Bu itibarla Hz. Muhammed'i daha evvel Hıristiyanların tanımış ve kitapların işaret ettiği gibi, beklenen bir elçi olduğu iddiası da, bunun başka bir şeklidir. Esasen kutsal kitaplar, Peygamberimizin geleceğinden hiç bahsetmemiş olsalardı bile, o gelmiş, davasını yürütmüş ve asıl büyüklüğünü bu başarısından ve insanlara yapmış olduğu geniş hizmetten kazanmıştır. Kutsal kitapların, ileride daha büyük bir peygamberin geleceğini müjdelemiş olmaları, o kitapları getirmiş olanları da

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yücelten doğal umutlarıyla tahminlerinin ürünüdür. Fakat, Hz. Muhammed, peygamberlik kapılarını kendisiyle kapatmış olmasına rağmen, kendisinden sonra insanları aydınlatacak büyük adamların gelmeyeceğini iddia etmiş değildir. Hatta daha önce de sözünü ettiğimiz şu pek değerli hadisinde, *"Tanrı, her yüzyıl başında, bu ümmete dinini yenileyecek bir adam gönderir"* (Müsned) demiştir.

Akıl yürütmekten âciz olmayan bir insanın hayal gücü, gelecekte zuhur etmesi olanaklı olan hal ve devrimleri, hatta keşif ve icatları, ortaya çıkmalarından önce tasarlayabilir. Kaba bir örnek olmakla birlikte, örneğin ünlü romancılardan Jules Verne'in teknik hayalleri, bugünün önemli gerçekleri arasına girmiştir; onun hayalleri, kahinliğine değil, ancak insan zekâsının bu çeşit umutlarına ve böyle tahminleri yapabilecek bir değere sahip olduğuna delâlet eder. Esasen Kur'anda adları geçen peygamberler, ahlâk bakımından çökmüş veya zaten ilerleyememiş ve hemen hepsi Samî ırka mensup olan kavimleri, erdeme davet eden mistik kişilerdir. Bunlar, zina, livata, hileli terazi kullanmak, azgınlık, zulüm, sefahat... vb. gibi türlü rezillikleri huy edinmiş ve tek Tanrı'ya inanmayan, vicdan ve izandan yoksun olan kavimlerle uğraşmışlar; önemli bir kısmı da bu uğurda kendilerini feda etmişlerdir. Zira onlar, yalnız öğüt vermiş, va'zetmişlerdir. Fakat Hz. Musa ve Hz. Muhammed gibi eyleme değer vermiş olan iki peygamber, siyasal ve askersel örgütler de kurmuş oldukları için, yalnız mistik yöntemlerle çalışmamışlar, olayların zorunlu kıldığı layik yöntem ve araçlara da başvurdukları için, başarılarını kendi hayatlarında görebilmişlerdir. Türlü kötülüklerle lekeli olan kavimlerin çoğu, ya bir başka kavmin baskısı ve savaşı sırasında ortadan kaybolmuş, ya da doğal ve göksel afetlerle mahvolmuşlardır. Hz. Muhammed, İslâm dinini yerleştirebilmek için, bu tarihsel olayların gerçek nitelikleri bilinmediğinden, mistik bir renge bürünen anılardan faydalanmış, insnları mucizelerle değil, yasalarla, savaşlarla, akla ve kalbe hitap eden girişimlerinin, hem dünya, hem de ahret için verimli olan sonuçlarını göstermek suretiyle, doğru ve yüce davasında sonsuz başarılara nail olmuştur.

Peygamberliğin gerçek niteliği hakkında, İslâm kültürü içinde yetişmiş olanların orijinal düşünceleri vardır: Mamonides'e göre peygamberlik, seçkin ve müstesna insanların bazı özel niteliklere sahip oldukları takdirde mümkün olan bir yetkinliktir. Moîs Mamonides, Les Huit chapitres (Gorfinkler bas.) adlı eserinde, *"Tanrı,* diyor, *peygamberliği rasgele birine, keyfî olarak değil, seçkin bir ruha ve yüksek zihin yeteneklerine sahip olan birine lütfeder"*. Başka bir deyimle, peygamberlik, *"Sistemli bir hazırlığın ürünü olan insan zihniyle Tanrısal zihnin geçici olarak birleşmesidir"* (Henri Séruya, La Kabbal, 2. baskı, Paris, 1957). Talmud, peygamberliğe nail olmak için kişinin geçmesi gereken dereceleri şöyle sıralar: *"Gayret, insanı temizliğe, temizlik, ritüel arılığa, bu da kendi nefsine hükmetmeye, kendi nefsine hükmetmek, kutsallığa, kutsallık eksinliğe* (mahviyet), *eksinlik, günahtan korkmaya, bu da daha yüksek kutsallığa götürür..."* (A. Cohen, Le Talmud, s. 171).

Talmud yorumcularına göre, zengin, yani ruhu doymuş ve bilge olanlarla eksinlik içinde olan, kuvvetli, yani kendi nefsine egemen olanlar, peygamber olabilir. Fakat, bunlardan biri eksilir ya da kaybolursa, peygamberlik, geçici ya da sürekli olarak kaybolur. Aynı zamanda peygamberin yalnız kuvvetli ve zen-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gin değil, uzun boylu olması da gereklidir. Öfkelenmek ve kibirlenmek de peygamberliği giderir. Fakat, Talmud'a göre, öyle bir zaman gelecektir ki, peygamberliğe ihtiyaç kalmayacaktır. Zira, bütün insanlar, zihin ve ahlâk bakımından yetkin olacak ve bunların tümü peygamberce verileri alma yeteneğine sahip olacaklardır. Nitekim Joêl, şöyle demektedir: *"Bu dünyada yalnız bazı bireyler (fert) peygamberlik ederler; fakat gelecek dünyada, bütün İsrail, peygamberler imal edecektir ve zira Tanrı diyor ki, bundan sonra ruhumu, bütün insanlara yayacağım; oğullarınız ve kızlarınız peygamberleşeceklerdir. Gençleriniz görümlere* (visions) *nail olacaklar ve ihtiyarlarınız düşlere mazhar olacaklardır"* (Joêl, II, 28).

Peygamberliğin bir gün sona ereceğini, yüzyıllarca önce, kendi anlayış ve inançlarına göre, açıklamış olan Talmudcularla bazı kutsal kişiler, sadece bunun hangi peygamberde sona ereceğini tahmin edememişlerdir. Anlaşılıyor ki, bu kurumun Samî kavimlere özgü olan mistik şekli, yine o ırkın başka bir dalından olan Hz. Muhammed'de sona ermiştir; ve fazla olarak Hz. Muhammed, bu son peygamberin kendisi olduğunu bildirmiştir. Dine aykırı bazı düşünceleri savunmuş olan İslâm bilginleri de şöyle düşünürler: Farabî'ye göre, peygamberlik doğuştan değil, sonradan çalışılarak elde edilir; yani bu, aklın sezgi ve ilham yoluyla elde etmiş olduğu bir derecedir. Bu itibarla, ona göre filozof, peygamberden üstündür. Mutezile bilginlerinden Bişr bin Mutamir, peygambersiz kavimlerin, kendilerini doğa yasalarına göre yönetebileceklerini ileri sürmüştür. O, içinde yaşadığımız âlemin mümkün ve en iyi bir âlem olmadığını ve Tanrı'nın en iyisini yaratmaktan çok, yalnız uygun gördüğü zamanda tecelli etmek istediğini savunmuştur. Peygamberliğin harikalarına dair bir eser yazmış olan Ebu Bekr Zekeriya Razî (841-926), peygamberlerin gerekli olmadığını, insan aklının faydalı ve zararlıyı olduğu kadar da Tanrısal sırları kavrayabileceğini, dünya işlerinin düzenlenmesi için de bilim ve sanatları elde edip geliştirmenin yeterliğini savunmuş olduğu gibi, halkı aydınlatmak için, aralarında bazılarının üstün ve yetkili sayılmasının hiç bir anlamı bulunmadığını, çünkü bütün insanların akıl ve zekâca eşit olduklarını (Descartes ve biraz da J.-J. Rousseau gibi) insanlar arasındaki farkın, doğuştan olan yetki ve yetenekte değil, bu yeteneklerin geliştirilmesinde, onların büyüyüp çoğalmasında saklı olduğunu savunmuştur. Ona göre, zaten peygamberler, birbirleriyle çelişik durumdadırlar; yani, onların düşünceleri arasında tam bir birlik yoktur; hatta aykırılıklar vardır. Onların inançlarındaki tek ortak nokta, Tanrı kavramından ibarettir; fakat hak konusunda ittifak edemedikleri için, peygamberlik batıldır. Bu çeşit düşüncelerin değerleri ne olursa olsun, yeni bir din getirmiş olanlar, kendilerinin peygamber olduklarını iddia etmişler ve insanlar da, onların bu iddialarını, getirmiş oldukları dinlere inançlarıyle orantılı olarak kabul etmişlerdir. Genel olarak Sünnî Tanrıbilimcilere göre, hemen tüm İslâm bilgeleri (hükema) sapıktırlar. Çünkü bu bilgeler, dogmacılığa değil, akla ve eski Yunan filozoflarına dayanırlar, onların tarihsel evrimine ve akışına önem verirler. Hele daha yenileri ve cesurları, peygamberlerin ileri sürdükleri düşünce ve ülküleri birbiriyle karıştırmaktan çekinmezler. Diyalektikten kaçan dogmatik düşünce ve inançlar, gerçeklerden korkan bir iman perdesi arkasında özgür düşünceye saldırmayı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kutsal bir ödev sayarlar. İmanı ilgilcyen konular hakkında kutsal kitapların ve genel olarak şeriâtin düşüncelerine aykırı bir görüşü savunanları, sapıklık ve dinsizlikle suçlamak, Tanrıbilimcilerin geleneksel âdetlerindendir. Bir gerçeği bulmak için yapılan araştırmalar, imanın dogmatik verilerine uymuyor diye, düşünmeyi sınırlamaya kalkışmak, düşüncelerde saklı olan kuvvetten korkmaktır. Bağnazlık (taassup), kendi inandıkları dışında, başka bir gerçeğin bulunabileceğine inanmayan dar ve geri zekâların, içinde boğuldukları bir bataklıktır; bir akıl, vicdan ve ruh çöküntüsüdür. İnsanlığı mutluluğa götürecek yol, Hz. Muhammed'in her vesileyle başvurduğu ve önerdiği, *akıl ve basiret yolu*'dur.

Peygamberlik konusunda şu bilgileri de dikkate almakta fayda vardır: Peygamberler hakkında kutsal kitapların, hatta Kur'anın da bildirileri, tarihsel gerçeklere tamamıyle uygun değildir: Hz. Âdem, Hintlilerde de vardır; onlar buna, Adimo adını vermişlerdir. Kur'an'a da bunun Tevrat'tan geçtiğini reddetmek zordur. Âdem hikâyesinin niteliği, simgesel olduğu kadar da çelişik bir değer taşıdığı için, onun yaradılışı ve peygamberliği üzerinde herhangi bir tartışmaya girişmek Tanrıbilimcilere göre, kâfirlik veya dinsizlik sayılır. Tevrat'ta Yahova, *"İddiaları doğru çıkan başka bir peygamber gelir de sizlere başka bir Tanrı'yı tavsiye ederse, kendisini öldürün!"* emrini vermek suretiyle, Hz. Musa'dan başkasının gerçekten peygamber olamayacağını savunmuş olur. Her devrimci gibi, her peygamberin de ülkülerini gerçeklendirmek için, böyle bencil bir iddiada bulunması zorunludur[1]. Tevrat'ın ve Yahudi tarihlerinin verdikleri bilgilere göre, pek çok günah işlemiş, açıkgöz bir haydut gibi gösterilen Davud peygamber, Kur'anda fazlasıyla değerlendirilir ve kendisi, kitap verilenlerden sayılır. Bu hükümlerin gerçek niteliğini Bayle'in ünlü Dictionnaire'indeki Davud maddesinden öğrenmek mümkündür. Kur'anda bu peygamber hakkında verilen bilgi azdır; sadece, Cebrail ile Mikâil ve birtakım diğer meleklerin, ona kusurlarını anlatmış olduğu bildirilmiştir (Sâd, 21-25). Bu olay, Tevrat'ta daha ayrıntılıdır (İkinci Mülûk, XI-XII). Gerçek veya imgesel (hayalî) bir kişilik olduğu hakkında türlü söylentiler olan ve bazı bilginlerin Kaldeli veya İranlı saydıkları Hz. İbrahim hakkında Tevrat'ın vermiş olduğu bilgileri az cok Kur'an da onaylar. Bu bilgiler, onun da bugünkü anlayışımıza uygun bir erdeme sahip

(1) Örneğin, *Hz. İsa, "Kuzuların kapısı benim, bütün benden önce gelmiş olanlar, yankesici ve hırsızdılar. Peder'e* (yani, Tanrı'ya) *ancak benimle gidilebilir"* dediği gibi, peygamber olduğunu ilân etmeden, kendi hayat ve dünya felsefesini din haline getirmiş olan *Buda* da. *"Ne gökte, ne yerde, bana benzeyen hiç kimse yoktur. Yetkin olan Buda, yalnız benim!.."* der. *Hz. Muhammed* ise. kendi davasına inanmayanları kâfir, müşrik, münafık... vb. sıfatlarla lânetlemiş ve insanlığa, Tanrı'nın en sevgili elçisi olarak kendisini sunmuştur. Özet olarak, her peygamber, kendisinden daha yetkin kimsenin bulunamayacağını ve Tanrı'ya ancak kendi göstermiş olduğu yollardan gidilebileceğini telkin etmiştir. Nitekim. *Hz. Musa* da Tevrat'ta şu emri verir: *"Eğer aranızda bir peygamber veya rüya görücü kalkıp size bir alâmet ya da mucize verirse ve bilmediğiniz başka Tanrılara bağlanıp, onlara tapalım diyerek. size söylediği alâmet ve mucizeler de vukua gelirse, o peygamber veya rüya görücünün sözlerini dinlemeyiniz. Zira Tanrınız kendisini bütün kalbiniz ve canınızla sevip sevmediğinizi bilmek için sizi denemektedir"* ve, *"O peygamber ve rüya görücü katledilsin!"* (Tesniye, XIII, 1-3, 5).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olmadığını gösterir. Güç, zekâ, servet ve bilginin simgesi sayılan Hz. Süleyman'ın bir Yahudi hükümdarı olduğu, tarihsel bir gerçektir. Yahudi tarihleri, onun hayat serüvenine dair, başarıları yanında sefahate ve keyfe düşkün bir kişilik olduğunu da belirtirler. Kur'an ise, onu türlü mucizelerle mükâfatlandırır ve över. Tevrat'a göre Hz. Lût, kızlarını, kavminin cinsel sapıklarına vermek ister. Kur'andan öğrendiğimize göre, Hz. Nuh, nasıl ki kendi oğluna iman telkin edememişse, Hz. Lût da, karısını bile imana getirememiştir. Birçok peygamberleri de İsrail kavmi işkencelerle öldürmüştür.

İnsanlar, genel olarak alışmış oldukları düşünce ve hareketlerle, geçici ve günlük çıkarlarına aykırı yollar gösteren kişilerden hoşlanmaz, onları şehit etmeyi bir vazife bilirler. Yalnız peygamberler değil, filozof ve hatta bilginlerden de böyle borkunç akıbetlere uğrayanlar az değildir; bu türlü düşmanlıkları, ilkel ve geri ruhların kendi kusurlarını görenlerin eleştirimlerine dayanamayan kibirleri kadar da dinsel inançları körükler. Hz. İsa'nın başına gelen olaylarda da yaşamış olduğu dönemin siyasal koşulları kadar da, yeni inançlara dayanamayan bağnazlığın ve çıkarcılığın rolü vardır[1].

(1) Bilindiği gibi, dört İncil de, *Hz. İsa*'nın özel yaşamında erdemdışı bir davranışından söz etmezler; fakat onun, bakire olan *Hz. Meryem*'e tanrısal ruhun üfürülmüş olması yüzünden babasız dünyaya geldiği konusunda birleşirler. Latin tarihçilerinden *Tacitus* (M.S. 55-120), Tarihinde, *Hz. İsa*'nın, Roma valilerinden Pontuslu *Pilatus* tarafından idam ettirildiğini anlatır. *Talmud*'da onun yaşamış olduğunu onaylar, fakat doğusu hakkında dört İncil'de anlatılanları reddeder. Bu görüşe bazı Anglikan Tanrıbilimci'leri de katılırlar. Bunlar ayrıca da Yeni Ahdin yani İncillerin tarihsel doğruluğundan kuşkulanırlar. *Hz. İsa*, kendisinin Tanrı olduğunu asla iddia etmemiş, *"Babc, benden büyüktür"* (Yuhanna, XIV, 8), *"Ben, kendi irademi değil, fakat beni gönderenin iradesini yaymak için gökten indim!"* (Yuhanna, VI, 39), *"Ben kendiliğimden bir şey yapamam; işittiğim gibi hükmederim ve benim hükmüm doğrudur; zira, ben kendi irademi değil, fakat beni gönderenin iradesini ararım«* (Yuhanna, V, 5) demek suretiyle, Tanrıdan kendisine verilen buyrukları uygulamakla görevli bir insan olduğunu anlatmak istemiştir. Nitekim aynı İncil'de *"Siz ki birbirinizden izzet kabul eder ve Bir olan Tanrıdan gelen izzeti aramazsınız, nasıl iman edebilirsiniz?"* (V, 44) demek suretiyle, kendisini yollayan bir tek Tanrının varlığını açıklamıştır. *Luka* İncilinin, 1965 baskısında da, *"Yusuf, nişanlısı Meryem'le birlikte Kayser August zamanındaki ilk nüfus sayımına katılmak üzere Nasıra'dan Beytlehm şehrine gelmişti, bu esnada Meryem gebe idi.»* (II, 5-7) denildiğine göre, onun katoliklerce sanıldığı gibi bir Tanrı değil, anası ve babası belli bir insan olduğu anlaşılır. *Talmud*'la çağımız Anglikan aydınlarının açıklamak istedikleri gerçek bu ayette ifade edilmiş gibidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

III

HAZRETİ MUHAMMED'İN BİLGİ KAYNAKLARI

SEZGİ, VAHİY VE İLHAM :

İnsan bilgisinin ana kaynakları, duyular ve deneylerdir; öğelerini bilinçli veya bilinçsiz olmak koşuluyla, az çok bunlardan alan akıl da, bazı gerçekleri keşfedebilir. Genel olarak filozofların sezgi, peygamberlerle Tanrıbilimcilerin vahiy ve ozanların ilham sözcükleriyle ifade ettikleri bir dördüncü kaynak da, insana bilinmeyeni bilmeye yardım etmektedir. Biz burada, sezgi, ilham ve vahiy arasındaki farklar ve benzerlikler üzerinde fazlasıyla duracak değiliz; yalnız, bunların bildirdikleri gerçeklerin türleri bakımından bazı başkalıklar gösterdiklerine değinmeyi yeter bulacağız. Sezgi, dolaysız olarak hissetmektir; bu, âdeta incelmiş bir içgüdüdür; bir tehlikeyi, bir deneyden çıkacak sonucu, bir girişimden önce onun doğuracağı sonucu kavrayıvermek gibi. İlham, daha çok, hayal gücü ve sanatla ilgili sayılır. Vahiy ise, sözlükte, yazı yazmak, herhangi bir insana kelâm telkin etmek, işaret etmek, elçi göndermek, gizli söz söylemek, ses, ilham anlamlarına gelir. Tanrıbilimcilere göre de, mutlaka Tanrı'nın bir lütfu olarak ve bir melek aracılığıyla, uyanıkken veya uykuda, herhangi bir gerçeğin, bir peygambere bildirilmesidir; âkat ou, bazen böyle bir kutsal aracı olmaksızın de vukua gelebilir. Nitekim, Hz. Musa, dolaysız olarak Tanrı'yla konuşa-dığı halde, Hz. Muhammed, ancak Cibril aracılığıyla vahye nail olabilmiştir. Bunun içindir ki, Hz. Musa'ya kelimullah, yani Tanrı'nın konuştuğu veya Tanrı ile konuşan denilmekte (Nisa, 164 ve daha birçok ayetleri); Hz. Muhammed'e ise, Tanrı'nın elçisi veya sevgilisi (habip) sıfatı verilmektedir. Belki de Kur'anda Hz. Musa'nın adı 69 ayette geçtiği halde, Hz. Muhammed'in adı, biri Ahmed olmak üzere 4 kez geçişinin bir nedeni de budur ve bazı düşünürler, bu iki peygamberden hangisinin daha üstün olduğu üzerinde de bu yüzden birtakım olasılıkları (ihtimalleri) ileri sürmüşlerdir. Esasen vahiy olayı, başka dinlerde de vardır. Tevrat'ta Yuhanna'nın vahyi bölümü, mistik hayal gücünün uydurmaları olması bakımından fantastik bir eserdir. Benzetmeler ve simgelerle tüm mistik inançların icatları, bu bölümde toplanmıştır. Tanrı, melekler, şeytanlar ve gelecek hakkındaki kâhinlikler bu vahiyde vardır. Tanrı'nın «elif» ve «ya», yani «evvel ve ahir benim» demesi de bu bölümdedir (I, 8). Cebrail, zaman zaman Daniyal peygamberin rüyasına girer ve kendisiyle konuşur. *"Ben daha dua etmekteyken evvelki rüyada gördüğüm adam, yani Cebrail, akşam kurbanı vaktine doğru hızla uçarak bana dokundu ve benimle söyleşti..."* (Daniyal,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

IX, 21, 22). Hazkıyal peygamberle Tanrı arasındaki ilişki biraz daha başkadır: Bu peygamber, evinde konuklarıyla otururken Yahova'nın eli kendine dokunur ve ateş biçiminde bir adam görünür ve Tanrı'nın eli, onu saçlarından yakalayıp Orşilim'in kuzeyine götürür (Hazkıyal, VIII, 1-4); yine Rabbin meleği, yani Cebrail, *"Meryem'in kocası Yusuf'a rüyada görünerek, kendisinin kutsal ruhtan gebe kalacağını ve onu kocalığa kabul etmesini bildirir"* (Meta, II, 12, 19, 23). Tanrı ile konuşmakta Hz. Musa tek değildir. Öteki İsrail peygamberlerinden bazıları da dolaysız olarak Tanrı ile konuşurlar ve onu görürler. Tevrat'ta Üçüncü Hükümdarlar bölümünde, Yemle'nin oğlu Mişa adlı bir peygamberin, Yahova'yı tahtı üzerinde oturmuş ve gökyüzü ordularının hepsini onun sağ ve solunda sıralanmış olarak gördüğünden söz edilir.

ÜMMÎLİK SORUNU :

Hayatının hemen bütün ayrıntıları, tarihsel bir gerçek olarak bilinen Peygamberimizin tek bilgi kaynağı da vahiy olarak gösterilmiştir. Buna inanmak da imanın şartları kadar zorunlu görülmektedir. Bu itibarla, Hz. Muhammed'in ümmîliği üzerinde hemen tüm İslâm mezhepleri ittifak etmişlerdir. «Mekkeli, Arap, müşrik, okuyup yazma bilmez...» anlamlarında kullanılmış olan ümmî deyimi, Hz. Muhammed'in sıfatı veya yukardaki anlamlarda olmak üzere bazı ayetlerde de kullanılmıştır: *"Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, ümmî peygambere uyarlar..."* (Âraf, 165); *"Tanrı'ya inanan, bir elçi, bir ümmî olan peygamberine ve onun sözlerine inanan..."* (Âraf, 157); *"Ümmîlere ayetlerini okuması, onları temizlemesi, kitabı, bilgeliği öğretmesi için, içlerinden, kendilerinden bir elçi gönderen odur"* (Cuma, 2). Hz. Muhammed'in kendisi de, *"Biz, ümmî bir milletiz, yazı ve hesap bilmeyiz"* demiştir. Biz, ümmî deyimini daha önce de belirttiğimiz gibi, Mekkeli anlamında kabul etmeyi uygun buluyor ve bunda hiç bir sakınca görmüyoruz. Zira, Hz. Muhammed'e bildirilen ilk emir, *"Yaradan Rabbinin adıyla oku!"* ayetiyle başlar (Alak suresi). Tefsircilerin türlü yorumlamalarına karşın, okuma bilmeyenlere böyle bir emrin verilmiş olmasını düşünmek zordur; çünkü, ya harfleri ve sözcük dizilerini önceden öğrenmiş olanlar okuyabilir; ya da dinleyerek ezberlenmiş bir konu, başkalarına tekrar edilebilir. Din bilginleri bu ikinci hali kabul ederler, ve Hz. Muhammed'i daha da yüceltmiş olmak için, okuma yazma bilmeyecek kadar cahil olmasını zorunlu sayarlar. Vahye nail olan peygamberlerin genellikle bildiklerini Tanrı'dan öğrendiklerini iddia etmek âdeti, mistik geleneklerdendir. İncil'de Hz. İsa, *"Kendiliğimden hiç bir şey yapmayıp, babamın bana öğrettiği bu şeyleri söylediğimi bileceksiniz; beni gönderen benimle beraberdir"* (Yuhanna, VIII, 29); *"Kendiliğimden gelmedim; beni O gönderdi"* (Yuhanna, VIII, 42) demektedir[1]. Hz. Muhammed'in de aynı geleneğe bağlıymış gibi görünen bildirileri, bunlarla mukayese edilebilir.

---

(1) Yahudiler, *Hz. İsa*'nın tapınaktaki vaızlarını dinleyince, şaşırdılar ve, *"Hiç öğretilmemiş olduğu halde, bu adam, vaızlarını nasıl biliyor? dediler"* (Yuhanna, VII, 15). Peygamberlere ümmîlik sıfatını vermenin bir gelenek olduğu anlaşılıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Onun bütün bildiklerinin vahiy yoluyla kazanılmış olduğunu bildiren birçok ayet vardır: *"Biz Musa'ya emri bildirdiğimiz vakit, sen Batı tarafında değildin, tanıdıklardan da olmamıştın. Fakat daha sonra biz birçok kuşaklar yarattık ve onların ömürleri üzerinden uzun zamanlar geçti; sen Medyen halkı arasında oturanlardan biri de değildin ki, ayetlerimizi onlara okuyasın. Elçi gönderen ancak biziz. Seslendiğimiz vakit, sen Tur tarafında da değildin; lâkin senden evvel kendilerine bir sakındırıcı gelmemiş olan kavmi sakındırasın da hatırlasınlar diye, Rabbinden bir rahmet olarak seni gönderdik"* (Kısas, 43-45). Bu ayetler, Hz. Muhammed'in öğretmensiz ve kitap bilgisinden yoksun olarak Hz. Musa'ya bağışlanmış olan Tanrısal tecellileri bir vahiy sayesinde öğrenmiş olduğunu bildirmektedirler. Onun ümmîliğini şu ayetler daha açıkça tekrar ederler: *"Sen daha evvel kitap okumuş değildin; sağ elinle de yazı yazmadın; öyle olsaydı, sapıklar şüphelenebilirlerdi"* (Ankebut, 47); *"Daha evvel de aranızda bir ömür geçirdim, bunu akıl etmez misiniz?"* (Yunus, 16). Bu ayetlerde Hz. Muhammed'in Kur'andaki bilgileri, kimseden öğrenmemiş olduğu açıklanmış bulunuyor. Şu iki ayet de, aynı bildiriyi, bir başka vesileyle tekrarlamaktadır: *"Tanrı, sana kitap ve bilgelik indirmekte ve sana bilmediklerini bildirmektedir..."* (Nisa, 112); *"Bir vahiy ile veya perde arkasından, ya da bir elçi göndermek suretiyle dilediğine, kendi izniyle vahyetmesi dışında, hiç bir insan Tanrı'yla konuşmaya nail olmamıştır. Biz sana emrimizden bir ruh vahyettik; sen kitap ve imanın ne olduğunu bilmiyordun; lâkin biz onu bir nur kıldık"* (Şuara, 50-51). Nitekim, Hz. İsa'nın doğumu konusunda, Hz. Meryem'le Hz. Zekeriya'ya bildirilen kutsal müjde hakkında, Hz. Muhammed'in, Kur'anda anlatılmış olanları daha önce bilmediği de şöyle bildirilmektedir: *"Bu, gayip haberlerindendir, onları sana vahyetmekteyiz"* tümcesinden sonra ayet, *"Sen, ne çekiştikleri zamanda, ne de Meryem'e kefil olmak isteyen kimseyi tayin etmek için kalemlerini attıkları vakit onların yanlarındaydın"* (Âli İmran, 43). Hud suresinin 51'inci ayeti de bu türdendir.

Esasen, Hz. Muhammed, kişisel düşüncelerini bildirmek yetkisine de sahip değildi: *"O, bizim adımıza, bazı lafları uydurmuş olsaydı, biz onu sağdan yakalar, sonra kalp damarını koparırdık; sizden kimse bunu önleyemezdi"* (Hâkka, 44-47). Bütün bu ve bunlara benzeyen diğer kutsal inancalara (teminat) karşın, Hz. Muhammed'in yalnız Tanrı tarafından aydınlatılmış ve kişisel hiç bir bilgi edinme gayreti sarf etmemiş bir insan olduğunu kabul etmek, onun gerçek büyüklüğünü küçültmese bile zayıflatır. Bu bakımdan, genel inançlara aykırı olmakla beraber, onun mutlak surette bilgisiz bir insan olmayacağını iddia edenler de vardır. Ciddî hiç bir kanıta dayanmayan şu tahmin ve iddiaları anlatmayı faydalı buluyoruz:

1. Hz. Muhammed, amcasıyla yapmış olduğu ilk Suriye seyahatinde, Bosra denilen bir pazar yerinin yakınlarında bulunan Nasturî keşişlerinin manastırlarında misafir kalmış ve orada bulunan rahip Bahira, kendisine Hıristiyanlıkla bu dinden ayrılmış olan mezhepler hakkında bazı bilgiler nakletmiştir.

2. Habeşli köle Varaka, ona Hıristiyanlık ve Musevîlik hakkında yarım yamalak bazı şeyler anlatmıştır.

3. Hz. Muhammed, Ukaz çarşısında toplanan Yahudi, Hıristiyan ve Maz-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

deizme bağlı İranlılar ve türlü puta tapan yabancılarla tanışmış, orada verilen vaızları ve özellikle Nejran piskoposu Kuss ibn Seyda'nın deve üstünde vermiş olduğu dinsel nutuk ve vaızları dinlemiştir.

4. Ticaret için yapmış olduğu seyahatlerde, Yemen, Suriye, Filistin, İran ve Anadolu sınırlarına kadar uzanmış, buralarda misafir kaldığı veya ziyaret etmiş olduğu evlerde dinlediği dinsel, tarihsel, edebî tartışma ve görüşmelerden bazı bilgiler elde etmiştir.

5. Pek çok insanla temas etmiş olması, Mekke'nin kozmopolit çevresinde yaşaması, görmüş olduğu savaşlar... vb. dolayısıyla edindiği pratik deneylerle insanların zayıf ve kuvvetli yanlarını kavramış bulunması ve insanların mutlu olmalarına engel olan kaba ve maddesel tutkuları derinden anlaması, bu pek büyük çapta yaratılmış olan seçkin ve üstün insanda, kuramsal ve ülküsel olmakla birlikte, eylemlere etki yapan türlü düşünceleri doğurmuştur. Hz. Muhammed'in Şam, Halep, Hatay, Kudüs, Beyrut, Palmira, Baalbek... gibi illeri ve tarihsel kalıntıları görmüş olduğu ne kadar gerçek ise, onun buralarda bir robot gibi duygusuz ve düşüncesiz dolaşmayacağı ve her görüp işittiğinden faydalanacağı da o kadar gerçek sayılmalıdır.

6. Medine'de de Yahudilerin ders verdikleri yerler vardı; hatta Hz. Ömer de buralara arada sırada uğrar, Tevrat ve Talmud'u dinlerdi. Kur'an ayetlerinin çoğu, Yahudilere karşı İslâmı savunma gayesini güttüğüne bakılırsa, Yahudilik hakkındaki bilgilerin çoğu halk arasında yaygındı ve Hz. Muhammed, bütün bu bilgilerden tamamıyle habersiz değildi.

7. Âmir bin Hadramin adında birinin bir Rum kölesi okur yazarmış ve kitabı varmış. Hz. Muhammed, bazen Merve'de bu köleyi kendi meclisine çağırırmış. Kureyş müşrikleri, Peygamberin Kur'anı bu adamdan öğrendiğini iddia eder ve kızarlarmış. Bir söylentiye göre de, Cebra ve Yesara adında iki Rum, Mekke'de kılıç yapar, Tevrat ve İncil okurlarmış. Bazen Hz. Muhammed, bunlara uğrar, okudukları zamana rastlarsa, oturur dinlermiş. Başka bir söylentiye göre de, Huveytil bin Abdül Uzza'nın kölesi Âbisa, kitap sahibiymiş, İslâm olmuş; Kureyşliler bu adamın Hz. Muhammed'e bazı şeyler öğretmekte olduğunu iddia ederlermiş. Hendek savaşındaki düşüncelerinden faydalanılmış olan Selman Farisî'nin de Peygambere bazı şeyler öğrettiği zannedilirmiş.

8. Hz. Muhammed'in vahiyleriyle hadislerini Zeyd bin Sabit ve Ubay bin kâ'b ile halife Osman'ın süt kardeşi Abdullah bin Sa'd bin ebi Surh yazarlardı. Bu vahiy kâtiplerinin sonuncusu Mekke'nin fethinden evvel Müslüman olmuş ve Medine'ye hicret etmişti; fakat bu adam sonradan eski dinine dönmüş, Mekke'ye kaçmış, orada, «Ben, Muhammed'e ne istersem onu söyletirdim ve her söylediğimi, doğrudur diyerek yazdırırdı!» diye iddialarda bulunurmuş; Mekke'nin zaptından sonra da, Hz. Muhammed, onun öldürülmesini emretmişse de, damadı Hz. Osman'ın şefaati sayesinde öldürülmekten kurtulmuştu. Kur'anda okuma, yazma, kalem ve bilim kavramlarıyla kitap ve bilgeliğe pek çok önem verildiğine göre, Peygamberin vahiy dışında hiç bir bilgi elde etmediğini kabul etmek güçtür. Nitekim yukarda geçen Ankebut suresinin 47'nci ayetiyle, *"O küfredenler derler ki, bu onun uydurduğu yalandan başka bir şey değildir; bu konuda ona başkaları da yardım etmiştir"* diyen Furkan suresinin 3'üncü ayeti

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

de, o zamanlar düşmanları tarafından bir gerçekmiş gibi yorumlanmıştı ki, bugün de bazı Batı bilginleri onların düşüncelerine uymaktadırlar. İlerde göreceğimiz gibi Kur'ana yapılmış olan itirazların çoğunda hep Hz. Muhammed'in bir yabancıdan bazı şeyleri öğrenmiş olduğu, Kur'anda bahsedilen olayların geçmiş atalardan kalmış masallardan başka bir şey olmadıkları iddiası büyük bir yer tutar.

9. Mekke'nin zaptına kadar Müslüman olmamış, fakat kendisine ganimetlerden fazla bir pay verildiği için bu dini kabul etmiş olan Muaviye, Hz. Muhammed'in kâtibiyken, özellikle Hudeybiye sözleşmesinin yazılması sırasında Peygamberin, *"Divitine kıtık koy, kalemi yan kes, be'yi uzat, sin'i belli ettir, mim'i körletme, Tanrı'yı güzel yaz, errahman'ı uzat ve errahim'i tecvide uydur"* emirlerini vermiş olduğu, bu suretle de Besmele'nin güzel yazılmasını telkin etmiş bulunduğu, İbn Sina'nın «Şifa» adlı eserinde ve bazı tefsirlerde kaydedilmektedir. Bu da kendisinin, sonradan hiç olmazsa okumayı öğrenmiş olduğuna bir kanıt sayılmaktadır. Bu sözleşimde (evvelâ Hz. Ali kâtiplik yapmıştı), müşrikler, Peygambere, yalnız babasının adıyla kendi adını yazdırmak istemişler, bunun üzerine Hz. Muhammed, sözleşimden, «Tanrının Peygamberi» sözcüklerini sildirmiş, onun yerine, kendisi «Abdullah oğlu Muhammed» sözcüklerini yazdırmıştı. Buharî, Müslim... vb. güvenilir İslâm kaynaklarının bildirdikleri bu olay dolayısıyla, yine bu kaynaklar, Peygamberin iyi yazı yazmadığını veya yazmayı pek de beceremediğini kaydetmişlerdir. Hz. Muhammed'in son zamanlarda yazmayı öğrenmiş olduğunda ittifak edenlerin bulunduğu da bir gerçektir (Ömer Rıza Doğrul, Tanrı Buyruğu, cilt I, s. 633). Bütün bu iddialara rağmen, Hz. Muhammed'in ümmîliği üzerinde ısrar edenler çoktur. Bunlar, dehanın da bir Tanrı inayeti ve eseri olduğunu düşünmek istemeyen, bir ümmînin muhteşem bir dini kurmasından daha üstün bir mucizenin bulunabileceğini tasavvur etmekte iman adına bir sakınca görenlerdir.

10. Hz. Muhammed, zaten dinsel bilgilerden büsbütün yoksun değildi. Kâbe'de 360 tanrının heykeli vardı. Bunların çoğu, Suriye, Mısır ve Arabistan'ın türlü bölgelerinden getirilmişlerdi. Hatta Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in heykelleriyle bağıyı (sihir) temsil eden Hz. İsa ve Hz. Meryem'in heykelleri de vardı; ve Mekke'de kutsal işlere bakmak, Hz. Muhammed'in mensup olduğu aileye, atalardan veraset yoluyla geçmiş görevlerdendi. Müslümanlığa da bazı hükümleri geçmiş olan bu görevlerin çoğunu, Peygamberin dinlemek ve görmek suretiyle öğrenmiş olması kolayca reddolunamaz. Bir hadisinde, *"Ben, babam İbrahim'in duası ve kardeşim İsa'nın müjdesi ve annemin rüyasıyım"* diyen Hz. Muhammed'e, Kur'anda şöyle bir emir verilmektedir: *"De ki, Rabbim beni doğru yola, İbrahim milletinin hanif olan gerçek dinine yöneltti; o, müşriklerden değildi"* (En'am, 160). Hz. Muhammed'e yapılmış olan itirazlar arasında, *"... Sen öğrenmişsin..."* (En'am, 105) diyenler de eksik değildi. Bunlara verilmiş olan karşılıklar da, dogmatik olmaktan ileri gitmezler.

İlerde göreceğimiz gibi, Kur'anda İncil ve Tevrat'a uyan türlü olaylar ve emirlere dair bilgiler, işaretler vardır. Daima geceyi, gündüzü, mevsimleri, doğada olup biten türlü değişmeleri düşünerek gözleyen, sonsuz âlemlerin boşuna yaratılmamış olduğuna inanarak fazlasıyla değer vermiş, Tanrı'nın varlığını ve gücünü (kudret) ispatlamak için en kuvvetli belgelerini, evrenin harikaların-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dan ve kavimlerin tarihlerinden çıkarmayı bilecek denli eşya ve olgularla ilgilenmiş olan bu yüce insanın, toplumsal çevrede akan ve oluşup duran şeylere karşı ilgisiz kalmış olmasını kabul etmek güçtür ve fazla safdilliktir. Ömrü boyunca, Yahudilerle, Sabiîler, Hıristiyanlar ve öteki dinler veya mezheplere mensup olan kimseler ve cemaatlerle didişmiş, savaşmış, yaşadığı dönemin ahlâk, hukuk, ekonomi ve politika anlayışlarını kökünden değiştirmiş ve hak dinini bütün batıl inançların üstüne çıkarmış olan bu kutsal insanın, bütün bildiklerini ancak vahiy yoluyla elde etmiş zannetmek, onun çok büyük olan kişiliğini zayıflatır kanısındayız. Hz. Muhammed'in bilgiye vermiş olduğu yüksek değere rağmen, Tanrı'nın insanlar içinde hiç bir şeyi öğrenmemiş, bilgisiz, kendi kendine öğrenmek ve düşünmekten âciz bir zavallıyı elçi olarak seçmiş olmasının açıklanmasına da asla bir olanak görmüyoruz. Yüce Tanrı'nın her şeye kadir olduğu ilkesi, bir iman konusu olarak zihne baş eğdirse bile, onu susturamaz.

Yukarda saymış olduğumuz bilgi kaynaklarına dair tahmin ve iddialar ne denli yanlış, uydurma ve iftira olurlarsa olsunlar, basit bir insanın bile, görmek, işitmek ve düşünmek suretiyle olsun bazı bilgileri elde edebileceği inkâr edilemez. Bu çeşit bilgiler, ne kadar dağınık, sudan ve ansiklopedik olurlarsa olsunlar, Hz. Muhammed gibi ulu bir kişilik elinde pek faydalı ve derin sonuçlar verebilir. Eski Araplar, belleklerinin sağlamlığıyla ünlüdürler. Çölde giderken, deve üstünde, imgesel (hayalî) taşlarla satranç oynayacak denli güçlü bir beyne sahip olan bireylerle dolu bir kavmin yetiştirmiş olduğu en büyük insanın, ne belleğinden, ne zekâsından, ne de görüş ve gücünden şüphe edilebilir. Bu da ona, Yüce Tanrı'nın bağışlamış olduğu çok büyük nimet ve lütuflardandır. Yetişmiş olduğu dönem, geçmişin derinliklerinde kalmış olduğundan, büyük insanların hayat ve düşüncelerini saçmalıklar ve harikalarla süslemekte toplum için veya o büyük insanların ülkülerini savunma işini üzerlerine alanların nüfuz ve amaçları için bazı önemli faydalar sağladığından, gerçekleri gizlemek ya da değiştirmek âdeti, çağımızın bile kullanmakta olduğu yöntemler arasındadır. Mistik konularda ise, bu âdet, her din ve tarikatta mevcuttur. İnsan ruhu, mitlerden ve mitolojik söylenti ve hayallerden ayrı bir zevk alma yeteneğindedir. Bu itibarla, Hz. Muhammed hakkındaki mistik iddiaların bir kısmını olsun ihtiyatla ve daha pozitif bir anlayışla incelemek gerektir. Böyle bir araştırmanın imana aykırı olacağını düşünmek, imanı, tahkik ve ispatı olanaksız hayaller üzerine kurmak veya gerçeklerden korkmak demek olur. Hz. Muhammed ise, ispatı olanaksız konulara inanmayı emretmediği gibi, en büyük «rehber» olarak da, akıl ve bilgi'yi savunmuştur. Onun içindir ki o, ömrü boyunca batılı yıkmak ve hakkı, yani gerçeği öğretmek için savaşmıştır. Üstelik, Hz. Muhammed'in mistik bir yönü de vardır. Çağımızda gerçek niteliği henüz pozitif ve tam olarak açıklanamamış olan mistik deney ve sezgilerin önemli bazı metafizik sorunları kavramakta ayrı bir kuvvete sahip olduğu da inkâr edilemez. Milâttan birkaç bin yıl önce yetişmiş olup, son yıllarda eserleri ele geçen bazı düşünürlerin, matematik, astronomi, hekimlik, felsefe ve bilgeliği ilgileyen konulara da bugünkü buluşlara şaşılacak kadar isabetle yaklaşmış olmaları, mistik eğilimleri ikinci plana atabilmelerindendir; anlaşılıyor ki, mistik veya pozitif dehanın, ancak okullar-

Ücretsiz PDF kitap Arşivi - https://rantey.org

da, kitapsaraylarda, laboratuvarlarda öğrenilebilecek olan bazı büyük gerçekleri keşfedebildiklerini kabul etmek zorundayız. Bu itibarla Hz. Muhammed'in yüce mistik dehasının gerçeklendirdiği büyük dinsel ve uygarsal devrimin kaynağı Tanrısal olmasa bile, onun kutsal büyüklüğü asla küçülemez. Zira, herhangi bir din veya kavme mensup olursa olsun, bir insanın büyüklüğü, onun hakkında türlü maksatlarla uydurulmuş olan saçma inançların değil, insanlığın ilerlemesi için getirdiği düşüncelerle bulguların gerçeklik ve yüceliğiyle orantılıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölüm II

Mistik Hayat

I. Mistiklik ve mistik hayal gücünün verileri II. Melekler III. Cinler IV. Şeytan veya iblis V. Kıyamet ve ölümden sonra dirilme VI. Cennet VII. cehennem VIII. Ruh, ölüm ve ölüm ötesi.

I

MİSTİKLİK VE MİSTİK HAYAL GÜCÜNÜN VERİLERİ

«Canlı bir yanılma, ölü bir gerçeklikten daha iyidir».
(Hamilton)

İnsanın kuvveti, daha çok âciz ve zayıf oluşundan doğmaktadır. Ölümün, yırtıcı ve zehirli hayvanların, korkunç doğa olay ve varlıklarının karşısında, âdeta kaynağını içgüdü oluşturan ve gayesi, korunmak ve savunmaktan ibaret olan korku, bu âcizliğin ilk işaretidir. Özellikle organik acılara dayanamamak, bu korkuyu büsbütün artırır. Hayvanlar, kendilerini savunabilecek çeşitli organlara, zehirlere, pis kokulara sahip oldukları halde, başlarına gelebilecek her çeşit felâkete yetenekleri oranında bir süre direndikten sonra, ya kaçar, kurtulur, ya da teslim olurlar ve ilerde başlarına gelebilecek yeni bir felâket için yeni önlemlere gereksinme duymaz ve bunları akıl edemezler. İnsan ise, kendini ve ardıllarını korumak için, evvelâ toplu yaşamaya ve kendi aralarında bazı yaptırımlara da bağlı olan bir sorumluluğun bilinçlendirmiş olduğu bir dayanışmaya değer vermiş, sonra teknik araçlar icat etmeye çalışmış, nihayet görülen tehlikeler dışında, görünmeyen ve gelecekte zuhur edebilecek felâketlere karşı koyabilmek için, kendilerinden daha kuvvetli olduklarını zannettikleri birtakım görünmez kuvvetlerden hem korunmak, hem de favdalanmak istemiştir. İnsan zekâsının, kendi yetenek, duygu ve tutkularını nesnelleştirerek bunları, eşya ve olaylara bir sıfat gibi eklediği dönemler çok eskidir. Mistik duyguların kaynağında bu ruh halinin sonucu olan aşağılık duygusu ve bunun bir tepkisiymiş gibi görünen ben'in kendini aşkınlaştırmak ve yüceltmek eğilimi vardır. Bu suretle biri doğal, diğeri doğaüstü veya dencyüstü iki âlem ve bu iki âlemin iki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ayrı varlık ve teşkilâtı meydana gelir. Dinlerin, mistik duygu ve düşüncelerin doğuşu hakkındaki kuramları bir yana bırakarak diyebiliriz ki, insan, her şeyden önce ve daha çok duyguları ve hayal gücüyle varlığını korumuş, akıl yürütme işi, ancak bu iki kaynağın açtığı yönlere doğru gelişmiştir.

Th. Ribot'nun ve diğer önemli çağdaş psikoloji bilginlerinin saptamış oldukları gibi, mistik hayal gücünün ana karakteri şunlardır: 1. Maddesel olan varlıklara gizlenmiş olan bir düşünceyi keşfetmek ve böyle bir düşüncenin bulunduğuna inanmak; 2. Eşyada ancak ehline kendini gösteren metafizik bir ilkenin varlığını farz etmek; 3. Simgesel olarak düşünmek, mecaz ve istiarelerin en karanlık ve bulanıklarından faydalanmak. Örneğin, Kabalcılar, her ayetin ilk ve son sözcüklerinden yeni bir ayet yapar, bundan mistik anlamı meydana çıkaran yeni bir sözcük yaratırlar. «Zohar» adlı eserde, her harf, Tanrı katına çıkar ve her biri âlemin yaratıcı öğesi (unsur) olarak seçilmelerini niyaz ederler. Fisagorculukta sayılar[1], agnostisizmde kozmogonik öğelerin mistik bölümleri bu türden olduğu gibi, Kur'anda birçok surelerin ilk ayetlerini teşkil eden ve tefsircilerin türlü şekillerde açıklamaya çalıştıkları, elif lâm ra, elif lâm mim, elif lâm mim sad, kaf ha ya ayın sad... vb. gibi anlamsız harf ve sözcük taslakları da bu türdendir ki, Kur'anda 29 sure böyle harflerle başlar; 4. Duygulara ve aşırılıklara kapılmak; 5. Kendi sanrı (hallusination) ve yanılsamalarına nesnellik (objectivité) karakterini vermek.

MİSTİKLİK VEYA TASARRUF:

Her insanın hayal gücü biyolojik ve anatomik yapısının, beyninin arşitektonik ve kimyasal özelliklerinin, nihayet içinde yaşadığı toplumsal koşulların zorunlu etkileri altında, ayrı ayrı yönlerde gelişir. Bazılarınınki, güzel sanatlarda ve felsefede, bazılarınınki bilim ve teknik alanında, bazılarınınki de mistik vadilerde gelişir, daha üstün ve verimli bir tarzda işler. Hayal gücünün yaratmış olduğu eserler, yalnız bilim ve teknikte pozitif ve nesnel bir değer kazanırlar; öteki alanlarda elde edilen eserler ise, bunları meydana getirenler için bir gerçeklik elde etmiş olsalar bile, bu gerçeklik özneldir (subjectif); mitik (mytique)

(1) İlerde de görüleceği gibi, sayılar, türlü mistik kurumlarca kutsal sayılmışlardır. *Zohar*'da Tanrı'nın yedi gök, yedi yer, yedi deniz, yedi nehir, yedi gün, yedi hafta, yedi yıl ile dünyanın süresini teşkil eden 7 × 7 ve 7000 yılı yarattığından söz edilir ve her şeyin içinde yedincinin en üstün olduğu, evrenin ise sekizinci olup o yedi ile her şeyi yönettiğinden, bunun müstesna bir yüceliği olduğu kabul edilir (İslâmdaki yedi semanın mistik köklerinden biri de bu inançtır). *Zendavesta*'da da yedi sayısına önem verilir: "Yeryüzü, yedi kısma bölünmüştür ve bu sayı, büyük nehirlerle sulanmaktadır" (*Henri Séruya*, s. 374). Yahudi takvimini teşkil eden kutsal yedi sayısı, Kaldelilerden gelmiştir. Zira bunlar, 7 gezegeni gözlemişler ve bu yıldızlar, onların dinlerinde önemli bir rol oynamıştır. Yahudiler de haftanın 7 gününü, bir yılla birbirinden ayıran 7 yılları ve 10 × 7 demek olan 70'i kutsal saymışlardır. Bu sayılar, eski Mısır, Yunan, Pers, Çin ve Hindistan'da da kutsaldırlar. 10 sayısı, Yahudilerin on emir dogması yüzünden ayrı bir öneme sahiptir. Kuzey Amerika ve diğer bölge ilkellerinde de bu sayılar mistik ve kutsal sayılırlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve mistiktir; zira bunlarda, gerçekten çok yalanın, uydurma ve yapıntının (fiction) payı çoktur. Marazî gibi görünen özellikler de bu türlü eserlerde ve bunların sahiplerinde dikkati çeker. Bu hayal gücünün eserleri, aynı yaradılışta olanlara, olağanüstü ve kutsal görünürler. Bunun içindir ki, çoğu zaman vaizler, kendi hayal güçleriyle belâgatlerini birleştirerek imanı kuvvetlendirme ve yayma maksadıyla, dinsel efsaneler ve masallar icat eder, bunları o şekilde anlatırlar ki, bilgisiz ve biraz da safdil olanlar, bunların gerçekliğine inanır; mecaz ve simgelerine akıl erdiremediklerinden, çeşit çeşit saçma inançlara saplanırlar ve harika çekiminin (cazibe) hazzı, hayranlık ve heyecanı içinde, bizzat dinin bu efsanelerden beklediği olgun payı alamazlar. Bunlar, bir kısım halkı, herhangi bir din veya tarikata bağlamış olsalar bile, bu bağlılık, hoşgörüye, pozitif bilim ve ahlâk düşmanlığına engel olamaz.

Sonradan uydurulmuş olanları müstesna olmak şartıyla, Konfüçyus dininden başka dinlerin hemen hepsinde, bir mitoloji vardır ve İslâm dini de bu mitolojiden kurtulmuş değildir. Mistiklerin gayesi, bir aracıya başvurmadan Tanrılığı veya varlıkların aproiri olarak kabul ettikleri gizli ve kutsal kuvvetleri, iyilik ve kötülük cepheleriyle tanımak ve bilmektir; bir de mutlaka ulaşmak için, masum bir ruhla çabalamak, simgesel ve kelâmsız bir düşünceden faydalanmaktır. Kitaplı dinlere mensup olan mistiklerin amacı ise, sonsuzluğu sonluya çevirmek, yani sonlunun sonsuzda fanileşmesini sağlamaktır. Genel olarak mistikler için bir akıl gözü, bir de kalp gözü (basiret gözü) vardır. Onlar, aklı yalancı bir fakülte saydıkları için, bunun yanıldığına, aldandığına inanırlar. Onlara göre, insanı sonsuzlukla özdeş bir hale getiren aşk'tır; bunun için de aklı bir tarafa atmalıdır; bilinçsiz ve çoğu zaman kelâmsız bir dua içinde, düşüncenin dalıncına (istiğrâk: contemplation) banmış olan bütün mistikler, görünen âlemi şekilden ibaret sayarlar; onlar için gerçek, görünmeyendedir. Mistikler, bir bakıma, âdeta metafizikçidirler. Bunlar, zihni, her türlü ölçü, hesap, akıl ve maddelikten sıyırarak bir düz levha (table rase) haline getirirler (H. Delacroix, Etudes d'Histoire et de Psychologie du Mysticisme, 1908). Bizde Hz. Mevlâna, bu tipin üstün bir örneğidir. Mistik ruhun, Tanrı kavramıyla mutlak bir ilgisi yoktur. İlkel insanlarda mistik deney, bilinçsiz ve sürekli bir duygu halindedir. Onlar için de, görünmeyen âlem, yaşamakta oldukları dünyaya asla benzemeyen başka bir dünyadır (Lévy Bruhl, L'Expérience Mystique ches les Primitifs, 1938, s. 15). Onlar, bütün düşünce eylemlerini, mistik hayallerine göre işletirler. Şüphesiz ki, onların mistikliği, kitaplı dinlerdekine tıpatıp benzemezler. Fakat, bugünkülerin onlardan farkı, tohum olarak ilkellik baki kalmak üzere, kültür ve uygarlığın derecesiyle paralel olarak değişen bir özellikten ibarettir.

Taoculuğun esası da, bir çeşit doğacı zahitliktir. Bu dinin de Tanrı ve ruh kavramlarıyla ilgisi yoktur. Bu dine göre, bilgeliğin tek kuralı, *"Zihnini kus!"* emridir. Taocuların bundan anladıkları ve maksatları, ruhun faaliyetinden iğrenmek değil, sadece gidimli (discurcif) bilimi, diyalektik oyunlarını ve bütün somut gerçeklik türlerini küçümsemektir. Bize göre, kitaplı ve kitapsız bütün mistiklerin aklı, bilimi ve felsefeyi küçümsemeleri, bunların karşısında, bütün inanmış oldukları dogmaların çökeceğini sezmeleri, aşkınlığına inandıkları, ya da bunun için çalıştıkları ben'lerinin sarsılıp küçüleceğinden korkmalarıdır. Bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

diğer neden de, mistikliğin zorunlu bir ürünü olan ruhsal süredurum (atalet) ve eylemsizliktir.

TİNSEL İŞKENCELER, ORUÇ, SÜKÛT VE İNZİVA, DALINÇ, ESRİME (VECİT):

Eflatun, yüce hayra yükselebilmek için, diyalektik yöntemi kullanmıştır; İskenderiye Okulu ve Plotinos, doğaüstü âlem ve varlıkların gizlerine, ancak mistisizm pratikleriyle ulaşılabileceğini savunurlar. Zira, onlara göre mistiklik, herkesin seviyesini aşan bir bilgi sayesinde kazanılır. Ruhanî varlıkların gizlerine ortak olabilmek için, özel bilgi ve yeteneklerle aygıtlanmış (mücehhez) bir mistik olmak gerekir. Nitekim, Batı mistiklerinden Jerar de Nerval, bu hassasıyla böceklerden ve otlardan gelen gizli sesleri duyar, bunların ne dediklerini anlarmış; mistik olanların çoğu bu iddiadadır. Mistikler, genel olarak dalınç (contemplation) halinde birtakım derecelerden geçerler. Sacy'nin de yazdığına göre, onlar, «dalıncın derecelerini ayrı renklerle nitelerler. Dalınç içinde olanlar, art ardına önce yeşilden maviye, kırmızıya, sarıya, beyaza ve siyaha geçen algılardan sonra hiç bir şey görmemeye başlarlar. Bu, onlara göre, Tanrı tarafından tamamıyla emilmiş, yutulmuş olmak demektir. Tıpkı denize düşen bir damla suyun bireysel varlığını yitirip bir sonsuz varlık haline gelişi gibi» (Journal des Savants, décem. 1821 ve janvi, 1822). Bu açıklama, renklerin mistik değerlerini gösterdiği gibi, mistikliğe dair olan pratiklerin algı ve duyularda nasıl bir patolojik etki yaptığını da gösterir.

Kitaplı dinlere bağlı olan mistiklerin Tanrı'ya ulaşmak için yaptıkları edimler şunlardır: 1. *Tensel işkenceler:* Bilindiği gibi ıstırap, insan kişiliğinde bazı değişikliklere neden olur. İlkel insanlar bile bunun farkında olmuşlardır. 2. *Oruç:* Tok ve dolu bedenler, gizli şeyleri göremezler. İlkel insanlar da, peygamberce düşler görebilmek için oruç tutarlar. İlkçağlardaki Yunanlılarda da initiation'un (sülûk) koşulu, oruçtur. Açlık ve riyazat, yani şiddetli perhiz, mistik düşlerin ve Tanrısal ilhamların belirmesine hizmet eder. Hintliler de bu maksatla oruç tutarlardı. Hz. Musa, kırk gün oruç tuttuktan sonra, Tanrı'yı görebilmişti. Job, Daniel, Davud, Samuel gibi Yahudi peygamberleri de, oruca başvurmuşlar, Hz. İsa da vaftiz ve oruç sayesinde vahye nail olmuştu. Oruç ve dolayısıyla açlık, insanda esirmel (extatiéue) hali yaratır. Genel olarak fizyolojik sefalet, duyumlarla algının (idrak) işlemlerini bozar veya değiştirir; eşyanın renkleri, başka türlü görünmeye başlar; hiç yoktan sesler işitilir. Açlık, uykusuzluğu yaratır; bedeni kamçılama, bedene işkence yapma da, mistik görüş ve duyuşlara hizmet eder. Sırtlarına yüklendikleri büyük ve ağır haçlarla Kudüs'e kadar giden Hıristiyan mistikleri ünlüdür. Pascal'in kapanmış olduğu manastırda, kendi bedenine uygulamış olduğu işkence de bilinmektedir. 3. *Sükût ve inziva:* Bunda, kuvvetli bir kendine telkin edimi gizlidir. İslâmda inikâf denilen ve bir mescitte insanlardan uzak olarak kapanma olayının amacı da budur. Hemen tüm peygamberler de nail oldukları vahiyleri, inzivada kazanmışlardır. Nitekim taoculara göre, sükût ve sükûn (quiétude) dan daha etkili bir şey yoktur; ve insanın, âleme göz yumarak kendi hayatsal gücünü toplaması gerektir,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

fazlasını öğrenmek zararlıdır (Marcel Granet, La Pensée Chinois, Paris, 1968, s. 423). Nihayet mistik için derin düşünceden (méditation) başka bir şeye ihtiyaç yoktur. İnsanlardan uzaklaşmak, inziva içinde kendi derinliğine dalmak, kutsallığın koşuludur. Ermiş adam, sırf kendisi için ve kendi kendine yaşayandır. 4. *Dalınç:* Bu, hayal gücünün uydurduğu ve ebedî zannedilen birtakım tasarımları seyretmeye dalmaktır. Bu hayal gücü, Tanrı'ya bile şekiller verir ve mistik, kendi eseri olan bu şekillere dalar. Hıristiyanların mistik kadın ve erkekleri, Tanrı'yı hep insan biçiminde görmüşlerdir; hatta O'nun sıfatlarını, renk ve giysilerini bile betimlemişlerdir (tasvir); Tanrı, onlarla konuşmuş ve daha ileri giderek, O'na dokunmuşlar, O'nu bir beden olarak da sevmişlerdir. Çünkü Hıristiyanlık, Tanrı'yı Hz. İsa'da cisimlendirir. İslâm mistiklerinde antropomorfizm, bu kadar ileri gitmiş değildir. Dalıncın sonradan kazanılmış, doğal ve etkin (aktif) olan şekilleri vardır. Bunun hareket noktası, derin düşünce (méditation) dir. Bir de edilgin (pasif) ve olağanüstü dalınç vardır ki, bunun son derecesini esrime (vecit) teşkil eder. 5. *Esrime:* Bunun Fransızca karşılığı extase' tır ki, aslı Latince ex-stase'tır; bu da kendi dışında olmak demektir. Mistikler, bu hale tutulan ruhun, ya Tanrı yanına gittiğini, ya da Tanrı'nın ruhu ziyarete geldiğini kabul ederler. Brehmenizmde esrime, önemli bir yer tutar. Brehmenler bunu, cinlerin eseri sayarlar; Yahudiler, Yahova'nın, eski Yunanlılar, Olimp tanrılarının, Hıristiyanlık üçüzlü tanrının etkisiyle açıklarlar. İlkellerse, bedenden çıkan ruhun geri gelişi veya bir süre için gidişi esnasında organların uğramış olduğu bir hal telakki ederler. Avustralya bağıcıları (sihirbaz), ruhlar âlemine ermek için günlerce esrime içinde kaldıkları gibi, Türk Şamanları da, ruhlar âlemine seyahat etmek için uzun zaman esrimeye dalarlar. Taoculukta ölümsüzlüğe kavuşmanın tek aracısı esrimedir. Uzun yaşamak ve cennetlik olmak için de, bağıcıların yaptığı gibi, dans etmek suretiyle kendinden geçmeli (trans), sonra da esrimeye dalmalıdır. Pek büyük gizlere sokulabilen, ya da bu zanda olan veliler de, maymunlar, ayılar, kuşlar ve diğer bazı hayvanlar gibi dans ederek daldıkları zevk içinde buna muvaffak olurlar. Zira esrime, «Tanrı'da sarhoş olmak için tamamıyla kendinden çıkmak» demektir (Jean de la Croix, Les Mots d'Ordre, Paris, 1933, s. 81). Yani, taoculukta ölmezliğin çaresi, bedeni ölüme yaklaştıran her çeşit zehirden temizlenmektir. Bunun için de, sürekli oruçlar ve imsak denilen kıt kanaat besinlerle yetinmek gerektir. Yani, bedenden ölümün tohumlarını atmalıdır. Bundan maksat, nefsi öldürmek değil, kuvvetlendirmek ve cezalandırmaktır (Marcel Granet, s. 418). Yüdaizm mistiklerinde, gökyüzünün ve cehennemin misterlerine nüfuz etmek isteyenin de uzun süre oruç tutması, hareketsiz kalması, yüzü yere çevrilmiş olarak başını bacakları arasına alıp aynı tondan bir sesle ilâhiler ve dualar okumak suretiyle mezmurlaşmak (psalmodier), sersemleşmek lâzımdır. Bugün de, Yahudi olsun olmasın, hemen bütün tarikat zahitlerinde nefsi öldürme işlemi az çok farkla aynıdır. XVIII. yüzyılda Yahudi mistikliğinin başkenti olan Safet kasabasında, mistikliği ve misterleri kavrama ve kazanma yeteneğine nail olmak için, nefislerini bu çeşit işlem ve çilelerle öldürmeye çalışırlar. Yalnız uzun oruçlara değil, gece yarılarında, ermiş sayılan kimselerin türbelerine giderek oralarda Kabbal etüt-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerine dalarlardı. Bunlardan âdeta kendilerini kaybederek Ağlama Duvarı'na kadar, güpegündüz vaaz ede ede gezenleri görülürdü. Bu çeşit mistiklerin sürekli olarak tekrar ettikleri formüller, «Ya aziz! Ya aziz! Ya aziz!» veya, «Ebedî birdir!» gibi sözcük ve cümlelerdir ki, İslâm mistikleri ve sofuları da, bilhassa bir şeyhe bağlanarak birlik gizlerini öğrenmek istedikleri zaman, Tanrı'nın türlü güzel adlarını tespih çekerek ya da çekmeyerek, bazen tek başlarına, bazen de sekiz onu bir arada bir halka teşkil ederek, ayin halinde ve zikir şeklinde tekrar ederler; bazıları da bu zikri kendi içlerinden yaparlar ki, İslâm tarikatlarındaki evrad terimi, bu işlemi ifade eder. Bu zikirler o kadar çok tekrarlanır ki, nihayet mistiğin bilinçsiz bir hale geldiği görülür. O da kendinin, aşağı ve yukarı âlem bölgelerine nüfuz ettiğini zanneder. Bu bilinçsiz hale ulaşabilmek için, Hintlilerle İranlılar, evvelâ Soma denilen sarhoş edici bir içki içerlerdi ki, bu, Yunanlıların Dionysos şarabına benzer. Hintliler, bundan sonra, yoga işlemlerine başlarlar ki, bu, duyuları askıda bırakıp, zihin faliyetini ağırlaştırmak ve bir çeşit hipnoz haline girmeye çalışmaktır[1]. Yahudi mistikleri bu tinsel (manevî) ölümle gökyüzüne yükseleceklerine değil, kalplerinin Tanrısal şeyleri görmelerini müjdeleyen bazı tecellilere nail olacaklarına inanırlar (Henri Séruya, s. 115-116).

Müslümanlıktaki oruç da, açıkça anlaşılacağı gibi, türlü dinlerde öteden beri görülen mistik bir işlemin, zaman ve sayısı bakımından farklı olarak düzenlenmiş bir geleneğinden başka bir şey değildir. Hz. Muhammed, bu ödevi iki günde bir iftar etmek ve sahur yemeği yememek suretiyle yapardı ki, buna kavuşma orucu (savm-i visal) denilir. Bu ibadeti sahabelerinin de yapmasına izin vermediği bilinmektedir.

TANRI'YA YÜKSELİŞİN GEÇİTLERİ :

İslâmda Tanrı'ya yükselişin yolları üçtür: 1. Tanrı'nın sıfatlarını kazanmak ki, bu Beyazidi Bistanî'nin yoludur. 2. Tanrısal nitelikleri almak ki, bu Vasitî'nin yoludur. 3. Tanrı ile birleşmek ki, bu da Hallac-ı Mansur'un tuttuğu yoldur. Fakat, bu konuda genel olarak İslâm ve Hıristiyan ermişleri şu üç geçitten ilerlemeyi denerler: Arınma (tasfiye), aydınlanma (tenevvür), birleşme (tevhit) geçitleri. Birincisi günahtan, zevklerden, tutkulardan arınmak demektir; ikincisi, kutsal gerçekleri düşünmek ve erdemi işlemek suretiyle Tanrısal nura kavuşma ve nihayet Tanrı ile birleşmek demektir. Arınmak için mürit, kendini her çeşit dünya nimet ve lezzetlerinden mahrum etmeye çalışır; bu maksatla türlü türlü elem ve ıstıraplara katlanır ve korku içinde çırpınır, durur. Aydınlanma dönemindeyse, müridin veya çile çekenin en çok özlediği şey,

(1) Bunun amacı, insanı Tanrı'ya bağlamak, tinsel ilerlemeyi sağlamak ve bu ilerlemenin ürünü olarak Tanrısal ile birleşmek veya mutlak'la kaynaşmaktır (Shrî Râmakrishna Paramahamsa, *L'Enseignement de Râmakrishna*, 3. baskı, Paris, 1942, s. 683 ve Shrî Aurobindo, *Les Bases du Yoga*, La Mère çevirisi).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ebedî hayır ve Tanrı'nın kendisidir; artık onun Tanrısal zannettiği birtakım gerçeklere dair derin düşüncelere daldığı görülür; böylece kendi bilincinde kutsal bir aydınlığın parlayacağını ümit eder. Birleşme döneminde de, müridin ermişlik mertebesine yükselmiş olduğu ve onun yüce hayır'la birleştiği kabul edilir. Bu dönemde müridin artık cehennemden korkusu yoktur; onun tek isteği, sükûn ve huzura kavuşmaktır. Bununla beraber, peygamberler de dahil olduğu halde, hiç bir mistik, Tanrı'yı görmek, onunla münasebete girişmek, ondan fışkıran ışınlarla kamaşmış olmak, cenneti veya cehennemi görmeye çağrılmak gibi hallerin niteliğini açıkça anlatamamıştır[1].

RÜYALAR, SANRILAR, MİSTİK EVLENME:

Mistiklerde görülen ruh özellikleri de genel olarak şunlardır: 1. *Rüyalar:* Bunlar, irade ve akıl yürütme dışında, birtakım düşünce ve hayallerin pek seyrek olarak mantıksal bir akışa sahip olan karmakarışık belirtileri şeklinde tecelli eder. Mistikler, çoğu zaman bunları, Tanrısal veya şeytanî ilhamlar gibi kabul ederler. 2. *Sanrılar:* Mistik, kendi öz düşüncelerini, olağanüstü ve doğa dışı bir varlıktan geliyor sanır. Zaten özel hayatları çilelerle ve birtakım sabit düşüncelerle yoğrulmuş olduğundan, her çeşit sanrıya elverişli bir mizaç ve ruh yapısını kazanmış olurlar. Mistikler, hemen duyuların hepsiyle ilgili olan bu sanrılara kavuşmak için dalınca gömülür, düşsel sözler, kelimesiz ve cümlesiz zihinsel sözler işitmeye, melek, cin, şeytan... gibi bazı doğaüstü zannettikleri ve farkında olmadan kendi yarattıkları veya almış oldukları mistik kültürün telkinlerinden zihinlere yerleşmiş olan bazı tasarımsal yaratıkları görmeye başlarlar. Sokrat'ın cini, Hz. Musa'nın Yahova'sı, Hz. Muhammed'in Cebrail'i gibi. 3. *Hezeyanlar:* Bunda, mistiklerin otomatik ve bilinçsiz olarak konuştukları, ağlayıp güldükleri, mırıldandıkları, karşılarında gördüklerini zannettikleri bir hayali dinleyip onunla sohbet ettikleri görülür. 4. *Mistik evlenme:* Bu, daha çok Hıristiyan mistiklerinde görülen hallerdendir. Fakat zaten mistikliğin esası, bireyin en büyük, en güzel, en güçlü ve en sevimli varlıkla birleşme gayretidir. Bu, kadınlarda, bütün aşk özlemlerinde olduğu gibi, bu yüce varlığa sahip olma tutkusunu yaratır; erkeklerde ise, Tanrı'nın mülkiyetine girme, yani Tanrı'

(1) Genellikle mistikler, Tanrı'yı görmek ve hatta Tanrılaşmak için kendi bilinçlerini *nefis* adı altında bazı derecelere bölerler ve bu derecelerden yüksele yüksele son kutsal amaca erişeceklerine inanırlar; bu nefis derece ya da türleri, klasik bilgiler arasına giren şu adlarla ifade edilir: 1. Kötülüğe eğilimli olan tinsel varlığımız ki, buna *nefs-i emmâre* denilir; 2. Kendimizi bu eğilimden korumaya başladığımız zaman yükselebildigimiz, *nefs-i levvame;* 3. Duyduğumuz pişmanlık sonucunda ulaşmaya başladığımız iyiliğe yönelme derecesi ki, buna *nefs-i mülhime* denir; 4. İnançların her çeşit kuşkudan kurtulma derecesi olan *nefs-i mutmainne;* 5. Tanrı'dan razı olarak, başa gelen her şeye baş eğme derecesi olan *nefs-i raziye;* 6. Tanrı'nın kulundan razı olduğu derecedir ki, buna da *nefs-i marziye* denilir. Bu dereceleri aşan mürit, kendi öz varlığını yitirir ve âdeta Tanrılaşır ki, bu dereceye *nefs-i safiye,* ya da *nefs-i zekiyye* denilir. Nefsini bu derecelerden geçiremeyen müritlerin, Tanrı'ya ulaşabilmeleri olanaksızdır.

nın bir parçası ve hatta Tanrı olma hevesini uyandırır. Tevrat'taki İlâhilerin ilâhisi (Cantique des cantiques) ile tasavvuf edebiyatının mecazî anlamda yorumlanan şiirlerinde olduğu gibi, bu kavuşma veya birleşmenin türlü tarikat ve ermişlerdeki dercceleri başka başkadır. Hz. Mevlâna'nın aşkı ve öldüğü günün Gerdek gecesi (Şeb-i arus) telakkisi, bu mistik kavuşmanın başka bir şekil ve ifadesidir.

Hıristiyan mistiklerinde görülen bu evlenmelerdeki duygular, aynıyla fani ve tinsel hazlardır; platonik aşk, cinsel iktidarsızlığın içgüdü baskısıyla kandırılmak istenen şehveti, hayal ve tasarım yoluyla tatmaktır ve gerçeğinden tiksinir gibi görünen bir aşağılık duygusudur. Genel olarak utangaç ruhlar, ihtiyarlar ve ermişler, böyle severler; fakat bu duygularını itiraf etmeyi, kutsallığa aykırı ve marazî kibirlerini alçaltan bir aşağılık sayarlar. Nitekim, mistik ve kutsal ihtilâm da ergenlik (buluğ) yaşlarında ve uzun perhizlerden sonra daha çok görülür. Şeyhleriyle veya mürşitleriyle çiftleşen mistik kadınların serüvenlerine, mistisizm tarihlerinde rastlanabilir. Bu mistik aşk hazzını cinsel şehvet baskılarından kurtarmak için kendilerini hadımlaştıran keşişler görülmüştür. Zinayı ve genel olarak her çeşit fuhşu kutsallaştırmış olan türlü toplumlarla üretme organlarına tapan kavimlerin inançlarında da, bu mistik hazzın büyük rolü inkâr edilemez[1]. Bilgisizlik, sosyal çevrenin zühdî telkin ve alışkanlıkları, soyaçekim ve bazı ağır hastalıklardan sonraki beyinsel çöküntüler, sinir sisteminde türlü bozucu etkiler yapan oruç ve eziyetler, yani çileler ve ihtiyarlık, mistik yeteneğin artmasına önemle hizmet ederler[2].

MİSTİKLİĞİN ÖZELLİKLERİ, TELKİN VE İNANÇLARI :

Mistikler, dış görünüşleri itibariyle, insanlarla olan münasebetlerinde pek alçak gönüllüdürler; gerçekte ise onlar, kendi nefislerine hayran olan (egotisme) kibirlilerdir. Bu nedenden onlar, anlayamadıkları olayları doğaüstü sayarlar ve onları yalnız kendilerinin anlayabileceklerini iddia eder ve buna inanırlar; daha doğrusu, doğaüstü olay ve varlıklar, gizlerini yalnız onlara, yani kendilerine açıklar kanısındadırlar. Böylece, kendi bilgisizliklerini kontrolsuz ve imgesel bir onayla maskelerler; az çok kültürlü olanları da, ya bir toplum çevresinde kendilerini saygıya değer göstermek için mistik görünen ve mistik düşüncelere değer veren riyakârlardır, ya da, çocukluklarından beri almış oldukları mistik eğitimin alışkanlıklarından kendilerini kurtaramayanlardır. Mistikliği meslek haline getirmiş olanlar ise, organik yapılarının kendileri için zorunlu kıldığı ka-

(1) Cemil Sena, İnsanlar ve Ahâklar, s. 83; 193-218 (Istanbul, 1970).

(2) Şeyh-i ekber (ulu şeyh) veya bazı dine aykırı gibi görünen saygısız düşünceleri yüzünden en sapık, en kâfir şeyh sıfatını da almış olan *Muhiddin-i Arabî*, "Tanrı, bana kendimden geçtiğim ve sevgi dolayısıyla kendi derin özümde ve bir an içinde, kadınla çiftleşmem sırasında görünür" der ki, bu, mistik hazzın, Tanrı'yı görme zevkinin şehvetle ilgili bir ruh hali olduğunu gösterir. Tanrı ile kendisi ve evren arasında bir fark görmeyen bu İslâm vahdet-i vücutçusu (panthéiste), dilimize *Mirat'ül-İrfan (İrfan Aynası)* adıyla Abdülkadir Akçiçek tarafından çevrilmiş olan (1969) kitapçığında, varlığın birliği hakkındaki mistik görüş ve inanışlarını açıklamıştır.

derden kurtulamayanlardır; bunlar arasında üstün seviyede kimseler de bulunur. Hangi türden olurlarsa olsunlar, hemen bütün mistikler, mahviyet (eksinlik) perdesi altında yüksek bir büyüklük duygusuna sahiptirler. Onların kibirleri, kendilerini ötekı insanlardan üstün saymalarıyla orantılı olarak gelişir ve böylece onlar, sonsuz varlığa ve âlemin Yaradanına herkesten ve her şeyden fazla yaklaşabildiklerini zannederler. Bu ruh haline, çok bilgili din adamlarında da rastlanır. Örneğin, Saint Augustin, çocukluğundan söz ederken, Tanrı'nın kendisiyle yakından ilgilendiğini anlatır (Confessions, ch. VI). Mistik felsefeye dalmış ve buna hizmet etmiş olan Doğu ve Batı'nın bütün büyük kişilerinde bu iddia vardır. Evliya menkıbelerinden bahseden eserlerde, İslâm mistiklerine dair öyle hikâyeler vardır ki, Hz. Muhammed için bile bu kadar kutsal tecellilerden bahsedilmiş değildir. Bunlar, türlü mistiklik derecelerini aştıktan sonra, yalnız Tanrı ile değil, hatta melek ve şeytanlarla bile dolaysız olarak görüşmüş sayılırlar ve bu başarılarını, kendileri de anlatmaktan çekinmezler.

Mistik çevrelerde yaşamış olan küçük ve büyük yaştaki insanlar, bilgiden az çok yoksun olup, organik ve soyaçekimsel yapıları mistikliğe elverişli olanlar, o çevrenin kasıtlı veya kasıtsız etkilerine kapılır, mistik duygu ve inançları kolayca benimserler. Zira, bu çevrelerde gördükleri tarikat törenleri, alışkanlık halini alır ve âdeta otomatik olarak ifa edilir. İbadet edenlerin çoğu da aynı ruh hali içinde kutsal vazifelerini yaparlar; fakat dinin veya tarikatın temelinde saklı olan ahlâksal ve ülküsel duygudan habersiz olarak, Tanrı'ya yaranmış olduklarını zannederler; bu zan, dinsel vazifeleri ifa etmedikleri halde, Tanrıbilim, tefsir ve hadis gibi dini ilgileyen bilimler hakkındaki bilgilerine dayanarak din misyonerliği yapan kimselerde de vardır; mistik çevrelerde mistik bilginlerin telkinleri altında yaşayanlar ve hele safdil ruhlar, hangi seviyede olurlarsa olsunlar, kolayca pozitif düşünceleri ve hatta bilgileri hazmedemezler; bunlar, bilimlerin geleceği hakkında bile şüpheli olurlar ve bütün insanlık ve toplumların kurtuluşunu, dinler veya tarikatlar gibi fonksiyonları değişmiş, eskimiş olan mistik ilkelere bağlanmakta bulurlar. Zira bunlar, hangi tarikata mensup olurlarsa olsunlar, genel olarak evliyalara ve bunların kerametlerine inanırlar. Onlara göre, dünyayı, gayb erenleri veya rical-i gayb adını verdikleri ermişler, kutuplar, üçler, yediler, kırklar gibi birtakım görünmez kişilikler yönetirler. Onlar, birtakım mürşitlerin, pirlerin, şeyhlerin manyetik ve hatta hipnotik etkilerine körü körüne tutulur, bağlanırlar. Bunları, ledün bilimi denilen bir bilgi kolunun bilginleri sayarlar. Bu bilim, Tanrı'nın eşya ve varlıkları ne maksatla yarattığını, bunları kendi Tanrısal maksadına göre nasıl yönettiğini ve Tanrısal iradeye etki yapmak veya karışmak yetkisini kullanmak gibi layik bilimlerle açıklanamayacak konuları inceler kanısındadırlar. Bu inançlarının dayanağı Kehf suresinin 61-83'üncü ayetleridir. İslâm mistiklerinin evliyalara olan inançları da Yunus suresinin 62-64'üncü ayetlerindeki bildiriye dayanır. Bunlar, ayetlerin bazılarını kendi ilkelerine göre anlarlar. Örneğin, Âraf suresinin 205'inci ayetindeki, *"Tanrı'nı sabalı ve akşam yalvarıp yakararak, fakat korkarak alçak sesle zikret!"* bildirisini tekkelerinde zikretmenin Tanrısal emirlerden olduğu şeklinde yorumlarlar. Budacılıkta da ebedî kurtuluşun bir aracısı olarak zikir türünden ritmik ses ve hareketlere kutsal bir önem verilir.

Mistiklik bulaşıcı bir hastalık gibi, bir moda gibi yayılma istidadında olduğundan, çoğu zaman politikacılar bundan faydalanmaya çalışarak, uluslarının ilerlemesine engel olurlar; zira toplum, bir kez mistiklik afyonu ile sarhoş olduktan sonra, kendi geleceğiyle ve kaderiyle oynayan insanların hayat ve girişimlerindeki amaç ve sonucu kavrayamaz. İmparatorluk zamanında, halifelerden başlayarak bütün Osmanlıların tarikatlara bağlanmak suretiyle tekkelerdeki törenlerden âdeta estetik bir haz alışları, oralardaki telkinlere saplanıp yurdumuzu asalaklar, miskinler ve tembellerle dolu bir düşkünler yurdu haline getirmiş olmaları, bunun pek yakın örneklerindendir. Bazen siyasal nedenler, bazen de tarikat kurucu veya mensubu olanların amaçlarını gerçekleştirmek için yaptıkları telkinler daha çok şu noktalarda toplanır:

1. Yaşayan ve devletin mensup olduğu resmî dine karşı aşırı bir hayranlık; 2. Bu dinin vaat ettiği göksel nimetlere kavuşma tutkusu; 3. Tapınaklara ve tekkelere devam etmeye teşvik; 4. Kokular, ilâhiler, zikirler ve özel törenlerde, müjdeleyen ve korkutan söylevler ve muhteşem vaızlarla, bireylerin bütün varlıklarını sarmak ve onlara egemen olmak; 5. Savundukları sözde gerçeklere aykırı olan bütün bilgi ve düşüncelerin saçma olduklarına inandırmak; 6. Aklı, şeytanın öksesi sayarak, bilimsel konulardan şüphe ettirmek, onları yıkmak, onların gerçek niteliklerini anlama isteklerinin, insanı korkunç yanılmalara ve kâfirliklere götüreceğini kabul ettirmek; 7. Hatta layik bilimlerin, insanı uğursuz sonuçlara ve cezayı gerektiren yersiz gururlara sürüklediğini, zira Tanrı'nın, bizim anlayabildiklerimizden çok fazla şeyleri de yapmaya gücü yettiğini telkin etmek. Özet olarak; mürşidin veya va'zedenin alçak gönüllüymüş gibi görünen, fakat hükmeden ses, jest ve bakışlarındaki tehdit ve dualarının altında yapılan mistik törenler, zaman zaman tekrar edildikçe ve bunları devlet özel yasaları veya hoşgörüsüyle himaye ederken, onların emri altına girince, toplumun kendine gelebilmesi ve dünyanın ilerlemekte olduğu yeni ve ilerlek yönleri görebilmesi ve bu mistik atmosferin uyuşturucu, boğucu çevresinden ve etkisinden kurtulabilmesi de olanaksız olur. Mistiklerin ve özellikle İslâm tarikatlarından bazılarının en önemli faydası, bilgisiz softalar elinde soysuzlaştırılmış olan din inançlarının sertliğini az çok yumuşatmış olmaları ve biraz da toleransın bilinçlenmesine ve Mevlevîlikte olduğu gibi, güzel sanatların gelişmesine hizmet etmeleridir. Politik ve ekonomik amaçlar dışında, devletin ve partilerin, vicdan özgürlüğü adına, zayıf kültürlü toplumlarda mistikliği ve mistikleri korumalarının en açık nedeni, dinlerin ve tarikatların fakirliği, sabrı, itaati, kanaat ve tevekkülle teslimiyeti ve kaderi... savunmuş olmalarıdır. Bu psikolojik neden, toplumsal düzenin, doğal bir koruyucusuymuş gibi görünür. Fakat, zamanla büyük bir çoğunluğu sarhoş eden bu mistik inançlar, o suretle kökleşir, yayılır ve kendine bağlı bir sınıf yaratır ki, bu sınıf, kendisini himaye etmiş ve yaratmış olan devletin işlerine karışma yetkisini hissetmeye, layik örgütlerle vicdanlara saldıran bir kuvvet halini almaya başlar[1]. İlerlemekte olan bir ulusu dur-

(1) Bazı tarikatler, mezhep biçimini alarak politik amaçlara yönelirler. Örneğin, *Bahâîlik, Şiîlik, İmamîlik...* vb. gibi mistik akımlar, hem İslâm dinini soysuzlaştırarak yıkmak, hem de Müslümanlığa bağlı olan devletleri çökertmek

durmak, parçalamak ve geriletmek isteyen yabancı devletlerin de bunlardan nasıl faydalandıkları tarihsel gerçeklerdendir[1].

MİSTİKLİĞİN BİLİM KARŞISINDAKİ DURUMU :

Mistikliğin bilim karşısındaki durumuna gelince; akıl ve ruh hastalıklarıyla uğraşanlara göre, mistikler, tekkelerde ve manastırlardaki görümcülerden (visionnaires) başlayarak bütün aziz veya veli ilân edilmiş olanların hayat ve serüvenlerinden anlaşıldığına göre, hep akıl hastalıklarına tutulmuş kimselerdir. Bunların bir kısmında sanrılar, esrime halleri, küçük yaşlarda belirmektedir. Bunlar, irsî soysuzlar (déjénerés) dır. Esrime halinde görülen manzara ise, histerioépileptique hallerdir. Deliliğin ve genel olarak akıl hastalıklarının başlıca alâmetleri (syndroms), megalomani, mikromani ve mitomani ile karışık hezeyanlar, tavırlar, hayal gücünün yaratmış olduğu uydurma âlemi gerçek sanmak ve gerçek âlemin asılsızlığına inanmak gibi hallerdir. Bunların hemen hepsi, az çok derece farklarıyla bütün mistiklerde vardır. Esrimenin marazî bir hal olduğunu ilk keşfeden D. Diderot'dur (Fammes, c. I, s. 225). Esrime bir letarji veya sinkop (sincobe) halidir. Esrime esnasında görülen ağlamalar, gülmeler, terlemeler, hezeyanlar, histerio-epileptik hallerdir; isterik krizlerdir. Bunların sanrılarındaki görünümler (vision) zihinlerinin uyanıkken uğraşmış olduğu cennet, cehennem, şeytan, melek, cin, peygamber ve Tanrı gibi, kaynakları din olan doğa dışı varlıklardır. Uğramışlar (possedés), azizler, imanlılar, veliler, keşif ve keramet sahibi olanlar da, hep akılsal ve ruhsal dengesizler sayılır. Hemen bütün ermişlerde bu dengesizliklerin çeşitlerine rastlanır. Meşhur ermişlerden Ahmet Bedevî (1200-1270) ve diğer İslâm ve Hıristiyan evliyalarında bunun tipik örneklerini bulmak mümkündür ve hemen hepsi, görüntüler görmeye müptelâdırlar. Mistik esrime hallerinde tiroit bezlerinin anormal işleyişlerinin de bir rolü olduğu, genel olarak mistiklerin organik yapılarında normal insanlardakine benzemeyen birtakım özellikler bulunduğu da anlaşılmaktadır (Herbert Thurston, Phénomènes Physiques du Mysticisme, ed. Galimart).

Bir de mistiklerin, yeni terimle süper dejenere (yüksek soysuzlar) olanları vardır. Bunların dehaları, kendi alanlarında yüksek bir edebî ve imgesel zevkle, mistik ülkü ve inançları, mistik duyguları, hayat ve felsefeyi telkin eder. Mevlâna, Gazali, Muhiddin-i Arabî, Nesimî, Yunus Emre, Schleiermacher, Jacob Boehme... vb. gibi. Fakat bütün bunların özel hayatları incelenirse, evvelâ hemen hepsinin, irsî veya sonradan gelmiş organik ya da ruhsal bir hastalığa tutulmuş oldukları görülür. Bu hastalıkların akışı içinde, mistik dehaları, aldıkları kültür seviyesinin gerektirmiş olduğu oranda, önemli eserler vermeye devam ederler. Bunlar için mistik hayatın ayrı bir atmosferi, kendine özgü bir yöntem ve mantığı vardır. Onu anlamak için, bu atmosferde yaşamak, o hayatın lezzetini tatmak lâzımdır. Fakat bunlardan hiç biri, neye ulaşmış, neye kavuşmuş

---

için örgütlenirler. Görünüşte dayandıkları iman ilkeleri itibarıyle bunlar da Kur'an ve hadislerden faydalanırlar; fakat, yorum ve amaç bakımından kendi taraflılarına yeni ve egemen bir güç kazandırmaya çalışırlar.

(1) Cemil Sena, Tanrı Anlayışı, s. 258-278 (Istanbul, 1978).

olduğunu bilemez; bildiğini iddia edenler de bu bilgilerini bir türlü açıklayamazlar. Tanrılık hakkında vermiş oldukları bilgiler de, ya birtakım simgesel ve ozanca betimlemelerdir, ya da yine antropomorfizmden kurtulamamış olan duygu ve düşüncelerdir. Onlar, içinde yaşadıkları ve normal bir çoğunluğun hayat ve duygularına benzemeyen bir hal içinde olduklarından, kendilerine, Hâl ehli denilir. Bununla beraber, her çağın aydınları arasında doğaüstü sanılan kuvvet ve varlıklara inanan mistik mizaçlı kimseler de vardır. Bunlar, kendi zamanlarında ne oldukları açıkça anlaşılamamış bazı olaylara veya söylentilere, esrarlı bir anlam vermek suretiyle zihinlerini yatıştırmış olurlar. Bazen de bu aydın insanlar, yaşadıkları dönemin egemen inanç ve âdetlerine itaat eder görünürler. Buna biraz da toplumun baskısı neden olur. Ne yazık ki, insanların tüm inandıklarını ve düşündüklerini hiç çekinceme kaydı ile sınırlamaksızın savunabilmesini sağlayan bir anlayış ve hoşgörü, henüz hiç bir toplumda tam olarak gerçeklenmiş değildir. Mistikliğe bağlı olan aydın insanların bir kısmı da, ya bundan kurtulmalarına yardım edecek kadar derin ve geniş bilgili değildirler, ya da yaradılışları itibarıyle mistik bir mizaca sahiptirler. Bu nedenden esrarlı konularla bunlara ait uydurulmuş veya büyütülmüş mistik öykülerden ve bu sistemin edebiyatından hoşlanırlar. Bütün bunların sağlık durumları incelenirse, büyük bir çoğunluğunun türlü organik veya ruhsal afetlere tutulmuş olduğu görülür.

Konumuz dışında gibi görünen, gerçekte ise, peygamberlerin olduğu kadar da öteki ermişlerin esrarlı ruh yapıları hakkında bir bilgi edinmeden, dinlerin ve mistik hayatın içyüzünü anlamak olanaksız olduğundan, bilim bakımından bir iki noktayı biraz daha aydınlatmamız gerektir:

Ermişlerin âlem-i gayb dedikleri ve herkesin keşfedemeyeceğini telkin ettikleri âlem, onların sinirsel ve organik yapılarının zorunlu kıldığı bir duyumsal özelliktir ki, bunların çoğu uydurulmuş olmakla birlikte, tesadüflere ya da gerçekten doğru olanlarına evliya menkıbelerinde (öykü) rastlayabiliriz. Onların sözünü ettikleri gizli âlemden, insanlığa yararlı ve olumlu nelerin getirilmiş olduğunu belirtmek zordur. Asıl gizli âlem, bize göre, bilginlerin yüzyıllardan beri araştırıp durdukları âlemdir ki, uygarlık bu âlemde saklı olan kanunlar keşfedildikçe gelişmektedir. Olayların ve varlıkların gizli ya da açık ilişkilerinde saklı olan matematik ve mantıksal düzenle maddenin özelikleri (hassa) ve birbiriyle olan türlü oranlardaki etki, tepki, uzlaşma, kaynaşma, ayrışma ve bileşme gibi nitelikleri, dalınç, esrime, çile, dua ve ibadetle değil, derin ve geniş gözlemler, akıl yürütme ve deneylerle kavranılabilir. Zira, doğa kanun ve olaylarının amıcasızlığını dua, ibadet, kurban... vb. gibi mistik edim ve işlemlerle yumuşatma olanağı yoktur. Bunlara rağmen, bilemediklerimizin sonsuz oluşu, onları asla bilemeyeceğimizin bir kanıtı değildir; ve onların mutlaka Tanrısal bir sır olup ancak mistik işlemlerle kavranılabileceğini kabul etmemize olanak bırakmaz. Zira, mistiklerin âlemi, yanılsamalar, görümler, görüntüler, düşler ve birtakım sayıklamalara konu olan bir duyarlık özelliği ve hastalığından başka bir şey değildir. Alman mistiklerinden Jacob Boehme, genel olarak varlıklarda ve bütün doğa olaylarında üçüzlemenin, cesetlenmenin (rédemtion) hayallerini görürdü. Pierre Janet'nin incelediği Madelain adlı süjenin geçirdiği esrime halleriyle işkenceler, bu kadının tutulduğu hastalığın işaret ve ürünleridir (De

l'Angoisse à l'Extase, Paris, 1926, c. II, s. 595). Henri Séruya da adı geçen eserinin 17-21'inci sayfalarında, mistikliğin marazî ve anormal hallerini açıklamıştır. Bergson, çoğu zaman, diyor, mistiklik marazî bir haldir. «Esrimenin, görümlerin ve cezbe hallerinin (ravissements), yani kendinden geçme hallerinin, anormal haller olduklarına itiraz edilemez. Fakat, marazî ile anormali ayırt etmek zordur. Çömezlerini sanrılardan gelen görüntülerden korumaya ilk kez dikkat edenler de büyük mistiklerdir» (H. Bergson, Les deux Sources de la Moral et de la Religion, s. 244).

Mistikliğin kendine özgü halleri içinde, en önemli olan, heyecanlardır, ki bunlar, mistiklerde deneyüstü, yani aşkın (transcendantale) ruh halleri şeklinde belirir. Bu heyecanların psikolojik özelliği, empathie, paydaşlık, özdeşleşme (identification), hayranlık (admiration) ve şaşıp kalma (émerveillement) duygularıyla ağlamalarıdır. Mistik heyecanlar, bukün, kendini aşkınlaştırma (auto-transcendantale) heyecanları türünden sayılmaktadır. Yani bu, ben'in aşkın heyecanı olduğu için, eyleme değil, sükûn ve esenliğe yönelir. Bunda solunum ve nabız ağırlaşır ve sakinleşme (apaisement), dalınç içindeki mistiğin trans hallerine doğru ilerler. Bu, hiç bir irade edimini sarf ettirmeyen bir niteliktir. Bu heyecan içinde olan, hayal ettiği ve daldığı muhteşem peyzajla kendi arasında bir ilişki kurmaz. Bu hal içindeki mistik, bir derin hayranlık içinde kendini yitirmiş olsa da, güzellik önünde yok olsa da, sonsuzluğa dalmaksızın kendinden geçer, edilgin bir hal içinde kalır. Gözyaşı dökmelerinin aynı olan türlü nedenlerin —ki bunlar, estetik ya da dinsel cezbe halleri, yas, sevinç, sempati, kendine acıma (attendrisment) türünden olabilir— ortak ve esaslı temeli, bireyin kendi dar sınırlarını aşmak, diri ya da ölü bir insel (beşerî) varlıkla kaynaşmış olmak veya ben'in gerçek ya da düşsel olarak doğan symbiotique ve kaynaşmış (communion) haline girmek arzusudur. Mistikler, tıpkı çocuğun ilk aylarda kendisiyle çevresindeki eşyayı birbirinden ayırt edemediği gibi, kendilerini ve kendilerinde her şeyi ve nihayet Tanrı'yı algılamak suretiyle bir çeşit çocukluk döneminin bilinçsizliğine girerler. Evren, çocukta olduğu gibi, onların ben'i üzerinde merkezleşir. Piaget, çocuğun bu haline, protoplasmique bilinç veya symbiotique bilinç adını verir ki, bu, mistiklerin bilinç ve algılarını aydınlatan bir kaynaktır. Arthur Koestler, bu bilinci okyanusça (océanique) duygunun kökeni sayar; ve artist mistikler, der, buna spiralin (sarmal) en yüksek eğrisi üzerinde, gelişmenin en yüksek bir seviyesini keşfetmeye zorlanırlar. Ona göre, bu, sempatik bağının da kaynağıdır. Bu bağıyı bütün ilkel kavimlerle biraz daha gelişmiş olan bütün kavimler kullanırlar. Örneğin, Şamanlar, yağmur Tanrısı kıyafetine girdikleri zaman yağmurun yağacağına ve yaralı bir bizon resmi yaptıkları zaman da başarılı ve bereketli bir av sağlayabileceklerine inanır ve inandırırlar. İlkçağlardaki mistik danslarla ilâhilerin ve Akaların dinsel tiyatrolarıyla Babil'in rahip astronomlarının takvimlerinin kaynağı da budur. Özet olarak bu protoplazmik bilinç, zihin hiyerarşisinin ilk basamağıdır ve Ben sınırlarının ilk seviyesinde gömülüdür. Bunun içindir ki, örneğin sahnedeki sanatçı, nasıl ki, hem kendisi, hem de temsil ettiği kişilik ise, bağıcı da hem dans eden, hem de yağmur Tanrısıdır (Le Cheval dans la Locomotive, İngilizceden çeviren: Georges Fradier, Paris, 1968, s. 179-181). Nasıl ki dramatik yanıl-

sama seyircilerin ruhunda birbiriyle karşılıklı olarak uzlaşmayan iki evrenin birlikte bulunuşu (coexistence) ise, mistiklerin bilinci de, eşya ve Tanrı ile kendi ben'leri arasında hiç bir ayrım bulunmayan bir özdeşlikten ibaret olur. Tanrı'da yok olma (fena fillah) duygusu da, bilincin parlak bir yanılsama duygusudur[1].

Bu psikolojik gözlem ve çözümlemeden, mistikliğin yaşamdaş (symbiotique) bir bilinç halinde insanın hücrelerinde her zaman gelişmeye hazır bir yetenek olduğunu da gösterir. İlkellerden itibaren hemen bütün insanlıkta, mistikliğin türlü derece ve şekillerindeki belirtileri, bunu ispat eder. Mistikliğin ve mistik hallerin bulaşıcı oluşu da bu yeteneğin en ilkel tohumlarına sahip oluşumuzdandır. Gülme, ağlama ve esneme gibi haller, nasıl bulaşıcı iseler, dinsel ve genel olarak mistik toplantılardaki ruh halleri ve bu hallerin organik belirtileri de öylece bulaşıcıdırlar. Örneğin, mistik tören ve ayinlerde sofulardan, şeyh ve dervişlerden biri, bağırmaya, inlemeye, titremeye, sıçramaya veya kasılmaya (contorsionner) başlayınca, diğerleri onu taklit etmek için direnilmesi olanaksız bir ihtiyaç duyarlar. Ortaçağ manastırlarında, örneğin Lourd'un keşişlerinin ortaklaşa sanrıları, zikir esnasında coşan veya kendinden geçen türlü İslâm tarikatlarında —kendimin de türlüsünü gördüğüm— bilinçsiz heyecanları gibi garip davranışlar da bunun açık kanıtlarındandır. Türlü inanç ve telkinlerle, çileler altında kişiliğini kaybeden mistik, âdeta bir uyurgezerliğe tutulur. Mitinglerde, isyan, ihtilâl ve savaş saldırılarında da görülen bu ortaklaşa ve yaygın heyecan, bireylerin kendi kişiliklerini ve bağımsız bireyliklerini kaybettirir. Bu bir ortaklaşa isteridir, kitle hipnozudur (adı geçen eser, s. 232).

Freud, «Ben'in Analizi» adlı eserinde, hipnotik transı, bir zümre tarafından etkilenmiş bireylerin zihinsel faaliyetlerindeki derin değişme ve bozulmalarla ilgili saymıştır. Peygamberlerin, demagogların, halklar üzerindeki hipnotik güçleri bu türdendir. Mistik bağnazlık (taassup), bir çeşit paranoya (paranoia) hastalığıdır. Engizisyon döneminde insan yakmaları, bizde Kubilay olayı ile bütün irtica saldırıları, bir sevap ve dinsel bir ödev yapma zevkiyle insan kurban edenler, hatta ilkel insanların savaşı kutsal bir ayin saymaları, bu hastalığın açık kanıtlarındandır. Paranoya'da da hasta, inanmış olduğu konunun verdiği hazza o suretle saplanır ki, ömrü boyunca bu iman ettiği konuya bağlı kalır. Peygamberlerin aynı düşünce ve inancı türlü şekillerde ve sürekli olarak tekrar etmelerinde bu marazî hazzın işaretleri vardır. Bilgisiz ve bağnaz insanların bu marazî ve ilkel eğilimini fark eden çıkarcı zümreler, bunları kolayca harekete getirebilir; ve onlar, bilinçsiz bir coşkunlukla Tanrı adına her çeşit cinayet ve saldırıya girişimi kutsal bir görev sayarak kendi yollarında olmayanları, öldürülmesi sevap olan kâfirlerden sayar, bu suretle de kendilerinin cennete gide-

(1) *«Kendini bilen, Tanrısını bilir"* hadisini, mistik sistemlerine göre yorumlayan ermişler, insanın Tanrı ile özdeşliğini, hatta kendilerinde işleyen tüm ruh ve beden hallerinin Tanrı halleri olduğunu savunurlar; yani onlara göre, kendilerinde düşünen, duygulanan, iyilik ve kötülük yapan... Tanrı'nın kendisidir. Bu görüşten açıkça anlaşılır ki, hiç bir insan, edimlerinden (amel) sorumlu olamaz; zira, bu edimler, insanın değil, insanda işleyen Tanrı'nın eylemleridir.

cekleri ümit ederler. Tarihin kaydettiği bütün yenilik hareketlerine direnmiş olanlar, bu bilgisiz, hasta ve zavallı insanlardır.

GAZALÎ'YE GÖRE, GEÇİLMESİ GEREKEN AŞAMALAR:

Burada özellikle İslâm mistikliğinin esasını anlamak için bir müridin geçmek zorunda olduğu dereceleri ve halleri Gazalî'nin, «İhya-il ulum eddin» adlı yapıtının birinci cildindeki bilgileri (o, bu ciltte mistikliğin iç yüzünü aydınlatmış ve taklitcilerini eleştirmiştir) özetlemeyi yeter bulacağız: Bu büyük İslâm düşünür ve Tanrıbilimcisine göre, kesin bilgi, yalnız Tanrı'nın özel bir lütfu olarak ve Tanrısal nur sayesinde kazanılabileceğinden, bu bilgi derecesine yükselebilmek için, bütün mistik tarikatlarda bazı deyim farklarıyla ileri sürülmüş olan birtakım dereceleri aşmak lâzımdır. Bu itibarla sülûk (initiation) döneminde mürit, kavuşanlar'dan (vâsiliyn) olabilmek için kendi iç âlemini boşaltmaya ve arıtmaya uğraşır ve Tanrı'nın 99 adı, sülûk edenin sıfatları olur. O, gerçek yoluna devam ettiği için, maddesel âlemden ve onun ihtiyaçlarından ilgisini keser; riyazat içinde yitik âlem'i (âlem-i gayb) seyretmeye hazırlanır. Kalb âlemi, yeni başlayanın (müptedi); ruh âlemi, tasavvur ve kifaye ehlinin; esrar âlemi ise, kavuşanlardan olanların yüceldiği âlemlerdir. Yani insan, kendi insel nefsinden çıkıp kalbe, ruha ve sırra yükselmedikçe (uruç) kavuşanlardan olamaz. Mürit, kalp âlemine ulaşınca, hakkın tasarrufuna da ulaşmış olur. Kalbin Rıza, tevfik, itminan ve sekinet gibi türlü durakları vardır. Bunlar, birer birer aşıldıktan sonra, mürit, yani sâlik, ruh âlemine ulaşır, o vakit, «ruhumdan okurdum» ayetinin sırrını kavrar. Kavuşma (vusul) da iki tabakadır: Başlangıç vusulü, nihayet vusulü. Birincide sâlikin, Tanrı'dan başka bir şeyden haberi yoktur ve Tanrı'dan başka da hiç bir maksadı olamaz. O, artık birlik denizine dalmıştır; kendi varlığını unutmuştur. İkincisindeyse, tümel bir yöneliş içinde ve tam bir dalınç halindedir; o, artık kendisinden ve âlemden kurtulmuştur ve zihninde yalnız Tanrı kalmıştır. Kavuşanların da türleri vardır: 1. *Gözlerle algılamış* (idrak) *oldukları her şey yanmış olanlar.* Bunlar, Tanrı'yı düşünerek baki kalanlardır. 2. *Seçkinlerin seçkini olanlar* (havas-ül-havas). Bunlar, Tanrı' da helâk olanlardır. Bunlar, kendi nefislerinde fani oldukları için, kendilerini düşünecek olan algıçtan (müdrike) da yoksundurlar. Bu itibarla onlarda, yalnız hakkın birliği ve nuru kalmıştır. Bu mertebeye, birleşmede (tevhit) fani olmak denilir. 3. *İlerleyen ve yükselenler* (terakki ve uruç) dir. Bunlar, duyum ve akılla algılanabilecek her şeyi yakmışlardır. Kavuşmuş olanlar da, mukarribîn (yaklaşmış olanlar) ve yetkin mürşitler (mürşidin-i kâmilin) olarak iki taifedir. Birinciler, bilinen ve akıl saltanatından atılmış ve birlik denizine dalacak kadar yetkinleşmiş olanlardır. İkinciler ise, kendi varlık ve yokluklarından haberleri olmayan ermişlerdir. ki, bunlar, birleşme ve birlik denizine değil, birleşme nehrine dalmış olup, şeriatin emirlerine ve tarikatın âdabına dönmüş olanlardır. Bunlar, sevgi kevserini, bilim ve bilgi kevseriyle kaynaştırmış olanlardır (Cemil Sena, Büyük Filozoflar Ansiklopedisi, c. II. Gazalî maddesi). Burada bilim deyiminin, dini ilgileyen bilimler olduğuna işaret etmeliyiz.

Gazalî'den özetlediğimiz bu düşünceler, az çok farkla Hıristiyan mistik-

lerinde de vardır ve hepsinin kökü, İskenderiye Okuluna, Budacılığa, Fisagorculuğa ve bütün ilkçağlarda rastlanan tarikatlara kadar gider. Ribet'nin Tanrısal mistik adını vermiş olduğu bu çeşit dervişler, kavuştuklarını zannettikleri en yüce varlığı veya diğer kutsal varlıkları gözleriyle gördüklerine emindirler. Örneğin, Hıristiyan mistikleri ve havarileri, Hz. İsa'yı, Hz. Meryem'in evvela insan şeklinde görmüş olduğunu ve onlara insel bir dille emirler verdiğini iddia eden söylentilerin doğruluğuna inanırlar. Nitekim, Hz. Muhammed de Cibril'i, cinleri ve melekleri, hatta bazı tefsircilere göre, Tanrı'nın kendisini de görmüştür. Fakat, Hz. Muhammed, Tanrı'nın şekil ve şemaili hakkında hiç bir iddiada bulunmamış, sadece O'nu bir yüce 'nur' olarak nitelendirmiştir. Mistikler, ruhları da gördüklerini iddia ederler ve onların oturdukları yerleri de görürler. Françoise Romaine adında bir veli kadın, Âraf'ı gördüğünü, bunun üç tabakası bulunduğunu açıklamış, Sainte Thérése ise, cehennemi görmüş, Tanrı'nın ve cinlerin kendisine hazırlamış oldukları yeri göstermek istediklerinden bahsetmiştir. Hz. Muhammed'e yükletilen ve doğruluğu iddia edilen bazı hadislerde de, buna benzeyen haller görülür. Evliyalığına inanılmış olan birçok tarikat kurucu ve ermişlerinin de, harika türünden sanrılara, görümlere ve düşlere nail oldukları söylenir.

Bütün bu verdiğimiz kısa açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, mistik hayal gücü, kendi özel öğelerini, geçmiş ya da yaşayan din, tarikat ve bunların felsefeleriyle edebiyatından almış, bunları bazı bilgi ve ilhamlarla bezeyerek ayrı bir dünya ve hayat âlemlerini yaratmıştır... Evvelce de kaydettiğimiz gibi, onların âlemi iki tabakadır: Biri, içinde fanilerin hareket ettikleri dış ve görünen tabakadır ki, bu yaşadığımız dünyadır. Bu dünya, aldatıcı, geçici, bozucu ve Tanrı'dan uzaklaştıran tutkularla yoğrulmuş bir tabakadır; ikincisi ise, ebedî olup Tanrısal iradenin daha çok ölümden sonra bütün gücüyle tecelli edeceği göksel âlemdir. Asıl mistik hayal gücü, bu âleme ait icatlarıyla pozitif ve teknik zekâdan ayrılır... Bu âlemde mucizeler, melekler, cinler, şeytanlar, huriler mevcut olduğu gibi, cennetler, cehennemler, kıyamet, ölümden sonra dirilme, Tanrısal yargılama, miraç... vb. da vardır. Bunlardan bazıları hakkında örnekler vermek İslâm inançlarına yaptıkları etki bakımından faydalı olduğu gibi, Peygamberimizin kişiliğindeki mistik yönü de kavramamıza hizmet eder kanısındayız.

MİRAÇ :

Mistik hayal gücünün en görkemli örneklerinden biri Miraç mucizesidir. Bu olay, Hz. Muhammed'e, peygamberliğinin on üçüncü yılında meydana gelmiştir. Kur'anda bu olaya şu ayetlerle işaret edilmektedir: *"Kulunu, gecelevin, ayetlerimizi göstermek için Mescid-i Haram'dan* (Mekke'de) *dolaylarını kutladığımız Mescid-i Aksa'ya* (Kudüs'te) *götürenin adı yüce olsun"* (İsra, 1: *"O, onu açık bir ufukta gördü ve gayp hakkında kıskanılmış değildir"* (Tekvin, 23, 24). Fakat, göğe çıkmış olmanın kâfirleri doğru yola götürebilecek bir mucize olmadığı da şöyle bildirilmektedir. *"Onların yüz çevirenlerinden üzülüyorsan, gücün yettiği takdirde, yere derinlemesine bir kuyu kaz, ya da göğe merdiven kur ve kendilerine mucize göster; Tanrı dileseydi, hepsini doğru yolda toplardı;*

bilgisizlerden olma" (En'am, 35); *"Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıkmış olsalar; gözlerimiz bağlandı, galiba biz büyülenmiş bir kavmiz diyecekler"* (Hicr, 14-15).

Kur'anın Miraç olayına fazlaca önem vermediği anlaşılmaktadır ve bunun imanla bir ilgisi yoktur. İsra suresinde (90-93) müşrikler, Hz. Muhammed'in göğe çıkmasını, oradan bir kitap getirmesini... vb.'nı diledikleri zaman, Peygamber, *"Ben, insan ve elçiden başka bir şey değilim"* diyerek bu isteği reddetmiş, ya da bunun olanaksızlığını bildirmiş; Hicr suresinde de (14-16) göğe çıkmış olmanın imana bir fayda sağlamayacağını belirtmiştir. Miraç'a değer vermeyen bu ayetler bile, bu konuya dair olan öteki bildirilerle görünüşte çelişik olduğu gibi, Hz. Muhammed'e bu konuda yükletilmiş olan Miraç olayının da az çok uydurulmuş olmasının açık kanıtıdır. Bununla birlikte, bu konuda pek çok hadisten bahsedilir ve mistik edebiyat, Miraç öykü ve harikalarına fazla yer verir. Bunun niteliği hakkında da türlü söylentiler vardır: Bazıları, Mescid-i Aksa'nın Kudüs'te değil, gökte bir tapınak olduğunu söylerler. Fakat bir hadise göre, Hz. Muhammed, Miraç'tan evvel, yarı uykudayken Cibril, içinde Zemzem suyu bulunan altın bir tasla gelmiş, Peygamberin göğsünü, karnının aşağısına kadar yarmış; kalbini bu suyla yıkamış; sonra yerine koymuş, içini iman ve bilgelikle doldurmuş; sonra da Burak getirilmiş ve Cibril'le beraber dünya semasına doğru yol almış (Hz. Muhammed'in sütannesi Halime'nin de böyle kutsal bir ameliyat geçirdiği kabul edilir. Bu söylentilerden de anlaşılıyor ki, o dönemlerde kalbin duygu merkezi olduğuna dair ilkçağ bilgileri henüz değişmemiş ve insanların yüzyıllar boyunca ve hâlâ değer vermiş ve vermekte oldukları altın, kutsal âlemde de değerli sayılmıştır).

Peygamberin ziyaret ettiği semaların da ilkçağ astronomlarının savundukları gibi yedi kat olduğu anlaşılmaktadır. Birinci sema Hz. Âdem'in makamı; ikinci sema, Yahya peygamberin makamı; üçüncü sema, Hz. Yusuf'un; dördüncü sema, Hz. İsa'nın; beşinci sema, Hz. Harun'un; altıncı sema, Hz. Musa'nın; yedinci sema ise, Hz. İbrahim'in makamıymış; Hz. Muhammed, buraya kadar Cibril'le beraber çıkmış. Bu yedi sema, cismanî âlem olduğu halde, oradan yukarısı, ruhanî âlem imiş. Bu yedi semanın ne oldukları hakkında tefsircilerin pek çeşitli ve garip açıklamaları vardır. Yedinci gökten sonra Cennet-ül-Me'va'yı kapsayan Sidre-i Münteha varmış ve buradan da Tanrı'nın Arş'ına çıkılmış. Demek ki, bu semalar âdeta tabaka tabaka yükselen ayrı bölgeler durumundadır. Sidre, *Arş*'ın sağında, yedinci semada veya altıncı semada pek büyük yapraklı bir ağaçmış; bu ağacın bir tek yaprağı, bütün iman edenleri örtebilirmiş ve gölgesinde bir atlı 70 veya 100 yıl gitse, nihayeti gelmezmiş. Hz. Muhammed, Sidre'yi altından bir pervanenin okşadığını ve her yaprağında bir meleğin Tanrı'yı saygıyla kutladığını görmüş. Arzın sınırlarından sema sınırlarını aşmasınlar diye şeytanlar taşlanırmış: *"Biz gökte burçlar yarattık ve onu bakanlar için süsledik. O gökleri, her taşlanmış şeytandan koruduk"* (Hicr, 16-17); *"Dünya semasını kandillerle süsledik ve onları, şeytanları taşlamak için yaptık"* (Mülk, 5). (O dönemlerde göğe çıkmak olanaksızlığı, bu ayetlere bile bir mucize niteliğini verir. Çağımız ve gelecek çağlar için ise bu ayetleri başka türlü yorumlamak gerekecektir). Tefsirci Ata'nın anlattığına göre, dünya semasını süs-

leyen kandiller, meleklerin ellerinde nurdan zincirlerle bağlı bulunuyorlarmış ve yedinci semada Beyt-i Mamur denilen bir yer varmış ki, burasını her gün 70.000 melek ziyaret edermiş. Tanrı burayı her yıl 600.000 kişiyle onarırmış, eğer insanlar daha eksik olurlarsa, üst tarafını meleklerle tamamlarmış. Bazıları da Beyt-i Mamur'un Kâbe olduğunu anlatır. Kadı-i Beyzavî ise, bunun iman edenlerin kalbi olduğunu iddia ederek daha akla yakın bir açıklamada bulunur. Öteki tefsirciler de başka türlü fikirlere başvururlar.

Hz. Muhammed, Miraç'a çıktığında, kale burçları gibi bir yerde birtakım melekler görmüş; bunlar, birbirinin yüzüne doğru, karşı karşıya yürüyüp giderlermiş; bunu merak eden Hz. Muhammed, bunların nereye gitmekte olduklarını Cibril'e sormuş; o da, «Bilmiyorum, fakat yaratıldığımdan beri ben bunları görmekteyim ve en evvel görmüş olduklarımın bir tanesini bir daha görmüş değilim» demiş. Bunun üzerine, her ikisi, bu meleklerden birine, «Sen ne zaman yaratıldın?» diye sormuşlar; o da, «Bilmiyorum, Tanrı her 400.000 yılda bir yıldız halk eder; ben yaratıldığımdan beri de 400.000 yaratıldı» diye karşılık vermiş.

Hz. Muhammed, Miraç yolculuğuna Burak denilen göksel bir hayvanın sırtında çıkmış ve bununla evvelâ, Mescid-i Aksa'ya gelmiştir. Hz. İbrahim'in de kullanmış olduğu bu kutsal hayvanın adı Kur'anda yoktur; fakat sonra yetişmiş olan din bilginleri, bunun kadın başlı bir kısrak olduğunu tahmin etmişlerdir. Hz. Muhammed, Burak'la Beyt-ül-Makdis'e ulaştıktan sonra, sahradan semaya yükselmeye başlamıştır. Onun, gezdiği semalarda neler görmüş olduğu Necm suresinde işaret edilmektedir. Hz. Muhammed'in Miraç olayı hakkında sahabeden Ebu Zer'e neler anlatmış olduğunu Enes bin Malik şöyle anlatır: «Ben, Mekke'deyken evimin damı yarıldı, Cibril indi: göğsümü yararak içini Zemzem'le yıkadı; sonra bilgelik ve imanla dolu bir altın leğen getirerek içindekini göğsüme boşalttı ve göğsümü kapattıktan sonra elimden tutarak beni semaya doğru çıkardı. Dünya semasına ulaştığımda, Cibril, bu semanın kapıcısına, "Aç!" dedi; "Kimdir o?"; "Cibril"; "Beraberinde kimse var mı?"; "Muhammed benimle beraberdir"; "Ona haber gönderildi mi?"; "Evet". Bu konuşmadan sonra kapı açıldı ve dünya semasının üstüne çıktık. Burada, sağında birtakım karaltılar, solunda birtakım karaltılar bulunan birinin oturduğunu gördük, Bu adam, sağ tarafına bakıp gülüyor, sol tarafına bakıp ağlıyordu ve, "Hoş geldin, sefa geldin salih nebi, hoş geldin sefa geldin salih oğlum" dedi. Cibril'e, "Bu kim?" diye sordum. "Hz. Âdem'dir" dedi, "Sağında ve solunda olan karaltılar da evlâtlarının ruhlarıdır; sağındakiler cennet ehli, solundakiler cehennem ehli olanlardır; bunun içindir ki, sağına bakınca güler, soluna bakınca ağlar" dedi. Sonra Cibril, beni ikinci semaya doğru çıkardı; bekçisine, "Aç!" dedi. Bekçi de birinci semadaki bekçinin sorduklarını tekrarladıktan sonra kapı açıldı». Hz. Muhammed, semalarda Âdem, İdris, Musa, İsa ve İbrahim peygamberleri de bulmuş olduğunu Ebu Zer'e anlatmışsa da, bunların duraklarını ayrı ayrı söylememiş, yalnız Hz. Âdem'in dünya semasında, Hz. İbrahim'in altıncı semada olduğunu söylemiş. Daha sonra Peygamber, Cibril'le beraber Hz. İdris'e uğramış, bunun kim olduğunu sormuş. Cibril de, «İdris'tir» demiş; bu da tıpkı Hz. Âdem gibi, «Hoş geldin sefa geldin...» vb. tümceleri tekrarlamış. Daha sonra,

Hz. Musa'ya uğramış; bu da aynı sözleri tekrarlamış. Hz. İsa ve İbrahim'e de uğramışlar ve Hz. Muhammed, bunların da kimler olduklarını sormuş, Cibril de, bunların adlarını söylemiş. Nihayet Peygamberi daha yukarılara çıkarmış. Hz. Muhammed, Ebu Zer'e, kalemlerin (yani, kaza ve kader'in) cızırtılarını duyabildiği yüksek bir yere çıkmış olduğunu anlatmış; asıl o zaman Tanrı'nın, ümmetine elli namazı farz kıldığını bildirmiş ve sonucu şöyle anlatmış: «Bu farzı yüklenerek döndüm; derken Musa'ya rastladım, "Tanrı, ümmetine neyi farz kıldı?" diye sordu; "Elli namaz farz etti" dedim. Musa, "Rabbine dön de şefaat et; zira, ümmetin buna dayanamaz" dedi. Tanrı'ya müracaat ettim, bir miktarını indirdi. Ben de Musa'nın yanına dönüp, "Yarısını indirdi" dedim. O, "Yine Rabbine başvurur, zira ümmetin buna da dayanamaz" dedi. Tekrar başvurdum; Tanrı, *"Onlar beştir; yine onlar ellidir; benim yanımda kaza değiştirilmez"* dedi (Tefsircilere göre, bu beş vakit namazın sevabı elli vakit namazın sevabı kadardır, demekmiş). Musa'nın yanına geldiğimde, o yine, "Rabbine dön" dediyse de, ben, "Artık Rabbimden utanıyorum" dedim. Sonra Cibril, Sidre-i Müntehâ'ya varıncaya kadar, benden ayrılmadı. Sidre'yi öyle renkler kaplamıştı ki, onları bilmem. Sonra cennete götürüldüm; içinde birçok inci gerdanlıklar vardı, toprağı da mis kokuyordu».

Hz. Muhammed'in Miraç'tan, beş vakit namazla Bakara suresinin son iki ayeti ve, *"Tanrı'dan başka Tanrı yoktur"* diyenlerin cennete girecekleri gibi üç müjdeyi getirmiş olduğu söylenen bu romantik seyahat, belki de bir yüce davanın simgesel ifadesidir. Fakat bu olay anlatıldığı gibi cereyan etmişse, Hz. Muhammed'in Hz. Musa kadar olsun ümmetinin nelere dayanabileceğini takdir etmemiş ve Tanrı katında Hz. Musa kadar hatırı sayılmayan bir peygamber olduğu hissine kapılmamak imkânsızdır. Kim bilir, belki de Hz. Musa'nın daha kıdemli ve tecrübeli bir peygamber olduğu bu suretle açıklanmak istenmiştir. Namaz için yapılmış olan pazarlığın hikmeti de, nasıl tevil ve tefsir edilirse edilsin, Tanrı'nın kullarından neler isteyeceğini, kullarının ne kadarına dayanabileceğini önceden takdir edememiş olması gibi imana aykırı düşünceleri akla getirmekte ve Tanrı katında bile iltimas gibi dünya oyunlarının cereyan ettiğini zannettirmektedir.

İbn Cerir, Tefsir'inde, Miraç'a dair daha geniş bilgiler verir. Bilindiği gibi Türkçede cennet'in adı uçmak'tır. İnsanlar öteden beri uçmayı, yükselmeyi ve kendi tepelerinde uzanan sonsuz boşluğun, yıldızların sırrını öğrenmeyi içten arzulamışlar; fakat bilim ve tekniğin gelişmediği çağlarda, bunu ancak hayal yoluyla gerçeklendirmeye çalışmışlar, onlarda doğaüstü varlık ve âlemlerin bulunabileceğini düşünmüşlerdir. İlk astronomi ve astroloji bilgileriyle mitolojik öykülerde bu çeşit duygu ve inançların bazen simgesel, bazen ülküsel betimlemelerine rastlanır; bu yüzdendir ki, hemen her din, Tanrısını göklerde aramış, dualarını göklere karşı uzanan ellerle ifade etmiş ve dilediklerini oralardan sağlayamayınca yerlere kapanmaya mecbur olmuştur[1]. Bunlar, bilgisizlik, âcizlik ve faniliğin zorunlu sonuçlarıdır. Henüz gerçek niteliği anlaşılamamış olmakla birlikte, Hint mistiklerinden bazılarının fizik kanunlarına aykırı olarak, hiç bir

(1) *Mevlâna*, "Elim semalarına yetişmediği için, secdeye kapanıp yeri öpüyorum" der (Mesnevi).

dayanağın yardımı olmaksızın yerden uzaklaşarak, muallakta durabildikleri de görülmüş ve onların bu hallerini gösteren fotoğraflar da çekilmiştir (bkz. Aimé Michel, Le Corps Humain peut-il Voler?, Planéte dergisinin 1964'te çıkan No. 16'daki makale; yine aynı yazarın aynı derginin No. 17'deki, Une Autopsie de l'Amour Divine adlı makalesi).

Miraç, Orfeus tarikatında olduğu kadar da eski Şamanlarda da vardı. Hz. İsa'nın göğe çıkması gibi, taoizmin bağıcı okulunda da göğe çıkış inançları vardır. Bu olay Hıristiyan mistiklerinde daha yaygın olarak mevcuttur. Saint Denis Aeropagite, ruhun Tanrı'ya doğru yükselişinde üç hareket kabul etmiştir. 1. Dönensel (deverani) hareket, 2. Doğru hareket, 3. Eğri hareket. Göksel zihinler, güzel ve iyinin başlangıç ve sonu olmayan parıltısıyla birleştiği zaman, dönensel olarak hareket ederler; aşağı varlıkların kayrasına (providence) uygulandıkları zaman, doğru bir çizgide hareket ederler; altları yardımıyla gelerek onu husule getiren ilkeler üzerinde hareketsizlikte sebat ettikleri zaman, güzel ve iyinin merkezi etrafında asla durmadan ve eğri olarak hareket ederler (Ribet, La Mystique Divine, 3, c. I, s. 85).

Özet olarak bu geometrik hareketlerle dolaysız veya dolaylı olarak ya da dolambaçlı yollardan, başlangıç ve sonu olmayan bütün varlıklardan üstün, bir ve aynı olan yetkin birliğe, güzel ve iyiye ulaşılır denmek isteniyor. Bunu, Saint Thomas da benimsemişti. Miraç'a mazhar olduklarını iddia eden mistikler, gördüklerini betimleyemez ve açıklayamazlar. Saint Paul, Korentlilere yazmış olduğu XII. Mektup'ta, kendisini üçüncü göğe çıkarmış olan bir görünümden söz eder. Bu mertebeye ulaşmış olan mistik, yalnız görümsel değil, işitimsel sanrılara da tutulur. İşitimsel sanrılara dair, kutsal kitaplarda pek çok örnek vardır. Tevrat'ta I Samuel (III, bap, 19) deki örnek gibi. Miraç olayı, yalnız Müslümanlığın mucizelerinden değildir. Tevrat'ın Hakimler (XIII) bölümünde, Rabbin meleğinin heybetli olarak göründüğü ve mezbahın alevleriyle yukarılara yükseldiği bildirilir. Tekvin bölümünde (XXVIII, 12-13) de Hz. Yakub'un rüyasında bir ucu göklere kadar uzanmış olan bir merdivenden Tanrı meleklerinin inip çıktığı ve kendisine kutsal arzın bu rüyada vaat edilmiş olduğu yazılıdır. Dördüncü Melikler (II, 11-12) bölümünde de bir ateş arabasının ve ateşten atlarının Yeşu ile İlya peygamberleri birbirinden ayırdığı ve İlya'nın kasırgayla göklere yükseldiği anlatılır. Arabın mistik edebiyatı kadar da, bütün İslâm uluslarının edebiyatında önemli bir yer tutan Miraç'ın nasıl cereyan ettiğine, ne kadar zaman sürdüğüne, uyurken mi uyanıkken mi, bedenle mi ruhla mı vukua geldiğine dair tefsircilerin ve Tanrıbilimcilerin birbirini tutmayan türlü tahminleri vardır. Sözde Miraç, kısa bir süre devam etmiş ve Hz. Muhammed, Tanrı'yla 70.000 kez konuşmuş ve Taberîye göre, Miraç, Peygamberin ruhuyla değil, bedeniyle vukua gelmiştir. İbn Abbas'ın söylediğine göre, Hz. Muhammed, Tanrı'yı bir perde arkasından değil, dolaysız olarak Miraç'ta görmüştür (bu, ilerde vereceğimiz bir ayetin bildirisine aykırıdır).

Bazı İslâm mistiklerinin geçtikleri tasavvuf mertebelerinde, Miraç türünden mazhar oldukları tecellilere dair çeşitli öyküler de vardır: Muhiddin-i Arabî ve Bayezid-i Bistamî de Miraç'a nail olmuşlardır ki, bu konuda gerek kendilerinin, ve gerek müritlerinin nakletmiş oldukları efsaneler, Hz. Muhammed'in

Miraç'ını örnek tutmuş olduklarını gösterir. Mistik hayal gücünde sayılar, abartmalar, akla sığmaz garip betimlemeler geniş bir yer tutar. Muhiddin-i Arabî, Fütuhat-ı Mekkiye'sinde Hamele-i Arş denilen meleklerden bahsederken, bunların şekli ve sıfatlarına dair, gözleriyle görmüş gibi birtakım açık bilgiler verir; diğer mistik eserlerde de bunlara dair çeşitli söylentiler görülür. Örneğin, bu meleklerin oylukları gökler kadar genişmiş; sekiz Hamele-i Arş, Tanrı'nın sekiz sıfatını, yani hayat, bilim, kudret, irade, kelâm, işitim, görüm ve yaratma sıfatını sembolize ederlermiş. Kıyamette bu sekiz sıfat aşikâr olacakmış; bu Hamele-i Arş, Arş tahtını sırtlarında taşırlarmış. Mahşere götürmek için Arş'ı yüklenen melekler, daha evvel dört oldukları halde, sekiz olacaklarmış ve bunlar, insan, aslan, kartal ve öküz suretindeymişler. Bilhassa Rönesans'tan beri büyük Hıristiyan ressamlarının, bazı farklarla, kilise ve müzeleri süsleyen bu çeşit tablolarına rastlanmaktadır ki, hemen hepsi aynı hayallerden faydalanmışlar denilebilir (Ayrıca, Melekler bahsine bakınız).

Başka bir örnek olarak Azrail ve İsrafil'den de bahsedebiliriz: Sözde bu meleklerin büyüklüğü dünyayı kaplayacak kadar geniş ve uluymuş; arzın bütün suları bunların başlarından akıtılsa, bir damlası yere düşmezmiş; İsrafil'in 70.000 ayağı, dört kanadı varmış. Beni İsrail'den Cibril'e bağlı olan sayısız meleklerin varlığını kabul edenler de vardır. Nitekim, Zerdüşt'ün tanrılarından Mitra'nın da bin kulağı, on bin gözü olduğuna inanılır.

Zerdüşt'ün müritleri, üstatları hakkında şu masalı uydurmuşlardır: Bir gün Zerdüşt, yüksek dağların tepesinde şimşekler, yıldırımlar ve etrafı kaplayan bulutlar arasında dua ederken semaya kaldırılmış; orada Hürmüz (Ormuz) le karşılaşmış; onunla bütün büyüklük ve ihtişamının parıltıları içinde yüz yüze gelmiş ve ondan birtakım Tanrısal emirler almış. Sonra, Zerdüşt arza indiği zaman Nosks adı verilen şeriat kitabını getirmiş. Bu eseri Yüce Varlığın yönetimi altında yazmış. Gerçekte ise bu eser Zerdüşt'ün Brehmenlerle birlikte incelemiş olduğu Veda'larla Hindin kutsal kitaplarının bir anısından başka bir şey değildir (Louis Jacolliot La Bible dans l'Inde, s. 100-103, 8. baskı, Paris, 1876).

Tek ve çoktanrılı dinlerle tarikatlardaki Miraç masalları, yalnız ermişlerle peygamberlerin sağlıklarında görüldüğü iddia ve hayal edilen olaylardan değildir; özellikle bazı peygamberlerin öldükten sonra bu Miraç'a nail oldukları da iddia edilmiştir. Örneğin, eski Hint peygamberi Manu, öldükten sonra uçup gitmiş; Çin, Tibet ve Japon Budacılarına göre de Buda göklere çekilmiştir; Musevîlerde, Hz. Musa, Moab vadisinde bir melek tarafından Yahova'nın yanına götürülmüştür; Hz. İsa'nın da çarmıha gerildikten sonra göklere çekilmiş olduğu kabul edilir. Nisa suresinin 156-157'nci ve Âli İmran suresinin 55'inci ayetlerinde, İncil'dekinden az farklı olarak bu peygamberin göğe çıktığından bahsedilir. Sözde Hz. İsa, semanın dördüncü katına çekilmiştir. İdris peygamberin de ölmeden evvel göğe çıktığı iddia edilir ki, bu Hermetizm inançlarındandır. Rahman suresinin 33'üncü ayetinde de göklere çıkmaktan bahsedilir.

Miraç'a nail olduğunu iddia edenlerin başında Pythagoras (Fisagor) vardır. Peygamberliğinden de söz edilen bu filozof, gökleri, yıldızları ve bunların hareketlerinden doğan ahengi algılamış olduğunu bildirmiştir. Ona göre, arınmış ve yücelmiş olan ruhlar da öyle bir lütfa nail olabileceklerdir. Pek açıkça gö-

rülüyor ki, kurmuş olduğu tarikat, astronomi ve matematiğe dayandığı için, onun Miraç'ı, simgesel bir anlam taşır. Marcel Granet'nin kaydettiğine göre, Yeni Taoculukta, Miraç, asla ölmemek sanatıdır. Bu inanca göre, örneğin, İmparator Wou (M.S. 140-148), kendi isteğiyle saltanatını, eşini, çocuklarını ve tüm servetini terk etmiş ve bir ejderha tarafından göklere götürülmüştür. Taoculuğun yüce patronu olan Hoang-ti de, daha önce, böyle bir Miraç'a nail olmuştu. Nitekim, Prens Houai-nan da bu ikisinden daha önce göklere götürülmüştür. Genel olarak bu dinin geleneklerinde, bağı sanatı sayesinde ve cinlerle arkadaşlık etmek suretiyle göklere çıkıldığı kabul edilir; büyük adam, en yüce adam, kutsal adam... gibi niteliklere sahip olanların, Miraç'a nail olacaklarına inanılır. Bu tarikatta, hayvanların uçmak, tırmanmak, geriye bakmak, asılmak... gibi akrobatik hareketlerini taklit ederek dans eden, zıplayan ve diğer bazı organik hallerde bulunan velilerin, ister istemez hafifleyip yükselecekleri kabul edilir (M. Granet, s. 418-423). Çin'in en eski inançlarına göre, bin yıllık bir ömürden sonra, hayattan usanmış olan en yüce insanlar, cinler mertebesine yükselir, bir beyaz bulut üstüne çıkar ve en yukardaki hükümdarın meskeninde yaşar. Nitekim, Kral Mou da, bazı kahramanlar gibi semalara yükselmiş sayılır. İskenderiye filozoflarından Plotinos da Parphyrios'un yanındayken dört kez uçmuş olduğunu iddia eder.

Anlaşılıyor ki, Miraç, yalnız Müslümanlıkta değil, daha çok önce türlü dinler ve tarikatlarda da vardır; ve bu olay, mecazî anlamda bir tinsel (manevî) ruh yüceliğini ve yücelmesini simgeleştiren ve nihayet mistik hayal gücünün türlü icatlarıyla süslenen bir öykü ya da masaldan başka bir şey değildir. Miraç'a dair olan bildiri ve söylentilerin çoğu, hayal güçleriyle de ilgili simgesel masallardır; hiç bir dinde Miraç'a inanmak, imanın koşullarından değildir (Miraç sözcüğünün Arapça değil, Habeşçe olduğu kabul edilmektedir ki, merdiven demektir).

AHRET :

Mistik hayal gücünün ahret hakkındaki trajik ve bazen de komik verileri, kuşkusuz, eğitim ve erdem telkinlerini daha kuvvetli ve somut bir hale getirmek gibi bir fayda ve amaca hizmet eder. Bunlar, hitap edilen insanların seviyelerine göre bir özellik taşırlar. Örneğin, Buharî'nin Hureyre'den nakletmiş olduğu şu uzun hadisteki teatral sahneler, bunun güzel örneklerindendir: *"Halktan bazıları, "Ey Tanrı'nın elçisi, kıyamette Rabbimizi görecek miyiz?" dediler. "Ayı bulutsuz bir dolunay gecesinde görmekte anlaşmazlığa düşer misiniz?". "Hayır ey Tanrı'nın elçisi". "Kıyamet gününde halk haşrolunacak, 'Herkes neye tapıyorsa, onun ardına düşsün' denilecek; kimi güneşin, kimi ayın, kimi de Tagutların ardına düşecek. Bu ümmet, içlerinde münafıkları da olduğu halde yerlerinde duracak. Tanrı onlara gelip, 'Ben sizin Tanrınızım' diyecek. Onlar,* (Tanrı'yı tanımayacaklarından), *'Senden Tanrı'ya sığınırız' diyecekler; 'Yerimiz burasıdır; Rabbimiz bize geldiği vakit onu tanırız' diyecekler. Tanrı, onların tanıyacağı şekilde gelerek, 'Ben Rabbinizim' diyecek; onlar da, 'Sen Rabbimizsin' diyecekler. Tanrı onları çağıracak. Cehennemin ortasına Sırat kurulmuştur; elçilerden ümmetlerini bu köprüden geçirecek olanların ilki ben olacağım. O gün*

elçilerden başkası konuşamaz ve elçilerin o günkü sözü de, "Tanrım, selâmet ver, selâmet ver!.." olacaktır. Cehennemde Sâdan dikenlerine benzer çengeller vardır; Sâdan çengellerini gördünüz mü?". "Evet" dediler. "Onlar bu Sâdan dikenlerine benzerler. Fakat onların ne kadar büyük olduklarını Tanrı'dan başkası bilemez. Bunlar, halkı amelleri yüzünden kaparlar; kimi ameli yüzünden helâk olur, kimi hardal gibi ezildikten sonra kurutulur. Tanrı, ateş ehlinden kimlere rahmet etmeyi murat ederse, meleklere, Tanrı'ya tapmış olanlarını çıkarmalarını emredecek, onlar da bunları çıkaracaklardır ve onları secdenin izlerinden tanıyacaklardır. (Bazı gerçek veya ham sofular, secde izi görülsün diye, namazda alınlarını yere fazla sürterler ve bu kararmış iz açıkça görülür). *Tanrı, ateşe secde izini yemeyi haram etmiştir. Ateş bütün âdemoğlunu yer, fakat secdenin izini yemez. Bunlar, ateşten simsiyah oldukları halde çıkarılacak, üzerlerine hayat suyu dökülecek ve sel uğrağında biten yabanî reyhan tohumları gibi bitecekleridir. Sonra Tanrı, kulları arasındaki kazayı sona erdirir ve bir adamı cennetle cehennem arasında bırakır* (Âraf). *Bu, cennete girecek olan ateş ehlinin sonuncusudur ve yüzü cehenneme dönüktür. O, 'Ya Rabbi, yüzümüzü ateşten çevir, kokusu beni zehirliyor, alevleri yakıyor' diyecek.* (Tanrı da), *'Bu istediğin yapılırsa başka şey istemeyecek misin?' diyecek, o da, 'İzzetine yemin ederim ki, hayır' diyecek. Tanrı, onun dileğini ahit ve misakına uyarak verecek, onun yüzünü cehennem tarafından cennete çevirecek. O da cennetin güzelliğini görünce, Tanrı'nın dilediği kadar sükût ettikten sonra, 'Ya Rabbi, beni cennetin kapısına yaklaştır' diyecek. Tanrı, 'Bu istediğinden başka bir şey istemeyeceğine söz vermiş değil miydin?' diyecek. O da, 'Ya Rabbi, yaratıklarının en bahtsızı ben olmayayım' diyecek. Tanrı, 'Bunu verirsem başka bir şey istemeyecek misin?'. 'Hayır' diyecek, 'İzzetin hakkı için başka şey istemeyeceğim' ve Rabbi, verdiği söze göre, dilediğini yerine getirecek, onu cennet kapısına yaklaştıracak. Cennet kapısına varıp da oradaki latiflik ve sevinci görünce, Tanrı'nın dilediği kadar bir süre ses çıkarmayacak, sonra, 'Ya Rabbi, beni de o cennete sok' diyecek. Tanrı da, 'Tanrı lâyığını versin ey âdemoğlu, sen ne sözünde durmaz adamsın, hani verdiğimden başka bir şey istemeyeceğine söz vermiştin!' diyecek. O da, 'Ya Rabbi, yaratıklarının en bahtsızı ben olacağım!' diyecek. Bunun üzerine ona Tanrı gülecek, cennete girmesine izin verecek ve, 'Temenna et' diyecek, o da temenna edecek ve nihayet dilekleri sona erince, Tanrı ona, 'Şunu da, bunu da artır, dileğinde bulun!' diyerek isteyeceği şeyleri kendisine Rabbi hatırlatacak; bu dileklerin hepsi de sona erince, Tanrı, 'Bunların hepsi ve bir o kadar dahası* (bir söylentiye göre de, on misli) *senindir' diyecek".*

Görülüyor ki Tanrı, burada zengin ve nüfuzlu bir Arap emiri, bir kabile reisi gibidir ve, «Dile benden ne dilersen!» öykülerindeki sahne, insanın kanmak bilmeyen tutkularıyla ahrete nakledilmiştir. Başka örnekler de vardır:

Tanrı'nın oğlu Üzeyr'e taptıklarını söyleyen Yahudilerle Tanrı'nın oğlu Mesih'e taptıklarını anlatan Hıristiyanların, ahrette su diledikleri vakit, alevleri bir su serabı gibi görünen cehennem ateşlerine nasıl dökülecéklerini anlatan ürpertici hayallerle beslenmiş hadislerden de bahsedilir. Kıyamette toplanacak olan insanlar, yargıçla sanık arasında olduğu gibi, soruşturmalardan sonra cezalandırılacaklardır. Buna dair trajik sahneler betimlenir: Sırat köprüsünde, Peygambe-

rin arkasına düşecek olan Muhammed ümmetinden facir olanların gözleri kör edilecek, buradan cehenneme yuvarlanacaklardır. Sırat köprüsünün yokuşlu inişli, düzlük yerleri ve buralardan geçecek olanların birer nuru vardır; münafıklarınki sönecek, iman edenlerinki daha çok parlayarak yollarına devam edeceklerdir. Sırat köprüsünden kimi göz açıp yumuncaya kadar geçiverecek; kimi rüzgâr gibi, kimi şimşek gibi, kimi kuş gibi, kimi de cins at ve deve gibi geçeceklerdir. Nihayet nurları yalnız ayaklarının başparmaklarında olanlar, yüzükoyun yürüyerek elleri ve ayaklarıyla emekleyecek, bir kolunu çekenlerin öteki kolları, bir ayağını çekenlerin öteki ayakları takılacak ve kurtuluncaya dek ateş her yanlarını saracaktır. Nur suresiyle Hadid suresinin bazı ayetleriyle de bildirilen bu işkence, bazı hadislerde de ayrıca tasvir edilmiştir. Sırat köprüsünde birtakım çengeller varmış ki, bunlara, «Yakala» emri verilince hemen yakalarmış. Bir söylentiye göre de bu çengeller ateştenmiş ve bunların uçları meleklerin ellerindeymiş ve halkı bunlarla çekerlermiş. Bu çengeller bir hadise göre de, insanı cehenneme sürükleyen arzular ve şehvetlermiş ki, bütün öteki açıklamaların en akıl ve insafa uygun olanı budur.

Ebu Hüreyre'nin anlattığı bir hadise göre de, *"Yüce Tanrı, iman edenlerin asilerini ateşten çıkardıktan sonra, ateşten kapaklar, ateşten ekserler, ateşten direklerle birtakım melekleri ateşe gönderecek; onlar bu kapakları, içinde en fazla kalanı yedi bin yıl yanacak olan bu günahlılar üzerine kapayacaklar, o ekserlerle sıkıştıracaklar, o direkleri uzatıp bastıracaklar, oraya artık ne bir ruh girecek, ne de oradan bir gam çıkacaktır. Arş'ı üzerindeki aziz ve celil olan Cebbar, onları unutmuş gibi bırakacak; cennet ehliyse, nimetleriyle eğlenecektir".* Buharî ve Müslim Sahih'lerinde ve diğer hadisçiler, öyle hadisler naklederler ki, bunlarda âdeta Tanrı, dramatik bir eda ile Arş'ında, aşağı gökte, parmakları üzerinde bir tepsi gibi kaldırdığı yerleri ve gökleri tutar ve kendi hükümdarlığını ilân ettiğini gösterir, ayağıyla da cehennemin üstüne basarak onu genişleteceğini bildirir. Mistik hayal gücünün bu korkunç verilerini de birer mecaz ve benzetme olarak yorumlamak gerekir ki, eğitim bakımından da bunun daha faydalı olduğuna eminiz.

BİR DÜŞ:

Hz. Muhammed'in görmüş olduğu iddia edilen bir düş de, mistik hayal gücünün parlak örneklerinden biridir: Bir gece uykusunda Cibril ile kardeşi Mikâil, Hz. Muhammed'i ellerinden tutarak bir yere götürüyorlar. Orada devamlı olarak ağzı iki tarafından da yırtılmakta olan ve başı bir taşla sürekli olarak ezilen ve yakılan çıplak kadınlar ve erkeklerle dolu, dar ağızlı bir fırınla bir kan nehrinden kurtulmak istedikçe, sahilindeki adam tarafından itilerek tekrar yuvarlanan kimseler görmüş; sonra yeşil bir bahçe içinde, büyük bir ağaç altında ihtiyar bir adamla çocuklar ve ateş yakmakta olan birine rastlamış. Melekler, Hz. Muhammed'i bu ağaca çıkarmışlar ve güzel bir eve koymuşlar; orada da birtakım ihtiyar, genç, kadın, erkek ve çocuklar görmüş. Sonra melekler, kendisini oradan da çıkararak daha yukarılara götürmüşler ve başka güzel bir ev daha göstermişler. Peygamber, orada da birtakım gençlere ve ihtiyarlara rast-

lamış. Bunun üzerine Hz. Muhammed, meleklerden, bu görmüş olduklarını açıklamalarını rica etmiş. Onlar da, ağzı parçalananın bir yalancı; başı ezilenin Kur'an öğrenmesine izin verildiği halde öğrenmeyip gecelerini uykuyla geçiren, gündüz de Kur'ana göre amel etmeyen bir adam olduğunu; fırın deliğindeki çıplakların zina edenlerden, kan nehrindekilerin faiz alan haramzadelerden başka kimseler olmadıklarını; ağaç dibindeki ihtiyarın Hz. İbrahim, çocukların insan evlâtları, ateş yakanın cehennem bekçisi Malik olduğunu (cennet bekçisine de Rıdvan denilir); birinci evin, iman edenlerin ortak köşkleri, ikinci sarayın da şehitlere özgü olduğunu anlatıyorlar ve melekler, kendisine, başını yukarıya kaldırmasını söylüyorlar; yüksekte beyaz bayrak gibi bir bulut göstererek, «Burası da senin makamın» diyorlar. Hz. Muhammed, kendi makamına yerleşmek istiyorsa da, tamamlaması gereken ömrü olduğu, onu bitirdikten sonra buraya yerleştirileceği bildiriliyor. Bu düşün gerçeklik derecesi ne olursa olsun, İslâmın haram etmiş olduğu eylemlerle, onlara karşı verilecek Tanrısal cezaları sembolize etmekte olduğu görülmektedir. Esasen mistiklerin değer verdikleri harikalar arasında düşler önemli bir yer tutar ve tüm kutsal kitaplarda bunun çeşitli örnekleri vardır. Örneğin, Eş'iya peygamber, düşünde Tanrı'nın tahtını, kartal, kanatlı aslanlar ve kanatlı insanlarla çevrilmiş olarak görmüş olduğunu anlatır (Eş'iya, I, 22). Asurlulardan geçtiği anlaşılan bu hayaller, insanın, en ülküsel konu ve inançları bile somutlaştırmak ve canlandırmak gibi animizmden ve bize göre, biomorphisme'den kurtulamadıklarını gösterir.

Hz. Muhammed'e ait mistik hayallerden biri de, En'am suresinin altı ayeti müstesna olmak üzere diğerlerinin toptan ve Mekke'de indiği zaman, onları 70.000 meleğin uğurlamış olması ve peygamberin, *"Bu sure için şeytanlar, başka hiç bir surede bu kadar çok toplanmış değillerdir. Bu sure bana, Cibril ile maiyetinde elli bin melek olduğu halde gönderildi"* sözleriyle ifade etmis olduğu söylentide saklıdır. Enes'in nakletmiş olduğu bu hadise daha birçokları eklenebilir.

KEVSER :

Kevser hakkındaki şu hayaller de önemlidir. Kevser, iman edenlerin cennette suyundan içecekleri bir nehir veya havuzmuş. Burada yıldızların sayısı kadar su tası varmış. Bir hadiste şöyle deniliyor: *«Kenarları oyuk inci kubbelerle süslü, içinde pek hoş kokulu misler çıkan, sütten daha beyaz, baldan daha tatlı, eni ve boyu Doğu ile Batı arası kadar, derinliği yetmiş bin yıllık; ondan bir kez içen bir daha susamaz; ondan abdest alan perişan olmaz; benim ahdimi bozan, benim ev halkımı öldüren ondan içemez"*. Dikkat edilirse, tinsel âlemde de değerli sayılan şeyler, dünya âleminde, insanların değer verdiği maddelerden farklı değildir; ancak onların buradakinden farkı, büyüklük, özellik ve güzellikte daha üstün olmalarından ibarettir. Bu hadisin korumayı istediği Ehlibeyt'i ise, yüzyıllardan beri Araplar, türlü siyasal nedenlerle korumamış, Haşimi ailesinin bütün çocuklarını öldürmeyi ve bu hanedanı söndürmeyi âdeta vazife edinmişlerdir.

Tefsirciler, Kevser'in nehir mi, havuz mu, cennetin veya mahşerin neresinde, Sırat köprüsünden evvel mi, sonra mı olduğunu araştırırlar, imanlarıyla

hayallerinin derinliği oranında kuvvetli veya sudan tahminlerde bulunurlar. Buna, mecazî ya da tinsel bir anlam vermeye çalışanlar da vardır. Esasen tefsircilerin genel olarak âdetleri, ayet ve hadislerle Peygamberin hayat ve eylemlerini daima masallaştırmak, zihinlerini, açıklayalım derken büsbütün garip çıkmazların olasılıkları içinde yormaktır. Nitekim, Hz. Musa'nın kullanmış olduğu değneğin boyu ne kadardır, ucu çatallı mıdır, sivri midir, bunu vurmuş olduğu taşın cinsi ve bu taştan fışkıran kaynağın niteliği nedir? gibi sorulara karşılık arayıp durmaları da bu türdendir.

Kevser'le ilgili olan şu hadisin son cümlesinde büyük bir gerçek saklıdır: *"Kevser, bir nehirdir; onu bana aziz ve celil olan Rabbim cennette verdi. Onda çok hayır vardır. Ümmetim kıyamet günü ona gelecek; kapları yıldızlar sayısıncadır; derken içlerinden bir kul, halecanla çekilir atılır. "Ya Rab, o benim ümmetimdendir" derim; o da der ki: "Bilmezsin, senden sonra onlar neler uydurdular"* veya, *"dini ne kadar değiştirdiler"*. Gerçekten hiç bir ülkü yoktur ki, onu yaymış ve savunmuş olan insan öldükten sonra, hayatındaki şekli ve ilkeleri aynıyla muhafaza edilebilsin. Bundan dinler de kurtulmuş değildirler. Sonradan gelenler, imanı kuvvetlendirme ve yüceltme hesabına veya daha işler bir hale getirmek ve çağın ihtiyaçlarına uydurmak için, asıl kurucusunun aklından ve hayalinden bile geçmemiş olan türlü kural ve efsaneleri ekler ve davanın esasını da sarsacak kadar ve zekâlarını da mistikleştirmek suretiyle onların gerçek büyüklüklerinin işareti olan isabetli eylem ve düşüncelerini de zayıflatır veya başkalaştırarak bozarlar. Bedir savaşında Hz. Muhammed'in amcası Abbas bin Muttalib, sözde bir meleğin yardımıyla Müslümanlara tutsak olmuş. Peygamber, amcasının zincirle bağlı olduğunu düşündükçe gözüne uyku girmezmiş. Bu zat sonradan Müslüman olunca, Hz. Muhammed, onun servetini kaybetmemesi için Mekke'de kalmasına razı olmuş ve onu orada casus olarak çalıştırmış. Bu tarihsel gerçeklik ve isabetli tedbire mutlaka bir meleği karıştırmaya ne lüzum vardır?

Oysa, Kur'anın birçok ayetleri, Müteşabihat denilen benzetmelerle yüklüdür. Tüm kutsal kitaplar, bu çeşit benzetmelerden yararlanmışlardır. Normal bir aklın inanmasına olanak bulunmayan, sözünü ettiğimiz ve etmediğimiz, ya da ilerde kaydedeceğimiz hadislerin çoğu da benzetmelerle somutlaştırılmışlardır. Bunlar, bilgisiz insanları eğitme amacını güden bildirilerdir. Bu yönteme başvurmamış hiç bir peygamber de yoktur.

Çoğu sonradan uydurulmuş olup saf yürekli insanları, pozitif gerçeklerden uzaklaştırıp akıllarından çok duygularını harekete getirme amacını güden pek çok evliya ve peygamber masalları vardır ki, bunlar, keramet ve mucizelerle doludur. Bunların gerçek olan bir kısmı, henüz bilimsel eleştirimden geçirilmemiş olmakla birlikte, bunların en inanılır olanlarında bile, Tanrısal ve kutsal etkiler aramak, bilinmeyeni bilinmeyenle açıklamak gibi, zihni bir kısır döngüye (cercle vicieux) düşürür. Bunu fark etmiş olan D. Hume, *"Hiç bir mucizenin dine temel olabilecek derecede doğru olduğu ispat edilemez"* der. Mistik zekâların bütün isyan ve reddetmelerine rağmen, bir gün bunların da bilim yoluyla çözülebileceğine eminiz. Bu başarı, ne dinin, ne de din kurucularının değerlerini düşürmez; hatta daha da yüceltir. Zira, bunların büyüklüğü, mucize

ve kerametlerinde değil, getirmiş oldukları sosyal ve ahlâksal sistemin yüceliğindedir. Hayal gücünün uydurmalarıyla gerçeklerinin halk üzerindeki etkileri, ahlâksal olmaktan çok politik olmuştur. Halkın çoğu, bunları şaşkınlıkla dinlemiş ve tutulduğu özel bir korkuyla hoşgörüden yoksun bir bilgisizliğin derinliğine gömülmüştür. Bundan faydalanan bazı açıkgözler, geçim ve güçlerini artırmayı başarmışlarsa da, dinin insanlardan beklediği erdemleri hiç bir zaman verememişler ve insanlara iylikten çok kötülük yapmışlardır.

İBLİS'E VERİLEN CEZA :

İblis'e verilecek olan şu ceza telkinlerinde de, pek ibret verici bir hayal zenginliği vardır: Kâ'b-ül-Ahbar, Medine'de halka va'zederken şunları anlatmış: «İblis, bütün insanlardan her birinin çektiği ölüm cezasını toptan çekeceği için, insanlıktan sonra ölecektir. Bu maksatla Tanrı, Azrail'e, yedi sema ve yedi arz halkının kuvvetini verecek ve ona her çeşit sertlik ve öfke elbisesini giydirecektir. Tanrı öfkesiyle inmesi, ona ölüm acısını tattırması emrolunacak, bütün canlıların çektikleri ölüm acılarını kat kat fazla tatması için, Azrail, İblis'e, hastalıkların her çeşidini yükleyecek, yanında öfke ve kinle dolmuş 70.000 zebani, ellerinde cehennem zincir ve tomruklarıyla cehennem kancalarından 70.000'iyle lânetlinin canını çekip çıkaracak. Azrail, o kadar korkunç bir surette görünecektir ki, semanın ve arzın bütün insanları, onu görmüş olsalardı, bir an içinde ölürlerdi. İblis, Azrail'in önünden Doğu'ya ve Batı'ya kaçmaya, denizlere dalmaya çalışacak, fakat bir sığınak bulamayacak; sonra dünyanın ortasında Hz. Âdem'in mezarı yanında, arz bir kor gibi olacak, zebaniler kancaları takarak onu didikleye didikleye öldürecek; bu esnada Âdem'le Havva'ya, "Kalkınız, düşmanınızın ölümü nasıl tatmakta olduğunu görünüz!" denecek, onlar da bunu seyredecek ve, "Ya Rab, bize nimetini tamamladın!" diyecekler. Fakat secde emredildiği vakit isyan etmiş olan İblis de, "Ya Rab, beni baştan çıkaran sensin!" diyecek». Bu söz, Tanrısal cezaya karşı, yerinde ve hazin bir serzeniştir. Bu trajik sahneyi tasvir ve va'zeden zat, İblis'e, insanları baştan çıkarma yetkisini vermiş olan Yüce Tanrı'nın ona, bu ceza ile zulmetmiş olduğunu itiraf ettiğinin farkında olmasa gerektir. Hz. İsa'nın çarmıhında, *'Rabbim, beni ne için terk ettin?"* serzenişi de bunun başka ve derin anlamlı bir ifadesidir.

Dikkat edilirse, bu bahiste ve ilerdeki Melekler bahsinde de görüleceği gibi, mistik hayal gücünde sayıların ve hele İslâmlarda 70.000'in âdeta sonsuzluk yerine kullanılmakta olduğu anlaşılır. Bir vuruşta 70.000 kâfir kellesini kesen dini bütün kahramanlar ve Hz. Ali'nin bir bu kadar kelle kesebilen Zülfikâr adlı kılıcı, halkın akıl kontrolundan kaçan hayal gücünde, ruhanî ve kutsal masalların doğmasına neden olmuştur. Mistik hayal gücü, dinsel konuları romanlaştırmakla kalmaz, mensub olanlarıyla kurucularının hayat ve zekâlarını da mistikleştirmek suretiyle, onların gerçek değerlerinin işareti olan isabetli eylem ve düşüncelerini de zayıflatır ve bozarlar.

Kur'anda adı geçmeden öyküsü (hikâye) geçen Habib-el-Neccar hakkındaki efsane de, mistik hayal gücünün şaşılacak uydurularından biridir: Sözde şehit edilmiş olan bu veli, kesik başını sol eliyle kaldırıp sağ eline vererek ve elin-

deki başla bağıra bağıra dolaşmış. Saffat suresinin 142-144'üncü ayetlerinde açıklanan Hz. Yunus serüveninin halka intikal eden şekildeki söylentileri de bu hayal gücünün, inanılması güç masallarından biridir. Fakat, Kur'anın bildirilerine karşı gelmenin küfür ve sapıklık sayıldığı unutulmamalıdır. Mistik hayal gücünün, halk masallarında, bir dudağı yerde, bir dudağı gökte diye nitelediği devleri gölgede bırakan uydurmalarından biri de Uc ibni Unuk hakkındaki efsanedir. Sözde bu adamın boyu, Nuh tufanındaki dalgalardan daha yüksekmiş; kaburga kemiklerinden bir tanesi, Fırat nehrine köprü olmuş ve Hz. Musa'nın askeri geçerken bu adam bir büyük dağı iki eliyle havaya kaldırıp bu ordunun üzerine atacağı zaman, bir kuş bu dağı delerek onun boynuna geçirmiş ve Musa peygamber de bu tehlikeden ancak bu mucize sayesinde kurtulmuş!..

Mistik hayal gücünün yalnız Müslümanlıkta değil, hemen bütün dinlerde çeşitli öykülerine rastlanır ve kutsal kitaplar bunlarla doludur. Bu kitaplarda Tanrı ile peygamber veya velilerin karşılıklı sohbetleri vardır. Örneğin, Yahova, bir Tanrı'ya yakışmayacak şekilde, sanki işçisinden memnun olmayan bir patron gibi, peygamber Samuel'e esef eder. Amalikalılar aleyhine giriştiği savaş esnasında kralı, insan ve hayvanları öldürmesi için Samuel'in ağzından verilmiş Tanrı emrine karşıt olarak, kral Agag, en iyi kuzuları, ikinci derecede önemli olan en iyi hayvanları, yağlı koyunları ve mevcut olan her iyi şeyi koruyor. Bunun üzerine Yahova, seçmiş olduğu görevli tarafından aldatılmış olan bir şef gibi, *«Samuel'i kral yaptığıma esef ederim; zira o, benden uzaklaşmış ve asla benim sözlerimi tutmamıştır"* der (Tevrat: Samuel, I. bap, XV, I). Nitekim Bakara suresinde Yahudilerin Hz. Musa'ya kurban edilecek bir ineğin şekil ve sıfatlarını öğrenmesi için birkaç kez Tanrı'ya göndermiş olmalarını bildiren ayetlerle, Tur dağındaki mülâkat ve Miraç'taki ibadet pazarlığı da bu türdendir.

MİSTİK HAYAL GÜCÜNÜN BAZI SONUÇLARI :

Mistik ruhları ne akıl, ne de bilim kandırabilir. Onlar, aklın ve bilimin açıklayamadığı konuları edebî olarak açıklanamayacak zannederler ve bunu isterler; harika saydıkları masalların arkasına sığınır, bunlarda Tanrısal ya da kutsal birtakım sırların gizlenmiş olduğuna dogmatik olarak inanırlar. Hz. Mevlâna gibi büyük bir mistik bile, nihayet, *«Aklı, Mustafa huzurunda kurban et!"* der. Onlara göre, göksel sırlar ancak, aşk ile mistik törenler ve telkinlerle yontulmuş ruhlara kendilerini gösterirler. Onlar, ne insan zihninin, ne de bilimlerin ilerlemesine ve gelişmesine dikkat ederler. Aklın ve bilimin peygamberler zamanında kavrayamadığı konular, bugünküne göre daha pek çoktu. Bu nedenle, ne oldukları o dönemlerde bilinemeyen konular, gayb âleminin gerçekleri sayılmıştı. Bugün onlardan pek çoğunun nedenleri de bilinmektedir. Mistik zekâlar, daima kendi çağlarında bilinmeyen konuların siperlerine sığınmakla, insan akıl ve zekâsının ilerde gerçeklenecek başarıları hakkında da şimdiden ümitsizliklerini belirtmiş oluyorlar ve teselliilerini şüphede ve insan zekâsının geri kalmasında arıyorlar demektir. Bugün artık eski anlamda mezhep ve tarikat kurucularına rastlayamayışımızın bir nedeni de, gerçeklerin mistik ilhamlara körü körüne bağlanmakla değil, ancak bilim ve teknikle kavranabileceğine dair olan

genel inançların isabetine akıl erdirmiş olmaktır. Nitekim, türlü tarihlerde yazılmış olan tefsirler, birbiriyle karşılaştırılacak olursa, son zamanlara doğru yazılmış olanların esklierine oranla biraz daha pozitif bilimlere değer vermeye başladıkları, eskilerin çoğu zaman gülünç hayallerle yaptıkları açıklamaları terk ettikleri ve yeni bilimsel keşifler için de kutsal kitapta ayetler aradıkları veya ayetleri bu keşiflere göre tefsir etmeye çalıştıkları görülür.

Mistiklik, bir tinsel keyif ve şehvet olarak bilgeliğe ve şiire sığınır; onun kendine özgü bir mantığı ve özel düşünce ilkeleri vardır. Bu itibarla onlar, kendilerinin içinde bulundukları halleri, kendileri gibi olmayanların anlayamayacaklarına emindirler. Zira onlar, evvelâ iman etmeyi, sonra düşünmeyi, hatta hiç düşünmemeyi savunurlar. Onlara göre, bütün ayinler (rites) gibi, mistik bilgiler ve haller de, akılsal deneyler dışında kalan imanın doğru saydığı gerçekliklerden olmadıkları gibi, birer hayal ya da efsane değildirler. Buna karşın, ulaştıkları gerçeklerin ne olduğunu açıklamaktan kendileri de âcizdirler ve bu âcizliği gizlemek için, kendilerine, bunları açıklama izninin verilmediğini iddia ederler. Bize öyle geliyor ki, onlar, doğaüstü bir varlığın veya bilinemezin gizlerini keşfetmek şöyle dursun, ancak kendi bilinçlerinin altında gizli olan ve yine kendilerinin inşa ettikleri bazı faydalı ve faydasız düşünce ve hayalleri birer gerçek gibi ilân etmekten başka bir şey yapmamaktadırlar ve onların açığa vurabildikleri şeylerin hemen hiç birinde, aklın, bilim, deney ve hatta felsefenin bulduklarını aşan özel bir keşif veya genel bir gerçek de yoktur. Bunların hemen hepsi, kendilerinden önce gelmiş olan dinlerin, mistik mezhep veya tarikatların kutsal kitap veya manzum ve mensur eserlerin de savunmuş oldukları düşünceleri, dehalarının veya seviyelerinin derecesiyle yaşadıkları toplumun koşullarına göre, ya değiştirmeye, ya onaylamaya, ya da bunlara bazı şeyler katmaya çalışmışlardır. Bunlar, ancak bir afyon müptelâsının hissettiği haller gibi, yalnız kendilerinin yaşadıkları ve hoşlandıkları, ne olduklarını başkalarının, yani kendi deyimleriyle, ermemiş veya hidayete mazhar olmamış kimselerin bilemeyecekleri hallerdir. Bazı kimselerde bu hal, birbirinden ayrı kişiliklerden biriymiş gibi görünür. Örneğin, Hz. Muhammed, bir devlet adamı, bir yasamacı ve bir başkomutan olarak bir ayrı tarihsel kişiliktir. Onun bu yanını bir değerli faniye benzetmeye cesaret edilirse, Atatürk'ü veya Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı hatırlayabiliriz. Atatürk'ün tarihimizde yaratmış olduğu büyük savaş ve ilerici devrimi bir tarafa bırakarak ikincisini ele alırsak, yeniçerilikten yetişmiş olan bu adam, koca Osmanlı devlet adamlarının başaramadıkları her çeşit yeniliği, Mısır'da düşünebilmiş ve hatta Osmanlılardan önce gerçekleştirebilmiştir. Hz. Muhammed de bu konularda yüksek dehasının uygun bulduğu isabetli girişimleri maddesel, sosyal ve olaysal gerçekliklere dayamıştır ve bu konularda kullanmış olduğu aracılar da maddesel ve inseldir. Özel hayatının aile ilişkilerini ilgileyen kısmında Doğu'nun ve kavminin geleneklerine az çok uygun bir şekilde hareket etmiş bir faniye benzer. Fakat, asıl onun üçüncü kişiliği ve önemli yanı, peygamberliğindedir, mistikliğindedir. Onun hayal gücü bu alanda normal insanlarınkinden başka türlü işlerse de, bu alanda elde etmiş olduğu gerçekler, daha önceki peygamberlerle onların toplumlarına aşılamış oldukları inançlardan büsbütün sıyrılmış değildir. Tanrı'nın peygamberlik sıfatını yalnız Samî kavim-

lere ihsan etmiş olmasındaki sır, sosyal, tarihsel ve hatta biyolojik yasaların ötesinde değildir. Peygamberlerin getirmiş oldukları hükümler, yerleşmiş oldukları bölgelerdeki kavimlerin sosyal evrimiyle paralel bir gelişme gösterir.

Mistiklik, bir hastalık gibi, telkin altında kalma yeteneğinde olanlarla, işsiz, tembel ve safdil insanlara kolayca sirayet eder. Bunların sayıları çoğaldıkça aydın, kültürlü ve hatta otorite sahipleri tarafından da desteklenir ve ihtiyarlar genel olarak mistikliğe sığınırlar. Denebilir ki, mistikler için tekke ve tapınaklar, bugünkü sinema, tiyatro, stadyum ve balo salonları gibi bir eğlenme ve oyalanma, bir bedîî zevk alma yeridir. Bunun içindir ki, insanların bu ihtiyaçlarını giderecek layik kurumlar arttıkça, tapınaklarla tekkelere devam edenler ve mistik hayallerle avunanlar azalmakta ve hele ekonomik hayatın çeşitli baskıları, insanları kendi Tanrılarıyla baş başa bırakarak vicdan özgürlüğünün daha da bilinçlenmesine ve ahretten çok dünya işleriyle uğraşmasına hizmet etmektedir.

Hz. Muhammed'in başarılarını sağlamış olan, sadece onun mistik halleri ve telkinleri değildir; daha çok pratik zekâsının gerçeği görmesi ve gerçekliğin istediği maddesel aracılardan faydalanmayı bilmesidir. Onun mistik zekâsı olmasaydı, siyasal zekâsıyla da büyük sonuçlara ulaşabilirdi. Bir kurumu yıkabilmek için, o kurumun dayanaklarını yıkmak ve onun yapmış olduğu görevlere benzeyen yeni görevler icat etmek gerektir. Samî kavimlerde bu devrim, hep din devrimleri şeklinde bir geleneğe bağlı görünmektedir; yüce Peygamberimiz de aynı geleneğe sadık kalmıştır. Onun başarılarının asıl sırrı, bu gerçeği kavrayan pratik zekâsındadır; O, mistik zekâsını, siyasal zekâsına derinden yardımcı olarak işletmiş ve kullanmıştır. Hz. Ali'de siyasal zekâ, mistik zekâsı kadar gelişmiş olsaydı, mistik zekâdan yoksun, fakat siyasal zekâsıyla hareket eden Muaviye önünde yenilgiye uğramazdı. Öyle zannediyoruz ki, Hz. Muhammed, yalnız peygamberliğinin mistik ilhamlarıyla hareket etmiş olsaydı, Müslümanlık, Arabistan çöllerinde sönmeye mahkûm bir küçük mezhep veya tarikat olmaktan ileriye gidemezdi. Onun akla, bilgiye, gözleme ve deneye sonsuz değerler vermiş olması da, sadece mistikliğin, büyük davasını gerçekleştirme işinde yetersizliği hakkındaki derin kavrayışına delâlet eder ve bazı Tanrıbilimcilerin hoşuna gitmemiş olsa da, onu küçültmek şöyle dursun, ebedî büyüklüğünün en soylu ve sağlam işaretlerinden biri de budur. Nitekim, yukarda da işaret ettiğimiz gibi, böyle düşünceleri imana aykırı bulan veya bu türlü düşünceleri akıllarına getirmeyen son çağ tefsircileriyle Tanrıbilimcileri, artık mistik hayal gücünün verilerini, mecazî simgesel, gerçeklikler saymış, türlü çevirtilerle bu verileri, çağdaş anlayışa uydurmaya çalışmışlardır.

II

MELEKLER

A

"Biz melekleri hak olmadan indirmeyiz".
(Hicr, 7)

İnsanlar, pek eski çağlardan beri, sözcüklerle anlatmakta zorluk çektikleri umut, düş ve hayallerini, duygu, düşünce ve ülkülerini maddesel simgelerle somutlaştırmışlardır. Somut simgeler, bunları hayal etmiş olanların dışında kalan insanlar tarafından da kolayca anlaşılıp yorumlanabilmişlerdir. Çoktanrıcılık dönemlerinin göksel âleminde yaşadıkları sanılmış olan mitolojik varlıklar, birer somut kavram (mefhum) olarak değil, kişisel varlıklar olarak, sanat eserleriyle mistik inançların konusu olmuşlardır. Bu mistik tasarımlardan kitaplı dinler de kurtulamamış, bir gelenek olarak çağımızın edebî ve plastik sanat ürünlerinde de etkilerini sürdürmüşlerdir. Katoliklerin Hz. İsa, Hz. Meryem ve havarilerle velilerin resim ve heykelleri önünde mumlar yakarak bunların karşısında istavroz çıkarıp dua etmeleriyle ilkçağlardaki Tanrı heykelleri önünde yapılan kutsal törenler arasında esaslı bir amaç farkı yoktur[1].

Melek kavramı da, bütün dinlerde, daha çok Tanrı ile kul arasındaki ilişkileri, göksel ve yersel olayları düzenleyen protokol görevlileri, habercileri ve yöneticiler... olarak somutlaştırılmış ve Müslümanlıkta, bunlara inanmak, imanın ana koşullarından sayılmıştır. Fakat, İslâm dini, mimarlık dışındaki plastik sanatları, —Kur'anda açıkça yasaklanmamış olmasına rağmen— puta taparlığın hortlamasına neden olur kaygısıyla, bunları maddeleştirmemiş, ama somut birer kişilik olarak varlıklarını kabul etmiştir.

---

(1) Nitekim haç da bir simgedir ki, Egelilerin dinlerinden Hıristiyanlığa geçmiştir. Latin haçı, Yunan haçı, St. André haçı, gamalı ya da Svastika haç... gibi haçların her çeşidi, Girit'te bulunmaktadır. Haçın, Suriye ve Filistin'e de, Ege dinlerinden geçtiği sanılmaktadır. Fakat Doğu'da, daha çok Elam'da her çeşit haçın bulunduğu bilnmektedir. Gamalı haç ise, Hindistan'da vardı. Fakat gerçek olan şudur ki, haçın Tanrılıkla sıkı bir ilişkisi olan ve sade bir tılsım gibi kabul edildiği yer, Girit'tir. *Eş'iya* peygamber de, iki bin beş yüz yıl önce, haçın kutsal bir simge olduğunu kaydetmiştir. Girit mitolojisinde, haç işareti, ana Tanrı tarafından oğluna geçirilmiştir (G. Glotz, *La Civilisation Egeénne;* Paris, s. 294-295). Haçın dekoratif bir resim olmadığını gösteren ve sırf dinsel ve mistik bir simge olduğuna dair, türlü kutsal ve dışkutsal eserler yazılmıştır.

1. Yukarda oturanlar (İbranîce elyomin) dır ki, Arapçası aliyun'dur.

2. Aşağıda oturanlar (İbanîce takhtonin) dır ki, bunun Arapçası da tahtaniyun veya tahtanî'lerdir,

Yukardakiler meleklerdir, aşağıdakiler insanlardır. Tevrat'ta, Tanrı bir çeşit kraldır ki, en yükseklerini melekler teşkil eden birçok hizmetçileri vardır. Tanrı'nın bulunduğu âlem, göksel bir saraydır; melekler, Tanrı katında hizmet ettikleri için, bunlar, insanlardan daha yetkin bir yaradılışa sahiptirler. Tevrat'ın Tekvin bahsinde, *"Kanatlı varlıklar arz üzerinde uçsun!"* (1, 30) emri verildiğine göre, Yahova, melekleri, beşinci gün ve insanlardan önce yaratmıştır. Onların insanlardan önce yaratılmış olduklarını İslâm dini de onaylar. Meleklerin nasıl ve neden yaratıldıkları hakkında Talmudcular, türlü kuramlara bağlıdırlar. Bazılarına göre, Tanrı'nın ağzından her ses çıktıkça bir melek yaratılmış olur; diğer bazılarına göre de melekler, yarı ateş, yarı sudan yaratılmış olan kanatlı varlıklardır. Bunlar, üreyip türemezler, fakat Tanrı, bunlardan kendi buyruklarına itaat etmeyenlerin önemli bir kısmını yok eder. Bunlarda normal insan tutkuları yoktur. Ödevlerini yaptıktan sonra, vakitlerini dua etmekle geçirirler. Bir İbranî duasında dört büyük melekten söz edilir: *"İsrail'in Tanrısı, efendimizin adına, Mikâil (Michel) sağımda dursun, Cebrail (Gabriel) solumda, Uriyel önümde, Rafael arkamda dursun ve başımın üstünde de Tanrı'nın Tanrısal varlığı hazır olsun!.."*.

Melekler, insanla Tanrı'nın ilişkileri için kendilerinden aracılık yapamazlar; zira, kutsal kitapta, *"Tanrı, kendini çağıran herkesin yanındadır"* denilmektedir ki, bu Kur'anda, *"Beni çağırınız, size icabet edeyim"* ayetiyle de tekrarlanmıştır.

A. Cohen'e göre, meleklerin adları, İsrail'e Babil'den gelmiştir. Zira Cebrail adını ilk kullanmış olan Daniyal peygamberdir (Daniyal, 8, 16; 9, 12). Aynı peygamber, Mikâil'i (10, 13) Büyük Şef deyimiyle (1, 12) de kullanmıştır. Mikâil, başlıca şeflerden biridir ki, bu, bir melekler hiyerarşisini yaratmıştır. En başta İslâmda, melâik-i mukarrabin denilen, Tanrı'ya en yakın dört melek vardır (Archanges). Yukarda adı geçen bu dört büyük melek, Tanrı tacını (Arş) çevrelerler ki, bunlar, İsrail ordusunun dört bölüğüne (divisions) tekabül ederler. Bunların en şereflisi, Mikâil ile Cebrail'dir. İkisi de çoğu zaman aynı ödevleri birlikte yaparlar. Bunlar, Tanrı'nın kutlamış olduğu Hz. Âdem'in evlenme töreninde, iki şef garson olarak birlikte bulunmuşlardır. Daha sonra da, Hz. Musa'nın kefenlenmesinde hazır olmuşlardır. Mikâil, Cebrail'den daha onurludur. Zira, İsrail kavminin koruyucu meleği budur. Bu, bir Yahudiyi, (Samuel adında bir melek, Tanrı'ya suçlu gösterdiği zaman) savunmuş olan bir avukattır. Sara'ya bir oğlan doğuracağını müjdeleyen de Mikâil'dir. Hz. Musa'nın eğitim ve öğrenimine hizmet eden de o olduğu gibi, Senahrib'in ordularını yenilgiye uğratan, sürgündeki Musevîler arasında bulunan arınmış (salih) kimselerin yüzü suyu hürmetine, bütün Yahudileri kurtarması için Yahova'ya dua eden de odur.

Tanrı, Cebrail'e birçok ödev vermiştir. O, Hz. İbrahim'i ziyaret eden üç melekten biridir. Sodom'u yakıp yıkma işiyle görevlendirilen melek olduğu gibi,

Nemrud'un cehenneminden Hz. İbrahim'i kurtarmak isteyen de budur; fakat Tanrı, bu işi, kendisinin yapacağını söyleyerek, onun isteğini kabul etmemiştir. (Sözde, İslâm mistik geleneklerine göre, Hz. İbrahim, Nemrud'un emriyle ateşe atılacağı zaman, Cebrail, ona, bir dileği olup olmadığını sormuş, o da, «Var» demiş, «fakat senden değil...» deyince, Cebrail, Tanrı'ya arz etmek için istediğini kendine anlatmasını söylemişse de, Hz. İbrahim, «O, benim ne istediğimi bilir!» diyerek bu meleği yanından uzaklaştırmıştır)[1]. Cebrail, Hz. Yusuf'a yetmiş dil öğretmiş ve onu kötülük yapmak isteyenlerden de korumuştur. Hz. Musa, çocukken, Firavun, onun Yahudi olup olmadığını anlamak için, kendisine uzatılan ateşle taçtan hangisini alacaktır, diye yapmış olduğu denemede, çocuğun taca değil, ateşe elini uzatmış olmasını sağlayan da Cebrail'miş .(Yahudilerin altın, elmas gibi değerli şeylere düşkünlükleri, genel bir inanç olduğundan, Hz. Musa, elini taca uzatmış olsaydı, Yahudi çocuğu olduğu anlaşılacak ve öteki İsrail çocukları gibi öldürülecekti).

Rafael'e gelince, bunun sözcükteki anlamı, şifadır. Bu melek de, Mikâil ve Cebrail'le birlikte Hz. İbrahim'i ziyaret etmiş ve İbrahim, sünnet olduktan sonra tutulduğu hastalıktan kurtulması için ona, bir ilâç getirmiştir. Bu Tanrı yakını olan meleklerin dördüncüsü de Uriel'dir ki, bu da Tanrı ışığı (nur) demektir. İsrailoğullarının günahlarını, Tanrı'nın satın alıp kendilerini aydınlatma işiyle görevlendirdiği melek de budur (A. Cohen, Le Talmud, İngilizceden çeviren: Jacques Marty, Paris, 1950).

Henry Sérouya'nın anlattığına göre, Zohar adlı ve kutsal sayılan eserde, bütün yıldızlarla göksel cisimle de, dünyayı düzenli olarak yönetme işiyle görevlendirilmiş meleklerin bulunduğu anlatılmaktadır. Bu esere göre, yeryüzünde, hiç bir bitki yoktur ki, yıldızlarda ya da göksel cisimler arasında kendilerini yöneten bir rejisör bulunmasın. Her yıldız, kendini, uygun bir şekilde yöneten göksel bir şefin emirleri altındadır. Evrenin bütün yıldızları, bu aşağılık dünyaya hizmet ederler. Arzımıza, yüz yüze bakan yıldızlar olmasaydı, bitkiler, ağaçlar ve otların hiç biri meydana gelemezdi. Kabalcılığı derinden incelemiş olan H. Sérouya, meleklerin bütün doğa kuvvetlerini temsil ettiklerini, bütün soyutları, değişkeleri ve varlık biçimlerini kişileştirdiklerini savunur. Bu itibarla melekler, bir çeşit çoktanrıcılığa hizmet ederler. Bu bakımdan Jüdaizmde, bunlara verilmiş olan adlar pek anlamlıdır. Örneğin, Jofiel (Güzellik-Tanrı), el Zagzagel (Arılık-Tanrı), el Rafael (Şifa-Tanrı), el Dubel (Ay-Tanrı), el Uriel (Işın-Tanrı)... gibi İbranîlere göre, her kavmin kendi meleği vardır. Göksel aile de topraksal aileler gibi tamdır; ruhlar âlemi de cisimler gibi sayısızdır. İbranîlerde insanlara ya da insanların kötü eylemlerine bağımlı olmayan iki melek zümresi daha vardır: İyilik ve kötülük melekleri; aydınlık ve karanlık melekleri; asıl melekler ve şeytanlar gibi. Fakat Jüdacılık, iyilik ve kötülüğün (hayır ve şer, kendiliklerinden var olduklarını kabul etmez. Bu ikiciliğin Kaldelilerden geçtiği sanılırsa da, daha çok önce Hintlilerde ve dolayısıyla Mazdeizmde bu

(1) *Voltaire* de, ölüm yatağındayken yanına gelen rahibe, *"Kimin tarafından geliyorsunuz?"* diye sorunca, rahip, *"Tanrı'nın kendisi tarafından!"* cevabını verdi. Bunun üzerine filozof, *"Güven mektubunuz nerede?"* diyerek adamı kapı dışarı etmişti (Cemil Sena, Filozoflar Ansiklopedisi, Voltaire maddesi).

inanç vardı. Jüdaizm mistiklerine göre, şer, asla insanın eylem ve davranışlarına bağlı değildir. Kötü varlıklar mevcuttur ve şer, bunların cesetlenmesidir. Tanrı'ya baş kaldırmış olan kötü varlıklar da mevcuttur ki, bu, evrenin ilkesidir. Nitekim, Talmudculara göre, Hz. Musa'ya Tanrı katına çıkma emrini veren de bu meleklerden biridir. Genel olarak iyilik meleklerinin başında Sindalfon adlı bir melek vardır.

Meleklerin yapısı, Talmudculara göre ateş ve suyun karışımı, ya da bir ışın, bir nefes veya ruhtan oluşmuştur. Jüdaizmde, arınmış insanların, Tanrı katında hizmet eden meleklerden daha büyük ve onurlu olduğu savunulur ki, İslâm inancı da böyledir (Henri Sérouya, La Kabbal, 2. baskı, Paris, 1957, s. 96-98).

İslâm dininde melekler, İbranîlerde olduğu gibi, Tanrı'nın yanıbaşında değildirler: *"Meleklerle ruh, ona ancak elli bin yıl süren bir günde çıkarlar"* (Maariç, 4). Bu çeşit deyim ve tasarımlarda, Tanrı'ya bir makam belirtmek gibi imana aykırı bir çelişme varsa da, yorumcular bunun pek de farkında değildirler.

Özet olarak melekler, Talmud'a göre, bazı öğelerin ilkeleridir. Jurkenni dolunun, Ridya yağmurun, Rahali denizin, Laila gecenin, Duma ölümün... melekleridir. Adları konmuş ya da konmamış daha birçok melekler varmış ki, bunların her birine başka başka görevler verilmiştir. Talmudcuların açıkladıklarına göre, meleklerin sırtları yokmuş, fakat Tanrı'yı her yönde görebilmeleri için dört yüze sahipmişler. Tanrı huzurunda bütün melekler, ayakta dururlarmış, yalnız Matatron denilen ve Tanrı'nın yardımcısı olup, gençlerin öğrenimleriyle uğraşan melek otururmuş (Öğretmene saygının bundan daha parlak ve yüce bir ifadesi olamaz, sanırız). Bu öğretmen meleğin Tanrısal bir gücü de varmış. Müslümanlıkta, her meleğin ayrı bir yeri vardır ve bunlar, sıra sıra dizilmişlerdir: *"Melekler, bizden hiç biri yoktur ki, onun belirli bir durağı olmasın; biz, saf saf dururuz, derler"* (Saffat, 164-165).

İbranîlerde, biraz önce adı geçen Sandalfon adlı meleğin boyu, beş yılda geçilebilecek olan bir mesafe kadar uzunmuş ve kendini Yaradana taçlar işlemekle görevliymiş. Melekler genel olarak Yahova'nın aile bireylerini teşkil ettikleri için, bunlar arasında da bazı anlaşmazlıklar olurmuş; yeryüzündeki kargaşalıklar, bu yüzden meydana gelirmiş. Onlar, göksel bir saray âlemine mensup olduklarından, Yahova da bunlara danışmadan hiç bir şey yapmazmış. Bunun içindir ki, Tanrı, insanı yaratmak istediği zaman, onların kutsal kitapta görülen itirazlarını reddetmiş ve insanı dilediği gibi yaratmıştır. Sayısız meleklerin varlığını kabul eden Jüdaizmde, sinagoklara girerken, (Müslümanlıkta mescitlere girerken tasarlanmış olan) iki melek eşlik edermiş. Bunlardan biri iyi, öteki kötüymüş. Bir insan eve girerken, eğer, ev, Sabba akşamına lâyık bir düzendeyse, iyilik meleği hayır dua eder, aksi halde şer meleği beddua edermiş. Özet olarak melekler, insanları, dinsel ödevleri yapmaları için aydınlatan birer kutsal ışındırlar. Şer melekleri ise, Tanrı öfkesinin simgesi olduklarından, ödevleri, itaatsiz günahlıları cezalandırmaktır (A. Cohen).

İslâmların Kerrubiyun adını verdikleri melekler, yorumculardan bazılarına göre, Cebrail. Azrail, Mikâil ve İsrafil adındaki dört melektir. Bazılarına göre de, Hamele-i Arş (Arş'ı taşıyan veya yüklenmiş olan) denilen meleklerdir; ya da azap melekleri ve Tanrı'dan en çok korkan meleklerdir. Tevrat'ta, *"Adem'i*

kovarak hayat ağacının yolunu korumak için, Aden bahçesinin doğu yönüne Kerrubîler ve her tarafa kıvılcımlar saçan bir ateş kılıcı koydu" (Tekvin, III, 24) ayetinde adı geçen bu meleklerin ayrı bir melek zümresi olduğu anlaşılmaktadır. Jules Bocher'in, 'La Symbolique Maçonique' (2. baskı, Paris, 1953) adlı eserinde anlattığına göre, Asur uzmanları (assyriologues) bunların, yeryüzü cennetinin Kerrub'leri olarak Asurluların saraylarıyla tapınaklarına yerleştirmiş oldukları kanatlı boğalarla özdeş olduğunu savunurlar. Bunun gerçekliğini ispat etmek için, bu bilginler, şu andırıştan faydalanmışlardır: Evvelâ bunlar arasında bir adaşlık vardır. Zira Asurlular, saray kapılarına koydukları bu kanatlı boğalara, Kirubi derlerdi ki, Samîler bunlara Kerubim demektedirler. Sonra bunların görevleri de aynıdır. Yeryüzü cennetinin Kerrubîleri, cennetin kapılarını savunurlar ki, Asurluların kanatlı boğalarının görevleri de budur; yani, bu koruyucu öküzler, sadece birer süs değildirler. Bunlar, doğaüstü varlıklar sayıldıklarından, hem şekil bakımından doğadakilere benzemezler, hem de koruyuculuk ödevini görürler. Asurlulara göre, bu boğalar, doğaüstü bir zarf içinde yaşayan cinlerdir. Apolojistler, yani din övgücüleri, Tevrat'ın eskiliğini ileri sürerek, bu simgenin, Asurlulardan alınmadığını iddia ederlerse de, Hz. Musa'nın Asur uygarlığından daha eski bir dönemde yaşamış olduğuna inandıracak esaslı bir bilimsel belge yoktur. Ermon'un iddiasına göre ise, Kerubîlere, İncil'de İttifak Arşı (l'Arch d'Alliance) ile Eş'iya peygamberin görümlerinde (vision) rastlanmaktadır. Bunlardan birincisi, Mısır'dan alınmış olup, Kerubi ile hiç bir ilgisi yok gibidir; ikincisiyse, tamamıyle Ninova boğalarına benzemektedir (Ermone, 'La Bible et l'Assyriologie', 1903, s. 15). Bize göre, Apis de bir öküz-tanrı olduğu için, bunun Kerubîlerle uzaktan ya da yakından bir ilişkisi düşünülebileceği gibi, Hind'in kutsal inek ve öküzleriyle de bunlar arasında bir ilişkinin bulunup bulunmadığı araştırılabilir; belki de eski Yunan filozofu Empedokles'in insan yüzlü öküzleri de bu simgesel melek tasarımlarıyla ilgilidir. Tevrat'ın bildirdiğine göre, Süleyman Mabedi'nin duvarları, Kerubîler denilen meleklerin resimleriyle süslenmiştir ve bunların kanatlarının uzunluğu hakkında da bazı bilgiler bu kutsal kitapta yer almıştır (İkinci Tarihler, III, 10-13). Bu ölçüler, İslâm geleneklerine de girmiştir. Kanatlı meleklerin altından heykelleri yapılarak bu tapınağın kutsal yerlerine konulmuş olduğu da anlaşılmaktadır (Tesniye, XXXVII, 7, 9).

Ermone'a göre, Asurluların Kerubîleri, insan başlı ve kıvırcık sakallıdır. Türlü dönüşmelere uğrayarak, Hıristiyan İkonograflarını (iconographes) hiç bir çekimi olmayan Kerubîleri olmuştur ve nihayet XVIII. yüzyılda tiyatro bulutları arasında uçan şişkin yanaklı melekler biçimine girmişlerdir.

Jules Boucher, Sahta Denys l'Arcopagite'in, Kerubîleri şöyle sınıflandırmış olduğunu anlatmaktadır:

a) *Öğütçüler:* Bunlara, danışmanlar da denilir. 1. Serafinler (séraphines): Bu sözcük, yakmak anlamına gelen sérephim sözcüğünden gelir ki, İslâmda, kıyameti koparacak olan boruyu üfürmekle görevli olan İsrafil ve buna bağlı olan meleklere de İsrafiliyun denilir. İsrail inançlarına göre, bu melekler, kırmızıdır, ateş renklidir ve altı kanatlıdır; her biri, alevler saçan birer kılıç taşırlar. 2. Kerubiler: Bunlar, yardımcılardır. Bedensiz bir baş ve bu başın çevresinde genel

olarak mavi renkte altı kanat bulunur. 3. Taçlar (les trônes): Bunlar, alevli tekerlekler biçiminde hayal edilirler.

b) *Yöneticiler* (les gouverneures): 1. Hükmedenler: Bunların birer bastonu vardır: Birer taç ya da küre taşırlar. 2. Erdemler: Bunların birer çubuğu vardır ve mucize yapmakla görevlidirler. 3. Güçlüler: Bunlar, cinlerle savaşırlar; ellerinde birer çubukla değnekleri vardır.

c) *Bakanlar:* Bunların bir kısmı, savaşçı kostümü giyinmiş, ellerinde mızrak ya da balta taşıdıkları tasarlanan asiller'dir (les principotés). İkinci kısmı ise yine asker kılığında ok ve kalkan taşıyan Arş melekleridir (Archanges). Bunların üçüncü bir kısmı da, haberciler'dir ki, bunlar, görevlerinin simgesi olarak kanatlara ve aylinlere (hale) sahiptirler (Jules Boucher, 'La Symbolique Maçonique', 2. baskı, Paris, 1953, s. 59-60).

Tevrat'ta ve İncil'de meleklerden söz eden türlü ayetler vardır ve bunlar, Tanrısal buyruklara göre pek önemli işlerle uğraştırılmışlardır. Örneğin, İsrailliilerin yapmış oldukları bir savaşta, *"O gece Rabbin meleği çıkıp Asur ordusundan yüz seksen beş bin eri öldürdü"* (Dördüncü Hükümdarlar, XIX, 33 ve Eş'iya, XXXVIII, 36) denilmektedir ki, İslâm kaynaklarında Bedir savaşını kazandırmış olanların da melekler olduğu bildirilir. Tevrat'a göre, Hz. Musa, Tanrı ile dolaysız olarak konuşur ve ondan almış olduğu buyrukları kavmine bildirir; fakat bu buyrukları uygularken, onun önünde daima, *"Tanrı'nın meleği bulunurdu"* (Tesniye, XXXII, 34; XXXIII, 2). Başka bir kutsal metne göre de, Hz. Musa, Yahova ile konuşmak için cemaatin çadırına girdiği zaman, kendisine emirler veren Tanrısal sesi, *"İki Kerubinin arasında, yani şehadet tabutu üstündeki keffaret yerinin üzerinde işitir ve Yahova ile konuşurdu"* (Sayılar, 89). Yine aynı bölümde, *"Rabbin meleği elinde kılıçla suçluları kovuşturur"* (XXII) denilmektedir. Rabbin meleği elinde bir değnek (asa) de taşıyarak, *"Ced'une görünür, ona akıl ve cesaret verir; o vakit Rabbin ruhu da Ced'un üzerine gelir"* (Hâkimler, VI). Bu meleğin çok heybetli olduğu, görünüp ödevlerini tamamladıktan sonra Mabedin alevleriyle göklere yükseldiği de anlaşılmaktadır (XIII).

Meleklerin, daha çok ermişlerin rüyalarına girdiği kabul edilmektedir. Nitekim, Tevrat'ın başka bir bölümünde, *"Yakup, rüyasında bir ucu göklere kadar uzanmış olan bir merdivenden, Tanrı meleklerinin inip çıktığını görmüş ve Tanrı, oradan kendisine vaat edilmiş olan yeri* (Arz-ı Mev'ut) *bağışlayacağını bildirmiştir"* (Tekvin, XXVIII, 12-13). Aynı bölümde, *"Yakub, yoluna giderken Tanrı'nın melekleri onunla görüştü"* (XXX, 1) denilmektedir. İliya peygamber de kendi canını kurtarmak için çöllere düşüp kaçtığı vakit, uykusunda Rabbin meleği, onu iki kez ziyaret ederek kendisine kül pidesiyle su ikram etmiştir (Üçüncü Hükümdarlar, XIX, 4-8). Bir başka metinden de anladığımıza göre, Yemle'nin oğlu Miha adlı bir peygamber, Tanrı'yı, tahtı üzerinde oturmuş ve sema ordularının hepsini onun sağ ve solunda sıralanmış bir halde görmüş ve Yahova ile görüşmüştür (Dördüncü Hükümdarlar).

Hz. Muhammed'e yirmi üç yıl, Tanrısal vahyi bildirmekle görevlendirilmiş olan büyük meleklerden Cebrail'in İsrail peygamberlerine de görünmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu melek, zaman zaman Daniyal peygamberin rüyasına girer, kendisiyle konuşur. Metinde bu olay şöyle anlatılır: *"Ben daha dua etmek-*

teyken, evvelce rüyada gördüğüm adam, yani Cebrail, akşam kurbanı vaktine doğru hızla uçarak bana dokundu ve benimle söyleşti..." (Daniyal, IX, 21, 22). Bu meleğin daha çok seçkin insanların rüyalarında göründüğü anlaşılmaktadır: "*Rabbin meleği, Meryem'in kocası Yusuf'a rüyasında görünerek, Meryem'in Kutsal Ruh'tan* (Ruh-ül-Kudüs) *gebe kalacağını ve onu karılığa kabul etmesini bildirir*" (Meta, I, 20). Nitekim başka bir ayette de, "*Rabbin meleği, Yusuf'a rüyasında görünür; Meryem'le İsa'yı, nerelere götürmesi gerektiğini bildirir*" (Meta, II, 12, 19, 23).

Bütün bunlar, belki de mistik hayal gücünün uydurmalarıdır, belki de insanların beklenmedik başarılar, iyi ve kötü olaylar karşısındaki şaşkınlıklarının yaratmış olduğu yanılsamalar ve sanrıların (hallusinations) ürünleridir. İncil'de, Yuhanna'nın Vahyi adlı bölümü, bu konuda dikkate değen fantastik bir eserdir ki, bütün mistik inançların icatlarını türlü benzetmeler ve simgelerle ifade eder ve bunları bir araya getirir. Bu bölümde, Tanrı, melekler, şeytanlar ve gelecek hakkında kâhinlikler gibi saçma inançların çoğu, kendisine vahyedilmiş gerçekler olarak anlatılmıştır (Yuhanna'nın Vahyi, I, 8).

Vermiş olduğumuz bu kısa bilgilerden bile, melek denilen ve peygamberler döneminden sonra artık kimseye görünmeyen sözde varlıkların, hemen bütün dinlerde, birbirine benzeyen ya da birbirini andıran simgesel tasarımlardan ibaret oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar, türlü sosyal ilişkilerin ve psikolojik bunalımların, bilinçli ya da bilinçsiz olarak gerçekleşmesi istenilen olağanüstü yardımların, tutkuyla beklenmesinden doğmuş birer yaptırım kuvvetidir; insel ümitlerin, âcizlik ve sefaletlerin ürünü olan yardım isteklerinin üstün kuvvetler ve yardımlar şeklinde somutlaştırılmış ülkülerinden başka bir şey değildirler. Bunlar, türlü kültürel ilişkilerin sonucu olarak, ulusların ruhunda mistik bir edebiyatın geleneksel masalları şeklinde yerleşmiş ve türlü dinlerin yorumcu ve Tanrıbilimcileri tarafından beslenmişlerdir.

B

Genel olarak mistikler, evrende görünen ve görülen fani yaratıklardan başka bir de herkese ve her zaman kendilerini göstermeyen ve canlılara oranla ebedî olup dünya ile de ilgileri bulunan birtakım mübarek yaratıkların var olduğuna inanırlar. İlkel ve çoktanrılı dinlerden başlayarak hemen bütün kitaplı dinlerin de kabul etmiş oldukları bu görünmez varlıklar, heykel ve resim gibi plastik sanatlarda olduğu kadar da edebî sanatlarda pek önemli bir konu olarak betimlenirler. İbranîler, meleklere malakim derler. Bunu Tevrat'tan çok, Yahudilerin Babil köleliği zamanında Asurîlerden getirdikleri kabul edilir. Hıristiyanlıkta da melek inancı vardır. Hz. İsa, tutuklandığı zaman, havarilerinden birisine: "*Ben babama şimdi rica edemez miyim sanırsın? O da bana, on iki alaydan çok melekler yetiştirirdi...*" (Meta İncili, XXVI, 52) demişti. Yunanlılar da meleklerin vazifelerini Daimon'ların yaptığına inanırlardı. Brehmenler de beş bin yıl evvel yazılmış olduğunu savundukları Şasta adlı kutsal kanun kitabında, meleklere dair geniş bilgi verirler. Eski Yunan'da Hésiodus, meleklerden çok bahsetmiştir.

Bu kutsal varlıklar, melek, cin, şeytan veya iblis olmak üzere üç zümredirler. Bunların son ikisi, Tanrı emirlerine mutlak surette itaat etmediklerinden, meleklere oranla daha özgür ve asi varlıklardır. Melekler ise, Tanrı'nın kendilerine vermiş olduğu görevleri ifa ederler. Huri ve gılman gibi bazı varlıkların ise, dünya ile ve dirilerle ilgileri yoktur. Bunların görevleri, sadece cennette ve cennetlik olanlara hizmet etmekten ibarettir. Mistik hayal gücünün yaratmış olduğu bu varlıklar hakkındaki inançlar, din telkinlerinin etkisi altında bir gelenek halini almış ve hele meleklere inanmak Müslümanlığın ana koşulları arasına girmiştir (Nisa, 136). Biz burada, evvelâ Hz. Muhammed'in bildirdiği melekleri açıklayacak, sonraki bölümlerde diğerlerinden bahsedeceğiz.

Hemen tüm dinlere ve özellikle Şamî kavimlerin inançlarına, bu kadar köklü olarak yerleşmiş olan melekleri Hz. Muhammed'in önemsememesi asla beklenilemez. Kur'an ve hadislerde sık sık rastlanan melek ve melekler sözcüğünün kapsadığı varlıklar, daha çok yaşadığımız âlemin kutsal ve ruhanî bir örneği olan göksel, ya da Tanrısal âlemde bulunurlar. O âlem, âdeta herhangi bir ülkede saltanat kurmuş, dilediği gibi hareket etmesine hiç bir kuvvetin engel olamayacağı, kutlu ve mutlu bir hükümdarın saray âlemine benzetilebilir. Bu sarayda da, dünya saraylarında olduğu gibi, hükümdarlarla bakanlar, mabeyinciler, komutanlar, ordular, memurlar ve özel bir protokol vardır. Tanrı, monarkların monarkı olarak her şeyi bilen ve bu sıfatına rağmen, her zümresine ayrı görevler yüklemiş olduğu melekler aracılığıyla evreni kontrol altında bulunduran güçlü ve ulu bir yüceliktir. Dilediklerini yaptırmak için yaratmış olduğu meleklerin özel türleri olduğu gibi, kendilerine özgü ayrı bir hiyerarşileri de vardır. Bunlar, yemez, içmez ve mütekelliminin savunduklarına göre, lâtif ve nurdan yaratılmışlardır. Onları, ancak peygamberlerle bazı ermişler görebildiklerinden, uzayda bir yer tutarlar. Bu itibarla onlar, somut ve yetkindirler. Melekleri, herhangi bir kuvvetin soyut ve simgesel bir örneği ya da ifadesi saymak da imana aykırıdır. Bununla birlikte bunları, İslâm filozofları, insan ruhu gibi, fakat ondan daha yetkin ve bilgin bir töz (cevher) sayarlar.

Bunlardan bazıları, gökten yere gönderilir ve Tanrı'nın yerde olup bitmesini takdir ettiği işlerin nasıl cereyan ettiğini denetlerler. Bunlar, tanıklık yapar, defter de tutarlar. Diğer bazıları da, sadece Tanrı'nın kutsal bilgisine dalmış, O'na saygı göstermek ve O'nu kutlamakla uğraşırlar. Meleklerin kanatlı oldukları bildirilir (Fâtır, 1). Daha çok önce, Hıristiyan sanat eserlerinde bunlar, kanatlı güzel kadınlar şeklinde betimlenmişti; Saint Augustin ve Papa Gregorie II, bunlara pek önem verirler. Kur'an, meleklerin dişi olmadıkları üzerinde şiddetle ısrar eder: *"Rabbinizin sizi oğullarla seçkin kıldığı halde, kendisi meleklerden dişiler edindi, öyle mi?"* (İsra, 40); *"Şimdi seninkilere sor; Rabbine kızlar, onlara oğullar mı?"; "Yoksa, biz, melekleri dişi yaratmışız da onlar tanık mı oldular?"* (Saffat, 149-150); *"Ahrete iman etmeyenler, meleklere dişi adı veriyorlar"; "Fakat bu, onlara dair bir bilgileri olduğundan değildir; zanna uyuyorlar, zan ise doğrudan hiç bir şeyin yerini tutmaz"* (Necm, 27-28). Meleklerin erkek oldukları hakkında da açık bir bildiri mevcut olmadığı için, İslâm geleneklerine göre onlar, ne erkek, ne de dişidirler; cinsel duygu ve ihtiyaçlardan da yoksundurlar ve onlar da Tanrı'nın kullarıdır: *"Hiç bir zaman*

Mesih de ve yakınım olan melekler de (melâik-i mukarrabin) *Tanrı'nın bir kulu olmaktan çekinmezler"* (Nisa, 172).

Öteden beri güzel kızlarla, erdemli ve yumuşak huylu insanlar için «melek gibi» deyimi kullanılır. Bundan da anlaşılır ki, melekler yalnız itaatli ve erdemli değil, aynı zamanda güzeldirler. Bunun için olacaktır ki, Mısır saraylarına girmiş olan Hz. Yusuf'u, kadınlar görünce: *"Bu bir insan değil, kerem sahibi bir melektir!"* (Yusuf, 31) demişlerdir.

Yerle gök arasında hemen hiç bir yer yoktur ki, orada melekler bulunmasın. Bir hadiste bu gerçek şöyle ifade edilmiştir: *"Semada bir ayak yer yoktur ki, orada secde eden, ya da rükû eden bir melek bulunmasın"*. Bunların sesleri de vardır. Başka bir hadiste anlatıldığına göre, gökyüzünde horoza benzeyen melekler varmış, bunların sesleri horozunkine benzermiş ve ötmek suretiyle sabahı bildirirlermiş; horozlar da bu melekleri görerek öterlermiş; eşekler de şeytanın sesini işitince anırlarmış! Gökleri dolduran meleklere gök halkı denilir. Bunlar gökten yere ruhla beraber, *"Rablerinin izniyle Kadir gecesi inerler"* (Kadir, 4) ve Yüce Tanrı melekleri, *"Bir hikmet* (bilgelik) *için indirir"* (Hicr, 9). (Bazı tefsirciler, semanın yüksek dereceler, tinsel ve ruhsal mertebeler demek olduğunu söylerler; ruh sözcüğünü de, bazen Cibril, bazen de meleklerin koruyucusu gibi anlamlarda kabul ederler).

Melekler de, bütün diğer varlıklar gibi kibirlenmeden Tanrı'ya secde ederler, Rablerinden korkarlar ve kendilerine ne emredilirse onu yaparlar (Nahl, 49-50); hatta, *"Tanrı'nın yanında olan yakınlaşmış melekler, ona tapmakta kibirlenmez ve yorulmazlar"* (Enbiya, 19-20). Zaten onların en esaslı vazifeleri, gece gündüz Tanrı'ya saygı göstermek ve Tanrı'yı övmektir (Enbiya, 20; Şura, 4; Nahl, 49; Saffat, 164-166). Melekler, Tanrı'nın emriyle Hz. Âdem'e de secde etmişlerdir: *"Meleklere, Âdem için secde edin demiştik"* (Taha, 116; Âraf, 11); *"Rabbim, meleklere ben insanı topraktan yaradanım dediği vakit..."; "Meleklerin hepsi, ona* (yani, Âdem'e) *secde ettiler"* (Sad, 71-74); *"İnsana secde emri verilince, bütün melekler secde ettiler"* (İsra, 61; Kehf, 49). İncil, insanların meleklere değil, yalnız Tanrı'ya secde etmelerini emreder. Kur'an da, meleklerin Tanrı'ya secde ettiklerini blidirmek suretiyle, insanların Tanrı'dan başkasına ibadet etmelerini menetmiştir. Zira, İslâm dininin yayılma dönemlerinde, meleklere ibadet eden mezhepler vardır. Kur'an ise, melekleri insana secde ettirir ki, bu, insanı her şeyden üstün gören ve yücelten bir hümanizmi ifade eder.

Melek veya melekler sözcüğü, Kur'anın 57 ayetinde kullanılmıştır. Bunları İbn Sina, Melâike adlı kitapçığında sınıflar ve içlerinde Hz. Âdem'e secde etmekle görevlendirilmiş olan meleklerin de bulunduğunu, bunlara el Âliyn denildiğini kaydeder. Ona göre bir de görevleri, yalnız Tanrı'nın cemal ve celâlini düşünmeye dalmaktan ibaret olan Müheyyemun denilen melekler varmış ki, bunlar da Hz. Âdem'e secde etmezlermiş. El Âlin denilen sema melekleri de, bu vazifeden affedilmişlerdir. Tanrı'nın, Hz. Âdem'e secde etmelerini emrettiği asıl arz melekleriymiş. Mamonides de, Yahudi geleneklerine uyarak melekleri on sınıfa ayırmıştır.

Tanrı, insanlardan olduğu kadar da meleklerden elçiler seçmiştir (Hac, 75). Nitekim Hz. İbrahim'e gönderilmiş meleklerle Hz. Lut'a gönderilmiş olanlar

bu zümredendirler (Hud, 70-71). Bunlar, İbrahim peygambere evvelâ, Hz. İshak'ı, daha sonra da Hz. Yakub'u müjdelemişlerdir. Hz. Lut'a gönderilmiş olan melekler, kendilerini, «Tanrı'nın elçisiyiz» diye tanıtırlar; ve ona kavminden uzaklaşması için gereken talimatı verirler (Hud, 81; Ankebut, 32-33). Aynı melekler Hz. İbrahim'e, *"Korkma, sana peygamberlik bilimini bilen bir çocuk müjdeliyoruz"* (Hicr, 53; Zariyat, 30-36) demişler. Hz. Zekeriya, mihrapta namaz kılarken, kendisine seslenen ve ihtarda bulunan melekler de vardı; bunlar, Meryem'in oğlu İsa'yı müjdelemeye Tanrı tarafından memur edilmişlerdi (Âli İmran, 37, 40, 43).

Genel olarak Azrail, insan ruhlarını alma işiyle görevli bir melektir. Müslümanlıkta gerçekten Azrail diye bir meleğin adı yoktur ve bu meleğe ait olan efsaneler, Yahudilikten intikal etmiştir. Bazı tefsircilerle din adamları, bunu, belki de bilerek veya bilmeyerek din ve ahlâk eğitimine hizmet eder ümidiyle kabullenmiş olsalar gerektir. Kur'anda: *"Üzerinize memur edilen ölüm meleği canınızı alır, sonra Rabbinize döndürülürsünüz"* (Secde, 11) denilmekteyse de, bu işle görevlendirilmiş olan meleğin bir değil, birçok olduğu anlaşılmaktadır: *"Melekler, kendi nefislerine zulmedenlerin canlarını aldıkları zaman onlara, ne yapıyordunuz, diye sordular"* (Nisa, 95). Nahl suresinin 28 ve 32'nci ayetlerinde de can alan meleklerin bir tane olmadığı bildirilmektedir. Muhammed suresinin 27'nci ve Enfal suresinin 51'inci ayetlerinde de ölüm meleklerinin çok olduğunu anlıyoruz. Can alan melekler iki çeşittir: Bir kısmı, azap melekleri'dir ki, bunlar, kâfirlerin canlarını şiddetle ve işkenceyle çıkarırlar, bir kısmı da, rahmet melekleri'dir ki, bunlar da, imanlıların canlarını tatlılıkla, zahmet vermeden alırlar Naziat, 102). Kendilerine Sabihat adı verilen bir üçüncü melek zümresi daha vardır ki, bunlar, can alırlarken Tanrı'nın emriyle ufuklardan gelerek nefislere bir dalgıç gibi sokulurlar. Kendilerine vahiy indirilmediği halde, indi diye yalan söyleyen, "Tanrı'nın indirdiği kitap gibi ben de kitap indirdim» diyen zalimler can çekişirlerken, *"Melekler onlara ellerini uzatarak ce..tlerinizden ruhlarınızı çıkarınız..."* (En'am, 93) diyecekler. Bir başka ayette de, *"Birinize ölüm geldiği vakit, onu, gönderdiğimiz melekler alırlar ve vazifelerinde kusur etmezler"* (En'am, 61) denilmektedir.

Dinlerin en kuvvetli yaptırımı ölüm'dür. Mistik hayal gücünün, bu doğal olayı, olduğundan daha korkunç ve esrarlı bir hale getirdiği ve insanı yetkinleştirebilmek için, bu olayı trajik renklerle boyadığı görülür. Oysaki, ölüm hakkındaki düşünce ve duygular, değer yargılarını asla aşamazlar. Yani ölüm, kendiliğinden ne bir felâket, ne de korkunç bir olaydır. Onu böyle telakki eden, insanın yaşamaya vermiş olduğu önem ve yok olmamaya vermiş olduğu değerdir. Birçok ilkel ve ilkçağ toplulukları, yine dinsel inançlarla ölümü, bir mutluluk saydıkları gibi[1], büyük ülküler uğrunda ölümün her çeşidini göze almış olan

(1) Örneğin, eski Yunan lahitlerinde (sacrophage) görülen neşeli dansözler, Etrüsklerin mezar taşları üzerindeki ziyafet resimleri, ölümü bir felâket saymadıklarına delâlet eder. Bazı yerlerde hâlâ mezarlıklarda piknikler düzenlendiğine bakılırsa, onların da ölümü bir bayram saydıkları anlaşılır. Genel olarak mistikler, ölümü, yüce sevgiliye kavuşmanın tek çaresi sayarlar. Nitekim, Jüdaizmde ve hele Yahudi mistiklerinde ölmek, bir Tanrısal öpücüğe

insanlar ve nihayet kendi isteğiyle intihar edenler her zaman görülür. Nitekim, Hz. Mevlâna, *"Benim en büyük gerçek ölümüm, hayatımdır; ölmek gerçekten yaşamaktır"* diyerek, hayatı ölümde aramıştır; yani, organik ihtiyaç ve zorunluluklar dışında aramıştır. Esasen melekler, animizmin (canlıcılık) kişileştirdiği tasarımlardır. İnsanın bu ilkel anlayışı (zihniyet), bütün doğa olaylarını bir ayrı ruh veya meleğin yönettiğini kabul eder. İlkçağlarda doğa olaylarının her çeşidini bir başka Tanrı'nın yönettiğine inanıldığı gibi, kitaplı dinlerde de, her olay zümresine bir ayrı melek zümresinin görevlendirilmiş olduğu kabul edilir. Ölüm meleği tasarımı da, bu anlayışın dışında değildir. Bu itibarla, meleklerin daha birçok vazifeleri vardır: Tanrı, melekleri, iman edenlere yardım etmeleri için savaş meydanlarına da gönderir. Bedir savaşındaki umulmadık zafer dolayısıyla şu ayet inmiştir: *"İndirilmekte olan üç bin melekle Rabbinizin size yardım etmesi yetişmez mi? Evet, siz takvada olursanız, onlar da şu dakikada üzerinize geliverirlerse, Rabbiniz size, beş bin işaretli melekle yardım edecektir"* (Âli İmran, 121-122). (İşaretliden maksat, özel alâmetleri olan demektir); *«Hani Rabbinizden yardım istemiştiniz de Rabbiniz size, art ardına bin melekle yardımcınızım diye yetişmiştir"* (Enfal, 9). Tanrı, düşmanın maddesel ve tinsel kuvvetlerini zayıflatmaları için, meleklerine şu emirleri vermiştir: *"Rabbin, meleklere, sizinle beraberim: iman edenlere sebat verin; kâfirlerin yüreklerine korku salacağım; darbeleri, onların boyunlarına ve bütün parmaklarına indiriniz, diye vahyetmiştir"* (Enfal, 12).

Mistik hayal gücünün yaratmış olduğu ve belki de, savaşanların tinsel kuvvetlerini artırmak için yapılmış bir telkinin manyetik etkisine kapılanların yanılmaları dolayısıyla bu meleklerin kır atlara binmiş, sarı, siyah ve beyaz sarıklı olarak Bedir savaşına katılmış olduklarında birçok tefsirciler ittifak etmişlerdir. Zira, Kur'anda bildirilmiş olan her olaya mutlak bir gerçek olarak inanmak, Müslümanlığın zorunlu bir koşuludur. Bu melekler, başka savaşlara da, Müslümanlara yardım etmeleri için gönderilmişlerse de, bunlar, savaşa katılmamış, sadece İslâm ordusunu kalabalık göstermeye hizmet etmişlermiş. Birinci Cihan Savaşında, Batılılar, bütün dünya Müslümanlarından da teşkil etmiş oldukları ordularla beraber, yine Müslüman olan bizlerle savaşmak için Çanakkale'ye saldırdıkları zaman, büyük ulusumuzun hakkıyla kazanmış olduğu zaferi, yeşil sarıklı meleklerin ordumuza katılarak bize bu sonucu sağlamış olduklarını iddia edenler olmuş; fakat niçin öteki cephelerde bu yardımın yapılmamış olduğunu anlamak akıllarına bile gelmemişti. Bunlar, bir ulusun gerçek yurtseverlik ve cesaretleriyle fedakârlıklarının eseri olan büyük başarıları küçümseyen ve hor gören zavallıların inançlarıdır ki, hiç biri düştükleri çelişkinin farkında bile olmayacak kadar safdildirler. Böyle konuları gerçekçi ve pozitif bir zekâ ile incelediği

---

nail olmaktır. *Hz. Musa* ölürken, Tanrı tarafından öpülmüş, sonra onunla birleşmiştir; patriklerin de Tanrısal bir buseyle öldüklerine inanılır (Henri Sérouya, *La Kabbal*, 2. baskı, 1957, s. 101). *Hz. Mevlâna* da. *"Ruhlar, sana secde ederek huzurunda öldükten sonra dirileştik* (zinde) *diyorlar"* demekle aynı gerçeği belirtmiş olur. İlkel insanlar, ölümü asla doğal bir olay sanmamışlar, bunu cinlerin, ruhların, büyücülerin eseri zannetmişlerdir. Nüfuzlu insanlar, Tanrılaştırıldıktan ve onlara ehramlar gibi anıtlar yapıldıktan sonra ölüme verilen anlam değişmiş, bu olayda birtakım aşkın (müteal) amaçlar olduğuna inanılmıştır.

için dinsiz ve Tanrısız sayılmış olan İbn Ravendî, daha çok önce, Hz. Muhammed'in savaşlarında meleklerin yardım etmiş olmaları problemiyle, savaşların niteliği nesnel bakımdan açıklayarak alay etmişti.

Bir kısım melekler de semanın etrafında bulunurmuş ve Arş'ı sekiz melek taşırmış (Hakka, 16-17). Bunlar, Arş'ın çevresinde Rablerine hamdeder ve onu yüceltirlermiş (Mümin, 7). Diğer bir ayette de, *"Melekler, Arş'ın etrafını kuşatır"* (Zümer, 73) denilmektedir. Bir hadiste de, *"Bir mescitte bir kandil bulunduran kimse, o mescitte bu kandilin ışığı devam ettikçe, melekler ve Arş'ı yüklenenler* (Hamele-i Arş) *onun için yarlıgama dilerler"* denilerek hem bu Arş meleklerinden, hem de mescitleri onarmaya yardım edenlerin kazanacakları sevaptan bahsedilmiştir. Arş'ı taşıyan melekler, büyükmüşler; kıyametten evvel sayıları dört olduğu halde, kıyamette sayıları sekize çıkacakmış. Meleklerin bir kısmı da, Arş'ın etrafını donatırlarmış ki, bunlara kerrabiyun denilir (kerrab, İbranîce öküz demektir); bunların sayıları da çokmuş. Batı edebiyatında bunlardan, türlü şekillerde bahsedilir. Bu inançların Hz. Muhammed'den çok önce mevcut olduğunu, bu bahsin A bendinde görmüştük.

İnsanların hareket ve niyetlerini kaydeden ve adlarına Hafaza denilen bir melek zümresi daha vardır. Bunların sağda bulunanları iyilikleri (hasenat), solda bulunanları kötülükleri (seyyiat) yazarlarmış. Bunların bir kısmı, *"Sağda, diğeri solda oturmuş; her ne söylerlerse yanlarında bir gözcü vardır"* (Kaf, 18-19). Kalem suresinin birinci ayeti de, meleklerin yazdıkları şeylere yeminle başlar. Bazı melekler de cuma günü mescitlerin kapılarında durarak ilk gelenden itibaren sırayla art ardına gelenleri yazarlarmış. *"Üzerinize hafazlar var, sayan kâtipler var, ne yaparsanız bilirler"* (İnfitar, 10-12). Bir hadiste de şöyle deniliyor: *"İman edene yüz altmış melek görevlendirilmiştir. Onlar, bal kâsesinden sinek kovalar gibi, iman edenden şeytanları kovalarlar. İnsan göz açıp yumuncaya kadar kendine bırakılsa, şeytanlar onu kapıverirler"*. Tanrı'ya yakın olan melekler de, iyilerin amel defterlerine tanık olacaklardır (Mutaffifin, 18-21). Zaten Yüce Tanrı, *"Kulları üzerine kahredicidir; üzerinize gözcüler gönderir"* (En'am, 61) ve Tanrı'nın melekleri, kâfirlerin hilelerini yazarlar (Yunus, 22). Tanrı'nın her insana memur ettiği melekler, insanı, *"Önünden ve ardından izler ve Tanrı'nın izniyle onu korurlar"* (Ra'd, 12). Ebu Hüreyre'nin nakletmiş olduğu bir hadis, bu bildiriyi şöyle teyit eder: *"Birtakım melekler geceleyin, birtakımları da gündüz, birbiri ardından size gelirler ve içinizde kalırlar. Bunlar, sabahla ikindi namazlarında buluştuktan sonra, evvelce içinizde kalmış olanlar semaya yükselirler; Rableri hallerini pek iyi bildiği halde, o meleklere, kullarımı ne halde bıraktınız, diye sorar; onlar da, onları namaz kılarken bıraktık, bulduğumuzda da namaz kılmaktaydılar, derler"*. Bu gece ve gündüz melekleri, Ebu Hüreyre'ye göre, fecir namazında buluşurlarmış; bunlar, sırayla sabah ve ikindi namazlarında arza inip sonra semaya yükselirlermiş; yani, melekler de insanlarla namaz kılar ve Tanrı'ya insanlar hakkında tanıklık ederlermiş: *"... Fecir namazı kıl, fecir namazı melekler tarafından gözlenir"* (İsra, 78). Bu ayet ve hadislerden, sanki Tanrı, namaz kılanlar hakkında meleklerin tanıklığına muhtaçmış da, kendisi ibadet edenlerin farkında değilmiş gibi bir anlam saklı gibidir; anlaşılıyor ki, Yüce Tanrı, bir yargıç gibi, tanıkları olmaksızın, kulları hakkında

hüküm vermeyi kutsal adalete uygun bulmamaktadır. Meleklerin semaya yükselişi, bazı tefsircilere göre, yüce derecelere çıkmak demektir; fakat, başka bir ayette, melekler, Tanrı'ya, *"Miktarı elli bin yıl tutan bir günde uruc ederler"* (Maaric, 4) denilmektedir.

Meleklerin daha birçok vazifeleri vardır; bunlardan biri de vahiy'dir. Tanrı, *"...Kullarından dilediğine melekleri ruh* (vahiy) *ile indirir; onlara, benden başka Tanrı yoktur, benden korkunuz diye, halkı sakındırma emrini verir"* (Nahl, 2). Genel olarak vahiy vazifesi Cibril'indir. Cibril hakkında Müslümanlıktan önce de bazı efsaneler vardı. Peygambere çoğu zaman bir insan şeklinde göründüğü söylenen bu melekten, Kur'anda da bahsedilir. Hz. Muhammed'e görünen Cibril'den sonra, bir süre vahyin arkası kesilince, Peygamber yeise tutulmuş ve kendisini bir dağ tepesinden atarak intihar etmek istemişse de, bunun önüne İsrafil geçmiştir. Bu meleğin kaynağı da Beni İsrail'dir. Mistik hayal gücü bu meleği iri, ayakları yedi kat yerin altında, başı Arş'ın sütunlarına dayalı, bir çeşit eski Yunan karyatitleri gibi tasavvur eder. Fakat, onun Doğu'yu ve Batı'yı kaplayan iki kanadından başka, vücudunu Tanrı'nın öfkesinden koruyan diğer ik kanadıyla bedeninde birçok ağızlar ve kıllar vardır. Bunun vazifesi, Levh-i Mahfuz'daki (Saklanmış Levha) emirleri okuyarak uygulaması için, bu işle görevli olan Tanrı yakını bir meleğe bildirmektir. Sözde, Cibril'den üç yıl önce Hz. Muhammed'e bu melek arkadaşlık etmiştir. Onun diğer bir vazifesi de, ölüleri diriltmek için kıyamette sur denilen boruyu üflemektir. Zaten genel olarak melekler, Tanrı'nın öğretmek istediği bilgileri peygamberlere nakledeler (Şura, 193-195). Mikâil denilen asık suratlı bir melek daha vardır ki, Hz. Muhammed, Cibril'le bunu, kendisinin iki veziri sayar. O, aynı zamanda kutsal ruhtur (Nahl, 102). Hıristiyanlıkta ise, Hz. İsa'da şahıslanmış olan Tanrı gücüdür.

Meleklerden bir kısmının da ahretteki vazifesi, müşrikleri bir araya getirerek onları cehenneme götürmektir (Yasin, 22-24). İsrafil, surunu üfürüp halk mezarından kalktıktan sonra, *"... Rablerine doğru koşacaklar, bizi kim uyandırdı, diyecekler; melekler de, işte bu, Tanrı'nın vaat ettiği ve peygamberin bildirdiği kıyamettir diyecekler"* (Yusuf, 51-52). Mahşerde Tanrı, dirilen insanlar için, meleklere, *"Size ibadet edenler bunlar mıdır?"* diye soracak, melekler de Tanrı'ya gereken saygı ve kutlama sözlerini söyledikten sonra, *"Onlarla işimiz yok, onlar cinlere tapıyorlardı"* (Sebe, 40-41) diyeceklermiş. Bunun üzerine Tanrı, sürücü ve tanık meleklere, kâfirleri cehenneme göndermelerini emredecektir (Kaf, 21-23). Cehennemin işlerine de on dokuz melek bakmaktadır. Bunlar, Sakar da denilen cehennemin bekçileridir (Müddessir, 28-31). Fakat aynı zamanda melekler, Tanrı'ya inanıp doğru yoldan ayrılmayanlara da cenneti müjdeler ve cennet nimetlerini anlatırlar (Secde, 30-32).

Ayrıca, Tanrı'nın emirlerini uygulayıp yönetme işiyle görevli olan melekler de vardır; bunlara, Müdebbirat-i emir denilir. Cibril, İsrafil ve Mikâil emir melekleridir. Görülüyor ki, melekler ve onlara verilen vazifeler, âdeta bu dünyadaki layik kurumların, öteki dünyaya nakledilmiş mistik bir taklidinden ibarettirler ve türlü kavimlerin mitolojisinde bu çeşit masallar eksik değildir. Dünyadaki cezaevlerinde çalışan gardiyanlar gibi, cehennemde de ateş işleriyle uğ-

raşan sert ve katı yürekli melekler vardır (Tahrim, 6). Zebani denilen cehennem gardiyanları da melektirler ve bunlar işkence yapmaya, yani cezaları uygulamaya memurdurlar. Naziat suresinin 1-5'inci ayetleri, kâfirlerin canlarını şiddetle, iman edenlerinkini tatlılıkla alan, havada yüzen ve kendilerine emredilmiş olan işleri ve evreni yöneten türlü meleklere ant içmekle başlar. Melekler, yıldırımın heybetinden Tanrı'ya hamdeder ve O'nu kutlarlar ve Tanrı, yıldırımları, kendisiyle savaşanlardan dilediklerine isabet ettirir (Raid, 14).

Melekler, Tanrı'nın ululuğu karşısında korku içindedirler ve Tanrı, yalnız kendilerini Tanrı yerine koyacak olanları değil, bu iddiada bulunacak melekleri de cehennemle cezalandırır (Enbiya, 27-29). Tanrı ve melekleri, Peygambere salavat getirirler, bu nedenden iman edenlerin de Hz. Muhammed'e salât ve selâm getirmeleri emredilmiştir (Ahzap, 56). Demek ki, Peygamber, Tanrı'nın yalnız sevgisini değil, âdeta ayrı bir saygısını da kazanmıştır ve Hz. Muhammed, bu mertebeye Mekke'de değil, Medine'de bir devlet başkanı haline geldiği zaman nail olmuştur.

Melekler de Tanrı'yı inkâr edenlere lânet ederler (Bakara, 162). Yalnız Peygambere değil, Cibril ve Mikâil'e de düşman olanlar, Tanrı'nın düşmanlığına uğrarlar (Bakara, 98). Nahl suresinde de işaret edildiği gibi, Kur'anla beraber meleğin de inmesini isteyen müşriklere karşı, *"Bir melek indirseydik her iş biterdi ve kendilerine göz açtırmazdık"* karşılığı verilerek, bunun hem tehlikeli, hem de Tanrısal iradeye aykırı olduğu bildirilmiştir.

Melekler, evrende olup biteni yazma işiyle de görevlidirler; kâfirlerin hilelerini de yazarlar: *"... Elçilerimiz, hilelerinizi yazmaktadırlar"* (Yunus, 22). Onlar, insanlığın koruyucusu olup bütün insel (beşerî) eylemleri kaydederler. Ebu Hüreyre'nin anlattığı bir hadise göre, *"İmam hutbeye çıkıncaya kadar, melekler hutbeyi dinlemek için hazır bulunurlar"*. Müslim de bu hadisi şöyle nakleder: *"Cuma günü olunca mescit kapılarının her birinde melekler, girenleri sıralarıyle yazarlar. İmam oturunca erdem derecelerini saptamaya yarayan sayfalarını dürer, hutbeyi dinlemeye koyulurlar"*. Meleklerin bir kısmı da şefaate hizmet ederler. Tanrı, *"Gökteki meleklerden dilediğinin şefaatini kabul eder"* (Necm, 26); *"Tanrı, onların ne yaptıklarını, ne yapacaklarını bilir. Onlar, ancak Tanrı'nın kendilerinden razı olduğu kimseler için şefaat edebilirler"* (Enbiya, 27). Fakat başka bir ayette belirtildiğine göre, *"Göklerde, Tanrı'nın dileyip razı olduğuna izin vermeden önce, şefaatleri bir şeye yaramayan"* daha birçok melekler vardır. Tanrı'nın kendilerinden razı olduğu kimseler için ayrıca meleklerin şefaatine neden ihtiyaç görüldüğü kolayca açıklanacak bir sır olmasa gerektir. Camilerimizde yapılmakta olan vaızlardan pek çoğunun bugünkü seviyesine dikkat edilirse, meleklerin bunları dinlemek için tapınağa gelmeyenleri jurnal edeceklerine inanmak çok gülünç olur.

Melekler, Hz. Muhammed'in peygamberliğine de tanıklık ederler (Nisa, 165). Onlar, iman edenlerin karanlıktan aydınlığa çıkmaları için de Tanrı'dan yarlıgama dilerler (Ahzab, 43). Bu, âdeta meleklerin ayrıca bir iltimas vazifeleri olduğunu gösterir. Kanatlı birer elçi olan melekler (Fatır, 1), sıra sıra dizilerek, aldıkları emirleri yerine getirmeye hazır olurlar. Ebu Hüreyre'nin anlattığı bir hadise göre, Tanrı'nın, *"Yollarda gezen ve zikir ehlini arayan me-*

lekleri vardır". Yine bu zatın bildirdiği başka bir hadiste de, Hz. Muhammed, *"Medine'nin kapılarında melekler vardır, oraya taun ve deccal giremez"* demiştir. Fakat o tarihten bugüne kadar Medine'nin başına birçok felâketler ve hastalıkların geldiği bilinmekte olduğuna göre, Hz. Muhammed'in bahsetmiş olduğu deccal ve taun, Müslümanlığı sarabilecek herhangi bir tinsel felâket olsa gerektir; aksi halde, bu hadis ya uydurmadır, ya da isabetsizdir, denilebilir.

Kur'andan, Tanrı'nın meleklerle konuştuğunu, yeryüzünde kendileri yerine hükmedecek bir halife yaratacağını (yani, insanı) anlattığını, onların da, *"Biz seni kutluyoruz, sana hamdediyoruz, bozucu ve kan dökücü bir yaratığı mı meydana getireceksin?"* diyerek, sanki kendilerine bir rakip istemediklerini ve insanı beğenmediklerini, fakat Tanrı'nın, *"Ben, sizin bilmediğinizi bilirim"* (Bakara, 30) cevabıyle istediğinde ısrar ettiğini öğreniyoruz.

Meleklerin bir vazifesi de, gök duvarlarını cinlerden ve şeytanlardan korumaktır. Müslim ve Beyzavî'nin Hz. Ayşe'den nakletmiş oldukları bir hadise göre, melekler nurdan, cinler ise bir ateş parçasından, Âdem de, döl sıvışından yaratılmıştır. Daima Tanrı emriyle iş gören meleklerin bulunmadıkları hiç bir yer yoktur. Boş bir odaya girildiği zaman bile selâm vermeyi salık veren İslâm geleneği, bu ilkeye dayanır. Ebu Davud'un bildirdiği bir hadise göre, *"Bir Müslüman, diğerini Tanrı için ziyaret ettiği zaman yetmiş bin melek, onu uğurlar, ilâhi, bu kulun onun gönlünü yapıyor, sen de bunun gönlünü yap!"* derler. Evvelce de bahsettiğimiz gibi, bu 70.000 rakamı, Müslümanların mistik hayal güçlerinde büyük bir önem taşır. 70.000 âlem inancı da bu kutsal sayıyla ilgilidir. Saad bin Muaz, Hendek savaşında yaralanarak şehit olduğu zaman, Peygamber onun yanında değilmiş. Cibril, Hz. Muhammed'e gelerek, «Bu salih kulun kimdir ki, ruhunun yükselmesi için semanın kapıları açıldı ve ayak basmasından ötürü Rahman'ın Arş'ı sarsıldı?» demiş. Bunun üzerine Peygamber, hemen Saad'ın yanına gitmişse de, onun ölmüş olduğunu görmüş. Saad'ın cenazesinde, o vakte kadar yeryüzüne hiç inmemiş olan 70.000 melek hazır bulunmuş. En yüksek bilgileri Hz. Muhammed'e vahyetmeye memur edilmiş olan bir meleğin, bu büyük olayın kahramanını tanımamış olması ve onun kim olduğunu Peygamberden sorması da anlatıyor ki, Cibril de, Tanrı'nın kendisine öğrettiği veya emrettiği şeylerden başka bir şey bilmemektedir. Esasen bu çeşit mistik söylentileri, bir kahramanı kutlamak için, o dönemin anlayışına uygun iltifatlar ve icatlar saymak daha doğrudur. Yedinci semada bulunduğu söylenilen Beyt-i Mamur'u da ziyaret eden meleklerin sayısı 70.000 imiş.

Kur'anda, vahiy meleği, kutsal ruh, güvenilir ruh ve ruhumuz gibi adlar verilmiş olan Cibril'i, Peygamberimiz açıkça görmüştür. Şu ayetler, görülenin Tanrı mı, Cibril mi olduğu üzerinde tefsircilerin uzlaşamadıkları bir anlam taşır: *"Ona dehşetli kuvveti olan öğretti; o, ufkun en yükseğindedir; sonra yaklaştı, sonra belirdi; öyle ki, araları iki yay kadar veya daha yakın oldu; o, kuluna vahyettiğini vahyetti"* (Necm, 5-10).

Beyzavî'ye göre, iblis de bir melektir. Öyle olmasaydı, meleklerle birlikte bulunmaz ve Tanrı, meleklerle birlikte onun da Hz. Âdem'e secde etmesini emretmezdi. Özet olarak denebilir ki, melekler, Tanrı'nın habercileridir; emirlerini yerine getirme işiyle görevli kutsal varlıklardır. Bunlar, âdeta bilinç ve vic-

danın, aklın ve iz'anın mistik hayal gücünde somutlaştırılmış simgeleridir. Galiba, bunu fark etmiş olduğundandır ki, inançlarından ötürü şehit edilmiş olan Şahabeddin-i Sühreverdi (ölm. 1191), melekleri Eflatun'un idea'larına benzetmiş ve idea'lar saymıştır. İşrakıye (illuminisme) mensupları da, az çok farkla böyle düşünürler. Çağdaş tefsirci ve Tanrıbilimciler, melekleri, olay ve varlıkların tinsel nedenleri saymakta, onları büsbütün inkâr etmeye cesaret edememekle birlikte, zihinleri, bu inkâra hazırlamaya çalışır gibi görünmektedirler.

Meleklere inanmak, İslâm imanının ana koşullarından olduğu için, bu inkârın açıkça itiraf edilmemiş olmasına şaşmamalıdır. Hz. Muhammed'in bunlardan fazlasıyla söz etmesini de doğal saymalıdır; zira, aralarında yaşamakta olduğu insanlarda, melekleri ilgileyen inanç ve öyküler bir gelenek olarak yaygındı. Meleklerin yardımı ve aracılığı olmadan, o dönem ve çevredeki insanları peygamberliğe inandırmak da olanaksızdı. Hiç bir din ve ülkü, eski alışkanlıkları bir çırpıda yok etme mucizesini gösteremez; yeni bir inancın kolayca yayılması için de, eski inançlardan bazı öğeleri korumak zorunludur. Hz. Muhammed'in mistik zekâsı, pozitif dehasının en verimli yardımcısı olduğu içindir ki, o, öteki dinlerden Arap âlemine sızmış olan mitolojik inançlardan da faydalanmaktan çekinmemiştir.

III

CİNLER

A

"Ey cin ile insan, sizinle uğraşacağız".
(Rahman, 31)

İnsanlar, daima görmeye alışmış oldukları olaylar karşısında hiç bir korku ve hayrete kapılmazlar; ancak pek seyrek olarak beliren olaylarla az görülen, bu nedenden de doğallık sıfatını yitirmiş gibi olan olay ve varlıklara doğaüstü sıfatını verir, bunlar karşısında mistik hayal güçlerinin yeteneği ve kendilerinin ilkellik ve bilgisizlik dereceleriyle orantılı olarak küçülür, şaşırır, onlardan korunmanın ya da faydalanmanın çarelerini ararlar. Bunun içindir ki, her yenilik ve her alışılmadık durum insanları şaşırtır, korkutur, onun kendi varlıkları için bir tehlike olduğu hissine kapılırlar. İlkel topluluklar, çevrelerindeki tehlikeli yerleri korkunç sayar, bu duygularını, oralara gösterdikleri saygı ve tapınmalarla hafifletmeye özenirler. Volkan, şelâle, uçurum, dağ tepeleri bu türdendir; bunlar tanrılaştırılır, bunlara kurbanlar kesilir, yalvarıp yakarırlar. Filipin adalarına tren geldiği zaman, bu adaların o günkü insanları, bu büyük ve hareket eden makineyi görünce, Tanrı sanmışlar, yerlere kapanarak korku içinde tapınmaya koyulmuşlardır. Beyazlara ilk rastlayan kızılderililerin durumu da böyle olmuştur.

İlkel insanlar, doğanın iyilik veya kötülük yapabilecek olan varlık ve olaylarında esrarlı bir gücün gizli olduğunu zannetmişlerdir. Her zaman emsaline rastlanmayan karışık şekilli bir ağaç, bir kaya, pek büyük bir şey, tapınma konusu olur. Nitekim, Çin'de, sarp ve ulu dağların yersel ve koruyucu bir ruhu olduğuna inanırlar. Mısır'da Nil nehrine karşı gösterilmiş olan saygı, yalnız onun sağladığı fayda için değil, taştığı zaman yaptığı büyük zararlar içindir de. Genel olarak bütün mitolojilerde doğaüstü kuvvetler, bulutlar, dağ tepeleri, yıldızlar gibi yüksek ve ulaşılması güç olan yerlerde saltanat sürer ve oralarda insanların kaderiyle uğraşırlar. Avustralya'da göğüs ve bağırsak hastalıklarıyla deliliğin, rüzgâra benzeyen bir kötü ruh tarafından meydana getirildiğine inanılır. Faslılar da, kolera, sara, felç ve romatizma gibi hastalıkların, bazı kötü ruhlar tarafından atılmış olan okların hastaya saplanmasından meydana geldiğini kabul ederler. Fırtına ve kasırganın bile, düşman ülkelerinden gelmiş havasal ruhların eseri olduğunu zanneden toplumlar vardır. Westermarck, Araplarda yetkin bir hale gelmiş olan cin telakkisinin, doğanın alışılmış olaylar kadrosuna

girmeyen olağanüstülükle, beklenmediğin doğurduğu bir korku eseri sayar; ve bu korkunun sonucu olan saçma inançların, kendi hayallerinden başka bir şey olmadığını ispata çalışır. Nitekim, şeytan da, eski puta taparlığın saçma inançlarından Hıristiyanlığa geçmiş bir mistik kalıntıdır. Baykuş gibi bazı hayvanların ve gece yarısı öten horozların uğurlu veya uğursuzluğu ile, köpek ulumalarına verilen saçma anlamlar da, bu yaratıkların sesleri ve şekilleriyle alışılmadık davranışlarının doğaüstü veya doğadışı sayılmalarına neden olmuştur.

İnsanlar, delileri, biçimsiz yapılı insanları, abraşları, anormal görünen yaratıkları bile doğaüstü saymışlardır. Altı, yedi parmaklı doğmuş olan çocukları Tanrılıkla ilgili sayan toplumlar vardır. Erdem kadar da rezillikte ve cesarette olağanüstü bir özelik gösteren de, bazı toplumlarda tanrılaştırılmışlardır. Halkın, Hz. İsa yerine çarmıha gerilmekten kurtarmış olduğu haydutla, mitolojide yarı Tanrı sayılmış olan kahramanlar bu zümredendirler. İlkel insanların zihinlerinde egemen olan animizmle antropomorfizm, faydalı, faydasız, zararlı veya zararsız olan her şeyde, kendi ruhlarındakine benzeyen birtakım tutkuların, arzuların, yönelişlerin, özlemlerin var olduğunu tasavvur etmeye neden olmuştur. Bütün hayvanların bir büyük kardeşi, bu kişileştirilmiş olan türün cinidir. Bir türün cini, ilkel insanın hayal gücüne göre daha canlı, daha anlamlı bir simge olur.

Cinlerin başka türleri de vardır. Bunlardan bir kısmı koruyucu cinlerdir; ava veya savaşa gidilirken, bunlara kendileriyle gelmeleri için yalvarılır. Bağıcı ve kâhinlere, gelecekten haber veren cinler de vardır; onların adlarını vara yoğa ağza almak da tehlikelidir. Bizde, «İyi saatte olsunlar!»; «Şeytan kulağına kurşun!» gibi deyimler, bunların her yerde insanlarla ilgili ve çıkıp gelivereceklerini ve iyilikten çok kötülük yapacaklarmış gibi telakki edilmelerinin bir sonucudur. Bu ilkel dönemdeki insan zihni, isimle cismi birbirinden ayırt edemez. Gerek cinler, gerek onların başka bir çeşidi olan şeytanlar çarpıcıdırlar. Cinlerin özellikle karanlıkta, kapı eşiklerinde, kutsal yerlerin yakınlarında, ıssız yollarda dolaştıkları kabul edilir. İlkçağ ve ortaçağ Hıristiyanlığında cinlere fazlasıyla inanılmış, dine aykırı düşünenlerle, neden ve niteliği bilinmeyen hastalıklar, insan cesedine girmiş olan habis bir cinin eseri sayılarak birçok hastalarla düşünürler yakılmıştır. Bu ikinciler de cinlerle uğraşan büyücüler gibi telakki edilmiştir. Bu dönemlerde yaktıklarının gerçekte insan değil, insana musallat olduğu, insan ruhuna girdiği veya karıştığı zannedilen cinlerdir, habis ruhlardır. Hindistan'da bir cinler bilimi (démonologie) ve bu bilimin ilkeleri kurulmuştur. Cinler de şeytan gibi, hem insanın, hatta hem de Tanrı'nın düşmanıdırlar; bunlar, yılan, kurt, örümcek, sinek, karınca, keçi, kedi, baykuş ve bazı uçan böcekler şeklinde kendilerini insanlara gösterebilirler; diledikleri kılığa girer, diledikleri zaman gözden kaybolurlar. Cinlerin hayvan ruhlarına da girdiklerine inanılır. 1601'de, Lizbon'da azgın bir deveyi, bu inanç yüzünden kilise kararıyla yakmışlardı. Bu saçma inançlar, Müslümanlıktan önce, Kabalizm, Gnostisizm ve Sabiîlerde de vardı ve cinler bu tarikatlarda çok önemli bir yer tutarlardı. Bu inanç, Araplarla ilişkisi olan bütün diğer kavimlerin inançlarında da vardı. Örneğin, Kaldelilerin dini, bu konuda pek korkunçtur. Onlar, cinlerle sürekli olarak savaşırlar, her tarafı sürekli olarak cinlerin kuşatmış olduğuna inanırlardı. Hıristiyanlık da bu konuda oldukça zengin ve sarsılmaz bir inanca sahip-

ti. Şu örnekler, bunu açıkça gösterir: Meta İncil'inde Hz. İsa'nın mucizeleri dolayısıyla şöyle denilmektedir: *"Onlar çıkarken yanına dilsiz ve deli bir adam getirdiler; ve cin, çıkarılınca o dilsiz söyledi ve halk şaştı kaldı ve İsrail'de hiç bir vakit böyle bir şey görülmemiştir dediler. Fakat Feresîler, İsa için cinlerin başkanı vasıtasıyla cinleri çıkarır dediler"* (IX, 32-34). Hz. İsa, *"Kör ve dilsiz bir deliye şifa verince Feresîler, bu kimseyi İsa, cinlerin başkanı Balezbul vasıtasıyla çıkarıyor, dediler"* (XII, 22-24). Hz. İsa'ya saralı ve kimsenin sağıtamadığı (tedavi) birini getiriyorlar: *"İsa, cine darılınca, cin o adamdan uzaklaşıyor ve hasta iyileşiyor"* (XVII, 7); *"Zira, Yahya geldi, ne yer, ne içer ve onda bir cin var dediler"* (XI, 18).

Luka İncil'inde de şu ayetlere rastlıyoruz: *"Hazreti İsa, hummaya tutulanın hummasını azarlar ve hasta şifa bulur"* (IV, 38); *"Hemen ol saat, nice kimseleri hastalıklarıyla dertlerinden ve şerli ruhlardan kurtarıp çok körlere görmek ihsan etti"* (VII, 22); *"İsa sahile çıkınca, çoktan beri içinde cinler bulunduğu için elbise giymeyerek evde değil, kabirlerde oturan bir adam, ona rastladı. İsa, bu adamdaki pâk olmayan ruha, o adamdan çıkması için emir verdi. Çünkü, bu ruh, o adamı çoktan beri zaptetmiş olduğu için zincir ve bukağılara vurulmuşsa da, cin bunları kırarak çöllere sürükledi. İsa, ona, senin adın nedir diye sorunca, adam "Alay" dedi; çünkü içine birçok cin girmişti. İsa, onların bir domuz sürüsüne girmelerine izin verince, cinler o adamdan çıkarak domuzlara girdiler, bunlar da bir uçurumdan kendilerini göle atıp boğuldular ve adam şifa buldu"* (VIII, 26-36).

'Resullerin Amelleri'nde de Saint Paul'ün bir falcı kadına girmiş olan ruhu, Hz. İsa adına çıkarmış olduğundan söz edilir (XIX, 13; XVI, 16). Bütün bu örnekler, cin inancının eski Mısır bağıcılarıyla Hz. Musa'nın mucizeleri yoluyla Beni İsrail'de devam ettiği ve Babil köleliği dolayısıyla bu inançların Doğu cinciliğiyle de beslendiği anlaşılmaktadır. Genel olarak yüzyıllardan beri bağıcıların görevi, bazı hastalıkların etkeni sayılan cinleri, girdikleri bedenden çıkarmaktır. İslâm üfürükçüleriyle büyücüleri, bazı dualar okumak, bazı mistik sayılan kelime ve cümleleri tekrarlamak, muskalar yazmak suretiyle insanları cinlerin şerlerinden korumaya çalışırlar. Kaynağı pek de organik bir afet olmayan ruhsal körlük, ruhsal sağırlık ve kötürümlük gibi hastalıkları, eskiler, bir habis cinin çarpması veya bedene girmesinden meydana gelmiş sayarak, bu mistik yöntemlerle sağıtmaya çalışmışlardır ki, bu çeşit inançlar ve işlemler, bugünkü psikoterapide, Pierre Janet'nin deyimiyle, mucizevî sağıtmalar'ın konusu olmuştur. Bu sağıtma tarzı, daha çok telkin, hipnotizma, seyahatler... vb. gibi pozitif yöntemlerdir.

B

Büyücülerle kâhinlerin ilişki kurdukları başlıca esrarlı varlıklar, cinlerdir. Beni İsrail'in, Babil tutsaklığındayken, Hindistan'dan batıya doğru yayılarak Asurlularda yoğunlaşmış olan cinciliği, Mısır'dan getirmiş oldukları büyücülükle beraber benimsemiş oldukları anlaşılmaktadır. İnciller, büyüyü yasaklamış ve büyücülerin öldürülmesini emretmiş oldukları halde, Tevrat'ta, *"Saul,*

cinci ve bakıcıları yurttan kovmuştu" denilirken, *"Saul'un kendi kaderini, cincilik eden bir kadından öğrendiğini"* de kaydediyor (İlk Hükümdarlar, XXVIII, 3). Henri Sérouya'nın Kabalcılığa dair incelemesinde de, İbranîlerin Samuel adında bir cinler şefine inandıkları, bu şefin Rochoth ve Scheldim ordularına komuta ettiği anlatılır; ve bu cin taifelerinin Mazdeizmdeki Hürmüz'le Ehrimen' den başka bir şey olmadıkları bildirilir. Jüdaizmde, kötülük yapan ruhlar, insanları kuşatırlar, onlar, insanların beden ve ruhlarına düşmandırlar. İçtiğimiz sularda ve bütün su kaynaklarının yüzeyinde (bugünkü bilgilerimize göre, mikroplar gibi) kendileri görünmeden dolaşırlar. Bunların sayıları da çoktur. Her insanın sağında bin, solunda bin olmak üzere iki bin cin bulunur. Bu inanç, Mezmurlar'ın X. bölümündeki bildiriyi hatırlatır. Bu kötülük melekleri, Perslerin Deva'larını andırırlar ki, türlü hastalıkların, ölümlerin, kirliliklerin nedenleri de bunlardır. Deva'lar da cinler gibi çiftleşir ve ebedî olarak çoğalırlar (Henri Sérouya, 'La Kabbale', 2. baskı, Paris, 1957).

Müslümanlıkta da pek önemli bir yer tutan ve Kur'anda da türlü vesilelerle bahsedilen cinlerin, bütün özellikleriyle Talmud'da açıklandığı da görülmektedir. Cinler, Samî kavimler arasında o kadar yaygındır ki, Talmud, bunu kendi yasaları arasına koymuştur. Bu ruhlar, insan ruhuna girmedikçe, hiç kimse günah işleyemeyeceği gibi, bir fenalık da yapamaz. Bunların kaynağı bazılarına göre, ilk Sabbat gününün (Yahova'nın yaratmayı bırakıp dinlendiği cumartesi günü) arifesinde yaratılmış olan nesnedir. Bunlar, Mazzıkıyn adı verilen, kötülük yapıcı ruhlardır ki (habis ruhlar) Yahova tarafından yaratılmışlardır. Sözde Tanrı, bu cinlerin ruhlarını yaratmış, fakat onların bedenlerini yaratmak üzereyken, Sabbat'ı görmüş ve bedenlerini yaratmaktan vazgeçmiştir. Bunlar, ccsetlenmemiş (désincarné) ruhlar olarak kabul edilirler. Talmudcuların bazılarına göre de, Tanrı günah işlemiş olan insanların canlarını bir ceza olarak bunların ruhuna nakletmiştir: *"Babil kulesini yapmayı tasarlayan insanlar, üç kategoriyi teşkil ederler: Birinciler, "Göğe kadar çıkalım, orada yerleşelim!" derler. İkinciler, "Oraya gidelim ve orada putlara tapalım!" derler. Üçüncüler de, "Oraya Tanrı ile savaşmak için çıkalım!" derler. Tanrı, bunlardan birincileri dağıtmış, üçüncüleri maymun cin, gece şeytanları ve ruhları biçimine sokmuştur; ikincilerin de, konuştukları dilleri karıştırmış ve bozmuştur"*.

Başka bir kurama göre de, Âdem'le Havva, cennetten kovulunca, bunlar birbirinden 130 yıl ayrı kalmış ve bu ayrılık döneminde, erkek ruhlar Havva' ya karşı cinsel tutkulara kapılmışlar ve onunla ilişki kurmuşlardır. Fakat dişi ruhlar da Âdem'e musallat olarak, onun ardılı olmuşlardır. Talmudcuların ileri sürdükleri bir kuram da, evrimcidir: *"Erkek sırtlan, yedi yıl sonra bir akbaba olur, bu da yedi yıl sonra bir yarasa olur, bu da yedi yıl sonra bir hortlak, bu da yedi yıl sonra bir ısırgan ve nihayet bu da yedi yıl sonra bir diken ya da yılan olur"* (Cinlerin her şekle girebilmeleri hakkındaki inançların kaynağı bu görüş olsa gerektir). Mistik hayal gücünün bu garip anlayışı, dogmatik olarak var olduğuna inanılmış olan bu uydurma yaratıkların gerçekliğini açıklamak amacını güder.

Jüdaizmde cinler, üç bakımdan meleklere, üç bakımdan da insanlara benzerler. Bunların kanatları vardır, dünyanın bir ucundan öbür ucuna uçarlar ve

gelecceği bilirler (melekler gibi). İnsanlara benzeyen tarafları ise, yerler içerler, ürerler ve ölürler. Bazıları, bunların görünüşlerini değiştirebildiklerini ve kendileri görünmedikleri halde her şeyi gördüklerini idia ederler. Bunların sayıları o kadar çokmuş ki, kendilerini toptan görecek olursak derhal ölürmüşüz. Dünya, bu kötü ruhlar ve zararlı cinlerle doluymuş. Erkek cinlerin üç yüz cinsi varmış, dişilerinin ise sayıları bilinmezmiş. Bunlar, kirli, kasvetli ve bataklık gibi tehlikeli yerlerde bulunurmuş.

Genel olarak Araplarla Yahudilerin cinler hakkındaki inançları birbirine benzer. Müslümanlar da cinlerin, nehir kenarlarında, pınarlarda, hamamlarda, fırın ve helâlarda bulunduğuna inanırlar ve buralara destur'suz yanaşmanın tehlikeli olduğunu sanırlar (destur, bir çeşit izin almaktır). Üstelik cinler, aydınlığı sevmezlermiş, gece kimseye selâm vermemeliymiş; zira, karanlıkta bir cin bulunabilirmiş. Onlar, hayvanlara da zarar verebilirlermiş; köpeklerin kudurmaları bu yüzdenmiş. Cinler, daha çok sakat olanlara, nişanlı ve genç evlilere eşlik eden kimselerle lohusalara, yas tutanlar ve bir bilgenin müritlerine, geceleyin musallat olurlarmış. Hz. Süleyman, bin ruh ile cini yenilgiye uğratmış ama, günah işleyince bu gücünü yitirmiş. Büyücüler, insana musallat olarak türlü akıl ve ruh hastalıklarına neden olan cinleri, bu adamlardan uzaklaştırmak için türlü muskalar, dualar ve mistik işlemlere başvururlar ki, sözde bunlar, vaktiyle Süleyman peygamber tarafından uygulanmışlardır. Cinlerden korunmak için, dinsel buyruk ve ödevlere riayet edilirse, koruyucu melekler, onlardan binlercesinin helâk olması için dua eder ve çevreyi bunlardan temizlerlermiş (A. Cohen, 'Le Talmud', İngilizceden çeviren: Jacques Harty, Paris, 1950, s. 321-322).

Cinlere inanmayan hiç bir toplum yoktur. Yaramaz çocukları uslandırmak için, görünmeyen varlıkların adlarını saymak (Kara Kancolas, Çarşamba Karısı... vb. gibi) ve ürkütücü sesler çıkarmak âdetinde de cin inancının anıları gizlidir. Fazla zeki, ya da kurnaz insanlar için kullanılan «cin gibi» deyimi de imgesel varlıklara verilen değerin bir anısıdır. Nedeni bilinmeyen kötülüklerin, felâket ya da hastalıkların görünmeyen ajanlarına verilmiş olan cinler adı, mistik hayal gücünün türlü gayretlerle kişileştirdiği ve toplumlar arasındaki politik, ekonomik, hatta bilerek ya da bilmeyerek gerçekleştirilmiş olan kültürel ilişkilerle şekil ve ad değişikliğine uğratılan ve birbirine aşılanmış olan ilkel animizmin (canlıcılık) ürünleridir. Çin'de İmparator Wou, cinlerle ilişki kurmanın çarelerini araştırmış, K'ouen-Louen ve Doğu denizlerinde, cennet yollarını bulmaları için bazı kimseleri görevlendirmişti. M.Ö. III. yüzyıldan itibaren de, Che-Houangti, cinleri, kendilerine çekmek ve ölüme engel olan Deva'ları araştırmak, yerler ve gökler devam ettikçe yaşamayı, ıslanmadan suya girmeyi ve yanmadan ateşe atılmayı sağlamak için, yaşamaya gerekli olan her şeyi sarayının dibinde saklayarak hayat sürmeyi kabul etmişti (Carmel Granet, 'La Pensée Chinoise', Paris, 1968, s. 425). Cin inancının, mitolojik söylenti ve hayallerinin de konusu olduğu bilinmektedir. G. Glotz'un açıkladığına göre, Tanrılarla cinleri ayırt etmeye yarayan değişmez bir alâmet de yoktur. Çok cincilik (polydémonisme), çoktanrıcılıktan çıkmıştır. Bunların birinden diğerine geçiş, pek de hissedilemez. Zira, bunlar kolayca birbirine karışmaktadırlar. Girit Panteon'una, Tanrılıklar, ikinci sınıf Tanrılarla bütün bir cinler taifesi yerleştirilmişlerdir.

Tanrıların insan biçimine girişi, o kadar ince derecelerden ve aracı aşamalardan geçer ki, cinlerin tam bir tanımını yapmak olanaksız gibidir. Bir taraftan da Girit uygarlığında az çok kutsal bir kişiliğe sahip olan sayısız cinler vardır ki, bunlar, mutlaka Tanrı değildirler. Bütün Girit, kötülük ve iyilik yapan ruhlarla doludur. Her yerin ve her ailenin kendine özgü ruhları vardır. Mağaraların, dağların, orman ve pınarların cinleri vardır ki, Helenik dönemden evvelki (Préhélenique) çağ kavimleri, bunlara, Oread, Dryad, Nymphe, Silénler... gibi adlar vermişlerdir. Aileler, kendi aralarında birleştikçe bunların cinleri de, bircinsten ya da başka başka cinslerden olarak birleşirler. Bu olaydan sonra bu melek suretler, sırf dinsel olan değerlerden soyularak sadece bağısal bir özellik (hassa) kazanmış olurlar (G. Goltz, 'La Civilisation Egéenne', Paris, 1937, s. 279).

Özel olarak ilkel kavimlerden ve ilkçağlardan beri hemen dünyanın her yerinde uygulanmış olan büyücülük, insanın kendi maddesel güçleriyle başaramayacağı işleri, birtakım tinsel güçlerin yardımıyla başarmak, geleceği önceden keşfederek hayatlarını güven altına almak ve bütün insel tutkuları kandırabilmek için başvurulmuş olan mistik bir bilgi ve teknikten başka bir şey değildir. Türlü ruh, sinir ve akıl hastalıklarının ne oldukları bilinmeyen dönemlerde ve bilimsel düşüncelerden yoksun kimselerde, cinler, her çeşit kötülüğün, çarpıcılığın nedeni sayılmış, falcılarla kâhinlerin emri altında insanlara ve doğaya hükmeden güçler gibi telakki edilmişlerdir. Bugün büyünün yerini pozitif bilimler almış, mistikliğin saçma inançları terk edilmiş ve doğaya karşı zaferin dualar, üfürükler, muskalar ve saçma inançlarla değil, insan zekâ ve dehasının çağlar boyu kazanmış olduğu bilim, teknik, sanat, felsefe ve layik düşünce gayretleriyle mümkün olacağına inanılmıştır. Uygarlığın büyük zaferi, bu inancın gerçek değerini ve doğruluğunu ispat edecek kadar açıktır. Bununla birlikte, bugün bile, geri toplumlarda büyücülük, üfürükçülük, falcılık gibi mistik işlemlerle, ermişlerin türbelerine mum adamak, ölülerin ruhlarından yardım ummak... vb. gibi inançlar devam etmekte ve zavallı bilgisiz insanların servet ve gayretleri, mucizeler ve harika masallarıyla sömürülmektedir.

C

Samî kavimlerin geleneklerinde esaslı bir yer tutan cinler, Hz. Muhammed'in bildirilerinde ve dolayısıyla İslâm dininde de önemli bir yer tutmuştur. Taberanî, 'Evsat' adlı eserinde, Ebu Nuaym, 'Delâil' adlı kitabında cinlerden uzun uzadıya söz eder ve imanlarına bir zarar gelmesinden tasalanarak garip açıklamalarda bulunurlar. Hz. Muhammed, animizmden kurtulmak için pek fazla gayret sarf etmiş olmasına rağmen, ne kavmini, ne de İslâm dinini, yaşadığı dönemin bu saçma inançlarından kurtarabilmiştir. Kur'anda, ins ve cin sözcükleri bir arada olmak üzere 85 kez kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in dünyası da, bu gizli varlıklarla doludur. Hatiften gelen sesleriyle dah çok yılan şeklinde kendilerini gösterdiklerine inanılmış olan cinler, Kur'ana göre Samum ateşinden, yani yalazadan yaratılmışlardır: *"Tanrı, cinleri yalazadan yarattı"* (Rahman, 15). Bunlar, kâhinlere gaipten haber getirir; onların ağzından konuşur ve ilhama da hizmet ederler. Hz. Muhammed'e müşriklerin kâhinlik veya ozanlık sıfa-

tını yüklemeleri bu inanca dayanır. *"Tanrı, cinleri ve insanları, ancak kendisine kulluk etmeleri için yaratmıştır"* (Zariyat, 56). Buna rağmen her iki taife de aynı şiddet ve inatla Tanrı'ya isyan eder dururlar. Bunun içindir ki, Yüce Tanrı: *"... Elbette cehennemi cinler ve insanlarla dolduracağım"* (Secde, 13) ve, *"Biz, cehennem için insandan ve cinden pek çok kimseler halk ettik"* (Âraf, 179) ihtarında bulunmuştur. Kur'anda cinlerden söz eden öteki ayetlerin bazıları şu surelerdedir: En'am, 120; Hud, 119; Hacer, 27; Nahl, 17; Fussilet, 23; Cin, 1-15.

Hz. Muhammed, yalnız insanlar için değil, cinler için de gönderilmiştir; cinler de Kur'anı dinlemişlerdir. Fakat bazı tefsirciler, Peygamberlerin cinleri somut olarak görmüş olmasından şüphe ederler. Cinlerin en ünlüleri, Yemen dolaylarındagi Nasibin bölgesinde bulunurmuş ve bunlar daha çok erkek biçimliymişler. Ebu Hüreyre'nin anlattığı bir hadise göre, Peygamberin cinleri açıkça gördüğü anlaşılmaktadır. *"Dün gece cinden bir ifrit, namazı bozdurmak için bana birden hücum etti; Tanrı, ona istediğimi yapmaya fırsat verdi. Sabah olunca, onu hepinizin görmesi için, mescidin direklerinden birine bağlamak istedimse de kardeşim Süleyman'ın, ya Rab, beni yarlığa ve benden sonra kimseye uymayacak bir meleği bana bağışla, demiş olduğu hatırıma geldi"*. Sözde bu cin, kediye benziyormuş. Hz. Ayşe'nin anlattığı bir hadis ise, yukardakinin aksi iddiadadır: Zira, bu hadiste Peygamber, *"Onu yakalayıp yere yatırdım ve dilinin soğukluğunu elimin üzerin hissedinceye kadar boğazını sıktım"* demektedir. Mistik hayal gücünün icat ettiği bu trajik sahnenin gerçek olarak mı, yoksa bir sanrı, ya da yanılsama mı olduğunu belirtmek ve incelemek olanaksızdır. Fahreddin-i Razî'nin anlattığına göre, Tanrı, Hz. Muhammed'i, sanki bütün insanlar Müslüman olmuşlar da, bu onurdan yalnız habis ruhlar yoksun kalmışlar gibi, cinleri de dine davet etmeye memur etmiş ve bu maksatla Kur'anı dinlesinler diye bir büyük cin de yollamış. Said bin Cübeyr, iblisin, cinleri, Peygamberin Mekke'ye dönmek üzere olduğu bir günde, yoldaki bir dereye göndermiş olduğunu anlatır. Bir söylentiye göre de, göklerden taşlanarak yere inmeye mecbur edilmiş olan cinler, Peygamberin okumakta olduğu Kur'anı dinlemişler. Ebu Hayyan, 'Bahr' adlı tefsirinde, Hz. Muhammed'in Nasibin cinlerine nasıl Kur'an okuduğunu, sanki orada kendisi de bulunmuş gibi hikâye eder. Kur'anda da, cinlerin ayetleri dinlemiş olduklarından söz edilir: *"Cinlerin birtakımını, sana Kur'anı dinlesinler diye göndermiştik; buna hazır oldukları vakit, susun, dinleyin, dediler; bittiği vakit de döndüler, sakındırmak için kavimlerine gittiler"*. Bu cinler, kavimlerine Hz. Musa'nın kitabından sonra, kendinden evvelki kitapları onaylayan bir kitabı dinlemiş olduklarını ve bunun doğru yola kılavuzluk ettiğini anlatmışlardır (Ahkaf, 29-31). Diğer bir surede de şöyle deniliyor: *"De ki, bana birtakım cinin dinleyip de acayip bir Kur'an dinledik, dedikleri vahyolundu; irşat ediyor, biz de ona iman eyledik. Rabbimize hiç kimseyi ortak saymayacağız"* (Cin, 1-2) ve, *"Biz, insan ve cinden hiç kimse, Tanrı'ya karşı asla yalan söylemez sanmıştık; insandan bazı erler, cinden bazı erlere sığınıyorlardı da onların azgınlıklarını artırıyorlardı"* (Cin, 5-6). Bir gece, Peygamberimiz, Rahman suresini okurken cin taifesinden bazıları gelmiş ve okunmakta olan ayetleri dinledikten sonra, Hz. Muhammed'e iman etmişler ve işittiklerini de gidip öteki cinlere anlatmışlar. Bu bildiri de Kur'anda bulunduğu için, ger-

çekliğinden kuşkulanmamak her Müslümanın ödevidir; fakat cinlere inanmak Müslümanlığın ana koşullarından değildir.

Cinler de cennet veya cehenneme gideceklerdir. Zira, bunların da imanlı ve kâfir olanları vardır. Bu nedenden, *"Ey cin ile insan, sizinle uğraşacağız"* (Rahman, 31) denilmiştir. Peygamberler arasında yalnız Hz. Süleyman, cinlerden faydalanmıştır. Ona verilmiş olan Tanrısal nimetler dolayısıyle, *"... Hem Rabbinin izniyle elinin altında çalışan cinler de vardı"* (Sebe, 12) denilmekte ve daha aşağıdaki ayetlerde cinlerin, Hz. Süleyman'a saraylar, heykeller, havuz gibi tepsiler ve sabit kazanlar yaptıkları bildirilmektedir. Nitekim, Hz. Süleyman, Saba Kraliçesi Belkıs'ın kendisine itaat etmesini istediği kutsal hikâyede, *"Cinden bir ifrit, ben de, onu sana, sen makamına gelmeden getiririm"* (Neml, 40) sözleriyle bu peygambere karşı sadakat ve hizmetini arz etmiştir. Hz. Muhammed, cinlerin de peygamberi olduğu halde, bunlardan faydalanmamıştır; yani, Yüce Tanrı, sevgili elçisine, Hz. Süleyman'a vermiş olduğu türlü kuvvet ve servetlerin hiç birini bağışlamamış; sanki onun, bir İsrail peygamberi gibi değil, yetkin bir insan gibi çalışarak başarı göstermesini istemiştir.

Kur'anda, Hz. Muhammed, ibadet ederken cinlerin kitle halinde bu ibadete katıldıklarına işaret edilir: *"Tanrı'nın kulu Muhammed, Tanrı'ya ibaret için namaza kalktığı vakit, cinler onun etrafında keçe gibi kalabalık olurlardı* (Sad, 19). Her ne kadar cinler, kâhinlere yardım ederlerse de, onların gaip hakkında hiç bir bilgileri olmadığı da ileri sürülerek, falcılık ve kâhinliğin olanaksızlığı öğretilmiş olur: *"Cinler, gaybi bilmiş olsalardı, o zilletli azap içinde bekleyip durmazlardı"* (Sebe, 14).

Alusî, İbn Hatim, İbn Merduye gibilerin tefsirlerinde açıkladıkları ve özet olarak Kur'an ve hadislerde ve Hz. Muhammed'in hayatına dair gerçek veya uydurulmuş, yakıştırılmış söylentilerde, cinlerin oldukça önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, bunların gerçekten var olup olmadıkları hususunda türlü mezhepler ve din bilginleri, birbirine uymayan inançları savunmuşlardır. Bazı İslâm filozof ve düşünürleri, bunları yeryüzünün ruhları saymış, Mutezile ise, tamamen inkâr etmiştir. Fahreddin-i Razî ve Farabî, cinlere inanmışlar, fakat İbn Sina, sanki yetiştiği dönemlerde mikrop biliniyormuş gibi, bunların türlü şekillerde meydana gelen havasal bir hayvan olduklarını iddia etmiştir. Büyük bir filozof ve hekimden de başka türlüsü beklenemezdi. Eş'arîler, cinleri bedenden yoksun olan bir hayat kuvveti saymışlar ve bunların girdikleri cisimlere canlılık verdiğini iddia etmişlerdir. Herkesin kendi gözleriyle görmesi olanaksız olan cinlerin bedenli olduklarını kabul edenler de vardır. İbn Haldun, bunların varlık ve yokluğu hakkında kesin bir bilgi vermekten çekinir. Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin, 'Varidat' adlı eserinde, «Cin, diyor, insanların hayal gücü kuvvetiyle gördükleridir». Cinleri duyularımızla algılayabilseydik (idrak), onların nesnel bir gerçekliği olur ve herkes tarafından da algılanabilirlerdi. Ona göre, şeytan, haktan, yani doğru yoldan uzaklaştıran, melek ise hakka teşvik eden her şeydir. Melekler ve şeytanlar, insanın kendisindedir. Bu cesaretle savunulmuş düşünceler, din bakımından kâfirlik sayıldığı için, gerçek din bilgisinden yoksun olan yüz milyonlarca Müslüman, yüzyıllardan beri, cinler, şeytanlar ve meleklerle bozulmuş olan akıllarını bir türlü başlarına ala-

rak gerçek bilim ve bilgeliğe hizmet edemedikleri gibi, Müslümanlığın yüce gerçeklerine de akıl erdirememişlerdir. Çağdaş tefsircilerle pozitif bilgilere değer veren İslâm düşünürleri, cinleri bir çeşit mikrop saymaya meyletmektedirler. Diğer bazı tefsirciler de, cin deyiminin Kur'anda Müslüman olmayan yabancılar, müşrikler ve özellikle Yahudiler anlamında kullanılmış olduğunu anlatırlar ki, bazı ayetlerin anlaşılabilmesi için, böyle bir yorumlamaya başvurmaktan başka çare yoktur.

Bize göre, cinler, çok zeki, pek marifetli insanlarla, hileci ve kurnaz kişileri yahut da insanın kendi iç âleminde baskısı eksik olmayan birtakım kötü tutkuları simgeleyen edebî ve mistik bir terimdir. İslâm düşünürlerinin en bilginleri, kâfirlikle suçlandırılmaktan korkar ve çeşitli çevirtilerle (tevil) cinleri onaylar gibi görünerek inkâr ederlerken, çağımızda onların söylemek isteyip de çevirti yollarına saptıkları cin kavramının, gerçekte nesnel bir varlık olarak var olmadığını, bunların, Müslümanlıktan önceki halk kültür ve geleneklerinde yaşatılmış birer mistik efsane olduğunu ve Hz. Muhammed, halka hitap ederken, onların anlayacağı bir dilden, kavram ve efsanelerden faydalanma zorunda kaldığını söyleyebiliriz. Bugün cinler, hemen her toplumda, çocuk ve halk masallarının başlıca kahramanları ve mistik serüvenlerle söylentilerin garip ve gülünç tasarımları olarak birer öykü konusudurlar. Yüksek seviyeli din adamları ise, bunlar üzerinde fazla durmamayı tercih eder gibi görünmektedirler. Daha doğrusu, ayetler ve hadislerle varlıkları onaylanmış olan cinleri, akıl ve bilim kabul etmediği için, bunların türlü anlamlara gelen benzetmeler ve simgeler olduğunu ileri sürmek zorunda kalan Tanrıbilimcilerle tefsirciler, iman ve gerçeklik bakımından türlü çelişkilere düşer ve farkında olmadan kutsal kitabın bildirilerini zayıflatmış olurlar.

IV

ŞEYTAN VEYA İBLİS

"Şeytanlarımızı göremiyoruz; zira biz kendimizi göremiyoruz".

Villeneuve

Kur'anın LVIII. suresinde (Mücadele, 10 ve 18) kullanılmış olan şeytan veya iblis sözcükleri, bazen anlamdaş, bazen de sanki birbirinden farklı iki şer meleği gibi görünürlerse de, gerçekte ikisi bir ve aynı yaratıktır. Buna melek deyişimizin nedeni, Tanrı katında bulunmuş olması, Tanrı ile konuşması, nihayet Tanrı'nın emirlerine baş eğmeyecek kadar da cesaretli oluşudur. Şeytan sözcüğü, Kur'anda bazen çoğul olarak kullanıldığı halde, iblis sözcüğü daima tekil olarak kullanılmaktadır. İslâm imanının esaslarından biri de hayır ve şer'in Tanrı tarafından yaratıldığı dogması olduğu için, Tanrı'nın şeytan'ı şer işiyle görevlendirmiş olduğunu kabul etmek gerekir ve türlü ayetlerle hadisler de bunu açıkça bildirir. Zaten şeytan, Âdem'den evvel yaratılmış olduğu için, şer, insanın değil, şeytanın eseridir. Hz. Mevlâna, 'Mesnevî'sinin ikinci cildinde şerri Tanrı'nın yaratmış olduğundan söz ederek, bunu ispat etmek için türlü kanıtlar getirmeye çalışır.

Gerçekte şeytan, Mazdeizmin Ehrimen'inden ve Brehmenizmin Vişnu'sundan başka bir şey değildir ve bütün ilkel ve kitapsız dinlerle mitolojilerde şeytanın işlerini yapmakla görevli, türlü adlarda kötülük ruhları vardır. Bu itibarla şeytan, Müslümanlıktan önce de başka kavimlerin ve özellikle Samî kavimlerin mistik geleneklerinde önemli bir yer tutmuştur ve mistik hayal gücü, onu türlü sıfatlarla süslemiş ve ona, sonu trajik olan birtakım ödevler yüklemiştir. Şeytan, bütün kitaplı Samî dinlerde ve özellikle Müslümanlıkta kibirli, kendine güvenen, asi bir melektir: *"Meleklere, Âdem'e secde ediniz dediğimiz vakit, secde ettiler; fakat iblis, topraktan yaratılmış olana mı secde edeceğim, dedi"* (İsra, 61). Böylece, *"İblis, kibirlendi ve kâfirlerden oldu"* (Sad, 74). Bunun üzerine Tanrı, onu huzurundan kovuyor ve, *"Ceza gününe kadar lânet edilecektir!"* diyorsa da, yüce gücü her şeye yeten Ulu Yaratan, onu yok etmeyi murat etmemiştir; ve ona üstün bir zekâ vermiştir, bunun içindir ki, iblis, zekice yalvarmasını ve Tanrı'dan bazı şeyler istemesini pek iyi bilmiştir: *"Ey Rabbim, bana onların yeniden dirilecekleri güne kadar mühlet ver"* dileğinde bulunmuş, Yüce Tanrı da: *"Vakti bilinen güne kadar kendisine mühlet verilenlerdensin"* (Âraf, 11-17; Sad, 80-81) diyerek onun dileğini kabul etmiştir ve iblisin insanlara, yeryüzündeki fenalıkları güzel göstereceğini, kullarından halis olmayanları yoldan

çıkaracağını anlatmıştır (Hicr, 33-40). Bir başka surede de iblis, Tanrı'ya şöyle meydan okur: *"Beni kıyamet gününe kadar geri bırakırsan, azı müstesna olmak üzere onun* (insanın) *zürriyetini avcumun içine alırım"*. Bunun üzerine Tanrı da, *"O zürriyetten gücün yettiği kimseler üzerine meleklerinle, atlı ve yayalarınla yürü, malları ve evlâtlarıyle ortak ol; onlara vaitlerde bulun. Şeytan ancak gurur veren şeyleri vaad eder"* (İsra, 62-64) buyurur. Bu suretle Ulu Tanrı, ayrıca melekleri de bulunduğu anlaşılan şeytanın insanları yoldan çıkarması için gereken müsaadeyi vermekte ve hatta kendisi de bu konuda şeytana yardım etmektedir: *"Her kim Rahmanın zikrinden yüz çevirirse, biz ona dost olarak bir şeytan hazırlarız; oysaki onlar, kendilerini doğru yolda zannederler"* (Zuhaf, 36-37).

Şeytanın ilk baştan çıkardığı yaratık, Havva anamızdır. İblisin Taha suresinde de görülen bu cesaret ve kurnazlığı, Tevrat'takinin aynıdır ve Tanrı ile olan konuşmasında da iki kutsal kitap arasında az fark vardır. Bir başka surede şeytan, Tanrı ve insan iradesine direnen rakip bir kuvvet gibi görünür: *"... Senden önce gelen ümmetlere de peygamberler gönderdik; şeytan onların edimlerini* (amel) *gözlerine hoş gösterdi de, peygamberlerini yalanladılar; bugün onların velileri, şeytandır"* (Nahl, 63). Zira, şeytanın görevi, Tanrı'nın kendine vermiş olduğu müsaadeye dayanarak, insanları Yaradan'dan uzaklaştırmak ve rezilliğe sürüklemektir. O da cinler gibi Tanrısal olan her şeye düşmandır. Bununla birlikte insanın Tanrı'yla şeytandan birini seçmesine izin verildiği vakit bile, doğru yolu seçmek, Tanrı'nın isteğine bağlıdır ve şeytanı gerektiği zaman insanlara, hatta peygamberlere bile musallat eden de Tanrı'nın kendisidir: *"Biz her peygambere, insan ve cin şeytanlarını düşman kılmışızdır"* (En'am, 111 ve Âraf, 27); *"O şeytanları, o kâfirlere saldırttığımızı ve onları kışkırtıp durduklarını görmedin mi?"* (Meryem, 83) ve, *"Tanrı'nın izni olmadan şeytan, hiç bir zarar veremez; iman edenler, Tanrı'ya tevekkül etsinler"* (Mücadele, 10).

Anlaşılıyor ki, insan ve cinlerin şeytanları da başka başkadır. Kur'anda kullanılan *insan şeytanı, cin şeytanı* (En'am, 112) deyimlerinden, âlemde kötülük yapan bir gizli kuvvetin varlığı kabul edilmektedir. Sünnet ehli, bu kuvvetin, yani şeytanın maddesel olarak mevcut olduğuna inanırlar; yani görünmeyen birtakım kötü ruhların varlığını kabul ederler. Genel olarak Müslümanlar, buna inandıkları için, esasları Yahudilerden alınmış olup Samî kavimlerin bir geleneği olan abdest, şeytanlarla habis ruhların şerrinden kurtulmak için uygulanan bir temizliktir. Şeytanın insanları yoldan çıkarmasına Tanrı izin vermiş olmakla birlikte, ondan korunma önerileri de ihmal edilmemiştir: *"Kullarıma söyle ki, en güzel olanı söylesinler; zira şeytan, onların aralarını açar; o, insanın açık bir düşmanıdır"* (İsra, 53); *"Ben size şeytana tapmayın, o size açık bir düşmandır diye yemin etmedim mi?"* (Yasin, 60); *"Rüyanı kardeşlerine anlatma, sonra seni tuzağa düşürürler; şeytan, insana belli bir düşmandır"* (Yusuf, 6).

Şeytan kimdir? *"Ancak yakın dostlarını korkutanlardır"* (Âli İmran, 173). Şeytanların insanları günaha sokmak için uyguladığı yöntem pek basittir; o, *"Kâfirlere yaptıkları her şeyi süslü gösterir"* (En'am, 43); fakat, *"Takva içinde olanlar, şeytandan bir kuşku ilişince zikreder ve basirete sahip olurlar"* (Âraf, 201). Zaten, *"İman ederek Rablerine tevekkül edenlere onun musallat olması olanaksızdır"* (Nahl, 99); zira, şeytan, *"Vebale giren bir sahtekâra yüklenir"*

(Şura, 222). Bununla birlikte, *"Halktan bazıları da, bilgisizlikleri yüzünden Tanrı'yla savaşır ve her kaypak şeytanın ardına düşer"* (Hac, 3). Bu itibarla en iyisi, *"... Seni şeytan dürtecek olursa, Tanrı'ya sığın, işiten, bilen O'dur"* (Fussilet, 36); *"Ey iman edenler, şeytanın adımlarına uymayın, şeytanın adımlarına uyan* (bilsin ki) *o, en kötü ve reddedilmiş olan şeyleri emreder"* (Nur, 21); *"Akrabaya, miskine, yolda kalmış olanlara haklarını ver; fakat büsbütün açıp saçma; zira, açıp saçan şeytanın kardeşidir ve şeytan ise, Rabbe karşı nankördür"* (İsra, 26-27).

Özet olarak şeytan, her türlü kötülüğün ve insel zayıflıkların simgesidir; kardeşlerin arasını açan, Hz. Musa'yı bir yumrukta adam öldürmeye sürükleyen (Kasas, 15), unutturan, kötülükleri hatırlatan ve buna teşvik eden, kâfirlerin zanlarını kendilerine doğru gösteren, *"Kendilerine doğru yol göründükten sonra, küfre dönenlere, bunu kolaylaştıran ve mühlet veren şeytandır"* (Muhammed, 25). Bunun içindir ki, Tanrı, onunla cehennemi tıklım tıklım dolduracaktır (Sad, 84-85). Şeytan, kendisine uyanlara hayasızlığı ve yasak edilen şeyleri emrettiği için, iman edenlerin ona uymaması gerekir (Nur, 21). Kur'an, şeytanın şerrine o denli önem vermiştir ki, her sure, yalnız rahman ve rahim olan Tanrı'nın adıyla başlamaz, aynı zamanda, *"Kur'an okunduğu vakit, Tanrı'ya sığın, kovulmuş olan şeytandan sakın"* (Nahl, 98) emrini verir. Nitekim bütün dualar ve kutsal metinler okunmadan önce, *"Racim* (kovulmuş) *olan şeytandan Tanrı'ya sığınırım"* tümcesi söylenir ve sonra, *"Rahman ve rahim olan Tanrı adıyla"* denilir. Besmele denilen bu kutsal başlangıç, cinleri kovmaya ve işlere şeytanın karışmamasına da hizmet eden mistik bir formül veya dövizdir.

Hz. Muhammed'in şeytan hakkındaki telkinini, insan iradesini kuvvetlendirmek ve bir işe başlamadan önce, onun hayır ve şerle ilişkisini derinden düşündükten sonra hareket etmek, yani her akla gelen geçici, faydalı ve doğru gibi görünen hallere kapılmamayı ihtar etmek gibi bir ahlâksal ödev saymak lâzımdır. Şeytana günah işleten, onu insanları baştan çıkarmaya memur ve şeytanın bu konudaki isteklerini kabul ederek kıyamete kadar kötülük etmesine izin veren Yüce Tanrı'nın kendisi olduğu halde, cehennemi onunla ve ona uymuş olanlarla dolduracağına dair olan ihtarlar, layik adalet ilkelerine aykırı bir haksızlıktır. Bu itibarla şeytanı gerçekten bir Tanrı yaratığı saymaktansa, onu erdem dışı tutkuların bir simgesi gibi telakki etmek, Sünnî kelâmcı anlayışına aykırı olsa bile, akla daha uygun bir gerçek olsa gerektir. Bunu pek iyi anlamış olan yeni tefsircilerle din bilginleri de, şeytanın her çeşit fenalığın kaynağı olan kötü tutkularımızdan başka bir şey olmadığını savunmaya özenmektedirler.

Simgesel olarak şahıslandırılmış olan şeytanın, bir özgürlük meleği olduğunu kabul edenler de vardır. Onu, kendi kötü tutkularımızı hoş göstermeye hizmet eden bir mantık sayanlar da vardır. Dante, 'Cehennem'inde konuşturduğu şeytana, «Belki de benim bir mantıkçı olduğumu bilmiyordun, değil mi?» dedirtmekte, ozan Baudelaire de, «Şeytanın en yüce hilesi, bizi, kendinin var olmadığına inandırmaktır» diyerek onun bu mantıkçılığını onaylamaktadır. Şeytan, hemen bütün dünya güzel sanatlarının da konuları arasında önemli bir yer

tutmuştur; ve aldatmak için birçok kutsal kitaplarda yılan kılığına girmiştir. Oswald Wirth'in kaydettiğine göre, Âdem'le Havva'nın cennetten kovulmasına neden olduğu anlaşılan yasaklanmış meyveyi veren yılanın, eskiden beri kullanılan ve bilinen bir simge olduğu anlaşılmaktadır. Suyun akışıyla yılanların çayırlar arasında kayıp gidişi arasında bir andırış gören insanlar, sudaki hayatsal özeliğin (hassa) yılanda da var olacağını düşünerek bu hayvanı bir hayat simgesi saymışlardır. Kutsal kitaplardaki yılan simgesi budur. (Nitekim, Arapçada hay sözcüğü, yılan demektir ki, diri anlamına gelen hayy sözcüğüne benzediği inkâr edilemez). Ligure'ler, bu andırış dolayısıyla, bu sürüngeni kutsal saymışlardır. Eski Yunanlılar da aynı anlayıştan hareket ederek, yılanda şifa verici (curatif) bir gücün bulunduğunu kabul etmişlerdir. Bunlar, Eskülab'ın tapınaklarına, hastaya dokunur dokunmaz şifa verdiğini zannettikleri Ophidiens'leri soknuşlardır. (Bugün hekimlerin rozet, döviz veya meslek arması olarak yılanı seçmiş olmaları da bu eski inançlar geleneğinin ürünüdür). Yine eski Yunanlıların Ouroboros adını verdikleri pek büyük bir yılan vardır ki, kendini kuyruğundan yer; bu, ebedî, başlangıcından itibaren mahvedilemeyen genel hayatı simgeleştirir (Bu simgeden Herodot da faydalanmış ve uygarlığı böyle bir yılan saymıştır). Tevrat'ta Havva'yı baştan çıkaran yılan ise, Phtyon familyasındandır ve Pythonisses denilen kâhin rahibelerin ilhamcısıdır. Bu kadınlar, ortaçağdaki Paracelse gibi, yıldızsal ışınlardaki (lumière astrale) sırları okuyabilirlermiş. Birçok kavimlerde görülen erkek üretme organına (fallüs) tapma ve bu organın taştan veya madenden yapılmış anıtlarına saygı göstermeleri, onun yılana olan benzerliğindendir (Oswald Wirth, 'Le Mystére de l'Art Royal', Paris, 1947).

Kaybedilmiş cennet, gerçekte insanın ekip biçmekten ve herhangi bir sorumluluk, gayret ve utanma duygusuna kapılmadan hayvanlar gibi yaşadıkları sözde mutlu bir dönemin anısıdır. Yılanın lânetlenmesinin nedeni de, insanı, bu hayvanlık döneminin bilinçsiz, çalışma yorgunluğundan uzak bir hayat tarzından ayırıp yaşamak için çalışmaya zorlayan zahmetli bir hayat tarzına sürüklemiş olmasıdır. Goethe, 'Yeşil Yılan' adlı güzel hikâyesinde, yılana büyük saygılar gösterir; bu büyük ve ışınlı yılanı, âlemi kurtarmak için hayat nehrinin iki sahilini birbirine bağlayan bir köprüye dönüşmüş (istihale) olarak betimler; yani, bu büyük adam da yılanı, bir hayvan veya şeytan diye değil, hayatın yüksek sırlarını ilham eden bir simge saymış ve kutsallaştırmıştır. Bize göre de yılan, kadında uyanan ilk zekânın, yani insanı hayvanlıktan düşünen varlık mertebesine yükselten hayatsal kuvvetin ve üremenin simgesidir. İnsan, bu sayede utanmayı, iyiyi, kötüyü, üreme organlarını kapamayı öğrenmiş ve Tevrat'ın deyimiyle Tanrı'ya benzemeyi başarmıştır. Talmud, Samaêl denilen ve şeytanların başkanı olan başka bir melekten de bahseder. Şeytan, kötülüklerin şahıslanmış bir örneğidir ki, insanı baştan çıkarmak ve Tanrı katında suçlamak, ölüm cezasını belirlemek, nihayet öldürmek gibi dört işle görevlidir. Bu son görevi dolayısıyla, İbranîler ona ölüm meleği adını vermişlerdir (A. Cohen, s. 92-104). İslâm inançlarında olduğu gibi, şeytan, salih insanları baştan çıkaramaz ve bu insanlar, her bakımdan, meleklerden de üstündürler. Anlaşılıyor ki, İslâm dininde adı geçen şeytan da Hz. Muhammed'den, hatta binlerce yıl önce Doğu' da ve Batı'da aynı sistem ve motiflerle işleyen mistik hayal gücünün verilerin-

den başka bir şey değildir; ve Peygamberimiz kendi ahlâksal ülkülerini, ulusunun ve aralarında yaşadığı Hıristiyanlarla Musevîlerin temel inançları üzerine inşa etmiştir. O, bu yolda karşılaşacağı zorluk ve engelleri azaltmak için, halkın öteden beri bağlanmış olduğu batıl inançlara desteklik eden imgelerle terimleri kullanarak, kendi ülküsüne daha anlaşılabilir bir renk vermek zorundaydı. Bu zorunluluk, onun, *"Halka, akıllarının seviyesine göre söyleyin"* şeklinde ifade ettiği propaganda ilkesine de uygundur.

V

KIYAMET VE ÖLÜMDEN SONRA DİRİLME

"Yüce Tanrı'ya döneceğiniz günden sakınınız".
(Bakara, 282)

Mistik hayal gücünün en trajik buluşlarından biri de, kıyamet olayıdır. Bu konu, ruhun niteliği, ölüm ve ölümden sonra dirilme problemleriyle ilgilidir; biz burada, bu üç problemi ayrı bir bölümde inceleyeceğimiz için, sadece ahrete dair olan inançlar üzerinde duracağız. Bu konudaki tasarımlar da, birçok diğer İslâm inançlarında olduğu gibi, daha eski kavimlerle dinlerden süzülerek Hz. Muhammed'de bütün tereddütlere son veren kesin bir gerçek şeklini alır. En eski Yunan dininde ruh, styks denilen bir yeraltı ırmağından geçerek bazı yeraltı Tanrıları tarafından yargılanır; suçlu ruhlar, tartaros (cehennem) denilen bir cezaevine gönderilir; günahsız ruhlar da, Elysion denilen cennette mutlu bir ömür geçirirler. Buna rağmen Homeros, «İnsan, yeraltındaki ahret hayallerinin hepsine hükmetmektense, yeryüzünde gündelikçilik ederse» daha iyi olacağını savunma cesaretini gösterir (İliade). Eski Mısır'da da birçok kısımları Müslümanlığa geçmiş olan bu inancın romantik ve dramatik özellikleri yaşatılmış, belki de oradan ve daha çok Babil köleliği döneminde Kaldelilerden ve Mazdeizmden sızarak Yahudilere de geçmiştir. Vakıa, Tevrat bu konuda açık bir bildiriden yoksundur ve Yahudi şeriatını kapsayan Tesniye bölümünde görülen vaatlerin hepsi (XXXII, 39), bu dünyada başa gelmesi olanaklı olan yaptırımlardır; fakat, M.Ö. II. yüzyılda yaşamış olduğu sanılan Daniel peygamberin kitabında (XII, 2, 13), *"Toprak altında uyuyanların birçoğundan bazısı, ebedî hayata, bazısı da ebedî hakaret ve rezilliğe uğramak üzere uyanacaklardır"* denilmektedir. Nitekim Farsîler de, Sadukîlerin inancına aykırı olarak, ölümden sonra dirilmeye inanmaktaydılar. Talmud'da da, Mahşerde bütün ölülerin Kudüs'le Zeytindağı arasındaki bir vadiye, yüzükoyun sürünerek gidip hesap vereceklerini anlatır; fakat Sadukîler, ölümden sonra dirilmeye inanmazlar. Buna itiraz edenler, ölülerin, elbiseli olarak gömüldükleri için, yine elbiseli olarak dirileceklerini savunurlar. Talmud, bütün insan eylemlerinin bir kitapta yazılı olduğunu ve ölen bir insana öteki dünyada tekmil edimlerinin sırasıyla kendilerine okunup sayılacağından da söz eder (A. Cohen, s. 443). İslâmdaki Mahfuz Levha ile türlü vesilelerle sözünü ettiğimiz ve edeceğimiz edimlerin defteri (Defter-i Âmal) kavramlarının kaynağı da, haham Tanrıbilimcilerinde ve İbranî gelenceklerinde saklı olduğu anlaşılmaktadır. Zerdüşt, kıyamet fikrini savunmuşsa da, o, bu konuda Mısırlılar kadar açık ve ayrıntılı bilgiler vermemiştir.

Bu inanç, Hıristiyanlıkta da pek ihmal edilmiş değildir. Saint Paul, Selâniklilere yazmış olduğu 'Mektuplar'ın birincisinde (IV, 16-17), baş melek tarafından surun üfürüleceğini, Mesih de ölmüş olanların ayağa kalkacaklarını, bunların Rabbi karşılamak üzere göklere yükselerek daima Rab'le beraber kalacaklarını anlatır. Bu veli Korentlilere yazdığı birinci mektupta (I, 7-8; III, 13; IV, 5; VI, 2-3; VII, 26, 29; XVI, 3; XVI, 22) ölümden sonra dirilmek ve evrenin yakında gerçeklenecek sonu hakkında ısrarla durur, *İsa*'nın ölümden sonra dirilmesini, tüm insanların da öldükten sonra dirileceklerinin güvencesi sayar. Bir dinin hak olup olmayacağını bu inanca bağlamak yetişmez sanırız. Zira, buna hiç de inanmayan büyük dinler vardır. Örneğin, Çin, din ve felsefelerinde bu konuya değer verilmemiş, Buda da kutsal kişilerin ölüm dışında yaşamaya devam edip etmemelerinin, kutsallık yolunda hiç bir ilerlemeye hizmet etmeyeceğini, zira bu türlü inançların, sükûn ve aydınlık verme bakımından ruha hiç bir fayda sağlamayacağını savunmuştur. Taocu rahipler, ahrete inanır, hatta kutsal insanlara, suyun, ateşin ve zararlı hayvanların hiç bir etkide bulunamayacağını bildirirlerse de, (Hz. İbrahim'in Nemrud'un ateşinde yanmadığı gibi), Çin düşünürlerinden Tchouang-tseu, bütün bu masallara inananların dar zekâlı kimseler olduğunu anlatır. Taoculuk inançları arasında mitolojik hayallerle süslenen Kou-che adalarının cinleri hakkındaki betimlemelerle inançları da reddeder. Lao-tseu, kendi hayatını, özenerek erdemlik içinde düzenlemekte uzman olanların asla ölmeyeceklerini, böyle bir adamın, ne gezilerinde, ne savaşlarında, hiç bir ölüm tehlikesi ile karşılaşmayacağını telkin eder. Bu dine göre, ölmek, evrensel hayat ahengine, kendiliğinden uymaktır. (Buda ve Hz. İsa gibi kutsal kişilere, vahşî hayvanların saldırmadıkları inancı da bu türdendir). (Marcel Granet, s. 418). Genel olarak Doğu'nun büyük dinlerinde, kıyemete dair açık ve belirgin inançlar yok gibidir. Çünkü, onların ölüm hakkındaki düşünceleri, kitaplı dinlerin telkinlerine benzemez.

Müslümanlıkta ise, bu konuya fazlasıyla önem verilmiştir. Hz. Muhammed, ruhun ölmezliğine değil, öldükten sonra dirilmesine inanmayı, imanın esaslı koşulları arasına koymuştur. Bunun içindir ki, hemen hiç bir İslâm mezhebi, tarikatı ve hatta pek az istisnasıyla filozofu, bu inanca açıkça karşı gelmiş değildir. Bunlar, açıklama ve yorumlama bakımından aralarında bazı farklar göstermiş olsalar bile, esasta birleşmiş gibidirler. Müslümanlıkta Tanrı'nın büyük güçlerinden biri, *"Diriyi ölüden ve ölüyü diriden çıkarmasıdır"*. Bu ayetten Tanrı'nın her şeye gücü yettiği ve ölüleri de diriltebileceği sonucu zorunlu olarak çıkar. Hz. Muhammed, bu konuyu, ahlâksal, hukuksal ve siyasal bir disiplin aracısı olarak en ince ayrıntılarıyla açıklamıştır. Bir ahret hayatının var olabilmesi için ölülerin dirilmesi, Mahşer denilen bir yerde toplanmaları ve kıyametin kopması gerekmektedir. Şeytanın insana kötülük yapabilmesi için, bir ayette, *"Bana bâsolunacakları güne kadar mühlet ver, dedi"* (Âraf, 14) ve diğer bir ayette de, *"Tanrı dedi ki, onda o tarzda yaşayacaksınız ve onda öleceksiniz ve yine onda çıkarılacaksınız, bâs ve haşrolunacaksınız"* (Âraf, 25) denilmekte ve bundan maksadın da, halka işlemiş oldukları eylemlerin niteliğini göstermek olduğu anlaşılmaktadır (Zilzal, 1-16). Başka bir maksadın da, kimlerin iyi edimlerde (amel) bulunup bulunmayacağını anlamaktır (Mülk, 2; En'am, 95). Acaba

Yüce Tanrı, öldürüp diriltmeden edimlerimizin nasıl olacağını bilemez midir ki, bu trajik olaya başvuruyor, gibi bir düşünceyi akla getirmek, iman bakımından tehlikelidir; fakat, bunu düşünmemek de elimizde değildir; zira, insanı böyle düşündüren de kendisidir.

Hz. Muhammed'e göre de, hemen bütün mistik inançlarda olduğu gibi, biri içinde yaşadığımız bu fani dünya hayatı, diğeri öldükten sonra dirilerek bir daha ölmemek üzere yaşayacağımız ebedî ahret hayatı olmak üzere iki âlem ve iki hayat vardır. Ahret hayatı, dünyadaki hayatımızın inanç ve eylemleri dolayısıyla yüklenilen sorumlulukların yaptırım alanıdır. Dünyada yapmış olduğumuz iyilik ve kötülüklerle, Kur'anın ve Peygamberin emirlerine itaat ve iman etmenin veya etmemenin gerektirdiği ödül ve cezaların ahrette tatmak, Tanrısal irade ve kararın zorunlu bir sonucudur. Bu bakımdan ahret hayatının ebedî haz ve azabı, insanların dinsel ve ahlâksal vazifelere uymasında önemli bir eğitim aracısı olmuştur. Bunun içindir ki, evvelki bahislerde gördüğümüz gibi, peygamberler, yalnız müjdeci değil, sakındırıcı olarak gönderilmişlerdir. Bu esas, bir ilke olarak kabul edildikten sonra, insanlığın yeniden dirilmesini takip edecek olan serüveni için, mistik hayal gücünün en eski din ve kavimlerden akıp gelen ölüm ötesindeki âleme dair tasarımlara, Arabistan çöllerinin coğrafî ve iklimsel özelliklerine ve Arapların ahlâksal karakterlerine uygun şekiller vermesinden daha doğal bir şey olamaz. Evvelâ ölüm melekleri, eceli gelmiş olanların yaşına başına bakmaksızın, canlarını alırlar. Kur'anda adları bildirilmemiş olmakla birlikte, bütün ölenler, mezarlarında, Münker, Nekir denilen iki sorgu meleğinin sınavından geçerler. Dünyadaki iyilik ve kötülükleriyle iman ve eylemlerinin Tanrısal emirlere uygunluk derecesine göre verilecek azap ve ödüller mezardan başlamış olur. Hz. Ayşe, Peygambere, *"İnsanlara mezarlarında azap edilir mi?"* diye sorduğu zaman, şu karşılığı almıştı: *"Ondan* (yani, kabir azabından) *Tanrı'ya sığınırım"*. Buharî'nin 'Sahih'indeki hadislerden anladığımıza göre, Hz. Muhammed kabir sualine, ölünün mezardaki duygularına önemle temas etmiş, örneğin, *"Ölüye, ailesinin kendisine ağlamasından dolayı azap edilir"* demek suretiyle, insanın ölmüş olmakla sağlığındaki duygularından kurtulamayacağını telkin etmiştir. Kabir azabı konusunu, türlü seviye ve anlayıştaki vaizler, halka imana uygun bir eğitim ve inanç verebilmek için, korkunç betimlemelerle telkin ederler. Yeni gömülmüş olanın başucunda telkin vermekten başlayarak, kabir sualine, kabir azabına ve ölünün mezardaki duygularına dair öyle hadisler ve söylentiler vardır ki, bunlar, safdil bir insanı bir psikoz haline getirmeye kâfidirler.

Kur'anda kıyamet, bir hesap günü'dür, aldanma günü'dür, bir fasıl, yani ayırma günüdür, çevreleme ve tartı (mizan) günüdür. Ölüler, asıl bugün dirileceklerdir; Meta İncil'indeyse, ceza günü'dür (X, 15; XI, 22; XII, 26). Zamanını Tanrı'nın önce saptayıp ne vakit koparacağını kendisinden başka kimsenin bilmediği kıyamet, bir hadise göre, cuma günü kopacaktır. Ebu Hüreyre'nin anlatmış olduğu bir hadiste, *"Üzerine güneş doğan günlerin en hayırlısı cuma günüdür. Âdem, o gün yaratıldı, o gün cennetten kovuldu, o gün cennetten çıkarıldı, kıyamet de cumadan başka bir günde kopmayacaktır"* denilmektedir. Ne hicrî, ne de milâdî tarihle cuma günü sabit bir gün değildir; cennetten ko-

vulmanın ve kıyamet kopmasının günü olarak hayır bu günün neresindedir? gibi bir soru akla gelirse de, bunun din bakımından önemi yoktur. Kâfirler, müşrikler ve genel olarak Hz. Muhammed'in muhalifleri, kendisine daima kıyametin ne zaman kopacağını sormuşlar ve ölümden sonra dirilmeye inanmak istememişler, bunların eskilerden kalmış masalların bir tekrarından başka bir şey olmadığını iddia etmişlerdir. Bunlara verilmiş olan karşılıklar, kategorik ve dogmatik bir şiddet ve hatta tehditle yüklüdür: *"Tanrı... şüphe götürmeyen kıyamet gününde sizi mutlaka toplayacaktır"* (En'am, 12; Nisa, 85; Mümin, 59); *"Bu mutlaka görülecek bir gündür ve biz onu sayılı bir zaman için geciktiriyoruz"* (Hud, 104); Tanrı, *"Ahrete inanmayanların yaptıklarını kendilerine süslü göstermiştir"* (Neml, 5-6); oysaki onların, *"ahret hakkındaki bilimleri"* artıp durmaktadır, ama yine, *"Ondan şüphe içindedirler"* (Neml, 67); kıyametin amacı, *"... İman eden ve iyi işler gören kimseleri mükâfatlandırmaktır»* (Zümer, 10). Fakat şu hadise göre de, kıyametin aynı zamanda bir ceza günü olduğu anlaşılmaktadır: *"Kıyamet gününde yüzünü siper etmek suretiyle sakınan kimse, azaptan emin olan kimse gibi midir?"*. Muhaliflerin en çok direndikleri, inanmadıkları olay, ölümden sonra dirilmedir. Fakat, *"Yüce Tanrı, ölüleri kıyamet günü diriltecektir"* (En'am, 36); *"Bundan sonra öleceksiniz; sonra da kıyamet günü bâsolunacaksınız"* (Müminun, 15-16). Her ne kadar, müşrikler, ölülerin tekrar dirileceklerini inkâr ediyorlarsa da, Tanrı bunu vaat etmiştir (Nahl, 38); *"İnsan, ben öldükten sonra mezardan diri mi çıkacağım, der. O insan, evvelce hiç bir şey değilken, kendisini yarattığımızı hatırlamıyor mu? Tanrı bunları kıyamette şeytanlarla beraber haşredecek, sonra cehennemin etrafına diz üstü getirileceklerdir"* (Meryem, 66-69). Ölümden sonra dirilmeye itiraz etmek boşunadır; zira, *"Her şey Tanrı'nındır ve O'nun her şeye gücü yeter"* (Mümin, 83-90). Hatta yalnız insanlar değil, hayvanlar da ahrette dirilecek ve, *"Boynuzsuz keçi, boynuzlu keçiden intikamını orada alacaktır"*.

Ölümden sonra dirilme, yağmurdan sonra ürünlerin meydana gelmesi gibi olacaktır (Fatır, 10). Bu konudaki itirazlara verilmiş olan karşılıkların en kuvvetlilerinden biri şudur: *"Gökleri ve yeri yaratan ve bunları yaratmaktan yorgunluk duymayan Tanrı'nın, ölüleri diriltmeye de gücü yeteceğini görmüyorlar mı? Evet, O'nun her şeye hakkıyle gücü yeter"* (Ahkaf, 33). Kıyamette insanlar, dünyadaki bedenleriyle, mahşere toplatılacaklara benzemektedir: *"İnsan yeniden dirilme günü, kemiklerini bir araya toplayamayacağımızı mı zannediyor? Evet, parmaklarının ucunu da düzeltmeye gücümüz yeter"* (Kıyamet, 3-4). Fakat bilimlerin sürekli olarak gelişmesi, bir gün insana, başkalarının organlarını nakletmek (transplantation) işinde akla durgunluk veren ve din inançlarına ciddî aykırılık yaratan bir başarı sağlanınca, bedenlerimizle haşredilmenin olanağını açıklayacak bir doğru kanıt bulmak zorlaşır. Denizde boğulmuş kalmış olan bir adamın bedenini, sırayla birbirini yiyen balıkların bedenlerinden çıkarmak gerekecektir. Gözleri, ciğerleri, kalbi ve hatta beyni başka başka ölülerden alınmış olan bir kimsenin asıl kendisi ve asıl bedeninin türlü parçaları yok olmuştur. Hz. Mevlâna'nın, şüphesiz mistik bir anlamda yazmış olduğu, *"Ni men menem ü ni tü tüvi, ni tü meni yar, - Hem men menem ü hem tü tüvi, hem tü meni yar"*, yani, «Ne ben benim, ne sen sensin, ne sen bensin; - Hem ben benim,

hem sen sensin, hem sen bensin» beytinin dış ve görünür anlamında olduğu gibi, artık insan, kendi öz varlık ve benliğini kaybetmiştir. Şu halde, kıyamette dirilecek olan kimdir? Böyle şüpheci sorular, Yüce Tanrı'nın tümel gücünü inkâr etme sayılarak, sahibinin imansızlığına hükmetmek, Tanrıbilim mantığının zorunlu bir sonucudur. Zira, türlü ayetlerle her şeye gücü yettiği belirtilen Tanrı için, bu iş de pek kolaydır (Müminler, 33-38; Yasin, 78-79; Neml, 68-70; İsra, 49-52). Özet olarak, ölüleri diriltmek ve onlara kıyamette hesap sormak Yüce Tanrı için asla zor değildir (Tegebün, 7).

Kıyamet ne zaman kopacaktır? Bu konuda Hz. Muhammed, açıkça ve kesin bir şey söylememişse de, bunun alâmetlerini belirtmekten çekinmemiştir. *"Bu meselede kendisine sual sorulan, sorandan daha bilgin değildir; ne zaman cariye sahibini doğurur, kim oldukları belirsiz deve çobanları bina kurmakta birbiriyle yarışa çıkarlarsa"* kıyamet o zaman kopacaktır. Bu hadisi bazı vâizler kaba bir dille, «zina ile binanın artması» şeklinde yorumlar ve uygarlık aleyhine türlü saçma düşünceleri telkine çalışırlar; daha akıllıları, bir toplumda soysuz, türedi ve hırsız açıkgözlerin zenginleşmesi, fuhuş ve sefahatin artması anlamına yorumlarlar. Ebu Hüreyre'nin nakletmiş olduğu bir hadise göre de, bir bedevî, kıyamet zamanını sorunca, Hz. Muhammed, ona, *"Emanet kaybolunca kıyameti bekle"* demiş; bedevî bunun ne demek olduğunu sormuş; Peygamberden şu karşılığı almış: *"İş ehline verilmezse, kıyameti bekle"*. Bu hadisler, kıyametin bir çeşit sosyal anarşi anlamında kullanılmış olduğunu gösteriyor. Enes bin Malik'in anlattığı hadise göre de, kıyamet alâmeti şu dört olayda saklıdır: *"Bilimin ortadan kalkması, bilgisizliğin kökleşmesi, şarabın içilmesi, zinanın çoğalması"*. Gerçekte, zinanın azaldığı bir dönem yoktur; bunu dinsel bir vazife sayan toplumlar bile vardır; şarap ise, her zaman içilmiş ve içilecektir; bilim, sürekli olarak gelişmekte ve insanlık bilgisizliğin önüne geçmek için bütün kuvvetiyle çalışmaktadır. Bugün okur yazarların sayısı, bu hadisin söylendiği zamankine oranla ölçülemeyecek kadar çoğalmıştır. Buradaki bilimden maksat, din bilgileri ise, pozitif ve layik bilimlerin dine asla aykırı olmadığını hatırlamak lâzımdır. Bir dinin peygamber ve sahabeleri bile, hatta okuyup yazma bilmeden dinli oldukları kabul edildikten sonra, türlü bilimlerde uzman olmuş ve türlü bilgilerden yetenek ve olanakları oranında aydınlanmış olanların dinsiz kalacaklarını zannetmek, dine ancak bilgisizlerin bağlanabileceklerini kabul etmek gibi saçma bir iddia olur. Şu halde, uygarlık ilerledikçe bilim ve bilim ilerledikçe din sağlamlaşacak ve kıyamet faciası bu ilerleme oranında gerileyecektir. Anlaşılıyor ki, burada da kıyamet olayını, dinsel anlamdan çok dünya düzeninin ve hatta dünyanın değil, bir kavim veya ulus hayatındaki düzenin bozulması anlamında kabul etmek daha doğrudur. Bunun böyle olduğunu yine Enes bin Malik'in nakletmiş olduğu bir hadiste, bazı koşulların daha eklenerek tekrar edilmiş olmasından anlıyoruz: *"Kıyamet vaktinin koşulları olmak üzere, bilim azalacak, bilgisizlik yayılacak, kadınlar çoklukta ve erkekler azlıkta olacak, o kadar ki, elli kadına yalnız bir erkek bakacaktır"*. Bunun da yanlış veya eksik bir iddia olduğu aşikârdır: Uygarlık bugün, kadını asalak olmaktan kurtarıyor; yeni ekonomik düzen, bireysel özgürlüğü, bireylerin ekonomik bağımsızlığında arıyor. Artık eski çöl kadını gibi, erkeğin getireceği ekmeği bekleyen

eşya cinsinden kadınların sayısı her yerde azalmaya başlamıştır. Nüfus bakımından ise, doğa, daima dişiyi erkekten daha çok yaratır. Hemen bütün istatistiklerde kadını erkeklerinden daha az olan toplumlar yok gibidir. İnsanlığın geleceği ise, bugünkü gidişin aldığı yönden açıkça görülmektedir. Bu itibarla, bu türlü hadisleri mistik anlamdaki kıyametin değil, layik anlamdaki düzensizliğin bazı koşullarını bildiren işaretler gibi telakki etmek gerekir.

Mistik hayal gücünün yarattığı kıyamet tasarımı, sosyal anarşi değildir. Bu tamamıyla ayrı bir konudur. Dinsel kıyamet, Tanrı'nın bütün yaratıklarını birer birer yargılamak için kendi huzurunda toplaması olayıdır. Bu son hüküm gününden önce meydana gelecek olan, belki de kozmik bir felâketle baş gösterecek olayların en akla durgunluk veren bir türüdür. Kutsal metinler evvelâ bunun zamanını kesin olarak belirtmez: *"O kimseler, sana saatten soruyorlar; de ki, onun bilimi Tanrı'nın yanındadır, ne bilirsin, belki o saat yakında olur"* (Ahzap, 63). Kıyamet, yıkıcı bir esişle birdenbire gelecektir (Yasin, 53); Saffat, 19). Fakat, *"Kıyametin ne zaman kopacağının bilimi Tanrı'ya aittir; meyvelerin kınlarından çıkması ve dişi yaratıkların gebe kalması ve doğurması Tanrı'nın bilimiyledir"* (Secde, 47); *"Kâfirler kıyameti uzak görseler de, Tanrı onu yakın görür"* (Maariç, 6). Kur'anda kıyametin ne zaman kopacağına dair bazı bilgiler de büsbütün verilmemiş değildir: *"Göz kamaştığı, ay tutulduğu, güneş ve ay birleştiği zaman..."* (Kıyamet, 7-9); ya da, *"Yıldızlar battığı, sema yarıldığı, peygamberler bir araya geldiği zaman"* (Mürselât, 8-11). Nihayet kıyamet, *"Şüphesiz hesap ve fasıl günüdür, gelişi belirli bir gündür; o gün sur üfürülünce bölük bölük geleceksiniz; sema açılıp kapılar olacak, dağlar yürütülüp serap haline gelecektir"* (Nebe, 17-20). Yani kıyamet, kozmik kargaşalıklar içinde belirecek olan bir aldanma günüdür (Tegabün, 9).

Bu bildirilere rağmen kıyamet günü, Tanrı'dan başka kimsenin bilme olanağı bulunmayan ve Kur'anda bildirilmiş olan şu beş bilinemezden biridir: 1. Tanrı, yağmuru istediği yere, istediği zaman yağdırır (Bugünkü meteoroloji araçları çoğu isabetli olmak üzere yağmurun ne zaman ve nerelere yağması olanaklı olduğunu bildirmektedir; belki de ilerde, bu konunun hiç bir bilinmez yanı kalmayacaktır. Bu itibarla bu bildiri, Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemlerin bilgisine göre verilmiştir); 2. Dölyataklarındakinin kız mı, erkek mi olacağını yalnız Tanrı bilir (Bu konu üzerindeki bilimsel ve deneysel çalışmalar pek ilerlememiş olmamakla birlikte, bu problemdeki bilgimiz de gittikçe artmakta, hatta bazı görgül (emprique) tahminlerin çoğu zaman isabet ettiği de görülmektedir); 3. Hiç kimse, yarın hayır ve şerden ne kazanacağını bilemez; 4. Hiç kimse hangi toprakta öleceğini kestiremez (Bu iki bilinemez hakkında da mutlak surette doğrudur diye hükmedilemez); 5. Kıyamet gününü Tanrı'dan başka kimse bilemez.

Din bilginlerinin verdikleri bilgilere göre, kıyametin sosyal alâmetleri de vardır: İnsanlar, gittikçe imanı terk ederek, dinsizlik artacak, Kur'ana hakaret edilecek ve Kur'an belleklerden silinecek, insanlar yalnız şiir ve şarkı okumaktan zevk alacak, bunun üzerine bir kurtarıcı olarak Mehdi çıkacak ve insanları yeniden imana getirecektir. Hz. Muhammed, dünyanın türlü rezillikler içinde zulüm, zevk ve şehvete boğulduğu bir dönemde, kendi soyundan bir kişinin çı-

karak insanları adaletle yöneteceğini bildirmiş olduğu söylenirse de, yeryüzünde daha bugünden *âli abâ* denilen Peygamber soyundan hiç kimse kalmamış gibidir. Bilindiği gibi, İmâm Cafer-i Sadık'a bağlı olan İmamîler, Tur suresindeki 21'inci ayete dayanarak Hz. Hüseyin'in soyundan geldikleri iddia edilen dokuz masum, yani günahsız imamı *âli abâ*'dan saydıkları gibi, bazı tefsirciler de, Şura suresindeki 23'üncü ayete dayanarak Ahzap suresindeki 33'üncü ayetin *âli abâ* için bildirilmiş olduğunu ileri sürerler. Esasen Peygamber soyundan oldukları zan ve kabul edilenlerin, özel hayatları ve genel seviyeleri, yaşamakta oldukları toplum çevresi, onlardan bütün insanlık için büyük bir hizmet beklemenin boş bir umut olduğunu anlamamıza yetişir. Sünnîler, bu kurtarıcının kıyamete yakın bir zamanda çıkacağını savunurlar. Şiîler ise, Mehdi'nin Hicret'in III. yüzyılında doğmuş olduğunu ve bugün de aramızda yaşadığını iddia ederler. Tarikat erbabı, her zaman için bir *kutb*un bulunduğunu ve bunun Mehdi'ye vekillik ettiğini savunurlar.

Mehdi efsanesini, her ulusun ve dönemin büyük bilgi, düşünce ve ülkü yaratıcılarını simgeleştiren bir kişilik saymak, akla daha uygunsa da, mistik zekâlar, böyle bir açıklamayı, kutsal inançlara aykırı bularak, incinirler. Mehdi, mustarip insanların, yaşadıkları dönemleri beğenmeyenlerin, toplum düzenini değiştireceğini umdukları bir kurtarıcı hayalinden başka bir şey değildir. Yüzyıllardan beri, kendilerini Mehdi diye ilân etmiş olan birçok yobazların, uluslarına yapmış oldukları kötülükler, tarihsel gerçeklerdendir. Türlü hadislerle tefsirlerden öğrendiğimize göre, kıyametten önce şu olaylar belirecektir: Otuz Deccal, peygamberlik iddiasına kalkacak, Mesih gökten inerek büyük Deccal'i öldürecek; sonra Yecuc ve Mecuç çıkacak[1]; arkadan da görülmedik bozukluklar ve bozgunluklar, tasavvur edilemeyecek kadar trajik savaşlar zuhur edecek; bu savaşlarda Yecuç ve Mecuç'lar mahvolacak; haç kırılacak, domuz öldürülecek, salih insanlar egemen olacak, İslâm şeriatı mutlu bir dönem açacak; küçük büyük birçok kıyametlerden sonra Dabbetülarz denilen bir çeşit yer hayvanı türeyecek, güneş batıdan doğacak, sur üfürülünce asıl kıyamet kopacak; ikinci üfürülüşte ise, her şey ilk yaradılıştaki gibi olacak; haşir ve neşir denilen olay, yani ölülerin yeniden dirilip Tanrı huzuruna gelmeleri sağlanacaktır. Böylece din günü mutlaka gelecek ve salih insanlar cennete ve kâfirler de cehenneme gideceklerdir!.. Tabiatıyla bu sonuncunun gerçeklenmesi için, yaptığımız işler bir terazide tartılacak ve geleneğe göre, kıldan ince kılıçtan keskin olan Sırat

(1) İslâm geleneklerinde *Yecuc ve Mecuc* denilen kavim Türklerdir. Peygamberler, Türklerle Yahudileri, kendileriyle savaşılması gereken iki eşdeğer düşman gibi görmüş ve Türklerin beden yapılarını tasvir eden bir Hadisi ile de tüm arap düşünürlerinin bize düşman olmalarını sağlamıştır; O, *"Türkler size sataşmadıkça onları kendi başlarına bırakın; zira onlar yiğit bir kavimdir"* derse de, Arap tarihçi, tanrıbilimci, tefsirci ve ülkücüleri, biz Türkleri, Müslümanlığı soysuzlaştırmak, Arapları Batı uygarlığından uzaklaştırarak Arapların gelişmesine engel olmak, Müslümanlığa kölelik ve cariyeliği getirmek... gibi, gerçeklerle hiçbir ilgisi bulunmayan kötülüklerin etkeni saymışlar ve bizi, vahşi, barbar, akılsız, bilim ve felsefe niteliklerinden yoksun ham bir güç ve savaşçı olarak nitelemişlerdir (Bu konuyu derinden incelemiş olan *İlhan Arsel*'in *Arap Milliyetçiliği ve Türklük* (1977) adlı yapıtına bakınız).

Köprüsü'nden geçilecektir; *"O, zalimleri ve eşlerini ve Tanrı'dan başka taptıkları şeyleri mahşerde toplayın, toplayın da hepsini cehennem köprüsüne götürün; ve onları tutun, onlar sorumludurlar"* (Saffat, 22-24) emri verilecektir. Sur üfürüldüğü gün, insanlar sürüler halinde gelecek, semada kapılar açılacak, dağlar yürütülerek serap olacak, cehennem ve gözetme yerleri azgınların durağı olacak, bunlar orada çağlar boyunca kalacak, ne bir serinlik, ne bir şarap tadacaklar, ancak kaynar su ve irinden başka bir şey bulamayacaklar (Enbiya ve Hac). Ayetleri yalanlayıp hesap gününü inkâr edenlerin başlarına gelecek olan bu felâket gününde sema yarılacak, suçlulara, *"Tutun onu, hemen bağlayın onu, sonra da hemen kaynar suya atın onu!"* diye emirler verilecek, bu Tanrı'ya inanmayan ve fukaraya bakmayan günahlılar, bin bir pişmanlıkla feryat edecek, kurtarıcı ölümü arayacak, fakat onlara kimse acımayacak ve yardım edilmeyecektir (Hakka, 22-29). Bazı yüzlerin kararıp, bazı yüzlerin ağardığı gün, yüzleri kara olanlara, *"Siz iman ettikten sonra kâfir mi oldunuz? Öyleyse, kâfirliğinizin azabını çekin"* (Âli İmran, 103) denilecektir. Ahrette toplanacak olan insanların hepsi aynı nitelikte değildir. Bunlar, Meymene ashabı (mutlu sağ), Meş'eme ashabı (uğursuz sol), Sabıklar, Evvelin, Ahirin gibi bir sınıflamaya uğratılmışlardır (Vâkıa, 8-9; İnşikak, 7-12 ve Hakka 25-26) surelerinde de bildirilen sol taraf ve sağ taraf halkları deyimini, çağımızın politika propagandacılarına uşaklık edenler, işlerine gelmeyen her düşünce ve inancı solculukla suçlayarak bu ayetlerin mistik ve tinsel anlamını yozlaştırırlar; ve sanki solculuk kavramı, yalnız Rus rejiminden ibaretmiş gibi Tanrı'nın komünizmi lânetleyip şeriatçılığı kutsallaştırdığını savunmaktan çekinmezler; bir yandan da Müslümanlığın sosyalizmi savunduğunu ileri sürerek türlü çelişkilere düşerler.

Kıyametin trajik hal ve manzarası, kutsal metinlerde pek açıkça belirtilmiştir; bu korkunç olaydan önce, sur iki kez üfürülecektir: *"Birincide, gökte ve yerde bulunan yaratıklar ölecek, ikincide hepsi dirilip ayakta bekleyeceklerdir"* (Zümer, 68); *"Birinci sur üfürülünce yer ve dağlar yerlerinden kaldırılır, birbirleriyle çarpışarak parçalanır gider"* (Hakka, 13-14); *"O gün sema erimiş bakır gibi olacak, dağlar renkli yün gibi olacak, o gün dostlar, birbirinin halini sormayacaklardır"* (Maariç, 10). Arz ve dağlar sarsıldığı gün, dağlar çökerek kumullar gibi olacak (Müzemmil, 14) ve, *"Sur üfürüldüğü gün, Kur'andan yüz çevirmiş olan suçluların gözleri gök renginde olarak haşredileceklerdir"* (Taha, 102); aynı zamanda kıyamet günü Tanrı, *"Dağları kökünden koparıp atacak ve yerlerini bitkilerden yoksun bir düzlük haline getirecektir"* (Taha, 105-107). Kıyamet bir depremle kendini hissettirecektir; bunun korkunçluğundan, *"Analar, emzikteki yavrularını unutacak, gebeler çocuklarını düşürecek ve insanlar, sarhoş bir hale geleceklerdir"* (Hac, 1-2). Sur üfürülünce akrabalık biter ve kimse kimsenin ne halde olduğunu soramaz olur (Müminler, 102); aynı zamanda, *"Bütün yaratıklar, Tanrı katına itaatli ve zelil olarak geleceklerdir"* (Neml, 87). Tanrı o gün, *"Dağları yürütecek, bir adam bile terk etmeden bütün insanları toplayacaktır"* (Kehf, 45) ve amellerinin defterleri ellerine verilecektir (Kehf, 47). Kıyamette adalet terazileri kurulacak, hayır ve şerrin en ufağı bile tartılacaktır (Enbiya, 47); kıyamet günü sema, defter gibi dürülecek, halk, *"İlk baş-*

langıçta olduğu gibi, geri gönderilecektir" (Enbiya, 104); *"Dağları yürüttüğümüz günü düşün, arzı çıplak görürsün ve onları mahşerde toplamışızdır, hiç kimseyi bırakmamışızdır"*. İşte insanlar o gün, ilk kez yaratıldıkları gibi, Tanrı huzurunda bulunacaklardır (Kehf, 45-46). O gün, arz başka arza çevrilir, o bir ve kahredici Tanrı için fırlar; suçlular, birbirine kelepçelerle bağlanır. *"Onların gömlekleri katrandandır ve yüzlerini ateş kaplamıştır"* (İbrahim, 49-50); *"O gün dağlar, bulutların geçişi gibi geçer gider"* (Neml, 88) ve, *"Kıyamette ateşten gölgelikler ve altlarında ateşten yataklar bulunacaktır"* (Zümer, 16). Daha başka sure ve ayetlerde bu konu, pek yüksek olmayan bir hayal gücünün tahmin ve tasarımları olarak açıklanır. İnsanlar, *"Sur üfürülünce, kabirlerinden Rablerine doğru akın ederler. Yazık bize, bizleri kabirlerimizden kaldıran kim? Demek ki, Rahmanın va'di ve peygamberleri doğruymuş, derler; bir tek bağırış* (sayha) *hepsini huzurumuzda toplamıştır. Bugün kimseye zulüm edilemez, ancak yaptıkları amelin cezasını çekerler"* (Yasin, 51-52). Kıyamette her insan, Tanrı'nın huzuruna tek olarak gelecektir (Meryem, 45); fakat götürme işiyle görevli bir melek ona yol gösterecektir. *"Can çekiştirmeye başlayınca, işte o senin kaçıp durduğun ve sur üfürülünce, işte o vaat günü; ve her nefis beraberinde bir götürme görevlisi ile gelmiştir ve bir tanık vardır"*, ve ona denir ki: *"Sen bundan gafildin, şimdi senden perdeni açtık; bugün gözün keskindir; yanındaki, işte bu yanındaki hazırdır demiştir"* (Kaf, 22). Ahrette günahkârlar, bin bir pişmanlıkla feryat edecek ve onlara şefaat eden hiç bir kurtarıcı bulunmayacaktır. Bir hadise göre, *"Kıyamet günü insanlar, yalınayak, çırılçıplak, sölpük ve sarkık; gem boğazlarına takılmış ve ter kulaklarının tozuna çıkmış bir halde bulunacaklardır"*. Ayetler, daima aynı sakındırıcı ihtarları tekrar ederler (Bakara, 48, 86, 204); *"Yüce Tanrı'ya döneceğiniz günden sakınınız"* (Bakara, 282).

Bireysel sorumluluğu bilinçlendirme amacını güttüğünde kuşku olmayan bu Tanrısal ihtarlarda, adalet dışı bir tehdidin bulunduğu zannedilmemelidir: *"... Kıyamette kimse mağdur ve mazlum olmaz; herkese, edimlerine göre cezaları verilir"* (Âli İmran, 23; Nahl, 111). Kıyamette, bütün insanlar götürülecek ve bunların hepsi kıyametin korkunç azabını bir süre tadacaktır; yani kıyamette yalnız kâfirler değil, iman edenler de o günün korkunç etkilerinden kurtulamayacaktır. Taberanî'nin anlattığına göre, kıyamet gününde kendisini boğacak kadar terleyenler, *"Ya Rabbi, cehenneme atmakla da olsa, beni rahatlandır!"* diye yalvaracaktır. Fakat, Ahmet bin Hambel'in içtihadına göre, bu azap, iman edenler için farz namazlarından biri kadar hafif ve kısa sürecektir. Zira, *"İman eden erkek ve kadınların hepsi mutlu bir yaşamla dirileceklerdir"* (Nahl, 97).

Ahret azabı şiddetli ve sürekli olduğu için (Taha, 127) ve ahrete iman etmeyenlerin sıfatları da fena olduğundan (Nahl, 60), Peygamberin bile onların havasına uymaması gerektir (En'am, 150). Ebu Hüreyre'nin naklettiği bir hadise göre, *«Tanrı, yedi kimseyi, kendi gölgesinden başka gölge bulunmayan bir günde* (kıyamet), *kendi gölgesi altında barındıracaktır: Adaletli imamı* (yani, halkı yöneten şef); *Rabbine ibadet için yetişmiş olan genç; gönlü mescide bağlı olan kimse; sevişip buluşmaları ve ayrılmamaları da Tanrı yoluna dayanan iki kimseden her biri; makam ve güzelliğe sahip bir kadının isteğine karşı, ben Tanrı'*

dan korkarım diyen erkek; solundakinin haberi olmayacak kadar gizli sadaka ve nafaka veren adam; tenhada Tanrı'yı zikredip gözyaşı döken (yani, gerçekten dinli ve erdemli kimseler)". Kıyamette cinler, melekler, hatta cansız maddelerle, insanın kendi organları bile, işlenilen hayır ve şerre tanıklık edeceklerinden, Tanrı'dan saklanabilecek hiç bir eylem kalmayacaktır. Ahrette, Hz. Muhammed, Makam-ı Mahmud denilen bir yerde duracak ve sağ elinde Liva-ül Hamd denilen sancağı tutacak ve bunun altında da kendi ümmeti toplanacaktır. Mistik hayal gücünün bu konularda yaratmış olduğu tüyler ürpertici, akla ve denkserliğe (insafa) sığmayan yeis verici tasarımları altında gizlenen amaç, insanlara günahsız ve imanlı bir ömür sürdürtmekten ibarettir.

Ölümden sonra dirilmenin cisimsel mi, ruhsal mı olacağı problemi de, yukarda da biraz sözünü ettiğimiz gibi, Tanrıbilimcilerle tefsircilerin çözmeye çalıştıkları önemli konulardan biridir. Daha çok önce Zerdüşt; cisimsel haşir ve neşri va'zetmişti. Ona göre, mahşer gününde her ruh, dünyadaki cesedini bulacak, iyilik ve kötülüklerine göre, herkes bu cesetle cennet veya cehenneme gidecektir. Orada korkunç bir sınav döneminden sonra fena bir beden kalmayacağı için, cehenneme de ihtiyaç kalmayacak; bütün insanlar hem bedenleriyle, hem de ruhlarıyla ebedî cennet zevklerini tadacaklardır. Hz. Muhammed, ümit kapılarını asla kapamamış olmakla birlikte, bütün insanlar için Zerdüşt kadar hoşgörülü ve cömert olmamıştır. Onun hoşgörüsü, yalnız iman eden günahlılar içindir. Bir hadise göre, *"Tanrı, peygamberlerin cesetlerini yemeyi bu toprağa haram kılmıştır"* ve Hz. Muhammed, Miraç'ta, Hz. Musa'yı kabrinde veya kendisine verilmiş olan makamda ibadet ederken görmüştür. Bu hadis doğruysa, herhangi bir peygamberin, mezarı içinde cesedinin asla çürümemiş olması gerekir. Bu konuda herhangi bir deney yapılmış değildir, ama yapılmış olsaydı, onların cesetlerinin de doğa yasalarına uyarak çürümüş olduğu anlaşılırdı sanırız. Bu itibarla bu türlü hadislerde gerçekten çok, eğitimsel bir amacın saklı olduğuna inanılmalıdır. Bu gibi haberlerden, bedenle ruh arasındaki ilişkinin kaybolmadığı, kıyamette ruhların, bu dünyadaki bedenleriyle dirilecekleri sonucunu çıkaranlar vardır. Fakat, ölümden sonra dirilmeye inanmayan düşünürler, inananlar kadar çoktur. Bâtınîler, ruh göçüne inandıklarından, onlara göre, kötü ruhlar, türlü ceset ve cisimlerden geçtikten sonra türlü öğeler halini alır, nihayet doğal bir dönüşle yeryüzünün azabını çekmeye mahkûm olurlar. İyi ruhlar ise, maddeden sıyrılarak nurdan ibaret olan Tanrısal varlıkla birleşirler; böylece Bâtınîler, mahşerde ruhların cesetleriyle beraber görüneceklerini reddederler. Eski Hint inançlarıyla Fisagorculukta da, ruh göçüne değer verildiğinden, bu konuda Bâtınîler az çok farkla onlar gibi düşünürler. İslâm şair ve düşünürü Ebu Alâ Muarrî, ahrete inanmaz ve ölümü, Buda gibi, faniliğin yükünden mutlu bir kurtuluş sayar. İbn Sina'dan başka İslâm filozofları, duygusuz ve belleksiz bir ölmezliği savunurlar. İbn Rüşd ise, insanın ölümden sonra yeni bir cisim kazanabileceğini kabul eder. Doğacılar adını alan maddeci İslâm filozofları ise, genel olarak mahşer, ölümden sonra dirilme, ahret, hesap ve kitap gibi din dogmalarına inanmazlar; bu nedenden de Gazali, bunları zındık sayar. İslâm dininin bu büyük avukatı, 'İhya-al-Ulûm' (Kahire, 1334) adlı eserinde kıyametten Müslümanca söz eder, fakat kıyamet alâmetlerine dair bilgi vermez.

Simavnalı Şeyh Bedreddin ise, ahreti halkın anlayacağı bir konu saymaz; ona göre, bunu ancak ermişler anlayabilir. Cisimsel haşir olanaksızdır; peygamberler birer öğretmendirler; ahret işlerini bu dünyada görünen şeylerle anlatmak zorunda kalmışlardır. Ruh âlemi, beden âlemine oranla vardır; beden âlemi kalkarsa; ruh âleminden bir şey kalmaz. Bunun için cisimsel haşir olamaz. Beden mahvolunca öğeleri bir daha bir araya gelemez. Kıyamet alâmeti olan Deccal, Mehdi, Dabbetülarz... vb. ne zuhur etmiş, ne de edecektir.

Özet olarak, ahrete inanmak, bir bakıma aklın bir ihtiyacı gibi görünür. Zira, ebedî yokluk korkunçtur. Bir kez yokluk duygusu ruhu kapsayınca, insan mutlak hiçliğin tutsağı olarak amaçsız, erdemsiz bir yaratık halinde kötümserlikten kurtulamaz; böyle bir insan için hiç bir eylem ve ülkünün değeri kalmaz; bu insanın uğrayacağı ye'si ya iman ya da geniş ve üstün bir kültür yok edebilir; insanların pek çoğu bu ikincisinden yoksundur; buna sahip olanların ise imanlısı yok gibidir. Yalnız bu seviyeye ulaşmış olanlar için kıyamete ait bildirilen olayların hepsi mecazlardır, simgelerdir. Belki bir gün doğanın bütün fiziksel düzeni bozulacak, yaşadığımız âlemden eser kalmayacaktır.

Fakat gerçek ölüm, bedenin yaşamsal işlemlerine son vermesinden ve kokuşarak yaşayanlara zarar vermemesi için toprağa gömülmesinden ibaret olan bir trajik olay değildir. Gerçek ölüm, daha hayattayken, zekânın, vicdanın ve irfanın, kişiliğin, yani insandaki tinsel hayatın körleşmesi, bu yüzden de her türlü rezilliği ve haramı işlemekte hiç bir sakınca görmemesi halidir. Bu itibarla sorumluluk, gerçekten inanmış ve anlayışlı kimseler için bu dünyada başlar ve insan eylemlerinin ödülleriyle cezalarını daha bu dünyadayken tadar. Şu halde asıl korkunç olan maddesel ölüm değil, tinsel ölümdür; ölümden sonra dirilmeyi de, tinsel bir uyanış, bir kendine geliş, gaflet ve bilinçsizlik yüzünden işlenmiş olan kötülüklerin ağır yükünü atarak temizlenmek için bir silkiniş ve savaş gibi telakki etmek, daha akla uygundur.

Hz. Muhammed, insanın nail olabileceği hiç bir nimet ve yetkinliği, ulaşılması gereken derecenin son noktası saymamıştır. Zira, *"Hiç kimse, edimlerinin ödülü olarak kendileri için saklanmış olan göz aydınlığını bilemez"* (Secde, 17). Kıyameti ve ona bağlı olan hal ve olayları mecazlı anlamlarla yorumlamak, akla en uygun gelen bir gerçeği onaylamaktır. Fakat mistik hayal gücünün uydurabildiği harikaları, aklın ve bilginin gerçeklerinden daha üstün ve gerçek sayan safdil ve bilgisiz bir çoğunluğun, bunu kavrayabilmesine olanak yoktur; yüzyıllardan beri insanlar, mecazlara, simgelere ve bunlarda saklı olan tinsel gerçeklere değil, mistik safsatalara inanmaktan hoşlanmışlardır. Peygamberlerin getirmiş oldukları emirler de, içinde yaşadıkları toplum bireylerinin seviye ve seciyesine, âdet ve geleneklerinin yarattığı anlayışa uygun bir özellik taşır. Bu itibarla mistik hayal gücü de, toplumun ortaklaşa tasarımlarına göre işler ve yaratır.

İlerde göreceğimiz gibi, korkuya dayanan bir ahlâk, insanın gerçek büyüklüğü ile ve ahlâkın kendisiyle çelişiktir. Nietszche'nin de gördüğü gibi, korkuya dayanan erdemler, âciz ve zavallı insanların işidir. İnsanlar, mitolojik dönemlerden beri, Tanrılarına yükledikleri nitelikleri taklit etmek suretiyle, kendi rezilliklerini mazur gösterme eğiliminden kurtulamamışlardır.

İman bakımından pek tehlikeli olan bu konu, türlü mezhep, tarikat ve düşünürler tarafından ne suretle açıklanırsa açıklansın, gerçek şudur ki, Hz. Muhammed de eski Mısırlılar ve Zerdüşt gibi, toplumsal düzen ve disiplin için bu dünyanın yaptırımlarını yeter bulmamış, insanları, bu dünyadaki organik ve ruhsal duygularıyla ve bu dünyada korkup çekindikleri veya peşinden tutkuyla koştukları maddesel lezzet ve elemlerin hayaliyle yola getirmek istemiştir[1].

(1) Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslâm İlmihali* (1964) adlı eserinde de ahret ve kıyamet konusu aynı dogmatik esaslara göre açıklanmıştır (s. 26-30).

VI

CENNET

"Cennet, arınan kimselerin ödülüdür".
(Taha, 67)

1. Fisagor, Eflatun, İbn Bace, İbn Tufeyl, Farabi, Thomas More, Fourier... gibi birtakım ütopyacılar da, insanları mutlu etmek için sosyal hayatı kendi hayallerine göre düzenlemeye çalışırlar; bu ülkülerini gerçeklendirmeye hizmet eden bazı ilkeler koyarlar ve bu ilkelere uyacağını zannettikleri yeni, fakat yapay (sunî) kurumlar önerirler ve bunların planlarını verirler. Peygamberler de, bu ütopyacı filozoflar gibi, insanların birbirine zarar vermeyecek ve birbirinin mutluluğuna hizmet edebilecek bir seviye ve anlayışa yükselebilmeleri için birtakım mistik kaynaklı emirler vermişlerdir. Kendilerinden sonra gelen veya birlikte çalışmış oldukları sahabe, havari, mürit gibi taraflıları da onların planları üzerinde çalışarak sosyal kurumlara bu mistik ütopyaları uygulamaya uğraşmışlardır. Yalnız peygamberlerle filozofların yöntemleri birbirine uymaz. Filozoflar, ütopyalarını kişisel düşünceleri olarak savunurlar ve kurmak istedikleri yeni sosyal düzeni, bu dünyada gerçeklendirmek isterler. Peygamberler ise, Tanrı şu emri veriyor, şunlara inanır, şöyle hareket ederseniz, O'nun lütuf ve inayetine lâyık olur ve bu dünyada mutlu olabileceğiniz gibi, burada nail olamadığınız nimet ve mutluluklara, ölümden sonra, öteki dünyada kavuşursunuz; bu dünyanın imanlı ve erdemli fakirleri, öteki dünyanın zenginleridir, iddia ve telkinleriyle çeşitli kutsal vaatlerde bulunurlar. Görülüyor ki, insanların bu dünyada başlarına gelen veya gelecek olan felâketlerle haksızlıkların tesellisini, öteki dünyanın adaletine bağlayan peygamberlerin yöntemi, mistik olduğu halde, filozofların yöntemi akılsal ve hatta pozitiftir. Bunların her ikisini de tarihsel ve sosyal koşullar meydana getirir; her iki tarafın da amaçlarında soylu bir yücelik ve derin bir insanseverlik vardır. Ne yazık ki, her iki tarafın da gösterebildiği başarı, ülkelerinin özelliklerini bütün kaplamıyla uygulamaktan uzaktır. Filozofların ütopyaları, kuramsal olarak uzun yıllar tartışma konusu olur ve çoğu zaman uygulanamaz; uygulanabilen kısımları da türlü değişim ve evrimlere uğrayarak insanlığa hizmet eder; türlü rejimleri yaratarak uygarlıkların ilerlemesine çalışır; bazen insanların mutluluğunu, bazen felâketini hazırlar ve bunların hiç biri, bütün insanlığı içine alamaz ve kurucularının çoğu da, daha hayatlarında çeşitli direnmelerle karşılaşır ve eziyet çekerler. Peygamberlerin ütopyaları ise dogmatiktir; yani, onların ülküleri, dondurulmuş emirlerden örülmüştür; daha çok halk tabakalarına hitap eder, onların duygularını, hayal güç-

lerini sarar, kendi yapısı ve temel düşünceleri içinde büyük değişikliklere izin vermez ve bir kez yerleştikten sonra, nüfuz alanını sürekli olarak genişletir ve bütün insanlığa yayılmaya çalışır. Bunların en büyük rakibi, yine kendi türlerinden olan dinlerdir. Zira, bunlar tarihsel akışları içinde birbirine oranla daha yetkin ve ilerlemiş görünürler; bunların kaynakları aynı mistik hayaller ve düşünceler olduğu halde, daima birbirini yıkmaya çalışırlar. Dinlerin göstermiş oldukları başarının en esaslı nedenlerinden biri, büyük bir insan çoğunluğunun tutkularını kandırmak için —bunlar, hatta en doğal ve normal hak ve ihtiyaçlarını bu dünyada sağlamaya muvaffak olamadıklarından— tesellilerini Tanrı'ya ve ahrete bağlamış olmalarıdır. Hiç olmazsa ölümden sonraki mutluluk umudu, bu dünyadaki yoksunluk ve felâketlere katlanma kuvvet ve cesaretini verir. Bu konuda, bir metafizikçi olmaktan çok, gerçekçi ve görgül (emprique) bir psikolog da olan Hz. Muhammed'in insan ruhu ve sosyal hayatı hakkındaki derin sezgi ve isabetli gözlemleri, hiç bir peygamberde görülmeyen üstün ve seçkin bir başarı göstermesine hizmet etmiştir. O, hem bu dünyada uyulması gereken sosyal hayat yasalarını, birer Tanrısal buyruk olarak sunmuş, hem de öteki dünyada kavuşulacak nimet ve mutlulukların ebedîliğini müjdelemek suretiyle insanları sabır ve kanaate olduğu kadar da hayır ve erdeme alıştırmak istemiştir. Onda mistik hayal gücünün ilhamları, kendisininkinden önce kurulmuş olan din ve toplumların geleneklerinden önemli öğeler alarak bunları, yaşadığı toplum ve doğa çevresinin özellikleriyle süslemiştir. Zira, mistik hayal gücünün verileri, tüm ermişlerde küçük farklarla aynı ruhu taşır ve onun icat etmiş olduğu eserlerin en çekicisi olan cennet, yalnız Hz. Muhammed'de değil, bir ahret hayatını savunmuş olan tüm kitaplı ve kitapsız dinlerde hemen aynı dekorlarla betimlenmiştir. Bu itibarla, tüm ahrete önem veren dinlere göre, Müslümanlıkta olduğu gibi, bu dünyada haksızlıklara uğrayanlar, haklarını öteki dünyada alacak, bu dünyada aç ve sefil kalmış olanlar, öteki dünyada doyurulacak ve bunların intikamları, öteki dünyada Tanrı tarafından alınacak, bu dünyada imrenip de nail olunamayan bütün hazlar, öteki dünyada tadılacaktır. Özet olarak öteki dünya, bu dünyadaki zalimlerin cezalanacağı, zarar görmüş olanların zararlarının ödünleneceği (tazmin) kutsal bir âlemdir.

Bu itibarla, yaşadığımız âlemde bir türlü kurulamadığı zannedilen en adaletli mahkeme, ahrette kurulacak, kimseye zulüm etmeden herkesin hakkını veren mutlak ve güçlü yargıcın, yani Tanrı'nın huzuruna da mahşerde çıkılacaktır. Onun da zabıt kâtipleri vardır; onun da tanıkları, onun da zabıta kuvvetleri ve türlü cellât ve gardiyanları vardır ve bu ödevlerin hepsi, göksel varlıklar olan melekler tarafından yapılır. İman edenler, hayır işlemiş olanlar, protokol vazifesini gören meleklerin kılavuzluğuyla cennete, münafıklar, müşrifler, zındıklar, dinden dönenler, eylemlerini şerden kurtaramayanlar, cehenneme sürükleneceklerdir.

2. Acaba Hz. Muhammed'in müjdelemiş olduğu cennet nasıl bir âlemdir?

Peygamberin Kur'an ve hadislerle ümmetine vaat etmiş olduğu cennet, günahlardan sakınanlara, iyi ve güzel işler yapanlara ve bunlardan ayrılmayanlara son ve ebedî bir ödül olarak bağışlanır. Bu, Arabistan çöllerinde özlenen ve hayal edilebilen nimetlerle dolu bir âlemdir. İlerde göreceğimiz gibi, ekvatorlarda oturan kavimlerin cenneti, serin, soğuk buzullardır; Eskimolar gibi ku-

tuplarda oturan kavimlerin cenneti ise, yeryüzünün merkezinde sıcak, terletici ve kaynar suları bol olan bir bölgedir. İslâm cenneti ise, Hz. Muhammed zamanındaki Arap toplumunun, bedevînin, aşiretlerin kendi doğal çevrelerinde daima bulamadıkları ve birçoğunun hiç tadamadığı nimetlerle dolu olan bir zenginlik ve bereket âlemidir. Orası, aristokrat bir sefahat ve tembellik sarayıdır. Orada maddesel olarak özlenen her şey hazırdır; akla gelir gelmez ve istenildiği anda hemen önüne geliverir; orada fakirlik yoktur; orada insanlar, birbirlerine imrenecek ve birbirlerinin elindekini almak isteyecek veya kendi elindekine göz diktirecek, yeni tutkular yaratacak hiç bir başkalığa ve fazlalığa sahip değildirler. Bu cennette beyaz ve sadık kadınlar vardır; bu cennette soğuk sular vardır, şaraplar, nehirler, ağaçlar, gölgeler, serinlikler vardır ve orda asla yorulmak ve üzülmek yoktur. Orası, bir şehvet, sefahat ve ebedî bir sağlık bölgesidir. Sıcak ve kurak iklimlerin insana verdiği gevşeklik, susuzluk, orada ebedî olarak giderilecek, çöllerin yakıp kavurduğu cılız ve kararmış kadınlar yerine, beyaz, tombul ve ceylan gözlü bakirelere orada kavuşulacaktır[1]. Orada pek temiz işler, hoş meskenler vardır. Sakınanlara vaat edilmiş olan cennetlerin altından ırmaklar akar, oraların yemişleri ve gölgeleri devamlıdır (Raid, 37); onlar için pınarlar (Hicr, 45) ve bütün istedikleri (Nahl, 31), sabah ve akşam rızkları (Meryem, 62) verilecektir. Oraya girecek olanlar, *"Altın bileziklerle ve incilerle süsleneceklerve elbiseleri de ipekten olacaktır"* (Hac, 23; Fatır, 31). Onlara, gölgelerdeki tahtlar üzerinde oturan eşlerle meyveler ve bütün istedikleri verilecektir (Şura; Yasin, 55-58). Hatta, Tanrı katında bu istediklerinden ve verilenlerden daha çok nimetler de vardır (Kaf, 35); cennete girecekler için belli bir rızk hazırlanmıştır; oradaki meyvelerin hepsi kendilerine ikram edilir; karşılıklı tahtlar üzerine oturarak cennet kaynaklarından doldurulmuş kâselerden içenlere lezzet veren, başa vurmayan bembeyaz içkiler sunulur ve yanlarında iri gözlü, tozsuz devekuşu yumurtalarına benzeyen dilberler vardır (Saffat, 41-49). İman edenlere cennetlerin bütün kapıları açılacak, onlar bu cennetlere kurulacak, oradaki çeşitli yemişlerle bambaşka çeşnide içkilerden isteyecekler ve yanlarında çekik gamzeli ve hepsi aynı yaşta huriler bulunacaktır (Sad, 49-52; Duhan, 51-53). Bu huriler, *"Cennetlerde gözlerini kocalarına dikmiş ve kocalarından evvel hiç bir insan ve cinin dokunmadığı"* (Rahman, 74) temiz kadınlardır; orada, tadı değişmez sütten ırmaklar, içenlere lezzet veren şarap ırmakları, süzme baldan ırmaklar ve her çeşit meyvelerle Rablerinin yarlıgaması vardır (Muhammed, 15)[2]. Cennetlikler, sıra sıra dizilmiş koltuklara dayanırlar, kendilerine eş olarak verilmiş hurilerle birlikte meyveleri ve imrenecekleri etleri hazırlanmış bulurlar. Bu cennet kızlarından, Hind'in kutsal kitaplarından olan Vedanta'da da bahsedilir. Brahmanizm'e göre, bunlar Apsaras denilen güzel perilerdir ki, Swarga denilen cennette bulunurlar (René Guenon, 'L'Homme et son Devenir Selon le Vedanta', s. 213, Paris, 1925). Orada tadacakları içkilerden

(1) Bir söylentiye göre, *Hz. Muhammed.* en genç eşi *Hz. Ayşe*'ye, "Ey ak ve güzel kadıncık, benimle konuş!" diyerek üzüntülerini gidermek istermiş. Öteki eşlerinin pek beyaz olmadıkları anlaşılıyor.

(2) İsrail'e *Yahova*'nın bu dünyada vaat etmiş olduğu diyar (Arz-ı Mev' ut), içinde bal ve süt akan bir ülkedir (*Huruç*, XIII, 5).

günaha girmeyecekleri gibi, bir saçmalamaya da düşmeyeceklerdir. Sırf kendilerine özgü ve sanki sedeflerinde saklı incilere benzeyen hizmetçiler, bu cennetliklerin etrafında pervaneler gibi dönüp duracaklardır (Tur, 20-25). Cennetler ve nimetler içinde Rablerinin kendilerine verdiklerinden zevk alacak olan bu günahlardan sakınmış kimseler, cehennem azabından korunmuşlardır (Tur, 20-25). Onlara, *"Yiyin, için, çalışmış olduğunuzdan, afiyet olsun"* iltifatlarıyla ikramlar yapılacaktır (Zariyat, 15-19). İçinde hoş ve güzel meskenler bulunan (Saf, 12) cennetlere alınanlar için, sabırlarına karşılık, bahçeler ve ipekler verilecektir. Orada tahtlar üzerine yaslanacak olan bu mutlu adamları güneş yakmayacağı gibi, soğuk da üşütmeyecek ve titretmeyecektir. Önlerine cennet gölgeleri sarkacak ve topladıkları, önlerine bol bol konulacaktır; sofralarına türlü biçimlerde yerleştirilmiş olan gümüş kaplar ve billur kâselerle, kendilerine zencefilli içkiler sunulacaktır; adına Selsebil ve Tesnim denilen bu içki ırmak ve çeşmelerinden kana kana içecekler ve çevrelerinde ölümsüz evlâtların dolandığını göreceklerdir. Bu çocuklar, saçılmış inciler gibidir. Cennetlikler, ipekten sırmalı, atlas ve kadifeden elbiseler ve gümüş bileziklerle süsleneceklerdir ve Rableri, kendilerine erdemlerine karşılık olarak kendi memnun oluşunu da bildiren temiz bir şarap sunacaktır (Dehr, 12-21).

Nihayet, cennette kurtuluş vardır; isteklerin kaldırılması vardır; bahçeler ve üzümlerle turunç memeli yaşıtlar ve dolup taşan kadehler vardır. Orada asla boş laflar, yalanlamalar işitilmez; Rabbin tükenmez bağışları da orada sonsuzdur (Nebe, 31-35). Bir taraftan akan bir kaynak, yüksek sedirler, hazırlanmış sürahiler, dizilmiş koltuklar ve yastıklar, güzel döşemelerle süslenmiş (Gaşiye, 13-16), bir saray âlemi var ki, orası pak ve kusursuz eşlerle, Tanrı hoşnutluğuyla ve latif gölgelerle bezenmiş ve şenlendirilmiştir (Nisa, 55). Cennetteki pınar başlarında değerli elbiseler giyerek karşı karşıya oturacak olan cennetlikler, *"İri gözlü beyaz hurilerle"* evlendirilmiş olacaklardır. Orada emniyet içinde, her çeşit yemiş getirilir ve, *"İlk ölümden başka bir ölüm tanımazlar"*, cehennem azabından da kurtulmuş bulunurlar (Duhan, 51-56).

Ayetler, cennette bulunan şeyleri, imrendirecek ve bir an önce dünyayı terk ederek onlara kavuşma tutkusunu verecek bir cömertlikle tekrar tekrar sayar, döker: Her birinde türlü bostanlar bulunan ve içlerinden iki çeşit kaynak fışkıran, çift çift meyvelerle süslenmiş iki cennet, Tanrı'dan korkanların hakkıdır. Oralarda sırmalı atlas döşemelere yaslanacak olan bu cennetliklere, insan ve cinden kimsenin ilişmediği ve görenlerin, yakut ya da mercan sanacakları güzel huriler verilecektir. Bu cennetlerin ötesinde başka cennetler de bulunacak, gönül alıcı yeşillikler ve bunlar içinde sularını fışkırtan ikişer şadırvan olacak, bunlarda da hurmanın, narın, meyvelerin başka türlüleri bulunacak, içerde güzel kızlar, çadırlarda saklanmış ve yine insandan ve cinden kimselerin dokunmamış olduğu huriler, yeşil ve güzel canfesler üzerine kurularak cennetlikleri mesut edeceklerdir (Rahman, 46-78). Başka bir surede de, cennetin nimetleri daha açık olarak şöyle tekrarlanır: Altın ve pırlanta kakmalı tahtlar üzerinde karşı karşıya kurulmuş olan cennetliklerin etrafında küpeli oğlanlar (gılman) bulunacak, ta kaynağında imbiklerle çekilmiş, baş ağrıtmayan ve tükenmeyen içkilerle dolu kadehler, beğendikleri meyvelerle istedikleri kuş etleri ve saklı

incilere benzeyen huriler, onların neşe ve mutlulukları için hazır olacaklar, kirazların ve muzların en âlâsı, beğenilecek gölgeler, çağlayan sular, eksilmeyen ve istenildiği kadar yenilmesine izin verilmiş olan meyveler, pufla yataklar ve aynı yaşta bakireler, cennetlik olanların iyi eylemlerine ödül olarak sunulacaktır (Vâkıa, 10-38).

Özet olarak Tanrı, kullarına bu dünyada neyi haram etmişse, cennette onların hepsini tatmalarına müsaade edecektir; yani, orada haram ve günah olan hiç bir şey yoktur. Sanki, Yüce Tanrı, insanlara dünyamızdaki nimet ve mutlulukları, burada veremezmiş ve vermiyormuş da ahretteki nimet ve mutlulukları özlemek ve onlara imrenmek için, buradakileri bir fani ve aldatıcı örnek olarak yaratmış gibi, ruhları öteki dünyaya yöneltmeye mecbur etmektedir. Zira, bu dünyadaki nimetlere çalışarak nail olmak mümkün olduğu halde, o âlemdeki nimetlere sabır, kanaat, itidal, merhamet, dua ve ibadetle, perhizle kavuşulacaktır. Bununla birlikte, cennetin de birkaç türlüsü vardır: Kur'anda Adn cenneti, Naim cenneti, Firdevs cenneti, Yüce cennetler gibi adlar taşıyan cennetler vardır. Bu cennetlerin en iyi yeri de, yedinci gökte bulunduğu anlaşılan İlliyin adındaki cennettir (Mutaffifin, 18-21). Bu, yedinci kat göktedir; edimlerimizin iyi ve kötülerini yazmış olan melekler de buradadır. Hatta, sahabeden İbn Mesud'a göre El Hayevan adında bir cennet daha varmış, oradaki bağlarda her salkımını ancak bir katırın taşıyabileceği büyüklükte üzüm kütükleri bulunurmuş, Bütün bu cennetler, Kur'anda, selâmet yurdu, sonsuzluk yurdu, oturma yurdu, sığınak bahçeleri, hayat yurdu, güvenilir mekân... gibi sıfatlarla süslenmiştir. Bu itibarla belki de her iman edenin ahrette tadacağı nimet birbirinin aynı değildir. Vaktiyle papalar, safdil, bağnaz ve zengin Hıristiyanları soymak için türlü cennetlerin anahtarlarını satar, tapularını verirlerdi. Bu sefil ticareti Müslümanlık asla düşünmemiştir. Herkesin nail olacağı ahret nimetleri, bu dünyadaki erdemleriyle orantılıdır.

3. Kur'an ve hadislerde cennetin yalnız maddesel nimetleri, döşemeleri ve protokolu betimlemiştir. Fakat tinsel hazlar hakkında açık bir bilgi verilmemiştir. Bu eksikliği fark etmiş olan tefsirciler, bahsedilen maddesel nimetlerin birer simge olduklarını, gerçekte Tanrı'nın, insan aklına sığmayacak ve gelmeyecek kadar üstün, çeşitli ve tinsel nimetleri bulunduğunu tahmin ederler. Bir kutsal hadiste, *"Salih kullarıma, hiç bir gözün görmediği, hiç bir kulağın işitmediği ve hiç bir insanın aklına gelmeyen ödüller hazırladım ki, bunlar sizin tanıdıklarınızdan bambaşka şeylerdir"* denilmektedir ki, bundan cennet zevklerinin tinsel yanları olduğu sonucu da çıkarılabilir. Aynı ifade, Saint Paul'da da vardır: *"Öteki dünyada, gözün görmediği, kulağın işitmediği ve insan ruhunun nüfuz etmediği şeyler"* tadılacaktır. Mistik hayal gücü, ne kadar olmayanı, olamayacağı tasavvur ederse etsin, meydana getirdiği esere, yaşayandan, öğrenilenden, istenilenden ve özlenenden birtakım öğeler karıştırır ve bundan asla kurtulamaz. Yalnız bu hayal gücü, insel istekleri abartmalı (mübalâğa) ve yapıntı (fixion) içinde, gerçekmiş gibi göstermekten hoşlanır. Oysaki, İslâm cenneti, bugün uygarlığın milyonlarca insana tattırmakta olduğu nimetler karşısında fakirdir. Hz. Muhammed zamanında bile, büsbütün yaşamamış, görülmemiş, tadılmamış, hiç olmazsa işitilmemiş şeyler değildir. Roma, Bizans ve İran saray-

larıyla zenginleri kadar da eski Mısır, Asur ve İsrail sarayları, zamanlarının her türlü maddesel hazlarını tatmışlardı ve onlara ait öykü ve anılar kutsal kitaplara bile geçmişti. Ticaret ya da başka maksatlarla seyahat etmiş olanların görüp işittikleri şeylerden, Arabistan halkı büsbütün habersiz değildi. Hz. Muhammed, onların hayaliyle yaşayan ve bu dünyada büyük yoksulluklara katlanan insanlara, Tanrısal nimetleri hiç olmazsa ahrette vaat etmek suretiyle hem ahlâksal bir disipline, hem de ruhsal bir sükûn ve esenliğe hizmet etmiştir. Müslümanlığın gelişmesi dolayısıyla meydana gelen büyük imparatorluklar, cennette vaat edilmiş olan güzel şeylerin gerçeklerini Emevî, Abbasî ve Endülüs saraylarında, bütün aristokrat ve nüfuzlu kimselere bu dünyada tattırmıştır.

4. Acaba cennete kimler girecektir? Bir hadise göre, *"Birbirine acıyanlar cennetliktirler"*; başka bir hadise göre de, *"Cennet ehlinin çoğu saf ve bön kişilerdir»*; başka bir hadise göre de, *"Ümmetim yetmiş üç fırka olacak, yetmiş ikisi cehennemlik, biri cennetliktir"*. Şu halde cennete girecek olanların sayısı pek azdır. Machiavelli, cehennemi cennete tercih ettiğini, zira, cennette, havariler, keşişler, ihtiyar ve dinli dilenciler gibi insana hiç de zevk vermeyen kimselerin bulunduğunu, cehennemde ise, büyük senyörler, prensler, krallar, kardinaller, papalar gibi hayat zevk ve eğlencelerini tatmış ve tattıran kimselerin yerleştiğini ileri sürmüştü. Bu alaycı ve imana sığmayan görüşlere rağmen, Kur'an cenneti Tanrı'nın, *"Dilediğine ihsan edeceği bir nimet"* (Hadid, 21) saymıştır; yahut cennet, *"Arınan kimselerin ödülüdür"* (Taha, 76). Orası, *"Daima iman edenler ve iyi işler yapanların yeridir"* (Hac, 14; Nisa, 120). Bu konuda erkek ve kadın ayırt edilmeyecektir, *"Tanrı, iman edenlerin erkek ve dişilerine, altından ırmaklar akan cennetler vaat etti; içinde ebedî olarak kalacaklardır"* (Yunus, 10). Gökler ve yeryüzü kadar geniş olan Tanrısal yarlıgama ve cennet, sakınanlar için hazırlanmıştır. Sakınanlar, bollukta ve darlıkta nafaka veren, kızdıkları zaman öfkelerini saklayan ve halkın kusurlarını bağışlayan kimselerdir. Tanrı, iyi insanları sever; onlar bir kabahat yaptıkları veya nefislerine karşı bir zulüm işledikleri zaman, Tanrı'yı anarak günahlarının bağışlanmasını dilerler, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler. İşte Rableri bunları bir ödül olarak yarlıgayacaktır. Zaten günahları Tanrı'dan başka yarlıgayacak kim vardır ki? Tanrı bunlara, altından ırmaklar akan cennetler verecek ve o güzel yerde ebedî olarak yatacaklardır (Âli İmran, 130, 195, 198; Nisa, 12, 50). Cennete gidecek olanların bir kısmı, mal ve canlarıyla Tanrı yolunda savaşanlardır; Muhacirler, Ensar (yani, Medineliler) ve ihsan ile onların ardından gidenlerdir (Tevbe, 20-22). Sonra emanete riayet ederek ve sözlerinde durarak namazlarını kılanlar da cennet mirasına konacaklardır (Müminler, 8-11); *"Rabbimiz, bizlere, eşlerimize, zürriyetlerimizden sevindirenleri ihsan et; bizi sakınanların ardından ayırma"* diyenler, sabırlarına karşılık olarak cennet cumbalarıyle ödüllendirileceklerdir (Ankebut, 58). Tanrı yolunda can verenler de, *"Muratlarına erdirilir, ruhları şad edilir ve cennete konulurlar"* (Muhammed, 4-6). Kitap ehli olanlar da, *"İman edip sakınırlarsa Tanrı onların kötülüklerini örter ve ebedî sevinçler yeri olan cennete sokulurlar"* (Nisa, 65). (Demek ki, Hıristiyanlar ve Musevîler de kitap ehli oldukları için cennete girebileceklerdir. Hz. Muhammed'in bu hoşgörüsünde, insana ve insanlara değer veren büyük ve derin bir âlicenaplık vardır

O, bu bildiriyi, peygamberlere ve kitaplara inanmayı, İslâm imanının amentüsü içine almakla da kuvvetlendirmiştir. Oysaki, öteki dinler ve kutsal kitaplar, Müslümanlara cenneti ve kurtuluşu asla lâyık görmemişlerdir.) Nihayet iman edip iyilikler yapan herkes, içinde ebedî olarak kalmak üzere cennete girecektir (Bakara, 82; Lokman, 8-9). Bununla beraber bir hadise göre, *"Kalbinde bir kırat iman bulunan cehennem ateşinden kurtulacaktır"*. Peygamber, *"Tanrının rahmet ve merhametinden ümid"*in kesilmesini yasaklayan bildirilerde bulunduğu için, her Müslüman günahlarının cezasını çektikten sonra veya Tanrı dilerse hepsini yarlıgadıktan sonra, mutlaka cennete gidecektir. Ebu Zer'in anlattığına göre, *"Tanrı'dan başka Tanrı yoktur diyerek birlik inancı üzerinde bulunan herkes"* cennete girecektir. Ebu Zer, Peygamberin bu sözü üzerine kendisine üç defa, *"Böyle bir adam zina etse de, hırsızlık etse de mi?"* diye sormuş, Hz. Muhammed, her üç soruya da üç defa, *"Zina etse de, hırsızlık etse de cennete girer"* cevabını vermiştir (Buharî). Görülüyor ki, Hz. Muhammed, cennetin kapılarını hemen bütün Müslümanlara açmıştır.

5. Cennete girecek olanlar nasıl karşılanacaklardır? *"Adn cennetlerine girecek olanlar, atalarından ve eşleriyle zürriyetlerinden salih olanlarla beraber olacaklar ve onlara her kapıdan melekler girerek, selâm sizlere, sabrettiğiniz için ahret diyarı ne güzel, diyecekler"* (Ra'd, 25; İbrahim, 23). Tanrı emirlerine uymuş olanlar, cennete girerlerken kendilerine, *"Selâmetle ve emniyetle girin..."* (Hicr, 46) denecek ve orada, «sağlık ve selâm» dilekleriyle karşılanacaklardır ve, *"Hiç bir boş söz işitmeyecekler, ancak bir selâm"* (Meryem, 62) işiteceklerdir.

Dikkat edilirse, cennette vaat edilmiş olan şeyler, baştan başa sıcak iklimlerde ve yoksullar tarafından özlenen nimetlerdir. Nitekim, Tanrı, Hz. Âdem'e de, *"Cennette aç ve çıplak kalmayacaksın, güneş sıcağı çekmeyeceksin"* (Taha, 118-119) demek suretiyle, özellikle o sıcak ve kurak bölgelerde, insanların çektikleri yoksulluk ve sıcaklık azabından korunulacak tek yer olarak cenneti göstermiştir. Şu surelerdeki ayetlerde cennete dair verilmiş olan bilgiler hep aynı esasa dayanmaktadır: Nisa, 120; Maide, 85; Yunus, 10; İbrahim, 23; Nahl, 31; Taha, 76; Hac, 14; Ankebut, 58; Secde, 19; Sebe, 19; Muhammed, 12, Fetih, 5; Mücadele, 22; Tegabün, 9; Talâk, 11; Tahrim, 8; Beyyine, 9; Zuhraf, 70-73; Hakka, 21-23.

6. Cennete girecek olanlar önceden bir hesap vermeye mecbur iseler de, Buharî, 'Sahih'inde, hesap vermeden cennete girecek olan 70.000 imanlıdan bahseden hadisler kaydeder. Bazı tefsirciler, cennetin simgesel olarak sekiz kapılı olduğunu anlatırlar; bunların, kalp, dil, kulak, göz, el, ayak, ağız ve üreme organı, gibi iyiye ve kötüye götüren, fakat iyiye kullandığı takdirde insanı cennete ulaştıran deliklerden ibaret olduğunu ve bütün günahların bunları Tanrı buyruklarına aykırı olarak kullanmaktan doğduğunu ileri sürerler.

Tanrıtanımazlardan sayılmış olan İbn Ravendî, ayetlerde vaat edilmiş olan ahret mutluluklarının, maddesel ve kaba lezzetlerle temsil edilmiş olmasını beğenmez ve eleştirir. Bâtınî fırkalarına mensup olan düşünürler ise, akıllı insanların, cenneti bu dünyada bulabileceklerini, onları ölümden sonra aramanın doğru olmadığını iddia ederler. Ölümden sonra bir hesap gününün var olduğuna inananlardan Mutezile bilginleri, işlenmiş olan büyük günahlarına tövbe etme-

den ölmüş olanların fasik sayılacaklarını, bu itibarla onların cehenneme gideceklerini ileri sürerlerse de, Sünnî düşünürler ve bazı din bilginleri, bunların da cennete girebileceklerini ümid ederler. Bu birbirini tutmayan inançlar, İslâm kavimlerinin ahlâkı üzerinde yıkıcı etkiler yapmış, kötülük işleyemeyecek bir yaşa gelinceye kadar her türlü ahlâk dışı hareketleri âdeta meslek edinmiş birçok Müslümanın, ahret yolu göründüğü veya yaklaştığı günlerde tövbeye başlayarak kendilerini cennetlere lâyık bir hale getirdikleri görülmüştür. İbn Rüşd, ahret ödüllerinin maddesel değil, tinsel bir özelliğe sahip olduğunu kabul eder. Fakat, Kur'an, anlattığımız gibi, bu nimetleri sayarken hiç bir tinsel haz ve mutluluktan açıkça söz etmez.

Hz. Muhammed'in iman edenlere ve salih insanlara müjdelediği cennetin başka dinlerdeki şekli de, aynı mistik hayal gücünün tasarımlarını asla aşmış değildir. Hatta bunların bir kısmı, İslâm Tanrıbilimcileriyle mezheplerine ve tefsirlere, başka kavimlerin dinsel geleneklerinden geçmiştir. Konumuzu aydınlatma bakımından bir iki örnek vermeyi yeter bulacağız: Kabalcılığa göre, öteki dünyada ne yemek, ne içmek vardır. Salih kimseler, orada, başlarında bir taç olduğu halde, oturacak ve Tanrısal parıltıyı sevinçle seyredeceklerdir. Salihler, orada barış içinde bedenin tekmil sefaletlerinden kurtulmuş olacaklardır. Bunların ruhları, Tanrı'yla birleşecek ve bu algı (idrak) içinde mutluluğu tadacaklardır.

Talmud'da betimlenilen (tasvir) cennet, yedi kısma bölünmüştür: bunların her biri, salih insanların kategorilerine göre ayrılmıştır; zira, birbirinden üstün yedi salihlik derecesi vardır: 1. Tanrı adını kutlayan doğru insanlar; 2. Tanrı'nın seçip kutsalladığı sinagog kapılarında oturanlar; 3. Tanrı evinde oturanlar; 4. Tanrı buyruklarının saklı bulunduğu mihrapta (tabernacle) oturacak olanlar; 5. Tanrı'nın kutsal dağında yerleşecek olanlar; 6. Ebedînin dağını gösterenler; 7. Tanrı'nın kutsal yerinde yerleşenler. Cennete girecek olanlar, bu dünyada fakir olan salihlerdir. Bu dünyadaki günahlılar, salihler, fakirlikten ıstırap çekerlerken konfor ve rahatlık içinde olan zenginlerdir. Tanrı, salih olanlara cennetin hazinelerini açacak, günahlılar da kendi etlerini, kendi dişleriyle kemireceklerdir. İncillerde, Kur'andaki kadar geniş ve ayrıntılı cennet betimlemelerinden ve nimetlerinden asla söz edilmediği halde, Talmudcular, cennet mutluluklarını bir harika ziyafet şeklinde betimlemişlerdir. Halkın mistik hayal gücü, bu ziyafeti şu efsaneyle anlatır: «Tanrı, biri erkek, diğeri dişi olan ve adına Léviethan denilen iki ifrit yaratmıştır. Bunlar evlenecek olsaydılar, bütün dünya harabeye dönerdi. Bu yüzden Tanrı, erkek ifriti hadım etmiş, dişisini öldürmüs, bunun etlerini tuzlayarak öteki dünyada salihlere yedirmek için saklamıştır!». Salihlere çekilecek olan bu ziyafetten artakalanlar da Kudüs'te satılacakmış! Tanrı, içki olarak da Tekvin'in (yaratma) altı gününden beri üzüm halinde saklanmış olan bir şarap ikram edecekmiş. Tanrı'nın çektiği bu ziyafete, güneyden ve kuzeyden esecek olan bir rüzgâr, Adn bahçelerinin güzel kokularını getirecek ve misafirlerin bütün istedikleri verilecekmiş. Aynı zamanda Tanrı, salih kulları için cennette —kendisi de bunların arasında oturarak— bir tane hazırlayacak ve salihler, işte bizi kurtaran Tanrı, diyerek O'nu parmakla göstereceklerdir. Salihler, Tanrı'yı görünce, yanlarında giden bu yüce kutsallıktan korka-

rak uzaklaşmaya çalışacak, fakat Tanrı onlara, görmüyor musunuz, ben de size benziyorum, korkmayınız, diyecek!..»

Cennetin içi hakkında, ancak XIII. yüzyılda yazılmış olan haham vesikalarında şu betimleme vardır: Adn bahçesinin yakuttan iki kapısı vardır. Bunların her birini 600.000 ayin melekleri tutar. Bunların yüzlerindeki parıltı, bütün evren gibi pırıl pırıldır. Bir salih geldiği zaman, bu melekler, onun mezarda giyinmiş olduğu elbiseyi çıkarır ve kendisine görkemli (muhteşem) sekiz bulut elbisesi giydirir ve başına da, biri inciden ve pırlantadan, öteki parvaim altınından iki taç koyarlar; taşıması için de eline mersin ağacından sekiz baston verirler. «Besinini sevinçle almaya git!» diyerek kendisini, içinden nehirler akan ve türlü çiçeklerle bezenmiş bir yere götürürler. Her salih burada, kendi şerefine uygun olan bir odaya yerleşir. Burada birinden şarap, ötekinden de bal ve süt akan dört ırmak vardır. Her odanın üstünde Venüs gezegeni kadar parlak otuz inciyle süslü bir altın asma vardır. Her odada da inci ve pırlantadan yapılmış bir masa bulunur ve her salihe hizmet etmeleri için altmış melek atanmıştır. Onlar bu cennetliklere, «Sevinçle balın lezzetini tat! Çünkü sen bala benzeyen Toraya kendini vermişsin! Yaradılışın altı gününden beri üzüm halinde saklanmış olan şaraptan iç! Zira, sen şaraba benzeyen torayı öğrendin!» derler. (Tora, İbranîcede, kanun, öğreti ve direksiyon demektir. Yani, yazılı veya sözlü olarak Jüdaizm öğretileri demektir.) Cennettekiler için gece yoktur. Onlar için üç uyanma dönemi vardır: Birincide salihler, birer çocuk olurlar, ikincide genç adam, üçüncüde yaşlı adam olurlar; bu üç dönemdeki insanların kendilerine özgü eğlencelerine dalarlar. Adn bahçesinin her köşesinde seksen çeşit kokulu ağaç vardır; bunların en az değerlisi, bu dünyanın bütün kokulu bitkilerinden daha incedir, güzeldir; ve yine her köşede 600.000 ayin meleği, sarhoş eden bir sesle terennüm ederler. Merkezde hayat ağacı vardır ki, her dalında Adn bahçesinin tümü açılırlar. Bu ağaç 500.000 çeşit meyve verir ki bunlardan her birinin tat ve biçimleri başka başkadır. Bu ağacın üstünde görkemli bulutlar vardır. Bu çiçeklerin kokusunu dört rüzgâr, dünyanın bir ucundan öbür ucuna götürür. Bu ağacın altında da torayı açıklayan bilgelerin çömezleri otururlar. Bunlardan her birinin yıldızlarla güneş ve aydan yapılmış iki odası vardır. Bu odaların arasında yine görkemli buluttan perdeler bulunur. Oraya 310 bilgin yerleşmiştir ve bunlar da yedi salih türüne giren kimselerle otururlar (A. Cohen, s. 452-458).

Taocu rahipler de birçok cennet tanırlar. Onlara göre, cennette cinler ve hayvanlar da insanlarla beraber yaşarlar. Bazı bağıcılar, Majların sarayına kadar yükselirler ve ordan arılık (saffet) iline kadar götürülürler ki, buradan altın, gümüş, inci ve yahut taşlarıyla süslü bir cennete gidilir. Orada en yükseklerin hâkimi, bunlara birtakım efsanevî manzaraları sunar ve nihayet onlar, güneş ve ayın ortasında saf bir parıltı âlemine yerleştirilirler (Marcel Granet). Bütün bu hikâyeler, hemen bütün dinlerde az çok farklarla ayrı bir mitolojinin konusunu teşkil ederler. F. Bacon der ki: «Âdem cennetten atıldıktan sonra, insan çalışsın diye dünya cennetine yerleştirilmiştir. Burada kendisine yükletilmiş olan ilk çalışma, dalınçtır. Yani, bilgi edinmek ve deney yapmaktır. Nitekim, insanın cennette yaptığı eylemlerin ilki, yaratıkları öğrenmek ve adlarını koymaktan ibarettir. Bu bilgi, kendi düşmesine neden olunca, konuları, yaratıklar olan doğa

bilgisiyle değil, konusu iyi ve kötü (hayır ve şer) olan ahlâkla da uğraşmıştır ki, bunun kaynağı ve insanın özlemini çektiği şey, Tanrı'ya isyan etmek ve kendinden başkasına dayanmamak ve güvenmemek olmuştur (M. Mc. Luhan, 'La Galaxie Gutenberg', Paris, 1967, s. 228).

Dinler, genellikle halk takabalarına seslendikleri için, onları duyularıyla anlayabilecekleri somut yaptırımlarla eğitme zorunda kalmışlardır; bu itibarla hemen hepsinin verdiği örnekler özdeştir; yani, bu dünyada bazı güçlü ve devletli kişilerin tattıkları nimetlerle onların, öteki insanlara uyguladıkları baskılardır. Hz. Muhammed de bu kuraldan kurtulamamıştır. Bu gerçeği, cehennem hakkında vereceğimiz bilgiler de onaylayacaktır.

VII

CEHENNEM

"Ye'se düşenlerle ümidi kesmiş olanlar, yalancılar, kendinden üstünleriyle yarışanlar, ulaşamayacakları şeye göz dikenler, bilmedikleri şeyleri bilir gibi söylemeye yeltenenler, cehennemliktir".

(Hadis)

İnsanların birbirine zarar vermeden, karşılıklı haklarına saygı göstererek melekler gibi temiz bir hayat geçirmeleri ve dolayısıyla hem Tanrı'yı, hem de kendilerini memnun ve mesut edebilmeleri için mistik hayal gücünün yarattığı yaptırım ütopyalarından biri, hatta en önemlisi, cehennemdir. Nitekim, peygamberlerin ilk görevleri de, bir taraftan ahret mutluluğunu müjdelemek, bir taraftan da ahret azabını bildirerek insanları gocundurmak ve korkutmaktır. Kur'anda iman edenlerle kâfirlerin ahretteki durumları, çoğu kez birbiri ardından betimlenmiş (tasvir) ve mukayese edilmiş, bunlar hakkındaki bilgiler, birbiri arkasından açıklanmıştır. Kutsal metinlerde cennet olarak, insanların mide ve şehvetlerini kandıracak ikramlar yapılırken, cehennem olarak da, işkencelerin en korkuncu, bir engizisyon savcısının duygusuzluğu ile anlatılmıştır. İnsanlar, kendi kin, öfke ve nefretlerinin sonucu olan öç alma ve cezalandırma isteklerini, Tanrı aracılığıyla gerçeklendirmek için cehenneme ihtiyaç duymuşlardır. Yoksa, Yüce Tanrı, kullarını cezalandırmaktan hoşlanacak denli kendi eserini ceza görmeye lâyık bir çirkinlikte yaratmaz. Denebilir ki, insanların birbiri yüzünden çektikleri acıların, uğradıkları haksızlıkların bu dünyada önüne geçme olanaksızlığını kavramış olan insan zekâsı, tesellisini, ahrette gerçeklenecek olan bir Tanrısal adalete bağlamıştır. Kuvvetli ve zalim oldukları için, her türlü kötülüğü yapmakta kendilerini haklı bulan sefilleri, bu dünyada yenilgiye uğratamayacağını anlayan âciz ve masum kimseler, Tanrı'nın veya Tanrıların merhamet ve yardımına sığınmış, onların hiç olmazsa ahrette ceza görmelerini istemişlerdir. Bu suretle hem zalim, hem de mazlum olanların, bu Tanrısal yaptırım sayesinde erdeme bağlanacağı ümit edilmiştir.

Cehennem, ruhun ölmezliğine, ölümden sonra dirilmeye ve ahrete inananlar arasında, hem gizli kalmış, hem de açıkça işlenmiş günah veya suçların, bu dünyada verilebilen cezalarını yeter bulmayarak bir de ahrette cezalandırmak suretiyle insanları ıslah etmek için tasavvur edilmiş bir işkence alanıdır. Bu, Yahudilerden başka hemen tüm Samî kavimlerde, eski Mısır, Kalde, Hint, Pers, Yunan ve çeşitli ilkel topluluklarda da vardır. Bilindiği gibi Tanrı, haramlar-

dan kaçınmayanları, dünyadaki işlerini ve sağlıklarını bozmak, başlarına çeşitli felâketler getirmek, sel, deprem, yangın, kıtlık... vb. gibi türlü afetler vermek ve nihayet ölümden sonra azap etmek suretiyle cezalandırır kanısı yaygındır. Her suçlunun bu dünyada cezalanıp cezalanmadığını ve bu cezaların adalete ne kadar uygun olduğunu gözlemek ve anlamak zordur. Bazı insanlar, hiç suçlu olmadıkları halde, kör, sakat, budala veya deli olarak dünyaya gelmektedir; bu, suçlu ebeveyni cezalandırmak için oluyorsa, bu afetlere tutulmuş olan zavallıların suçları nedir? Doğal afetler ise, yalnız suçluyu değil, onun yanında türlü suçsuzları da cezalandırdığı için, bunun Tanrı adaletiyle uzlaştırılması güçtür. Müslümanlar, *"Tanrı, sevdiği kullarına bu dünyada eziyet eder, sevmediklerini de bu dünyada aziz eder"* formülünü bularak kendilerini teselli ediyorlarsa da, Yaradanın böyle haksız ve saçma bir ilkeye göre hareket ettiğini kabul etmek pek de kolay değildir.

Hz. Muhammed, insanın türlü tutkularını ve günah işleme bakımından karakterinin ne denli zayıf olduğunu derinden kavramış ve sezmiş bulunduğundan, hayrın kutsal değerini yüceltmiş ve insanları ona bağlayabilmek için korkutmayı bir ilke ve yöntem olarak benimsemiştir. O, hem her çağda çoğunluğunu bilgisizler, bilinçsizler ve içgüdülerinin baskısından kurtulamamış olanlar teşkil eden insanlara ceza ve ödüllerin tinsellerinden çok, maddesellerini birer simge ve örnek olarak bildirmeyi yeğ tutmuştur. O'nun bu konuda vermiş olduğu bilgiler, Samî kavimlerin eski inançlarına da uygundur ve tümü, bu ilkel dönemi yaşayan insanların kavrayabilmeleri için, dünyada görülebilen ve özlenen nimetlerle zalimlerin zayıflara uyguladıkları işkenceler cinsindendir. Tanrı karşısında korku ve rica arası bir itaate ve kulluğa değer veren İslâm imanı, Tanrı'dan korkmayı, Tanrı'yı sevmekten daha üstün bir disiplin aracısı saymış gibidir. Oysaki, korkunun yarattığı saygı, hem geçici, hem de içten değildir. Korku, güvensizlikten gelir, insanı fırsat beklemeye olduğu kadar da sığınmaya, yalvarmaya, küçülmeye zorlar; hatta korkulana karşı, açığa vurulması güç bir kin, isyan ve kuşku duygularını körükler. Çarpıcının zulüm ve kahrından korunmak için yapılan her girişimde sefil bir riya ve dalkavukluk sırıtır. Sevgide ise, saygı ve güven vardır. İnsan, sevileni memnun etmek ve onun gözüne girmek için her türlü özveriye, sızlanmadan katlanır. Tanrı'yı, şefkat, adalet, inayet ve merhametin yüce ve kutsal gücü olarak sevip saymayı, öfkeli ve yarlıgayıp yarlıgamayacağı bellisiz bir Doğu emiri, bir kabile şefi olarak tasarlamaktan daha üstün ve erdemli saymak gerektir.

Hz. Muhammed, karşılık beklemeden, sırf Tanrı yolunda ve Tanrı aşkına iyi olmayı savunmuş olmasına karşın, erdemin yaptırımsız gerçeklenemeyeceğine inanmış, insanın ebedî kurtuluş ve mutluluk hayallerini, İslâm imanına, yani Tanrı'nın ve Peygamberin buyruklarına itaat etmeye bağlamış, günah ve haramlara tutsak olarak gidişlerini, bu dünyanın zevklerine göre ayarlamış olanlar için de, mahşerde, kullarının her çeşit duygu, düşünce, inanç ve eylemlerini inceden inceye hesaplayıp tartan ve herkese ancak lâyık olduğunu orada veren Yüce Tanrı'nın adaletini göstermiştir. Bununla birlikte, bu adalet, iman edenler için mutlak değildir. Tanrı dilerse bağışlar, yarlıgar; dilerse geçici veya ebedî olarak cehennem kuyularında türlü işkenceleri uygulamaktan çekinmez.

Kutsal metinlerin bildirmiş olduğu cennet ve cehennemin niteliğini Ebu Musa'l-Eş'arî'nin bildirmiş olduğu bir hadis, kısaca şöyle özetler: *"Biraz evvel cennetle cehennem, bana şu duvarın yüzünde gösterildi; ne böyle hayrın, ne de böyle şerrin benzerini görmüş değilim"*. Cennet ve cehennemin varlık veya yokluğu hakkında akla gelebilecek dine aykırı düşünceleri bir yana bırakarak, onları tinsel ve simgesel bir anlamda ele aldığımız takdirde, diyebiliriz ki, cennet, iyi eylemlerimizin, niyet ve inançlarımızın yarattığı bir iç hazzı, aklın ve vicdanın sevinci; cehennem de, toplumun ve dinin kötü saydığı haram ve günahları işlemiş olmaktan doğan bir vicdan azabı, pişmanlıkların yarattığı ruhsal ıstıraplardır. Fakat, bir aynı eylem, herhangi bir adamın akıl ve vicdanında hazzı yarattığı halde, bir başka insanda derin elemler doğurabilir. Bu nedenle hayır ve şerrin bireylere (fert), toplumlara ve zamanlara göre uylaşımlı ve bağıntılı bir değer kazanmaması için, kutsal metinlerde, cennet ve cehenneme kimlerin gireceği ve Tanrı katında hangi eylemlerin beğenilmiş ya da beğenilmemiş olduğu saptanmıştır. Yani, İslâm dini, hayır ve şerrin bir değer yargısı olduğunu reddetmiş, tüm insanlık için kıyamete dek değişmeyecek olan birtakım iyilik ve kötülük sayılması gereken eylemlerin neler olacağını belirtmiştir. Bu anlayış, dinlerin özelliğini oluşturur. Kuşkusuz ki cehennem, cennetin tamamıyla antipotudur; bir kez cennete girenler, bir daha cehenneme girmeyecek, fakat cehenneme girenlerden bazıları arıtıldıktan ve suçlarının cezalarını çektikten sonra cennete çağrılacaklardır. Öyleyse, cehennem nasıl bir yerdir, oraya kimler çağrılacaklardır, konusunu açıklamalıyız:

1. Kur'anda cehennemin nitelikleri *laza* (saf alev), *cahim, saiyr* (kor), *sakar* (kızl ateş), *hamim* (kaynar su), *haviye* (derin kuyu), *hutama* (kemikleri parçalayan korkunç kaygı) sözcükleriyle (Hümeze, 5) ifade edilmiştir. Bazıları, bunları cehennemin yedi tabakası, yedi derecesi veya yedi çeşidi sayarlar. Cehennemde Suud adında ateşten dağlar bulunduğu gibi (Müddesir, 17), Zebanî adı verilen on dokuz bekçi veya gardiyan da vardır ki, bunlar da melektir (Müddessir, 31). Gayya adı verilen derin ve ateşli kuyulardan başka, kaynar sular ve Gassak denilen irinli sarı sular, zakkum ağaçlarıyle bunun özünü teşkil eden zehirli sular da vardır. Cehennemin bir adı da, Semum'dur. Bu, cehennemdeki alevli kıvılcımlar olarak da açıklanır: *'JOnun yedi kapısı vardır ve her kapıda* (günahlılardan) *birer kısım bulunur"* (Hicr, 43-44) ayeti, adlarını saydığımız cehennem sıfatlarının, cehennem kapıları olduğu iddiasına da yol açmıştır. Bir hadise göre, cehennemde Veyl denilen ve dibine ancak kırk yılda düşülen irinle dolu bir vadi varmış. Ayrıca da, Kur'anda Falak adı verilen ağzı kapalı bir kuyu ile Siccin denilen ağzı açık bir kuyu daha varmış (Mutaffifin, 7-9). Falak'a düşen kâfirlerin feryadına cehennem bile dayanamazmış. İşkence aleti olarak zincirlerle, akla gelen ve gelmeyen her türlü ıstırap araçlarını kapsamış olan cehennem, yedinci yeryüzünün altında bulunurmuş. Burada, iblis ve onun kuşakları, kâfirlerin neler çektiklerini seyredeceklermiş. *"O gün, cehennem yakına getirilir"* (Fecr, 23) ayetinden anlaşılacağı gibi, cehennem, yakına veya uzağa taşınabilen hareketli ve portatif bir ceza yurdudur. Kâfirler, onun içine atıldıkça, cehennem uğultularla kaynaşır, öfkesinden parçalanacak gibi olur (Mülk, 6-8). Orası çok fena bri yataktır (Bakara, 207) ve çirkin bir oturma yeridir

(Âli İmran, 15; Enfal, 16). Zalimlerin barınağı olan cehennem, çok kötü bir yerdir (Âli İmran, 151) ve Tanrı'nın gazabına uğrayanların yerleştiği bir âlem olan cehennem, gidilecek yerlerin en fenasıdır (Âli İmran, 162, 197).

2. Cehenneme gidecek olanlara gelince; bin kişiden 999'unun cehennem azabına uğrayacağını bildiren hadisler vardır. Kuşkusuz buna inanılacak olursa, cennete gidecek olanların sayısı çok azalacak, tüm insanlık günah işlemekte birbiriyle yarış eden bir kâfirler yığını olacaktır. Bu da, ne Tanrı'nın, ne de peygamberin insanlara doğru yolu göstermemiş ve doğru yola sevk edememiş olmalarının bir sonucu sayılacaktır. Herhalde bu dine aykırı sonucu fark etmiş olacaklardır ki, bu hadisi yorumlayanların inancına göre, cehenneme girecek olan bu binde 999 kişi, Yecuc ve Mecuc kavmindendir. Fakat bu kevim de mistik hayal gücünün uydurmaları dışında değildir. Bazı hadislere göre de cehenneme en çok kadınlar gireceklermiş. İbn Abbas'ın naklettiği bir hadiste, Hz. Muhammed'in şöyle dediği anlaşılıyor, *"Bana cehennem gösterildi; orada cehennem ehlinin çoğunun kadın olduğunu gördüm. Onlar küfrederler"*. Peygambere, «Onlar, Tanrı'ya mı küfrederler?» diye sorulunca Hz. Muhammed, *"Onlar kocalarına karşı küfranda bulunurlar. Birisine dünya oldukça ihsan etsen de, sonra senden hoşuna gitmeyecek bir şey görmüş olsa, ben senden hiç bir hayır görmedim, der"* cevabını vermiş. Saad bin Malik bin Sinan tarafından bildirilen başka bir hadiste de, Peygamber, *"Çokça lânet ederseniz, kocalarınıza nankörlükte bulunursanız; eksik ve akıllı ve eksik dinli olmanıza karşın, hiç kimse sizin kadar, dini sağlam adamın aklını çelemez!"* demiştir. Bunlar, kadınlara karşı olan büyük ilgi ve sevgisine karşın, Hz. Muhammed'in onlardan epeyce ıstırap çektiğine de delâlet eder.

3. Ahrette hayvanların da hesap verecekleri anlaşılmaktadır. Yine bir hadise göre, ahrette hayvanlar da hazırlanacak, birbirinden haklarını alıp ödeşecekler ve sonra toprak olacaklar, fakat cehenneme gitmeyeceklerdir. Hatta bunun içindir ki, ahrette kâfirler cehennem azabını tadarlarken hayvanların toprak olduklarını görünce, *"Keşke ben de toprak olaydım!"* diyeceklerdir. Asıl cehenneme gidecek olanlar, Tanrı'ya ve elçisine baş kaldıran ve küfürlerinde ısrar edenler (Âraf), servet biriktirip bunu Tanrı yolunda sarf etmeyenlerdir (Tevbe). *"Tanrı, münafıkların erkek ve dişilerine ve bütün kâfirlere, içinde ebedî olarak kalacakları cehennemi vaat etmiştir"* (Tevbe, 68); *"Münafıklar, cehennemin en alt derecesinde olacaklardır"* (Nisa, 143). Bir hadise göre, münafıkın üç sıfatı vardır: *"Yalan söylemek, düşmanlıkta edepsizliği huy edinmek ve kendisine bir şey emanet edilirse, hainlik yapmak"*. İşte bu türden olan insanlar da cehennemliktirler. Aynı zamanda Tanrı'nın izinden gitmeyenlerin, dünya hayatına razı olarak kendilerini bununla kandırmış olanların, Tanrı'nın ayetlerinden gafil olanların, *"Kazandıkları yüzünden ulaşacakları yer, cehennemdir"*; Tanrı, *"Zalimlere, baştan ayağa kadar ateş hazırlamıştır; susuzluktan feryat ederler ve kendilerine yağ tortusu gibi bir su verilecektir"* (Kehf, 28). Küfredenlerle Tanrı'nın ayetleri ve peygamberleriyle alay edenlerin cezaları da cehennemdir (Kehf, 106). İbadetten uzaklaşarak şehvetleri ardına düşenler de, *"Gayya'ya atılacaklardır"* (Meryem, 59). Babalarını sapıtmış bulup da onların izinden ayrılmayanlar (Saffat, 69-70) ve fâsıklık etmiş olanlar (Secde, 20), kibirliler (Nahl, Zümer, 71-72),

içinde ebedî olarak kalmak üzere cehenneme atılacaklardır. Bir hadise göre, *"Ye'se düşenlerle ümidi kesilmiş olanlar, yalancılar, kendinden üstünleriyle yarışanlar, ulaşamayacakları şeye göz dikenler, bilmedikleri işleri bilir gibi söylemeye yeltenenler, cehennemliktirler"*. Zalimlerle vebal yüklenenler, Kur'anı ve Peygamberi inkâr edenler (Müminler, 72), Tanrı'ya ortak koşanlar, nankörler, inatçılar ve hayra engel olan haşarılarla (Kaf, 24-25) Tanrı'ya inanmayanlar, fakirlere yiyecek vermeyen kimselerle (Hakka, 30-32) isyan eden ve dünya hayatını tercih eden kimselerin sığınacağı yer de cehennemdir (Naziat, 37-39).

4. Cehenneme girecek olan suçlular, ahrette kendi suçlarını şöyle itiraf edeceklerdir: *"Biz, namaz kılanlardan değildik; fakirleri doyurmazdık; batakçılara uymuştuk; ceza gününe yalan derdik"* (Müddessir, 43-47). Nitekim, kötülük yapanların günahları da her taraftan kendilerini kuşatır ve bunlar, ebedî olarak cehennemlik olurlar (Bakara, 82). Gerek zihinsel, gerek sosyal nedenlerle hareketleri imana aykırı olan veya iman etmeyenler, Müslümanlıkta da, Hıristiyanlıkta olduğu gibi, korkunç cezalara çarptırılmak üzere cehenneme gönderilirler[1]. Yalnız Hz. Muhammed'i, *"Şeytanın ilk evlâdı olan iblis"* diye nitelendirerek hor gören Martin Luther, *"Belki de Yüce Tanrı, müstesna olarak Ciceron'a ve onun durumunda olanlara acır"* demektedir. Oysaki Hz. Muhammed, ölümden sonraki akıbet hakkında, Hıristiyanlardan ve Yahudilerden daha çok hoşgörüye sahiptir. Zira, Müslümanlıkta kitap ehli olanları Tanrı isterse cennetine koyacaktır. Bu itibarla Müslüman olmayan, fakat insanlığı kendilerine minnettar etmiş ve Tanrı'ya ortak koşmamış olan bütün bilim ve hayır adamlarının cehennem azabından kurtulmaları ümit edilir. İslâm dininin esasındaki bu hoşgörü, sonraları türlü sosyal nedenlerle unutulmuştur.

5. Cehennemde suçluların başlarına gelecek olan felâketler nelerdir? Suçlular, cehenneme susuz olarak yollanacaklardır (Meryem, 86). Hz. Musa'nın Firavun'a dediği gibi, *"Rabbine suçlu olarak giden için cehennem vardır; orada* (suçlu) *ne ölür, ne dirilir"* (Taha, 74); *"Küfredenler için ateşten elbiseler biçilmiştir; başlarının üstünden kaynar su dökülür; bununla karınlarının içinde bulunanlarla derileri eritilir; demirden kırbaçlarla* (dövülürler); *ateşten her kurtulmak isteyişlerinde yine içine gönderilirler: Haydi tadın yangın azabını!"* (Hac, 19-22). Cehennem azabı bir belâdır. Kıyamete inanmayanlar için, *"Şiddetli ateş hazırladık; ateş, onları uzaktan görünce, onlar, öfkeyle diş bileme ve haykırma sesleri işitecekler ve elleri boyunlarına bağlı olarak cehennemin dar bir yerine atıldıkları vakit, bağıra çağıra ölmeyi isteyeceklerdir"* (Furkan, 11-14). Fâsıklık etmiş olanların sığınakları ateştir; ondan her çıkmak istedikçe, tekrar içeriye gönderildikleri görülür ve kendilerine, *"Haydi tadın o yalanlayıp durduğunuz ateşin sıcaklığını!"* (Secde, 20) denilir. *"Kâfirlerin azabı azıcık olsun hafifletilmez; onlar cehennemde, ey Rabbimiz, bizi çıkar da, dünyada yapmış olduğumuz edimlerden başka ve iyilerini yapalım"* diye yalvaracaklardır (Fatır, 34-35). Cehennemde zakkum ağacı da vardır: *"Biz, onu zalimler için bir fitne kıldık; o,*

(1) "Melekler çıkıp salihlerin arasından fasıkları ayırarak onları ateş kûlhanına atacaklar, orada ağlayış ve diş gıcırdatması olacaktır" (*Meta İncil*'i, XII, 49, 50).

cehennemin dibinden çıkan bir ağaçtır; (zalimler) *her halde ondan yiyecekler, karınlarını onunla dolduracaklar, sonra da kendilerine irinli sudan haşlamalar verilecek...*" (Saffat, 62-68); "*Zakkum ağacı, çok vebali olanın yemeğidir; karınlarında erimiş bakır gibi kaynar durur; onu tutun, kıskıvrak yakalayarak cehennemin ortasına sürükleyin; sonra da başının üzerine kaynar su azabını dökün; tat bakalım, deyin*" (Duhan, 43-46). Hiç cennetlik olanlar, "*O ateşe sürekli olarak bırakılan ve kaynar bir sıvıdan içirilip de bağırsakları parçalanmakta olan kimselere benzerler mi?*" (Muhammed, 15). Özellikle kitap ve elçileri inkâr edenler, "*Boyunduruk ve zincirlerle sürüklenecekler; kaynar sudan sonra ateşte kavrulacaklar; sonra da kendilerine, nerede o ortak saydıklarınız? denecektir; içlerinde daima kalmak üzere cehennemin kapılarına girin!*" ihtarında bulunulacaktır (Mümin, 70-74). Dante, cehennemin kapısında tüm umutların terk edilmesini bildiren bir levha görmüştü. Ondan birçok yüzyıllar önce Hz. Muhammed'e bu levha şu ayetle gösterilmiş gibidir: "*Suçluların cehennem azabında devamlı olarak kalacaklarından haberiniz olsun; kendilerinden o azap, asla hafiletilmez; onun için de onların hiç bir umutları kalmamıştır; ve biz, onlara zulüm etmemişizdir; fakat onların kendileri zalimdiler*" (Zuhraf, 74-75), Kur'ana inanmayanlar, "*Arkasından cehennem ve irin suyu ile sulanacak; yutmaya çalışacak, bir türlü yutamayacak; her tarafından ölüm gelecek de ölmeyecek ve arkasından en kaba bir azap*" (İbrahim, 17-18); "*Zalimler için başlarından ayaklarına kadar kaplayan ateş hazırladık; feryat ederlerse yardımlarına, yüzlerini buruşturan irinden bir su yetiştiririz. O ne fena içki, ne fena toplantı!*" (Kehf, 28). Kıyamette, "*Kaynar pınardan içirilecek ve onlara ne semirten, ne de açlığı gideren keditırnağı çalılarından başka yiyecek bulunmayacak*" (Gaşiye, 5-6), ve namaz kılmaya engel olmak isteyenler için zebanîler çağrılacaktır (Alak, 18). Bir hadise göre, kâfirler cehennemde ölmeyecekler. "*Ateş ehli, orada ne ölür, ne de dirilirler, ama günahları yüzünden kendilerine ateş dokunan bazı insanları, Tanrı öldürecek ve nihayet kömür oldukları vakit şefaate izin verilecek; sonra bunlar takım takım getirilerek cennet ırmaklarına serilecektir. Ey cennetlikler, bunların üzerine su dökün! denilecek de sel yatağında taneler biter gibi biteceklerdir*". Bu tekrar dirilecek olanlar, iman edenlerden herhangi bir günahı işlemiş olanlardır. Bundan, iman edenler için cezanın ebedî olmadığı, onların arındıktan sonra cennete girecekleri anlaşılmaktadır. İslâm kavimleri üzerinde bu olanağın pek de hayırlı bir etkisi olmamıştır. Cennette olanların da büsbütün vazifesiz kalmadıkları, bunların suçlu müminleri diriltmek için sakalık yapacakları anlaşılmaktadır. Taberanî'nin anlattığı bir hadiste, "*Cehennem sıcağının ümmetime etkisi, hamam sıcağının etkisi gibidir*" denildiğine göre, yukardaki hadisle bunun uzlaştırılması güçtür. İbn Kayyim-ül-Cevzî (1292-1350), cehennemdeki azapların geçici, fakat cennetteki lezzet ve mutlulukların ebedî olduğunu savunmuştur; Bağdat içtihatçılarından Bişr-al-Marisî (ölm. 833), büyük günah işleyenlerin ebedî cezaya çarptırılmayacaklarına, bunun ise Tanrısal adalete aykırı olduğuna inanır. Nitekim, Matüridîler ile Eş'arîler de cezanın geçici olduğunu kabul ederler. Özellikle Maturidîler, «Tanrı, özünün ve tözünün (cevher) zorunlu sonucu olarak işkence ve zulmün üstündedir; bunlar, O'nun bilgeliğiyle uzlaşamaz» derler. Mutezile ile Haricîler, Tanrı'nın adaletli olduğu-

nu, O'nun dilerse bu sıfatla ceza ve ödül verebileceğini iddia ederler; fakat üzerinde ısrarla inat edilen ve Kur'ânda lânetlenmiş olan büyük günahlar için verilecek cezaların ebedî olacağını kabul ederler. Sünnîler ise, fasıkların da cennete girebilecekleri ihtimali üzerinde dururlar. Müslümanlığın başlangıçlarında zuhur etmiş olan Mürcialar ise, iyi eylemler işlememiş olan Müslümanların cennetlik veya cehennemlik olup olmayacaklarını, kıyamette tüm gizler (sır) açığa vuruluncaya kadar Tanrı'nın gizli bırakacağına inanırlar. Yani onlar, büyük günah işlemiş olan Müslümanların kâfir sayılmayacağına emindirler. Fakat Haricîler, büyük günah işlemiş olan Müslümanların, tövbe etmezlerse cehenneme atılacaklarına inanırlar. Bu itibarla günahlardan ve onların sonucu olan cehennemden kurtulmak için, tövbe şarttır. Muhittin-i Arabî (1165-1240) de, suçluların bir azap dönemini geçirdikten sonra, yine cehennemde kalacaklarını, fakat artık orada bir daha cezalandırılmayacaklarını tahmin eder. Bazı hadisler, zaten iman edenlerin cehennemi yakıcı değil, temizleyici olduğunu bildirir. Örneğin, Mekke'de, Kâbe'nin Mizab denilen yerinde namaz kılanların, analarından yeni doğmuş gibi günahlarından arınmış olacaklarına inanılır. Bazen bir fakire yardımın, bir nafile namazın bile çok günah işlemiş bir adamı, Peygamberin şefaati sayesinde cennetlik edeceği de halka telkin edilir. Esasen dilediği gibi işlemek şanından olan Yüce Tanrı'nın, isterse herhangi bir kimseyi cennet veya cehenneme götürebileceği, Kur'anın müjdelerindendir. Bununla birlikte, *"Biz dileseydik, her nefse hidayet verirdik; lâkin benden, her halde cehennemi cinler ve insanlarla dolduracağım hükmü çıkmıştır"* (Secde, 13; Âraf, 179); *"Rabbinin, cehennemi cinler ve insanlarla dolduracağım sözü yerine gelecektir"* (Hud, 119) gibi bildirilerden, Tanrısal niyetin mutlaka kâfirleri cezalandırmak olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman olmayanların imansız sayılmaları ve bunların odunlar gibi cehenneme atılacakları (Enbiya, 98) kesin bir Tanrısal karardır. Bundan, insanlığın bin bir acısını gidermiş, milyonlarca insana şifa ve mutluluk dağıtmış olan, fakat İslâm dinine girmemiş kimselerin de —yukarda işaret ettiğimiz gibi— cehennem azabından kurtulamayacakları sonucunu çıkartmamalıdır. Tanrısal adalet ve bilgeliğe akıl ermemekle birlikte, fanilerin vicdanı, bunun aksi bir kararı, hakka ve haklılığa aykırı bulur. Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin, cennet ve cehennem, der, bu dünyadaki iyi ve kötü hareketlerimizden doğan vicdan haz ve elemlerimizden ibarettir; insanı cennete götüren her şey melek, ondan uzaklaştıran her şey şeytandır. Yani, damarlarımızdaki şehvanî kuvvetler şeytandır, diyerek açıkça olmasa da, doğru yola götürme gücü sonsuz olan Tanrı'nın kendi yaratıklarına cehennemde bin bir maddesel azapla işkence yapmayacağını onaylamış ve cehennemi inkâr etme cesaretini göstermiştir. Aklın böyle imansızlık işareti gibi görülen hüküm ve inkârlarına karşın, Kur'an, cehennem konusunda şüphe götürmez bir açıklıkla mistik hayal gücünün tasavvur edebileceği en korkunç manzaraları çizmiş ve bunları, imanla ahlâkın en kuvvetli ve doğal bir yaptırımı ve eğitim aracısı saymıştır. Şu surelerdeki ayetlerde bu konudaki korkunç tehditleri bulmak mümkündür: Enfal, 37-38; Meryem, 86; Ra'd: Sebe. 33; Kaf, 30; Âraf, 41; Tevbe, 63; İsra, 97; Kehf, 50-51; Müminler, 105; Şuara, 90-99; Sad, 56-64; Zümer, 72; Rahman, 44, Vakıa, 42-44, 51-55; Hakka, 30-33; Müzzemmil, 12-13... vb.

6. Hz. Muhammed'in cehennem hakkındaki bildirileri, o dönemlerdeki Arapların hiç bilmedikleri bir konu da değildir. Zira, onlar bunu, özellikle Mekke'deki Yahudilerden öğrenmiş ya da dinlemişlerdi. Bunu, vereceğimiz su kısa bilgileri, İslâm inançlarıyla karşılaştırmak suretiyle de kanıtlayabiliriz. Gerçekten cehennemin İbranîcesi jebennom'dur. Tevrat'ta ceza yeri olarak adlandırılan cehennemin yedi adı vardır: Cheol, abaddon veya harap etme, bozma, dehşetli çukur, çamurlu batak, ölümün gölgesi, aşağı dünya (bu, İncil'de yoktur, alçak dünya gibi geleneksel bir sözcükmüş). Cehennemin başka adları da vardır. Cehennemin bulunduğu yer ise, yeryüzünün altı ya da evrenin üstü, dağların karanlıkları arkasıdır. Cehennem, cennetten altmış kez daha büyükmüş (bu rakam, Talmud'da belirsiz bir sayı, belki de sonsuzluk anlamına gelmektedir). Cehennemin de cennet gibi yedi tabakası varmış ki, bunlar, yukarda saydığımız yedi adla anlatılırlar. Unutma dünyası, cehennem ve sükûn tabakaları da bu zümredendir. Bu yedi tabakadan ikisi, tuzaklar, ateş, kükürt, rüzgâr ve alevdir. Bildiğimiz adi ateş, cehennem ateşinden altmış kez daha zayıfmış, Daniyal peygamber, cehennemde asla sönmeyen bir alev nehrinin aktığını bildirir (Daniyal, VII, 10); fakat Talmud tefsircilerinden Hillel'in okuluna göre, cehennem, sona ereceğinden, bu iddia doğru değildir. Bazılarına göre, cehennemin yarısı ateş, yarısı dolu imiş; bazılarına göre de cehennemde kar da varmış; yani suçlu, evvelâ ateşe atılacak ve orada, of, of!.. diye uluyacak, sonra kara atılacak ve orada, felâket, felâket!.. diye bağıracakmış. Bu azap, on iki ay sürecekmiş. Cehennemde en çok kükürt varmış. Kükürt kokusundan titrememizin nedeni, orada kükürt cezasına çarpılacağımızı bilmemizdenmiş. Cehennemin yukarısı çok dar, aşağısı çok genişmiş. Giriş kısmının dar oluşu, cehennem dumanlarının içeriyi iyice doldurması içinmiş. Cehennem, gece gibi simsiyah ve karanlıkmış. Orada kötü yer anlamına gelen ve adına Siccin denilen ateşli bir vadi de varmış. Hz. İbrahim, cehennemin kapısında oturacak ve sünnetli bir İsraillinin oraya girmesine izin vermeyecekmiş![1]. Talmud'da kaydedildiğine göre, biri çölde, diğeri denizde, biri de Kudüs'te olmak üzere üç cehennem varmış (A. Cohen, s. 447-452). Talmud'daki bu açıklamalara karşın, Tevrat'ta, İsrailoğullarının çekecekleri cezaların hemen tümü, bu dünyada başa gelebilecek olan felâketler, musibetler, uğursuzluklar, sefaletler ve belâlardır (Tesniye, XXVIII, 1-68 ve Levililer, XXVI, 14-66).

Karia suresinden, bir adının da Haviye olduğunu anladığımız cehennem kavramı, yalnız kutsal kitaplarda bildirilen korkunç özelliklere sahip değildir. Bunu birtakım bilgisiz vaizler, ahlâk eğitimine ve dine hizmet etme amacıyla dayanılmaz ve tüyler ürpertici bir zulüm alanı olarak betimlerler. Denebilir ki cehennem, Samî kavimlerin olduğu kadar da öteki Doğu ve Batı dinlerinin hepsinde, az çok farklarla aynı dekor ve amaçlarla hayal edilmiş ve insanı, korku ve ceza yoluyla eğitme aracı olarak uydurulmuştur.

(1) Erkeklerin sünnet edilmesi de Yahudilikten Müslümanlığa geçmiştir. "Çocuk, doğuşunun sekizinci gününde sünnet edilmelidir" (*Lavilililer*, XI, 8).

Cehennem inancının da cennet inancı gibi, yalnız İslâm dininin eseri olmadığını yukarda işaret etmiştik. Mistik hayal gücünün türlü toplumlarda yaratmış olduğu tinsel ve esrarlı âlemlerin Müslümanlığa kadar geçirmiş olduğu evrimi kavramadan, Hz. Muhammed'in getirmiş olduğu emirlerin yarattığı dünya ve ahret hayatını kavramak zordur. Aşağıdaki bahis, insanlığın bu konulardaki inançlarını, bir panorama halinde sunmuş olacaktır.

VIII

RUH, ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ

«Dünya için az çok zorunlu olan aklın bazı kısımlarını kaybetmeden, öteki dünya hakkında belgin bir fikir edinilemez".

Kant

Mistik yaptırımlar, bir ilke veya postülat olarak bedenden ayrı bir ruhun varlığı, bunun geçici bir ölümden sonra yeniden dirileceği, dünya hayatında işlemiş olduğu eylemlerin hesabını vermek üzere mahşerde toplanması gerektiği gibi birtakım apriori inançlara dayanırlar. Bu itibarla bundan önceki bahislerin bütün bir insanlıktaki inançlarla ilgisini olduğu kadar da kendilerini açıkça anlayabilmek için ruh, ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki inanç ve düşüncelerin geçirmiş olduğu evrimi kısaca görmek, Hz. Muhammed'in bu konulardaki görüş ve öğretilerini anlamak için de yararlı olacaktır.

RUH NEDİR?

1. Kur'anın 20 ayetinde ruh sözcüğü vardır. Bunlardan üçü (Bakara, 87, 253; Nahl, 127) kutsal ruhtan; dördü (Nisa, 171; Maide, 11; Meryem, 17; Tahrim, 12) Meryem'e üfürülmüş olan ruhtan; dördü (Hicr, 29; Sad, 72; Secde, 9; Nahl, 2), Âdem'e ya da insana ve meleklere ruh üfürüldüğünden; ikisi de (Maariç, 6; Kadr, 4) ruhun ve meleklerin indirildiğinden; dört ayette (Enbiya, 915; Mümin, 15; Şura, 52; Mücadele, 22) ruh vahyetmek, emriyle ruh sokmak (ilka) ve ruhumuzdan üfürmek şeklinde kullanılmıştır. Nebe suresinin 2'nci ayetinde ruh ve meleklerin saf saf indiklerinden söz edilir. Nebe suresinin 2'nci ayeti, ruh hakkında bir soruya karşılık olarak, ruhun Tanrı emrinde olduğu, insana bunun hakkında pek az bilgi verildiği bildirilmektedir. Bu suretle İslâm dini, ruh hakkındaki araştırmalara lüzum görmez. Buna karşın, İslâm filozof ve bilginleri, bu konu üzerinde bir hayli mistik veya kuramsal bilgiler vermeye çalışmışlardır. Fahreddin-i Razî, 'Mefatih-ül-Gayb' adlı eserinde, bu ayete dayanarak Selefiye'nin, bu konu ile uğraşmanın dinsel emirlere aykırı olduğu iddiasını reddederek, ruh üzerinde araştırma yapılmasının zorunlu olduğunu savundu; nitekim Müteahhirin adı verilen bütün İslâm filozofları bu konu üzerinde türlü açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin, İmam Nevevî, İmam Şaranî ve mütekelliminden Nazzam, İmam Kayyim-el-Cevzî, ruhun latif ve ateşli bir cisim gibi olduğunu iddia ettikleri halde, Gazalî ve Fahreddin-i Razî soyut olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. İncil'de 1600 kez ruh sözcüğü kullanılmış

olduğu halde, onun niteliğinden hiç söz edilmiş değildir. Bununla birlikte, insanlığın pek ilkel bir döneminde bulunan kavimlerden başlayarak çağımıza dek gelen en yüksek toplumlarda da bir ruh inancı ve onun ne olduğu hakkında türlü türlü araştırmalar vardır. İlkel insanlar, doğuştan canlıcıdırlar (animistre); onlar, kendi varlıklarında, görülen bedenle, görünmeyen ruh ikiliğini sezmişler, bu ikinci totemcilik inancı içinde Mana adıyla tüm doğada varsayılmışlardır. Bu itibarla onlar, doğanın tüm eşya ve olaylarındaki hassa, sıfat ve etkileri taşıyan, yani canlı ve cansız her şeye hükmeden, iyilik ve kötülük yapabilen bir tümel ve kutsal gücün varlığına türlü şekillerde inanmışlardır.

Ruh sözcüğü Arapça Reyh, riyah sözcükleriyle ilgilidir ki, bunlar, koku, rüzgâr anlamlarına gelir. İlkçağ insanları, onu ağırlığı olmayan, hareketli, bedene benzeyen, ince ve hafif görünebilir, fakat dokunulamaz, gece rüyaya fantomları girebilen, gündüz kaybolan bir varlık saymışlardır. Ruhu, gölge veya eş sayanlar da vardır. Dante'ye Virgile, Âraf'ta, kadavraların gölgeden yoksun olduklarını anlatır. Ruh, sulardaki görüntümüze benzetilir, bir hayal olarak da kabul edilir. Bunun içindir ki, puta tapanlar, suretle aslın aynı olduğunu zannederek, yaptıkları Tanrı heykellerine ibadet ederler. Ruhu bir sıcak 'nefes' (pneuma) sayanlar da vardır. Bu inanç, ölünün nefes almadığını görmelerinin ürünüdür. Brahmanizmde, brahm sözcüğü de nefes, rüzgâr ve ruh demektir. *"Brahma, havada oturan ve her yöne aralıksız esen büyük bir yel gibi, bütün varlıklar bende yerleşmişlerdir"* der. Tevrat'ın 'Tekvin' bahsinde de, Yahova'nın ruhu, yarı fizik bir güçtür ki, kendisinden insan soluğu (nefes) gibi fışkırır ve yaratmak için, suların üzerinde rüzgâr gibi gezinir; insanı çamurdan yaratarak onun yüzüne bu hayat nefesini üfler, diriltmek istediği ölülere de bu hayat nefesini yollar ki, Kur'anda da bu olay aynı tarzda cereyan eder. İncil'deki kutsal ruh da böyle bir özellik taşır. Hz. İsa, bu ruhu, havarilerine bir büyük rüzgâr şeklinde nakleder. Ruhun böyle bir nefes veya rüzgâr oluşu inancı, Polinezya ilkellerinde de vardır. Bunlar, ruhun kaçıp gitmemesi için can çekişen hastanın ağız ve burnunu tıkayarak öldürürler. Virgile ve Ciceron, can çekişenlerin ağızlarına yaklaşarak son nefeslerini yutanlardan bahsederler. Üfürükçülerle bazı şeyhlerin nefes etmelerinde bu inancın tortuları vardır. Homeros da ruhun bir nefes olarak ölenin ağzından ve yaralarından çıkıp, sonra gölge haline geldiğini, nihayet bir duman olarak dağıldığını anlatır. Fisagor da ruhu, her şeye hayat ve hareket veren ince bir rüzgâr saymıştır. Daha sonra, ruhun sıcak ve kuru bir buhar olduğu zannedilmiş, Demokritos ve Leusippos, onu ateşli bir atom saymışlardır. İlk ve ortaçağlar, hatta bazı çağdaş düşünürler, bilginler, ruha geniş bir anlam vermişler, onu, bütün organlaşmış cisimlerde hayat ve hareket ilkesi saymışlardır. Aristo, onun, hayatı kabul edebilen cisimlerde gerçekten beliren bir kuvvet, organlaşmış cismin birinci entelekyası olduğunu savunmuştur[1].

(1) Tevrat, bir de Tanrı ruhundan söz eder: *"Rabbin ruhu, Saul'dan çekildi ve Rab tarafından bir kötü ruh, ona ıstırap verdi"* (*Birinci Melikler*, XVI, 14-15); *"Tanrı tarafından Saul'a ruh gelince Davud, tamburu eline alıp çalarak ve Saul da ferahlanıp rahat edince, kötü ruh üzerinden giderdi"* (XVI, 23). Anlaşılıyor ki, Tevrat, iç sıkıntısı, üzüntü, tasa ve ferahlama gibi duyguları ayrı birer ruh sanmaktadır.

2. Ruh nereden gelmiştir? Bu, Yaradan'la yaratık arasındaki ilişki ve varlıkların mutlak özü problemidir. Ruh, eğer bedenden ayrı bir varlıksa, bunun doğumdan önce ve öldükten sonra da var olması gerekir. Metempsikosa (métempsychose) inananlar, bir ruh göçü (transmigration) kabul eder; bu nedenle de ruhun ezelden beri devam edip durduğunu savunurlar. Ruhun başlangıcıyla pek de uğraşmayan Budacılık, ruhun geçmişte bir başlangıcı olmadığını öğretir. Brahmacılar, bireysel ruhun tümel ruhtan doğarak yine ona dönmek suretiyle ebedî varlığını korur inancındadırlar. Müslümanlıktaki, *"Biz Tanrıdanız ve Tanrı'ya döneceğiz"* dövizi, bu inancın başka bir deyimidir. Ruhu düşünen bir monat sayanlar, onun maddedeki atom gibi harap edilemeyeceğini, harap olmayan veya mahvedilemeyenin ise, yaratılmamış olması gerektiğini ileri sürerler. Eflatun, ruhun geçici bir hayat kalıbına girmeden önce Tanrılar katında, saf özler halinde var olduğuna inanır. Bu inançlar genel olarak önceden var olum (préexistance) dogmasıdır ki, ortaçağdaki kilise babalarına, Origéne aracılığıyla girmiştir. İnsel (beşerî) özgürlüğü öncel takdirden (prédestination) kurtarmak isteyen Pelage ve taraflıları, bir beden doğmak üzereyken Tanrı o beden için ayrı bir ruh yaratır; bu suretle ruhlar bedenlerle paralel olarak çoğalırlar diye düşünür. Bir diğer varsayıma göre de, ruh, ilk atamızda tohum halinde vardı; ondan bütün kuşaklara yayıldı; Saint Augustin, bunu bir meşalenin öteki meşaleleri tutuşturmasına benzetir. Luther ve Leibniz de bu düşüncededirler; yani Tanrı'dan indiği inancındadırlar ki, bazı farklarla Eflatun gibi düşünürler. Hıristiyanlar, bu konuda iki zümreye ayrılırlar: Bir kısmı ruhların Tanrı yaratığı olduğuna inanırlar ki, buna créatianisme denilir; bir kısmı da çocukların ruhu, babalarının ruhundan doğar iddiasındadır; buna da, tradücianisme denilir. Yani Hıristiyanlar, ruh için bir geçmiş kabul etmezler.

3. Ruh, maddesel mi, tinsel midir? Maddecilere göre, organizmanın bir hassası, hatta maddenin bir öğesi, ince bir akımdır (seyyale); bedenin bütün kısımlarına sokulur. Ruhçulara (spiritualiste) göre, ruh bedenden bağımsız ayrı ve özel bir hassadır. Panteizme mensup olanlar ise, organizmayı inkâr eder, bütün varlığı ruhlandırırlar. Hilozoim, demiyurgos (démiurge) ve âlemin ruhu inançları, bu sistemden doğmuştur. Özet olarak, eğer 'ben', organların bir kısmı, bir sonuç veya hassasıdır dersek, Lapsekili Straton'dan başlayan maddeci görüşe saplanmış oluruz; organizma ile 'ben'in iki ayrı varlık olduğunu, fakat bunların birbirine sıkıca bağlı bulunduklarını kabul edersek, ruhçu oluruz. Ruhçular, maddeyi inkâr etmezler, hatta organizmanın gücünü (puissance) de kabul ederler. Maddeciler ise, ruhu tamamıyle inkâr eder; bunu organik fonksiyonların yalınç (basit) bir hassası sayarlar. Eflatun'a göre, elbise beden için, alet onu kullanan için, gemi kaptan için neyse, beden de ruh için odur; bunun içindir ki ruh, kendine lâyık bir beden imal eder. Epikürcülerle stoacılar, bedenden başka gerçek bir töz (cevher) kabul etmezler ve bedenin dışında bir varlık olamaz derler. Onlara göre, ruh da ince bir maddedir. Nitekim Yeni Eflatuncular da, madde ve ruh ikiliğini reddederler. Ortaçağ kilise babalarının da ruhun maddeselliğini kabul ettikleri görülür. İlk kez Descartes, ruhun uzamsız ve tinsel olduğunu, maddede uzamlılık (étendue) bulunduğunu göstermiş ve Goethe, ruhsuz maddenin ve maddesiz ruhun bulunamayacağına inanmıştır.

4. Ruhun maddedeki yeri: Ruhu bedenden ayrı bir varlık sayınca, ona bedende bir yer göstermek de zorunlu olur. Aristo, ruhun kalpte olduğunu, Eflatun ve Fisagor, beyinde bulunduğunu, bir tek ruha inananlar ise, onun göğüs veya başta yerleştiğini kabul ederler. Descartes, kozalak bezinde (glande pinéale), diğer bazıları da beynin türlü bölgelerindeki karıncıklarda bulunduğunu savunurlar. Ruhun hiç bir uzuvda yerleşmemiş olduğunu iddia edenler de vardır. Fizyolojistler, ruhun kendini değil, onun hangi organlarla bedenin izlenimlerini ve dış âlem etkilerini almakta olduğunu incelemeyi tercih ettiklerinden, ruh için bir yer düşünmezler. Son zamanlarda duyusal ve devimsel (harekî) sinirler ayırt edilmiş, Gal gibi bazı bilginler, ruhsal yeteneklerimizin merkezlerini araştırarak frenoloji ile uğraşmışlardır. Bugünkü pozitif psikoloji de, bedende ruh için bir yer aramayı reddetmekte, hatta ruhun ne olduğunu araştırmanın metafizik ve mistik hayallerden ibaret olduğuna inanarak, ruhsal faaliyetleri, ruhsal fonksiyonları, innervation, reflexe, fiziko-şimik etkiler, iç salgı bezlerinin işleyiş tarzları, fizik ve sosyal âlemin etkileri gibi konular üzerinde çalışmakta, davranış şekil ve nedenleri üzerinde durmaktadır; yani, ruhu da eşya gibi incelemekte ve onun organlarda bir yeri olamayacağına inanmaktadır. Nitekim, marazî hallerde kişiliğin bölünmesi, halkalı hayvanlarla solucan ve poliplerin parçalanmasıyla hayatlarının her parçada ayrı ayrı devam etmesi, çağdaş operasyonlarda, kan vermek, organ değiştirmek, yapay organlarla yaşatmak gibi başarılar, ruhun yeri ve ne olduğu gibi problemleri bilimden uzaklaştırmıştır. İnsan, ana ve baba tohumlarının birleşmesinden meydana geldiği için, ruhumuzda türlü soyaçekimsel öğeler vardır. Bu itibarla ruh, bütün bir benliği kapsamaz. İlk çocuklukta, letarji ve demans hallerinde ruhun nerede olduğu sorulabilir.

5. Ruhla bedenin birbiri üzerindeki etkisi problemi de, bugünkü bilimin verilerine göre unutulmaya mahkûm gibi görülmektedir. Evvelce, Leibniz, bu etkiyi ezelî ahenk kuramıyla, Malebranche, vesile nedenler; Villis, hayatsal alev, plastik aracılar, düşünce kuvvetler gibi kuramlarla açıklamak istemişlerse de, bugün bu konu da fizyolojinin eline geçmiş, ciğerler olmaksızın solunumun açıklanamadığı gibi, organik aracılar olmaksızın ruh hallerinin de açıklanamayacağı bir gerçek olarak ispat edilmiştir. Bugün artık ruhu bir töz sayma hatasından kurtulmuş olan düşünürler ve bilginler, ruhu organizmanın evrimiyle paralel olarak gelişen, bu itibarla birbirinden ayrılmaz bir gerçeklik saymaktadırlar.

6. Şu halde, mistiklerin bahsettikleri ruh nedir? Monizm yönünde ilerlemekte olan bilimin verileri ne olursa olsun, bugün maddenin bilince ait nitelikleri nasıl kazanılmış ve kazanılmakta olduğu problemi çözülememiştir. Bizim algıladığımız ruh, dolaysız bir surette, bilincimizin içerik (derunî) ışığıyla kavradığımız 'ben'dir, yani hisseden, düşünen, isteyen, inanan, serbestçe hareket eden özümüz, 'ben'imizdir. Bu, zihinsel ve tinsel fakültelerimizin değişmez koşulu ve esaslı öğesi gibi görünür; işte ölmezliğine inanılan ruh, dogmatik olarak varlığına inanılmış olan bu 'Ben'dir.

Genel olarak mistisizm, ruhun bedenden önce yaratılmış olduğunu ve Tanrı'nın, eşyanın başlangıcında bedenle birleşme ödeviyle yükümlü bir miktar ruh yarattığını kabul eder. İbn Sina bile, bir manzumesinde, ruhun yüksek bir

yerden indiğini anlatır. Talmud da, ruhların düşecekleri zamana kadar kapatılmış oldukları bir mağaradan söz eder. Bazen bunlar, Tanrı'nın tahtı altında, bir ihtiyat depoda (réservoire) saklanmış bulunurlar. Bazen de bedene geçmiş bulunan salih ruhlara eşlik ederek göklere dönerler. Bunlar, öteki hayat hazineleri ve kutsal dualar arasında yedinci gökte otururlar. Aynı zamanda ruh, kendi yaradanına benzer. Onun gibi görür ve bölünmez. Nasıl ki, Tanrı, evrene yorulmadan dayanıyorsa, ruh da bedene, çaba sarf etmeksizin dayanır (tahammül). Ruhlar, Tanrısal özdendir; uyku esnasında yeryüzünün her yerini dolaşır ve düş (rüya) görür (Henri Séruya, s. 124). Bu düşünce ilkel kavimlerde de vardır ve animizm inanç ve kuramı, bu esasa dayanır. Fakat panteizme bağlı olan mistikler için ruh, Tanrı'nın insan ve eşyada yansıyan nurundan başka bir şey değildir. İçimizde sürekli olarak aslına dönmek ve kavuşmak isteyen, bu nurun kendisîdir. Bu bakımdan âlemde ikilik değil, birlik vardır; yani tüm yaratıklar, Tanrısal ruhun nesnel görüntülerinden başka bir şey değildir. Bir fikir ve gerçeklik olmaktan çok, bir şiir niteliğinde olan bu mistik ilhamlara göre, beden, bir suretten ibarettir ve ruhun kendisi, mistiklere özgü ve makyajlı bir megalomaninin romanıdır.

7. Bu konuda çağdaş psikoloji ne diyor? Bugünkü psikoloji, ruh problemini âdeta Berkeley'in maddesiz ülkücülüğünde (immetarialisme) ve Hume'un olaycılığında (phénomenisme) olduğu gibi, kanıtları inkârla sonuçlanan, fakat bu sonuca deneylerle ulaşmak isteyen bir görüşle açıklar. Örneğin, behaviyorizmin kurucusu olan Watson ve aynı okuldan Skinner, Hull ve bunların öğrencileri, bütün ruhsal olayları uyarım (stimulus) ve karşılık vermeden (réponse) ibaret olan davranışlarla açıklarlar. Bunlar, ruh ve bilinç gibi konuları da inkâr ederler. Hatta bunlar, siyasal, dinsel ve ahlâksal problemleri de, bu çeşit davranışların mekanik belirtileriymiş gibi görürler. Behaviyorizm, psikolojiyi, bilinç hallerinin betimleme (description) ve açıklamasından ibaret gören W. James'in içgözlemindeki (introspection) aşırılıklara bir çeşit isyan niteliğinde olan Watson' un şu ilkesine dayanırlar: «Bilinç, ne tanımlanabilir, ne de ondan bir fayda sağlanılabilir. Bu, eskilerin kullandığı ruh sözcüğünü ifade eden başka bir sözcüktür. Oysaki, hiç kimse ruha dokunamamış, hiç kimse ruhu bir deneme tüpünde görememiştir. Bilinç de eski ruh gibi gösterilemez ve yakalanması olanaksız bir terimdir». Yani, bu okul için bilinç konusu da, üzerinde çalışmakla kandırıcı bir sonuç elde edilemez (Arthur Koestler, 'Le Cheval dans la Locomotive', İngilizceden çeviren: Georges Fradier, Paris, 1968, s. 23).

Anlaşılıyor ki, behaviyorizme göre, psikoloji bir davranış (comportement) bilimidir. Bu ise, bir çeşit fiziktir. Yapılan bir uyarıma karşı, insanın nasıl karşılık vereceğini önceden saptamak ve tahmin etmek de olanaklıdır. Bu okulun görüşlerini reddenler, bunun olanaksızlığından söz ediyorlarsa da, tanınmış fizikçilerden Werner Heisenberg, «Doğada, der, neler olacağının önceden bilinemeyeceğini iddia etmek kadar da canlı organizmada en azından bir önceden görüşü inkâr etmenin, Quenta fiziğinin cansız doğada uygun gördüğü önceden görüşü inkâr etmek kadar saçmadır» (adı geçen eser, s. 25).

Gestalt psikolojisi kadar da sinir fizyolojisiyle uğraşanlar ve soruşturma (informatique) kuramcıları olan en yeni ve genç psikologlar da, behaviyorizme

karşı olmalarına karşın, bunun etkisinden kurtulamamışlardır. Onlar da insanın insanlığını inkâr ederek âdeta onun, «fareliğini savunmuşlardır. Zira, deneylerinde, bu türlü hayvanlardaki koşullu ve koşulsuz refleksleri açıklamak istemişlerdir» (aynı eser). Uçucu bir kurt, altı parçaya bölününce, birkaç hafta sonra, her parça ayrı ve tam bir birey olmaktadır. Bu olaydan ölümsüz olduğuna inanılan ruhun da bölünerek altı tane ölümsüz kendilik (entité) olarak bölünecek diye inanmak gerekir mi? Hıristiyan Tanrıbilimcileri, bu önemli olaydan, hayvanların bir ruhu olmadığını iddia ederek kolayca kurtulmaya çalışmışlardır ama, Hintliler, Budacılar ve Hz. Muhammed bu konuda başka türlü düşünürler. Ruhtan hiç söz etmeden bilinçli bir ben'in varlığını onaylayan filozoflar, yaratıklarda bilincin ve bilinçsizliğin sınırlarını göstermeyi reddederler (aynı eser, s. 68-69).

Arthur Koestler'in, H. F. Dubnar'ın 'Emotion and Bodily Changes' (New York, 1946) adlı eserinden nakletmiş olduğu bilgilere göre, Child ve Wilson, bir süngerin veya canlı bir tatlı su böceğinin (hydre) dokularını ezip süzgeçten geçirdikten sonra elde edilen cıvık hamur, suya dökülecek olursa, birbirinden ayrılmış olan hücrelerin az sonra birleştiklerini ve ince levhalar (lamelles) halinde kümelendiklerini, daha sonra da yuvarlaklaştıklarını ve yavaş yavaş ağızdan ve karakteristik dokunum aygıtlarından (tentacules) yoksun olan yetişkin bireyler halinde oluştuklarını görmüşlerdir (s. 69). Bu deney, son zamanlarda P. Weiss ve arkadaşları tarafından, organları gelişme halinde bulunan embriyonlar üzerinde tekrarlanmış ve aynı sonuç elde edilmiştir. Oxford profesörlerinden Harris, insan hücreleriyle fare hücrelerini birbiriyle karıştırıp kaynaştırdıktan sonra, «iki kromozomun da bir aynı nükleer zar içinde gelişip çoğaldıklarını» görmüştür (s. 69-70). Bu çeşit deneylerden, ruhun açıklanması bakımından korkunç ve önemli sonuçlar çıkar. Ruh kavramını büsbütün kaldırmaya doğru giden bu türlü deneylerin sonuçlarına, hatta organ nakli gibi gittikçe önemli ve başarılı örneklerine karşın itiraz edenler de vardır. Organizmanın bir makine gibi otomatik olarak hareket etmediği, alışkanlıkların ve içgüdülerin bile değişebildiği hakkında türlü gözlemlerin varlığına karşın, bunlardan mutlaka metafizik bir ruhun varlığına ulaşılamaz ve böyle bir sonuç çıkarmak isteyenler de genel olarak, ya felsefe yapanlar ya da bilimin gücünden ve ilerisinden kuşkulanan mistiklerdir. Nitekim, mekanizm, enerjetizm .. vb. gibi behaviyorizmi de eleştirenler, soyaçekim, ayıklama (sélection), birden değişme (mutation), tedricî evrim... gibi jenetik atomculuk (atomisme génétique) kadrosuna giren tüm evrim kuramlarıyla evrimin açık kalan kusurlarını ve akla gelebilecek olan bilimsel itirazların hepsini yaptıkları halde, asla mistik anlamlı açıklamak gibi bulanık bir iman kuvvetine değil, yine bilime, akıl ve deneye dayanmışlardır.

Ruhun ne olduğunu açıklamak isteyen özdeşlik varsayımı (ruhla bedenin ilişkileri hakkındadır), gölge olaycılık (épiphenoménisme), paralelizm ve karşılıklı eylem (interaction)... gibi kuramlar, hep Descartes'ın ikiciliğinden ilham alırlar ve bunlar, artık felsefe alanında olduğu kadar da bilim alanında değerlerini yitirmiş ya da sarsılmışlardır. Ruhun varlığını onaylamak istedikleri halde, onu yine bilimsel yöntemlerle açıklamak ve beyin operasyonları sonu-

cunda bulmak isteyen bilginler de vardır. Tanınmış sinir operatörlerinden profesör Wilder Penfield ve Kanada Üniversitesi profesörlerinden Mc Gill ve sinir hastalıkları uzmanlarından Sir Charles Scherrington... gibiler 1961-1966 yıllarında türlü gözlem ve deneylerle iddialarını ispat etmeye çalışmışlarsa da, hepsi henüz ruk bilmecesinin çözülenemediğini itiraf etmişlerdir. Mistik inançların baskısı ne kadar kuvvetli olursa olsun, gerçekten ne olduğunu ve bilinçlenmenin nedeni ve etkenleri de, ancak deneysel girişimlerin gelişmesi sonucunda ergeç açığa çıkacaktır. Zira, bir taraftan bilimler ilerlemekte, bir taraftan da insan zekâsı, dogmacılıkla mistikliğin safsatalarından iğrenmektedir.

ŞU HALDE ÖLÜM NEDİR?

1. Ölüm, Homeros'a göre, Tanrıların en iğrenci; Buda'ya göre de lambanın sönüşü gibi zihinden kurtulmak ve olayın sona ermesinden ibaret bir Nirvana gezisine çıkmaktır. İncil, ölümü dehşetler kralı saymış, Horacius, ebedî bir sürgün yeri, Plutarcus, doğal yurda dönüş, Sokrat hayatın şerrinden kurtuluş diye tanımlamışlardır. Hamlet'te, «Ölmek, ölmek... Uyumak ve belki de düş görmektir!» şeklinde tanımlanan bu doğal olay, insanoğlunun buna vermiş olduğu değerle oranlı olarak korkunç veya aranılan bir gerçekliktir. Ölüm korkusunun kaynağı, İbn Sina'ya göre, mal ve sevdiklerimizden ayrılmak, mezarda bedenimizle ıstırap çekmek, ahret sorumluluğu ve ölürken eziyet çekmek gibi inanç ve olaylar hakkındaki düşüncelerimizdir. Epikür ve Lucretius, bu korkuyu Sokrat'ın getirdiğini söylerlerse de, Sokrat'ın son telkinleri hiç de korkutucu değildir; o, «Ölüm, diyor, ya büsbütün yok olmak ya da başka bir yere gitmektir. Yok olmak, düşsüz ve kendi bilincimizden habersiz, ebedî ve mutlu bir gecedir; bir yer değiştirmek ise, orada tanıdıklarımıza rastlar ve bilge olanlarla görüşürüz; ağlamayınız, insan huzur içinde ölmelidir». Genel olarak Tanrıtanımazlarla özgür düşünceliler, bu korkuyu dinlerin getirmiş olduğu inancında birleşmişlerdi. Bunda, gerçeğin büyük payı bulunmakla birlikte, dinlerin birçok toplumlarda bu korkuyu kaldırmış oldukları da görülür; bu iki duygunun kaynağı da ölümden sonra dirilmek ve bir ahret hayatının insanlara sağladığı haz ve elemlerdir.

2. Ruh ölür mü? Ölürse akıbeti ne olacaktır? İncil'de ruh sözcüğünün 1600 kez kullanılmış olmasına karşın, onun ölmezliğinden veya yalınçlığından hiç söz edilmemiştir. Thomas Martin, 'La vie Future' adlı eserinde, Papa IX. Pie'nin bunu onaylamış olduğundan söz eder. Tevrat'ta ölmezlik düşüncesi pek sudan bir ima ile geçer. Pentateuque, yani Beş Sefer bahsinde matem mitolojisi yoktur; ölümden sonra yargılanmadan, cennet ve cehennemden de söz edilmez. Yahova'nın tehditleri, bu dünyadaki hayat ve çıkarlara karşıdır. Mezmurlar'da, Tanrı'nın ebedîliğine karşı, tarlalardaki otlar gibi geçici olan insan hayatının kısalığından söz edilir. Hiç bir yaratık, Tanrı'nın ölmezlik sıfatına ortak olamaz. Mazdeizmin ve İskenderiye Okulunun etkisi dolayısıyla cesetlerin haşrolunacağı inancı sonradan Yahudi filozof ve hahamlarında belirmiştir. Mamonides, günahkârların ebedî olarak yok olacaklarını savunur. Zeller, 'Felsefe Tarihi'nde, Pindar'dan önce gelmiş olan hiç bir Yunan ozanında ölümden sonra

hayatın devam edeceğine dair bir işaret ve umutun var olmadığını kaydeder. Pericles zamanında kahramanlara ebedî nitelik olarak yalnız onurlu bir ad verilmiş, tüm ölüm ayinleri kaldırılmıştı. Echile, ölümü yokluk saymış, ölenlerin, hiç oluşmamışlar gibi, duygulardan tamamıyle yoksun olduklarını anlatmıştır. Diseark, biri ölmezliöin olamazlığını, diğeri ruhun var olmadığını ispata çalışan iki eser yazmıştır. Genel olarak şüpheci filozoflar, ahreti inkâr ederler; kinikler ise, özgür insanın ölümden korkmayan ve ölümden sonra da hiç bir şey umut etmeyen kimse olduğunu ileri sürerler, ölüm vaizi unvanını almış olan Hegesias, insanlara ölümün değeri olmadığını da anlatmak için, intiharı belâgatle salık vermekten çekinmemiştir. Zenon ve Epikür ölmezliği reddettikleri gibi, Epikürcüler, genel olarak ruhla bedenin birlikte doğup birlikte yok olduklarını iddia ederler. Stoacılar, ruhu göksel ateşin bir parçası sayar ölünce bu ateşin kendi ilkesi olan evrensel ruha geçtiğini kabul ederler. Epiktetos ve Marcus Aurelius inkârcı oldukları gibi, Virgile de, eşyanın nedenlerini keşfederek ve ahret hayatının korkutmalarını ayakları altında ezecek olan dehayı tebcil eder. César, Senato huzurunda, ölümle her şeyin bittiğini, artık haz ve elemin kalamayacağını savunmuş, Ciceron, «Phedon'u okudukça Eflatun'a inanıyorum; kitabı kapayınca ölümsüz olup olmadığımdan şüphe ediyorum!» demişti. O, «Benim olmadığım yerde, tüm duygular sona erer!» diyerek, cennet ve cehennem betimlemelerini masal saymıştı. Plin'e göre, ruhun ölmezliğine dair filozofların düşünceleri, çocukça yanılsamalardır; Seneca, bir trajedisinde, «Ölümden sonra bir şey yoktur, ölüm bir şey değildir!» demiştir. Lucien, ahretin varlığına ve ebedî olduklarına inanmış olanları zavallılıkla suçlandırır. Plutarkos, ahret, son yargılama, cehennem azabı ve cennet hazları gibi inançların boş masallar olduğunu; Erasmus ise bu çeşit inançların, insan ruhunun deliliklerinden başka bir şey olmadığını savunmuştur. Spinoza, ölümsüzlük deyimini kullanmamış, ebedîliğin de geçici olduğunu söylemiştir. Pascal, insel ruhu, ebedî ruhun fani bir belirtisi saymış; İbn Rüşd, kişisel ruhun fani olduğunu, öldükten sonra evrensel veya tümel ruha katılacağımızı, insanlıkta yalnız genel aklın devam ettiğini iddia etmiştir. Aristo, ölmezlik ve buna bağlı olan düşünceleri, ahlâksal ve siyasal zorunlulukların ürünü saymıştır. Anlaşılıyor ki, hemen tüm pozitifçilerle maddeciler ve Tanrıtanımazlarla bunların etkisi altında olan ozan ve düşünürler, genel olarak ahreti ve ruhun ölmezliğini inkâr etmektedirler.

Bazı dönem ve toplumlarda Tanrılar bile ölümsüz sayılmamıştır: Eski Yunan'da yalnız insana benzeyen Tanrılar ölümsüz sayılırdı. Mısır mitlerine göre, Tanrılar da ölürler; onlarda Oziris, Suriyelilerde Adonis güneşi temsil eder ve güneşin her akşam öldüğüne inandıklarından, akşamları ona merasimler yaparlardı. Echile, Promethe'ye, Jupiter'in egemenliğine son verileceğini iddia ettirir. Fisagorculukta gezegenler bile ölür; bunlardaki kozmik ruh sona erer. İskandinav mitolojisine göre, tüm Tanrılar öleceklerdir. Romalılar büyük Pan'ın ölümü için matem tutarlar; Gotlar, Tanrıların istibdadını protesto eder ve onların da öleceğini kabul ederler. Nitekim, Hıristiyanlıkta sülûk (initiation) törenleri, bir kurban türüdür. Bunda sâlik (initié), Tanrı'nın geçtiği yoldan geçmek zorundadır. Tanrı, kurban edildikten sonra nasıl ki yeniden oluşursa, sâlik de eski hayatında ölür, yeni bir hayata doğar. Bunun içindir ki, Saint Paul, «İsa, diyor,

kendisine iman edenlerin, kendisiyle birlikte bedenleriyle ölüp ruh olarak dirilmelerinin aracısıdır». Vaftiz de bir sülûk töreninden başka bir şey değildir.

Edouard Dujardin, 'Le Dieu Jesus' (Paris, 1927) adlı eserinde, Robertson Smith'in 'Religion of the Smites'inden (Londra, 6. baskı, 1894) naklettiğine göre (s. 91), her dinde kutsal güce, insan, hayvan... vb. kurban edilir; fakat Hıristiyanlık, Tanrı'yı kurban etmiştir. Eucharisti'nin amacı da, bütün diğer dinlerdeki communion törenlerinde olduğu gibi, Tanrı ile akraba olmaktır. Bu törende akıtılan kan ve yenilen Tanrı sayesinde, Tanrı'nın güçlerini şahıslarında toplamış olurlar. Bu, ilkel topluluklardaki Mana inancının bir devamı sayılır. Genel olarak Tanrıların ölümlü olduğuna inananlar, ruhların ölümsüzlüğünü bir ceza ve işkence zannederler (Tanrı bahsine de bakınız).

3. Ruhun geleceği problemi: Bu problem, ruhun ölmezliği inancına bağlıdır[1], bu problemden, ruh ve beden ayrı ayrı yaşamalarına devam ederler mi, yoksa sonradan yine birleşirler mi? soruları akla gelir. Eğer ruh ölümsüz ise, onun yeniden dirilmesine ihtiyaç yoktur; eğer ölüyorsa, sonradan dirilmesinin cisimsel veya ruhsal bir dirilmeyle ilgisi olmalıdır. Bu konular da böyle bir evrim geçirmiştir: Evvelâ ilkel insanlar, ölümün ruhla bedeni ayırdığını ve bunların ayrı ayrı yaşamaya devam ettiklerini kabul ederler ve ölümü uykuya benzetirler. Ruh bir süre gider, yine bedene gelir ve onu diriltir. Bunun için, bedenin harap olmaması gerekir; bu maksatla ceset piramitlerde, tümülüs, dolmen ve lahitlerde saklanır. Cenaze merasimleri, cesette canlılığın devam ettiği inancıyla ilgilidir. Ölülere yapılan saygılar, sunulan kurbanlar, onların canlılara kötülük yapmamaları içindir. Homeros, Echile ve Sophokles'te bu çeşit saygısızlıkların vahim sonuçlarına dair örnekler vardır. Virgile'e göre, saygı görmeyen ve mezarsız kalan cesedin ruhu, yüz yıl ölüler ırmağının (stix) kenarında feryat eder. Eflatun da bu düşüncededir. Ölüyü mezara gömmemek, cesedi kokuşmaya terk etmek veya küllerini savurmak, en büyük suçtur. Mısırlılar, ölümden üç bin yıl sonra ruhun tekrar cesede gelerek beraber yaşayacaklarına inandıkları için, ölüyü mumyalarlar; bu iş de, ölünün onuru ile orantılıdır. Roma'da bir Fransisken manastırında, dinlilerin cesetleri elbiselidir, ellerinde tespihleri ve dua kitaplarıyla gömülmüşlerdir. Bazen cesedin çabuk bozulan ve bozulmayan organları ikiye ayrılır, ölünün timsali sayılan iskelet saklanır. Ortaçağda Fransız prenslerinin et ve kemikleri ayrılır, kralların bedeni pişirilerek gömülürdü; bu işle görevli bir de lonca vardı. Dazlak Charles ve Saint Louis böyle gömülmüşlerdir. Çağımızın ilkellerinden bir kısmı, ölülerini yemek suretiyle hem ölmezliği sağlar, hem de en büyük saygıyı göstermiş olurlar. Strabon da, İrlandalıların vaktiyle ebeveynlerini yediklerini anlatır. Darius, Hint ilkellerini bu ölü yiyiciliğinden (canibalisme) vazgeçirememiştir. Bazı Amerika ve Afrika ilkellerinin de ebeveynlerini pişirip kızartarak yedikleri bilinmektedir. Bazı yerlerde ölünün yumuşak organlarını kavurur, küllerini kakao şarabına karıştırarak içerler. Herodot'un anlattığına göre, bazı toplumlar, hastayı ölmeden önce akraba

(1) M.Ö. VII. yüzyılda yaşamış ve *Pythagoras*'a hocalık etmiş olan Phérécyde adında tanrıtanımaz bir filozof vardır ki, ruhun ölmezliği üzerinde düşünenlerin ilki sayılır. (*Robert Charroux, Le Livre des maitres du Monde*, 1965, s. 243-244).

ve dostları öldürür ve yerler. Hastalıktan ölürse, onun, yemek mutluluğundan yoksun kalacağını zannederler. Strabon'un anlattığına göre, Avrupa'daki İskitlerin böyle öldürdükleri ebeveynlerinin etlerini başka etlerle karıştırıp kıyma yapar ve yerler; hastalıktan ölmüş olanların cesetlerini ise, vahşî hayvanlara terk ederler. Marco Polo, Cavalılar, hasta ebeveynlerini, ağız ve burunlarını tıkayarak boğar, pişirir ve iliklerine dek yerler, demektedir. Avustralya'da kadın mezarı yoktur. Kadınları ihtiyarlamadan ve zayıflamadan yemek âdettir. Sumatra ve Kamçatka'da evlâtlar, limon ve tuzun ucuz olduğu zamanlarda ebevenylerini öldürüp yerler. İhtiyarları, kutsal sayılan yüksek bir ağaçtan atarak öldürmek dinsel bir görevdir. Strabon'a göre, bu iş, bazı yerlerde vahşî hayvanlara yaptırılır. Bir cesedin vahşî hayvanlar tarafından yenilmesindense, evlâtlar ve dostlar tarafından saygı ve merasimle yenilmesini ebeveyn de arzu eder. Tibet'te, ölüyü muntazam parçalara bölerek, köpeklere yedirmek en büyük saygıdır; Tibetliler, halkı sokak köpeklerine, soyluları kutsal köpeklere ikrem ederler. Mazdeizmde, kutsal ateşin kirlenmemesi için ölülerin yakılmasına izin verilmez, Sükût kulesinde kartal ve akbabalara terk edilir; Ganj gibi kutsal nehirlere de atılır. Bazı yerlerde de ölünün çabuk kokuşan yerleri yendikten sonra, kemikleri saklanır. Zendavesta'ya göre, kuşlar, leşi yedikten sonra, kemikler, kemiklik denilen bir yere kaldırılır. Bunlar, son yargılama gününde dirilecek zannedilir. Bazı ilkeller de kemikleri cilâlar ve süs eşyası gibi kullanırlar; kafataslarından gerdanlık ve bardak yaparlar. Tibet lamaları, saygın kimselerin kafataslarından çay bardağı yapar, sadık dervişlere verirler. Avrupa Katolikleriyle Hintlilerde, bunlar kutsal yadigârlar olarak saklanır. Nitekim, Buda'nın cesedi de yakıldıktan sonra 84.000 parçaya ayrılarak sakal-ı şerif gibi tapınaklara dağıtılmıştır. Ortaçağ Hıristiyanları da, kutsal kişilerin cesetlerinden kalan en ufak parçalarda mucizeli hassaların varlığına inanarak bunlara değer vermişlerdir. Pascal bile, kutsalların bedeni, der, kutsal ruh tarafından mahşere dek korunacaktır. Hz. Muhammed'in bir hadisine göre de, Tanrı, peygamberlerin cesetlerini toprağın yemesini yasak etmiştir. Bazı kavimler, hele Romalılar, ölülerini yakar, küllerini aile columbarium'larında bir vazo içinde saklarlar. Tatarlar, bu külleri hamur haline getirerek birer disk yapar ve piramit şeklinde üst üste biriktirirler.

4. Bedene niçin bu kadar değer verilmektedir? Evvelâ, onlara saygı göstermiş olmak, sonra, onların ölmezliğini sağlamak amacıyla bu değer verilmekte ve bedenin canlıyken ihtiyaç duyduğu şeylere öldükten sonra da muhtaç olduğuna inanmak, ona verilen değerde önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, Kongo'da, ölünün ağzına mezar dışından uzatılan bir boruyla birkaç gün besin ve hava verilir. Bu, eski Yunan'da da vardı. Perulular, mezara mısır, mısır birası, muz kurusu ve yerelması koyarlar. Manu kanunları, ataların mana'sına sunaklar ve besinler verenlerin mutlu olacaklarını bildirir. Lokma dökmek, ölü ziyafeti vermek, mevlit okutmak, helva dağıtmak ve ölü için kurban kesmek gibi, Müslümanlığa girmiş olan âdetler de bu inanca dayanır. Homeros, aç ruhların aç bedenler gibi soluk ve perişan hallerini betimler ve ruhlara doysunlar diye kan ikram eder. Eski Yunan'da çok yaşama isteği, ata ruhlarının muhtaç oldukları besini vermeye devam edebilmek içindir. Vaktiyle Fransa'da, ölen kralın balmumundan bir maketi yapılır ve sağlığındaki yemek merasimi, bu maket etra-

fında tekrar edilirdi. Arnavutluk'ta kadınlar, mezarlarda ölü ziyafeti yapar ve mezara yemek koyarlardı. Britanya'da, fakir ruhların ısınması için gece mezarlarda ateş yakılır ve yemek konulurdu.

Genel olarak bazı yerlerde, bu âlemle ahret âlemi birbirinin devamı sayıldığı için, ölülerin yanına hayatta uğraştıkları işlerin araçları, silâhlar, mobilya, mücevherler, vazo, çocuk oyuncakları ve süs malzemesi yerleştirilir ki, bugün geçmişin hayat ve uygarlığını aydınlatan ve müzeleri dolduran eserlerin çoğu bunlardır. Mısırlılar, ölünün hayattayken en çok sevdiği ne varsa hepsini birlikte gömerlerdi.Bu, mülkiyet hakkının dinsel ve derin kaynağını da gösterir; hatta bir ölünün sağlığında okumaya başlayıp bitiremediği kitabı da, öteki âlemde okusun diye beraber gömerler. Mezara şemsiye koyan Avrupalılar vardır. Bazı yerlerde, aristokratların kendi eşylaarıyla, kadın, köle ve köpekleri, kendisine hizmet etsinler diye beraber gömülür. Homeros, Echile'in Patrokles için dört at, iki köpek ve on iki Truvalıyı kurban ederek gömdüğünden söz eder. Herodot'a göre, İskitler, krallarının mezarlarına bir cariyesiyle aşçısını, bakanını, hizmetçi ve atlarını da gömerler; daha sonra elli hizmetçisi boğulur ve bir o kadar atı samanla doldurularak, öteki âlemde süvarilere sahip olması için mezara yerleştirilir. Hıristiyanlıkta bile, Gol kraliçeleri, ölürlerse kendileriyle birlikte iki doktorun da gömülmesi için kocalarına yemin ettirirlerdi. Araplarda ölü, öteki dünyanın çöllerini ve Sırat köprüsünü geçsin diye, mezar başında deve kurban ederler, Marco Polo'nun anlattığına göre, Tatarlarda bir hanın ölümü, bazen 20.000 kişinin ölümüne neden olurdu. Çin hükümdarları ölünce, sağlıklarında kendilerine hizmet edenlerin tümü öldürülür ve birlikte gömülürdü. Guatemala'da, kral ölmeden önce, öteki dünyadaki rahatlığını sağlasınlar diye, maiyeti erkânından bir kısmı öldürülür, gömülür, kendisi de onların yanına gömülürdü. X. yüzyılda Ruslar, koca ölünce karılarını yakarlardı ve kadınlar bundan memnun olurlardı; zira, ancak bu suretle cennete gidebileceklerini zannederlerdi. Öteki dünyada para da lâzım olur inancıyla eski Yunan'da cennete girebilmek için gereken para, ölünün ağzına veya eline konulurdu. Alman ve İrlanda köylüleri de buna inanırlar, alacaklıları önceden ölenleri, borçlarını ahrette ödesinler diye parayla gömerlerdi (Ed. Westermarck, "L'Orogine et le Développement des Idées Morales,' tom II, 1928; Robert Godet çevirisi).

Bütün bu örnekler, bedenden ayrılan ruhun akıbetine dair inançlar hakkında da bir fikir verebilir. Genel olarak ilkeller, ebeveynlerinin ruhları, bedenlerinin bulunduğu yerin yakınlarında olduğuna inanırlar. Mezarlıklardan geçerken Müslümanlıktaki Fatiha okuma âdetinde de bu inancın izleri vardır.

ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ İNANÇLARA GELİNCE...

1. Vermiş olduğumuz örnekler, ölümden sonraki hayat hakkında hemen bütün kavimlerde açık veya bulanık birtakım inançların bulunduğunu göstermektedir. Bu inancı kitaplı olarak ilk kez kurmuş olan Zerdüşt'tür. Mazdeizm, ölümden sonra iyilerin ahrette Abura Mazda'nın İzid'leri tarafından nura, kötülerinse, Ehrimen'in Darvand'ları tarafından karanlığa ve işkenceye sürüklendirildiklerini telkin eder. Bu ceza, gerçekte bir arıtmadır (exipiation) ki, en so-

nunda kötüler de Hürmüz'e kavuşacaklardır. Bu inanç, Jüdaizme, Hıristiyanlığa, daha sonra da Müslümanlığa geçmiştir. Eski Yunan'da, M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Orfizm ve Elosis misterlerinin etkisi altında, bu çeşit inançları, filozoflar da almışlardır. Fisagor, canlı bir ilkenin kalacağını ve bunun türlü biçimlerden (métamorphose) geçeceğini kabul etti. Eflatun, 'Timao'sunda, ruhun ölmezliğini ispat etmeye çalıştı; fakat insan doğasının izni oranında bir ölmezliğin olanaklı olduğuna inandı. Plotinos ve Yeni Eflatuncular, ruhun ölümden sonra türlü metamorfozlara uğrayacaklarını, az yetkin olan ruhların yıldızlara, en yetkin ruhlarınsa, esrime (vecit) sayesinde tanrılığa yüceleceklerini savundular. Kilise babaları ve Hıristiyanlık, ahreti ve ruhun ölmezliğini bir dogma haline getirdiler;, Saint Paul, insanın doğal olarak ölmezlik sıfatına sahip olmadığını, ancak iman ve Tanrısal inayet sayesinde, Tanrı ruhunda eriyeceğini kabul etti. Eski Mısırlılarsa, ölüm ötesine, romantik ve trajik bütün özellikleriyle inanmışlardır. Metampsikoz ve ruh göçü inancında yaptırım düşüncesi vardır. Eflatun, ölünün başka bir yaratık olarak tekrar canlanması için, bin yıla ihtiyaç görür. 'Devlet' adlı eserinde belirttiğine göre, ruhlar, bu bin yıllık dönemi, gölgeler bölgesinde geçirirler. Virgile de, ruhların Şanzelize'de bin yıl kalacağını ve bu esnada yaşamakta olduğumuz sefil hayata dönmek için şiddetli bir aşk arasında Unutma nehri'nden geçeceklerini anlatır. Empedokles, kurtuluşa nail olabilmek için, ruhların 30.000 yıl sürüneceklerini iddia eder. Son çağ ütopyacılarından Fourier, Flanster adını verdiği topluluklarına 810 metamorfoz vaat eder. Bunu, 81.000 evreden (safha) geçirir ki, bunun 27.000'i yeryüzünde, 54.000'i başka âlemlerde geçecektir. Birinci dönemde bireysel ruhlar, yeryüzünün ruhu ile karışacaktır. Yeryüzümüz de mahvolacağı için, onun kozmik ruhu, yıldızsal metampsikoz yoluyla öteki yıldızlara geçecektir. Aristo, İbn Rüşd ve İskenderiye Okulu, ölümsüz ruhun, ölümden hemen sonra, mutlak varlığa kavuşacağına inanırlar. Brahmatizm de ruhun birtakım derecelerinden geçtikten sonra Brahma tarafından yutulacağını, bu derecelerin birtakım biçim değişmelerine uğrayacağını kabul eder. Bütün bu dönüşüm ve değişimler, bilinçsiz olarak cereyan edecektir.

Hıristiyanlıkta Saint Luca, insan ölür ölmez dirilmenin başlayacağını bildirmişse de, Saint Jean, bu dirilmenin daha sonra olacağını ileri sürmüştür. Bu dirilme cisimli olacak, yani bedenle birlikte olacaktır; fakat bu olay, yeryüzünde hayatın sona ermesinden, zamanın bitmesinden ve çağların tükenmesinden sonra olacaktır, Saint Paul, ölümü hayata yeniden davet edilmeden önce geçen bir uyku dönemi sayar. Echatologie denilen âlemin son gününün, yani kıyamet gününün başlangıcını arama bilimiyle uğraşan tüm Tanrıbilimciler, bir gün âlemin sona ereceği düşüncesinde ittifak halindedirler. Brahmacılık, varlıkların mahvını ve tekrar dirilmesini sağlayan sonsuz dönemler kabul eder. Yaradılışından itibaren evren bir Brahma günü devam edecektir ki bu, 4.320.000 yıldır. Sonra bir Brahma gecesi —ki bu da bir o kadar milyondur— daha geçecek ve iki dönemin toplamı olan 8.640.000 yıl sonra âlem yeniden yaratılacaktır; ve bu olay, hep yaratma ve yok etme şeklinde sürekli olarak sürüp gidecektir. Zerdüşt de, böyle binlerce yıl sürecek olan dönemler kabul eder ki, ölümle yeniden dirilme arasındaki bu dönem 12.000 yıldır. Zerdüşt'e göre, âlem genel

olarak yandıktan sonra yeniden dirilme başlayacaktır. Müslümanlıkta ise, kıyamet bahsinde anlattığımız kozmik olaylardan sonra, sur üfürülecek ve yeniden dirilme olayı zuhur edecektir. Anaximandros, Herakleitos ve stoacılar, âlemin mutlaka bir yangınla sona ereceğini savunmuşlar; Hıristiyanlık da bunun propagandasını yapmıştır. Saint Pierre, göklerin tutuşmuş öğeler halinde eriyip gideceğini ve yeryüzünün bütün kapsadığı şeylerle birlikte yanacağını, fakat yine ateş aracılığıyla âlemin yeniden yaratılacağını va'zeder. Âlem bu suretle mahvolduktan sonradır ki, Tanrı saltanatı başlayacaktır. İşte bu saltanat sayesinde her şey tekrar yenileşecektir. Hıristiyanlık, bu tümel mahvoluşa karşın, salih insanların tümel olarak ölümden sonra dirilme olayından önce dirileceklerine inanır. Bu son zamanın, yani kıyametin pek yakında olacağına inananlar da vardır. Saint Augustin ve Saint Jérome, milâdın 1000'inci yılını kıyamet günü farz etmişlerdi; Avrupa, o tarihte büyük heyecanlar geçirdi. Nihayet Latran Konseyi ve Papa Léon X, bir emirle, bu çeşit tahminleri yasak ettiler; kıyamet gününün Tanrısal iradeye bağlı olduğunu ve onun gününü ancak Tanrı'nın bildiğini bildirdiler ki, insanları heyecanlardan kurtarmış olan bu emir, Müslümanlığın bu konudaki inancını onaylamak demektir. Fakat, hâlâ İngiltere ve Amerika'da kıyamet gününü tahmin ederek bekleyenler vardır.

2. Ölümden sonra gidilecek yer neresidir? Homeros, Hades'e; Etrüsk ve Romalılar Tartar'a; eski Yunanlılar Şanzelize (gölgeler bölgesi); Persefon, Proserpin adı verilen âlemlere; Hesiod, Fortuna adalarına; İbranîler Şeol'a; Mısırlılar Amenti'ye; özet olarak her kavim, ölümden sonra ahrette haz ve elem veren bir yerlere gidileceğine inanırlar. Bunlar, genel olarak yeryüzünün derinliklerinde karanlık ve yeis veren bir âlemdir. Fisagor, yer depremini, yeryüzünün derinliklerinde kalan ruhların çıkmak için giriştikleri savaş ve gürültü sayar. Homeros 'Ulis'i, Virgil 'Ene'yi, Dante kendisini bu âlemde gezdirir. Orfik şiirlerin çoğu, cehenneme inme temasını taşır. Hıristiyanlık mitolojisi de Hz. İsa'yı cehennemlerde gezdirir. Hz. Muhammed ise, Miraç'ta böyle uğursuz bir âlem görmemiş, fakat çoğu sonradan uydurulmuş veya bir eğitim telkini olarak mistik hayal gücünün etkisi altında, bazı korkunç bölgeleri ve halleri görmüş olduğunu bildiren hadislerden söz edilmiştir. Zendavesta'nın 'Bihişt'i, nurlu bir âlemdir. Ölüler, yeryüzünün derinliğindeki karanlıkta olduğu kadar da gökyüzünün derinliklerindeki nur içinde yaşarlar ve bunların arasında Âraf (purgatoire) vardır. Âraf'ı Hıristiyanulığa, milâdın III. yüzyılındaki Tanrıbilimcilerden Khriologos, vaftiz edilmemiş çocukların pek de işkence edilmeden yakılacakları bir yer olarak icat etmiş ve sokmuştur. Müslümanlığa da girmiş olan Âraf, Kur'anda bir surenin adı da olmuştur. Yukarda da kaydettiğimiz gibi, ahret hayatını kabul eden kavimlerin çoğu, o hayatı, dünyadaki hayatın yalınç bir devamından ibaret sayarlar. Bu inançlara göre, âdeta ölüm, bizim âlemimizden biraz daha iyi olan bir âleme seyahat etmektir. Ölü, dirilerinkine benzeyen ihtiyaçlar içindedir. Orada da aynı işlerle uğraşır, aynı hazları tadar ve ister; fakat yoksunluk ve elem orada daha azdır. Avcılar, orada daha bol av bulurlar; çobanların sürüleri daha çoktur; çiftçiler orada daha çok eker biçerler. Daima açlık sıkıntısı çekmiş olan ilkeller, cenneti, bol yenilip içilen, sarhoş olunan ve zevk için çiftleşilen bir yer sayarlar. Kızılderililerin cenneti, içinde at

sürüleri dolup taşan bir çayırlıktır; orada istenildiği gibi dans edildiğine, bol sigara içilip, güzel avlar bulunduğuna inanırlar; bu nedenden, onların ölümden hiç bir korkuları yoktur. Eskimolar ise —evvelce de işaret ettiğimiz gibi— yeryüzünün karnı içinde veya okyanusun uçurumları altında bir ruhlar şehrinin bulunduğunu hayal ederler. Orada bol av vardır ve mutlu insanlar, orada sürekli bir yazın tatlılığını ve asla batmayan bir güneşi, içilecek suyu, eti lezzetli kuşlar ve balıklarla, kendi kendilerine büyük bir tencereye girerek pişen foklar ve Ren geyiklerini bulacaklarına inanırlar. Bazı ilkellere göre de ruhlar, bulutların pek üstüne uçacaklar, orada güzel kadınlar bularak bütün gece dans edecek, şarap içecek, avlanacak, fakat çalışmayacaklardır. Patagonyalılar ise, içinde sarhoş eden içkilerin dolup taştığı yeryüzü altı bir âlemde, sürekli bir sarhoşluk içinde yaşayacaklarına inanırlar. Avustralyalıların cennetinde iyi tütünler, güzel çiçekler, nefis meyveler ve faydalı bitkiler vardır. Bunlar, koparılır koparılmaz yeniden çiçek ve meyvelerini verirler. Orada her adımda görkemli kuşlar ve ölümsüz domuz sürüleri bulunur. Tahitililer, cenneti, daima çiçeklerle dolu ve bol meyveleri bulunan bir bahçe farz ederler. Orada ihtiyarlık, hastalık ve sıkıntı yoktur; daima ziyafetler, danslar ve sonsuz bayramlar içinde yaşanır; ebedî olarak genç ve güzel kalan kadınlarla çiftleşir. Yeni Zelandalıların şeflerine, Hıristiyanlığın cenneti betimlenmiş, fakat şef, «Ben ahrette dostlarımla, lezzetli patatesler, balıklar yiyeceğim, sizin yemeksiz cennetinizi istemem!» demiştir. Meksikalıların cenneti de, içinde savaş oyunları oynanan bir şölen yurdudur. Bunlar gibi savaşçı bir kavim olan İskandinavlara göre de, Valhalla'da (onların cenneti) yalancıktan savaşılacak ve sürekli şölenler verilecektir. Bunların cehennemi de bir açlık ve yoksulluk âlemidir (Frazer Westermarck, Durkheim, Lévy-Bruhl...).

Eski Mısırlılar, ölümden sonra ruhların hakikat salonu'na sevk edilerek. Oziris ve kırk üç yardımcısı tarafından yargılanacaklarına (bu yardımcılara hakikat senyörleri denir), sonra ağırlıklar direktörü olan Anubi'nin terazi ile ölülerin edimlerini tartacağına inanırlar. Bundan sonra Tot, elindeki levhaya, elde edilen sonuçları yazacak; iyiler güneş gemisi'ne binerek barış ve sükûn mahfazası'na yollanacaktır. Günahkârların başı ise, cinler tarafından kesilecek, baş aşağı asılacak, katran kazanlarında pişirilecek, yılanlar tarafından sokulacak ve kalpleri koparılacaktır. Salih olanlar ise, zamanlarını şölenler, şarkılar, sohbetler ve oyunlarla geçirecek, göksel konuta götürülecek tanrıların korosuna karışacak ve saf zihin olarak Oziris'le karşılaşmış olacaklardır.

İnsanların ölümden sonraki alın yazılarıyla bu dünyadaki ahlâksal gidişleri arasında sıkı bir bağ kurmuş olan ilk ulus, eski Mısırlılardır; onlardan bin yıl sonra bile Asurlularla İbranîler, iyi ve kötüler arasında bir ayrım yapmaksızın, ölülerin öteki âlemde yok olmaya mahkûm olduklarına inanmaktaydılar. Son zamanlarda bulunmuş olan bir papirüste, ölülerin Tanrı'ya karşı kendilerini şöyle savundukları anlatılmaktadır: *"İnsanlara karşı hiç bir günah işlemedim, hiç kimseye haksızlık etmedim; gerçeklik tacına asla saldırmadım, hiç bir kötülük yapmadım; Tanrı'nın hoşuna gitmeyecek hiç bir şey yapmadım; hiç bir hizmetçi ile efendisi yanında alay etmedim; hiç kimseye açlık acısı çektirmedim; hiç kimseye göz yaşı döktürmedim. Kimseyi öldürmedim; öldürmesi için*

de kimseye emir vermedim; hiç bir insana, hiç bir kötülük yapmadım. Yasaklanmış olan hiç bir cinsel ilişkide bulunmadım. Doğaya aykırı olan hiç bir sefahate kapılmadım. Tahıl ölçülerinden ne eksiltim, ne de artırdım...». Ölünün büyük ve son yargılamadaki bu itirafının esası, insanlara, tanrılara ve bizzat kendi şahsına karşı hiç bir kötülük yapmamış olduğunu bildirmektir. Eğer söyledikleri doğru çıkarsa, Horus, onu Oziris'in tahtına götürür; o da kendi imparatorluğunda ona lâyık olduğu yeri gösterir; aksi halde, ebedî olarak yok olmaya mahkûm eder[1].

Denebilir ki, Samî kavimlerin dinlerine az çok farkla girmiş olan bu inanç, en yetkin ve somut şeklini Hz. Muhammed'de almıştır.

Brahmacılığın cenneti, üst üste konmuş yüksek âlem tabakalarından ibarettir; en altta süt, tereyağı, bal ve şekerkamışının özsuyu denizleri vardır. Bunun üstünde, göksel çalgıcılar korosu ile rakkaselerden, sarhoş olarak her türlü hazlar tadılır. Üçüncü tabakada en saf olan salihler, kişisel varlıklarını yitirerek, Brahma tarafından yutulurlar, yani mistiklerin inandığı gibi, bir çeşit Tanrı'da fani olurlar. Manu kanunlarında yirmi bir cehennem vardır. Bunlarda, türlü suçlu zümrelerine göre ayrı ayrı ceza kategorileri vardır. Örneğin, hırsızlar, kundakçılar zehirlenir, köpeklerle domuzlar ve akbabalara terk edilir. Daha hafif suç işleyenler, sineklerle kurtlara terk edilirler. Yalancıların her koparışta tekrar uzayan dilleri sürekli olarak sökülür. En şiddetli ceza, Brehmenlere hakaret edenlere verilir. Bunların başları sıcak tepsilerle sıkıştırılır. Budacılıkta cennet, her çeşit zevk ve safa yeridir. Orada saf ve temiz sulu havuzlar, bahçeler ve gölgelikler vardır; sular üstünde dalgalanan lotüsler, günahsızların makamıdır. Bunlar, danslar ve konserlerle eğlenirler. Birkaç milyon yıl gibi kısa bir süre devam eden bu eğlencelerden sonra, tekrar dünyaya gelen bu ruhlar, bir muhacirlik denemesine tutulurlar. En yüksek ve bilge olanlar, yüce gökyüzüne yükselir; orada duyusal hazlar yerine zihinsel hazlar başlar; nihayet en yüce bir gökyüzü daha açılır; orada kutsallar, bilinçsiz olarak Nirvana'nın huzuruna dalar ve benliklerinin oradaki uyanışıyla mutlak ve üstün mutluluğu tatmış olurlar. Çin Budacılarına göre ise, cennette billur sular, altın kumların ve kıymetli taşların üzerinden akar. Günde üç kez çiçek yağmuru yağar ve birtakım güzel sesli ve renkli kutsal kuşlar Buda'yı ve onun dininin güzelliğini terennüm ederler; bu seslere, ağaçların mırıltısı ve rüzgârların fısıltısı katılır. Budacılığın cehennemi, on sekiz bölüme ayrılmıştır. Bunlarda şiddetli soğuklar ve korkunç sıcaklar hüküm sürer. Burada, kaynar yağlar, katran nehirleri, alevden kırbaçlar, kan nehirleri, yılanlar... vb. vardır. Fakat, kurbanlar sunarak Tanrı'ya tapmış olanlar, sürekli dualarla göklerin yollarını isteyenler günahlardan temizlenmiş olur ve erdemlikleriyle göksel âlemlere yükselerek cennetlerde Tanrıların Tanrısal bayramlarındaki sevinçleri tadarlar. Vèdas, cennetlik olmak için arzu, öfke ve tutkunluktan (hırs) uzaklaşmayı emreder (Shri Aurobindo, 'La Bhagovad-Gîtâ', 4. baskı, 1942; s. 68, 227, 350).

Mazdeizm'de ahret dünyası daha az korkunçtur. Sırat köprüsü'nden geçer-

(1) Kurt Lange, *Des Pyramides, des Sphinx, des Pharaons;* Paris, 1956, Almancadan Fransızcaya çeviren: Michel Tournier.

ken, âlicenap ve güzel bir melek, ruhu karşılayarak elinden tutar. Dünyada, ölen için hayır dua edenler ne denli çoksa, bu geçiş o denli çabuk ve kolay olur. Bu inanç, İslâm geleneklerinde de vardır. Verilmiş olan kurbanların sayısı, yapılan iyilikler ve ibadetlerin nicelik ve niteliği, bu köprüden kolayca geçmeye hizmet edeceği gibi, şehitlerin, loğusalıkta veya çocuklukta ölenlerin sayesinde de, bunların ana ve babaları bu köprüyü kolayca geçerler. Vaizlerin savundukları yaptırımların en önemlilerinden biri de, bu Sırat köprüsü olduğu gibi, bundan korkutucu bir dille söz eden hadisler de vardır. Mazdeizmde, yargılayan Tanrı, ruhu göksel âleme lâyık görürse, kendilerine yakın meleklerden biri, tacını çıkararak onu selâmlar ve, *"Ölümlülüğü ölümsüzlükle değiştirerek bize gelen sen ne mutlusun!"* der. Bu suretle günahsız ruh, Ahuramazda'ya, kutsal ölmelere, altın taca ve cennete doğru ilerler ve orada tüm hazları tadar. Günahlılar ise, karanlıklara yuvarlanır; orada cinler tarafından işkence edilir; zehirli besinler yer; yılanlar ve ejderhalar tarafından kemirilir (Cehennem bahsine bkz.). Fakat, ateşle yapılan bir temizlik isleminden sonra, bunlar da cennete kavuşurlar. Yunanlıların Şanzelize ve Tartar âleminde de gerçek hayatın tüm haz ve elemleri vardır. Dünyada ahlâk yasasına aykırı hareket etmemiş olanlara hiç ceza verilmez. Hesiode, dördüncü çağ kahramanlarını betimlerken, onların Fortune adalarında yılda üç kez bal kadar tatlı meyveler toplayarak, kaygısız ve çalışmadan yaşadıklarını anlatır. Homeros da, bir mübarekler adası hayal eder ki, orada der, ne kış, ne kar, ne yağmur vardır; orada, zefirin soluğu, her tarafa sürekli bir serinlik verir. Pindar da cenneti betimlerken, bu dünyada bulunması dilenen nimetlerin kaynaştığı bir ışık âlemini göstermeye çalışır. Eflatun, cennette salihleri, ebedî bir sarhoşluk içinde, çiçeklerle taçlanmış oldukları halde kutsallar sırasına yerleştirir. Virgile, 'Eneide'inde, ahreti betimlemek için, *"Demir bir sesle yüz dil yetişmez"* der; ona göre, cennetlikler, saf ve dinlenmiş bir atmosfer içinde, bizimkinden başka bir güneşin tatlı ışığı altında, mesut gölgelerde ve latif yerlerde gezintiler ve masumane silah, av ve araba yarışı yaparlar, kasideler okur, dans ederler. Bu ozanca betimlemeler, Dante'ye ve Fénelon'a ilham kaynağı olmuştur. Yahudiler, Mezamir'de, buradaki gibi yenip içilen ve evlenilen bir ahretin varlığına inanırlar. Hz. İsâ, yeni bir ahretten ve yeni bir şaraptan bahseder ama, yeni bir evlenmekten bahsetmez. Onun cenneti, içinde şık giyinmiş olan seçkin insanların, İbrahim'in, patriklerin, peygamberlerin arkadaşlığında şölen sofrasına oturdukları bir âlemdir. Şeytan ve diğer asi meleklerle günahlıların yanıp kurtlar tarafından kemirileceği bir vadiden de söz eder; ve bir 'göksel Kudüs' tasarlanır ki, bu, değerli taşlardan inşa edilmiş, hayat suyu ile beslenmiş bahçeler, inciden kapılarla, her ay meyve veren hayat ağacıyla süslü bir sitedir. Caniler ve imansızlar da bir kükürt ve ateş havuzuna daldırılır. Özellikle ortaçağ papazları, ozanları, Tanrıbilimcileri, hiç bir kurtuluş ümidiyle teselli bulmanın olanağı bulunmayan ebedî bir azaptan söz ederler. Saint Augustin, erimiş kurşun kazanlarına daldırılmış suçluları anlatır. Engizisyon'un cezaları, cehennem hayallerine uygundur. Bossuet, sanki Hz. Muhammed'den esinlenmiş gibi, mahkûmları betimlerken şöyle der: *"Daima canlı ve daima can çekişen, azapları için ölümsüz, ölüm için pek kuvvetli, fakat buna dayanmak için pek zayıf, ebedî olarak alev yataklarında inleyecek.*

öfkeli ve şifası imkânsız acılarla mustarip". Birçok Hıristiyan yazar ve sanatçılar, bu konuda hayal güçlerini kullanarak, bu dünyada olan her iyi ve kötüyü aşırı bir surette kapsayan bir ahretten söz etmişlerdir. Japonya'daki bazı ilkeller, iyileri kutsallaştıran ve pişman olmayan kötüleri cezalandıran bir büyük Tanrı'ya inanırlar. Onlara göre, ölümden sonra iyiler, 'büyük ruhun adası' na, yahut 'Tanrı imparatorluğu'na giderek mutlu bir ömür geçireceklerdir. Günahkârlar ise, 'fena ada'ya, 'yeryüzü altının nemli âlemi'ne ebedî ateşte yanmak üzere gönderileceklerdir. Güney Afrika ilkellerinin bazıları, bu âlemde olduğu kadar da ahrette cezalandıran bir Tanrı'ya inanırlar. Bunlara göre, ödül için yirmi yedi cennet ve suçluların kör olarak gönderildikleri ve içinde Tanrı bulunmayan on üç cehennem vardır. Burada herkese, iyilik ve kötülüklerinin derecesine göre ödül ya da cezalar verilir. XII. yüzyıl mistiklerinden Alberik, pazar günleriyle dinsel bayramlarda ve oruç günlerinde çiftleşen karı kocaların cezalandırıldığı bir cehennem köşesi gördüğünü, burada kurşunla yırtıcı hayvanlar ve reçine kaynatılarak içine bu günahlıların atıldığını iddia etmişti. Bu iddia, kutsal kitaplarda ve dinsel vaızlarda daha korkunçlarına rastladığımız ceza türlerine benzemesine karşın, onun bu ve buna benzer sanrıları, yaşadığı dönemin tarikat erbabı üzerinde fena etkiler yapmış, onun deliliğine işaret sayılmıştı. Eflatuncu ve kâfir sayılmış olan Origenes, cehennem ateşi, «dışsal olmaktan çok içseldir. bedensel olmaktan çok vicdanı ilgiler» demek cesaretini gösterdiği için lânetlenmişti.

3. Azabın ebedî oluşu inancı da bazı hafifletici nedenlerle günahlılar için Tanrısal merhametin olanaklığı inancına bağlanmıştır. Mısır'da Oziris'in oğlu Horus, İslâmda Tanrı'nın habibi Hz. Muhammed, itiraf dolayısıyla Hz. İsa, şefaat ettikleri takdirde, cezalılar da ebedîliklerini yitirirler[1]. Ahreti yadsıyan filozof ve ahlâkçılar, ölüm sonrası yaptırımlarını reddederler. İbn Rüşd, ahret yaptırımlarına inandıkları halde, ahlâksız ve inanmadıkları halde ahlâklı insanlarla tanışmış olduğunu söyler. Sokrat, Aristo, Spinoza ve Kant... gibiler, ahlâklarını ahret yaptırımları dışında bıraktılar; pozitif, layik ve evrensel bir ahlâkı savundular. Zaten İslâmda dua, tövbe, zikir, ibadet, Hint inançlarında kurban, Hıristiyan inançlarında itiraf, suçların affına hizmet ederler. Eski Yunan'da iyi Tanrıların misterlerine sülûk edenler (initier) iki cihanda aziz olurlar, aksi halde karanlıkta kalırlar. Sinoplu Diojen, buna isyan eder, «Sülûk eden bir katil kurtulacak. etmeyen bir erdemli azap mı çekecek? Böyle şey olamaz!» diye haykırır. Hz. İsa, *"Babamın evinde birçok meskenler vardır"* dediği için, Hıristiyanlar cennet ve cehennemin türlü derecelerini sayarlar. Müslüman enneti de, evvelki bahislerde görüldüğü gibi, yedi derecedir ve Dante de enneti yedi dereceli saymıştır. Müslümanlıkta bir de Berzah vardır ki, ölümden sonra Israfil suru öttürünceye kadar ruhların bekleyecekleri yerdir. Bu yer, bazı inançlara göre, yıldızlar veya nebülözlerdir. Plotinos, bu uzak ve gerçek vatana kavuşmak için ayaklarımızın ve arabalarımızın yetersiz olduğunu, beden gözünü

(1) *Hz. İsa* der ki: "İnsanlar önünde bana itirafta bulunacak olanları, ben de göklerde olan Peder'imin yanında itiraf edeceğim" (*Meta,* X, 32, 33 ve *Pavlos'un Romalılara Mektubu,* X, 9, 10).

terk edip ruh gözünü açmak gerektiğini savunmak suretiyle mistik tarikatlara ilham vermiştir. Kavimlerin töre, âdet, gelenek ve inançları, gerek sosyoloji, gerek etnografya ve din tarihleri bakımından incelendiği takdirde, verdiğimiz örnek ve açıklamalara daha birçoklarını eklemek mümkündür. Fakat, bütün bunlardan, metafizik ve dogmatik duygu ve düşünceleri bir tarafa bırakmak şartıyla, insanlığın derece, nitelik ve anlam bakımından aralarında çeşitli farklar olmasına karşın, âdeta mistik bir içgüdüye sahip oldukları belirmektedir; bu içgüdü, bireysel olmaktan çok, toplumsal bir değer taşımakta olduğu için, toplumun bulunduğu yerde mistiklik de bulunamaz, diyebiliriz. Bu mistik inançlar ve duygular, bölgesel ilişkilerle birbirine etki yapmış ve özel bir evrimle en yetkin dinlerin bile yapısına sokulmuşlardır. Bir ahret hayatı inancının nedenlerini de tüm olarak açıklamak zordur. Genel olarak bunun, dünya hayatını düzenleyen birtakım yaptırımlar hayalinden ibaret olduğu veya dünya hayatında erdemle mutluluğun gerçeklenme olnaksızlığı, yani dünyada mutlak bir adaletin yokluğu dolayısıyla aranan Tanrısal bir ödün (tazmin) gereksinmesinden doğduğu ileri sürülür. Fakat bu iddiayı da çürüten gözlemler yok değildir: İlkellerin birçoğunda yaptırım düşüncesi yoktur. Eskimolar, cennete dünyadaki mesut insanların gireceğine, cehenneme de dünyadaki talihsizlerin atılacağına inanırlar. Tahitililerde aristokratlar cennetlik, aşağı tabakalar cehennemliktir. Sumatra'da, zenginler ebedî, erdemliler ve fakirler fanidir. Eski Yunan'da ahret mutluluğu, Tanrıların bir lütfudur; kişinin erdemi bu mutluluğu kazanmaya yetişmez. İslâm dininde de, Tanrı dilediğini cennete, dilediğini de cehenneme gönderebilir. Bütün ömürleri günah işlemekle geçmiş olan Müslümanlar son demlerinde tövbe eder ve Tanrı'nın birliğine inanırlarsa cennete girebilirler! Hıristiyanlıkta, Tanrı saltanatında birinciler sonuncu, sonuncular birinci olacaktır; yani Tanrı, dünyada yoksun bıraktığı kişileri ahrette sevindirecek ve bu dünyanın fakirleri, o dünyada zengin olacaklardır. Zaten erdem de mutlak bir değere sahip değildir: İlkellerin bir kısmında erdem, cesarettir; korkaklar cehenneme, cesurlar cennete giderler. Barışsever kavimler, savaşçıların cehenneme gideceğine inanırlar. Veda'larda, Homeros devrinde ve en eski İbranîlerde ahret yaptırımları yoktur. Yunan Tanrılarında, esasen adalet düşüncesi yoktur.

Burada kısaca belirtmeliyiz ki, insanların dünya hayatında düzenli bir ömür geçirebilmeleri için birer yaptırım olarak ileri sürülmüş olan bu tasarımlar cezalandırmakla bağışlamayı birbirine o denli yakınlaştırmıştır ki, kurtuluş için Müslüman olmanın yeterliği karşısında, bireysel iradeleri günah işlemekten korumak zorlaşır.

Bütün bu açıklamalardan sonra Hz. Muhammed'in cennet, cehennem, kıyamet ve ahret inançları mukayese edilirse, mistik hayal gücünün tüm insanlıkta az çok aynı akıldışı (irrationnel) icatlara analık ettiği anlaşılır kanısındayız.

Bölüm III

İslâm Dininin Dayanakları

I. Vahiy nedir? II. Kur'an III. Kur'an ve estetik IV. Kur'an ve İnciller arasındaki ilişkiler V. Mucizeler.

I

VAHİY NEDİR?

"Tanrı, görülmez bir sesin, gerçek akıl sesinin hava içinde çınlamasını emretti".

Philon

Hz. Muhammed'in bilgi kaynakları' bahsinde de açıkladığımız gibi, insanın en doğal bilgi aracısı, duyularıdır; dış âlemle ilişkiye girişebilmek, çevrenin etkilerine ve değişik koşullarına uyabilmek için, yalnız insan değil, tüm canlı yaratıklar duyulara muhtaçtırlar; fakat bunların bilincimize ilettikleri bilgi öğeleri, eşyanın ve olayların sadece geçici ve bağıntılı sıfatlarıdır; renk, ses, sıcaklık, soğukluk, tat, ağırlık, sertlik... vb. gibi. Oysaki, eşya ve olayların birbiriyle ve insan bilinciyle olan ilişkisinde, oluş ve evrim hareketlerinde duyuların fark edemeyecekleri bazı özellikler vardır. Bunları, duyular değil, zihnin düşünme, ilişki kurma, sonuç çıkarma gibi, âdeta organik olmayan ve sanki organlarla hiç bir ilişkisi yokmuş gibi görülen birtakım işlemleri kavramakta, bu işlemler yetişmediği takdirde deneyler'e başvurma zorunda kalınmaktadır. Bu suretle elde ettiğimiz sonuçlar, doğa kanunları, özellikle ilkeler, özet olarak eşya ve olaylardaki matematik düzen ve oranlardır. Bütün bu gayretleri sarf edenlerin aklına gelen varsayımlar ve kuramsal düşüncelerin dayanağı, yine deneyler ve duyumlar olduğu halde, insan zihninin bulma ve yaratma gücü, bazen bu araştırma tarz ve yöntemlerini aşmış gibi görünür. Nitekim, bilimsel araştırmalara başvuranlar, bu konuda şu bilgileri verirler: Genel olarak tüm bilginlerin, keşiflerini tamamıyle akılsal ve belgin olan ve dille ifade edilen akıl yürütmeler aracılığıyla meydana getirdikleri zannedilir. Oysaki, tanıklar, bunun asla ve daima böyle olmadığını göstermektedirler. 1945'te Amerika'da Jacque Hadmard'in, tanınmış matematikçiler arasında, onların çalışma yöntemleri hakkında

bilgi edinmek için yapmış olduğu bir ankete katılmış olanlardan ikisinden başkaları, sözcükleri, cebir işaretleri şeklinde düşünmediklerini bildirmişlerdir. Bunların daha çok bazı bulanık ve görümsel hayallere başvurdukları anlaşılmaktadır. Örneğin, Einstein'ın verdiği karşılık şöyledir: «Benim düşünme mekanizmam üzerinde, konuşulmuş ya da yazılmış dil sözcüklerinin en ufak bir rolü olduğunu sanmıyorum. Zira düşüncelerim, görümsel tiptendir, bazen de kasal (adalı) ve az çok açık hayallere dayanırlar. Bana öyle geliyor ki, tüm bilincimizle verdiğimiz şey, dolgun bir surette erişilemeyen bir sınırlı haldir (cas-limite). Zira bilinç, dar bir şeydir». Ankete karşılık verenlerden bir kısmı da, çalışma yöntemlerinde, sözlü düşüncenin ve hatta genel olarak bilinçli düşüncenin kendisi, yaratıcı edimin kesin evresinde (safha) ancak ikinci bir rol oynadığını söylerler ve bilinçsizliğin kaynağını kendiliğinden (spontané) sezgiye dayamakta birleşirler. Fakat aydınlanma (tenevvür) çağından beri, bilimsel keşiflerde, akılsal ve sözlü süreçlerin (vetire) şiddetle rol oynadığı kabul edilmektedir; ve akıldışının (irrationnel), bütün yaratıcı süreçlerde, yalnız sanatta değil, hatta bütün sağın bilimlerde (exacte) bile bir tamamlayıcı kısmı teşkil etmektedir. Yani, yaratıcı ve bilimsel buluşlarda, sözlü ve bilinçli olduğu kadar da akılsal düşüncelerin rolü kabul edilmektedir. Bundan, hiç bir sanatçı veya bilginin başında bir Sokrat cininin bulunmadığı sonucu çıkar. Burada bilinçsiz zihin faaliyetini, Freud'ün «mantıktan arınmış haz ilkeleriyle yönetilen şiddetli bir duygusal boşalmaya eşlik eden ve algıyla sanrıyı karıştırma eğilimine sahip olan» diye tanımladığı ilk süreçle (processus primaire) karıştırmamalıdır. Zira, bu pek ilkel süreçlerle ikincil (tali) denilen süreçler arasında birçok zihinsel faalivet seviyeleri vardır. Bunlar, birincilerle ikincilerin yalınç bir karışımı değildirler. Bunların her biri, birtakım özel kurallara itaat ederler. Çağrışımlarla, bulanık oldukları için bilinçdışıymış gibi görünen ya da bövle sanılan birtakım isteklerin, hayallerin türlü tarzlarda faaliyete geçişi, içe doğma denilen olayda önemli bir rol oynar. Yani, yaratıcı edim (acte), Tanrı gibi yoktan hareket etmez (Arthur Koestler, s. 170-174).

Henri Poincaré de, keşifleri, düşüncenin çengelli atomlarının bilinçaltındaki mutlu rastlamalarıyla açıklar. Bu olayı, Mc Kelle, algıların bir kaynaşması (fusion) sayar. Kubie ise, «eşya arasındaki beklenmedik bağlantının (connexion) keşfivle» açıklar (Arthur Koestler, s. 174-175). Aynı konu üzerinde, aynı aracı ve yöntemlerle çalışan iki bilginden birinin aklına öyle bir düşünce veya işlem doğabilir ki, keşif ya da icat bu bahtivar adama nasip olur. Bu araştırmalar esnasında akla geliveren ve gerçeği yakalayan düşünceyi, mistikler, Tanrısal bir inavetin eseri sayar ve bunun adına, keşif ya da keramet derler. Çağımız filozoflarının sezgi dedikleri bu doğaüstüymüş gibi görünen kavrayışa, sanatcılar ilham, din adamları vahiy adını verirler. İlham, bir güzelliğin veya bilinmediğin dolaysız algısıdır. Bu, sanatçının yetenek, kültür ve içinde yaşamakta olduğu hayat ve toplum koşullarına göre, kendi bilincinin veya bilinçaltının görüş ve buluş gücünden (kudret) başka bir şey değildir. İlham, yalnız sanat adamlarının değil, aynı zamanda ermişlerin, evliyaların keşif ve kerametlerinin de aracısı sayılır. Yani, onların kehanet diyebileceğimiz bazı isabetli buluşları, bir tesadüf eseri sayılmazsa, kendi içlerinde doğuveren dolaysız bir bilginin ürünü-

dür. Bu olay, bugün telepati gibi terimlerle adlandırılan üstün ruh halleri çerçevesinde incelenmektedir. İlham kişiseldir ve sanki bilinçsiz bir akıl yürütmenin türlü derecelerinden hızla geçerek meydana gelir ve meyvesini verir. Sanatçıların ilhamlarında eskiden kazanılmış hazırlayıcı bilgilerin veya soydan gelen yeteneklerin var olmadığını kabul etmek güç olmakla birlikte, mistik ruhlar, bunu da tinsel bir yetkinliğin ürünü sayarlar. İlham perisi deyiminde, bu zannın serpintileri vardır.

Vahiy ise, kutsal kitaplarla Tanrıbilimcilerin anlattıklarına göre, yalnız peygamberlerin, ya dolaysız olarak Tanrı'nın kendisinden, ya da Tanrı'nın görevlendirmiş olduğu bir melek aracılığıyla bazı gerçekleri öğrenmiş olmalarıdır. Nitekim, peygamberlerin kendileri de, bildirdikleri gerçekleri hep böyle bir melek veya Tanrı'dan almakta olduklarını tekrarlarlar. Saint Paul, peygamber olmadığı halde vahye nail olduğundan söz eder. O, Hz. İsa'yı görmediği gibi, bu peygamberle yaşamış olan havarilerden de faydalanmamıştır. Zira bu havariler, yalnız Yahudiler arasında faaliyette bulunmuşlardı. Saint Paul, bir gün, Şam yolunda Hıristiyanlara işkence yapıldığını görmüş ve birdenbire hidayete kavuşmuş ve Hz. İsa'nın hayalini görmüş; Galatlar'a yazdığı mektupta (I, 11-12) aldığı vahyi şöyle anlatmıştır: «Kardeşlerim, tarafımdan size bildirilmiş olan İncil, insandan gelmemiştir. Zira ben, onu bir insandan almış ve onunla yaşamış değilim; fakat İse'l-Mesih'in bir vahyiyle aldım».

Mormonluğun kurucusu olup, halkın linç etmek suretiyle öldürmüş olduğu Joseph Smith (1804-1844), 'Mormon'un Kitabı' adı verilen ve Tevrat'la İncillerin devamı gibi telakki olunan kutsal kitabı, altın yapraklar şeklinde ve esrarlı bir surette Tanrı'nın kendisinden aldığını iddia etmiş ve bugün iki milyon insanı buna inandırmıştır. Bazı Yahudi peygamberlerinin, «Benim ağzımdan konuşan, ben değilim, Tanrı'dır» dediğini de Tevrat'ta görmekteyiz. Mistiklerin de bu çeşit iddiaları vardır. Genel olarak İslâm mistiklerindeki, 'varidat' adı verilen keşif ve kerametleri bile, bir çeşit vahyin ürünü sayılmıştır. Bu inançla evliyalığı peygamberlikten üstün bularak, velileri nübüvvet-i tarifiye terimiyle nitelerler. Nitekim, Mevlevîler kadar da Hz. Mevlâna, 'Mesnevî'yi bir vahiy eseri saymışlardır. Evliya menkıbelerinde (Eflâkî'nin) bu konuya dair türlü örnekler ve misaller vardır. Vahiyden gelen bilgiler, kişisel değildir; bunlar, tüm insanlığa veya bir kavme öğretilmesi gereken kutsal emirlerdir; bu nedenden de savunulan dinin ilke, kural ve ahkâmıyla ilgilidir. Bir Tanrıbilimci veya bir dinli, Tanrı'nın insanlar arasından birini seçerek, kendi kutlu emirlerini, o seçilmiş kimseye bildirdiğine de inanmak zorundadır; yani bu inanış, imanın koşullarındandır. Bu itibarla Hz. Muhammed'in Tanrı elçisi olduğuna iman etmeyenlerin Müslüman sayılmaları şer'an caiz değildir. Bilinçli ve yöntemli akıl yürütmenin kazandırmış olduğu gerçek, kendisini hazırlamış olan geçmiş bir kültürün nicelik ve niteliğiyle, bu kültüre sahip olanın organik yaradılışındaki seçkinlik ve üstünlük oranında bir değer kazanır. Yani, bilen adamın beyin mimarisi, beyninin fiziksel ve kimyasal özelliği ve ona etki yapan salgı bezlerinin enerjisi, soyaçekim ve içinde yaşadığı çağ ve sosyal çevre, gerçeğin bulunma işinde büyük yardımlar yaptığı gibi, bulunan gerçek çeşidi üzerinde de büyük rol oynar. Bu koşullardan peygamberleri affetmek de olanaksızdır. Bi-

limsel gerçekler, zihnin ve bilimin yüzyıllar boyunca geçirdiği evrim ve gelişme ile paralel olarak derinleşir, tümelleşir. Bunlardan, adına doğa kanunları denilen ve insanoğlunun türlü çabalarla elde etmiş olduğu gerçekler, ebedî bir değer kazanırlar; ve bunlara dayanarak aynı değerde birtakım teknik aracı ve gerçekler de elde edilir. Mistikler, bazen, bu kanunların da bağıntılı oluşları hakkında, bilgin ve filozofların ileri sürmüş oldukları kuramlara dayanarak, kutsal otoritenin her şeyi kaplayan iradesine yeni bir kanıt bulduklarını zannederlerse de, pozitif zekâ, bu zanları boş bir gayret sayar ve âlemle ne kutsallığı, ne de mistikliği beslemeye elverişli bir gizin (sır) bulunmadığını, ancak her çağda bilgimiz oranında da yeni yeni bilmediklerimizin farkında oluşumuz, insanı bu çeşit marazî düşüncelere sürüklediğini iddia eder. Geçmiş çağlarda, nedenleri ve ne oldukları bilinmediği için, kutsal varlığın bir gizi sayılmış olan öyle konular vardır ki, onlar, bugün genel bilgiler arasına girerek, dinlerin dayandıkları belgeler olmaktan çıkmışlardır. Bugünün bilinemez sanılan konuları da, yarının pek yalınç gerçekleri arasına girecek, hatta geçmiş kuşakların bunları Tanrısal bir giz saymış olmalarındaki zavallılığa şaşılacaktır.

Vahye dair olan iddialar üzerinde tartışma, din bakımından tehlikelidir. Zira, vahyin konuları, inandırılmak istenen dinin misterlerinden sayılmaktadır. Bunlar, yani bu misterler ve emirler, her dinde aynı olmadığına göre, Tanrı'nın her peygambere aynı emirleri vermemiş olduğu akla gelebileceği gibi, Tanrı'nın zaman ve toplumların ihtiyaçlarına göre emirlerini değiştirmis olduğu da düşünülebilir. Bunun içindir ki, konuyu mistik açıdan değil, pozitif bilgi ve zekâ acısından incelevenler, ister istemez, vahyin ürünü olarak sunulmuş olan emirleri, Tanrı'nın değil, her biri ayrı bir devrimci olan büyük adamların kendi buluş ve düşünüşleri olduğunu kabul eder ve bunları, sosyal ve tarihsel bir esasa bağlarlar. Bu itibarla, demokratik toplumlarda nasıl ki devlet ve hükümet başkanlarıyla, genel olarak liderler, kendi adlarına değil, ulusları veya mensup oldukları partiler adına konuşur, «bunu istiyorum!» demez de, ulusu ya da partisi adına, bu ya da şu düşünceyi savunarak kendi kişiliklerini siler ve saklarlarsa, peygamberler de yetiştikleri çağlarda, yapmak istedikleri sosyal ıslahatı, kendileri değil, «Tanrı istiyor!» diyerek kavimleri karşısında hem kendilerini, hem de ülkülerini kutsallaştırmış olurlar. Tarih, kendilerini Tanrı saydıran hükümdarlar gördüğü gibi, buna inanmış olan kavimleri de görmüştür; ulusların hayatında Tanrıların akrabası olanlar, Tanrı'nın evlâdı sayılanlar, Tanrı olduklarına inanılan kahramanlar. Tanrı'nın vekili, sevgilisi, elçisi ve gölgesi olan kişilikler seyrek değildir. Pozitif zekânın, peygamberleri ve vahiyleri böyle telakki etmesinin ikinci bir nedeni de, vahyedilmiş emirlerin daima mutlak ve ebedî bir gerçeği ifade edememeleri, bu emirlerden pek çoğunun, belki de bir dönemdeki sosyal ve tarihsel koşulların doğurduğu ilke ve ülküler oluşudur. Hatta bunlardan önemli bir kısmının, yeni dinin zuhurundan önceki din ve âdetlerin geleneğinden tamamıyle kurtulamamış olması ve zamanla kendi yapısı içinde birçok ahkâmının uygulanamaz bir hale gelmesidir; yani, bu hükümler, zamanla değişmekte ve çeşitli toplumlarda beliren yeni ihtiyaçları hem içine almamakta, hem de bu ihtiyaçlara, bütün bir geleceğin anlayış ve seviyesine uygun bir kandırma çaresi bulamamaktadır. Bunun içindir ki, töreler ve

âdetler, uygarlıkla birlikte ilerleyip geliştikçe, dinsel emirlerden birçoğu, ya pek saf dil bir zümrenin körü körüne bağlandığı inançlar gibi kalmakta veya uygulanamadıkları için önemlerini ve kutsallıklarını yitirmektedirler. Bunların kutsallığına inanmış olanların çoğu da inandıkları dogmalardan, toplumun baskısı altında hareket etme zorunda kalmaktadırlar. Örneğin, küçük şehir ve kasabalarda oruç tutmuş görünenlerin çoğu, ya bir aile geleneğine uyanlardır ya da herkesin oruç tuttuğunu zannederek hem onlara saygıdan, hem de onların tepkisinden kaygılanarak, herkesin göreceği yerde bir şey yememeye dikkat eder. Gerçekten oruç tutanların bir kısmı da, öteki dinsel görevleri tam olarak yerine getiremezler, üstelik de bu ödevlerin en hoş görmez savunucularından olurlar. Böyle dar çevrelerde gündüz lokantalar kapanır, bayram ve cuma namazlarına gitmemiş veya gidememiş olanlar hakkında türlü dedikodular yapılır, hatta bu hoş görmezlerin de kendi irade ve vicdanlarına baskı yapmış olurlar. Onların bu davranışlarını hazırlamakta, Tanrı'yı bir öcü ve ölümü bir cezaymış gibi telkin eden bilgisiz ve çıkarcı din adamlarının rolü büyüktür. Bunu çoktan fark etmiş olan Voltaire, bir rahibe, filozofu söyle tanımlamaya mecbur olmuştu: *«Sizin kendinize benzeterek ahmaklaştırmak istediğiniz insanları, tatlı tatlı aydınlatan insan!»*.

Vahyedilmiş olan ayetlerin bir kısmı da, hemen her dinde pek değersiz konuları içine alır; içlerinde çocukça olanları ve hiç bir bilgeliği kapsamayanları da vardır. Hemen bunların çoğu, insanların kendi akıllarıyla elde edebilecekleri düşünce ve olaylardan ibarettir. Kaynağını Yüce Tanrı teşkil eden bir düşüncenin, herhangi bir dönemde insanlığın asla keşfedip bulamayacağı gerçekler olması gerekir. Gayb âlemine dair olan vahiyler ise, hiç bir dinin mutlak surette kendi eseri değildir. Peygamberli veya peygambersiz dinler, birbirine bu türden öğeler vermiştir ve onların çoğu, mistik hayal gücünün eserleri gibi görünür ve ancak eleştirim zekâsından yoksun olanların gerçek sandıkları ilkel ve çocukça tasarımlardır.

Vahiylerin âlem-i gayb denilen bir gizli bölgeden verildiği de iddia edilir. Bu bölge nasıl bir âlemdir? Daha çok tarikat edebiyat ve telkinlerinde sözü edilen bu âleme, ancak peygamberlerle keşif ve keramet sahibi sayılan ermişler, veliler ve kutupların nüfuz edebilecekleri kabul edilir. Oysaki, âlem-i gayb, keşfedilmemiş doğa kanunlarıyla eşya ve olayların matematik, fiziksel ve kimyasal ilişkilerindeki oranla etkenlerin saklı olduğu sonsuz evrendir. Bilginlerin, insan sağlık ve mutluluğunu her gün biraz daha geliştiren uygarlığa sundukları bilim, teknik ve sanat gerçekleri, bu evrenin mistik yollardan değil, pozitif yollarla elde edilebilen gizleridir. Evliya menkıbelerinde anlatılan ve ermişlik alâmeti sayılan kerametler, bir önsezinin, belki de bir rastlantının isabetli gerçeklerinden olsa bile, bunların çoğu da müritlerin uydurmaları ve kâhinlik türünden olaylardır. Bilginler, yalnız gayb âleminin değil, mahfuz levha'nın da gizlerini keşfetmek ve insanın mutluluğu için, bunları en açık nedenleriyle, sonuçlarıyla açıklamak suretiyle Tanrısal gücün kozmik mantığını kavramaya çalışmışlardır. Einstein, bu anlamda olmak üzere, *«Tanrı'nın bu âlemde zarlarla oynadığına inanmayı reddederim»* demişti; bu, hem tesadüfü reddetmek, hem de evrenin bir Tanrı oyunu ve oyuncağı, yani Tanrısal kaprisin bir eseri olma-

dığını kabul etmek demektir. Anlaşılıyor ki, âlemde gizli ya da açık nedenlerle koşulların ürünü olmayan hiç bir olay yoktur; ve insanlar, gerçekten ne olduğunu keşfedemedikleri bir konuyu, mistik hayal güçlerinin yarattığı bir gizli âlemin gizleri saymışlar ve bunların ancak, vahiyler, mucizeler ve kerametlerle elde edilebileceğini ümit etmişlerdir. Bu türlü inançların tinsel bir zevki olsa bile, insanın bu âlemdeki ihtiyaç ve ıstıraplarını gidermeye asla hizmet edemez, kısır ve dar zekâlı insanları büsbütün ahmaklaştırarak şaşkına çevirmekten başka bir işe yaramazlar.

Vahiylerin kutsallığını, tümellik ve değişmezliğini korumak için tefsircilerle Tanrıbilimciler, dinsel emirleri sürekli olarak, içinde yaşadıkları dönem ve toplumların yeni ihtiyaçlarına göre yorumlamak için türlü çevirtilere (tevil), bazen de gülünç zorlamalara mecbur olmaktadırlar. Bu gayret, çoğu zaman, vahyedilmiş olan düşünce ve emrin ereğine (gaye) uymadığı gibi, bunların bildirildiği zamandaki olay ve koşulların gerektirdiği zorunluluklara da uymamaktadır. Tanrısal bir kaynaktan gelmiş olan emir ve bildirilerinse, insel ihtiyaç ve iradeyle değişecek kadar esnek, çok anlamlı ve hatta kusurlu olmamaları gerektir.

Pozitif zekâ, mistik zekânın az çok hasmı olduğu için, her şeyden önce Tanrı'nın insanları, tutkularından kurtararak yola getirmek, ahlâksal bir düzen ve ahenk içinde mutlu olmalarını sağlamak gibi yüce bir ülküyü, yine insanlar içinden ve hele yalnız Samî kavimlerden seçip bu ülküyü, ona dolaylı ya da dolaysız olarak vahyetmesini kabul etmek istemez. Tanrı'nın gücü her şeye yettiği için, bu dolambaçlı yoldan insanları ve peygamberleri sonsuz savaşlara sürüklemektense, bütün yaratıklarının ruhuna hayır ve hidayeti bağışlamış olsaydı daha âlicenap ve mutlu bir iş yapmış olmaz mıydı? Nitekim, Hz. Muhammed'e bu çeşit itirazlar yapılmış ve Kur'an, bunlara gereken karşılıkları vermişse de, bunlar dogmatik olmaktan ileri giderek kandırıcı olmamıştır. Dinlerin doğup yayılmasının ve kökleşmesinin tarihi, tamamıyle insel yöntem ve girişimlerinin mantıksal seyrine uygun olarak vücuda gelmiştir. Başarı gösteremeyen peygamberler, sadece öğüt ve vaız vermekle yetinmiş olanlardır. Bu itibarla dinlerin yerleşebilmesinde doğaüstü bir müdahale yok gibidir. Pozitif anlayışa göre, esasen bir düşüncenin, bir emir ya da kuralın değeri, onun bir vahiy eseri olmasında değil, halde ve gelecekteki ihtiyaç ve gerçekliklere uyup uymamasında gizlidir. Bu düşünceyi, peygamberlerin kendi zekâ ve dehalarının ürünü saymakla o düşünce değerinden bir şey yitirmez. Bir vahyin ürünü olan herhangi bir düşünce, emir ve kural da, fonksiyonunu yitirmişse, artık onun bugün için hiç bir değeri kalmamış demektir. Şu halde peygamberlerin büyüklüğü, yalnız aldıkları vahiyler sayesinde değil, telkin ettikleri ülkülerin gerçeklenme, yayılma ve insel ihtiyaçları kandırma bakımından sahip oldukları kuvvet ve başarı sayesindedir. Bu pragmacı düşüncelerde, Tanrıbilim bakımından bir çeşit küfürdür, yani yine aykırıdır; fakat gerçek de budur.

Vahiyden gelen bilgiler, vahyin vukua geldiği zamanın belli bir olayını ilgilerler. Bunlardan geleceği kapsayanlar da vardır; hatta her zaman doğruluğu onaylanabilecek olanları da vardır. Fakat bu, onların mutlaka Tanrısal bir kaynaktan bildirildiğine delâlet etmez. Kitaplı dinlerin bulunmadığı çağla-

rın filozof ve bilgin olarak tanınmış, eser ve hatıra bırakmış öyle büyük adamları vardır ki, bunlar çağdaş zekânın hâlâ üzerinde takdir ve hayranlıkla düşündükleri türlü konular hakkında isabetli sonuçlara ulaşmış, bugüne dek de değişmeyen bazı gerçekleri bulmuş, bazı düşünce ve bilgileri telkin etmişlerdir. Onlar da, insan gidişinin iyi ve kötü taraflarını görmüş ve onların yönünü değiştirme ihtiyacını duyarak türlü yüce ve soylu tekliflerde bulunmuşlardır. Bunların kitaplı dinlere kadar etki yapan dogmaları da vardır. Bu çeşit insanlar, her dönemde gelmiş, insan hayatını olduğu kadar da düşünce ve kurumlarını değiştirmeye muvaffak olmuşlardır, muvaffak olamayanlar da, din veya politika adına şehit edilmişlerdir. Örneğin, böyle bir akıbete uğramayan büyük adamlardan Buda, peygamberlik iddiasında bulunmamış olan bir peygamberdir; Konfüçyus, mistik konulardan tiksinen bir filozof ve devlet adamı olduğu halde, adına tapınaklar yapılarak Tanrılaştırılmış olan ebedîlerden biridir. Taoculuğun kurucusu olan Lao'tse de bu türdendir.

Nihayet vahiy, bir iman konusu olduğu için, buna körü körüne inanmak lâzımdır; böyle bir inanış ise, düşünen bir akıl için oldukça güçtür. Vahyin gerçekliğinin tek tanığı, vahye nail olduğunu iddia ve itiraf eden kimsenin kendisidir. Eğer bir vahiy vukua geldiği zaman, insel bir zorluğu veya problemi çözebilmiş ve beklenen bir gerçeği ifade edebilmişse, bunu görmüş olan ve zekânın bu çeşit buluşlarındaki gizi aklıyla çözemeyen kimseler, onda doğaüstü, doğadışı bir harikanın gizli olduğuna inanırlar. Eğer bununla, hiç bir başarı sağlanamazsa, ya vahyi getiren peygamber, kutsal kitapların anlattıkları gibi haksız yere öldürülür ya da bunlar, yeni ve başka vahiylerle ereği sağlamaya çalışırlar. Birer tarihsel gerçek olan bu gözlemler, şüphesiz ki, yine Tanrıbilim bakımından dine aykırı düşüncelerdir. Bütün bunlar, insan ruhunun doğal bir ihtiyacı olan din duygusunun gücünü asla sarsamaz. Kitaplı ve kitapsız dinlerin hâlâ devam etmeleri, büyük bir insan kitlesinin tinsel ihtiyaçlarını kandırmaya muvaffak olmaları, bunun açık bir kanıtıdır.

Müslümanlık, bütün diğer dinlerden daha açık ve kesin olarak bir vahye dayanır. Kur'anda vahiy sözcüğü 69 ayette tekrar edilmiştir. Hz. Muhammed'in hayatı en ufak ayrıntılarına dek incelenmiş ve vahiyler, türlü güvenilir tanıkların yanıbaşında da vukua gelmiş bulunduğundan, bu dine bağlı olanlar, onun gerçekliğinden asla şüphe edemezler. Zira, ümmî olduğu kabul edilen bir kişilikten o türlü bilgi ve emirler zuhur etmiştir ki, bunların mutlak surette bilgisiz olan bir insanın kendi düşünce ve bilgisi olabileceğine asla akıl ermez. Nitekim, Peygamberin kendisi de, bildirdiklerini kendine mal etmemiş, Yüce Tanrı'nın bildirdiklerinden başka bir şey yapmadığını türlü vesilelerle ilân etmiştir. Hz. Muhammed'e vahyin ne suretle geldiği de bilinmektedir: Bu olay esnasında onun, birtakım epileptik, daha doğrusu esrimsel (vecdî) hareketlerle kendinden geçtiği, mistik bir dalınç içinde terler döktüğü, bir sıtma nöbetinde olduğu gibi üşüdüğü, üzerini örttürdüğü ve bazı iniltilerle sarsıldığı görülmüştür. Bu haller, eski kâhinlerde de beliren birtakım marazî ve tamamıyle organik değişikliklere benzediği için, kendisine muhalif olanlar ona, kâhin, ozan ve deli gibi sıfatlar vererek hücum etmişler ve faaliyetlerine engel olmaya çalışmışlardır. Bu sıfatlardan hiç birine sahip olmadığının en büyük kanıtı, kurmuş olduğu dinin

yüceʻik ve büyüklüğüdür. Hz. Muhammed'in kendisi de yıllarca onların bu iftiralarını reddetmiştir. Yüksek ruhsal olaylar kategorisinden olan bu tecellilcri, henüz pozitif bilimler kesin olarak açıklayamadıkları için, bunları körü körüne inkâr etmeye imkân yoktur. Hemen tüm mistiklerdè türlü şekil ve şiddette beliren bu hallerin organik bir özellikten meydana geldiğini kabul etmek imana aykırıysa da, bir gün psikoloji ve biyolojinin çeşitli kollarıyla uğraşanların, harika zannedilen bu çeşit olayları açıklayacağına emin olmak zorundayız.

Vahiy için bazı dereceler kabul edilmektedir. Bu, ya gerçek bir düş içinde vukua gelmektedir ya da İslâm filozoflarının 'faal akıl' dedikleri Cibril, kendini göstermeden ya da göstererek Peygamberin kalbine Tanrısal emri yerleştirmektedir. Nitekim, bir ayette Kur'anı, *"Cibril, Tanrı'nın izniyle senin kalbin üzerine indirmiştir"* (Bakara, 97) denilmektedir. Bazen Cibril, Peygambere güzel bir insan veya bir bedevî Arap şeklinde görünmektedir. Hz. Muhammed, bazen vahyin sesini de işitir. Bu, daha çok çan sesine benzermiş; kendisini korkutur, ürkütürmüş. Din adamlarının söylentilerine göre, bu ses, ya Cibril'in kendi sesi, ya da sayısı altı yüz olduğu iddia edilen kanatlarının sesiymiş. Hz. Muhammed'e Hira dağında ve Miraç'tayken Sidret-ül-Münteha'da Cibril'in bu heybet ve büyük yapısıyla vahiyler getirmiş olduğu da kabul ve iddia edilir. (Tekvin, 19) ve (Necm, 10) surelerinde işaret edilen ayetlerden itibaren Peygambere vahiy geldiği vakit, nasıl ve kimden gelmiş olduğu açıklanır. Vahiyler, daima Cibril aracılığıyla verilmemektedir; bazen Tanrı'nın kendisi de, dolaysız olarak vahyeder. Hz. Muhammed, O'nun kendisini görmeden hitaplarını ve sesini işitir. Bazı din bilginlerinin itirazlarına karşın, Peygamber bir kez Miraç'ta Tanrı'nın kendisini görmüş ve emirlerini dolaysız olarak O'ndan almıştır; bir kez de, kıyamette bu mutluluğa nail olacakmış!.. Oysa, Saint-Paulos'un da dediği gibi, *«Bir melek bile görünebilmek için özdeksel* (maddî) *bir biçime girmek zorundadır.»* (Tanrı bölümüne bakınız). Hz. Muhammed'in Tanrı'yı düşünde görerek O'ndan bazı emirler aldığı da iddia edilir. Vahiylerin, mistik hayal gücünün icat edebildiği türlü hal, tarz ve şekillerde meydana geldiğini bildiren türlü efsaneler de vardır. Öteden beri insanların, birtakım mitolojik imgeler yaratarak zihinlerini bunlarla perişan ettikleri, bunlardan yalnız mistik değil, âdeta bedîî bir zevk aldıkları bilinen gerçeklerdendir. Bu sağduyuya olduğu kadar da akla aykırı olan icatlar, din gayreti adına iyi bir niyetle ileri sürülmüşlerse de, bunlar hem dinsel inançların, hem de Hz. Muhammed'in gerçek ve büyük olan değerini küçültürler, hatta din aleyhine türlü düşüncelerin doğmasına da neden olurlar.

Kur'an, Tanrı ile konuşma sıfatını yalnız Hz. Musa'ya vermiştir: *"Musa'ya, tayin etmiş olduğumuz vakit gelince, Rabbi onunla konuştu"* (Âraf, 154); *"Tanrı, Musa ile gerçekten konuştu"* (Nisa, 162). Fakat, Hz. Muhammed'e açıkça böyle bir sıfat verilmiş değildir. Gerek Kur'an, gerek diğer kutsal kitaplar, Hz. Musa'nın Tanrı ile âdeta Yahudice konuştuğunu, bütün diğer Yahudi peygamberlerinin de dolaysız olarak Tanrı'dan emirler aldıklarını naklederler. Hz. Musa, Tevrat'ta açıklanan emirleri Sina dağındaki çalılıklarda kendisine bir alev gibi, bir ışık gibi görünen Yahova'nın karşısında, koyunlarını gütmekte kullandığı sopasıyla çıkmış ve 'kutsal toprak'ta pabuçlarını çıkarmış,

"Bana kendini göster" diye yalvarmış. *"Beni göremezsin"* hitabıyla karşılaşmış, fakat daima O'nunla konuşmuş ve darda kaldıkça, O'nun sesini ilk kez işitmiş olduğu tepeye giderek kendisiyle konuşmuş ve O'ndan dolaysızca aldığı emirleri kavmine bildirmiştir. Yahova'nın vermiş olduğu emirler, tüm insanlara değil, kendi seçkin kavmi olan Beni İsrail'edir. Yahudiler o zamandan beri, Tanrı emirlerini Hz. Muhammed'e getirerek kendi dinlerinin sarsılmasına yardım ettiği için ve daha diğer birtakım sosyal nedenlerle Hz. İsa'ya olduğu gibi Cibril'e de düşman olmuşlardır. Hz. Musa'nın Tanrı'yla olan ilişkisi, bir kralla başbakanının ya da kölesinin ilişkisine benzer. Tanrısal emirleri bildirmekle görevli olan Hz. Musa, kavmine bunları kabul ettiremediği zamanlarda, Tanrı kızar, tehditler savurur. Örneğin, bu peygamber, kavmini kutsal toprağa götürme emrini alıp bu emri bildirdiği zaman, Yahudiler, *"Ya Musa, orada o sert ve zorlu kavim oturdukça biz oraya gitmeyiz; istersen sen Rabbinle beraber git, onlarla savaş, biz işte burada durmaktayız"* (Maide, 22-24) derler. Hz. Musa, savaştan çekinen kavminin bu şeytanca tekliflerini, Tanrı'ya arz edince, Tanrı öfkelenir, onlara vaat etmiş olduğu kutsal topraklara gitmeyi kırk yıl daha haram eder ve Hz. Musa'ya bunu kavmine bildirmesini emreder. Hiç bir dinde Yüce Tanrı, kendi dileklerini, kısa yoldan, yani kavimlerin ruhuna ışık tutarak hidayete mazhar ederek gerçeklendirmez; bu yol daha kolayken, daima zor yolu seçmiş ve peygamberlerine eziyet etmiş görünür.

Kutsal kitaptan (Samuel, I) anlaşıldığına göre, bu peygamberden itibaren eser vermiş olan büyük peygamberlere kadar hemen yüce mistiklerin çoğu, vahyi bazı armoniler içinde alırlar ve bu esnada kendilerini bir coşkunluk (exaltation) veya dalınç (vaticination) içinde bulurlar. 'Zobar'da yazıldığına göre, «Peygamber, kendisine Tanrısal ruhun geldiğini hissettiği zaman, bir köpek tarafından ısırılmış kimse gibi, şiddetli bir titremeye tutulur ve seyrettiği görüntülerin (vision) bir aynada yansıyan hayalinden başka bir şey göremez olur» (Henri Séruya, s. 204). Plotinos da Ennxades adlı eserinde dalınçsal (istiğrakî) hayatın karakterini, kişisel deneylerine dayanarak betimlemiştir ki, bundan, dalınç içinde olanların seyrine daldıkları hayalle özdeş bir hale gelerek kendi bireyliklerini yitirdikleri anlaşılmaktadır. Porphyrios da, 48 yaşındayken bu dalınç içinde Tanrı'yı bir kez görmüş ve onunla birleşmiştir.

Kur'an, Hz. Musa'nın Rabbiyle olan konuşmalarını Taha suresinden başka diğer birçok yerde tekrarladığı halde, vahiy konusunda şu ayetle çelişikliğe düşüldüğünü fark etmez gibidir: *"Ancak vahiyle, ya da bir perde arkasından, yahut da bir elçi göndererek ona kendi izniyle dilediğini vahyetmesi müstesna olmak üzere, Tanrı'nın hiç bir insanla konuşmasına imkân yoktur"* (Şura, 49). Şüphesiz tefsirciler, bu ayeti de çevirti (tevil) mantığına uygun bir yöntemle açıklarlar. Tanrısal kelâmın bir perde ya da paravana arkasından zuhur edişini simgesel bir anlamda yorumlamak gerekir; aksi halde, Tanrı'ya bir yer saptamak, O'nu perdenin beri tarafında varmış gibi kabul etmek gerekir ki, bu O'nun her yerde hazır ve nazır oluşu gibi ebedî ve yüce sıfatına aykırı olur ve bu ayet, Hz. Musa'nın Rabbiyle dolaysız olarak konuştuğu hakkındaki kutsal bildiriye de aykırı görülür. Oysaki Tevrat'ta, *"Tanrı, İbrahim'le konuştuktan sonra uruç etti"* (Tekvin, XVII, 22) denildiği gibi, İshak'a da görünür, *"Korkma;*

ben pederin İbrahim'in Tanrısıyım" (Tekvin, XXVI, 24) der. Hz. Yakup da Tanrı'yı birçok kez görmüş ve hatta bir Tevrat ayetinde bildirildiği gibi, *"Yakup, «Ben Tanrı'yı yüz yüze gördüm ve canım kurtuldu»"* demektedir ki, burada Tanrı'nın kendisine insan şeklinde göründüğü anlaşılmaktadır (Tekvin, XXXII, 30 ve XXXV, 1, 9). Tanrı, yalnız Hz. Musa ile, *"Bir insanın dostuyla konuştuğu gibi yüz yüze daima konuştuğu" gibi* (Tekvin, XXXIII, 11), Yakup ile de, *"Ve Tanrı, onunla konuştu"* denilmektedir (XXXV, 13). Tevrat'ın bildirisine göre, Tanrı yalnız peygamberlerine değil, İsrail ihtiyarlarından yetmiş kişiye de kendini göstermiştir (Tekvin, XXIV, 9-10); nitekim, İslâm mistiklerinden bazılarının da Tanrı'yı gördüklerinden bahsedilir. Hatta daha açık bir bildiri olarak Tevrat'ta şöyle denmektedir: *"Musa, O'nunla konuşmak için cemaat çadırına girdiği vakit, kendisine hitap eden sesi, iki Kerubînin arasından, yani şehadet tabutu üstünde olan keffaretgâh üzerinden işitir ve O'nunla konuşurdu"* (Âdad, VII, 89) ve bir gün, Musa bir Habeş kadınıyla evlendiği için aleyhinde dedikodular yapılınca, *"Tanrı, bir bulut sütunundan inerek, şimdi sözümü işittiniz, sizde bir peygamber varsa, ben Rab, kendimi ona rüyasında bildirir, rüyasında konuşurum. Kulum Musa ise öyle değil; o, bütün evimde sadıktır. Onunla yüz yüze ve aşikâr olarak konuştum, remizle değil. Ancak o, Rabbin suretine nazar eder"*. (Âdad, XII, 6-8) denmiş, oysaki Tanrı, Sina'da Hz. Musa ile konuştuğu zaman, cemaat yalnız sözünün seslerini işitmiş, fakat bir suret görmemişlerdi (Tesniye, IV, 12, 13, 15). Yahova'nın peygamber Samuel'e de seslenip göründüğü anlaşılmaktadır (Mülûk-i Evvel, III). Hatta bir gece Abimelek'in düşüne girmiş olduğundan bahsediliyor (Tekvin, XX, 3). Henri Séruya'nın anlattığına göre, Jüdaizmde, Yahudi peygamberleriyle müşriklerin peygamberleri arasında bir derece farkı vardır ve bu fark şöyle açıklanmıştır: «Bir kral, salonda bir arkadaşıyla bulunduğu zaman, bunları birbirinden bir perde ayırır. Kral, dostuyla görüşmek istediği zaman, perdeyi kaldırır. Yahova da İsrail peygamberleriyle böyle konuşur. Fakat müşrik peygamberleriyle konuşmak istediği zaman, perdeyi kaldırmaz. Onlarla bu perde arkasından konuşur. Örneğin, kralın bir karısı ile bir de metresi olsa, karısını herkesin içinde görür, metresine ise gizlice gider. Tanrı, müşrik peygamberlerle, birtakım kapalı sözcüklerle ilişki kurar; İsrail peygamberleriyle ise, açıkça konuşur; aşk ve kutsallık dilini kullanır» (s. 172). Burada bahsedilen perde kavramıyla Şura suresinde geçen perde terimi arasında bir ilişki kurmak da mümkündür. Bu açıklamalar, mistik inançların kutsal kitaplardaki özdeşliğini de onaylamayı zorunlu kılar[1].

(1) Özetle kaydettiğimiz gibi, İncilleri yazmış olanlar, yazdıklarının kendilerine Tanrı tarafından vahyedildiğini, yani bunları, Tanrının kendilerine yazdırmış olduğunu söyler; bu nedenle de kutsal kitapların bildirilerinde hiç bir çelişki ve gerçek dışı bir söz bulunmadığını savunurlar. Nitekim, *Paulos, Timotheos*'a yazdığı ikinci kitapçıkta, kutsal kitapların tanrısal bir ilhamın ürünü olduğunu (III, 16) ve *Petrus*'de hiç kimsenin kendi iradesiyle peygamber olmadığını, bu kutsal adamların Tanrının Kutsal ruhundan aldıkları ilham ve gördükleri teşvik sayesinde konuştuklarını bildirir (*Petrus'un İkinci Genel Kitapçığı*, I, 21). *Yuhanna'nın Vahyinde* de (I, 9-20) Tanrıyı ve Onun meleğini insan biçiminde, görkemli giysiler ve ışınlar içinde bir varlık olarak gördüğünü ve kendisine seslendiğini ve sözlerinin sırrını yazmasını emrettiğini anlatır; Yaho-

Kur'anda Hz. Nuh'tan başlayarak birçok diğer peygamberlerin adları sayılır ve insanların Tanrı'ya özür dilemesine vesile kalmasın diye, adı bilinen ve bilinmeyen peygamberlerle Hz. Muhammed'e de vahiyler gönderildiği ve Kur'an'ın kendisine Tanrı tarafından indirildiği, buna meleklerin de tanık olduğu bildirilir (Nisa, 162-166). Fakat bu melekleri görenler kimlerdir? İnsanların buna inanabilmeleri için, tanıkların, kendilerini de görmüş olmaları gerekmez mi? Akla gelen bu kâfirce düşüncelere karşılık vermek zordur. Söylentilere göre, Cibril, vahiy esnasında sahabeye de beyaz elbiseli, siyah saçlı bir insan şeklinde görünür ve Hz. Muhammed'e Müslümanlığı bir öğretmen gibi öğretirmiş. Ciddî ve nesnel bir eleştirime direnebilmesine imkân olmayan bu inançlara verilecek karşılıklar, kendileri de ayrıca ispata muhtaç olan birtakım dogmatik iddialardan ileri gidemez.

Miraç'a dair verilmiş olan romantik bilgilerden, Hz. Muhammed'in Tanrı ile dolaysız olarak konuştuğu da kabul edilir. Hz. Musa'nın teşvikiyle, iman edenlerin namaz sayılarını azaltmak için birkaç kez Tanrı huzuruna çıkarak, bunu beş vakte indirttiği, din geleneklerinin gerçek saydığı söylentilerden olduğu gibi; Tanrı'ya ortak koşmayan imanlıların tüm büyük günahları yarlıganacaktır ve Hz. Muhammed'den sonra hiç bir peygamber gönderilmeyecektir gibi müjdeleri, Cibril'in aracılığı olmaksızın, Tanrı'nın Hz. Muhammed'e bildirdiği de İslâm inançları arasındadır. Ayrıca şu ayetler, Peygamberin Ulu Yaradan'ı görmüş olduğuna bir kanıt sayılmaktadır: *"O yıldıza ant içerim ki, indiği vakit sahibiniz saptırmadı ve azıtmadı; ve keyfince söylemiyor; o, yalnız vahyedilmiş olan bir vahiydir; ona bunu kuvvetleri şiddetli olan öğretti; o doğrudur ve en yüksek bir ufuktadır; sonra yaklaşıp sarktı; araları iki yay kadar ve belki de daha az kaldı; kuluna vahyettiğini vahyetti; gördüğünü kalbi yalanlamadı; onun gördüğüne karşı mı tartışıyorsunuz? Ant olsun ki, o onu bir kere de inişinde görmüştü; Sidre-i Müteha'nın yanında; Cennet-ül-Me'va da bunun yanındadır; Sidre'yi yürüten yürüdüğü vakit, göz şaşmadı da aşmadı da; Rabbinin ayetlerinden en büyüğünü gördü"* (Necm, 1-18). Bazılarının burada görülmüş olanın Cibril olduğunu iddia ettikleri bu ayetler, biraz da vahyin nasıl meydana gelmekte olduğunu açıklar gibidir. Vahyin nasıl alınıp öğrenildiğini bildiren ayetler de vardır. Vahyi, *"Çabuk almak için dilini oynatma"* (Kıyamet, 16-17); *"Biz sana okuduğumuz vakit, sen onun okunuşuna uy"* (Kıya-

---

va'nın kendi parmaklarıyla yazdığı iki taş levhayı -ki bunlarda on buyruk vardır- Hz. Musa'ya vermiş olduğunu da Tevrat'ın *Çıkış* bölümünden öğreniyoruz (XXI, 18, XXXIV, 27). Bu itibarla, peygamberleri bir çeşit sekreter gibi kullanan Tanrı, buyruklarını onlara bazan sözcükler halinde yazdırıyor, bazan bir melek aracılığıyla emirlerini bildiriyor. (39) kişi tarafından (1600) yılda tamamlandığı kabul edilen İncilleri, Tanrı, bu peygamberlerin zihnine, bazı resimler göstermek ve sesler yollamak, yani görümsel ve işitimsel sanrılar aracılığıyla da vahyetmiştir ki, bu selerden çoğunun ne demek olduklarını peygamberlerin kendileri de anlamadan yazmışlardır. (*Danial*, XII, 8-9). Yeni ve eski ahd'in, yani Tevrat'la İncillerin hemen her bölümünde Tanrı'nın ve aracı meleklerin peygamberleri hiç yalnız bırakmadıkları ve sürekli olarak emirler verdikleri görülür ki, bu olay, Yahudiler gibi yine bir Samî kavim olan Araplara ve İslâm inançlarına da yansımıştır.

met, 18). Şu ayetlerde, hem vahye dair düşünceler, hem de Peygambere yapılmış itirazlara karşı bazı karşılıklar saklıdır: *"Vahyimizi içlerinden bir adama göndermemiz, insanlara tuhaf mı geldi? İnsanları sakındır; iman edenlere Tanrıları yanında yüksek makamları olduğunu müjdele"* (Yunus, 3); *"De ki, ben de sizler gibi insanım; bana Tanrı'nın bir tek Tanrı olduğu vahyolundu; Rabbine kavuşmayı umanlar iyi işler işlesinler"* (Kehf, 118); *"Biz senden evvel, kendisine şöyle vahyetmediğimiz hiç kimseyi göndermedik: Benden başka tapılacak yoktur; yalnız bana kulluk edin"* (Enbiya, 25). Yüce Tanrı, Hz. Musa'ya da şu emri veriyor: *"Ben seni seçtim; artık vahyolunacak şeyleri dinle"* (Taha, 13); *"Senden evvelkilere gerçekten ne vahyolunmuşsa sana da olmuştur"* (Zümer, 65); *"Rabbinden sana ne vahyolunmuşsa ona uy"* (En'am, 160).

İslâm dinindeki gerçekler kadar da, Hz. Muhammed'in kendi beyanına göre, vahyin konusuna giren problemleri, Peygamberin önceden öğrenmiş olduğuna dair herhangi bir tarihsel bilginin var olmadığı kabul edilir. Peygamber, mutlak surette bilgisiz ve ümmî bir kimse olduğu halde, Tanrı bu hiç bir şey bilmeyen insanı, bilginliğin ve bilgisizliğin türlü derece ve çeşitlerine sahip olan kişilere, kendi emirlerini öğretme işiyle görevlendirmiştir. Örneğin, Hz. Yusuf'un ve kardeşlerinin başına gelenlerden bahsedilirken, *"Bu gayb haberlerindendir, bunu vahyediyoruz; onlar bütün kararlarını icra ettikleri vakit sen yanlarında değildin"* (Yusuf, 102) denilmektedir. Fakat Tevrat'ta da anlatılan, bu itibarla az çok Arapların da bildiği bu olayın gerçekten Kur'anda haber verildiği şekilde cereyan edip etmediği hakkında ispat edici başka bir belge mevcut olmadığı halde, sırf vahiyle bildirilmiştir diye, buna her Müslümanın körü körüne inanmak zorunluluğu vardır. Bu gibi bildirilerin tek kanıtı, yine aynı değerdeki şu bildiridir: *"Emrimizden sana bir ruh vahyeyledik; sen ondan evvel kitap ve imanın ne olduğunu bilmiyordun"* (Şura, 52). Bir başka ayette de Hz. Musa'ya dair olguların yine vahiyle bildirildiği anlatılır: *"Biz Musa'ya emri vahyettiğimiz zaman, sen Tur'un batı yönünde değildin, orada da bulunmuyordun"* (Kasas, 45) ve daha yukarda, *"Medyen halkı arasında oturmadın ki, onların hikâyelerine dair olan ayetlerimizi* (Mekkelilere) *okuyasın"* (Kasas, 44) denilir. Bu surede Hz. Musa'nın annesine, oğlunu emzirmesi, korkacak olursa Nil'e bırakması için *"vahyettik"* (Kasas, 7) denildiğine göre, âdeta vahiy, hatırına getirmek, düşündürmek gibi anlamlara da gelmektedir. Aksi halde Tanrı'nın vahyi, yalnız peygamberlerine değil, dilediği herkese, yani kendinin önem verdiği her olay için, peygamber olmayanlara da indirdiğini kabul etmek gerekir. Vahyin en pozitif anlamını ifade etmesi bakımından şu ayet özel bir değere sahiptir: *"Rabbin bal arısına dağlardan ve ağaçlardan göz göz evler kurmalarını; sonra bütün meyvelerden yiyip Rabbinin nail ettiği yollara koymalarını vahyettik"* (Nahl, 68-69). Tefsirciler bu ve buna benzer veya benzemez görünen diğer vahiy şekillerini sınıflayarak dört beş türlü vahiyden söz ederlerse de, burada vahyin bir içgüdü anlamına geldiği açıktır. Doğanın her olay ve varlığında Tanrı'nın bir gizini, bir bilgeliğini sezmiş olan Hz. Muhammed, bir peygamber olarak, hayret ve dikkatini çeken konuların bugünkü anlayışımıza göre, bilimsel neden ve niteliğini aramakla yükümlü değildi; buna teşebbüs etmiş olsaydı, en küçük bir başarı da gösteremezdi. Bu itibarla bugün de ne olduğunu kesin

olarak bilmediğimiz, fakat öğrenme yolunda olduğumuz bir içgüdünün, vahiy sözcüğüyle ifade edilmiş olmasını doğal bulmak gerekir. Acaba arıyı bal yapmaya iteleyen ve onun organlarına bu işe elverişli özellikler veren gizle, bir insana büyük düşünceler ve buluşları ilham eden ve büyük ülküleri yaratmasını sağlayan giz aynı değil midir? İbn Hazm gibi pozitif düşünceli ve şüpheci İslâm bilginleri, bunun içindir ki, vahyi büsbütün inkâr ve reddeder. İbn Sina ise, İşarat adlı eserinde, vahyi, insanlarda sınıflamış olduğu çeşitli akıl derecelerinin en üstününe özgü bir anlama ve algılama yeteneğinin ürünü sayar. Bu büyük Türk filozofuna göre, zaten peygamberler de sosyal koşullar ve ihtiyaçlardan doğarlar; onlar, kolektif vicdanın temsilcileridir. Onun bu görüşü çağımızın sosyolojik kuramlarına uymaktadır.

Hz. Muhammed'in bir vahye ihtiyaç gösteren önemli veya önemsiz sorular karşısında hemen cevap vermediği ve bu çeşit soruların, hal veya durumların kendisinde bir şok yarattığı ihtimali vardır. Vahiy esnasında geçirmiş olduğu organik gerilimler, bunu göstermektedir. Bu halin mistik bir esrime, ruhanî bir ürperme, tinsel ve kutsal bir haz veya elem ya da hayretin maddesel işaretleri olması mümkündür. Tanrıbilimciler, bunu türlü şekillerde açıklar ve zekâlarını harika ve mucizeye yöneltirler; hatta bazen mitolojik masallara dalarlar. Bu organik değişmeleri ve bunalmaları, karar verme anlarında, derin bir düşünmeye dalmanın, hatırlamaya çalışmanın en doğru ve en uygun düşünceyi yakalamaya uğraşmanın, bilinçli ya da bilinçsiz olarak sarfedilen bir çabanın belirtileri saymak Hz. Muhammed'e karşı bir saygısızlık olur. Nitekim, tefsircilerin bildirdiklerine göre, örneğin, Kureyşlilerden Nadr bin Haris'in Hz. Muhammed'i rahatsız etmek ve sınavdan geçirmek için sorduğu bazı konulara, Peygamber, hemen karşılık vermeyip vahyi on beş gün beklediği, sonra da Kehf suresinin inmiş olduğu kabul edilmektedir. Bu itibarla herhangi bir konu ve olay karşısında vahyin bazen gecikmesi, akla gelen bu dine aykırı düşünceleri pekiştirir gibidir. Esasen Hz. Muhammed'e vahiyler hususunda acele etmemesi de ihtar edilir (Taha, 114). Peygamber, kendisinin, çoktanrılı bir çağın tüm batıl inançlarını yıkmak için görevli olduğuna inandığından, İslâm anlayışına göre, tek ve mutlak Tanrı düşüncesine de kendi akıl yürütmesiyle, dehasıyla ulaşmış olduğunu asla ileri sürmüş değildir. Sanki o, Tanrı'nın birliğini kendisi kavrayacak yetenekte değilmiş de, sırf Tanrısal bir vahyin emirlerini yerine getirmeye mecbur olduğu için bu gerçeği açığa vuruyormuş gibi bir tavır takınır; bu, hemen bütün peygamberlerin âdetidir. Kur'anda ve Tevrat'a bu türlü ayetler çoktur. Vahiyler, hemen daima bir olay veya önemli bir soru ve durum karşısında verilir; hatta bazen de önemsiz gibi görünen bir olay için de bir vahyin indiği görülür. Örneğin, Mes'ud bin ebi Vakkas Müslüman olunca, annesinin açlık grevi yapması ve Ebi Vakkas'ın direnmeleri dolayısıyla bir ayet indiği gibi; Havle binti Salebe adında bir kadın, kocasının kendisine, «Anamın sırtı gibisin» dediği için, cahiliye usulüne göre boşanmış sayıldığından —buna Araplar zıhar derler— Hz. Muhammed, bunun önüne geçmek ve bu âdeti kaldırmak maksadıyla, bu bir tek olaydan genel ve hukuksal bir ayet bildirmiştir. Dedikoduyu, fısıltıyı, gizli gizli konuşmayı günah sayan bazı ayetler vardır ki,

bunlar, iki üç kişinin, «Kendi aramızda gizli konuştuklarımızı Tanrı bilir mi, bilmez mi?» şeklinde yapmış oldukları tartışmaların ürünüdür.

Hz. Muhammed'in yakınlarından Harris ibn Nu'man, Müslüman olmayı kabul etmediğinden peygamberin üzülmemesi için bildirilen şu ayet de, vahyin kimi zaman yine böyle bir tek kişi için bile gönderildiğini kanıtlar: *"Kuşkusuz, sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; ancak Tanrı dilediğini hidayete eriştirir. Hidayete erecek olanları bilen odur"* (Kasas, 56).

Burada akla gelen şu soruyu yanıtlamak pek de kolay olmasa gerekir: Vicdan özgürlüğüne yer verir görünen bu anlamlı ayet yerine, Yüce Tanrı, peygamberlerini sevindirmek için o inatçı kuluna iman şerbetini tattırmış olsaydı, daha iyi olmaz mıydı?

Sanki Tanrı, Hz. Muhammed'in bütün özel hayat ve girişimlerinin rehberiymiş gibi, kadınlarıyla olan ilişkilerine kadar her konuda, sıkıldığı ve karar vermek zorunda kaldığı her sorunda, kendisine yardım eder, emirler verir. Örneğin, Tahrim suresi, Peygamberin kadınlardan birine söylediği bir gizi, onun öteki kumalarından birine açıklamasıyla çıkan bir olay üzerine inmiştir. Hz. Muhammed, kadınlarının ziynet maddeleri istemeleri ve diğer bazı istekleri yüzünden küsmüş, bir ay itikâfa çekilmiş, eşlerinden birinin ikram etmiş olduğu bal şerbeti yüzünden öteki zevcelerinin türlü kıskançlıklarıyla karşılaşmış, bunlardan üzülmüş ve nihayet zevcesi Hafsa'ya, cariyesi Mariya ile bir daha ilgilenmeyeceğine yemin ettiği halde, bir gün bu yeminine riayet etmek istemeyince, hemen, *"Tanrı, size yeminlerinizden kurtulmayı emretmiştir"* (Tahrim, 2); *«Ey peygamber, sana Tanrı'nın helâl kıldığını niçin haram edersin ve zevcelerinin hoşnutluğunu ararsın?"* (Tahrim, 1); *"Eğer o sizi boşarsa, yerinize, ona sizlerden daha hayırlı zevceler verir"* (Tahrim, 5) gibi ayetler inmiştir ki, bunlar âdeta Yüce Tanrı'yı, elçisinin dileklerine yardım ediyormuş gibi gösterirler. Müşriklerin nüfuzlu bir adamıyla konuşurken, üstü başı kirli bir körün, kendisini aydınlatmasını rica etmesi üzerine Hz. Muhammed, bu zavallı adama ilgisiz kalmıştı. Sanki sonradan vicdan azabına uğramış gibi, bir Tanrısal azarla karşılaşan Peygamber, bu üzüntüsünü Abese suresinin ilk dokuz ayetinde ifade edilmiş buldu. Bir peygamber için, vicdan azabının ve kendi nefsini denetlemesinin bu suredeki acı itiraflardan daha büyük ve beliğ bir erdem işareti olamazdı. Vahyin bazen ihmal edilmiş veya dikkat edilmemiş yalınç bir olay yüzünden arkası kesildiği de görülmektedir. Örneğin, Peygamberin odasındaki sedirin altında unutulmuş bir köpek yavrusunun ölüsü yüzünden günlerce vahyin belirmediği, fakat Hz. Muhammed'in hizmetçisi, sahabeden Havle odayı temizlerken köpeği bulup leşini attıktan sonra Duha suresinin indiği bilinmektedir. Leyl suresi de, bir köle azat edilmiş olduğu için inmiştir. Yalnız, Ebu Cehl'in Peygambere karşı İslâmlığa aykırı girişim ve düşünceleri için de ayetler vahyedilmiştir. Hz. Muhammed'in tarihsel bilgileri ve özel hayatına, ya da bireylere ait olaylardan bazıları vardır ki, ancak günlük iş ve olayların o andaki gerekçelerine uygun bir değer taşırlar ve bunlar kaynaklarını Tanrılıktan almış olan gerçekler gibi önemli, daima doğru ve ebedî bir değer taşımazlar. Yani, bunların daima son ve değişmez gerçekleri ifade etmedikleri de görülür. *"Bir ayeti kaldırırsak, yahut onu bellekten silersek, yerine ondan daha âlâsını ya da ay-*

nını koyarız" (Bakara, 106) denildiğine göre, şüpheci ve inceleyen bir aklın hatırına, acaba Tanrısal bir vahiy, yarın değişecek bir gerçeği önceden yanlış ve kusurlu mu bildiriyor ki, sonradan onun değiştirilmesi gerekiyor, gibi bir düşünce gelir. Nitekim başka bir surede de, *"Bir ayetin yerine bir başkasını koyarsak"* (Nahl, 101) tümcesiyle başlayan bir ayet vardır ki, Yahudiler bu konuda akla gelebilecek türlü itirazlarda bulunmuşlar ve dogmatik bir cevapla karşılaşmışlardır. Bütün bunlar, sosyal zorunlulukların önceden kesin olarak bilinmediğine de delâlet etmektedirler.

Müslümanlıkta Tanrı'nın temel sıfatlarından biri de, ululuk ve kibirlilik'tir (elmüttekebbir). Vahyin, gördüğümüz gibi, Hz. Muhammed'in özel hayatına, iş ve girişimlerine olduğu kadar da birtakım asi ve kâfir olan sefil bireyler için gönderildiğine göre, bu sıfatları daima muhafaza etmediği, lütufkâr ve mütevazı olduğu da kabul edilir. Mistikler, vahyin hiç bir gayret sarf etmeden ermiş insana ya da peygambere Tanrı'nın öğretmenlik etmiş olduğunun bir işareti sayarlar; ve vahiylerin başladığı vakit, bazen pek garip harikaların belirdiğini de anlatırlar. Örneğin, Maide suresi inerken Peygamberin, üzerinde bulunduğu Abdan adlı devesi, bu surenin ağırlığından çökmüş ve ayakları kırılayazmış. Bu gibi söylentiler, mistik duygu ve hayranlığı coşturmak için icat edilmiş eğitimsel hikâyeler olsa gerektir. Hz. Muhammed'e gelen son vahiy, *"Bugün sizin dininizi tamamladım ve sizin için din olarak Müslümanlığı beğendim ve seçtim"* (Maire, 3) ayetidir. Bu ayetten sonradır ki, vazifesinin de sona erdiğini anlamış olan Ulu Peygamber, Yüce Dostuna, Tanrı'sına kavuşma gününün yaklaştığını hissetmiştir.

Özet olarak denebilir ki, vahiyler, tarihsel ve sosyal olayları akış tarzına göre, Hz. Muhammed'in vefatına yakın bir zamana kadar devam etmiştir. Mekke ve Medine'de alınan vahiyler, bu sitelerdeki sosyal koşullara göre, bazı işlerde hafif, bazılarında sert, bazen Peygamberin kendi kişisel iş ve arzularını, bazen bütün iman edenleri, bazen de kitap ehli olan bütün diğer insanları ilgileyen bir özellik gösterirler. Bu özelliğin akış tarzı, Tanrısal niyet ve isteklerin evrimiyle paralel bir gelişme gösterir gibidir. Zamana göre, yeni hükümlerin kabul edilmesini caiz gören İslâm imanı, bu evrimin ve zorunluluğun Tanrısal olmaktan çok, toplumsal olduğunun doğal bir itirafıdır ve vahiylere Tanrısal olmaktan çok zekâ ve dehanın yüksek bir eseriymiş gibi bir renk verir.

Vahyin, kulakla işitilebilmesi, fakat ses verenin görülememesi veya Cibril şeklinde bir fantomun görülmüş olması, bazı bilim adamlarına bu olayın bir bilinçaltı faaliyeti, bir sanrı olduğu düşüncesini ilham etmektedir. İbn Ravendi, vahiy ile ilhamı birbirinden ayırmamış, insanların bütün bilimleri ilhamla kavradıklarına, bu bakımdan peygamberle diğer insanlar arasında ilham bakımından bir fark olmadığına inanmıştır. Yukarda da işaret ettiğimiz gibi, İbn Sina, vahyi Cibril ile konuşma telakki etmez. Ona göre vahiy, aklın yüksek bir sezgisidir; bu, bazı duygulu insanların hassasıdır; yani peygamberler bir çeşit medyumlardır. Ahret, simgesel bir iddiadır, halkın anlayamayacağı bazı gerçekleri bu simgelerle telkin etmek peygamberlerin âdetidir.

Hz. Muhammed, kendisine vahyedilenleri, vahiy kâtiplerine yazdırırdı. Bunlardan halife Osman'ın süt kardeşi Abdullah ibn Sa'd ibn ebi Sarh ile Muaviye,

İslâm tarihinin önemli kişilerindendir. M. Mc Luhan'ın kaydettiğine göre, Akinalı Saint Thomas, Sokrat'la Hz. İsa ve Fisagoras'ın öğretilerini niçin yazıyla tespit etmediklerini açıklarken, 'Some Théologique', yani Tanrıbilim Manüeli adlı eserinin üçüncü bölümündeki 42'nci problemde der ki: «Hz. İsa'nın öğretilerini yazı ile ifade etmemesini doğal bulurum. Bunun birinci nedeni, kendisinin haysiyetidir (dignité). Zira bir üstat, ne kadar yetkin olursa, öğretme tarzı da o kadar yetkin olur. Bu itibarla, İsa üstatların en yetkini olduğundan, öğretilerinin, dinleyicilerinin kalbinde basılmış ve yerleşmiş olmasını isteyen bir yöntemi benimsemiştir. Bunun içindir ki, Meta İncil'inde (VII, 29), *"O, derslerini otoriteye sahip olan insana vermiştir"* deniliyor. Aynı nedenle, müşriklerden olan Fisagoras ve Sokrat da olağanüstü üstatlar oldukları için, derslerinin yazılmasını istememişlerdir» (s. 21).

Görülüyor ki, bu büyük filozof ve Tanrıbilimciye göre, Hz. İsa, aldığı vahiyleri kapsayan bir kitap yazmamış ve yazdırmamıştır. Kur'an ise, İncil'i bir vahiy eseri sayar, fakat değiştirilmiş olduğunu savunur.

II

KUR'AN

"Biz Kur'anı, akıl erdiresiniz diye Arapça indirdik".
(Yusuf, 3)

"Anlamını düşünmeden Kur'an okumakta hayır yoktur".
(Hadis)

Hemen bütün devrimciler, ülkücüler, büyük düşünürler, tarikat kurucuları, bir zümreyi, bir ulusu veya insanlığı kendi arkalarından sürükleyebilmek ve kendilerine inandırmak için davalarını türlü eylem ve eserlerle savunmaya mecbur olmuşlardır. Bunlardan, sağlıklarında gayelerine kavuşamayanlar, bıraktıkları eserlerin yardımıyla ileride bu gayelerin gerçekleneceğini ümit ederler. İnsanlar, yazmaya muvaffak oldukları yıllardan beri adlarını ve ülkülerini ebedîleştirmek ve gelecek kuşaklara öğretmek veya aşılamak için her araca başvurarak yazmış, vaaz etmiş ve örgütler kurmaya çalışmışlardır. Peygamberlerin tuttukları yol da budur. Onlar da insanları aydınlatmak, ıslah ve mutlu etmek için düşündüklerini ve inandıklarını çeşitli tarzlarda ve türlü yöntemlerle yaymaya çalışmışlardır. Bunların yetişme tarihleriyle yaşadıkları bölgeler pek eski ve ilkel durumda olduğu için, hayatlarını ve düşüncelerini mitolojik efsaneler bulandırdığı gibi, birçoklarının bırakmış olduğu eserler de kaybolmuş, ya da asılları bozulmuş, sonradan bunlara bazı düşünceler eklenmiş, belki de bazılarını kendileri yazmamıştır. Örneğin, İncil, Hz. İsa tarafından yazılmadığı gibi, Tevrat da Hz. Musa'nın eseri değildir. Şüphesiz ki, bunlar arasında yalnız vaaz edip eser bırakmamış olanlar da vardır[1].

Fakat, Hz. Muhammed'in hayatı bir tarihsel gerçek olarak tüm ayrıntıla-

---

(1) Kutsal Kitap, yani *Tevrat* ve *İncil* (66) kitapçıktan oluşmuştur. M.Ö. 1513'den M.S. 98 yılına kadar geçen bir dönemde yetişmiş, (35) i aşkın insan tarafından yazılmıştır. Milattan önce yazılmış olanlar İbranî ve Aramî dilleriyle yazıldıkları halde Milattan sonrakiler Yunanca yazılmış ve yaklaşık olarak (1125) dile çevrilmiştir. *Tevrat*'ın ilk beş kitabını *Hz. Musa* yazdığı kabul edilir. Fakat özellikle Onun *Yaratılış* (Tekvin) bölümünün (37) nci babındaki ikinci ayete kadar yazmış olduğu iddia edilir. *Yuhanna*, M.S. 98 yılında dördüncü İncil'i yazmış, *Eşiya* (İşaya) peygamber ise, kendi adını taşıyan kutsal Kitapçığı M.Ö. II. yüzyılda yazmıştır. Yeryüzünde sayı bakımından en çok basılıp yayılmış olan yapıt Kutsal Kitaptır.

rıyla izlenmiş ve yazılmış olduğu için[1], kendisinin vahiy kâtiplerine yazdırmış olduğu Kur'an sure ve ayetleri, zamanımıza kadar gelmiş ve hiç şüphesiz ebediyete dek bozulmadan, değiştirilmeden devam edecektir. Nitekim bir vahiy eseri olmayıp kendi kişisel düşüncelerinden ibaret olan hadisler de aynı titizlikle toplanıp, tarihsel eleştirmelerden geçirildikten sonra saptanmışlardır. Gerçekte Kur'an, İslâm dininin temeli, anayasası, ana kitabıdır (Âli İmran, 5). Bunun hadislerden farkı, üslup itibarıyle daha parlak ve artistik oluşudur; aynı zamanda ayetlerin lakonik bir görüşü vardır ve cahiliye dönemi kâhinlerinin kullandıkları ifade tarzında olduğu gibi, doğa varlıklarına, bitki, hayvan ve anlamı belirsiz bazı harflere yemin eden secili bir fonetiğe sahiptir. Sünnî tefsirciler bu seci sözcüklerinin ayetteki anlamı kuvvetlendirdiklerini kabul ederler. Kur'an, şeriatın temel metnidir. Daha halk diliyle söylenmiş olan hadisler ise, bu şer'î metinlerin açımlanmasıdır (şerh). Yani hadisler, ayetlerin daha pratik yorumlamalarıdır. Fakat Kur'an, Müslümanlığın tüm ahkâmını, ritlerini, usul ve kurallarını kapsamaz. Kur'an, daha çok hukuksal, ahlâksal ve siyasal dogmalarla Hz. Muhmmed'in yapmış olduğu türlü ideoloji savaşlarının parça parça haberlerini, kendi tinsel kuvvetini de artıran teselli, tembih, ihtar gibi direktifleri verir; dünya ve ahret yaptırımlarını açıklar ve birtakım ibret levhalarını göstererek Tanrı'nın birliğini ve ölümden sonraki hayatı öğretir ve aynı konuları fazlasıyla tekrarlar ve bu tekrarların üslubu kadar da sözcükğ hayal ve temaları aynıdır. İbadet şekilleri, dinsel farizalar ve sünnetler, pratik özellikleriyle hadislerde bulunur. Birçok konular, örneğin Miraç, Sırat köprüsü, kabir azabı... vb. hakkında Kur'an, pek kısa işaretler vermiş olduğu halde hadisler, gerek bunlara, gerek bunlara benzeyen diğer mistik konulara dair geniş bilgiler verir. Bazen ayetlerle hadislerin birbirlerini tutmadıkları da görülür. Bunu fark etmiş olan Ahmed bin Hambel, 'Kitab Taât-er-Rüsul' adlı eserinde, bu gibi hallerde nasıl hareket etmek gerektiğini anlatır. Hemen tüm İslâm mezhep ve içtihatla-

(1) Siyerciler, yani *Hz. Muhammed*'in özel hayatını, anatomik yapısını ve alışkanlıklarını yazmış olanlar, tefsirciler ve hadisçiler, kendisini pek derinden ve özel bir din gayretiyle incelemişlerdir: Tahareti üç taşla mı, tezekle mi yaptığı, üreme organlarını sağ eline mi, sol eline mi alarak temizlediği, toprağa mı, taşa mı sürdüğü, dişlerini nasıl yıkadığı, saçlarını nasıl tıraş ettirdiği, saçlarını kimin sakladığı, ne vakit zifaf ettiği, hangi karısını daha çok sevdiği, erkeklik gücünün onda kaç erkeğinkine eşdeğer olduğu, gece veya gündüzün bir saatinde bütün kadınlarını ziyaret ederek münasebette bulunduğu, çünkü otuz erkek kuvvetine sahip olduğu, hangi hayvanların öldürülmesine müsaade ettiği, hangi kokuları süründüğü, dışkılarının melekler tarafından kaldırılıp kaldırılmadığı, başını nerede hacamat ettirdiği, ne vakit ve nasıl yıkandığı, ramazanda cinsel münasebette bulunup bulunmadığı, oruçlu iken eşlerini kucaklayıp öptüğü, elleriyle okşadığı, *Cibril*'i rahatsız etmemek için soğan, sarmısak yemediği, başkalarının da bunları yiyerek mescide gelmelerini istemediği, *Veda Haccı*'nda son va'zını verdiği gün, saçlarını kestirdiği, bu saçlardan en evvel *Ebu Talha*'nın aldığı ve bunu Peygamberin eşi *Hz. Hatice*'ye saklaması için verdiği, saçlarını *Hz. Ayşe*'nin taradığı, nihayet örneğin, Hayber savaşından dönerken, *Safiye*'yi devesinin terkisine alarak nikâhladığı ve yolda zifaf etmek istediği, kılık ve kıyafeti, don (sıravil) ya da entari (âzâra) giyer miydi... vb. gibi hayatının en gizli taraflarına kadar çekinmeden uzun uzadıya yazmışlardır.

rında görülen ayrılıklarda, ayetlerle hadislerin, gittikçe değişen sosyal koşullarla uzlaştırılmasındaki zorluklar rol oynamıştır.

Kur'anın bir adı da, doğruyu yanlıştan ayırt etmek demek olan Furkan' dır ve bu adı taşıyan bir de sure vardır. Kur'anın Hakîm ve Tenzil gibi başka adları da vardır.

Kur'andaki sure sayısı 114, ayet sayısı 6.616 veya 6.666, sözcük sayısı 77.437 veya 77.937, harf sayısı ise 323.671 veya 326.084'tür. Zimahşerî'ye göre, Kur'andaki ayetlerin 66'sı nesheden veya neshedilmiş olanlardır. Hadislerin sayısını ise, milyona çıkaranlar vardır. Peygamberin amcasının oğlu Abdullah, sahih olan birçok hadis nakletmişse de, pek çok uydurma hadis de ileri sürmüştür. Devlet ve din adamları, teklif edecekleri herhangi bir emir veya kuralı halka kolayca kabul ettirebilmek için şer'î bir esas aramayı tercih ettiklerinden, Hz. Muhammed'in otoritesine dayanmakta fayda görmüşler, bazı hadislerin uydurulmasına hizmet etmişlerdir. Fakat, Buharî ile Müslim'in 'Sahih' lerinde toplanmış olan hadislerin gerçekliğinde genel bir ittifak vardır; (itibar edilen altı hadis kitabı daha vardır); ayetlerin ise hiç birinden şüphe edilmiş değildir. Kur'anın sure, ayet, sözcük ve harfleri; Şam, Kûfe, Basra ve Hicazlıların lehçe ve fonetiklerine göre sayılmış olduğu gibi, okunuş tarzı da, Halefi Aşr, Nafi, Hamza, İbn Kesir, Ebu Amr, Ebu Cafer, Kisaî... vb. gibi tanınmış dil ve nahiv bilginlerine göre değişmektedir. Bu değişiklik, ayetlerin sayıları hatta anlamları üzerindeki bazı anlaşmazlıklara yol açmıştır. Zira, dilciler ve dolayısıyla tefsirciler, Kur'andaki sözcüklerin çeşitli anlamlara delâlet ettiklerini kabul etmişlerdir. Örneğin, bazı sürelerin ilk ayetleri, sadece sessiz harflerden ibarettir. Türlü tefsirciler, bunların ne demek olduğunu anlatmak için birbirine uymayan ve çoğu da uydurma olan açıklamalarda bulunmuşlardır. Bir hadise göre, Kur'an yedi anlamlı olarak indirilmiştir (Feyz-el-Kadir), iç ve dış anlamları da başka başkadır. Surelerin adları da bazılarına göre başkalaşmaktadır, yahut bir surenin türlü adları kabul edilmektedir. Örneğin, Âli İmran suresinin diğer adları şunlardır: Eman, Kenz, Mücadele, İstiğfar... vb. Maide suresinin diğer adları da, Ukud, Munkıze, Muhasara... vb.,dir. Ayet ve surelerin bir kısmı Mekke'de, Nakkaş'a göre Medine'de inmiştir. Bu konuda, üzerinde uzlaşılmamış olan ayetler de vardır. Bununla birlikte genel olarak Mekke'de inen sureler kısa, Medine'dekiler uzundur. Mekke'de inenler, daha çok, henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Mekke halkına hitap ettiği halde, ikinciler iman etmiş olanlara hitap ederler. Birincileri, dine davet eden korkutucu ve ibret verici ayetler teşkil ettikleri halde, Medine'de inmiş olanlar daha çok ahlâksal ve hukuksal naslardan teşekkül etmişlerdir. Denilebilir ki, Mekke'de inenler, Müslümanlığı hazırlayan ve telkin eden bir özellik taşıdıkları halde, Medine'de inmiş olanlar, esasını İslâm dini ve bunun ülkülerini yerleştirme ve yayma amacını güden bir devlet sistemini savunur ve onun kanunlarıyla örgütlerini kurmak isterler. Özet olarak Hz. Muhammed, Mekke'de yalnız dine davet eden ruhanî bir kişiliktir; Medine'de ise, bir politika adamı ve bir başkomutandır. Bu nedenden Mekke'deki ayetlerde Tanrısal takdirden teselli ummuş, Medine'de ise, maddesel kuvvet ve girişimlerin gerektiğini anlayarak ona göre hareket etmiştir. Bunları ayetlerin şekil ve anlamlarındaki farklardan da anlamak mümkündür.

Kur'anın genel olarak kapsamı, Tanrı'nın birliğini ispat etmekten ve bunu kabul ettirmekten, yasama esaslarını vermek ve ahlâk bakımından insanları ıslah edecek emirlerden ibaret olmakla birlikte, bu konuları açıklamak, yaymak ve iman ettirmekte, Hz. Muhammed'in karşılaşmış olduğu türlü baskılar, zorluklar, hal ve koşulların gerektirdiği tembihler, ihtarlar, tartışmalar, dünya ve ahret yaptırımları ve Samî Kavimlerine örnek göstermeye çalışmış olan peygamberlerin uğraşmaları, türlü ayetlerle tekrar tekrar belirtilmiştir. Sure ve ayetlerin iniş nedenleri, Hz. Muhammed'in kendi zamanında ortaya çıkan zorlukları gidermek, kendisine iyi veya kötü niyetlerle sorulmuş problemlere karşılık vermek, yani olaylar karşısında nasıl bir durum almak gerektiğini anlamak, iman edilmesi gereken konuları saptamak, açıklamak, sorumlulukların her çeşidiyle cennet ve cehennemden haber vermektir. Fakat, örneğin iman etmeleri olanaksız olan Ebu Süfyan, Ebu Cehl... vb. gibi bazen bir kişi için bile savunma, tehdit, tekdir, eleştirim ve teselli ayetlerinin indiği ve bunlardan İslâmlık için bazı genel hükümler elde edildiği de görülür. Bir örnek olmak üzere şunları kaydedebiliriz: Ebu Cehl bir yetime vasi olduğu halde, ona bakmayı reddettiği için, Maun suresi inmiş; Hz. Muhamed'in peygamberliğine ve Kur'ana iman etmeyenlerin hareket, iddia, inkâr ve itirazları da, bazı sure ve ayetlerin indirilmesine neden olmuştur. Bütün bunlar, Hz. Muhammed'in kendi yaşadığı dönem ve toplumun anlayış ve geleneklerini değiştirmek ve ülküsünü onlara karşı savunmak ve ancak kuvvetlendikçe nüfuz alanını genişletmek gibi insel yöntemlere başvurulduğunu göstermektedir. Bazı sure ve ayetlerin hangi olayla ilgili olduğu, ne zaman ve nerede indiği hakkında da anlaşmazlıklar vardır; Saf suresi hakkındaki birbirine aykırı iddialar da bu türdendir.

Bazı ayetlerin inmesine ve hatta ayetin ifade ve üslubuna, sahabelerin de etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, tefsircilerin kaydettiklerine göre, Hz. Ömer, Peygambere, Makam-ı İbrahim'i namazgâh yapmak için teklifte bulunmuş, arkadan bunu uygun bulan ayet inmiştir. Yine Hz. Ömer, Peygambere, eşlerinin örtünmelerini teklif etmiş, arkadan Hicab ayetleri gelmiştir. Bir defasında da Peygambere eşlerinden birinin ikram ettiği bal şerbeti dolayısıyla öteki eşlerinin kıskançlık yüzünden kendisine karşı saygısızlıkları dolayısıyla, Hz. Ömer; onlara; *"Ne bilirsiniz, eğer sizi boşayacak olursa, belki de Rabbi kendisine sizin yerinize ve sizden daha hayırlı eşler verir"* diyerek öğüt vermiş, az sonra da Hz. Muhammed'e bu anlamda bir ayet gönderilmiştir. Nihayet yasaklayan ayetler de, daha evvel Hz. Ömer'in Peygambere bu konuda yapmış olduğu teklifler neticesinde bildirildiği gibi, Hz. Ayşe'ye düşürüp yitirdiği kolyesi dolayısıyla yapılan iftira karşısında Hz. Ömer'in hayretle, *"Süphanallah, bu büyük bir iftiradır!"* demesi, bu tümceyi aynıyla içine alan bir ayetin inmesine neden olmuştur. Hz. Ömer'in önemli konularda peygambere türlü yardımlarda bulunduğu bilinmektedir. Örneğin bazı toplumsal koşullarla gereksinmeler için Kur'anda herhangi bir ayet bulunmadığı vakit O, Hz. Muhammed'e *"Tanrıya yalvar da, bize yeni bir buyruk yollasın!"* der ve peygamber de onun bu dileğini yerine getirerek dua etmek suretiyle istenen konu hakkında yeni bir ayet söylerdi. Sayısı üzerinde birleşilmemiş olan bu (14?) kadar dogmaya (nas) İslâm Tanrıbilimcileri Muvafakat-i Ömer deyimini kullanırlar. Bir gün Hz. Muhammed, dama-

dı Hz. Ali, kızı Hz. Fatıma ve torunları Hz. Hasan'la Hz. Hüseyin'i etrafına alarak kendisi uyuduğu vakit bürünmüş olduğu bir örtüyü onların üzerine sermiş ve kendilerine dua etmiştir. Bu duanın da sonra aynıyle bir ayet olarak bildirilmiş olduğu kabul edilmektedir.

Hz. Muhammed'in özel hayatıyla, protokol kurallarına, kişisel tasa ve sıkıntılarından başlayarak aşiret ve aile kavgalarına kadar türlü konuları kapsayan ayetlerin inmiş olduğu da görülmektedir. Müslümanlık kuvvetlendikçe, Hz. Muhammed'in ruhanî şefliği kadar da siyasal şefliği kuvvetlenmiştir. Bu nedenle eşlerinin insanlarla ilişkisi bu şefliğin gerektirdiği saygı ve protokola da ihtiyaç göstermişti. Şu ayetler bunu açıklamaktadırlar: *"Ey iman edenler, size yemek için izin verilmedikçe ve beklenmediğiniz zamanlarda Peygamberin evlerine girmeyin; ancak çağrıldığınız vakit girin; yemeği yedikten sonra da, hemen dağılın; sohbete dalmayın; zira bu Peygamberi üzmektedir ve ayrıca da sizlerden utanıyor; fakat Tanrı, doğruyu söylemekten sıkılmaz. Haremlerine de bir şey soracağınız vakit, bir perde arkasından sorun; bu hem sizin kalpleriniz, hem de onların kalpleri için daha temizdir ve Tanrı'nın elçisine, sizin eza etmeniz olmaz. Arkasından onun eşleriyle evlenmeniz de olmaz; bunun günahı, Tanrı katında çok büyüktür"* (Ahzab, 53). Bu protokol ayetlerine, bu büyük din lideri için kullanılması gereken saygı sıfatları da eklenir: *"Tanrı ve melekleri, Peygambere hep salavat getirirler; ey iman edenler, ona teslim olarak salât ve selâm getirin"* (Ahzab, 56). Bu saygıyı, Hz. Muhammed'in kendisi de istediği şu hadisinden anlaşılmaktadır: *"Yanında ben anıldığım vakit, bana salavat getirmemiş olanın burnu sürtülsün"*. Diğer bir hadiste de, bu konuda ısrar etmiş olduğu görülür: *"Tanrı, bir Müslümanın yanında anıldığım vakit, bana salavat getiren için, Tanrı seni yarlıgasın diyen iki melek görevlendirmiştir; öteki melekler de bu iki meleğe karşılık olarak Amin derler. Bana salavat getirmediği zaman da o iki melek, Tanrı seni yarlıgamasın der, öteki melekler de yine Amin derler"*. Şu ayetler de bu protokol kurallarının bir kısmını ifade ederler: *"Ey iman edenler, seslerinizi Peygamberin sesinden daha yüksek çıkarmayın ve ona birbirinize bağırır gibi seslenmeyin; haberiniz olmadan amelleriniz boşa gidiyor; Tanrı'nın kalplerini takva için sınamış olduğu kimseler, Tanrı'nın elçisi yanında seslerini kısanlardandır; onlara hem bir yarlıgama, hem de bir mükâfat vardır; odaların arkasından sana seslenenlerin çoğu akılları ermeyenlerdir; onlar, sen kendilerine çıkıncaya kadar sabretmiş olsalardı, kendileri için daha hayırlı olurdu"* (Hücurat, 2-4). Şüphesiz bu ayetler, Arapların o dönemdeki çöl hayatının özgürlük ve lâubaliliğine karşı bildirilmiş ve onları büyükler karşısında disipline alıştırmak gibi uygarsal bir vazife görmüştür.

Tefsircilerin tartışma konularından biri de Kur'anın ne vakit inmeye başladığı sorunudur. Fakat genel olarak onun ramazan ayında (Bakara, 185), hangi gece olduğu bilinmeyen bir kadir gecesinde inmeye başladığı kabul edilir. Bu gece, eski Babillilerin de inandıkları gibi, yılın bütün kaderlerinin belirlendiği kutsal bir gece sayılır (Kadr, 1; Duhan, 3). Bu ayetlere göre, Kur'anın toptan bir Kutsal Kitap olarak mübarek bir gecede indirildiği anlaşılıyorsa da, Onun toplumsal ve tarihsel olayların akışı içinde parça parça ve (23) yılda indirilmiş

olduğu da bilinmektedir. Yorumcular, Tanrı söz ve buyruklarında çelişkiyi kabul etmediklerinden bu ayetleri başka başka anlamda açıklamaya çalışırlar.

Kur'an, Âli İmran suresinde sınıflanmış gibidir. Bu surenin 7'nci ayetine göre Kur'anda muhkem ve müteşabih (benzeşimli) olmak üzere iki ayet zümresi vardır. Kur'anı başlangıçta ezbere bildiklerinden şüphe edilmeyen kimseler, Muaz bin Cebel, Zeyd bin Sabit, Ubeyd bin Kâab ve Abdullah bin Mes'ud'dur. Kur'an halife Ebu Bekir zamanında toplanarak Mushaf haline getirilmiş ve bunlar Hz. Osman zamanında çoğaltılarak illere dağıtılmıştır. Kur'anın son elimizde bulunan şekli ise, Muaviye zamanında Haccac tarafından vücuda getirilmiştir. Halife Osman'ın, Hafsa'ya emanet ettiği kısımlar dışında kalanları yok ettirdiği de bilinmektedir. Bir hadiste, *"Kur'anı, kendi görüşüyle yorumlayan kâfir olur"* denilerek bu konuda akıl ve vicdan özgürlüğü kaldırılmış gibi görünürse de, tasavvuf erbabı, filozoflar, Sünnî ve Şiî kelâmcılarla tefsirciler, ayetleri kendi niyet, maksat ve gayelerine göre yorumlamışlardır; ve aralarında birçok noktalarda anlaşmazlık da olmuştur. Evvelâ ilk Arap imlâsında nokta ve harekenin mevcut olmaması, kıraatların başkalaşmasına neden olduğu gibi, Müslümanlığın yayılmış olduğu diğer Arap bölgelerindeki lehçe farkları da buna neden olmuştur. Bu suretle bizim eski harfler dönemindeki imlâmızda olduğu gibi, bir sözcük türlü şekillerde okununca, o sözcüklerin anlamları da değişmiştir ve ister istemez yorumlama ve açıklamalar, tefsircilerin anlayışlarına göre çeşitlenmiştir. Diğer bir neden de, din gayreti, sevaba girmek, günahtan kaçınmak, bilgiçlik taslamak gibi birtakım kişisel duygularla türlü sanat oyunlarına başvurmak, yani mecazlar, istiareler, kinayeler, benzetmeler ve simgelerden yararlanarak konulara romantik bir şekil vermek ve mistik harika sıfatını artırmaktır. Tefsircilerin bu hususlardaki yetenekleri değişik olduğundan, aralarında anlam ve açıklama bakımından tam bir birlik kurulamamıştır.

Kur'an, gittikçe genişleyen İslâm toplum ve devletlerinin hukuksal ve siyasal ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuştur. Bir taraftan da bilim ve uygarlık geliştikçe sosyal ve insel ihtiyaçlar daha karmaşık ve daha çeşitli bir hal almıştır. Bütün bunlar için, kutsal kitapta gereken hükümler bulunmadığından, tefsirciler, türlü çevirti ve yorumlamalara başvurmuşlardır. Bunun bir nedeni de, *"Ne yaş, ne kuru* (hiç bir şey yoktur ki) *bu açık kitapta bulunmasın"* ve, *"Kitapta hiç bir şeyi ihmal etmedik"* (En'am, 38); *"Gökte ve yerde kaybolan hiç bir şey yoktur ki, bu açık kitapta bulunmasın"* (Neml, 75) ve bir hadiste, *"Evvelkilerin ve sonrakilerin bilimini arayanlar, Kur'anı eşelesinler"* gibi kutsal bildirilerdir. Hz. Muhammed'in gerçek maksadı, tüm insan bilgi ve tekniğinin değil, öteki dinlerin ve din olarak kendi teklif ve emrettiği hükümlerin hepsini Kur'anda bulabileceğimizi ve teokratik bir devlet için gerekli olan hukuk ve ahlâk kurallarının da, bu kutsal kitapta tümüyle mevcut olduğunu anlamamızdır. Fakat, mezhep ve tarikat kurucuları kadar da din bilginleri, ne kendi iddia ettikleri düşüncelerin, ne de dinin gerçek bilgelik ve amaçlarını aramamışlardır. Sadece yüzyıllardan beri garip ve hazin bir kibir ve inatla, Kur'anda geçmiş ve gelecek dönemlerin, bulmuş ve bulacağı tekmil gerçeklerin saklı olduğu iddiasını tekrarlayıp durmuşlardır. Bunlar, bir dinin gerçek büyüklüğünün ancak bu çeşit iddialarla ispat olunabileceğini zannetmişlerdir. Bunun içindir ki onlar, insan-

lığın düşünce ve kaderine mutluluk veren bir üstat olamamışlardır. Oysaki, Batı'nın büyük düşünür ve bilginlerinden pek çoğu, kilise ve manastırda yetişmiş olan din adamlarıdır ve bunlar, iman adına, evrenin çeşitli gizlerinin olduğu kadar da insan gidişini düzenlemekte, dinlerin ulaşamadığı erdem ve ödevleri inkâr etme küçüklük ve gafletine düşmemiş, hatta bu gerçekler uğruna hayatlarını bile feda etmekten çekinmemişlerdir. Kur'an ve hadislerde yeni durumların gerektirdiği bir hüküm, açıkça bulunmayınca, fıkıhçılar ve tefsirciler, hemen kıyas, sünnet, icma ve istihsan terimleri altında toplanan içtihat yöntemlerine başvurmuşlardır. Bu usuller, daha çok fıkıh sorunlarına uygulanıyorsa da, çoğu zaman savunulmuş olan sonuçlar, kişisel ve bireysel görüşlerin üstün gelenleridir; ve İslâm hukukundaki şer'î hileler de, daha çok bu çevirti ve yorumlamaların kötüye kullanılmasından doğmuştur. Bu yöntemler bile, Kur'an ve hadislerin yetersizliğine, bunlara bazı şeylerin eklenmesi ve bazılarını terk etmek gibi çarelere başvurmanın zorunluluğuna delâlet ederler. Zira, sosyal problemler, dinamik bir özelliğe sahiptirler; bunlara statik dogmalara saplanmanın uygun olmadığı, diyalektik tartışmalarında eşya ile olayların doğasına uygun kurallar arayıp bulunmadıkça, dinin kendi yapısı içinde uygulanamaz hale geldiği açık bir gerçektir.

Kur'an herkesin açıkça anlayabilmesi için Arapça indirilmiştir. Bunu şu ayetlerden öğreniyoruz: *"Onu sakındıranlardan olasın diye açık bir Arap diliyle senin kalbine emin ruh indirdi; onu Arapça bilmeyenlerden birine indirseydik ve o bunu kendilerine okumuş olsaydı, yine iman etmeyeceklerdi"* (Şuara, 192-199); *"Biz onu akıl erdiresiniz diye Arapça indirdik"* (Yusuf, 3); *"İşte onu böyle Arapça bir Kur'an olarak indirdik ve onda öğüt olarak, sakınsınlar diye, asiliklerin pek çoğunu açıkladık"* (Taha, 13); *"Mekke'yi ve çevresindekileri sakındırasın* ve toplama gününün dehşetini haber veresin diye, sana böyle Arapça bir *Kur'an vahyetmekteyiz"* (Şura, 6); *"Biz onu kavrayasınız* (akıl erdiresiniz) *diye Arapça Kur'an kıldık"* (Zuhruf, 3); *"Pürüzsüz Kur'anı anlayıp sakınsınlar diye Arapça vahyettik"* (Zümer, 28); *"Her gönderdiğimiz peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle yolladık ki, onlara beyanda bulunabilsin"* (İbrahim, 5). Hz. Nuh da, Kur'anda kavmine şöyle demektedir: *"Sizi sakındırması ve Tanrı emirlerinden çekinmek suretiyle rahmete nail olmanız için Rabbinizden size bir âdem diliyle haber geldiğine mi şaşıyorsunuz?"* (Âraf, 63). Ahkaf suresinin 12'nci ayeti de Kur'anın, Hz. Musa'ya indirilmiş olan kitabı onaylamak üzere Arapça indirilmiş olduğunu bildirir (Beni İsrail, Mısır'da kendi öz dillerinden başka bir dili biliyorlar mıydı?). Bütün bunların, Arapçanın Tanrı dili değil, kul dili, yani Arap kavminin dili olduğunu da gösterdiği gibi, Kur'an, evvelâ Mekke ve çevresindekileri yola getirmek için, daha sonra da Hz. Muhammed, Medine'de bir devlet kurunca, tüm Arapların anlaması için, bu kavmin diliyle bildirilmiştir. Denebilir ki, başlangıçta tamamıyle ulusal bir devrimin büyük ülküsü gibi görünen Müslümanlık başarıya ulaştıkça, evrensel bir egemenlik amacını gütmüş ve Kur'an, Arapçanın her yerde üstün, yaygın ve egemen olması için bu dille ifade edilmiştir. Zaten Hz. Muhammed, Arapçadan başka bir dil de bilmediğinden, Kur'anın yabancı bir dille ifade edilmesine de olanak yoktu. Böyle bir mucize olsaydı bile, davasını tüm Araplara anlatabilmesi de olanaksız olurdu.

Nitekim, Kur'an Arapça olduğu halde, tüm Araplar Müslüman değildirler. Bugün hâlâ aralarında, Marunîler, Nasranîler, Yezidîler, Dürzîler, Nasturîler, hatta Hıristiyanlar ve Yahudiler de vardır. Bu gerçek, bize, bir dini kabul etmek için, kutsal kitapların mutlaka ilk hitap ettikleri ulusların diliyle bildirilmiş olmasının da yetmediğini göstermektedir. Hozar Türklerinin Yahudiliği, Gagavuzların Ortodoksluğu da bu türden bir gerçekliktir (Kur'anın niçin Arapça bildirilmiş olduğunu İbrahim suresinin 5'inci ayeti de açıkça anlatmaktadır).

Kur'anın dilimize çevrilmesine muhalif olanlar, özellikle şu ayete dayanırlar: *"İşte onu, Arapça hâkim olsun diye Arapça indirdik"* (Raid, 39). Oysaki bu ayet Arap egemenliğini yaratmak isteyen ulusal bir ülkünün ifadesinden başka bir anlam taşımaz. Bütün bu ayetlerden anlaşılıyor ki, Kur'an, Hz. Muhammed'in konuştuğu dille ve aralarında yaşadığı kavmin diliyle ifade edilmiş ayet ve sureler toplamıdır. Gayesi de, bildirdiği kutsal emirleri, dinleyenlerin kolayca anlamalarını sağlamaktır. Nitekim Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Anlamını düşünmeden Kur'an okumakta hayır yoktur"* demiştir.

Bu itibarla Kur'anı, Müslümanlığı kabul etmiş ve kabul etmesi istenilen bütün ulusların, kendi dillerine çevirerek kapsadığı gerçekleri öğrenmeleri, yalnız mantıksal bir zorunluluk değil, aynı zamanda şer'î bir ödevdir. Kur'anın anlaşılmaz bir kitap olmadığını, birçok ayetlerde tekrar edilmiş buluruz ve onun en çok tekrar edilmiş olan sıfatı, 'beyan edici' veya 'açık' terimleridir. *"Biz sana, ayetler indirdik, bunları fasıklardan başka kimse ret ve inkâr edemez"* (Bakara, 99) denilmesine karşın, Kur'anın dilimize çevrilmesini istemeyenlerin psikolojik durumları şöyle olsa gerektir: Evvelâ İslâm bilginleri Kur'andaki sözcüklerden birçoğunun anlamı üzerinde uzlaşmış değildirler. Hatta Kur'an sözcülüğünü bile, toplamak, okumak, inşat etmek, ezberden okumak, diye tanımlamışlar ya da bunu, eklemek, ezberden okunan... gibi anlamlarda kabul etmişler, söylenişi üzerinde bile birleşememişlerdir. Levh-i Mahfuz, Arş, Kürsî, Sidre-i Münteha... vb. gibi deyimlerin herhangi bir dilde karşılığı olmadığı halde, bunları mistik hayal gücünün yarattığı tasarımlar saymayı da imana aykırı bulurlar. Ne olduğunu ancak Tanrı'nın veya Hz. Muhammed'in bildiği bu gibi terimleri, mecazlı benzetmeler sayarak körü körüne inanmak ve aynıyla kullanmak, kabul etmek gerekmektedir. Bu itibarla Türkçeye ya da başka bir dile çevrilmesinden beklenen pratik yarar kazanılamaz zannederler. Kur'anın birçok ayetleri, Müslümanlığın propaganda zamanlarında ileri sürülmüş vaat, telkin ve tehditlerdir. Büyük bir kısmı da hukuk ilkeleri ve tarihsel olayların anılarından ibarettir. Dua niteliğinde olanları ise oldukça az sayılır. Bunlardan bir kısmı, Kur'anda adı geçen peygamberlerin, meleklerin vb. kimselerin dualarıdır ki, bunların sayısı 60'tır, bunun da ancak 7'si Hz. Muhammed'indir. İbadet ne kadar mistik, bulanık ve esrarlı bir hava içinde cereyan ederse, ruh üzerinde o kadar kuvvetli etkiler yapar ve safdil insanlar, anladıklarından çok anlamadıklarına karşı saygı ve hayranlık hissederler. Din adamları, genel olarak halkın anlayamadığı bir dille okumakta, kendi kişisel değerlerinin yücelmesi için de bir yarar umarlar. Halk, türlü nedenlerle tekrar edilmiş olan peygamber öyküleriyle süslenmiş bir kutsal kitapta, harika zevkini tadabilmek için Tanrı'nın dili diye telkin edilmiş olan Arapça ifadelere daha çok değer verir; zira onlar, bilme-

dikleri bir dilden okuyup dinlediklerini, kendi dilleriyle okuyup dinleyeceklerine oranla daha kutsal sayar ve kendi tinsel ihtiyaçları için daha elverişli bulurlar. Bilgisizliğin bu inançlarını, din duygusunun devamı bakımından daha yararlı bulan Tanrıbilimciler, Arapçayı bir Tanrı kelâmı saymışlar, bunun başka dillere çevrilmesinin kutsallığa aykırı olduğuna inanmış ve halkı yüzyıllardan beri yapılmış olan telkinlerle buna inandırmışlardır. Oysaki, Arapçanın ve dolayısıyla Kur'anın Tanrı kelâmı olup olmadığı konusunda da, türlü mezhepler tam bir uzlaşmaya muvaffak olamamışlardır: Bâtınî fırkaları, Kur'anı Tanrı'nın değil, Hz. Muhammed'in sözü saymışlar ve Cibril'in akıldan başka bir şey olamayacağını savunmuşlar; akılcı kelâmcılar ise, Tanrısal kelâmın maddesel olarak ebedîliğini reddetmişler, bu itibarla, örneğin Hz. Musa'nın doğrudan doğruya Tanrı ile değil, kelâmın yeri olan çalılarla konuştuğunu ileri sürmüşlerdir. Eş'arîler, Hz. Musa'nın Tanrı kelâmını kendi kulaklarıyla işitmiş olduğunu, ancak bir vahiyle bunu duyduğunu kabul ederler. Eş'arî, Tanrısal kelâmda ara vermek olamaz, Tanrısal yetkinlikle sükûn uzlaşamaz kanısındadır. ona göre, Tanrı'nın veya Kur'anın lafzı yoktur; zira, lafız ahenkle okumanın (tilâvet) zorunlu ve insel bir sonucudur. Bu itibarla Eş'arî, Tanrı kelâmının kelimesiz, sözsüz, harfsiz bir düşünüş olduğunu kabul eder. Vahiy bahsinde anlattığımız ankette de bilginlerin düşünceleri aynı gibidir. Özet olarak din bilginleri, Tanrı kelâmının insan kelâmına benzemediğini anlatmak gayretiyle, vahyi tehlikeye düşürürler. Bu konuda eski Yunandan ve Yeni Eflatunculuktan başlayarak Hıristiyanlığa kadar geçmiş olan 'kelâm' düşüncesiyle 'yaratıcı akıl' kavramının, İslâmda kelâm hakkındaki düşüncelere bulaştığı görülür. Tanrı konuşur mu, kelâmı var mı; varsa ezelî midir, ebedî midir, fani midir; zaman içinde, Levh-i Mahfuz'da yazılı olanlardan başka şeyler söyler mi; vahiy esnasında sözcüklerle mi söyledi?.. gibi, karşılıklarının verilmesinde zihnin asla kanmayacağı ve iman bakımından da yetkinlikten çok şüpheye götüren konularla boşuna uğraştılar. Kur'anın Türkçeleştirilmesine itiraz edenlerin bir kısmı da, dinsel sakıncalardan başka dilimizin kısırlığından, Arapça gibi zengin olmadığından, tarih boyunca olduğu kadar da, hemen her ilimizde türlü lehçe farkları olduğundan söz edcrek, bu çevrime ve dileklerinin uygulanamayacağını savunurlar. Bu türlü düşünceler, bilimsel olmaktan çok bir aşağılık duygusunun ürünüdür. Mısır, Yemen, Fas, Cezayir, Suriye, Irak... lehçelerini yakından bilenler, bu dilin de her bölgede özdeş olmadığını görmüşlerdir. Fazla olarak Arap halkının konuşma dilleri de, genellikle kitap ve şiir dili değildir. Bedevîlerin bile anladığından şüphe etmeyen, bu ulusal duygudan yoksun düşünürler, yüzyıllarca bizi Araplaştırma gayretinden vazgeçmemişlerdir; halkımızın kendi dinini kendi dilinden anlayamayacağını savunanlar, Türklerin Müslümanlığından şüphe ettiklerinin farkında olmadıkları gibi, âdeta uğrunda yüzyıllardan beri bin bir fedakârlık yapmış olduğumuz bu yüce dinden ulusumuzu affetme gafletine düştüklerini de fark etmemektedirler. Bu anlayışta olanlar Kur'anı başka bir dile çevirmek şöyle dursun, hatta onun yorumlanmasına bile izin vermezler. Bunun içindir ki, türlü sosyal baskılar ve kuşkular yüzünden, Kur'anın çevrilmesi veya Türkçe Kur'an deyiminden bile ürkerek, meal-i şerifi gibi terkipleri kullanmayı uygun bulurlar. Yukarda kaydettiğimiz ve Kur'anın Arapça

indirilişinin nedenlerini bildiren ayetler ise, insanlara pek açık bir dille hitap etmenin gerekli olduğunu anlatırlar. Eğer ulusumuzdan da bir peygamber yetişmiş olsaydı, elbette getireceği kitap Türkçe olacaktı[1]. Bunun içindir ki, İbn Hazm'in hocası, Zâhirîlerin ileri gelenlerinden ve Şiî fıkıhçısı Davud Bin Halef (815-883) ayet ve hadisleri, görünür anlamlarıyla savunmuş ve Takiyeddin bin Taymiya (1263-1328) da Kur'an ve hadislerin açıklanmasını, yani çevirtilerini reddetmiştir. Bu zat, mezar ziyaretini ve evliyalardan yardım dilemeyi de saçma inançlar arasında sayacak denli cesaret göstermiştir.

Çevirti (tevil) sözcüğü, Kur'anın on ayetinde kullanılmıştır: 1. Kur'anın kapsadığı konuları sınıflayan bir ayette, benzeşimleri (müteşabihat) çevirtiye kalkışan kimselerin fitne ve fesat ehli olduklarından söz edilir; bunların çevirtilerinin Tanrı'dan başka kimsenin bilmeyeceği kaydolunarak böyle bir girişime izin verilmez (Âli İmran, 7); 2. Herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşülürse, çevirti yoluna sapmayıp Tanrı'ya ve hadislere başvurmak emredilir ki, bu da çevirti aleyhinde bir kanıttır (Nisa, 59); 3-6. Bazı ayetlerdeyse, bu sözcük, düş (rüya) tabiri anlamında kullanılmıştır (Yusuf, 6, 21, 30, 100); 7. İman edenlere hidayet ve rahmet olarak indirilmiş olan Kur'anın müjdeleriyle gocundurmalarının anlamı ve belirmesi gibi kullanılmış ve, *"Bu çevirtinin zuhurunu bekliyorlar"* şeklinde ifade edilmiştir (Âraf, 53); 8. Müşrikler, Peygamberin Kur'anı kendisi uydurduğu iddiasında bulunduklarından, bunlara karşı, onları Tanrı'dan başka dilediklerini de yardımcı çağırmak suretiyle bir sure meydana getirmeye davet ve onların, Kur'anın bilimini kavramadan ve çevirtisine vâkıf olmadan yalanlamaya çalıştıklarından söz edilir (Yunus, 49-50); burada çevirti, Kur'anın anlamını kavramak demektir; 9. Kile ile doğru ölçmeyi, doğru terazi ile tartmayı emreden ayette, bunun en güzel ve en hayırlı çevirti olduğu söylenir ki, burada da bu sözcük, akıbet ve sonuç gibi bir anlamda kullanılmıştır (İsra, 35); 10. Hz. Musa'nın Hz. Hızır'la çıkmış olduğu bir yolculukta rastladıkları olaylara karşı, Hz. Hızır'ın yapmış olduğu işlerin hikmetini anlamak için gösterilen sabırsızlık dolayısıyla Hızır, *"Sabredemediğin konuların çevirtisini yapayım"* diyor ki, burada bu sözcüğün açıklama anlamında kullanıldığı anlaşılıyor (Kehf, 78). Yukarda geçen birinci ve ikinci maddedeki ayetlerden Kur'anın çevirtisi pek de salık verilmediği anlaşılıyor. Bu içtihat problemiyle ilgili ve önemli bir konudur. Aksi halde te'vil sözcüğü kullanılmış olan ayetlerin çelişik olmaları gerekir.

Kur'anın dilimize çevrilemeyeceğine inananlar, ya Arapçayı hakkıyla bilmiyorlar ve bu yüzden düşülecek yanılma dolayısıyla günaha girecceklerini ve ün-

---

(1) Elimizde bulunan Kur'an, Kureyşlilerin lehçesiyle bildirilmiştir. Bu lehçeyi tüm Araplar da kullanamazlar. Bunu anlamış olan büyük tanrıbilimcilerinden *İmam Yusûf* ile *İmam Muhammed*, Arapçanın fonetiğini taklit edemeyen yabancıların, özellikle Acemlerin *Allahü ekber* yerine, *Tanrı uludur* anlamına gelen *Huday Büzrük est, Be nam-ı huday-ı büzrük* gibi Farsça deyimlerle namaz kılmalarını önermişlerdir. *İmam Ebu Hanife* de, temiz bir imanla kılınacak bir namazda hiç bir koşulun gerekli olmadığını savunmuştur. Bu itibarla Kur'anı anlayarak ve Arap tecvidine uygun olarak okuyamayanların, kendi ana dillerine çevrilmiş olan kutsal metinleri okuyarak, kendi öz dilleriyle ibadet etmelerinde akıl ve iman bakımından bir sakınca yoktur.

lerinin (şöhret) de lekeleneceğini zannediyorlar ya da hak ve gerçek olduklarından şüphe etmedikleri ayetlerin anlamlarından şüphe ediyorlar. Kur'anda ise, türlü ayetlerin beyanından da anlaşılacağı gibi, her şey açık ve anlaşılabilir bir surette bildirilmiştir. Bu nedenle onu, muğlak ve anlaşılması güç gibi telakki etmek, biraz da Kur'anı manen örselemek demektir. Ona büsbütün esrarlı bir nitelik vererek değerini yüceltmeye çalışmaktansa, yüceliği Tanrısallığından belli olan ayetlerin gerçek değerlerini azaltır, onların etkilerini de zayıflatır ve anlamadan körü körüne inanmaya zorunlu kılar ki, bu imana aykırıdır; yahut da, anlaşılması olanaksız sayılan kutsal kitaba ilgisiz kalmayı sağlar. Bu konuda, aleyhte düşünenlerin iddiası ne olursa olsun, Kur'an, dilimize çevrilecektir ve çevrilmektedir; ve gittikçe gelişen kültür seviyemiz, ulusumuzun anlamadadan dinli kalmasını isteyecek denli aymaz kalmasına izin vermeyecektir. Zira, dünyanın gidişi ve insanların bugünkü anlayışları, imanı başka türlü, bağnazlık (taassup) çerçevesinin dar ve yıkıcı sınırları içinde kabul etmeyecek bir döneme girmiştir.

Kur'anı herhangi bir dile çevirmek zordur; fakat bu her yabancı eser için bir gerçektir. Zorluk, vazgeçmeyi değil, daha büyük bir özentiyi gerektirir. Zaten her ayetin ne zaman, hangi olay dolayısıyla indiği bilindikten sonra —ki bilinmektedir— o ayetin anlamını belirtmek daha kolaydır. Kur'anın amacı da, iman edenlerin anlaması ve bildirdiği hükümlere göre amel edilmesidir; yoksa, tefsir ve çevirti yoluyla, gerçek anlamında istenmiş olandan büsbütün başka olasılıklara sürükleyen meali üzerinde tartışmak değildir. Bunun diğer bir sakıncası da, kolaylık isteyen bir dini, anlaşılmaz bir halde bırakmak, aynı ayet ve hadisi, türlü mezheplere göre yorumlayarak, İslâm toplumlarını bir tek ümmet haline getirmek iddiasında olan, hatta insanlığı bir tevhit esasına bağlayarak kardeş haline getirmek isteyen bir dini, anlaşmazlıklarla düşmanlıklara aracı yapmak tehlikesidir. Bunun içindir ki, yüzyıllardan beri bu yüce din, devlet adamları elinde politikaya, çıkarcılar elinde para kazanmaya ve bağnazlar elinde bilgisizliğin, geriliğin ve ahlâksızlığın yayılmasına yaramış; yüzyıllardan beri olumlu düşünceleri ve bilgileri baltalayarak medresenin dedikodulu ve sonu gelmez gevezelikleri arasında pek büyük zekâların ve kıymetli zamanlarla fırsatların boşa gitmesine ve Batı uygarlığından bu denli çok geri kalmamıza neden olmuştur.

Hangi dilden olursa olsun, bir eserin başka bir dile çevirisi, kuşkusuz ki, o dilin kendi ulusuna özgü olan incelik ve güzelliklerini aynıyla aktarmaz ve anlatamaz; edebî ve bedîî bazı niteliklerini de mahveder. Fakat, Kur'an gibi zaten bedîî amaçlar gözetme zorunluluğunda olmayan ve amacı sadece insel eylemleri, İslâmsal bir düzen içinde uygulamaktan ibaret olan pratik bir eserde, bu bedîîlik de ikinci planda kalır. Ona, kendi nitelik ve amaçlarına aykırı sıfatlar yüklemek, onu hem anlaşılmaz, hem de yüklediğimiz niteliklerden yoksun saymak demektir. Bu suretle Kur'an, yalnız Araplara özgü, hatta onların bile anlayamadıkları bir bilmece sayılmış olur. Gerçek anlamını ancak Tanrı bilir diyerek bir Müslümanı esrarlı şüphelere boğmak da dinin güttüğü amaçlara aykırıdır. Araplar, onun bedîî zevkini ve inceliklerini, Arap fonetiğinin

gerektirdiği müzik içinde tatsınlar, öteki İslâm ulusları da, hiç olmazsa onun gerçek anlamını, buyruk ve yasaklarını kendi dilleriyle kavrasınlar.

Çevirti ve tefsir demek, bir ayet veya hadisi, akıl yoluyla açıklamak demektir. Bu, açıkça gerçek anlamın değerinden ve niteliğinden şüphe etmekle başlar. Bu nedenle kutsal metinlerin gerçek anlamlarını bulacağız derken, onu değiştirmek, ona kendisinde bulunmayan birtakım hayal edilmiş öğeler (unsur) karıştırmaya izin vermek sayılır. Buna büsbütün ihtiyaç da yok değildir. Dini pratik ve kuramsal (teorik) olarak yeni sosyal koşullara göre işler bir hale getirmek ve değerlendirmek için tefsir, çevirti ve tercümeyi hoşgörmek lâzımdır. Esasen dinlerin bugün muamelâtta, yani hukuk, politika ve devlet teşkilât ve kanunlarındaki rolü sona ermiş, yalnız ibadete ait dinsel törenleri kalmıştır. Din adamları, küfür ve günahı, bu yoldaki iyi niyetli ve verimli girişimlerde değil, bu girişimlerin doğuracağı fena eylemlerde aramalıdır. Eğer sonuç, insanlığını olduğu kadar da dinin kendi lehindeyse, dinsel ve ahlâksal görev yerine getirilmiş sayılmalıdır.

Kur'anın gerçekten Tanrı kelâmı olup olmadığı sorunu, bir zamanlar büyük ve tehlikeli tartışmalara yol açmıştır: İbn Ravendî, Kur'anı bir peygamberlik belgesi saymadığı gibi, onun bir mucize olduğuna dair ileri sürülmüş olan düşünceleri de reddetmiştir. Simavna Kadısı Seyh Bedreddin de. 'Varidat' ında, *"Tanrı, bu şeyi buyurdu demek, mutlak varlığın özü, o şeyi öyle gerektirdi demektir; yoksa Tanrı'nın emri, söylenişten, harflerden, Arap harflerinden arınmıştır"* diyerek Kur'anın Tanrı sözü oluşundan şüphelendiğini itiraf etmiş olur. Kur'anın inşat, belâgat ve musikisine hayran olunan dönemlerde, onun anlamından çok Arap fonetiğiyle okunuşuna değer verilmiş ve bazıları, Hz. Muhammed'e ayetlerin dille yöntemi, üslubu değil, anlamı bildirilmiştir, diyerek iman adına herhangi bir yorumlama ve çevirme yanlışlığı karşısında küfür ve günahtan da korunmak istemişlerdir. Birçok surelerin birinci ayetleri, sadece Arap harflerinin sessizlerini birleştirerek meydana getirilmiş gibidir. Bunların ne demek oldukları üzerinde ittifak edilmemiştir. Örneğin Kalem suresindeki Nun harfi üzerinde İbn Atiye, Razi, Beyzavî anlaşmış değildirler: Yazı hokkası, nurdan yapılmış levha, rahman sözcüğünün son harfi, cennet nehirlerinden birinin adı, kılıcın ağzı, çene çukuru... vb. gibi türlü anlamlarda yorumlamışlardır. Mutezile'nin ana sorunlarından biri, Kur'anın yaratılmış, yani Tanrı kelâmı değil, Hz. Muhammed'in kendi eseri olduğu iddiasıdır. Abbasî halifelerinden Me'mun (786-933), 827'de Kur'anın yaratılmış olduğunu halka inandırmak için bir sınamaya girişmiştir. Yedi büyük hadisçi, halifenin huzurunda, belki de bu Mihnet dönemini atlatmak ve hayatlarını kurtarmak için Kur'anın yaratılmış olduğu sorununun imanla ilgisi olmadığını savundu. Gerçekten de şehadet sözcükleri (kelime-i şehadet) içinde öteki kutsal kitaplardan farklı olarak Kur'an için bir kayıt yoktur. On altı yıl sürmüş olan bu Mihnet döneminde, din ile politika birbirine karıştırılmış ve vicdan özgürlüğüne ağır baskılar yapılmıştır. Bununla birlikte Bağdat müçtehitlerinden Bişr-el-Marisî (ölm. 833) de, Kur'anın yaratılmış olduğuna inananlardandır, Mısır din bilginlerinden ve yenilik isteyenlerden Şeyh Muhammed Abduh'a (1846-1905) göre de Kur'an mahluktur, yani Tanrı kelâmı değildir.

Kur'an nereden ve nasıl gönderilmiştir? İbn Abbas, Kur'anın, Levh-i Mahfuz'daki Tanrısal kitaptan beyt-i izzet'e toptan indirildiğini, sonra oradan Cibril aracılığıyla Hz. Muhammed'e vahyolunduğunu söylerse de, bu kitabın tamamı Hz. Muhammed'e bildirilmemiş, ancak azar azar bazı parçaları bildirilmiştir. Nitekim, Hz. Musa, Hz. İbrahim ve Hz. İsa'ya indirilmiş olan kitaplar da, Kur'ana göre o Tanrısal kitaptandır. Kur'anın yirmi üç yılda parça parça indirilmiş olduğunu bildiren ayetler vardır (İsra, 106; Dehr, 23; Furkan, 32). Kur'anın niçin indirildiğini bildiren ayetlerden anlıyoruz ki, bu açık kitap, halka hidayet sağlamak, hak yoluna götürmek, takva içinde olanlara doğru yolu göstermek, insanları karanlıktan nura çıkarmak, aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek, iman edenlere büyük ödüllerin verileceğini beyan etmek, müjdelemek ve sakındırmak için indirilmiştir (Âlif, 52; Bakara, 181; Âli İmran, 135; Nisa, 103-104; İbrahim, 2; Nahl, 64; İsra, 9; Meryem, 97). Aynı zamanda Kur'an kendinden önce inmiş olan kutsal kitapları da onayladığını türlü surelerde tekrar eder (Bakara, 141 ve 97; Nisa, 45) ve büyük bir hoşgörüyle de, *"Bütün peygamberlere inmiş olan kitaplarla, onların mucizelerine iman eder, onların hiç birini diğerinden farklı tutmaz"* (Bakara, 137) der. Aynı zamanda Kur'anın, Beni İsrail'e, anlaşmazlığa neden olan konuların doğrusunu ve onların babalarının bilmedikleri şeylerin çoğunu da öğretir (Neml, 77; En'am 91).

Yahudilerle Kureyşliler, Hz. Muhammed'in peygamberliğine, düşüncelerine, Kur'ana türlü itiraz ve iftiralarda bulunmuşlardır. Kur'an için, bunlar: *"Eskilerin masallarından başka bir şey değildir"* (Nahl, 24) demişlerdi. Zira, Kur'anda İsrail peygamberlerine dair türlü vesilelerle bilgiler verilmekte, eski Mısır ve çoktanrılı kavimlerin inançlarından intikal etmiş bazı bilgiler bulunmaktadır. Ahret, cennet, cehennem, melek, şeytan ve son yargılama... vb.'a dair ayetler bu türdendirler: *"Küfredenler, bu sırf bir iftiradır, kendisi uydurdu, başka bir kavim de ona yardım etti dediler"* (Furkan, 4); Peygambere Kur'anı, *"Bir adam öğretiyor, dediklerini biliyoruz; o, nispet ettikleri insanın dili yabancıdır, bu Kur'anın diliyse, açık Arapçadır"* (Nahl, 103). Kâfirler, Kur'anı şeytanların indirdiğinden söz ettikleri için, Şura (210-211), Tekvir (25-26), Neml (7), Ankebut (47)... vb. ayetler ve surelerde buna karşılık verilmekte, Hakka suresinin 38-40'ıncı ayetlerinde de Kur'anın bir ozan (şair) ya da kâhin sözü olmadığı söylenmekte, *"Bizim ayetlerimizi ancak zalimler inkâr eder"* (Ankebut, 47) denilmektedir. Hakka suresinin daha alt ayetlerinde de, *"Eğer Kur'an, bir ozan ya da kâhin sözü olsaydı* (yani Peygamberle) *ilgimizi keser ve cezalandırırdık"*; Kur'an, *"Kemal sahibi bir elçinin sözüdür"* haberi verilmekte ve bu ayetin aşağısındaki ayetler açıklanmamış olsaydı, Kur'anın Hz. Muhammed'in sözü olduğunu iddia edenler, iftiralarına yeni bir kanıt (delil) daha kazanmış olurlardı: *"Muhakkak o, kerem sahibi bir elçinin getirdiği kelâmdır"* (Tekvir, 19-21); fakat bu elçi, *"Arş sahibinin yanında oturur"*; *"Âlemlerin Rabbinden indirilmiş"* olduğu için, *"Temizlenmiş olandan başkasının el sürmemesi"* (Vakıa, 78-80) gereken Kur'an hakkında şüphe edenlerle, biz de onun gibisini yazarız diyen Yahudilere karşı tahaddi mucizesi olarak şu teklifte bulunulur: *"Kulumuza indirdiğimiz kitap hakkında şüpheniz varsa ve eğer iddianızda doğruysanız, hiç olmazsa bir surenin mislini getiriniz ve Tanrı'dan başka tanıkla-*

rınızı çağırınız" (Bakara, 23); *"Onu uydurdun mu diyorlar? Öyleyse, onun gibi bir sure getirin ve eğer doğruysanız, Tanrı'dan başka kime gücünüz yeterse çağırınız"* (Yunus, 39). Zira, *"Bu Kur'an, Tanrı'dan başka bir varlığa iftira edilemez ve lâkin onun ellerindekini* (Tevrat) *onaylar* (tasdik) *ve kitabı tafsil etmek üzere âlemlerin Rabbinden indirilmiş olduğunda şüphe yoktur"* (Yunus, 38). Kâfirler ve Yahudilerin bu başarısızlıklarının bir nedeni de, belâgat ve fesahatin taklit edilemez bir niteliğe sahip oluşudur. Kur'an, aforizmalar (özdeyişler) şeklinde indirilmiş olduğu için, kısa bir ayette derin ve çeşitli anlamlar gizlidir. Arap ozanlarının hayal güçleri, çölün pek maddesel ve sayılı olay ve varlıklarının sınırını aşamaz, buna alışık da değildir. Bir eserin mislini vücuda getirebilmek için, o eser sahibinin duygularını, heyecanlarını, inançlarını, düşüncelerini aynıyle yaşamak gerekir. Sonra, Kur'anda birtakım sosyal konular, mistik ve pozitif yaptırımlar, ölümden sonraki hayat, sorumluluk ve âlem hakkında geniş ölçüde pasajlar vardır. O, bir şeriat kitabı, bir fıkıh mecellesi, peygamberler tarihi, trajik ve romantik betimlemelerle süslü ve hasımların türlü baskı, soru ve alaylarına direnen bir savunma eseridir ki, o zamana dek Araplar ve Yahudiler, bu türden bir eser görmemiş, dinlememiş ve okumamışlardır. Bu nedenle Kur'an, her şeyden önce, orijinal ve o dönem için yepyeni bir kitaptı. Ünlemlerinde ve hitaplarında ruha işleyen bir kesinlik, okunuş tarzında, yani musikisinde kutsal bir ruhanîlik vardır. Bu nitelikleri dolayısıyladır ki, daha vahiylerin gelmekte olduğu zamanlarda bile, ayetlerde bin bir çeşit bilgeliğin gizli olduğuna inanılmıştı. Nitekim, daha sonraki Tanrıbilimciler, bu bilgeliklerin sayısını astronomik rakamlarla anlatmaya kalkışmışlardır. Fahreddin-i Razî, 'Mefatih-ül-Gayb' adlı tefsirinde, yalnız Fatiha suresinde on bin kadar akılsal giz'in bulunduğunu iddia etmişti. İşte bunun içindir ki, *"Tanrı'nın bilimiyle inmiş"* (Hud, 14 ve 15) olan Kur'anın, *"Bir mislini getirmek için insan ve cinlerin hepsi bir araya gelmiş olsalar, hatta bunlar birbirine yardım da etseler, bunun gibisini meydana getiremezler"* (İsra, 88) ve yine çünkü, *"Yeryüzünün tüm ağaçları kalem olsalar, denize daha yedi deniz eklenerek* (mürekkep yapılsa) *yine Tanrı'nın sözcükleri bitmez"* (Lokman, 27).

Bu itibarla Kur'an, Levh-i Mahfuz'daki kitabın hepsi değil, ancak onun bir damlasıdır. Şu halde nasıl oluyor da Hz. Muhammed, son peygamber sıfatını alarak vahiy kapılarını kapatıyor? Levh-i Mahfuz'da insanlığa söylenecek şeylerin hepsi Kur'andakilerden mi ibarettir? Orada kalanlar varsa, onları insanlığa bildirecek bir peygamber daha gelmeyeceğine göre, Tanrı insanların ilerlemelerini ve daha yetkin bir hale gelmelerini istemiyor mu acaba? Eğer Kur'an, insanlığın ulaşabileceği en yüksek yetkinliği hazırlamış ve insanlık için bu kitabın emirlerinden daha üstün ve aydınlatıcı bir iş olamaz diye düşünülecek olursa, bunun yanlış bir düşünce olduğuna, Kur'andaki hükümlerden birçoklarının uygulanmasına bugünkü insan akıl ve vicdanının razı olamaması ve edimsel olarak (fiilen) da kaldırılmış olan o hükümlerden çoğunun yerine daha yüce ve yetkin yaptırımlar, yükümler ve kurumlar getirilmiş olması —açık bir gerçek olarak— delâlet eder. Öyle sanıyoruz ki, Levh-i Mahfuz'daki bu kitabın arkası veya ondan peygamberler aracılığıyla bildirilmeyen sonsuz gerçekler, artık büyük bilim, teknik, felsefe ve sanat dâhilerinin gayretleriyle keşfoluna-

caklardır ve olunmaktadır. Yani Hz. Muhammed, artık peygamberler çağını kapamış ve insanlara bilim yolunun açılmasına hizmet etmiştir. İnsanlığın uygarlık yolunda başardığı ilerlemeler, bulutlar, icatlar, artık gerçeklerin mistik bir kaynakta değil, pozitif anlayış ve yöntemlerde saklı olduğunu da göstermektedir.

Hz. Muhammed hasımları tarafından yıllarca inkâr edilmiş olan ayetlere sinsice gülen yurttaşlarının saldırganlıklarına direndi; fakat onlar, her vesileyle inatlarında ısrar ettiler; her sure indikçe, bu hangimizin imanını artırdı diye alay edenlere, *"İmanı onların imanını artırmıştır"* deniliyorsa da, yeni bir sure ya da ayet indiği zaman onlar, *"Sizi biri görüyor mu?"* diyerek birbirlerine göz kırpıyor ve sıvışıp gidiyorlardı. Fakat Tanrı, *"Bunların kalplerini burkmuştur, zira bunlar idraksiz kimselerdir"* (Tevbe, 124, 127). Nitekim, *"Tanrı'nın indirmiş olduğu kitaba inanınız"* denildiği zaman onlar, *"Bize indirilmiş olan kitaba* (yani, Tevrat'a) *inanırız derler"* ve bundan başka kitapları inkâr ederler. Oysaki Kur'an haktır, onların kitabını da onaylar: *"Onlara de ki, eğer imanlı iseniz* (Tevrat'a inanıyorsanız) *neden daha önce Tanrı'nın peygamberlerini öldürdünüz?"* (Bakara, 91). Esasen müşrikler, *"Kur'anı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Kur'an, Yüce Tanrı'dan başkasının olsaydı, onda pek çok çelişmeler bulacaklardı"* (Nisa, 82). Şüphesiz bu ayet, insan eserlerinde bir eksiklik, bir çelişme ve yanılma bulunacağını önceden kabul eder ve Kur'anın yanılmazlığını ilân etmiş olur. Fakat zaman zaman öyle zorunluklar peyda olur ki, nihayet, *"Bir ayeti, bir ayet yerine bedel olarak indirdiğimiz vakit ve Tanrı, indirdiğinin bilgini olduğu halde, sana sen iftiracısın dediler; hayır, onların çoğu bilmezler"* (Nahl, 101); *"Biz herhangi bir ayeti kaldırır ya da unuttursak ondan daha hayırlısını ya da onun mislini göndeririz"* (Bakara, 106) ve diğer bazı ayetlerde de, *"Onu sana okutacağız ve sen Tanrı'nın istediklerinden başkasını unutmayacaksın"* ve, *"Eğer sana bir ayeti unutturursak..."* denilir ki, bunlardan Hz. Muhammed'in bazı ayetleri unutması olanaklı olduğu gibi, verilmiş vahiylerle çelişikliğe uğramış bir vahiy gelirse onun özür ve nedeninin de peşin olarak hazırlandığı anlaşılır. Bu da gösterir ki, Tanrı buyruklarında bile, yeni ihtiyaçlara uymayanlar, değiştiriliyor ve değiştirilmeye de izin veriliyor. Yani bundan, gelecek ihtiyaçlar için yeni hükümler konulmasında şer'î bir sakınca olmadığı anlaşılıyor; zira, Tanrı'nın kendisi de bundan başka bir şey yapmış değildir. Kur'andaki bu çeşit ayetler dolayısıyla Hz. Muhammed'e türlü ağır hücum ve itirazlarda bulunulmuş ve Tanrı'nın bütün bir gelecekte olup bitecek şeyler hakkındaki ezelî bilgisinden şüphe edilmiştir ve dolayısıyla Hz. Muhammed'in peygamberliğinden olduğu kadar da Kur'anın Tanrı tarafından gönderilmiş olmasına dil uzatılmıştır[1].

---

(1) Her hüküm ya da buyruğun ayrı bir uygulama süresi vardır; bu süre sona erince, Tanrı buyrukları da değişir. *Nesh* edilmiş olan ayetler, bu gerçeği kanıtlarlar; fakat, Nesh edilmiş olan ayetler üzerinde türlü İslâm mezhepleriyle tefsircileri birleşmiş değildirler. Bu ayetlerin sayısı, *İmam Suyuti*'ye göre pek az ise de *Fahreddin Razî*'ye göre (21) kadardır.

Gerek ayet, gerek hadislerden, hüküm süreleri sona erdikleri için, yani artık uygulanma koşulları kalmadığı için değiştirilmiş olanlardan bir kaç örnek vermekte fayda vardır:

Kur'anda kulaktan öğrenilmiş, fakat ne olduğu hakkında belki Hz. Muhammed'in de açık bir bilgisi bulunmayan söylentilere de rastlanır. Örneğin, *"Kuleleri olan İram"* anlamına gelen *"İram zat-al-imad"* (Fecr, 7) deyiminin gerçek niteliğinin ne olduğunu tefsirciler de bilmemektedirler. *"Sana seb-i mesaniyi ve ulu Kur'anı verdik"* (Hicr, 87) ayetindeki Arapça sözcükleri de, yedi ayet, yedi uzun sure... vb. gibi çeşitli ve olasılıklı anlamlarda kabul ederler. Evvelce de değindiğimiz gibi, Levh-i Mahfuz, Arş, Kursî, Beyt-i Mamur, Beyt-i İzzet, Sidre-i Münteha... vb.'ın da ne oldukları bilinmemektedir. Tefsircilerin bu konularda anlatmış oldukları, gerçek bir bilgiden çok, hayal ve tahminlerden ibarettir. İncir, zeytin ve türlü harflere yemin ederek başlayan ayetler de vardır. Bunların anlamları üzerinde de tam bir anlaşma yoktur. Arapların vara yoğa ant içme alışkanlıkları Kur'anda devam ediyor, denilebilir. Ant içmenin türlü şekillerine eski Yunan trajedilerinde ve hatta Eflatun'un diyaloglarında bile rastlanmaktadır. Yeminleri değerlendirme konusu da çok eskidir: Homeros, yeminlerine uymayanların, beyinleri sulanarak döküleceğini anlatır (İlyada); Tevrat'ta da şöyle bir ayet vardır: *"Yalanı doğru göstermek için Tanrı Yahova'nın adını boşuna ağzına almayacaksın; çünkü Yahova, yalanı doğru göstermek için adını ağzına alanları cezasız bırakmaz"*.

Zaman zaman Hz. Muhammed'e Kur'anın Tanrı tarafından indirilmiş olduğundan şüphe etmemesi ihtar edilir; bu vesileyle kendisine inanca (teminat) verilir. Bunun nedeni, Hz. Muhammed'in şüphelenmesinden çok, onun büyük ve kutsal davasını gerçekleştirmek için giriştiği çeşitli savaş ve tartışmalarda bazı yeis ve tereddütlere uğramış ve böyle Tanrısal ihtarlarla tinsel kuvvetini yük-

---

1 — Başlangıçta oruç tutmak istemeyenler, oruç yerine fidye verebilirlerdi; fakat sonraları oruç tutabilecek olanlara bu ödev farz kılındı.

2 — Önceleri ana ve babaların ölüm yatağında iken vasiyet etmeleri farz olan ödevlerden iken sonradan bu hüküm başka bir ayetle kaldırılmıştır.

3 — İlk zamanlarda mezarları ziyaret etmek bir ayetle yasaklandığı halde, sonraları başka bir ayetle buna izin verilmiştir.

4 — Hz. Muhammed'in dokuz kadından fazlası helal olmayacağı bildirilen ayet neshedilmiş onun dilediği kadar kadın alabileceği bildirilmistir Bunu, *Hz. Ayşe* de, *"Peygambere dilediği kadar kadın alması mubah kılınmıştır"* demek suretivle açıklamıştır.

5 — İhtiyar erkek ve kadınlar zina ederlerse bir Tanrı azabı olarak recm edilmelerini (yani taşlanmak suretiyle öldürülmeleri) bir ayetle emredildiği halde, *Hz. Ömer*, bu ayetin okunmasını yasaklamış, fakat hükmünü kaldırmamıştır.

6 — Başlangıçta çiftleşmeden sonra yıkanmak farz olmadığı halde sonra bir ayetle bu ödev farz kılınmıştır.

7 — "Hırsızlık eden kadın ve erkeğin elini kesiniz" emrini veren bir ayet bulunduğu halde, *Hz. Muhammed*, "Bir dinarın dörtte birinden az bir şeyi çalmış olanların eli kesilmez" demiş ve bu hadis akla ve denkserliğe (insaf) daha uygun olduğu için bu konudaki ayetin hükmünü kaldırmıştır.

Anlaşılıyor ki, İslâm hukukunun dayanağı olan dogmalar (nas), Arap ulusunun gelişmeye başladığı dönemlerdeki toplumsal yaşam koşullarından doğmuşlar ve bunlar, sonuzluğa dek, tüm insanlığın benimsemesi gereken adalet kuralları olarak verilmiş değildirler. Nitekim, *"Sizden her biri için ayrı bir şeriat, bir açık yol verdik"* diyen ayet de bu gerçeği onaylar ki, her kavmin birbirininkine benzemeyen hukuk yasaları vardır, demektir.

seltme ihtiyacını duymuş olmasıdır. Bu ayetler pek çoktur (En'am, 155; Nisa, 111; İsra, 105-107; Kehf, 26; Secde, 2-3 ve çeşitli surelerin ilk ayetleri). Kur'anı yalanlayanlara karşı da Hz. Muhammed'in üzülmemesi için kendisini teselli eden ve cesaretini artıran ayetler de inmiştir (Yunus, 40; Nahl, 49; Kehf, 52; Zümer, 2). Özet olarak Kur'an, mübarek yapraklar üzerinde, yüksek, temiz, cömert ve inançlı bir yazıcının elinden çıkmıştır (Abese, 13-16).

Kur'anın bazı sure ve parçaları, diğerlerine nazaran daha pratik ve mistik bir değere sahip sayılır. Hz. Muhammed'in kendisi de, bunlardan bazılarını zaman zaman okur ve okunmasını salık verirmiş. Bunların şifa, şefaat, zafer, bağışlama, yarlıgama, koruma... gibi türlü faydalar sağladığına da inanılır. Bütün üfürükçüler, muskacılar, dua bezirgânları, ayetlerin bu hassalarına dair olan halk inançlarından faydalanırlar. Örneğin, Ayet-el-Kursî, bir çeşit güven sigortasıdır; Yasin suresiyse, adaklarda ve ölülerin ruhu için okunma sayısına göre etkisi artan bir güce sahip sayılır. Bu inançlar, tinsel kuvveti artırmak, umut, güven ve teselli verme bakımından inananlarına hayırlı olmakla birlikte, üzerine birçok kez Ayet-el-Kürsî okunmuş bir evin hırsızlardan ya da yangından korunmuş olacağını, herhangi bir sure ya da dua sayesinde bir kolera salgınından kurtulmanın mümkün olacağını kabul etmek fazla safdillik olur. Melek suresinin de pek çok erdemleri olduğu için Peygamber, bu sureyi her gece okurmuş. En'am suresine de ayrı bir değer verirmiş. Kâfirun suresi ise, Kur'anın dörtte birine eşdeğermiş. Muhiddin-i Arabî ve Irakî gibi bazı tasavvuf erbabı da Kur'andan gizli bilgiler (mugayyebat) elde etmeye çalışmışlardır. Kur'andan fala bakanlar da eksik değildir. Oysaki Kur'anın kendisi, *"Gaybın anahtarları yalnız Tanrı'dadır"* demek suretiyle, her çeşit kâhinlik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük gibi saçma inanç ve faaliyetleri haram kılmıştır. Nitekim, Hz. Muhammed'den çok önce Hz. Musa da bu çeşit faaliyetleri şiddetle yasaklamıştı (Tesniye, XVIII, 9-15); zira Talmudik dönemde bu sanatlar halk arasında fazlasıyla yaygındı.

(Kur'anı Türkçeye çevirme konusuna eserimizin sonunda tekrar değineceğiz).

III

KUR'AN VE ESTETİK

Ömrü boyunca temizliğe ve güzelliğe değer vermiş olan Hz. Muhammed'in sanat eserlerinden hoşlanmadığı, hatta bunlarla uğraşmayı dine aykırı bulduğu iddia edilir. Bunun başlıca nedeni, çoktanrıcı ve geri bir toplumda, insanların putları kutsallaştırmaları ve kendi yaptıkları heykelleri Tanrı sayarak bunlara tapmaları olsa gerektir. Her yeni rejim, kendinden önceki dönemin eser ve kurumlarından pek çoğunu, ya geçici ya da devamlı olarak ortadan kaldırmadıkça kendisini yaşatamaz. İslâm dini, kutlu ve göksel konuları, maddesel ve somut şekilde ifade etmenin olanaksızlığını, mutlak, sonsuz ve bir tek Tanrı inancını savunduğu için resim, heykel ve aletle çalınan musiki gibi sanatları, kendi amaçlarına aykırı bulmuştur. Kur'andan öğrendiğimize göre, Musa peygamber de, bütün uğraşmalarına karşın, Beni İsrail'i, altından yapılmış dana heykeline tapmaktan büsbütün kurtaramamıştı. Zira insanlar, alışmış oldukları, gelenek ve görenek olarak ruhlarına sinmiş bulunan inançları bir çırpıda yıkıp atamazlar, hatta eski inançlar, yeninin içinde bir süre devam ettiği gibi, bazıları da yeninin hükümleri içinde küçük değişikliklerle varlıklarını muhafaza ederler. İslâm dininde de cahiliye döneminden ve diğer kavimlerin geçmiş veya yaşayan inançlarından bazı öğeler vardır. Bu itibarla Hz. Muhammed, hiç olmazsa insanları, eski inançlarına bağlayan zincirlerin en kuvvetli ve en önemli olanlarını kırıp parçalamaya mecburdu. Bunların başında resim, heykel gibi somut ve plastik konular vardı .

Hz. Ayşe'nin anlattığına göre, Peygamber, *"İçinde resimler bulunan bir eve artık melekler giremez"* demiş ve pek sevdiği bu genç eşinin, üzerinde hayvan resimleri bulunan minder ve yastıkları satın almasına öfkelenerek, *"Bu resimlerin sahipleri, kıyamet gününde muhakkak azap olunurlar; bu kimselere, betimlediğiniz* (tasvir) *bu hayvanları diriltiniz bakalım, denilir"* demiştir. İbn Abbas'ın anlattığına göre de, Hz. Muhammed, *"Her resim yapan cehennemdedir; ressamın betimlediği her surete kıyamet günü hayat verilebilir ve bunlar, ona cehennemde işkence yaparlar"* diyerek canlıların resimlerini yapmayı ve bunlarla evleri süslemeyi yasaklamıştır. Fakat, İncil ve Tevrat'ta da görülen bu yasağa Hıristiyanlar ve Yahudiler önem vermemiş, İran ve Hind Müslümanlarıyla Selçuk Türkleri de bu yasağa uymamışlardır. Buna karşın Peygamberin güzel sesle edebî zevk ve sanata değer verdiği inkâr edilemez. Esasen Kur'anda kasıtlı olarak estetik bir amaç gözetilmemiş, fakat onun üslubundaki belâgatin doğal güzelliği, okunuş tarzındaki ahenkle birleşerek insanları bu yönden de kendine bağlayabilmiştir. Nitekim Kur'an da, kendi estetik değerini ayetlerle ifade etmiştir: *"Tanrı, kelâmın en güzelini indirdi; ikizli ve ahenkli kitap. On-*

dan Rablerine saygısı olanların derileri ürperir; sonra hem derileri, hem de kalpleri Tanrı'nın zikriyle yumuşar" (Zümer, 23); *"Biz bu Kur'anı bir dağ üzerine indirmiş olsaydık, her halde sen onu Tanrı korkusundan başını eğmiş ve çatlamış görürsün"* (Haşr, 21).

Hz. Muhammed, Arapçanın bir Tanrı dili olduğuna, bu nedenle de tüm dillerden üstün ve yüce bir değer taşıdığına inandığı için bu dilin sahibi olan Arapları seçkin bir kavim saymış (Âli İmran, 110) ve Kur'an diline kutsallığı dolayısıyla anlam ve güzellik bakımından en yetkin bir dil saymıştır. Kur'anda Arap halkının ve ozanlarının alışmadıkları nazımla nesir arası bir anlatım tarzı ve özel bir musiki dalgalanır[1]; bunun içindir ki Kur'ana ve Peygambere yapılmış olan itirazlar arasında ozan ve kâhin sıfatları önemli bir yer tutar. Bu iddia ve iftiralara karşı Kur'anda verilmiş olan karşılıkları türlü vesilelerle gördük ve göreceğiz: Musikiye gelince, türlü ayet ve hadislerde, Kur'anın nasıl bir makamla inşat edilmesi gerektiği bildirilmiş olduğu gibi, cemaat halindeki dinsel ayinlerde, kutsal duyguları coşturan bir inşat tarzına da izin verilmiştir. Bunu ezanlar, salâlarla, getirilen tekbirlerde ve Müslümanlığa çok sonraları girmiş olan mevlitlerde, ilâhilerde açıkça görebiliriz. Sırf Kur'anın musikisini saptamak için vücuda getirilmiş olan tecvit'te, yalnız Arap fonetiğinin kuralları değil, Kur'anın okunma tarzının kuralları toplanmıştır. Tarikatlarda görülen zikirler ve mistik törenlerde çoğu zaman müzikal seslerden faydalanılmış olduğu görülür ki, bu, güzel ve ahenkli inşadın mistik duyguları kökleştirmekteki etkisi hakkında Hz. Muhammed'in de farkında olduğu bir gerçeğin uygulanmasından başka bir şey değildir. Genel olarak bilgisiz ve safdil halk tabakaları, propagandacıların savundukları düşüncelerden çok, onların çıkardıkları seslere, aldıkları tavırlara, yaptıkları hareketlere, gösterdikleri coşku ve cesarete hayran olurlar. Dinsel konulardaysa, anlamaktan çok duygulanmak daha büyük rol oynar. Zira, bu tabakanın imanına egemen (hâkim) olan akıl değil, duygudur. Güzel bir sesle okunmakta olan bir sureyi dinleyenlerin, hele okuyup yazmayı olduğu kadar da Arapçayı bilmeyenlerin, camilerde ve mevlit sahnelerinde çıkardıklarını görüp işittiğimiz korku, saygı, bağlılık ve sığınma feryatları bunun açık bir kanıtıdır.

Estetik bakımından Kur'anın özelliklerini açıklamak ayrı bir uzmanlık işidir. Biz burada, Hz. Muhammed'in ozanlarla olan ilişkisine ve kutsal metinlerde yararlanılmış olan bazı hayal ve benzetmelere değinmeyi, bu konunun aydınlanması için yeter bulacağız. Hz. Muhammed, şiir ve ozandan nefret eder görünmekle birlikte, ozanların toplum üzerindeki etkilerini pek iyi kavramış, düşmanlarına karşı muvaffak olmak için, diğer insel ve maddesel aracılarla birlikte, şiir ve ozanlardan da yararlanmıştır. Hasan Bin Sabit (doğ. 563), Abdullah bin Revaha (ölm. 673), Kâ'b bin Zubeyr, Kâ'b bin Malik ve Nabiga Ca'di.

---

(1) *Hz. Muhammed,* şair *Hasan bin Sabit* için mescitte özel bir minber yaptırmıştı. Şair oraya çıkar, Peygamberi över, düşmanlarını yererdi. *Hz. Muhammed*'e kutsal ruhun onunla olduğunu söyler, "Kutsal ruh sana yardım etsin!" diye dua ederdi.

Huneyn gazvesine katılanlar arasında Abbas bin Mirdas, Abu-l Abbas ve bunun karısı Al-Hasna'da Arab ozanları arasında peygambere hizmet edenlerdendir. Bedir savaşında yenilgiye uğrayarak ölen Kurcyşlilerin lehinde, Peygamberle İslâm kadınlarının aleyhinde coşkun manzumeler yazmış olan Yahudi ozanı Kâ'b bin-el-Eşref'ten, "Beni kim kurtaracak?" diyen Hz. Muhammed'in üzüntüsünü gidermek için, onu, kendi taraflıları bir gece hileyle yakalayarak öldürmüşlerdi. Peygamber, bu ozana karşı, Hasan bin Sabit'e şiirler yazmasını emretmiş, bu ozan da, hem bu emri başarıyla yerine getirmiş, hem de bir savaşta şehit olan Hamza hakkında mersiyeler yazmıştı. Ve yine Peygamberin isteği üzerine Hz. Muhammed'i öğen bir kaside de yazmıştı. Nitekim bir defasında da, Beni Tamim elçilerine karşı üstünlüğünü göstermesi için Hz. Muhammed, kendisine bir kaside söylemesini bu ozana emretmiş, ozan da bu kasideyi o kadar başarıyla söylemişti ki, yenilgiye uğrayan Tamimliler, Müslümanlığı kabul etmeye mecbur olmuşlardı. O dönemde ozanlar dogmaca (irticalen) şiir söylerlerdi ve Araplar belâgat ve fesahate göksel bir değer verdikleri için, en güzel şiirleri Kâbe'nin duvarlarına asarlardı. 'Muallakat-ı Seb'a' adı altında toplanmış olan eserler bu zümredendir. Nitekim, cahiliye ozanlarından olup Kâbe duvarlarına şiirleri asılmış olan İmret-ül-Kays'in bir manzumesinde görülen, "Geberesice insan nimete ne kadar da kâfirdir ya" beyti, Abese suresinin 17'nci ayetinde, "Geberesice insan (Rabbine karşı) ne kadar da kâfirdir ya!" şekline girmiş görülür.

Hz. Muhammed, yapmış olduğu gazaları öven ve betimleyen Kâ'b bin Malik'in şiirlerinden de yararlanmıştı. Kaside-i Bürde adlı şiirin sahibi olan Kâ'b bin Zuhayr, evvelâ Peygamberi hicvetmiş, bu yüzden Hz. Muhammed, onun öldürülmesinde günah olmayacağını bildirmişse de, ozan, Hicret'in yedinci yılında mescide gelerek hem Peygamberin, hem de İslâm olan Kureyşlilerin lehinde pek beliğ bir kaside okuyunca, Peygamber, kendi maşlahını çıkarıp onun sırtına giydirmiş ve fazlasıyla memnun olarak onun eski suçunu bağışlamıştır. Ozanlara karşı bu duygular içinde olan Peygamber, onların Müslümanlığı baltalayanlarıyla kendisine ozan sıfatını vermiş ve peygamberliğini yermiş olanlarına karşı, şiirin aleyhinde bulunmaktan çekinmemiştir; bir hadisinde, *"Birinizin içi, irinle dolup harap olması, kendisi için, şiirle dolmasından daha hayırlıdır"* demiştir. Kur'anda ozanlardan söz eden ayrı bir sure de vardır. O surede de şöyle denmektedir: *"Ozanlara azgınlar tabi olurlar. Onların her alanda nasıl dolaştıklarını ve yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmüyor musun? Fakat iyi işler işleyen, iman eden ve Tanrı'yı çok zikreden ve* (Peygambere) *zulmedildikten sonra ona arka çıkanlar müstesnadır"* (Şuara, 224-227). Bu ayetten de anlaşılır ki, ozanlar pek de övülmemiş olmakla birlikte, iman eden, iyilik yapan ve Tanrı'yı hatırından çıkarmayan ozanların, yani dine hizmet edenlerinin aleyhinde bulunulmamıştır. Arap şiiri, genellikle hamasiyat, garamiyat (kahramanlık ve aşk) gibi konulara önem verdiği için dinsel konuları içeren yapıtlar daha çok sonraları başlamış, özellikle şeriatçılar, kadın aşkından söz edenleri türlü nedenlerle yermişlerdir. Hz. Ömer'in bir kadın için şiir yazmış olan bir Arap ozanını kırbaçla döğdürdüğü de bilinmektedir. Kur'anın aruz vezninc uyan bazı ayetleri de vardır. Kutsal metinlerin şiir ve edebiyatla derinden bir

ilgisi olmamakla birlikte[1], onun insanlara hak dinini telkin edebilmek için, geçmiş kavimlerin küfür ve isyanlarıyla akıbetlerini kısa çizgileriyle hikâye etmek ve birtakım önemli örnekler vermek, mecazlardan ve özellikle benzetmelerden yararlanmak gibi edebî bazı özelliklerden yoksun olmadığı açıkça görülür: *"O kâfirler, yaygaradan başkasını duymayan bir kulakla haykıranın haline benzer; sağırdırlar, dilsizdirler ve akıl da etmezler"* (Bakara, 172). Kötülük işleyenlerin yüzleri, *"Gece, parçalarından kaplanmış gibi kapkaradır"* (Tevbe). İman edenlerle kâfirler, *"Kör ve sağır olanla gören ve işitene benzerler; hiç bunlar, birbirine eşit olur mu?"* (Hud, 25). Putlarla Tanrı mukayese edilirken denilir ki: *"Bir şeye gücü yetmeyen tutsak* (köle) *ile ona gizli veya açık nafakalar veren ve kendisine güzel rızklar verdiğimiz kimse ile eşit olur mu? Dilsiz, bir şeye gücü yetmeyen ve sahibine ağırlıktan başka bir şey olmayıp nereye gönderilse bir hayra yaramayan adamla, adaleti emreden ve doğru yola giden kimse birbirine eşit olur mu?"* (Nahl, 76).

Arapların hayatında rüzgâr, su, bulut, ateş, serap... vb. önemli bir yer tutar; bunlar, türlü vesilelerle ayetlerin bedîî ve edebî ifadesinde yer alırlar: *"Rablerine küfredenlerin eylemleri, fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetiyle savrulan küllere benzer; kazandıklarından ellerine bir şey geçmez"* (İbrahim, 19); *"Tanrı, yağmurunun önünde müjdeci yollar; bunlar da ağır bulutları hafif bir şeymiş gibi yüklenirler; biz onları ölmüş bir şehre yollarız; ona su indirir ve oradan her çeşit meyveler çıkarırız; ölüleri de böyle çıkaracağız"* (Âraf, 57). Bir temsil olarak sudan faydalanan ayetler de çoktur: Firavun, kıyamette kavminin önüne düşer ve onları, *"Suya götürür gibi"* ateşe götürür (Hud, 98). Kur'an Tanrı'dan başkasına ve aşağısına yapılan duaların kabul olunmadığından söz ederken der ki: *"Onlar, ancak ağzına gelsin diye iki avcunu suya doğru açana benzerler, fakat su onlara ulaşamaz, kâfirlerin duası bir sapıklıktan ibarettir"* (Ra'd, 15); *"Tanrı'ya, ahret gününe inanmadan gösteriş için malını dağıtan adam, üzerinde az toprak bulunan bir kayaya benzer; şiddetli bir sağanaktan sonra kaya, yalçın bir halde kalır"* (Bakara, 265); *"Fakat Tanrı rızasını aramak, kendilerini veya kendilerinden bir kısmını Tanrı yolunda korumak için mallarını nafaka olarak verenler, bir tepedeki güzel bahçeye benzerler ki, kuvvetli*

(1) *Gazali*'den başlayarak birçok İslâm bilginleri, musikinin aleyhinde bulunmamış, tavsiye etmişlerdir. Kur'anın müzikal bir ahenkle okunmasını bildiren hadisler de vardır. Kur'anın para karşılığında değil, Tanrı rızası için, dinsel bir zevk ve görev olarak okunmasını isteyen Peygamber, *"Kur'an okuyunuz, fakat ondan yemeyiniz»* demişse de, ekonomik nedenlerle, bu buyruğa aykırı fetva verenler çıkmış, okuyanları ve dinleyenleri tinsel ve mistik hazlardan yoksun bırakan bir çeşit din tüccarlarının türemesini sağlamışlardır. Oysa büyük mezhep imamları, ölü evlerinde, mezarlıklarda... Kur'anın para karşılığında okunmasını uygun bulmamışlardır; fakat, dinsel görevleri de yaşamak için bir aracı olarak kullanmayı meslek edinenler, bu kutsal işin de yasal hilesini bulmuşlar, *"Siz bağışladınız, biz kabul ettik!"* anlamına gelen Arapça tekerlemelerle ve para karşılığının *Hatim indirmeyi* âdet edinmişlerdir. Kuşkusuz bu okumalarda, kutsal metinler estetik değerlerini bütünüyle yitirirler, okuyanlar da dinleyenler kadar bunalmış olurlar. *Hz. İsa* daha çok evvel *"Parasız aldınız, parasız veriniz"* (*Meta İncili:* X, 8) diyerek vaazlar ve dinsel görevler için para almayı yasaklamışsa da Hıristiyan din adamları da bu buyruğa uymamaktadırlar.

bir sağanak inince yemişleri iki kat olur" (Bakara, 266); *"Küfredenlerin işledikleri, engin çöldeki serap gibidir; susayan, onu su zanneder ve ona vardığı zaman bir şey bulamaz, yanında Tanrı'yı bulur; o da ona hesabını sorar; ya da derin bir denizdeki karanlık gibidir; onu bir dalga bürür, üstünden bir dalga daha, üstünden bir bulut ve öyle karanlıklar ki, birbiri üstüne, elini çıkardığı zaman onu görmez"* (Nur, 39-40); *"Binasını takva ve Tanrı rızası üzerine kuran mı, yoksa bir sel ağzındaki uçuruma kurarak cehenneme yuvarlanan mı daha hayırlıdır?"* (Tevbe, 109). Süleyman peygamberin cinleri, kendisine, *"Havuz gibi tepsiler yaparlar"* (Sebe, 13). İçinde su bulunan daha birçok ayet ve hadis vardır: Sa'd bin ebi Vakkas'ın nakletmiş olduğu bir hadiste de, Hz. Muhammed, yüksek bir yerden Medine'yi seyrederken demiştir ki: *"Benim gördüğüm tehlikeleri siz görebiliyor musunuz? Ben evlerinizin aralarına dökülen fitne yerlerini, yağmur sellerinin açtığı yarlar gibi görüyorum"*. Bir ayette de suların güzel bir simge (sembol) halinde coştuğunu görürüz: *"Bundan sonra yürekleriniz katılaştı, taşlar gibi oldu, ondan da daha sert oldu; zira, onların içinden nehirler kaynayanı vardır; onların çatlayarak bağrından sular fışkıranı vardır ve Tanrı korkusundan yuvarlananları vardır"* (Bakara, 74).

Kur'anın temsillerinde hayvanlar da önemli bir yer tutarlar. Örneğin, ölülerin şöyle dirilecekleri bildirilir: *"Gözleri düşkün düşkün çıkanlar; yayılmış çekirgeler gibi çağırana koşarlar"* (Kamer, 7); *"Cehennemin kıvılcımları güya sarı develerdir"* (Müraselât, 33-34). Aynı surede bu kıvılcımlar köşke de benzetilir. Fil ashabını, Tanrı, *"Güve yemiş ekin yaprağı gibi mahvetmiştir"* (Fil, 5). Kendi kaprislerini Tanrı sayanlar, *"Dört ayaklı hayvanlar gibi, belki de onlardan daha şaşkındırlar"* (Furkan, 44). Bir hadiste de şöyle deniliyor: *"Mescitte lakırdı, iyi halleri, hayvanın ot yediği gibi yer"; "Yüce Tanrı'dan başkasını veli tutanların hali örümcek gibidir; onun bir evi vardır ama, evlerin çürüğü örümcek evidir, bilselerdi"* (Ankebut, 41). Cennetteki huriler de şöyle nitelendirilir: *"Onların tenleri, sanki devekuşu yumurtası gibidir"* (Saffat, 49). Ebu Hüreyre' nin nakletmiş olduğu bir hadiste, yılandan yararlanılmıştır: *"Tanrı'nın kendisine mal verdiği kimse, o malın zekâtını vermezse; kıyamet gününde, zekâtı verilmemiş olan mal, sahibi için pek zehirli bir yılan haline getirilir; bunun, iki gözü üstünde iki nokta vardır. Bu azgın yılan, kıyamet gününde, mal sahibinin boynuna gerdanlık yapılır; sonra yılan, sahibinin çenesini iki tarafından yakalar; sonra da, ben senin malınım, ben senin hazinenim,* der". Âdeta meşhur Laocoon heykel grubunun bir parçasını canlandıran bu hadisi, Âli İmran suresinin 180'inci ayeti de tekrarlar. Yine Ebu Hüreyre'nin naklettiği bir hadiste, *"İman, yılanın kovuğunda toplandığı gibi, Medine'de toplanır"* denilmektedir. Cennette, *"Sedeflerinde saklı inciler gibi gılmanlar, etraflarında dolanır dururlar"* (Tur, 24); *"Kendilerine Tevrat yükletildiği halde, onu yüklemeyenler, ciltlerle kitap taşıyan eşeğe benzer"* (Cum'a, 5); *"Ayetlerimizi yalanlayan ve bunlara kibirlenenlere, gökyüzünün kapıları açılmaz; onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremezler"* (Âraf, 40); *"O, üzerine yürüsen de bıraksan da, dilini sarkıtarak soluyan köpeğe benzer"* (Âraf, 176). Dünyadayken kendilerine verilmiş olan öğütleri tutmamış olanlar, *"Aslandan kaçmakta olan ürkek yaban eşeklerine benzerler"* (Müzemmil, 50-51). Ebu Hüreyre'nin anlattığı

bir hadiste de şöyle bir benzetme vardır: *"Nefsim elinde olana ant içerim ki, ben birtakım adamları, yabancı devenin yalaktan uzaklaştırıldığı gibi, havuzumdan kovacağım".*

Bu çeşit benzetmeler arasında bitkiler de unutulmuş değildir: *"Üzerlerine uğursuz bir günde sürekli ve sarsan bir soğuk rüzgâr salıverdik; insanları kökünden devrilen hurma kütükleri gibi yolar"* (Kamer, 19-21). Bir başka surede de aynı benzetme vardır: *"Sanki içi boş hurma kütükleriymişler gibi yere serilmiş ölü bulurdun"* (Hakka, 6-7). Cehennemdeki zakkum ağacı da, *"Öyle bir ağaçtır ki cehennemin dibinde biter; meyvesi sanki şeytan başları gibidir"* (Saffat, 64-65); *"Tanrı, sizi yeryüzünden bitki tarzında yetiştirdi"* (Nuh, 17). Ebu Said-i Hudrî'nin naklettiği bir hadiste de şöyle denilir: *"Cennet ehli cennete, cehennem ehli cehenneme girer. Tanrı kimin kalbinde bir hardal tanesi ağırlığınca iman varsa, onu* (ateşten) *çıkarınız diyecektir. Bunun üzerine onlar, simsiyah oldukları halde çıkarılıp hayat nehrine atılacaklar ve orada sel uğrağında kalan reyhan tohumları nasıl biteceklerse, öyle biteceklerdir. Bunların sapları, salınarak nema bulduklarını görmez misiniz?".* Bir başka surede de, yine hurmadan yararlanılmıştır: Tanrı'dan başkasına yapılmış olan dualardan istenilen şeyler, *"Hurma çekirdeğinin üzerindeki zar kadar bile bir şeye sahip değildir"* (Fatır, 14). Bir başka hadiste de şöyle bir benzetme vardır: *"İman eden taze ekin gibidir, rüzgâr estikçe yatar, fakat yine doğrulur, kalkar. Kâfirse, çam ağacına benzer, rüzgâr estikçe gürler, ama bir kez yıkılırsa bir daha kalkamaz".* Şu benzetme de güzeldir: *"Hoş kelime, kökü sabit ve dalı gökte olan ve Tanrı'nın izniyle daima meyveler veren hoş bir ağaç gibidir; kötü sözse, toprak üstünde koparılmış fena bir ağaca benzer"* (İbrahim, 24-26). Hz. Muhammed'in hayalinde ip sözcüğünün de önemi vardır: Ebu Said-i Hudrî'nin anlattığı bir hadiste, *"Tanrı'nın kitabı, gökten yere uzanmış Tanrı'nın ipidir"* denilmektedir. İp kavramı Kur'anda da vardır: *"Hepiniz bir Tanrı ipine sımsıkı tutunun, birbirinizden ayrılmayın!"; "Bir ümmet, diğer bir ümmetten daha verimli olduğu için, aranızda yeminlerinizi bir hile ittihaz ederek o ipliğini kat kat kuvvetli büktükten sonra sökmeye çalışan kadın gibi olmayın!"* (Bakara, 256). Küfredenlerin, *"Bu dünya hayatında yapmakta oldukları masraflar, bir rüzgâr meseline benzer ki, onda kavurucu bir soğuk vardır; nefislerine zulmeden bir kavmin ekinine sataşmış da onu mahvetmiştir"* (Âli İmran, 114). İman eder gibi görünüp de iman etmeyen müraileri ve imanla alay edenleri betimlerken şöyle deniliyor: *"Onların hali, karanlık bir gecede ateş yakan, fakat ateş etrafı aydınlatınca, Tanrı tarafından ışınları götürülüp hemen karanlıklar içinde görmez bir halde bırakılan kimselerin haline benzer"* (Bakara, 17); *"Tanrı, kendi yolunda kurşundan bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever"* (Saf, 4); *"Münafıklar,* (birbirine) *dayanmış keresteler gibidir"* (Münafıkun, 4). Cabir'in naklettiği bir hadis de güzeldir: *"Medine, demirci körüğü gibidir, temizi elle koyar, kiri, pası, dışarı atar"; "Onlara bir sayha yetti, hemen sönmüş ateş gibi oldular"* (Yasin, 29); *"Biz de onları süprüntü gibi yok ettik"* (Müminler, 41); *"Sana bağlanan imanlılara kanadını indir"* (Şuara, 214). Tanrı, insanı, *"Saksı gibi kuru çamurdan yarattı"* (Ramazan, 37); *"Yeryüzü ve dağlar, sarsıldığı gün, dağlar çökerek kum kümeleri gibi olacaktır"* (Müzemmil, 14). Küfürden ayrıl-

mayacak olanlar, *"Çocukları, ak saçlı ihtiyarlara benzetecek olan"* günden nasıl korunacaklar? (Müzemmil, 17); *"Gök yarılıp kızarmış gül renginde, kırmızı sahtiyan gibi olduğu zaman"* (Rahman, 37); *"Gökyüzünün değirmen taşı gibi döndüğü, dağların bir yürüyüşle yürüdüğü günde"* (Tur, 9-10); Hz. Muhammed, namaza durduğu zaman, *"Cinler, onun etrafında keçe gibi sıkı bir kalabalık"* teşkil ederler (Cin, 19).

Bu müteşabih ayet ve hadisleri, daha da çoğaltmak ve güzellerini seçmek kolaydır. Zira, gerek Kur'anda, gerek hadislerde, güzel sanatların hepsi için başarılı örnekler vardır. Bütün bunlara dikkat edilirse, daima Mekke ve Medine ile bunların dolaylarında ve nihayet Arabistan'da görülebilen varlıklardan faz-lasıyla yararlanılmış olduğu görülür. Bunlar, telkin edilmek istenen düşünce ve inançları, daha anlaşılır ve daha etkili bir duruma getirme bakımından pek yararlı olmuşlardır. Bildirilmiş olan konular, su, rüzgâr, ip, hurma, serap, şim-şek, yağmur, yılan ve diğer bitki ve hayvanlar gibi hayal gücünün yaratıcı faa-liyetinden çok duyuların deneylerinden edinilmiş izlenimlerle çöl adamlarının anlayabilecekleri somut düşünceler haline getirilmiştir. Bunun en esaslı nedeni, Hz. Muhammed'in ozanlığa heves etmemesi yani, hasımları üzerinde ozan-mış gibi bir etki yapmaktan çekinmesidir. Zaten bu gerçekçi ve pratik zekâlı yüce insandan türlü estetik hayaller beklemek de yersiz ve gereksizdir. Kur'anın kendi belâgati, her türlü estetik yapmacıkların üstündedir. Fakat bu belâgati, öteki ulusların Araplar kadar kavrayabilmeleri olanaksızdır. Zira, her dilin fo-netik değeri, ancak o dilin sahibi olan uluslar için estetik bir anlam taşır.

Özetle diyebiliriz ki, Hz. Muhammed, güzel sanatlardan hiçbirini dolaylı ya da dolaysız olarak yermiş değildir. Araplar Müslüman olmadan önce, put-lara taptıklarından onları, bu çok tanrılı inançtan uzaklaştırmak için, İslâmın, gerçekte soyut, fakat sahib olduğu nitelikler bakımından somut ve evrensel bir gücün simge ve kavramı olan Tek Tanrıya inandırmak gerekti. Bu amaçla, peygamberin, resim ve heykelleri yasaklar gibi olan bazı hadisleri ile öykülerin-den söz edilmiştir. Daha çok kendisinin ölümünden sonra, bazı mezhep kurucu-larıyla tefsirciler, putatapma alışkanlığını diriltir korkusuyla, plastik sanatların bir kısmına ve sefahatı artırır kaygısıyla musikiye karşı tepki gösterdilerse de Emevîlerle Abbasîlerin egemenlik dönemlerinde, özellikle saraylarda bu sanat-ların her çeşidine yer verildi; saltanat görkemini artırdığı, göz ve kulak zevkini kandırdığı için süsleme sanatlarında geometriden esinlenildi, hattatlık, oymacı-lık, kakmacılık, kabartma işleri, mermer, maden, tahta ve seramik işçiliğine ve musikinin her dalına önem verildi. Paganizma dönemlerinden kalan saraya, kent ve tapınakların kalıntılarından, başlıklarıyla birlikte getirilmiş sütunlardan da faydalanıldı; daha çok çiçek ve yaprak gibi bitkisel konularla kuş, hayvan ve pek seyrek olarak da insan resim ve heykelleri yapıldı. Bunun nedeni, insanları estetik zevklerinden yoksun bırakma olanağının bulunmaması, Kur'anda açık-tan açığa bu sanatları yasaklayan bir ayetin bulunmaması, bu yüzden de büyük imamların yorumlama, fetva ve içtihatlarının başka başka oluşudur. Bağnaz düşünürlerin, halkı bu sanatlardan uzaklaştırmak için uydurdukları trajik ve gü-lünç masallar, Müslümanlığın Hıristiyanlık kadar etkili olmasına engel olduğu gibi, İslâm âleminde rönesansın doğmasına da engel olmuştur.

Kur'andaki bazı ayetlerde görülen suret sözcüğü ile bu ayetlerin gerçek anlamlarını kavrayamayan Tanrıbilimciler, ahlâkın bozulmaması ve Tek Tanrının yaratıcılık sıfatına ortaklık edip günaha girilmemesi için, bu sanatlardan uzaklaşmayı önermişlerdi. Onların bu konuda dayandıkları ayetlerin bazıları şunlardır: *"Sizi yarattıktan sonra size suret verdik..."* (Âraf, 11); *"Döl yataklarında sizi dilediği gibi betimleyen* (tasvir) *Odur..."* (Âl-i İmran, 6); *"Ey iman edenler, şarap, kumar, put ve fal, ancak şeytanın fena edimlerindendir; kurtuluşa ermek için bunlardan kaçınınız"* (Maide, 90); *"O, yaratan, var eden, suret veren Tanrıdır"* (Haşr, 24); *"Arzı ve gökleri hak ile yarattı; size suret verdi ve suretinizi güzelleştirdi..."* (Tegabün, 5).

Yine Müslümanlığın başlangıçlarında musikiye karşı da bir direnme başlamışsa da, sonraları, Arapların egemenlik alanı genişledikçe yine Bizans ve İran'ın etkisiyle türlü şarkılar ve çalgı araçları benimsenmiş ve musiki kuramları üzerinde Al Kendi, Farabi, İbn Sina... vb. gibi filozoflar önemle çalışmışlardır. Hz. Muhammed'in hasımlarına karşı ozanlarına makamla, Müslümanlığı ve kendini öğen kasideler ve düşmana karşı yergilerle yiğitlik şiirleri okuttuğu bilinmektedir. O, özellikle Hassân adlı ozanın şiirlerini şarkı makamlarıyla inşad etmesinden hoşlanırdı. Musiki, şarkı ve dans gibi sanatlara dil uzatanlar, bunların insanları eğlence ve sefahata sürükleyerek dinden ve ahlâktan uzaklaştıracağı kanısında olan bağnaz ve yobaz din adamlarıydı. Fakat bir yndan Hz. Muhammed'in güzel sese ve Kur'anın ahenkle okunmasına verdiği önem, bir yandan da Müslümanların, öteki uluslardaki farklı kültür ve uygarlıklarla ilişki kurmaları, musikiyi haram sayanları da yenilgiye uğrattı. Zaten Peygamber, yukarlarda da belirttiğimiz gibi güzel sesle Kur'an okuyanları beğenir, Sa'd ibn Ebu Vakkas'ın anlattığı bir hadise göre, *"Ahenkle* (teganni) *Kur'an okumayan bizden değildir"* demişti. Fakat yıllarca, büyük mezhep kurucuları arasında bile, Kur'anın müzikal bir nota ile okunmasının caiz olup olmadığı tartışma konusu olmaktan kurtulamamıştır[1].

İslâm bilginleri arasında da plastik sanatları dine aykırı bulmayan seçkin ve olgun Tanrıbilimciler yetişmiş olsaydı, Müslümanlık da, türlü mitleriyle, kahramanlarıyla, uygarlık ve tarihivle, başka ulusların ruhlarına daha geniş ve somut ölçüde sokulabilir ve yayılabilirdi. İnsanları estetik hayal ve hazlardan yoksun bırakma olanağı bulunmadığı içindir ki, İslâm âleminde hattatlık, tezhip, oymacılık, sedef işçiliği... vb. gibi, daha çok geometri ile bitkilerden ilham alan sanatların yanıbaşında minyatürcülük hayli ilerlemiş, dinsel edebiyatın mistik telkinleri, tinsel ve kutsal hayatın devamına önemli etkiler yapmıştır. Bunu, türlü tarikat önderlerinin divanları ve onların kurmuş oldukları tekkeler açıkça kanıtlar.

Gerçekte resim ve heykelin dinimizce yasaklanmış olduğunu bildiren hiçbir kutsal belge yoktur. Kur'an, ancak tapılan somut ve canlı şekillerin, yani putlarla suretlerin aleyhinde bulunmuştur. Bugün artık böyle maddesel simgelere tapacak denli cahiliye dönemindeki Arapların seviye ve anlayışında bu-

(1) Dr. Bahriye Üçok, İslâm Tarihi: Emeviler - Abbasiler (Ankara, 1968, s. 143-161).

lunan hiçbir Müslüman var olmadığı için, güzel sanat eserlerinin her çeşidine izin veren ayrı ve yeni bir şer'î içtihada bile ihtiyaç yoktur. Hatta bize göre, artık ulusal edim ve eylemler için olduğu kadar da güzel sanatların her dalı ve düşüncelerin her çeşidi için, aklı, deneyi, bilimi ve dünyanın bugünkü gidişini görmezlikten gelerek, kutsal kitaplardan fetvalar ve direktifler aramak gibi çağdışı, kısır ve gereksiz inatlardan vazgeçmelidir. Din, iman edenlerin ruhsal yaşamlarına kuvvet veren işlemler ve inançlar toplamıdır. Onu artık dünya işlerini düzenleyen ebedî kanunlar saymakla, ne insanın mutluluğu, ne de toplumların esenlik ve barış içinde yaşamaları sağlanabilir. Bu itibarla insana güven veren ve hayatı güzelleştiren her eser ve edim, Yüce Tanrı'nın emri olduğu için değil, kendiliklerinden iyi, güzel ve doğru oldukları için Tanrı tarafından da beğenilir diye düşünmekte sonsuz yarar vardır. Nesnel olarak gözlenirse anlaşılacaktır ki, insanlar, Tanrı emirlerinden pek çoğunu uygulamakta bir yarar görmeyerek terk etmişlerdir; daha da ileri giderek, Tanrı'nın dilemediği bazı edimleri de cesaretle uygulamışlardır. Bu itibarla kutsal kitaplar, güzel sanatları açıkça yasaklamış olsalardı bile, uluslar, estetik zevklerin ve layik ülkülerin baskısı altında, taş ve mağara dönemlerinden beri vazgeçemedikleri bu çeşit eserleri meydana getirmeye devam edeceklerdi. Zira dinlerin, insan işlerine karışma yetkileri sarsılmış ve onlar, uygarlığı, kendi dar sınırları içinde dondurma hak ve gücünü yitirmişlerdir.

(Burada ozan Behçet Kemal Çağlar'ın İsrailiyat dışında kalan Kur'an surelerinin önemli bir kısmını 'Kur'andan İlhamlar' (1966) adıyla ruhsal ahenk ve yüce anlamlarını yitirmeksizin manzum olarak dilimize çevirmeyi denemiş olduğunu bildirmekte yarar görmekteyim.)

IV

KUR'AN VE İNCİLLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Hiçbir eser, içinde yayımlanmış olduğu çağın anlayış, düşünüş, inanış ve yaşayışının bazı izlenimleriyle anılarından kendini kurtaramaz. Zira, her eserin yazarı, bir toplumun evlâdıdır; o da, toplum içinde yaşar ve toplumun ilişkide bulunduğu diğer toplumlardan gelmiş olan bilgi, teknik, düşünce (fikir) âdet ve geleneklerin atmosferi içinde yetişir; ataların ve yaşamakta olanların görenek ve törelerinden, hatta kutsal inanç ve bilgilerinden tamamıyla kurtulabilmiş, yepyeni bir ülküyü ve bunun örgütlerini savunabilmiş olan tek eser yoktur denebilir. Bu gerçekten, kutsal kitapların kurtulmuş olduğunu sanmak hatadır. René Grousset, 'L'Hommet et son Histoire' (Paris, 1954) adlı eserinde şöyle der: «Hintçilik (Indianisme) ve Çincilik (Cinologie) ile İslâmsal incelemeler, bize Asya'da hissedilir bir şekilde bizimkine (yani, Batı'dakine) eşdeğer geniş bir hümanizmin (humanisme) vaktiyle var olduğunu ve hâlâ da devam ettiğini öğretmiştir. Şüphesiz ki, bunlardan biri, Arap-Fars hümanizmasıdır; ve bunların Akdeniz uygarlığıyla o denli sıkı bir ortaklığı vardır ki, bunları birbirinden ayırmak güçtür. Nitekim, Kur'an da Tevrat ve İncillerle aynı familyadan olarak aynı Tanrı tarafından vahyedilmiş ve Arap felsefesi, Yunan felsefesinin bir dalı olarak ilerlemiştir» (s. 29-30).

Hz. Muhammed'in, ümmîlik sıfatına karşın —onun bilgi kaynakları hakkındaki bahiste görüldüğü gibi— içinde yaşamış olduğu toplumda yaygın bulunan ve belki de birçokları, halk bilgisi şeklinde ağızdan ağza dolaşan Peygamber öykülerini ve öteki dinlerin önemli inançlarıyla ibadet şekil ve tarzlarını dinlemiş, işitmiş ve görmüş olmasını reddetmek, onun büyük ve yüce dehasını küçümsemek olur. Saçma (batıl) ve eskimiş inançları değiştirmek, onların yerine hakkı, gerçekliği ve yeniyi getirmek gibi büyük bir ödevle görevlendirilmiş olduğunu kavramış olan bir zekânın, neleri yıkmak ve yıkılması gerekenin neleri kusurlu, geri ve yeni gereksinmelere yetersiz olduğunu bilmek, onun en doğal eğilimini teşkil eder. Müslümanlık gibi, çıktığı dönemdeki toplum hayatını, yeni ve yüce bir disiplin altında organlaştırmış olan bir dinin kurucusu, ne yaptığını bilmeyen, sadece mistik ilhamların baskısı altında işleyen bir robot olamazdı. Ulu Tanrı ona, ne yapmak, nasıl yapmak, nelere başvurmak; neleri yıkmak, insanları hangi ülkülere bağlamak gerektiğini kavrayacak bir zekâ, yetenek ve irade bağışlamış, üstelik de mistik sezgilerle ona en büyük yardımı esirgememiştir. Onun asıl büyüklüğü, bu seçkin ve üstün yaradılışında gizlidir. Bu itibarla, Hz. Muhammed'in kendi toplumsal çevresiyle zi-

yaret etmiş olduğu şehirler ve görüştüğü insanlardan pek çok şey dinlemiş ve öğrenmiş olmasını, kendisinin peygamberliğini küçülten ya da tehlikeye sokan bir olay değil, tersine, büyülten bir gerçeklik gibi kabul etmek ve onu bu açıdan incelemek zorunludur.

Her şeyden önce, Peygamberimizin Hıristiyanlık ve Yahudilik hakkındaki bilgisi, hem sudan, hem de mutlaka Tanrı tarafından öğretilecek kadar kimselerin bilmediği yüksek ve gizli gerçeklik gizlerinden de değildir. Şu ayetlerde saklı olan gözlemde, bunun izlerini bulabiliriz: *"Halktan, iman edenlere düşman olanların en şiddetlisini, herhalde Yahudilerle müşriklerde bulacaksınız"*, iman edenlere *"düşman olanların en şiddetlisini, her halde Yahudilerle müşriklerde bulacaksınız"*, iman edenlere, *"dostlukla yakın olanları da, her halde, biz Nasranîyiz divenlerden bulacaksın; bunların içinde keşişler ve rahipler vardır ki, bunlar kibirlenmezler; peygamberlere indirileni dinledikleri zaman, tanısık çıktıkları hak dolayısıyla gözlerinden yaşlar akarak"*, onların, *"Ey Rabbimiz, iman ettik, sen bizi şehadet getirenlerle beraber yaz, dediklerini görürsün"* (Maide, 82-83).

Bu ayetlerden de anlaşılacağı gibi, Hz. Muhammed, ömrü boyunca rahip, kilise, haham, sinagog... vb. gibi din adamlarıyla tapınaklarını görmemiş değildir. Onun, İncilleri okumamış olduğu bir gerçektir. Cünkü o tarihlerde kutsal kitaplar henüz İbranice ve Yunanca idiler; Peygamberin bu dilleri olduğu kadar da okumayı tam olarak bilmediğine inanmak zorundayız[1]. Bununla birlikte, örneğin Hz. İsa'nın doğumu ve ölümü hakkında Kur'anda görülen bilgiler, o dönemde halk arasında dolaşan, Maniheizme bağlı olanlarla Saint Basil'e mensup olanların inanclarına benzemektedir. Hz. Muhammed, bu çeşit bilgileri seyahatlerinde, Arabistan'ın birçok bölgelerine yerleşmiş bulunan Hıristiyan ve Yahudilerden dinlemis olabileceği gibi, hasımlarıyla yapmış olduğu tartışmalar esnasında da, onlardan duymuş olabilir. Mekke'de ise, bilindiği gibi, Araplarla bu tektanrıcı kavimler, hemen daima dostça ticaret ilişkileri kurmuşlar, aynı çevrede komşuluk ve arkadaşlık etmişlerdir. Avrıca da Mekke'de, savaşlarda tutsak edilmiş bazı Hıristiyanlarla buraya göç etmis bulunan Gassanîlerin de bulundukları bilinmektedir! Vakıa Kur'anda, *"Onların, bunu ancak bir insan öğretiyor, dediklerini gerçekten biliyoruz"*; oysaki, *"O zannettikleri adamın dili yabancıdır; bu ise* (Kur'an) *açıkça Arapçadır"* (Nahl, 103) denilerek Peygamberin hiç kimseden bir şey öğrenmediği bildiriliyorsa da, burada saklı olan gerçek, Hz. Muhammed'in yabancı bir öğretmenden ders almamış olmasıdır; yoksa, kendisinin, eşya ve olayları incelemekten ve onlar üzerinde düşünmekten, nihayet görüşmüş olduğu insanları asla dinlememiş olmasından söz edilmemektedir. Nitekim dünya malına değer vermemek, kâfirlerin gururlarıyla keyfe karşı olan düşkünlükleri hakında ağır hükümler vermek, lâubalilik, şaka, boşboğazlık gibi hareketlerin aleyhinde bulunmak, köleliği reddetmek ya da

(1) Ömer Rıza Doğrul, *Hz. Muhammed*'in özellikle son zamanlarında okuyup yazmayı öğrenmiş olduğunda İslâm yorumcu ve hadisçilerinin ittifak etmiş olduklarını kaydeder (*Tanrı Buyruğu*, c. I, s. 633).

köle hakkına saygı göstermek[1], günahların kefareti bakımından sadakaya önem vermek, cennet betimlemeleri (tasvir), huriler... vb. hakkındaki inançlar, Süryanîlerin kilise kitaplarında da savunulmuş konulardır ki, bunlar, Hz. Muhammed'in de üzerinde durduğu önemli dogmalardır. Hz. Musa'nın On Buyruğu (Décalogue) ile Tevrat'ın Lavililer bölümünde (XIX) önerilen ahlâk kuralları, Kur'an ve hadislerde dağınık da olsa, aynıyla savunulmuştur; zaten ölüyü kefenlemek, ölüye dua okumak, domuz eti ile kesilmemiş hayvanları yememek gibi emirleri veren ayetler ve inançlar da Yahudilikten Müslümanlığa geçmiştir.

Hz. İsa'nın bir bakireden doğuşu hakkındaki, *"O* (Meryem) *bana hiçbir insan dokunmamıştır, benim nasıl bir oğlum olur? Ben iffetsiz de değilim, dedi; o* (kutsal ruh), *dedi ki, bu böyle olacak; zira Rabbim, bu benim için kolaydır; biz onu, insanlara bir kılavuz ve tarafımızdan bir rahmet kılacağız ve bu iş olup bitmiştir, dedi"* (Meryem, 20-21); ve, *"İffetini koruyan İmran kızı Meryem de* (zikretti), *bunun için biz kendisine ruhumuzdan üfledik"* (Tahrum, 12) gibi ayetlerde, Hz. Meryem'in kutsal ruhtan gebe kaldığı bildirilmektedir. Bu olay, İncil'de de, *"Meryem ise, meleğe, bu nasıl olabilir, çünkü ben erkek bilmem; melek de ona karşılık olarak, üzerine kutsal ruh gelip yüceliğin kudreti sana gölge olacak ve bu nedenle senden doğacak kutsal kişiye Tanrı'nın Oğlu denecektir"* (Luka, 34 vd.) sözleriyle ifade edilmiştir ki, aynı düşünceyi anlatmakta, hatta son cümle müstesna olmak üzere bir ifade benzerliği bile görülmektedir.

Kur'andaki Hz. İsa ve Hz. Meryem öyküleri, Hıristiyanlıktakinden pek az farklı görünmektedir; bunu, yeni bir dinin eski dinden farklı olması gerektiği için zorunlu bulmak gerekir. Hıristiyanlıktaki havariler, Hz. İsa'nın kefili oldukları gibi, Hz. Muhammed de kendi ümmetinin kefilidir. Cennetle müjdelenmiş olan on sahabeden bazılarına, Müslümanlık da havari sıfatını vermiş, Müslümanlık da, havarilerin on iki kişi olduklarını kabul etmiştir. Hıristiyan tarikatlarından biri olan Docetin tarikatı Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini reddeder; Kur'an da aynı düşünceyi onaylar (Bu tarikat, milâdın I. yüzyılında kurulmuştur).

Hz. Muhammed'in şaraplı ekmek misteri (eucharistie) hakkında az çok bir bilgiye sahip olduğu şu ayetten anlaşılabilir: *"Havariler, ey Meryem oğlu İsa, dediler, Tanrı bize gökyüzünden yemeklerle dolu bir sofra indirebilir mi? İsa, onlara, eğer iman ediyorsanız Tanrı'dan sakının dedi"* (Maide, 114). Hz. İsa'nın doğuşu, mucizeyi ve kelâm kuramı hakkındaki kilise inançlarıyla, Müslümanlığın bu konulara dair olan bildirileri, önemsiz farklarla birbirine uygundur. Kur'anda Hz. İsa'ya verilmiş olan sıfatlar ve mucizeler, onun Hz. Muhammed'den üstün bir Tanrısal değere sahip olduğunu gösterir; zira, her şeyden önce Hz. İsa, Tanrı'nın ruhundan meydana gelmiş olduğu halde, Hz. Muhammed, açıkça bütün diğer insanlar gibi, anası babası belli bir aile çocuğudur. Hz. İsa'

(1) Daha eskiden, Roma stoacılarından *Senek* (Seneca), *Lusillus'e Mektuplar* adlı eserinde şöyle yazıyordu: "Yanınızdan gelenlerin hepsi, bana sizin kölelerinizle bir sofrada yemek yediğinizi söylüyorlar... Bundan memnun oluyorum ve bundan sizin meslek ve maksadınızı anlıyorum. Vakıa onlar köledirler, fakat onlar insandırlar ve seninle birlikte, senin çatının altında oturuyorlar". Milattan beş yıl evvel doğmuş olan bu filozoftan daha çok önce de köleleri savunmuş olan kişiler yetişmiştir.

nın yerine, kendisine benzeyen birinin çarmıha gerilmiş olması hakkında tefsircilerin vermiş oldukları bilgiler, farkında olmadan Tanrısal adaleti sarsmış olurlar. Kur'anda ve tefsirlerde Hz. İsa ile Mehdi'nin yeniden dünyaya geleceğine dair âdeta mitolojik açıklamalar bulunmaktadır. Denebilir ki Müslümanlar da Hz. İsa'yı beklemektedirler ve bir gün Müslümanlığın sönüp gideceğine inanmaktadırlar. Vaktiyle Şam'daki Emeviye camiinin minarelerinden birinin şerefesinde Hz. İsa'nın gökten indiği vakit kullanması için bir çift sarı pabuç bulundurulduğunu işitmiştim. Genel olarak Mehdi ve kıyamete dair olan İslâm inançları, Hıristiyanlığın mistik edebiyatıyla da ilgilidir. Mehdi ve kıyamet hakkındaki halk inançları da Malheme adı verilen ve elden ele geçerek saklanmış olup Müslümanlıktan önce ve sonra yazılmış birtakım İslâm dinine aykırı eserlerden öğrenilerek gelenek haline getirilmiş ve bilgisiz vaizlere sermaye olmuştur.

İncil'deki Resullerin Amelleri kısmında (IX. bap) görülen mucize ile, Kur'anda Maide suresinde bildirilen mucize de birbirine benzer. Ahdicedid'in (İncil) hadislere daha çok etki yaptığı kabul edilmektedir. Hz. Muhammed'in —mucizeler bahsinde göreceğimiz— çeşitli yemek mucizeleri İncil'deki somunlar ve balıklar mucizesinden esinlenerek ileri sürülmüş gibidir. Hz. Âdem'in yaradılışıyla Hz. İsa'nın yaradılışı hakkında, Kur'anda verilmiş olan bilgiler de birbirine benzetilmişlerdir. Bilindiği gibi Tanrı, topraktan yaratmış olduğu Hz. Âdem'in burnuna üfler, geleneklerse, az yukarda kaydettiğimiz gibi, Meryem'in yakasından üflediğini kabul eder.

Kaynakları İran ve Mezopotamya olan Hz. Âdem'le Hz. Havva efsanesi de, Kur'anla Tevrat'ta az çok farkla birbirine benzerler. Tevrat'ın Tekvin bahsinde, asıl büyük günahı işleyen Hz. Havva'dır; iki kaynakta da cezanın fazlası Havva'ya verilmiştir. Yasak meyveden yeme tarzı, yılanın kandırması... vb. iki kutsal kitapta da çok az farkla aynı dekor ve özellikleri taşır. İblis ya da şeytan hakkındaki bildiriler de, Kur'anda ve İncillerde birbirlerine benzer gibidir. Bunun cennetle ilgisi, bir Hıristiyan geleneğine dayanmaktadır: Mikâil'in melekleri Hz. Âdem'e secde ettikleri halde iblis, Hz. Âdem'in hem genç, hem de aşağı olduğunu ileri sürmüş, kendisinin ışıktan ve havadan, Hz. Âdem'inse topraktan yaratıldığını, bu itibarla kendisine Hz. Âdem'in secde etmesi gerektiğini iddia ederek, verilen secde emrini reddetmiş, bu yüzden hem kendisi, hem de uyrukları (tebaa) yeryüzüne sürülmüş, fakat melekler Âdem'e secde etmişlerdir. Kur'anda da buna benzer bilgiler verilmektedir. Kur'ana göre iblis, hem melek, hem de cindir; aynı zamanda Tanrı ile konuşacak ve onun emirlerine kafa tutacak kadar da Tanrı'ya yakın ve şımarık bir küstahtır ve iblis, cennete yılanın karnında girerek Havva'yı ebedî hayata inandırmıştır. Bütün bu girişimlerdense, Tanrı'nın haberi yok gibidir. Şüphesiz ki burada iblis, insel tutkuların ve açıkça üreme tutku ve içgüdüsünün simgesel bir deyimidir; her iki kutsal kitapta da az çok aynı deyimle aynı nezahet muhafaza edilmiştir.

Tevrat'ta Tanrı, insanı kendi suretinde yaratmış (Tekvin, I, 27) ve yeryüzünün tüm nimetlerini, insanın yararlanması için meydana getirmiştir (Tekvin, I, 28-30). Kur'an da bu haberi onaylar: *"Yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yaratan"* (Bakara, 29) ayetinde olduğu gibi.

Kur'anda adı geçen Mikâil, Tanrı'ya en yakın meleklerdendir. Tevrat'ta

(Daniyal, X, 13 vd.) da adı geçen bu melek, Yahudilerin koruyucusudur. Tevrat'taki Habil ve Kabil öyküsü, Kur'anda bunların adları kullanılmadan geçer (Maide, 27-32) ve iki tarafın tefsircileri de, bu olayı aynı şekilde romanlaştırırlar. Yalnız Tevrat, Kur'anda Habil'in cesedini gömmesi için bir çeşit kılavuzluk ettiği gösterilen kargadan söz etmeksizin, bu öldürme olayını anlatır (Tekvin, IV, 3-8) ki bu efsanenin gerçek kaynağı da Mezopotamya ve İran'dır.

Hz. Musa'ya ait olan bildiriler de, Kur'anla Tevrat'ta bazı farklar olmasına karşın, büyük bir benzerlik gösterirler: Evvelâ Tevrat'ın Huruç bahsinde (VII, 8) anlatılan Harun'un değneğinden Kur'anda söz ettiği gibi Bakara suresinin 60'ıncı ayetinde bildirilen asa ile taştan su çıkarma mucizesi de Tevrat'ta vardır. Tevrat, Hz. Musa'nın kırk gün kırk gece Tur dağında kaldığını kaydeder; Kur'anda da bu peygamberin kırk gece ibadetten sonra kitaba nail olacağı vaat edilir: *"Hani Musa'ya kırk gecelik bir vade vermiştik"* (Bakara, 51). Kur'anda Hz. Musa'nın Firavun'la görüşmesi de, Beni İsrail geleneklerine aykırı değildir. Aradaki farklara karşın, Arapların bu bilgilerden büsbütün yoksun olmadıkları anlaşılmaktadır. Tefsirciler, bunlara birtakım tarihsel bilgi ve söylentileri de ekleyerek mistik hayal gücü süzgecinden geçirmişler ve âdeta kendilerine mal etmişlerdir. Nitekim, Tevrat'ın Çıkış bölümünde söz edilen Hz. Musa'nın mucizeleriyle Kur'anda bu peygambere yükletilmiş olan mucizeler arasında da bir fark yok gibidir. Hz. Harun'un Hz. Musa'ya arkadaş olarak verildiğini bildiren, *"Bana ailemden bir vekil ver* (ve onu işime ortak yap) *de seni yücelteyim"* (Taha, 29-33) ayetleriyle Tevrat'ın Çıkış bahsindeki deyimler, birbirini onaylarlar. Nitekim Âraf ve Taha surelerinde geçen altın buzağıya tapmak ve onu imal etmek hakkındaki ayetler, Tevrat'taki Çıkış bahsinde anlatılmış olanlara uymaktadır. Kehf suresindeki (60-85'inci ayetler) Hz. Musa ile Hızır öyküsü, Gılgamış destanına; İlyas ve İskender öyküsü de, haham Yeşua bin Levi'ye ait Yahudi efsanesine benzemektedir. Âli İmran suresinde, Hz. Musa'nın dünyaya gelişi hakkındaki bilgiler, Çıkış bahsinde geçen (Amram, VI, 20) bildiriler olduğunu zannedenlere karşı, El-Salebî, 'Kısas-al-Enbiva' (Kahire, 1312) adlı eserinde itiraz ederse de, Kur'andaki Âli İmran'ın Meta İncilinde (bap 15) adı geçen Yakub bin Matan olduğu kabul edilmektedir. Şüphesiz, Kur'an ve Tevrat'ta bu konunun da bazı küçük farkları vardır.

Kur'anın Baal hakkındaki bildirisi ise, Tevrat'ta (Mülûk, I) adı geçen Bal' den başka bir şey değildir. Kur'anda adı geçen İlyas peygamber, Tevrat'taki Elia pevgamberdir. Eliya ya da Ellas'ın Yeşua bin Levi ile yapmış olduğu seyahat. Kur'andaki seyahat masalından pek de farklı değildir. Beni İsrail öyküleriyle Kehf suresinde anlatılan öyküde de benzerlik vardır. Kur'anda yaptırılmış olan seyahat, İlyas'a değil Hızır'a yükletilmiştir. Hızır ve İlyas'ın insanlara yapmış oldukları yardıma dair masallar da Beni İsrail'de hemen aynıvla vardır. Bunların mevsim değişmeleriyle ilgili iki simge olduğu da kabul edilir. İlyas, eski Mısır'daki Hermetizm tarikatı dolayısıyla adı geçen İdris'le de karıştırılır. İdris hakkındaki İslâm öyküleri, Tevrat'ın Tekvin bahsinde görülen Henoş'un niteliklerini taşır.

Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'e dair olan ayetler de, bazı farklarla Tevrat'takilere uygundur. Bu konularda İslâm tefsircilerinin ve 'Kasas-i Enbiya'ların söy-

lentileri, Tevrat'ın Tekvin bahsiyle İbranî öykülerinden pek farklı değildirler. İshak peygamber hakkında Hud suresinde verilmiş olan bilgilerle Tevrat'ın Tekvin bahsindeki açıklamalar da birbirini onaylarlar. Saffat suresinde Hz. İbrahim'in kurban edilecek olan oğlunun İshak mı, İsmail mi olduğu açıklanmamakla birlikte, bu haberler de Tekvin bahsinde vardır. Denebilir ki, İbrahim ve İshak öykülerinin kökü, Beni İsrail gelenekleridir. Yani, gerek Kur'an, gerek Kasas-ı Enbiyalar, bu geleneklerin etkisinden kurtulamamışlardır. Zimahşerî ve Beyzavî gibi tefsircilerin aynı kaynağa başvurdukları anlaşılmaktadır. Tekvin'in 22'nci bölümde sözünü ettiği Hz. İsmail'e dair olan öyküyü, Arapların ve dolayısıyla Müslümanların öğrenmiş oldukları inkâr edilemez. Hatta bu öykünün kaynağı daha çok eskidir ve Yunan mitolojisindeki bir olayın anısıdır (Herodot Tarihi, cilt 2, VII, 197'nin dipnotu, s. 242).

« Âli İmran suresindeki İsrail peygamberlerine dair olan ayetler, Tekvin'in 32'nci bölümünde anlatılan Hz. Yakub öyküsüyle ilgilidir. Kur'anda İsrail hakkında geçen sözler, Yakub adıyla geçmektedir. Kasas suresinde (76) adı geçen Karun da, Tevrat'ın Adad bahsinde bildirilen Korah'ın başka bir örneğidir. Bunun ikisi de zengin ve kibirli kimselerdir. Taberî'nin 'Tefsir'inde (Kahire, 1321) kutsal kitapta asıl adının Bileam olduğunu bildirdiği Lokman, Samî kavimlerde, Müslümanlıktan önce de bilinen masallardan birinin kahramanıdır. Kur'anda ona dair bilgiler, Lokman suresinin 13'üncü ayetinden itibaren şöyle sıralanmıştır:

"Lokman oğluna öğüt verirken dedi ki, evlâdım, Tanrı'ya ortak koşma; başkalarını Tanrı'ya ortak saymak büyük bir zulümdür. Biz, insana ana ve babasını salık verdik; onun anası, kendisini gittikçe artan bir zayıflıkla taşıdı; iki yıl sonra da, sütten kesti. Bana ve ebeveynine şükret, dedik; dönüşünüz banadır. Onlar bilmediğin bir şeyi bana ortak yapman için seni zorlarlarsa, onlara itaat etme; onlara iyilik ve saygı göstererek arkadaş ol ve bana yönelenlerin yoluna uy; sonra hep bana döneceksiniz; ben de işlediklerinizi orada size bildireceğim. Evlâdım, (yaptığın hayır ya da şer) *bir hardal tanesi kadar da olsa ve o bir kaya içinde göğün ya da yerin dibinde bulunsa da, Tanrı onu ortaya çıkarır. Tanrı'nın görüşü kesindir ve her şeyden haberi vardır. Evlâdım, namaza kalk, iyiliği emret, kötülüğü yasakla, uğradıklarına katlan; bu en uygun bir gidiştir. Halka surat asma; yeryüzünde kibirle salına salına yürüme; Tanrı kibirlenerek salınanları sevmez. Adımını ölçülü at; alçak sesle konuş. Seslerin en iğrenci eşeklerin sesidir".*

Bu tavsiyeler, Yahudi geleneklerinde önemli bir yer tutan Abikar'da da vardır. Eshab-ı Kehf'e dair olan haber de, Hıristiyanlarca bilinen ve anlatılanlara benzer[1].

Kur'an, Tevrat'taki kitap sahibi olan bazı peygamberlere yer vermediği halde, Yahudilerin peygamber saymadıkları Lut, Yusuf, Süleyman, Eyyub... vb.'ı peygamber sayar ve bunlara dair çeşitli olaylardan söz eder; buna neden olarak da yabancı kaynaklar, halk arasında bu mübarek ve ünlü kişilere dair ya-

(1) Bu efsanenin kökü Yunanistan'dadır. Mağarada uyuyanların asıl adları Maxalina, Maximilinnus... vb. dır ki, bunlar sonradan Arapçalaştırılmışlardır.

yılmış olan masalların Araplarca da bilinmiş olmasını, Kur'anda geçmeyenler hakkında da Hz. Muhammed'in bir bilgisi olmaması, ya da onlardan bir yarar ummamış bulunmasını iddia ederler.

Harut ve Marut'a dair Kur'anın vermiş olduğu bilgiler (Bakara, 102), Saint Pierre'in ikinci kitapçığıyla Yahuda'nin kitapçığında görülen masallarla ilgili sayılmaktadır ki, bu masal da, Horot ve Morot adlarıyla İran'da bilinen masallardan geçmiştir. Bunların iki Ermeni tanrısı olduğu da iddia edilir. Kur'anda Belkis adı kullanılmış olmakla birlikte bu Saba kraliçesiyle Hz. Süleyman serüveni de Tevrat'takine az çok benzemektedir. Yusuf öyküsü de bazı farklarla iki dinde de birbirinin aynı olduğu dikkati çekmektedir. Hüdhüd kuşu ile bu Belkis ve Hz. Süleyman'a dair olan masallar, Araplar arasında yayılmış bulunan bu çeşit masalların ahlâksal ve siyasal bir örneğidir. Hz. Davud'un pişmanlığından söz eden Sad suresindeki ayetle (24) bilgelikte Hz. Süleyman'la ortak oluşundan söz eden ayetler (Bakara, Neml, 15) Tevrat'taki bildirilere benzerler. Kur'andaki Hz. Davud ile Talut ve Calut'a dair olan vahiler (Bakara, 274 vd.) bazı değişikliklerle Tevrat'ta da vardır. Kur'andaki Hz. Lut öyküsü de Tevrat'ta vardır. Fakat İslâm tefsircileri, öteki peygamberler hakkında yaptıkları gibi, bu peygamber hakkında da, Yahudi kaynaklarından almış oldukları bilgileri daha genişleterek yorumlamışlardır.

Kur'anda, Hz. Nuh'un Tufan esnasında 950 yaşında olduğu anlatılır (Ankebut, 14); Tevrat ise, onun 950 yıl yaşadığını söyler ki, aralarındaki yakın ilgi pek açıktır.

Hz. Muhammed'in kıyamette ümmetiyle buluşacağını işaret eden hadislerde daha belirli olarak sözü edilen Kevser havuzuna dair betimleme ve tasarımlar, Yuhanna İncilindekine (14-15) uygundur. Muhammed suresinin 15'inci ayetinde bildirilen, *"Niteliği* (vasfı) *bozulmamış su ırmakları, tadı bozulmamış süttendir; içenlere zevk veren şaraplar ve süzülmüş bal ırmakları'"* Musevîlerle Hıristiyanların cennette var olduğunu anlattıkları yağ, süt, şarap ve bal ırmaklarına dönüşür. Cennetteki havuzdan içenlerin bir daha susamayacaklarını bildiren bir hadis, Yuhanna İncilinde şöyle anlatılmıştır: *"Ama her kim benim kendisine vereceğim sudan içerse, ebedi olarak susamaz. Ona vereceğim su, onun içinde, ebedî hayat için kaynayan su pınarı olacaktır"* (IV, 14).

Kıyamet düşüncesi, kaynağını eski Mısır'dan ve eski Hint inançlarından almış olmakla birlikte, Samî kavimlerde esasen vardı. Bu da bir bakıma Tevrat'taki Eyyub bahsinde görülen inançların bir örneğidir. Tevrat'ta, ölüler mezarlarında âdeta bilinçli ve sürekli bir varlığa sahipmişler gibi kabul edilir; İslâmdaki kabir azabı, haşrin ruhsal mı, cisimsel mi olacağı sorunlarıyla Tevrat'ın bu bildirisi arasında bir ilişki akla gelebilir. Ölülerin kabirlerde sorguya çekilmeleri inancı da, Yahudilerle Müslümanlıkta benzeşen inançlardandır. Bakara suresindeki, *"Dünya hayatını ahrete bedel satın alanların azabı asla hafifletilmez ve kendilerine yardım edilmez"* (86) işaretiyle Âlâ suresindeki, *"Siz dünya hayatını üstün tutarsınız. Oysaki, ahret daha hayırlı ve bakidir"* (16-17) ayetlerinin, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da bulunduğunu aynı sure onaylar (19). Kur'anda dört ayette adı geçen Hz. Eyyub hakkındaki İslâm Kasas-ı Enbiyalarındaki öykülerin aslı da Tevrat'taki Eyyub kitabıdır.

Eb-ül-Alâ'l Maarrî'nin, 'Risalât-el-Gufran' adlı eserinde acı ve alaylı bir dille açıklamış olduğu Miraç olayının da kökleri oldukça eskidir[1]. İslâm yazarları, bu konuyu anlatırlarken Yahudilerle Hıristiyanların Malheme adını taşıyan kitaplarından yararlanmışlardır. Esasen Kur'anda miraç sözcüğü yoktur. Bu sözcük, Habeş dilinde merdiven demektir ya da Maariç olarak kullanılır ki, bu da basamak demektir. Hz. Muhammed, bu sözcüğü hadislerde kullanmıştır. Belki de Taberanî'nin, 'Tefsir'inde, miracı, göğe çıkan bir merdivenle yapılmış sayması, sözcüğün bu anlamına değer vermiş olmasındandır. Bu merdiven, Tevrat'ın Tekvin bahsinde (XXVII, 12) Yakub'un düşünde (rüya) meleklerin göğe çıkıp inmelerinde hizmet eder gördüğü merdivene benzer. Burak terimi, Hz. İbrahim tarafından da kullanılmıştır. Yalnız, Tekvin bahsinde kaydedilen hayvan, eşektir (XXII, 3). Mesih'in de bir eşeği vardır ((Zekeriya, IX, 19) ve Mesih yine bu eşekle yeryüzüne inecektir. Burak ise, İslâm geleneklerine göre, eşekten az büyük bir midilliye benzer. Buna, bazen erkek ya da kadın başı takılır ve kanatlı bir hayvan olarak betimlenir. Sanki Hz. Muhammed'in peygamber olduğundan hiçbir meleğin haberi yokmuş gibi, Cibril'le geçtikleri her gök kapısında, bunların adları ve Hz. Muhammed'in peygamber olup olmadığı sorulur. Bütün ezoterik tarikatların kabul törenlerinde buna benzer soruşturmalar âdettir. Hz. Musa'nın salık vermeleriyle Hz. Muhammed'in namaz sayılarını azaltmak için Tanrı ile Peygamberimiz ve Musa arasındaki gidip gelmeler, bu Yahudi peygamberinin hem akıl, hem de kutluluk bakımından Hz. Muhammed' den daha üstün bir peygamber olduğunu ve bunu, Müslümanlığın belki de farkında olmadan onayladığına işaret etmek zorundayız. Bu namaz sayısının indirilmesine dair olan ilk örnek, Hz. İbrahim'le Tanrı arasındaki pazarlıkta verilmiştir ki, bu konuyu Tevrat'ın Tekvin bahsinde buluruz (XVIII, 22-23). Miraç hakkındaki söylentilerin Meta, Nerkos ve Luka İncillerinde geçen bazı haberlerle de ilgisi olduğuna işaret edenler vardır (Miraç hakkında yukarılarda da bazı bilgiler vermiştik).

Kısas sorununa dair verilmiş olan emirlerin Tevrat'ta da bulunduğunu Kur'anın da bildirdiğini görüyoruz: *"Tevrat'ta Beni İsrail'e cana can, göze göz, burna burun, kulağa kulak, dişe diş kısastır emrini verdik"* (Made, 45).

Abdest, her tarafta var olduğuna inanılan şeytanlarla habis ruhlardan korunmak için yapılan mistik bir temizleme işlemidir. Bu, eski Samî kavimlerde ve özellikle Yahudilerde de vardı. Kur'anda bildirilmiş olan abdest almanın usul ve erkânı, Yahudilerden alınmıştır denebilir. Sünnet olmanın da Müslümanlığa onlardan geçtiği gibi. Gerek Kur'anda, gerek Ebu Said Hudrî'nin nakletmiş olduğu bir hadiste geçen, *"Kimin kalbinde bir hardal tanesi kadar iman varsa"* cümlesi, Luka İncilinde de (XVII, 5) aynıyla vardır. *"Hikmetin başı Tanrı korkusudur"* ayeti, Tevrat'ta, Sülevman'ın Meselleri bölümünde (I, 7) ve Mezmurlar'da (III, 10) da aynıyla yazılıdır. Ayetlere inanmayanlar için bildirilen, *"Semanın kapıları açılmaz; onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremezler"* (Âraf, 40) ayeti, Meta İncilinin XIX, 24'üncü ayetinde

(1) *Elia* peygamber de bir ateş arabasıyla göklere çıkmıştır (Ahdiatik, *Kralların Kitabı*, II. kitap, 112).

aynıyla şöyle kaydedilmiştir: *"Emirlerimize itaat etmeyenlere cennetin kapıları açık değildir. Bunlar kibirleriyle isyan etmişlerdir; onlar, bir deve, iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir"*. Kur'andaki, *"Beni çağırınız, icabet edeyim"* ayeti, İncil'de aynıyla vardır (Meta, VII, 7). Yuhanna İncilindeki, *"... Tanrı'ya iman edin, bana da iman edin"* (XIV, I) ayeti, Kur'anda, *"Tanrıya itaat edin, elçiye itaat edin"* şeklinde geçer.

Hz. Muhammed'in geleceğine dair olan ilk müjdenin İncil'de bulunduğunu bildiren ayetler, Yuhanna İncilinin 14 ve 15'inci bölümlerinde geçen bazı deyimlerin o dönemlerde pek de bilinmeyen bir gerçek olmadığını göstermektedir. Kur'anda bu bilgi, *"Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılmış buldukları o elçiye, o ümmîye, o peygambere uyan kimseler"* (Âraf, 157) ayetiyle işaret edilmiştir.

Melekler, cinler ve iblis hakkındaki haberlerin de sırf Müslümanlıktan gelmemiş olduklarını geçen bahislerde görmüştük. Kur'andaki Yecuc ve Mecuc söylentisinin asıl kaynağı da, yine İran mitolojisindeki Gok ve Magok masalıdır[1]. Bütün bu örneklere daha birçokları eklenebilir. Bunlar üzerinde fazla araştırmalarda bulunmak, dar görüşlü olanlar için, din bakımından imanı zedeler; fakat bilim bakımından bu tehlike yoktur ve hatta bize göre, dinlerin de bir evrimi vardır ve en son gelen din, kendinden evvelkilerden bazı öğeler almış olmakla değerini yitirmez. Yitirmiş olsaydı, onun yerleşememesi ve kendini kabul ettirememesi gerekirdi. Müslümanlıksa, üstün dogmalarıyla apacık bir gerçeklik olarak her gün biraz daha yayılmakta ve değer kazanmaktadır. Bu açıklamalardan çıkan sonuç şudur ki, Samî kavimlerin tarihsel ve sosyal bir geleneği olan kitaplı dinler, birbirlerini tamamlamış, tutunabilmek ve yayılabilmek için birbirlerinden faydalanmış ve dolayısıyla geçmişten, eskilerden bir çırpıda ilgilerini kesmemişlerdir. Bundan İslâm dini de kurtulmuş değildir. Birbirlerine direnmiş oldukları için ne Hıristiyanlık Musevîliği, ne de Müslümanlık bu iki dini ortadan kaldırmayı başarabilmişlerdir; fakat her biri, kendi yollarında ayrı ayrı gelişmişlerdir. Bunların tarihsel ve sosyal kökleri, aynı mantığa, aynı mistik ihtiyaçlara, aynı üslup ve amaca dayanmaktadır. Kur'an ve hadislerde, yalnız Tevrat ve İncillerin değil, gnostisizmle cahilive dönemi inançlarının bile etkileri, bazı değişikliklerle devam etmiştir. Özellikle sonradan çıkmış olan İslâm mezhep ve tarikatlarına, içinde doğdukları toplumların eski gelenek, inanç ve âdetlerinden birçok öğeler karışmış olduğunu da bilmekteyiz. Bizim namaz dualarımızdan bazılarıyla İncil'deki duaların benzerliği ve bu üç büyük dindeki genel ilişkiler, insanların hep aynı tinsel ihtiyaçlarını kandırmak için yaptıkları çeşitli girişimlerin, zaman ve toplum koşullarına göre değişik bir manzara gösterdiklerine delâlet eder. Bu konu, daha da derinleştirilebilir; fakat yaptığımız karşılaştırmalar bile, bazı zihinlere, dinin Tanrısal bir kaynakla ilgisi hakkında bazı kuşkular verebilir kaygısıyla araştırmamızı daha fazla genişletmedik.

---

(1) Bu efsane İncil'de de vardır. *Yuhanna İncil'inde* (XX, 8) *Yecuc ve Mecuc*, şeytanın, sayısı deniz kuvvetinden fazla olan taifesi olarak açıklanır.

V

MUCİZELER

"Hiçbir peygamber, Tanrı'nın izin ve emri olmaksızın bir mucize gösterme yetkisine sahip değildir".

(Mümin, 78)

Ulusların kendilerine peygamberlik sıfatını vermiş oldukları Buda ve Konfüçyüs türünden bazı yüce insanlar var olduğu gibi, uluslarını, kendilerinin peygamber olduklarına inandırmış olan kutsal kişiler de vardır. Hemen tüm İsrail peygamberleri bu zümredendirler. Bunlar, mucize göstermemiş olsalar bile, kendileri, yetiştikleri dönem için birer mucizedirler ve halka onların değeri, düşünceleriyle değil, çoğu uydurulmuş olan mucizelerle ispat edilir. Bir toplumda bozulmuş ya da bozulmamış olduğu halde, daha iyisine kıyasla geri ve bozuk sayılan insel ya da sosyal gidiş ve davranışları düzeltmek, değiştirmek, eski geleneklerin yerine yeni inançlara dayanan alışkanlıkları gelenek haline getirmek iddiasında olanların çoğu, kendilerini yüksek bir varlığın bu işle görevlendirdiğine inanır ve inandırmak isterler. Peygamber adını verdiğimiz veya bu sıfatla ortaya çıkmış olan mübarek insanların hiçbiri yalancı değildir. Onlar, davalarına mistik bir inançla ve imanla bağlanmış, insanların birbirlerine çektirmiş oldukları acılar karşısında derinden üzülen, duygulu ve merhametli kimselerdir; bunlarda görümle (vision) birleşmiş esrimel karakterde ve marazî gibi görünen durumlar ve kendi kendilerini hipnotize eden (auto-hypnotisme), bu yüzden de derin düşüncelere dalan özel ruh halleri bulunmakla birlikte, kendilerini gerçekten gizli ve kutsal bir varlığın kurtarıcı olarak göndermiş olduğuna da inanırlar. Bu, onların doğuştan getirmiş oldukları organik yapılarının özelliğinden olduğu kadar da sosyal hayatın zorunlu bir sonucudur; düşündüklerini ve istediklerini, kendi çıkar ve alışkanlıklarına karşıt gören bireyler, zümre ya da otoriteler, türlü bahanelerle bu kutlu insanlara eziyet ederler veya onlardan, iddialarını ispat etmeleri için, hiçbir faninin yapamayacağı bazı olağanüstü olay ve eserler vücuda getirmelerini isterler. İşte bu istedikleri şeylere mucize denilir. Kur'an, buna ayet demektedir.

İlkçağ ve ilkel toplumların bilgisiz ve düşüncesi kıt insanları, bir düşüncenin kuvvet ve gerçekliğine akıl yoluyla değil, o düşüncenin maddesel ve somut belirtilerini gözlemek ve görmek suretiyle inanırlar. Onlar için doğru bir düşünce, bu düşünceyi savunmuş olan insanın mantıksal kanıtlarına değil, iddialarını destekleyen tinsel ve kutsal varlığın o olağanüstü yardım ve yaptırımlarına dayanmalı ve bunlar da açıkça görünebilmeli ve gösterilmelidir. Ancak bu

suretle kendilerini şaşırtan ve kendilerinin bir aynını meydana getiremeyecekleri iddia ve eylemler harikasını, bir gerçeklik sayabilirler. Mucize adı altında toplanan bu harikaları gördükten sonra bile, inanmaktan çekinen ve eski inançlarının baskısından kurtulamayan toplumlar yok değildir. Her peygamber, kendi iddialarının doğruluğu üzerinde bağnazlıkla direnir ve birçokları bu uğurda şehit olurlar. Zira, onları anlamayan ya da anlamak istemeyen kitlelerin de kutsal saydıkları başka inançları vardır; onlar da, evrene ve insana ait işleri ve hareketleri kendilerine atalarından geçmiş olan eski inançlarının hoşgörmezliği içinde açıklar ve savunurlar.

E. Renan'ın da açıkladığı gibi, Yahudi ve Suriyeliler, mucizeyi kâhinler tarafından vaaz edilen bir öğretinin (doctrine) deneyi gibi görüyorlardı. Romalı, aydınlanmışsa, mucizeyi eğlendirici bir maskaralık sayıyor, bilgisiz ve yalın yürekli bir adamsa, zaman zaman meydana gelen şaşırtıcı bir şeyler sanıyor, fakat ona hiçbir öğretinin doğruluğunu tanıtlamıyordu. Tanrıbilimsel duygulardan büsbütün soyunmuş olan Romalılar, Tanrıların herhangi bir doğmanın gerçekliğini kanıtlamak için doğadışı (harika) bir aracı göstermesini veya önermesini tasarlamıyorlardı. Onlar, doğal yasaları hiç bilmediklerinden, ya da en azından Yunan felsefesini incelemediklerinden, doğaüstü, doğadışı olayları hem doğal, hem garip, hem de tanrılığın varlığını dolaysız olarak açığa vuran bir edimden ibaret sayıyorlardı. (E. Renan, Saint-Paul, s. 17). Anlaşılıyor ki, Tanrıbilimcilerle yorumcuların (tefsirci) anlatmak istedikleri mucize düşünü, insanları, savundukları dogmalara inandırmak için, Kur'an dışındaki Kutsal kitapların ileri sürdükleri öykülerden başka bir şey değildir. Bunların akıl almaz konular olduğunu fark etmiş olan Saint Augustin, *"Anlamak için iman ediyorum!"* demek suretiyle Hıristiyan kalmaya çalışmıştır (Les Confessions, Labriolle çevirisi, 1900).

Bir toplumda, başlarına gelebilecek her çeşit felâketi hiçe sayarak, düşünce ve inançlarını cesaretle savunan ve girişimlerinin sonucundaki tehlikeleri, başarının bir çeşit koşulu sayarak, yaşayan değer yargılarını yıkmaya çalışan mistik ya da layik her insanda, büyüklüğün göksel ateşi vardır. Bunlara düşman olanlar bile, onların her söz ve hareketlerinde gizli bir kuvvet ve anlamın saklı olduğunu kabul eder ve ürkerler. Zira, büvük işler basaran, büyük davaların peşinde koşan insanların her söz ve hareketinde, bir bilgelik aramak, insel zayıflık ve kuvvetin esaslı kaynak ve niteliklerindendir. Bir öksürme, bir sağa sola bakma. bir sükût. bir gece yarısı çıkıp ıssız yerlerde dolasma, bir gülümseme, bir el işareti bile, onlar tarafından mutlaka mistik, ülküsel veya gerçek bir maksat içindir ve tüm bunlar, bir büyüklüğün ve gayb âlemiyle ilgilenmenin işaretlerindendir. Gerçekte özgürlük ve ülkeden doğan bu kuvvet, eskinin tutsağı olan insanları, ya baş eğmeve zorlar ya da başkaldırmaya sürükler. Bu kuvveti paylaşanların sayısı çoğaldıkça, peygamber veya şefin taşlandığı, türlü suikastlere uğratıldığı da görülür.

Bununla birlikte, insanların, evliyalara yüklemiş oldukları kerametler, mucizelerden daha büyük birer harikadır; aynı velinin birbirinden uzak iki ya da üç ilde bir anda görünebilmesi (uzay ve zamanı aşmak); gelecek hakkındaki keşifleri; türlü hastalıkları bir dua, bir dokunma, bir bakış veya nefesle tedavi

etmeleri; adaklar sayesinde, isteklerin gerçeklenmesini sağlamaları gibi olağanüstü olaylar bu türdendir. Eski kavimlerin hemen hepsi, bilgisizlik, âcizlik ve mistik geleneklerinden kurtulamama gibi türlü nedenlerle, bir peygamberin mucize göstermek zorunda bırakılması, Tanrısal gücü küçümsemek olduğunu fark etmezler; Tanrısal hidayetle yetinmeyip, peygamberlerini sınava çekmeyi daha yararlı görürler.

İnsan, doğa kanunlarına aykırı, olağanüstü ve olağandışı bir varlık ya da olay vücuda getirebilir mi? Ve Tanrı, herhangi bir kimseye, kurmuş olduğu doğa düzenini bozmak veya ona uymamak gibi özel bir kuvvet verir mi? Tümel gücü her şeye yeten Ulu Tanrı, dilerse kuşkusuz ki, böyle bir kuvveti yine kendisinin dilediği kimselere verebilir; fakat buna neden ihtiyaç duysun? Neden bir insanı, diğerlerini inandırmak için bu işle görevlendirsin? Hemen akla gelen bu çeşit cesaretli düşünceler, en eski çağlarda da düşünülmüş ve peygamberlere karşı ısrarla ileri sürülmüştür. Buna karşın onların çoğu, davalarını ya sağlıklarında ya da ölümlerinden sonra kazanmışlardır; ve onların büyük bir kısmı da, hasımlarının kendilerinden istemiş oldukları insanüstü kuvvetlerin yardımını sağlamışlardır. Bu gerçek, kutsal kitaplarla peygamber tarihlerinde mucize adı altında toplanmıştır ve gelenek, bunların gerçekten vücuda gelmiş olduklarını kabul etmiştir. Örneğin, Hz. Musa'nın değneği, ışınlar saçan eli, taştan su çıkarması, öldürülmüş bir adamı, kurban edilmiş bir sığırın etiyle döverek diriltmesi, Kızıldenizi yarması, kurbağa, kan ve çekirge yağdırması... vb. gibi, Tevrat'ta olduğu gibi Kur'anda da tekrar edilen (Şura, 12-68, 42-47) mucizelerin yanıbaşında Semud kavmine gönderilmiş olan Salih peygamberin taştan deve çıkarması Hz. Nuh'un tufan mucizesi; Hz. Lut'un taş yağdırması, Süleyman peygamberin kuş dilini bilmesi, cinlerden ve kuşlardan ordular meydana getirmesi, Saba kraliçesi Belkis'in tahtını uçurup Kudüs'e getirmesi, karıncalarla konuşması; Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi (Yuhanna İncil'i, XI) gibi, ancak Yüce Tanrı'nın kudretli elinde gerçeklenebilecek olan olaylar, hep birer mucize sayılmaktadır. Denebilir ki, âdeta Tanrı, bir an için peygamberlerinin arzularını gerçekleştirmeye yardım etme bahanesiyle, esasen kendisi bir mucize olan doğa kanunlarını bozarak, peygamber kullarının yalancı olmadıklarını ispata yardım ediyor ve imansızları yola getirebilmek için, *"Tanrı âdetinde değişiklik yoktur"* bildirisine karşın, harikalara ihtiyaç gösteriyor. Samî kavimlerin dinlerinde, mucizeye başvurmamış hiçbir peygamber yok gibidir. Zaten mucize göstermek, peygamberliğin en doğal ve zorunlu bir işaret ve ispat kanıtıdır. Mucize göstermemiş oldukları halde, bir din, hatta tarikat kurmuş olanlar hakkında da, iman edenler ya da müritler, çeşitli mucize veya keramet isnat ederler. Oldenberg'in 'La Bouddha' adlı eserinde anlattığına göre, Buda'yı öldürmeye gönderilen katiller, ona yaklaşınca korkudan titriyorlar, o da bunlara tatlılıkla muamele edince hepsi Budizmi kabul ediyorlar. (Hz. Muhammed için de böyle bir mucizeden söz edilir). Buda, yolda giderken, kendisini ezecek olan bir kaya parçası onu öldürmesin diye, iki dağ tepesi eğilerek onun geçmesine engel oluyor. Yine Buda geçerken, dar bir yola salıverilmiş olan vahşî bir fil, onu görünce durmuş, geri dönüp gitmiş. Mistik hayal gücünün bu çeşit masalları o denli yaygındır ki, içlerinden gerçek olanla

uydurma olanını ayırt etmek zordur ve bunların bazıları Müslümanlığa kadar yayılıp bulaşmış, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'ye kadar uygulanmıştır.

Burada mucize'yle keramet'i birbirinden ayırmamız gerekir. Keramet, veli sayılan dervişler, erenler ya da mürşitlerde görülen ve çoğu müritlerinin icat ettikleri efsanelerdir. Bunlar, kâhinlik, hastalara nefesle şifa vermek, bazı ıstırapları dindirmek, ateş yemek... vb. gibi hal ve olaylar şeklinde görülür. Bunun amacı asla insanlığın hayat ve gidişine yeni bir yön vermek değildir. Kerametlerin önemli bir kısmında bazı hileler ve şarlatanlıklar vardır; fakat bazı isabetli kerametler de görülür ki, bugün, medyumları inceleyen bir psikolojinin konusudur. Keramette inandırıcı olmaktan çok hayrette bırakma, bir çeşit manyetize etme gibi haller saklıdır. Din bakımından Müslümanlıkta, gaybı ancak Tanrı bildiği için, kâhinlikteki isabetler ne olursa olsun, bunları kutsal ve Tanrısal olaylar gibi dikkate almak doğru değildir. Evliyaların hayatları hakkındaki serüvenlerde garip olduğu kadar da mucize denecek kadar abartılmış olaylardan söz edilir. Örneğin, İranlı Baba Tahir Üryan (ölm. 1015), Elvend dağının karlarını, kendi içindeki iman ateşinin ısısıyla eritmiş; astronomiye dair sorulan bir problemi ayak parmağının ucuzla çizmiş; Fas evliyalarından Abdüsselâm (ölm. 1228), doğduğu zaman birçok arı kümeleri belirerek kendisine yaklaşmış, Abdülkadir Geylânî onun doğacağını yüz yıl önce haber vermiş, ölümünde de yerde ve gökte olağanüstü alâmetler belirmiş. Bazen mucizeyle kerametler, birbirine o denli karıştırılır ki, bunları ayırt etmek güçleşir. Eserleri olan bazı büyük mistikler de kendilerinin nasıl yüce bir Tanrısal inayetle keşif ve kerametlere nail olduklarını yazarlar. Örneğin, Muhiddin-i Arabî (1165-1240), evliyalar arasında neredeyse Hz. Muhammed'le yarış eden bir büyük ermiş sayılır; 'El-Fütuhat-el Mekkiye' (4 cilt, 1329) adlı eserinde, kendi tinsel hayatının serüvenlerini açıklarken pek aşırı, hatta bazen imanı kuvvetlendirme hesabına da olsa, şaşırtıcı öyküler anlatır: On altı, on yedi yaşlarındayken geçirmiş olduğu bir hastalıktan sonra, (genel olarak mistikler organik ve daha çok sinirsel bir hastalıkla doğmuş ya da buna sonradan tutulmuş kimselerdir; halkın bazı aptalları, delileri meczup adıyla ermiş saymaları bilinmektedir), adları cisim gibi algılıyor (idrak) ve daima kendisine Hz. Muhammed'in Cibril'i gibi bir insanın göründüğünü ve bu imgesel adamdan dersler aldığını anlatıyor. Kendisi bir halvete çekilerek, cisim halinde görünen adların yardımıyla, önceden hiç bilmediği birtakım mistik gerçekleri öğrendiğini de anlatan bu büyük adam, miraç'a da nail olduğunu iddia eder. Bu konuda kendi hayal ettiği âlemi gerçek ve gerçek olan âlemi hayal sayacak denli akıl dengesinden yoksun olanlarda görülen bir bilinç sapıklığına tutulmuş görünür. Hz. Muhammed, nasıl ki, kendisini peygamberlerin sonuncusu saymışsa, o da evliyaların sonuncusuyum, demiştir. Kuşkusuz ki, Hz. Muhammed'in son peygamber oluşu, mutlak bir gerçek olduğu halde, Muhiddin-i Arabî'nin iddiası, kendinden sonra pek çok veli yetişmiş olduğundan, bir gerçek değildir. O da, Hz. Muhammed gibi Tanrı'yı dolaysız olarak görmüş, Tanrı'yla dünya diliyle görüşmüş; o da Peygamber gibi Tanrısal bir kaynaktan almış olduğu ilhamlarla eserler yazmış ve onun gibi birçok kez evlenmekten çekinmemiştir. Ona göre insan, berzah âlemine erişince, Tanrı'nın sıfatlarıyla sıfatlanmış olur; bu dereceye ulaşan kimse, olmuş

ve olacak olayları bütün ya da parçalar halinde bilebilirmiş. Nesimî'nin, yüzülmüş derisini sırtlayıp mezarına kadar gittiği; Yunus Emre'nin elinde eğri odunların doğruldukları gibi söylentiler, hemen bütün evliya tanınmış olan mistik insanlar hakkında ileri sürülmüş ve halk arasında bir mistik edebiyatın öykü ve romanları doğmuştur. Evliya serüvenlerinden söz eden eserlerde buna dair türlü şaşırtıcı söylentiler bulunabilir. Bunların çoğu birer hüner, birer rastlantı ve pek seyrek olarak bir sezginin ürünü olan uydurmalar, simgeler ya da mecazlardır.

Mucize, yalnız peygamberlere özgü değildir. Örneğin, Şiîler, Hz. Ali hakkında, Hz. Muhammed'in mucizelerinden daha önemlilerini başarmış gösterirler: Sözde, Hz. Ali, Hicret gecesi, Hz. Muhammed'in yerine, onun evinde yattığı vakit, Tanrı kendisini korumak için Mikâil ve Cibril'i göndermiş; o, bir hırsız zencinin kesilmiş olan elini eski haline getirmiş; Tanrı, onun gecikmiş olan ikindi namazını kılabilmesi için, güneşi geri çekmiştir; Tevrat'ta Yeşu peygamberin savaş esnasında güneş ve ayı hareketten alıkoyması (Yeşu, X, 12-14) gibi. Hz. Ali de bir ölüyü diriltmiş; taşan Fırat nehrinin sularını geri çekmesi için emir verince, sular çekilmiş ve onun Zülfikâr adındaki kılıcı, bir vuruşta yetmiş bin kâfirin kellesini kesermiş! (Bütün bu masallara inananlar, Hz. Ali'nin bu büyük tinsel gücüne karşın, niçin Muaviye'ye yenilmiş olduğunu düşünmeyi bile gereksiz bulmazlar). Hz. Ömer'in, Rum hükümdarı tarafından gönderilen hediyeler arasındaki bir şişe kuvvetli zehiri içtiği halde ölmemesi de bu türdendir[1].

İman, aklın ve deneylerin mantıksal gerçekliklerinden çok, mistik söylentilere ve geleneğin efsanelerine bağlanmaktan hoşlanır. Mutlak surette bilgisiz ya da safdil insanlar, neden ve sonuçlar üzerinde düşünüp araştırma yeteneğinde olmadıklarından, her zaman görülen ya da herkesin yapabileceği şeylerden çok, pek seyrek olan ve her insanın yapamayacağı şeylere karşı daha derin bir ilgi duyar, olanaklı olanlardan çok, olanaksız olanın gerçeklenebileceğini umar ve anlamadıkları şeyleri anlamış görünmekten hoşlanırlar. Meşruiyetini kabul ettirmek için mucizeye başvurmayan hiçbir din kurucusu yok gibidir. Hindistan, Çin, Japonya gibi Doğu bölgelerinde yayılmış olan dinlerin kurucuları, mucizeye pek yanaşmadıkları halde, bu kurucuların bıraktıkları iş ve ödevleri devam ettiren bazı rahipler, havariler, müritler, siyasal olduğu kadar da ahlâksal nedenlerle ve belki de kişisel otoritelerini devam ettirmek, ya da çıkar sağlamak amacıyla önderlerini tanrılaştırırlar; onların adlarını ve hayatlarını mucize masallarıyla süslerler. Belki de eski Mısır bağıcılarından (sihirbaz) öğrenilmiş veya geçmiş olan bazı hünerlerin anılarından yararlanmış olan İskenderiye'nin son zamanlarındaki soysuzlaşmış felsefe okuluna mensup olanların da mucize gösterdikleri iddia edilir. Lane'in Arap toplumlarından ve Muir'in Hz. Muhammed'in hayatını anlatan eserlerinden aktararak şu sonuca varan Westermarck der ki: «Müslümanlığın başlangıçlarında, Araplar, kutsal

(1) *İlya* peygamber, *Yahova*'nın emriyle gittiği bir çay kenarında kendisine kargalar, sabah akşam et ve yemek getirirlermiş (*Üçüncü Melikler*, XVIII, 2, 3); bu peygamber, canını kurtarmak için çöllere çıkıp kaçtığı zaman, uyurken Rabbin meleği, iki kez onu uyandırarak, kendisine kül pidesi ve su ikram etmiştir (XIX, 4-8).

kişilerin havada uçmak, bir ateşten yanmaksızın geçmek, suda yürümek ve bir yıldırım aracılığıyla pek uzak mesafelerdeki insanları doyurmaya gitmek gibi türlü olağanüstü işleri yapabildiklerine inandıkları ve eski peygamberlere dair mucize anılarını bildikleri için, Hz. Muhammed, kendisini kavmine peygamber olarak sunduğu zaman, ondan da devamlı olarak mucize göstermesini istemişlerdir». Peygamber, Tanrı'nın kendisine böyle bir lütufta bulunmadığını itiraf ettiği halde, daha kendi sağlığında bile ona, sanki gerçekten göstermiş gibi, birtakım mucizeler yüklemekten çekinmediler, ki bunların bir listesini aşağıda vereceğiz.

Samî kavimlerin dinleri içinde yalnız Müslümanlıktır ki, mucizeyi tarihsel bir girişim olarak kabul etmiş, bir ibret dersi vermek ve insanları yetkin, olgun ve seçkin bir düzeye çıkarmak için, geçmişteki gayretleri, Tanrısal ve kutsal bir bilgelik örneği olarak anımsamıştır. Kur'anda mucizeler ve peygamber öyküleri pek sudan ve kısa deyimlerle (az çok İncillerdekine benzer şekilde) bildirir ve Hz. Muhammed'den istenmiş olan mucizeler dolayısıyla, isteyenleri pek de kandıramayan yanıtlar verilir. Hadislerde, geleceğe dair kâhince ileri sürülmüş düşüncelere fazlaca rastlandığı halde, ayetlerde gelecekten ancak ihtar ve korkutmak için söz edilir. Gerçekten Hz. Muhammed, mucize göstermekten daima kaçınma zorunda kalmıştır. Kur'anda, mucize isteyen müşriklere karşı, Peygambere, *"Size benden evvel birtakım elçiler açık mucizelerle gelmiş ve o dediklerinizi de getirmişti, onları niçin öldürdünüz, de"* (Âli İmran, 183) emri verilmiştir. Diğer bir ayette de, *"Kitap ehli olanlar, senden, üzerlerinde gökten bir kitap indirmeni istiyorlar; Musa'ya bundan daha büyüğünü teklif ettiler; Tanrı'yı bize apaçık göster, dediler"; "Sonra kendilerine o kadar açık mucizeler gelmiş olduğu halde danaya taptılar"* (Nisa, 151) denilmektedir. Bu itibarla, iman etmeye niyetli olmayanlar için, mucizelerin gerekmediğine inanması bildirilmiş olan Hz. Muhammed, gaybı ancak Tanrı'nın bildiğine ve Tanrı'nın takdiri dışında, kendisinin yapabileceği hiçbir harikanın var olmadığına emindir: *"De ki, ben size Tanrı'nın hazineleri benim yanımdadır demem ve gaybı da bilmem ve size ben meleğim de demem; ben ancak bana vahyedilene uyarım"* (En'am, 50). Kendisine, ahrette ya da gelecekte uygulanacak olan cezaların şimdiden gösterilmesini isteyenlere şu karşılığı vermesi bildirilmiştir: *"De ki, ben Rabbimden açık belgeler üzerindeyim, sizse onu yalanlıyorsunuz; hemen gelmesini istediğiniz azap, benim elimde olsaydı, sizinle aramızda iş, çoktan hüküm giymiş olurdu"* (En'am, 57-58).

Bu karşılıklarda asla bir meydan okuma yoktur; bunlarda âdeta akıl yoluyla karşısındakileri tereddüde, kuşkuya, korkuya ve düşünceye sürükleyen alçak gönüllü, sakin ve amacına sımsıkı bağlı, inanmış bir ruhun direnmeleri vardır. Zaten mucizenin iman ve hidayetle de hiçbir ilgisi yoktur. Buna emin olan Hz. Muhammed'in bu duygusu, şu ayetle açıklanmıştır: *"Biz, onlara melekler indirmiş olsak da, haşretsek de, iman edecek değillerdir; meğerki Tanrı dilemiş olsun; lâkin çokları bunları bilmezler"* (En'am, 111). Açıkça görülüyor ki, iman ve hidayet bir mucizenin eseri değil, Tanrısal takdir ve onayın (tasvip) sonucudur. Bu nedenle, *"Sen hiçbir emre sahip değilsin, Tanrı ya onların tövbelerini kabul eder ya da azap ve işkenceye uğratır"* (Âli İmran,

125). Zaten, *"Hiçbir peygamber, Tanrı'nın izni ve emri olmaksızın bir mucize gösterme yetkisine sahip değildir"* (Mümin, 78). Hz. İsa da, kavmine birçok mucize göstermişti, *"Tanrı, ona kitap ve bilgeliği, Tevrat ve İncil'i öğretecek ve kendisini Beni İsrail'e peygamber olarak gönderecek ve onlara diyecek ki, size Rabbiniz tarafından mucize getirdim, size çamurdan kuşa benzer bir şey yapar ona üfürürüm, Yüce Tanrı'nın izniyle o, kuş olur ve anadan doğma körle abraş olanı iyi ederim ve Tanrı'nın izniyle ölüleri diriltirim; evlerinizde yediğiniz ve biriktirdiğiniz şeyleri size haber veririm"* (Âli İmran, 46) ve o, bu mucizeleri gösterebildiği halde, yine türlü zorluklarla karşılaşmıştı; bu itibarla, Hz. Muhammed'e verilen Tanrısal teselli yersiz değildir: *"Eğer seni yalancı sayarlarsa mahzun olma, senden önce mucizeler, sayfalar, şeriatler ve hükümleri bildiren kitaplarla gelmiş olan peygamberler de yalancı sayılmışlardır"* (Âli İmran, 184).

Bir gerçeği kabul edebilecek denli tarafsız ve hoşgörüyle düşünme yeteneğinden yoksun olanlar, bâtılı gerçek saymakta inat ederler. Onlar, çoğu zaman karşılarındakilerin düşündüklerini dinlemeden, yalnız kendi inandıklarını savunur ve olamayacak şeyler istemek suretiyle kendilerine önerilen düşünce ve gerçeklerin çürüyeceğini zannederler. *"Dediler ki, yerden bize bir pınar akıtmazsan sana iman etmeyiz; yahut, senin hurmalığın ve üzüm bağın bulunmalı ve ortasından nehirler akıtmalısın; ya da iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üzerimize parça parça düşürmelisin; veya Yüce Tanrı ve melekleri, ileri sürdüğün şeylerin doğruluğuna tanık olarak karşımıza getirmelisin; yahut da senin altından bir evin olmalı veya göğe çıkmalısın; bu çıkmana da inanmayız; ancak gökten bize bir kitap indirmelisin; de onu okuyalım. Onlara, Rabbim arınmış ve yücedir, ben insan ve elçiden başka bir şey değilim, de"* (İsra, 90-93). Hz. Muhammed'in muhalifleri durmadan, kendisinin de öteki peygamberler gibi mucize getirmesinde ısrar ettiler: *"Evvelki peygamberlerin getirmiş oldukları mucizeler gibi bize bir mucize getirsin dediler"* (Enbiya, 5); fakat, *"Onlardan önce helâk ettiğimiz kasaba halkından hiçbiri iman etmemişti, bunlar mı iman edecekler?"* (Enbiya, 6); *"Müşrikler, ne olurdu ona Rabbi tarafından bir mucize indirilseydi, dediler; de ki, mucizeler Tanrı'nın emrindedir, ben açıkça sakındıran bir elçiyim"* (Ankebut, 50). Şu ayetlerde de hep bu istekler ve mucizenin imanla hiçbir ilgisi bulunmadığını savunan düşünceler saklıdır: *"Sizden evvelki çağlarda gelen, zulmeden ve elçileri kendilerine açık mucizelerle geldikleri halde iman etmeyen kavimleri helâk ettik. Suçlu kavmi de cezalandıracağız"* (Yunus, 13); *"Ne olurdu ona Rabbinden bir mucize indirilseydi dediler; Tanrı, mucize indirebilir, lâkin çokları bunu bilmezler"* (En'am, 37); *"Kâfirler, Rabbinden bir ayete nail olmalıydın dediler. Sen ancak sakındırmak ve korkutmakla görevlisin; her kavmin bir kılavuzu vardır"* (Raid, 8); *"Kur'anla dağlar yürütülseydi veya onunla yer yarılsaydı, onlar yine iman etmeyeceklerdi"* (Raid, 33); *"Evvelkilerin başına gelmiş olan felâket önlerindeyken, yine Kur'ana iman etmezler. Biz onlara gökten bir kapı açsak da, göğe çıkmış olsalar, yine inanmayacaklar, sarhoşluktan gözlerimiz dönmüştür, belki de büyülenmiş kimseleriz, diyecekler"* (Hicr, 14-16). Bütün bu mucize isteklerinin reddedilmesinde başlıca neden, *"Evvelki kavimler, vaktiyle yalanlamamış olsa-*

lardı, şimdi bizim için mucizeler göndermemize hiçbir engel yoktur" (İsra, 59) gerçeğidir.

Anlaşılıyor ki Tanrı, kullarının mucize aracılığıyla iman etmelerini önceden uygun bulmamış, mucizesiz olarak da iman edecek olanları daha önce kendisi seçmiştir. Bu Tanrısal takdir bir gerçek olduktan sonra, peykamberlerin mucize göstermelerine neden ihtiyaç duyulmuş ve insanlar, neden vaktiyle peygamberleri böyle bir deneyin sınavından geçirmek istemişlerdir? Bunlara verilecek karşılık, aklı hiçbir surette kandırabilecek kuvvette değildir. Yalnız, anladığımız bir şey varsa, mucize göstermek boş bir zahmettir ve zaten, *"Hiçbir elçinin Tanrı izni olmadan mucize getirmesi kendi elinde değildir"* (Raid, 40). Bu konuda zihne birçok çelişik ve belki de imana aykırı sorular gelebilir. Örneğin, Kur'andan, Hz. Musa'nın kekeme olduğunu öğreniyoruz (Taha, 26-28). Hz. Musa'nın ricası üzerine Tanrı, kendisine kardeşi Hz. Harun'u yardımcı olarak veriyor (Taha, 30-31). Kendisine peygamberlik görevini, Kızıldenizi yaracak denli güçlü mucizeleri bağışlamış olan Yüce Tanrı, neden onun dilini düzeltmemiştir? Üstelik Firavun, Hz. Musa'ya iman edenlerin ayaklarını kestirerek astırmıştır (Âraf, 123-124; Şuara, 49-50). İman edenlere ceza verdirmek ve onları başka bir mucizeyle kurtarmamak, insanı Tanrısal adaletten olduğu kadar da Hz. Musa'nın mucize gücünden şüpheye düşürmez mi? Mistik konuları böyle çözümlemelerle denetlemek, insel mantığın üstünde ve yaptığından sorumlu olmayan bir yüce varlığa karşı beslenmesi gereken imanı sarsar diye düşünenler vardır; ama, insanı böyle düşündüren de kendisi değil midir? Ve böyle düşünmemek olanağı var mıdır?

Kur'anda hemen bütün peygamberlerin, yeni bir dini kabul ettirmek için gösterdikleri mucizelerden türlü vesilelerle ve ibret dersi verecek şekilde anlatıldığı halde, bir taraftan da mucizelerin hidayet için yeter bir aracı olmadığı açıklanır ve âdeta Hz. Muhammed'in mucize göstermesine hiçbir ihtiyaç olmadığı, olmayacağı bildirilir. Zira, onun en büyük mucizesi, Kur'andır ve girişimlerindeki sonsuz başarılardır. Buna karşın insanlar, kerameti olmayan bir kimseyi veli saymadıkları gibi, mucizesi olmayan bir kimsenin de peygamber olamayacağına emindirler. Bunun içindir ki, Peygamberin de bu konuda âciz bir kişilik olmadığını ispat etme gayretine kapılanlar olmuştur. Eğer bir kısmını aşağıda özetleyerek sıraladığımız mucizeler, herhangi bir iman gayretiyle uydurulmamışlarsa, Hz. Muhammed'in de, —bütün istekleri reddetmesine karşın— mucize göstermekte, öteki peygamberlerden asla geri kalmadığı görülür ki, bu, bir bakıma, kendisine Kur'anda verilmiş olan emirlerle tavsiyelere aykırı ve onlarla tamamıyla çelişik gibi görünür. Hz. Muhammed'e yükletilmiş olan mucizelerden, tefsir ve hadis kitapları, akla gelen kaygıya kapılmaksızın söz ederler ki, başlıcaları şunlardır:

I. Haddini bildirme mucizesi (tahaddi): Bu, Kur'anın bir mislini ya da bir ayetini taklit etmenin olanaksız oluşu dolayısıyla, kâfirleri böyle bir eser vücuda getirmeye davet etmekten ibarettir. Hz. Muhammed, Kur'ana dayanarak bu teklifi bütün insanlığa ilân etmiştir ve Tanrı'nın kendisine bağışlamış olduğu bu lütuftan daha üstün bir mucizenin bulunamayacağını savunmuştur.

Gerçekten de bu yarışmayı denemiş olan hiç kimse, bir başarı gösterememiştir (Bunun nedenlerini Kur'an bölümünde anlatmıştık)[1].

II. Rum suresinde, Rumların düşmanlarını yenilgiye uğratacaklarını bildiren ayet de, bu olayı vukuundan önce haber vermiş olduğu için Hz. Muhammed'in bir mucizesi sayılmaktadır (Kur'anın haberleri, Hz. Muhammed'in mucizesi sayılabilir mi?).

III. Peygamber, halife Osman'ın öldürüleceğini önceden bilmişti (Bazen tesadüfle keramet ve mucize birleşir. Hz. Muhammed gibi, insan ruhunu ve karakterini gerçekçi bir zekâ ile pek iyi tanıyan bir yüce insanın, kendi damadı olan Osman'ın hayat tarzından, gidiş ve davranışlarından, akıbetinin ne olabileceğini önceden tahmin etmiş olması olanaklıdır. Nitekim bir ayette, *"Dilesek biz onları* (kinlileri) *gösterirdik de kendilerini yüzlerinden tanırdın ve her halde sen onları lakırdılarının tarzından da tanırsın"* (Muhammed, 30) denilmektedir. Bu türlü tahminler, bazen bir babanın evlâtları ya da bir öğretmenin öğrencileri hakkında da isabetli olabilmektedir).

IV. Abbas bin Muttalib zengindi; bir savaşta Peygambere tutsak oldu; fidye ile kurtuldu; fakat o, «Beni, Kureyş'in en fakiri dedirtecek hale getirdin; artık ölünceye dek dileneceğim!» diye sızlanmaya başladı. Bunun üzerine Hz. Muhammed, ona, karısına saklatmış olduğu paraların ne olduğunu, oğulları için gömdürdüğü altınları ne yaptığını sorunca, Abbas, «Bunu yalnız karımla benden başka bilen yoktu, sen gerçekten peygambersin!» diyerek Müslüman oldu. Bunu kaba bir atasözümüzle açıklamanın konumuza saygısızlık telâkki edilmemesini dileriz: «Keskin zekâ keramete takla attırır». Arap zenginlerinin paralarını nasıl korudukları ve sakladıkları hakkında Hz. Muhammed'in hiç bir bilgi ve tahmini olamayacağını kabul etmek doğru olmayacağı gibi, İslâm ülküsüne gönülden bağlanmış olan casuslarının da, birçok siyasal, askersel... vb. olay ve haller hakkında kendisine haber getirdiği de bir gerçektir. Buna, bu yüce dehanın sezgilerini de eklemek doğru olur sanırız.

V. Hz. Muhammed, Bahreyn kralı Husrev Perviz'e bir mektup yollayarak onu Müslüman olmaya davet etmişti. Hükümdar, mektubu yırtıp atmış ve Yemen'deki valisi Bazan'a, «Hicaz'daki şu adama iki bahadır gönder de bana ondan haber getirsinler!» emrini vermişti. Bazan, belki de Peygamberi öldürmek için iki adam yolladı. Hz. Muhammed, onları gülümseyerek İslâm olmaya davet ettiği zaman, onlar korku içinde titremişlerdi. Bu esnada Peygamber, *"Efendinize yazınız, benim Rabbim, onun Rabbi Kisra'yı, bu gecenin yedinci saatında öldürmüştü"* dedi; gerçekten de Husrev Perviz, o gece, oğlu Şiruye tarafından öldürülmüştü. Peygamber zamanında saatın yedisi nasıl saptanabilirdi; bilmiyoruz.

VI. Hz. Muhammed'in suya dair bazı mucizelerinden de söz edilir: 1. Enes bin Malik'in anlattığına göre, Peygambere, içinde pek az su bulunan ağzı geniş ve dibi dar bir kap getirilmiş; Peygamber, parmaklarını bunun içine batırmış ve parmakları arasından suyun kaynamaya başladığı, o sudan 70-80 kişinin aptest aldığı görülmüş; bir söylentiye göre de bu sudan 300 kişi yararlanmıştır.

(1) Bahriye Üçok, *Yalancı Peygamberler*, Ankara, 1967.

2. Ebu Nüceyd'in anlattığına göre, bir yolculuk esnasında kafile susuz kalınca Hz. Ali birini su aramaya göndermiş. Bir kadın, devesine yüklemiş olduğu su tulumlarının ortasına oturmuş gelirken, kaynağın nerede olduğunu da haber verdiği halde, kendisini Peygamberin yanına getirmişler. Hz. Muhammed, tulumların ağızlarından bir parça su boşaltmış ve tulumların birer ağızlarını bağlamış, diğer ağızlarını açık bırakmış; yanındaki kafileye, bu ağızlardan akan sudan hem kendileri, hem de hayvanları için su almalarını emretmiş; herkes dilediği kadar su almış; fakat tulumlar boşalmamış. 3. Tebük seferinde İslâm ordusu susuzluktan kırılacak hale gelmiş; Peygamber, ellerini kaldırarak dua etmiş ve hemen gökyüzünü bulutlar kaplamış; yağmurlar yağmış; içmişler ve kaplarını doldurmuşlar. 4. Hz. Muhammed bir cuma günü hutbe irat ederken bir Arap kalkarak, kuraklıktan şikâyet etmiş, «Dua et de yağmur yağsın!» demiş. Peygamber elini kaldırmış, dua etmiş; bunun üzerine bulutlar birikerek bir hafta yağmur yağmış ve Enes bin Malik'in söylediğine göre, elini hangi yana çevirmişse bulutlar o yana gitmeye ve yağmaya başlamışlar; Hz. Muhammed, tekrar dua ederek, «Tanrım, üzerimize değil, dolaylarımıza» diye yalvarmış; bu sefer dolaylar suya batmış. Sanki Tanrı, kullarının ne kadar yağmura muhtaç olduğunu ve nerelere yağdırmak gerektiğini bilmiyor da, sevgili elçisinin ricasıyla hareket ediyormuş gibi görünen bu mucizede Peygamber, «Ya Rabbi, bayırlara, dağlara, tepelere, dere içlerine ve otlaklara yağdır!» deyince, hemen yağmurlar, Hz. Muhammed'in dilediği yerlere yağmaya başlamış ve sonra dinmiş[1]. 5. Hz. Muhammed, istiska namazı denilen sulama, namaz ve niyazından sonra seller gibi yağmur yağdırmaya muvaffak olduğu gibi, Kureyşlilere yapmış olduğu bir bedduada, «İlâhi, Yusuf'un yedi yılları gibi yedi yıl musallat et!» diye yalvarınca, korkunç bir kıtlık başlamış, halk, ölü hayvanlarının et ve derilerini yemiş (Bu dua ya da beddua ile kendi dileklerini Tanrı'ya kabul ettirebilen yüce elçinin, niçin savaşlarda, türlü maddesel ve insel araç, yöntem ve aracılara başvurduğunu ve kestirme bir yoldan bir dua ile zaferi sağlamadığı sorusu akla gelebilir). 6. Bu yağmur mucizelerinden biri de, Mekke'de

(1) Bu mucizenin hemen aynına, İsrail inançları arasında da rastlanır. *Talmud*'da yazıldığına göre, bir Yahudi kâhini, kurak bir mevsimde, yağmur yağdırması için kavminin ricasını yerine getirme amacıyla, yere bir daire çiziyor; bunun ortasına oturuyor ve, "Ey evrenin sahibi, çocukların yüzleri bana dönük olarak etrafımı almışlardır; bense, senin huzurunda bu evin oğlu gibiyim. Ben, onlara senin büyük adınla ant içtim, sen çocuklarına merhamet edinceye kadar buradan ayrılmayacağım!" diye bağırıyor, bunun üzerine yağmur damlamaya başlıyor; fakat kâhin, "Benim istediğim bu değildir; istediğim, bütün çukurları, mahzenleri, mağaraları dolduracak bir yağmurdur!" deyince, yağmur, sağanak halinde yağmaya başlıyor; sonra kâhin, "Ben senin inayetinin, kutsal ihsanını ve şerefinin yağmurlarını istiyorum!" deyince, yağmur ölçülü bir oranla yağmaya devam ediyor (*A. Cohen*, s. 340). Tanrı'nın tümel gücünü ispatlayan harikalardan biri sayılan mucizenin gerçekliği üzerinde Jüdaizmin tartışmaya girişmediği anlaşılmaktadır. Zira, hahamların, evrene yerleşmiş olan doğal düzenden uzaklaşmayı, yaratmanın (tekvin) yetkin olmadığı düşüncesini doğurur korkusuyla, mucizeleri yorumlamak istemedikleri anlaşılmaktadır. Onlara göre, Tevrat'ta görülen mucizeler, âlemin yaratılmış olduğu başlangıçtan itibaren emrolunmuşlardır. Yani, bunların da doğal ve Tanrısal düzen içinde olduklarına inanmışlardır (*A. Cohen*, s. 54).

Ebu Süfyan ve arkadaşlarının Hz. Muhammed'e, «Dua et de yağmur yağsın, bolluk olursa Müslüman oluruz!» diye yapmış oldukları bir teklif dolayısıyla vukua gelmiştir. Peygamber, onların isteklerine uyarak dua etmiş, yağmurlar yağmış; fakat bunu, Ebu Süfyan, kendi putlarının bir lütfu sayarak Müslüman olmamış (Demek ki, Hz. Muhammed, bu kâfirin mucize karşısında bile Müslüman olmayacağını önceden bilmiyordu; böyle bir bilgisi olsaydı, mucize göstermesine gerek kalmazdı. Yüce Tanrı'nın böyle bir duayı kabul etmesindeki nedeni açıklamak da zorlaşırdı. Maksat, Mekke'yi kuraklıktan kurtarmak idiyse, bunu bir müşrikin sınavıyla gerçekleştirmenin de bir anlamı olamaz).

VII. Yiyecek konusunda da Hz. Muhammed'in bazı mucizelerinden söz edilir: 1. Seleme ibn Ekva'nın anlattığına göre, Havazin seferinde savaşçıların azıkları azalmış; Peygambere gitmişler, develerini kesmek için izin istemişler; o da izin vermiş; bunun üzerine bir de Hz. Ömer'e soralım demişler ve gidip sormuşlar. O da, «Develerinizi keserseniz, bu uzun yollarda yorgunluktan helâk olursunuz!» demiş ve Peygambere gelerek düşündüğünü anlatmış. Peygamber de, «Öyleyse, azıklarınızdan ne kalmışsa getiriniz!» demiş. Toplanan erzakı bir meşin sergiye koymuşlar; Peygamber dua etmiş ve bu azıklar için bereket dilemiş; sonra savaşçıların kaplarıyla gelmelerini emretmiş; gelmişler, azıktan avuç avuç almışlar. Ebu Ömer-ül-Ensarî'nin anlattığına göre, torbalar ve kaplar dolduktan başka, erzakın bir misli daha arttığı görülmüş ve Hz. Muhammed, bu mucizenin sevincinden kahkahalarla gülmüş ve Tanrı'dan başka Tanrı olmadığına ve kendisinin Tanrı elçisi olduğuna tanıklık etmiş (Aklı Hz. Ömer'den alıyor, mucize kendine nasip oluyor; mistik hayal gücünün bu akla sığmaz harikası, ciddî bir eleştirime dayanmaz sanırız). 2. Tebük seferinde de buna benzer bir mucize anlatılır, (belki ikisi de aynı mucizedir); bu sefer de savaşçıların (mücahit) yiyecekleri tükenmiş; açlıktan helâk olmaya başlamışlar. Bunun üzerine Hz. Muhammed, kalan azıkları bir araya toplatarak bereketlenmesine dua etmiş ve 30.000 kişilik ordu da bunlardan yedikten sonra, kalanını kaplarına doldurmuşlar (Bu savaşta bu kadar savaşçı var mıydı, kesin olarak bilinmiyor ve bir dua ile ordular doyurulduktan sonra, azık taşıma külfetinin de ne denli gereksiz olduğu akla gelebildiği gibi, tasarruf bakımından da dua gibi ucuz bir servet varken, bin bir çeşit masraf yüküne katlanmanın da yersiz olacağı açık bir gerçektir. Fakat mistik konularda akıl, kutsal bilgeliklerin gizlerini çözmekten âcizdir ve böyle kuşkucu düşünceler, bu çeşit mucizeleri ciddiye almamak sayıldığından, din bakımından tehlikelidir)[1].

VIII. Bazıları, Sabit bin Kays'in evini, bir gece ışıklar içinde parlıyor görmüşler ve Peygambere bunun nedenini sormuşlar. Hz. Muhammed de, onun mutlaka Bakara suresini okumakta olduğunu söylemiş; gitmişler, gerçekten bu sahabenin bu sureyi okumakta olduğunu anlamışlar. Bu suretle hem bu surenin kutsal ve Tanrısal değeri, hem de Peygamberin isabetli görüş ve mucizesi

(1) *Yeşu* peygamber de yirmi arpa ekmeğiyle bir torba taze başağı yüz kişiyi doyuracak kadar bereketlendirir (*Dördüncü Melikler*. IV. 42-43); *İlya* peygamber ise, elinde bir avuç un ve testisinde azıcık yağ bulunan bir kadının kaplarından, bu maddeleri hiç eksilmeyecek kadar bereketlendirmiştir (*Üçüncü Melikler*, XVII, 8-16).

ispat edilmiştir. Nitekim, tefsircilerin kaydettiklerine göre, Useyd bin Hudeyr, Bakara suresini okuduğu için, evine art ardına, karanlıkta melekler de inmekteymişler (Şüphesiz ki, yüzyıllardan beri milyonlarca Müslüman, bu sureyi adı geçen sahabeler kadar ve belki de daha derin bir imanla okuduğu halde hiç kimsenin evi maddesel olarak nurlanmadığı gibi, okuyan kimselerin evlerinde melekler de görülmemiştir. Bu itibarla burada nur ve melek terimleri mecazlı bir anlam taşısa gerektir).

IX. Hz. Muhammed'in ümmîliğini kabul edince, Kur'ana girmiş olan bazı peygamber öykülerinin kendisine vahiy yoluyla bildirilmiş olmasını bir mucize saymak icap eder. Örneğin, Hz. Yusuf hakkında, *"Sana bu, Kur'anda vakyettiklerimizin en güzelidir"* (Yusuf, 4) denilmekte, Hz. Nuh öyküsü de şöyle bir ayetle haber verilmektedir: *"İşte bunlar gayb haberlerindendir, sana vahiyle bildiriyoruz; bundan önce bunları ne sen, ne de kavmin biliyordu"* (Hud, 50). Yusuf öyküsünün biraz değişik şeklinin İbranîlerce de bilindiğinden şüphe edilmemelidir[1].

X. Erbed ibn Rebia ile Âmir ibn Tufeyl, mescitte sahabeleriyle oturmakta olan Hz. Muhammed'i ziyarete gelmişlerdi; Âmir'in maksadı, Peygamberi lafa tutmak ve Erbed tarafından öldürülmesini sağlamaktı. Erbed, Peygamberin

---

(1) Özellikle *Tufan* efsanesi Sümerlerden başlavarak İbranîlere kadar yayılmış bir olaydı. Bunu, bütün Araplar değilse de, *Hz. Muhammed*'in ticarî seyahatlerinde dinlemiş ya da işitmiş olması hatıra gelebilir. *Tufan* olayı, Tevrat'ın V. seferinde de görülür. Sümerlere göre *Ea* adında bir Tanrı, *Ut-Napiştim* adını taşıyan ve kendinin sevmiş olduğu bir insanın rüyasına girerek, ona bir gemi yapmasını, içine de canlı ve cansız yaratıkları doldurmasını emreder. Tufan, ne doğal bir olay, ne de Tanrısal bir ceza olarak açıklanabilir. Zira, tarihten sonraki bir dönemde böyle bir olay vukua gelmemiştir. Tarihten önceki dönemlerde ise, kitaplı dinlere ve peygamberlere rastlanamaz. Yüce Tanrı'nın günahkâr bir kavmi cezalandırmak için bütün insanları, hatta canlıları cezalandırması ve bunlardan yine günah işleyecek kuşakları yetiştirmek üzere bir kısmını kurtarması asla düşünülemez. Tufan'ın bölgesel bir afet olması mümkündür ve canlarını gemileriyle kurtarabilmiş olanların başarıları, sonraki kuşakların hatırasında bir mucize etkisi yapabilir. Yoksa, akıl ve deney, yeryüzünün bütün hayvanlarından birer çift taşıyabilecek bir geminin bugün bile inşa edilemeyeceğini pek iyi takdir eder. Tefsirciler bu konuyu da, türlü ihtimalleri dikkate alarak ispata çalışırlar. Bu efsane, değişik adlar ve küçük farklarla *Veda*'larda da vardır. Hintliler, *Hz. Nuh* yerine *Vaiwasata* adında bir ermişin gemisi, Himalaya dağlarının tepesine kadar yükselerek, sular çekildikten sonra, orada karaya oturmuş olduğuna inanırlar. Büyük sel felâketlerine uğranılmış olan yerlerde, canlarını kurtarmış olanlar, suların dağlar gibi yükseldiğini, (bizde Ağrı, Ararat ya da Cudi tepeleri gibi) dağ doruklarında karaya oturduğunu hayal eder ve kurtuluşlarını bir mucize sayarlar. Eski Yunandaki *Deucalion* ve *Pyrrha* geleneği de bu efsanenin bir devamıdır ki, göçmenlerin ozanca söylenmiş şarkılarıyla Yunanistan'a gitmiştir. Samî kavimlerin tufanı da bunlardan başka bir şey değildir. Nil'in, Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkınlıklarını görmüş, yaşamış ve bunlardan kurtulmuş olanlar, bu olayın anısı, genç kuşaklara ve onların ardıllarına mistik hayal güçlerinin uydurduğu masallarla bir miras olarak geçmiştir (Louis Jacolliot. *La Bible dans l'Hinde*, 2. baskı, Paris, s. 251). Tevrat'ta Nuh'un gemisinin uzunluğu 300, eni 50, yüksekliği 30 zira olduğu kaydedilir (*Tekvin*, VI,15). Bu büyüklükte bir gemiye bütün canlılardan birer çiftin sığdırılamayacağı açıktır.

arkasına geçerek kılıcını kınından yarı çekmiş, fazlasını bir türlü çıkaramamış; onların bu niyetleri de cezasız kalmamış; birine yıldırım isabet etmiş ve Âmir, «Muhammed ve onun ölüm meleği karşıma çıksa, ikisini de bir mızrakla deler geçerdim!» diye söylenerek obasına giderken, Tanrı bir melek göndermiş, bu da ona kanadıyla çarpmış, nihayet vebaya tutularak atının sırtında ölmüş (Şüphesiz ki, burada suikasta girişecek olanların kendi hayat kaygıları, cesaret ve kuvvetleri azaltılmış —yukarda geçen Buda'nın mucizelerinde olduğu gibi— ve kutsallara yapılacak saldırıların cezasız kalmayacağı inanç ve propagandası, mistik hayal gücünde yıldırım, melek, kanatla çarpma, birdenbire vebaya tutulma ve at üstünde hemen ölme gibi birtakım öç alma öykülerini yaratmıştır).

XI. Hendek savaşında Ahzap denilen Kureyşlilerle Beni Kureyze Yahudileri gizlice anlaşmışlardı. Hz. Muhammed, bunu haber almıştı. Kureyşlilerle müttefikleri çekilip gidince, İslâm askerleri de Medine'de silâhlarını bırakmaya başlamışlar, fakat Cibril gelerek Hz. Muhammed'e görünmüş, «Melekler daha silâhlarını bırakmadılar, zırhlarını niçin çıkarıyorsun? Tanrı sana Beni Kureyze üzerine yürümeni emrediyor!» demiş. Bunun üzerine Hz. Muhammed, askerlerini oraya sevk ederek Yahudileri Sa'd ibn Muaz'ın hakemliğiyle idam ettirmiştir (Bir askersel ve siyasal dehanın büyük girişimlerini küçültmek için, bundan daha gülünç bir masal uydurulamazdı).

XII. Ebu Cehil, Peygamberi namaz kılarken öldürmeye yemin etmiş, namaz kılmakta olan Hz. Muhammed'e bu maksatla yaklaşmış, fakat hemen geri dönmüş. Ne oldu? demişler, «Onunla benim aramda ateşten bir hendek ve birtakım kanatlar gördüm!» demiş. Peygamber de, «Eğer o bana yaklaşmış olsaydı melekler kendisini parçalardı» demiş (Bu da yukarda adı geçen suikast girişiminin başka bir örneğidir. Bazen bir suikast için büyük bir topluluk harekete getirildiği halde —Atatürk ve İsmet İnönü için yapılan saldırılarda olduğu gibi— başarı olanaksız olur; ve zaten suikast girişimlerinin pek azı başarı gösterebilmiştir. Bu mucize karşısında Ebu Cehil'in imana gelmemiş olması da şaşılacak bir olaydır).

XIII. Hz. Muhammed, bir mezarlıktan geçerken, kabirlerinde azap edilen iki insanın sesini duymuş; bunların cezalarını hafifletmek için taze bir hurma dalını ikiye bölerek bu mezarların üstüne koymuş ve sesleri kesilmiş! (Bu olayın tanığı kimdir?).

XIV. Cabir ibn Abdullah'ın anlattığına göre, Peygamberin hutbe esnasında üzerine bastığı bir hurma kütüğü varmış; sonradan kendisine bir minber yapılınca, bu kütükten, gebe deve iniltisine benzeyen sesler çıkmaya başlamış. Peygamber, minberden inerek bu kütüğe elini koyunca iniltiler kesilmiş. Büreyde ile Ubeyd ibn Kâ'b'ın anlattıklarına göre, Peygamber kütüğü kucaklarken ona, «İstersen seni eskiden bittiğin yere götürüp dikeyim, sen de yeniden eskisi gibi yetiş; istersen cennette dikeyim de cennet ırmaklarından, pınarlarından kana kana iç, güzelce yetiş, meyve ver ve meyveni Tanrı'nın sevgili kulları yesin; nasıl dilersen öyle yapayım» demiş. Kütük, ahreti ve cenneti dünyaya tercih ettiğini Hz. Muhammed'e haber vermiş. Bu olay, Hz. İsa'nın meyvesiz incir ağacına beddua ederek hemen kurutmuş olduğunu bildiren mucizesinin başka bir şeklidir (Meta İncil'i, XXI, 20). Halk inançlarında kutsal-

lığın önemini belirtmek için uydurulmuş bir mistik masal olsa gerektir.

XV. Cabir'in anlattığına göre, bu zat ölen babasının Yahudilere olan borçlarını ödemek için Peygamberden yardım istemiş; o da Cabir'e hurmalarını getirmesini emretmiş. Hurmalar getirilmiş, sınıflandırılmış ve yine Peygamberin emriyle alacaklılara ölçerek verilmiş; fakat geri kalan hurmaların, sanki aslından bir şey eksilmemiş gibi miktarını koruduğu görülmüş!

XVI. Peygamber, Hicaz'a giderken yolda bir su başında dinlendikten sonra hareket edilmiş. Bu esnada şiddetli bir fırtına çıkmış, maiyetindeki halk korkmuş. Hz. Muhammed, «Korkmayın, kâfirlerin büyüklerinden biri öldü» demiş; Medine'ye geldikleri zaman, gerçekten Rifaa bin Zeyd adında bir müşrik şefinin ölmüş olduğu öğrenilmiş (Demek ki, doğa bazen bir Peygamber ya da ermişin doğuşunda olduğu gibi, bir kâfirin ölümü dolayısıyla da olağanüstü hareketlerle sevinç ya da kederini belirtebiliyor!).

XVII. Hendek savaşında, Selman, Huzeyfe, Numan ibn Mukrin, Amr ibn Avf ve Enes gibi beş altı kişi bir kayayı kıramamışlar; uğraşırlarken balyozları kırılmış. Bir başka balyozu eline alan Hz. Muhammed bir vuruşta bu kayayı çatlatmış ve kayadan çıkan şimşek, Medine alanını aydınlatmış; sonra iki kayayı da böyle parçalamış ve yine şimşekler çıkmış. Selman, gördüğü şimşeğin neye delâlet ettiğini sormuş; Peygamber de, «Bana Cibril, birincisinde Hire'yi ve Kisra'nın köşklerini, ikincisinde Şam'ın ve Rum'un kırmızı köşklerini, üçüncüsünde Yemen'deki San'a köşklerini gösterdi. Ümmetim bütün bunları alacak, müjde!» demiş[1]. (Hendek kazma düşüncesini verenin Selman olduğunu tarihçiler yazmakta, bu konuda çok eziyet çekildiği de bilinmektedir. Hendeği bir mucizeyle kazıvermek dururken niçin o denli uğraşılmıştır? Neden Cibril'in, Türkistan, İran, Afrika, Çin ve İspanya gibi, çok sonradan Müslümanların eline geçmiş olan yerleri göstermemiş olduğu da sorulabilir).

XVIII. Huneyn savaşında, İslâm ordusu darda kaldığı zaman, Hz. Muhammed. Düldül denilen beyaz katırı üzerinde, *"Ben, kendisinde yalan olmayan elciyim, ben Abdülmuttalib'in oğluyum, Tanrım, yardımını esirgeme!"* diye dua ederek düşmana atılmış. Bu esnada Tanrı, İslâm ordusunu bozgundan kurtarmak için, beş bin ya da on altı bin kadar melek indirmiş ve zafer sağlanmış (Vaktiyle, Çanakkale Savaşını kazandığımız zaman, halk arasında yeşil sarıklı evliya ve meleklerin ordumuza yardım etmiş olduğu söylentileri yayılmıştı. Mistik hayal gücünün bu uydurmaları, tinsel kuvveti arttırmak için, eğitimsel bir değer taşıdığından her ulusun tarihinde buna benzer masallar vardır. Umulmayan bir başarı, çoğu zaman bir mucize telakki edilir).

XIX. Enes bin Malik'in anlattığına göre, eshaptan iki zat, karanlık bir gecede Peygamberin evinden çıkmış giderlerken, onları lamba gibi iki ışık aydınlatıyormuş. Bu sahabeler, birbirinden ayrılıp evlerinin yolunu tuttukları zaman da aynı ışıklar birbirinden ayrılarak, kendileri evlerine ulaşıncaya dek onları aydınlatmaya devam etmiş (Herhalde bu ışık, Hz. Muhammed'in onlardan ayrılmayan kutsal sevgi ve güveninin ışığıdır).

XX. Hz. Ayşe, Peygambere, eşlerinden hangisinin en önce kendisine ka-

(1) Bu mucizeden *Ömer Nasuhî Bilmen* de söz eder *(Büyük İslâm İlmihali*, s. 535-536; 1946).

vuşacağını, yani öleceğini sormuş. Hz. Muhammed, «Eli uzun olanınız» demiş. Ölçmüşler, bunun Sevde bint Zem'a olduğu görülmüş. Bu kadın, Peygamberin diğer kadınlarından önce ölmüş.

XXI. Bedir savaşında Kureyş ordusu Akankal'dan çıkınca, Hz. Muhammed, Tanrı'ya yalvarmış; Cibril gelerek, «Bir avuç toprak al, onlara at!» demiş. Peygamber de öyle yapınca, düşmanın hepsi gözlerini oğuşturmaya başladıklarından, yenilmişlerdir (Hz. Muhammed'in bazı savaşlarda ne denli zorluk ve tehlikelerle karşılaşmış olduğu bilinmektedir ve herhangi bir mucizeye baş vurmadan bunlara dayanmıştır. Bir ülkü uğruna girişilmiş olan savaşların zaferlerini, iman edenlerinin ve komutanlarının maddesel ve tinsel gücünde aramak gerekirken, onu doğaüstü olay ve varlıkların ürünü saymak, ülküsü uğrunda tüm hayatlarını harcamış olan bu yüce ve büyük insanla kahramanlarını küçültmek olur. Toprak mucizesi yerine, bugün çeşitli bombalar kullanılmaktadır. Mistik hayal gücünün icatları da, kendi zamanında bulunan olanaklardan yararlanabildiği için, bugünün gerçek olan aracılarını tasarlayamazdı).

XXII. Hz. Muhammed'in bastığı taşta ayak izi kalırmış. Hz. İsa'nın da Kudüs'te göğe çıkma kilisesinde bulunan ayak izi Hıristiyan hacılarına gösterilir. Herodot'un kaydettiğine göre, İskitlerde, Herkül'ün bir kaya üzerinde, iki karış eni bulunan bir ayak izi varmış (Herodot Tarihi, cilt I, bölüm IV, 82). Gölgesi yere düşmezmiş; saçının bir teli ateşe düşse, yanmazmış; sinekler elbisesine konmaz; pabuçları kumda iz bırakmaz; başının üstünde de daima bir bulut gezermiş. Daha çocukluğunda amcasının yanında yatarken, bedeni güzel kokarmış; gece yarısı amcasının yanından kaybolurmuş, amcası, onu aradığı zaman, burdayım, dermiş ve yatakta olduğu görülürmüş. Çıplak yattığı halde, amcası onun bedenini görmez ve üzerinde daima bir elbise bulunduğunu anlarmış. Hz. Muhammed, daha çocukluğunda türlü mistik ve yüce haller gösterirmiş; hatta, İnşirah suresinin 1'inci ayetindeki, *"Göğsünü genişletmedik mi?"* bildirisinin dış anlamına dayanarak sütninesi Halime'ye verildiği zaman, bu kadının iki melek gelip göğsünü yarmış ve siyah bir kan pıhtısını çıkarıp atmışlar. Bunlara benzeyen ve çoğu peygamberlik alâmeti sayılıp daha doğuşundan itibaren zuhur ettiği iddia edilen harikalar da Hz. İsa'nın ana karnındayken konuşması, denizde yürümesi, bunun doğmuş olduğunu bir meleğin çobanlara haber vermesi ve diğer bazı alâmetlerin belirmesi, Hz. İsa'nın vaftiz esnasında kutsal ruhun cesetlenerek bir güvercin halinde onun üzerine inip gökten, *"Sen benim sevgili oğlumsun, senden razıyım!"* (Luka İncil'i, II, 21) diye seslenmesi gibi birtakım mucize öyküleridir[1] (Bunlara benzeyen söylenti-

(1) *Hz. İsa*'nın bakireden doğuşu hakkındaki mucize efsanesi de, yalnız İncillerde ve oradan da Kur'ana geçerek doğruluğu savunulmuş olan bir hikâyedir ki, Hind'in kutsal kitaplarında da bu türlü bildirilere rastlanmaktadır. Belki de birçok dogmalar gibi, bu mucize de Samî kavimlere oradan geçmiştir. Örneğin, *Vedangas* denilen kutsal kitapta, "Tanrısal haşmetin ışını, bir kadının göğsünde insan biçimine girecek ve o. bakire olduğu halde doğuracaktır" denildiği gibi, *Pururova* adlı kutsal kitapta da şöyle bir metin görülmektedir: "Kuzu bir koyunla koçtan, oğlak bir keçiyle tekeden, çocuk bir kadınla erkekten doğar. Tanrısal *Paramasma* (evrenin ruhu), *Vişnu*'nun düşüncesiyle çiftleşecek olan bir bakireden doğacaktır", *Veda*'larda da şöyle bir bildiri vardır:

ler ve inançlar, hemen tüm dinlerin, hatta tarikatların kurucuları hakkında da ileri sürülmüştür. Mendili içinde ateş taşıyan, aynı anda hem Şam'da, hem Bağdat'ta ya da Medine'de görülen ermişlerden de söz edilir. Kadem-i Şerif, Sakal-ı Şerif gibi, Hz. Muhammed'den kaldığı söylenen kutsal anılar, fetişten ve maddeyi kutsallaştırmaktan tiksinen bir yüce dinle onun ulu kurucusunu ve amaçlarını sarsacak öğeler gibi görünse de, saf ve bilgisiz insanların bu türlü mübarekleştirilmiş maddesel belgelere ihtiyaçları vardır).

XXIII. Enes bin Malik'in anlattığına göre, Peygamber Medine'deyken, İslâm ordusu Şam yakınlarında Mute denilen bir yerde savaşmaktaydı. Peygamber, minberde bulunduğu sırada, «Sancağı, Zeyd aldı, o öldürüldü, sonra sancağı Cafer aldı, o da öldürüldü, daha sonra sancağı İbn Revaha aldı, o da öldürüldü» dedi ve Hz. Muhammed'in gözlerinden yaş akmaya başladı. Bundan sonra, «Sancağı emirsiz Halid bin Velid aldı, ona fetih ve nusret ihsan edildi» dedi ve haberin aynıyla vukua gelmiş olduğu görüldü.

XXIV. Ebu Bekir'le beraber Mekke'den Medine'ye hicret ederken Hz. Muhammed, arkadaşıyla bir mağaraya sığınmıştı. Mağara kapısına bir örümcek ağının gerilmiş olması, bu yüzden de müşriklerin buraya girmeye lüzum görmemiş olmaları, bir mucize sayıldığı gibi, Tövbe suresindeki şu ayet de ayrıca bir mucize telakki edilir: *"Derken, Tanrı onun üzerine sükûn indirdi; ona görmediğiniz ordular yolladı ve kâfirleri cezalandırarak alçalttı"* (Tövbe, 26).

XXV. Cabir ibn Abdullah'ın anlattığına göre, bu sahabenin bir devesi varmış, Peygamberle bir savaştan dönerken deve yorgunluğundan hep geride kalıyormuş. Peygamber, nedenini sorup hayvanın yorulmuş olduğunu öğrenince, ucu eğri olan değneğiyle hayvanı çekmiş ve Cabir'e, «Haydi artık bin!» demiş; hayvan da Peygamberin devesini geçecek denli rahvanlaşmış.

XXVI. Hz. Muhammed, Miraç'tan sonra kavminin türlü inkârlarıyla karşılaşmıştı. Beyt-ül-Mukaddes'in eski halini bilenler, Peygambere onun niteliklerini sordular. Tanrı bu beyti Hz. Muhammed'e tecelli ettirdi; o da bu tecelliye bakarak niteliklerini olduğu gibi anlattı. Sonra, «Öyleyse, demişler, bizim kervandan da haber ver!». Peygamber, rastlamış olduğu kervanı anlatmış, «Bir deve yitirmişlerdi, onu arıyorlardı, yüklerinde bir su tası vardı; susamıştım, onu aldım, içtim, tekrar yerine koydum; geldiklerinde kendilerinden sorun!» demiş. Kâfirler kervanın sayısını ve yüklerinin ne olduğunu... vb.'ı da sorunca Tanrı, kervanı Hz. Muhammed'in gözü önüne getirmiş, o da bu hayale bakarak kervanın önündeki karamtırak deveyi, gelecekleri günü söylemiş ve dedikleri de aynıyla çıkmış.

"Kali-yuga"'nın ilk zamanlarında, bakirenin oğlu doğacaktır" (Kali-yuga, Hintlilere göre, dünyamızın milattan 3500 yıl önce başlamış olan şimdiki çağı demektir; *Louis Jacolliot*, s. 264-266). Tevrat, bunu şöyle bildirir: "Tanrı size bir alâmet verecektir: Bakire gebe kalıp bir oğul doğuracak ve ona, *Emanoil* (Tanrı bizimle demektir) denilecektir" ki bu, *Hz. İsa*'dır (*Es'iya*, VI. 1. 3). Anlaşılıyor ki, Yahudilerde 'Tanrı'dan gebe kalma mucizesi bir gelenek gibidir. Nitekim, *Meryem*'in akrabasından ihtiyar *Zekeriya*'nın karısı *Elizabet* de kısır ve 60 yaşındayken *Yahya* peygamberi babasız doğurmuş ve her iki kadına da ana olacaklarını bir melek müjdelemişti (*Luka İncili*, I, 5-30).

XXVII. Hz. Muhammed'in mucizeleri arasında en önemli sayılanı ve üzerinde en çok durulanı, ayı ikiye bölmüş olmasıdır. *"Saat yaklaştı; ay yarıldı"* (Kamer, 1-2) ayetleri de bu olayı işaret ederler.

XXVIII. Maide suresinin 11'inci ayetinde ifade edildiği gibi, Hz. Muhammed, bir savaşta askerinden ayrılarak yalnız kalmış, bunu gören bir bedevî, kendisini öldürmek istemiş, ama eli tutulmuş ve kılıcını kullanamamış.

Bütün bu mucizelerin sayısı daha da çoğaltılabilir. Fakat bunların hiçbiri, pozitif bir eleştiriye dayanamayacak kadar önemsizdirler. Türlü tefsir ve hadis kitaplarında, Tanrıbilimcilerle İslâm filozoflarında, mucizenin niteliği hakkında çeşitli düşüncelere de rastlanır ve bunlar arasında tam bir anlaşma da yoktur. Örneğin, bazı Araplar, Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu ispat etme zorunda kalması gibi, dine aykırı bir düşünceye dayanan bu mucizeyi Muhiddin-i Arabî'nin 'Fütuhat'ında kuşkuyla karşıladığı görülür; bu olay, seyredenlere mi böyle göründü, yoksa gerçekten ay ikiye mi yarıldı? diye sorar. Gazalî de, ayın ikiye yarılmayıp ayrılmış gibi göründüğünü zanneder. Fakat genel olarak tefsirciler, hadisçiler, buna dair bir ayet mevcut olduktan sonra, onun mutlaka gerçek olduğunu, iman adına onaylarlar ve bu olayı görmüş olduklarını iddia eden birtakım kimselerle aşiretlerin adlarını sayar ve her şeye gücü yeten Ulu Tanrı'nın Hz. Muhammed'e böyle bir lütufta bulunmuş olmasını garip bulmazlar. Vakıa bu olay sahih olduğu kabul edilen bazı hadislerle de onaylanmış ve doğrulanmaktadır; fakat bu olay, gerçekten meydana geldi mi, bir yanılsama mı, kıyamette mi olacak, kıyametten önce bir kıyamet alâmeti olarak mı vücuda gelecek, bir çeşit manyetizmanın sonucu mu? gibi türlü sorularla kuşkulara kapılan düşünürler de vardır. Gerçek olan şudur ki, insanoğlu pek yakında ay turizmine başlayacak ve akılları mistik hayallerin efsanesinden kurtulacaktır.

Genel olarak kökleri Şiîlik olan Bâtınîler, mucizeyi az çok inkâr ederler; peygamberler, halkın gözlerini olağanüstü hareketleriyle kamaştıran kimselerdir, derler. Onlara göre, Kur'an da, Peygamberin sözüdür; harfleriyle anlamının bileşimi (terkip) tümel nefisten, Peygamberin nefsine olan taşmadan (feyezan) ileri gelir. Mucizeler; bilgisiz halkı inandırmak için Peygamberin gösterdiği harikalardır; asıl mucize ise, yalnız olgun insanların kabul edebileceği akıldır. Eş'arîler ve Sünnet ehli olanlar, mistik harikaların vuku bulabileceğine inandıkları için, mucizeye de inanırlar. Mutezile ise, bunların bazılarının olabileceğini kabul, diğer bazılarını da reddederler. Pozitif felsefeye bağlı olanlar ise, mucizeyi olanaksız sayarlar. Nitekim, Littré (1801-1881), mucizelerin asla gözlenip saptanabilecek yerlerde meydana getirilmemiş olduklarını söylemekte; şeytanlara, büyücülüğe ve müneccimliğe nasıl inanmıyorsak, mucizeye de öylece inanmıyoruz, demektedir. Tüm maddeci filozoflar da böyle düşünürler. İbn Sina, 'İşarat' adlı eserinde, mucizeyi açıklamak için bilimsel yönteme ve anlayışa bağlı görünür; o, böyle bir olayın ve genel olarak mucizenin ret ve inkârında olduğu kadar da onayında acele etmenin bir budalalık olduğunu, âlemde nedensiz hiçbir olayın bulunmadığını, bu itibarla mucize kategorisine giren olayların da nedenleri bulunduğunu kaydederek gaybı ilgileyen sorunların âdeta doğal nedenlerini ve bazı insanlara bu nedenlerin, her-

kes tarafından icra edilemeyecek olan çeşitli olayları başarma olanağını sağladıklarını anlatmak ister. Doğa afetleriyle salgın hastalıkların bile bir dua ile önüne geçilebileceğini, zira doğanın bir olanaklar âlemi olduğunu onaylar.

Ay'ı yerden döven, üzerinde astronotlar gezdiren, güneş çevresinde füzeler çeviren ve yarın belki de bir yıldızlararası turizmini başaracak olan insanoğlunun bugünkü bilgi, keşif ve buluşları, tüm insanlığın gözleri önünde cereyan ettiği halde, bilgisiz ve ilkel bir zümreyi inandırmak için, Tanrı'nın bir kuluna harikalar gösterme yetkisini vermiş olmasındaki bilgeliği kavramak güçtür[1]. Nitekim, evvelce de kaydettiğimiz gibi, Kur'an, geçmiş mucizelerin, iman etmeyen kimseleri, imana getirmekte hiç bir yararı olmadığını, imanın mucizelere değil, Tanrısal hidayet ve takdire, dolayısıyle de tüm doğada olup biten olay ve varlıkları ibret ve dikkatle gözleyen bir aklın hükümlerine bağlı olduğunu kabul eder. Doğadaki her varlık ve her olay, anlayan ve düşünen bir ruh için başlı başına bir mucizedir. Bunun dışında, bir da âlemi yöneten ezelî ve ebedî kanunlara aykırı durumlar beklemek, Tanrı'yı ve Peygamberi sorgu ve sınava çekmek gibi bir iddia, boş ve bilgisizce bir gururun gevezelikleri olur. Zaten bilim de, tüm bilinmezleri, henüz aklın her çeşit kuşku ve tereddütlerini yok edebilecek bir kesinlikle çözmüş değildir. Çözebildiklerinde bile bu başarıyı sağlayan zihnin, düşüncenin kendileri birer bilinmediktirler. Sonlu bir yaratığın sonsuzluğu kavramaktaki âcizliğine karşın, onun karşısında duymuş olduğu hayret, dikkat, tecessüs ve derin düşüncelerin kendileri bile bugün için bir mucizenin ta kendisi sayılmaz mı?

Hz. Muhammed'in, hemen her akıllı ve bilgili insanın geleceğe dair tahminleri gibi aklın dışında olmayan bazı olasılıkları ve olağanları önceden tahmin ettiği zaman, bunlardan isabet edenler olmuşsa, gerek sahabeleri, gerekse daha sonra gelmiş olan önemli din ve politika adamları, halk üzerinde gereken etki ve çıkarı arttırmak ve sağlamak için, onları birer mucize saymış, belki de bazı eklentilerle olayın aslına bambaşka bir şekil vermişlerdir. Örneğin. irtidat (dinden dönme) hakkındaki ayet bu cümledendir. Bir partiye bağlı olanların zamanla bir başka partiye geçtikleri veya geçirildikleri gibi, Müslümanlığın başlangıçlarında da, Müslümanlıktan kendi eski dinlerine dönenler ve tekrar Müslüman olanlar görülmüş ve hatta sahte peygamberler bile türemiştir. Bugün de buna benzer olaylar vardır ve olacaktır. Bir dinden diğerine kaymış olanlar, birinde hidayete ermiş (mühtedi) ve mübarek sayıldığı halde, diğerinde mürtet (dönme ya da dönek) sayılır ve lânetlenir.

---

(1) Ö. *Nasuhi Filmen*, "Müşrikler, diyor, peygamberliğinin sekizinci yılında *Hz. Muhammed*'den ayı iki parça edip birleştirmesini istediler; aksi halde, iman etmeyiz, dediler. Peygamber, Tanrı'ya dua etti ve ay iki parçaya ayrıldı; bir parçası *Hira* dağının (şimdiki adı Nur) bir yanına, bir parçası da öteki tarafına düşerek sonra birleşti. Müşrikler, bunu gördükleri halde, yine iman etmediler". Sayın yazar, Tanrıbilim mantığına uyarak, güneş sistemlerini yaratmaya gücü yeten Yüce Tanrı böyle bir mucize yaratamaz mı? der ve büyük peygamberi için, böyle bir mucize göstermesine nasıl bir engel bulunabilir? diye sorar (adı geen eser, s. 525). Bundan, peygamberin, müşriklerin nasıl olsa iman etmeyeceklerini önceden bilmediği anlaşılmaktadır; fakat biliyor idiyse, bir mucize gösterme zahmetine niçin katlandığını açıklamak da kolay olmasa gerektir.

Susuz bir toprakta, baraj ve artezyen olanağı olmayan bir dönemde, yağmur duasına çıkmak, insanın son bir umuda başvurmasıdır. Yağmur duası ve buna dair dinsel hazırlıklar, hep insan iradesinin dışında kalan bir gereksinmenin giderilmesi için zorunlu olmuştur. Yağmur, bu mistik işlemler dolayısıyla ve bir tesadüfle yağmış olsa bile, bu, ya istenilen miktardan az, ya da çok olur ve istenilen yere ya yağar ya da yağmaz. Parmaklarıyla dilediği kadar su akıtma mucizesini gösteren bir peygamberin, niçin bu duaya izin verdiği ya da ihtiyaç duyduğu açıklanamaz. Bilim ve teknik, bugün çöllerde buz yapıyor; müşrik beldelerinde duasız feyiz ve bereket akıp gidiyor. İslâmlar ise, sefalet ve ıstıraplarının, bilgisizlikten, saçma inançlardan ve ahlâksızlıkla tembellikten doğduğunu bir türlü anlamıyor. İslâmlar için tek teselli, Kur'andaki bazı ayetlerin bildirileridir: Müşriklerin zengin ve rahat bir ömür sürmeleri, onların küfürlerini daha çok artırıp azıtmalarını ve sapıtmalarını sağlamak; bu suretle de onları daha çok ağır cezalara lâyık bir duruma getirmek; onları sınavdan geçirmek; imanlıların sabırlarını denemek ve daha çok mükâfatlara nail olmalarını sağlamak... vb. gibi bildiriler, bildirildikleri zamanın gerektirdiği tinsel kuvvet öğütleridir. Hz. Muhammed, ahrette zengin olabilmek için, Hz. İsa gibi, bu dünyada yoksul ve sefil kalmayı asla salık vermiş değildir. Sadakaya dinsel ve ahlâksal bir değer veren ve hatta bunu takvanın koşullarından sayan Peygamber, herhalde Müslümanların sadaka ve zekât verebilecek denli zengin olmaları gerektiğini savunmuş ve hayra da sarf edilmek için zenginliğini istemiş ve beğenmiştir.

Ulu Tanrı'nın kıtlık ve bereketsizliği, İslâm ümmetine lâyık görmemesi de dinin olduğu kadar da aklın icaplarından olması doğalken, niçin peygamberini —hatta bu peygamberin hiç de değer vermediği— mucizeler gösterme külfet ve zahmetine soktuğu, dua ettirip yalvarttığı kolayca açıklanamaz. Eğer peygamber, sahabe ya da ermişlerin yardımıyla ve duaları berekâtıyla bu lütuflar yapılacaksa, Yüce Tanrı bir büyük çoğunluk teşkil eden imanlı kullarının değil, bir azınlık olan o seçkin kullarının hatırlarına değer veriyor demektir. Sanki Tanrı, kullarının neler çektiğini görmüyor, bilmiyor ve onlara karşı ilgisizmiş de, peygamberlerinin aracılığı ve ricasıyla insanoğullarına acır ve yardım edermiş gibi, kıtlık zamanında ve yağmursuz mevsimlerde, hastalıklarda ve savaşta hep onun ve ermişlerin yardımına başvuruluyor. Peygamberler, Tanrı'nın ezelden kurmuş olduğu doğa kanunlarına hükmetmek, olayları bu kanunlara aykırı bir tarzda hareket ettirmek gücünü, bu kutsal inancın kanatları altına sığınarak elde etmiş görünürler.

Bir ülküyü benimseyenler, onun daha çok kökleşmesi ve yayılması için, ülküyü yaratmış olanı Tanrılaştırırlar; onun yapmadığı, söylemediği hareket ve düşünceleri de, halkı hayrete düşürmek, bir çeşit manyetize etmek, inandırmak ve eğitmek için icat eder ve uydururlar. Bu türlü efsaneler, ülkünün çeşidine göre, örneğin, çoğu zaman ulusal bir hayır için, ahlâksal bir zorunluluk olmaktan çıkar; kültürel ve tarihsel bir ödev olur. Tüm büyük adamların gerçeksel hayat ve düşünceleri, karakterleri bu çeşit öykülerin sisleri arasında en doğru şekillerini yitirirler. Nihayet, Tanrı'nın bir kuluna mucize gösterme gücünü niçin bağışlamış olduğunu anlamak da güçtür. Mucize sahneleriyle halkı

imana getirme gayreti yerine —ki Kur'an, mucizenin imanla bir ilgisi olmadığını bildirmiştir— halkın ruhunda Tanrısal ve dinsel gerçekleri kabul etmeye elverişli bir yetenek yaratmak daha ciddî bir mucize sayılmaz mı? Mucize âdeti Samî kavimlerde daha çok görülmektedir. İnsanlar, mistik hayal güçlerinin doğal bir sonucu olarak, olmayanı, olamayanı, olmuş ve olabilir görmekten zevk almaktadırlar; ve buna biraz da muhtaçtırlar. Topluluğun, bazen de bireylere zümrelerin çıkarı için, büyük ülkücü ve devrimcilerin hayat ve kişiliğini olduğu kadar da girişim ve düşüncelerini kutsallaştırdığı görülür. Çağımızda bile bunun örnekleri vardır. İnsanlar, henüz maddesel ve tinsel kurtuluşlarını bir puta bağlamakta bulacak durumdan ve seviyeden kurtulmuş değildirler. Hz. Muhammed'in bir komutan, bir devlet adamı, bir yasamacı, bir devrimci olarak elde etmiş olduğu başarıları, mucizelerine değil, Tanrı'nın ya da doğanın kendisine bağışlamış olduğu seçkin zekâsına ve üstün dehasına borçlu olması daha akla uygun değil midir? O, amacına ulaşmak için Tanrısal olmaktan çok insel olan tüm aracılara başvurmuştur: *"Ben de sizin gibi bir insanım"* demesi için türlü emirler aldığını bildirmiş, eziyetler çekmiş ve birçok faniler gibi, hastalık ıstıraplarıı içinde ölmüştür. Yüce Tanrı'nın kendi sevgili elçisini bu denli zorluklara sürüklemesindeki bilgelik ne olabilir? Tanrı'nın insanlara, kendi dileklerini kabul ettirmek için, yine onların arasından bir faniyi seçmesine neden ihtiyacı olsun? Her şeye gücü yeten Tanrı için, bundan daha uygun kararlar vermek olanaklı değil midir? *"Ol!"* emriyle âlemi yaratan güç, *"İman edin!"* emriyle tüm insanlığı hidayete kavuşturmaktan âciz mi? İnsanlığın ruhuna iman nurunu dolaysız olarak yerleştirmekten âciz midir ki, mucize gibi insanları daha çok kuşkuya düşüren hünerlere başvurmaktadır? Tanrı'nın her şeye gücü yeter, dilediğini istediği gibi yapar, biz ona karışamayız demek, zihnin, yine O'nun tarafından yaratılmış olan kuşkularını, tereddütlerini yok etmeye yeterli olur mu? Bütün akla gelen bu çeşit düşünce ve sorular, yüzyıllar boyunca birçok düşünürlerin de aklına gelmiş ve Hz. Muhammed zamanında da muhalifleri tarafından türlü şekillerde kendisine karşı söylenmiştir. Denebilir ki, bütün bunları derinden kavramış olan Peygamber, mucizeleri, eskiden cereyan etmiş ve kendinden önce gelmiş olan peygamberlere özgü birer mistik hüner saymış ve kendisini mucize göstermeye özenmemek suretiyle, insanlara, hem başarının gerçek gizlerinin, irade, deha ve imanda gizli olduğunu, hem de mucizeye başvurmadan bu yüce dini kabul ettirme mucizesini göstermiş, gerçekten insanüstü bir insan olduğunu anlatmıştır. Beş vakit namazda, dini ilgileyen tüm törenlerde ve minarelerde yüz milyonlarca insana, kendi adına saygıyla salavat getirtmekten daha yüce ve büyük bir mucize olamaz sanırız.

Gücünü mucizeden alan ve sorunlarının gerçekliğini mucizelerle savunan bir din, zamanla gelişen bilim ve teknik karşısında küçülüp gerilemek zorunda kalır. Hz. Muhammed, bu gerçeği pek iyi kavramış olduğu içindir ki, mucizenin aleyhinde bulunmamış, fakat imanın mucizelere bağlı olmadığını savunmuştur. İnsel bellekte mucizeler, bir eski çağın mistik hünerleri gibi sürüp gitse bile, bunların değeri, bir dinin kabul ettirmek istediği düşüncelerden daha üstün değildir. Bilimin mucizeleri, insanlığa seslendiği için, tüm insanlar

tarafından kabul edilir. Zira bunlar, söylentiye değil, doğanın kanunlarına dayanır ve somut eserleriyle ispat olunabilir. Dinsel mucizeler ise, ancak o dine mensup olanların, birer tarihsel anı olarak kontrolsuz kabule zorlanılmış olan söylentileri, belki de efsaneleridir. Bu itibarla dinleri yaşatan, dinler arasındaki mucize yarışması değil, savundukları ahlâksal ve genel olarak sosyal düşüncelerin kuvvetidir. Bilgisiz halka gelince, onlar, dinin mistik atmosferine, ne olduğunu anlamadan dalar ve bir gelenek alışkanlığı içinde, onu tesellilerinin ve umutlarının kaynağı ve işlemekten pek az kurtuldukları günahların, ayıpların paravanası sayarlar.

Mucize, bunu gösterenin tinsel değerini yüceltmiş ve insanları kendisine inandırmış olsa bile, ileri sürülen düşünceleri, ancak bunlarla kabul ettirmeyi zorunlu kılan bir âcizliğin de işareti olmaktan kurtulamaz. Bu nedenle Kur'anın açıkça belirttiği gibi, mucizeler döneminde bile, bunları gösteren peygamberlere inanılmamış, hatta onlar haksız yere öldürülmüş, içlerinden inanılmış olanlarına da mucize gösterdikleri için değil, savunmuş oldukları düşüncelerin sosyal ve ahlâksal değerinde o zamanlardaki ihtiyaçları kandıracak bir kuvvet ve gerçeklik bulunduğu için bağlanılmıştır. Yani, kendileri birer mucize olan düşünceler, yaşayabilmiş ve yayılabilmişlerdir. Bugün artık dinsel mucizelerin yerlerini, bilimsel buluşlar almış olduğundan keşif ve keramet yolu kadar da mucize yolları ve gösterileri bir daha açılmamak üzere kapanmıştır. Montaigne'in dediği gibi, *"İnsan ruhu, mucizelerin en büyük bir işçisidir"* ve D. Hume'un dediği gibi, *"Hiçbir mucizenin dine temel olacak derecede doğru olduğu ispat edilemez"* gerçeğini unutmamak gerektir[1].

(1) Peygamberlerin özel hayat ve kişiliklerine yükletilen harikalar, birbiriyle özdeş gibidirler. Daanson, *Mythes et Légendes* (Bruxelles, 1913) adlı eserinde, *Hz. İsa* ile *Krişna ve Buda*'yı karşılaştırmak suretiyle, bu özdeşliği ispat eder ki, bunların bazıları, *Hz. Muhammed*'e de uygulanabilir.

Bölüm IV

İslâm Doktrininin Mistik İşlemleri

I. Din nedir ve İslâm dini · II. Tanrı · III. İman
IV. İbadet · V. Dua ve yarlıgama · VI. Tövbe.

İslâm doktrininin mistik işlemlerini kavrayabilmek için, dinin ne olduğunu, Hz. Muhammed'in Tanrı anlayışını ve dolayısıyla iman, ibadet, dua, yarlıgama (mağfiret) ve tövbe gibi mistik eylemleri ve tasarımları incelemeliyiz.

I

DİN NEDİR VE İSLÂM DİNİ

«Kişinin dini akıldır; aklı olmayanın dini yoktur".
(Hadis)

1. İnsanlar, yaradılışları bakımından canlıcı (animiste) ve fetişçidirler. Bilgisizlik ve ilkellik yüzünden hayvanlarda, ateş, su ve diğer doğa varlık ve olaylarında gizli bir kuvvetin gizli olduğunu, bu kuvvetin insanlardaki duygu, düşünce ve tutkulara benzeyen, fakat gerçekte daha korkunç şekil ve şiddette var olduğunu zannederler. Bunlar karşısında korunmak ya da onlardan yararlanmak gibi birbirine karşıt (zıt) isteklerle birtakım eylemlere girişirler. Rahip rolünde olanların inanarak ya da inanmayarak yaptıkları bazı şarlatanlıklar da bu eylemlere karışınca, mistik hayal gücü derinden kışkırtılmış olur. Dinsel duyguların kökünde, insan ruhunun bu çeşit eğilimlerinden oldukça karışık öğeler vardır. Biz burada dinin sosyolojik, metafizik veya Tanrıbilimsel kaynaklarını araştıracak değiliz.

2. Din sözcüğü Kur'an ve hadislerde geniş ve çeşitli anlamlarda kullanılmıştır; ülkü, itaat, ceza, hesap, töre (âdet), siyasa, sorumluluk, şeriat... vb. gibi. Şeriat bakımından ise, din, insanları iyiliğe ve iyi işlere zorlayan Tanrısal emir ve kanunların tümüdür. Bu bakımdan din, sosyal bir kurum değildir, tersine olarak tüm sosyal kurumlar, yani ahlâk, hukuk, politika, ekonomi... vb. hep Tanrı'nın değişmez emirleriyle önceden belirlediği kutsal ilkelerin eser ve sonuçlarıdır. Bu takdirde tüm sosyal değerler, dinin değişmez dogmalarına

göre dondurulmuş ve değer yargısı olmaktan çıkmış bulunacaklardır. Zira, dinin klasik özellikleri arasında en önemlisi, doğaüstü ve doğadışı bir âlem ve kuvvetler kabul etmek, Tanrı veya tanrılarla ruhanî ya da tinsel varlıkların insanlara vermiş oldukları emirlerin değişmezliğidir. Yani, dinsel emirlerin, kulların arzu ve iradeleriyle değişmelerine olanak yoktur. Bunun içindir ki, din, iman etmiş olanların bireysel ve ortaklaşa yaşamlarının tüm ödevlerini, düşünce, duygu ve inançlarını kendi dogmalarına göre işletir.

Din sözcüğü, Zendavesta'da Daena sözcüğüyle açıklanmıştır. Aramî ve İbranî dinlerindeki anlamı da hüküm, töre ve âdet'tir. Latincede Religio, Religare (bağlamak, saygıyla kendini toplamak) sözcüğünden gelerek Avrupa dillerinde religion şeklini almıştır. Demek ki din, Tanrı'ya veya Tanrı yerine kabul edilmiş olan mistik kuvvetlere ve varlıklara karşı saygıyla karışık bir bağlılık duygusudur. Denebilir ki, din, Tanrılar ya da Tanrı ile insanlar arasındaki bağlılık ve ilişkilerin nesnel ve kolektif bir deyimidir ki, dış görünüşü itibarıyla tüm insel faaliyetleri organlaştıran bir kurum şeklinde kendini gösterir. Zira din, Hegel'in de iddia etmiş olduğu gibi, tüm insel ödevleri, Tanrısal emirler gibi telakki eder ve ahlâkın korunması işini de Tanrı'ya yükletir. Daha nesnel düşünen özgür zekâlar, dinin gerçek niteliğini Tanrıbilim görüşlerine uymayan bir mantıkla açıklarlar; örneğin, M.Ö. IV. yüzyılın Yunan filozoflarından Kritias, *"Din,* der, *halkı Tanrı cezalarıyla korkutarak hükümdara daha çok itaat eden bir tutsak haline getirmek için icat edilmiştir".* İngiliz filozofu Hobbes ise, *"Gerek hayal, gerek tarih yoluyla gelmiş olan görünmez güçlerden* (kudret), *korku, devlet tarafından kabul edilmişse din olur; kabul edilmemişse, saçma inançlar olur"* der ki, bu görüşler, genel olarak iktidar tutkusuna kapılmış olanların, geleneksel yöntemlerinin içyüzünü aydınlatmış olur. Bu gerçeği anlamış ve sonuçlarından kaygılanmış olan Tindal, *"Dinsel düşünceleri halkın iktidarı haline getirmemelidir"* sonucuna ulaşmıştır (Tabaraud, 'Histoire du Philosophisme Anglais', cilt 2, Paris, 1806) Her dinin Tanrıbilimcisi, kutsal kitabında akla uymayan bir şeyin bulunduğunu kabul etmez; zira, onun görevi, akla uymayanları da, akla uyar göstermek ve yorulmamaktır; fakat XII. yüzyıl Fransız filozoflarından Guillaume (de Conch), bu çeşit din adamları için insanlara şu öğüdü vermeye cesaret etmiştir: *"Bunlar, birinin araştırmalarından ötürü, onun kâfir olduğunu ilân ederler. Bilgeliklerine güvenleri olmayan ve bir takkeden şeref kazanmak isteyen zavallı adamlar! Fakat sizin bu madrabazların görüşlerine kapılmamanızı rica ederim".*

Dinlerde duygunun ve hayal gücünün rolü, akıl ve deney sınırlarını aşar. Onda daha çok sanata yakışan hayaller, yanılsamalar ve yapıntılar (artifices) kaynaşır. Kitaplı dinlerde sonsuzluğa karşı derin bir tutku, ilkel dinlerde ise, görünmeze karşı sonsuz bir saygı ve korku hüküm sürer. Bununla birlikte, insan zihni, görünmeyeni görünür bir duruma getirerek sonsuzu sonluda ifade etmeyi sağlamadan rahat etmiş değildir. Bunun içindir ki, ilkel insanlar, totemlerini, çoktanrıcı kavimler, tüm göksel ve kutsal saydıkları görünmez varlıkları resim, heykel ve türlü simgelerle nesnelleştirmiş ve hayal güçlerindeki mübarek kuvvetlere, kendi eserleri olan bu maddelerde tapmışlardır. Hıristiyanlık gibi ki-

taplı bir din bile, bundan kurtulamamış, Müslümanlık ise, kullandığı sözcükler, sıfatlar ve betimlemelerle antropomorfizmin somut sınırlarını aşamamıştır.

3. Dinlerin evrimine dikkat edilirse, mistik inançlar, ruhsal hayatın geçici ve değişken bir zevki şeklinde görülür. Her zevk gibi bu inançlar da, aynı öğelerden yoğrulmuş olmalarına karşın, bireylerin kültür seviyeleri, içinde yaşadıkları çevreler ve zamanların türlü sosyal zorunluluklarına uyarak çeşitli dönüşümlere uğrarlar. Her toplumda çoğunluğu halk tabakaları oluşturduğu için, en özgür düşünceli insanlar bile, bu tabakaların tinsel basıncı altında, imanlarının gerçek şeklini açıklamaktan hemen her dönemde çekinmişlerdir; yahut da ihtiyatlı ve tedbirli yazıp düşünmek zorunda kalmışlardır. Devletlerin bile bu konulardaki hoşgörüsü, rejimlerinin ve içinde bulundukları dünya siyasa ortamının niteliğine göre ayarlanmıştır. Doğa bilginlerinden Ebu Bekr Zekeriya Razî (841-926), 'Peygamberlerin Harikaları'ndan söz eden eserinde, tüm dinleri eleştirir, dinin halka taklit yoluyla bulaştığını, hiç kimsenin, dini tam bir incelemeden geçirerek kabul etmiş olmadığını anlatır. Bu konuda devlet adamlarının iktidarlarını korumak için, halkı mistik inançlarına bağlı tutmak istediklerini, alışkanlık ve âdetlerin gittikçe doğal bir hal aldığını, korku, zayıflık ve ihtiyacın, bireyleri dine sığınmaya zorladığını anlatarak bu bilinçsiz bağlılığın nasıl bir bağnazlıkla insanları, başka türlü düşünmek ve inanmaktan uzaklaştırdığını kaydeder. Dinde yenilik isteyenlerden Mısırlı Şeyh Muhammed Abduh, aklın kabul etmediğini din kanıtlarının (delil) saçma olduğunu söylemiş ve dindeki amacı, aydınlardan çok halka bir ahlâk eğitimi vermekten ibaret saymıştı. Nitekim, Hz. Muhammed de bir hadisinde, *"Kişinin dini aklıdır; aklı olmayanın dini yoktur"* demiştir. Çağımızdaki pozitif bilimlerin gelişmesi, sosyal ihtiyaç ve koşullar karşısında dinlerin akıl tarafından kabul edilebilecek kısımları pek azalmış olmakla birlikte, halka bir ahlâk eğitimi vermek hususundaki en akla uygun yanıyla da dinler, bugün bu görevlerini yapabilme yetenek ve güçlerini yitirmişlerdir, denilebilir. Zira dinler, başlangıçta tamamıyle kolektif tasarımlardan ibaret oldukları için, bireysel iradeyi ve zihni, kendi emirleri altına almışken, çağımızda kültür gelişmeleriyle paralel olarak bireysel özgürlük bilinçlenip demokratik haklar kanunlaştıkça, dinin kişisel duygular arasındaki kolektiflik niteliği zayıflamış, sarsılmış ve ancak bireyin tinsel zevki, hatta keyifsel olarak varlığını devam ettirme zorunda kalmıştır.

Esas itibariyle din, E. Boutroux'nun da gördüğü gibi, «bilimsel görüş karşısında iman ve duygu görüşünün kendi hakkını istemesinden ibaret olan bir sistemdir». Yukarda söylediğimiz gibi, görünende görünmeyeni aramak, insanın pek eski ve ilkel eğilimlerinden birini teşkil eder. Bu eğilim başlangıçta bağı ve dine doğru, daha sonraları da, yavaş yavaş pozitif ve deneysel olarak bilim yönünde bir gelişme göstermiştir. İlkel insan, görülende saklı olan görünmez kuvvetleri, insel karakterlerle nitelendirmiş, bunların kendi kaderleri üstünde şiddetli etkiler yapan bazı özelliklere sahip olduklarını, akıl yoluyla değilse de duygu ve sezgileriyle kavramış, onların zararlarından, korunmak ve iyiliklerinden yararlanmak için kolektif olan birtakım edim ve tasarımlar yaratmış ve yaşatmıştır. Bu itibarla âdeta ilkel insanın felsefesi din olmuş ve geçirdiği türlü evrimler sonunda, uygar insan için din, yerini felsefeye ve türlü

sosyal ülkülere terk etmiştir. Zira, dinin de bazı farklarla felsefe gibi, dekor ve motifleri daha çok mistik hayal gücüyle bezenmiş olan bir dünya görüşü vardır ve insan anlayış ve eylemleri üzerinde her ikisi de çeşitli etkiler yapmıştır. Bunun içindir ki, daha çok önce, Kepler, din ile felsefe arasında birlik ve hatta özdeşlik bulunduğunu fark etmişti. Son çağda Spencer ve Mendelsohn da, din ile felsefenin uzlaşabileceğini savunmuşlardı. Nitekim daha çok önce İbn Rüşd, dinin gerçekleri, mecaz-yoluyla, felsefeninse akıl yoluyla öğrenmeye çalıştığını, bununla birlikte her ikisinin de öğrettikleri gerçekliklerin akılsal olduklarını savunmuş ve insanları gerçeklerden uzaklaştıranın felsefe değil, kelâm biliminin kullandığı diyalektik yöntemi olduğunu ileri sürerek hemen ömrü boyunca kelâmla savaşıp durmuştur.

4. Eb-ül-Alâ Maarrî'nin (973-1057), eğitim ve âdetin bir sonucu ve aklın ürünü saymış olduğu din, şüphesiz ki bir felsefe değildir; fakat biz kendine özgü bir dünya görüşü, kendine özgü bir yöntem anlayışı bulunan ve insanın zihnini olduğu kadar da duygularını saran ülküler ve kurumlar hakkında özel ve kuramsal düşünceler getirerek insanın bilgi, eylem ve anlayışına etkiler yapan bir bilgi ve inanç kolunu, bir felsefe saymaktayız. Bu bakımdan dinin de bir çeşit felsefe sayılmasında herhangi bir sakınca görmüyoruz. Şüphesiz ki aralarında bazı esaslı farklar vardır: Evvelâ felsefe, layik düşüncelere dayanır; mistisizm, onun ancak bir koludur. Felsefede akıl ve bilimsel deneylerin etkisi büyüktür. Fakat felsefede de dinde olduğu gibi, âdeta birbirine aykırı mezhepler vardır. İkisi de sosyal hayatın ve koşulların ürünüdür. İkisi de evrim geçirirler. Her dinin özel bir ahlâk, bir hukuk, bir sanat ve hatta kozmogoni ve bilgi kuramı vardır. Din de, felsefe gibi, Tanrı'yı, insanı ve dünyayı kendine özgü olan mistik anlayış ve yönteme uygun bir sistem içinde açıklar Dinler, dünyaya ve insanlığa, kendi dogmalarına uygun bir düzen vermeye çalışırken, felsefesel ütopyalar ve ülkülerin yolunu tutarlar. Yalnız dinlerin, kendilerini kutsal ve dogmatik kurallara bağlamak, denetim ve eleştirimden kaçınmak ve kendini tarihsel ve sosyal bir zorunluluğun ürünü saymamak, savunduğu adalet ilkelerinin yüceliğine karşın, kendine mensup olmayanları hoşgörüden uzaklaştırmak gibi felsefeden ayrılan bazı esaslı farklar ve özellikler vardır; Hz. Muhammed ise, getirmiş olduğu dinin, geçmiş kitaplı dinlerin evriminde son durak olduğunu kabul etmekten çekinmez. Bunun içindir ki, Müslümanlıkta kitaplara inanmak da imanın koşullarındandır. Nihayet dinler, kuramsal değil, pratik felsefe kadrosunda bir yer alabilirler ve bu onların değerini küçültmez, azaltmaz. Zira dinler de insan eylemlerini Tanrısal iradenin takdir ettiği bir tinsel ve ahlâksal düzene bağlamak isterler. Bir dinin değeri ve önemi, doğaüstü ve doğadışı bir kaynaktan gelmiş olmasına ve yıllar geçtikçe, yayılmış olduğu halkın seviyesine göre uydurulmuş olan harikalarının akıldışı edebiyatına değil, savunmuş olduğu düşüncelerin ve getirmiş olduğu sosyal ve ahlâksal düzenin yenilik ve yüceliğine bağlıdır; dinlerin mistik hayal gücüne hitap eden ya da bu gücü harekete getiren edebiyatı, yıllar geçtikçe değersiz masallar olarak pek ilkel zihinlerde iz bırakmış olsalar bile, yavaş yavaş unutulur, fakat insanlığın mutluluğu için savunmuş olduğu düşünceler gerçeklik ve isabetli buluşlarıyla orantılı olarak, zihinlerde ve vicdanlarda devam eder.

Felsefenin akla, dinin sezgi ve duyguya dayanması, bunlar arasındaki farkın kuvvetli niteliklerinden biri olmakla birlikte, Kur'andaki ayetlerde akla, gözleme, tanıklığa ve mukayeseye türlü vesilelerle önem verilir. Felsefe sistemleri, bilimlerin gelişimine paralel olarak bir evrim geçirmektedir. Dinler ise, Hz. Muhammed'den sonra evrimine son vermiş, fakat mezhepler, tarikatlar şeklinde birtakım mistik inanç ve işlemlerin doğmasına engel olamamıştır. Şüphesiz ki amacımız, din ile felsefenin tam bir mukayesesini yapmak, bunların özdeş olduklarını savunmak değildir. Yalnız bunlar arasındaki yakınlığa işaret ederek, dinlerin kendi kutsal emirlerinden bazı şeyleri zamanla yitirmiş olmalarının biraz da bu iki sistem arasındaki yakınlığın ürünü olduğunu belirtmiş olmaktır. Birtakım biyolojik, sosyal ve psikolojik zorunlulukların ürünü saydığımız dinlerin kurucuları kimler olursa olsun, bunlar daima birbirinden bazı öğeler alarak âdeta aynı ahlâksal ve mistik amaçlara hizmet etmekten kurtulamazlar. Hatta hiçbir din, layik ülküler gibi, tüm örgütleri, erkân ve yöntemleriyle tam olarak bir kişi tarafından kurulamaz; sahabeler, havariler, Tanrıbilimciler, tefsirciler, müçtehitler, fıkıhçılar, mezhep kurucuları, hatta devletler... içinde yaşadıkları dönemlerin bilimsel gerçeklikleri kadar da toplumun pratik ve yaşayan eğitim ve ihtiyaçlarını dikkate alarak, bağlı bulundukları dinde türlü değişikliklere hizmet ederler. Bir taraftan mezhepler ve tarikatlar, din dogmalarını kendi özel anlayışlarına göre uygulamaya çalışırlar, bir taraftan da töreler, âdetler ve ilişkide bulunulan ulusların duygu, düşünce ve inançlarından birçok öğelere, yaşamakta olan ve yaşatılması istenen dinin kapılarını bilerek veya bilmeyerek açarlar. Örneğin, Müslümanlıktan önce, Samî kavimler, dua esnasında Doğu ve Batı'ya yönelir ve hele cahiliye dönemindeki Araplar beytullah olarak kutsallığında anlaşmış oldukları Kâbe'yi ve onun bulunduğu Mekke'yi kıble sayarlardı[1]. Bilindiği gibi, Romalıların baskısıyla Yahudiler Kudüs'ten güneye ve Hicaz'a göç etmişlerdi. Onlar, Kudüs'te yıktırılan tapınaklarının yerine geçmek üzere Mekke'de Kâbe'yi inşa ettiler. Bu site, Beni Cerhem'in eline geçince, Arapların da kutsal bir yeri halini aldı. Bunun için olacaktır ki, sahabeden El-Bara bin Maruf, Kâbe'nin kıble olmasını savunmuşsa da Hz. Muhammed, asıl kıblenin Kudüs olduğunu söyleyerek buna itiraz etmişti. Fakat, Hz. Ömer'in birinci düşünceyi savunması üzerinedir ki, Kâbe'nin kıble olması gerektiğine dair ayet inmiştir: *"Nereden çıkarsan yüzünü Mescid-i Haram'a yönelt; bu Rabbinden gelen haktır"; "Her nerede bulunursanız, yüzünüzü onun tarafına çeviriniz"* (Bakara, 150-151). Oysaki bir başka ayette, *"Doğu ve Batı Tanrı'nındır, hangi tarafa yönelirseniz, Tanrı'nın yüzü oradadır"* (Bakara, 116) denilmektedir ki, bu hem Yüce Tanrı'nın her yerde varoluşunun bir kanıtı, hem de kıblenin pek de önemli olmadığının bir işaretidir. İslâm geleneğinde meleklerin de kıblesi vardır. Beyt-i Mamur denilen bu kıble, Kâbe den göğe çekilecek bir dikeyin sonundaymış!

Kıble tayininde dinsel olmaktan çok siyasal amaçların da saklı olduğu inkâr edilemez. Cahiliye döneminde hac da vardı. Gariptir ki, bu ödeve, Arap-

(1) Kâbe'nin *Hz. Âdem* ve *Hz. Nuh* tarafından yapıldığı söylendiği gibi, Kur'anda bunun *Hz. İbrahim* tarafından yapılmış olduğuna da işaret edilir.

lardan daha çok, öteki İslâm kavimleri önem vermekte ve üzerlerine hacca gitmek farz olmayan insanlar, türlü mistik duygularla, perişan ve sefil bir halde bu ödevi yapmak için Arap ülkelerine koşmaktadırlar. Amacı daha çok ekonomik ve biraz da politik olan bu ödev, halkın hacı sıfatını kazanmak için yaptığı bir fedakârlıktır. İslâm hukukunda, Beni İsrail hukuku açıkça görülür. Kısas gibi kurban da cahiliye döneminde, zilhicce'nin onunda, şeytanın da taşlandığı Mina'da kesilirdi. Hz. Muhammed, bunu, tüm hacılarla Müslümanların ödevi saymış ve kendi eliyle de kurban kesmiştir[1].

5. Yeni bir dinin yayılmasında uğranılmış olan zorluklar, eski inançların yaratmış olduğu duygusal ve mistik alışkanlıkları bırakamamanın olduğu kadar da, sosyal düzenin bozularak kendilerini doğaüstü kuvvetlerin evlâdı, gölgesi, vekili, hizmetçisi, koruyucusu sayan egemen bireylerin ya da sınıfların çıkar ve otoritelerini yıkacak korkusuyla yapılan direnmelerin ürünüdür. Her direnme eskiye, alışılmışa saplanmış olanlardan gelir. Bundan her layik devrim ülküleri gibi, kitaplı dinler de kurtulmuş değildir. Yeni bir dinin güveni, hızla yayılabilmesi ve yaşayabilmesi, doğaüstü kuvvetlerin bir mucize ve lütfu olmaktan çok, eskiden koparıp kendi yapısında yeni şekillere sokmak suretiyle insan zihninde yenilik ve yabancılık duygularını azaltan bazı harç ve gereçleri almakta göstermiş olduğu hüner ve dehanın sonucudur.

«Bugün size dininizi ikmal ettim; üzerinizdeki nimetimi tamamladım; size din olarak İslâmı seçtim" (Maide, 3) ayetine göre, artık bu dine hiçbir yeni madde ekleme olanağı kalmadığı halde, o da yayılmış olduğu toplumların töre, âdet ve geleneklerinden ayrılamamış, hatta tersine olarak türlü mezhepler şeklinde ve çeşitli uluslarda değişikliklere uğramak zorunda kalmıştı. İslâmlığın esaslarına aykırı olan veya böyle görünen inanç ve eylemler, hep içtihat sayesinde olmuştur. Örneğin, imanın tanımı ve koşulları gibi ana problemler bile, Hanefîler, Eş'arîler, Haricîler, Matüridîler, Kerramîler ve Cehamîlerce başka başka yorumlamalara uğramıştır. Bu konuda, Gazalî, 'İhya-el-Ulûûm fi'd-Din' adlı eserinde, Taftazanî'nin Nasafî tarafından yazılmış olan 'Akaid' (Kahire, 1321) adlı esere eklemiş olduğu açımlamada, ayrıntılı yorumlamalar ve açıklamalar verilmiştir. İcma, içtihat kapısını açık bırakmak suretiyle dinde bir çeşit düşünce ve vicdan özgürlüğüne izin veren bir kurumdur. Bir hadisinde Hz. Muhammed, *"Ümmetimin ihtilâfında geniş rahmet vardır"* demektedir. Bu hadisten de anlaşılacağı gibi Müslümanlık, danışmada (meşveret) ve tartışmada büyük yararlar görmüş olmasına karşın, içtihat ve hatta icma kurumu hem yararlı, hem de zararlı olmuştur (Meşveret deyimi Kur'anın üç ayetinde geçer). Zira, bu yüzden türlü İslâm mezhepleri türemiş ve iman edenler arasında tam bir birliğin kurulması olanaksız olmuştur. Nihayet türlü siyasal ve sosyal nedenlerle içtihat kapıları kapatılmıştır. Yani dört büyük mezhebin imamları tarafından kabul edilmiş olan sistem dışında düşünmek dine karşı bir saygısızlık sayılmıştır. Şafiî, Kur'an ve hadislerde var olan bir kararın, icmadan önce kabul edilmesi gerektiğini savunmuş ve yıllarca bu ilkeye riayet edilmiştir. Fakat Süyutî ve son zamanlarda Şeyh Muhammed Abduh da, İbn Taymiya gibi,

(1) Tanrı bahsinde bu konuyu aydınlatacağız.

her dönemde, dinde reform yapacak yeni içtihat erbabının çıkmasını dilemişlerdir. İçtihat, Kur'an ve hadislerde kıyas'a başvurmak demektir. Fakat burada da müçtehitler arasında tam bir uzlaşma ve dinsel konuların yorumlanmasında tam bir birlik sağlanmadığı için, onlara mensup olanlar, birbirlerini daima küfürle suçlandırmışlardır. Bu hal bile, kitap ve sünnetin, hele hukuk sorunlarında pek yetersiz olduğunun en açık kanıtıdır. Şiîler, içtihadı, Politika sorunlarına kadar uygulamak suretiyle devleti ve dini birbirine karıştırmışlardır. Bunun içindir ki, iman konularının akılla açıklanmayacağını savunmuş olan İslâm kelâmcıları, dinin pratik konularında akla başvurmaktan çekinmezler; ve kutsal metinlerde kullanılan bazı sözcüklerin birkaç anlamda kullanılmış olmasından yararlanarak tefsir ve çevirtiye (tevil) başvururlar. Mutezile'ye karşı bu yolu savunarak kelâm bilimini kurmuş olanlar, Ebu Hasan-ül-Eş'arî ile Semerkantlı Ebu Mansur Matüridî'dir. Bunlar, yukarda bir kısmına işaret ettiğimiz gibi, bir dinsel inanç konusunun veya şer'î bir problemin gerçekliğini olduğu kadar da uygulanma şeklini belirtmek için, dört şer'î kanıta başvururlar: 1. Kur'anın kendisi, yani 'kitap'; 2. Hadisler ve Hz. Muhammed'in kendi hayat tarzı, yani 'sünnet'; 3. Bazı konular üzerinde dört imamın birleşmiş olması, yani 'icma' ya da 'imca-i ümmet'; 4. Fıkıhçıların verecekleri hükümlerde başvurdukları 'kıyas' yolu ki, fetvalar, bunun nesnel örnekleridir.

Kur'anda hiçbir şeyin ihmal edilmediği, yaş ve kuru her şeyin kitapta açıkça bulunduğu ayetlerle savunulduğuna göre, dine ve dünyaya dair olan her problemin Kur'anla çözülmesi ve şüphe edilen noktalarda Kur'anı en iyi anlamış ve uygulamış olan Peygamberin hadisleriyle sünnetlerine baş vurulması her çeşit yanılmaya engel olur. Hz. Muhammed, -—önce de kaydettiğimiz gibi— *"Tanrı her yüz yıl başında, bu ümmete dinini yenileyecek bir adam gönderir"* demek suretiyle Müslümanlığa yepyeni ufuklar açabilecek bir direktif vermişse de, skolastik anlayıştan kurtulamayan din bilginleri, insanlığın geçirmekte olduğu evrim ve gelişimi izleyememiş ve yüce Peygamberin ereklerini hakkıyla kavrayamamışlardır. Bunun için olacaktır ki, Sünnî'lerin icmaı ile Zahirî'lerin, Şii'lerin, İbadiye mezhebinin... icmaları birbiriyle çoğu zaman çelişiklikten kurtulamamıştır. Nitekim, Muvahhit'ler de kıyas'ı reddetmişlerdir. Bir ayette, *"İnsanların hepsi bir tek ümmettirler; bunlar, kendilerine kitap geldikten sonra çekememezlikleri yüzünden anlaşmazlığa düştüler"* (Bakara, 214) denilmektedir. Kitapların ve kavimlerin başka başka oluşunun bu anlaşmazlığı zorunlu kılması bir dereceye kadar akla sığar ve hoş görülebilir; fakat, aynı kitaba bağlı olan insanlar arasındaki anlaşmazlıklardan yarar değil, büyük zararlar doğar ve tarih bunu açıkça gösteren örneklerle doludur. Gazalî gibi büyük bir düşünür ve din bilgini bile, iman konularında daha özgür düşünenlerin, kâfirliğine hükmedecek denli bağnazlıktan kurtulamamıştır.

6. Hemen her din, gerçeği yalnız kendinin kavramış olduğunu ve başka dinlerin açıkça sapıtmış ve Tanrı tarafından kaldırılmış olduklarını telkin eder ve kendine inanmayanların bağışlanamaz bir günah işlediklerini zannederek onları kâfir sayar. Düşünce ve inançları, egemen dinin dogmalarına uymadığına inanılmış olan ne denli dinli ve büyük bilginlerle filozofların, bu uğurda şehit edilmiş oldukları bilinen tarihsel gerçeklerdendir. Bunu fark etmiş olan Vol-

taire, Sokrat'ın tek Tanrı'ya inandığı için Tanrıtanımazlıkla suçlandırılıp idam edildiğini anlatır. Bu cinayetlerin yapılmış olduğu dönemlerde, toplumun en küçük bir tepki yaptığı görülmez; zira, imanlıların çoğu dinsel ödevlerin hemen önemli bir kısmına uymadıkları halde, neye inandığını, niçin inandığını açıkça bilmez, körü körüne inanır ve kendi inançlarının tüm diğer inançlardan üstün olduğunu kabul eder; ve inanmış oldukları konular üzerinde en küçük bir düşünme, kontrol veya eleştirime dayanmazlar. İman ettikleri için, gerçek olanlarla saçma olanlarını da ayırt edemezler. Harikalara inanma ve bağlanma ihtiyacı, insan zihninin kuvvetinden çok, zayıflığından biri olduğu için, bu mantıkdışı düşkünlük, mistik söylentiler ve telkinlerle kandırılır. Dinlerin sürükleyici kuvvetinde, biraz da insanın bu düşkünlüğüyle dinlerin taşıdığı olağanüstü niteliklerin rolü vardır.

Dinleri, yüzyıllar boyunca krallar, güçlü devlet ve toplum adamları himaye etmemiş olsalardı, bilgisizliğe ve harikaya hayranlık ihtiyacı içinde akılsal dengeleri sarsılmış olan bir çoğunluk arasında, tarikatların büsbütün yayılmış olduğunu, evliyaların, şeyhlerin, dervişlerin peygamberler kadar ve hatta belki de onlardan da daha üstün bir değer kazanmış olduklarını görmezdik. Nitekim tarikatlar da krallar, halifeler ve nüfuzlu kimselerce himaye edildiği içindir ki, dinlerin yanıbaşında uzun süre tutunabilmişlerdir. Tarih, Tanrıbilimcilerin şehit edildiklerine dair örnek vermez gibidir; fakat tarikat mensupları, diğer derin düşünceli ve duygulu mistikler ve filozofların türlü din fetvalarıyla öldürülmüş olduklarını bildiren örnekler çoktur. Oysaki, Kur'an, *"Dinde zorlama ve tiksinme yoktur"* (Bakara, 257) demekle insanların birbirinin vicdanlarına musallat olmalarına engel olmak istemiştir. Fakat Kur'ana göre, *"Tanrı katında din, İslâmdır"* (Âli imran, 7), yani öteki dinler, Tanrı yanında Müslümanlık kadar değerli değildir. Bunun içindir ki, *"Tanrı, elçisini hidayetle ve hak diniyle bütün dinlerden üstün kılmak için göndermiştir"* (Tövbe, 28). Tanrı, İslâm dininin hak dini olduğunu ve bunu her şeyden üstün kılmak için Peygamberi yolladığını (Fatiha, 28) bildirirken, bu dini öteki dinlere galip kılmak istediğini (Saf, 9) anlatır.

Müslümanlığın esası, Hz. İbrahim'in kurmuş olduğu hanif olan dindir; bunun içindir ki, *"Yüzünü dine bir hanif olarak tut!"* (Rum, 30) emri verilmekte ve, *"Kendini bilmeyenden başka kim İbrahim dininden yüz çevirir?"* (Bakara, 131) denilmektedir. Hz. Muhammed, türlü vesilelerle İbrahim'in hanif olan saf dinini yeniden kurmuş olduğundan söz etmiştir. Demek ki o, getirdiği din için geçmiş bir inancın geleneklerinden de yararlanmıştır. Zira, Peygamberden önce hanifler, Mekke'deki çoktanrıcı inançları kaldırarak yerine tektanrıcı imanı, yani İbrahim dinini yaymak istiyorlardı; fakat bu işi kuvvetle ve tam olarak başarabilecek bir peygamber ya da tinsel liderden yoksundular. Kus ibn Saidet-ül-Iyadi, Ukaz çarşısında açıkça bu düşünceyi savunan demeçler veriyordu. Lebid ibn Rebia da bu dini savunanlardandı. Genel olarak hanifler, putların ve saçma inançların aleyhindeydiler. Nitekim Müslümanlıktan önce de —sözünü ettiğimiz gibi— hac, kurban, zekât, namaz ve oruç gibi imanın türlü ilke ve kurumları —her kabilede başka tarzlarda uygulanmak suretiyle— vardı. Hz. Muhammed, bunları birleştirmeye çalıştı. Hâlâ da, türlü

mezheplerde, hiç olmazsa formaliteleri itibariyle birbirinden az çok farklı olarak uygulanmakta olan bu ilkeler, imanın esasını oluşturmaktadır.

Kur'an, Hz. Muhammed'e şunu hatırlatmaktadır: *"Biz sana gerçekten tekçi* (muvahhit) *olan ve ortak tutanlardan* (müşrik) *olmayan İbrahim'in dinine uymanı vahyettik"* (Nahl, 123). Bu itibarla iman edenlerin dinde ihtilafa düşmemeleri gerektir (Şura, 12). Nitekim, İslâm dini de İbrahim dini gibi, *"Tanrı'ya tapmak, namaz kılmak ve zekât vermekten başka bir şeyi"* emretmez ve en doğru din budur (Beyyine, 5) ve Kur'an bu bakımdan Hz. Muhammed'e, *"İtaat, kuvvet ve dinde basiret sahibi olan kullarımız İbrahim, İshak ve Yakub'u hatırla"* (Sad, 45) demektedir. Şu ayet de aynı esasa dayanır: *"De ki, Tanrı sadıktır, hanif olan ve müşriklerden olmayan İbrahim milletine uyunuz!»* (Âli İmran, 95).

İslâm sözcüğünün, baş eğmek, selâmete girmek ya da selâmete çıkarmak, Tanrı'ya nefsi teslim etmek... vb. gibi birtakım anlamları varsa da, burada kastedilen doğrudan doğruya İslâm dinidir ve bu Tanrı'nın dinidir. *"Tanrı'nın dininden başka bir din mi isterler?"* (Âli İmran, 80) ayetinde işaret edilen din, İslâm dinidir; ve ilk kez Hz. İbrahim, bu dinin temellerini kurmuştur. Bu peygamberin adı Kur'anda 41 kez geçer ve onun adını taşıyan bir sure de bulunduğu gibi, Peygamberimiz, oğluna da bu adı vermiştir.

Müslümanların birbirine inanıp güvenmelerini, bu dinin yayılması ve yerleşmesi için zorunlu bulan Hz. Muhammed'e, *"Kendi dininize bağlı olanlardan başkasına aman vermeyin!"* emri verilmişse de bu, Müslümanlığın esaslı bir ilkesi değildir: *"Ey kitap ehli olanlar, dininizde haddi aşmayınız"* (Nisa, 171). Hz. Muhammed, müşriklere karşı İslâm dinini savunmak için bazı sert emirler almış ve vermiştir. Fakat belki de siyasal ve ahlâksal bir önlem olarak savunmuş olduğu hoşgörü de, tüm İslâm devletlerinin ve hele biz Türklerin tarihine onur verecek denli yücedir: *"Tanrı, sizi din uğrunda sizinle savaşmayan ve sizleri yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmaktan ve insaflı olmaktan men'etmez. Tanrı, insaflıları sever"* (Mümtehine, 8); ancak sizinle, *"Sözleştikten sonra yeminlerini bozar ve dininize saldırırlarsa, küfür başkanlarıyla dövüşünüz"* (Tövbe, 12); *"Deyin ki, biz Tanrı'ya inandığımız gibi, bize gönderilmiş olan İbrahim, İsmail, Yakub oğullarına vahyedilenlere ve Musa ile İsa'ya gönderilene ve bütün peygamberlere, Rableri tarafından gönderilmiş olan şeylere iman ettik; onlardan hiçbirini bir diğerinden ayırmayız"* (Bakara, 136; Âli İmran, 81); *"Ey kendilerine kitap verilenler, beraberinizdekini onaylamak üzere indirdiğimiz bu kitaba iman ediniz"* (Nisa, 45). Kitap ehline ayrı bir değer vermiş olan Hz. Muhammed, tüm göksel dinleri kutsal saymış, ancak kendisinin onlardaki bazı eksik ve sonradan bozulmuş, değiştirilmiş olan hükümleri düzeltmek ve tamamlamak için gönderildiğini ilân etmiştir. Diğer bir surede aynı inancın şöyle tekrarlandığı görülür: *"Kitap ehliyle en iyi tarzdan başka suretle didişmeyiniz, fakat zulmedenlerle böyle değil ve deyin ki, biz hem bize indirilene iman ettik, hem size indirilene. Ve bizim Tanrımızla sizin Tanrınız birdir; fakat biz, sadece ona teslim olmuşuzdur"* (Ankebut, 46).

Hz. Muhammed, bütün bu geniş hoşgörüsüne ve o dinlere karşı duymuş olduğu saygıya karşın, İncillerin Tanrı hakkındaki anlayışlarını olduğu kadar

da, örneğin, Hz. İsa hakkındaki bildirilerini kabul etmemiştir. Kitaplı dinlere vermiş olduğu değer, daha birçok ayetlerde tekrarlanmıştır (Mümin, 53-54; Hadid, 27; Tahrim, 12; Kâfirun, 6); fakat bu, öteki dinlerin Müslümanlıkla aynı değerde sayılmış olması demek değildir.

7. Bir insan ne vakit Müslüman sayılır? *"... Bundan sonra tövbe ederler, namaz kılar ve zekât verirlerse, dinde kardeşleriniz olurlar"* (Tövbe, 11); bu itibarla, *"Dini doğru tutun ve onda anlaşmazlığa düşmeyin"* (Şura, 2). Bu ihtara karşın, *"Tanrı, kimin hidayete kavuşmasını isterse, onun yüreğini İslâm dinine açar"* (En'am, 125) ve, *"Tanrı, kullarından istediğini kendi dinine seçer"* (Şura, 12). Hz. Muhammed'e yapılan Tanrısal tembih şudur: *"Dinlerini oyun ve eğlence sayarak dünya hayatıyla kibirlenenleri terk et!"* (En'am, 75; Âraf, 51). Din, kutsal bir ülküdür; bu uğurda savaşmak da, İslâmlığın kurulması ve yayılması için emredilmektedir: *"Ortalıkta bir fitne kalmamak üzere, din tamamıyle Tanrı'nın dini oluncaya kadar onlarla savaşın!"; "Tanrı yolunda gerektiği gibi savaşınız; o sizi dini için seçti ve dinde size zorluk vermedi"* (Hac, 78); fakat bu emirler, Haçlı Seferleri gibi, din bağnazlığıyla ve dini yaymak için savaşmanın devamlı bir ödev olarak Müslümanlara yükletilmiş olduğu zannedilmemelidir. Bu ayetler, Peygamberin kendi zamanında yapmak zorunda kaldığı savaşlar ve durumlar dolayısıyla inmiştir. Bu konuya eserimizin hukuk bölümünde tekrar döneceğiz.

Din sözcüğü, Kur'anın 65 ayetinde kullanılmıştır. Onun bazen iman ve İslâm anlamında kullanıldığı görülür (Zümer, 2-3, 11-14; Mümin, 65). Din, özellikle ahretteki sorumluluk hesapları ve ceza anlamında olmak üzere de birçok ayetlerde kullanılmıştır (Saffat, 20-21; Maaric, 26; İnfitar, 9 ve 17-19; Mutaffifin, 10-11; Maun, 1). Genel olarak din sözcüğü, inanç anlamına da kullanılmıştır (Yunus, 105; Rum, 31; Kâfirun, 1-4). Bazı ayetlerde de din deyimi, gerçek ve kutsal olarak dinin kendisi anlamında kullanılmıştır (Mümin, 26; Nasr, 2; Rum, 30; Şura, 21).

8. Özet olarak din, insanların kendi âcizlik ve sefilliklerini anlayarak bunlardan kurtulmak ve korunmak umuduyla birtakım görünmez kuvvetlere sığınma, yalvarma inanç ve eylemlerinin toplamıdır. Bu kuvvetler, totem, mana tek ya da çok, erkek veya dişi tanrılar olabildiği gibi, melekler, cinler, şeytanlarla bazı gizli ruhların yanında bunları temsil eden birtakım hayvanlar, eşya ve doğa olayları da olabilir. İnsan din aracılığıyla büyük ve sonsuz varlıkla kendi arasındaki mesafeyi siler, mutlak birliğe olan bağlılığını fark ederse de, bu başarı din duygusunun derinlik ve yüceliğine akıl erdirebilmiş seviyedeki insanlara nasip olur. İlkel ruh ve seviyede olanlar içinse, mutlak sonsuzluk, birlik ve kutsallık... gibi soyut ve göksel kavramların algılanması olanaksızdır. Bu gibiler için din, bir çeşit korunma içgüdüsü, sosyal bir âdet, gelenek veya maddesel, tinsel tehlikelere karşı bir paratonerdir. İnsan, yücelme, kuvvetlenme, zenginleşme, halinden ve geleceğinden emin olmayı isteme gibi birtakım hayatsal ihtiyaçlarını, doğa ve toplumun baskıları yüzünden kandıramadığı vakit, bu ne olduğunu kavrayamadığı üstün kuvvetin kendini kutsallaştırır; ona sığınır, ona yalvarır, adaklar sunar, kurbanlar keser ve tüm bu küçülme ve fedakârlık sayesinde, onun yardımını sağlayacağını umut eder. Yukarda sözünü

ettiğimiz gibi, hiçbir din, mutlak gerçeği kavramış değildir; fakat her din, bunu yalnız kendinin kavramış olduğunu savunur. Oysaki bu başarı, tam ve gerçek olsaydı, yeryüzünde bu kadar çeşitli dinler bulunamazdı. Din ve bilim bahsinde de açıklayacağımız gibi, dinlerin amacı, gerçeği elde etmek ya da keşfetmek değildir. Onun görevi, birey veya toplumun tinsel dirlik ve esenliğini sağlamak ve insanlar arasındaki ahlâksal dayanışmaya hizmet etmektir. Hz. Muhammed, bu yüce görevin yanıbaşında bireysel eylemlerimizi denetlemeye hizmet eden bir mistik otoskopi eğitimini de yaratmıştır. Fakat insan, hayat ve doğasının emri altında, çoğu zaman bu eğitimi ihmal eder. Bunun içindir ki, insanlar, dinin en egemen olduğu dönemlerde de ileri bir erdeme sahip olmuş değildirler. Hz. Muhammed, insanlığa yalnız yeni bir inanç değil, aynı zamanda tüm sosyal kurumlarıyla ve tüm mistik törenleri, kuralları ve yükümleriyle bir kutsal sistem getirmiştir. Din sözcüğünü kapsayan ayetlerin anlamları arasındaki farklar ne olursa olsun, onun savunduğu ve başarıyla kurduğu din, tüm kitaplı dinlerin en sonuncusu ve din olarak inanılabilecek ülkülerin en yetkinidir. Peygamber, dinin doğuştanlığını (fıtrî), yani insan ruhunun İslâm fıtratı'nda doğmuş olduğunu, savunmaktan çekinmemişti. Bütün diğer kutsal kitaplar, kendilerinden sonra daha yetkin bir dinin ve peygamberin geleceğini müjdeledikleri halde, Hz. Muhammed, bunun tamamıyle aleyhinde bulunmuştur. Ona göre, en yetkin din, Müslümanlıktır ve son peygamber de kendisidir. O, bu suretle dinleri, ulusallıktan ve yersellikten (mahallî) kurtararak evrensel ve insel bir inancın egemenliğini sağlamaya çalışmıştır. Zira, Hz. Muhammed, bütün peygamberlere iman etmiş ve iman ettirmek istemiştir. Bunda iki önemli fayda saklıdır: 1. Bir peygamber olarak kendisine inandırmak; 2. Bütün dinlerin bir aynı gerçeği savunduklarını kabul ettirmek. Bu suretle insanlar arasındaki ırk, mezhep, cins... vb. farkları kaldırarak, Tanrı katında eşit olan insanoğullarından her türlü sınıf ve onur (şeref) ayrıcalıklarını yok etmek: ancak bu inanç sayesindedir ki, ümmet haline gelecek olan insanlar, yalnız Tanrı katında ve takvaları oranında bir yücelik kazanabilirler ve kendi dinlerine değer veren bu âlicenap ve hoşgörücü dine düşman olmak şöyle dursun, onu kendi dinlerinden yeğ tutmakta da tereddüt etmezler. Fakat, insanların pek azı dinlerini böyle bir mukayeseyle seçebilir. Dinler, daha çok, aileden, gelenek ve görenek olarak evlâtlara geçer; Hz. Muhammed, dini bir öğüt saymış ve dine, «Halkı doğru bir özle ibadete irşat etme (Müslim) ödevini vermiş» ve, «din konusunda fazla derinleşmemeyi, pek ince düşüncelere dalmamayı, dini kolaylaştırarak, gücümüzün yettiği ve kolayımıza geleni yapmayı» salık vermiştir. Bu hadislerde saklı olan gerçek anlamı kavramayanların bağnazlıkları yüzündendir ki, İslâm âlemi yüzyıllarca saçma inançların baskısı altında ezilmiştir. Bir dine mensup olmakla, o dinin emirlerine itaat etmekse, büsbütün ayrı bir problemdir. Ahlâk bahsinde bu konuya değineceğiz[1].

(1) Her ulusun mutlaka bir dini vardır. Fakat bunların, birbirinkine benzemeyen yönleri dolayısıyla hiçbiri, ötekinin dinini beğenmez, hatta kendilerinden başka ulusları kâfir sayarlar. Böyle bir inanca bağlı olanların, karşılıklı birbirini kâfirlikle suçlamaları yüzünden tüm insanlığın küfür içinde yüzdüğünü kabul etmek zorunlu olur. Bu bencil ve dar görüşten yalnız Çinlilerin kurtulmuş

Görülüyor ki, Hz. Muhammed'in amaçları, insanları İslâm inancında birleştirmek, yani tüm ulusları bir ümmet haline getirmek ise de, bu ülkü asla gerçeklenmemiştir ve gerçeklenemez; böyle bir başarıyı dinlerden beklemek, onların kendilerini yıkmayı gerektirir. Zira, hiçbir din, kendi yapısında bulunan bölücü, ayırıcı dogmaları bir yana atamaz, kendi bencil ve tekelci iddialarından kurtulamaz; hiçbir kutsal dogma, insanlığın zihni için, her zaman doğru ve gerçek olarak sunulamaz. Peygamberimiz, mensup olduğu kavme, Arapça hitap eden bir kitap verdiği halde, ne kavminin tümünü, ne de bazı akrabalarını, Müslümanlığa, bağlayabilmiştir; fazla olarak dininin, türlü mezhep ve tarikatlara bölünerek çeşitli siyasal amaçlara göre biçimlenmesine engel olacak emirleri de verememiştir; vermiş olsaydı bile, insanlar, bunlara yine itaat edecek değildiler; zira, hiçbir kutsal dogma, değişmez ve ebedî bir gerçek olarak kabul edilmez. Bunun nedeni, insanlığın evrim ve ilerleme yolunda değişken bir zihin yapısına sahip oluşudur. Bu itibarla dinler için bir ütopya olan insanlık ülküsünü, mistik girişim ve buyruklardan değil, pozitif bir kültür ve eğitimden bekleyebiliriz.

---

olduğu anlaşılmaktadır. Zira, *Marcel Granet*'nin anlattığına göre, Çinliler, dogmaları bir peygamber ya da Tanrı tarafından belirtilmiş olan herhangi bir din ve mitolojiye sahip değildirler. Gerçekten de Çin'de, sosyal faaliyetler de farklılaşmış bir kurum değildir. Çin uygarlığı incelenirse, ona, öteki uluslara kıyasla bir din bahsi açılamaz. Çinlilerin hayatında büyük bir rol oynayan din değil, kutsallık duygusudur. Fakat, onların saygıyla kutladıkları (vénération) asla Tanrılar değildir. *Konfüçyüs* ve Taocular, *Mötseu*'nün teokratik propagandalarına hiç değer vermemişlerdir. Bunlar için kutsal sayılan varlıklar, yalnız ermişlerdir (veli). Çinlilerin mitolojisinde sadece kahramanlar vardır ve bunların tanrılarla hiçbir ilişkisi yoktur. Ancak halkın inançları içinde kararsız bir canlıcılığın (animisme) izleri görülür. Bu itibarla onların tinselciliğe (spiritualisme) karşı da hiç bir eğilimleri yoktur. Onlar, hortlaklara, ölülerin ruhlarına, intikamcı cinlerle her cinsten ifritlere inanırlar ki, bunlar da birtakım eğlenceli masallardan başka bir şey değildirler. Çinliler, Tanrıları asla düşünmemişlerdir. Bunun içindir ki, onlarda örgütlenmiş bir rahipler sınıfı da yoktur. Denebilir ki, onlar deneyüstü, yani aşkın hiçbir kavrama sahip değildirler. Böyle dayanaklardan yoksun olan Tanrıların da, hiçbir kişiliği yoktur. Bilgelerinde de, tinselciliğe ve akılcılığa karşı hiç bir eğilim görülemez. Olağanüstü varlıklar kadar da mucizelere inanmayan Çin bilgeliği, bağımsız ve tamamıyle insancıl bir bilgeliktir. Bunu da asla Tanrı düşüncesine borçlu değildirler (*La Pensée Chinoise*, Paris, 1968, s. 476-478). Bunun içindir ki, *Konfüçyüs*, ruhlara ve cinlere nasıl hizmet edelim? sorusuna, "*İnsanlara hizmet edecek durumda olmadığımız halde, onlara nasıl hizmet edebiliriz?*" karşılığını vermiştir.

II

TANRI

Bu önemli konuyu iki bölümde inceleyeceğiz. Birincide, tüm evrimiyle değil, fakat bazı etnoloji, din tarihi ve sosyolojinin gözlemlerinden de yararlanarak, çağımız anlayışlarını içine alan genel görüş ve düşünceleri belirtecek; ikincisindeyse, daha çok Hz. Muhammed'in ve dolayısıyla Müslümanlığın Tanrı hakkındaki bildirilerini inceleyeceğiz[1].

A

TANRILARA DAİR GENEL İNANÇLAR

"Tanrı'nın kendisi müstesna olmak üzere
her şey Tanrı'ydı"
Bossuet

Tanrı inancıyla din inancı arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Zira, Tanrısız dinler var olduğu gibi, gerçek dinle ilgisi olmayan tanrılar da vardır. Buda ve Konfüçyüs gibi filozofların kurmuş oldukları dinlerde açıkça Tanrı yoktur. Bir vahye dayanmayan dinlerinse türlü tanrıları vardır. Gerçek peygamberlerin getirmiş oldukları dinlerin Tanrı hakkındaki bildirileri de başka başka özellikler taşımaktadır. Bu konunun türlü kavimlerdeki gelişimine dikkat edilirse, insanın tanrılaştırmadığı hiçbir nesnenin var olmadığı görülür. Bunu fark etmiş olan Bossuet, haklı olarak, *"Tanrı'nın kendisi müstesna olmak üzere her şey Tanrı'ydı"* demiştir. Mistikler de bu gerçeği birtakım romantik ve melankolik duygular içinde daha açık ve cesur bir inançla itiraf ve ifade etmişlerdir. Örneğin, Mevlâna, *"Eğer sureti olmayan sevgilinin suretini görecek olursanız, efendinin de, kölenin de sizin kendiniz olduğunu anlarsınız; zira her cüz, küllün aynı oldu ve cüzler baştan başa kül oldular"* demekle, pantheistique bir görüşle, Yaradan'la yaratığın birlik, tümellik ve özdeşliğini savunmuş olur. Biz burada Tanrı düşüncesinin geçirdiği evrimden söz edecek değiliz. Bu konuyu daha çok önce ayrıntılı (mufassal) bir eserde açıklamıştık (Cemil Sena, 'Allah

(1) Büyük düşünürlerin Tanrı hakkındaki görüş ve inançlarının hemen tümünü *Tanrı Anlayışı* adlı yapıtımızda sergilemiş bulunuyoruz. (*Remzi Kitabevi*, 1978).

Fikrinin Tekâmülü', 1934). Yalnız Tanrı hakkında ileri sürülmüş ya da türlü kavimlerin benimsemiş oldukları bazı inanç ve tasarımları, bu konunun insan zihninde oynamış olduğu rolü de belirtmek için kısaca açıklamayı, tezimiz için yararlı bulmaktayız.

1. *TANRILARIN ADALETİ; DİŞİ VE ERKEK TANRILAR :*

Homeros'un anlattığına göre, Tanrılar, çeşitli kılıklara girerek bir yabancıymışlar gibi kentler arasında dolaşırlar, insanların adalet ve şiddetlerini gözetirlermiş (Odyssée, XVIII, 485). Buna karşın, hatta kitaplı dinlerde bile, Tanrıların pek de adaletli olmadıklarını gösteren metinler de vardır; yani, onlar yalnız suçluyu değil, onun ardıllarını da cezalandırırlar. İlkel dinlerdeki suçun bulaşıklığı inancı, bu kitaplarda da süregelir ve günahlılar yüzünden, birtakım masum insanlar da cezalanmış olur. Buna, Tevrat'tan şu örnekleri verebiliriz: *"Ben, senin Tanrın Yahova, bana buğzedenlerden babalarının günahını oğullarda üçüncü ve dördüncü kuşağa kadar arayan gayretli Tanrıyım"* (Huruç, XX, 5; Tesniye, V, 9-10); *"Rab, sabırlıdır ve merhameti çoktur; günah ve isyanı bağışlar, ama günah işleyeni asla temize çıkarmaz ve ataların günaklarını, oğullardan üçüncü ve dördüncü kuşağa kadar ister"* (Âdad, XIV, 18); *"Sizden baki kalanlar, sapıklıkları dolayısıyla onlarla beraber mahvedileceklerdir"* (Levililer, XXVI, 39); *"Kendine isyan edenleri helâk etmek için cezalarını yüzlerine karşı vermekte gecikmez"* (Tesniye, VII, 10). Tevrat'ın Tekvin bölümünde de şu bildiriye rastlıyoruz: Sodom ve Gomore'de günah işleyenler çoğalınca, Tanrı öfkesini yatıştırmak için İbrahim, arınmış olanlarla (salih) fâsıkları beraber helâk etmemesi için Yahova'ya adaletli olmayı salık verir; ve Tanrı bu kentlerde elli salih varsa, bunlar için kenti yıkmayacağını vaat ederse de İbrahim, ondan, bu kentlerde on salih bulunursa orayı helâk etmeyeceğine dair söz alır. Müşrikler, Hz. Muhammed'e Tanrı cezalarının hemen verilmesini söyledikleri zaman bildirilmiş olan bir ayette, aralarında Peygamberimizin bulunduğu sürece, verilecek olan cezanın ertelenceği anlatılır (Enfal, 32). Hesiodos ise, *"Zeus,* der, *bir sitenin adaletten ayrılmış olmasını görmezlikten gelmez"*.

İslâm dininde değilse de İslâm toplumlarında, halkın genel inançlarından biri de, herhangi bir haksızlık ya da kötülük yapan kimselerin cezasını kendileri çekmeseler bile çocuklarının çekeceğine emin olmaktır; nitekim bir deprem, sel baskını, salgın hastalıklar, kıtlık... vb. gibi büyük felâketlerin de, bir toplumda baş gösteren bazı ahlâksızlıkların cezası olduğuna inanılır; yani bunlar, suçsuzu ayırmayan Tanrısal öfkenin zorunlu bir sonucu sayılır. Şüphesiz ki, bu türlü inançlar, bir ahlâk disiplini ve yaptırımı olarak savunulmuştur; fakat bunun Tanrısal adaleti tehlikeye düşürdüğü fark edilmemiştir. Eski Yunanda da, kutsal varlıklara sövüp sayanların, yalnız kendi servetlerini değil, çocuklarını da yitireceklerine inanılırdı. Tanrıların lâyık olanlardan çok, lâyık olmayanları mükâfatlandırdıklarına dair olan inançlar da vardır. Rig-Veda'da, zahitlerin kazandıkları sevapların yakınlarına da bulaşacağı bildirilir. İslâm kavimlerinde yaygın olan bir geleneğe göre, bazı evliyaların yüzü suyu hürmetine,

günahlı günahsız tüm bir kent halkının ya da toplumun yarlıgandığı ve «başımıza taş yağdırılmaktan kurtulduğumuz» kabul edilir. Çocuğu şehit olan analar ve babaların da, günahlı olsalar bile, bu şehidin sayesinde cennete gideceklerine inanılır. Nitekim, ölünün ruhuna okunan fatiha, hatim, mevlit, kesilen kurbanlar... vb. da onun her türlü ahret cezalarından kurtulmasına, ya da bu cezaların hafifletilmesine etken olur kanısı vardır. Hıristiyanlıkta da bu inancın başka şeklini görürüz. Örneğin, havarilerin ve din şehitlerinin kazandıkları sevaplar, tüm kilise mensuplarına da bulaşır. Bu türlü inançlar Çin'de de vardır. Âdeta Tanrı'nın bir suçluya karşı olan öfkesi, başkalarının işlemiş oldukları iyilik ve kazanmış oldukları sevaplar dolayısıyla yatışıyor ve bu sevinçle suçlular da affedilmiş oluyor. Bugün, bazı rejim ve hükümet değişmelerinde yapılagelmekte olan genel af geleneğinde saklı olan sevecenlik (şefkat) ve merhamet, aynı anlayışın layik bir duyguyla devam ettiğini gösterir.

Hiçbir dinin tanrısı, insanın ahlâk dışı hareketlerinin önüne geçmez, fakat insan bunlardan birini yapacak olursa, türlü şekillerde cezalandırılır. Hemen tüm tanrılar öfkelenirler; eski Yunan'da Apollon kızdığı zaman korkunç olur, geceye benzer, kötülük yapar ve yıkıcı bir kuvvet olur. İslâmda gazab-ı ilâhî deyimi de Tanrısal öfke demektir. Hemen her dinde şeytanı yaratan ve onu insanlara musallat eden de Tanrı'nın kendisidir.

Tanrılar, her yerde hırsızlığın, adam öldürmenin aleyhindedirler. Kitaplı dinlerle kanunlara yerleşmiş olan Hz. Musa'nın 'On Emir'i (Décalogue) bunu açıkça gösterir. Fakat örneğin, Altın sahili ilkellerinde bir şeyi çalınmış olan, bulunduğu yerin tanrısına hizmet eden rahibe gider, başına geleni anlatır; yumurta ya da kümes hayvanı gibi bazı sunarlar verir ve hırsızı tanrının cezalandırması için aracılık etmesini rica eder. Bu itibarla tanrılar, suç işlemeye engel olmadıkları gibi, araya böyle bir aracı girmezse hiçbir saldırıyı da cezalandırmazlar. Tanrılar da bazen yalan söylerler: Homeros'a göre, Zeus, Agamemnon'a yalancı düşler (rüya) gösterir (Odyssée, XIII, 331); Yahova da peygamberlerinin ağzına bir yalan ruhu yollar ve puta tapanlardan öç almak için aldatıcı aracılar kullanmakla tehdit eder. Mordivinlerde tanrı Şkay, şeytanın türlü fenalıkları yapabilen ruhları yaratmasına izin vermiştir. Bütün tektanrıcı dinlerin tanrıları, insel tutkularla nitelendirildikleri için, hoşgörüden yoksundurlar; çoktanrıcı dinlerin tanrıları ise, daha hoşgörücüdürler. Westermarck'ın yazdığına göre, Hint ve Çin'de yabancılara karşı duyulan düşmanlık, din ayrılığından çok politika yüzündendir. Müslümanlıkta kitap ehline karşı gösterilen hoşgörü de dinimizin kuruluş yıllarında karşılaştığı engelleri hafifletmek gibi siyasal ve sosyal zorunlukların ürünüdür. Hoşgörünün bilinçlenmesi için Tanrı'ya, insel tutkulardan arındıran bir iman gerektir. Budacılıkta, kişisel bir tanrı var olmadığı için, bu din hoşgörüye fazla değer verir. Brahmanizm'de, tanrılar, tek tanrılar gibi, vermiş oldukları emirlere itaat etmeyenlere kızarlar. Fakat, onlar da tövbe, pişmanlık, itiraf, adak, ibadet ve sunaklar yardımıyla suçluları yarlıgarlar. Bu tanrılar fücurdan (inceste) da çekinmezler ve tüm kötülük ve iyilikleri görmezler. Tanrı heykellerinin göz ve kulakları kapatıldığı takdirde, onların önünde bile yapılan günahları fark etmezler. Hemen tüm tanrılar kendilerine yapılan dua, ibadet ve sunulan kurbanlar sayesinde insel

isteklere hizmet ettirilebilirler. Birçok toplumlarda, dileklerin gerçekleşmesi için, tanrılara sadece dua ve ibadetin yetmediğine inanılır; onlara bir çeşit rüşvet vermenin, yani maddesel fedakârlıklara katlanmanın zorunlu olduğu kabul edilir. Onlara göre, dualar ve sunaklar, tanrıları yalnız hoşnut etmezler, aynı zamanda onların güçlerini de artırırlar. Bunun bir nedeni de tanrıların insel ihtiyaçlar içinde olduklarına inanmaktır.

Gerek Hintlilerde, gerekse Fırat'tan Adriyatik dolaylarına kadar gelen Akdeniz kavimlerinde, Tanrılığın başlangıçta dişiliği temsil eden bir kadın olduğu görülür. Eski Yunan inançlarında bu, açıkça görülür ki, kaynağının Girit uygarlığı olduğu anlaşılmaktadır. Eski Yunan mitolojisine göre, Kronos, oğullarını parçalayıp yemeye karar verir; Rhea, Zeus'u doğurunca yavrusunu bir mağarada saklar ve Tanrı'ya cilâlanmış bir taşı, evlâdıymış gibi gösterir. Anlaşılıyor ki, Giritlilerin ana Tanrıçası, Mısırlıların yılan tanrıçaları gibi doğurmanın patronudur. Bunu açıklamak, sakladığı gerçekçilik bakımından müstehcendir, ama, buna kutsal bir renk verilmiştir (Yılan simgesi Mısır'dan İbranîlere ve oradan da Müslümanlığa küçük farklarla geçmiştir; G. Glotz, s. 289).

İlkçağ uygarlıklarında büyük Tanrıça yanında, daima kendinden aşağı bir derecede olan oğul ya da âşık durumunda bir Tanrı kabul edilir. Nitekim Mısırlılarda, İzis, Oziris'in karısı ve Horus'un anasıdır. Fenikeliler, Adonis'i, Astoret'in yanına koyarlar. Frikya'da Cybele'e, Attis'le birlikte taparlar. Helen'den evvelki kuşak, Tanrıçaya bağımlı olan bir Tanrı düşüncesini geç anlamışlardır. Hayal edilmiş olan Tanrı, hayvanları ve erkekleri kendine baş eğdirecek denli kuvvetlidir. Özet olarak, tüm Akdeniz kavimlerinde kadın Tanrı, yaratmanın, bereketin, doğumun ve hayatın simgesidir. Kutsal hayvan, boğadır; erkek, Minos'tur. Hayvan ve insan, daima Tanrı'dır. Minotor denilen bu Tanrısal boğa telakkisinin Asya'da dört bin yıl evvelinden beri var olduğu anlaşılmaktadır. Girit'teyse, ele geçen bazı simgelerden anlaşıldığına göre, subnéolitique döneme çıkacak denli eskidir. Erkek Tanrı, kendisini doğurmuş olan ana Tanrıya değil, kendisi gibi genç olan Tanrıçaya bağlı ve ebedî olarak genç ve üreticidir. O, hem oğuldur, hem de âşıktır. O, kadınları döllendirir; tarlalara bereket getirir; Tanrıça ile birlikte esenliğin kaynağı olur. Zira, o yaratıcı aşkın ve ebedî hayatın sahibidir; fakat o da ölür ve yeniden dirilir (G. Goltz, s. 291-292). Marcel Granet de, Çin toplumunda, bireysel gücün vaktiyle anaerkil (matriarcale) halka başladığını, büyük ana atalar, kraliçe analar temasının Çin mitolojisinde büyük yer tuttuğunu, senyörlüğe mensup olan her ırkın bir kahramandan meydana geldiğini, fakat en büyük saygıların, kahramanın annesine yapıldığını anlatır ('La Civilisation Chinoise, Paris, 1968).

İnsanlığın bu aşağı seviyesinden, Tanrı'nın, sonsuzluğu temsil eden bir soyut kavram oluşuna akıl erdirilmiş değildir. Bu kavimler ve dönemlerin Tanrısı, insanın maddesel ve biyolojik hayatını ilgileyen doğa olay ve varlıklarından alınan ilhamların ürünüdür; psikolojik görünüşleri itibarıyle, Tanrılar genel olarak insanlara iyilik ve kötülük yapabilecek, yenilgiye uğratılmaz güçte birer varlıktır ki, insan, daima bu güce sahip olmak istemiş, yani eşyaya, olaylara, tüm canlılara, hatta birbirine hükmetmeyi arzulamış, fakat bu güce sahip olamayınca, kendinden kuvvetli olanlara, bu kuvvetin derecesiyle orantılı ola-

rak saygı duymak ve onlardan korkmak zorunda kalmıştır. Bu suretle her biri bir ayrı zorba olan kahramanlara yapıldığı gibi, onlarda işlediğini zannettikleri ve mistik hayal gücünün yarattığı yanılsamalarla somutlaştırdıkları güçlere, iyilik değilse de, hiç olmazsa kötülük yapmamaları için yalvarmışlar, yerlere kapanmış, kurbanlar vermiş, onların öfkelerini yatıştırmaya, merhametlerini uyandırmaya çalışmışlardır. Sonsuzluk düşüncesiyle, Tanrı düşüncesinin birleşmesi, ileri bir kültür ve seviyenin ürünüdür. Örneğin, Taocular, daha ileri ve derin bir düşünceyle, yaratıcı bir kuvvet de olabilen bir kişilik tanımamışlardır. Onlar için Tao, kendiliğinden meydana gelen gerçeklenmelerin içkin ve tarafsız ilkesidir; yani eşyanın doğal gelişmesinin ilkesidir (Marcel Granet, 'La Pensée Chinoise', s. 423). Onların diyalektiklerinde Tao, tüm karşı gelimlerin (antagonisme) bireşimi, akışan bir çevredir (s. 430). Özet olarak Tao, tamamıyle belirlenmemiş ve mutlak surette özerktir ve onun içinde bulunmadığı hiçbir zerre ve varlık yoktur. Yani o, içkin bir sonsuzluktur. O, hem doğa, hem de akıldır; temel kavranılabilirliktir (intelligibilité) (s. 433). Anlaşılıyor ki, Tao, eşyanın tüm atomlarında, yani varlığın her zerresinde gizli olup oluşumların, evrim, değişim ve dönüşümlerin zembereği olan bir dinamikliktir[1].

Tanrı'da varlığına inanılmış olan yüce sıfatların, egemenliği temsil eden hükümdarın kişiliğine de yansıdığına inanılmıştır. Bu krallar, Tanrıların oğlu, vekili, sevgilisi, yeryüzündeki gölgesi, hatta Tanrı'nın kendisi olarak ebedî sayılmış ve bu sıfatlarla da kendileri kutsal ve mistik işlerle görevlendirilmişlerdir. G. Goltz'un anlattığına göre, Girit krallarına Minos denilirdi ki, bunlar, hem rahip, hem de kraldırlar. Bunlar da yukarda sözünü ettiğimiz boğa Tanrı'yı temsil ederlerdi. Minotor denilen bu boğa, Tanrı cesetlenince Minos olurdu. Bir zaman sonra Tanrısal boğa, Zeus biçimine girer ya da bazı masallarda olduğu gibi, Zeus, Tanrısal boğa şeklini alır. Kral, yani Minos da, Homeros'un kaydettiği gibi ('Odysée, XIX, 179), Zeus'un oğlu ya da Büyük Zeus'un yoldaşı olur. Bir kez göksel irade, insanları kutlamaya (vénération) karar verince, Minos, dokuz yıllık bir süre için kral olur; fakat, dokuz yılın sonunda, buna sokulmuş olan Tanrısal güç tükenir; bu yüzden de gücün yenilenmesi gerekir. Bunun üzerine Minos, yani kral, Tanrı'yla ilişkide bulunmak ve onunla görüşmek üzere kutsal dağa tırmanır. Minotor'un korkunç mağarasına girer ve en esrarlı labirentlerine sokulur (Bundan, Eflatun da 'Minos' ve 'Kanunlar'ı ile diğer bazı diyaloglarında da söz eder). Eğer Tanrı, seçmiş olduğu bu kraldan memnun değilse, onun geri gitmesine izin vermez ve hiç kimse de bu lânetlenmiş kraldan söz etmez; fakat eğer Tanrı, ondan hoşnutsa, Minos, yine dokuz yıl için gençleşir; tümel ve geçici bir güçle kavminin arasına döner. Bu, rahip kral, dokuz yıldan sonra tekrar seçilebilir demektir (G. Goltz, s. 172-173). Kavimlerinin siyasal gücünü yaratmak isteyen ve dolayısıyla devlet şefi olarak da egemenliği kendi kişiliğinde yoğunlaştıran peygamberlerden bazılarının dağa çıkması, mağaralarda olgunlaşmaya çalışmaları, kitaplı dinlerde de görülen

(1) Taoculuğu kurmuş olan *Lao-tseu*, "İnsanın Tanrı'ya veya ilk nedene uygun bir fikir verme gücü yoktur; bunu tanımlayabilmek için, zihnin yaptığı bütün çabalar, bu konudaki güçsüzlük ve zayıflığı ispatla sona erer" der (*L. J. Pierol, Le Covan*, 1965, s. 76).

olaylardandır. Tanrılarını soyut bir güç ve sonsuzluk olarak tasarlayabilmek, hemen hiçbir kavme nasip olmuş değildir. Kabalcılar, Tanrı'nın bir sureti olduğuna inanırlar. Tevrat'ta, *"O, efendimizin suretini gördü"* (Âdat, XII, 8) denildiği gibi, tüm İsrail şefleri, yapacakları büyük işler için hep Tanrı'ya danışırlar, o da kendilerine emirler verir. Hâkimler ve Melikler bahsinin hemen her bölümünde bunu ispatlayan pasajlar vardır. Fakat Zohar, Tanrı'yı kendi yüklemlerinden biriyle karşılaştırmayı bir felâket sayar ve onun insan suretleriyle açıklanmasını yasaklar. Kabalcılara göre, Tanrı, *"Eskilerin eskisi, gizlerin* (sır) *gizlisi, gizlilerin gizlisidir"*. Onu tam olarak belirlemek olanaksızdır. Onun varlığı, eserleri içinde zayıf bir surette yarı görünür. *"O, beyaz mantolu ve parlak yüzlü bir üstattır; ateş demetinden örülmüş bir taht üzerinde, bu demetleri kendi hükmü altına almak için oturmuştur"*. Herder, 'Poésis des Hébreux' (t. II) adlı eserinde ateşin Musa kurumlarında, Tanrılığın simgesi olduğunu pek iyi belirtmiştir. Sina çölünde ve dağında, Yahova ateş olarak görünür ve kurbanları öldürüp yakmak için gökten kutsal ateş iner; bir ateş bulutu, kutsal kürsüyü (tabernacle) kaplar. Ateşten, özellikle Tevrat'ın Peygamberler (Resuller) ve Mezmurlar kısmında çok söz edilir (Daha çok önce Heraklit, sonraları Plotinos da ateşe fazla önem vermişti; Henri Sérouya, s. 285-287). Tevrat'ın Huruç, yani Çıkış kısmında da (XIX, 18), *"Bütün Sina dağı dumanla kaplanmıştı"* deniliyor ve Yahova, ateşler arasından inmesi dolayısıyla, onun bir kişilik olarak kendini göstermek istemediğini anlatmak istiyor. Yuhanna, Genel Kitapçığında (IV, 12), *"Tanrı'yı asla kimse görmemiştir"* derse de, Hazkıya peygamber, düşünde (rüya) Tanrı'yı, melekleri ve tüm melekût âlemini gördüğünü iddia eder ve bazı vahiylere nail olduğunu söyler (I. ve II. baplar). Hatta bu peygamber, evinde konuklarıyla otururken, Yahova'nın eli kendine dokunur ve ateş şeklinde bir adam görür ve Tanrı'nın eli onu saçlarından yakalayıp Orşilim'in kuzeyine götürür (Hazkıyal, VIII, 1-4).

Hz. Muhammed'in Tanrı hakkında vermiş olduğu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, İslâm Tanrısı da başka bir görüşle kişileştirilmiştir. Şahristanî, 'El-Milâl ve'n-Nihal'inde adlarını saydığı İslâm fırkaları arasında, Müşebbihe ya da Mugassime'nin, Tanrı'yı, alfabe harflerinin suretlerini gösteren organlara sahipmiş gibi gösterdiklerini anlatır. Mistik hayal güçleri Kur'anda mecazlı bir anlamda kullanılmış olan, Tanrı'nın eli gibi organlarla, Tanrı'nın görücülüğü ve duyuculuğu... gibi niteliklerini, anatomik ve biyolojik anlamlarıyla değerlendiren İslâm sapıkları da vardır.

2. *KURBAN VE SUNAKLAR :*

Kurbanın kuramsal olarak türlü nedenleri savunulabilir; fakat bunu inceleyenler, genel olarak tanrıların ihtiyaçları üzerine dikkati çekmektedirler. Veda'lar, tanrılar için sunak ve kurbanların her gün verilmesi gereğini bildirir; verilmezse yağmurların ve bereketin sona ereceğini, güneşin batıp doğuşundaki düzenin bozulacağını, evrenlerin mahvedileceğini anlatır. Manu kanunları ve Zerdüşt şeriatı, tanrıların bu kurbanlar sayesinde güçlenerek şeytanları yenilgiye uğratacaklarını savunur. Ovidius'un yazdığına göre, Roma tanrıları, Fenike

tanrıları gibi insan kurbanlarından hoşlanırlar; Mısırlıların her yıl Nil nehrine bir genç kızı kurban olarak atmaları bu türden olduğu gibi, Mazdeizm'de, Ahuramazda'nın kendisini kurbanlarla kutlamayanlardan şikâyeti, bu nedenle de ona daima kurbanlar sunma inancı bu türdendir. Kartacalılar, sitelerinin koruyucusu olan tanrı Moloch'a, kendi öz evlâtlarını, yakmak suretiyle kurban ederlerdi. Hz. İbrahim ve İsmail efsanesi, bu korkunç ve hazin inancın sona erdiğini simgeler. Tevrat'ta Yeftah'ın bir savaştan zaferle dönüşünde kendisini ilk karşılayanı kurban edeceğine dair Yahova'ya verdiği söz yüzünden öz kızını nasıl kurban ettiğini okuyoruz. İbranîlerde, Tevrat'ın yazdığına göre, kurban, insanla Tanrı arasındaki ittifakın simgesidir ve kurbandan sonra yapılan şölene, Tanrı'nın da katılacağına inanılır[1].

Bütün tapımlar (cultes), dualar, yalvarmalar bir çıkar ya da korunmayı sağlamak için yapılır ve tanrılarla bir çeşit pazarlığa girişilir. Sibirya kavimlerinden biri, tanrılarına, *"Bak, sana neler getirdim, sen de bana uzun bir ömür ve çocuklar ver"* diye dua ederler. Eskimolar, tanrılarına tütün sunarlar ve karşılık olarak, *"Bize bol balık ver"* diye niyaz ederler. İslâm âleminde yaygın olan adaklar da (nezir) bir çeşit pazarlıktır ve çoğu zaman evliyalar, bu pazarlığın komisyoncularıdır. Bu pazarlık birçok yerlerde birtakım koşullara bağlıdır. Örneğin, «Ey Tanrı, filân işte başarıya ulaşırsam, sana bir kurban keseceğim ya da şu kadar gün oruç tutacağım, sadaka vereceğim veya filân evliyaya mum dikeceğim!» gibi. Veda'larda da tanrılara karşı hep bu türden karşılıklı bir alışveriş vardır. İbranîlerde Hz. Yakub'un şu ünlü adağı da bu tür-

(1) Yapılmış olan bir günahın doğuracağı kolektif felâketlerden korunmak için tanrılara insan kurban etmek bir çeşit kefarettir. *Frazer*'in anlattığına göre, bazı toplumların bu kefaret için, suçlulardan alınan paralarla bir iki hasta satın alınır ve Tanrılara kurban edilir. Kefaret kurbanlarında, bir kötülüğün doğurabileceği felâketlerden, bütün bir toplumu kurtarma amacı saklıdır. *Hz. İsa*'nın çarmıha gerilmesi olayında bütün insanları değilse de bütün iman edenleri kurtarmak gibi bir Tanrısal kefaret inancı vardır. İnsanüstü varlıkların isteklerini yerine getirmek için onlara insan kurban etme âdeti oldukça eskidir ve yaygındır. Sosyologlar, eski Roma'da Tanrı *Saturn* için, halkın huzurunda çocuk kurban edildiğini, Arî kavimlerin pek çoğunda bu inancın var olduğunu ve özellikle Meksika'da bir yıl içinde 20 ve hatta 50 bin kişinin Tanrılara kurban edildiğini kaydederler (*Westermarck*, c. I, s. 442). Genel olarak Tanrılar, suçlu insanların kendilerine kurban edilmesinden hoşlanırlar. Onların insan eti ve kanını tatmak için gerçek bir iştah ve zevke sahip olduklarına inanılır. Yalnız Tanrıları beslemek için değil, aynı zamanda ruhları onlara hizmet etsin diye de insan kurban edilir. Zira, Tanrıların böyle hizmetçilere ihtiyaçları olduğuna inanılır. Cesar, *Galya Savaşları* adlı eserinde, Golvaların Tanrılardan yardım görmek için insan kurban etmeyi adayıp bu adağı yerine getirdiklerinden bahseder. İlk doğan çocukları Tanrı'ya kurban etme âdeti, birçok kavimlerde ve özellikle İbranîlerin ilk dönemlerinde vardı. Örneğin, Tevrat'ta şu kayda rastlıyoruz: "Her cesetten, gerek insan ve gerek hayvanlardan Rabbe sunacakları her ilk doğan, senin olsun" (*Âdad*, XVIII, 15). İncil'de de şu kayda rastlıyoruz: "Şeriat gereğince hemen her şey kan aracılığıyla temizlenir ve kan dökülmeyince yarlıgama olmaz" (*Pavlus'un İbranîlere Kitapçığı*, IX, 22). Tevrat'ın *Levililer* bölümünde de kurbanın nitelikleriyle kurban törenlerine dair geniş ve ayrıntılı bilgiler vardır.

dendir: *"Gittiğim yerden başarıyla, esenlikle baba evine dönersem, ey Ebedî, o zaman Sen, benim Tanrım olacaksın ve şu taşı Sana evin olsun diye dikeceğim!"*.

Hemen tüm dinlerde tanrılar da, insanlar gibi öfkelendiklerinden, onları yatıştırmak, onların hoşuna gitmek ve merhametlerini uyandırmak için insanların bazı yoksunluk ve ıstıraplara katlandıkları görülmüştür. Zahitlik çileleri, oruçlar ve nefse yapılan işkencelerin amacı budur. Pascal gibi büyük bir filozof bile, mistik bunalımlara tutulduğu zaman, kapanmış olduğu manastırda, çivileri bedenine batan madensel kemerler kuşanmış, kıl cüppeler giyinmiştir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, keşişlerin Tanrı öfkesini yatıştırmak için elemli çığlıklar içinde türlü ıstırap ve yoksunluklara katlandıkları görülmüştür. Anatol France'ın 'Thais' adlı romanında bu çeşit çileleri betimleyen pasajlar vardır. Brahmanizm'de de tanrıları yumuşatmak için Hint bilginlerinin birtakım dinsel perhizlere katlandıkları görülmüştür (Oldenberg, *'Budha'*, s. 302). Homeros, sonra Echile'in, 'Agamemnon' adlı eserinde kaydettiğine göre, eski Yunan tanrıları, insanların ölçüsüz mutluluğunu kıskanırlar; bu itibarla onları kızdırmamak için, insanın kendi mutluluklarının bir kısmından vazgeçmesi, bazı fedakârlıklara katlanmaları gerektir. Özet olarak, insanın kendi nefsine zulmetmesi, züht ve takva içinde Tanrıya yalvarıp yakarması, günahların bağışlanması ve beğenilmek için esaslı çarelerdir. Tüm kitaplı dinlerde bazı derece ve uygulama farklarıyla bu inançlar vardır. Anlaşılıyor ki, maddesel ve tinsel fedakârlıklar nasıl ki bireyleri birbirine, küçükleri büyüklerine sevimli gösterirse, tanrılara verilen kurban ve sunaklar da, onların duygudaşlığını kazanmaya hizmet eder, sanılmaktadır.

Burada ayrıntılarına fazla sokulmadan kurban hakkında şu kısa ve anlamlı bilgileri vermekte yarar buluyoruz: Büyük ve ilkel dinlerde görülen kutsal yemeğin (manducation), çiğnenip yutulmasından (ingestion) ibaret olan bir görünüşü daha vardır ki, buna psikolojide empathie denilir. Bu suretle bir hayvanın, bir insanın ya da kurban edilmiş bir tanrının eti paylaşılmak suretiyle, bir tözaşımı (transsubstantion) sağlanmış olduğuna, yani kurban edilmiş olanın tüm erdemlik ve bilgeliklerinin, onu yemiş olanlara geçeceğine inanılır. Bu mistik alışveriş, türlü kavimlerde değişik ritler ve âdetler şeklinde görülürse de, kurbandan insana geçirilmek istenen ilke, daima Tanrı, insan ve hayvan arasında alınır verilir. Örneğin, Avustralya göçebelerinde, Azteklerde ve Diyonizos tapımının (culte) yayıldığı dönemlerdeki Yunanlılarda durum böyledir. Bu tapım için şu mite (mythe) başvurulurdu: Diyonizos sahneye getirilir; bu Titanlar tarafından parçalanıp yenilir; Titanlar da Zeus'un yıldırımlarıyla kurban edilir ve insan bunların küllerinden doğar; onların yalnız fuhuş ve rezilliklerinin değil, Tanrısal etlerinin de mirasçısı olur. Tanrısal etten yeme geleneği, orfecilik misterlerinden Hıristiyan ritlerine, yüceltilmiş ve simgesel bir şekilde geçmiştir. XVI. yüzyılda bile, Luther kilisesinin, Hz. İsa'nın beden ve kanının kiliselerde verilen şaraplı ekmekte de var olduğunu inkâr edenleri, Tanrı'nın heryerdeliğine (ubiquité) inanmadıkları gerekçesiyle aforoz ettiği görülür. Zahitler için, kendini aşmanın (autotrancendance) en yüce deneyi de, bu kutsal komünyon-

lardır. Bu antik komünyonun yankısı, birlikte yemek yeme ritlerinin (commensalité) hepsinde bulunur. Vaftiz ve matem yemekleri, ekmek ve tuzun simgesel sunağı, Hintlilerce başka bir sınıfın (caste) yemeğini paylaşmanın haram oluşu gibi (Arthur Koestler, s. 215).

Evvelce de sözünü ettiğimiz ve daha da edeceğimiz gibi, kurban olayının türlü açıklama tarz ve kuramlarını bir yana bırakarak, diyebiliriz ki, insan kurban etmenin, yani çocuk, bakire, kral ve kahramanları kurban etmenin amacı, tanrıları yatıştırmak ya da onlara dalkavukluk ederek, kendilerini beğendirmek ve kurtarmaktır. Daha 1959 yılında bile Assam'da, bazı ilkel kabilelerin, kaçırdıkları çocukların burun deliklerine, beyinlerine kadar uzanan tahta çubuklar ya da değnekler soktukları, çocuk ne kadar bağırır ve ne kadar çok kan kaybederse, tanrıların o denli çok memnun olacaklarına inandıkları görülmüştür (Arthur Koestler, s. 221). İngiliz antropoloji bilginlerinden G. Hogg, 1961' de yayımladığı, 'İnsan Eti Yeme (Canibalisme) ve İnsan Kurban Etme' adlı eserinde, bu konuyu geniş çapta incelemiş, Tanrı için kurban edilenin etinden parçalar ayırıp yemenin, tanrılarla özdeşlik kazanmaya hizmet ettiği inancından doğduğunu anlatmıştır. Anlaşılıyor ki, insan, kendi ben'ini aşma eğiliminde olan bir yaratıktır. Bu itibarla kurbanın asıl ruhsal nedeni, Tanrı'ya yaranmak veya tanrılaşmak suretiyle bu alışkanlığa nail olmaktır. Arthur Koestler'in kaydettiğine göre, Presceit adlı bir bilgin, 'Meksika Fütuhatı' (New York, 1946) adlı eserinde, Azteklerin her yıl, genç, bakire ve çocuk olarak 20.000'den 50.000'e kadar insanı kurban ettiklerini yazmaktadır. Bu yazar, «İlkel insanlarla Batı'daki engizisyon canileri karşılaştırılacak olursa, der, Azteklerin lehine şu sonuç çıkarılabilir: Bu ilkel insanlar, öldürdüklerini, cennete gidecekleri inancıyla kutsallaştırırlar; engizatörlerse, binlerce masum insanın öteki dünyada da ebedî olarak kurtulamayacaklarını savunurlar». Özet olarak diyebiliriz ki, hemen her din, kişilerin kurtuluşu ve kutsallaşması için, kurban adı altında, türlü cinayetleri yapmaktan çekinmemişlerdir. Kitaplı dinler, bu işlemi yumuşatmaya çalışmışlarsa da, önüne geçememişlerdir. Tevrat'ın Levililer bölümünde cinlere kurban kesilmemesi emredildiği halde (XVII), Yahova'nın âdeta bir aç insan gibi kurban ve yağ kokularından hoşlandığı anlatılır ve kurban töreni kadar da kurbanın nitelikleri hakkında geniş açıklamalarda bulunulur. Hz. Muhmmed, bu konuyu daha çok yoksulları doyurmak ve ekonomik bir harekete vesile olmak ve irade eğitimi gibi daha sosyal amaçlara yöneltmeye çalışmıştır. Fakat, halka yapılan telkinlerde, ilkel insanların geleneksel inançlarından türlü gülünç izler vardır. Bu, Müslümanlığın değil, dinin gerçek amaçlarını ve bilgeliğini kavramaktan âciz olan bazı din adamlarının hatasıdır. Bunun içindir ki, bazı tarikat ozanları, kurban ve Sırat Köprüsü efsaneleriyle alay etmek zorunda kalmışlardır. Lucretius der ki: *"Tanrılara böyle birtakım işler ve korkunç öfkeler yükleyen ey zavallı insanlık! Sen kendi kendine ne kadar çok inleyip sızlanmalar hazırlıyor, evlâtlarımıza ne kadar göz yaşları döktürüyorsun!"*[1].

(1) Cemil Sena, *Lucres'in Filozofisi* (Varlık dergisi, N. I, 15, 30 nisan 1938).

3. *TANRILARIN İNSANLARA BENZEYEN ÖZELLİKLERİ:*

Tanrıların insanlara benzeyen yanları pek çoktur ve yukardan beri verdiğimiz bilgiler bile, onların, insanların bir başka örneğiymiş gibi kabul edildiklerine delâlet eder. Genel olarak tanrıların bir kral, diktatör, monark gibi telakki edildiği, yani daha güçlü ve kutsal bir kişilik sayıldıkları anlaşılmaktadır. Eski Yunan'da tanrılar, insan şeklindedirler. Brahmanizm'de de, tanrının bir insan varlığında indiği kabul edilir. Tanrı'nın Hz. İsa'nın şahsında kişileştiği inancı da, bu türlü inançlardan doğmuştur (İsa'nın bir adı da Mesih'tir. Bu sözcük İbranîce Messiah'tan gelir ki, Tanrı'nın seçkin adamı (l'oint) demektir. Yunanca Kristos'un anlamı da böyledir). Frazer'in iddiasına göre, bu çeşit tanrılar, ölüp tekrar dirilecek olan kurtarıcılar olarak kabul edilmiştir (J. G. Frazer, 'Adonis', Paris, 1934). Yalnız Hint tanrıları, Yunan tanrıları kadar yetkin değildirler. Örneğin, tanrı Ushas, güzel bir genç kızdır; Agni'nin bir altın sakalı vardır; İndra'nın şahane bir burnu ve kıvılcımlar saçan şahane bir miğferi vardır. Tanrılar, insanlara oranla yalnız fizik üstünlüğe değil, aynı zamanda ahlâksal üstünlüklere de sahiptir; fakat ahlâksızlık bakımından da üstündürler. Bunlar da evlenir, çoluk çocuk sahibi olurlar; aralarında erkek ve dişiler de vardır: Hint tanrısı Agni'nin otuz altı karısı vardır; bunlar da tanrısaldırlar ve kendilerine dua edilir. Bunlar, yeryüzünde at, kuş, kurbağa, araba, tambur, ok, yay, kamçı, balta, besin, bitkiler, nehirler, sular... vb.'ı temsil ederler. Tanrılar, neyi temsil ederlerse etsinler, hemen tüm mitolojilerde birbirinin karısı, kocası, oğlu veya kızı gibi bir aile teşkil ederler ve her biri insanları ya da doğayı ilgileyen olay, varlık eylem ve kuvvetlerden birini yapmak veya yaratmakla görevli sayılırlar. Müslümanlıkta insan ve doğayı ilgileyen olayları, meleklerin yönettiği inancıyla çoktanrıcı dinlerin bu türlü inançları arasında sıkı bir ilişki vardır.

Hintlilerinki gibi diğer birçok kavimlerin tanrıları da erkeklik ve dişilik sıfatına sahiptirler. Yaratma, üretme, bereket gücünü temsil eden fallus, yani erkek üretim organı da bir tanrı niteliğine sahiptir. Bunu Pompei'de ve Hint ormanlarında görülen Fallus anıtlarından anladığımız gibi, Vatikan'ın mahrem müzesinde bulunan ve tanrıların işledikleri cinsel ilişkileri betimleyen heykeller de bunu temsil ederler. Tanrıların panteon'undan bir örnek vermiş olmak için şu adları sayabiliriz: Artémis, Apollon'un kız kardeşi ve av tanrıçasıdır; o doğumları da yönetir. Asklepion, Apollon'un oğludur. Athene, Zeus'un başından çıkmıştır, bilgeliğin cesetlenmesidir ve zekâ tanrıçasıdır. Auror, bazen erkek ve bazen dişi olan bir tanrıdır; kırmızı elbiseli, güneşin kızı ve arkadaşıdır; sabah ve akşam yıldızları, onun iki kardeşidir; altın elma atar; gökyüzünün hem kızı, hem de karısıdır. Bu türlü Tanrılar, doğa olay ve varlıklarını ya da kuvvetlerini temsil ederler; mistik ve artistik hayal gücünün ürünü gibi görünürler.

Plutarkos'un anlattığına göre, Mısırlılar, bir kadının Tanrısal ruhla ilişkide bulunacağına inandıkları halde, bir erkeğin asla bir Tanrıça ile seks ilişkisinde bulunabileceğine inanmazlar. İlk Hıristiyanlar da bir kadının tanrılıkla zifaf edebileceğine inanırlardı. Hz. Meryem'in bakire olduğu halde kut-

sal ruhun etkisiyle doğurduğu inancının bununla ilgisi vardır. Eski Peru tapınaklarında, tanrıların, rahip olan bazı genç oğlanlarla bayram günlerinde çiftleştiklerine inanılırdı. Gerek şekil ve gerek huy itibariyle insanlara bu denli çok benzetilmiş olan tanrıların insandan farklı olan özelliklerine gelince, bunların sadece insana kıyasla daha güçlü ve daha bilgili olmalarından ibaret olduğu görülür. Kitaplı ve kitapsız dinlerin hiçbiri antropomorfizmden kurtulamamışlardır. Tanrılar, insanların edimlerini duyularıyla bilirler. Örneğin, Sodom ve Gomore aleyhine çıkarılan yaygarayı işiten Yahova şöyle der: *"Ve Rab, Sodom ve Gomore'nin feryadı çoğalıp, onların günahı pek büyük olduğu için, şimdi nüzul edip bittamam bana gelen feryada göre hareket edip etmediklerini göreyim"* (Tekvin, XVIII, 20-21). Eschyle'e göre, tanrılar, uzaktan işitirler ve Zerdüşt dininde Mitra'nın bin kulağı ve on bin gözü vardır; onların bedenleri bazen çok güzel, bazen de pek uzun boyludur. Yunan'da Hera, bir eliyle yeryüzünü, bir eliyle de denizi tutar; Poseidon ise, üç adımla uçsuz bucaksız mesafeleri aşar (Homeros, 'Iliade'). Vişnu, üç adımda yeryüzünü, havayı ve gökyüzünü geçer. En eski geleneklere göre, kaynağının Babil olduğu sanılan bazı Kabalcı eserlerde, tanrının boy ölçüsü, biçimi, alnı, gözleri, sakalı inceden inceye ve gülünç bir tarzda betimlenilmiştir. Örneğin, tanrının bedeni, 236 kez 1000 fersahtır (her fersah, beş bin metredir); 118 kez 10.000 böbreği ve bir o kadar da ayakları vardır (Kabalcılara göre, her fersah, 1000 kez ve 2000 kademdir ve her kadem dört karıştır ve her karış, dünyanın bir ucundan öbür ucuna kadar olan bir mesafeyi kaplar; Henri Séruya, s. 117-118). Tanrı'nın büyüklüğünü anlatmak için ileri sürülen bu ölçüler dışında, Talmud, Tanrı'yı, «Âlemin yeridir, fakat âlem, onun yeri değildir» (burada yer sözcüğü, İbranîce makom sözcüğüyle ifade edilmiştir ki, Arapça makam sözcüğüyle ilgilidir). Yani Tanrı, evrende içkin değil, ondan aşkındır. Tanrı, evreni kapsayan uzaydır; fakat uzay, Tanrı'yı kapsayamaz. Talmud'da savunulmuş olan Tanrı düşüncesinin kaynağı, Tevrat'ın Tesniye (Deutéronome) bölümünde (XXXIII, 26) ve Mezmurlar'da (XC, 1) bildirilen ayetlerdir. Anlaşılıyor ki, Tanrı, evrenin bütününden ayrılmaz bir ilkedir. Spinoza'nın savunduğu gibi, evren, Tanrı'da cisimli olan her şeyin ilkesidir. Yani Tanrı, evrenden ayrılmış değildir. O, âlemle bir çeşit, ruhla beden gibi birleşiktir. Kabalcılar, bunu daha çok maddeleştirerek; evren, derler, Tanrı'nın kendi üzerine merkezleşmesidir (Henri Séruya, s. 94).

Spinoza gibi, Malebranche da, daha felsefesel bir dille, «Tanrı gerçekliktir, fakat gerçeklik Tanrı değildir» der. Jüdaizm'de Tanrı, maddesel olmadığı halde, yani cisimsiz olduğu halde, hahamların Tanrıbiliminde ve edebiyatında, onun cisimli olduğuna dair şaşırtıcı pasajlar görülür. Tanrı'nın kendini koruması için muskalar taktığı, şallara büründüğü, kendi kendine hitap eden dualar okuduğu, günde üç saat Tevrat'ın hükümlerini incelemeye koyulduğu, hastaları ziyaret edip, ölüleri kefenlediği... vb. gibi iddialar bu zümredendir (A. Cohen, s. 50). Yani onlar, Yahova'yı bir çeşit yüksek dereceli hahammış gibi tanıtırlar. Halkın soyut kavramlara akıl erdiremeyeceklerini düşünen ya da zanneden din adamları, Tanrı'yı somutlaştırma işinde pek ileri giderler. «Onun, yaban sığırı gibi kuvveti» olduğundan (Âdat, XXIV, 22) söz edildiği gibi, so-

mut olarak göründüğünden de söz edilir. Eş'iya peygamber, O'nu altışar kanatlı ve İsrafilîler (Seraphins) denilen meleklerle birlikte görmüş (Eş'iya, XV, 1-3); ve gece Yahova, Süleyman'a da görünerek, *"İste, sana ne vereyim?"* demiştir (İkinci Tarihler, I, 7). Aynı zamanda Yahova çalışır, dinlenmez, Aden bahçelerini eker, orada günün serin zamanlarında gezinir, Âdem'le Havva da onun sesini işitir. İnsan zekâsı geliştikçe, bazı dönem ve yerlerde Tanrı'nın bir bedene sahip oluşu düşüncesinden vazgeçerek, O'nu sadece tinsel bir varlık saymışlardır. Nitekim, İncil, Tanrı'yı bir ruh saymış, kendisine de ruhumuzdan ibadet etmeyi ve insan nerede olursa olsun, dualarını bu Tanrı'nın her yerde ve her zaman işitebileceğini savunmuştur. İslâmda ise, Yüce Tanrı, ileride göreceğimiz gibi, her türlü antropomorfizmden kurtarılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, Müslümanlıkta da, O, insanınkine kıyasla sonsuz olan niteliklerle açıklanmış, somut ve kişisel bir varlık sayılmıştır.

Tanrılardan bir kısmı da soyut kavramları temsil ederler: Psyche ruh, Eros aşk, Eirene barış tanrısı oldukları gibi, Themis adalet, Aise kader, Moira uyku tanrıçasıdırlar. Veda'lardaki söz tanrısı Vak, iman tanrısı Sradda, servet tanrısı Laksni de soyut tanrılardandır.

Tanrı kavramının başladığı ilk dönemlerde insanlar, bazı doğa kuvvet ve varlıklarını tanrı saymışlardır. Eflatun, 'Apoloji'sinde Sokrat'ın ağzından güneş ve ay tanrılığına inançtan söz eder. 'Kanunlar' adlı eserinde de, bunları, büyük tanrılar olarak niteler; 'Timée'sinde de, en eski tanrılık olarak yeryüzünü gösterir ve 'Kratill'inde, eski Yunan göçebelerinin güneşe, aya, yeryüzüne, yıldızlara ve gökyüzüne taptıklarını anlatır. Max Müller'in güneşçilik (solarisme) adını verdiği bu inançlar, eski Mısır, Babil ve Hint dinlerinde de görülmektedir. İnsanlar, yalnız doğa kuvvet ve varlıklarını değil, hayvanları da tanrılaştırmışlar ya da bazı tanrıları hayvan şeklinde simgelemişlerdir. Örneğin, Veda'larda Agni, zeki ve hızlı olduğu için at; İndra, kuvvetli, sağlam ve yaratıcı olduğu için boğa şeklinde temsil edilmiş; ve inekleri, timsahları, yılanları, maymunları da tanrılaştırmışlardır. Finlandiyalılar, orman tanrısı ya da ruhu olarak bazı ağaçları tanrı saymışlardır.

Anlaşılıyor ki, insanların tanrı saymadıkları şeyler, hemen hemen yok gibidir ve tanrılara yükletilmiş olan nitelikler, benzetme, abartma yoluyla elde edilmiş olan doğal ve insel kuvvetlerden başka bir şey değildirler; yani insanoğlu, kendi iyi ve kötü alışkanlıklarıyla eğilimlerinin tümünü, tanrılarına da yükletmiş, onları kendi suretlerinde ve kendilerine benzer, fakat üstün varlıklar olarak kutlamışlardır. Bu gerçeği fark eden evhemerciler (évhemerists) tanrı düşünce ve inancının, müstesna bir zekâ ve kuvvete sahip olan canlı ve insel varlıkları tanrı derecesine yükseltmekten doğduğunu iddia etmişlerdi (Şüphesiz ki bu, daha önce bir Tanrı düşüncesinin bulunmasını gerektirir). Fakat, kuvvetli olmanın, başarı için tek koşul olduğunu deneyleriyle öğrenmiş olan insanın, âcizliğin yarattığı korkular içinde, kuvvetliye boyun bükmeye, itaat etmeye ve onun yardımını dilenmeye zorlayan böyle bir içgüdüyle harikayı, yapıcı ve yıkıcı olan büyük kuvvetleri, farkında olarak ya da olmayarak kutsallaştırdığı da bir gerçekliktir. Bunun içindir ki, krallar ve kahramanlar da bu mistik kuvvetlerle yüklü sayılmış ve tanrıların istekleri, kralların emirlerinde

bildirdikleri kabul edilmiş ve kralların kuvveti de bu inançtan doğmuştur. Kendilerini tanrı zanneden krallarla tanrıların oğlu zanneden şefler görüldüğü gibi, peygamberler, papalar ve halifeler türünden, kendilerini tanrının sevgilisi, vekili ve yeryüzünde gölgesi saymış olan kimseler de vardır. Tanrılar arasında da, ulusları yöneten devletliler gibi, özel bir örgüt ve hiyerarşiye sahip olanlar da görülür: Amon-Ra, Mısır'ın öteki tanrılarının kralıdır; Jüpiter de, öteki tanrılara oranla bir kraldır. İnsan zihni, uygarlık yolunda ilerledikçe, tanrıların, birtakım insel ülkü ve tutkuları temsil etmeye başladıkları görülür ve onların heykellerinde, temsil ettikleri ülkülere tapılır. Bunu Eflatun çok iyi kavramıştır. 'Phaidaros' adlı diyaloğunda, sözünü ettiği bir efsane dolayısıyla, *"Bugün herkes vaktiyle alayını izledikleri Tanrı'ya saygılarını sunmakta ve kendi karakterine uygun gelen bir aşkı seçmektedir. Yani herkes, kendi tanrısını yaratmakta ve tanrısı için kendi kalbinde bir heykel dikerek onu süslemekten hoşlanmaktadır"* der; nitekim Orpheus da, *"Tanrı bizde ölür ve yeniden bizde dirilir"* der.

Bütün bu örneklerden, Tanrı kavramının, insan karakter ve tutkularının sonsuzluğa yansıtılmış bir gölgesi ya da örneğinden başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. İnsan, kendi kişiliğini saygıdeğer bir duruma getirdikçe, tanrısını da insel tutkulardan arındırmış ve saygıdeğer bir varlık olarak kutlama bilincine varmıştır. Hatta daha ileri gidilerek denebilir ki, insanlar, mitolojik dönemlerden beri, tanrılarına yükledikleri sıfatları taklit etmek suretiyle, kendi rezilliklerini mazur gösterme eğiliminden de kurtulamamışlardır. Fakat içinde bulunduğumuz çağ, gittikçe din inancının ve dinsel imanın zayıflamakta olduğunu göstermektedir. Denebilir ki, Tanrıtanımazlık, uygarlığın eseridir. İlkeller, daima doğaüstü kuvvetlerin varlığına inanmış ve onlara tapmışlardır. Fakat eleştirim zekâsı geliştikçe, bilimsel gerçekler, mistik mucizeleri devirmiş ve pozitif düşünce, her çeşit saçma inanç, yalan ve harika türünden eski ve geri inançları sarsmıştır. Bunu son yılların bazı deney ve gözlemlerinden de anlayabiliriz.

4. *BİR ANKETİN VERİLERİ:*

Time dergisinin Amerika'da yapmış olduğu dikkate değer bir anketin sonuçları şudur:

I. Türlü din ve mezhebe mensup olan Amerikalıların büyük bir çoğunluğu dinlidir; fakat bunlar, Tanrı'dan çok dine saygı duymaktadırlar. Amerikan halkının çoğu, ülkücü, insancıl (humaniste) ve dinamiktirler; bireycilikle, mülkiyete bağlılık duygularının egemenliği altındadırlar.

II. Hıristiyan kilisesi, kendi Tanrısını öldürmüştür. Onların dini, Tanrısız bir din ve Tanrısız bir Tanrıbilimdir. Yani, insan suretindeki Tanrı ölmüştür. Bugünkü din anlayışının gayret ettiği şey, insel ruhları kendine hizmet ettirmeye elverişli, yeni bir Tanrı tanımı elde etmektir.

Âlemi yaratmış ve onu aşkıyla destekleyen kişisel bir Tanrı'nın varlığına iman konusu, bugün ciddî itirazlarla karşılaşmaktadır. Bunun için olacaktır

ki, Seuren Kierkegaard da vaktiyle, *"Bir gün gelecektir ki, Hıristiyanlıkla dünya dost olacak, fakat o gün Hıristiyanlık kaybolacaktır"* demişti.

Bu ankete karşılık veren Boston Tanrıbilimcilerinden Paul Ramsey, *"Bizim girişimlerimizin ilk olgusu,* diyor, *yazılı tarihin başlangıcında Tanrı ölmüştür ilkesinden hareket ederek yeni bir kültür inşa etmek olmuştur. Gotik katedrallerin bomboş olması, terk edilmiş bir imanın tanıklarıdır".* Nitekim Yahudiler de, uğradıkları felâketler yüzünden, iyiliksever bir Tanrı'nın varlığı inancını yitirmişlerdir. Hayatın hiçliğine ve değersizliğine inanan modern sanat kahramanları da bir Tanrı beklemenin beyhudeliğini telkin etmektedirler. Örneğin, Sartre ve ona bağlı olan varoluşçular (existentialistes), «Yaradansız bir âlem tasarımı, evrenin tüm çelişme ve karşıtlarını yüklenmiş olan bir yaratıcıya inanmaktan daha kolaydır» düşüncesini savunmaktadırlar. Kendi hayatlarında bir Tanrı problemiyle karşılaşmadıklarını iddia eden bazı büyük profesörler yanında, Tanrı kavramıyla alay edenler de vardır. Din tarihçilerinden Martin Marty der ki: *"Kilisede her pazar, birçok sıralar insanla dolmaktadır; pratik olarak bunlar, Tanrısız değildirler, ama bu adamlar, pazardan başka günlerde sanki Tanrı yokmuş gibi hareket ederler".* Diğer bir cizvit bilgini de şöyle diyor: *"Amerika Birleşik Devletlerinin temeli, Tanrı korkusudur, fakat bu korku, yaramaz çocuklar için iyidir diyebilirim. Nitekim, bizzat kendim —bu korkudan kurtulduğum için— dinsizim".* (Camilere gidenlerden pek çoğunun, cami dışındaki davranışları da, Martin Marty'nin dediğinden farksız değil midir?).

Bir başka ankette, Amerikalıların % 97'si Tanrı'ya inanmış göründükleri halde, O'na derinden iman edenlerin % 27'yi geçmediği görülmektedir. Tanrı'yı sevip de kiliseden nefret edenlerin çoğunluğunu da gençlerin teşkil ettiği anlaşılıyor. Büyük düşünürlerden biri de, *"Tapınakta gördüğüm insanların yüzlerine bakıyorum, fakat* (mırıldanan) *kelimelerle* (yapılan) *jestlerin anlamı, bunlar için mi olduğundan emin değilim"* diyor. Yani bu zat, İncil metinlerinin ve bunları okuyan rahibin hareket ve deyimlerindeki anlamla kendini dinleyenlerin gerçek inançları arasında bir ilişki olmadığını iddia ediyor.

Der Spiegel dergisinin 1967 nüshalarından biri, Federal Almanlardan üçte birinin, Tanrının öldüğüne inandığından söz eder. Danimarkalıların çoğu, İngiltere, Fransa ile Hollanda ve tüm işçi sınıflarının kilise ve dolayısıyla Tanrı ile hiçbir ilişkilerinin kalmamış olduğunu anlatır. Genellikle Kutsal Kitapların tanrısal bir yapıt olduğundan kuşkulanmış olan Protestan ve Katolik din adamları, Tanrıbilim profesörleri, Anglikan, Presbiteryen ve metodist Tanrıbilimciler, İncil ve Tevrat'ın yanılgılar ve yanlışlıklarla dolu birer masal ve öykü koleksiyonu olduğunu ileri sürerler. Yapılan türlü anketlerden anlaşıldığına göre, Kutsal Kitaplara, kırk yaşından küçük olan Protestan Tanrıbilimcileriyle pastörlerinin yüzde doksanı inanmamış ve Tanrı'nın öldüğünü kabul etmişlerdir. Bu inançta olan Kanadalı E. Harrisson adındaki bir tanınmış din adamı 'Tanrısı Olmayan Bir Kilise' adlı bir yapıt yazmış, Anglikan pastörlerinden Werner Polz, 'Artık Tanrı Yoktur' adlı bir kitap yazmaya cesaret etmiş. Birleşik Amerika Tanrıbilim Fakültesi profesörlerinden Thomas Altizer, 'Hıristiyan Tanrıtanımazlığının İncili' adlı bir yapıt yazarak yayımlamıştır. Bunların ve daha birçok aydınların inkâr etmiş oldukları Tanrı, gerçekte Hz. İsa'nın Tanrılı-

ğıdır. Bunların esinledikleri ilke, Alman filozofu Nietzsche'nin 'Zerdüşt'e savundurmuş olduğu *"Tanrı ölmüştür"* önermesi olsa gerektir.

Bazıları da, imanın altın çağı saydıkları ortaçağa dönme özlemi içindedirler. Fakat gerçekte Tanrı, o çağdan itibaren ölmüştür. Siracuse Üniversitesi profesörlerinden Gabriel Vahanian diyor ki: *"Hıristiyan imanı, mührünü, sanatlar, politika ve bir kültür ekonomisi üzerine basmak suretiyle dünyayı değiştirdikçe, Tanrı'ya iman azalmaya başlamıştır"*. Bir büyük Dominiken rahibi de, *"Yüzyıllar boyunca kilisenin Tanrı'ya vermiş olduğu nitelikler yüzünden Tanrı kaybolmuştur"* diyor. 'Itinéraire dergisinde, 'Tanrıtanımazlığa Dair Notlar' başlıklı bir makale yazmış olan Katolik profesörlerinden Louis Salleron diyor ki: *"Dünyada bir Tanrıtanımazcılık problemi vardır; Hıristiyanlıkta da zalimce bir Tanrıtanımazlık görülüyor. Fakat Hıristiyan olan, Hıristiyan kalmak suretiyle sadece Tanrısız olamaz; o, kendi imanının dünya Tanrıtanımazlığıyla ilişkisi oranında dalgalanan bir Tanrı yapar ve kendinin yapmış olduğu bu Tanrı'yı gerçek sayar"*.

Fransa'da 'France-Soir' adlı bir akşam gazetesinin yapmış olduğu ankete göre de, Fransızların % 73'ü Tanrı'ya inandığı halde, cennete inananlar % 39, cehenneme inananlar % 35'tir. Ölümden sonra dirilmeye ise, % 22'si inanmaktadır (Bunların da çoğunluğunun ihtiyarlar ve kültürsüz insanlar olduğunu sanıyoruz). İsveç'te Tanrı'ya % 60, İngiltere'de % 77 kişi inandığı halde, cennete inananlar % 23, cehenneme inananlar % 21'dir. İsviçre'de Tanrı'ya inanmayanlar % 16, Batı Almanya'da % 19'dur. Tanrı'ya inanmakla dinsel emirlere itaat etmenin ayrı şeyler olduğunu pratik hayat deneylerinden açıkça görmekteyiz. Müslüman kavimlerde Tanrı'ya inanmayan kimse yok gibidir. Fakat Tanrısal emirleri kavrayıp itaat edenlerin sayısı, Tanrı'ya inananların sayısıyla ters orantılıdır. Elimizde matematik bir belge bulunmamakla birlikte, İslâm ülkelerindeki maddesel ve tinsel sefalet kadar da kültür seviyesinin düşüklüğü ve din eğitimiyle görevli olanların ilkel zihniyeti, bu konuda başka bir sonuç çıkarmaya olanak veremez. Bizim de Müslüman halkın yoğunlaştığı çeşitli Asya ve Afrika şehirlerindeki kişisel gözlemlerimiz, bu acı gerçeği onaylamamızı gerektirmektedir.

Bütün bu düşünceleri İslâm âleminin din ve Tanrı anlayışına da uygulama cesaretini gösterecek büyük din ve düşünce adamlarına ihtiyaç vardır. Fakat daha çok önce İbn Ravendî, dinlerin, Tanrı anlayışı ve insan eylemleri için saptadıkları eylemler bakımından ne denli yanlış ve ilkel olduğuna dikkati çekmiş; Ebu Zekeriya Razî de, daha X. yüzyılda, 'Peygamberlerin Harikaları' adlı eserinde, evvelce kaydettiğimiz gibi, tüm dinleri eleştirimci bir gözle çözümledikten sonra, bunların insanlara taklit ve âdet yoluyla geçtiğini, hiç kimsenin kendi dinini bir karşılaştırma ve bilgiyle seçmediğini, zaten bu güce sahip olan insanların pek az olduğunu, bu azlığın da, peygamberlerin getirdiği dine değil, kendi akıl ve kavrayışlarının kabul edebildiği inançlara bağlandığını cesaretle yazabilmişti. Daha yarım yüzyıl önce, Mısır bilginlerinden ve İslâm dininde bir reform yapılmasını düşünmüş olan Şeyh Muhammed Abduh da, aklın kabul etmeyeceği dinsel kanıtları saçma saymıştı ki, Hz. Muhammed de, *"Din akıldır ve aklı olmayanın dini yoktur"* demek suretiyle, iman konularında

akıl yolunun açılmasına izin vermişti. Şüphesiz ki, İslâm ve Hıristiyan dinleri ve Tanrı anlayışları hakkındaki bu gibi düşünceler, her iki dinin Tanrıbilimcileri için bir çeşit sapıklıktır; fakat çağımızın bu konulardaki düşünce ve inanç akımını durduracak kadar üstün bilgi ve düşünceler verebilen büyük din adamları da yetişmemektedir ve yetişemeyecektir.

5. *KOMÜNİZMDE TANRITANIMAZLIK:*

Felsefe tarihinde, *"Bir Habeşli, Tanrı'yı siyah tenli, bir Trakyalı ise mavi gözlü tasavvur eder; öküzlerle atlar da Tanrı'yı hayal edebilselerdi, O'nu ancak kendi suretlerinde tasarlayabilirlerdi"* diyen Xenophon'dan başlayarak, Parmenides, Demokrit, Prodikos, Gorgias, Theodoros, Epikür, Heraklit, Lucrecius Carus[1], doğal din taraflıları, humanizmacılar, Spinoza ve tüm diğer büyük maddeciler gibi doğrudan doğruya Tanrı'yı inkâr eden ya da Tanrı hakkındaki düşünceleri, Tanrıbilimciler tarafından bir çeşit inkâr ve küfür sayılan filozofların yanında, Auguste Comte gibi, dinsel inançları üç hal kanununun Tanrıbilimsel (théologiquc) döneminden kalmış düşünürler sayarak, insanlıktan daha üstün ve kutsal bir varlık kabul etmeyen gözü pek bir filozofla ona bağlı olan pozitifçiler vardır. J. M. Guyau, 'Irreligion de l'Avenir' adlı eserinde, insanların dinlerden ve dogmalardan kurtulma çabası içinde olduklarını, tüm dinlerde yalnız antropomorfizm değil, bir de sosyomorfizmin (sociomorphisme) bulunduğunu savunmak suretiyle derin bir gerçekliği göstermiş; J.-P. Sartre ve ona bağlı olanlar, açıkça Tanrıtanımazlığı seçmişlerdir. Tüm bu tarihsel hazırlıklar içinde, çağımızın büyük politika ve ekonomi problemlerinin kışkırttığı yeni akımlar, komünizmde tamamıyle inkârcı bir maddeciliğin yerleşmesini sağlamıştır. Henri Descroshe, yeni yayımladığı 'Socialisme et Sociologie Religieuse' (Paris, 1966) adlı eserinde, Marx ve Engels'in dinsizliğine de dayanarak der ki: *"Komünizm, yeni bir din değildir. O, bir din olmayı da reddeder ve bir bilim olmak ister; dinsel duygudan da tiksinir. Komünizme göre, kilise adamlarının ahlâksızlığı, politik erklerin* (iktidar) *kapitalizme bağlılığı, insanı sömüren ekonomik rejim, ölümsüz Tanrı ve ruh telakkilerindeki saçmalıklar gibi yalnız Hıristiyanlığa özgü* (mahsus) *olmayan inançları dolayısıyla dinsizlik, dinlerin kendi yapılarında da vardır. Bu itibarla Marxçılık, Hıristiyan Tanrıbilimiyle olduğu kadar da tüm öteki dinlerle de ilgisini kesmiş olur"*. Bu yazar, Marxçı düşünceyi dinsel düşünceden ayıran üç esaslı nokta göstermektedir: 1. Geçmiş din-

(1) Örneğin, *Empedokles*, "Tanrı'yı gözlerimiz önüne koymak veya onu ellerimizle tutmak, bizim için olanaksızdır; onu insan kalbine götüren en geniş inandırma olanağı da yoktur" derken M.Ö. III. yüzyılda filozof *Krates*, *Stilpon*'a, "Tanrılar diz çökmelerden ve dualardan hoşlanırlar mı?" diye sorunca, bu filozof, "Hayvan! Bunu bana halkın içinde sorma, yalnız kalmamı bekle!" demiş ve daha çok önce de eski Yunan bilgelerinden *Bion*'a, "Tanrılar var mıdır?" diye soran birine, bu düşünür, "Zavallı ihtiyar, önce halkı uzaklaştır!" karşılığını vermiştir. Bunlar bize, bilgin ve bilge olanlarla bilgisiz çoğunluğun her dönemde farklı inançlara sahip olduklarını ve düşünürler üzerinde toplumun yaptığı baskıları da anlatır.

lerle bu dinlere bağlı olan rejimleri reddetmek; 2. Sosyal ilerleme maskesi altında kılık değiştiren bugünkü dinlerle ilgiyi kesmiş olmak; 3. Gelecek dinlerle, devletin Tanrıtanımazlığıyla ve Tanrıtanımaz devletçilikle ilgiyi kesmek... Marxçılığa göre, ulusların afyonu, Tanrıbilim ve fazla eleştiriye dayanamayan dindir. Nitekim, Lenin de, komünist gençliğin üçüncü Rus ittihadı kongresinde, komünist gençlerin rolüne dair vermiş olduğu bir söylevde şöyle demişti: *"Biz, ahlâkı ve ahlâklılığı hangi anlamda inkâr ediyoruz? Biz bunları, burjuva anlamında inkâr ediyoruz. Zira, burjuvazide bu ahlâklılık, Tanrılığın emirlerinden akıp gelmektedir. Biz, kesin olarak Tanrı'ya inanmadığımızı söylüyoruz ve çok iyi biliyoruz ki, Tanrı adı altında konuşanlar, gerçekte kendi çıkarlarını savunmak için konuşanlar, rahipler ve mülk sahipleriyle burjuvalardır. Onlar bu ahlâkı, Tanrılığın emirlerinden çıkaracakları yerde, ülkücü ya da yarı ülkücü tümcelerden çıkartmaktadırlar ki, bunlar da en sonunda ve kuvvetle Tanrılığın emirlerine benzerler"* (N. Lenin, 'Le Role de la Jeunesse Communiste', Paris, 1921). Naziler tarafından idam edilmiş ve Hıristiyanlıkta Kopernikçe bir reform yapmak istemiş olan D. Bonhoffer, *"Biz,* diyor, *dinden yoksun bir döneme doğru gidiyoruz. Nitekim komünist rejimde din, halkın afyonu olarak suçlandırılmıştır. Bu, yeryüzündeki insanların yarısına yakın bir kitlenin dinsizliği demektir. Zira bu rejim, milyonlarca insanı, Tanrı'nın varlığı kavramından uzaklaştırmıştır".* Çin gibi, komünist olmadan önce de Tanrı hakkında açık bir bilgisi bulunmayan büyük toplumda, Tanrıtanımazlık daha kolay yayılmıştır. Zira, çok eskiden Konfüçyüs, Tanrı sözcüğünden ve Tanrı'ya birtakım sıfatlar vermekten şiddetle kaçınmış, dinsel problemlerin tartışılmasında hiçbir yarar görmemiş, dinsel ayin ve ibadetlere, bir âdetten fazla değer vermemişti. Ona göre, en büyük ibadet, insanlara karşı ahlâksal ödevlerin yerine getirilmesidir. *"Eğer,* der, *birtakım tinsel varlıklar varsa, onlardan uzakta kalmayı yeğ tutmalıdır. Duanın da yararı yoktur. Zira gökyüzü, insanların iş ve düşüncelerine etkin olarak karışmaz".* Bu filozof, *"Namuslu adam,* diyor, *kendini aşmaktan başka bir şey aramaz".* O, asla kutsallığa ulaşmış olmakla övünmemiştir. *"Benim hakkımda ancak yorulmak bilmeden çalışmış ve cesareti kırılmadan başkalarına öğretmiş bir insan olduğum söylenebilir"* demiştir. Yani o, peygamberlik iddiasında bulunmamıştır. Kendisi ölmek üzereyken öğrencileri, kurban sunmak istemişlerse de, Konfüçyus, *"Benim dualarım çoktan yapılmıştır!"* diyerek bunu reddetmiştir. O, en büyük erdemlikten, tüm insanları sevme ödevini anlamıştı. Zira ona göre, insan onuru, ancak toplum hayatıyla olanaklıdır. Namuslu adam, önce kendi kişiliğini aydınlatır, sonra da başkalarına saygı duymayı bilir. Yani insan, önce kendini yetiştirir, sonra da tüm halka mutluluk ve esenlik verir; kendini yetiştirmek, kendine hizmet etmek demektir. O, bir yarar ya da karşılık bekleyen duaların aleyhinde bulunmuştur. Kendisiyle birlikte, kendine bağlı olanların savundukları ana düşünce, insan hakkında soyut bir düşünce değil, psikoloji, ahlâk ve politikayı da kavrayan bir hayat sanatıdır. Bu bir çeşit hümanizmadır. O, ruhlardan söz etmek istemediği gibi, harikalardan, kutsal şeylerin kuvvet ve kargaşalıklarından da söz etmek istememiştir. Onun bu konudaki tutumu, bir ne bilgiyimcilikten (agnosticisme) değil, günlük işlere, yakınlarıyla ve pozitif alanla ilişkisi yüzündendir. Hayatı, yurttaşlarını skolastik ve

mistik spekülasyonlardan uzaklaştırma gayreti içinde geçti. Özet olarak, insel kültürle halkın iyiliğini özdeş saymış olan bu büyük adam, yüzyıllarca altı yedi yüz milyon insana pozitif ve gerçekçi düşünceleriyle hükmetmiştir (Marcel Granet, s. 386-398). Bugünkü Çin, onu gelenekçi olduğu için terk etmiş ve halkı Maoculuğun tutsağı (köle) haline getirmiştir ki, bu politik rejim, tamamıyla maddeci olduğundan, hem dinsiz, hem de Tanrısızdır; bu sistemde rejimin kendisi bir dindir. Buda da, açıkça Tanrı'dan söz etmemiştir. Esasen ve genel olarak tüm dinler, birbirini yalanlamak suretiyle gerçeğin, Yüce Tanrı inancının zayıflamasını ve yıkılmasını da hazırlamışlardır. Komünizmde, dinin bir sosyal olay olarak görevini tamamladığı, hatta insanlığın ilerlemesine ve evrensel barışa engel olduğu kabul edilmektedir. Fakat insanları, din ve Tanrı inancından uzaklaştırmanın bazı sakıncalarıyla olanaksızlığını fark etmiş olan bu rejim, simgesel de olsa, son yıllarda, insanların kutsal kavramlara karşı olan saygı ve düşkünlüklerini daha hoşgörüyle karşılıyor gibi görünmektedir.

6. *EN YENİ İNANÇLARIN ALDIĞI YÖN:*

Maeterlinck'e göre, *"Bugüne dek insanlar, başka bir dine girmek için, eskisini terk ediyorlardı. Bugün ise, hiçbir dine girmemek için insanlar, kendi dinlerini terk ediyorlar"*. Vaktiyle Saint Justain, kilisenin Tanrıtanımazlığı hakkında şöyle demişti: *"Bize Tanrıtanımaz diyorlar, pekâlâ, evet bizler, sözde Tanrı diye iddia edilen Tanrıları inkâr ettiğimiz için Tanrıtanımazlarız"*. Büyük Sokrat'ın, tek Tanrı'ya inandığı için Tanrıtanımaz sayılarak ölüme mahkûm edildiği de unutulmamıştır. Bu diyalektik ya da metodik Tanrıtanımazlık her çeşit Tanrıbilime uygulanabilir. Bugün insanlar, Tanrı hakkındaki yanlış ve sakat düşünceleri değil, Tanrı düşüncesinin kendisini inkâr etmekten hoşlanıyorlar gibidir. Bu nedenle bir dine mensup oldukları halde, dinsizlermiş gibi görünmektedirler. Kaliforniya Anglikan kilisesi rahiplerinden J. A. Pike, kiliselerin üçüzlemeyi terk ederek tek Tanrı'yı kabul etmelerini salık verir de, *"Zira,* der, *üçüzleme, üç Tanrı varmış gibi bir düşünceyi yaratıyor ve bu düşünce, bugün birçok Hıristiyan din adamlarına da yayılmaya başlamıştır"*. Oysaki Hz. Muhammed, bu düşünceyi daha çok önce savunmuş ve Yüce Tanrı'nın mutlak birliği inancını getirmiştir. İnsanlarda Tanrıtanımazlık, kader inancının yıkılıp, herkes kendi talihinin demircisidir inancı doğduktan sonra başlamıştır. Daha birçok nedenleri bulunan bu gerçeğin, üzerinde duracak değiliz. Fakat bugünkü Tanrıtanımazlığın gerçekte bir insancılık (humanisme) olduğu görülmektedir... Bugün öyle garip dinler ve garip mezheplerle tarikatlar vardır ki, milyonlarca insan, bunlara körü körüne inanmış olmakla birlikte, akıl ve bilimin gelişmeleri önünde tümünün hem saçma olduğu, hem de yayılmış ol-

---

(1) Vaktiyle Epikür de, "Halkın Tanrılarını inkâr eden kâfir değildir, fakat onların verdikleri karakteri Tanrılara yükleyenler kâfirdir" demişti.

dukları toplumun koşullarından doğan insel bir girişim oldukları inkâr edilememektedir[1].

Çağımız Müslümanlarının pek de ciddî istatistiklere dayanmayan kabarık sayılarını yaklaşık olarak bilmekteyiz. Bu dinde öteki kitaplı dinler gibi türlü uluslara dağılmış, türlü mezhep ve tarikatlara bölünmüştür. Bunlardan gerçek Müslümanlığı kavramış olanlar da pek çok değildir. Çoğunluğu okuyup yazma bile bilmeyen İslâm kavimler, ibadetin kural ve özelliklerini olduğu kadar da namazda okunacak ayetleri, Müslümanlığın erdemleriyle yüce amaçlarını bilmezler. Bu, dinimizin kusurlu oluşundan değil, Müslüman kavimlerin ilkellikten ve kendi geleneksel töreleriyle alışkanlıklarından kurtulamamış olmalarındandır. Buna, türlü ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenlerle kendilerine yol gösteren bazı ülkücü devrimcilerin vaad ettikleri mutluluğa kavuşma umudunu da eklemelidir. Birçok tarikatlar ve mezhepler, bu vaadin ışığı altında asıl dini soysuzlaştırmışlardır. Amerika'daki zencilerin Müslümanlığı bu türdendir. İslâm Amentüsüne asla inanmayan bu zencilerin tanrısı yarım yüzyıl kadar önce, gezginci bir tüccar olan Wallace Dr. Fard adındaki bir zencinin kişiliğine bürünerek, —Hıristiyan tanrısının Hz. İsa biçimine girdiği gibi— yeryüzüne inmiş ve Üstad Fard Muhammed adını almıştır. Beyaz ırka düşman olan bu Tanrı, Elijah Pool adında bir zenciyi kendisine peygamber yapmıştır. Fakat bu Tanrı ortadan kaybolunca Elijah Pool de adını, Elijah Muhammed'e çevirmiştir. 1975'e kadar yaşamış olan bu adamın ölümünden sonra, oğlu Wallace peygamberlik görevine başlamıştır. Bu dinin buyruklarını, Wallace'ın babası, 'Message to the Blackman in America' (Chicago, 1967) adlı eserinde toplamıştır ki, içinde Kur'an ve İncillerden alınmış bazı dogmalar varsa da ne bu yapıtın, ne de bu dinin İslâmlıkla hiçbir ilgisi yoktur. Bu dinin gerçek ve açık amacı, şeytan ırkından türemiş olan beyaz ırkın zalim egemenliğine son vermek, zencilerin özgürlüğünü sağlamak ve onlara yakında kavuşacakları esenlik ve mutluluğu müjdelemektir.

Çağımız, Tanrı ve din konusunda, geçmişin tüm mistik ve kutsal inançlarında görülen akılsal ve bilimsel aksaklıklara dikkat ederek, insanlığa yeni bir yol, yeni bir ülkü verme gayretindedir. Julien Huxley, 2. baskısı 1958'de çıkan 'Vahiysiz Din' adlı İngilizce eserinde, *"Din,* diyor, *insan denilen psikososyal varlık için normal bir işlevdir* (function). *Bu bakımdan, insan için zorunlu gibi görünür. Fakat din, kâfirleri yaktıkça, Hintlilerin yaptığı gibi, çocukların kurban edilmesini istedikçe... asla güzel ve iyi değildir. Fakat o, gelecekte, ahlâkın dayanağı, bilime imanı, hayatın, büyük adamların ve büyük*

(1) Bunlara bir örnek olarak, Hindistan'da yaygın olan, *Mirza Gulam Ahmed*'in, Ahmediye mezhebini verebiliriz. Kaynağını XV. yüzyılda *Kabir* adlı bir mistikten alan bu mezhebe göre, *Gulam Ahmed,* kendisini *Hz. Muhammed*'le *Hz. İsa* ve Tanrı *Vişnu*'nun cesetlenmesi ve ardılı saydığından, Brahmanizmi öteki dinlerin dogmalarıyla karıştırmış, sözde *Vişnu*'nun fallusu ile *Hz. Muhammed*'in hilâlini ruhunda yoğurmuş ve bu yüzden ölüleri ikiye bölerek bir kısmını yakmak, bir kısmını da gömmek suretiyle Tanrıların hiçbirini kızdırmamaya dikkat etmiş Bugün Hindistan'da üç buçuk milyon Tanrı, 15 milyon evliya, 8 milyon rahip vardır ve bunların hepsini halk beslemeye mecburdur (Heléne Tournaire, *Poivre vert,* Paris, 1966).

düşünürlerin kutsallığını savunan bir inanç olacaktır. Ancak bu suretle insan, bilinmezle doğaüstü korkusundan kurtulabilir"[1]. Nitekim, biyolojist bir filozof olan Haldane, çağımızın bilimsel kuramlarını billurlaştıran yeni bir dinin olanaklığını savunmuştur. B. Grasset basımevinin Paris'te yayınlamış olduğu 'Ce Que Je Crois' başlıklı külliyata eserleriyle katılan Fransız Akademisi üyelerinden yedi büyük bilgin ve düşünür de, dogmatik ve mistik inançların yerlerini bilimsel verilere terk etme zorunda olduklarını türlü şekillerde açıklamışlar, yani insanın din anlayışında, yeni bilgilerin ışığı altında bir değişikliği savunmuşlardır. Çünkü insan, kendi benliğinin bilinci hakkında daha fazla bilgi elde etmektedir. Evren hakkında bilgimiz de genişlemiş ve yenileşmiştir. Bunun içindir ki, son zamanlarda İngiliz Tanrıbilimcileri, Tanrı sözcüğünü kullanmaksızın yeni bir Tanrıbilim kurmaya çalışmaktadırlar. Onlar, *"Dinler,* diyorlar, *bitmez tükenmez vahiy masallarıyla insan bilgisinin ilerlemesini köstekliyorlar"*. Bugün İngiltere'de Ahlâksal Birlik ve Akılsal Yayın Cemiyeti adında iki kurul, Britiş Hümanist Cemiyeti adı altında birleşerek yapıcı, bilimci, felsefe ve kilisenin de yardımından yararlanan insancı (humaniste) düşünceyi kurmaya çalışmaktadır. Bu cemiyet, her yıl, ahlâksal, demokratik, barışçı ve evrimci bir insancılık amacıyla layik kongreler yapmaktadır. Yine İngiltere'de büyük ve bilgin bir din adamı, mitolojisiz bir Hıristiyanlığın kurulması için uğraşmakta ve bu dini, doğaüstücülükten (surnaturalisme) kurtarmaya çalışmaktadır. Almanya'da da, Rudolf Bultman, tekvin, tufan, Âdem'in yaradılışı, cesetlenme (incarnation), miraç... gibi olayları İncil'den ve Hıristiyanlıktan atmaya çabalamaktadır. O, bugünkü bilimin gelişmesi karşısında, bunların pek çocukça uydurmalar olduğunu ileri sürme cesaretini göstermiştir[2]. Anlaşılıyor ki, Tanrı'ya inanmak için, O'na, harikalar yaratıcısıymış gibi sıfatlar vermeye gereksinme yoktur. Freudcular, *"Halk Tanrıbiliminin Tanrısı, bir projeksiyondur; bu projeksiyon olmaksızın da yaşamak olanaklıdır"* derler. Oppenheimer, 'İnsan Tanrı Olmak İstiyor' adlı eserinde, tarihin bu isteği, hükümdar ve diktatörlerde gösterdiğini açıklar. Nitekim, Güney Pasifik adalarından bazılarında tekvin konusu açıklanırken, ilk canlının insan olduğu ve insanın da Tanrı olduğu, dinsel bir dogma olarak kabul edilir; tüm mistikler ve özellikle varlığın birliğini savunanlar, panteistler de türlü mecazlara başvurarak kendilerinin Tanrılığını sa-

(1) *Epikür* de Tanrı korkusunun ölüm ve cehennem korkusu gibi, insanın gerçek mutluluğunu zehirleyen saçma bir inanç olduğunu savunmuştu.

(2) Nitekim, XIII. yüzyıl İngiliz filozoflarından *Kilwardeby,* Hıristiyanlıkta iman edilen konulardan bazılarının açıkça yanlış, bazılarının felsefesel hakikatlerden uzak, bazılarının da bağışlanamaz gerçeklerle dolu, bir kısmının da Katolik imanına aykırı oldukları için uygunsuz olduklarını iddia eder ve dini ilgileyen bazı konuların okutulmamasını savunur. XIX. yüzyıl Danimarka filozoflarından *Kierkegaard* da der ki: "Hıristiyanlığı doğruymuş gibi göstermek, onu yıkmak demektir. İsa, imanın garip konularındandır; ancak iman için vardır. Onun Tanrılığını ispata kalkışmak da küfürdür". Çok daha önce, *Sextus Empricus,* "Tanrı hakkında, demişti, bazı mutlak şeyleri kabul edenler, bazı küfürlerden kurtulamazlar". Bu gerçek, mi'lâttan önce de anlaşılmıştı. *Paulos, Areopaj*'da konuşurken, Atinalılara, üzerinde "Bilinmedik Tanrıya" yazılı bir kutsal mezbah gördüğünü söylemişti (*Resullerin İşlemleri,* XVIII, 23).

vunmuş gibidirler. Özet olarak çağımız, mistik hayat deneylerini de inceleyerek deneysel bir Tanrıbilime doğru, fakat esası tamamıyla ahlâksal, insel ve bilimçi bir ülküye dayanan atılımlar içindedir. Bu türlü girişimler, Batı uygarlığının başladığı düşünce ve vicdan özgürlüğü sayesinde ve toplumun baskısı dışında her gün biraz daha genişlemektedir.

Yukardan beri kaydettiklerimizden de anlaşılmıştır ki, öteki dinlerin Tanrıları, mitolojik niteliklere sahip, mistik hayal gücünün beslediği ve birbiriyle daima kendi üstünlük ve hak oluşlarının savaşı içinde yarışan birer tutku simgesidirler; ve onların hemen hepsi de insel sıfatlar ve karakterlerle yüklü ve insanlık için daima bir ihtilâf ve tefrika ajanı olmuş kuvvetleri ve egoizmi temsil etmektedirler. Onlara ibadet edilir, kurbanlar verilir, yalvarılır, kendilerine tapınaklar ve anıtlar yapılır, kendilerinden yalnız bu dünya için değil, ölümden sonrası için de şefaat, inayet ve lütuflar beklenir. Bu konuda ilkel anlayışın hayal ettiği Tanrılarla kitaplı dinlerin Tanrıları arasında, ancak çağların ve toplumların zorunlu olarak gerçekleştirdiği seviye ve uygarlık farkından başka bir şey yok gibidir. Fakat, Hz. Muhammed'in algıladığı ve bildirdiği Tanrı, insanlığın en son ulaşabildiği ve deyimini Müslümanlıkta bulan en yüce ve en akla uygun, fakat yine de çelişkilerden kurtulamamış tek ve kutsal bir varlıktır ki, onu da aşağıdaki bahiste göreceğiz.

B

İSLÂM DİNİNDE TANRI (ALLAH)

"Aziz ve celil olan Tanrı buyurdu ki, ben kulumun zannına göreyim".

Hadis, Ebu Hüreyre'den

Din tarihleriyle din sosyolojisi, en ilkel kavimlerin bile, doğaya olduğu kadar da kendi hayatlarına etki yapan gizli ve büyük bir kuvvet veya varlığa inandıklarını göstermektedir. Bu kuvvet, dinlerin evrimine koşut (paralel) olarak totem'den başlar, tek Tanrı'ya dek türlü şekiler alır. Tek Tanrı düşüncesini daha çok kitaplı dinler getirmiş olmakla birlikte, bunların da Tanrı hakkında verdikleri bilgiler arasında bazen kaba, bazen de pek ince farklar görülür. Hz. Muhammed, bu konudaki anlaşmazlıkları olduğu kadar da bu anlaşmazlıklara neden olan Tanrı hakkındaki farklı düşünceleri kaldırıp tüm insanları mutlak ve tek olan kutlu, mutlu ve Ulu Yaradan'a, yani İslâm dininin Tanrısına inandırmaya çalışmıştır.

Cahiliye dönemi Arapları çoktanrıcıydılar: El-Lât, El-Uzza, Menat gibi dişi Tanrıların yanında Hebel ve Zilhalin gibi korkutucu erkek Tanrılara da inanırlardı; Kâbe'de daha birçok aşiretlerin Tanrılarını temsil eden heykeller bulunurdu ki, burası tüm sitelerde olduğu gibi, bir çeşit Pantheon vazifesini görürdü. Allah sözcüğünün fonetik itibarıyla daha hafifletilmiş bir şekli olan İlâh

sözcüğü de, cahiliye döneminde bir özel ad olarak kullanılırdı[1]; ve Araplar da Tanrılarını soyut değil, somut ve kişisel bir varlık sayarlardı. Bu anlayış, İslâm dininde daha da kuvvetlendi ve soyut bir Tanrı inancı, Tanrıtanımazlık sayıldı. Soyut düşünceler, genel olarak öznel kavramlarla ifade edilen tasarımlardır. Bunların nesnel bir gerçekliği olmadığı için, hem bireysel bir değerdedir, hem de kimse tarafından görülüp algılanabilmesine olanak yoktur. Oysaki, Kur'an, Hz. Musa'nın ve hatta Miraç'ta Hz. Muhammed'in Tanrı'yı görmüş olduklarını beyan etmektedir.

Mutezile ve Matüridî'ler, Eş'arî ve Gazalî... Hz. Musa ile Tanrı'nın görüşmesi hakkındaki ayetleri başka başka şekillerde açıklamaya çalışırlar. Kur'anda Hz. Musa'nın Tanrı ile konuştuğu, kendisine kırk günlük bir mühlet verildiği ve kendisini göstereceği vaat edilir: *"Ya Rab, bana görün, sana bakayım"* diye yalvaran Hz. Musa'ya, Tanrı da, *"Beni göremezsin ve lâkin dağa bak, yerinde dururşa beni göreceksin demektir"* cevabını verir. Bunun üzerine, *"Rabbi dağa tecelli etti ve dağ parça parça oldu, Musa da kendinden geçti"* (Âraf, 123). Şüphesiz ki tefsirciler, bu görüşün beden gözüyle mi, ruh gözüyle mi olabileceğine dair olan türlü varsayımları ileri sürerler; fakat Kur'an, bu konuyu açıkça şöyle belirtmiştir: *"Vahiy ile ya da bir perde arkasından olmak, yahut elçi göndermek ve ona kendi izniyle istediğini vahiy etmek suretlerinden başka bir suretle Tanrı'nın insanla konuşmasına hiçbir insan nail olamaz"* (Şura, 49). Tanrı'nın görülebileceğine dair olan varsayımların gerçekle olan ilgisi ne olursa olsun, Hz. Muhammed'de tek ve Yüce Tanrı'yı insanlara öğretebilmek için, O'nu kişileştirmiş, fani ve insel dilin türlü sözcükleriyle sıfatlandırmıştır. Bu itibarla, O'nun görülebilmesi için ciddî bir engel kalmamaktadır. Buna karşın; Mutezile[2] ile Haricî'ler, Tanrı'nın görülemeyeceğinde ittifak etmişlerdir. Bunlar, Tanrı'yı maddesel varlıklara benzetmekten kaçınarak, bu konuda Kur'an ve hadislerde geçen dogmaları, kendi anlayışlarına göre çevirtmişler (tevil) ve antropomorfizme düşmüş olan sünnet ehli'ni hırpalamışlardır; fakat Tanrı'nın cennette bile görülemeyeceğini savunmuş olan Mutezile'nin bir kısmı, yine Tanrı'nın kendisi tarafından verilecek bir altıncı duyu sayesinde, ahrette görülebileceğini savunmuşlardır. Muvahhitler de, Tanrı'nın cisimli olmadığını ileri sürerek Kur'anı, dış görünüşüne göre açıklayanların yanıldıklarını, bunların ister istemez antropomorfizme düştüklerini açıklamışlardır; zira Tanrı, cisimli olarak tecelli etmez, *"O, hiçbir şeye benzemez, yani hiçbir şey O'nun misli değildir"*. X. yüzyılda yayılmış olan Kerramîler de, Tanrı'yı bir töz (cevher) saydıkları için, antropomorfizme düşmüşlerdir. Çünkü bunlar, Tanrısal sıfatları kabul ediyor, bu sıfatlardan arınmış bir varlığın var olamayacağına inanıyorlardı. Yalnız Kalenderiye adını alan serseri dervişler tarikatı, Tanrılığı, zihinsel ve saf apaçık-

(1) Bu sözcüğün aslı, İbranîce *Eleh*'tir ve *Elohim* deyimi de bu sözcükten çıkmıştır.

(2) Daha açıkça, Sünni Tanrıbilimcilerin sapık saydıkları bu zümre, Tanrı'nın zatına oranla sıfatları olamayacağını, zira sıfatlar kabul edilirse O'nun insana benzetileceğini, Tanrı'nın ise cisimsiz olduğu için hiç kimse tarafından görülemeyeceğini ve görülmediğini savunmuşlardır ki, bu kutsal bildirilere aykırıdır.

lıkların kendisi saymışlar ve tüm sıfatları reddederek, Tanrı'nın soyut ve mutlak bir gerçeklik olduğu inancını savunmuşlardır. İslâm mezhepleri arasında Batınîler, Tanrı'nın sıfatlarını inkâr etmişler, fakat bunları kendi anlayışlarına göre çevirtiye çalışmışlardır. Bu çevirtiler sayesinde onlar, Yaradan'la yaratık arasındaki sıfat ortaklığını kaldırmış olduklarını zannederler.

Kur'ana göre, Hz. Musa'ya tecelli eden nur, Tur tepesini erittiği halde, Hz. Muhammed'in görmüş olduğu Tanrısal nura, o ne olduğu bilinemeyen Sidre'nin dayanabildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda da türlü açıklamalara başvuran tefsirciler vardır. Hz. Ayşe'nin anlattığına göre, Hz. Muhammed, Tanrı'yı değil, Cibril'i iki kez görmüştür. Cibril, gökten yere inerken, bu ikisi arasındaki mesafeyi dolduracak denli büyük olduğunu fark eden Peygambere: *"... Gördüğünden onunla çekişiyor musunuz; onu bir kere daha görmüştü, yani onu, Sidret-ül-Münteha yanında görmüştü"* (Necm, 10-14) denildi. Eş'arîler, daha ileri giderek, Hz. Muhammed'in Tanrı'yı beden gözüyle görmüş olduğuna inanmışlardır.

Bize öyle geliyor ki, Tanrı, sonlu ve yarattıklarından ayrı bir varlık olarak kabul edilmedikçe, beden gözüyle görülemez; ruh gözüyle görebilmekse, mistik edebiyat hayallerinden doğan bir fantomdan başka bir şey değildir. Fakat bu zan ve inançların niteliği ne olursa olsun, Hz. Muhammed, Tanrı aşk ve imanıyla yoğrulmuş ve onu, tüm eşyada, olaylarda, düşüncelerde, duygularda egemen olan, bilen ve işleyen bağımsız ve üstün bir gerçeklik, bir tümel güç olarak tanımış, tanıtmıştır. İlkçağ Tanrıları, insanlarla ve birbirleriyle yarış eder ve insanlara hiç bir vahiyde bulunmaz, ancak insanların itiraf edilebilen ve edilemeyen çeşitli tutkularıyla hareket eden ve savaşan göksel varlıklardır. Onların hayatı, trajediler ve kaprisler içinde geçen sonsuz bir egemenlik kavgasıdır. Kitaplı dinlerin Tanrısı ise, emirler verir ve bunlara itaat etmeyenleri dünyada olduğu kadar da ahrette cezalandırır ve daima bir peygamber aracılığıyla insanlara emirler yollar. Bu emirlerde bir taraftan tehdit, bir taraftan şefkat ve umut havası dalgalanır. Bu bakımdan Mekkeliler ve genel olarak cahiliye döneminin Tanrı hakkındaki inançlarıyla dinsel tapımlardan (cultes) birçoğu Müslümanlığa sokulmuş ve yavaş yavaş esaslı bazı dönüşümlere (istihale) uğramıştır. Zira, tarihsel bir gerçek olarak Hz. Muhammed'in Tanrı ve Müslümanlık hakkındaki düşünce ve inançları, Mekke ve Medine'de inmiş olan ayetlerden ve türlü zamanlarda söylemiş olduğu hadislerden de anlaşılacağı gibi, zamanla olgunlaşacak ciddî bir evrimden sonra şekillenmiştir. Denebilir ki kendisinde, Tanrı ve Müslümanlık hakkındaki düşünceler, önceden planlanmış ve tüm ayrıntılarıyla saptanmış değil, tüm büyük ülkücüler ve devrimcilerde olduğu gibi, hal ve koşulların olanaklarından doğan zorlayıcı etkiler sayesinde gelişmiştir. Şüphesiz ki bu düşünce, iman bakımından onun büyük kişiliğine ve davasına karşı bir saldırganlık sayılır; fakat bu, onu asla küçültmez; hatta tersine olarak daha da çok yüceltir. Tarihin nesnel ve tarafsız ışığı altında, onun kutsal girişimlerini başka türlü değerlendirmeye kalkışmak da bir saygısızlık olur.

Genel olarak mistikler, Tanrı'nın kendini değil, eserlerini düşünmeyi ve O'na karşı duyulan aşk ve saygıyı yaşamayı yeğ tutarlar. Zira, Tanrı'yı hak-

kıyla bilmek ve tanımak olanaksızdır. Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Tanrı'yı en iyi tanıyanınız, Tanrı'dan en çok korkanınızdır, bense, O'ndan en çok korkanızım"* demektedir. O'nu hakkıyla kavrayabilme yeteneği, ancak Hz. Muhammed'e bağışlanmış bir inayet ve lütuf sayılmaktadır. Zira, esasen onun görevi, Tanrı'yı ve Tanrı'nın emirlerini insanlara bir müjdeci ve sakındırıcı olarak bildirmekten ibarettir; bu itibarla anlatılmasına ve nitelendirilmesine olanak bulunmayan ve hatıra gelebilecek şeylerden hiçbirine benzemeyen Yüce Tanrı'yı, insanlara öğretebilmek için, onların kullanmakta oldukları fani ve uylaşımlı (conventionnel) dil terimlerini kullanmaktan başka çare yoktur. Bu gerçeği çok iyi bilen Hz. Muhammed, Tanrı'nın, zatı, sıfatları, adları ve eserleri bakımından dört çeşit tecellisi hakkında bilgiler getirmiştir.

Allah sözcüğü, kendisinden başkasına verilemeyeceğinden, Yüce Tanrı'nın kendi adıdır. Yani, Tanrı'nın Arapça adıdır. Biz, Tanrı sözcüğüyle neyi anlıyorsak, bir Fransız, Dieu sözcüğüyle neyi demek istiyorsa, Kur'an da Arapça bildirdiği için, Tanrı'yı Allah sözcüğüyle adlandırmıştır[1]. Tanrı'nın zatına özgü sıfatlarından bir kısmı, diğer varlıklarda bulunmadığı kabul edilen niteliklerdir: Varlık, öncelik, ezelîlik, kadimlik, bakilik, kutsallık, birlik ve bir, ilk, son... gibi sıfatlar, bu zümredendirler. Zatına özgü sıfatlardan bir kısmı da, onun varlığını ispata yarayan sıfatlardır: Hayat, bilim, işitim, görüm, irade, güç, kelâm ve yaratma sıfatları gibi. Tanrı'nın edimsel (fiilî) sıfatları da vardır; bunlar, yaratma sıfatının tecellileri sayılır: Yaradan, betimleyen, icat eden, öldüren, dirilten, yarlıgayan, örtbas eden, rızk veren... gibi. Tanrı'nın bir de tinsel sıfatları vardır ki bunlar, onun ahlâkına dair olan niteliklerdir: Ululuk, bilgelik, adalet, sabır, hesap gören, şiddetli ceza veren... gibi. Tanrıbilimciler, Kur'anda ve hadislerde geçen, Tanrı'yı bildirmek ve ona saygı göstermek için kullanılan türlü adlarla sıfatları sınıflarlar ve Tanrı'nın güzel adlarının (Esma-ı hüsna) 99 olduğunu kabul ederler. Tüm sıfatlarını ise, 1001'e kadar çıkaran mistik gelenek söylentileri de vardır. Haşr suresinin 22-24'üncü ayetleri, Tanrısal ad ve sıfatların bir kısmını sıralar. Hz. Muhammed'in Tanrı hakkındaki inancını, Tanrı'nın doğa ve insanlarla olan ilgisi bakımından kendisine ayetlerle bildirilmiş olan ad, sıfat ve edimlerde (fiil) aramak gerektir. Bu itibarla, İbn Sina'nın 'Şifa' ve 'İşarat' adlı eserlerinde ve türlü tefsirlerde belirtildiği gibi, İhlâs suresi, Hz. Muhammed'in ve dolayısıyla Müslümanlığın Tanrı anlayışını özetlemektedir: *"Tanrı birdir, de; Tanrı sameddir (kendisine yalvarılan); doğurmamış ve doğurulmamıştır; ve hiç kimse O'nun dengi değildir"* (İhlâs, 1-4). Özellikle Hıristiyanlığın Hz. İsa ve Tanrı arasındaki babalık ve oğulluk ilgisine Kur'anda türlü vesilelerle de şiddetle itiraz edilmiştir: *"Gökleri ve yeri ibda edene, oğul nasıl tasavvur edilir ki, O'nun bir eşi bulunmaz; O. her şeyi yaratmıştır"* (En'am, 101); *"Tanrı, üçün biridir diyenler de kâfir oldular; oysaki bir*

(1) Müslümanlık, Araplar için ulusal bir dindir; dili Arapça olduğu gibi savunduğu ahlâk ve hukuk kuralları da Arapların sosyal ve psikolojik hayatında görülen aksaklıkları düzeltme amacını taşır; ister şer'i, ister uygar olsun, herhangi bir ülkü, yayıldığı toplumların ve ulusların ruhsal yapısına, sosyal ihtiyaç, menfaat, töre, âdet ve gelenceklerine göre şekiller alır. Bütün tarikat ve mezheplerde bu yersel ve ulusal özelliğin nitelikleri görülür.

Tanrı'dan başka Tanrı yoktur" (Maide, 73). Tanrı'ya oğul isnat ettikleri için az kalsın, *"Gökler çatlayacak ve dağlar yıkılıp yerlere geçecekti"* (Meryem, 90) diyecek kadar üçüzleme dogmasından tiksindiren Kur'anda, Hıristiyanlığın Tanrı telakkisine itiraz eden daha birçok ayet vardır (Bakara, 116; Furkan, 2). Kur'an, Tanrı'nın tekliği üzerinde ısrarlı telkinlerde bulunur: *"Tanrı, bir tek Tanrı'dır, O'ndan başka tapılacak yoktur"* (Âli İmran, 2 ve Bakara, 163; Saffat, 5-6; Nahl, 51). Zaten, *"Yerde ve gökte Tanrı'dan başka Tanrı olsaydı, fesada uğrarlardı"* (Enbiya, 22-23; İsra, 42-43).

Din tarihleri bakımından tek Tanrı düşüncesini ilk savunan Hz. Muhammed değildir. Onun bu konudaki anlayışıyla aralarında pek büyük farklar olmakla birlikte, milattan VI yüzyıl önce yaşamış olduğu zannedilen Yuşa (Eş'iya) peygamber de onun tekliğinden söz etmiştir. *"Evvel, benim, ahir benim ve benden başka Tanrı yoktur"* (Tevrat, Eş'iya, XLIV, 6; XLII, 5, 8) ayetinden de anlaşılacağı gibi, İslâm ariflerinin Yüce Tanrı'yı, evvel, ahir, zahir ve bâtın sıfatlarıyla belirtmeleri de yeni değildir[1]. Nitekim Aristo gibi, çoktanrıcı dönemlerin büyük bir filozofu da, Sokrat gibi, Tanrı'da şu sıfatları görmüştür: Tanrı birdir, âlem de birdir ve o dilediği gibi işler, değişmez, bakidir ve yetkindir, çoğalmaz, her yönde birdir[2]. İslâm ve Hıristiyan felsefe ve tarih biliminde pek çok tartışılmış olan bu ve buna benzer sıfatlar, bütün öteki kitaplı ve kitapsız dinlerde de az çok farklarla vardır. Voltaire, hiçbir dinin çoktanrıcı olmadığını, öteki Tanrıları da yaratan bir Yüce Tanrı'nın bulunduğunu savunur; Yüce Tanrı'nın ebedîliği konusunda tüm kitaplı dinler birleşmiş oldukları halde, çoktanrılı dinlerde bunun aksi kabul edilmiş gibidir. Örneğin, Empedokles ve Epikür'e ve hatta Budacılara göre Tanrılar, ebedî değildir, onlar da pek uzun bir ömür geçirdikten sonra ölürler; yalnız ölüm Tanrısı olan Mara ebedîdir. Örneğin, eski Mısırlılara göre Tanrı, insandan daha çok yaşar ve nihayet o da ölür. Veda'lardaki Tanrılarla Yunan Tanrıları da ebedî değildirler; bunların ölümsüz olabilmeleri bazı koşullara bağlıdır. Yalnız, onlar hem görülemezler,

---

(1) Talmud'a göre, Tanrı'nın varlığı, zihinsel bir onaydan çok, ahlâksal bir yükümlülüğün ürünü gibidir. Talmudcular, *Eş'iya* peygamberin, kaydetmiş olduğumuz ayetini şöyle yorumlamaktadırlar: "Evvel benim, yani ben ilkim, zira babam yoktur; ben sonum, zira kardeşim yoktur; ben sonum, zira benim oğlum yoktur". Bu açıklama ile *İhlâs* suresi arasındaki ilişki pek açıktır. *Eş'iya*, başka bir ayetinde de şöyle demektedir: "Benim; benden evvel Tanrı yoktu, benden sonra da olmayacaktır" (*Eş'iya*, XL. 4). Bir taraftan da baba, oğul deyimlerinin Samî kavimlerde ve hele İbranîlerde benzetme tarzında da olsa, Tanrı için de kullanılmış olduğu görülmektedir: "Peygamber *Natan*, *Hz. Davud*'a, Tanrı vahyini anlatırken, *Yahova*'nın kendisine, İsrail hükümetini *Davud* neslinde tespit edeceğini ve Tanrı adına yapılacak haneyi, *Davud* neslinden gelecek olanın yapacağını ve, "Ben ona baba, o da bana oğul olacaktır" dediğini söyler (*İkinci Hükümdarlar*, VII. 12, 14). *Hz. Musa*, *Yahova*'ya, "Kavmim, senin Tanrı'nın adı nedir? diye sorarlar, ne diyeyim, deyince, Tanrı, *Musa*'ya seslenerek, ben var olduğu için var olanın (vacib-ül-vücut), yani var olan beni size yolladı diyeceksin!" der (*Huruc*, III, 14). İsrail için bu Tanrı'nın, "Yaban sığırı gibi kuvveti vardır" (*Âdad*, XXIV, 22).

(2) Ortaçağın Hıristiyan Tanrıbilimcileri bu inanca aykırı düşünenleri kâfir saymaktadır.

hem de insanlar tarafından öldürülemezler; fakat insanlar, bazı doğaüstü varlıkları öldürebilirler; ama bundan korkulur; zira bu ruhlar, öç alabilirler. Totemlerle kutsal hayvanların öldürülmeleri bu yüzdendir. Bugün hâlâ Hindistan'da, açlıktan binlerce kurban veren Hintlilerin inekleri öldürmemeleri de aynı inancın bir sonucudur.

İnsan Tanrı ya da Tanrısal kral, kendilerine tapanlar tarafından öldürülebilir, bunlar, Tanrılığın cesetlenmesi (incarnation) sayılırlar; aynı zamanda âlemin düzeni ve kendi esenliklerinin koruyucusu saydıkları için ihtiyarladıkları zaman bu sıfatları yitirdiklerine inanılır; bu nedenden, yerlerine bir kuvvetlisi bulunur bulunmaz öldürülürler; bazen bir günlük Tanrı sayılmaları için öldürülmeye razı olanlar görülür. İman edenlerin isteklerini bağışlamayan Tanrılar öldürülür, cezalandırılır; heykelleri kırılır, kırbaçlanır, uzaklara atılır; putların elbiseleri çıkarılır ve kendilerine hiçbir sunak verilmez. Hıristiyanlıkta da kendisine Tanrılık sıfatı verilmiş olan Hz. İsa da öldürülmüş bir Tanrı sayılır.

Hz. Muhammed, mutlak surette tek olan bir Tanrı inancını telkin etmeye uğraşmış olmakla birlikte, insan zihninin ve dolayısıyla toplumların evrimiyle paralel olarak gelişen Tanrı düşüncesi, hiçbir zaman gerçek anlamda mutlak birliğe kavuşturulamamıştır. İslâm Tanrısı da, tüm gayretlere karşın, ilkçağların Jüpiter ya da Zeus'una, Zerdüşt'ün Ahuramazda'sına hizmet eden yardımcı Tanrılara ya da İslâmda bunların yerine geçen büyük ve küçük melekler, hatta şeytanlar ve cinler şeklinde kutsal sayılan varlıkların yardımına muhtaçmış gibi gösterilmiş ve bunlar, Tanrı'nın en yakın yöneticileri sayılarak, kutlanmışlardır. Evliyalara yalvarmak, Peygambere sığınarak ondan şefaat ummak, doğrudan doğruya Tanrı'ya yaklaşmamak gibi hal ve inançlar, yaşanılan toplumdaki sosyal hiyerarşinin ve bu hiyerarşiye bağlı olan hayat tarzının göksel âlemde de var olduğuna inanıldığını gösterir. Çevirti ve yorumlama sayesinde, zihinleri, bu çeşit benzetme ve yakıştırmalardan temizlemeye çalışmışsa da, gerçekte bu uğraşıların kendileri bile, insan zihnini etkileyen sosyal ve kültürel baskıları onaylamaya tanıklık ederler. Bunun içindir ki, aklın ve bilimin ışığından gözleri kamaşan Tanrıbilimcilerin çoğu, bu türlü düşünceleri kâfirlik saymış, böyle düşünenlere yalnız dünyada değil, ölümden sonra da cezaların en ıstırap verenini lâyık görmüşlerdir. Yani onlar, meleklerden, şeytanlardan, cinlerden ilgisini kesmiş, hatta bunları yaratmamış ve kendi iradesini mutlak surette yarattıklarının gönlüne işlemiş ve yalnız, hayır ve hidayeti yaratarak dünyamızı cennet haline getirmeyi istemiş olan bir Yüce ve Âlicenap Tanrı'yı düşünmekten korkmuşlardır. Zira, böyle düşünmek, Kur'ana aykırı sayılmıştır.

Tanrı nasıl bir varlıktır? O, neye benzer? Yuhanna, Genel Kitapçığında (IV, 12), O'nu, *"Asla kimse görmemiştir"* der. Kur'anda ise, türlü sıfatlarla açıklanmış olan Tanrı, şu ayetin mecazlı ve simgesel deyimiyle tanımlanmıştır: *"Tanrı, göklerin ve yerin nurudur; O'nun nuru, içinde çerağ bulunan bir kandile benzer. Çerağ, bir cam içindedir; cam da sanki ışıldayan bir yıldızdır. Doğuda ve batıda yetişmeyen bir zeytin ağacından yakılır; ateş dokunmasa da, yağı hemen ışık verir; O, nur üstüne nurdur..."* (Nur, 35)[1]. İlkçağlardan beri,

(1) Bu ayet, daha çok önce İncil'de de şöyle ifade edilmişti: *"O, yanan ve nur saçan bir çerağ idi"* (*Yuhanna*, V, 35).

tüm Doğu ve Batı âleminde görülen din ve tarikatların pek çoğunda olduğu kadar da kitaplı dinlerde ışın, ışık ve nur deyimleri, Tanrısal ve kutsal yüceliğin sıfatı, hatta bazen de kendisi olarak kullanılmıştır. Tanrı'yı görmüş olduğunu iddia edenlerin bilinçlerinde kalan son izlenim, gözleri ve ruhları kamaştıran ışın ve nurdan ibarettir. Yukardaki ayette de görüldüğü gibi, Kur'an bu tasarım veya izlenime bir yenilik getirmediği gibi, Tanrı'yı hayal edebilmeye olsun hizmet edebilecek bir başka sıfat ya da deyim şekli kullanmış değildir. İlkel zekâlar, kendi seviyelerine uygun bir yaradanı hayal ederler. Mistik ruhlar da az çok bu karakterdedirler; fakat, seçkin ve üstün ruhlar, Tanrılarını bulurlar; peygamberler bu türdendirler. Bunlar, buldukları Tanrı ile konuştuklarını iddia etmişlerdir. Din adamlarının çoğu, Tanrı'nın kendini akıl ve bilgi sahibi insanlardan saklayarak yalnız birkaç seçkin kişiye göründüğünü zannetmişlerdir.

Tanrı, kişisel ve somut bir varlık sayıldığı için, O'nun makamı neresidir? O, nerede bulunur? gibi sorular akla gelebilir. Şüphesiz ki Tanrı, uzaydan arınmış, her yerde hazır, görücü ve gözetleyici bir mutluluk ve mübarekliktir. Tevrat'ta Eş'iya ve Hazkıya peygamberler, Tanrı'yı yüksekte, bulutlar üzerindeki bir taht üstünde oturmuş bir insan şeklinde görmüş olduklarından söz ederler (Eş'iya, VI; Hazkıya, III). Nitekim, birçok Hıristiyan ressamları da, Tanrı'yı bulutlar üstünde ya da arasında yerleşmiş ihtiyar ve güzel bir adam şeklinde betimlerler. Fakat, Kur'an ve hadislerle bunlar hakkında türlü yorumlamalarda bulunan İslâm bilginleri, tamamen mistik ve hatta imgesel birer tasarım olan ve ne olduğunu kendileri kadar da Hz. Muhammed'in açıklamadığı, hatta açıklayamamış olduğu şöyle bir yeri Tanrı'ya lâyık görürler: Tabaka tabaka yükselen birtakım makamların en üstünde Arş vardır; onun altında Kürsî, daha sonra gökler ve cennette Sidre vardır; Arş, sonsuz ve yüce bir çevredir; âlem hakkındaki tüm tasarımlar onda sona erer. Tanrı, Sidre'nin en son ucunun ötesindedir ve o, *"Büyük Arş'ın sahibidir"* (Tövbe, 126); *"O'nun kürsüsü, gökleri ve yeri kaplar ve göklerle yeri ve tüm evren ve uzayı korumak, O'na hiçbir zorluk ve ağırlık vermez"*. (Bakara, 256); fakat O'nu, *"Gözler idrak etmez, O gözleri idrak eder, öyle lâtif, öyle* (her şeyden) *haberi vardır"*. Tefsirciler, Kürsî terimine, bilim ve kudret anlamını verirler. Sünnet ehli, Tanrı'nın uzay ve cihetten aşkın olduğunu, fakat Arş üzerine de yayılmış bulunduğunu kabul ederler. Son çağların Tanrıbilimcileriyse, Tanrısal emrin tüm varlıklar üzerine taşmış olduğunu ve Tanrı'nın tüm yarattıklarını kendi emri altına almış bulunduğunu savunurlar. Özet olarak Tanrı'ya belli bir yer, bir makam vermek, O'nun tüm âlemleri kuşatan sonsuz ululuğunu sınırlamak gibi bir yanlış düşünceye kapılmak olur. Zira O, *"Göklerin ve yerin ve bütün aralarındakinin Rabbidir"* (Duhan, 7-8); *"O, doğunun ve batının Rabbi, başka Tanrı yok. Ancak O. Yalnız O'nu vekil tut!"* (Müzemmil, 9).

Bu son ayette maşrık ve mağrib sözcükleri kullanılmıştır. Bunlar ise, doğu ve batı demek değildir; güneşin doğup battığı yerler demektir. Tefsirciler bunu, parlayan ve sönen her şeyin Rabbi diye yorumlarlar. Kur'an bu iki ciheti, evrenin tekmil yönleri anlamına kullanmış sayılmazsa, güney ve kuzeyden söz edilmediği için, Tanrı'nın bu iki cihetle hiçbir ilgisi yokmuş gibi dine aykırı

bir düşünce akla gelebilir. Başka bir ayet, bu düşünceyi biraz olsun zihinden uzaklaştırmaya hizmet eder: *"Doğu da batı da Tanrı'nındır, ne tarafa yönelirseniz, Tanrı'nın yüzü oradadır. Muhakkak Tanrı geniştir ve her şeyi bilir"* (Bakara, 115). Tanrı, tüm âlemlerin ve yaratıkların Tanrısıdır ama, yalnız kendisine iman etmiş olanların koruyucusudur ve yardımcısıdır; (Âli İmran, 65; Bakara, 258), iman etmeyenlerin değil. Tanrılığını, iman etmeyenlere tanıtmamış, hatta Peygamberi aracılığıyla da tanıtmak istememiş olduğuna ve tanıtmış olsa da, hidayete nail edip etmemek hususu kendi takdir ve isteğine bağlı bulunmasına göre, âlemlerin Rabbi sıfatı üzerinde bazı tartışmalar olanaklıdır. Kur'andaki birçok hitaplar, *"Ey ahali! Ey iman edenler!"* şeklindedir ve Hz. Muhammed'in, kendilerine hitap etmiş olduğu kimseler, çevresinde yaşadığı halk tabakalarıdır. Tüm insanları içine alan açık bir hitap var olmadığı içindir ki, Tanrıbilimciler ve tefsirciler, İslâm davasının ana ilkesini teşkil eden *"âlemlerin Rabbi"* düşüncesini, canlı ve cansız, müşrik, kâfir tüm yaratıklara da teşmil eder ve, *"Ey nâs!"* hitabını, *"Ey tüm insanlar!"* diye çevirirler. Tanrı, uzaydan arınmış olmasına karşın, her yerde hazır ve nazırdır; fakat çoğu monoideisme'e ve monomanî'ye tutulmuş olan mistiklere göre, O'nun yeri, gönüldür, yürektir. Onlar, her şey saydıkları Tanrı'yı, bu dünyada göreceklerini umarlar; oysaki dinler, iman edenlerin O'nu, ahrette görebileceklerini savunurlar. (Fatiha, 1; Mümin, 64-66; Ahkaf, 35) surelerinde âlemlerin Tanrısı kavramı açıkça belirtilmiştir[1]. Nitekim Saint-Paulos'da *"Dünyada putun bir şey olmadığını ve bir Tanrı'dan başka Tanrı olmadığını biliyoruz. Zira, gerek gökte, gerek yerde ilâh denilenler varsa da —vakıa çok ilâhlar ve Raplar vardır— bizce bir tek Tanrı, yani Baba vardır ki, tüm evren ondandır, bizde onunlayız"* (Korentlilere Birinci Kitapçık, VIII, 5, 6) demek suretiyle Hz. Muhammed'den çok önce hem Tanrının birliğini hem de onun tüm âlemlerin Tanrısı olduğunu öğretmeye çalışmıştır.

Tanrı'nın varlığı neyle ispat edilir? Hz. Muhammed, ispatın somut belgelerle daha verimli ve kolay olacağını çok iyi anlamıştır. Zira, aralarında yaşamakta olduğu kavmin bilgi seviyesi, hangi dine mensup olurlarsa olsunlar, soyut ve metafizik düşünceleri kavrayacak denli yetkin değildi. Gelecek kuşaklara ve kavimlere gelince, bunların yeter derecede olgun ve gelişmiş olanları, onun savunduğu gerçekleri kavrayabilen bir azınlık olacaktır; çoğunluk ise, her çağ-

(1) Âlemlerin Rabbi inancı, en şüphe götürmez şekliyle Müslümanlığındır. Fakat, örneğin, *Hazkıya* peygamber şöyle dua eder: "Ey Kerubîler üzerinde oturan İsrail'in Tanrısı, efendimiz, zeminin bütün memleketlerinin Tanrısı yalnız sensin, gökleri ve yeri sen yarattın" (*Dördüncü Hükümdarlar*, XIV, 15). Bu duayı *Eş'iya* peygamber de teyit eder (*Eş'iya*, XXXVII, 15-17). Nitekim Tevrat da *Hz. Musa* ve *Harun*'un şu sistemini kaydederken aynı fikri savunmuş olur: "Ey Tanrı, bütün insan ruhlarının Tanrısı! Bir insan günah işlediği zaman, bütün cemaate de öfkelenirsin" (*Âdad*, XVI, 22; XXVIII, 16). Oysaki, Talmudculara göre, *Yahova*, "Dünyaya gelen herkesin Tanrısıyım; fakat puta tapanların Tanrısı değil, yalnız İsrail'in Tanrısı denilecektir". Talmud, yeryüzünde 70 ulusla 70 dilin bulunduğunu kabul eder. Tanrı ağzından çıkan her cümle, 70 dile bölünür. Kamış bayramlarının sekizinci gününde 70 ulusun iyiliği için 70 genç öküz kurban edilir" (*Cohen*, s. 109). Evvelce de yazdığımız gibi, 70'in kutsallığı, yalnız İslâmlarda değil, bütün Samî kavimlerde de vardır.

da az çok aynı seviye ve anlayışta olan halk tabakalarıdır ki, bunlara somut ve her zaman rastladıkları olay ve varlıklara dikkat ettirmekle Tanrı'nın yüce varlığına akıl erdirmeleri sağlanabilir. Bunun için o, her şeyden önce, Tanrı'nın her şeye gücü yettiği ilkesinden hareket eder. Yaratma gücünü, Tanrı'nın varlığını ispat etmekte en önemli bir koşul olduğunu belirtmiş ve yaratılmış olan her şeyin, ancak insanlar için vücuda getirilmiş olduğunu bildiren vahiyleri ileri sürerek bunda ibret ve dikkati çeken gerçeklerin gizli bulunduğunu yine Tanrısal bir emir olarak bildirmiştir. Şu ayetlerden, *"Tanrı'nın her şeye gücü yettiğini, dilediğini yarattığını, dirilten ve öldürenin O olduğunu"* ve, *"Bir şeyin olmasını dilerse ona sadece* ol! *der, o, olur"* (Âli İmran, 45 ve Bakara, 148; Maide, 17, 120; Hicr, 24) gerçeğini öğreniriz. Tanrı'nın yüce gücünü anlamak için daha birçok varlıklara dikkat etmek gerektir: *"Devenin nasıl yaratılmış olduğuna, gökyüzünün kaldırıldığına, dağların nasıl dikildiğine ve yeryüzüne nasıl yayıldığına bakmazlar mı?"* (Gaşiye, 17-20); *"Birbirini kışkırtarak izleyen gece, gündüzü bürümüştür; güneş, ay, yıldızlar O'nun emrine boyun eğmiştir"* (Âraf, 54); *"Size analarınızın karnında dilediği şekli veren O'dur"* (Âli İmran, 4); zira Tanrı'nın, *"Her şeye gücü yeter; geceyi gündüze, gündüzü geceye sokar; ölüden diri, diriden ölü çıkarır"* (Âli İmran, 27). Tanrı, yaratma işinde hiçbir zorluğa uğramaz: *"Bir şeyin olmasını dilediği zaman ona sözümüz,* ol! *demekten ibarettir; o da hemen olur"* (Nahl, 40). Buna karşın, Yüce Tanrı, kozmogoni bahsinde de göreceğimiz gibi, âlemi bir anda, vermiş olduğu *ol!* emriyle yaratmamış, Tevrat'ta da belirtildiği gibi, altı günde yaratmıştır. Kur'andaki bu çelişikliği gidermek için türlü yorumlamalara başvurulabilir. Tanrı'nın yaratıcılık gücü ve diğer güçleri Kur'anın türlü surelerinde belirtilmiştir (İbrahim, 20; Furkan, 61; Rum, 40; Necm, 42-58; Nisa, 1; Maide, 19). Görülüyor ki, tüm bu ispat kanıtları, erekçi (finaliste) bir esasa dayanmaktadır: ve hemen hepsi, doğanın güzelliği, bereketi, nimetleri ve insanların yapamayacağı harikalarla, henüz ne olduğu bilinmeyen durumlar, olaylar ve nedenler gibi üzerlerinde mantıksal diyalektiklerin olanaklı olduğu şeylerdir.

Tanrı neleri bilir ve ne gibi karakterlere sahiptir? O'nun bilmediği hiç bir şey yoktur: *"Göklerin ve yerin bilinmediklerini bilir"* (Fatır, 36); *"Yeryüzünde ve gökyüzünde hiçbir şey Tanrı'dan gizli kalmaz"* (Âli İmran, 29, 34); *"Gaybın anahtarları O'ndadır, onları ancak O bilir, hem de karada ve denizde ne varsa hepsini verir, düşen bir yapraktan yeryüzünün karanlıklarına inen bir taneye kadar her şeyi bilir"* (Âli İmran, 3, 15, 59); *"Göklerin ve yerin gaybı Tanrı'nındır"* (Hud, 122; Fatır, 36); *"Tanrı neyi gizler, neyi açığa vurursanız hepsini bilir"* (Nahl, 19, 77). Kur'an, O'nun bilicilik sıfatını belirten pek çok ayetle süslüdür (Bakara, 137, 181, 225, 256; Âli İmran, 70; Hadid, A-6). Tanrı'nın bilgisi ezelîdir; yani, gerçeklenmiş ve gerçekleneceğ olan olay ve varlıkları, bunlardaki her değişme ve her oluşu önceden, bunlar daha gerçeklenmeye başlamadan önce bilir. Bu ezelî bilim sorunu, Tanrısal takdir ve elindelik (libre arbitre) problemiyle de ilgili olduğu için, kelâmcılar ve genel olarak Tanrıbilimciler arasında geniş tartışmalara neden olmuştur. Kader ve elindelik bahsinde de değineceğimiz bu konu pek önemlidir. Sünnîler, Tanrı'nın bilimi değişmez, derler, bu itibarla evrende olmuş ve olacak ne varsa tümü Tanrı'nın

öncel bilgisinde gizlidir. Nitekim Kur'anda, *"Göklerde ve yerde hiçbir zerre yoktur ki, O'nun biliminden gizli kalsın; küçük, büyük her şey, Levh-i Mahfuz'da yazılıdır"* (Sebe, 3, Fatır, 36); zira, *"Yüce Tanrı, her şeyin saymanıdır"* (Nisa, 84) denilmektedir. Şiî kelâmcıları, türlü ayetlere dayanarak Tanrısal bilimin değişken olduğunu ileri sürerler. İmamîler, bu konuda daha ılımlıdırlar; değişkenliği kabul edenler, Tanrı'nın var olmayanla olanaklı olmayan hakkında bir bilgiye sahip olmadığını, ancak bir şey gerçekleştikçe, Tanrısal bilginin de bu gerçekleşmeyle birlikte meydana geldiğini anlatırlar. Bize öyle geliyor ki, onların böyle düşünmelerinin başlıca nedeni, şerri yaratanın ve insanı şu ya da bu şekilde hareket etmeye zorlayanın Tanrı olmadığını belirtmek ve insanın ahlâksal sorumluluğuyla özgürlüğünü korumaktır. Oysaki Tanrı, âdeta şerre hizmet etmekte, şeytanla ittifak etmiş gibi, insanların kullanmakta oldukları hile ve önlemlere, daha fazlasıyla karşılık hazırlayan bir karaktere sahipmiş gibi de görünmektedir. Hz. İsa'ya ait bir öyküde şöyle denilmektedir: *"Tanrı, hilelerine hile* (mikr) *yaptı; Tanrı, hile yapanların hayırlısıdır"* (Âli İmran, 51). Hz. Musa da şöyle diyor: *"O, ancak senin fitnen; sen bununla dilediğini saptırır, dilediğini hidayete kavuşturursun"* (Âraf, 155). Aynı surede, *"Tanrı'nın hilesinden emin mi oldular?"* sorusu da vardır. Nitekim, ayetlerini yalanlayanlara karşı Tanrı, *"İpini uzatırım, çünkü tuzağım pek sağlamdır"* der, *"Onlara, tuzak kurarlarken, Tanrı da onlara tuzak kuruyordu ve Tanrı, tuzak kuranların hayırlısıdır"* (Enfal, 30) deniliyor. Hileye baş vuranların hiç biri Yüce Tanrı'nın hilesinden yakalarını kurtaramazlar: *"Onlardan evvelkiler de hile yapmışlardı, fakat tüm hileler Tanrı'nındır"* (Ra'd, 44). Salih peygamberle Semud kavmi arasındaki olaylar dolayısıyla da şöyle denilmektedir: *"Böyle bir hile kurdular, biz de bir hile kurmuştuk, haberleri yok; bak, hilelerinin sonu ne oldu? Kendilerini ve kavimlerini ortadan kaldırdık"* (Neml, 51-52). Bu, öteden beri Ulu Tanrı'nın âdeti gibidir: *"Onlardan önce firavun kavmini fitneye düşürdük; onlara da kerem sahibi bir elçi gelmişti"* (Duhan, 17). Şu ayetler de Tanrı hilesini tekrar ederler: *"Haberiniz olsun, Tanrı'nın hilesi daha çabuktur; elçilerimiz* (melekler) *hilelerinizi yazmaktadırlar"* (Yunus, 22; İbrahim, 46; Tarık, 15-16). Görülüyor ki Tanrı, insanları hile veya tuzak kurmakta serbest bırakmış, hilenin önüne geçme lütfunda bulunmamış; hatta bu konuda insanla bir çeşit yarışa çıkmıştır; âdeta Yüce Tanrı, insanın yalnız kötülük işlemesi için özgürlüğüne dokunmamış ve şer konusunda insanlara yardım etmekten çekinmemiştir: *"Her kasabada, hile yapsınlar diye, suçlularının büyüklerini makamda tutmaktayız; oysaki bunlar, hileyi kendi nefislerine yaptıklarının farkında değildirler"* (En'am, 123). Tefsirciler, herhangi bir günaha girme korkusuyla bu çeşit ayet ve olayları türlü şekillerde yorumlamaktadırlar.

Fakat Yüce Tanrı, bir taraftan da, *"İzzet sahibi, öç alıcı, yarlıgayıcı, merhametli ve cezaları da şiddetlidir"* (Âli İmran, 3; Bakara, 212; Maide, 65-98); aynı zamanda O, âlemlere zulm edilmesini istemez; işlerinde adaletten ayrılmaz ve kullarına asla zulüm de yapmaz (Âli İmran, 16, 105, 182; Nisa, 59). Yüce Tanrı, hiçbir nankör ve günahlıyı sevmediği gibi, fesadı da sevmez ve çarçabuk hesap görmekten de çekinmez (Bakara, 203, 206, 277; Mümin, 17); işkencesinin şiddeti kadar da insanlar için şefkat ve merhamet sahibidir (Bakara,

143 173, 226). Kâfirlere hidayet nasip etmeyen Ulu Tanrı, bir kavme lütfetmiş olduğu nimetleri, onlar kendi nefislerindekini değiştirmedikçe değiştirmez ve iyilerin ücretini yitirmez (Tövbe, 120). O, *"Bir nefse ancak gücünün yeteceği kadarını yükletir"* (Bakara, 287). Tanrı zengindir, *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi onundur"* (Nisa, 24; Lokman, 26). Gökleri ve yeri yaratan, halka yemek verdiği halde kendisi yemek yemeyen (En'am, 14) Yüce Tanrı'nın emir ve iradesi dışında hiçbir olay ve varlık meydana gelemez. İnsanların, *"İyilik ve çıkarlarını bilen O'dur"* (Bakara, 239). Kullarının onaylamalarıyla inkârlarını gören (Âli İmran, 18) ve her şeyden müstağni olduğu halde yumuşak yürekli (halim) olan (Bakara, 264; En'am, 133), dilediğini başarılara nail eden (Âli İmran, 11) Ulu Tanrı, azizdir, bilgedir (Âli İmran, 4); insanlara, *"Din ve dünya işlerini öğretir"* (Bakara, 283); kendisine ve elçisine itaat etmeyenleri sevmez (Âli İmran, 30). Daima sabır ve sebat edenlerle birliktedir (Bakara, 230); öldüren, dirilten O olduğu gibi, yardımcıların en hayırlısı da O'dur (Âli İmran, 149). *"O'ndan başka tapılacak yoktur hem de O'na dönülecektir; O, daima birdir"* (Mümin, 65).

Kur'anın hemen her suresinde ve hadislerin birçoğunda, Yüce Tanrı'nın türlü kutsal nitelikleri ve karakterleri, çeşitli deyimlerle ve türlü vesilelerle tekrar edilir. Bunlarda güdülen amaç, daha çok öğretseldir (didactique). İnsanlarda da var olabilen türlü ahlâksal karakterlerin aşkın ve üstün derecelerine sahip olan Tanrı'nın kutsal sıfatları, hayır ve şerri içine alan ve bu iki yönde de gelişerek kendi dileğine göre âleme uygulanan Tanrısal keyif ve isteğin tecellilerinden ibarettir.

Tanrı'nın varlığını ispat etmeye yarayan belgelere gelince, yukarda da işaret ettiğimiz gibi, bu belgeler, soyut ve mecazlı olmaktan çok, somuttur ve her zaman görüp dokunabildiğimiz gerçekliklerdir. Kur'anda ve hadislerde bu konu erekçi (finaliste) bir görüşle açıklanmıştır. Tüm evren ve hele dünya ile dünya gökyüzünün kapsamış olduğu varlıkların hepsi, insan için vücuda gelmiş gösterilmekte, tüm doğa olay ve kanunlarının verileri, insana hizmet etmek, insana Yüce Tanrı'nın güçlerini, nimet ve büyüklüğünü anlatmak için meydana getirildikleri telkin edilmektedir. Pek çok tekrar edilen aynı anlamdaki ayetlerin hemen hepsinde, ispat belgesi olarak su'yun pek önemli bir rol oynadığı görülür; daha sonra gemiler, gece gündüz, yıldızlar, rüzgârlar, bulutlar; hayvanlar gelir ki, tüm bunların, hep insana hizmet etmek için Tanrı'nın varlık ve gücünün işaretleri olarak yaratılmış oldukları anlatılır: *"Yeryüzünü, sizin için beşik yapan, doğru gitmeniz için yollar açan, yukardan ölçüyle su indirerek ölü kasabaya hayat yayan O'dur; tüm çiftleri yaratan ve sırtlarına kurulasınız diye sizin için gemilerden ve yumuşak başlı hayvanlardan taşıtlar yapan O'dur"* (Zuhruf, 11-14); *"İnsan, yemeğine baksın; bol bol* su *dökmekteyiz; sonra yeryüzünü yaymaktayız; onda taneler, üzümler, yoncalar, zeytinlikler; hurmalıklar, yaygın bahçeler; meyveler, çayırlar yetiştirmekteyiz.* (Bunların hepsi), *Sizin ve davarlarınızın geçimi için"* (Abese, 22-32); *"Size rahmetinden tattırmak için müjdeci olarak rüzgârları yollaması, O'nun mucizelerindendir; O, rüzgârları gönderir, bulutlar savrulur ve onu göklere nasıl isterse öyle yayar; parça parça eder; aralarından yağmurun çıktığını görürsün, sonra da onu kullarından dile-*

diklerine döküverince hemen yüzleri güler" (Rum, 46, 48); *"Gecede, gündüzde uyumanız ve fazlından nasip aramanız da O'nun mucizelerindendir; size hem korku, hem de tamah için şimşek gösteriyor ve gökyüzünden bir* su *indiriyor da, onunla yeryüzüne ölümden sonra hayat veriyor ki, bu da O'nun mucizelerindendir; O'nun emriyle gök ve yerin durması ve sonra sizi birdenbire çağırdığı vakit, yeryüzünden hemen çıkmanız da O'nun mucizelerindendir"* (Rum, 20-25).

Peygamberlerin getirmiş oldukları haberlerden şüphe ederek anlaşmazlığa düşmüş olanlara, yapılan şu ihtar da Tanrı varlığının belgelerindendir: *"Yeryüzünü döşek ve dağları birer kazık yapan ve sizleri çift çift yaratıp dinlenmeniz için uyku veren ve üstünüze yedi sağlam binayı çatan ve içlerine parlak, ışıl ışıl bir kandil asan ve onunla taneler, bağlar, bahçeler çıkaralım diye o sıvı sızdıran yerlerden şarıl şarıl* su *indiren biz değil miyiz?"* (Nebe, 5-16-. Casiye suresinin 4, 5, 12'nci ayetleri de Tanrı varlığının kanıtı olarak hayvanların çeşitlendirilmiş olmasından, geceyle gündüzden, yağmurdan, deniz ve gemiden söz eder. Naziat suresinin 27-34'üncü ayetleri de, gökyüzünün yükseltilişini, gecenin karartılmış olmasını, yeryüzünü yaymasını, *su* ve otlakları, yeryüzüne oturtulmuş olan dağları da bu ispatın tanıkları olarak tekrarlar. *"Tanrı'nın gökten bir* su *indirip de onu usulüyle yeryüzünde kaynaklara koyduğunu, sonra onunla türlü renklerde ekin çıkardığını görmedin mi?"* (Zümer, 21); *"Hem de iki deniz eşit olmuyor; ama her birinden bir taze et yersiniz* (balık) *ve bir ziynet çıkarıp giyersiniz; onu yararak giden gemileri de görürsün; geceyi gündüze sokuyor, güneş ve aya baş eğdirmiş, her biri bir ecele kadar geçip gidiyor; işte bu gördüklerinizi yapan Tanrı, Rabbinizdir"* (Fâtır, 13-14). Lokman suresinin 31' inci ve Fâtır suresinin 27'nci ayetleri de aynı *su*, deniz ve gemi temaları üzerinde durur. En'am suresinin 141-144'üncü, Âraf suresinin 37'nci ayetlerinde de aynı belgeleri az çok aynı üslupla söylenmiş buluruz. Tüm bunları şu ayetler pek iyi özetlemektedir: *"Gökten sizin için içesiniz diye* su *indiren O'dur; onunla size ekin, zeytin, hurmalıklar, üzümler ve türlü meyveler yetiştirdi"; "O, sizin için gündüzle geceyi tutsak etti, yıldızlar, O'nun emrinin kölesidirler"; "Ve daha sizin için yeryüzünde türlü renklerde çok şeyler yarattı; taze bir et yemeniz ve giyeceğiniz süslü şeyleri getirmeniz için denizi tutsak eden de O'dur; onu yararak giden gemileri görürsün; bunlar, O'nun fazlını aramanız ve şükretmeniz içindir; sizi çalkar diye, yeryüzüne ağır baskılar ve doğru gitmeniz için nehirler ve yollar bıraktı"* (Nahl, 10-16). Tüm bunlarda akleden ve düşünen kavimler için mucizeler bulunduğu bildirilmektedir. Tarım ve çobanlıkla uğraşan ve kervanlarla ticaret yapan bir aşiret toplumunun doğa çevresinde, kendi hayatı için önemli olan ne varsa hepsini somut örneklerle bildiren yukardaki ayetlere yine aynı amacı taşıyan şu ayetleri de ekleyebiliriz: Tanrı, *"Gökleri ve yeri hakkıyla yarattı"; "Hayvanları da sizin için bir sıcaklık ve çıkar* (sağlasınlar diye) *yarattı ve onlardan yersiniz"; "Akşam getirip sabah salarken sizin için onlarda bir güzellik vardır"; "Onlar, canlarınızın yarısını harcamadan ulaşamayacağınız kasabaya yüklerinizi taşırlar, Rabbiniz sizin için çok âlicenap ve merhametlidir"; "O, atları, katırları, eşekleri de binmeniz için ve size bir süs olsunlar diye yarattı"* (Nahl, 3-8); *"Sağmal hayvanlarda da sizin için bir ibret vardır; boğazınızdan kayıp giden saf süt içiyorsunuz"; "Hurmalıkların ve üzüm-*

lüklerin meyvelerinden de hem sarhoş eden bir içki, hem de güzel bir rızk çıkarırsınız" (Nahl, 66-67). (Hz. Muhammed, sarhoş eden maddeleri haram saymış olduğu için, burada meyvelerden sarhoş eden içki çıkarmayı Tanrısal bir nimet ve lütuf saymanın o haramla uzlaşmadığına dikkat eden bazı tefsirciler, bu içkinin şıra olması gerektiğini iddia ederler! Bazıları da, sarhoşluğu haram etmeyen bu ayetlerin kaldırılmış (nesih) olduğunu, *"Her sarhoş eden haramdır"* ayetinin daha sonra indiğini iddia ederler).

Gökten su indirerek yeryüzüne ölümden sonra hayat veren Yüce Tanrı (Nahl, 65), insanlara kendi cinslerinden zevceler ve zevcelerinden de oğullar ve torunlar, hoş nimetlerle rızklar verdiği halde (Nahl, 72) onların önemli bir kısmı saçma inançlara bağlanıyor ve Tanrı'ya küfürde bulunuyorlar. Yüce Tanrı'nın lütufları ise sonsuzdur. İnsanlara konutlar veren, göç esnasında veya yerleştirildiği zaman taşınması hafif olduğu için hayvan derilerinden evler, giyinmek, döşemek ve bir ticaret malı olarak kullanmak için yünler, yapağılar ve kıllarından yararlanarak, dağlardan siperler, gölgeler, sıcaktan koruyacak elbiseler, savaşta koruyan zırhlar... hep O'nun sonsuz lütuf ve inayetlerindendir. O, tüm bunları insanlara halis bir Müslüman olarak açıkça bildiride bulunmaları için tam olarak vermiştir (Nahl, 80-81). Tanrı'nın bu nimetleri, yalnız Müslüman olanlara özgü değildir. Daha çok evvel Hz. Musa, firavuna şu ayeti bildirmişti: *"Yeryüzünü sizin için beşik yapan ve onda size yollar açan ve gökten* su *indiren O'dur. Bu sayede türlü bitkilerden çiftler çıkartmaktayız"* (Taha, 53) ve Tanrı tüm yarattıklarını özel bir maksat için vücuda getirmiştir: *"Biz, göğü, yeri ve aralarındaki şeyleri oyuncak olarak yaratmadık; bir eğlence istemiş olsaydık, onu kendi iç âlemimizden* (ledün) *alırdık ve öyle yapardık"* (Enbiya, 16-17). Hz. Musa'nın bildirisi, başka bir suredc şöyle tekrarlanır: *"Yeryüzünü sönmüş kül halinde görürsün, sonra üzerine* su *indirdiğimiz zaman kımıldanır, kabarır da her dilber çiftten bitkiler peyda olur"* (Hac, 5). Tanrı'nın en büyük lütfu ve varlığının en büyük belgesi hemen daima *su* üzerinde toplanmıştır: *"Görmedin mi ki Tanrı, bir* su *indirmekle, yeryüzü yeşilleniyor"* (Hac, 63). Bununla birlikte Tanrı'nın varlık ve gücünü anlamak için yalnız su değil, öteki doğa varlık ve olayları da ihmal edilmiş değildir: *"Üstlerinde uçan kuşlara, kanat süzerlerken ve yumarlarken bakmazlar mı? Onları yalnız Rahman tutar"* (Mülk, 19); *"Sizi inşa eden, size dinleyecek kulak, görecek gözler, duygulanacak gönüller veren O'dur, de; sizi kuşaklar halinde yaratıp yayan O'dur"* (Mülk, 23-24); *"Gökleri ve yeri hakkıyla yarattı, geceyi gündüzün üstüne sarıyor, ay ve güneşi tutsak etmiş, her biri belirli bir ecele doğru akıyor; sizi bir tek nefisten yaratan O'dur; onun eşini de ondan yarattı ve sizin için yumuşak başlı hayvanlardan sekiz çift indirdi; sizleri analarınızın karnında üç karanlık yerde yaradılıştan yaradılışa geçirdi"* (Zümer, 5-6); *"Şunu da görmediler mi? Biz onlar için ellerimizin yaptıklarından birtakım evcil hayvanlar yarattık ve onlara sahiptirler ve onları kendilerine baş eğdirmişizdir. Hem onlardan bindikleri var, hem de onlardan yemektedirler; onlarda daha birçok çıkarları ve içecekleri var"* (Yasin, 71-73); *"Size yeşil ağaçtan bir ateş yapan O'dur, şimdi siz ondan yakıp duruyorsunuz; gökleri ve yeri yaratanın, onlar gibisini yaratmaya gücü yetmez mi?"* (Yasin, 80-81). Bütün bu belgeler çok bilgisiz, ilkel ve geri bir kavmin

anlayabileceği kadar sade, yalınç (basit) ve önemsizdirler. Fakat, halka, akıllarının alabileceği bir dille konuşmak en bilgece bir harekettir. Yasin suresinin 33-34'ün ayetleri, yukardan beri verdiğimiz ispat belgelerinin genel ve tam bir özetidir. Şu ayetler de, aynı belgeleri, başka vesilelerle tekrar ederler: Yunus, 32, 68; Müminler, 17-22; Furkan, 48-49, 53, 54; Neml, 61; Secde, 27; Vâkıa, 68-70 ve Bakara, 168. Tüm bu ayetlerde Tanrı'nın varlık ve gücü hakkında ileri sürülen belgelerin en ağır merkezini *su* teşkil ettiği görülür. Her şeye gücü yeten Tanrı'nın tüm yaratmış olduğu şeyler ve insanların yeryüzünde yararlanmakta oldukları her şey O'nun lütuf, inayet ve ihsanıdır; buna karşı insanın vazifesi O'na şükretmek, yalnız O'na tapmak ve takva içinde yaşamaktır.

Görülüyor ki, Kur'an ve dolayısıyla Hz. Muhammed, Tanrı konusunda Müslümanlıktan önceki dinlerin çeşitli betimleme ve tasarımlarından doğan ve âdeta bir roman kahramanı haline getirilmiş Tanrılarını yıkmış, onun hakkındaki her çeşit ortaklık ihtimallerini kaldırarak mutlak ve bir olan bir ulu ve güçlü yaradan, evrenin ulu mimarı düşüncesini getirmiştir ve bunu yaratmış olduğu eserleriyle ispat etmiştir. bu itibarla Hz. Muhammed'e göre Tanrı birdir, parçalanmaz, çoğalmaz, doğmaz ve doğurmaz; yani, tüm canlılar gibi fani olan yaratıkların hiçbir sıfatına sahip değildir. O, hiç kimseyi evlât edinmemiştir; ortağı yoktur; insanların kullanmakta oldukları dille ifade edilebilen her çeşit tanım ve betimlemeden aşkın ve üstündür. O'nun şanı, hakkında söylenen şeylerden üstündür; zira, hiçbir şey O'nun misli olamaz. İslâm ermişlerinin dedikleri gibi, kalbimizde uyanan hiçbir anı, O'nun aynı değildir, O'ndan başkadır. O'nu hiçbir bilgi ve bilimle kavramak olanaklı değildir. Bunun içindir ki, tasavvuf erbabı, O'nu hakkıyla öğrenemedikleri için sızlanırlar. Tanrı, evveldir, sondur, yani mutlak olan varlığı kadimdir, ezelîdir ve ebedîdir. Kendinden önce hiçbir varlık var olmadığı gibi, kendinden sonra da hiçbir varlık bulunamaz ve esasen kendisi nasıl kadim ise öylece de sonu yoktur ve sonsuzdur. Zira baki olan, celâl ve kerem sahibi olan kutsal ve göksel bir kişilik olarak yalnız kendisidir. O, mutlak olan irade ve gücüyle bilir, işitir, görür, dilediğini yapar, dilediği gibi hükmeden ve yaptıklarından asla sorumlu değildir; o insanların bilmediklerini bilir, mutlak birliğinin kuşatmadığı, kapsamadığı hiçbir şey yoktur; bizleri ve bizlerden öncekileri yaratmış olan Ulu Tanrı'dan başkasına kulluk etmemelidir.

Özet olarak Hz. Muhammed, Tanrı'nın görüm alanı dışında hiç bir zerrenin var olmadığına ve tüm evrende bilgi ve dileği dışında kalacak hiçbir hareket ve olayın gerçeklenmediğine inanmış ve buna inandırmıştır. Tanrısal edimlerin dayandığı mantığı, insan mantığıyla, yani bizim düşünme ilkelerimizle açıklamaya çalışmak boşuna bir gayrettir. Zira, her şeyin özünü hakkıyla bilen Tanrı'nın işlerine hem karışılamaz, hem de onlara kimsenin aklı ermez. İnsan yalnız O'ndan korkmalı, O'na sığınmalı, yalnız O'na inanmalıdır. Zira, en sonunda O'na dönülecektir. Her ne düşünür, neleri işlersek, Yüce Tanrı'nın bunları en küçük ayrıntılarına kadar görüp izlediğine emin olarak O'nun ve elçisinin emirleri dışına çıkmamak gerektir. Hz. Muhammed, Tanrı sevgi ve korkusuyla yoğrulmuş, kişiliğini O'nda bulmuş ve O'nda yitirmiştir. Bunun içindir ki, o, bir Müslüman olarak yalnız O'na güvenmiş, O'na dayanmış; fakat bir

insan olarak, tüm girişim ve eylemlerinde yine Tanrı'nın bir lütfu olan kendi bilgi, akıl ve iradesinin tedbirli önlemlerine ve deneylerine bağlanmıştır.

★

Tümel bir güç (omnipotence), tümel bilgiç (omniscience) ve her yerde hazır (omniprésence) olan Yüce Tanrı hakkında Yahudi Tanrıbilimcilerinin düşünce ve inançlarıyla İslâm inançları karşılaştırılırsa, Samî kavimlerin mistik düşünceleri arasındaki akrabalık açıkça anlaşılabilir; gerçekten de, haham edebiyatı kadar da Tevrat, Tanrı'nın varlığını bir belit (actiom) olarak kabul eder; yani Yahudileri, Tanrı'nın varlığına inandırmak için herhangi bir kanıt (argument) getirmeye ihtiyaç görmez. Nitekim, Hz. Musa ve Harun, Mısır firavunuyla ilk konuştuğu zaman, hükümdar, *"Sizin Tanrınız kimdir? Kimin sesine kulak vereceğiz?"* diye sorduğu zaman, bu iki peygamber: *"Evren bizim Tanrımızın gücüyle, kudretiyle doludur; âlem yaratılmadan önce O vardı ve âlem sona erdikten sonra da var olacaktır. Seni oluşturan ve sana hayatsal nefesi veren de O'dur. Gökyüzünü yapan ve yeryüzünün temellerini kuran da O'dur"* karşılığını veriyorlar. Yahudi Tanrıbilimcileri de Kur'anın bildirilerinde olduğu gibi, Tanrı'yı yalnız evrenin yaradanı değil, kozmik düzenin de sürekli olarak koruyucusu saymışlardır. Onlara göre, bu düzen, Tanrısal iradeye bağlıdır. Evren, otomatik olarak kendini koruyan bir geçmiş edim (fait) değildir; doğanın süreci, Tanrı'nın yaratıcı gücünün ara vermeksizin işlemesidir. Nitekim, Yahudi dualarında, *"Her gün âlemi sürekli olarak yenileştiren Rabbim!"* cümlesi vardır (A. Cohen, s. 45). Bu inanç İslâm imanına uygun olduğu gibi, Descartes'ın sürekli yaradılış kuramına da uygundur. Jüdaizme göre de Tanrı, her yerde hazır ve nazırdır; bu heryerdeliği dolayısıyla O, tüm evreni kapladığı halde, evren O'nu kuşatamaz; yani O, tüm uzayı kapsadığı halde, uzay O'nu kapsayamaz. Tanrı'nın heryerdeliği hakkında haham José ile Romalı bir kadın şöyle konuşmuşlardır: *"Benim Tanrım, seninkinden daha büyüktür. Zira seninki, Musa'ya ateşli çalılıklar içinde göründüğü vakit, Musa, onun karşısında saklanmıştır. Fakat benim Tanrım olan yılanı gördüğü zaman ondan uzaklaşmak için kaçmıştır"*. Haham, kadına şu karşılığı veriyor: *"Bizim Tanrımız, çalılıkta Musa'ya kendini gösterdiği zaman, Musa'nın kaçabileceği bir yer yoktu; zira Tanrı, her yerdeydi. Fakat senin Tanrın olan yılandan kaçmak için bir iki adım geri gitmek yetişir"* (A. Cohen, s. 53).

Tanrı'nın tümelbilim ve bilgisine gelince, Tevrat'ta Daniyal peygamber (II, 22) şöyle der: *"O, karanlıklarda olanı bilir ve nur O'nun yanında oturur"*. Tanrı'nın öncelbilimi (prescience) ile tümelbilimi, birbirinden ayırt edilemez: *"Bir varlık ana karnında oluşmadan önce, onun düşüncesi Tanrıca bilinmekteydi. Bir düşünce herhangi bir insanın kalbinde yaratılmadan önce, o, Tanrıca bilinmektedir. Bir insan konuşmadan önce, Tanrı, onun kalbinde ne olduğunu bilir"*. İslâm inançlarına da uygun olan bu görüş, diğer önemli bazı noktalarda da İslâmdan daha önce savunulmuştur. Örneğin, Tanrı'nın birliği hakkında, Paulos, *"Bir Tanrı'dan başka Tanrı olmadığını biliriz"* (Korentlilere Kitapçık, VIII, 5) ve Tevrat'ın Levililer bölümünde, *"Saçma* (batıl) *Tanrılara eğilmeyi-*

niz ve kendinize dökme Tanrılar yapmayınız; sizin Tanrınız, efendiniz benim" (XIX, 4) demek suretiyle puta taparlığı da yasaklanır.

Jüdaizmde de, tektanrıcılık bir Tanrı-kayra ilkesine dayanır; bu Tanrı, evreni insafla (équité) yönetir. Yani, günahlara ceza verir; iyilikleri mükâfatlandırır. Anlaşılıyor ki, İbranîlerde düşüncenin ahlâksal karakteri, insana dönüktür; ve insanın alın yazısıyla ilişkilidir. Tektanrıcılığa, Tanrı-kayraya ve nihayet yoktan yaratmaya yönelmiştir. Fakat fizik ve kozmosa dönük bir niteliğe sahip olan düşünce, evrene uygulanır ve insanın kaderiyle ilişki kurarsa, panteizme, türüm kuramına, müşrik doktrinlere, mitik (mythique), poetik ve artistik yönlere doğru genişler (A. Cohen, s. 88). Düşüncenin doğa, toplum ve bilim karşısındaki özgürlüğü genişledikçe, Tanrı'nın varlığını inkâr eden Tanrıtanımazlarla, bir Tanrı vardır, fakat O'nun bizimle hiçbir ilgisi yoktur diyen yaradancı (déiste) ve Tanrı vardır; O, insanlara hükmeder ve insanları yönetir; fakat biz dualar, hamdüsenalar, tövbeler ve sunaklarla O'nun iradesine bir etki yapabiliriz iddiasında olan Tanrıcı (Théiste) kuramlarla karşılaşırız ki, bunların da, ince bir çözümlemeden sonra, Tanrı'yı inkâr eden görüşler olduğu anlaşılır. Tüm bu inanç ve düşünce şekilleri, insanın mistik hayal gücünü olduğu kadar da bir ruhsal ihtiyacını okşar ve ifade ederler. Bunu fark etmiş olan Pasteur, *"Tanrı düşüncesi,* der, *sonsuzluk düşüncesinin bir şeklidir. Sonsuzluk misteri, insan düşüncesinde ağır bastıkça, sonsuzluk tapımı için tapınaklar yükselecek ve ona, Brahma, Tanrı, Yahova, İsa gibi türlü adlar verilecektir. Yunanlılar, bu şeylerden üstün olanın esrarlı gücünü anlamışlardı. Dilimizin en güzel sözcüklerinden biri olan coşku* (enthousiasme) *deyimini onlar bize miras bırakmışlardır ki, bu bir iç Tanrısıdır. İnsan eylemlerinin büyüklüğü, bu eylemi doğuran ilhamlarla ölçülür. Kendinden bir Tanrı'ya, yani güzellik ülküsünü taşıyan sanat ülküsü, bilim ülküsü, vatan ülküsü* (İncilce erdemlikler ülküsü) *gibi ülkülere itaat edenler mutludurlar. Büyük düşüncelerin, büyük eylemlerin yaşadığı bu kaynaklar, bu ülkülerdir. Her şey sonsuzluk parıltısının ışınlarıdır"* (Arthur Koestler, s. 207). İşte Hz. Muhammed ve Kur'anın, *"Ben kulumun zannına göreyim"* bildirisini, biraz da, anlattığımız bu görüşleri dikkate alırsak, bu konudaki büyük ve derin gerçeği daha iyi kavramış oluruz. Descartes, *"Mademki düşünüyorum, öyleyse varım"* postülatından hareket ederek yetkinlik düşüncesini Tanrı varoluşunun bir kanıtı saymıştı. Burada düşünmek, varoluşumuzun nedeni oluğu gibi, yetkinlik düşüncesi de Tanrı'nın varolusunun koşulu sayılmıştır. Yani yetkinlik düşüncesine sahip olunmadıkça, Tanrı yoktur ya da ancak bu düşünceye sahip olanlar için Tanrı vardır; düşünmeyen kimsenin de varolması olanaksızdır; yani insan, ancak düşündüğü sürece vardır. Kendi varlığımızla Tanrı varlığının koşulu, düşünce ve düşünme olunca, bunlardan daha önce ve ayrı olarak tek varlık olabilen de, düşünebilen ve düşünceler hiyerarşisinin en yücesi olan yetkinlik düşüncesine sahip olabilendir. Bu itibarla Fransız filozofu Vacherot'nun savunduğu gibi, *"Tanrı, ancak düşünen varlık için vardır"*. Zira, Tanrı varlığının koşulu olan yetkinlik düşüncesiyle bunun zorunlu sonucu olan Tanrı inancı da düşünen kimsenin eseridir. Düşünebilen var olmadıkça, düşünülen de var olamaz postülatından hareket edilince, düşünülenin nedeni, düşünendir, öyleyse düşünenin nedeni kimdir? ya da nedir? gibi bir

soruya karşılık vermek zordur. Çünkü, buna verilebilecek karşılık, bir ilke müsaderesinden ileri gidemez. Alman filozofu J. Echart'ın, *"Ben olmasaydım Tanrı olmazdı" deyişi,* Bağdatlı Cüneyd'in *"Cübbemin altında Haktan başkası yoktur"* sözü ve, *"Ben Hakkım"* gibi iddialarda saklı olan anlam da bundan başka bir şey değildir. Bunun içindir ki, *"Ben kulumun zannına göreyim"* hadisi, herkesin kendi düşünce seviyesine göre bir Tanrı tasarımına sahip olacağı gerçeğini onaylamış olur. Demek ki Tanrı ancak, varoluşçulardan G. Marcel'in dediği gibi, *"Tüm kaderimizi temsil eden bir gece miracı içinde yakalanır".*

Zira, bilimlerin ulaşmaya çalıştığı gerçekler arasında Yüce Tanrı'nın ne olabileceğine dair hiçbir iz ve işaret yoktur. Anlaşılıyor ki, *"Düşünce alanında çiğnenmedik bir şey kalmamıştır. Zaman, nedensellik, özdeşlik, hatta nesne kavramı, tüm bu sağduyunun yalınç verileri yıkılmışlardır. İstatistik deliklerinden, güçsüzlüğün itirafı, sonra tüm anlama umudunu yıkmakla tamamlanan pekinsizlik* (incertitude) *ilkeleri görünüyor; yetkin bir surette düşünülemeye evren, dört boyutundan şişen bir balondur; ve o, içinde nebiilözlerin kaybolduğu bir patlamadır"* (Pierre Devaux, 'L'Avenir de la Science', 1941, s. 106). Burada, pozitif düşünceyle mistik iman çıkmazlarından kurtulma olanakları tükenmiş gibidir[1].

(1) Cemil Sena, Tanrı Anlayışı, 1979 (İslâm diniyle tarikatlarındaki Tanrı düşünce ve inançları için bu yapıtımıza da bakınız).

III

İMAN

"İman, aklın inanmayacağı şeye inanmaktan ibaret olan bir başka mucizedir".

Voltaire

Geniş anlamda iman (foi) bir ülküye, bir gerçeğe ya da bilim, ahlâk ve felsefe doktrinine, bir mezhep veya tarikatın emir ve inançlarına söz götürmez bir surette derinden bağlanmak, inanmaktır. Fakat bizim konumuz, daha çok yalnız dinler ve tarikatlar gibi mistik kurumların yaratmış ve savunmuş oldukları akıldışı (irrationel) dogmalara, bunların gerçeklik derecelerini incelemeden körü körüne inanmaktan ibaret olan imandır. Bu itibarla, akılsal ve deneysel belgelerle ispatına ihtiyaç duymadan, görünmeyene, harikaya, hatta olamayacak olana, normal bir zihnin kuşkulanmamasına olanak bulunmayan şeylere, gerçekmişler gibi gönülden bağlanmaya iman denilir. Bunda zihin, mukayese yapamaz, tartışmadan, yorumlamadan korkar; varlığı hakkında kesin bir bilgiden yoksun olduğu halde doğaüstü ya da doğadışı bir olaya, tasarıma, hayale, yanılsamaya, hatta mutlak surette yanlış ve saçma bir düşünceye, geleneksel söylenti ve telkinlerle kendi mistik hayal güçlerinin uydurduğu efsanelere, gerçekmişler gibi saplanmış kalmış olmak... bir imandır. Bunda asla tereddüt, kuşku ve ihtimal kaygısı yoktur. Bunun içindir ki, iman, hoşgörüye, düşünce ve vicdan özgürlüğüne değer vermeyen kör bir inançtır. Mistik imanlılar, yanılmış olmanın ya da başka türlü düşünmenin bir imansızlık ve kâfirlik olacağı kuruntusuna tutulmuş bir çeşit psikozlardır. Onlar, karşısındakilerin düşüncelerini dinleyemezler, kendi benimsedikleri ve saplandıkları düşünceleri sarsabilecek, hatta kuvvetlendirebilecek olan başka düşüncelerin telkin ve eleştirimlerine katlanamazlar. Bu itibarla iman terimini, layik anlamdaki inanmak (croyance) teriminden ayırmayı yeğ tutmaktayız. Akıl ve deney yollarıyla gerçekliği ispat edilmiş olan pozitif konulara inanırız; zira bunların aksi düşünülemez; bunlar, nesnel olarak bize kendilerini kabul ettirirler. Bunlara inanılmayacak olursa, nedenini bilgisizlikle, inanılması gereken gerçeği kavrayabilecek bir kültür seviyesine yükselinmemiş olduğunda aramak gerekir. Fakat mistik imanın öğeleri, nesnel olmaktan çok, özneldir. Bazı dönemlerle bazı durumlarda ve hele kaynağı itibarıyla da kolektiftir. İmanda bir tutku özelliği vardır. İmanlı, bu tutkusuna başkasının dokunmasını istemez ve kendi imanının, başkalarınkinden daha üstün olduğuna emindir. O, bencil bir duygu ve inat mengenesinde

sıkışmıştır. Bu, sahibine tinsel bir zevk veren heyecanlardan olduğu için, bazı bilim adamları da bunun etkisinden kurtulmuş değildirler.

İçten ve gerçekten iman edenlerin zihni, saplanmış olduğu konunun gerektirdiği düşünce, duygu ve görevlere ölesiye bağlıdır. Din şehitleri, ülkü şehitleri, bağnazlıkları uğruna kendilerini mahvetmiş ya da ettirmiş kimselerdir. Bu itibarla diyebiliriz ki, mistik iman, neden ve sonuç aramaktan ürken hastalıklı bir inadın kutsallaştırılmasıdır. Geniş anlamda dikkate aldığımız imanın en billurlaşmış şekline din adamlarında ve koyu dinlilerde rastlarız. Fakat iman, dinin tek öğesi değildir. Zira, dinlerde daima bilinçli bir iman yoktur; esasen din konularındaki imanda çözümlemeden hoşlanan bir zihne de ihtiyaç yoktur. Kuvvetini duygulardan alan ve dolayısıyla bilgili bir eleştirim ve seçimden doğmamış olan imanda, körü körüne bağlanmak gibi yanlışa ve bilinmeze karşı anormal bir aşk gizlidir denilebilir. Bunların çoğu, iman ettikleri dogmalara göre hareket etmezler; hatta bunların pek çoğu, inandıkları dinin emrettiği ahlâk kurallarını bilmeyen, bildikleri takdirde de bunlara uyamayan kimselerdir. Fakat yukarda işaret ettiğimiz gibi, ister layik ülkülere, ister dinsel dogmalara içten bir imanla bağlanmış olanların, bunlar uğrunda yapamayacakları hiçbir fedakârlık yoktur. İlkel topluluklarda da görülen ve bir uygar insanın vicdanı için olduğu kadar da aklı için kabulüne olanak bulunmayan cinayetler, budalalıklar, birtakım saçma inançlara saplanmaktan ibret olan mistik imanın zorunlu sonuçlarıdır. Tarih, din adına yapılmış olan cinayetleri, iman adına yapılmış olan kutsal hizmetler gibi gösteren canilerin asla cezalandırılmamış olduklarını gösterir. Kendi yaşamakta olduğu çevrede, bu ilkel inançların türlü haksızlıklarını yakından görmüş ve anlamış olan Hz. Muhammed, *"Biz ataları-mızdan böyle gördük"* diyerek eski imanlarını terk etmeyenlerle savaşmış ve insanlığı, İslâm imanını benimsemeye davet etmiştir. Denebilir ki O, son yirmi üç yıllık hayatını, Mekke'de halka, Medine'de iman edenlere hitap ederek, saçmalığını, akıl ve tarih yoluyla ispat etmeye çalıştığı çoktanrılı ve ilkel dinleri yıkmak ve tek Tanrılı İslâm imanını yerleştirmek için giriştiği silahlı ve silahsız savaşlarla geçirmiştir. Bununla birlikte, içinde saçma inançlara yer vermeyen hiçbir din yoktur ve bu dinlerden hangisine mensup olunursa olunsun, bu saçma dogmalara da inanmak, dinin zorunlu hükümlerindendir; zira, her din, yapısına uygun bir mitoloji yaratır ve bunlar, uydurulduğu zamanlar için birer gerçeklermiş gibi görünür. Bu itibarla örneğin, Hıristiyanlıkta üçüzlemeye, şarap ve ekmek misterine, ilk günah, vaftiz, Hz. İsa'nın kutsal ruhtan yaratıldığına, onun göğe uçtuğuna, anasının karnında konuştuğuna; Müslümanlıkta, kaynağını yine az çok Hıristiyanlık ve Yahudilik teşkil eden öteki peygamberlere ait mucizelere, Âdem'le Havva'nın yaratılış tarzına, evrenin altı günde meydana getirilmiş olduğuna, cinlere, meleklere, şeytana... iman etmek bu türdendir; zira bunlar, kutsal kitaplarda vardır; kitaplar da Tanrı kelâmı sayıldıkları için, bu dinlere mensup olanların ister istemez inanmaları gerekir. Bunların hepsine inanmak, imanın ana koşullarından değildir; fakat kutsal kitaba iman etmek zorunludur. Tefsirciler, bunlar üzerindeki kuşkuları kaldırmak için, zamanlarına göre çevirti ve yorumlamaya başvurarak, inanılması güç olan ya da değerlerini yitirmiş bulunan haberleri, birtakım mecaz ve simgelerden ibaret-

lermiş gibi göstermeye çabalarlar. İman hakkında verdiğimiz bu kısa çözümlemeden, imanın psikolojisini anlatmak gibi bir amaç gütmediğimizi hatırlatmalıyız.

İslâm imanının esasları nelerdir? Bunu şu ayet belgin bir şekilde anlatır: *"Ey iman edenler! Tanrı'ya da, elçisine de, elçisine indirmiş olduğu kitaba da, daha önce indirilmiş olan kitaplara da iman edin. Tanrı'ya, meleklerine ve elçileriyle ahret gününe kâfirlik eden kimse pek uzak bir sapıklıkla sapıtmış gitmiştir"* (Nisa, 134). Ebu Hüreyre'nin nakletmiş olduğu bir hadisten anladığımıza göre, kendisine yöneltilen bir soruya Hz. Muhammed, *"İman, Tanrı'ya, meleklerine ve Tanrı'ya kavuşulacağına, peygamberine ve aynı zamanda yeniden dirilmeye inanmaktır"* cevabını vermiştir; yani dogmatik olarak imanın koşullarını, Tanrı'dan başka Tanrı olmadığına ve Hz. Muhammed'in Tanrı elçisi olduğuna tanıklık etmek, Kur'ana, kitaplara, peygamberlere, meleklere inanmak, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek ve ramazanda oruç tutmak, nihayet kaderin, hayrın ve şerrin de Tanrı'dan geldiğini kabul etmek gibi hükümler teşkil eder; Hz. Muhammed, İslâm inancının temel ilkeleri olarak bunları bildirmiştir. Bunların bir kısmı kalple, bir kısmı da edimlerle (amel) ilgilidir. Tanrı'nın birliğine, Hz. Muhammed'in peygamberliğine, meleklere, kitaplara, ölümden sonra dirilmeye, kaderin, hayrın ve şerrin Tanrı'dan olduğuna inanmak, kalbin onay ve dilin ikrar etmesi gereken dogmalar olduğu halde, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek, hacca gitmek gibi hareketler, nesnel olarak da bir yöntem, örgüt ve kurala bağlı olan eylemlerdir. Gerçekten ve saf (halis) bir imanla Müslüman olanların, bu kalbi ve eylemi ilgileyen kutsal ilkelere candan bağlanmaları gerektir.

İman, dille ikrar, kalple onay ve icra gibi üç koşulla tamamlanır. Bunlardan biri eksik olursa, iman tam olmaz. Çağımızda yaşayan Müslüman kavimler içinde bu koşullara tamamıyle uyan pek az insan vardır. İmanlı görünen insanların çoğu, bu koşullardan ancak birine ya da ikisine bağlanmış görünürler. Aydınların, hatta din adamlarının bile, önemli bir çoğunluğu dinsel hayatın yalnız tinsel atmosferini koklamakla yetinirler. Bunların bir kısmı sakal bırakır, bir kısmı başlarına geçirdikleri berelerle, ellerindeki tespihlerle, yürüyüş ve bakışlarının mistik özellikleriyle ve nihayet ağızlarından hiç de eksik etmedikleri «Allah» sözcüğüyle kendilerinin kutsal bir âleme mensup olduklarını ilân eder ve toplumun saygı ve güvenini bu sahte ve riya dolu rollerle daha çok kazanacaklarını umarlar ve çoğunluğu ilkel ve bilgisiz bir ruh taşıyan insanlar arasında da, umduklarını bulurlar. Bunların arasında gerçek imanı, bu şekillerin gülünç görünüş ve makyajından ibaret sananlar da vardır. Gerçek din ise, bu gülünç, sahte ve hazin manzaranın ötesinde ve üstündedir. Müslümanlığın ilkçağlarında bile, imanın tüm koşullarına uymanın olanaksızlığı dikkati çekmiş olacaktır ki, Haricîler ve Mutezile ve hatta biraz farkla Şafiî, bu konuda hiçbir fedakârlığa razı olmamışlar, yani bahsettiğimiz üç iman koşulunun da yerine getirilmesini istemişlerdir. Kerramîler, dille ikrarı, iman için yeterli görürler, Eş'arîler ise, türlü yollardan imanın koşullarını saptamaya çalışır; kâfir, fasık, müşrik ve zındık gibi birtakım ayrı derecelerde günahkâr zümreler ayırımına önem verirler. Ebu Hanife ise, 'El-Âlim ve'l-Müteallim' adlı eserinde, imanı, *"Tanrı'nın emirlerine teslim olmak ve baş eğmektir"* diye tanımlar.

Ona göre, imanın esası, onay, marifet, —yani, bilme— ikrar ve İslâmdan ibarettir. O, bunların türlü derecelerini çözümledikten sonra hepsinin imandan ibaret olduğunu kaydeder. *"Tanrı, Rabbimdir"* deyip, bunu yürekten kabul eden ve Tanrı'nın Rabbi olduğunu bilip, O'na nefsini teslim eden imanlı bir Müslümandır. O, fazla olarak imanda aşırı bir sevgi görür.

İman etmek için görmek ve hatta düşünmek bile zorunlu değildir. Zira, zaten iman edilen konuların önemli bir kısmı, görülemeyen ve nesnel bir gerçekliği olmayan ve bu nedenle de onlar üzerinde açıkça ve serbestçe düşünmeye olanak bulunmayan hallerdir. Tam imanlı olanlar, kutsal kitabın tartışmaya izin vermeden varlığına inanmayı emretmiş olduğu her şeyi gerçek saymak zorundadırlar. İlkel insanlar, doğaüstü varlıklara, uygar insandan daha çok inanırlar. Uygarlık, imanı olduğu kadar da doğaüstü varlık ve kuvvetlerin hem sayısını, hem de niteliğini azaltmış ve değiştirmiştir. Daha açıkça, doağda doğaüstü hiç bir şeyin bulunamayacağına inanmış, bilemediğimiz kuvvetleri, bilgimizin bugünkü âcizliğine bağlamış, gelecekte bunları da öğrenebileceğimize emin olmuştur. Oysaki, dindeki esasların başında, gayba iman vardır (Bakara, 3). Bu, zaman ve uzayın dışında veya üstünde, duyumlara bağlı olmayan hayal ve tasarımlara inanmak demektir. Tanrı'ya, meleklere, ahrete inanmak gibi. Doğru yolda olup, ebedî mutluluğa nail olacak kimseler ise, *"Senden önce inmiş olan kitaplara iman edip ahreti kesin olarak bilenlerdir"* (Bakara, 4). Din için kutsal kitabın emir ve işaret etmiş olduğu her şey birer gerçekliktir. Fakat bunlar, insan aklının kavrayabilmesine olanak bulunmadığından oldukları gibi kabul edilmelidir: *"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır; onları ancak O bilir, hem karada ve denizde ne varsa hepsini O bilir; O'nun bilmemiş olduğu hiç bir düşen yaprak ve yeryüzünün karanlıkları içinde kayan bir tane yoktur"* (En'am, 59). Bazı tefsirciler ve Tanrıbilimciler, ciddî bir sakıncanın bulunmadığı hallerde, imanını içinde saklayarak bunu itiraf ve ilân etmeyen kimselerin Müslümanlığından şüphe ederler. *"Bütün iman edenlerin kardeş olduğunu"* kabul eden İslâm dini, imanlıların birbirlerine güvenmelerini de emreder: *"İçlerinden Peygamberi inciten ve O, her söyleneni dinleyen bir kulaktır diyenlere de ki, sizin için hayır kulağıdır; Tanrı'ya inanır, iman edenlere inanır ve iman edenleriniz için bir rahmettir"* (Tövbe, 61). Buna karşın, Müslüman kavimlerin birbirini kardeş saymamış ve birbirine güvenmemiş olduklarına tarih tanıktır. İnsanları birbirine bağlayan ve güvendiren ana etken, dindaşlıktan daha üstün ve pratik olarak daha yararlı olan, bireysel ya da ulusal çıkarlar, siyasal ve ekonomik koşullardır.

İmanla ebedî kurtuluş arasında sıkı bir ilgi vardır; zira, esasen imanın amacı, böyle bir kurtuluşu sağlamaktır. Bu problem, yalnız Müslümanlıkta değil, hemen tüm öteki dinlerde de vardır. Kitaplı dinler, genel olarak Tanrı'yı inkâr edenlerle O'na saygı göstermeyenlerin asla affedilemeyeceklerini savunurlar: *"İnsanoğlu aleyhine söz söyleyenler affedilir, lâkin her kim, kutsal ruh aleyhine söylerse o, dünya ve ahrette affolunamaz"* (Meta İncil'i, XII, bap, 33). Müslümanlıkta kul hakkı Tanrı hakkından üstündür; yani Yüce Tanrı, dilerse kendi hakkını bağışlayabilir. Hıristiyanlıkta kurtuluşun en önemli koşulu Hz. İsa'ya inanmaktır. Saint Paul, edim (amel) olmasa da yalnız imanın insanı kur-

tarafından kurtulacağını telkin etmiştir. İlk Hıristiyan babaları, *"Mademki,* derler, *İsa ıstırap çekti, onun kendisine ve çektiklerine inanmış olanlar, ebedî olarak kurtulur ve cehennemin boş kalmasını sağlarlar".* Saint Augustin, *"İman,* der, *ruhu kurtarmaz, fakat kurtulma inanç ve umudunu verir: yoksa Tanrı keyifsel olarak dilediğini kurtarır".* Bu inancı Kur'anda da buluruz. Roma kilisesi, yalnız imanın değil, edimin, yani icranın da kurtuluş için zorunlu olduğunu bildirir. Özgür Hıristiyanlar (unitaires) ise, kurtuluşu, insanın hayır ve şerden birini kendi iradeleriyle seçmiş olmalarına bağlarlar. Bugün bile, Hz. İsa'yı hiç görmemiş ve Hıristiyanlıktan hiç haberi olmayanların ne denli erdemli olurlarsa olsunlar, bu imandan yoksun oldukları için, kurtulamayacaklarına inanan Hıristiyan Tanrıbilimcileri bulunduğu gibi, kilise hükümetine, İncillerdeki misterlere inanmayan Hıristiyanların da asla kurtulamayacaklarını savunanlar vardır. Katolikler, Protestanların, bunlar da Katoliklerin cehennemlik olduklarını ileri sürerler; bazı papazlar da, vaftiz edilmemiş olan çocukların bile cehennemlik olduklarını iddia edecek denli vicdan ve insafı bir yana bırakırlar. Saint Augustin, bu çeşit çocukların cehennemde katlanacakları azabın olabildiği kadar hafifletileceğini anlatır ki, dinimizde de, imanlıların herhangi bir günah yüzünden temizlenmek için girecekleri cehennemde, cezalarının hafif geçeceğini bildiren hadisler vardır; ve kendilerine henüz imanın aşılanmamış olduğu küçük çocuklar, cennet veya cehenneme değil, Âraf'a gideceklerdir. Şüphesiz ki, bu haksızlığı hiçbir çevirti ve tefsir ortadan kaldıramaz. M. M. Mangasarian'ın anlattığına göre, modern Kalvenciler (Calvenistes), tüm çocukların ahret cezalarının affedilecekleri olasılığını kabul ederler. Fakat ilk günahı o denli büyük sayan din adamları vardır ki, bunlar, *"Hatta dünyaya henüz gelmemiş, yani doğmamış olan kimselerin bile bu günah yüzünden lânetli olduklarını ve ahret cezalarından kurtulamayacaklarını"* savunurlar ('Le Monde sens Dieu', s. 103). Katolik illerinde bir rahibi döven, hayatı boyunca aforoz edilirdi; zira onun için ölünceye dek günahlarının bağışlanmayacağına inanılırdı (s. 107). Hz. İsa'nın dini, ahlâklılığı, karakter ve erdemliği, kilise, tören, dua ve dogmalarına oranla ikinci plana attığı anlaşılmaktadır. Luther, 'Propos de Tables' adlı eserinde, *"Tüm şeriatçıların, ahlâksal yapıt işçilerini lânetledikleri görülüyor. Zira onlar, kendi anlayış ve inanışlarının gerçek olduğunu zannetmektedirler. Kim ki, İncil kurtuluş için gereklidir, derse, ben sadece ve açıkça onun bir yalancı olduğunu söylerim"* der. Metodik kilisenin kurucusu olan John Westley, kurtuluşun kendi kendimize kazanabileceğimiz bir şey olmadığını iddia ederek der ki: *"Bizim hemşerilerimiz, adalet ve affı bir arada işledikleri, yani bir sözcükle, onlar ahlâklı insanlar olarak kendilerini yönettikleri için çok mutluyuz; fakat gerçek şudur ki, bu yöntemciler, tüm bunların Tanrı katında hiçbir şey olmadığını biliyor ve bunu okutuyoruz"* ('Oeuvres de J. Westley', cilt III, s. 99). Yani, kurtuluş bir inayet edimidir ve Tanrı bunu hiç lâyık olmayana da bağışlayabilir. Nitekim, Yeni Ahid'in, yani İncil'in şu kısımları da kurtuluşun inayetle olanaklı olacağını bildirir: Efesliler (II, 8), Jean (VI, 44). Saint Augustin de, 'Grâce' (İnayet) adlı eserinde bu tezi savunur. Kilisenin bu işe rahipleri aracı olarak görevlendirmesi, inayete nail olmanın pek kolay olmadığına delâlet eder. Nitekim, İslâm dininde kurtuluş, Peygamberin, evliyaların, hatta meleklerin şefaat ve

tanıklığına olduğu kadar da Tanrı'nın takdirine bağlıdır. Kur'anda görülen Hz. Nuh ve Hz. Lut gibi peygamberlerin kendi eş ve yakınlarını bile kurtuluşa nail edemedikleri, hatta Hz. Muhammed'in de hidayet işinde büyük bir rolü olmadığı, bunun Tanrısal inayet ve iradenin bir ürünü olabileceği anlaşılmaktadır. Bu, yalnız ayetlerle bildirilmiş bir gerçeklik değildir. Ankaravî'nin nakletmiş olduğu bir hadise göre, *"Bir körü, kırk adım götürenin tüm geçmiş günahları bağışlanır"* ve başka bir hadise göre de, *"Bilgi edinmeye çalışmak, Tanrı katında namazdan da, oruçtan da, hacdan da, Yüce ve Ulu Tanrı yolunda savaştan da üstündür"*. Kurtuluşu, dinsel ödevler dışında kalan birtakım ahlâksal edimlere bağlayan daha birçok hadis vardır. Bazı anlayışsızlar ve seviyesizler tarafından kötüye kullanılabilecek olan bu yüce direktifleri, başka peygamberlerde, aynı kuvvet ve açıklıkla savunulmuş bulmak olanaksızdır. Zimmern, *"Hıristiyan dini,* diyor, *gökyüzünü kazanmak için dilenmeyi ve dilenciliği bir araç yapmıştır. Zira, bunu kazanmak, pek zahmetlidir"* ('Vie de Schopenhauer', s. 24). Talmud'dan anladığımıza göre, *"Tanrı, öfkeli olduğu zaman bile kendi yarlıgayıcılığını hatırlar. 999 melek, bir adamın işlediği günaha tanıklık etmiş olsa bile, bir tek melek, onu savunmuş olursa, Yüce Tanrı, terazinin kefesini, bu adamın lehine eğer"* (A. Cohen, s. 63). İleride hukuk bahsinde, bu konu üzerinde daha genişçe duracağız. İster bilimsel, ister edebî, felsefesel ve dinsel bağnazlık olsun, hepsi bazı yarı gerçekleri, hatta hiç de gerçek olmayan yargıları, evrensel ve mutlak gerçekliklermiş gibi telakki etmekten doğan bir imanın ürünüdürler. Zira, Hamilton'un dediği gibi, *"İmanımızın alanı, bilgimizin alanından daha geniş olabilir"*; fakat, iman konularının hepsi, mutlaka gerçek değildir. Bunun içindir ki, Santayana, *"Katoliklik yalan söylediği halde, ona inanıyorum!"* der; zira imanın, kendine özgü bir estetiği de vardır. Bu bakımdan Hegel, *"İmanın kendisi şiir oldu"* demekte haklıdır. XVIII. yüzyıl Fransız filozoflarından A. Gues de, imana bir koşulla izin verir: *"Felsefe, ancak sonsuzluk uçurumlarıyla karşılaştığı zaman, gözlerini kapayarak imana sarılmalıdır"*. Fakat hiçbir düşünür, saçma inançlara değer vermiş değildir.

Bu kısa bilgilerden de anlaşılacağı gibi, din konularında İslâm, Hıristiyan ve hatta öteki dinlerin Tanrıbilimcileri, hep aynı sorunlarla uğraşmışlardır; bunları açıklama tarzları da aynı anlayışa dayanmaktadır. Hz. Muhammed'e göre, insanı kurtuluşa götürecek olan iman konularının başında Tanrı'ya ve kendisinin Tanrı elçisi olduğuna ve Kur'anın Tanrı tarafından gönderildiğine inanmak gelir; ayrıca da, *"Tanrı ve peygamberlerine iman eden ve peygamberlerinden hiçbirinin arasında fark gözetmeyen kimselere gelince, bunların yarın kendilerine ecirlerini vereceğiz"* (Nisa, 150) denilmektedir. Peygamberler ve peygamberlik bahsinde gördüğümüz gibi, Kur'an, peygamberlerden bazılarının, diğer bazılarından üstün olduğunu bildirmişse de, bu ayetin beyanına göre, kulların onlar arasında fark gözetmelerine izin verilmemiştir. Nitekim Nisa suresinin 13'üncü ayetiyle diğer bazı ayetler, bu hoşgörüyü ortadan kaldırır gibiyse de, Kur'an, diğer birçok ayetlerle, daha önce indirilmiş olan kitaplara da Hz. Muhammed'in iman etmiş olduğunu belirtmektedir. Peygamber, *"İmanlılardan olmak"* emrini almış olduğundan (Yunus, 105), tüm iman edenlerle iyilik işleyenlerin sürekli olarak cennete gireceklerini müjdeler (Ankebut, 58). Bir insa-

nın herhangi bir dine mensup olması, o dinin dogmalarına tam olarak iman etmiş olması demektir. İslâmda taklitçinin imanından şüphe edildiği için, gerçekten Müslüman olanların sayısı her çağda ve her kavimde pek azdır. Zira, hiç kimse kendi dinini kendi bilgi ve iradesiyle seçmiş değildir. Bu itibarla dinler, toplumların bir geleneği veya âdetiymiş gibi sosyal ve uylaşmalı bir kurum olma sıfatını hiçbir zaman yitirmemiş ve yitirmeyecektir. Bu itibarla gerçek bir iman, ancak kutsal emirlerin hikmet ve amaçlarının bilincini veren anlayışlı ve kuvvetli bir eğitimle yaratılabilir; fakat, çağımızın böyle bir eğitimi, insan hak ve özgürlüklerine aykırı bulduğu bir gerçektir ve layik bir sistemde esasen buna ihtiyaç da yoktur.

Özet olarak, olmamış ve olamaz konu, olay ve varlıkların gerçekten olmuş olduğuna inanan bir akıl, iman içindedir. İman, deneyin ve olumlu aklın kabul etmediği, bu itibarla da imanlının ispat etmekten âciz olduğu konulara birer gerçekmişler gibi inanmaktır. Böyle dinlilerin imanı, ya bir gelenek olarak geçmiş insanların veya ataların inandıkları konuları körü körüne ve bir eleştirim süzgecinden geçirmeksizin doğru sayar, ya da derin araştırma zahmetine katlanmadan, ancak böyle bir zahmete katlanmak suretiyle doğruluk ve yanlışlığı açıklanabilecek olan çetin konuları apaçık bir gerçekmiş gibi kabul eder. Yüce Tanrı, insana her şeyin mutlak gerçekliğini kavrama, keşfetme yetenek ve olanağını bağışlamamışsa da, bunu araştırma aşk ve tutkusunu bizlerden asla esirgememiştir. Gaybın anahtarlarını kendi elinde tutan Ulu Tanrı, öğrenebildiğimiz ve üzerinde kuşku duymadığımız gerçeklikleri, mistik yöntemler ve yollarla değil, binlerce yıldan beri insanlığın yorulmaksızın yaptıkları zihinsel ve deneysel çalışmalarla öğretmiştir. Bu gerçek, dinler için de geçerlidir[1].

(1) Türlü dinler, tarikat ve mezheplerde dinsel inançların biçimleri hakkında bkz. Orhan Hançerlioğlu, İnanç Sözlüğü, 1975 (Remzi Kitabevi).

IV

İBADET

"İbadet, gönüllerin ezelî ve büyük varlığa bağlanmasından başka bir şey değildir".

Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin

Ölümlünün ölümsüze, sonlunun sonsuza karşı duyduğu kulluk, korku ve saygıdan doğan sığınma, alçalma ve ufalma duygusunun mistik eylemlerine ibadet, yani, tapma ve tapınma, kulluk etme diyebiliriz. Bu eylemde, doğaüstü ve yaratıcı varlığa yaklaşarak onun kutsallığından, günahlı ve küçük varlığımıza aktarılacağını umduğumuz bir şefkat ve merhamet, bir kurtuluş ve korunma mutluluğu gizlidir. Hac suresinin bildirisine göre, Yüce Tanrı, yeryüzünde ne varsa hepsini insan için yaratmış olduğundan, bu kendimiz için yaratılmış olan şeylere değil, yalnız Tanrı'ya kulluk etmekle yükümlüyüz demektir. Bu nedenle, Tanrı emirlerini yerine getirmekten başka görevleri olmayan ve insandan daha üstün bir onura da sahip bulunmayan meleklere, cinlere, şeytanlara da ibadet etmek caiz değildir. Zira insan, yalnız Tanrı'nın kuludur; tüm diğer varlıklar, insanın kişisel ve kutsal haysiyet ve onurundan daha üstün bir sıfata sahip değildirler.

İbadetin en beğenileni ve kabul edileni, Tanrı'dan bir şey beklemeksizin, sadece o büyük varlığa karşı duyulan aşkın bir itirafı şeklinde yapılanıdır. Bir sevginin içten ifadesi olan ve simgesel hareketlerle tavırlar şeklinde belirtilen ibadette, zaman ve usul söz konusu olamaz. Tanrı'ya gönülden bağlı olan bir insanın, sükûn ve dalınç (istiğrak) içinde onu düşünmesi, onunla yaşaması bir ibadet olduğu gibi, kendisini onun göksel nuru içinde aydınlanmış hissederek saydam bir ruh ve vicdanla ona bağlanması da bir ibadettir. Dinler, bu duyguların, kendi peygamberlerinin öğrettiği usul ve erkâna göre belirtilmesini emrederler; ve ancak bu suretle Tanrı'ya daha çok yaranılabileceğini, yaklaşılabileceğini vaazederler. Dinler için ibadet, Tanrı'ya karşı bir kulluk ödevidir. Yoksa, Yanrı'nın hiçbir şeye olduğu gibi, kullarının ibadet ve şükranına da ihtiyacı yoktur. Fakat insan, onun bin bir lütuf ve inayeti karşısında minnettarlığını açıklamak ve hayatın hiç olmazsa belirli zamanlarında onunla baş başa kalarak kendini arıtmak zorundadır. Bu, âcizlik ve faniliğin olduğu kadar da iman etmiş olmanın insana yüklediği en temiz ödevlerdendir.

İnsan, ibadet esnasında kendini, çıkarlarını, kinlerini unutur, bu dünyaya ait olan tutkularından biraz olsun kurtulur; zengin, yüce ve ulu varlığın nuru

ile aydınlanmak gibi, kusurlu ve zavallı kişiliği bir an için olgunlaştıran ve yetkinleştiren kutsal ve soylu duygularla bezenir; ibadet esnasında ruhun umutları, tesellileri, tinsel kuvvet ve güveni canlanır, bilinçlenir ve faniliğin âciz ruhlara yüklemiş olduğu korkular silinir, kaybolur. Bunun için olacaktır ki Kur'an, Hz. Muhammed'e, *"Sana vahyolunanı oku; namaza kalk, namaz, insanı utanmazlıklardan, kötü işlerden korur; Tanrı'nın zikri de ibadetlerin en büyüğüdür"* (Ankebut, 45) der. İbadetin her çeşit formalitelerinden kurtulmuş olan bir tinsel ve derin hali vardır ki, bunu, mutlaka Müslüman olanlar değil, Ulu Tanrı'ya, doğaüstü, sonsuz ve mutlak surette yetkin olan yüce varlığa akıl ve duygularıyla bağlı olan her insan yaşayabilir. Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin'in de işaret ettiği gibi, *"İbadet, gönüllerin ezelî ve büyük varlığa bağlanmasından başka bir şey değildir"*. Kendilerini, vicdan, akıl ve bilgileriyle yüceltme seviyesinde olmayanlar, büyüklerin büyüğü, yücelerin yücesi olan mutlak varlık önünde kibirden, övünmekten, başkalarını hor görmekten, umutsuzluk, yeis ve kötümserlikten ruhlarını ancak ibadet sayesinde arındırırlar; affetmek, acımak ve sevmek gibi ahlâksal duyguların en yükseğiyle kendilerini değerlendirebilirler. Bu gerçeği fark etmiş olan Ebu'l-Alâ Maarrî, iyilik ve doğruluğun namazdan daha üstün olduğunu belirtmiştir. Bu, gerçek ibadet ve sakınma (takva), bir kıbleye yönelerek namaz hareketlerini tekrarlayıp durmaktan ibaret değildir, demektir. Nitekim, Kur'an da, bunu şöyle teyit etmektedir: *"Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz, erkinlik değildir. Asıl erkinlik Tanrı'ya, alıret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman etmek, akrabaya, öksüzlere, çaresizlere, yolda kalmış olanlara, dilencilere ve tutsaklara, severek mal verenin, namazı doğru kılıp zekâttan kaçınmayanın erkinliğidir. Bir de anlaştıkları zaman, antlaşmalarına uyanlarla, sıkıntı, mihnet ve savaş zamanlarında sadık ve korunan kimselerdir"* (Bakara, 178). Hz. Muhammed de bir hadisinde, *"Namaz kıldığı halde, haramları kendine yasak etmeyen kimsenin namazı, onu Tanrı'dan uzaklaştırmaktan başka bir şeye yaramaz"* demiştir ki, bunlar, ibadetin erdemden üstün olmadığını ve ancak erdemin süslediği bir ibadetin Tanrı tarafından beğenilebileceğini işaret etmektedir. Gerçekten de dinsel emirlerin ibadet bakımından kula yüklediği hareketler, şekil itibarıyle yerine getirilmiş olmakla, Tanrı adına peygamberlerin, kullardan istemiş oldukları erdemler gerçeklenmiş olmazlar. Evvelâ sık sık yapılan ibadetler, alışkanlık halini alır, tinsel değerlerini yitirirler. Sonra, bilgisiz Müslümanların genel olarak inandıkları gibi, ibadet, Tanrı'ya karşı bir borçtur ve bu, belirli zamanlarda ödenir: *"... Namaz, iman edenler için belirli zamanlarda farz olmuştur"* (Nisa, 101); yalnız bu emri kabullenmiş ve fakat ibadetin gerçek değer ve anlamını kavramamış olanlar, bir yandan bu borcu ödemeye çalışırlarken, rezilliklerin türlüsünü de yapmaktan çekinmezler. Bu seviye ve seciyedeki insanlar için ibadet, işlenen suçları bağışlasın ve yarlıgasın diye Tanrı'ya sunulan bir rüşvet veya dalkavukluktan başka bir şey değildir. *"Günahım, Tanrı'nın yarlıgamasından daha mı büyüktür?"* diyen Şinasi gibi düşünmek, ulu ve yüce varlığa saygının temiz bir ifadesi olmakla birlikte, Şinasi seviyesinde olmayan insanlar, bu türlü saygının gerçek anlamını kavrayamazlar. Ne yazık ki ibadeti bir oyun gibi tekrarlayanlar ve ondan son bir yarar umanlar da aydınlardan çok, bilgi-

sizlik veya ihtiyarlık yüzünden gerçeği kavramaktan âciz olan ve alıştıklarını körü körüne işleyen kimselerle bazı politikacılardır. Hatta daha ileri giderek diyebiliriz ki, ibadet edenlerin çoğu, türlü rezillikleri korkmadan âdet edinmiş olanlardır. Karşılık beklemeksizin Tanrı'ya ibadet edenler ise, dinin yüksek erdemlerini ve anlamını kavramış olanlardır ki, iç âlemlerinin temizliğiyle ona, Ulu Tanrı'ya yaklaşabilenlerdir. Yoksa, *"Göklerde ve yerlerde olan her şeyin kendileri ve gölgeleri, sabah akşam ister istemez Tanrı'ya secde ederler"* (Ra'd, 16).

Eğer Miraç'ta Hz. Musa, Peygamberimize akıl verip de namaz sayılarını azaltması için, onu birkaç kez Tanrı katına yollayıp yalvartmamış olsaydı ve gerçekten Müslümanlar, elli namaz kılma zorunluluğunda olsalardı, tüm iman edenlerin yeryüzünde ibadet etmekten başka dünya işleriyle uğraşabilmelerine ne zamanları, ne de güçleri kalmış olurdu. Günde beş vakit namazı kılmak bile, çağımızda yalnız dinsel duyguların gevşemiş olması yüzünden değil, sosyal hayatın zorunlu koşulları yüzünden olanaksız bir duruma gelmiştir denebilir. Özet olarak mistik duygu ve ödevleri alışkanlık haline getirmek, onların kutsallık ve mutluluğunu olduğu kadar da ibadetten beklenen yüce amaçları çürütmekten başka bir işe yaramaz. İman eden kullarına yeryüzünü geniş olduğunu bildiren (Ankebut, 56) suresinden de anlaşılacağı gibi, İslâm dini, Tanrı'yı her yerde hazır ve kullarına, *"Şahdamarından daha yakın"* bildiği için, ibadetin mutlaka bir cami, mescit ya da tapınakta değil, yeryüzünün her köşesinde yapılabileceğini kabul etmiştir. Bunun içindir ki, biz, nerede olursak olalım, biçimsel ve nesnel işaret ve hareketleri görünmeyen ve ancak gönülle, hatta akıl ve hayalle yapılacak ibadetlerin de göksel bir değeri olduğuna inanıyoruz. İbadet, şeriatta, niyet'e bağlı olarak ve yapılmasında bir sevap bulunan ve Tanrı'ya itaat ve yakınlaşma şeklinde beliren hareketler demektir (Burada iki noktayı belirtmek gerektir: Biri, niyete bağlı olan ödevlerdir ki, namaz, oruç, zekât, hac... vb. bu zümredendir ve bunlar ibadettir; bir de sadaka vermek, Kur'an okumak gibi niyete bağlı olmayan hareketler vardır ki, bunlar da taat zümresindendir).

Namaz şeklinde belirtilen ibadet, Hz. Muhammed'in sağlığında öğretmiş olduğu ve din derslerinde öğretilmekte olan hareketlerden ibaret değildir. Her harekete bağlı birtakım dua ve saygı cümlelerini ve bazı ayetleri okumak ibadetin biçimsel (formel) koşullarındandır. Kur'anın her suresinden dilediğimiz parçaları namazda okuyabiliriz. Bunlar, Arapça oldukları sürece, ne demek olduklarını bilmeyenler, onları Tanrı kelâmıdır diye saygıyla okurlar, dinlerler ve hepsine kutsal bir değer verirler. Fakat, miras hukukuna veya aile hayatına ve bazı tarih olaylarına dair olan ve özellikle Yusuf suresi gibi ibret verici bir öyküden söz eden parçaların Türkçesini, imamın ya da namaz kılacak olanın namazda okuması, ibadetin mistik ve Tanrısal havasını bozar. İşte bunun içindir ki, bazı din adamları, ibadetin Türkçe yapılmasını şeriata aykırı bulurlar ve namazda yalnız namaz sureleri denilen kısa ve daha çok Kur'anın sonlarında toplanmış olan surelerin okunmasını tercih ederler; yahut da Kur'anın türlü surelerinde dağınık veya kısmen toplu olarak verilmiş bulunan ahlâksal öğütleri ya da dua ayetlerini okumayı ve okutmayı uygun bulurlar.

Bize göre, kutsal duygular, hangi dille olursa olsun, ifade edilebilirler. Yüce Tanrı, kullanılan sözcüklerin Arapça veya Türkçe olduğuna değil, bunları kullanan insanın iman, niyet ve ruhunun temizlik ve saflığına değer verir. Bu itibarla, ne demek olduğu bilinmeyen ve çoğu zaman da yalan yanlış okunmakta olduğunu görmekte olduğumuz yüce Kur'andan mutlaka Arapça ayetler okunmalıdır diye direnmektense, ibadet esnasında okunması en uygun olan ayetler seçilerek bunları Türkçeleştirmek suretiyle okutmakta zarardan çok yarar vardır. İbadet, Tanrı'ya yaklaşmaktır ve ona ancak kendi dilimizle hitap edebilirsek, anlayarak inanmış bir Müslümanın en temiz, riyasız ve içten saygı ve sevgisini sunabiliriz. İbadet dışında yaptığımız dualar, niyazlar ve dileklerin Türkçe oluşları, bunun en açık kanıtıdır; yani Tanrı'dan bir şey dilediğimiz vakit, için için onunla Türkçe konuşur, dileklerimizi Türkçe anlatırız. Yüce Tanrı'nın tümel bilgisi, bizim dilimizi de anlayacak bir niteliktedir. Okur yazarları sayılacak kadar az olan, Tanrı'ya, peygambere ve Kur'ana karşı da fazla saygıları bulunmayan çöl Araplarının bile, namazlarında diledikleri sure ve ayetleri okumalarını doğal bulan din adamlarımızdan pek çoğunu, ulusumuzu onlardan daha geri bir sürü sayarak ibadette ana dilimizi yetersiz bulmaları, şaşılacak bir sapıklıktır. Bu, onların, Arap harfleri kaldırıldığı zaman hattatların aç kalacağından kaygılananlar gibi, bir geçim kuruntusunun sonucu olsa gerektir. Oysaki, din görevlileri, işlerini ve değerlerini, anlamını kendilerinden de pek çoğunun bilmedikleri Arapça ayetleri tekrarlamakla değil, erdemlikleri olgunlukları, telkinlerinin akla ve gerçeğe uygunluğu, bilgi bakımından seviyelerinin üstünlüğüyle koruyabilirler.

Yukarda da işaret ettiğimiz gibi, insanlar gerek ibadet ve gerek taatta, bu iki dinsel görevi tam olarak yerine getirmiş olsalar bile, bunlar, sadece Tanrı'ya karşı ödenmesi gereken birer borç sayıldıkları sürece, Hz. Muhammed'in savunduğu yüce erdemler gerçeklenmiş olmazlar. Zira, dinsel görevlerle ahlâksal erdemlerin daima ve her Müslümanda beraber yürümediği şüphe götürmez gerçeklerdendir. Bunun içindir ki, en doğru ve uygun ibadet, ruhun teslimiyetinde, akıl ve iradenin Tanrısal ahlâka baş eğmesinde saklıdır. Hz. Muhammed, *"Namaz, iman edenin miracıdır"* demiştir ki, bu hadis, gerçekte sonsuzluğa itaatin esrimesini (vecit) tatmamış bir ruhun, yerlere sürünmekle bu toprağın âciz ruhlara yüklettiği tutkulardan asla kurtulamayacağını, yani yücelemeyeceğini ihtar etmektedir. Fakat, *"Gönül esenliği olmadıkça namaz olmaz"* diyen Hz. Muhammed, *"Bilgin olarak uyumayı, bilgisiz olarak namaz kılmaktan hayırlı"* saymış, dinin hüküm ve bilgeliğini bilmeden ibadet edip duran kişiyi, değirmen çeviren eşeğe benzetmiştir. Din işlerinde ileri gitmeyi, zorlama ve zorlaştırmayı yasaklamış olan Peygamberimiz, açıkça, dünya erdemlerini, ahret işlerinden üstün görmüştür. Fakat din konularında çelişkilere düşmekten kurtulmuş hiçbir imanlı yoktur; bunun içindir ki peygamber de, bu akla uygun görüşleri arasında, insanların ibadet etmeye alışmalarını sağlamayı düşünerek şu garip buyruğu vermekten çekinmemiştir: *"Çocuklarınıza yedi yaşına girdiklerinde namaz kılmalarını emrediniz; on yaşına girdiklerinde namaz kılmazlarsa dövünüz!"* İslâm hukukunun eğitimsel yaptırımları arasında önemli bir yer tutan dayak aracılığıyla, insanları tapınmaya alıştırmak gibi zorlayıcı bir yöntem, Tanrı ile kul

arasındaki içten ilişkiyi, bir korku ve alışkanlığın etkisiyle gevşetir, kutsal ödevlerden bezdiren ve tiksindiren olumsuz duyguların uyanmasına neden olur. Osmanlı halifeliğinin son zamanlarında, halkın camilere gidip namaz kılmaları için kahvelere polis ve bekçiler yollanır, Ramazanda oruç tutmayanlara açıktan açığa orucu bozma (alenen nakzı sıyam) suçundan ceza verilirdi; okullarda da, Mubassır denilen sözde eğitmenlerin gözetimi altında öğrenciler namaz kılmaya zorlanırlardı. Bu baskılara karşı gösterilen gizli ve açık tepkiler, din duygusuna ve dine karşı sevgi ve saygının zayıflamasından başka bir sonuç vermemiştir. Zira Tanrı ile kul arasına, özgür bir vicdanın karar ve inançlarından başka bir güç giremez.

Araplar, namazda konuşacak denli din konularında lâubalilikten kurtulamamışlardı. Bunu göre Hz. Muhammed, bir ayetle bu durumun önüne geçmiş ve ibadet esnasında sükût etmeyi sağlamıştır. Peygamber zamanında Araplar namaz kılarlarken sağa, sola tükürmekten de çekinmezlerdi. Hz. Muhammed, özellikle kıbleye tükürmenin önüne geçmişse de, sağa ya da sola tükürmeyi menetmemiştir. Temizlik, her Müslümanın dikkatle uyması gereken bir ödev olduğu halde, her nedense din bilginlerinin bir kısmı, tükürüğün pis olabileceğini düşünmemişlerdir. *"İman edenin artığı helâldir"* diyen hadis doğruysa, bu ancak suyu az bir bölgenin zorunlu kıldığı bir izin olsa gerektir. Hz. Muhammed, yalnız ruhun değil, bedenin de temiz olmasına her zaman önem verdiği için, hatta temizliği imandan saydığı için, ibadetten önce aptest almak suretiyle temizlenmeyi ve en temiz bir kıyafetle Tanrı huzuruna çıkmayı emretmiştir. Nitekim, Kur'anın da ancak temizlenmiş insanlar tarafından tutulabileceğine dair ayet vardır.

Genel olarak dinsel ödevlerin yapılabilmesi için, önceden temizlenmiş olma kuralı, hemen tüm dinlerde vardır. İlkel toplumlarda olduğu gibi, Mısır, Çin, Hint, Yunan ve Roma gibi eski büyük uygarlık bölgelerinde rahipler, şamanlar, kâhinler ve bağıcılar (sihirbaz), kurban kesmeden ya da bir dinsel törene başlamadan önce, tüm vücutlarını veya vücutlarının bazı kısımlarını yıkamaya, şeriatları bakımından zorunluydular. Romalılar, temizlenmeden Tanrılara yaklaşılamayacağına inanırlardı. Brehmenler ve Zerdüşt, temizliği dinsel ödevlerin başında görürlerdi. Hahamlar, duaya başlamadan önce, usulüne göre ellerini yıkarlar, kutsal bir işe başlamadan ve kutsal bir yere girmeden önce de temizlenirler. Saint Paul, 'Korentlilere Mektup'unda, bir duanın kabul edilebilmesi için temizliğin şart olduğunu savunur ve Tanrı'nın, kirli insanların dualarını kabul etmeyeceğini belirtir. Hz. İsa'ya göre, insanları kirleten, dışın pisliği değildir, asıl insanı kirleten kötü düşünce ve eylemlerdir. İncil'in bir bendinde şöyle denmektedir: *"İsa dedi ki, siz de mi hâlâ anlayışsızsınız; anamıyor musunuz ki, ağzınıza giren her şey karına gider ve oradan dışarı çıkar; ama ağızdan çıkan şeyler, yürekten çıktıkları için insanı kirletir. Zira, yürekten, bozuk düşünceler, katil, zina, fücur, hırsızlık, yalan tanıklık ve küfür çıkar. İnsanı kirleten şeyler bunlardır, fakat yıkanmamış ellerle yemek yemek, insanı kirletmez"* (Meta İncili, XI. bap, 16-20). Hz. Muhammed ise, ruhun olduğu kadar da bedenin ve üst başın temizliğine de ömrü boyunca riayet etmiş ve her çeşit küçük ve büyük temizlikleri savunmuştur. Kur'anda 24 ayette temizlik ve

yıkanmadan söz edilir; tinsel temizlik ise, İslâm dininin ana ilkelerindendir. Bir gün Peygamberin huzuruna, kılıksız kıyafetsiz, saçı sakalı birbirine karışmış bir adam girmek istemiş, fakat Hz. Muhammed, onu, *"Şeytan girer gibi giriyor"* diyerek kovdurmuştur. Temizlik konusundaki hadisler pek çoktur. Özet olarak Peygamber, her zaman ve özellikle Tanrı huzuruna çıkarken, ruhu olduğu kadar da bedeni temiz tutmayı emretmiştir. Şu ayet, bir Müslümanın kıyafet bakımından da kendisine çeki düzen vermesini zorunlu kılar: *"Ey âdemoğulları, her mescitte ziynetinizi takınız; yiyiniz, içiniz, fakat israf etmeyiniz, Tanrı, israf edenleri sevmez. De ki, Tanrı'nın kulları için yarattığı ziynet ve rızk gibi hoş şeyleri* (tayyibat) *kim haram edebilir? Bu ziynetler, bu temiz rızklar dünya hayatında iman edenler içindir. Kıyamette de bunların halisleri vardır"* (Âraf, 31-32). Bu ayetlerden de açıkça anlaşılır ki, ibadet esnasında kirli ve perişan bir kıyafetle Tanrı huzuruna çıkılamaz; ve dünya nimetlerinden, dinsel bir erdem ve emirmiş gibi kendini yoksun bırakanlar da, yoksun edenler de, İslâmın gerçek ilkelerine gönül bağlamamış sayılır.

Hz. Muhammed, sarhoşların ayılmadan, cinsel ilişkide bulunmuş olanların tamamıyle yıkanmadan ve genel olarak aptes alınmadan namaz kılmaların izin vermemiştir. Ebu Hüreyre'nin naklettmiş olduğu bir hadiste, *"Halkı zahmete sokma korkusu olmasaydı, kendilerine her namaz kılarlarken dişlerini temizlemelerini emrederdim"* denilmektedir. Kaynağını Musa dini teşkil eden aptes hakkında şu ayet inmiştir: *"Ey imanlılar, namaza kalktığınız zaman, yüzünüzü ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayınız; başınızı meshediniz; ayaklarınızı da iki topuğa kadar* (yıkayınız). *Cünup iseniz, yıkanarak temizleniniz; hasta ya da yolculukta iseniz, yahut biriniz büyük aptesten gelmiş veya kadınlara dokunmuşsanız ve su bulamamışsanız, temiz toprakla teyemmüm ediniz, onu yüzünüze ve ellerinize sürünüz. Tanrı sizin için darlık istemez; lâkin şükretmeniz için arınmış olmanızı ve üzerinizdeki nimetinin tamamlanmasını ister"* (Maide, 9.

Müslümanlıkta her namaz için ayrıca aptes almak gerekmez[1]. Dört büyük İslâm imamı bu konuda ittifak etmişlerdir. Fakat Zâhirîler'le Şiîler, her namazda aptes almanın şart olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yukardaki ayetten de anlaşılacağı gibi, suyu az olan bir bölgede, aptesin mutlaka suya bağlanması, namazlara karşı ilgisizliği yaratacağından kaygılanarak, bazı durumlarda susuz aptes almaya da izin vermiştir. Yani, toprak veya kum gibi temiz şeylere sürünmek suretiyle yapılan teyemmüm ve ayaklarını yıkamadan pabuçları üzerine ıslak ya da topraklı ellerle dokunmak demek olan mesh de simgesel olarak temizlik işlemlerinden sayılmıştır. Kur'anda başka aptes ayetleri de vardır. Bun-

(1) *Hz. Muhammed* uykudan kalktıktan sonra, aptes almadan namaz kılardı. *Hz. Ayşe*, bunun nedenini kendisinden sorduğu zaman, "Benim gözlerim uyur, ama kalbim uyumaz" demişti. Fakat O, uykudan kalkanların aptessiz namaz kılmalarına izin vermemiştir. Peygamber namaz kılanların önünden geçecek olan her canlının namazı bozmayacağına, fakat bir hadisinde *"Namaz kılarken önünüzden kadın, maymun ve köpek gecerse, namazınız bozulmuş olur!"* dediğine bakılırsa, onun maymun ve köpekle adeta eşdeğer tuttuğu kadının dikkatleri kendine çekerek ibadetteki kutsal dalıncı bozacağını savunmuştur. Bu anlayış, bazı mezhep ve tarikatlerde kadının uğursuz, kirli, pis bir yaratık olduğu inancını beslemiştir.

lar üzerinde Şiîler, İmamîler ve Sünnîler, pek de ittifak etmemiş olmakla birlikte, türlü garip yorumlamalara da başvurmuşlardır.

Hz. Muhammed zamanında günlük namaz sayılarıyla bunların zamanları saptanmış değildi. Bugün bildiğimiz namazlarla bunların rekât sayıları, farz ve sünnetleri, sonradan düzenlenmiştir. Namazlar hakkındaki hadislerin verdiği bilgileri bulanık gören Emevîlerden bazıları, namaz vakitlerini değiştirmek istemişlerdir ve dört büyük imam da, namazların nasıl kılınacağını, yani namaz esnasındaki hareketlerin şekillerini kendi içtihatlarına göre düzenlemişlerdir. Mezhep ayrılıklarında bu farklar da birer işaret sayılmaktadır. Kur'an, namaz kılmanın şeklini saptamamış olmakla birlikte, şu emirleri vermiştir: *"Namazı doğru kılın, rükû edenlerle birlikte rükû edin!"* (Bakara, 43-45); *"Namazı lâyıkıyle kılınız!"* ve *"Tanrı'dan başkasına tapmayınız!"* (Bakara, 83).

Namaz, kıbleye yönelerek kılınır. Kur'an buna neden olarak şunu bildirir: *"Kendisine yöneldiğin kıbleyi, sana uyanlarla senden yüz çevirenleri ayırt etmek için yaptık"* (Bakara, 143). Bilindiği gibi Kâbe'nin kıble olarak saptanmasını Hz. Muhammed'e, Hz. Ömer önermiş ve arkadan buna uygun bir ayet inmiştir: *"Nereden çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a yönelt!"* (Bakara, 149). Aynı surenin 150'nci ayeti de aynı emri tekrarlar ve, *"Yüzünü göğe çevirdiğini görüyoruz. Seni razı olacağın bir kıbleye çevirelim, bundan sonra yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir; nerede olursanız olunuz, yüzünüzü onun tarafına çeviriniz!"* (Bakara, 144) emri verilir.

Cuma ve bayram namazlarıyla teravih ve cenaze namazları cemaatle kılınır; fakat öteki namazlar hem cemaatle, hem de tek başına kılınabilirler. Cemaatle kılınanlarda mutlaka bir imama uymak lâzımdır. İslâm mezheplerinde imamlık sorunu hem dinsel, hem de siyasal liderlik sorunu olarak ayrı ve önemli bir problemdir. Müslümanlıkta, namaz şeklinde saptanmış olan ibadetlerin sayısı da oldukça çoktur. Teheccüt, vitir, cenaze, cuma, teravih, bayram, duha ve günlük beş vakit namazlarıyla nafile namazı; cihat esnasında, hatta düşman karşısında bile terki caiz olmayan, ancak kısaltılmasına izin verilen korku namazı, güneş ya da ayın tutulmalarında kılınması gereken ve müekket sünnetlerden sayılan küsuf namazı bu türdendirler (Güneş veya ayın tutulmasındaki bilimsel nedenler, az çok milattan altı yüz yıl önce Thales tarafından açıklanmış olmasına karşın, bu konudaki bilgi, Hz. Muhammed'e dek ulaşamamış ve Yüce Tanrı da bunu kendisine bildirmek lütfunda bulunmamış olduğu için, yüzyıllarca bu doğa olayı da insanlar için bir felâket ya da beklenmedik bir olayın işareti sayılmış ve Peygamber, belki de bunların önüne geçer umuduyla ayrı bir namaza gereksinme duymuştur. Yoksa, ilerdeki bahislerde göreceğimiz gibi, kendisi, bu olay hakkındaki saçma inançları reddetmiştir).

Bir insanın ölümden sonraki akıbetini, dünyadaki imanının derecesi belirler. Zira, Hz. Muhammed için de, Hıristiyanlıkta olduğu gibi Tanrı, erdemin koruyucusudur; fakat kurtuluş için yalnız erdemli olmak, din bakımından yetişmemektedir; insanın kulluk ödevlerini de ihmal etmemesi, mistik hayatın bedîî ve arıtıcı zevkini de yaşaması gerektir. İşte İslâmda ibadetin başlıca amacı, kurtuluşu da hazırlayan bu zevk ve mantıkta saklıdır; yoksa Sünnîler, ibadeti imanın zorunlu bir ilkesi saymazlar; ancak ibadet etmeyenlerin günaha girdik-

lerini, fakat kâfir sayılmayacaklarını savunurlar. Burada şu gerçeği tekrar açıklamakta yarar görmekteyiz: Hz. Muhammed, yaşadığı çağda, cahiliye döneminin türlü erdem dışı alışkanlıkları içinde ikel ve âdeta vahşî bir yaşam geçiren kavmini, Tanrı korkusuyla, birbirlerine zarar vermeyen kimseler haline getirmek için, günde birkaç kez namaz kılmayı, bunların dışında da türlü zamanlarda çeşitli adlarla ibadet etmelerini zorunlu görmüştü. O zamanlardaki sosyal koşulların gerektirdiği sürekli ibadetler, İslâm devletleri genişledikçe, nicelik ve nitelik bakımından kutsal buyruklara göre uygulanamaz oldu. Bir taraftan mezheplerin, tarikatların, filozofların türlü yorumlama ve içtihatları, bir taraftan da pratik hayatın zorladığı dünya işleri ve ödevleri, her Müslümanın ibadete karşı olan saygı ve duygularını zayıflattı ve değiştirdi. Bugünün toplumsal düzenindeyse, ibadet ancak ihtiyarlarla işi gücü olmayan mistik ruhların ve her çeşit bilgiden ve hatta okuyup yazmadan habersiz olan kişilerin oyalanmalarına ve kendilerini avutmaya hizmet eden bir alışkanlık eylemi olmuştur. Bunların çoğu, Arapça olan namaz surelerini ezberlerinden bile doğru okuyamayan, hele anlamlarından hiç haberleri olmayan kişilerdir. İnsanları, kutsal duyguların derinliğine daldırabilmek için, ibadetlerin zaman, sayı ve şekilleri üzerinde bazı sınırlamalara izin veren yeni içtihatlara ihtiyaç vardır. Ancak bu suretle ibadet, mekanik bir gösteriş, alışkanlık olmaktan ve mürai politikacıların tuzağı olmaktan çıkarılarak sonsuz varlığa teslimiyet ve hayranlığın olduğu kadar da erdemliliğin aracısı olabilir.

V

DUA VE YARLIGAMA

"Günah işleyenlerin gökyüzüne karşı yalvarıp yakarmalarını kimse dinlemez"

Konfüçyüs

İnsanın Tanrı ile baş başa kalarak, kendi dertlerini, dileklerini, saygılarını ona sunmasından ibaret olan içten itiraflarına ve yalvarmalarına dua diyebiliriz. Duaların bir kısmı, Tanrı'yı yüceltmek, övmek, kutlamak ve O'na sığınmak şeklinde yapılır; bir kısmı da, lâyık olunan veya olunmayan nimet ve mutlulukları dilenmek, kişisel güven ve esenlik hakkındaki tasaları gidermek, kendine veya sevdiklerine yardım ve iyilikler istemek şeklinde olur ki, bunun aksi olan dileklere de beddua denilir. Bir de kutsal metinlerde geçen bazı dua ayetleriyle Hz. Muhammed'in kendi hayatında yapmış olduğu dualar ve ermiş sayılan kimselerin yazdığı veya onların okuduğu kabul edilen dualar vardır; bunların, her çeşit dert ve afetlere karşı korunmaya hizmet ettikleri gibi, dileklerin Yüce Tanrı tarafından daha kolayca kabul edilmesine hizmet edeceğine de inananlar vardır; bu inançla okunan duaların pek gülünç ve saçma olanları da halk arasında yayılmış olduğu her zaman ve her yerde görülebilir. Yağmur duası gibi, Tanrısal iradeyi yumuşatarak insanlara yardım etmesini sağlayan mucizeli dualar, Müslümanlıktan evvelki dinlerde, hatta aynı din ve kavme mensup olanların türlü kollarında, başka başka şekillerde uygulanırdı ki, bunlar, daha çok, eski animizmin ve onun sonucu olan bağı (büyü, sihir) inancının ürünleridir; bu türden olarak karınca duası, bazı hastalıkları iyileştiren dualar... gibi koruyucu sanılan dualar da yaygındır.

Şekilleri ve türleri ne olursa olsun, dua, Tanrı'ya veya mistik kuvvet ve varlıklarla bir dertleşme, bir sızlanma, bir yalvarma ve kendine acındırma işlemidir; ve hepsi bir istek ve umuda dayanır. Bir işe başlamadan önce, başa gelmiş bir felâket karşısında ya da sonucu bilinmeyen hal ve olaylar önünde bunalmış olan bir insanın Tanrısal yardımdan yararlanmak için derin bir saygı ve alçak gönüllülükle yapmış olduğu yalvarmalar, birer dua olduğu gibi, sevdiklerimiz, ölülerimiz, yurdumuz, ulusumuz ve büyüklerimizle insanlık için Tanrı'ya sunduğumuz iyi dileklerimiz de birer duadır. Bu nedenle dua, Tanrısal şefkat ve inayeti kendi lehimize coşturma amacını güden bir acındırma ağıtıdır.

Dua eden, kendisini Yüce Tanrı'nın dinlemekte olduğuna inanır ve O'na karşı, yeryüzünün fani kral, diktatör, müstebit, zalim veya lütfuyla kahrı hakkında açık bir bilgimiz bulunmayan herhangi bir otoritesi karşısında yapıldığı

gibi, yüceltici, kutlayıcı sözcükler kullanır ve dua eden, kendi âcizliğinden, zavallılığından, kimsesizliğinden söz eder; eksinlik (mahviyet) ve alçak gönüllülükle yoğrulmuş cümlelerle ve bir çeşit dalkavukluk yapar. Tüm kitaplı ve kitapsız dinlerde dualar, Tanrı'yı övmekle ve ona sığınmakla yapılır. Hintliler, Tanrılara şükredilir ve onlar yüceltilirse, kendilerinden istenilen her şeyi vereceklerine inanırlar. Nitekim, ilk dinlerde de aynı inanç vardır; yani Tanrılar, kuru duaları kabul etmezler; mutlaka onlara sunaklar da verilmek ve kendilerini fazlarıyla övmek de lâzımdır. Tanrı'ya doğrudan doğruya yaklaşmanın olanaksız olduğunu zannedenler, onun tarafından hatırı daha çok sayılır ve onun yüzü suyu hürmetine bizim dileklerimizi de kabul eder umuduyla bazı ölmüş velilerin aracılığına da başvurulur. Fakat bunlar da insan oldukları için, kimsenin dileğini karşılıksız olarak Tanrı'ya arz etmezler; onlara da adaklar şeklinde bazı şeyler vaat etmek, yani bir çeşit koşula bağlı rüşvetler vermek gerekir.

Duanın pek çok yararı olduğuna inanılır. Mazdeizmde, cinlerin ve şeytanların şerlerinden korunmak için duaya baş vurulur. Zerdüşt'e göre, duada kullanılan sözcüklerin de ayrı bir etkisi vardır. Aynı inanç Müslümanlarda da görülür. Bunun içindir ki, biz de Tanrı'ya bir dilekçe verir gibi rasgele yalvarmayız. Etkisi önceden bilinen, tanınmış, denenmiş dualar okuruz. Özellikle, şifa için, bir işin başarıyla sonuçlanması için, bu çeşit ve âdeta bağıtsal (magique) bir formül şeklindeki duaları yeğ tutarız. Bu formüller, Müslümanlıkta olduğu gibi öteki din ve mezheplerde de aynıyla okunmazlarsa, kutsallıklarını yitirir ve hatta çarpmak ve dileklerinin tersini oluşturmak gibi bazı önemli zararları olacağına inanılır. Bu itibarla dua cümlelerinin ne demek olduğunu bilmeye de ihtiyaç yoktur. Duanın fonetiği, dua esnasında alınan tavır, yalvarış sesleri, başarının önemli koşullarındandır. Dualar, ancak bu suretle Tanrı katına dek yükselir ve O'nun katı yüreğini yumuşatırlar (Bütün bu özelliklerden yararlananlar üfürükçülerle muskacılar, cinciler ve falcılardır).

Duanın her dinde olduğu gibi, İslâm dininde de bir edebiyatı vardır. *"Bana dua ediniz, size karşılık vereyim"* (Mümin, 60) ayetinden de anlaşılacağı gibi, Tanrı, kendisine yalvaran ve kendisinden isteyen kullarının kaderini bile, dua sayesinde değiştirebilir[1]. Bundan yararlanmak isteyen mazlumlar, haksızlığa uğrayanlar, kendilerine kötülük etmiş olanların cezalanmaları için, Tanrı'nın lânet ve öfkesini davet ederler; kuvvetli ve zalim insanlardan, bu dünyada alamadıkları öcü, Tanrı'ya havale etmek suretiyle kendilerini teselli etmiş olurlar. Zira, genel olarak Tanrı, duaların iyi ya da kötüsünü ayırt etmeksizin, dua edenin ricasını isterse kabul eder. Duaya iman edenler, Tanrı'nın birbirine tamamıyla karşıt olan ve aynı anda yapılan dualardan hangisini kabul edeceğini, bunlardan birini kabul etmiş olsa, diğerinin üzüleceğini, ikisini birden kabul etse, doğa kanunlarına aykırı, yani kendisinin değişmezliğini bildirmiş olduğu âdetini bozmuş olacağını düşünmek bile istemezler. Bunun için olacaktır ki, vaktiyle, insanların en büyük ermişlerinden biri saydığımız Konfüçyüs, bir aforizmasında, *"Günah işleyenlerin gökyüzüne karşı yalvarıp yakarmalarını kimse*

(1) Bu ayet, aynıyla İncil'de de vardır: "İsteyiniz, size verilecektir" (*Meta*, VII, 7).

dinlemez!" demek suretiyle, duanın önüne geçmek istemiş ve en doğru bilgeliğin, *"Bütün kalbimizle insanlara karşı yapmak zorunda olduğumuz ödevleri yerine getirmek ve gizli varlıklara karşı saygıda kusur etmeyerek olabildiği kadar onlardan uzaklaşmak"* olduğunu bildirmişti. Zira ona göre, duanın hiçbir yararı yoktur; bunun nedenini de şöyle açıklar: *"Gökyüzü, insel ruhun işlerine etkin olarak karışmaz. İnsan ruhu doğuştan iyidir. Mükâfat ve mücazat, her birimizin gidiş tarzından doğan doğal ya da kayrasal* (providentiel) *bir üründür"*. Her türlü mistik inanışlardan uzak olan bu gerçekçi ve olumlu görüş, insan iradesini kuvvetlendirme ve insan haysiyetini yüceltme bakımından, hiçbir dinin ve din adamının tasarlayamayacağı kadar yüce bir gerçeği kapsar. Özet olarak Konfüçyus, kutsal varlıkları rahatsız etmenin hiçbir yararı olamayacağını telkin etmiştir. Nitekim Emerson da, 'Kendine Güven' (La Confiance en Soi) adlı eserinde duanın aleyhinde bulunmuş, bunun yerine düşünmeyi önermiştir. Kant ise, açıkça der ki: *"Büyük bir ahlâksal ilerlemeye erişen kimseler, duaya son verirler. Zira, bu gibilerin en önemli özdeyişi, namuskârlıktır. İnsanların önünde dua etmek, onların duygunluğunu davet ederek onlar kadar alçalmak demektir"*. Dante de, *"Mahvolanlar,* diyor, *düşünmeyenlerdir. Yani, insan dua ile değil, düsünmek suretiyle kurtuluşa ve ulaşmak istediği amaca kavuşabilir. Zira, insan haysiyet ve onuru,* (yalvarıp yakarmada değil) *aklın haysiyeti içindedir. Özgürlüğü yıkmak, aklı yıkmak demektir. Akıldan yoksun olursak, insan olmaya da son vermiş oluruz"* (M. M. Mangasarin, s. 105). Daha çok önce Epikür de, Tanrıların kutsal esenlik ve mutluluklarını bozmamak için duanın aleyhinde bulunmuş ve kendi yapabileceğimiz şeyler için onları rahatsız etmenin doğru olmadığını savunmuştu. Ona göre, *"Tanrılar yararsızdır ve onların ezelî takdiri de asılsızdır. Bir işle uğraşmak ve kaygılanmak, yüce kutsallığa uygun gelmeyen durumlardandır. Tanrılardan kendi elde edebileceğimiz şeyleri istemekte yarar yoktur. Tanrıların bizimle uğraştıklarını zannetmek, büyüklüklerini hor görmek demektir"*. Fakat Hz. Muhammed, insanın kuvveti kadar da zayıf yanlarını derinden anlamış ve hele kendi kavminin karakterini çok iyi bilen bir insan olduğu için, kötüleri umutsuzluğa düşürmek suretiyle daha fazla kötülük yapmalarını önlemek, en kötü bir insanın bile, kendini arıtıp düzelttiği takdirde, Tanrı tarafından yarlıganacağı umudunu vermek maksadıyla duaya değer vermiştir denebilir. Yani hiç olmazsa din adına, insanı büsbütün kaybetmektense, kazanmayı tercih etmiştir. Zira, onun ana ilkelerinden biri de, Tanrı'nın sonsuz bir surette yarlıgayıcı ve yufka yürekli oluşudur. Bu anlayış, cahiliye döneminde, bilgisizlik ve ilkellikleri yüzünden her türlü ahlâksızlığı alışkanlık ve âdet haline getirmiş olan bir kavmi, kinlerinden, duygusuzluklarından uzaklaştırarak Müslümanlığa kazandırmak için pek yararlı olmuştur. *"De ki, ey nefislerini israf eden kullarım, Tanrı'nın rahmetinden umudu kesmeyin; Tanrı tüm günahları yarlıgar, O pek yarlıgayıcı ve merhametlidir"* (Zümer, 52). Böyle cömert ve âlicenap bir Tanrı huzurunda kurtuluşun tek yolu, yalvarıp yakarmaktır: *"Duanız olmasa, Rabbim size ne değer verir?"* (Furkan, 44).

Bununla birlikte dua, yalnız yalvarıp istemekten ibaret olan bir dilencilik değildir. Zayıflık ve âcizliğin, sonsuz güce yaklaşmak suretiyle tinsel kuvvetini

artırmak, bir an için olsun fani varlığın ebedî varlıkla kaynaşmasını sağlamak için, yani karşılık beklemeksizin de dua edilir ve asıl dua budur. Bunu çok önce fark etmiş olan Jüdaizm, gönülden yapılan içsel duaları fazla değerlendirmiş, Mamonides de Spinoza'dan önce duanın yüce karakterini belirtmiştir ('Le Guide des Egarés', ed. III, ch. LV, s. 441, Munck çevirisi). Genel olarak İbranîlerde duanın kurbanlarından daha üstün olduğu anlaşılmaktadır, hatta onların inançlarına göre, dua, iyi edimlerden de üstündür. Jüdaizmde, hiç kimsenin iyi edimlerde (salih ameller) Hz. Musa'yı aşmadığı kabul edilir. Bunun nedeni, dua sayesinde Tanrı'dan cevap alabilmesi ve onunla konuşabilmesidir. Bunun içindir ki, Yahova, onun yapmakta olduğu dualardan ve dileklerden usanarak, *"Artık bana bunlardan söz etme"* (Tesniye, III, 26) demiştir. Talmud, duanın etkili olabilmesi için uzun olmasına değer vermez. Fakat dua ederken gözlerin aşağıya, kalbin yukarıya çevrilmiş olmasını önerir. Dua esnasında dünya kirlerinden ve lekelerinden tamamıyle temizlenme gayretine düşen ruh, kendisini Tanrı'ya daha çok yaklaştırmaya lâyık bir duruma getirmiş olur. Dua, daima Tanrı'yı anımsamaya ve O'nun yüce adını tekrarlamaya neden olduğu için, bilinci mistik ve kutsal bir hava kuşatır. O denli ki, yalnız dua etmek değil, dua ederken alınması gereken organik ve ruhsal durum bile, bu havayı teneffüs etmeye yetişir. Hipnotize edilmiş süjelere, dua veya ibadet durumu verilince, kendilerine sözle hiçbir telkin yapılmadığı halde, bunların ibadete ve duaya başladıkları görülür. Demek ki, bir özel mimik, durum ve tavırla bunlara dönüşen düşünce ve duygular arasında sıkı bir ilgi vardır. Lange ve James'in heyecanlar hakkındaki kuramları da bunu onaylar. Duanın bu derin nüfuz ve etkisi dolayısıyladır ki, Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"İbadetin en yetkini, duadır"* demiştir. Bu itibarla dua, bir çeşit ibadettir. Hatta duada kul, Tanrı'ya, ibadettekinden daha yakındır ve âdeta O'nunla daha serbestçe dertleşir. İbadeti, şeriat belirli zamanlara bağladığı halde, duanın böyle belirlenmiş zamanı ve sayısı yoktur. Kul, dua aracılığıyla daima Tanrı kapısını çalabilir; dolaysız olarak O'na hitap edebilir. Bunun içindir ki, Kur'anda şu ayet, bu yakınlığı müjdeler: *"De ki, ben onlara yakınım, dua edenin duasını kabul ederim"* (Bakara, 186). Fakat yapılacak duaların başında şu dilek bulunmalıdır: *"Dünyada ve ahrette nimet ihsan et, bizi ateş azabından koru, diye dua edenlerin duası kabul edilir"* (Bakara, 202-203); ama yalnız, *"Bize dünya mutluluğu ver diyenler için ahrette nasip yoktur"* (Bakara, 201). İnsanın âcizlik ve zavallılığını, tutkularının da sonsuzluğunu ve bencilliğini dualarından daha açıkça belirten bir itiraf olamaz.

Dua, özgür bir mistik işlem olmakla birlikte, onun da kendine özgü birtakım adap ve erkânı vardır. Nitekim Gazalî, bunun yalnız adabını değil, koşullarını; hatta ibadet gibi zamanlarını da saptamıştır. Duaların kabul edilebilmesi için en onurlu bir saat gereklidir. Ona göre, *"Halk içinde açıktan açığa yapılan dualar, riyadan kurtulamazlar"*. Fakat gerçekte, gerçekten iman eden ve takva ehli olan insanlar kendilerini daima Tanrı huzurunda hisseder ve daima O'na karşı dua ve niyazla ve içten bir saygıyla bağlanırlar. Esasen her ibadet de bir dua olduğu için, bunun ikisi de birbirinin koşuludur, bir farkla ki, duasız ibadete izin verilmediği halde, ibadetsiz dua etmekte her kul özgürdür. Hz.

Muhammed, yalnız namazlarında değil, her darda kaldığı, her coştuğu ve her aklına geldiği zaman dua etmiştir.

Dua ile Tanrısal takdir ve dolayısıyla kader arasında bir aykırılık görenler vardır: İmamîler, Tanrı'nın bilim ve takdirinde dua ile uzlaşıcı bir yorum yapılmadıkça, duanın, yalvarmanın ve hatta tövbenin hiçbir değeri olmayacağını ileri sürerler; zira, kulun kaderi önceden çizilmiştir. Kul, kaderinden şikâyetçi ve tasalı olduğu içindir ki, dua ile Tanrı'yı yumuşatıp kaderini değiştirme gayretine düşmektedir. Bu itibarla duanın böyle bir işe yaradığını kabul etmek, Tanrı'nın hem başlangıçta isabetsiz hükümler vermiş olduğunu, hem de ilerde meydana gelecek olan değişmeleri önceden bilmediğini onaylamak gibi, bazılarınca küfür sayılacak düşünceleri akla getirir. Bu zorluğu gidermek için fazla yorulmuş olan Sünnî kelâmcıları, Kur'anda insanların günahlarını bağışlatmak için Peygamberi dua ve niyaza davet eden ayetlerden yararlanmışlardır. Buna karşın dua, kulun ihtiyaç ve isteklerinin ne olduğunu Tanrı'nın önceden bilmediğini, bilmiş olsa bile, yalvartmadan dilediklerimizi vermediğini düşünmemize engel olamaz. Bunun için olacaktır ki, Ceberriye'ye mensup olanlar, «Tanrı, derler, kulun dua ile kendinden istedikleri şeyleri önceden biliyorsa, duanın gereği yoktur; zira önceden bildiğini verecektir; ve yine zira, olaylar ezelî bilgisinin planı dairesinde hareket eder». Eğer Tanrı, kullarının istediklerini önceden bilmiyorsa, dua etmek boşunadır; çünkü Tanrı, kendi bilgisinin planı dışında olan şeyleri yaratmaz. Tanrı, olaylar zincirinin nedenlerini önceden hazırlamışsa, Tanrısal takdiri inkâr etmek zorunda kalırız ki, bu imana aykırıdır. Şüphesiz, bilmekle vermek aynı planda bulunma zorunda değildir. Tanrı, bizim nelere muhtaç olacağımızı, neleri isteyeceğimizi önceden bilebilir ve hatta bizi bu isteklere zorlayan ihtiyaçları da kendisi yaratır; kulun bunlar karşısında yalvarıp yakarması da Tanrı isteğine uygun bir olay olabilir ve kendisi istediğimiz şeyleri verip vermemekte serbesttir. Hatta belki de kulların isteklerini önceden bildiği halde, onları yalvartıp yakarttıktan sonra da vermeyeceğini önceden takdir etmiş veya planlamış olabilir. Gerçek bu olsaydı Yüce Tanrı'yı, kendi sonsuz merhamet ve zenginliğine aykırı bir zulüm ve cimrilikle nitelemek gerekirdi ki, O'nun bu gibi kusurlardan arınmış ve mutlak bir surette kullarının ıstıraplarına kayıtsız bir varlık olmadığını kabul etmek zorundayız. Bunun içindir ki, bazı Tanrıbilimciler, duadan maksadın istemek değil, kulluğun arzı ve itirafıdır, derler. Bu takdirde de Tanrı'yı, kullarının bu çeşit alçalmalarından hoşlanıyormuş farz etmek gibi bir duygu anımsanır ve bu sakat düşüncelerden, zihinleri kandırmasına olanak bulunmayan birtakım kuramsal çevirtilere başvurmak suretiyle kurtarabiliriz veya bunu umabiliriz. Fakat, duanın ruhsal ve pratik hayattaki yararları, bu türden kuşkular üzerinde fazla durmaya engel olur (İleride Kader bahsinde bu konuya tekrar değineceğiz).

Duada kendi kişisel veya insel ve ulusal dileklerimizin gerçeklenmesini sağlamakta ya da bazı sözcüklerle cümlelerin mistik kuvvetlerine inanarak onları tekrarlamakta yine dünya ve ahretle ilgili birtakım yararları sağlamak gibi amaçlar vardır. Bir bakıma dua, kişinin kendi haddini bilmemesi, hatta Tanrılığa karşı bir çeşit küstahlıktır. Zira, duada dileklerimizi Tanrı'ya hatırlatmak, O'nun iradesini kendi lehimize işletmek ve bizden esirgenmiş olduğu kabul

ettiğimiz Tanrısal lütuf ve inayeti, yalvarmak suretiyle elde etmek gibi iddialar ve bu iddiaların altında gizlenmiş ve itirafı güç birtakım saygısız suçlamalar vardır. Yani bir bakıma, her duada, Tanrı'ya karşı bir başa kakmak (serzeniş), O'na herhangi bir bilgisizlik ve duygusuzluğu yüklemek gibi saldırgan ve küstah düşünceler saklıdır. İman ve tinsel korku, bu çeşit duyguları açığa vurmamızı engeller. İnsan dua esnasında ne denli küçülürse küçülsün, kendisini ne denli Ulu Tanrı'ya yaklaştırmaya çalışırsa çalışsın, dualardan önce kendimize lâyık görülmemiş, bağışlanmamış, ama başkalarına lütfedilmiş olan nimet ve başarılardan kendimize de bir pay koparmayı dileyen bencil ve çıkarcı bir ruh hali içinde çırpınır dururuz. Unutmamalıdır ki, dua da ibadetin bir parçasıdır. Bazı ibadetler hareketlerle yapılır, namaz gibi; bunun da adabı ve erkânı vardır, kıbleye dönmek, secde, rükû, selâm... vb. gibi. Oruç tutmak, kurban kesmek de bir çeşit ibadettir. İbadetin dış görünüşü, onun adap ve erkânından, yani usulünden ibarettir; fakat ibadetin bir de iç görünüşü vardır. Bu, esrime, dalınç, teslimiyet, iman, küçülme... duygularına bağlı olarak anlamı kavranılsın, kavranılmasın, kutsal sanılan bazı metinlerle duaları okumaktır. Eski Romalılar, Tanrı'nın hangi cinsten olduğunu bilmedikleri dönemlerde dualarına, *"İster erkek, ister dişi ol, ey Tanrı!"* cümlesiyle başlarlar ve mistik törenlerinde, *"Ne olduğu bilinmeyen gizli varlığa"* dua ederlerdi.

Yüce Tanrı, duada istenilen şeyin niteliğine önem vermeden kulunun dileğini yerine getirir; fakat kulunun istediklerini kendisi bağışladığı halde, bu istekten doğacak sorumluluğa karşı pek de ilgisiz kalmaz: *"Dünya sevabı isteyene ondan veririz, ahret sevabı isteyene de ondan veririz"* (Âli İmran, 145). Bununla birlikte, Tanrı, dilediğini yarlıgar, dilediğini yarlıgamaz. Tüm günahlardan ve ahlâka aykırı hareketlerden çekinenler de affedilirler: *"Nehyedildiğiniz günahların büyüklerinden sakınırsanız, kabahatlerinizi kefaretler ve sizi keremli bir mevkie getiririz"* (Nisa, 31). Tanrı, tüm günahları bağışlar ve hele tüm iyilik edenleri cennetine kabul eder (Bakara, 112). Her ne kadar Hz. Muhammed, hangi günahkâr olursa olsun, şefaat edecek olursa hepsi affedilir gibi bir inanç varsa da, bir hadisten anladığımıza göre, bazı insanlar için kendisine, *"Senin ölümünden sonra, onların neler işlediğini bilmezsin, bazıları tamamıyle dinden döndüler"* denilmiş ve şefaati kabul edilmemiştir. Şu ayetler de Hz. Muhammed'in her şefaat dileğinin kabul edilmeyeceğini bildirmektedir: *"Onlar için yetmiş kez mağfiret* (yarlıgama) *dilesen de, Tanrı onları asla yarlıgamayacaktır. Çünkü onlar, Tanrı ve elçisine küfrettiler ve Tanrı fasık kavimlere hidayet vermez"* (Tövbe, 80); *"... O'nun izni ve dileği olmadan, yanında kim şefaat edebilir?"* (Bakara, 256); *"Kullarım üzerinde senin hiçbir saltanatın yoktur; vekil olarak da Rabbin yeter"* (İsra, 65; Âli İmran, 125). Nitekim, Nuh suresinin 26'ncı ayetinde, bu peygamberin yapmış olduğu dua da kabul edilmemiş görünmektedir. *"Ya Rabbi! Yeryüzündeki kâfirlerin bir tanesini bile bırakma!"* Nitekim, Hz. Muhammed'in veda haccinden sonra Hz. Ali için yapmış olduğu hayır dua da kabul edilmemiş olacaktır ki, sevgili damadıyla torunları, hatta bunların soyundan gelmiş olan nice seyyit ve şeriflerin başına gelmedik felâket kalmamış ve Kur'anın da yüce Peygamberin soyunu koruma emirlerine karşın, âl-i abaya türlü politik nedenlerle saldırılmış ve bu soyun yok edilme-

sine çalışan da yabancılar değil, Araplar ve Müslümanlar olmuştur.

Hemen bütün dinler, ibadet, dua ve kurbanlarla Tanrı'yı yumuşatma umudunu telkin ederler. Oysaki, doğa kanunları, bu mistik işlemlerle değiştirilemez. Duvarlarında Ya Hafız! (ey korkuyucu!) yazılı nice evler ve Ayet-el-Kürsî okunarak Tanrı'ya emanet edilmiş nice köşkler, hatta camiler yangından, hırsızdan, depremlerden kurtulamamışlardır. Bunu milattan birkaç yüzyıl önce fark etmiş olan Yunan filozofu Kritias, *"Tanrı kayrası* (providence) *ve ruhun ölmezliği inançları, kanun yapanların uydurmalarından başka bir şey değildir"* demişti. Şu halde Peygambere ya da peygamberlere sığınmak ve onlardan şefaat dilemek, boşunadır; zira, şefaat de Tanrı'nın iznine bağlıdır ve Tanrı dilerse bir şefaati kabul eder. Zira, Tanrı dilediği takdirde, günah sayılan, şeriata aykırı hareket ve düşünceleri affedeceği gibi, kefaret ve kazası olanaklı olduğu için küçük sayılan günahları da affeder. Hz. Musa, bir yabancıyı öldürdüğü zaman, kendinin affedilmesini rica ediyor, Tanrı da bağışlıyor (Kasas, 16). Öldürülmüş olanın mağdur oluşu, Tanrı iradesi karşısında düşünülecek denli önemli sayılmadığı için olacaktır ki, Tanrısal adaletin keyifsel hükümleri üzerinde tartışmaya girişenler, açık ve doğru bir sonuca ulaşamamışlardır. Bu itibarla cezanın pek de zorunlu olmadığı anlaşılmaktadır. Affı, pek aşırı bir cömertlikle türlü hareketlere uygulamış olan Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Sünnetime uygun şekilde aptes alan kimsenin geçmiş günahları bağışlanmıştır; namazı ve camiye gitmesi, onun için nafiledir"* denilmektedir. Müslim'in 'Sahîh'inde görülen bu hadis, âdeta usulüne göre aptes alındıktan sonra, ibadetin değeri ve gereği kalmaz, aptesin kendisi bir ibadettir gibi bir düşünceyi anımsatabilir. Ebu Hüreyre'nin nakletmiş olduğu şu iki hadis de, karşılık beklemeden yapılacak ibadetlerin tüm günahları silip süpüreceğini müjdelemektedir: *"İmanla ve karşılık beklemeden ramazanda oruç tutanın, geçmiş günahları affedilir"*. Şu ayetler de Tanrısal şefkat ve merhametin ne denli sonsuz olduğuna delâlet ederler: Bir kimse, *"Başkalarına dokunacak fena bir amelde bulunduktan ya da kendi nefsine zulmettikten sonra, Tanrı'dan yarlıganmasını dilerse, Tanrı onun hakkında yarlıgayıcı ve merhametli olur"* (Nisa, 108), yeter ki insanlar, Tanrı'dan başkasına dua etmesinler; *"Tanrı'dan başkasına dua edenlerin, hiçbir duaları kabul edilmez"* (Ra'd, 15); *"Kâfirlerin duaları, bir sapıklıktan başka bir şey olmadığı* (Mümin, 50) için, onların duaları asla kabul edilmeyecektir; fakat Tanrı daima, *"İman eden ve iyilik işleyenlerin dualarına"* koşacaktır (Şura, 25); zira Yüce Tanrı, *"İnsanları, kazandıklarıyla hemen suçlandıracak olsaydı, yeryüzünde bir tek kımıldanan kalmazdı; fakat O, belirlenmiş bir zamana dek onları geciktirmektedir"* (Fatır, 145). Bundan da anlaşılıyor ki, günah işlemeyen insan yoktur; Hz. Muhammed bile, işlemiş olduğu kabahatlerden ötürü, Kur'anda kendi kendisini kınar, kendine darılır ve Tanrı'ya sığınarak, kendinin de yarlıganmasını diler. Yüce Tanrı'nın, niçin tüm insanları cennetlik olacak denli saf ve temiz yaratmadığı sorusuna karşılık vermek zordur.

Yarlıgama kapılarının ardına dek açık bırakılmasını, Hz. Muhammed'in İslâm imanını daha hızla ve güvenle yayabilmek ve insanlar arasındaki kinleri, nefretleri, haksızlıkları ve zulmü yıkabilmek için hayattan ve zamanının olaylarından aldığı derslerle, bir yöntem gibi kullandığını kabul etmek zorundayız. Bu

yöntem, kendi zamanı için pek yararlı olmuştur. Fakat Tanrı'nın yarlıgaması sonsuz olunca, bin bir günah işleyen bir insanın, bir gün günah işleyemeyecek bir durum ve yaşta, derinden pişman olması, kendisinin kurtuluşuna yol açarsa, mağdurlarının Tanrı adaletinden şüphe etmesini önlemek olanaksız olacağı gibi, insanı her çeşit suç işlemekten de alıkoyamaz. Hz. Muhammed, bu konularda imanlılara teselli veren bir noktayı telkin etmeyi unutmamıştır: Din de ahlâk gibi affetmeyi, yalnız büyüklerin değil, küçüklerin de ödevi saymıştır. Zira, küçükler kadar da büyükler günah işleyebilirler. Büyüklerin günahları, daha geniş bir alanı kapladığı için, çoğu kez küçüklerin işledikleri günahlar, ya büyükleri örnek tutmaktan doğar ya da onların eylemlerinin bir sonucu olur. Bu itibarla her iki zümrenin de birbirine özür dileyecek durumları vardır. Yalnız kul hakkı Tanrı hakkından üstündür; yani Yüce Tanrı, kendi hakkını bağışlayabilirse de kullar, kendi haklarını bağışlamadıkça suçlular, ebedî kurtuluşa nail olamazlar. Fakat Mürcia'ya mensup olanlar, büyük bir günah işleyen Müslümanların kâfir sayılmayacaklarını, bu nedenle de cezalarını çektikten sonra yine cennete gireceklerini, hatta günahkâr olan imamlara da (hükümdar veya halife) itaat etmek gerektiğini savunmuşlardır. Zimahşerî, 'Tefsir'inde, affın ancak tövbeden sonra mümkün olabileceğini anlatmıştır.

★

Özetle denebilir ki, bir savaş, bir deprem, bir salgın hastalık ya da ameliyat gerektiren sağlık durumları, dua, tapınma ve yalvarmalarla yok edilemez. Bunlar, ancak felâket ve afetlere dayanmaya, direnmeye ve avunmaya yarayan geçici çarelerdir, yani bir çeşit kendini aldatmadır. Bağışlanmış olmak da, suç işlemeye engel olmaz. Çoğu zaman insanlar yaptıkları bazı edim ve eylemlerin suç olduğunu bilmez, hatta bunları birer ödev bile sayarlar. Neyin suç olduğunu anlamak, ayrı bir kültür işidir; çoğunluk bu kültürden yoksundur. Bu kültür düzeyine yükselmiş olanlar, dualara, mistik işlemlere değil, bilgi ve iradelerine güvenirler. İnsanların bir çoğu da iyilik yaptıklarını sanarak kötülük yaparlar. Kötülüğe uğrayanlar da uğradıkları felâketin öcünü almayı bir görev sayarlar. Dua, kendi bilgi ve iradelerine güvenemeyenlerin bir mucizeyi, bir gizli yardımcıyı beklemelerinin aracısıdır. Olimpiyat meydanlarına çıkan bazı atletlerin, başarı için ıstavroz çıkarttıkları ve dua ettikleri görülmüştür. Fakat altın madalya kazananlardan çoğunun, bu mistik işlemlere başvurmayanlar olduğu görülmüştür; yani başarı için gereken önlemleri (tedbir) almış olanlar, amaçlarına güven ve başarıyla kavuşabilmişlerdir. Doğa yasalarıyla gerçekleri, dua etmekle kendi doğrultularından asla saptırılamazlar.

Buna karşın, dua içten bir saygı ve imanla yapılmış ve bir alışkanlık olmaktan çıkarılmışsa, bireylere sabır ve umutla beklemenin bir çeşit estetik haz ve dalıncını verir. Bu durumdaki insan, düş kırıklıklarına uğrasa bile, duadan bir şiirmiş gibi hoşlanır, derin bir esenlik ve rahatlık içinde mutlu olur.

Hiç kuşkusuz bu duygu, ana diliyle yapılacak dualarda daha soylu ve içten coşkulara kaynak olur; fakat Arap dilinin Tanrı dili olduğuna inanan bağnaz ve yobaz ruhlar, sanki yüce Tanrı, Arapçadan başka bir dilden anlamazmış gibi, duaların mutlaka Arapça olmasını, yani dua edenin, ne demek olduğunu bilmediği sözcüklerle yalvarıp yakarmasını sağlık verirler.

VI

TÖVBE

"Tanrı, dilediğinin tövbesini kabul eder".
(Tövbe, 15)

Tövbe, işlenmiş olan bir günahtan pişman olarak Tanrı'ya ve dolayısıyla da kendi nefsimize karşı, bir daha o günahı işlemeyeceğimize söz vermek ve Tanrı'dan affedilmemizi yalvararak rica etmek demektir. Bu, gerçekte bir vicdan azabıdır; kendi kendimizi bu pişmanlık azabıyla cezalandırarak Tanrı'nın öfkesinden kurtulmaya özenmektir. Yani tövbe, ahret cezalarının bu dünyada çekilen ya da ödenen bir çeşit kefaretidir. Tövbe eden, kendi kendine öfkelenmiş ve kendi kendini türlü korku ve utanma duyguları içinde cezalandırmış sayılır. Bu suretle, Yüce Tanrı'nın, hakkımızda daha merhametli olacağını umar ve bir daha aynı günahı işlememeye söz vererek irademizi ve kaprislerimizi bir tinsel baskı altına almış oluruz. Bu, açıkça, işlediğimiz suçlar karşısında kendimizi mazur göstermek ve o suçları bir daha yapmamaya niyet etmek demektir.

Tövbenin afla ilgisi, yalnız Müslümanlığa özgü değildir. Manu kanunlarında şöyle bir bent vardır: *"Fenalık yapan kimse, bu fenalığını kendi nefsine ne denli itiraf edebilirse, bir yılanın hareket esnasında derisinden soyunduğu gibi, hatalarından soyunmuş olur. Bir günah işleyen pişman olursa, hatasından kurtulur; fakat bu kurtuluşa nail olmak için onun bir daha günah işlememeye karar vererek ve bir daha yapmayacağım diye düşünerek karar vermesi ve temizlenmesi şarttır".* Eski Yunan'da da, Zeus'un pişman olanları affedeceğine inanılırdı. Talmud'un eski Yahudi inançlarını disiplin altına alan hükümlerine göre de, *"Gökyüzü ile cehennem arasında iki parmaklık bir mesafe vardır; içten pişman olan günahkâr, ebedî mutluluğa nail olur".* Katoliklerde günah çıkarmak, günahlarını bir papaza itiraf etmek de bir çeşit tövbedir. Hz. İsa, *"Biri size günde yedi kez saldırsa ve yedisinde de karşınıza gelip pişman olduğunu bildirse, her seferinde kendisini affediniz"* demiştir (Luka İncili, XVII, 3).

İnsanlar, günahlarından ve sorumluluklarından kurtulmak için türlü işlemlere başvururlar. Yaptıkları cinayeti itiraf eden Perulular bir nehirde yıkandıktan sonra, *"Ey nehir, bugün güneşe itiraf ettiğim günahlarımı al, onları denize dek götür; onların bir daha görünmeyeceklerinden ötürü ıstırap çekme!"*

demek suretiyle kutsal kuvvetlerin verecekleri cezalardan kurtulmuş olacaklarını sanırlardı. Eski Yunanlılar da, günahlarından, yıkanmak suretiyle kurtulacaklarına inanırlar ve Romalılar da, işleyecekleri günahları görmesinler diye, Tanrı heykellerinin gözlerini bağladıktan sonra daha serbestçe ve bu heykeller önünde günah işlemekten çekinmeyenler görülürdü. Fas Yahudileri de, yeni yıllarını kutlarlarken, deniz kenarına ya da herhangi bir kaynak kenarına giderek, suya taş atarlar ve günahlarının bu suretle kendilerinden uzaklaşmış olacağına inanırlardı. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir. Bunlardan çıkan sonuç şudur ki, insan işlediği ahlâksal, dinsel... vb. herhangi bir suç karşısında duymakta olduğu acıları ve korkuları gidermek ve herhangi bir tinsel sorumluluktan kurtulmak için, kendini aldatmakta büyük bir teselli bulmuş ve kurtuluş hazzını tadabilmek için çeşitli saçma inançlara sapmıştır. Fakat ister bireysel, ister kolektif olsun, bu çeşit mistik inanç ve işlemler, bir taraftan insanın erdeme karşı olan saygısını kuvvetlendirmiş ve ahlâksal kişiliğini yükseltmeye hizmet etmiş, bir taraftan da, affedilmek umudunu güçlendirdiği için, suç işlemeyi de artırmıştır.

Tövbe sayesinde Tanrı'nın affına nail olabilmek için, insanın aynı suçu bir daha işlememeye kesin olarak ve içten söz vermesi ve kararına uyması şarttır. Bununla birlikte İslâm dininde, *"Tanrı, dilediğinin tövbesini kabul eder"* (Tövbe, 15). Hatta O, dilerse, fenaları cezalandıracak, yahut onların tövbelerini başarıya ulaştıracaktır (Ahzab, 24). Yalnız, Tanrı'nın mahvetmeye mahkûm etmiş olduğu bir kasaba halkının hiçbir günah işlememiş olan çocukları da ister istemez helâke mahkûm edilince, Tanrısal adaletin gerçek değerini anlamak güçleşir. Bu konudaki kuşkucu araştırmaları durdurmanın en kolay yolunu, bazı din adamları şu ilkede bulmuşlardır: Tanrı'nın bilgeliğinden sual edilmez ve bu bilgeliğe dair her kuşku, küfürdür, kâfirliktir. Zira, Kur'anın birçok ayetlerinde Tanrı'nın zalim olmadığı ve sorumsuzluğu bildirilmiştir (Enbiya, 59).

KİMLERİN TÖVBESİ KABUL EDİLİR?

Tövbe, *"Bilgisizlikle bir kabahat işleyerek sonradan pişman olanlar içindir; Tanrı, bunların tövbelerini kabul eder. Birtakım kabahatler işledikten sonra, kendilerine ölüm gelince, artık tövbe ettim diyen kimselere tövbe yoktur, kendilerine pek acı bir azap hazırladıklarımız bunlardır"* (Nisa, 16-17). Fakat, Tanrı'nın merhametli ve yarlıgayıcı olduğu da bildirilmiştir (Nahl, 119). Bu ayetlerden, bilgisizliğin, suç işlemede bir mazeret sayıldığı anlaşılmaktadır. İşledikleri eylemin kötülüğünü gerçekten bilenler, günahlarının tövbeyle affedileceğine ya inanır ya da inanmazlar. Bunlar, inanırlarsa her cins suç için ayrı bir tövbeyle ölünceye dek veya suç işlemeyecek bir yaşa kadar suç işlemeye devam edebilirler; eğer buna inanmıyorlarsa, yaptıkları suçlar yüzünden karşılaştıkları sosyal baskı, onları bazı zararlara uğratabilir ve bu yüzden de ıstırap çekmiş olurlar. Şayet bu adamlar, normal kimselerse, ilk baskı bile onları ıslah etmeye yeter ve eğer onlar, sosyal baskıdan kurtulacak veya onu aşacak kadar kuvvetli ve nüfuzlu insanlarsa, tövbe etmeyi akıllarına bile getirmezler. Bu itibarla tövbe, günah işlemenin önüne geçmekten çok, günahlara daha geniş

olanaklar hazırlar. Şüphesiz ki, Hz. Muhammed'in istediği tövbe, bir daha günah işlemenin önüne geçecek olan gerçek ve imanlı bir pişmanlığın verdiği söz, karardır ve onun affedileceğini müjdelemiş olduğu günahlar, yalnız bilgisizlikle yapılmış olanlardır. Bunun içindir ki: *"Bir hayasızlıkta bulunup, kendi nefislerine zulmettikleri zaman, Tanrı'yı zikrederek tövbe edenlerin günahlarını, Tanrı'dan başka yarlıgayacak kim vardır?"* (Âli İmran, 132) deniliyor. Fakat bunların, işledikleri günahlarda ısrar etmemeleri şarttır: *"Tövbe ve iman ederek iyi işler görenler, kurtulmuş olmayı umabilirler"* (Kasas, 67). Hz. Muhammed, işlenmemiş ve yalnız niyette kalmış olan bir günahı asla suç saymamıştır; bir hadisinde, *"Tanrı, ümmetimin düşüncelerini, ifade ve icra edilmemişlerse, yermez"* demektedir. Bu inanç, çağımızın hukuk anlayışına aykırıdır; hatta ahlâk anlayışına da uymaz. Yani insan, bir kötülüğü yapmak şöyle dursun, onu hatta hiç düşünmemeli, içinden bile geçirmemelidir. Hz. Muhammed'in şeriatini kesin bir hoşgörüye bağlamak da doğru olmaz. Nitekim fıkıh, her suç işleyeni pişman oldu ve tövbe etti diye dünya cezalarından kurtarmaz. Örneğin, dinlerinden dönmüş olanların, hele, *"İman ettikten sonra kâfir olanların ve küfürlerinde fazlasıyla ısrar edenlerin tövbeleri asla kabul edilmez"* (Âli İmran, 87). Din değiştirenlerin öldürülmesine dair hadisler de vardır ve İslâm fıkıhında bu cezalar, oldukça zalimanedir; asla düşünce ve vicdan özgürlüğüne yer vermez. Kısas esasına dayanan adalet sisteminde de, tövbenin yeri yoktur. Anlaşılıyor ki, tövbe, ancak ahretteki cezaların affedilmesine veya hafifletilmesine hizmet eden bir aracıdır. Örneğin, iffetli kadınlara iftira edenler, fasıktırlar; bunlar, tövbe edip hallerini düzeltirlerse kurtulurlar (Nur, 5). Fakat iftiraya uğrayacak olanın başına gelecek felâketleri kimin ödünleyeceği (tazmin) ve kamu hakları düşünülmemiş gibidir. Yalnız ahrette mükâfatlanmış ya da cezalandırılmış olmak, bu dünyadaki ıstırapları yatıştırmaya yeter mi? Haram edilmiş olan şeylerden kaçınmayanlar ve hele Tanrı'dan başkasına ibadet edenler, adam öldürenler, kat kat ceza göreceklerdir. Fakat, *"Tövbe ve iman ederek iyi bir iş görenlerin kötülüklerini Tanrı, iyiliklere çevirecektir"* (Furkan, 70). Bu çeşit vaatlerin, insan gidişi üzerindeki etkileri pek hayırlı olmasa gerektir: *"Bir cahillik ettim ya Rabbim, affet, bir daha yapmam!"* diyen, bilerek veya bilmeyerek kötülük işleyen kimse, sonunda affedileceğine emin olunca, kendini haramlara kaptırmaktan pek de kolay kurtaramaz ve hayat gerçekleri de, özellikle İslâm kavimlerinde başka türlü değildir. Gerçekten İslâm ülkelerinde, din giysisi altında yapılan türlü kötülükler, hacca gitmek, sadaka vermek ve biraz hayır işlemek, bazı diğer din ödevlerini yapmak suretiyle cezasız kalacağı inancı çok yaygındır; bundan hatta din adamlarının kendileri bile kurtulmuş değildirler. Tövbe, aynı zamanda birçok şer'î hilelerin, zulümlerin, hırsızlıkların maskesi olmuştur, denebilir. *"Ümidi kesmeyin de, başınıza azap gelmeden önce tövbeyle Rabbinize sığının, sonra kurtulamazsınız"* (Zümer, 54). Zira Tanrı, *"Kullarının tövbesini kabul eder, kabahatlerini yarlıgar ve her ne yaparsanız bilir"* (Şura, 24).

KABUL EDİLMEYEN TÖVBE YOKTUR :

Tanrı'nın pek çok tövbe kabul edici olmasına karşın, tek kabul etmediği tövbe, kendisine ortak koşanların tövbesidir. Tanrı'ya ve elçisine muhalefet edenler, mutlaka cehenneme gideceklerdir (Tövbe, 63). Gecikeceği ya da erken olacağı önceden takdir edilmiş olan saatte mutlaka geleceği bildirilmiş olan eceli bile, Tanrı bir ceza olarak vaktinden önce getirebileceği gibi, tövbeyle de onu eski saatine döndürgeyebilir. Kur'an'da, işlediği suçtan dolayı ilk tövbeyi yapmış olan kimse, Hz. Âdem'dir. *"Tövbeyi en çok kabul eden ve en çok merhametli olan"* (Bakara, 37) Tanrı, her vesileyle tövbeleri kabul veya reddetmek zorunda olmadığını bildirir (Âli İmran, 125). Bununla birlikte O, kullarının tövbe etmelerinden hoşlanır; hatta insanları, *"Pişman olsunlar ve tövbe etsinler diye, kıtlık, hastalık ve felâketlere"* de uğratır (En'am, 42). Tanrı, zulmettikten ve hırsızlık yaptıktan sonra pişman olanların tövbelerini de kabul edeceğini vaat eder (Maide, 39); hatta ateşin en aşağı çukurlarına atılacak olan münafıklar, *"Tövbe eder ve kendilerini ıslah ederek Tanrı'ya sığınır ve dinlerine içten bağlanırlarsa, müstesna olarak iman edenlerle birlikte olacaklardır"* (Nisa, 144).

İman edenlerin yarlıganması için yalnız Hz. Muhammed şefaat edecek değildir. Arş'ı taşıyan melekler de, iman edenler için, Tanrı'ya şöyle yalvaracaklardır: *"Tövbe edip yoluna uyanları affet, yarlıga, cehennem azabından koru"* (Mümin, 7). *"İman eden erkek ve kadınlara işkence yaptıktan sonra tövbe etmeyenler için"* yakıcı cehennem azabı vardır (Büruc, 10). Demek ki, türlü cinayet ve kötülükleri yaptıktan sonra kurtuluşun tek yolu, tövbe etmekten ibarettir. Özet olarak Tanrı, *"Kullarının tövbelerini kabul ve fenalıkları affeder"* (Şura, 24). Diğer birçok ayetlerde bu vaid bulunabilir (Mümin, 3, 25; Kasas, 67; Zümer, 39, 54; Âraf, 153, 157; İsra, 25; Taha, 82; Furkan, 71; Tövbe, 112) ve daha birçok ayetlerde tövbenin yarlıgama lütfunda önemli bir koşul olduğu görülür; elverir ki, şu emre uygun bir surette tövbe edilmiş olsun: *"Ey iman edenler, Tanrı'ya, bir daha dönmeyecek şekilde tövbe ediniz, belki de Rabbiniz kötülüklerinizi örter de cennete girersiniz"* (Tahrim, 8).

Görülüyor ki Hz. Muhammed, dini ve kurtuluşu, yalnız Tanrı korkusuna değil, aynı zamanda umuda dayamaktadır. Bir daha affedilmeyeceğine emin olan ruh, ya büsbütün imansız ve fena bir yaratık olur ya da küskün, aklını oynatmış, yalnız tinsel olarak değil, maddesel olarak da intihar etmiş olabilir. Kötülüğün önüne geçmek için, Tanrı'nın dilediğini affetme vaadi, umutsuzluğu yaratan emirlerden daha önemli bir değer taşır. Dünya ve ahret yaptırımlarının esenlik verici ve mutlak bir adalet sıfatını taşımaması dolayısıyladır ki, umut yararlı olduğu kadar da ahlâk için zararlı olabilir. Hatta insanları hastalıklı (marazî) bir merhamete sürükleyerek her türlü sorumluluğu ortadan kaldırabilir. Yahut da affedilme vaatleri, kötülük işlemekte ileri bir cesaret yaratabilir. Tasavvuf erbabının (korku ile rica arası) inancı da, ancak sorumluluktan kaçan edilgin ruhların ilkesi olabilir. Zira bu inançlar, Tanrı'nın ilerde ne yapacağını bilmemekten doğan bir şaşkınlık ve kuşkunun, bir bakıma kendi iradesine güvenememenin bir ifadesidir. Ahlâksal, hukuksal ve dinsel sorumluluk, kuşku ve

tereddüde yer vermeyen kesin yaptırımlarla bilinçlenip gerçeklenebilir ve ebedî kurtuluş ise, Tanrı'nın lütuf ve merhametine sığınmakta değil, insan ve canlıların haklarına saldırmayan, gerçek bir erdemle yaşamakta olduğuna, kendini ve başkalarını aldatmaksızın inanmak ve eylemlerini buna göre düzenlemekte saklıdır. Doğu ve İslâm âleminin yüzyıllardan beri soysuzlaşmış olan ahlâkında, daima kurtuluş umudunu veren ve iradeleri gevşeten vaatlerin de rolü inkâr edilemez (Bu konuya, Ahlâk ve Hukuk bahislerinde daha yakından değineceğiz).

Bölüm V

Hazreti Muhammed'in Bilim ve Özgürlük Anlayışı

I. Bilim ve din II. Din, bilim sınırlarını aşabilir mi? III. İslâm dininin bilim anlayışı IV. Kader ve elindelik problemi.

I

BİLİM VE DİN

"Ya Rabbim, bilimimi artır, de".
Taha, 113)

Genel olarak dinlerin bilimle ilgisi, bilim adamlarıyla din adamlarının anlayış, inanç ve yaradılışlarının (mizaç) özelliğine olduğu kadar da toplumların siyasal ve sosyal ihtiyaç, ülkü ve koşullarına (şart) göredir. Fakat hiçbir din, İslâm dininde olduğu kadar bilimden söz etmemiş ve bilime değer vermemiştir. İslâm dini, gerçekten, özgürlüğe olduğu kadar bilime de asla düşman olmamıştır. Esasen bunları reddeden bir sistem, bilgisizliği ve sorumsuzluğu savunan, akla ve iradeye değer vermeyen bir doktrinin ürünü olabilir. Oysaki Hz. Muhammed, insanın dünya ve ahret sorumluluklarını belirten şeriat kanunlarını kurmuş ve insanları, gerçeği görmeye, öğrenmeye, anlamaya, akıllarını kullanmaya zorlamıştır. Müslümanlıkta akıl, dinin esasıdır ve akılsız olanlar, din ile yükümlü değildirler. Hz. Muhammed'in özel ve resmî hayatını da yansıtan hadislerinin sahih olanları incelenirse, bilgisiz vaızlarla bazı din adamlarının telkin ettikleri harikaların birer safsata, dine ve Peygambere karşı iftiralardan başka bir şey olmadıkları anlaşılır. Ebu Said-i Hudrî'nin nakletmiş olduğu bir hadise göre, Hz. Muhammed, *"İmanlının alâmeti akıldır. Onun aklı ne kadarsa ibadeti de o kadardır"* ve, *"Bir zerrecik akıl, oruçtan da, namazdan da iyidir"* demiştir. Hz. Ayşe'nin bir sorusuna karşı da, Peygamberimiz, insanın dünyada olduğu gibi ahretteki derecesinin de, akıllarının derecesi kadar olduğunu bildirmiştir. Yani Hz. Muhammed, imanla akıl arasında sıkı bir ilişki görmüştür. Bu,

biraz da akla aykırı olan dogmalara inanmayın demektir. Nitekim, şeriat dilinde, Cebrail sözcüğü de tümel akıl anlamına kullanılmıştır. Büyük Hıristiyan filozof ve Tanrıbilimcileri de akla ayrı bir değer vermişlerdir. Akinalı Saint-Thomas, inayet nurundan bağımsız olarak bilgi kaynağı olan bir akıl nurunu kabul etmiştir. Bugünkü hekimlikte schizophrenie denilen hastalık, zihnin ve duygusal süreçlerin dağılması diye tanımlanmaktadır. Bu hastalığın karakteri, paranoya, sistemli ve köklü (persistant) hezeyanlardır. Bu, normal bir akıldan yoksun olanlar, din ve bilim için yararlı bir eser ve düşünce veremezler demektir. Bunu pek iyi takdir etmiş olan Hz. Muhammed'e, Kur'anda fazlasıyle akıl övülmüştür. Kur'anda 217 ayet bilim ve irfandan, 18 ayet izandan, 17 ayet bilgelikten, 185 ayet kitaptan, 179 ayet hak ve batıldan, yani doğru ve saçmadan, 63 ayet de iradeden, azim ve girişimden söz eder. Yalnız, onun bu konudaki anlayışını mistik atmosferinden ayırmak güçtür ve bu güçlük dolayısıyladır ki, bilim adamıyla din adamı arasında yüzyıllar boyunca türlü anlaşmazlıklar sürüp gitmiştir.

BİLİM VE DİN :

Bilimle din arasındaki ilişkiler ve ayrımlar (fark) üzerinde pek çok ve çeşitli düşünceler ileri sürülmüştür[1]. Bunlar arasında uzlaştırıcı iddialar bulunduğu gibi, bunları birbiriyle uzlaşamaz hasımlar gibi göstermiş olanlar da vardır. Genel olarak Tanrıbilimcilerle tefsirciler, bilim ve felsefeyi dine hizmet ettirmek istemişler ya da dinin tüm bilinemezleri çözme gücüne sahip olduğunu, pozitif bilimlerin dine aykırılığını savunmuşlardır. Tarih boyunca din adamlarının büyük bir çoğunluğu, imanı korumak için türlü vesile ve bahanelerle bilime ve bilim adamlarına düşman olmuşlar, fakat bilim adamları, dine ve din adamlarına karşı böyle bir küçüklüğe düşmemişlerdir. Bilim adamları ve hatta filozoflar, aklın ve bilimin kabul etmekte tereddüt ettiği konular üzerinde, din adamlarının ve dinlerin bazı anlaşılmaz ve yanlış gibi görünen iddialarına dikkati çekmek suretiyle, hiç olmazsa bağnazlığın önüne geçmeye çalışmışlar ve dine karşı saygı göstermek koşuluyla, bilimsel gerçekleri yayma cesaretini göstermişlerdir. Nitekim kimi büyük bilginler, hatta dinlerin ya da bazı din adamlarının savunmuş oldukları saçma düşüncelere bile inanır görünmüşlerdir. Hele modern bilimin kurucuları, Tanrı'yı terk etmeyi asla düşünmemişlerdir. Copernic, Tomacılardandı; Kepler, Lutherci ve mistikti; Galilée, büyük hendeseci olarak nitelediği Tanrı'ya inanıyordu; Newton da, âlemin Hz. İsa'dan 4000 yıl önce yaratılmış olduğunu savunmuştu (Arthur Koestler, Le cheval dans la Locomomotive (İngilizceden çeviren Georges Faradier, Paris, 1968, s. 239) Montesquieu liberal bir Katolik olduğu halde, Voltaire, İncillere saygılı, fakat papaza

(1) Dilimizde, yöntemleri olduğu kadar da güttükleri amaç bakımından birbirinden pek farklı olan şu üç eser, bu konuda önemli bilgileri kapsar: 1. Dr. Adnan Adıvar, *İlim ve Din* (2 cilt, 1969); 2. E. Boutroux'nun *Science et Religion dans la Philosophie Contemporaine*, (1900) adlı eserinin Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından dilimize çevirisi olan *İlim ve Din* (1927); 3. İsmail Fennî, *Maddiyun Mezhebinin İzmihlâli* (1928).

düşmandı: J.-J. Rousseau da büsbütün Tanrısız değildi. Son zamanlarda ise, felsefe ile din arasında bazı yakınlıklar görülmeye başlamış, bilim adamları da bu yakınlaşmadan kuşkulanmamışlardır.

Gerçek olan şudur ki, bilim, din duygusunu asla kaldırmaz ve kaldıramaz; fakat din, bilimsel buluşlar karşısında kendi yetkileri dışında kalan konular üzerinde, gerçekle hiçbir ilgisi bulunmayan bazı iddialar ileri sürmekten çekinmez. Örneğin, Hz. Muhammed'e yapılan büyü dolayısıyla Felak ve Nâs surelerinin inmiş olması, Beni Esed kabilesinden birinin nazarı değdiği için, Hz. Muhammed'in ayakları titremeye başlayınca Kalem suresindeki, *"Kâfirler zikri duydukları vakit, seni bakışlarıyla eriteceklerdi"* (51) ayetinin inmiş olduğu, hatta Kur'anda, Hz. İbrahim'in kuşkusunu gidermek için, ona, dört kuşu keserek birbirine karıştırdıktan sonra uzak yerlere atmasını ve onları çağırdığı zaman, hepsinin koşarak geleceğini bildirmesi (Bakara, 260) gibi ayetler bu türden oldukları gibi, Talmud'da, güneşin tutulmasının nedeni olarak gösterilen bir mahkeme başkanının ölümü, bir genç kızın ıssız bir yerde saldırıya uğraması, pederasti... gibi saçma inançlar bu türdendirler. Dinin kendisinden çok bazı din bezirgânlarının yüzyıllardan beri hemen her dinde uydurdukları çeşitli saçma düşünceler olmasaydı, falcılığın, büyücülüğün türlü şekillerde devam edip durması olanaksız olurdu. Oysaki Hz. Muhammed, büyücülüğün, üfürükçülüğün, kâhinlik ve müneccimliğin, nazar boncuğu takmanın ve ölü arkasından ağlamanın aleyhinde bulunmuştur. Tevrat'ta da büyücülerin öldürülmesi hakkında emirler vardır. Dinler, özleri itibariyle, bilimin çözmeye çalıştığı ve çözdüğü konuları, mistik bir gayretle, açıklama amacını gütmemek zorundadırlar. Fakat din adamlarının çoğu, bilimsel konuları da kútsal metinler aracılığıyla açıklama gayretinden vazgeçmedikleri için, dinin kendisini de tehlikeli bir yanılmaya sürükler, bu yüzden de dinlere karşı duyulan saygı ve bağlılığı farkında olmadan gevşetirler. Buna karşılık bilimler ve bilim adamları, dinsel duyguları sarsma girişiminde bulunmazlar; ve din misterlerini bilim yöntemleriyle açıklamaya özenmezler. Fakat dinlere saldırmak için değil, gerçekleri açıklamak ve insanlığın yararlanmasını sağlamak için keşfettikleri kanunlar ve icat ettikleri araçlarla ileri sürdükleri kuramlar, bilim adamlarını, ister istemez bazı dinsel inançlara aykırı düşünüyorlarmış gibi gösterirler. Nitekim her yeni din de eskisini az çok inkâr eder ve onlara inananları kâfir sayar. Bazı kimselerin yıkıcı, yapıcı, devrimci girişimlerini 'kutsal öfke' olarak adlandıran John Donne, «Bu öfke, der, yergici (hiciv, satiriste), sanatçı ve düşünürlerin reformcu girişimlerinde devitken (muharrik) bir güç rolünü oynar. Yaratıcılığın orijinalliği, bilimde, sanatlarda, bir taraftan yapıcı, bir taraftan da yıkıcıdır. Yani tekniğin, üslubun, dogmaların ve önyargıların (préjugés) kurmuş olduğu uylaşımları yıkar ve yenileştirir; insanlar tarafından meydana getirilmiş olan bilim gibi, bilimsel devrimlerin yıkıcı öğeleri, önceden elde edilmiş düşüncelere saldıran bazı durum ve hazırlıkları (dispositions) yansıtır. Sanatçının da böyle bir rolü vardır» (Arthur Koestler, s. 216). Daha açıkça diyebiliriz ki, insan zihninin gelişmesi, yaratmış olduğu yeni düşünce ve eserlerle eskilerini yıkar; bu yıkılmadan, mistik dogmalar da, tüm direnmelerine karşın, kurtulamazlar. Nitekim dinler de, insan bilgi ve kurumlarının tümünü temsil ettikleri dönemlerde, birbirini

yıkmaya çalışmış, bunu başaramamışlarsa da, hiç olmazsa kendi yapılarında bazı değişiklikler yapmaktan geri kalmamışlardır. Zira insan zihni ilerliyor, sosyal gereksinmeler ve koşullar, yerinde sayan dogmalardan tiksiniyor. Bu bakımdan dinler de sosyal ve doğal yasalara baş eğme zorunda kalıyorlar. Esasen dinler, Hegel'in belirtmiş olduğu gibi, *"Doğayla Tanrı'yı ayırmaya çalışır ve Tanrı'yı evrenin dışında ve insanlıktan aşkın bir varlık sayar; bilimle felsefe ise, bu geçici ikiliği birleştirmeye çalışır"*. Bu filozofa göre, dinde de böyle bir yöneliş vardır; panteizm ya da pananteizm gibi mistik doktrinlerin birlikçi ve birleştirici sistemleri de pozitif bilim anlayışına aykırı çelişmelerden kurtulamazlar. Gerek ayetlerde, gerek hadislerde, insanların Tanrısal güce akıl erdirmeleri için birtakım doğa olaylarıyla tarihsel olgulardan söz edildiği görülür. Bunlar o türlü bildirilerdir ki, düşünen ve anlayan kimselere, doğanın yasalarını öğretmek ya da teknik keşif ve icatların ne olduklarını (nitelik) anlatmak gibi sırf bilimsel zekânın ürünü olan problemin, Tanrı bilgeliğinin Tanrı güç ve ululuğunun birer işareti olduklarını anımsatmaya, göstermeye hizmet ederler. Bazı tefsirciler bunları, dinin de hoş görmemesi gereken bir iman bağnazlığıyla, ya bilimlere uygulamaya ya da bilimsel gerçeklikeri ayet ve hadislere bağlayarak mistik yoldan ispat etmeye çalışırlar. Örneğin, Sebe suresinin 10 ve 11'inci ayetlerinde Hz. Davud'a, demiri mum gibi yumuşatmak, tüm vücudu kaplayacak şekilde zırhlar yapmak ve bunları dokurken düzenli çalışmak gerektiğine dair yapılan bildiriyle, aynı surenin 12'nci ayetinde, Hz. Süleyman için, *"Bakır madenini sel gibi akıttık ve onun önünde Rabbinin izniyle iş gören bazı cinler vardır"* gibi bildirileri ve 13'üncü ayetteki, *"O, kalelerden, heykellerden, büyük havuzlar gibi çanaklardan, sabit kazanlardan ne dilerse kendisine yaparlardı"* şeklindeki haberleri, geçmiş bir uygarlığın tarihsel gerçekleri olarak açıklamak gerektiği halde, bunları büyük endüstrinin önemine ve çağdaş tekniğin niteliğine dair önceden verilmiş ve mucizeli haberler gibi yorumlamaları, bu türdendir.

Tefsirciler, *"Yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki, bu açık kitapta bulunmasın"* ve, *"Kitapta hiçbir şeyi ihmal etmedik"* (En'am, 37) gibi ayetlere ve Yüce Tanrı'nın her şeyi kuşatan ve kaplayan geniş bilimi hakkındaki bildirilere dayanarak, çağımızın ve gelecek çağların tüm bilgilerini Kur'anda ve dolayısıyla hadislerde içkin (mündemiç) bulunduğunu iddia edecek denli gülünç düşüncelere dalarlar ve bu saçma iddialar yüzünden, yalnız dine karşı saygısızca lâubaliliklere neden olmakla kalmazlar, İslâm âleminin bilimsel ve uygarsal gelişme ve çalışmalarına da engel olurlar. Esasen bilimle din arasında böyle bir bağlılık bulunsa bile, bunun, ne bilime, ne de dine bir yararı dokunabilir. Örneğin, *"Gökte ve yerde ne varsa, Tanrı'nın onları insanlara baş eğdirdiğini"* (Casiye, 12) bildiren ayete göre, evreni ilgileyen tüm kozmik ve astronomik araştırmalara izin veren bir ayete karşın, bu bilgilerle yeter derecede uğraşamamış ya da ileri gidememiş olanlara karşı, zaten Yüce Tanrı'nın bu türlü konularla uğraşmayı insanlara yasak ettiğini bildiren (Hicr, 16-17; Saffat, 6-10; Zümer, 36) ayetlere dayanarak kendi bilgisizlik ve tembelliğimiz için bir teselli aramakta ne yarar vardır? Yüzyıllardan beri dinler, gerçeklerin bulunmasında, keşif ve icatlarda insanlığa hiçbir yardımda bulunmadığı gibi, bilim de tüm ilerleme-

lerine karşın, dini küçümseme ve yıkma gibi herhangi olumsuz bir girişimde bulunmuş ve imanı zayıflatma hevesine kapılmış değildir. Zira, ne bilim dinin işaret ve ima ettiği düşünce ve olaylardan yararlanmış, bunların gerçek olup olmadıklarını aramış, ne de din bilime yol göstermek ve bilimsel araştırmaların yönünü değiştirmek gibi bir iddiada bulunmuştur. Genel olarak din adamlarında şu korkular vardır: 1. Bilimlerin gelişmesiyle dinsel duyguların zayıflaması ve dinsizliğin artması ihtimali; 2. Bu yüzden halk üzerindeki kişisel otoritelerinin sarsılacağını sanmak; 3. Sağlam dinli bir toplumda kendilerinin dininden de kuşkulanma tasası ve özellikle gerçekten imanlı olanlarının dinsel ödevlerini yerine getirememiş olmaları yüzünden ahret cezalarına çarpılmaktan çekinmeleri. Filozof ve bilim adamları da, kendilerinin dinsiz sanılmasından kaygılanırlar. Bilim adamı, din inançlarını yıkmaya çalışmak gibi bir amaç gütmediği halde, elde etmiş olduğu gerçeklerden bir kısmı ve hatta çoğu, dinin açıklamasına hiçbir ihtiyaç bulunmayan ya da bunlara din değinmediği halde ve bunları açıklayabilmesine de olanak bulunmayan, zaten de açıklama iddiasında olmadığı konuları gerçekten açıklar ve onların sırasıyla kanunlarını bulur. Düşünen ve bilen zekâlar, bu sonuçları öğrenince, dinle bilim arasında bir düşmanlık, bir yarışma varmış gibi bir duyguya kapılabilirler. Oysaki bu iki bilgi zümresi arasında türlü bakımlardan büyük ve derin farklar vardır.

Din olasılara, bulanık düşüncelere, vaatlerle tehditlere, mucizelere ve umutlara, nihayet söylentilere ve gerçekliği pozitif yöntemlerle incelenmemiş ve ispat edilmemiş olaylara, müjdelere ve imana dayanır; görünmeyene, mistik hayal gücünün yaratmalarına ve sezgilerine, dogmatik bildirilere inanmak ve inandırmak gayreti, dinin ana ödevlerindendir. Bu itibarla dinin yöntemi, mistik sezgi, önyargı ve 'a priori' düşüncelerin baskısına itaattir. Otoriteye körü körüne bağlanmak ve bağlamak da onun esaslı amaçlarındandır. Dinler, telkin, uyandırma ve korkutma yolunu, eleştirim, aydınlatma ve çözümleme yoluna tercih ederek insanın tinsel hayatını mistik besinlerle zenginleştirmeye ve dünya hayatındaki faaliyetlerini tinsel ve değişmez bir ahlâk düzenine bağlamaya çalışırlar. Dinler, yalnız yaşadığımız dünyanın gerçeklerini değil, ölümden sonraki bir âlem ve hayatın korkunç olduğu kadar da romantik özelliklerini belirtmeyi görev saymışlardır. Bu bakımdan dinler de, «Siyasal rejimler (komünizm, faşizm, hatta bilimsel bağnazlığa kapılmış olan Freudizm... vb.) gibi bir kapalı sistemdir. 1. Bu sistem, insanlığın tüm olaylarını açıklamaya ve hastalıklarını iyileştirmeye gücü yeten evrensel bir gerçeği temsil ettiğini iddia eder; 2. Bu sistemi olgularla reddetmeye izin vermez. Zira, tüm tehlikeli veriler, otomatik olarak değişmeye uğratılmış ve yorumlanmışlardır. Onun mecazları güçlü bir surette heyecanlı ve klasik mantık kurallarıyla ilgisiz eylemler üzerine kurulmuştur; 3. Kendileri de sistemin eylemlerinden elde edilmiş olan öznel hareketlenmeler (motivations) aracılığıyla her çeşit eleştirimsel kanıtları (arguments) açıklamak suretiyle tüm eleştirileri ortadan kaldırır» (Arthur Koestler, s. 246). Bilim ise tamamiyle nesnel gerçeklikleri, geniş bir düşünce ve araştırma özgürlüğü içinde açıklamaya çalışır. Bilim adamı, ahreti asla düşünmeksizin bu dünyayı ve genel olarak astronomik, kozmik, fizik âlemi ve bu âlemlerdeki olay ve varlıkları, varsayımlara, kuramlara, gücü yettiği kadar da deneylere baş-

vurmak suretiyle açıklamaya çalışır ve ispat yolunu tercih eder. Yani bilim, doğanın yasalarını, eşya ve olayların neden ve nitelikleriyle etkilerini, türlü olasılıkları da dikkate almak suretiyle, eleştirimci, betimci (tasvir) bir gözle ve gözlemle inceler, deneylerin nesnel sonuçlarını kavramaya uğraşır, insanın tinsel varlığına ait eylem ve gerçeklere dolaysız olarak karışmaz. Karıştığı takdirde de, bunları psikolojinin ve patolojinin türlü dalları içinde inceler, bir olay türü olarak bunların doğup gelişmesinde sosyal, biyolojik koşulların ve tarihin rolleri üzerinde durur. Bilim, eleştirimden korkmaz, erekçilikten (finalisme) kaçar ve bilimsel gerçekleri, yüzyıllar boyunca, insel zekânın yakalamış olduğu gerçekliklere dayanarak, gerekirse bunları birbirine bağlayarak geliştirir, tamamlar, onlardan pratik hayat için ihtiyaç duyulan teknik aracılar ve araçlar da elde etmeye uğraşır. Böylece, Spencer'in deyimiyle, bilinmezler alanını daha genişletmiş olsa bile, bilinebilenleri de, nicelik ve nitelik bakımından çoğaltır, buluşlarını, karşılık beklemeyen bir yüce ve tarafsız anlayışla, bir uygarlık eseri olarak tüm insanlığa sunar.

Bilimin dine aykırı gibi görünen yönü, bu buluşlardan hiçbirinin kutsal kitaplarda bulunmaması, bulunanların da yanlış ve olumlu bilimlere uymayan söylentilerden ibaret olmasıdır. Bunun içindir ki, tarih boyunca, hemen tüm dinlerin görevlilerinden pek çoğu, bilim adamlarının keşif ve icatlarını, Tanrı' nın bilim adamlarına bağışlamış olduğu zekâ ve dehanın değil; cinlerin, şeytanların ilham ettikleri bir çeşit büyücülük ve kâfirliğin işareti saymışlar; ispatsız, tanıksız, akla, gerçeğe aykırı, çoğu da uydurma ve bazıları manyetik etkilerin ürünü olan masal türünden olayları savunma inadını bir din görevi saymışlardır.

Dinler, birbirlerine oranla bir gelişme göstermiş gibi görünürse de, esasları ve davaları daima aynıdır. Nesnellikten kaçmak, erekçilik (gaye) ve mistiklik çemberinden kurtulmamak ve tüm insanlığa yayılma tutkusuna bağlanmakla birlikte bu işi asla başaramamak, dinlerin kaderidir. Zira, onların dayanmış olduğu gerçekler, kolektif olsalar bile, tümel ve evrensel olmak yeteneğinde değildirler. Dinlerin tarih boyunca geçirdikleri evrim de gösterir ki, onlar da insel zekânın, geçirmiş olduğu evrimle paralel bir gelişme göstermiş ve daima birbirlerine düşman olarak, fakat aynı yolda ileremeye çalışmışlardır. Aralarında böyle bir düşmanlık ve yarışma bulunmayan bilimler ise, dinsel duygu ve inançların gelişmesindeki yetkinliğe, bunu amaç edinmeksizin hizmet ettiği halde, dinler, özleri bakımından bilimlerle ilgileri bulunmamakla birlikte, tinselliği meslek edinmiş olanların çoğu, bağnazlık ve bilgisizlikleri yüzünden, bilimlerin ilerlemesine engel olmaya çalışmışlardır. Yani onların çoğu, bilimlerde dine aykırı öğeler aramaya çalışmış ve bilimleri din için bir tehlike saymışlardır. Hemen tüm dünyada, son çağlara dek çeşitli dinlerin baskılarına karşın layik bilimler ilerlemelerine devam etmişler, bazı uyanık devlet adamlarının veya şeflerin himayesini kazanarak ya da yitirerek gelişmişlerdir. Bilgini Tanrı'nın işlerine karışan, kutsal kitaplardaki bildirilere aykırı bilgiler veren ve olayları oluşlarından önce öğrenen ve öğreten, bu suretle de insanın ve dünyanın kaderi üzerinde etki yapan bir bağıcı ve küstah bir günahkâr telakki etmiş olan din adamı, tüm insel düzen ve davaları kendi ödevlerinin çerçevesi içinde

görmüştür. Bunun içindir ki, bir toplumda, dinin sosyal kurumlar üzerindeki baskısı ne denli artarsa, o toplum o denli gerilemeye, yaşama hak ve sevincini yitirmeye başlar. Böyle bir topluluk, dünyanın hiçbir zevk ve mutluluğunu kendilerine lâyık görmeyen ve yalnız ahret sorumluluklarının korkunç öyküleriyle bunalmış sürüler olmaktan kurtulamaz.

Böyle bir toplumda yalnız din adamlarıyla bunlara dayanan şefler, kendilerini şeriatın koruyucusu ve insanları Tanrı'ya beğendirme işiyle görevli birer ahret komisyoncusu saydıklarından, hayatın her çeşit nimet ve hazlarından yararlanabilirler; saf ve gerçekten inanmış olan halk kitleleriyse, onların saltanatlarını devam ettirmeye çalışır. Bir kez din kurumu, insan faaliyetlerinin her çeşidini ve insan vicdanını kendi baskısı altına alınca, artık halkın yaşama cesaret ve umudu zayıflar, kişilerin birer psikoz haline geldikleri görülür. Böyle toplumlarda yeisten, ölümden, ahret korkusundan ve saçma inançlardan kurtulmanın olanağı bulunmadığı gibi, özgürlükten ve gerçek anlamında erdemden de eser kalmaz. Böyle insanlar, Tanrı tarafından birbirlerini cennetlik yapmakla görevlendirilmişler gibi, farkında olarak ya da olmayarak kişilerin özel hayat, düşünce ve gidişlerini denetlemeye, kendi dininden olmayanlara, imanlarından kuşkulandıkları kimselere düşman olmayı telkin ederler (Maide, 51). Dinlerin hiçbiri, —siyasal ve ideolojik amaçlar müstesna olmak üzere— böyle ahlâkdışı bir bildiride bulunmamış olduğu halde, din adamlarının bir çoğunluğu, kendi otoritelerini korumak, din inançlarını ulusal duygular haline getirmek ve Tanrı'ya yaranmak için bu işlem tarzını benimsemişlerdir.

Dinler, insanların yalnız sosyal kurumlarına baskı yapmakla kalmaz, aynı zamanda insan zihinlerine, hiçbir pozitif değeri olmayan birtakım efsaneleri de yükletirler. Bu efsanelerin önemli bir kısmı sonradan uydurulmuş ya da başka dinlerle kavimlerin geleneklerinden alınmıştır. Bunlar, yalınç (basit) ve kültürsüz insanların mistik hayal güçlerini fazlasıyla okşadığı için kolayca yerleşir ve safdil zihinlere hükmederler. Bağının, üfürükçülüğün, ölülerden yardım dilenmelerin, muskacılığın köklerinde bu saçma inançlar vardır. Ortaçağlarda bu saçma inançlar yüzünden yapılmış olan cinayetlerin yargıçları ve tüm engizitörler hep din adamlarıdır. Binlerce olaydan bir örnek olarak şu hazin ve acı olayı kaydedebiliriz: XVII. yüzyıl başlarında diyabolik ve hezeyan içinde olan zavallı bir ihtiyar kadın yakılmıştı. Bu ruh hastası, evliydi, yıllarca kendisinin, kocasının yanında, fakat kocası görünmeden bir cinle çiftleşmiş olduğunu itiraf etmişti (Bizouard, 'Rapports de l'Homme avec le Démon', 3 cilt, 1890). Bizde Nesimî, Şehabeddin-i Suhreverdî, Şeyh Bedreddin, Hallac-ı Mansur... vb. ile Batı'da birçok bilgin ve özgür düşünceli kişilerin din inançları adına, bazen de bu inançlara siyasal bir renk vererek öldürüldüklerini bilmekteyiz. Oysaki örneğin, Hz. Muhammed, bid'at denilen saçmalardan nefret etmiş ve bir hadisinde, *"Yüce Tanrı, saçma inanç sahibinin ne orucunu, ne namazını, ne haccını, ne cihadını, ne de farz olan ibadetlerini kabul eder. Böyleleri, kılın hamurdan ayrıldığı gibi Müslümanlıktan ayrılır"* demişti[1]. Fakat asıl sorun, saçma inanç-

(1) Din adamları, biri mevlit okutma gibi *bid'at-i hasene*, diğeri uygarlıktan ve bilimden gelen ve kâfir icadı sayılan *bid'at-i seyyie* olmak üzere iyi ve kötü iki bid'at kabul etmişlerdir. *J.-J. Rousseau*, "Tanrıtanımazlık, der, saç-

ların neler olduğunu belirtmektedir. Din adamı, yüzyıllarca bilimsel çalışmaları buluşları, Tanrı emirlerine aykırı birer küfür ve bid'at saymış, peygamberlerle kutsal kitapların gerçek anlamlarını kavrayamamışlardır.

Dinin ve din adamlarının nüfuzları arttıkça, pozitif bilimlerle uğraşanlar, gizli çalışmak zorunda kalırlar. Böyle toplumlarda, ancak dine zarar vermeyeceğine emin olunan ve şefler için yarar sağlayabilen bilimlere az çok müsaade olunur. Matematik ve hekimliği ilgileyen bilimler bu zümredendir. Mantık, felsefe, doğabilimleri ve Müslümanlıkta resim ve heykelcilik gibi güzel sanatlar... din adamlarının saldırılarından kurtulmuş değildirler. Daha XIX. yüzyılda bile, aklı geliştirdiği için dine aykırı ve zararlıdır diye mantığın okullarımızda okutulmamasını savunan din bilginleri görülmüştü. Dinin gerçek amaçlarından saptırılmış olan bu dönemlerde, insanların kendilerine saygı duydukları kimseler, çoğunu akıl hastaları teşkil eden velilerle halk arasında ün almış din adamlarıdır. Bilim ve uygarlık tarihleri gösteriyor ki, toplum üzerinde mistik baskı ne denli azalırsa ve dinler kendi kutsal alanlarına çekilirlerse, bilimler, felsefeler, teknik ve güzel sanatlarla bunlara bağlı olan her çeşit bilim ve uygarlıklar da o denli ilerlemektedir. Bu, insanın doğa üzerindeki egemenliğinin de artması demektir. Vicdan özgürlüğünün bulunduğu yerde, içten ve riyasız dinliliğin geliştiği de görülür.

Dinle bilimin yapıları, amaç, konu, yöntem ve nitelikleri arasındaki farklar, onları birbirine düşman etmeye değil, ikisinin de ayrı ve özel alanlara sahip olduklarına delâlet eder. Bu farklar, bunlardan birinin diğerine oranla daha üstün, daha onurlu ya da onursuz gibi, değer bakımından birtakım imgesel ve uylaşımlı sıfatlar almalarını gerektirmez. Din, bireylerin tinsel hayatında geleneğin etkisiyle kökleşmiş bazı inanç ve alışkanlıkların Tanrı kelâmı olduğuna inandırmaya zorlamış olunduğu için, üzerinde asla tereddüt, zan ve kuşkuya izin verilmeyen dogmalara bağlamak suretiyle insanda bir sükûn ve teslimiyet duygusu yaratırken, insel ruhun âdeta bedîî bir zevki halini alır. İnsanı fanilikten ürkütmemek, hayatın zorlukları ve felâketleri karşısında yüce ve sonsuz varlığa bağlayarak hiçliğin korkunç umutsuzluklarından uzaklaştırmaya çalışır. Ancak bu suretledir ki, insan, kendisinde ebedîlikten bir ışığın parladığını ve bunun sönmeyeceğini hisseder gibi olur. Âciz ve mustarip zamanlarında kimsesiz kalan ruh, ulu ve mutlu bir varlığın himayesine sığınmış olmaktan duyduğu teselli ve güvenin yardımıyla kötümserlikten ve yeisten kurtulmayı başarır. İtiraf etmelidir ki, dinsel duyguların bu türlüsü bile, karşılık beklemeyen bir Tanrı sevgisine akıl erdirebilecek kadar incelmiş ve aydınlanmış zekâlar için olanaklıdır; yoksa dini, sadece bazı ibadetler ve inançlar toplamı zanneden bilgisiz ve zavallı insanlar, ne bu esrimeyi (vecit), ne de tinsel hazzı, ne de kutsal ve tümel (küllî) kuvvet ve zekâyı kavrayabilirler. Onlar, körü körüne

---

ma inançlara yer vermez; oysa, saçma inançların Tanrıtanımazlığı doğurduğu görülmüştür". Fakat *İbn Cerir*'in bildirdiği bir hadis, daima yenilik yoluna izin verir: "Müslümanlıkta güzel bir âdet, bir yöntem koyana, o iş için mükâfat verildiği gibi, onu işleyenlerin mükâfatı (ecir) da azalmaz; ama Müslümanlıkta kötü iş ve âdet koyup gidene ise, hem o yüzden, hem de işlendikçe, işleyenlerin cezasından eksilmemek üzere ceza verilir. İşleyen suçlu olur" *(Müslim-Ankaravî Şerhî)*.

taklit eder, geleneği bilinçsizce devam ettirir ve içinde bulundukları hayat koşullarının ve yaradılışlarındaki özelliklerin baskısı altında, eylemlerini Tanrı'nın emirlerine göre değil, kendi çıkarlarıyla bilgisiz anlayışlarının emirlerine göre yönetirler ve Tanrı'ya güvenerek hatta Tanrı adına her çeşit zulüm ve saldırganlıktan çekinmezler ve kendileri gibi olmayanların kâfir olduklarına kolayca karar verirler. Gerçeklik, bilim adamlarının daima lehindedir; zira onlar, bilerek ve anlayarak dine karşı saygı duyar ve inanırlar.

Bilginlerin gerçek karşısında bir çıkar beklemeyen aşk ve tutkusuyla dinin gerçek niteliğine akıl erdirebilecek kadar aydın bir dinlinin aşk ve sevgisi arasında esaslı ve büyük bir fark yoktur. Zira bu iki sevgi, sonuçta (münteha) birleşir, kaynaşırlar. Bunun içindir ki, *"Ya Rabbi, bilimimi artır, de"* emrini bildiren Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Dünyayı isteyen bilime sarılsın; ahreti isteyen yine bilime sarılsın"* demiştir. *"Tanrı'dan, ancak kullarının bilgin olanları korkar"* (Fatır, 28) ayeti de, bilimle din arasında, bir düşmanlık ya da aykırılık bulunmadığını, hatta bilimin ve bilginin kutsal bir iltifata lâyık olduğunu da gösterir.

II

DİN, BİLİM SINIRLARINI AŞABİLİR Mİ?

"Tanrı, vahiylerini, Peygamberin algıç (müdrike) *ve oylarına* (opinion) *uydurur".*

Spinoza

Herbert Spencer gibi din ile bilimi uzlaştırmak isteyenlerin karşısında, dinin bilimleri de kapsadığını iddia ederek, aşırı bir bağnazlıkla bilimlerin bağımsızlığına düşman olan tefsirciler ve Tanrıbilimciler de vardır. Acaba dinler, bilimlerin çözmüş oldukları ya da çözmeye çalıştıkları problemleri kendi başlarına ve kendi gayretleriyle açıklama yetenek ve gücüne sahip midirler? Gerçek olan şudur ki, hiçbir din, bilimsel problemleri çözme amacını gütmez ve böyle bir yetki ve güce de sahip değildir. Zira dinler, içinde bulundukları dönem ve toplumun genel seviye, ihtiyaç ve ahlâksal durumlarına hitap ederler. Ancak çağımız insanının anlayıp bulabileceği bir gerçeği, örneğin VIII. yüzyıl insanından beklemek, onu, bu çağda yaşayan insanlara bildirmek ve kabul ettirmek, hem olanaksız, hem de gereksizdir. Hiçbir bilgi ve kurum, kendilerini hazırlamış olan eski bilgi ve kurumların yaratmış olduğu düzeyden büsbütün bağımsız olarak meydana gelemez. Din kurucularının da birer insan olduklarını, bunların da görevlerini yapabilmek için, mensup oldukları kavimlere nazaran belirli ve üstün yetenekte kimseler olduklarını kabul etmemeye hiçbir neden yoktur. Her ulusta, kendi çağlarını aşmış olan birtakım seçkin bilim ve sanat adamları gibi, din adamları da vardır ve bunlar, bu seçkinlikleri yüzünden, çevrelerindeki insanlar gibi düşünmedikleri için türlü tepkilerle karşılaşmışlardır. Peygamberler, kendi çağlarını aşan büyük ahlâkçılardır. Bunları, bilgin ve filozoflardan ayıran esaslı farklardan biri de, bu sonuncuların düşündükleri kuramlarla buldukları gerçeklere, Tanrı'yı karıştırmayarak, bunların sırf doğanın özellikleri ve kendi gayretlerinin eserleri olduğunu açıkça söyleyebilmeleri, din kurucularınınsa, bildirdikleri dogmaları, Tanrı'nın kendilerine vahyetmiş olduğunu iddia etmeleridir. Marazî psikoloji ile patoloji mantal'in gözlemlerine göre, bu türlü iddialar, mistik ruhların doğal bir karakteridir. Zira, genel olarak her çeşidinden büyük mistikler, birtakım zihinsel sözleri işitir ya da bu sözleri konuşurlar. Bunlar, ateşli bir imanın veya korkunun ürünü olan içten konuşmalardır. İçsel ya da dışsal duyuların aracılığı olmaksızın, doğrudan doğruya algıcın (müdrike) nüfuzuyla işitilen sözler zihinseldir. Bu durumda olan mistik, Tanrı'nın daima kendisini koruyup savunmaya hazır oluşu inancının hazzı içindedir. Bu haz ve güven içindeyken, Tanrı'nın onunla sessiz ola-

rak konuştuğuna inanan mistik, Tanrı'nın sesini, kendi ruhunun esenliği içinde özel bir ahenkle duymaya başlar. Bu sözleri yalnız kendileri anlar, yani ancak Tanrı'nın özel bir lütfuna erişenlerin, bunları işitip anlayabileceklerini zannederler. Bu zihinsel sözlere, bu ruhsal süzlere bazen birtakım sanrılar (hallusination) da karışır. Bizde büyük ermişlerden Yunus Emre, bu gerçeği şöyle açıklar:

İşbu vücut şehrine, her dem giresim gelir;
İçindeki sultanın yüzün göresim gelir.
İşitirim sözünü, göremezem yüzünü,
Yüzünü görmekliğe canım veresim gelir.

Hıristiyan velilerinden Saint Thérèse, Swedenborg, Saint Martin... vb. gibilerde görülen durumlar, bu zümredendir ki, İslâm ermişlerinden de buna birçok örnekler daha eklenebilir. Bu imgesel veya zihinsel sözler, her çağda ve her dinde insanları yönetmeye hizmet etmişlerdir. Bağıcılar, kâhinler, hatta peygamberler ve ulusları Tanrı adına yönetmiş olan hükümdarlar, hep totemleri, fetişleri ya da insan biçimli (anthropomorphique) Tanrıları adına konuşmuşlardır veya çoğu zaman Tanrı, onların ağzından konuşmuştur. Buda bile, şeriat kanunlarının vaaz etmesi için, kendisine cesaret vermek amacıyla Brahma'nın gökten yere inmiş olduğunu ve kendisine onun ilhamlarda bulunduğunu ileri sürmüştü. Yalnız Konfüçyus, ulusunun salim aklına başvurmuş ve önerdiği ahlâk kurallarını, Tanrı adına değil, kendi adına savunmuştur. Tevrat'tan öğrendiğimize göre, Hazkıya (Ezéchil) peygamber, *"Peygamber aldanırsa, aldanan Tanrı'dır"* der. İslâm ve Hıristiyan tarikatlarının ermişlerinden çoğu, *"Sizinle konuşan ben değilim, benim ağzımdan konuşan Tanrı'nın ruhudur"* derler. Saint Paul, Galatalılara yazmış olduğu 'Mektup'ta, *"Gören ben değilim, bende gören İsa'dır"* der ki, bu da yukarda verdiğimiz bilgilerin başka bir itirafıdır. Malebranche'ın Tanrı'da görme kuramı, bu görüşün tersine çevrilmiş felsefesel bir anlatımıdır. Bunların farkına varmış olan Spinoza, cesaretle, *"Tanrı, vahiylerini peygamberlerin algıç* (entendement) *ve oylarına* (opinion) *uydurur"* demiştir. Bugün yapay (sunî) zorlamaları bir yana bırakırsak, mucizelerin bile, gösterildikleri dönemlerde yaşayan insanların hayal güçlerine hitap eden ve türlü söylentilerle şekil ve nitelikleri değiştirile değiştirile efsane haline getirilmiş olan bazı olaylar olduğu inkâr edilemez. İnsan zekâsı, bilimlerin mucizelerini yaratma seviyesine yükseldikçe, mistik mucizeler iflâs etmektedirler. Evrenin genel oluşumu ile insan zekâsının oluşumu, paralel bir çizgi üzerinde ilerliyor gibidir.

Esasen peygamberli peygambersiz tüm dinler, ancak bireysel ve sosyal hayatı düzenlemek isteyen ve bunlara kendini kabul ettirmek için görünmeyen kuvvetlerin baskısına başvuran, bu nedenle de kolektif olmaktan kurtulamamış bir örgüt taslağının düşünce, inanç ve planlarıdır. Fakat herhangi bir din, bir kez halk arasına yayıldıktan sonra, kendi mistik sınırlarını aşar, tüm layik kurumları da emri altına almaya başlar. Onun tüm uğraşmalarına karşın, tek başaramadığı konu, bilimlerin açıklamayı başarabildikleri gerçeklerdir. Pozitif bilimin ne olduğu bilinmeyen bir dönem ve toplumda, dinden bu ödevi de beklemek, onu yıkmaya hazırlık yapmak demektir. Kutsal metinlerde serpintile-

rini gördüğümüz bazı bilimsel görünen bilgiler, o dinlerin parladığı dönemlerde, halk arasında pek yaygın olmasalar bile, az çok düşünen insanların gördükleri, işittikleri gerçeklerin nebülözleridir. Mistik sezgileriyse, bu türlü bilgileri ispat etmek iddiasında olmaktan çok, dinsel amaçları kuvvetlendirmeye aracı yapmaktan ileri gidemez. Örneğin, suyun doğa üzerindeki önemli rolünü, felsefe kadrosu içinde insanlar Thalès'ten (M.Ö. 625-545) beri biliyorlardı. Tarımla uğraşan kavimlerle, suyu pek az olan çöller halkıysa, bu maddenin yaşam için, ekinler için ne denli zorunlu olduğunu, kendi deneyleriyle de pekâlâ anlamışlardır. Hz. Muhammed'in suya vermiş olduğu önemde, yaşadığı çevrenin büyük etkisi olduğu inkâr edilemez. Gecenin, gündüzün birbiri ardından gelişi, yıldızların dayanaksız duruşları, hareketleri... vb. gibi konular, aklını ve duygularını dikkatle işletebilen hiçbir normal insanın gözlerinden kaçmaz. Üç dört yaşındaki çocuklar bile, çevrelerinde gördükleri her şeyin nedenleriyle ne olduklarını öğrenmek için sürekli olarak soruştururlar. Dinlere, bilimsel gerçekleri bilmek gibi bir sıfat ve ödev eklemek, peygamberlerin yüksek fizik, matematik, astronomi ya da doğabilimlerini gerçekten bilen birer bilgin olduklarını farz etmek olur. Bilimsel gerçekleri, Tanrı'nın kendilerine vahyetmekte olduğunu kabul etmekse, onların büyüklüğünü olduğu kadar da Tanrı'nın sonsuz bilgelik ve bilginlik sıfatını zedeler. Zira, kutsal kitaplardaki bilimi ilgileyen haberler, çok ilkel, karışık, hatta bunların önemli bir kısmı yanlıştır. Nitekim peygamberlerin hayat öyküleri de, kendilerinin birçok şeyleri bilmediklerini, çoğu zaman da yanıldıklarını göstermektedir. Hz. Muhammed, bilmediği konular hakkında asla fikir beyan etmemiş, muhaliflerinin ciddî karşılıklar bekleyen sorularına bile, ayetler aracılığıyla vermiş olduğu karşılıklar, kandırıcı olmaktan çok, düşündürücü olmaktan ileri gitmemiştir. Zira, onun görevi, bilmediğini biliyor görünerek safsata yapmak değil, ahlâksal, hukuksal kurallarla bunların dayanağı olan iman konularını öğretmektir. Peygamberler, genel olarak içinde yaşadıkları toplumun kültürel düzeyini aşan, fakat kendilerinden önce gelmiş ya da çağdaşları olan öteki ileri toplumların bilgileri dışına pek de çıkamayan yetkin ve mustarip kişilerdir. Bunun içindir ki Hz. Muhammed, yüce davasını mucizelerden çok dünya aracıları ve pozitif girişimlerle gerçekleştirmeye çalışmakta emsalsiz başarılar göstermiş olan seçkin ve ermiş bir yüce liderdir.

Özet olarak diyebiliriz ki, bilimsel gerçekleri, ayetlerle ispat etmeye uğraşmak, bunları yorum ve çevirti yoluyla açıklamaya özenmek, dini, kutsal amaçları dışına çıkarmak için zorlamak demektir. Bir ayet, bilimsel bir gerçeği ispat etmeye ve açıklamaya çalışıyorsa, o artık ayet değil, bilimdir; eğer bilim, bir ayetin gerçekliğini kendi yöntemleriyle ispat etme gayretine düşmüşse, o artık bilim değil, dindir. Bu itibarla bunları, kendi özel alanlarında ve kendi niteliklerine uygun yöntem, anlayış ve kurallar içinde, ödevlerini yapmaya terk etmekte, her ikisi için de yarar vardır. Aksi halde, hem birbirlerine zarar verirler, hem de iman edenleri kuşkuya sürüklerler. Kutsal kitaplar ve özellikle Kur'an, ancak bir ibret dersi vermek, dikkati çekmek, uyarmak, Tanrısal gücün büyüklüğünü anlatmak için, doğanın olay ve varlıklarından örnekler ve tarihten misaller verir; fakat bunların bilimiyle uğraşmaz. Hatta bu örneklerin gerçeklik derecelerini araştırmaksızın, halkın anılarında kalan şekilleriyle oldukları

gibi kabul eder. Yalnız tefsirciler ve Tanrıbilimciler, bunların bilime de uygunluğunu ve daha ileri giderek bu örneklerin bilime de ışık tuttuklarını, ilerde bulunacak tüm bilimsel gerçeklerin, keşif ve icatların da kutsal kitapta var olduklarını ileri sürecek denli gülünç iddialara kalkışır ve âdeta sapıtırlar. Mısırlı Abbas Mahmud-el-Ekkad, 'El-Felsefet-ül-Kur'aniye' (Kahire, 1947) adlı eserinde, tüm bilimlerle tekniğin Kur'anda içkin olarak var olduğu iddiasının, kutsal kitabımız aleyhine bir iftira olduğunu savunur; bilimin kurduğu kuramlarla buluşlarının değişken, dinsel dogmaların ise değişmez bir niteliğe sahip olduklarını ileri sürer ki, bu görüşte, bilimle din arasındaki esaslı ayrımlardan biri gizlidir. Bir ayetin görünen anlamı altındaki gizli anlamı araştırmak, Tanrısal bilginliğin kapsadığı tüm bilinmezleri, ayetlere sığdırmak ve bunların rollerini birer bilim konusuymuşlar gibi açıklamaya çalışmak veya bilimsel gerçekleri bir de din aracılığıyla pekiştirmeye özenmek, dinin kendisini yine kendi silahlarıyla yıkmaya mahkûm etmek olur. Dinlerin bildirileri içinde bilimlere aykırı görüşler bulunabileceği gibi, bilimlerle açıklanabilmelerine olanak olmayan ve sırf iman konusu olarak körü körüne inanılması gereken, fakat zihinleri kolayca kandıramayan iddialar da bulunur. Bu konu hakkında kendi dinimizden bazı örnekler verelim:

"Biz, Beni İsrail'e kitapta şunu mukadder kıldık: Siz yeryüzünde iki kez fesat yapacaksınız ve büyük bir yükselişle yükseleceksiniz" (İsra, 4) ayeti, Yahudilerin geçmişinden söz ettiği için bu kavmin tarihine uygundur. Fakat bundan Beni İsrail'in geleceğine dair hüküm çıkarmak bizi aldatabilir. Hz. Lut'un yapmış olduğu bir ihtarda: *"... Sizden önce âlemlerden hiçbirinde bu fena hareket yapılmadı!"* (Ankebut, 28) denilmektedir. Oysaki, fuhuş ve cinsel sapıklık, bugün bile bazı kavimlerde bir hastalık ya da ahlâksızlık değil, dinsel ve ahlâksal bir görevdir ve bu kavimler, yeni türemiş de değillerdir. Kur'andan, Nuh peygamberin bin yıl yaşadığını, bunun 950 yılını kavminin arasında geçirdiğini öğreniyoruz (Bu haber, az farkla Tevrat'ta da vardır). Böyle bir peygamber gerçekten yaşamış mıdır? Burada sözü edilen yılların süresi, Peygamberimizin zamanındaki yıl anlayış ve süresine uygun mudur? Tufan denilen olay, tüm dünyayı mı kapladı; yoksa, Sümerlerin de bu olaydan söz ettiklerine göre, yalnız Mezopotamya'da mı gerçeklendi? Tefsirciler ve din adamları, bu konuyu da kendi yöntemleriyle açıklamaya çalışırlar ve türlü çelişmelere düşerler. Nuh'un gemisi hakkındaki bildiri ise, bugün bile gerçeklendirilmesi olanaksız olan bir efsane değerini aşamaz. Bu çeşit olguları, bir mitoloji, edebî ve mistik hayal gücünün yarattığı söylentiler gibi telakki etmek zorunludur. Tefsircilerin iman gayretiyle verdikleri açıklamalar, kendilerinden beklenen ahlâksal ve dinsel amaçlardan da uzaktır. Kur'an bir vesileyle, *"Çokları zanna uyar; zan ise haktan hiçbir şeyi ifade etmez"* (Yunus, 37) demektedir. Bu ilkeye dayanarak kutsal kitaplarda ileri sürülen tarihsel olguların çoğu, zan sınırlarını aşmadıkları için, tamamıyle gerçek sayılamazlar. Yani, din, zandan nefret ettiği halde, kendi dogmalarıyle zanna hizmet eder gibi görünmektedir. Her dinde görülen mezhepler ve hatta tarikatlar, bu zanların ürünüdürler. Din dogmaları Tanrısal bir değer taşıdıkları için, bunlardan kuşkulanmak imana aykırıdır. *"Dediler ki, o hayat yalnız bizim dünya hayatımızdan ibarettir; ölürüz, yaşarız ve*

bizi ancak dehr helâk eder; oysaki buna dair bir bilimleri yoktur, onlar sadece zannederler" (Casiye, 24) ve diğer bir ayette de, *"Fakat, ahret hakkındaki bilimleri tevali etmekte ama, onlar kuşku içindedirler"* (Neml, 66) deniliyor. Bu ayetler bize ahret ve dolayısıyla ölümden sonra dirilme konusundaki kuşkulara işaret etmekte ve kandırıcı bir kanıt olarak şunlara benzer karşılıklar verilmektedir: Bu kuşku içinde olanlara ahrette, *"Siz, kıyamet nedir bilmiyoruz, onu bir zan telakki ediyoruz, onu kesinlikle bilmiyoruz derdiniz"* (Casiye, 32) denilecek ve orada zanlarının cezasını çekeceklerdir; ya da, *"Gökleri ve yeri yaratan ve bunları yaratmaktan yorgunluk duymayan Tanrı'nın, ölüleri diriltmeye gücü yeteceğini bilmiyorlar mı?"* (Ahkaf, 33). Tüm kuşkuları, Tanrı'nın tümel gücü ilkesiyle yok etmeye çalışan bu türlü karşılıklar, ya bir ilke müsaderesi (petition de principe) ya da birer kısır döngü (cercle vicieux) içindedirler. İnsanı zan ve kuşkuya döndürenler, haklarında kesin bir bilgi elde edilemeyen bilinemez konulardır. Kutsal kitaplardaysa, birçok bilinemezler, mutlak gerçekliklermiş gibi, dogmatik olarak beyan edilmiş ve insanların bunlara itiraz etmeden inanmaları emrolunmuştur. Eğer bu türlü konular, aklın zorunlu olarak kabul edebileceği bir kesinlikle açıklanmış olsaydılar, kuşku veya zanna asla düşülmüş olamazdı. Kur'anda Hz. Muhammed'e, *"Sana ruhtan soruyorlar; de ki, ruh, Rabbimin emrindedir ve size bilimden az bir şey verilmiştir"* (İsra, 83) emri verilmektedir. Her nedense Yüce Tanrı, bu konuda sevgili elçisini ve onun aracılığıyla kullarını aydınlatmak istememiştir; ve Peygamberimiz, bu ne olduğunu kesin olarak bilmediği konu hakkında bulanık, yalan yanlış bir şeyler söylemeye tenezzül etmemiştir. Kuşkusuz ki, bugün de ruh konusu tamamıyla açıklanmış değildir; fakat bilimden ve insan zekâsından, bu konuyu aydınlatma işinde umutsuzluğa süşürecek hiçbir kanıt yoktur; belki bir gün bu konu da vaktiyle bilinemez sanılmış olan diğer bazı konular gibi aydınlanacaktır. O zaman elbette bu ayetin de kutsal değeri üzerinde kuşkuya düşenler olacaktır. Bu itibarla ayetlerin yorumlanmasında, onların bildirildikleri zamandaki insan seviyesiyle genel bilgilerin derecesini dikkate alarak, tüm bir geleceği de içine alan aşırı iddialardan çekinmek gerektir. Din adamlarının gerçekten bilgin ve yetkin olmayanları, bu türlü düşünceleri bile imana aykırı bulur ve insan aklının kavrayamadığı için, aydınlanma amacıyla kendilerine sorulacak konulara, çoğu zaman şu ikilemle (dilem) karşılık verirler: «Sen ya Müslümansın, ya değilsin; Müslümansan Tanrı kelâmı olan Kur'ana inanmakla yükümlüsün; bu itibarla onun bildirileri karşısında kuşku ve zanna kapılmak küfürdür. Müslüman değilsen, kâfirsin ve senin kuşkularınla zanlarının Tanrısal gerçek karşısında hiçbir değeri yoktur. Bu itibarla her iki halde de cehennemliksin!». Böyle bir mantıkla hiçbir zihin ve vicdan kandırılamaz. Zira, yukardaki ayette olduğu gibi, ahrete inanmayanları zan içinde gören kutsal metin, bu konu hakkındaki zanları kandıracak denli kesin bir bilgi vermemektedir. Buna ve bu türlü bildirilere bir iman konusu olarak körü körüne inanmaktan başka çıkar yol yoktur. Üstelik zannın pek çok gerçekleri bulmaya hizmet ettiği ve edeceği de önemli bir gerçektir. Kabul etmek zorunda olduğumuz bu gerçek bile, yukarda Yunus suresinden naklettiğimiz ayete aykırıdır. Bunun içindir ki, bir ayetin bildirilmesine neden olan olayla o ayetin anlattığı düşünce arasında bir ilişki ara-

mak ve konuyu zamanının gerçeklerine göre açıklamak, dinin bilim sınırlarını aşmak suretiyle tehlikeye düşmesine engel olur sanırız. Ancak bu suretle dogmaların akla ve gerçeğe uymaz gibi görünen dış yönleri silinir, gerçek anlamları meydana çıkar.

Kur'anın bildirdiği büyük gerçeklerden biri de, kıyametin ne vakit kopacağını ancak Yüce Tanrı'nın bildiğidir. Peygamberimiz bu konuda kendisine yöneltilen sorular ve itirazlara, bilim sözcüğünü bilgi anlamında kullanmış olan şu ayetlerle karşılık vermiştir: *"Saate* (yani kıyamete) *bilim, onun yanındadır"* (Lokman, 33; Fussılet, 47). Tanrı'dan başka kimsenin bilemeyeceği bazı gerçekler de şunlardır: *"Dölyataklarında ne var olduğunu O bilir; hiç bir nefis yarın ne kazanacağını bilemez; bir nefis hangi yerde öleceğini bilemez, de"* (Lokman, 33); *"O'nun bilimi olmaksızın ne meyvelerden biri tomurcuklarından çıkar, ne de bir dişi gebe kalır, ne de doğurur"* (Fussılet, 47). Bilimlerin gelişme yön ve hızına dikkat edilirse, bu bilinemezlerin de insan zekâ ve bilgisi önünde gizlerini (sır) terk etmeye başladıkları görülür. Yani, doğanın yasalarını birer birer keşfetmekte olan bilimin, bugün için ihtimal, tesadüf, mucize, harika, giz... vb. sözcükleriyle ifade ettiğimiz bazı bilinemezleri, bir gün Tanrı'nın biliminden insanın bilimine aktaracağı anlaşılmaktadır. Yapay olarak yağmur yağdırmak, Tanrı'nın yaratmadığı cins ve türden çeşitli meyveler ve melez hayvanlarla bitkiler vücuda getirmek, bunların hangi koşullar altında oluşup geliştiğini bilmek, bugünün klasik bilgileri arasına girmiştir. Bugün artık insanın neleri öğrenmeye, keşif ve icat etmeye gücü yettiğini ve yeteceğini görmemek pek bilgisizce bir inat olur. Bir televizyon, bir telefoto, bir radyo, hekimlikte ve öteki bilimlerde görülen türlü ilerlemeler ve yeni buluşlar, mevsim, iklim, zaman ve uzaklık gibi koşulları aşarak, insanlığın pek ilkel dönemlerinden beri mucize saydığı söylentileri gölgede bırakan icatlar birer bilim ve zekâ mucizesi olarak çağımız uygarlığını yaratmakta, gelecek çağların uygarlıklarına da temel olmaktadır. İnsanın bu sonsuz gücü Tanrısal irade ve isteğe de uygundur. Bir kutsal dogma olarak inanmak zorunda olduğumuz Hz. Âdem'in topraktan yaradılışı ve ona Yüce Tanrı'nın kendi ruhundan üfürmüş olması, insanda, Tanrı gücünden ve bilgisinden bir şeylerin bulunması demektir. Yani insan, Ulu Yaradan'ın kendisine bağışlamış olduğu birtakım üstün zekâ nimetlerinden yararlanmaktadır; insanın kazandığı başarılar, yine Tanrı'nın seçkin ve üstün varlığına delâlet eden büyük ve anlamlı işaretlerdendir. Nitekim Kur'anda, *"Ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım"* (Bakara, 30) buyurulmaktadır. Bu, insanı yaratacağım ve onu kendime vekil olarak yeryüzünü yönetme işiyle görevlendireceğim ve başarı sağlaması için de ona kendi sıfatlarımla güçlerimin bazılarını vereceğim demektir[1].

(1) Daha şimdiden XXI. yüzyıla kadar nelerin gelişip insan hayat ve bilgisine sunulacağının tahminlerini anlamak için, *Herman Kahn ve Anthony J. Wiener*'in *l'An 2000* (Paris, 1968) adlı eseri okunmalıdır (Bu eseri üç bilgin İngilizceden çevirmiştir). Beş bilinmeyenden biri olan doğum ve cinsi belirtme konusunda, *J. Bishop* ve *D. M. Davis*'in *New Horizons in Medicine* (New York, 1966) adlı eserine bakmalıdır. Bu konudaki harika buluş ve başarıların örnekleri, 159-169'uncu sayfalardadır. Eskiden, insan hayatını kısaltan ve mutlak surette öl-

Hz. Muhammed, kendisine karşı ileri sürülmüş olan bazı saçma düşünceleri reddederken, *"Sözlerinizde sakdıksanız, kanıtlarını getiriniz!"* ayetiyle karşılık verir ve şu hadisle de büyük bir yöntem gerçeğini savunmuş olur: *"Hak nerdeyse, sen de onunla birlikte orada bulun, ondan ayrılma ve seni kuşkulandıran şeylerin gerçekliğini aklınla kavra; çünkü Yüce Tanrı'nın, senin aleyhine olan belgesi* (hüccet) *sendedir, kendindedir; O'nun feyzleri ve bereketleri de senin yanındadır"*. Aklı, «Tanrı'nın belgesi» diye tanımlamış olan Peygamberimiz, kendisine sorulan problemlere, Tanrı'nın bu belgesiyle, yani akıl ve deneye dayanan kanıtlarla ispat edilecek bir bilgiye sahip olmadığı ya da sorunun niteliği bakımından karşılık verilemeyecek bir hal ve durum karşısında bulunduğu zaman, konuyu daima *Tanrı'nın bilimi*'ne havale etmeyi âdet edinmiştir. Tanrısal yardımın böyle durumlarda niçin kendisinden esirgenmiş olduğu sorusu akla gelebilir: *"Ben ilk gelen peygamberlerden değilim; bana ve size Tanrı'nın ne yapacağını bilmem; ben, yalnız bana vahyolunana uyarım; açık sözlü bir sakındırıcıdan başka bir şey değilim, de"* (Ahkâf, 9; Mülk, 26) ve Hud peygamberin kavmine söylediği bildirilen, *"O bilim ancak Tanrı yanındadır; ben size benimle gönderilmiş olanı bildiriyorum; lâkin ben, sizin bilgisizlik ettiğinizi görüyorum"* (Ahkâf, 23) gibi karşılıklar, hasımları kandırmaktan uzaktır. Hz. Musa'ya Firavun, *"İlkçağların hali nedir?"* diye soruyor. Bu peygambere verdirilmiş olan karşılık, peygamberlerin genel olarak âdet edindikleri bulanık bir cümleden ibarettir: *"Onun bilimi, Rabbimin yanındaki bir kitaptadır; Rabbim şaşmaz ve unutmaz"* (Taha, 52). Bir başka vesileyle yine kıyamet hakkındaki soruya, yine aynı bulanık karşılık veriliyor: *"Ne zaman demir atacaktır diye saatten soruyorlar; onun bilimi yalnız Rabbimin yanındadır, de"* (Âraf, 187). Yani, bilgi bakımından ana ilke, «insanın bilemeyeceği şeyleri Tanrı bilir»den ibarettir. Anlaşılıyor ki, kıyamet, ölümden sonra dirilme, ahret mükâfat ve cezaları gibi dinlerin dayanağını teşkil eden ana yaptırımların gerçekliğini ispat için insel mantığın pozitif kanıtları yetmeyince, bunları Tanrı'nın bilimine havale etme emrini almış olan bir peygamberin, kutsal kitaplarda layik bilgilere dair herhangi bir bilgi veremeyeceğini kabul etmek zorundayız. Şu ayetten de taklitten kaçınıp akla değer vermek gerektiğini açıkça anlıyoruz: *"Çeşitli sözler işitip de onların en güzeline uyan kullarıma, Tanrı'nın kendilerine hidayet vereceğini müjdele; işte akıl ve izan sahibi olanlar bunlardır"*. Burada bildirilen sözün güzelinden maksat, doğru sözdür sanırız; doğruyu da en kesin olarak bildiren bilim olduğuna göre, Tanrı'nın kendilerine hidayet verdiği, yani doğruyu öğretip buldurduğu insanlar, herhalde bilginlerdir. Daha açıkça akıl ve imanın yetmediği yerde bilime başvurmak emrediliyor demektir. Nitekim, *"Bile bile hakkı batılla karıştırmayınız ve hakkı saklamayınız"* (Bakara, 42) emrinde de hak kavramı, yalnız hukuksal anlamda değil, aynı zamanda bilimsel anlamda gerçek demektir. Peygamberimiz ömrü boyunca gerçek için savaşmış; bir bilgin olmadığı halde, bir bilginde bulunması gereken nitelikleri savunmuş ve

---

dürücü olan hastalıkların, bugün nasıl önüne geçildiğini, tedavi edildiğini ve diğer hekimliği ilgileyen büyük keşif ve icatlar için günlük gazetelerde bile gereken bilgiler bulmak olağandır; ve bunlar, artık şaşırtıcı gerçekler olmaktan da çıkmıştır.

kendisi de bir bilgin gibi doğru bildiği her düşünceyi kabul etmiş, yanlış olanlarından kaçınmış ve kaçınılmasını emretmiştir. Bunun içindir ki o, kendi bildikleri dışında kalan pozitif bilimlerin sınırını aşmaya çalışmamıştır; fakat tefsirciler, dini, imanı daha da kuvvetlendirir umuduyla bu sınırları da aşarak, olmuş ve olacak her olay, varlık ve bilinmedik konuların Kur'anda var olduğunu ısrarla savunmuşlardır. Örneğin, şu ayeti yorumlayanlardan bazıları, Tanrı'nın bitkilerden madenkömürü yapmış olduğunu Peygambere bildirdiği sonucunu çıkarırlar: *"Otları çıkaran, sonra da onu esmer esmer bir yer yatağına çeviren Rabbindir"*. Renklerin çağrışımına da baş vurulsa, akla pek zor gelebilecek olan bu sonuç, gerçek bile olsaydı, neden ağaçları birbirine sürterek veya çakmak taşlarıyla ateş yakılan bir dönemde, bu kömürün açıkça gösterilemediği, Yüce Tanrı'nın, yüzyıllardan sonra da olsa Müslüman bile olmayan insanların daha sonçağlarda yararlanabildikleri bu nimet ve serveti, sevgili elçisinden ve onun mutlu ümmetinden esirgediği anlaşılmaz bir bilgeliktir. *"O, odur ki, yılların sayısını ve hesabını bilesiniz diye, güneşi bir ışın, ayı bir nur ve buna durak durak miktarlar belirledi"*. (Yunus, 63) ayetinden de bazıları, ayın güneşten ışık aldığını ilk kez Tanrı'nın Peygamberimize öğretmiş olduğunu savunurlar. Bilim tarihi, bu olayın daha çok eski çağlarda bilindiğini göstermektedir. *"Biz geceyi ve gündüzü iki ayet yaptık, sonra gece ayetini mahvederek gündüz ayetini gösterici kıldık ki, Rabbinizden lütuf dileyesiniz ve yılların sayısıyla hesabını bilesiniz"* (İsra, 12) gibi ayetleri, bilimsel bilgilerle vahyi uzlaştırmak isteyenler, içinde insan bulunmayan yıldızlarda da gece ve gündüzün bulunduğunu bilmiş olsalardı, erekçi (finaliste) yorumlamalarla ayeti, gerçek anlamından uzaklaştırmaz, dini, bilim sınırlarını aşmaya zorlamazlardı. İnsanların geceyle gündüzden yıllar ve günler hakkında bir fikir edinmeleri oldukça geç olmasına karşın, bunun milattan çok önce az çok bilindiği de tarihsel bir gerçektir. Hatta bu konu, Thalès'ten ve belki de çok önce eski Sümerler ve Mısırlılardan beri —ay ve güneşin tutulmaları hakkındaki bilgileri dolayısıyla— yeryüzünün ve ayın hareketleri bakımından güneşle olan ilişkileri, yalnız bir sezgiyle değil, matematik hesaplara dayanarak gerçeğe oldukça uygun bir şekilde açıklanmış bulunuyordu[1]. Tanrı'nın dünyayı iki günde, yedi gök âlemini de iki günde ve dünyanın üzerindeki her şeyi de iki günde olmak üzere âlemi altı günde yaratmış olduğunu bildiren ayetleri, bilimsel bilgilerle uzlaştırmaya çalışmak, dinin amaçlarına da aykırı ve boş bir özentidir. Tevrat'ta da az farkla sözü geçen bu çeşit bilgileri, gerçek diye sunmak için, Tanrı'nın bir günü bizim bir yılımıza ya da elli bin yılımıza eşdeğer (muadil) olduğu hakkındaki kutsal bildiriler de, olumlu bilimlerle kolayca uzlaştırılamaz. *"O, birbirine uygulanmış yedi gök yaratmış; O rahmanın yarattığında hiçbir düzensizlik görmezsin; gözünü çevir, O'nda bir çatlak görebilir misin?"* (Mülk, 3) ayetindeki yedi gök konusunda da tefsirciler anlaşmış değildirler. Zira onlar, ayetleri kozmografya ve astronomiyle gökyüzünü ilgileyen bilimlere dek uzatmak isterler. Evvela yedi gök terimi, Müslümanlığın çıkışından çok eskidir. Bu, güneş sistemine göre yedi bilinen gezege-

(1) *Ovidius, Métamorphoses* adlı eserinin son bölümünde, *Pythagoras*'ın, yeryüzümüzün, hem kendi, hem de güneş etrafında dönmekte olduğunu öğrettiğini anlatır.

nin birleşik merkezli yedi küre gibi birbiri dışında, ayrı semalar halinde oluşmuş bulunduğunu zanneden eski astronomi bilgisinin kutsal kitaplara geçen bir anısıdır, denebilir. Bunun bugünkü bilgilerimizle hiçbir ilişkisi olmayacağı gibi, onun ilk bilgini de Peygamberimiz değildir. İnsanlar için daha pek çok pratik yararı olan ve ancak birkaç yüzyıldan beri insanların öğrenmeyi ve bulmayı başarabildikleri gerçekler dururken yedi gök hakkındaki gerçekle hiçbir ilgisi bulunmayan bir bildirinin güttüğü amaç, bilimsel olmaktan çok, pratik ve dinseldir. *"Ayların sayısı, Tanrı yanında, gökleri yarattığı günkü Tanrı yazısında on iki aydır"* (Tövbe, 36) ayeti de ancak dünyamız için, Müslümanlıktan önce de bilinen bir gerçektir. Oysaki bugün yeryüzümüzden daha büyük ya da daha küçük gezegenlerde —bunların güneşe olan yakınlık ve uzaklığı da düşünülmek şartıyla— yılların süresi daha az ya da daha çok olabileceği bilinmektedir. *"Kara ve denizde yolu doğrultmanız için size yıldızları sebep kılmış olan O'dur"* ayetindeki gerçeklik, pusulanın bulunmamış olduğu bir çağın gerçeklerine uygundur ve evrenin sonsuzluğu içinde bir atom bile olmayan yeryüzümüz üzerindeki insanların, yollarını bulmak için, Tanrı'nın yıldızları yaratmış olması, insanı pek kibirlendirecek, olumlu bilimlerle de bağdaşma olanağı bulunmayan erekçi bir iltifattır. *"Kuşkusuz ki, biz gökte burçlar yarattık, göğü seyredenlere süsledik ve onu kovulmuş olan tüm şeytanlardan koruduk; çalıp çarpmak türünden bir haber almaya özenenlere de, açık göktaşları yetişir"* (Saffat, 6-10; Mülk, 5) ayetini, insanoğlunun ve dolayısıyla insanın kötü tutkularının simgesi olan şeytanın da bilgiye, gerçeğe ve büyük adamlara düşman olan bilgisizlik veya iradeyi gevşeten çirkin tutkular anlamına kabul ederek yorumlarsak, bu ayette ahlâksal ve ülküsel bir değer bulabiliriz. *"Bir de demiri indirdik; onda hem çetin bir sertlik, hem de insanlar için birçok çıkarlar var"* (Hadid, 5) ayetini yorumlayanlarla bundan yararlanmak isteyen bazı din adamları, demirin bu indirilme ve yeryüzüne yerleştirilmesinden bilimsel sonuçlar çıkarmaya özenirler; demirin hangi doğal koşullarla, yeryüzünün hangi bölgelerinde bulunabileceği, bugün madenler kimyasının klasik konuları arasındadır. Belki de içinde hiçbir insan ve canlı bulunmayan öteki yıldızlarda da bu türden ya da başka türden çeşitli madenler vardır ve insanlar, bir gün o yıldızlara da gidebilirlerse, —ki, er geç gideceklerdir— oralardaki doğal servetlerden de yararlanacaklardır. *"Gök boşluğunda tutsak* (müsahhar) *oldukları halde, onları* (yani, yıldızları) *Tanrı'dan başka tutanın olmadığını bilmiyorlar mı?"* (Nahl, 78-79) ayetinin indirildiği dönemde, insanlar, çekim kanununu bilmiyorlardı. Kutsal kitap, bu olaya dikkati çekmekle, insanlara yüce varlığın sonsuz gücü hakkında bir fikir vermek istemiştir; yoksa, bu olayın fiziksel nedenlerini açıklamak istememiştir.

Fussilet (53) ve Al-Rahman (33) surelerinin işaret ettiğimiz ayetlerinde hidrojen bombasıyla gezegenler arasındaki uyduların gizleri bulunduğunu ileri sürecek kadar, bilimsel gerçeklerden habersiz olan şeriatçılar 1400 yıl önce, bu gizlerin adı ve kavramlarının bile hiçbir bilginin bellek ve tasarımlarında var olmadığına ve peygamberlerin bu çeşit bilgi ve araştırmalarla görevlendirilmediklerine inanamazlar. Bir peygamberin bu gibi bilimsel konuları bilmemesi, onun değerini asla küçültmez. Zira, onların ana görevlerinin bu çeşit gizleri açıklamak olmadığını bilirler.

Hz. İsa'nın babasız doğuşu ve göğe çekilmiş olması, Hz. Âdem'in kaburgasından Havva anamızın yaratılması gibi Tevrat'ta da bildirilen olaylar, bilimlerle uzlaştırılamazlar. Bu bakımdan, şu ayet de dikkate değer: *"Tanrı, sizin kulaklarınızı ve gözlerinizi alıverir ve yüreklerinizi mühürleyiverirse, onu size getirip verecek olan Tanrı'dan başka bir Tanrı mıdır? de"*. Daha başlangıçta bulunuyorsak da bugün, ölünün gözünü diri körlere yamayan, tek böbrekle veya başkasının böbreğiyle yaşatan, çelik ciğerle ömrü sürdürebilen ve hasta yüreği çıkarıp yerine bir başkasının yüreğini takabilen bir çağda, bu ayetin görünen anlamındaki gerçekliğin bilimle uzlaşması güçtür. İnsanlığın bu türlü konulardaki başarıları gittikçe artmaktadır. O denli ki, neredeyse, dölyatağı dışında insan yetiştirmek, dölün erkek ya da dişi olmasını sağlamak, hatta dölün karakter ve yetenekleri üzerinde etki yapmak gibi çok önemli sonuçlara ulaşmak üzereyiz. *"Doğrusu insanlar için konulmuş olan ilk tapınak, Mekke'deki o çok mübarek ve tüm âlemlere hidayet olan ev* (beyt) *dir"*. (Âli İmran, 98) ayeti, her ne kadar kitaplı dinlerin ilk tapınağı Beytullah'tı demekse de, insanlara türlü dönemlerde doğru yolu göstermeye hizmet etmiş olan tapınaklar vardı: Bütün sitelerdeki panteonlar, birer beytullah oldukları gibi, Kudüs'teki Süleyman Tapınağı, kitaplı dinlerin yayılma alanından daha çok geniş bölgelerdeki Buda ve Konfüçyus dinlerinin tapınakları da bu türdendirler. Saba Melikesi Belkıs'ın taç ve tahtıyla bir anda Hz. Süleyman'ın huzuruna getirilişi (Neml, 41), bir mucize olarak bile açıklanması güç bir olaydır. Bütün bunlarda bilimsel gerçekler aramaktan çok dinsel ve edebî zevkin ve ulusal gururun simgesel ve abartılmış betimlemelerini görmeye çalışmak, kutsal bildirilere saygı bakımından daha yararlıdır; yoksa kutsal kitapta uçaklardan, füzelerden de söz edildiği gibi bir iddia gülünçtür. Bir örnek daha verelim: Tarih bakımından, üzerinde tefsircilerin de ittifak edemedikleri Âd ve İrem Zat-el-İmad hakkındaki bildiri, *"Ki o, beldeler içinde misli yaratılmamıştır"* cümlesiyle nitelenmiştir; bu ifade belki de öteki kentlerle mukayese edilerek övmek için kullanılmıştır. Fakat, Kur'anda eski Roma, Atina, Sard... gibi ilkçağların bugün bile kalıntıları hayret ve takdirle seyredilen büyük uygarlık merkezlerinden söz edilmemiştir. Kutsal kitapta sözü geçen beldenin bunlardan daha üstün ve emsalsiz bir değeri mi vardı, bilmiyoruz. Fakat bu şekildeki bildirilerin hiçbirinde Kur'anın gütmüş olduğu amaç, herhangi bir bilimsel gerçeği bulmak ya da insanlara bilmedikleri bir gerçeği, bilim yoluyla da ispat etsinler diye açıklamak değildir. *"De ki, suyunuz yere batıp gitse, size akar veya görünür suyu kim getirebilir?"* (Mülk, 30) ayeti, ancak o çağlardaki insanlar için derin bir anlam taşır ve bu ayet de bugünün ve yarının bilimsel ve teknik gelişmeleriyle, insanların barajlar, kanallar yaparak, artezyen kuyuları açarak susuz yerleri diledikleri gibi sulayabileceklerini, gerekirse deniz suyunu bile tatlandırıp içebileceklerini, hatta kimyasal öğeleri birleştirerek su imal edebileceklerini asla hesaba katmış değildir ve zaten o dönemlerde ne bunlar düşünülebilir, ne de düşünülmesine ihtiyaç duyulabilirdi.

Peygamberimizin sağlığı koruma bakımından yaptığı öneriler arasında, göğüs darlığına neden olur kaygısıyla tozlardan sakınmayı salık vermesi, her hastalığın mideden geldiğine dair beyanları, kendisinin ne bir hekim, ne de bir

hekimlik bilgini olduğuna delâlet eder. Nitekim, yıldızlarda da yeryüzümüzde olduğu gibi, insanların ve canlıların bulunduğuna dair olan vahiylerden de kendisinin bir kozmos bilgini olduğu sonucuna varılamaz. *"Gözlerini seven ikindiden sonra yazı yazmasın"* önerisinde bulunan Hz. Muhammed, o dönemin aydınlanma koşullarını dikkate alarak böyle bir öneride bulunmuştur. Bu öneri, çağımız için hiç bir değer taşımaz; bu yüzden de onu küçültmemiz gerekmez; fakat böyle masum bir öneride bulunmuş olması, kendisine bir biyoloji veya fizyoloji bilgini sıfatını vermemizi de gerektirmez. Kadınların kirlenme zamanlarında, kendileriyle cinsel ilişkide bulunulmaması emredilen ayet (Nisa, 223), bu işin kadın sağlığı ve cinsel zevk bakımından zorunlu olduğunu ifade eder; bundan bilimsel gerçekler çıkarmaya çalışmak fazla gayretkeşlik olur. Bütün bu türlü bilgi ve bildirilerin esası, görgül ve kişisel deneylerdir. Düşünmeyi bilen ve insana, düşüncesinin değeri oranında değer veren yüce Peygamberimizin bütün hayatı, düşünmekle ve aklını işletmekle geçmiştir. O, Yüce Yaradan'a ulaşmak için eşyada, olaylarda ve tüm doğada saklı olan Tanrısal gizleri görmek, evrensel mantıkı kavramak gerektiğini anlamış, ulusunun ve dolayısıyla insanlığın mutlu olması için bilinmesi gereken ve yaşadığı dönemin ilkelerini taşıyan gerçekleri öğretmiş, fakat bilginlik iddiasında bulunmamıştır. Esasen, *"Geçmiş peygamberlerin başlıcaları, toplumun var olmasına yarayan nedenler hakkında —sosyolojinin öngörüleri* (previsions) *için bile— gereken bilgelerden yoksun oldukları gibi, toplumları birbirine bağlayan ve değişmeye pek elverişli öğelerden ibaret olan çeşitli karışımlar* (terkip) *hakkında da bilgileri yoktur. Aynı zamanda onlar, pek önemli olan yöntem duyusuna da sahip değildirler. Sosyal sistemin ne olduğunu bilmedikleri gibi, kendilerinin de bir sistemleri yoktur"* (Herman Kahn ve Anthony J. Wiener, 'L'An 2000', Paris, 1968, s. 31).

Bunun içindir ki, hemen hepsi belirlenmiş bazı ahlâksal düşüncelere saplanmış olarak, zamanında yaşayan ve muhalif oldukları başka dinlere karşı, her gün biraz daha şekillenen bu düşünceleri telkine çalışmışlardır. Kur'anda gördüğümüz ve hemen aynı üslupla aynı temaları, bazı ayetlerde küçük değişikliklerle işleyen deyim tarzları, fazlasıyla birbirine benzemektedir ki, hepsi eski inançlara karşı ileri sürülen düşünce ve iman savaşının psikolojik şiddetine delâlet ederler ve yirmi üç yıllık bir duygu, düşünce ve inanç evriminin panoramasını ve bunlar sayesinde gerçeklenen bir tinsel devrimin gerçeklendiğini gösterirler. Tüm bu çekişmeler, olumlu ve layik bilimler için değil, her şeyden önce toplumun ahlâksal ve siyasal düzeni için yararlı olmuştur. Bugün insanlığın bilgi bakımından ulaşmış olduğu derece, nicelik, nitelik ve karmaşıklık bakımından, hiçbir ermiş ya da peygamberin ulaşamayacağı bir yüksekliktedir. Bunların insanlara sağlamakta olduğu yarar ise, hiçbir dinin başaramayacağı kadar sonsuzdur. Zira, dinsel gerçeklere bir tek adam, geçmiş bir dönemde aracı olmuş, sonra birtakım havariler, müritler ve din adamları, bunları bozmuş ya da değiştirmişlerdir. Oysaki bilimsel buluşlar, ömürlerini kiliselerde haç çıkarmak, türbelerde mum yakmak, yarı aç, yarı tok ve pek çoğu bilgisiz kimselerin Tanrı'yı rahatsız etmekten başka bir değeri kalmayan duaları ve anlamlarını bilmeden okuyup durdukları kutsal metinlere bağlanıp kalmış olan zavallı, safdil ruhların değil, Yüce Tanrı'nın doğuştan kendilerine bağışladığı zekâ, deha, irade

ve zihin kuvvetiyle, laboratuvarlarda, enstitülerde, kitapsaraylarda göz nuru döken ve birinin bulduğunu, diğerleri yetkinleştiren büyük insanların eseridir. Bunlar, peygamberler ve din adamları gibi, kendi düşünce ve inançlarına muhalif olanları kâfirlikle suçlandırmaz ve onları dünya ve ahret cezalarına lâyık görmezler[1]. Bu gerçeklere inanmak dinsizlik değildir; tersine, en derin anlamda bir dinliliktir. Bilimlerin değerini küçük görenler ve ondan kuşkulanarak bilime düşman olanlar, farkında olmadan gerçek dinden uzaklaşan gafillerdir. Zira, nasıl ki, dinler insanın öteki dünyada da mutlu olabilmeleri için, bu dünyada birbirlerine zarar vermeyen erdemli bir ömür geçirmelerini emrediyorlarsa, bilimlerin ve tüm layik kültürün amacı da buna aykırı değildir. Aralarındaki esaslı fark ise, bilgisiz ve bağnaz din adamları, daha çok mistik hayal gücünün uydurmalarıyla zekâları körleştirdiklerini fark etmedikleri halde, bilginler, ulus, mezhep, din, ırk ve cins farkı gözetmeksizin, tüm insanları, buluşlarının nimetlerinden yararlandırır ve aydınlatırlar. Bunlar için olacaktır ki, Voltaire, bir papaza, filozofu şöyle tanımlamıştı: *"Sizin, kendinize benzeterek ahmaklaştırmak istediğiniz insanları tatlı tatlı aydınlatan adam"*.

(1) *Hz. İsa*, kendisine inanmayanları, ortaçağ papaları gibi, âdeta lânetler, aforoz eder, bunların öldürülmelerini ister ve tehdit eder (*Luca*, XIX, 27; *Meta*, XXV, 41; X, 14; XXIII, 17; *Markos*, XVI, 10). Nitekim İslâm *Amentü*'sünde de *Hz. Muhammed*'in Tanrı elçisi olduğuna iman etmeyenler kâfir sayılırlar.

III

İSLÂM DİNİNİN BİLİM ANLAYIŞI

"Hayatta en hakikî mürşit, ilimdir".
Atatürk

"Bilim, erdemliklerin en ulusudur".
Farabî

Büyük tefsircilerden Alusî[1], Muhammed Hamdi Yazır[2] ve İbn Cerir gibi bazı din bilginleri, Kur'anın tüm bilimleri kendinde toplamış olduğuna ve onda her şeyin bilimi saklı bulduğuna inanır ve inandırmak isterler; insanların ondaki simgeleri hakkıyla anlayıp kavrayamadıklarından şikâyet ederler. Hiç kuşkusuz, fizik, kimya, astronomi... gibi bilimleri ilgileyen olumlu bilimler, birtakım sayısal ve kimyasal denklem ve simgeleri anlaşılmadan, onların taşıdıkları gerçekler kavranılamaz. Fakat, Kur'anın gerçekleri böyle insel ve uylaşmalı simgeler dışında olduğuna göre, Yüce Tanrı'nın niçin o bilgileri, hiç olmazsa iman edenlere apaçık göstermediği ve bunları başka ulusların keşif ve icat etmelerine yardım ettiği düşünülebilir, sorulabilir. Oysaki, Kur'anın en büyük niteliği, *açık bir kitap* olmasıdır. Bilimdeki ispatlarla bunların sonuçlarını, kendimiz elde etmemiş, görmemiş ve öğrenmemiş olsak bile, bunları bulan, gören ve öğretenler vardır ve bu öğretilenlere inanırız. Zira, bilimlerin buldukları gerçekler, nesneldir, tümeldir; bunların pratik yararları da vardır ve bir tek adamın eseri değildirler. Onlar, insan zekâsının yüzyıllar boyunca girişmiş oldukları araştırmaların ürünüdürler. Dinlerin mistik görüm (vision) ve dogmalarıysa, bir tek kişiye nasip olmaktadır. Tanıksız ve kanıtsız olarak o bir kişinin söylediklerine inanmak gerektir. Din dogmalarını ve misterlerini anlatan da, bu tecellilere nail olduğunu iddia eden seçkin kimsenin kendisidir. Bunu nasıl tümel bir gerçek sayabiliriz? Örneğin, Hz. Muhammed, bir mezarlıkta, Yahudilerin kabirlerinde kendilerine azap çektirildiğini, bu mezarlıklardan kulağına gelmekte olan seslerden anladığını söylemiş; İbn Abbas'ın anlattığına göre, Peygamberimiz, *"Ben, Musa'yı Erzak vadisine inerken lebbeyk, lebbeyk... derken gördüm"* demiş. Bunlar ve bunlara benzeyen daha birçok mistik sanrılardan söz edilir. Buharî'nin

(1) Alusi, *Ruh Maani fi Tefsir-el-Kur'an-el-Azim* (8 cilt, Kahire, Bulak baskısı, 1892).

(2) Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini, Kur'an Dili* (9 cilt, İstanbul, 1935-1938; bu eserin 2. baskısı da yayımlanmıştır).

sözünü ettiği bu türden hadislere, kutsal bir kişinin ifadeleri olmaları dolayısıyla inanmak gerektir. Şüphesiz ki, bunlar, Müslümanlık inançlarında imanla ilgili ve zorunlu gerçeklerden değildirler. Peygamberimizin davası, bilimsel gerçekleri araştırmaktan bambaşka bir niteliktedir. O, insanları bir tek Tanrı'nın kulları olarak tinsel ve ahlâksal bir düzenin erdemine (fazilet) alıştırmak ve erdemi benimsetmek, insanların evvelâ birbirlerine zarar vermeyen varlıklar haline gelmeleri için bir ülkü birliğine iman etmeleri ve bu birlikte kaynaşıp kardeş olmaları gibi yüce bir amacı gerçeklendirmeye çalışır. Hayatının tüm tarihi, somut örnekler, tarihsel belgeler göstererek ve akıllarını işleterek etrafındakileri ve dolayısıyla tüm insanları uyandırmakla geçmiştir. Onun büyüklüğü, davasının yücelik ve asilliğinden gelmektedir, yoksa bilimlerin çözmesi ve ispat etmesi gereken bilinmedikleri çözmeye çalışan beyanlarmış gibi yorumlanıp açıklamaya çalışılan düşünceleri, isabetsiz, kusurlu ya da eksik olabilir; zira o da Kur'anda bildirildiği gibi, bizim türümüzden bir insandır.

Güvenilir kaynaklar, Peygamberimizin, *"Ya Rabbi, bize eşyanın gerçeklerini olduğu gibi göster"* diye dua ettiğini yazarlar. Felsefenin ve bilimin binlerce yıldır aradığı da bundan başka bir şey değildir. Her şeyin aslını ve mutlak gerçekliğini mistik ve pratik yollardan aramış olan yüce Peygamber, son noktada Ulu Tanrı'yı bulmuştur. Kim bilir, belki de bilimlerin ve felsefelerin gelişmeleri de en sonunda, onun bulduğu sonsuz gerçeği, yalnız kuramsal yollardan ve iman yolundan değil, bilimin yaratacağı seçkin ve üstün seviyenin, yöntemlerin yanılmaz kavrayışlarıyla da sunacaktır. İnsanların gerçekleri kavramaktaki yetenekleri eşit değildir. Kur'an, Hz. Muhammed'e, *"Gönderildiğin halktan her taifeyi, kendi hal ve şanına uygun irşat et; ümmetin havâs'ını* (seçkinlerini) *muhkem deliller ve kesin kanıtlarla* (burhan), *avamı yararlı vaizlar ve kandırıcı belgelerle hak dinine ve selâmet yoluna çağır"* (Nahl, 125) emrini vermektedir. Bu emir, ebediyete dek gerçekliğini değiştirmeyecek bir yöntem kuralıdır. *"Siz ve babalarınız açıkça sapıtmışsınız"* ve babalarının gittiği yoldan ayrılmayanlar için, *"Ya ataları bir şey anlamamış ve doğruyu bulamamışlarsa?"* (Bakara, 170) gibi ayetlerden de anlaşılacağı gibi, yeninin kabul edilmemesine, geleneğe, aklı kullanmaya engel olan göreneklere asla değer vermemiş olan İslâm dininde uygarlık ve bilim yolunun tıkanmasına neden olanlar, bu büyük dinin kendisi değil, bu dinin koruyucu ve öğreticilerinden, Peygamberin gerçek ülküsünü kavrayamamış olan yarı bilginlerdir ya da bilgisizlerdir. Oysaki Kur'an, din bilginlerinin ödevlerini açıkça bildirmiştir: *"Zahitler ve şeriat bilginleri, onları günah söz söylemekten ve haramdan men'etmemeli midir?"* (Maide, 63).

Bu açık bildiriye karşın, Müslümanlığı korumayı, tarihsel ve kutsal bir ödev sayarak bu uğurda siyasal ve sosyal tüm çıkarlarına göz yummuş olan ulusumuzun yarı bilgili ve pek çoğu bilgisiz din ve devlet adamları, yüzyıllardan beri yaşayana olduğu kadar da geleceğin olanak ve olasılıklarına akılları ermediği ve insanlığın açmış olduğu uygarlık yolunu göremedikleri için, vaızlarında ve eserlerinde sürekli olarak yenilik aleyhinde telkinlerde bulunmuşlardır. Toplumumuzun ve tüm İslâm toplumlarının geri kalışlarında, bu telkinlerin rolü o denli büyük olmuştur ki, bundan yalnız devletimiz değil, dinin kendisi de büyük zararlara uğramıştır. *"Bir an bilgi edinmeye çalışmak, tüm ge-*

ceyi ibadetle geçirmekten hayırlıdır" ve, *"Bilgiye dair dilediğiniz her şeyi öğrenin"; "Tanrı katında, bilgi kazanmaya çalışmak, namazdan da, oruçtan da, haçtan da, Yüce Tanrı yolunda cihattan da üstündür"* diyen Hz. Muhammed, bize göre, din adamlarından şu iki ödevi beklemektedir: Biri, dinin sadece ibadet ve törenine (yani, adap ve erkânına) dair bilgiler vermek; diğeri de, dünyada gelişen sosyal reformları, insanlığın ileri gidişindeki gerçek nedenleri, bilimsel buluş ve icatları, hiçbir bağnazlığa kapılmaksızın halka açıklamak, açıklayanlara saygı duymak ve bunu teşvik etmek. Bu ödevleri hakkıyla yapabilecek bilgi ve cesaretten yoksun olanlar, ilerleme aşkını söndürmüş olacaklarından, ulusumuzu, öteki ileri uluslardan geri bırakma günahını yüklenmiş olacaklardır. Bu itibarla, gerçek bilimlerle insan uygarlığının almış olduğu yönü kavrayamamış olanlar, Hz. Muhammed'in dediği gibi, *"Din işinde ileri gitmemeli"*, insanları birbirlerinin şerlerinden koruyacak olan erdemliklerle dinin adap ve erkânını öğretmekle yetinmelidirler. Zira, dinin de en esaslı ödevi, insanı, insana düşman eden kinlerin, iftiraların, hile, yalan ve her çeşit kötülüklerin önüne geçmekten ibarettir. Fakat ahlâk değerleri de tüm öteki sosyal değerler gibi, çağların ve ulusların evrimiyle paralel olarak değiştiğinden, din adamı, bu dinamizme ayak uydurarak, gâvur icadı zihniyetinden sıyrılmaya ve bin dört yüz yıl önceki ilkel alışkanlıkları devam ettirme gayretinden vazgeçmeye çalışmalıdır. Dini bir sefalet ve gerilik felsefesi olmaktan kurtarmak, hayatı her çeşit bağnazlıktan arınmış, olumlu bir bilim imanıyla anlamak, layik anlayışı bir dinsizlik saymayan, olgun ve dolgun bir zekâ ve bilince sahip olmak, din adamının benimsemesi gereken zorunlu yeteneklerdir. Aksi halde, yurdumuzu ve ulusal özgürlüğümüzü, hatta dinimizi, on milyon cami yaptırsak da, yüz binlerce hafız yetirtirsek de, tüm halkı hatip ve imam yapsak da, hepimiz ayrı ayrı Hicaz'a gitmiş olsak da, kurtaramayız. Vaizlerimiz, kumarı, faizi, zinayı, şarabı istedikleri kadar haram ededursunlar, bu çeşit uğraşlar, ancak sefaleti artırır, açıkgözleri, yoksulların sabrına dayanarak zenginleştirir, fakat asla istediklerine kavuşamazlar. Bunları biz de onaylamıyoruz; fakat, gerçekten imanı zayıf olanlar, bunlar vesilesiyle ulusumuzu imanlı, imansız gibi sınıflara ayırarak, insanların bir kısmını öteki kısmına düşman eden ve insanlara dünya mutluluğunu çok gören kimselerdir. Hz. Muhammed, *"Eğlenin, oynayın, zira dinimizde kabalık ve katılık görmek hoşuma gitmez"* dediği gibi, güzel elbiseler giymeyi, *"İnsanlar içinde, yüzdeki ben gibi görünmeyi"*, kentlerimizi, *"Düzgün ve bezenmiş olarak kurmayı"* ve tüm sporları yapmayı önermiş ve yoksulluktan, *"Kâfir oluveririm"* diye tasalanmıştır. O, asla dünya nimetlerinden kendimizi yoksun bırakmayı salık vermiş değildir. Bilgili bir din adamı, dinimizin bu olumlu yönlerine dayanarak halkımızı uyarmak, aydınlatmak, yalnız ahrete değil, dünyaya da bağlamak zorundadır. Atatürk ilkeleri, bu bağlılığın dine de aykırı olmayan tekmil direktiflerini vermektedir.

Esasen Hz. Muhammed'in ve dolayısıyla Müslümanlığın bilim anlayışı, asla layik bilimleri kapsamaz. Kur'anda ve hadislerde bilim sözcüğü, türlü ayetlerde ve çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Peygamberimiz, kitap, hikmet (bilgelik), akıl, düşünme, görme, hatırlama, kalem... vb. gibi sözcükleri fazlasıyla kulla-

nırlardı. Âdeta onda, kitaba, yazıya hasret çeken ve hitap etmiş olduğu insanlara görmeyi, düşünmeyi, akıl yürütmeyi öğretmek isteyen bir öğretmenin bunlara karşı duyduğu sevgi, saygı ve hayranlık duyguları coşmuştur. Maide suresinde, kitapta hiçbir aşırılık (mübalağa) yapılmadığı, olmuş ve olacak olan her şeyin *Mahfuz Levha*'da yazılı olduğu ve Tanrı'nın en evvel kalemi yarattığı ve bir kez kalem çekildi mi, onun yazdığı şeyin hemen vücuda geldiği bildirilir. Abdullah ibn Abbas'ın anlattığına göre, yüce Peygamberimiz son hastalığında durumu ağırlaşınca, *"Bana yazı yazacak bir şey getiriniz, size öyle bir kitap yazdırayım ki, ondan sonra hiçbir sapıklığa* (dalâlet) *düşmeyesiniz"* demiş; fakat Hz. Ömer, *"Nebinin hastalığı ağırlaştı, elimizde Tanrının kitabı var, o bize yetişir"* diyerek Peygamberin son isteğini reddetmiş. Acaba Hz. Muhammed'in son demlerinde yazdırmak istediklerinin bir vahiy eseri olacağından şüphe mi edilmişti; yoksa, hasta olmadan önceki zamanlarda bildirmiş oldukları, kendi kişisel düşünceleri miydi? Akla bin türlü imana aykırı düşünceleri de getirebilen bu olayda da, onun hatta son nefesinde bile yazmaya, kitaba ve okumaya verdiği değer açıkça görülür.

Gazalî, 'İhya'sında[1], Kur'anda söz edilmiş olan bilim ve bilgin (ilim, âlim) sözcüklerinin yalnız Kur'an, hadis ve dolayısıyla Tanrıbilime ait bilgiler toplamı olduğunu, öteki kuramsal ve sistemli düşünce faaliyetlerine bilim adının verilemeyeceğini iddia etmiştir. Emevîler döneminde de bilimin esasını tefsir ve hadis teşkil ediyordu. Ahmed bin Malik de, *"Bilimin, yani hadisin en hoş olmayanı, garip olanıdır; en iyisi nakletmiş olduğu açık bilimdir"* diyerek İslâmda en doğru bilimin hadisten ibaret olduğunu açıklamıştır. Peygamberimiz de, *"Bilimi yazı ile kaydederiz"* demiştir ki, burada sözü edilen bilimin hadis olduğu kabul edilir. Nitekim, Emevî halifelerinden Ömer bin Abdülaziz, Medine valisine göndermiş olduğu bir fermanda, hadislerden ne varsa araştırıp yazmasını, çünkü bilimin çökmesinden ve bilginlerin tükenmesinden korktuğunu bildirmişti. Bu emir bile daha o dönemde de bilimin hadisten ibaret olduğunu göstermektedir. Bir taraftan da bilim deyimi, Kur'an, kutsal kitaplar ve vahiy anlamına kullanılmıştır: *"Sana gelen bilimden sonra, artık kim seninle tartışmaya kalkışırsa, işte siz öylesiniz, haydi biraz bilginiz olan şeyde tartışıyorsunuz ya hiç biliminiz olmayan için neden tartışıyorsunuz? de"* (Âli İmran, 107; Âraf, 6-7). Şu ayetlerde de bilim aynı anlamda kullanılmıştır: *"Davud ve Süleyman'a bir bilim verdik"* (Neml, 16; Ahkâf, 4; İsra, 107). *"Beni İsrail'in anlaşmazlıkları da kendilerine bilim geldikten sonra oldu"* (Yunus, 94; Âli İmran, 17; Şura, 13). Bu son ayetler, insanlar arasındaki anlaşmazlıklara, kutsal kitapların neden olduğunu bildirirken, dinlerin ve dolayısıyla bu kitaplarla bildirilmiş olan gerçeklerin, insanlara âdeta yarardan çok zarar getirdikleri hissini vermektedir. Bilim sahibi olanların çektikleri zorluklara, hatta acılara değer vermeden kullarının daima sabırlarını deneyen Yüce Varlığın kararlarına itaatten başka çare yoktur. Hz. Yakup için şöyle deniliyor: *"O, gerçekten bir bilim sa-*

(1) Gazalî, *İhya-el-Ulûm-ed-din*, Ahmet Sıtkı Mardinî çevirisi.

hibiydi. Zira, ona biz öğretmiştik, ama halkın çoğu bunu bilmezler" (Yusuf, 68). Peygamberlerden Hz. Eyyub'un da bilime nail olmasına karşın, neler çekmiş olduğu yaygın inançlar arasındadır. Hz. İsa'nın başına gelenlerle Peygamberimizin uğramış olduğu saldırılar, —aldıkları bilimin ruhlarına verdiği güçle direnmiş olan öteki peygamberlerle tarih boyunca gelmiş ve ıstırap çekmiş olan büyük bilgin, filozof ve tarikat mensuplarıyla kurucuları gibi— kutsal bir ülküye bağlanmış olanların hazin kaderlerini gösterir. Yüce Tanrı, hiçbir peygamberine, Hz. Muhammed'e verdiği teselli, kuvvet ve direktifleri lâyık görmemiştir: *"Sana bilimden gelmiş olandan sonra, onların havalarına uyacak olursan, sana Tanrı'dan ne bir veli, ne de bir koruyucun olabilir"* (Ra'd, 39; Bakara, 120, 145; Casiye, 18). Bu ayetlerdeki direktifler, çağların seviyesini aşmış olan tüm büyük bilgin ve ülkü adamlarına da verilmiş sayılabilir. Şu surelerde geçen bilgin ve bilim sözcükleri de, genel olarak kutsal bilgiler için kullanılmıştır: (Nuh, 27; Hac, 54; Ankebut, 49; Sebe, 6; En'am, 143; Meryem, 43; Kehf, 65).

Bilim terimi bir taraftan da Tanrı'nın kutsal sıfatları arasında önemli bir yer tutar: *"Tanrı'nın gücü, geniş, bilimi çok; dilediğine bilgelik verir, verilene ise pek çok hayır verilmiş demektir"* (Bakara, 270); *"Sizin Tanrınız, kendinden başka Tanrı olmayan Tanrı'dır. O, bilimle her şeyi kuşatmıştır"* (Taha, 98; Âraf, 89; Nisa, 124; En'am, 80; Talak, 12). Hiç kuşkusuz, Peygamberimizin yaşadığı dönemlerde eski Yunan ve Roma âlemlerinde az çok bilinen layik bilimler, Arabistan'a dek yayılmış değildi. Peygamber zamanında, insanların bilim olarak bildikleri şeyler, Sümer-Akad bölgelerinden gelen mistik bilgilerle bazı tarihsel olaylar ve İncillerden sızan bilgilerden ibaretti. Hz. Muhammed'in Musevîlik ve Hıristiyanlık hakkındaki bilgilerinde Sabiîliğin, Nasturîlikle Nasranîliğin etkileri hiç de eksik değildi. Bu itibarla doğa ve toplumun olay, varlık ve yasalarına dair bilgilerin Kur'anda ve hadislerde açıkça ve yeteri kadar yer almamış olması bir kusur değildir. Bununla birlikte, çağımız anlayışına (zihniyet), mistik bilgilerin yardım etmesinde pratik ve eğitimsel bir yarar kabul edilirse, kaydettiğimiz ve etmediğimiz ayet ve hadislerle şu verdiğimiz ayetleri de daha geniş anlamda tüm bilimleri kapsayan birer bildiri gibi yorumlayabiliriz: *"Tanrı, sizlerden iman edenlerle, kendilerine bilim dereceleri bağışlamış olduklarının kadrini yüceltir"; "Tanrı, bilim adamlarını yüce derecelere yükseltir"; "Tanrı'dan ancak bilginler korkar"; "Bilmiyorsanız, bilenden öğreniniz"; "Hem bilenle bilmeyen eşit olur mu?"; "Her bilim sahibinin üstünde bir bilgin vardır"*. Bu ayetlerde geçen *bilim, bilgin, bilgi* sözcüklerinin, öteki layik ve sistemli bilimleri kastettiklerinde kuşku yoktur. Fakat biz ulu Peygamberimizin tüm insel bilgileri takdir ve teşvik etmekten çekinmemiş olduğu kanısındayız. Nitekim, bilimlerin değerini yücelten kişisel düşüncelerini daha açıkça hadislerinde bulmaktayız. Bunların en güvenilir olanlarından bazılarını sunmakta yarar vardır:

"Bir kabilenin mahvolması, bir bilginin ölmesinden ehvendir"; "Bilgin meclisinde bulunmak, bin bir rekât namazdan, bin hastayı ziyaretten ve bin cenazede bulunmaktan daha erdeme uygundur"; "Bir kimsenin bilim bölümlerinden bir bölüm öğretmiş olması, Ebu Kays dağı kadar altını olup da onu Tanrı yolunda nafaka ve sadaka olarak sarf etmesinden daha hayırlıdır"; "Yüce Tanrı'nın cehennem azabından azat ettiği kullarına bakmak isteyenler, bilim elde

edenlere bakmalıdır"; "Beşikten mezara kadar bilimi isteyiniz"; "Bilgelik, bizim kaybettiğimiz malımızdır; onu bulduğumuz yerde alırız"; "Bilginin ibadet edenden üstünlüğü, benim en âdiniz üzerinde olan üstünlüğüm gibidir; bilim ya farz-ı ayn, ya da farz-ı kifayedir ve bilim, nafile namazdan daha değerlidir"; "Kur'an, ancak bilimle yarar sağlar"; "Bir saat bilim müzakeresinde bulunmak, yetmiş yıl nafile ibadetten hayırlıdır"; "Bilimi, Çin'de de olsa arayınız"; "Bilginlerin mürekkebi, şehitlerin kanıyla tartıldı da ondan ağır geldi"; "Bilginlere ikram ediniz; onlara kim ikram ederse, Tanrı ve elçisine ikram etmiş olur"; "Bilim kaldırılmadan önce öğreniniz; zira her biriniz, yanındakine ne zaman muhtaç olacağını bilmez"; "Kıyamet gününde halktan en çok azap çekecek olan, bilimiyle çıkar (menfaat) *vermemiş olan bilgindir"; "Bilimden istediğinizi öğrenin; fakat onunla amel etmedikçe, vallahi bilim toplama zorunda değilsiniz"; "Bilginler, yeryüzünün ışıkları, peygamberlerin halifeleridir; benim ve peygamberlerin mirasçılarıdır"; "Tanrı bir yolu meslek edinip ondan bilim isteyen kimseye, cennet yollarından birini meslek ettirir ve melekler, bilim isteyene, sanatından hoşlandıkları için kanatlarını gererler"; "Peygamberler, miras olarak dinar bırakmadılar, ancak bilimi miras bıraktılar; onu alan, çok nasip almış olur"; "İslâmı canlandırmak için bilim isterken eceli gelen kimseyle peygamberler arasında bir tek derece vardır"; "Her kim bilimi Tanrı'dan başkası için öğrenirse, oturacağı ateşten yere hazırlansın"; "Bilim öğrenin ve bilim için sükûn ve vakar da öğrenin; kendisinden bilim öğreneceğiniz kimseye karşı alçak gönüllü olunuz"; "Bilginler, peygamberlerin mirasçısıdırlar, onları gök halkı sever ve öldükleri zaman, denizdeki balıklar bile kıyamete dek onların yarlıganmasını dilerler"; "Bilginin ibadet üzerine olan üstünlüğü, ayın dolunay gecesi, öteki yıldızlardan üstünlüğü gibidir"; "Tanrı, kıyamet günü bilginleri toplayarak diyecektir ki, ben size hayır istediğim için kalbinize bilgeliğimi koydum, haydi cennete gidin; zira sizin yapmış olduğunuz kusurları yarlıgadım"; "Fıkıh bilginleri, dünyaya dalmadıkları ve hükümdarlara uymadıkları sürece, peygamberlerin güvenini kazanırlar; fakat onu yaptılar mı, onlardan çekinin"; "Ümmetimin aleyhinde korktuğumun en korkuncu, sapıttırıcı imamlardır"* (Buradaki imam, hükümdar anlamınadır). Abhullah bin Amr-il-Âs'ın nakletmiş olduğu şu hadis de pek önemlidir: *"Tanrı, bilimi kullarından sıyırarak soymak suretiyle almaz; lâkin bilgileri çeker alır; bilimi çeker alır. Hiçbir bilgin bırakmayınca da, halk birtakım bilgisiz başkanlar edinirler; onlara sorulur, onlar da bilimsiz fetva verirler; hem doğru yoldan saparlar, hem de sapıttırırlar".*

Bütün bu hadislere dikkat edilirse, görülür ki, bunlarda sözü edilen bilim, bilgin gibi sözcüklerin de din ya da hukuk bilimleri ve bilginleri olduğu anlaşılır. Bu bilimler, Tanrıerkil (Théocratique) bir devletin şeriata uygun olarak yönetilebilmesi için zorunludurlar; fakat uluslar için, yaşamakta oldukları çağın ve içinde bulundukları toplumun ihtiyaçlarını ve dünyanın gitmekte olduğu uygarlık yönünü dikkate alarak bu gibi kutsal işaretleri ve emirleri, yalnız dinsel görevler ve amaçlara bağlamamalı, tüm layik bilgiler ve bilimler için de bildirilmiş ilkeler şeklinde yorumlamalıdır. Bu suretle hiç olmazsa, dini ilerlemeye engel sayanların bilgisizliklerini olduğu kadar da bağnazlıklarını yıkmak kolaylaşmış olur. Büyük mezhep kurucuları bile, içinde yaşadıkları toplumun ihtiyaç ve sevi-

yesi dışına çıkmamış, Hz. Muhammed'in tüm kutsal kitaplara ve peygamberiere iman etmeyi Müslümanlığın koşulu saymasının hikmetini anlamak istememiş ve sonsuz hoşgörüsüyle uygarlık ve insanseverlik gibi yüce ülkülere yönelmiş olan dinimizi, birtakım şekiller ve donmuş kurallar toplamı saymak suretiyle, yalnız insanlar arasına değil, Müslümanlığa iman edenler arasına bile türlü anlaşmazlıkların tohumlarını saçmışlardır. Bunun içindir ki, örneğin Hambelî ve Malikî gibi mezhepçiler, çok dar, geri ve ilkel toplulukların zekâ sınırlarını aşmak istememişler, Gazalî gibi büyük düşünürler bile, Kur'an ve hadis'e aykırı olur korkusuyla, kelâm gibi diyalektiğe önem veren bir bilimle, öteki özgür düşünceye dayanan layik bilimlerin aleyhinde bulunmaktan çekinmemişler, hatta sistemli bilimlerle felsefenin gelişmesine engel olmaya çalışmışlardır. Yalnız Abbasîler zamanında yetişmiş olan büyük imam Ebu Hanife, akla, oy'a ve kıyas'a önem vererek büyük bir devletin ihtiyacına uygun içtihatlarla fıkıh sınırlarını genişletmeyi başarmış, hiç olmazsa bu yolda olsun ilerleme olanaklarını hazırlayabilmiştir. Bu konuların tarihinden de açıkça anlaşılır ki, dinin isteğiyle din adamının isteği arasında, türlü siyasal ve psikolojik nedenlerle, derin farklar olmuş ve yüzyılların türlü deneyleri, artık yalnız din bilgileriyle emirleri sayesinde bir ulusun ve insanlığın yönetilemeyeceği, apaçık gerçekler arasına girmiştir. Bugün, türlü kollara ayrılmış olan layik bilimler karşısında tefsir, hadis ve fıkıh gibi sırf din esaslarına dayanan bilimlerin alanı pek daralmış, bunların insan eylemleri ve örgütleri (teşkilât) überindeki etkileri de yalnız zayıflamış değil, hatta büsbütün kalkmış gibidir. Kutsal kitapların değer vermiş olduğu bilgiler ne olurlarsa olsunlar, bilim teriminin kapsamını, yeniçağların anlayışına göre genişleterek, yıllarca olumlu bilimlere karşı sırtlarını çevirmiş olan kavimlere, bu bilimlerin önemini kabul ettirmek, Peygamberimizin de insanlık için gerçekleşmesini istediği büyük ülküye aykırı gelmez ve hatta ona yardım ve hizmet edilmiş olur kanısındayız.

Öteden beri kelâmcılar, bilimi yalnız dinsel bilgilerle fıkıhtan değil, aynı zamanda Arapça sarf ve nahiv gibi dilbilgilerinden de ibaret saymışlardı. Fakat İslâm âleminde bilim teriminin kaplamını öteki bilimlere dek genişletmiş olan bilginlerin sayısı da azımsanmayacak denli çoktur ve bunların türlü buluşları da bilim tarihinde, İslâmlara onur verecek kadar önemlidir; bu türlü çalışmalar, özellikle Abbasîler zamanında ve Endülüs'te meyvelerini vermiştir. Peygamberimizin yetişmiş olduğu dönemde, layik bilimlere dair açık ve doğru bilgiler Arabistan'a dek yayılmış olsaydı, bunlar hakkında da daha kesin bildirilerle kavmini aydınlatmaktan çekinmezdi. Genel olarak her dinde, din adamlarının bilime ve bilimlere karşı olan tepkileri ve korkuları, kutsal kitaplarda verilmiş olan herhangi bir emrin ürünü değildir. Evvelce de kaydettiğimiz gibi, özellikle Hz. Muhammed, geleneğe ve taklitçiliğe asla izin vermeyen emirleri almış ve vermiştir: *"Onlara, Tanrı'nın indirdiğine bağlanınız denildiği zaman, hayır, biz babalarımızı hangi inançta bulmuşsak ona bağlanırız, derler. Bunların babaları bir şey bilmeseler ve doğru yolu görmeseler de mi?"* (Bakara, 171). *"Ne zaman bir kötü iş yaparlarsa, babalarımızdan böyle bulduk, Tanrı bize öyle emir vermiş, derler. De ki, Tanrı bu fena edimleri* (fiil) *emretmez, bilmediğiniz şeyleri Tanrı'ya mı yükletiyorsunuz?"* (Âraf, 28, 13; Saffat, 68-70; Lokman, 21). Özet

olarak Peygamberimize, aklın süzgecinden geçmeyen bir imana değer verme yetkisi bağışlanmamıştır.

Siyasal gelişmeler ve diğer sosyal nedenler dolayısıyla Müslümanlık uzun zaman layik bilimlerle uğraşmamışsa da, aşağıda göreceğimiz gibi, Abbasîler döneminde eski Yunan kaynaklarından gelen bilimler Arapçaya çevrildikten sonradır ki, İslâm âlemi kadar da Batı uygarlığı gelişmeye başlamıştır. Fakat Abbasîler, bu büyük işi, din adına değil, insanların ve İslâmların yetkinleşmesi maksadıyla başarmışlardır. Din adamlarının Doğu'da ve Batı'da, yüzyıllarca olumlu bilim adamlarına ve filozoflara karşı gösterdikleri düşmanlık, nesnel gerçeklerin mistik gerçek ve amaçları aşmakta olduğunu ve kendi yaptıkları telkinlerden halkı soğutacak veya onları kuşkuya düşürecek bir güce sahip bulunduğunu fark ve zannetmiş olmalarındandır. Sanki iman, safdil, bilgisiz ve geri insanların hakkı ve göreviymiş de, düşünen, bilen kimseler mutlak surette imansız kalır ve dinsizliği yayma zorunda kalırlarmış gibi, yanlış olduğu kadar da saçma yargılar, politika ve meslek çıkarlarıyla da birleşince uygarlık ve genel olarak ilerleme —bu çeşit baskılardan kurtulamayan toplumlarda— olanaksızlaşır. Din adamları, imanı güçlendirebilmek için, harikalara ve mucizelere değil, dinsel duyguların ebedî ve yüce ruhuna sokulmaya, insanın tinsel gereksinmelerini bilinçlendirmeye ve kandırmaya hizmet etmek zorundadırlar. Olağanüstüne açılan hayal güçleri, bir noktadan sonra yerlerini akla terk ederler; mistik duygular, bu andan itibaren sarsılmaya başlar. Bu acı ve hazin sonuçtan kurtulmanın en etkili çaresi, din adamlarının olumlu bilimlere ve felsefeye güvenmeleri, bunların gelişmesine ve yayılmasına engel olan bağnazlıklardan kurtulmaları, kendilerinin de yalnız din bilgilerini değil, bu layik bilgileri de ciddî olarak öğrenmekten çekinmemeleridir. Öteden beri, bilinemediklerin sayısı ne denli çok ve bunların bilinmeleri ne denli olanaksız gibi görünürse, felsefe ve olumlu bilim kültüründen yoksun olan Tanrıbilimciler ve genel olarak din adamları, din lehine o denli güçlü belgeler elde edeceklerini zannetmişlerdir. Onlar, insan zekâsının yeni buluşları artırdığını ve bilinemez sanılan konuların bilinmeye başladığını gördükçe de imanı ayakta tutan dayanakların çökmekte olduğuna inanır ve dinin gerçek amaçlarına değil, yüzeyde kalan şekillerine bağlanarak akla ve ilerleyene düşman olmaya başlarlar. Oysaki, bilim, doğada işleyen büyük, tümel ve dinamik zekânın gizlerini birer birer yakalayıp açıkladıkça, Ulu Yaradan'a bir o kadar daha ciddiyetle ve içten hayran olarak bağlanır ve yaklaşır. Zihnin kendisi, Yaradan'ın evrenden daha büyük ve karmaşık bir mucizesidir. Farabî'nin dediği gibi, *"Bilim, erdemlerin en büyüğüdür"* ve bu büyük erdemi elde eden de sözünü ettiğimiz büyük ve Tanrısal mucizedir, yani zihindir. Bu itibarla dinin bilimden hiçbir kaygısı olmamalıdır. Gerçek din ve gerçekten dinli, dinlere olduğu kadar da bilime, sanat, teknik, felsefe ve dolayısıyla Batı uygarlığına düşman olmamalıdır ve olamaz.

Burada kısaca İslâm toplumlarındaki bilimsel gayretlerin tarihine dair klasik bir özet vermek suretiyle Müslümanlığın layik bilimlere karşı vaktiyle ne kadar önem vermiş ve dinin bilimlere asla engel olmadığı dönemlerin de geçmiş olduğunu belirteceğiz: Hz. Muhammed'in bilime ve akla verdiği önem, özellikle Emevîlerle Abbasîler döneminde İspanya ve Orta Asya'ya kadar uzanan İslâm

âleminde büyük düşünürlerle bilginlerin yetişmesini sağlamıştır; bu bilginlerin hemen tümü, yapıtlarını Arapça yazmışlarsa da, aralarında Arap ulusundan olmayanların, yani Türk, İranlı ve Yahudi olanların sayısı da az değildir. Onlardan kalan yapıtların çoğu Batı dillerine çevrilmiştir. İslâm ve Arap kültürüne bağlı olan bilginler, başlangıçta Arapçaya çevrilmiş olan eski Yunan yapıtlarından ve İsrail inançlarının serpintilerinden faydalanmış, Ortaçağın Avrupa'daki bağnaz ve karanlık döneminde yalnız Tefsir, Hadis, Tanrıbilim, Siyer, Megâzî ve Tabakat gibi dini ve din adamlarını ilgileyen bilimlerle değil, tarih, coğrafya, astronomi, matematik, hekimlik, dil ve musiki ile de uğraşarak insanlığa ışık tutmuşlardır. Bu çalışmalar bilimlerle felsefenin gelişim ve evriminde önemli bir aşamadır. Çağımız için bunlar, orta çağlardaki İslâm uluslarının toplumsal ve tarihsel anatomileriyle uygarlıklarını aydınlatmaları bakımından ciddî birer kaynak olmakla birlikte, bugünkü bilim anlayış, buluş ve akımlarıyla asla eşdeğer değildirler. Zira bu çalışmalar, medresenin bağnaz baskıları altında yarım kalmış ve hatta unutulmaya mahkûm edilmiştir. Bugünkü bilim yöntemleri, bilimlere yardım eden araç ve olanakların zenginliği, pozitif, özgür ve nesnel düşüncenin yan tutmayan layik dehası, gerçekleri derinden görüp kavramamıza hizmet ettiği için, ulaştıkları noktadan ileri gitme yiğitliğini gösterememiş olan İslâm bilginleri, tarihsel görevlerine vakitsiz son vermiş ve yapıtları, canlılıklarını ytirmiş birer fosil niteliğine bürünmüşlerdir; bu itibarla onlar, ancak bilimlerin gelişme tarihi ile uğraşanlar için zorunlu birer kaynaktırlar[1].

Bilim sözcüğünün bütün diğer sistemli bilgi kollarını da içine alarak geniş bir anlam kazanması, daha çok sonraları olmuştur. İslâm otoriteleri, hiçbir zaman Hıristiyanlığın ilk parladığı dönemlerde olduğu gibi bilime karşı düşmanca tavırlar takınmamışlardır. Hıristiyanlık, yerleşebilmek için paganizmanın mutlaka yıkılmasını istediğinden, bilim ve felsefeye düşman olmuş ve gücünün yettiği her yerde, daha önce Romalıların bu kitaplı dine ve mensuplarına yapmış oldukları zulüm ve baskıları, çoktanrıcı dinlere, bu inançta olan düşünürlere fazlasıyla uygulamıştır. Hıristiyanların aşırı bağnazlıkları yüzünden ilkçağların birçok eserleri mahvolmuş, yakılmış, bilgin ve filozoflarından pek azı Doğu illerine sığınmak suretiyle canlarını ve bilgilerini kurtarabilmişlerdir. Bu baskı IV. yüzyıl sonlarında başlamış ve ortaçağlarda en yüksek derecesine ulaş-

(1) Bu filozof ve bilginlerden VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıl ortalarına kadar yetişmiş olanlardan bazıları şunlardır: *El Kindi; ibn Bâcce, ibn Cebrul; ibn Rüşd; İbn Sinâ, Farabî; ibn Tufeyl;* din ile devletin ayrılmasını savunmuş ve kendisine özgü bir tarih felsefesiyle yöntem kurucusu olan *İbn Haldun;* tarihte pozitifçilikle maddeciliği savunanlardan *El-Birunî,* daha ok Arap âlemini, toplumsal ve tarihsel gelişmeleri içinde aydınlatmış olan Tefsirci *İbn-ül-Esir, İbn Cerir, et Taberî, Mes'udî, Vakidî, ibn ül Kelbî, Belâzurî, ibn Askerî,* coğrafyacı ve haritacı *İdrisî,* Hadisci *Buharî* ve *Müslim,* Tabakat yazarlarından, yani hadisleri bildirenlerin kişilik ve kimliklerini araştıranlardan *İbn Sa'd, İbn Kuteybiye, Ebu-l Frec, İbn Miskeveyh,* toplumsal ve mistik kurumları inceleyerek tarihe yardım etmiş olan *El Bağdadî'Stahrî, El Şehristanî* ve kitabımızda adları geçen filozof ve mezhep kurucularıyla tefsirciler, *El Harzemi, El Hasan...* gibi matematikçiler ve kimyacılar... vb.

mıştır. Çünkü, Hz. İsa'nın doktrininde papaların ve papazların işledikleri cinayetlere izin verebilecek bazı işaretler varsa da, onun dini, daha çok sevgiye ve bağışlamaya dayanan bir ahlâk dinidir. VI. yüzyılda Jüstinyanus'un kapatmış olduğu Atina Okulu bilgin ve filozoflarından bir kısmıyla bu okulun ve daha eski Yunan düşünürlerinin eserlerini de taşımış olan Nasturî bilginleri, İran'a göç ettiler; orada Gündişapur medresesine yerleştiler. X. yüzyıla dek Hint, İran, Suriye ve Yunan hekimleriyle diğer bazı bilginler, bu medresede ve bu ülkede çalıştılar. Hekimlik ve matematiği ilgileyen bilgiler, din inançlarına zarar vermedikleri ve pratik yararları da dokunduğu için, hiç bir din ve toplum tarafından saldırıya uğramadı. Müslümanlık yayıldıkça, Arap dili, hem din, hem de kültür dili olarak kabul edildi. Müslümanlar, sözü geçen iki bilim zümresi dışında kalan bilimlerin dine zarar vereceğini zannetmişlerse de bunlara fazla düşman olmamışlar, kimya, astronomi ve teknikte oldukça ileri gitmişlerdir; sonraları felsefenin de akla ve eleştirime değer verdiğini anlayarak bu bilim zümresini dinin dogmatik ve Tanrısal bildirileri için tehlikeli saymışlardır. Fakat Aristo'nun dediği gibi, felsefe aleyhindeki düşünceler de felsefe olmaktan kurtulamazlar. Gazalî'nin 'Tehafüt-el-Felâsife'si (Süleyman Hasbî dilimize çevirmiştir), bu türden ve felsefeyi yıkmak için girişilmiş bir denemedir. XII. yüzyılda İspanya'da İbn Rüşd'ün felsefesel eserleri bu yüzden yaktırılmıştı. IX. yüzyılda Abbasîlerden El-Mütevekkil ile bunun amcası El-Me'mun, Beyt-el-Hikme adında bir bilim kurumunu oluşturdular ve akla önem veren Mutezile'nin etkisiyle eski Yunandan kalan eserleri Arapçaya çevirttiler. X. yüzyıl sonlarında Fatımîlerden El-Hakim'in veziri Erdeşir, Mısır'da Dâr-ül-İlm adlı bir akademinin açılmasını sağladı. Devlet büyüklerini tedavi için gelen Hıristiyan ve Yahudi hekimleri, paganizmadan kalan eserlerin Arapçaya çevrilmesine de yardım ettiler. XII. yüzyılda Selçuklulardan Alp Arslan'ın veziri Nizam-ül-Mülk, Bağdat'ta Nizamiye medresesini kurduğu gibi, daha çok İsmailîlere mensup olduğu anlaşılan İhvan-üs-Safa adında bir gizli cemiyet de, felsefeyle dini uzlaştırmaya ve bu vesileyle evrim kuramlarının tohumlarını atmaya muvaffak oldular. Bunlar, din dışında kalan bilimlerin çoğuyla da uğraşma cesaretini gösterdiler. Bu suretle tüm layik ve olumlu bilimler, dinsel bilimlerin yanında gelişmeye başladı. Gazalî ve İbn Sina gibi dehalar, tarihin tehlikeli ve karışık zamanlarında yetiştiler. Daha önce X. yüzyılda Farabî'nin etkisiyle musiki ve Aristo felsefesi, İspanya'daki İslâm bilgin ve filozoflarına sokuldu. Bu dönemlerdedir ki, Eflatun ile Aristo'yu uzlaştırmaya çalışan gezimciliğin yanı başında, Eflatun ile bilgiciliği (gnostisisme) uzlaştıran İsrakîye felsefesi, iki ayrı düşünce akımı olarak parladı. Eş'arîler, XI. yüzyılda Maniheizm'i din için tehlikeli sayarak halifeleri, bu doktrin aleyhine kışkırttılar; bir taraftan da mezheplerin yarışmaları ve devletin din adamlarının etkisinden kurtulamamış olması yüzünden, İslâm âleminde düşünme ve öğrenme özgürlüğü sönmeye başladı. XIII. yüzyıldan itibaren layik bilimler yerlerini, dini ilgileyen bilimlere terk etti. Felsefe, dine hizmet etmek üzere bir süre daha devam etti ve tasavvuf, türlü tarikatlar şeklinde İslâm âlemine yayıldı. Bilindiği gibi tasavvuf, kutsal metinlerin akıl yoluyla açıklanmasını yeter bulmayarak sezgiyle yorumlamaya çalışan edebî-dinsel bir felsefedir. Mensup olanlarının büyük bir çoğunluğu-

nu bilgisiz bir halk kitlesi oluşturur; ve bunlar daha çok, keşif ve keramet söylentilerinin hayranı olarak bir şeyhe bağlanmaktan hoşlanırlar. Tüm mistik tarikatlar, din baskılarının arttığı, sosyal ve siyasal anarşinin güven duygularını tehdit ettiği dönemlerde, didişmeden çekinen insanların bir sığınağı halini alır. Dine pek de aykırı olmayan tasavvuf inançları, çoğu zaman mistik törenlerde, mensuplarını bir araya getirir, onları ahlâksal ve estetik (bedii) bir eğitimle olgunlaştırmaya çalışır ve kendilerine özel bir yaşam anlayış ve tarzını telkin eder. İslâm âleminde bilimin baltalanıp özgür düşüncenin öldürüldüğü dönemlerde, insanların bir çeşit tinsel eğlencesi ve oyalanma aracısı halini alan tarikatlar, bir taraftan da toplumu bir yığın miskin ve asalak insanlarla doldurur; fakat sert ve kaba ruhları yumuşatarak ayrı bir teselli ve umut kaynağı olmaya devam ederse de, layik ve modern bir uygarlığın gelişip yerleşebilmesi için, bu çeşit kurumların yıkılması zorunludur; zira, bunların yarattığı mistik hava, tüm olumlu ilerlemelere engel olduğu söz götürmez tarihi gerçeklerindendir. Çağımızda, bilim, teknik ve felsefenin olduğu kadar da öteki sosyal kurumların gelişmesi sayesindedir ki, layik ve demokratik bir sisteme bağlanmış olan uluslar, bu çeşitten âdeta hastalıklı (marazî) bir yaşam ve duygu çemberinden kendilerini kurtarmaya muvaffak olmuşlardır.

İslâm toplumları, ilkçağların güzel sanatlarına önem vermedikleri ve Batı bilimleriyle uygarlığını yakından izleyip onlardan yararlanmadıkları için ve diğer birtakım sosyal ve tarihsel nedenler yüzünden, bir rönesansa kavuşmamış, uzun yıllar bilgisiz, hoşgörüden yoksun din adamlarıyla bunların etkisinden kendilerini kurtaramamış olan devlet adamlarının baskısı altında, layik bilimlerle felsefe düşmanlığı, her çeşit dünya uygarlığına da kollarını açmış bulunan yüce dinimizin gerçek amaçlarını kaybettirmiştir.

IV

MANASTIR VE MEDRESE ÖĞRETİLERİ

Manastırlarla medreseler, savundukları dinlerin buyruklarıyla çelişkiye düşmeden mistik dogmaları yaymaya ve pekiştirmeye çalışan kültür ocaklarıdır. Bunlarda birçok tanınmış din bilginleriyle filozoflar yetiştiği gibi, insanların doğal uslarıyla bilinçlerini soysuzlaştıran sapık ve uydurma inançları yayan keşiş ve yobazlar da yetişmiştir. Genellikle toplumsal evrim aşamalarını bir yana atarak kitaplı dinler dönemine girdiğimiz zaman, bu dinlere bağlı olanların Sinagok, Manastır ve Medreselerde gelişen skolastik kafada birleştikleri görülür. Bu kafanın tüm kitaplı dinlerde savunulmuş olan yaşam ve dünya görüşleri bir noktaya kadar özdeş olduğu halde, din adamlarının izledikleri amaçlardaki başkalık ve yöntem yüzünden tümü de aynı doğrultuda ilerleyememiştir.

MANASTIRLAR NELERİ ÖĞRETTİLER?

Büyük edebiyat tarihçilerinden Gustave Lanson (1857-1925)'un[1] anlattığı gibi X. yüzyıl Avrupasında ve özellikle Fransa'da bile bilgisizlik ve ruh zayıflıkları bakımından soylular, burjuvalar ve öteki sınıflar arasında bir ayrım yoktu Bunların tümünde ahlâksal (zihinsel) eşitlik, toplumsal eşitsizlik kadar gerçekti. Okuyup yazmayı ve Latinceyi bilen pek az insan vardı. Kentlerde, şatolarda ve köylerde özdeksel (maddesel) ve tinsel âlemin görünüşü papazların öğrettiklerinden ibaretti. Yani onlar için gökyüzü, yıldız kümeleriyle süslenmiş bir dönen kubbedir ve kutsal kitapların savunmuş oldukları gibi, üçüzleme, bakire Meryem ile melekler, daha sonra da korkunç karanlık ve cehennem vardı; cehennemden de insanı sürekli olarak günahlara sürükleyen şeytanlar çıkardı. Dünyamız, âlemin merkezinde hareketsiz olarak durur ve burada «kendi yaşam kavgasına terk edilmiş olduğu halde düşmüş, fakat iyi ile kötüden birini seçmesi gereken insanı, şeytan tuzaklarına düşürmek üzeredir». İnsanın bundan kurtulabilmesi için ancak Tanrı'nın kayrası (inayet), kızoğlan kız Meryem'in ve kutsalların koruması gerekti. Bu trajik savaşta üstün gelenlerin yazgısı (kader) sonrasız bir sevinç, yenilgiye uğrayanların yazgısı ise, sonrasız cezalardır. Bu inançların yarattığı büyük olay, çekinilmesi, aksi halde cezasının çekilmesi zorunlu olan günahtır. Kuşkusuz din, bu sert ve bilgisiz ruhlar için yüksek, ve anlaşılması güç bir kavramdı. Onlar, oruç tutmak, hacca gitmek, mistik tören-

(1) Gustave Lanson, *Histoire de la Litterature Française* (7. baskı, 1894. s. 14-15; 119-120; 156-157).

lerle uğraşmak ve asla ne demek olduğunu anlamadıkları ilâhilerle vaazları dinlemek, manastırları korumak ve din adamlarını beslemek, cennete onların aracılığıyla kavuşma umudunu yitirmemek, özetle bedenin dayanabileceği acılarla paranın yapabileceği hizmetlere önem vermek gibi ancak dinin işlemleri ile dış görünüşlerini anlayabiliyorlar, fakat Hıristiyanlığın «derin felsefesi ile sâf ahlâkını kavramak, bu bilgisiz ve hayvan doğalı insanların güç ve yetenekleri dışındaydı. Papazlarca tek gerçek, İncillerde bulunduğu için, bunlara aykırı bir düşünce ve yapıt, sahibinin en insafsız işkencelerle cezalandırılmasını gerektirirdi; ve halk da bu cezalar uygulanırken bir acıma duygusu şöyle dursun, âdeta keyiflenir, zevk alırlardı. Zira İncillere aykırı olan her düşün ve buluş şeytanın esinlediği bir küfür, bir bağı, bir sapıklık sayılırdı. O dönemde toplumun başına gelen veba salgını, savaş yenilgileri ve başka felâketler, tümüyle Tanrı'nın günah işleyen insanlardan öç almasıyla açıklanırdı. Görevleri, sevgiyi ve acımayı ruhlara yerleştirmek olan papazların siyasal erkleri arttıkça, halk üzerindeki zulümleri de çoğaldı ve bu onların hakkı sayıldı. Fakat kendi özel yaşantılarında sürdürdükleri kepazelikler saklanamayacak kadar artınca, yüzyıllar öncesinden zamanımıza kadar yetişen özgür düşünceli ve layik ruhlu yazarlar, onların ve onları destekleyerek kişisel çıkarlarını her şeyden üstün tutan monarkların içyüzlerini sergilemekten çekinmediler, hatta ikiyüz yıl önce, Fransız filozofu Naigeon (1783-1810), *"Kralların sonucusunu, son papazın bağırsaklarıyla boğulmuş görmek isterim!"* diyecek kadar monarşi ile şeriat güçlerine karşı duyduğu kin ve tiksintiyi belirmişti.

Fakat Hıristiyanlıkta papazlar, belki de sonucunu sezmeden, cemaatlarını ve halkı, biraz geç olsa da bağnazlıktan kurtaran yeni ve yaratıcı düşünlerin yöntem ve aracılarını buldular. Yani onlar, yine de imanı derinleştirmek, çözülemez zorlukları yok etmek ve bireysel zekânın inceliklerini kışkırtmak için en güvenilir bir kural olarak edebiyatta Fransız diline mecazı (allégorie) getirdiler. Bu başarılarının nedeni, paganizma edebiyatını incelemenin, Hıristiyanlık dogmalarının akla aykırı olmadıklarını savunmaları ve imanlılara kutsal bildirilerin gerçekliğini tanıtlamakta, bunların yarar sağlayacağına inanmalarıdır. Yani papazlar, eski çağların bilim, felsefe ve edebiyatını, Hıristiyanlığın erdemleriyle mucizelerinin sonrasız gerçeklerden olduğunu kanıtlamak için bir aracı olarak kullandılar. Bu suretle, eski felsefe okullarına dalarak gittikçe aydınlanmaya başlayan halkın gözünde de milattan önceki sanat yapıtlarıyla çokrantıcı dinlerin mitleri mahkûm edilmekten kurtarılmış oldu; kuşkusuz bu çalışmalar, Hıristiyan Tanrıbilimcilerinin din için bekledikleri sonuçları vermedi; hatta kendi aralarında skolastikle didişen zekâların uyanmasına ve insanlığı kendilerine minnettar eden büyük bilginlerle filozofların yetişmesine neden oldu. Zira artık düşünürler, Epiküros'un (M.Ö. 342-270) şu aforizmasındaki gerçekliğe inandılar: *"Özgür ve mutlu bir ruh, bir işkence çarhında ya da alevler ortasında kalan bilge, Phalaris boğası üzerinde de olsa, 'Bu ne kadar hoştur, bundan ne kadar az etkileniyorum!..' diyecektir"* ve onlar, hiç kuşkusuz Hz. İsa'nın şu buyruğunu da akıllarından asla çıkartmamışlardır: *"Keşf olunamayacak kadar saklı, bilinemeyecek kadar gizli bir şey yoktur. Size karanlıkta dediklerimi, aydınlıkta söyleyiniz ve kulağınıza söylediklerimi damlar üzerinde ilân edi-*

niz ve canı öldürmeye güçleri yetmediği halde bedeni öldürenlerden korkmayınız" (Meta, X. 26-27). Anlaşılıyor ki, din adamları, hiçbir baskıdan yılmayan bilginlerle filozofların eleştirileriyle araştırmalarına engel olmaktan siyasal parti çıkarlarına yardım etmekten vaz geçmedikçe insanlığın ve uluslarının ilerlemesine olduğu kadar da yüce Tanrıya hizmet edemezler.

MEDRESE BİLGİNLERİ NE YAPTILAR?

Hemen tümü medreselerden yetişmiş olan İslâm Tanrıbilimcileri, Kur'andaki bildirilerin tanrısal ve mutlak surette gerçek olduğuna inanmak zorunda olduklarından, paganizma felsefe ve edebiyatından gereği kadar faydalanmadılar. Yani iman konuları için bunların yararlı olabileceğini yeterince düşünmediler. Bunun içindir ki, Eflâtun ve Aristo'ya bağlanmış olan İslâm düşünürlerinin görüşleri, bir süre Batı felsefesini etkilediği halde, Medrese mollaları, manastırların yüzlerce yıl önce terk etmeye başladıkları didişme yöntemlerinden ve tabulaştırılmış olan bazı imamlarla Tanrıbilimci ve yorumcuların öğretilerinden vaz geçmediler; dine hizmet etmeyen metafizik düşünceleri küfür saydılar; içtihat kapılarını kapatmış olan mezheplerle bazı siyasal nedenler de özgür düşünceyi baltaladı; akıl ve deney yolunu seçmiş olanların çoğu da, kâfir, zındık, münafık, dinsiz ve tanrısız sayıldı ve medrese, her bilinmediğin, kuşku veren her konunun anahtarı Kur'an ve hadislerde vardır kanısıyla skolastiğin kısır dogmacılığına, yorum, çevirti (tevil) gibi sözcük oyunlarına saplandı. Genellikle okuyup yazma bilmeyen halk çoğunlukları, yobazlıktan kurtulamamış bilgisiz softalardan başka bir öğretmen ve bilgin tanımadıkları için dinin bilgelikleriyle değil, mistik edim ve işlemleriyle uğraştılar. Çoğu Yahudilikten aktarılmış olan masallara saplandılar. Yani Müslümanlar için de, dünya altı günde yaratılmış, Havva anamız, Adem babayı baştan çıkartmış, Tanrıya bile baş kaldıran Şeytan, insanları doğru yoldan uzaklaştırmakla görevlendirilmiştir. Müslümanlar da, yüce Tanrının kişisel ve somut bir varlığa sahip olduğuna, cennet ve cehenneme, ölümden sonra tekrar dirilmek suretiyle Tanrıya hesap verileceğine, sırat köprüsünden geçileceğine, çevremizin görünmez çarpıcı cinlerle dolu olduğuna, dünyanın iman edenlere zindan, kâfirlere gülistan olduğuna, yani Tanrının sevdiği kullarını bu dünyada sefil bırakıp asıl çekici nimetlerini ahrette tattıracağına inandırıldılar. Halkın yoksulluk ve sefilliğe boyun eğmeleri için gereken olumsuz ve uyuşturucu masalların baskısı artırıldı. Özellikle biz Türklere, ulusal kültür diye, ne demek oldukları asla anlatılmamış bazı dualar, afsunlar ve bir iki anlamsız Arapça tümce ile Tanrı sözcüğünü öğrettiler; Bedevilerin törelerini kutsal, kendi ulusal değerlerimizi dış kutsal saydırarak soysuzlaşmamıza çalıştılar. Pek yakında kopacağı öğretilen kıyametin uğursuz haberleriyle sarsılan akıllar, bir Mehdi beklemeye, *"Evveli Şam, Ahiri Şam"* telkinleriyle anayurdumuzdan soğuttular. İlkel bir çevre ve dönemde, hayvansal içgüdülerinin tutsağı olan bencil insanların, seks eğilimlerini kışkırtmasın diye kadınlarına uyguladıkları umacı kılığını, yedi, sekiz yaşındaki kızlarımıza da uyguladılar ve kadını alınıp satılan bir mal durumuna düşürdüler; sanki dinimizin

buyruklarından imiş gibi, güzel sanatların büyük bir kısmını yasaklayarak halkımızın estetik zevklerini de baltaladılar.

BUGÜNKÜ DURUM NEDİR?

Batıda bilimlerle tekniğin, sanat ve felsefelerin kiliseden koparak layik bir anlayışla ilerlemeleri karşısında manastırların mistik kafaları, kendi ana görevlerinin ne olduğunu anladılar, yeni buluşlarla, yeni düşün ve ülkülerin kıyamet alâmeti olmadığını ve bunlara engel olmanın olanaksızlığını öğrendiler, ve in sanları Tanrılarıyla başbaşa bırakmanın zorunlu olduğuna inandılar. Papazların Batı'da bugün de saygın kişiler olmalarının nedeni, kendilerini türlü olumlu bilgilerle yetkinleştirmeye, saçma inançlardan kurtularak halka güven vermeye çalışmalarıdır. Oysa ki, Emevîler, Abbasîler ve Osmanlılar döneminde, matematik, hekimlik ve doğa bilimleri ile musikiye dair kuramsal ve deneysel bazı önemli araştırmalara Batılılardan çok önce başlamış olan Medrese, türlü siyasal ve toplumsal nedenlerle bu olumlu yolu terk etmiş ve kendi dışında da bu yolda ilerlemek isteyenleri suçlamaktan çekinmemiş, halkımızı uyuşturmayı görev saymıştır. Çünkü, Halifelik tanrıerkil bir kurumdu ve onun kendine özgü hukuk kuralları da vardı. Fakat bunlar, yeni dünya ve toplum koşulları önünde her gün biraz daha eskiyor, yetersiz kalıyordu. Buna karşın din ile devlet, birbirinden ayrılamadı ve ulusumuzu düşün ve inanç özgürlüğünden yoksun bırakmak, devletin ve devletlilerin çıkarlarını korumak için bir görev sayıldı. Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün kurtarıcı ilkeleri önünde görevleri bitmiş olan Medrese ve Tekkeler kapatılmış iseler de, bu kurumlardan artakalan kuşakların bazı ardılları, çağımızın evlatları oldukları halde, bugün bile Medrese bağnazlığından hoşlanmaktadırlar. Meşrutiyetin ilk yıllarında, Heyvey cemiyeti denilen Kürt Teali cemiyetinin başkanı olup Bediüzzaman Said-i Kürdi imzasıyla yazılar yazan karnaval kıyafetli bir adamın ardına düşmüş, onun yapıtlarını ve sözlerini, Kur'an ve hadislere, kendisini peygamberimize eşdeğer saymış olan sözde aydın bazı yurttaşların hangi siyasal ve ekonomik çıkarlara hizmet ettiklerini anlamak zor değildir.

Delileri, meczupları, uğramışları (possedés), sulu beyinlileri, koca kafalıları, esrarkeşleri... ermiş, olgun ve mübarek kişiler gibi saydırmış olan eski medrese ve tekke çömezlerinin hâlâ halkımızı uyuşturmaya çalıştıklarını, camilerimizdeki bazı vaazlardan, tarikat özlemi çekenlerin gizli ve açık uğraşılarıyla basınımızdan öğreniyoruz. Yüzyıllarca halkımıza ulusal kültür adına sunulmuş olan bilgiler; Ahmediye, Muhammediye, Mevlid, Battal Gazi, Kara Davud ve türlü Acem basması masallarla Delaili Hayrat, Hamaili Şerif gibi kutsal kitapçıklardan ibaretti. Hiçbir hastalık ve felâketin önüne dualarla, üfürükle, tılsım ve muskalarla, cinler ve perilerle geçilemeyeceğini öğretmekten çekinmiş olan softa, molla ve dervişler bugün de kılık değiştirerek bir sınıf haline gelmeye çalışmakta ve parti cilerden bazıları da bunlardan yardım beklemektedirler. Nitekim, ulusumuza onur veren tarihsel yiğitliğimizle dehamızın başarılarını evliya kerametleri ve düzmece düşlerle açıklayan düşünürlere rastlamaktayız ki, bunlar, ulusumuzu olduğu kadar da dinimizi küçümseyen medreselilerden farksız kişilerdir. Ata-

türkçü görünerek, onun yüce ilkelerini birer birer yok etmeye çalışanlar da eksik değildir. Arap harflerine, Osmanlıcaya, cuma tatillerine, tarikat öğretilerine özlem duyanlar, yedi sekiz yaşındaki evlatlarımızın beyinlerini Kur'an kurslarında yıkayanlara izin verenler, hükümet dairelerini mescitlerle süslemek isteyenler, okul kitaplarından bazı bilgileri ve özellikle materyaizmi kadırtmakla bunların yeryüzünden kalkacağını sananlar... bu türdendirler. Bunlar, siyasal ve ekonomik çıkarlar karşısında, din, kan ve süt kardeşliklerinin hiçbir değeri olmadığını, hatta aynı ulusun bireylerinin bile böyle çıkarlar karşısında birbirlerini nasıl yok ettiklerini görüp duydukları halde, takke, külâh, zikir, tesbih, dua, düş ve kâhinlikten yardım dilemeye devam ediyor gibidirler. Kurtuluşun ve ilerlemenin tek çaresi, artık medrese ve manastır kafasını bir yana atarak çağımız uygarlığının doruğuna, mistik hayalgüçlerinin yarattığı esrimelerle (vecid) değil, aklın, deneyin, eleştirinin özgür ve layik araştırmalarıyla ulaşabileceğimize içten inanmaktır. Unutmamalıdır ki, âlemlerin yüce Tanrısı, çağlardanberi saçma inançlara bağlanmış olanlara değil, pozitif bilim ve gerçeklere dayanarak çalışanlara yardım etmektedir.

Burada yine Gustave Lanson'un yazdığına göre, belirtmeliyiz ki Ortaçağda fazlasıyla egemen olan iman, XIV. yüzyılda da baskısına son vermemiş ve kilise, kendine bağlı olan imanlıları aldatmaya ve umutsuzluklara düşürmeye devam etmişti: Bir yandan mezhep ayrılıklarının çirkin düzensizlikleri, Papaya karşı saldırı ve didişmeler, Kardinallerle Keşişlerin tutkuları, alışkanlıkları, bunların onurlarını dizginleme pazarlıkları; kişisel ve siyasal çıkarlar... dindeki Hıristiyanca hareketlerin çığırlarından çıkmalarına neden oldular. Kuşkusuz bunlar imanı söndürmemiş ama, kiliseye karşı duyulan eski güven, itaat ve saygıyı olanaksız bir duruma getirmişti; bu suretle kilisenin İsa dinini ve kilise adamlarının kiliseyi yitirmekte olduğu kanısı yaygınlaştı; halk da, artık iğrenip hor görmeye başladıkları ve temsilcilerinden kuşkulandıkları kilise yetkililerinden faydalı bir kural ve öneri beklemeden, kendi özel düşünleriyle duygularını izlemeye çalıştılar; bir yandan da krallık, derebeyliği ve kilisenin elinden kaçan erki (kudret) elde etti, Sinod meclislerinin girişimleriyle, papaların işlere karışmasına engel olacak kadar güçlendi; mistik ve layik olan her şeye tek başına komuta etme hakkını kazandı; yani kilise, Roma'nın tinsel ve kutsal başkanı olan Papaya değil, Krala başeğmek zorunda kaldı. Bu durum, halkta ulusal birliğin bilincini yaratmaya hizmet etti. Bunun sonucu olarak aydın yazarlar da devleti, egemenliğin tek temsilcisi saymaya başladı. Oysa İslâm âleminde, din ile devlet, Atatürk'ün gerçekleştirdiği Cumhuriyet dönemine kadar birbirinden ayrılmadı; Osmanlı halifeleri de, Arap halifeleri gibi ve hatta daha da ileri giderek yalnız peygamber vekili değil «Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi» sayıldıkları için, devlet hem dini korumayı, hem de dine hizmet etmeyi ve şeriat yasalarını uygulamaya kendisinin kutsal bir görevi saydı. Ulusal birlik ve vicdanın bilincini kazanma olanaklarını yok eden böyle bir ümmet rejiminde, şeyh-ül-islâmlar, kadılar, müftüler, müderrisler, şeyhler, hacılar, hocalar ve evliya sanılan kişiler... kendi mistik inançlarıyla çıkarlarına yarayan bir toplum kurmak için hükümdarları, orduları ve tüm devlet adamlarını kendi etkileri altına aldıkları görülür.

Bunun içindir ki, günümüze kadar, layik sisteme karşı gösterilen direnmeler, İslâm dininin yapısında ve özünde layik bir anlayışın açıkça var olmamasından, bilimleri ve vicdanları kendi tutkularına göre biçimlemek isteyen bazı siyasal güçlerin Ortaçağdaki dinsel ve ümmetçi kültürün, çağımızın yüksek ve pozitif kültüründen daha üstün olduğuna inanmış görünmelerinin ürünüdür.

Yine XIV. yüzyılda ve Batıda bilimlerin durumuna gelince; bunların kaynak ve koruyucusu, daha kilisenin etkisinden kurtulamamış olan üniversitelerdir; fakat bu kurumlarda bilimlerin efendisi Tanrıbilimdir ve bilimleri biçimlendiren de mantıktır, fakat artık Tasımla (Kıyas) savaşan bir düşünce özgürlüğü başlamıştır. Tanrıbilimin gücünü büsbütün yitirmemiş olmasına karşın hukuk sürekli olarak gelişirken skolastiğin ezici baskısı altında da hümanizmanın uyandığı görülür[1].

Siyasal ve ekonomik koşullar yüzünden halkın parasını, canını ya da emeğini sömürmek isteyen yöneticilerin, böyle dönemlerde din adamlarına başvurdukları, barış dönemlerinde halk diliyle konuşmayı, bir bayağılık ve âdilik sayanların söylevlerini bu dille vermeye çalıştıkları, hemen her toplumda görülebilir. Vaktiyle bizde de Arapça ve Farsçanın aydın ve soylulara özgü bir kültür dili sayıldığı gibi Rus ve Alman bilginleri, yapıtlarını yıllarca Fransızcayla yazmışlar, saray ve şatolarda bu dille konuşmayı kibarlığın ve uygarlığın bir gereği saymışlardı. Kiliseye gelince, rahipler Latincenin ve İbranicenin kutsal bir dil olduğuna inanmışlar, yani bizde medreseliler Arapçayı nasıl ki kültürün doğal dili saymışlarsa, onlar da Latinceyi kilisenin ve hatta devlet ve üniversitelerin dili saymışlardı. Papazlar ve keşişler, çömezlerine, öğretilerini ve vaazlarını bu dille verirler, fakat kilise işleriyle görevli olmayan halka kendi ana dilleriyle vaaz ederlerdi. Daha IX. yüzyılda bile Tours ve Reims Konseyleri, rahiplere, halkı, ana diliyle aydınlatmalarını emretmişti[2]; nitekim XII. yüzyılda da Haçlı savaşlarında halka kendi ulusal dilleriyle ateşli söylevler verilmişti. Fakat İslâm âleminde ve bizde din bilgileriyle uğraşanlardan çoğunun, her yeni düşün ve bilgiyi dine aykırı sayan bağnaz baskıları asla azalmamış, halkı uyutmak ve uyuşturmak için gereken hiçbir olumsuz girişimden çekinmemişlerdir. Batıda

(1) *Kanunî Sultan Süleyman* döneminde Fransa Kralı François I'in kızkardeşi *Marguerite* (1492-1549), çevresine topladığı aydın kişilerden felsefe, layik bilimlerle Avrupa dillerini, İbranîce ve Yunancayı öğrenmişti. Bunları öğrenmek için yorulmak bilmez bir çaba sarf eden bu soylu kadın, devlet işlerinde de kardeşine güvenilir bir danışman olmuştu. O, tüm yeni bilginleri, düşünürleri ve edebiyatçıları korumuş ve skolastikten iğrenmişti. Fransız Rönesansının renkli ve uyanık bir siması olan bu prenses, dua ve ibadetin ana diliyle yapılmasını savunabilmişti. Düşüncelerini yansıtan *(iki kız, iki evli ihtiyar kadın ve ihtiyar erkekle dört adam)* adlı güldürüsünde şöyle diyebilmişti: *"Namuslu ve kibar bir kalbin sahip olabileceği haz ve hoşnutlukların hepsi, tüm insan, kuş ve hayvanı mutlu kılan beden ve algıcın* (müdrike) *özgürlüğüdür."* (G. Lanson)

(2) *Langlois, l'Eloquence sacré au Moyen age* (Revue des Deux Mondes, Ier Janvier, 1893).

Kilise, devletin bilimleriyle bilginlerin yakasına sarılmaktan vazgeçmiş; yurdumuzda ise, medreselerle tekkelerin kapatılmış ve Atatürk devrimlerinin uygulanmış olmasına karşın skolastik inançlarıyla anlayışlarına saplanmış olanların, zaman zaman tüm ilerleme ve özgürlük hareketlerini durdurmaya çalıştıkları görülmektedir. Bilimin her çeşitini öğrenme ve öğretmeyi, dinsel görevlerden üstün sayan Hz. Muhammed'in hadislerini, sadece dini ilgileyen bilimlere uygulamakta inat edenler, tüm İslâm ilkelerini, uygarlık yolunda geri kalmaya zorlamakla kalmamış, kendi uluslarının da Batılılar tarafından soyulup ezilmesine de neden olmuşlardır.

V

KADER VE ELİNDELİK PROBLEMİ

"Bir Tanrı bile mukadderata karşı gelemez".
Herodot

İnsanlar, girişimlerindeki başarıyı veya başarısızlığı, başlarına gelen bir felâket ya da mutluluğu —bunlar, kendi yeterli, yetersiz akıl ve iradelerinin ürünü olsalar bile— çoğu zaman görmedikleri, bilmedikleri mistik bir kuvvet ve varlığın eseri zannetmişlerdir. Neden aramak, doğal ve sosyal etkenlerin insan üzerindeki etkilerini çözümlemek, mutluluk ya da felâketlerinin gerçek kaynağını araştırmak ve bulmak gibi işler, ancak olumlu bir anlayışın geliştirdiği zekâlara nasip olmaktadır. Fakat insanlığın büyük bir çoğunluğu, çağımızda bile, türlü dinsel, sosyal ve hatta biyolojik nedenlerin kökleştirdiği bir gelenek ve alışkanlık olarak, doğanın olduğu kadar da insanın daha önceden çizilmiş bir plana göre işleyip hareket ettiğine inanmakla kendilerini teselli ederler ve hatta böyle zannetmekten özel bir zevk alırlar. İnsanı böyle düşünmeye sürükleyen olaylar da az değildir. Bir aynı iş için, aynı aracılara başvuran üç kişiden birinin başarı gösterip diğerlerinin gösterememesi, bir taşıt kazasında birinin kurtulup diğerlerinin ölmesi, komşu iki bahçıvandan birinin diğerinden fazla ürün alabilmesi... vb. gibi durumlar, bunların gerçek nedenlerini bilmeyenler için, ya tesadüfün ve talihin ya da kaderin ve kayranın (providence) eseriymiş gibi görünürler. Bu itibarla kader inancı, günlük yaşamın her çeşidinde, zaman zaman insanı kendine bağlayan, tinsel gücü artırma oranında da çökerten ve iradeyi eriten bir yeğinlikle (şiddet) zihinleri sarsar. Pek önemli olan bu konunun yalnız Hz. Muhammed tarafından getirilmiş bir doktrin olmadığını da belirtebilmek ve onun bu konudaki öneri ve telkinlerini açıklayabilmek için, oldukça uzak bir geçmişten işe başlamak gerekir. Evvelâ kader problemini hakkıyla anlayabilmek için, çoğu zaman onunla karıştırılan şu terimlerin açıklanmasına ihtiyaç vardır:

1. *Tesadüf:* Bu, önceden keşfedilemeyen sonuç demektir; yani, nedenini bilmediğimiz sonuçlara tesadüf (rastlantı) denilir. Bu sonuçların nedenleri pek çok ya da pek karışık oldukları için hemen keşfedilemezler. Fakat bu nedenler, Poincaré'nin deyimiyle, ne tinsel, ne de mistiktirler. Eğer tesadüf, insanın mutluluk veya felâketleriyle ilgiliyse, buna talih, baht, kısmet (fortun) denilir.

2. *Mucize:* Evvelce de açıkladığımız gibi, bu, doğanın düzen ve yasaları dışında meydana gelen ya da getirilen mistik nitelikteki harikalardır. Yani,

bilinen ve bilinmeyen yasaların hiçbirine bağlı değilmiş gibi görünen, ancak peygamberler tarafından gösterilebileceklerine inanılan şaşırtıcı ve umulmadık olaylardır. Oysaki, mucize, bize göre imanın hipnotize ettiği saf ruhlarda görülen bir yanılmasanın, başarılı tesadüfler hakkındaki hükümlerinden başka bir şey değildir. Bunlar pek eski çağlarda gerçekleştiği kabul edilen ve örneklerine yalnız kutsal kitaplarda rastladığımız abartılmış olay ya da söylentilerdir; bunların nedenlerini ve gerçek olup olmadıklarını henüz bilim yoluyla öğrenmiş değiliz. Zaten bunların çoğu, gerçek olmaktan çok geleneğin din, siyasa ve ahlâk bakımından bazı yararlar umarak nakletmiş olduğu söylentilerdir ve Hz. Muhammed, bunlara asla değer vermiş değildir. Bunun içindir ki Müslümanlığın Amentü'sünde kadere iman etmek şart olduğu halde, mucizelere iman etmek şart değildir.

3. *Keramet:* Olacak bir şeyi oluşundan önce haber vermektir. Bu, insanın öncel takdire (prédestination) ortak olması demektir. Evliya ve kâhinlerin ünleri ve başarıları, kerametlerindeki isabetlerle orantılıdır. Bu, yalnız İslâm evliyalarına özgü de değildir.

4. *İnayet* (grace): Bu, bir insana lâyık olsun ya da olmasın, Tanrı'nın bağışladığı lütuf ve yardımlardır. Hıristiyanlık inayet dogmasına fazlasıyla bağlıdır.

5. *Kader* (alın yazısı - destin): Bu sözcük, Arapça ölçme, tahmin etme ve ölçerek takdir etme demektir. Latincesi fatum, fari ve fato'dur ki, bunlar itiraz edilmez bir surette emir vermek demektir. Westermarck'ın naklettiğine göre, bir Pehlevî metni, kaderi, «başlangıçtan itibaren emredilmiş olan» diye tanımlamaktadır. Tanrıbilimde ise, Tanrı'nın kendi iradesini uygulamadan önce, yani icra etmeden önce takdir eder, sonra icra eder ya da ettirir. Bu ikinci evreye kaza denilir. İslâmın önemli koşullarından biri de, kadere inanmaktır. Bu, her şeyin Tanrısal takdire uygun olarak cereyan ettiğine inanmak demektir Bu, yapılmış ve yapılacak edimlerin sonucunu, Tanrı'nın bilmesi demektir. Fakat, Tanrı'nın bu bilgisi, insana iyilik ve kötülükten birini mutlaka yaptırması demek değildir; yani insan, eylem ve edimlerini, kendi iradesiyle yaptığı halde, bunları yapması, Tanrısal takdir sayesindedir. Demek ki, yapılması gereken hareket, davranış ya da işi yaratan Tanrı olduğu halde, iradesini, bunlar yönünde kullanan, insanın kendisidir. İlerde göreceğimiz gibi, Sünnî kelâmcılar bu düşünceyi reddederler.

Filozof ve yazarların çoğu, ilkçağlardan beri bu konu üzerinde düşünmüşlerdir. Hesiod, kaderi; gecenin kızı saymış; Buda, âlemlerin türlü çarpışmalarından söz eden insanlık için, nedenlilik yasası, olayların ve olguların bağlanmalarını ve ardalanmalarını (taakup) düşünce aracılığıyla kavramanın olanaksızlığını ileri sürmüş, fakat örneğin, Homeros gibi, paganizmanın ilk büyük ozanı, kadere direnen bir irade ve özgürlüğün varlığına işaret etmiştir. Bu ozan, kaderin tüm evrene hükmettiğini, Tanrıların görevi de her şeyi kendi emirlerine itaat ettirmek olduğunu, yalnız kahramanların savaş aşkıyla kadere karşı geldiklerini iddia eder. Hatta Jüpiter'in bile, ölüme mahkûm olan kahramanları kurtarıp kurtarmamak konusunda öteki Tanrıların engel olmak istemelerine karşın, kahramanların istihkâmları yıktıklarını anlatır. Yani Homeros, kah

ramanların kadere boyun eğmediklerini ve onların özgür olduklarını açıklar (Homeros, 'Iliade', s. 233, 314; 'Odyssée', s. 29, 239, 364, P. Giguet çevirisi, 1913). Nitekim tarihçi Herodot da aynı inançla, kaderi Tanrıların bile değiştiremeyeceğini savunurken, *"Bir ilâh bile mukadderata karşı gelemez!"* demektedir ('Herodot Tarihi', cilt I, kitap I, s. 91). Eski Yunan ve genel olarak ilkçağ kâhinleri, kaderin kararlarını keşfetmeye çalışırlarken, Araplar, cinlerle şeytanı kadere karşı koyarlar, yani bağı (büyü) ile uğraşanlar ve kâhinler, kaderi değiştirmeye çalışırlar. Zerdüşt doktrininde ise, hayır'la şer'in savaşı sırasında kaderin plastik bir karakter taşıdığı görülür.

Kaderi, mitoloji, felsefe ve din bakımından da incelemek gerektir:

1. *Mitoloji bakımından kader:* İlkçağlarda çoktanrıcılık anlayışına bağlı olarak kader, bükülmez ve esrarlı bir konudur; o, ne doğal bir zorunluluk, ne de Tanrısal bilgeliğin bir planıdır. Kader, Tanrılıktan, insel özgürlükten ve doğadan da üstündür, korkunçtur. İlk Yunan trajedilerinde ve hele Sophocles' in eserlerinde savunulmuş olan yazısız kanunları, hatta Tanrılar bile değiştiremezler. Bu inancın kaynağını arayanlar, şu düşünceyi kabul ederler: İnsel ruhun derinliğindeki sonsuzluk duygusu, kaba ve saçma inançların karanlıkları arasında hayal gücünün yerine koymuş olduğu bulanık, boş ve ülküsel kuvvetler. Bu çağdaki insanlar, sonsuzluk düşüncesine ahlâksal bir duygu ekleyemedikleri için, adalet ve kayra düşüncesinden uzaklaşmış, Tanrısal doğanın dışında kaba bir antropomorfizme düşmüşlerdir. Bu nedenledir ki, onlarca kader, kendilerine hükmeden Tanrılar ya da monarklar gibi, dilediğini yapmaktan çekinmeyen bir zalim delinin eseridir. Oldenberg, 'Le Buddha' (Foucher çevirisi, 1903) adlı eserinde, Hint inançlarında özgürlüğün bulunmadığını, Hintlilerin kader düşüncesini fatalizme kadar götürdüklerini açıklar. Nitekim, Hintli Gosala, *"Güçlü olmak yoktur; insan kontrola sahip değildir; tüm var olanlar ve yaşayanlar güçsüzdürler; bir fatalitenin* (cebriyet) *erekliliğin* (finalisme), *doğanın etkisi altında her şey, kendi amacına götürülmüştür"* der. Özet olarak mitolojik kader anlayışında zorunluluklar, Tanrısal iradeden bile üstündür ve onun nitelik ve mantığını anlamak güçtür.

2. *Felsefesel ya da metafizik kader:* İlkçağ filozofları, kaderi, anlaşılmaz ve neden kabul etmez bir güç saymışlardır; fakat onlar, kayra düşüncesini getirmişler ve bunu eşyanın doğasından doğan bir ürün, hatta kayranın kendisi saymışlardır. Pythagor onu, eşyanın bilgeliği, ölçü, tüm varlıkları kaplayan zorunluluk ve tüm bunları, eşyanın tözüne (cevher) nüfuz ettiren akıl diye tanımlar, Eflatun, kaderi, Tanrısal kayrayı, hayrı, insel özgürlükle uzlaştırmaya çalışmıştır. Ona göre kader, ebedînin ve değişmezin, fani ve değişken olanla zihnin değişmez tözüyle maddenin değişken hareketliliğinin bir karışımıdır. Yalnız kader, ebedî düşüncelerin akışına dalmış olan ermiş ve özel ruhlara bir etki yapamaz. Nitekim, Plutark da 'Fato' adlı eserinde, kaderi, kayranın oğlu ve kelâmı saymıştır. İskenderiye Okulundan Proklüs, kader, madde ve ruh âleminin yasasıdır, demiş ve onu evrenin hareket ettirici bilgeliği ve kayrası demek olan Demiurgos tarafından yönetilen ebedî aklın çizdiği bir plan içine koymuştur. Stoacılar, Eflatun'un Tanrı ve âlemin ruhu arasına koymuş olduğu ayrılığı kaldırırlar. Onlara göre, âlemin ruhu, düzenin, hareketin ve zihnin kaynağı olan

tümel bir ilkedir ve kader, doğanın derinliğinde hiçbir şeyin değiştiremediği sert ve uğursuz bir kuvvettir. Onlara göre, kaderin iki öğesi (unsur) vardır: 1. Durağı âlemin ruhu olan mutlak ve yüce ruh; 2. Maddeden gelen zorunluluk. Zira stoacılar, Tanrı yerine, Tanrı ile özdeş saydıkları bir evren kabul ederler; fakat madde ile ruhu ayırırlar. Evrensel ruhla madde, bu varlık kanununa, yani evren kanununa göre değişir. Bu gelişmeyi kader temsil eder. Bu itibarla stoacılara göre kader, eşyanın doğal düzeni, ebedî gerçek, kayranın ebedî sözü, âlemin aklı, âleme nüfuz etmiş olan bilgelik ve âlemi yöneten ruhsal güçtür. Fakat stoacılar da Eflatun gibi, kaderin insel özgürlüğüne nüfuz edemeyeceğini, fakat bu özgürlüğe yalnız bilge olanların sahip olduklarını savundular. Bunun içindir ki, onlar, insanın kendi ruhuyla evrensel ruh arasında uzlaşık bir ömür geçirmelerini önerdiler. Onların doğaya göre yaşama ilkesinin gerçek anlamı budur. Aristo, kaderden söz etmez; zira ona göre, Tanrı, seçmeksizin seçen, madde ise şekilsizlikten şekillenmeye doğru hareket eden bir dinamiklikten ibarettir. Bunun içindir ki, Afrodizyalı Alexandr, *"Aristoculara göre; kader, âlemi yöneten kanunların toplamıdır"* der. Fakat Aristo da sorumluluk konusunda Sophocles gibi yazısız kanunların varlığına inanmıştır. Genel olarak kuşkucularla duyumcular, maddeci olduklarından, âlemde zorunlulukla tesadüften başka bir şey görmezler.

Özet olarak ilkçağ filozofları, âlemde aşk ve kin, hayır ve şer, nur ve zulmet (ışık ve karanlık), zihin kanunlarıyla bunlara direnen bir doğa ve madde gören ikiciler (dualistes) oldukları için, kaderi, bunlardan birinin son zaferini temsil eden kuvvet gibi gördüler. Fakat, tektanrıcılık başlayınca, insan zihni ikicilikten kurtularak birciliğe bağlandı. Saint Augustin, Tanrısal irade ve özgürlüğü yücelterek insel özgürlüğü yok etti. Descartes ve Leibniz, vesile nedenler ve öncel ahenk kuramını getirmek suretiyle özgürlüğü kurtarmaya çalıştılar. Fakat, Spinoza, Tanrısal iradenin bile zorunluluklara itaat ettiğini ileri sürerek fatalizmi (ceberiye) savundu. Bilindiği gibi fatalizm, âlemde olup biten şeyleri, zihinsel bir nedenin değil, kör bir tesadüfün eseri sayarak özgürlüğü tamamıyle reddeden bir doktrindir. Bu Tanrıtanımazlığa ve panteizme yol açar. Bu doktrine göre insan, eserlerinin yaratıcısı değildir; irademizde asla özgürlük yoktur; biz edilgin ve eylemsiz yaratıklarız. Luther ve Calvin gibi reformcular da, insel özgürlüğü inkâr ederler. Hobbes, zorunlulukla özgürlüğü uzlaştırmak isterken iradeyi, yalınç bir arzuya döndürger. Tüm ansiklopediciler, Diderot, D'Holbach, Lamettrie maddeci oldukları için, insel özgürlüğü inkâr ederler. Bunlar, toplumun, soyaçekimin, organik etkenlerin, mizaç ve din inançlarının etkisi altında insanın doğal bir makine, kaderine hâkim olma yeteneğinden yoksun ve edilgin bir yaratık olduğuna inanırlar; fakat doğal hak taraflıları, Grotius, J. J. Rousseau ve Voltaire gibi XVIII. yüzyılın büyük düşünürleri, özgürlüğü savunarak kaderi inkâr ettiler.

3. *Tanrıbilimsel,* yani *dinsel kader:* Genel olarak kitaplı dinler, Tanrısal ve öncel takdir (prédestination) ile Tanrı'nın öncel bilginliği (préscience) telakkisine bağlı oldukları için, kaderi pek derinden savunmuşlardır. Tanrı'nın hem her şeye gücü yeter, hem de onun bilimi her şeyi kuşatmıştır. Hiçbir şey, onun bilgisi ve isteği dışında gerçeklenemez gibi ilkeler, doğanın olduğu kadar

da insanın dilediğini yapma hak ve özgürlüklerini yıkar. Tüm mistikler de, bu Tanrısal güç ve bilgi adına bir kader ahlâkını savunmuşlardır. Örneğin, Jansenciler (Jansénisme), insanın etkili bir inayet olmaksızın iktidara sahip olamayacağını savunurlar ki, bu düşünceleriyle insanın tüm özgürlük ve elindeliği inkâr edilmiş olur. Cizvit Molino'nun (1535-1601) savunmuş olduğu molinisme mezhebiyse, insana az çok bir özgürlük verir ve elindelikle inayetin verilerini (données) uzlaştırmaya çalışır. Bu mezhebe göre, Tanrı'nın amacı, tüm insanları, kuvvet ve çabalarının hepsini sarf etmeleri koşuluyla kurtuluşa kavuşturmaktır. Bu çaba (effort) sayesinde yeter inayet (suffisante), etkili inayet (efficance) olur (Carré de Montgerson, 'La Verité des Miracles, 2 cilt, 1737). Tüm Hıristiyan mezhep ve tarikatları az çok farklarla İslâm mezhep ve tarikatlarının düşündükleri gibi, bu konuda tam bir anlaşmayı başaramamışlardır. Miladın II. yüzyılında yaşamış olan Sinoplu Marcion adındaki din sapıklarından sayılan bir düşünürle miladın IV. yüzyılında yaşamış olan Lactance, 'Tanrı'nın Gazabına Dair' adlı bir eserinde, Tanrı'nın öncel bilimiyle kader kavramı arasındaki çelişikliği ustaca göstermiştir. Talmudculara göre, Tanrı, her şeyi önceden görür; fakat bize seçme özgürlüğü verilmiştir; yani insan, kendi gitmek istediği yola sevk edilmiştir.

Bu genel bilgilerden sonra, İslâm mezheplerinin kader hakkındaki görüşlerinin kısa bir panoramasını verelim ve kutsal metinlerde bu konuyu ilgileyen bildirileri sunarak Hz. Muhammed'in ve dolayısıyla İslâm dininin kader anlayışını açıklamaya çalışalım: Kadere, hayrın ve şerrin Tanrı'dan geldiğine iman etmek İslâm imanının ana koşullarındandır. Böyle bir ana inanç üzerinde tartışma caiz değildir; fakat tüm büyük İslâm bilgin, filozof ve mezhep sahipleri de bu konu üzerinde düşünmüşler ve birbirlerine aykırı doktrinleri savunmuşlardır. Amentü'nün esaslarından biri olan kaderin, hayır ve şerrin Tanrı'dan geldiğine körü körüne inanmak, insanların bu dünyada işlemiş oldukları eylemlerin son hesap günündeki sorumluluğunu tehlikeye düşürür. Eğer insanlar, Tanrı'nın önceden çizmiş olduğu bir plan dairesinde hareket etmek, düşünmek ve inanmak zorunda iseler, onları uyandırmak ve aydınlatmak için Yüce Tanrı'nın hem peygamber ve kitap göndermesine, hem de cennet ve cehennem vaatleriyle sevindirip gocundurmasına gerek yoktur. Kuşkusuz ki, bu takdirde de dinlerin dayanmış olduğu göksel saltanat ve onun vücuda getirdiği dünya ve ahret örgütlerinin bir anlamı kalmaz. Esasen böyle bir inanç, Tanrı'nın tümel gücü kadar da mutlak özgürlüğünü tehlikeye düşürür. Zira, hayır ve şerri seçmekte, insel özgürlüğe yer verilerek, kader inancı yok edilirse, Tanrı'nın şerri seçecek olan bir kulunu, niçin bu tehlikeden korumadığı ve eğer bu kulu neyi seçeceğini bilmiyorsa, Tanrı'nın her şeyi kaplayan, kuşatan bilgisinde bir noksanlık olduğunu kabul etmek ve nihayet O'nun her şeye gücü yetme sıfatını da inkâr etmek gerektir. Daha açıkça, Tanrı'nın her şeye gücü yettiğine göre, şerri yaratmamak ya da hiç olmazsa şerre eğilmiş olan ruhları, bu eğilimden kurtarmak da elindedir ve Tanrı, her şeyi bildiğine göre, kullarının ne tarzda hareket edeceklerini de önceden bilmiş olmasından daha doğru bir gerçeklik olamaz. Bir ayette, *"İnsan, başıboş bırakıldığını mı zanneder?"* denilmektedir. Mademki insan, bu âlemde başıboş bırakılmamıştır, yani dizginleri Tanrı'nın

elindedir, öyleyse onu, daima hayra yöneltmiş olmakla Tanrısal lütuf ve inayet daha cömertçe gerçeklenmiş olmaz mı? Tüm varlıkların kaderi, Tanrı'nın öncel planına göre çizilmişse, bir taraftan bu planı, kendisinin bir daha değiştirememesi, yani değiştirme gücüne sahip olmasına karşın, sanki âcizmiş gibi değiştirmemesi, iman bakımından birtakım saçma düşünceleri doğurur. Nitekim Kur'anda, *"... Tanrısal kanunda* (sünnet) *bir değişiklik bulamazsın"* (Ahzap, 26) ve, *"Tanrı'nın âdetinde bir değişiklik göremezsin"* (Fatır, 43) gibi ayetlerle âdeta Tanrı, kendi özgürlüğünü inkâr ediyor, kurmuş olduğu düzenin zorunluluğuna kendisi de itaat ediyor. Gerçekten de, Tanrı'nın her şeye gücü yeter, fakat bu sıfatına dayanarak, örneğin, insanlar arkalarını da görsünler diye, onların enselerine bir göz daha eklemeyi ya da ne kendi ekseni, ne de güneş gibi başka büyük bir küre etrafında dönmeden, fezada eylemsiz ve hareketsiz duran başka bir küre ya da başka bir yıldız sistemi yaratmayı istemez. O, kurmuş olduğu doğa yasalarına, yine kendi isteğiyle itaat eder. Bunun için dir ki, olanaksız olan şeylerin olanaklı olabilmesinin muhal olduğunu kendisi de onaylayarak, *"Ayetlerimizi yalanlayıp kibirlenenlere karşı gökyüzünün kapıları açılmaz; onlar, deve iğne deliğinden geçinceye dek cennete giremezler"* (Âraf, 40) diyen ayette de, olanaksız bir şeyin ebedî olarak muhal olduğunu bildiriyor. Bununla birlikte, herkesin *Mahfuz Levha*'da takdir edilmiş olan bir süre içinde öleceğini bildiren ayet (Âli İmran, 145) belki de Tanrı özgürlüğünü belirtmek için, fakat Tanrısal âdette değişiklik olmadığını bildiren ayete aykırı olarak, başka bir ayette geri alınmış gibidir. Yani, Yüce Tanrı, insanın ömrünü eksiltmek de bir kitapta yazılıdır; ve bu Tanrı için kolaydır (Fatır, 12) demektedir.

Eğer Tanrı, kendisinin mutlak surette özgür olan iradesini dilediği gibi kullanma gücüne sahipse ve bu gücünü dilediği zaman işletiyorsa, insanlığın hasretini çekmekte olduğu, daha iyi, daha yetkin bir âlemi niçin yaratmadığı sorusu akla gelebilir. Leibniz'in ve diğer bazı iyimser düşünürlerin inandıkları gibi, yaşadığımız âlemin en üstün bir yetkinlikte kurulmuş olduğu ileri sürülürse, tüm kusurlarını görerek daha yetkinine hasret çektiğimiz bir âlem hayalini kendimiz uyduruyormuşuz gibi düşünmekte ve olana razı olarak kendimizi teselli etmekte, aldanmış olmaktan başka bir gerçek olabilir mi? Tanrı isteseydi insanları günaha sapmayan ve haramlara boyun bükmeyen duygu ve düşüncelerle süsleyip eylemlerini güzellik, iyilik ve doğruluk yönünde geliştirebilirdi. Özet olarak, âlemin ya önceden yapılmış, değişmez ve akla uygun planları vardır, yahut da böyle bir şey yoktur; varsa, ne Tanrı'da, ne de yaratıklarda özgürlük ve sorumluluk yoktur; böyle bir plan yoksa, Tanrı olanı bildiği halde, olmayanı ve olacak olanı bilmiyor, âlemin ve insanların işlerine karışmıyor, bir seyirci gibi bu sonsuz ve hareketli sahnenin başıboş tablosunu gözlemekten başka bir şey yapamıyor demektir. Oysaki kutsal metinler, bunun böyle olmadığını onaylamaktadır. Kalem suresinde, *"Nun'a ve satırlar dizene ant içerim ki..."* diye başlayan ayet, öncel takdirin *Levh-i Mahfuz*'da kayıtlı olduğunu, tüm dünya ve evrenin olaylarının, bu levhada yazılı olan plana göre akıp gittiğini anlatır. Buharî'nin kaydettiği bir hadiste, *"Neye lâyıksan, kalem yazdı, mürekkebi bile kurudu"* denilmektedir. Taberî gibi bazı tefsircilere göre,

kalem, gelecek olayları yazmak için Tanrı'nın ilk yarattığı şeydir (kelâm gibi). Uzunluğu gökle yer arasındaki uzaklık kadar olan bu ışıktan kalem, kıyamet gününe dek meydana gelecek olan tüm olay ve olguları yazmıştır; bu itibarla artık yeniden başka bir olayın meydana gelmesi düşünülemez; aksi halde, Tanrısal bilimin değişken olması gerekir. Bazı İslâm düşünürlerinin tümel akıl saydıkları bu *Levh-i Mahfuz*'dan ya da bu anlamda kullanılmış olan kitaptan başka ayetlerde de bahsolunur: *"Tanrı, dilediğini yok eder, dilediğini yerinde bırakır, onun yanında Levh-i Mahfuz vardır"* (Ra'd, 39); *"Biz, bilinen kitapta, akıbetini belirtmiş olmadan hiçbir karyeyi mahvetmedik"* (Hicr, 4); *"Kıyamet gününden önce mahvetmeyeceğimiz ya da şiddetli bir azapla cezalandırmayacağımız hiçbir kasaba yoktur; bu da kitapta kayıtlıdır"* (İsra, 58); *"Yeryüzünde ve nefsinizde, kitapta yazılı olmayan hiçbir musibete uğranılmaz, bu Tanrı'ya göre kolaydır"* (Hadid, 22); *"De ki, bize Tanrı'nın yazdığından başka bir şey isabet etmez, O, bizim efendimizdir, iman edenler, yalnız Tanrı'ya tevekkül etsinler"* (Tevbe, 51).

Kâhinlik ve kader konusu için fetva arayanlar, Saffat suresinin 88-89'uncu ayetleriyle Lokman suresinin 12'nci ayetindeki bildiriye dayanarak yıldızlarla geleceğin keşfedilebileceğini ve hekimliğin Tanrı tarafından peygamberlere vahyedilmiş olduğunu iddia ederler ki, bu türlü düşünceler, gerçekte kader inancıyla uzlaştırılamaz.

Görülüyor ki, olayların alacağı son şekil kadar da vukua gelecek olan tüm olaylar, kitap sözcüğüyle ifade edilen *Levh-i Mahfuz*'da, yahut da Ra'd suresinde kullanılmış olan *Levh-al-mahv ve'l-isbat*'ta, yani bir kutsal levhada yazılıdır. Bunun içindir ki, ne güneş ayı, ne de gündüz geceyi geçebilir, bunların her biri bir felekte yüzerler (Yasin, 40) ve Tanrı, böyle tertip etmiş olduğu bir âlem düzenini değiştirip durmaz ve âdetini bozacak denli de kararsız değildir. Zira, değiştirmek, ya yeni bir ihtiyaç için olur, ya da sırf keyif için olur. Birinci halde, Tanrı ilk kurmuş olduğu düzeni kıyamete dek yetecek bir yetkinlikte yaratmamış ve ilerde doğabilecek olan yeni ihtiyaçları önceden görememiş, daha açıkça, yaratmış olduklarını kendisi de beğenmemiş olduğunu anımsatır. Bu ise, onun öncel bilginliğine ve bilimine aykırı bir olasılıktır. İkinci hal ise, ozan Abdülhak Hâmid'in deyimiyle, Tanrı'yı bir tıfl-ı ekber (ulu çocuk) sayarak, çocuk gibi, aklına geldikçe, önceden ne olacağını bilmediği, hatta sonucunun da ne olacağı belli olmayan ve kendisinin de fark edemediği herhangi bir yeni olayı, bir değişikliği gerçekleştirmekten hoşlandığını kabul etmek gerekir ki, bu iki olası da kutsal metinlerin bildirilerine olduğu kadar, imana ve akla da aykırıdır. Genel olarak kelâmcılar, Tanrı'nın yaptıklarından sorumlu olmadığını ve aklın, bir işi Tanrı'nın niçin yaptığını öğrenmesine izin verilmediğini, esasen aklın buna gücünün yetemeyeceğini, ödevimizin, sadece kendi eylemlerimizi Tanrı isteğine göre düzenlemekten ibaret olduğunu savunurlar. Fakat bu teklife karşın akıl, bu konu üzerinde kendi âcizliğini kabul ederek susmuş değildir. Bazen birbiriyle çelişik gibi görünen ve türlü olaylar yüzünden ayrı zamanlarda bildirilmiş olan ayetlerden, insel özgürlüğe hiçbir yer verilmediği ve bu konuda aklımıza gelebilecek sorulara pek de kandırıcı olmayan dogmatik yanıtlar verildiği, nihayet insanın bir taraftan da kader çerçevesi içinde büyük bir sorum-

luluğa mahkûm olduğu görülür. Zihnin, çevirti ve tefsirin sözcük oyunlarıyla kandırılamayacağı içindir ki, İslâm mezhepleri ve filozofları, türlü açıklamalarla bu konuyu yumuşatmaya, aydınlatmaya ve Hz. Muhammed'in bu konudaki bildirilerini günaha girmeden, daha akla uygun bir şekilde aydınlatmaya çalışmışlarsa da, kendi aralarında tam bir uzlaşmaya muvaffak olamamışlardır. Bunların düşündüklerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Cahm bin Safvan ve Mürcialardan, kabir azabını da reddetmiş olan El-Neccar gibi caberiyenin (fatalisme) aşırı yanlıları, olayların önceden, Tanrı tarafından saptanmış ve insel iradenin bu kutsal plana göre hareket etme zorunda olduğunu, bu bakımdan, insanla diğer canlılar arasında hiçbir fark bulunmadığını savunurlar. Bu doktrine göre, insan iradesi, kendi kaderini olduğu kadar da diğer olayları değiştiremez. Zira Tanrı, geleceği de bilir ve olayları bu bilgisine göre düzenler. Bu itibarla insanın eylemleri, gerçekte Tanrı'nın eylemleridir. Nitekim El Neccar'ın hocası Bağdat müçtehitlerinden Bişr-el-Marisî (ölm. 833) de, hayırla şer, hidayetle sapıklık (dalâlet), Tanrı'nın öncel takdirine bağlıdır; bunlar, ister istemez oluşurlar iddiasındadır. Bu doktrine bağlı olan Haricîler de, kulun hayır ve şerri kendi iradesiyle yapmadığına inanırlar. Bu görüşler, sorumluluğu açıklayamaz ve Tanrısal adaleti tehlikeye düşürürler. Sünnet ehli, bu iddiaları reddeder. Bu zümreye göre, insel eylemlerin yaratıcısı Tanrı'dır; O, bize tikel bir irade vermiştir; biz bu iradeyi dilediğimiz bir iş için kullanırız. Eğer bu iş Tanrısal iradeye uygun gelirse, Tanrı o işi yaratır. Genel olarak Tanrıbilimciler, *"Tanrı,* derler, *tüm eylemlerimizin nasıl olacağını önceden bilir; Tanrı mutlak surette dilediğini yapar ve buna gücü yeter; doğa yasalarını O kurmuştur; dilerse bu yasalara aykırı bir olayı da oluşturabilir".* Yani Tanrı, mutlak surette özgürdür, fakat insan, O'nun bilim ve takdirini aşamaz. Hz. Ömer'in dediği gibi, özgür olarak yaptığımızı zannettiğimiz hareket ve girişimler, gerçekte Tanrı'nın takdirinden yine O'nun takdirine sığınmaktan başka bir şey değildir. Yani, sağ aklı (aklıselim) kullanmak ya da kullanmamak da, Tanrısal takdire uymaktan başka bir şey değildir. Bu itibarla hiç kimse kendi alın yazısından kurtulamaz. Kaderi inkâr ettikleri için, "âdil" ve Tanrı sıfatlarını reddettikleri için "tevhit" erbabı sayılan Mutezile, insel iradeye değer verir. Zira bu sistemde, Tanrı'nın tümel güç ve iradesinden çok bilgeliğine önem verilir. Bunlara göre Tanrı, yalnız hayrı yaratır, şerri yaratmaz. İnsel eylemler, insanların özgür iradelerinin ürünüdür. Zira, insanda eylemden önce, o eylemi icraya elverişli ve potansiyel bir kuvvet ve yetenek vardır ve Tanrı dilerse şerrin önüne geçebilir. Mutezile, Caberiye'nin zıddını düşündüğü için, bunlar kadercidirler. Onlar, Tanrı'nın, insanlar tarafından yapılacak olan her eylemin neler olduğunu, nasıl olacağını bildiğini, fakat bu bilgisine karşın hiç kimseyi, yapmakta olduğu işi yapmaya zorlamadığını, yani insanın hayır ve şerden birini kendi iradesiyle seçtiğini ve sorumluluğun da bu özgürlükten doğduğunu savunurlar. Sünnîler ise, bir cüz'î iradeye sahip olduğumuzu, hangi işi yapmak istersek, Tanrı'nın o işi vücuda getirdiğini savunurlar; hem Caberiye, hem de Kadercilerin saçmacı ve kâfir olduğuna inanırlar. Eş'arîler, insanda bir kazanma (kesp) yetenek ve özgürlüğünün bulunduğuna inanırlar. Onlar, insanın

biraz olsun özgür iradeye sahip olduğunu zannederlerse de, gerçekte biz ihtiyarsız olarak hareket eden yaratıklarız, derler. Eş'arî, bir çeşit vesileciliği (occasionalisme) savunmuştur. Matüridîler, bireyin tikel (cüz'î) iradesinde elindelikten söz ettiler. Bunlar, bireyin mükâfat ve cezaya lâyık olabilmesi için, eylemlerimizde özgürlüğün zorunlu olduğunu savundular ki, çok sonraları Kant, şüphesiz birçok farklarla aynı düşünceyi savundu. Tasavvufla uğraşanlarsa, birlikte (vahdet) iradenin düşünülemeyeceğini savundular. Yukarda sözü geçen Kaderciler, kul, kendi eylemlerinin yaratıcısıdır ilkesinden hareket ederek Caberiye'den ayrılırlar. Kaderi reddetmek kadar da kabul etmek, Tanrıbilim bakımından tehlikeli ve hatta küfür sayıldığı için, Matüridî ve Eş'arî, Kadercilerle Caberiye mensuplarının ortasında kalmıştır. Nitekim Mutezile, Tanrısal iradeyi, insel iradeye ortak saydıkları için müşriklikle suçlandırılmışlardır. Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin de, *"Tanrısal irade, bir insanın istidadında olanı dilemesi demektir. O nesnenin istidadında olmayanı Tanrı dilemez ve böyle bir yetkisi de yoktur. Tanrı, dilediğini yapar, fakat istidatta olanı diler"* der; fakat istidadın nasıl gerçeklendiğini açıklayamaz.

Kader konusunda Şiî kelâmcılarla İmamîler, daha geniş ve pervasız düşüncelere dalınışlardır. Onlar, Tanrısal iradenin sabit olmadığını, yeni koşul ve olanaklara göre bu iradenin de değişebileceğini ileri sürmüşlerdir. Kur'andan türlü ayetlere dayanarak, günahlıların cezalarının değiştirildiğine dair olan kutsal bildirileri, oğlunun kurban edilmesi hakkında Hz. İbrahim'e verilmiş olan emrin geri alındığını, Yunus kavminin mahvedilmesine karşı, Tanrı'nın göstermiş olduğu merhameti, bazı sevaplarla, örneğin, evlâdın ebeveyne karşı göstereceği saygı dolayısıyla ömrün uzayacağını ve hayır işlemenin insan kaderini değiştireceğini bildiren hadislerle ayetlerin kaldırılmış olmasını (nesh), iddialarının birer kanıtı olarak öne sürerler. Yani, Şiîler, işlerde vukua gelen en uygun değişmeler, bunlara uygun gelen takdirlerle paralel olarak gelişir, derler. Nitekim, «zamanın değişmesiyle ahkâmın da değişmesini» bildiren fıkıh hükümlerinin dayanağı da, Hz. Muhammed'in hadisleridir. Bize göre de eğer kader, değişmez ve öncel bir plan olsaydı, evvelâ duanın ve tövbenin, hatta ibadetin bir değeri olmazdı. Zira, Tanrı'nın çizmiş olduğu alın yazısından kurtulma olanağı bulunmadıktan sonra, O'nun lütfuna, merhametine, Peygamberinin şefaatine sığınmak yararsız olurdu. Tövbe etmekle günahlarımızdan kurtulamayacak olduktan sonra, niçin tövbe ederek, yalvarıp yakararak Tanrı'yı tedirğin etmelidir? İbadet, yalnız bir borç değil, aynı zamanda ruhu arıtmak, Tanrısal lütuf ve inayete lâyık bir duruma getirmek için yapılan kutsal eylemlerdendir. Kaderimiz değişmez bir surette *Levh'i Mahfuz*'da yazılıysa, kulun bunu değiştirmek için uğraşıp durması boş ve verimsiz bir çabadır. Kadere körü körüne bağlanmak da, ilerlemeyi durduran, yetkinleşmeyi baltalayan, miskin ve eylemsiz ruhları üretmekten ve insel sefaleti artırmaktan başka bir işe yaramaz. Kur'andaki şu ayetler, kader çemberinden kurtulmaya hizmet edecek şekilde tefsir edilebilir sanırız: *"Tanrı, en evvel kalemi yarattı; bir kalem çekildi mi, o hemen oluverir"*. Bu simgesel ayetlere göre, kalem yaratıldığı andan beri yazmaya devam etmektedir. Olaylar ve varlıkların ne tarzda akıp gidecekleri ön-

ceden yazılmış, fakat yaratma sürüp gittikçe yazılma da devam etmekte ya da yazıldıkça yaratma ve takdir vücuda gelmektedir[1].

Görülüyor ki, pek geniş ve kuramsal tartışmalara yol açmış bulunan bu önemli konu, kutsal metinlerde, tüm açıklığıyla bir tek ilkeye bağlanmış değildir; İslâm mezheplerinin, üzerinde birleşmemelerinin bir nedeni de budur. Bu itibarla biz Hz. Muhammed'in bu konudaki anlayış ve telkinlerini, kutsal metinlerden izlemeyi daha yararlı buluyoruz:

1. Kur'anda türlü vesilelerle Peygambere yapılmış olan ihtarlar, insanların hidayete erişebilmelerinde Tanrısal takdiri aşabilmenin olanaksız olduğunu gösterir: *"Onları hidayete getirmek sana düşmez, sen yalnız irşat etmekle yükümlüsün"* (Bakara, 273); *"Sen sevdiklerini hidayete nail edemezsin, lâkin Tanrı dilediğini hidayete kavuşturur"* (Kasas, 56). İnsanları, doğru ya da eğri yola sürükleyen Tanrı'nın kendisi olduğu için, Peygamberin bu konudaki çabaları boşunadır: *"Sen, Tanrı'nın saptığı kimseye bir yol bulamazsın"* (Nisa, 26; Maide, 41); *"Onların malları ve çocukları, seni imrendirmesin, Tanrı onları dünya hayatında bunlarla azaplandırmayı ve kâfir olarak can vermelerini istiyor"* (Tövbe, 55; Maide, 41); zira, *"Her hususta emir ve irade Tanrı'nındır"* (Âli İmran, 157) ve zaten; *"Hayır ve şerrin hepsi Tanrı'dandır"* (Nisa, 76). Bu itibarla Peygamberin görevi, şefaat etmek ve hidayete ulaştırmak değil, sadece Tanrısal emirleri bildirmekten ibarettir. Nitekim bizde, Hacı Bayram tarikatına mensup olan dervişlere, her şeyden önce tüm iş ve eylemlerin Tanrı'dan geldiği öğretilir ki, hemen tüm mistik tarikatlar, bazı ayetlerin tefsirinden, kendi sistemlerine uygun sonuçlar çıkararak her şeyi Tanrı'dan ibaret görür ve her şeyin Tanrı'dan geldiğini öğreterek mensuplarının tinsel esenlik ve mutluluklarını sağlamaya çalışırlar.

Özet olarak Tanrı, mutlak surette özgür olduğu için, dilediğini, dilediği gibi yapar. O, yaratıcı bir güç olduğundan, yine kendi yaratmış olduğu neden ve vesilelerle yaratmaya devam eder. Fakat, Yüce Tanrı, zuhur etme zorunda olmasına karşın, ancak olanaklı olan şeyleri yaratmak ister; olanaksız olan şeyleri yaratmaz. Bu suretle Sünnîler de olup biten her şeyin, bir taraftan yaratıcılık gücü itibarıyle, mutlak surette etkin (actif) saydıkları Tanrı'dan, zuhur etme zorunda olduğunu ve Tanrı'nın olanaksız olanı yaratmayacağını ileri sürerek, O'nun takdirindeki özgürlüğü sınırlamış olurlar.

2. İnsanların imanlı ya da kâfir oluşları da, Tanrı'nın isteğine bağlı görünmektedir. Örneğin, Tanrı, Hz. Âdem'le Havva anamızı cennetten kovduktan sonra şöyle diyor: *"Eğer benden size bir hidayet erişirse, hidayete uyanlara hiçbir korku yoktur ve onlar asla mahzun olmazlar"* (Bakara, 38). Şu ayetler de, insanda özgürlüğün bulunmadığını bildirirler: *"Tanrı, dilediği kimseleri doğru yola götürür"* (Bakara, 214); *"De ki, Doğu da, Batı da Tanrı'nındır, O dilediğini doğru yola iletir"* (Bakara, 142). Şu ayetler de hep aynı gerçeği savunurlar: (Fatır, 9; En'am, 35, 93; Nur, 35, 46; Secde, 13; Şura, 12; Müd-

(1) Haricîlerle Mutezile'nin ve öteki İslâm mezheplerinin kader konusundaki görüşlerine dair *Şebistarani*'nin *Gülşen-i Raz* adlı eserinde faydalı bilgiler vardır.

desir, 31, 56; Münafikun, 6; Yunus, 26; İbrahim, 5; Nahl, 37, 107; İsra, 97; Hücurat, 78; Şura, 42, 44) ve daha birçok ayetler, hidayet ve dalâletin Tanrı'dan olduğunu, yani kulun, bunlardan birini seçme özgürlük ve yeteneğine sahip olmadığını ihtar ederler.

Kur'anın bildirileri böyle olduğu halde, din adamlarının çoğu, birbirini ve kendileri gibi düşünmeyen insanları kâfirlikle suçlamışlar, bunlardaki hoşgörüye açılabilecek yolları görememiş ve hatta kapatmışlardır.

3. İnsanlara doğru yolları gösteren ve göstermeleri için elçiler ve peygamberler gönderen Yüce Tanrı, aynı zamanda onları, eğri yollara da sürükler, sapıttırır; bu itibarla O'nun işlerine akıl erdirmek zordur: *"Küfredenlere hileleri* (mikr) *hoş gösterildi; doğru yoldan saptırıldı; Tanrı'nın saptırdığı kimseye hidayet verecek kimse yoktur"* (Ra'd, 35); nitekim Hz. Nuh da Kur'anda kavmine şöyle diyor: *"... Tanrı, sizi yoldan çıkarmayı dilemişse, size öğüt versem de, öğüdüm yarar sağlamaz, O, sizin Rabbinizdir, O'na döneceksiniz"* (Hud, 35); *"Onların önlerine ve arkalarına setler koyduğumuz ve gözlerine perde çektiğimiz için doğru yolu göremezler"* (Yasin, 9); *"... İşte Tanrı, kâfirleri böyle sapıttırır"* (Mümin, 74, 33; Zümer, 23; Ra'd, 12). Yüce Tanrı, Hıristiyanlardan söz ederken, *"Biz onların arasına kıyamet gününe dek kini ve düşmanlığı soktuk"* (Maide, 14) demektedir. Âdeta Tanrı, peygamberlerini, insanları yola getirmek için değil, bazılarını cezalandırmak için göndermektedir ve şeytanlar da O'nun izni olmadan, insanlara bir kötülük yapma yetkisine sahip değildirler: *"... Tanrı, elçilerini dilediği kimseler üzerine musallat eder"* (Haşr, 6); *"... Tanrı'nın izni olmadan şeytan onlara hiçbir zarar vermez"* (Mücadele, 10); *"Kur'an okuduğun zaman, biz seninle ahrete inanmayanlar arasına görünmez bir perde çekeriz; ve yüreklerine anlamalarına engel olan kabuklar geçirir ve kulaklarına ağırlık veririz"* (İsra, 45-56). Kehf suresinde de bu anlamda başka bir ayet vardır. Tanrı'nın niçin böyle yaptığını soruşturmak boşunadır. Her biri bir ayrı olay ve dönemin gerektirdiği bildirilerden oluşan bu ayetler, lakonik (kısa ve kestirme) oldukları kadar da dogmatiktirler. Bunları fazla incelemekle günaha girmekten başka bir sonuç elde edilemez. *"Görmedin mi, biz o şeytanları, o kâfirlere saldırtmışız, onları kışkırtıp durmaktadırlar"* (Meryem, 83). Yüce Tanrı, bu dünyadaki her şeyi insan için meydana getirmiştir, ama insanı da, cinleri de, *"kendisine ibadet etsinler diye"* yaratmıştır. Bu itibarla insanlar, kendileri için değil, bir taraftan da Kur'andaki emirlere itaat etmekle yükümlüdürler; eğer Tanrı, onların itaatini istemek lütfunda bulunursa, bu olanaklıdır; yoksa insan, itaat ve ibadet etmek özgürlüğünden de yoksundur. Hatta Hz. Muhammed'in bile bu konularda en küçük bir özgürlüğü yoktur: *"Dilersek sana vahyettiklerimizi de tamamıyla gideririz ve sen bize karşı, kendine bir vekil de bulamazsın"* (İsra, 86); *"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların tümü iman ederlerdi, sen halkı imanlı olmaları için zorlamak mı istiyorsun?"* (Âraf, 40). Şu halde insanlara niçin peygamber gönderilmektedir?

4. Tanrı, yalnız dilediğini yapmakla kalmaz, insanlardan istediğine mükâfat, istediğine de ceza verir; dilediğini aziz, dilediğini rezil eder; her çeşit nimet ve mutluluk O'nun elindedir. *"Biz, her şeyi bir kaderle yarattık"* (Kamer, 49) diyen Tanrı, kendi takdir etmiş olduğu edimlerimiz karşısında, tüm suçu

yine insanlara yüklemekten çekinmez; Tanrısal adalet, despotik ve keyifsel bir hevesin belirtileri gibidir. Bir yandan, *"Dileseydik her kasabaya bir sakındırıcı yollardık"* dedikten sonra, sanki Hz. Muhammed, O'nun emirleri dışına çıkabilirmiş gibi, *"Mademki yalnız seni gönderdik, öyleyse kâfirlere itaat etme de, bununla onlara büyük savaş aç"* (Furkan, 51-52) der. Bir yandan da, *"İman edenler bilmiyorlar mı ki, Tanrı dilerse tüm insanları hidayete mazhar eder"* (Ra'd, 33) ayetiyle, her şeye gücünün yettiğini, fakat insanları böyle çıkmazlar içinde bırakmaktan hoşlandığını bildirmiş olur. *"Tanrı, dilemiş olsaydı, onlar müşrik olmazlardı"* (En'am, 107) dediği halde, Hz. Muhammed'i, kulların müşriklikten kurtarılmalarını sağlamak için yollamış olan Yüce Tanrı, sevdiği elçisini de boşuna uğraştırır durur. Şu ayetler de bu mistik dikta rejiminin, niçin olduğunu kimsenin sormaya hakkı olmayan, çelişik fermanlarındandır: *"Tanrı, kimi alçaltırsa, ona kimse saygı göstermez, Tanrı dilediğini yapar"* (Hac, 18); *"Biz, dilediğimize rahmetimizi nasip ederiz"* (Yusuf, 56); *"Göklerin ve yerin mülkü hep Tanrı'nındır; dilediğini yarlıgar, dilediğine de azap verir"* (Feth, 14); *"Biz onlara bir zevk indiririz de sonra kendilerini kaba bir azaba uğratırız"* (Lokman, 24); *"Tanrı size bir felâket diler ya da bir rahmet dilerse, sizi Tanrı'dan korumak, kimin haddine düşer?"* (Ahzab, 17). Kulları üzerinde kahredici olan Tanrı (En'am, 18) için cennet bile, *"Dilediğine ihsan edeceği bir nimettir"* (Hadid, 21). Şu ayetler de hep Tanrı iradesinin hükmünü açıklarlar: (Yunus, 108; Fatır, 2; Âli İmran, 70; Enbiya, 9).

5. İnsanların rızklarını az ya da çok veren ve bu miktarları da kendi dilediklerine dilediği şekilde lâyık gören, yine Tanrı'nın kendisidir. Yani kul, kazanmak için ne denli çalışırsa çalışsın, elde edebileceği nimet, Tanrı'nın ona takdir ettiğinden asla fazla ya da eksik değildir: *"Senden rızk için çalışma istemiyoruz, sana rızkı biz vereceğiz"* (Taha, 132). Bu müjdeye karşın. Hz. Muhammed, çalışmaktan ve çalışmayı övmekten hiç bir zaman vazgeçmemiştir. *"Rabbin, dilediğine bol rızk verir, dilediğine de az verir"* (İsra, 30; Nur, 38; Ankebut, 62; Rum, 37). Niçin Tanrı böyle bir eşitsizlikten hoşlanıyor da herkese bol bol vermiyor? Zira, *"Tanrı, kullarına rızkı genişletseydi, yeryüzünde başkaldıracaklardı; O, rızkı istediği kadar verir"* (Şura, 27). Bu surenin 11 ve 18'inci ayetleri de Tanrı'nın rızkı dilediklerine az ya da çok verdiğini anlatır. Tanrı rızkı, herkese hem çok verseydi, hem de onların başkaldırmasına engel olsaydı daha iyi değil miydi? Yeryüzünün tüm fitne ve fesatları, herkesin dünya nimetlerinden gereği kadar yararlanmamaları yüzünden değil midir? Ve insanlığın tüm çabası, herkesin mutlu olmasını sağlayan bir rızık bolluğuna kavuşmaları için gereken çareleri aramakta toplanmıyor mu? Akla gelebilen tüm bu çeşit sorulara verilecek yanıt, Tanrısal takdire kimsenin dil uzatmaya hakkı ve yetkisi yoktur'dan ibaret olacaktır.

6. Yüce Tanrı'nın tüm insanları iman etmiş, hidayete kavuşmuş görmekten pek de hoşlanmadığı, hatta bunu istemediği de anlaşılmaktadır. Yani dünyada imansızların bulunması da Tanrısal irade ve isteğin bir sonucudur. Fakat bu kutsal isteğe göre düzenlenmiş olan dünyada, yine O'nun isteğine göre imansız kalmış olanlar, ahret sorumluluklarından ve hatta dünya sıkıntılarından da asla affedilmiş değildirler: *"Biz dileseydik her nefsi hidayete eriştirirdik, lâkin*

benden, her halde cehennemi cinlerle ve insanlarla dolduracağım hükmü çıkmıştır" (Secde, 13). Bugün de aklımıza gelen dilekler, Hz. Muhammed zamanında da akla gelmiştir: *"Müşrikler, Tanrı dileseydi, ne biz müşrik olurduk, ne de atalarımız, ne de bir şeyi haram edebilirdik diyecekler"*. Buna verilmiş olan karşılık şudur: *"Bunlardan evvelkiler de böyle yalanlamışlardı; sonunda azabımızı tattılar; evet, O dileseydi, hep birden hidayete erdirirdi"*. Peki niçin bunu dilemedi? sorusuna alınacak yanıt, yine aynı anlamda bir ayettir; ve şüphesiz ki hidayetleri Tanrı tarafından istenmemiş olan kavimlere veya insanlara peygamber göndermenin nedenini açıklamak da çok güçtür. Zaten insanların peygamberlere iman etmeyecek olanlarının anlaşmazlıklara düşmelerini isteyen de Tanrı'nın kendisidir: *"Tanrı dileseydi, sizleri bir ümmet yapardı; lâkin O, dilediğini saptırır, dilediğini hidayete kavuşturur ve hepiniz yaptıklarınızdan sorumlu olacaksınız"* (Nahl, 93; Şura, 7); *"Tanrı dileseydi, onlar müşrik olmazlardı"* (En'am, 107). Şu halde yine akla Tanrısal adaleti, sorumlulukla nasıl uzlaştırabiliriz? sorusu gelir. Mademki, *"Yolu doğrultmak Tanrı'ya aittir; O'ndan sapan da vardır; Tanrı dileseydi hepinizi doğru yola eriştirirdi"* (Nahl, 9) deniliyor; üstelik, *"Rabbin dileseydi yeryüzündeki insanların tümü toptan iman ederlerdi. Tanrı'nın izni olmadan hiç bir nefis iman edemez ve akıl edemeyenleri pislik içinde bırakan O'dur"* (Yunus, 101) ayetleriyle de insanlar için dünya ve ahret mutluluğunu değişmez bir kadere bağlamış olanın kendisi olduğunu tekrar tekrar bildiren de yine kendisidir.

7. Bu açık beyanlar ve ihtarlar karşısında hayır ve şerri seçme işinde insanlara özgürlüğün zerresi verilmemiş gibi görünmektedir. Nitekim başka bir surede de, Havva anamıza şu emir veriliyor: *"Bazınız, bazınıza düşman olarak oradan ininiz, tarafımdan size bir hidayet ulaşır, her kim yoluma bağlanırsa, işte o yolunu şaşırmayacak, bahtsız olmayacaktır"* (Taha, 123) Şu ayetlerde, Tanrı dileğinin, insan akıl ve vicdanının dileklerine hiç uymadığı görülür: *"Biz dileseydik, her kente sakındırıcı bir peygamber gönderirdik"* (Furkan, 51); *"Biz dileseydik, onların üzerine gökten bir alâmet indirirdik de onlar, buna boyun eğerek itaat ederlerdi"* (Şura, 4). Tanrı'nın insanlar arasındaki anlaşmazlıklara yardım ettiği ve onların uzlaşmalarından pek de hoşlanmadığı gibi bazı duygu ve düşünceleri akla getiren kutsal niyetler de eksik değildir: *"Bir de o küfredenler, kendilerini bırakmış olmamızı, sakın kendileri için bir hayır sanmasınlar; biz onları sırf günahlarını artırsınlar diye bırakıyoruz"* (Âli İmran, 178). Eğer onlar, Tanrı'nın indirdiği hükümlerden, *"Yüz çevirirlerse, Tanrı'nın, bazı günahları dolayısıyla onların başlarına mutlaka bir musibet getirmek istediğini bil"* (Maide, 49).

8. İnsanların peygamberlere düşman olmalarını isteyen Tanrı olduğu gibi, kötü edimleri iyi gösteren şeytanı, insanlara musallat eden ve insanları birbirine düşüren de Tanrı'nın kendisi olduğu anlaşılmaktadır: *"Ahrete iman etmeyenlere edimlerini* (amel) *hoş gösterdik"* (Neml, 5); ve geçmiş peygamberlerle, kavimlerin alay ettiklerinden söz edilirken, *"İşte suçluların yüreklerine istihzayı böyle sokarız"* (Hicr, 113) denilmektedir. *"Bazılarını bazlarıyla fitneye düşürdük ki o, Tanrı'nın aramızda lütfuna lâyık gördüğü kimseler şunlar mı desinler"; "Tanrı, bazınız, bazınıza düşman olarak ininiz; sizin için yerde, belirli bir*

vakte dek barınacak yer ve geçimlik vardır dedi" (Âraf, 24); *"Biz şeytanları, iman etmeyenlere dost kıldık"* (Âraf, 27). *"Her ümmete edimlerini hoş gösterdik"* (En'am, 108); *"Tanrı dileseydi onlar, peygamberlere bu düşmanlığı yapmazlardı"* (En'am, 112)... Bütün bu ayetlerdeki çelişiklikleri gidermek içindir ki, tefsirciler ve türlü mezheplerle felsefe okulları, hayır, şer, kader ve özgürlük konusunda türlü zekâ ve düşünce oyunlarına başvurmuşlardır. Esasen Yüce Tanrı, akla gelen kuşkulardan kurtulmak için türlü sorularla kendisinin ve Peygamberinin rahatsız edilmesini hoş görmemektedir: *"Sizden evvel de bir kavim bu şeyleri sormuşlardı, sonra sordukları şeyler yüzünden kâfir olmuşlardı"* (Maide, 102).

9. Her şeyin akıbeti ne olacağını önceden planlayan da Yüce Tanrı'dır. Hz. Yakup, oğullarına şöyle diyor: *"... Ne yapsam hiç bir şeyde sizden Tanrı'nın takdirini kovamam"* (Yusuf, 67); Ulu Tanrı, *"Her şeyi yarattı ve onun mukadderatını takdir etti"* (Furkan, 2); *"Ve Lut'un karısı müstesna olacaktır; zira onun ölmesi için, kalanlar arasında bulunmasını takdir ettik"* (Hicr, 60); *"Her insana takdir olunan edimi* (fiil, amel), *kendi boynuna doladık, kıyamet gününde, o, insana edimlerinin sayfasını çıkaracağız, onu açık bulacaktır"* (İsra, 13)... Dikkat edilirse bu ayette de, insanların işledikleri ve işleyecekleri iyi ve kötü edimler, bir alın yazısı olarak Tanrı tarafından takdir edilmiş olduğu halde, ahrette kendisine, işte yaptıkların diye suçları yüzlerine vurulacaktır. Uhut savaşında uğranılan yenilgi dolayısıyla inen bir ayette de şöyle deniliyor: *"... Bu işten bir payımız olsaydı, burada öldürülmezdik diyorlar, de ki, evinizde de olsaydınız, kendilerine ölüm yazılmış olanlar, yine çıkacak, düşüp kaldıkları yerde mutlaka bir belâya çataclaklardı"* (Âli İmran, 154). Alın yazısından kurtulmaya olanak bırakılmamış olan bir âlemde, insanı aldatan bazı durumlara güvenmemek gerektir: *"Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir sınav için hayır ve şerre uğratacağız ve sonunda hepiniz bize döneceksiniz"* (Enbiya, 35). Şu ayetler de Tanrısal iradeyi onaylar: Muhammed, 4; Tövbe, 115.

10. Bütün bu emir ve bildirilerden de anlaşılacağı gibi, insanın edim ve eylemlerini hem yaratan, hem de bunları değerlendiren Tanrı'nın kendisidir. Fakat kutsal metinlerde öyle bildiriler de vardır ki, bunlarda bireysel özgürlüğün âdeta Tanrısal iradeye karşı geldiğini kabul etmemize ya da hiç olmazsa böyle bir özgürlüğün varlığına inanmamıza izin verir gibidirler: *"Sana güzellikten her ne gelirse Tanrı'dandır; kötülükten ne isabet ederse kendindendir"* (Nisa, 79). Demek ki insanın iyilik için değil, fakat kötülük için serbestçe hareket etmesi olanaklıdır: *"Tanrı onlarda bir hayrın bulunduğunu bilseydi, kendilerine işittirirdi; fakat işitmiş olsalar da yine aldırmaz, dönüp giderlerdi"*. Görülüyor ki, burada da insanların işittiklerine aldırmayacak kadar hayra karşı direnme ve kötülüğü seçme özgürlükleri vardır; zira, *"Nefis, insana daima fenalığı emreder"* (Yusuf, 53). Bu itibarla hayrı reddetmek ellerinde olan insanlarla uğraşıp durmak da boşunadır: *"Seni en kolay yolda başarıya ulaştıracağız; öğüt ver, eğer öğüt yarar sağlarsa"* (Âlâ, 8-9). İnsanlarda az çok iyi ve kötüden birini seçme özgürlüğü olmasaydı, *"Tanrı, insanlara asla zulmetmez, lâkin insanlar, kendilerine zulmederler"* (Yunus, 45) denilmezdi. Bu konuda şu ayet de önemli bir anlam taşır: *"Rabbin dileseydi, insanları bir tek ümmet yapardı;*

Rabbinin merhamet ettikleri müstesna olmak üzere onlar, ihtilâfa düşerler ve bu ihtilâf için yaratılmışlardır, zira Rabbinin, cehennemi cinler ve insanlarla dolduracağım sözü yerine gelecektir" (Hud, 118-119). Bazıları bu anlaşmazlıkları bireylerin kendi istekleriyle seçtiklerini kabul ederler: *"Cihada çıkmak isteselerdi hazırlanırlardı, fakat davranmalarını Tanrı istemedi de onları alıkoydu ve oturun oturanlarla dedi"* (Tövbe, 46). Demek ki, insanda hazırlanmak ve istemek özgürlüğü var ama, bazen de Tanrı kullarının isteklerine kendisi engel olmaktadır. Fakat, *"Dünya sevabını isteyene ondan, ahret sevabını isteyene de ondan veririz"* (Âli İmran, 145) denildiğine bakılırsa, insan bir taraftan da bu ikisinden birini istemek ve seçmek hakkına sahiptir. Nitekim, *"Ey ahali, Rabbiniz tarafında size hak geldi, hidayet yolunu seçen, kendi nefsi için hidayet bulmuş olur, sapıtmış olan da nefsi için sapıtır, ben sizin vekiliniz değilim"* (Yunus, 108) denilmektedir. Tanrı'nın şeytanı musallat ettiği kimseler, Tanrısal yoldan ayrılanlardır: *"Her kim rahmanın zikrinden uzaklaşırsa, ona biz arkadaş olarak bir şeytan tedarik ederiz"* (Zuhruf, 37). Hakka dönmek, insanın kendi elinde olacaktır ki, şu ayet bunu onaylamaktadır: *"Kâfirler, ona Rabbi neden bir ayet* (mucize) *indirmedi derler. De ki, Tanrı dilediğini sapıttırır ve hakka döneni de hidayete nail eder"* (Ra'd, 29). Şu önemli ve siyasal değeri de olan ayette, Tanrısal takdir! insel iradenin çelişik bir adalet sistemi içinde çarpıştığını gizlemek zordur: *"Bir elçi gönderinceye dek azap etmeyiz. Bir kasabayı helâk etmek istediğimiz zaman, onun devletlilerine itaati emrederiz. Onlar, itaat etmezler, fesat çıkarırlar; o zaman hüküm hak olur o kasabanın altını üstüne getiririz"* (İsra, 15-16). Şüphesiz ki, bu ayetler, kendilerine peygamber gönderilmemiş olan kavimlerin başlarına gelen doğal ve tarihsel felâketlerin gerçek nedenini açıklayamaz; fakat insanların devletlilere itaat edip etmemesinin ellerinde olduğunu kabul eder. Sanki Tanrı, tüm insanların değil de yalnız kendilerine peygamber göndermiş olduğu kavimlerin kurtuluşunu istiyormuş gibi emirler vermektedir: *"Ey âdemoğulları, size kendi cinsinizden peygamberler gelip ayetlerimi ve hükümlerimi beyan ettiği zaman, takva yolunu seçip, edimlerini ıslah eden kimseler için korku yoktur, onlar mahzun da olmazlar"* (Âraf, 32). Bu ayette de açıkça, edimlerimizi ıslaha yarayacak kadar olsun bir seçme özgürlüğüne sahip olduğumuz kabul ediliyor demektir. Şu ayet de, böyle bir özgürlüğün hayır ve şer karşısındaki durumunu belirtmektedir: *"Tanrı, onlarda bir hayrın bulunduğunu bilmiş olsaydı, kendilerine işittirirdi; fakat işitmiş olsalardı da yine ondan yüz çeviririlerdi"* (Enfal, 23). Demek ki, insanda ya Tanrı'nın takdirine karşı koyabilen bir irade var ya da insanın böyle olmasını dileyen öncel bir takdir vardır.

Eğer firavunda bir seçme özgürlüğü olmasaydı, Tanrı'nın Hz. Musa ve Hz. Harun'a şu emri vermemesi gerekirdi: *"Ona yumuşak söz söyleyiniz, belki sözünüzden öğütlenir ya da Tanrı'nın azabından korkar"* (Taha, 44). İnsan, Tanrı'nın gösterdiği yolu seçmek ya da seçmemekte özgür olmasaydı, ona çelişik olsa da şu şekilde emirler vermenin bir anlamı olmazdı: *"Ey iman edenler, şeytanın adımlarına uymayınız; şeytanın adımlarına uyana o, utanmazlığı ve haramları emreder. Tanrı'nın hakkınızda lütuf ve merhameti olmasaydı, hiç biriniz ebedî olarak temize çıkmazdı; lâkin Yüce Tanrı dilediğini temize çıkarır"*

(Nur, 21); *"Eğer sözünü tutmazlarsa, bil ki onlar, kendi heveslerine uymuşlardır. Tanrı hidayet vermeden kendi hevesine uyandan çok yolunu şaşırmış kim vardır? Tanrı, zalimlere kurtuluş yolunu göstermez"* (Kasas, 50). İnsan iradesinin özgür kararlarını onaylayan şu ayetler de önemlidir: *"Bir işe azmedersen, Tanrı'ya tevekkül et"* (Âli İmran, 150); *"Başınıza gelen bir musibeti kendi ellerinizle kazanırsınız"* (Şura, 30). Şu hadiste, özgür olmanın çaresi gösterilmektedir: *"Dünyaya az meylet ki, özgür olasın"*.

11. Tüm bu özgürlüğe yer verir gibi görünen bildirilere karşın, seçtiğimiz eylemin, yine Tanrı tarafından seçtirilmiş olduğu ihtar edilerek, kader çemberinde sıkıştırılmış olan insandan tüm özgürlük umutlarının kaldırılmış olduğunu gösteren ayetlerin sayısı da pek çoktur: *"Siz, âlemlerin Rabbi olan Tanrı'nın dilediğinden başka bir şey dileyemezsiniz"* (Tekvir, 29); *"Bu bir muhtıradır; isteyen bununla Rabbinin yolunu tutar. Fakat siz onu isteyemezsiniz, meğer ki Tanrı dileye"* (Dehr, 29-30); *"Rabbin dilediğini yaratır; dilediklerinden birini seçmek* (muhayyerlik) *onların değil"* (Kasas, 68). Kur'anda hemen her surede, her şeye gücü yeten Tanrı'nın daima kendi dilediklerini oluşturduğunu ve her şeyin O'nun dilediklerine uygun bir şekilde oluştuğunu bildiren pek çok ayet vardır. Şu surelerde işaret ettiğimiz ayetler, Tanrısal güç ve iradenin takdirini anlatırlar: İsra, 97; Nahl, 36; Ra'd, 33, 35; Kehf, 17, 55-56; Hac, 6; En'am, 83, 88, 123, 125, 137, 144, 149; Yunus, 97; Sebe, 39; Fatır, 9; Zümer, 36-37, 52; Tövbe, 27, 46; Müminun, 15; Rum, 4; Tegabün, 11.

12. İslâm tefsircilerine ve Sünnî kelâmcılara göre, Tanrı'nın bir şeyi, önceden ya da sonradan bilmesi; o şeyi yapmasını veya yaptırmasını gerektirmez; yani, bilmek başka, yapmak ya da yaptırmak başka şeydir. Bu suretle de insanın özgürlüğünü ve dolayısıyla sorumluluğunu kaldırmaz demek isterler. Bu görüş, Tanrı'nın her şeyi kuşatan ve kaplayan öncel ve mutlak bilgisini 'a priori' olarak kabul etme esasına dayanır. Türlü vesilelerle Hz. Muhammed'in karşılaştığı olaylar dolayısıyla indirildiğini bildiğimiz, yukarda geçen ayetlerin pek çoğu, Tanrı'nın tümel gücü ilkesine dayanır ve O'nun dilemediği hiç bir şeyin gerçeklenemeyeceğini ihtar eder. Dinde hidayetin koşulu takva'dır; fakat Tanrı, dilediğini hidayete kavuşturur. Hidayete lâyık olabilmek için bireyin sahip olduğu yetenek de Tanrı'nın bir lütfudur. Bu itibarla ve Tanrıbilim mantığıyla hangi tefsir ve çevirti yolundan gidilirse gidilsin, bireyin özgürlüğüne yer vermek olanaksız gibi görünür. İslâmda, isteme özgürlüğüne sahip olduğumuzu kabul edenler de vardır. Fakat bize şunu ya da bunu isteten de Tanrı değil midir? Tanrı'nın istemesiyle, isteği yerine getirmeye aracı olan organımız arasında, her halde ahenkli bir ilişki kurulmuştur. Şu halde, bu aracıyı kullanmak istediğimiz zaman işletebiliyorum; yani, yapılıp yapılmaması elimizde olan edimler, bu edimleri isteyenle bu edimleri yaratan bir etken (fail) arasındaki ilişkinin ürünüdür. Bu ise, kul ister, Tanrı verir demektir. Buna karşılık ayet, *"Hiç bir şey için ben onu yarın elbette yapacağım deme, ancak Tanrı dilerse yapacağım, de"* (Kehf, 23) emrini vermektedir. Daima, inşallah yani Tanrı isterse diye konuşmak ya da bir girişimden önce böyle söylemek lâzımdır. Nitekim Yüce Tanrı, maşaallah demedikleri için, Mekkelilerin bağ ve bahçelerini kurutmuş, onları şiddetli bir kıtlığa uğratmıştı (Kalem, 17-18). Bunun içindir ki, in-

sanlar, bahçelerine girdikleri zaman bile, maşaallah (Tanrı istemiş) ve tüm kuvvet Tanrı'nındır demelidirler (Kehf, 37). Bu emirler, kişinin kendi iradesine güvenini kaldırmakla birlikte, kuvvetlendirmeye de hizmet eder; umudun icradan üstün bir tereddüt halini almasını da sağlar. Her ne kadar bu deyimler, Tanrı'nın elçisine karş kullanılmışlarsa da, amaç, bir hayrın istenmesi olduğu için, kulun kendi edim ve girişimlerinin sonucuna karşı güvensizliğinin de bir ifadesi oluyor; ve bu İslâm âleminin ahlâk anlayışında, özgürlüğü olduğu kadar da bireyin kendi irade ve özgürlüğüne karşı bulunması gereken güveni de sarsıyor. Nitekim, Hz. Muhammed'in pek çok kullanmış olduğu bu inşaallah deyimini, zaman zaman muhalifleri, kendi aleyhine kullanmaktan çekinmemişlerdir: *"Onlara, Tanrı'nın size vermiş olduğu rızktan nafakalandırınız denildiği zaman, kâfirler, iman edenlere, Tanrı dileseydi besleyeceği kimselere mi yemek verelim? Siz açıkça sapıtmışsınız, derler"* (Yasin, 47). Bu çıkmazların farkında olmuş olanların bazıları, insel özgürlüğü kurtarmak için, eğer insan, Tanrı'nın istediklerini isterse, Tanrı onu başarıya ulaştırır, aksi halde hiç bir başarıya ulaşamaz; bu itibarla birey, edimlerinde özgürdür, derler. Fakat evvelâ insan, Tanrı'nın istediğini ve ne isteyeceğini nasıl bilecektir? Kur'an ve hadislerdeki emirlerin hepsi, hayatın ve uygarlığın zorunluluklarına paralel bir esnekliğe sahip değildir. Zira onlar, değişmez dogmalardır. Nitekim, özellikle hukuk alanında, fıkıhçıların kıyas yolunu pek titizce kullanmış olmalarına karşın, şer'î kanunların pek çoğu değerlerini yitirmişlerdir. Aynı zamanda kendi kötü ve yanlış edimlerimizi de, Tanrı istiyor zannederek ve onların iyi olduklarına inanarak işlediğimiz de bir gerçektir. Bunlar Tanrı isteğine aykırı oldukları halde gerçeklenmelerine yardım eden de yine Tanrı değil midir? Nihayet hatta Tanrı emirlerini derinden benimseyerek bunlara itaat etmek suretiyle yapılan her edimin, içinde yaşanılan sosyal koşullar yüzünden bireyi hiç bir başarıya ulaştırmadığı haller de görülmektedir. Bazıları da Tanrı'nın öncel bilimi içine, olmuş ve olacak olan her şeyin girmiş olduğunu, hayır ve şerri yaratanın da Tanrı olduğunu kabul ederler; ve bunlardan birini seçme özgürlüğünün akıl ve irademize bağlı olduğunu savunurlar. Fakat akıl ve iradeyi de yaratan, din bakımından Tanrı değil midir? Ve akılla iradenin şerre karşı olan doğal eğilimini takdir eden, besleyen ve akla, şerri hayır gibi gösteren de Tanrı'dan başkası mıdır? İstemekte tikel iradeye sahip olduğumuzu, fakat istediklerimizin gerçekleşmesinde Tanrısal iradenin hükmü bulunduğunu ileri süren tefsirciler de vardır. İki edimden hangisinin hayır, hangisinin şer olduğunu ayırt edemeyen bir zekâ ya da şerri hayır zannedecek denli bilgisiz ve masum olan bir zihin, bunlardan hangisini isterse, Tanrı onu yaratacak değil midir? Bu takdirde Tanrı da, aldanmalarımıza hizmet eden ya da bizimle birlikte aldanan, yahut da bile bile insanı günahlarına terk eden, günahlardan korumayan, buna karşın da cezalandıran bir kuvvet olmaz mı?

En son tefsircilerimizden M. Hamdi Yazır, şöyle diyor: *"Hidayetin de dalâletin de haliki* (yaradanı) *Allah'tır. Allah, dalâleti halk etmeseydi, herkesi hidayete mecbur etseydi, dalâlet denilen şey de, insanların istemesiyle var olamazdı. Halbuki, dalâlet de bir istihkaktır ve Allahü Taâlâ'nın dalâleti yaratması, ona talip olan mahlûklarının* —mesuliyeti kendilerine raci olmak üzere—

taleplerini is'af etmek gibi bir şan-ı ulûhiyet ve rububiyettir; yoksa iptida hidayet fıtratıyla halk ettiği kullarından hiç birini, Allah, hiç bir suretle idlâl etmez. Men-i mutlak ve cebr-i mahz da rahimiyet-i ilâhiyeye yakışmaz; bunun için halkı idlâl, şan-ı ilâhiyeye nasıl yakışır?" ('Kur'an Dili', cilt I, s. 281). Bu imana uygun gibi görünen düşünüş ve yorumlama, yukarlarda verdiğimiz ve Kur'anda var olan diğer birçok ayetlerle çelişiktir. Dalâlet, yani sapıtma, niçin bir istihkak olsun? Tanrı, peygamberlerini, insanları doğru yola yöneltsinler diye göndermiyor mu? Yani Tanrı, hidayeti mutlak surette istemiyor mu? Tanrı'nın dalâleti yaratıp insanların buna talip oluşlarını is'af ederek sorumluluğu yine onlara yüklemesinde mistik bir adalet tasavvur edilse bile, bu zihni ve vicdanı asla kandırmaz. Bu, âdeta bir kuyu kenarında duran küçük bir çocuğun, içine atlama hevesine düştüğü zaman, ebeveyninin, "İstersen atla, ama karışmam, sonra boğulursun!" diyerek ilgisiz kalması ve hatta boğulmanın ne demek olduğunu hakkıyla bilmeyen çocuğun kuyu dibinde boğulmasına seyirci kalması ve bundan, «Ben ona demedim miydi?» diyerek bir taraftan da memnun olması gibi bir haldir. Bize göre, Tanrı, kullarını zorlamak suretiyle sapıtmaya teşvik etmediğine göre, rahimiyet-i ilâhiye (yani, Tanrısal merhamet) ancak onları böyle bir sapıtmadan tamamıyla koruması ve dalâleti hiç yaratmamış olmasıyla daha şanına lâyık bir değer kazanır ve daha da kendi şanına lâyık bir lütufta bulunmuş olurdu. Hayra ve hidayete zorlamak bir baskı ve zulüm değil, tersine olarak, şefkatin, merhametin, lütuf ve inayetin en gökselidir.

Ebu Cehil ile onun gibi olanların asla hidayete eremeyeceklerini bildiren ayeti, son tanrıbilimcilerimizden Ö. Nasuhi Bilmen de şöyle yorumlamaktadır:

"Ebu Cehil ile emsali hakkında imanın mümteni olması, Allahutaâlâ'nın bilmesinden dolayı değildir; belki bunların kendi iradelerini, ihtiyarlarını suiistimal etmelerinden dolayıdır. Bunların ihtiyarlarını suiistimal edeceklerini Allahutaâlâ bildiği için iman etmeyeceklerini de bilmiştir; başka bir tabirle bunların iman etmemeleri, bunların ademi imanını Allahutaâlâ'nın bildiğinden dolayı değildir; belki bunların ademi imanını Allahutaâlâ'nın bilmesi, bunların ihtiyarlarını suiistimal edeceklerinden dolayıdır" (Ömer Nasuhi Bilmen, 'Hukuki İslâmiye ve Istılâhatı Fıkhiye Kamusu', cilt I, s. 56-57). Yani, bazı kişilerin iman etmelerindeki olanaksızlık, Yüce Tanrı'nın bunu bilmesinden ötürü değildir, fakat o kişilerin irade özgürlüklerini kötüye kullanmış olmalarındandır; ve Tanrı, bunların iradelerini kötüye kullanacaklarını bildiği içindir ki, onlar asla iman etmeyeceklerdir. Bu görüş, Tanrı'nın hidayete verdiği değerle tümel bilgi ve gücü arasındaki ilişkiyi açıklayamaz. O, kuluna, iyi ya da kötü edimlerden birini seçme özgürlüğünü vermiş ve kötülüğe kapılmasına bilerek engel olmamışsa, kulun Tanrı bilgisine uygun olan bir edim yüzünden sorumlu olması kolayca açıklanamaz. Zira Yüce Tanrı, onun sapıtacağını bildiği ve onu bundan kurtarma gücüne malik olduğu halde, doğru yolu seçmesine yardım etmemiştir. Kulun iradesi, Tanrı iradesinin dışında ayrı ve bağımsız bir güç olsaydı, bu sorumluluk zorunlu olabilirdi; fakat insanın Tanrı irade ve bilgisi dışında herhangi bir güce sahip olmadığı, kutsal bildirilerdendir; bir yandan da kulun iradesini kötüye kullanacağını bilmek demek o kulun yapacağı edimleri, gerçeklenmelerinden önce bilmek demektir; şu halde Tanrı, kendinin önceden bildiği

iyi ve kötü edimlerin yaratanı değil, sadece bilginidir; ve kul, bu edimleri Tanrının iradesi dışında fakat bilgisi içinde yapmak gibi özel bir yeteneğe sahiptir. Oysa *Hayır ve şerrin Tanrıdan* olduğuna inanmak İslâm imanının ana koşullarındandır. Anlaşılıyor ki, insel özgürlükle Tanrısal bilgiçlik ve tümel güç kavramlarını uzlaştırmaya çalışmak aklı, bir takım çelişik ve hatta karşıt düşünleri uzlaştırmaya özenmek gibi bir saçmalığa düşürür. İslâm yorumcuları, kutsal bildirilerden çoğunu açıklamak için başvurdukları çevirti (tevil) açımlama (şerh) ve açıklamalarda düştükleri demagoji, Tanrıbilimi, felsefe ve mantık önünde güçsüz ve gülünç bir duruma sokmaktadır. Bunu anlamış olan bazı Hıristiyan Tanrıbilimcileri kutsal konuların açıklanmasında gücünü imandan alan ayrı bir mantığın gerekli olduğunu savunmuşlardır.

★

"İnsanlar, bir tek ümmet idiler, ayrılmaları üzerine ihtilâfa düşmüş oldukları konular üzerinde hakem olsun diye, müjdeciler ve sakındırıcılar olmak üzere peygamberler yolladı ve bunlarla birlikte hak ile kitap indirdi" (Bakara, 214)[1]. Yunus suresinin 20'nci ayetinde de tekrar edilen bu ayetin arkasındaki ayetlerden de anlıyoruz ki, insanlar, başlangıçta bir tek cemaat, dinli ve tek bir ulusmuşlar; sonra bunlar, tutkuları yüzünden anlaşmazlıklara düşmüşler. Tanrı, neden bu anlaşmazlıklara izin vermiştir? Neden anlaşmazlıklara düşmelerini gerektiren tutkuları yaratmıştır? Onların neden dinli bir tek ulus olarak yücelmelerini sağlamamıştır? Demek ki insanların anlaşmazlıklara düşecek kadar ve peygamberlere uyacak ya da onlara isyan edecek kadar özgürlükleri vardır ve bu özgürlük, Tanrısal isteğe aykırı eylemlere girişebilmelerini sağlamaktadır ve peygamberler de her halde, özgürlüklerini yanlış yollarda kullanan insanoğullarını doğru yola yöneltmek için sonradan gönderilmiş ve onlardan bazılarına kitap da verilerek, insanları Tanrısal dileğe itaat ettirmek istemişlerdir. Her halde anlaşmazlıklara düşmüş olan kavimler, başka ayetlerde de işaret edildiği gibi, kitap ehli olan kavimlerdir; ve bunların anlaşmazlıklara düşmelerinin nedeni de, kutsal kitaplarda verilmiş olan emirlerin, zaman geçtikçe insel ve sosyal ihtiyaçları gidermeye yetmemeleri ve bu emirlerden ayrılmak istemeyenlerin yorum ve çevirtiye başvurarak, yani akıllarını kullanarak birbirinden ayrı görüşleri savunmuş olmalarıdır. Ya Tanrı, başlangıçta insanları hiç bir buyruk ve yasağa ve şer'î kanunlara bağımlı olmayan sürüler halinde yaratmış ve yaşatmıştır ya da kendilerine bunları kavrayabilecek, bunlara itaatte yarar görebilecek bir zihin seviyesi bağışlamıştır. Eğer birinci ihtimal doğruysa, Tanrı, insanlar arasında kutsal bir şeriatın hüküm sürmesini sonradan istemiştir; ikinci ihtimal doğruysa, insanlar arasında anlaşmazlıklara neden olmayacak ebedî ve

(1) İnsanlar, başlangıçta ve günümüze kadar da hiç bir zaman bir tek ümmet olmamışlardır. Zira. dünyamızın birbiriyle ilişkisi bulunmayan türlü bölgelerinde, inançları, töreleri, gelenekleri birbirine uymayan ve evrimin türlü aşamalarını yaşamakta olan çeşitli kavimler vardır ve bunların peygamberleri de yoktur. Bu itibarla *Bakara* suresindeki bu ayet, sosyoloji, etnografya, antropoloji bakımından olduğu kadar tarih bakımından da gerçeğe uygun değildir.

değişmez kanunlarla bunları değiştirme gereksinme ve eğiliminden yoksun zihinler de yaratabilirdi; sonra her gelen peygamber, az çok farkla aynı şer'î hükümleri savunduğu halde, peygamberlerin de kendi aralarında anlaşmazlığa düşmemiş olmaları gerekirdi. Zira, bunlara ayrı ayrı inanmış olan kavimler, hep kendilerini hidayette, diğerlerini dalâlette saymışlardır ve dünyanın pek çok tarihsel olayları, bu anlaşmazlıkların ürünüdür. Bunun içindir ki, Mutezile, insanların peygamberlerden önce akılsal bir şeriata sahip olduklarını savunmuşlardır; bu kural kabul edilecek olursa, Tanrı, içlerinden peygamber yetişmemiş olan kavimleri, sayısız yüzyıllar boyunca kendi hallerine terk etmiş demektir ve âdeta onlardaki akılsal şeriatı bozarak insanları anlaşmazlıklara sürükleyenler de peygamberlerden başkası değildir. Şeyh Bedreddin, *"Özgürlük,* diyor, *içsel ve dışsal bazı nedenlerin bir araya gelmesiyle birtakım mertebe ve suretlerin ürünü olan zorunlu hareketlerdir. Bu itibarla yapmak ya da yapmamak da, birer eylemdir ki, her ikisinden birini seçmek de birtakım zorunlu nedenlerin ürünüdür. Biz, yalnız yaptığımızı veya yapmadığımızı biliriz. İşte irade ve elindelik, ancak bu bilgiden ibarettir. Tanrı'nın iradesi de, eşyanın yeteneği üzerine yürür ve ona uyar. Yani Tanrı, bir şeyin yeteneği neyse, onu bilir, yoksa karşıtları* (zıt) *birleştirme gücüne sahip değildir... O, yeteneği olmayan şeyi dilemediği gibi, işlemez de; ve Tanrı'nın kendi dilediği işi işlemesi de zorunludur"* ('Varidat'). Görülüyor ki, bu büyük Türk düşünürü, kaderden çok determinizmi savunmaktadır. Fakat, ayetlerin dış anlamlarına bakarak, İslâm toplumlarının geleneksel inancı, alın yazısı lehinedir. Geleceğin nasıl olacağını yalnız Tanrı'nın bildiğine inanıldığı halde, istihareye yatmak, evliyalardan kehanet ummak, falcılardan gelecek hakkında yararlanmaya kalkışmak girişimlerin sonucu hakkında önceden bazı bilgiler elde etmek için yapılan gayretler ve yalvarışlar, kaderin değişmezliği hakkındaki genel ve geleneksel inançların doğal sonuç ve tanıklarıdır.

Bütün bu, kadere hükmetme ihtiyacını, umut ve isteklerini, yalnız insanın âcizlik, tutku ve içinde yaşadığı sosyal koşullarla, çekmekte olduğu ruhsal ve organsal acılarda aramak da yersizdir. Zira, doğanın da değişmez gibi görünen kanunlarına karşın, bazı sürprizleri vardır; yani, Aristo'dan beri fark edilmiş ve E. Boutroux ile çağımız bilgin ve filozoflarından bazılarının da savundukları gibi, evren, olanaklarla yüklü bir gerçekliktir. Max Planck, *"Âlemin,* diyor, *fizik kanunlarına itaat ettiği, mutlak surette apaçık değildir; hatta bunların egemenlikleri, gelecekte de devam edeceği apaçık bir gerçeklik değildir. Güzel bir günde, rasgele bir olayı izleyen doğanın, bize kanunlarını derinden ve tamamıyla değişmeye uğratma gibi fena bir oyun oynaması da olanaklıdır ki, o zaman bilime, kendi iflâsını ilân etmekten başka bir kaynak kalmayacaktır"* ('Initiation à la Physique', Paris, 1941, s. 114). Doğa kanunlarındaki olanağı, bireysel ve özel hayatında da sezmiş ve bazı rastlantıların deneylerinden edindikleri düşüncelerle, kabul etmiş olan insanoğlu, yalnız bu kanunları değil, kaderini çizmiş olan kutsal güçleri de etkilemekten, onları kendi amaç ve mutluluklarına aracı yapmaktan çekinmemiştir. Asıl insan özgürlüğü, bu isyan ve girişimlerle gerçekleniyor, mistik inançları aşıyor.

13. Birbirini tutmayan bu çeşitli görüşler, Hz. Muhammed'in bu konuda

açık ve tereddüt vermeyen, kuşkudan uzak «ve mutlak surette gerçek bir bilgiri» vermemiş olduğunu da gösterir. O, insanın kendi kaderinin ne olacağını bilmeye uğraşmasının boş bir gayret olacağını kabul ederek, özellikle hayatının son zamanlarında bundan söz edilmesini istememiş ve bu konudan hoşlanmadığını hissettirmiştir. İnsanları kader inancına bağlayan nedenleri, yalnız dinlerin telkinlerinde aramamalıdır. Bir toplumda sosyal adalet bulunmazsa, bireyler, kendi haklarını mistik kuvvetlerin koruyacağına inanırlar. Anarşi, istibdat ve derebeylik... dönemlerinde insanın akıbetini rastlantılar belirler. Âcizliğin felâketler karşısında bulacağı tek teselli, kadere teslim olmaktan ibarettir. Bu dünyada hak arama işinin zahmet ve külfeti, haksızlık edenlerin cesareti ve türlü hilelere başvurarak haklıyı haksızı çıkarmaktaki başarıları, adalet kurumlarına karşı türlü ahlâksal ve sosyal nedenlerle uyanan saygısızlık... vb. yüzünden, mazlumların güvenebilecekleri tek kuvvet Tanrı ve tek umut ahret adaletiyle kader inancı olur. «Yarın ahrette iki elim yakandadır!», «Allahından bulsun!» gibi tehdit ve teselli inançları, ancak böyle bir adalete gerçekten inanmış olanları, insan hak ve özgürlüğüne saldırmaktan korur. Peygamberlerin de bu inançlara, teselli ve umutlara ihtiyaç duyulan bozuk toplumlarda yetiştikleri tarihsel bir gerçektir. Ne yazık ki, hiç bir dönemde, mistik inançlar, insanı, yetkin bir ahlâk seviyesine ulaştırmamıştır. Hz. Muhammed, zenginliğin, kuvvetin, aile nüfuz ve onurunun egemen olduğu, zavallılara acımayan bir ülkede, girişimlerinin uğradığı çeşitli zorlukları, muhaliflerinin çoğu zaman akla dayanan itiraz ve baskıları karşısında, Tanrısal takdire sığınmış ve Tanrısal hidayeti savunmuştur. Tüm girişimiyle, akıl ve irade sahibi bir insan gibi didinmiş olan Hz. Muhammed, kaderi ve tevekkülü, karar ve uğraşılarının öncüsü olmaktan çok, sonucun iyi ve başarılı olmasını dileyen bir umut iksiri olarak kullanmıştır. Yoksa o da yaygın Alman atasözünün dediği gibi, *"İnsan, kendi talihinin demircisidir"* ilkesine inanmıştır ve hayatının verdiği örnekler de onun bu inanca bağlılığını ispat edecek denli güçlüdür. Schopenhauer'in dediği gibi, *"Her şeyi hükmünüz altına almak istiyorsanız, aklın hükmü altına giriniz. Âlemin en büyük harikası, dünyanın fatihi değil, kendi nefsinin fatihi olandır"*. Zira, varoluşçu filozof J. P. Sartre'ın da derinden gördüğü gibi, *"İnsan, istediğini yapabilir; kimsenin ona öğüt vermeye hakkı yoktur. İnsan için kendisi icat etmedikçe hayır ve şer yoktur"*. Bunun içindir ki, Konfüçyus, *"Doğa ve kanun, herkese istediği şeyi yemek gibi, istediği şeye de inanmaya izin vermiştir"* diyerek insan özgürlüğünü kurtarmak istemiştir (Biz burada, kader inancının yarar ve zararlarından söz edecek değiliz ve toplumların, genel olarak insanların başlangıçlarından itibaren geçirmiş oldukları zihinsel ve toplumsal evrimin niteliğini ve dinlerle kader inancının bu evrimle ilgili olan gelişimini açıklama amacını da gütmüş değiliz).

Bölüm VI

Hazreti Muhammed'de Ontoloji

I. Kozmogoni · II. İnsan · III. Dünya

Hz. Muhammed, metafizik anlamda bir ontoloji kuramı vermiş değildir. Biz bu terimi, kozmogoniyi, insan ve dünyayı içine alan bir tasarımlar ve inançlar toplamı olarak incelemeye çalışacağız. Peygamberimiz, evrenin nasıl yaratılmış olduğunu bilimsel bir iddia ile değil, sadece her dinde görülen bir geleneğe uyarak ve kendisine bildirilmiş olan ayetlere dayanarak nakletmiş, insan ve dünya görüşü hakkında da ahlâksal değerlere dayanan bazı vahiyler dolayısıyla eğitimsel düşünceler vermiş, bunlara Tanrı'nın varlık ve gücü hakkındaki inançları bilinçlendirmek için derinden değinmiştir.

I

KOZMOGONİ

"Tanrı, bir şeyin yaratılmasını istediği zaman, ona yalnız, ol! der, o hemen oluverir".

(Meryem, 31)

Filozofların eski kuramlarını bir yana bırakarak iki çeşit kozmogoni anlayışı üzerinde durulabilir: 1. *Mistik kozmogoni* ki bu, kutsal kitaplarla tarikat ermişleri ve kurucularının hayal ettikleri tasarımlar şeklinde görülür; 2. *Fizik kozmogoni* ki, —bu deyimi bir bilim terimi olarak kullanmadık— evrenin nasıl yaratılmış ya da meydana gelmiş ve bugünkü şeklini alıncaya dek geçirmiş olduğu ve geçireceği evrimi, doğanın türlü kanunlarına dayanmak suretiyle açıklamak isteyen bilimsel kuramlardır. Burada bizi daha çok mistik anlamdaki kozmogoni ilgilendirmektedir. Genel olarak mistikler, ya vahdet-i vücud'a ya da vahdet-i mevcud'a bağlıdırlar. Kur'anda, *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Tanrı'nındır; Tanrı her şeyi kaplamıştır"* (Nisa, 125) ve *"Evvel O'dur, son O'dur, zâhir O'dur, bâtın O'dur, her şeyi bilen O'dur"* (Hadid, 3) gibi ayetlere dayananlar, vahdet-i vücud'u savunurlar. Bu, varlıkta birlik demektir. Muhiddin-i Arabî gibi, bu sisteme bağlı olanlar, Tanrı birliğinin dışında başka

bir varlığın bulunmadığına, Tanrı varlığından başka bir varlık olmadığına, doğa ve eşyadaki varlığın ancak, Tanrı varlığıyla var olduğuna, doğa ve âlemin, Tanrı'nın bir görünüş ve belirtisinden ibaret bulunduğuna inanırlar; bu sisteme bağlı olanlar, varlığı Tanrı'dan ibaret görürlerse de, Tanrı ile âlemin özdeş olduğunu kabul etmezler[1]. Onlara göre, âlemin başlangıcında —aralarında bazı terim ayrımları olmakla birlikte— şekilden, maddeden, nitelik ve nicelikten, zaman ve uzaydan yoksun olan bir gayb-i mutlak vardır (buna, kaos diyebiliriz). Bu, derece derece nesnelleşerek içten (bâtın) dışa, görünüre (zâhir) doğru ruhlar, örnekler, cisimler... âlem şeklinde gelişir. Bu gelişmenin türlü mertebeleri vardır. Açıkça görülür ki, bu doktrinde Tanrı ile O'nun belirtisi aynı değildir. Bunlar arasında âdeta cisimle gölge arasındaki gibi bir fark vardır. Vahdet-i mevcut ise, görünen her şeyin, yani doğa ve eşyanın Tanrı olduğunu kabul eder; sonsuz evren, kapsadığı şeylerle birlikte Tanrı'dan ibadettir. Bu doktrinde Tanrı ve evren özdeştir. Vahdet-i vücut'ta potansiyel olsa da, Tanrı ve O'nun belirtisi olan âlemden ibaret bir ikilik gizlidir. Vahdet-i mevcut'ta ise, mutlak ve aşikâr olan bir birlik vardır. İslâm ve Hıristiyan mistikleri ve hatta başka dinlere mensup olan mistikler, bu konudaki düşüncelerini, kutsal kitaplarının bazı metinlerini kendi doktrinlerine göre yorumlamak suretiyle bu iki görüşten birine ya da bunlara dayanan diğer görüşlere uyarak savunmuşlardır. Yeni Eflatuncu filozoflar da, bir bakıma bu zümrenin felsefesini yapmışlardır. İslâm mistiklerinde türlü şekilleri görülen bu düşüncelerin kökü, Hindistan'dadır: Veda'larda Tanrı, *"Kendi kendine var olan ve her şeyin içinde bulunanıdır; zira her şey kendisindedir"*. Manu'ya göre ise Tanrı, *"Kendi kendine var olan, yalnız ruhun algıladığı, duyu organlarından kaçan, görünebilir kısımları olmayan, ebedî, bütün varlıkların ruhu ve hiç kimsenin anlayamayacağı varlıktır"*. Mahabharata'da Tanrı, şöyle açıklanır: *"Tanrı birdir; değişmez; kısımlardan ve şekillerden arınmış, sonsuz, her yerde hazır ve her şeye gücü yeten, gökleri ve âlemleri yokluğun uçurumlarından çıkaran O'dur. Onları sonsuz mesafeler içine atan da O'dur; O, Tanrısal hareket ettiricidir; büyük özün esasıdır ve her şeyin etkili ve maddesel nedenidir"*. Veda'ların başka bir yerinde de, *"Yuvarlanan Ganj, Tanrı'dır; homurdanan deniz O'dur; ıslık çalan rüzgâr O' dur; gürleyen bulut, parlayan şimşek O'dur; tüm ebediliğe dek âlem nasıl ki Brahma'nın ruhundaysa, bugün de öylece tüm var olanlar O'nun hayalidir"* (Louis Jacolliot). Tarikatları bir tarafa bırakarak, din yönünden bu konuyu incelersek görürüz ki, yazılı ve yazısız hemen tüm dinlerde yaratma şeklini (creation) alan bir kozmogoni açıklaması vardır. Evrenin başlangıcı ve nasıl meydana geldiği hakkındaki savlar (iddia), bugün artık felsefe ve din sorunu olmaktan çıkarak olumlu bilimler alanına girmiştir. Zira bu sorun, ne vahiyle, ne de ham düşünce ve hayal gücüyle açıklanabilecek türdendir. Esasen olumlu bilim, konularının ilk nedenlerini, başlangıçların niteliğini değil, var olanın varlık koşullarını, varlık şekline bürünmüş olan şeylerin katkılarını oluşturan öğeleri, bu öğelerin fiziksel ve kimyasal niteliklerini, niceliklerini, türlerini, kaynaşma ve uzlaşma esaslarını... deneylere dayanarak açıklamaya, evreni oluş-

(1) *Muhiddin-i Arabî, Mirat'ül-İrfan* (Abdülkadir Akçiçek çevisi, 1969).

turan ve devam ettiren, evrimleştiren kanunları bulmaya çalışır. Din ve bilim bahsinde de belirttiğimiz gibi, dinin, bilim yoluyla açıklanması gereken konuları vahiy yoluyla, mistik ilhamlarla açıklamaya çalışması, tamamıyla kendi aleyhine sonuçlar verir. Zira dinin amacı, bilimsel gerçekleri bulmak ve göstermek değil, insan edimlerini ahlâksal bir temel üzerinde düzenlemektir. Dinlerin bu konudaki gayretleri, insanlığı ve hatta daha ileri giderek kendi mensuplarını bile yetkin bir duruma getirememişken, bilim ve tekniğin pek çok ilerlemesine ve yüzyıllardan beri, pek çok emek sarf edilmesine karşın, çoğu hâlâ açıklanamamış olan konuları, sadece dogmaların bilime göre pek ilkel ve eksik olan iddialarıyla çözmeye kalkışmak, gerçeğe hizmet etme bakımından en küçük bir ilerlemeyi başaramaz; bunun böyle olduğunun kanıtı da henüz dinlerin bilim sınırlarına girmiş olan konulardan hiç bir bilinmediği çözememiş olmasıdır.

Hz. Muhammed'in yaratma konusunda bildirmiş oldukları, daha önceki din geleneklerinin bir devamından başka bir şey değildirler. Hatta Kur'anda geçen yaratma ayetleri, Tevrat'takilerin az çok farkla bir tekrarından ibarettir; Tevrat'a göre, Tanrı en önce (birinci günde) gökleri ve yeri yaratmış; yer, tenha ve boş bir karanlıktan ibaretken, suların üzerinde Tanrı'nın ruhu gezinmiş ve Tanrı, *"Nur olsun!"* emrini verince, dilediği olmuş; bu suretle gece ve gündüz, yani karanlık ve aydınlık birbirinden ayrılmıştır (Tekvin, I, 5). Tanrı, ikinci günde, suları birbirinden ayıran levhayı yaratmış; bu levha üzerindeki sularla altındaki suları da ayırmıştır. Üçüncü gün, gökyüzünün altındaki suların bir yere toplanmasını, bu suretle de karanlığın görünmesini istemiştir. Bu da dilediğine uygun bir şekilde oluşunca, karalarla denizler meydana gelmiştir. Dördüncü günde, tohum veren bitkilerle (sebzeler), tohumu kendinden olan bitkileri (meyve ağaçları) yaratmıştır ve bunları beğenmiştir. Aynı günde, gündüz yeri aydınlatması için güneşi, geceyi aydınlatması için de ayı ve diğer yıldızları yaratmış, bunun da iyi olduğunu görmüştür. Beşinci gün ise, Tanrı, suların böceklerini, kuşları, kara, deniz ve hava hayvanlarını oluşturmayı istemiş ve bunların karada ve denizde üreyip çoğalmalarını dileyerek hepsini kutlamıştır. Altıncı günde ise, kendi suretinde olan kadın ve erkeği, yani insanı yaratarak, bunlara tüm yaratıklara hükmetmelerini ve çoğalmalarını emretmiş ve tüm diğer yaratmış olduğu şeylerin hepsini insanlara verdiğini bildirmiştir[1]. Tanrı, göklerle yerde ne varsa hepsini yarattıktan sonra, (yedinci gün) dinlenmiş ve insanı yerin toprağından oluşturarak, onun burnuna hayat nefesini üfürünce Âdem canlanmıştır. Fakat Tanrı, Âdem'i doğuda Adn denilen yerde, içinden Fırat, Dicle ve Seyhun.. gibi kolları bulunan bir nehirle sulanan ve her çeşit ağaçla donatılmış bir yere, yani cennete yollamıştır. Âdem'in iki görevi vardı: Biri, Tanrı'nın yaratmış olduğu tüm canlılara ad vermek; diğeri de, bu bereketli bahçeye bakarak türlü Tanrı nimetlerini yetiştirmek. Tanrı, Âdem'in, bu bahçeden dilediğini yemesine izin vermiş olduğu halde, hayır ve şerri bildiren ağacın meyvesinden yemesini yasaklamıştı. Fakat, ona bir yardımcı olmak üzere de Âdem uyurken, onun kabur-

(1) Kur'anın şu ayeti de, bu Tevrat ayetini tekrar eder: "O, yeryüzündeki şeylerin tümünü sizin için yaratmıştır"

ga kemiğinden birini alarak Havva'yı yaratmıştı[1]. Bundan sonra Âdem'le Havva'nın, şeytan ve yılan efsanesiyle yasak meyveden yemiş olmaları anlatılır. Bu öykü, insana ilk cinsel ilişkinin gizini (sır) açıklar ve kendi çıplaklıklarından haberleri olmayan bu erkekle dişinin şeytana uyarak çiftleşmeleri yüzünden üreme organlarını fark etmelerini, utanmalarını, giyinme ya da örtünme gereksinmesini duymalarını, saklanmalarını ve nihayet Tanrı'nın öfkesine çarpılmalarını simgeler (Tevrat, Tekvin, I-IV)[2].

Tevrat'taki yaratma efsanesi az çok farkla Zendavesta'da da vardır. Kutsal kitaptaki altı gün, Zerdüşt'ün sözünü ettiği altı Gâhanbar'lara benzer. Topraksal nitelikler, yılan biçiminde beliren şeytan'ın ilk atamızla ilk anamıza yapmış olduğu başkaldırma telkininin tarzı... vb. birbirine benzerler. Bu geleneğin pek eski dönemlerden geldiğini Zerdüşt de tekrar eder. Anlaşılıyor ki, bu inançlar, Hindistan'dan Mısırlılara, oradan da Yunanlılara, Yahudilere ve nihayet Araplara geçmiştir (Henri Séruya, s. 70).

Kabalcılar, Mezmurlar'daki, *"Tanrı, elbisesini nurdan yaptı"* ve Job'un, *"Tanrı, kara, arz ol! dedi"* şeklinde ifade ettiği kutsal sözleri yorumlarken, Tanrı'nın, *"Işın olsun! Kubbe olsun!"* gibi emirlerinden sonra evren meydana geldi, derler. Yahut da onlara göre, evren, bilgelik, zihin ve bilim gibi üç ilkenin ürünüdür. «Gökler, Tanrı elbisesinin nurundan yaratılmıştır; Tanrı, bu elbiseyi almış, bir manto gibi yaymış, bunun etekleri, Tanrı'nın *"Yeter!"* dediği yere kadar yayılmıştır. Yeryüzü de, Tanrı tacının altında bulunan kardan yaratılmıştır. Tanrı, bu karı alarak yaymış, sular sertleşmiş ve toz haline gelmiştir» (Henri Séruya, s. 120). Bu bilginin anlattığına göre (s. 319), göksel âlem, Tan-

(1) Yahova, niçin kadını erkeğin kaburga kemiğinden yaratmış da, başka bir organından yaratmamıştır? *Talmud*'da bu soruya, şu karşılık verilir: "Tanrı, kadını erkeğin hangi organından yaratmalıyım? diye kendi kendine sorar: Başını seçmem, zira kadın, kendi başını daha vakarlı kaldırmamalıdır. Fazla tecessüs etmemesi için gözü; kapıları dinlememesi için kulağı; fazla geveze olmaması için ağzı; fazla kıskanç olmaması için yüreği; fazla müsrif olmaması için eli ve sürekli olarak erkeğini terk edip dolaşmaması için ayağı da seçmem. Alçak gönüllü olması için onu, erkeğin gizli bir organından çıkarmak istiyorum!" demiş ve kadını şu dört kötü huydan uzaklaştırmak istemiş: Kapıları dinlemek, tembel ve kıskanç olmak, çekişmekten hoşlanmak. *"Bir büyücü kadını sağ bırakmayacaksın!"* (Huruç, 22, 18) emrini de vermek suretiyle kadına temizlik ve erdemliğin sınırlarını belirtmiştir.

(2) Tevrat'taki yaratılış bildirilerini tüm bilimsel görüşlere uygun ve hatta onlardan üstün bulan din adamlarının dayanağı, evrenin başlangıç ve sonu hakkındaki bilgisizliğimizdir ve evrenin yapısında işleyen ilk öğe, bilim adamlarının savlarında olduğu gibi, fiziksel ya da kozmik enerji ise, bu enerjinin kaynağı nedir? sorusudur Aynı zamanda yaratma hakkındaki kuramların kusurlu yönlerinin bulunmasıdır. Bu zorlukları dikkate alan Yahudi Tanrıbilimcileri, evrenin, *Yahova* tarafından, kendi dinamik enerjisinin bereketi ve kendi tümel gücü sayesinde yoktan var edildiğini savunurlar. Bu görüş hemen her dinde, bazı anlatış farklarıyla özdeştir ki, bir bilinemezi başka bir bilinemezle açıklamaktan başka şey değildir. Haham felsefe ve mantığı, altı günde meydana getirilmiş olan evrenin her gününde oluşan varlıkları, kutsal bildirilerde açıklanan sıraya uygunmuş gibi göstermeye çalışır ve bilimlerdeki olasılık ve bağıntılılık (izafiyet) kuramlarına dayanarak bilimsel açıklamaları küçümser.

rı'nın merkezinden oluşmuştur. Yani, Tanrı, göksel âleme yer vermek için kendi merkezine doğru kıvrılmıştır ve âlem dört bölgeye ayrılmıştır: *Türüm âlemi, yaratma âlemi, oluşum* ve *eylem âlemleri.* Bunlar, tıpkı insan organizmasında, deri, kas, kemik ve ilik gibi birbirinin içine konulmuştur. En yücesi olan türüm âlemi, dıştadır, ötekiler iç içedir; yani bunlar, birleşik merkezli dört daire gibi tasarlanmışlardır.

İbranîlerde Arş'ın anlamı, İslâm yorumcularınınkine benzemez. Aslı da İbranîce olan Arş, içine Tora'nın, yani dinsel öğretilerle metinlerin yazılı nüshaları konulan kutsal kasa ya da dolaba denir. Hahamlar, bunun önünde dua ederler. Gökyüzünün İbranîcesi de şamayim (chamayim) dir ki, bu şam ve mayim sözcüklerinden oluşmuştur ve suların yeri demektir. Bir de ech ve mayim, yani ateş ve su anlamına gelir ki, göksel uzayın bu iki öğeden bileşik olduğunu anlatır. Kur'anda bildirilen yedi semalar da, daha çok önce Tevrat'ta vardır. İbranîler, bunları Tevrat'a dayanarak şöyle açıklarlardı: 1. Vilon. Bu, hafif kumaş anlamına gelen Latince velum sözcüğüne tekabül eder. Bunu Tanrı, gece ışınlarını dağıtmamak için kullanır. Gündüz, bu kumaşı açar, akşam yine katlar (Eş'iya, XL, 22). 2. Güneşle ay ve yıldızlarla karanlıkları taşıyan gökyüzüdür ki, buna rakia denilir. (Tekvin, I, 17). 3. Şekakim (chekhakim). Bu gökyüzü, arınmış (salih) insanlara güç helvası öğüten değirmen taşlarının yeridir ki, bulutlar demektir. 4. Zebul. Burası göksel Kudüs'le tapınağın yeridir; burada, büyük prens Mişel'in (Mikâil?) kurban sunduğu bir mihrap vardır (Eş'iya, XV, 12). 5. Maon. Burada İsrailoğullarının onuru için gece terennüm edip gündüz sükût eden dinsel tören melekleri vardır. 6. Makon. Burada kar, çiy ve bitkiler için zararlı olan yuvarlak damlalar bulunur. 7. Arabot. Burası adalet, yarlıgama, yarlık (charité), hayat, barış ve kutsallık alanıdır. Burada arınmış olanların, yaratılmayı bekleyen ruhlar ve canlarla, gelecekte Tanrı'nın ölüleri diriltmek için kullanacağı şebnemler vardır. Bu gökyüzünde ofannin (yani, çarklar), serafim (yani, Eş'iya'nın tasarlamış olduğu, yarı hayvan, yarı insan biçiminde olan melekler; VI, 2) ve kutsal kayyot, yani canlı yaratıklar vardır. Bu, Eş'iya peygamberin mistik görümlerinden (visions) gelen bir terimdir ki, hahamların hayal ettikleri göksel topografyada önemli bir rol oynar. Zira burası, tören melekleri, onur tacı, kral, yaşayan ve övünen Tanrı'nın yeridir. Bu öteki gökyüzülerinin üstünde ve bulutlar içindedir (A. Cohen, s. 74-75).

Tevrat, yeri, yani yeryüzünü de gökyüzü gibi birbiri üzerine konmuş yedi yataktan ya da tabakadan bileşik sayar. Karanlık ve aydınlık da, ayrı ayrı yaratılmış iki töz gibi kabul edilir ki, Kur'an da bu görüşe katılır. Hz. Muhammed'in Miraç'ına dair ileri sürülen bilgilerde de bu yedi gökyüzünden her biri bazı peygamberlerin durağı sayılmıştır.

Kur'anda da evrenin altı günde yaratılmış olduğu, Âdem'le Havva'nın nasıl meydana getirildiği ve onların başına gelmiş olan serüven, küçük farklarla türlü surelere serpiştirilmiştir. Bunlarla, özellikle şeytanın Âdem'e secde etmemiş olması üzerinde durulur ve cennetten kovulma olayı tekrar edilir (Bakara, 30-38; Âli İmran, 59; Âraf, 10-25; Kehf, 50; Taha, 115-123). Yaratma konusunda Kur'anın bildirileri Tanrısal onur ve gücün en üstün sıfatlarıyla açıklanmıştır: Evvelâ Yüce Tanrı, âlemi herhangi bir ihtiyaçla düşünüp taşınarak

yaratmış değildir. O, *"Bir şeyin yaratılmasını istediği zaman, ona yalnız ol! der, o da hemen oluverir"* (Meryem, 35; Yasin, 82; Nahl, 40; Müminler, 68; Âli İmran, 47). Hz. Muhammed, Tanrı'nın her çeşit ihtiyaç ve âcizlikten uzak ve kimsenin yardımına da muhtaç olmayan tümel bir güç olduğu üzerinde ısrarla durur. Oysaki öteki dinlerde Tanrı, bu sıfatlara sahip değildir denilebilir. Bir örnek vermiş olmak için, Max Müller'in Mainof'tan aktarmış olduğu bir mitolojik yaratma inancını özetleyelim: *"Başlangıçta hiç bir şey yoktu; âlemde Şkay (Tanrı) dan başkası yoktu. O, hem vardı, hem yoktu; yalnızlıktan sıkılmaya başladı; içini çekti; bundan da gök gürültüsüyle yıldırım meydana geldi. Şkay gezinemiyordu; çünkü o, her yerdeydi ve kendisinin konuşacağı kimse yoktu. Hiç kimse, Şkay'ın âlemde nasıl görünmüş olduğunu bilemez; zira o, âlemin kendisinden daha eskidir. Onun ne başlangıç, ne de sonu vardır. Yeryüzü, güneş, yıldızlar, Tanrılar, insanlar, hayvanlar, hatta kötü ruhlar, onun sayesinde vardılar ve ona itaat ederler. O, görünmez âlemin de yaradanıdır. O, kendi özel dilekleriyle hiç bir girişimde bulunmayan, görünmez Tanrılıkların yardımıyla hüküm sürer... Şkay, yaratmış olduğu suların üzerinde tek başına uçuyordu; dalgaların üzerine tükürdü ve Tanrısal salyaları bir dağ gibi büyüdü; bu dağa bastonu ile vurdu; bunun üzerine şeytan zuhur etti ve Şkay'a, «Beni kardeş yap» dedi. Şkay ise, «Benim arkadaşım ol, fakat kardeşim olma ve dünyayı birlikte yaratalım!» dedi; ve şeytana denizlere dalarak birkaç kum tanesi getirmesini emretti. O, bu emri yerine getirdi ama, birkaç kum tanesini de gizlice ağzında sakladı. Şkay, kendi kumlarını atınca, yeryüzü meydana geldi ve şeytanın ağzındaki kumlar da şişmeye başladığından, şeytan onları tükürmek zorunda kaldı. Bunlardan yeryüzünün üzerindeki uçurumlar, dağlar, vadiler ve tüm tehlikeli yerler meydana gelmiş oldu. Bunun üzerinedir ki, Şkay, şeytanı lânetledi ve ebedî olarak kalmak üzere cehenneme attı".*

Bu çeşit efsaneler arasında evreni bir yumurtaya benzeterek, az çok çağımızın şekil bakımından yıldızlarda fark etmiş olduğu biçimi daha geniş bir alana uygulayan inançlar da vardır. Örneğin, 'Kalevala'daki şu satırlar, Finlandiya' daki ilk inançların tohumlarını açığa vurur: *"Yumurtanın aşağı yarısı, yeryüzünün yarıküresidir, yumurtanın yukarı küresi ise, gök kubbesidir. Yumurta içindeki ak kısım, gökteki güneş gibi parlayacak ve yumurta içindeki sarının tümü ay gibi hafifçe ışıldayacaktır. Yumurtanın diğer kısımları ise, göklerin öteki yıldızları olacaktır".* Aynı efsanenin Hindistan'da da bulunduğunu Max Müller' den öğreniyoruz. Nitekim Jüdaizmde de Tanrı bir yumurtanın iki yarımını almış, bunlardan birini diğeri aracılığıyla aşılamak suretiyle yaratmıştır. Yaratına kuramlarının mitolojik kaynağı çok eskidir ve kitaplı dinler bu eski söylenti geleneklerinden asla kurtulmuş değildirler.

Kur'anda da, Tanrı'nın evreni kaç günde yaratmış olduğuna dair Tevrat' taki bilgileri pek de aşmayan dogmalar vardır: *"Gökleri ve yeri bunların arasındakileri altı günde yaratan, sonra Arş'ın üstüne yayan"*, ölümsüz varlıktır (Furkan, 59). Başka ayetlerde şöyle deniliyor: *"Gökleri ve yeryüzünü ve aralarındakini altı günde yarattık ve bize bir yorgunluk dokunmadı"* (Kaf, 38; Bakara, 29; Yunus, 4; Âraf, 54). Bu suretle Yüce Tanrı, yaratırken Yahova gibi dinlenmeye ihtiyaç duyacak denli yorulmamıştır. İnsanlardan kimin daha güzel

edimlerde bulunacağını sınamak için, *"Gökleri ve yeryüzünü altı günde yaratan O'dur; Arş'ı su üstünde idi"* (Hud, 8); *"Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş üzerine yayan Tanrı'dır... Miktarı sizin sayınızla bin yıl eden bir günde gökten yere işi tedbir eden O'dur"* (Secde, 5-7). Demek âlem, bizim sayılarımıza göre, her birinin süresi bin yıl olan altı günde, yani altı bin yılda yaratılmıştır (Hadid, 6; Âraf, 54; Fussilet, 10-11). Kur'anda bu altı gün, yaratma işinde şöyle bölünmüştür: *"De ki, iki günde yeri yaratan Tanrı'yı mı inkâr ediyorsunuz? O, yer üstünde ağır baskılar yaptı, ona bereket verdi ve azıklar takdir etti ve bunları dört günde yaptı; sonra göğe yöneldi ve bir duman iken, ister istemez geliniz, dedi, onlar da isteyerek geldik dediler; bu suretle göğü, iki günde yedi gök olarak yerleştirdi ve her birine kendi işini vahyetti. Dünya göğünü de kandillerle donattık, koruduk..."* (Fussilet, 9-13). Tefsirciler, bu yaratma konusunda altı günün her birinde nelerin yaratıldığını, yedi göğün nelerden ibaret olduğunu uzun uzadıya açıklamaya çalışırlar. Günlerin süreleri hakkındaki Kur'an bildirisi aynıyla Tevrat'ta da vardır. Bu kutsal kitap da, *"Rabbin yanında bir gün, bin yıl ve bin yıl bir gün gibidir"* denilmektedir (Mezmurlar, 90:4; Petrus, II, 3:8). Yahudi Tanrıbilimcilerine göre, Tevrat'ta sözü edilen her günün süresi (7000) er yıldır. Arzın biçimine gelince, onlara göre, boşlukta asılı ve hatta bugünkü kozmografya bilimin verilerine uygundur. Zira Tevrat'ın Eyub adlı bölümünde *"Kuzeyi boşluk üzerine yayar ve yeri hiç üzerine asar"* denilmektedir (XXVI, 7).

Hz. Muhammed, Tanrı'nın ulu gücüne en büyük belge olmak üzere, yer ve gökyüzünün yaradılışı hakkında kendisine bildirilmiş olan ayetlere bağlanır: *"Tanrı, göklere direksiz yükseklik verdi, onları görüyorsunuz, sonra Arş üzerine yaydı, güneş ve ay, sonu belli bir güne dek akarlar; ve yeryüzünü uzatarak üzerinde dağlar ve nehirlerle, her birinde ikişer çift meyveler vücuda getirdi; geceyi gündüze bürüdü. Yeryüzünde komşu kıtalar, üzüm bağları, ekinler, hurmalıklar, çatallı çatalsız tümü aynı su ile sulandıkları halde, yemişlerden bazılarını bazılarından üstün kılarız ki, bunlarda aklı eren kavim için ayetler vardır"* (Ra'd, 3-5). Yüce Tanrı, göklere ait gizlerin hiç bir şeytan ya da cin tarafından öğrenilmemesi için gereken önlemleri de almayı ihmal etmemiştir: *"Biz gökte burçlar yaptık ve onu seyredenler için süsledik; ve onları taşlanmış olan her bir şeytandan koruduk. Ancak kulak hırsızlığı eden olursa, onu da bir göktaşı kovuşturur. Yeryüzünü de uzattık ve ona ağır baskılar bıraktık ve onda uyumlu şeyler bitirdik. Onda hem sizin için, hem de sizin beslemediklerıniz için geçinecek şeyler vücuda getirdik. Yanımızda hazineleri olmayan hiç bir şey yoktur... Biz onları bilinen miktarda indiririz... Aşılayan rüzgârlar yolladık ve gökten sizi sulayan su indirdik ve onu sarnıçlarda tutan da siz değilsiniz"* (Hicr, 17-23)[1]. Bu önlem ve işaretlerin verildiği dönemlerde, insanoğlunun gittikçe

(1) Feza araştırmalarına din bakımından bir dayanak arayanlar, şu ayetin bu çabayı yasaklamış olduğunu ileri sürerler: *"Biz, en yakın gökyüzünü bir süsle, yıldızlarla donattık; onu her başkaldıran şeytandan koruduk. Onların en yüce topluluğu kulak verip dinleyemezler; kovulmuş olarak atılırlar. Onlara, sürekli olarak bir azap vardır. Fakat azıcık bir bilgi kapan olursa, onu da delip geçen bir alev kovuşturur"* (Saffat, 6-10, Zümer, 36). Fakat bu araştırmaların

genişleyen bir azim ve tecessüsle yıldızlara doğru yol alacakları gerçeği bilinmiyordu ve hiç kuşkusuz bazı tefsircilerin bilmezlikten gelerek bilimsel sonuçlar çıkarmaya çalıştıkları, *"aşılayan rüzgâr"* deyimi de, incir ve hurma yetiştiren ve Hz. Muhammed'den çok önceki dönemlerden beri bilinen bir gerçeği hatırlatmaktadır. Ulu Tanrı, hiç bir şeyi rasgele yaratmış değildir; vücuda getirmiş olduğu her şey, Tevrat'ta da bildirildiği gibi, insanlar içindir. Her şeyin bir ereği vardır ve hepsi önceden hesap edilmiş ve belli bir düzene göre yaratılmıştır: *"Üstlerindeki semaya baksınlar, biz onu nasıl bina etmiş ve süslemişizdir, hiç bir gedik yok. Yeryüzünü yaymışız ve ağır baskılarla oturtmuşuz, her çeşitten güzel çiftler bitirmişiz. Gözlere ve gönüllere ferahlık verirler ve tüm itaatli kullar zikrederler. Bir de gökten mübarek bir su indirdik de, onunla bağlar, bahçeler ve biçilecek taneler bitirmekteyiz. Sıvama tomurcuklu olgun hurma ağaçları, kullara rızk içindir ve onunla ölü bir kasabaya hayat vermekteyiz, işte ölümden sonra dirilme de böyle olacaktır"* (Kaf, 6-11); *"Tanrı, halkı yoktan yaratır, sonra yeniden diriltir ve yayar..."* (Rum, 11); *"O, tüm yıldızları balçıktan* (çamur) *yaratmıştır"* (Saffat, 11).

Bu son ayette işaret edilen yoktan var etme bildirisi, eski Yunandan beri üzerinde tartışılan ve kitaplı dinlerde de yer alan bir sorundur ki, İslâm filozofları da bu konu üzerinde çetin tartışmalara girişmişlerdir. Kur'an, her vesile ile, hem Ulu Tanrı'nın büyük sanat ve gücünü ispat etmek, hem de yarattıklarını mutlaka bir amaçla oluşturmakta olduğunu anlatmak için, göklerin direksiz olduklarına ve sanki dağların ağırlığı olmasaydı yeryüzü yerinden uçup gidecek ve insanlar, sanki dalgalı bir denizde çalkalanıp duracaklarmış gibi, onların bu felâketlere engel olmak için yaratıldığına işaret eder: *"Gökleri direksiz yarattı ve onda, her bir hayvandan üretti. Hem gökten bir su indirdik de, her hoş çeşitten yetiştirdik"* (Lokman, 10; Nahl, 16). Açıkça görülüyor ki, henüz o dönemin insanları gökyüzünü yeryüzü üzerinde direksiz duran bir sonsuz kubbe gibi tasavvur etmektedir. Başka bir surede de, belki Zerdüşt mezhebine karşı bildirilmiş olan bir ayet, karanlık ve aydınlıkların da, Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu anlatır. Doğa kanunlarının mistik bir anlatımı olmak üzere, Tanrı'nın eserleri arasında, *"Güneş ve ayın bir hesap işareti"* (En'am, 96) olduğundan, onların da, *"Sonu belli bir ecele doğru akıp gittiklerinden"* (Lokman, 29; Fatır, 24; Zümer, 5; Ra'd, 3) söz edilir. Kur'anda bildirildiğine göre, başlangıçta, *"Gökler ve yeryüzü bitişiktiler, biz onları ayırdık ve hayatı olan her şeyi sudan yarattık, hâlâ inanmıyorlar mı? Yeryüzünde onları çalkalar diye baskılar oturttuk; doğru gidebilsinler diye, onda bol açıklıklar yaptık; göğü de korunmuş bir çatı yaptık, oysaki O yaradan, geceyi, gündüzü, güneş ve ayı yaratmış ve tüm yıldızlardan her biri bir yörüngede* (felek) *yüzerler"* (Enbiya, 30-33). Kur'anda gök, meleklerin yükseldiği ve indiği, peygamberlerin çıktığı bir

---

yapılmasında bir sakınca görmeyenler, fetvalarını şu ayete dayarlar: *"Gökte ve yerde ne varsa, O, hepsini kendisinden size hizmetçi yaptı. Bunlarda düşünenler için ayetler vardır"* (Casiye, 12).

Din adamları, kutsal bildirilerin nelere izin verdiğine dair fetvalar vermeye çalışıp dururlarken, layik ruhlu ve hatta Müslüman da olmayan dünya bilginleri, türlü keşif ve icatlarıyla, insanlığa hizmet etmeye devam edip durmaktadırlar.

yer, bir yol olarak gösterildiği gibi, Tanrı saltanat ve Arş'ını da kapsayan bir yüce âlem olarak da tasavvur edilmiş gibidir: *"Görmedin mi, Tanrı, gerçekten tüm yerdekileri, gemileri de sizin için tutsak etti; göğü de izni olmadan yere düşmekten alıkoymaktadır"* (Hac, 65).

Özet olarak Hz. Muhammed'in kozmogonisi, yaratma olayını açıklamaktan çok, Tanrı'nın yüce gücünü, büyüklüğünü, bilgeliğini, inayetlerini ispat etmek için, iman edenlerin imanlarını kuvvetlendirmeye ve iman etmeyenleri de Müslümanlığa davet etmeye bir aracıdır, denebilir. Anlaşılıyor ki, Tanrı, âlemi yoktan var etmiştir ve yarattığı her şeyi, insanlar için vücuda getirmiştir. Hatta gemileri insanlar inşa ettikleri halde, sanki onlar da Tanrı'nın eserleriymiş gibi —kuşkusuz Archimed ilkesinden söz edilmiyor— insanların emrine Yüce Yaradan tarafından verilmişlerdir ve her şey başlangıcından itibaren sonu belli bir kadere, bir ecele göre, yani kıyamet gününe dek var olmak üzere yaratılmıştır.

Hadis kitaplarında, İbn Abbas'tan nakledildiğine göre, Tanrı, evvelâ kalem'i (yani, evrenin planını çizmiş olan takdir'i), sonra buharı, bundan da gökleri, daha sonra büyük balık anlamına da gelen nun ve bunun üzerine yerleştirilmiş olan yeryüzü'nü yaratmıştır. Yeryüzü, hareket ederek çalkanmış; yerinde dursun diye Tanrı, bunun üzerine dağları yüklemiştir. Kalemi, bazıları, öncel takdirin plan ve projesi olmak itibarıyla tümel akıl diye tanımlar. Hz. Muhammed de bir hadisinde, *"Tanrı, en önce aklı yarattı"* demek suretiyle, her konuda aklı kullanmanın lüzum ve önemine değinmiştir. İbn Abbas'a göre, Tanrı, daha sonra maddenin, yani tözün, daha sonra da su buharı halindeki maddelerle yıldızların, nihayet sıvı halindeki yeryüzünün maddesini halk etmiştir. Tefsirciler, nun'u yuvarlaklık diye yorumlamış ve bu yuvarlak madde çalkandıktan sonra deprem olmuş, kabuk bağlamış, çatlamış, dağlar ve dereler meydana gelmiştir, derler. Dinin amacı, asla bilimsel açıklamalar olmadığı halde, din bilginleri, boş yere bu çeşit açıklamalara özenirler. Tüm mitolojiler, bir yaratma efsanesinin simgesel tahminleriyle yüklüdürler. Bunlarda kozmogoni ile teogoni birbirine karışmıştır. İnsanın ve evrenin başlangıcıyla sonu hakkında zihnin duyduğu merak, dinin tüm bilgileri kendisinde toplamış olduğu dönemlerde olumlu temellerden yoksun olan bazı açıklamalara neden olmuştu. Az çok Eflatun'dan esinlenmiş olan 'İhvan-üs-Safa' kitapçıklarından öğrenildiğine göre, maddesel âlemin yaradılışından evvel bir sıra tinsel varlıklar fışkırmış, bunların birbiriyle kaynaşmaları ve birbirine yapmış oldukları etkiler sayesinde, âlem, özel bir evrimle şekillenmeye devam etmiştir. Aristo'dan esinlenmiş olan İbn Sina ve İbn Rüşd ise, evvelâ Tanrısal sözden akıl, sonra da tinsel ve maddesel varlıklar ve âlemler yaratılmıştır, derler. Onlara göre Tanrı, ilk nedendir; fakat âlem, birtakım aracı nedenlerin ürünüdür. Kalenderiye tarikatına mensup olanlar, vaktiyle âlemde Tanrı dışında bir yaratıcı evrimin var olduğunu ve yüce bir nur olan Tanrı'nın, başlangıçta olduğu gibi, en sonda da yalnız olacağını iddia ettiler. Yeni Eflatunculuğun etkisi altında kalan İslâm düşünürleri, Tanrı'nın kendi tarafından yaratılmış olan dünyayı, yok etmeyeceğine inanırlar. Esasen yaratma konusunda İslâm anlayışında türlü zorluklar vardır: Tanrı eserlerinin dışında mıdır, yoksa yarattıklarında içkin (münde-

miç) midir; yaratılanlar, türüm (emanation) yoluyla mı Tanrı'dan ayrıldılar, yoksa mistiklerin zannettikleri gibi, âlem Tanrı'dan mı ibarettir ya da âlem Tanrı'da mıdır? gibi çeşitli sorular zihni kurcalar. Türüm kuramına göre, Tanrı, kendisinden hiç bir şey eksilmeksizin, evreni güneşten ayrılan ışınlar gibi meydana getirmiş olacaktır. Tanrı, eserlerinin dışındaysa, O'nun heryerdeliğini açıklamak zordur. Tanrı eserlerinin içindeyse, ya kendisi eserlerinden ibarettir ya da eserlerinin dışında artan bir parçası daha vardır. Eserlerinden ibaretse, ona hareket sıfatını vermek güçtür. Zira, her şey ondan ibaret olunca ve her yerde bulununca, fiziksel mantığa göre, hareket etmesi olanaksızdır. Tanrı, somut olarak bir töze sahip olunca, yaratıcılığı dolayısıyla kendini hareketsiz saymak, hem akla, hem imana aykırıdır. Bu itibarla âlemde doluluk ya da boşluktan birini kabul etmek gerektiğini düşünenler de olmuştur. Boşluk kabul edilmez; zira, Tanrı'nın bulunmadığı bir yer tasarlanamaz. Atomculuk hakkındaki İslâm düşünceleriyle bu konu arasında sıkı bir ilişki vardır. Tanrı'da evreni aşan bir kısmın varlığını farz etmekse, bölünemez bir birlik ve bütün olan Yüce Tanrı'yı bölünebilir zannetmek gibi yanlış ve müşrikçe bir inancı doğurur. Akla gelen bu çeşit ve bunlara bağlı diğer düşünceler —Hz. Muhammed'in kozmogoni hakkındaki bildirilerinin yetersizliği dolayısıyla— İslâm âleminde pek çeşitli düşüncelerin doğmasına neden olmuştur.

Sünnîler Tanrı'nın —mutlak surette özgür olduğu için— dilediği şeyleri, dilemek zorunda olmaksızın dilediği gibi yaratır, kanısındadırlar. İslâm filozoflarıysa, bu inanca aykırı olarak, fakat yine Kur'andaki ayetleri, kişisel olduğu kadar da eski Yunan filozoflarından yararlanarak özel bir tarzda yorumlarlar. Onlara göre, Tanrı, yaratıcı bir güçtür, bu yüzden de etkindir (faal). Fakat nedensiz ve vesilesiz hiç bir şeyi yaratmaz. Tanrısal güç, yaratıcılığı dolayısıyla bir edilginlik (münfailiyet) meydana getirir. Bunun içindir ki, yaratılmış olan şeyler, Tanrı'nın öncel (ezelî) gücüne oranla değişken ve fanidir (hadis). Fakat bunlar, varlıkları bakımından başlangıçları olmayan birer gerçekliktirler. Bu filozoflar, ilk neden olan yaratıcı gücün etkin (fail) sıfatına, tümel akıl derler. Bunun yaratmış olduğu edilgin (münfail) niteliğe de, tümel nefis derler. Bu itibarla Yüce Tanrı, yalnız bu aklı yaratmış, bu da tümel nefisle birlikte öğeleri, gökleri, bunların hareketlerinden de yıldızları, canlı ve cansız öteki yaratıkları oluşturmuştur. Demek ki, evren, tümel akılla tümel nefsin ürünüdür.

İslâm mistikleriyse, Tanrı'yı hiç bir niteliği olmayan mutlak varlık sayarlar. Fakat bu yüce varlıkta, meydana çıkma, görünme (zuhur) eğilimi vardır. Evren, onun tümel bilimindeki gerçeklerle niteliklerin de ifadeleri olan türlü kutsal ve yüce adlarının nesnelleşmesinden başka bir şey değildir. Yani evren, mutlak varlığın görünme eğiliminin bir sonucudur (Saint Martin, *"Âlem, Tanrı'nın görünür hale gelmiş olan düşüncesidir"* demekle, bu düşünceyi başka bir tarzda benimsemiştir). Bu itibarla evren, Tanrı'nın tümel bilimindeki, gerçeklerin belirtisi olduğu için vardır, yoksa evren denilen bir gerçeklik yoktur. Zira, Tanrı'dan başka var olan hiç bir şey yoktur. Hatta evren, uzaysız ve mutlak bir gerçeklik olan Tanrı bilimindeki gerçeklerin bir görüntüsü olduğu için, kaynağı itibarıyla sonsuzdur. Yani, uzay âlemi, uzaysızlık âleminin ürünüdür ve her şey zamandan da ayrılmış ve arınmış olan Tanrı sayesinde var

olmuştur, aralıksız da Tanrı'dan zuhur etmeye devam etmektedir. (Şeriat dilinde tümel akla, Cebrail denilir.) Mistikler, simgesel ve edebî bir açıklamadan başka değeri olmayan bu düşüncelere, bazı ayet ve hadisleri kendi amaçlarına uygun bir biçimde yorumlamak suretiyle ulaşırlar.

Bir söylentiye göre, Hz. Muhammed, *"Tanrı, her şeyden önce bir ak inci yarattı"* demiş, Tanrı'nın bu inciye baktığını, bu bakıştan incinin eridiğini, bu eriyiğin buharından gökler, suyundan yerler ve denizlerin yaratılmış olduğunu söylemiştir. Birtakım tasavvuf terimleri içinde, açıklanmaya çalışılmış olan yaratma konusu, kaynağını mistik hayallerden aldığı sürece, gerçek bir sonuca ulaşamaz. Zira, bu, din ve imanın değil, bilimin konularındandır. Goethe de böyle hayallere kapılmış görünür: 'Faust' adlı ünlü yapıtının prolog'unda, *"Evren,* diyor, *kör bir raslantıyla oluşamaz. Evren, gezegenleri, kendi yörüngelerinde sürükleyen ve yöneten ebedî ve kesin yasalarla kıyaslanabilecek surette düzenlenmiş olan bir plana itaat etmek zorundadır"*. O da bu görüşle, yaratma olayının, varlıkları, bazı üstün tiplere (archetypes), yani İslâm düşünürlerinin Tanrıbilimindeki, değişmez suretlerin adı olarak kullanılan ayan-i sabite'ye ya da Eflatun'un 'İdea'larına göre meydana geldiğini anlatmak istemiştir. Olumlu bilimler bakımından, bu konu, dinlerin ya da bilgelerin, edebî, mistik ve simgesel hayalleriyle asla açıklanamaz. Zira, onlar, bilimlerin aksine olarak, başlangıcı araştırırlar. Bilimlerse, var olan şeylerin nesnel olarak varlıklarındaki koşullar ve nedenlerle bunlarda hüküm süren kanunları aramayı yeğ tutarlar.

Genel olarak İslâm düşünürleri, başlangıçsız bir evren düşüncesini reddederler. Eş'arîler, Descartes'tan çok önce, âlemin her an yeniden yaratılmakta olduğunu savundular[1]. Onlara göre, Tanrı, öncel olarak kelâm sahibidir, bu nedenle kelâm ve vahiy, önceldir; fakat Tanrı'nın kendisi öncel olarak yaratıcı değildir. Matüridîler, yaratmanın öncel olduğunu, zira Tanrı'nın ilk neden ve ilk etken olduğunu savunurlar. Şeyh Bedreddin ise, Tanrı'nın zatını yarattıklarından ayrı kabul ettiği için, âlemi de öncel, yani en eski (kadim) sayar. İçkinci (immenentiste) olan bu zat der ki: *"Tanrı şu şeyi buyurdu, demek, mutlak varlığın özü, o şeyi öyle gerektirdi demektir; yoksa Tanrı emri sövleyişlerden, harflerden, Arap harflerinden arınmıştır. Tanrı bir taraftan varlık mertebelerinin gerekçelerinden* (icabat) *soyunmuştur, bir taraftan da o varlıklardan ayrı ve maddesiz değildir. Çünkü O, tümeller tümüdür. Tanrı, kendini gösterme eğilimine sahiptir ve tüm nesnel varlıklarla birlikte oluşmuştur. Tanrı, önce yalınç* (basit) *ve sade bir suret olarak belirtilmiştir; sonra bu suretten diğer suretler ayrılıp dallanmış, tüm öteki varlıklar vücuda gelmiştir"*. Ona göre, *"İnsanlar, bilgisizlik dönemlerinde gözle görülen ve elle tutulan putlara taptılar; zamanımızda ise, görülmeyen, tutulmayan, fakat tasarlanan bir Tanrı'ya tapıyorlar. Umarım ki Tanrı, hakkı belirtir de halk gerçek olan Tanrı'ya tapar"* (Varidat). Bu görüş, vaktiyle dine aykırı sayılmıştı.

Bâtınîler, ayet ve hadislerde bildirilen yaratma problemini şöyle açıkladılar: Âlem, en eskidir; zaman içinde bir başlangıcı yoktur. O, sürekli bir oluş

(1) Jûdaizme göre de, "Tanrı, her gün yaratır ve her gün yeni ruhlar yaratılır" (*Henri Séruya*, s. 96).

halindedir. Yoktan da var olmamıştır. Âlemin ilk nedeni, potansiyel akıldır. Âlem, bu akıldan katıksız, maddesel olmayan bir töz, bir nur olarak çıkmıştır. Nur mertebesinden bulunduğumuz mertebeye dek dokuz dereceden geçilerek dünyaya inilmiştir. Bu derecelerin her birine, varlığın bir derecesi olmak itibarıyla akıl denilir. Bu değişmeler, doğup ölmelerle dünyanın nedeni, onuncu (son) mertebe olan akıldır. Bâtınîler, Kur'andaki kalem ve levh (levha) sözcüklerini mecazlı anlamda değerlendirirler. Onlara göre, kalem etkin, levh ise edilgin bir ilkedir. Yani, birincisi en eski olan ilk neden, ikincisi alıcı olan varlık derecelerine ve ikinci nedenlere delâlet eder.

Yaratma ve genel olarak kozmogoni sorunu, mistik inançlarla çözülemez. Evrenin sonu da bir inanç konusunu aşamaz. Bu ikinci konuyu kıyamet bahsinde incelemiştik. İncillerde, bu konular hakkında Kur'andaki kadar açık bildiriler yoktur. Fakat örneğin, milâdın 126'ncı yılına doğru, İzmir ya da dolaylarındaki bir yerde doğmuş olan din şehitlerinden Saint Iréné'ye göre, kıyamet, yaradılıştan 6000 yıl sonra kopacaktır. Zira, 6 günde yaratılmış olan dünyanın her günü 1000 yıla eşdeğerdir (Bu tahmin, Kur'anda 500 yıl sonra tekrarlanmış oluyor). Yedinci dinlenme gününe tekabül eden 1000 yıllık dönemde de Hz. İsa, kendine iman edenlerle birlikte Kudüs'te saltanat kuracak ve bu dönemin sonunda, uyruklarını, babası olan Tanrı'ya sunacaktır (F. Beuzart, 'Essai sur la Théologie d'Iréné', Paris, 1908).

Bu çeşit gülünç hesaplarla zihinlerini yormuş olan din adamları çoktur ve tahmin edilmiş olan yıllar gelip geçtiği halde evren, sonsuz evrimine ve hatta yaradılışına devam edip gitmektedir. Hz. Muhammed, kıyamet hakkında asla böyle gülünç tahminlere yol açabilecek kâhinliklerde bulunmamıştır. Onun sisteminde kozmogoni ve dolayısıyla yaratma sorunu, yukarda da işaret ettiğimiz gibi, bu önemli konuyu açıklamaktan çok, Yüce Tanrı'nın tümel gücüne dikkati çekmek gibi pratik bir amaç taşımaktadır.

II

İNSAN

"İnsan, neden yaratıldığını düşünsün".
(Tarık, 5)

"Biz meleklere, Âdem'e secde ediniz demiştik de, onlar da secde etmişlerdi."
(İsra, 60)

Hz. Muhammed, insan ruhunu derinden kavramış pratik bir ruhbilimcidir. Biyoloji hakkındaki sezişleri, yaşadığı dönemin bu konudaki bilgelerini aşmış değildir. Fakat o, bu sezişleri, Tanrı'nın birliğine, gücüne ve türlü sıfatlarına dair ispat kanıtları olarak kullanmakta büyük bir başarı göstermiştir. İnsanın ahlâksal karakteri hakkında bildirmiş oldukları, büyük görevini gerçeklendirmek için giriştiği silahlı savaşlarda düşünsel tartışmalardan, müşriklerle ve imanlılarla olan türlü münasebetler ve eylemlerden edinmiş olduğu düşünceler ve bilgilerdir; bunlar, kendisinin içinde bulunduğu hal ve koşullar bakımından tamamıyla gerçektir. O, evvelâ Tanrısal güç ve bilgeliğin ispatına yarayan bir kanıt olarak insanın nasıl yaratıldığını bildirir ve onun ruhsal karakterlerini açıklar. Hz. Muhammed, yapmış olduğu seyahatlarda ve kendi hayatının türlü serüvenleri esnasında, oldukça geniş ve Arabistan'a oranla daha ileri bölgelerle insanların türlü âdet ve inançlarıyla tutkularını, kurnazlıklarını ve nelere değer verdiklerini öğrenmiş ve bunlardan yararlanmayı bilmiştir. O, kendileriyle karşılaşmış olduğu insanların niyetlerini ve içyüzlerini, türlü vesilelerle ifade ettiği vakit, onları şaşkına çevirmiş ve bu türlü bilgilerinde bile, Tanrısal yardımın kendisinden esirgenmemiş olduğunu kabul ettirmiştir. Onun insan ruhu hakkındaki bilgisinde, kendi nefsini bilmesi, kendini gözlemekteki tarafsız ve derin gerçekçiliği de önemli bir rol oynadığı gibi, kadınlar hakkında da, o dönemde hemen kimsenin farkında olmadığı ince ve duygulu bilgiler edinmişti. Kendi içine bakmayı ve kendini denetlemeyi bilmeyen bir insanın, başkalarının iç âlemi hakkında tam ve doğru bir bilgi edinebilmesi olanaksızdır. O, her şeyden önce kendini bilen bir büyük insan olarak kadın ve erkek, çocuk, yetim ve köle olan öteki insanlar hakkında aldanması ve aldatılması güç bilgilerle deneylere sahip olmuştu.

İnsan konusu da, yaratma konusuyla ilgilidir. Bu sorun, Hz. Muhammed'den çok önce, türlü kavimlerin mitolojilerinde ve Tevrat gibi kutsal kitaplarda da ele alınmıştır. Max Müller'e göre, Mordvinler, insanın yaradılışını şöyle açık-

larlar: Tanrı Şkay, insanı balçıktan yarattı, ona ruh verdi ve onu şeytana karşı korusun diye, bir köpeğe emanet etti. Bu dönemde köpeğin kürkü yoktu. Şeytan, yeryüzüne buz gibi bir soğuk yolladı; bu suretle şeytan, yarı donmuş bir hale gelen köpekte, Şkay'ın imal etmiş olduğu ruhu görmeye muvaffak oldu ve bu ruhun üzerine tükürdü. O vakitten beri insan ruhu, her çeşit hastalığa tutulmaktadır ve insanın yapmakta olduğu kötülükler de bu yüzdendir. Mordvinlilerin bazıları da şöyle düşünürlermiş: İnsanı yaratmayı ilk düşünen Tanrı değil, şeytanmış. Şeytan, yeryüzünün yetmiş yedi yerinde kum ve balçıktan insan yapmaya çalışmış, fakat başaramamış. Onun yarattıkları domuzlara, köpeklere, sürüngenlere benzemiş, bunlar konuşmuyor, homurdanıyor, havlıyorlarmış. Bunun üzerine şeytan, yuvasını Şkay'ın el havlusunun içine yapması için bir akbabayı göklere yollamış. Bu havlu samanyolu imiş. Akbaba, emri yerine getirirken havlu yere düşmüş ve hemen Yüce Tanrı şekline giren insan bedenini, şeytan bu havluyla silmiş, bunun üzerine Şkay'la şeytan arasında yeni bir savaş başlamış ve nihayet şöyle anlaşmışlar: Şeytan, insanın bedenine, Tanrı ise ruhuna hükmedecek; ölümden sonra ruh Tanrısal şekliyle Şkay'a dönecek, beden ise çürüyüp gidecektir. Kadını da Tanrı değil, şeytan, erkeğe arkadaş olsun diye yaratmıştır. O da erkeği Tanrı'nın doğru yollarından saptırmaya hizmet etmiştir. Mordvinlere göre, şeytan bir baykuş suretindedir ve Tanrı'nın kendine arkadaş olsun diye yaratmış olduğu canlıdır (Arapların şeytan dedikleri bu asi melcğe İbranîler satan derler ki, düşman demektir)[1]. Gerek Mordvinler, gerek daha diğer birçok ilkel kavimler de insanın yaratılışı hakkında az çok birbirine benzeyen türlü inançlara sahiptirler ve hemen bu inançların çoğunda toprak ve şeytan unutulmuş değildir. Hintlilerde ilk insan, yani İbranîlerin Hz. Âdem'i, Yama'dır. İbranîler, tüm insanlığı Âdem ve Havva gibi bir çiftten türemiş sayarlar. Bu inanç, birçok dinlerde ve mitolojilerde de vardır; bunlar arasında bazı şekil farkları görülür; Hıristiyanlık ya da Yeni Eflatunculuğa bağlanan Yahudiler Âdem'i, ilk insan olarak Tanrı'nın oğlu saymışlardır[2]. Asyalıların pek çoğu, Âdem'in topraktan doğduğuna inanırlar; yeryüzünü ana, gökyüzünü baba telakki ederler ya da daha yüksek tözlü (cevher) Tanrıları baba sayan bazı kavimler de vardır. Yama, ilk ölendir; ölülerin kralı, insanları bir araya getiren ahret âleminin efendisidir ve ölümün kendisidir (Max Müller).

Batı'da çeşitli sanat kollarına ilham kaynağı olmuş bulunan, insanın yaradılışı sorunu, Kur'anda şöyle bildirilmektedir: Yüce Tanrı, *"Ben yıllanmış çamurdan bir insan yaratacağım, onu yaptığım ve ona kendi ruhumdan üfürdüğüm zaman kendisine secde ederek kapanın* (Hicr, 26, 29; Sa'd, 72) emrini

(1) Şeytanın bir adı da kibrin, şerrin, küstahlığın simgesi olan *Azazil*'dir.

(2) Asurlular, Tanrıların da insanlar gibi kendi aralarında savaştıklarına inandıklarından, bunlardan yenilgiye uğramış olan birinin kan damarlarından insanın yaratıldığına inanırlar; Mısırlılara göre ise insan Güneş Tanrısının yani *Ra*'nın gözyaşlarından meydana gelmiştir. Belki de simgesel ve ozanca bir anlayışı da yansıtan bu görüş'ün, başka türlüleri de vardır. Tüm insanların, ırkları ne olursa olsun bir ayni ana ve babadan türemiş olduğunu savunan Yahudiler, Tevrat'ın bildirisine dayanarak insanın *Âdem*'le *Havva*'dan türemiş olduğunu kabul ederler.

verir. Bu suredeki (26) ncı ayeti yorumlayan Mas'udî, Hz. Âdem'in topraktan maketinin (80) yıl biçimsiz kaldığını, bu maket (120) yıl bekletildikten sonra ruhlandırılmış olduğunu anlatır (Mas'udî, 'Müruc-üz-Zeheb', Paris). Daha çok İsrail masallarına dayanan bu görüşe yine aynı kaynaklardan esinlendiğini sandığımız Tabarî de Âdem'in kaç yıl yaşadığını ve Hz. Davud'a kendi ömründen (70) yıl bağışlamış olduğundan söz eder. Bu çeşit savların bir çok öteki mistik savlar gibi, hiç bir güvenilir dayanağı olmadığı apaçık gerçeklerdendir. Bir hadise göre de, *"Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığı muhakkaktır"* denilmektedir ki, bunu, şu ayetlerle de başka bir tarzda ifade edilmiş buluruz: *"Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık; sonra döndürdük, aşağıların aşağısına attık"* (Tin, 4-5) ve Tanrı, *"... Sizi güzel bir surette vücuda getirdi..."* (Tegabün,, 3). Tefsirciler, yukarki ayette, aşağılıklara atılmış olanın, iman etmeyenler olduğunu söylerlerse de, gerçekte, insanın bir Tanrısal eser olmasına karşın, içlerinde her türlü rezillik ve aşağılıklara düşebilenlerin de bulunduğuna işaret edilmektedir sanıyoruz. Tevrat'ta da Tanrı'nın, insanı kendi suretinde yaratmış olduğu bildirilir (Tekvin, V, 2). Âli İmran suresinin 43'üncü ayetinde de, *"Ben sizi çamurdan ve kuş biçiminde yarattım ve içine ruh üfürdüm"* denilmektedir; bu ruh, yukardaki ayetlerden de anlaşılacağı gibi, Yüce Yaradan'ın kendi ruhudur; yani insan, madde olarak yalnız bir organizma yığını değil, aynı zadanda Tanrısal değerde bir tinsel varlıktır. Bunun içindir ki Hz. Mevlâna, bedenimizle değil, ruhumuzla insan olduğumuzu anlatmıştı.

Hz. Âdem'in çamuru hakkında kullanılmış olan deyimler de birbirinden farklıdır: Yapışkan bir çamurdan (Saffat, 11); kokuşmuş ya da yıllanmış bir çamurdan, sadece topraktan (Rum, 20) deyimleri gibi, *"Tanrı, insanı saksı gibi kuru çamurdan yarattı"* (Rahman, 37); *"Tanrı, sizi yeryüzünde bitki tarzında yetiştirdi"* (Nuh, 17) ayetleri de, insanın yaradılış tarzından iki ayrı örnektir. Tanrı'nın kendi fıtratında yaratma lütfunda bulunduğu Âdem'in meydana gelişi hakkındaki bildiri, Bakara surcsinde genişçe ve diğer bazı surelerde de kısaca anlatılmıştır. Havva'nın da Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını bildiren bir hadis, Tevrat'taki haberi doğrular (Tekvin, 11, 23). Erkeğin kaburga kemikleri sağ ve sol taraflarında da aynı sayıdadır. Son zamanlarda bir İngiliz hekimi, bu gerçeği ilân ettiği için, yurdunun kara kuvvetleri tarafından türlü saldırılara uğramıştı. Tanrı'nın kendi eliyle yaratmış olduğu ilk insanla Havva'nın, cennetten niçin kovuldukları ve Tanrı'nın şeytanı onlara ve onların tüm gelecek kuşaklarına nasıl musallat ettiği, yani şeytanın ricasını kabul ederek insanı onun kötülüklerine nasıl bıraktığı da Kur'anda tekrar edilmiş olan bildirilerdendir ki, bazı ilkçağ kavimleriyle ilkel sayılabilecek kavimlerde de bu çeşit inançların başka şekilleri vardır. Örneğin, Voltaire'in naklettiğine göre, Suriyeliler, erkekle kadının dördüncü kat gökte yaratıldığına, cennet taamı yerine peksimet yediklerinden, aptesleri gelince, meleklere kabinenin nerede olduğunu sorduklarına, meleklerin de sonsuzluğun en uzak bir yerinde nokta kadar küçük olan bir küreyi gösterdiklerinden, onların da bu küreye gelerek bir daha geri dönmediklerine inanırlar ('Felsefe Sözlüğü', çeviren Lütfi Ay, 4 cilt). Kadının erkekten yaratılmış olması efsanesinde eski Hermaphrodisme kuramının bazı izleri görülür.

Nitekim Talmud, Eflatun'un etkisi altında hermaphrodisme'e inanmış görünür. Bu, kutsal metinlerin yorumlamalarını bildiren eser, ilk insanın iki yüzlü, ya da iki görünüşlü, yani bir yönü erkek, bir yönü de dişi olarak yaratıldığını, bu iki yüzden birinin önde, ötekinin arkada olduğunu anlatır ve Tanrı'nın bunları, ortadan ikiye bölmek suretiyle birine Âdem, ötekine Havva şeklini vermiş olduğunu kaydeder. Tanrı, insanı kendi suretinde yaratmış olduğu içindir ki, yeryüzündeki insanlar ne denli çok olursa, Tanrı suretlerinin o denli çoğalacağına inanan Talmudcular, evlât yetiştirmeyenlerin doğadaki Tanrısal suretleri azalttıklarını iddia ederler ve bir tek insanın, tüm varlıkta yaratılmış olan şeylerin tümüne birden eşit olduğunu savunurlar. İslâm mistiklerinde de bu inanç vardır.

İbranîlerin 'Zohar' adlı kutsal kitabında, insan sözcüğü bazen Tanrı anlamında kullanılmıştır. Nitekim, kutsal kitapta, *"Yahova, bir savaş adamıdır"* (Huruç, XV, 3) denilmektedir. Bazen de, *"İnsan Cebrail..."* (Daniyal, IX, 21) denildiğine göre, melek anlamında da kullanılmıştır. Yine 'Zohar'da bildirildiğine göre, Hz. Âdem, günah işlememiş olsaydı, Adn cennetinden kovulmayacak ve kutsal ruhun yanında çocukları olacaktı; bunlar da yüksek, kutsal ve göksel cisimler gibi ebedî olacaklardı (Henri Sérouya, s. 388). Kabalcılığa bağlı olan yazarlar, insanın yaradılışını şöyle anlatırlar: Tanrı, yeryüzünün dört köşesinden kırmızı, siyah, beyaz ve sarı tozları toplamış, bunlardan sırayla kan, bağırsaklar, kemik ve sinirlerle bedeni o suretle oluşturmuştur ki, artık insan, kendisinin bir toz olduğunu inkâr edememiştir. Buna karşın Tevrat, Tanrı'nın, insanı kendi suretinde yaratmış olduğunu bildirir (Tekvin, I, 27) ve şöyle devam eder: *"Tanrı, yerin toprağından Âdem'i oluşturarak burnuna hayat nefesini üfürünce, Âdem canlandı"* (II, 7) ve ona şu emri verdi: *"Toprağa dönünceye kadar alnının teriyle ekmek yiyeceksin; zira sen, topraksın ve toprağa döneceksin"* (III, 19). Bununla birlikte, *"Tanrı, yeryüzünde insanı yarattığına pişman oldu ve yürekten esef etti"* (VI, 6).

İşte bu insan, Jüdaizmde şu hayat aşamalarından geçmek zorundadır: Bir yaşındayken, insan, bir kral gibidir; iyi örtülmüş bir yatağa yerleştirilmiştir ve herkes tarafından okşanır, öpülür. İki üç yaşındayken, insan, dışkılarını karıştıran bir domuz gibidir; on yaşındayken, bir keçi gibi şuraya buraya sıçrar; yirmi yaşında, kişneyen bir at gibidir, kendi tuvaletine özenir ve bir kadın arar. Evlendikten sonra, bir eşeğe benzer. Zira ağır bir yük yüklenmiştir. Daha sonra aile reisi olunca, bir köpek olur; yani kendine mensup olanları geçindirmek ve korumak için, her gün daha şiddetle didinir. Nihayet ihtiyarlığında, bir maymuna benzer. Yine Talmud'a göre, Âdem, eşeğiyle birlikte kovulunca, *"Ya Rabbi,* demiş, *ben ve eşeğim, aynı şeyleri mi* (ot ve diken) *yiyeceğiz?"* Yahova, onun bu sızlanışına, *"Hayır,* demiş, *sen alnının teriyle ekmek yiyeceksin!"* Yani, Tanrı insanı, hayvandan, çalışmasıyla üstün kılmış. Nitekim İngiliz ozanı ve düşünürü Milton'un betimlediği ilk insan, cennetten kovulmadan önce de yorgunluktan harap olmuş bir tarımcıya benzer ('Le Paradie Perdu', IX, 11, 201, 202, 203); M. Mc Luhan, 'La Galaxie Gutenberg', Paris, 1967, s. 229).

Hz. Muhammed'e göreyse, Hz. Âdem, cennetten kovulmasına karşın, ilk peygamberdir ve ona ilk öğretilen de, varlıkların adlarıdır (Bakara, 33). Tev-

rat'ta ise, Yahova, sahra hayvanlarıyla hava kuşlarını ve tüm canlılara vereceği adları anlamak için bunları Âdem'in karşısına çıkarmıştır. Bunların adları, Âdem'in bunlardan her birinin karşısında çıkardığı sesler olmuştur (Tekvin, II, 12-20). Anlaşılıyor ki, Kur'ana göre dil, Âdem'e Tanrı tarafından öğretilmiştir (Rahman, 1-4); Tevrat'a göreyse, insanın kendi eseridir. Hz. Âdem ile Hz. Havva arasında cennette başlamış olan cinsel ilişki, sürgün edildikleri yerde de sürüp gider. Artık insanoğlu, bir nefisten üremeye başlar: *"O, sizi bir tek nefisten yarattı; eşini de gönlü ona ısınsın diye ondan yaptı; bu nedenle onu kucaklayınca hafif bir gebelik yüklendi; bir süre böyle geçti, sonra ağırlaştı. O zaman ikisi de kendilerini yetiştiren Tanrı'ya, "Bize yakışıklı bir çocuk bağışlarsan, sana şükreden kullarından olacağımıza ant içeriz" diye dilekte bulundular"* (Âraf, 189). Hemen tüm üremenin, türemenin gizini taşıyan fani oyun bundan başka bir şey değildir. Hz. Muhammed, yeryüzündeki insanların cinsel ilişkilerden üremekte olduklarını öğrenmek ve öğretmekle kalmamış, bunu bir taraftan, Tanrı'nın yüce güçlerinin şüphe edilmez bir belgesi olarak açığa vurmuştur: *"Döl sıvısından dökülen cıvık bir madde değil miydi? Sonra bir kan pıhtısı oldu ve hemen biçimine kondu ve düzenlendi. Ondan iki eş, erkek ve dişi yaptı"* (Kıvamet, 37-39). Tanrı, insan ve cini kendisine tapsınlar diye yarattığı halde, *"Geberesice insan, ne kadar nankördür; Yaradan onu hangi şeyden yarattı? Bir döl sıvısından yarattı ve biçimledi; sonra onun yolunu kolaylaştırdı; sonra da öldürdü, mezara gömdürdü. Hayır o, O'nun emrini tamamıyla yerine getirmedi"* (Abese, 17-21; Nahl, 2).

Hz. Muhammed, insanın yaradılışındaki zayıflık ve âcizliğini, sonra yavaş yavaş güçlenerek tekrar zayıfladığını, saçlarının ağardığını; tüm bunların Tanrı tarafından böyle uygulanmış olduğunu; Yüce Tanrı'nın tüm dilediklerini yapabileceğini de bu vesileyle öğrenmiş ve öğretmiştir (Rum, 54). İnsan olarak birbiriyle özdeş olan bu yaratıklar, yine Tanrısal güç sayesinde çeşitli görünüşlere sahiptirler: *"Sizi bir topraktan yarattıktan sonra artık bir insan olarak yayılmanız; yine kendilerine ısınmanız için size kendi nefislerinizden zevceler yaratması; birbirinizi sevmeniz ve esirgemeniz hakkında, düşünecek bir kavim için ayetler olduğu gibi, göklerin ve yerlerin yaradılışıyla dillerimizin ve benizlerinizin başka başka oluşu da"*. Tanrı'nın ayetlerindendir (Rum, 20-22). Tanrı insanları, analarının karnından büsbütün bilgisiz bir halde çıkarmış; kendilerine kulaklar, gözler ve gönüller vermiştir de yine onlar şükretmemektedirler (Nahl, 78). Ölümden sonra dirilmeye inanmayanlara karşı da, insanın nasıl yaratılmış olduğu tekrar edilir: *"Sizi, bir topraktan, sonra bir döl sıvısından, sonra da bir kan pıhtısından, nihayet yaradılışı pek de belli olmayan bir çiğnemikten* (mudga) *yaratmaktayız. Size anlatalım diye, hem de belirli bir ecele kadar dilediğimiz bir sürece dölyatağında bekletiyoruz da, sonra sizi bir bebek olarak çıkarıyoruz, sonra da kuvvetlenmeniz için. Bununla birlikte, içinizden kiminiz vefat ettiriliyor ve yine içinizden kiminiz de biraz bilimden sonra bir şey bilmesin diye ömrün rezilliğine doğru itiliyor"* (Hac, 5); *"Her kime uzun bir ömür verirsek, yaradılışını nükse uğratırız"* (Yasin, 68). Bu son ayetten anlaşılacağı gibi, Tanrı insana uzun ömrü, bir mükâfat olarak değil, âdeta bir ceza olarak vermektedir. Bu suretle insanın ana rahminden itibaren geçirdiği evrim de an-

latılmış olur. Şu ayette de biyolojik evrim daha açıkça gösterilir: *"Biz insanı bir çamurdan, bir soy soptan* (sülâle) *yarattık. Sonra onu, sağlam bir durakta bir döl sıvısı yaptık, sonra o döl sıvısını, bir kan pıhtısı haline getirdik; kan pıhtısını da çiğnemik yaptık; bu çiğnemikte birtakım kemikler yarattık ve kemiklere et giydirdik ve sonra ona başka bir yaratık suretini verdik"* (Müminler, 12-14; Mümin, 67). Buna karşın, *"İnsan görmedi mi? Biz onu bir döl sıvısından yarattık da şimdi geveze bir çekişgen oluverdi"* (Yasin, 77).

Sanki Tanrı, insanı pek adi ve pis bir maddeden yarattığı halde, onun nasıl olup da kendisine başkaldırdığına hayret ediyormuş gibi, zaman zaman onun bu cıvık ve yapışkan maddeden yaratılmış olduğu yüzüne vurulur ve çeşitli vesilelerle ona ihtarlarda bulunulur: *"İnsan neden yaratıldığını düşünsün. Bir fışkıran sudan yaratıldı. O, belkemiğiyle kaburga arasından çıkar. Elbette, gücü onu düzenlemeye de yeter"* (Tarık, 5-8). Görülüyor ki, o dönemde döl sıvısının içsalgı bezlerinden birinin ürünü olduğu bilinmemekte ve ona hiç de ilgisi olmayan başka organlar, bir kaynak olarak gösterilmektedir.

Yüce Tanrı, insana kendi ruhundan üfürdüğü halde, niçin onda şeytanca eğilimler, Tanrısal olanlardan fazladır? Sonra, Tanrısal ruh ebedî olduğu halde, insan niçin fanidir? İnsanın tekrar dirileceği bildirildiği için, onun ölmezliğini kabul etmek gerekirse de, insanın ahrette göreceği cezalar, Tanrısal ruhun yenilgiye uğramış ve şeytanın Tanrısal iradeye üstün gelmiş olması gibi bazı şaşılacak düşünceleri de anımsatabilir. Bu düşünceler yüzünden, Tanrı'nın şeytana vermiş olduğu yetki dolayısıyla insanın ceza görmesindeki bilgelik ve adaletin açıklanması da oldukça güçleşir. Nitekim, insanın ruhsal karakteri hakkındaki şu pek gerçek bildiriler, Hz. Muhammed'in insan hakkında yeter derecede aydınlatılmış olduğunu açıkça göstermektedir: Evvelâ, *"Yeryüzünde dolaşınız ve Tanrı'nın insanları nasıl* (çeşitli) *yaratmış olduğunu görünüz"* (Ankebut, 20). Bir hadiste de şöyle denilmektedir: *"İnsanlar, altın, gümüş madenleri gibi madendirler"*, yani, başka başka değerde yaratıklardır. Oysaki insan, *"Tanrı'nın emanetini yüklenmiş ve onun güvendiği bir vekili olmayı üzerine almış olan biricik yaratıktır"* ve, *"İnsan, göklerin, yerin ve dağların kaldıramayacağı ağır yükümlerin yükü altındadır"* (Ahzap, 72). İnsanın dinsel ve ahlâksal ödevlerinin büyüklüğü, onun, hem yaratıkların en onurlusu, hem de en çok sorumlusu olduğunu kabul etmeyi gerektirir... Kur'an, bu yüce yaratığın yaratılış tarzını yine hatırlatırken şöyle demektedir: *"O, her şeyi güzel yarattı ve insanı bir çamurdan yaratmaya başladı. Sonra da bir soy soptan, bir bayağı sudan kuşağını* (nesil) *yaptı. Sonra onu düzelterek içine ruhundan üfürdü ve sizin için o işitmeyi, o görmeyi, o gönülleri yaptı. Siz pek az şükrediyorsunuz"* (Secde, 7-9). Bu âlemdeki her şeyi, insanın yararlanması için yaratmış olan Yüce Tanrı, insanların ne ibadetlerine, ne de şükretmelerine muhtaçtır; ama o, insanları ve cinleri kendisine kulluk etsinler diye yarattı (Zariyat, 56). Bunun için olacaktır ki, Yüce Tanrı, zaman zaman kendi lütuflarına karşı insanların minnettar olmayışından âdeta üzüntülü bir dille şikâyet eder; hatta bu nankörlüklerin cezasını görecekleri de sık sık ihtar edilir.

İslâm geleneğine göre, insan yaratıkların en onurlusudur. Bu düşünce, Yunan felsefesinin son dönemlerinde yayılmış ve İslâm tavassufunda geniş bir yer

tutmuştur. Tasavvufta insan, yetkinlik mertebelerinin en yüksek noktasına kadar çıkarak, kendi nefsinde Tanrı ile insanı birleştirebilir ve bu mutlu ereğe ulaşan yetkin insan, yaratanla yaratık arasında bir köprü görevini yapabilir. Mani mezhebiyle, Gnostisizm ve Kabalizmde de az çok farkla bu inanç vardır. İnsana Tanrısal sıfatlar verilmesindeki amaç, insanınkinden çok Tanrı'nın sıfatlarını belirtmektedir. Küçük bir âlem olan insanın sıfatları, Tanrısal sıfatların küçülmüş şeklidir ya da tersine olarak Tanrı'nın sıfatları, insan sıfatlarının sonsuz bir surette büyütülmüş bir biçimidir. Bunda antropomorfizmden kurtulma çabası görülürse de, Tanrı'yı halka lâyıkıyla anlatabilmek için O'nu, bu antropomorfik temsillerle açıklamaktan başka çare yoktur. Zira halk, mecazlardan, soyut betimleme ve açıklamalardan bir şey anlayamaz. Kur'an da, bu somut dili kullanmıştır. Fakat insanda, Tanrı'da bulunmayan ve sırf yaratıklara özgü olan bazı sıfatlar vardır. Tanrı'ya oranla pek çok kusurlu olan insan, Tanrı'nın kendi suretinde yaratılmış olmasına karşın, şeytan tarafından bulandırılmış, dürtülmüş birtakım kötü karakter dalgalarına sahiptir. Hz. Muhammed, insan karakterinin bu geri ve bozuk yanlarını çok iyi görmüş ve bunları, kısa fakat çoğu zaman nesnel bir derinlikte açıklamıştır. Kur'anda, onun bu konudaki anlayışını güçlendiren bildiriler eksik değildir: *"... İnsan zayıf yaratılmıştır"* (Nisa, 27); *"Her halde insanların pek çoğu fasıktırlar"* (Maide, 49); *"İnsan, hayrı çağırıyormuş gibi, şerri çağırmaktadır"* (İsra, 11). Hz. Yusuf'a söylettirilmiş olan şu ayet de bir gerçekliği ifade eder: *"Nefsimi beraet ettiremiyorum; zira nefis, kötülüğü emreder"* (Yusuf, 53); *"İnsan çok acelecidir"* (İsra, 11). İnsan tüm isteklerinde pek sabırsız olduğu için, *"Aceleden yaratılmıştır"* (Enbiya, 37); *"... İnsan, doğası itibarıyla cimridir"* (İsra, 100); *"İnsan, hayrı istemekten usanmaz da kendisine bir sev dokunuverirse, hemen umudu keser, meyus olur"; "İnsan açıkca nankördür"* (Zuhruf, 15). İnsanlar, *"Tanrı'nın sonsuz biliminden, ancak O'nun dilediği kadarını kavrayabilirler"* (Bakara, 256) ve, *"İnsan çok tartışır ve savaşır"* (Kehf, 52). Bu kısa ve kesin ifadelerle açıklanmış olan sıfatlar, dogmatik birer iddia olmaktan çok, insan hakkında türlü gözlemlerle elde edilmiş bilgilerin gerçekliğini de onaylayan bildirilerdir. İnsanın kötü karaktererini gösteren bu dogmalara, şunları da ekleyebiliriz: *"İnsan, bir sıkıntıya uğrayınca, yatarken, otururken ya da ayaktayken bize yalvarır; fakat sıkıntısını kaldırdığımız zaman, sanki o sıkıntı içindeyken bize yalvarmamış gibi davranır"* (Yunus, 13); *"İnsana bir rahmet tattırır, sonra da onu kendisinden geri alırsak, fazla meyus olur; fakat içinde bulunduğu sıkıntıdan sonra kendisine bir nimet tattıracak olursak, övünerek ve ferahça, artık benden tüm fenalıklar gitti, der"* (Hud, 10-11); *"Nimet olarak sizde olan her şey Tanrı'nındır; sonra bir zarara uğrarsanız, ona sızlanırsınız. Sonra bu zararı kaldırdığımız vakit de, bir kısmınız Rabbine ortak koşar ve kendilerine verdiğimizle küfrederler"* (Nahl, 53-54); *"İnsanlara bir rahmet tattırdığımız vakit, O'na güveniyorlar da, ellerinin sunduğu bir nedenle başlarına bir felâket gelirse, her umudu kesiyorlar"* (Rum, 36); *"İnsanlar, bir sıkıntıya uğradıkları zaman, tüm gönüllerini Tanrı'ya vererek dua ederler; fakat sonra, Tanrı kendilerine bir ihsanda bulunduğu vakit de, önceden yapmış oldukları duaları unutarak sapıtmaya ve Tanrı'ya ortaklar koşmaya başlarlar..."* (Zümer, 8, 49; Fecr, 15-16).

Hz. Muhammed zamanının gemileri, kuşkusuz ki oldukça ilkel yelkenlilerden ibaretti. İnsanların sabır ve imanlarının dereceleri, bir sıkıntı, bir tehlike ve hele deniz yolculuklarında başa gelebilecek olan batma ve boğulma gibi korkunç durumlarda daha açıkça belli olur. İnsanın nankörlüğünü, bencilliğini, Tanrı ile olan ilgilerinin birtakım geçici çıkarlara dayandığını, bu yüzden iman konularında bile insanın iki yüzlü olduğunu göstermesi itibarıyla Kur'an, deniz yolculuklarını somut birer örnek olarak tekrar eder: *"İnsanlar, bir gemide rahatça giderlerken, birdenbire ve her taraftan dalgalar gelince, bu felâketten kurtuldukları takdirde, Tanrı'ya şükreden kullardan olacaklarına söz verirler ve Tanrı, onları bu felâketten kurtarınca, yeryüzünde yine ve her çeşit haksızlığa başlarlar"* (Yunus, 23; İsra, 67; Ankebut, 65; Lokman, 32). Hz. Muhammed, genel olarak tüm imansızların, iki yüzlülerin, kuşkucuların, korkakların, hilecilerin, kendi geçici çıkarlarından başka bir şey düşünmeyenlerin, hakka saygı göstermeyenlerle feşatçı ve dalkavuk olanların, iyi niyet sahibi olmayanlara dünya hazlarını, kutsal olan her şeyi feda edenlerin ruh hallerini, içyüzlerini yayıp sermekte şaşılacak bir başarı ve cesaret göstermiştir. Bakara suresinin 6-20'nci ayetleri bu konunun pek canlı ve kuvvetli bildirileri kapsar. Nitekim, kendisinin de bir insan olduğunu her vesileyle tekrar eden Hz. Muhammed, bu insanlık niteliğinden gelen tereddütlerini, aldanmalarını, şaşırmalarını, müşriklerin servet ve kuvvetleri karşısında duymuş olduğu imrenmeleri, korkuları, üzüntüleri açıkça kendisine bildiren ve bunlardan korunmasına hizmet etmiş olan ayetlerdeki sert ihtarları bile açığa vurmaktan çekinmemiştir. O, insanın gerçek değerini, ahlâkın da ana kaynağı saymış olduğu iman'la emeg'inde aramıştır: *"İnsanın emeğinden başkası kendinin değil"* (Necm, 39). Tanrı'nın kendileri için güçlüğü değil, kolaylığı istediği insan (Bakara, 186) zahmetle yaratılmıştır; böyleyken insan, kendisine kimsenin gücü yetmeyeceğini zanneder. Oysaki insana iki göz, bir dil ve iki dudak veren Tanrı değil midir? (Beled, 1-4). Tanrı, insanı boşuna yaratmış değildir (Müminler, 116). O, insanı onurlandırmış, karada ve denizlerde taşıtlara yüklemiş, hoş rızkları tattırmış ve yarattıklarının çoğundan üstün kılmıştır (İsra, 70). Tanrı, insanı yeryüzüne yerleştirmekle kalmamış, oradan kendisine geçinecek şeyler de vermiş, fakat buna karşılık olarak O'na pek az şükretmektedirler (Âraf, 10-11). Tanrı, yerde ne varsa hepsini insan için yaratmıştır (Bakara, 19). Bu bildiriye karşın, haramlardan sakınmamaları yüzünden her insan, bu nimetlerden gereği kadar yararlanmamaktadır. Fakat fakirlik ve âcizlikleri, kendi isyanlarından gelmeyen biçare ve masum insanların bunlardan yoksun kalışlarının nedenini anlamak güçtür. Ahlâk bahsinde de göreceğimiz gibi, Hz. Muhammed, aşırılıkların, israfın, insanı her bakımdan çöküntülere sürükleyen her çeşit sefahatin önüne geçmeye çalışmıştır. Zira o, insanın dünya zevklerine fazlasıyla düşkün olduğunu, zahmetten kaçındığını ve hele kendi kavminin o sıcak iklim koşulları içindeki zayıf ve ilkel karakterlerini çok iyi bilmekte ve bu bilgisinin kaplamı içine tüm insanları sokmaktan çekinmemektedir. O, insanlar arasında hiç bir onur, ayrıcalık, üstünlük ve soylulukla mevki farkları olmadığını savunmuş, yalnız takvâ farklarına işaret etmiştir (Hücurat, 10; Tövbe, 11). Ona göre insanlar, başlangıçta bir tek ümmettiler, aralarındaki anlaşmazlıklar sonradan

belirmiştir (Yunus, 20). İnsanı Tanrı yaratmış olduğu gibi, onun kuruntu ve kaygılarının ne olduğunu en iyi bilen de yine Tanrı'dır. Zira, Yüce Tanrı, insana, *"Şahdamarından daha yakındır"* (Kehf, 15) ve birçok ayetlerle de bildirildiği gibi, en sonunda insan, yine Tanrı'ya dönecektir (Mümin, 16; Rum, 11; Yunus, 5). İnsan, Tanrı'dan başkasına ibadet etmemesi gereken, yeryüzünde Tanrı'nın halifesi[1], vekili olan kerem görmüş bir yaratıktır ki, Ulu Yaradan, ona takatinden fazla bir ödev yüklememiştir. Yaratıkların en mutlusu olan insan, kendi nefsine zulmetmedikçe, Tanrı'nın sürekli lütuf, inayet ve ihsanı içinde yaşamaya hak kazanır. İnsan, meleklerden de üstündür; zira bunlar, Tanrı'nın emriyle insana secde etmişlerdir. Bu itibarla ödevlerinden sorumlu olan insana yapılan şu ihtar yerindedir: *"Ey tüm insanlar, sizleri bir tek nefisten yaratmış olan, ondan da eşini yaratarak ikisinden birçok erkek ve dişileri türeten Rabbinize karşı gelmekten sakınınız"* (Nisa, 1)[2]. Bu verdiğimiz bilgiler bile, Hz. Muhammed'in, insanı ne denli yüceltmiş ve değerlendirmek istemiş olduğunu gösterir (Bu konuda daha somut ve açık bildirileri hadislerde aramalıdır).

(1) *"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"* (Bakara, 30); yanî, insanı yaratacağım. Bu, "Ona öteki yaratıklara hükmetsin diye güç ve sıfatlarımdan bağışladım ve benim emirlerimi uygulasın" demektir.

(2) Hintliler, ilk insana, Sanskritçede *Adima*, yani birinci insan adını verirler; ilk kadına da *Heva*, yani hayatı tamamlayan derler. *Âdem*'le *Havva* efsanesi, az çok farkla Brahmacılıkta da vardır; bunların adları bu konunun Doğu'dan Batı'ya geçmiş olduğuna delâlet eder, fakat insan hakkındaki düşünceler, zaman ve soyal çevre farklarına dayanan bazı başkalıklar gösterir.

III

DÜNYA

"Bizim için dünya ve ahrette iyilik yaz".

(AÂraf, 156)

Her din ve felsefe sistemi gibi Müslümanlığın da dünya hakkında özel bir anlayışı, özel bir görüşü vardır. Bu anlayış, hemen tüm dinlerde olduğu gibi, ikili bir esasa dayanır; 1. Görünen ve içinde yaşamakta olduğumuz bu dünya; 2. Öldükten sonra yaşanılacak olan ahret dünyası[1]. Bu iki dünya, bir yaprağın iki yanı gibi birbirine bağlı, fakat değer itibarıyla birbirinden çok farklıdır. Hz. Muhammed'in anlatmak istediği bu iki dünyanın birincisi, doğa olayları ve sosyal örgütleriyle yine Tanrısal iradenin emri altındadır ve görünüşte ahret dünyasıyla ilgisiz gibidir. Gerçekte ise, bu dünyayı yöneten, bu dünyadakilerin hayat ve kaderini belirleyen mistik kuvvetler, daha çok o görünmeyen ahret dünyasının hizmetçileridir. Tanrı'nın emri altında iş gören bu hizmetçiler, görünen dünyada yaşayanların edimlerini, gerçek niyet ve düşüncelerini, imanlarının derecesini, birbirine, Peygambere ve Tanrı'ya karşı olan saygı ve itaatlerinin değer ve niteliğini kaydederler; bazen de kendileri görünmeden Tanrı'nın vermiş olduğu emirlere göre, dünyanın doğal ve tarihsel iş ve olaylarını yönetirler. Bunun dışında da ölenlerin ahret dünyasında yargılanmalarına, çekecekleri ceza ve kazanacakları mükâfata göre cehennem ya da cennetteki yerlerini hazırlayıp göstermeye hizmet ederler.

Ahret dünyası da az çok yaşadığımız dünya gibi trajik sahneleri bulunan, fakat insanların birbiriyle uğraşmadıkları, geçinme ihtiyaç ve tutkularından kurtulmuş oldukları bir adalet âlemidir. Bu itibarla Tanrı, yaşadığımız dünya işlerine, öteki dünyadakinden daha az karışır gibi görünürse de, gerçekte, her iki dünyada Yüce Tanrı'nın emir ve iradesi dışında hiç bir varlık ve olay oluşamaz. Yalnız Tanrı, bu dünyadaki mükâfat ve mücazatı hemen vermez; ihmal eder gibi görünürse de, O, insanın kurtuluşu için gereken mühleti verir; insanın akıbeti hakkında türlü işaret ve ihtarları taşıyan bir hayat serüvenine izin verir. O, kullarını bir süre sınar, dilediğine dünya nimetlerini bağışlar, dilediklerini de bu 'ardan yoksun bırakır. Fakat ahret dünyasında artık tüm umutlar sona erer; orada yapılacak tövbeler ve pişmanlıklarla insanın kurtul-

(1) İslâm mistikleri bu âleme *Nâsut âlemi* derler ki, bu Tanrılık âlemi olan *Lâhut âlemi*'nin nesnelleşmesinden ibarettir. Yani mistikler iki değil, tek bir âlem kabul ederler.

masına olanak yoktur. Orada insanlar, yeniden sınanmazlar; kendilerine mühlet verilmez; orada her birey, yaşadığı dünyadan götürmüş olduğu hayır ve şerrin hesabını verir ve lâyık olduğu karşılığı bulur. Bu iki dünya arasında başka bir fark olarak, birincinin fani ve geçici oluşu, ahret dünyasının da ebedî oluşu kaydedilebilir. Yaşadığımız dünyadaki yaptırımlar, insanların kendi vücuda getirmiş oldukları kanunlara bağlı olduğu halde, ahret dünyasının yaptırımları, mistik hayal gücünün tasarımlarından ibaretmiş gibi görünen ve Mahfuz Levha' da yazılı olduğu bildirilen bir plana bağlıdır ve Tanrı'nın elindedir. Tanrı, dünya işlerini de kendi dilediğine göre takdir etmiş olmakla birlikte, dünya kanunları zamana ve kavimlere göre değişik şekiller alabilir; ahret dünyasının kanunları ise, mutlak surette Tanrısal ve kutsaldır; onları ancak Tanrı dilerse değiştirebilir. Dünya kanunlarında tam bir adalet olmadığı gibi, bunlar her suçu görebilecek kadar da geniş ve güçlü değildirler. Zira, bunları uygulayanlar insandır. Ahret kanunlarıysa, tüm insanların hangi çağda ve hangi bölgede yaşamış olurlarsa olsunlar, her çeşit suçlarını görür ve bunlara lâyık olduklarını vermekte asla gecikmez. Zira, o dünyanın kanunları dolaysız olarak Tanrı'nın elindedir. Yaşadığımız dünyadaki töre ve yasaların yazılı-yazısız kanunları, insanların görünen ve yakalanan suçlarını cezalandırırken pek de âdalete riayet edemediği halde, ahret dünyasında, yapmış olduğumuz tüm haksızlıklarla imansızlıklar, hayır ve şerler, Tanrı'nın ve bunları kaydetmekle görevlendirilmiş olan elçilerin dikkatinden kaçmaz. Bu itibarla. *"Her nefis ölümü tadacağı"* için (Âli İmran, 185), ölümden sonraki âlemde mutlak bir mutluluk ve ebedî bir kurtuluş isteyenlerin, bu yaşanılan dünyada iman ve takvadan ayrılmamaları gerekir.

Yaşanılan dünyada Hz. Muhammed'in Tanrı buyruğu olarak haram olduğunu bildirdiği birtakım çekici nimetler ve hazlar vardır. Ahret dünyasındaysa, hiç bir günah, yasak ve haram yoktur. Bu dünyada her şey özel bir gayret ve çaba sayesinde ve Tanrı dilerse elde edilebilir. Ahret dünyasındaysa, cennetlikler ne dilerlerse onu emeksiz kazanacak ve tadacaklardır. Ahret dünyasında, bu dünyada özlenilen, fakat yoksun olduğumuz ne varsa hepsinden istenildiği kadar tadılabilecek ve istenildiği kadar onlardan elde edilebilecektir. Orada kimse kıskanılmayacak, geleceği düşünmek, gelecek hakkında tasalanmak ve daha büyük ve çeşitli nimetlere lâyık olmak için yeniden özenmek ya da çabalamak gibi yorucu, yıpratıcı ve üzücü faaliyetlerde bulunmayacaktır. Bu dünyada ise, en nüfuzlu ve en zengin bir insan bile, daha fazlasını kazanmak ve elindekileri korumak için didinir durur. Hem bu dünyada, hem de öteki dünyada mutlu bir ömür sürmek isteyenlerin, itidalden ayrılmamaları, Tanrı'nın ve elçisinin emirlerine itaat etmeleri gerekir. Sonra hangi makam ve yetkiye sahip olunursa olunsun, genel olduğu kadar da özel hayatın temiz olması gerektir. Tarihsel bir gerçek olarak da bilinmektedir ki, her toplum, amacına ulaşabilmek için bazı disiplinlere muhtaçtır. Özel hayatları türlü sefahat ve rezillik tutkularıyla kirlenmiş olan nüfuzlu, fakat ruh disiplininden yoksun olan insanlar, örnek olmaları bakımından da halkın ahlâkını bozmaya aracı olurlar; ve yetkilerini o denli kötüye kullanmak zorunda kalırlar ki, nihayet toplumda ne adalet, ne erdem, ne de özgürlükten eser kalır. Bu itibarla Hz. Muhammed,

insanları, dünya hayatının bozucu, yıkıcı süslerinden ve hazlarından uzaklaştırmaya değilse de, ölçülü olarak yararlanmaya davet etmiştir. Yani bu dünya, insanı bir süre keyiflendiren, fakat fazlası zehirleyerek öldüren içkilere benzer. Bu dünyanın fani zevkleriyle sarhoş olanlar, ahret dünyasında ayılacak ve orada sonsuz bir azap ve işkence içinde kalacaklardır. Ne yazık ki, yaşadığımız dünya, Tanrı'nın sırf insanlar için vücuda getirmiş olduğu bin bir nimetle bezenmiş olmakla kalmamış, fakat insanı baştan çıkarması için kendisine yine Tanrı tarafından izin verilmiş olan şeytan ve şeytanlarla doludur. İnsan, ahret hayatının ebedî zevk ve hazlarına lâyık olabilmek için, bu dünya hayatını bir sınama dönemi sayarak şeytanın çekici kışkırtmalarına kapılmamalıdır. Zira şeytan, insan için açık bir düşmandır (Bakara, 169; Kasas, 15). O, insanı şaraba, kumara alıştırır ve Tanrı'yı hatırlamaktan uzaklaştırır (Maide, 90-91). İnsan çoğu zaman, yaşanılan dünyanın aldatıcı nimetlerine kapılmaktan hoşlanır. Peygamber, *"Evlât, dünyada ışın, ahrette sevinçtir"* derse de *"Kadın, evlâtlar, kantarlanmış altın ve gümüş yüklerle nişanlı atlar, davarlar ve ekinlere karşı duyulan iştah, insanlara hoş görünürlerse de, bunlar dünya hayatının metaıdır. Akıbet güzelliği ise Tanrı'nın yanındadır"* (Âli İmran, 12) haberini verir. Bu, *"Dünya hayatının zevki, ahretin yanında azıcık bir şeydir"* (Tövbe, 38). Bir oyun ve eğlenceden başka bir şey olmayan dünya hayatı (En'am, 32), ahret için bir azıktan ibarettir (Ra'd, 28). Türlü ayetlerde, dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olduğu tekrar edilir (En'am, 70; Muhammed, 36; Ankebut, 64). *"Biliniz ki dünya hayatı bir oyun ve eğlence, bir süs ve aranızda bir övünme, mal ve evlât çoğalmasından ibarettir. Tıpkı bitkiler, rençperleri imrendiren bir ekin gibi. Fakat sonra o bitkiler kurur, bir saman kırıntısından ibaret kalır"*. Bu itibarla, *"Dünya hayatı, bir aldanma metaından başka bir şey değildir"* (Hadid, 20; Yunus, 25). Bir hadisinde Hz. Muhammed, *"Bu fani dünya, bir sinek kanadına bile değmez"* demiş ve insanlara, kâfirlerde biriktirilmiş olan dünya varlıklarının geçici olduğunu bildirmiştir (Yunus, 71).

İnsanı dünyaya bağlayan şeylerin başında, kazanmış olduğu mallar, yani maddesel servetler gelir. Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Âdemoğlu, malım, malım, der durur. Fakat malından sonra ancak sadaka olarak verdiği veya yiyip tükettiği, ya da giyinip çürüttüğünden başka ne var?"* demektedir. Dünya, kibirlenme metaından ibarettir (Âli İmran, 185) ve insanı baştan çıkaran da, bu dünyanın maddesel zevk ve servetleridir: *"Mallarınız ve evlâtlarınız birer fitnedir"* (Tegabün, 15). Bunlar, *"Dünya hayatının süsleridir, baki kalacak olan arık edimler* (salih ameller) *ise, Rabbinin yanında sevapça da, edimce de daha hayırlıdır"* (Kehf, 44). Esasen dünya metaı, ahret nimetleri karsısında pek de çok ve önemli bir şey değildir: *"Dünya metaı azdır, takvalı olanlara ahret hayırlıdır"* (Kehf, 44; Nisa, 75). Bunun içindir ki Yüce Tanrı, elçisine şu tavsiyede bulunmuştur: *"Tanrıyı tanımayanların refah içinde, diyar diyar dönüp dolaşmaları, sakın seni aldatmasın. Az bir zevk, sonra varacakları cehennem, ne fena köşk..."*; ve halka da şu ihtarda bulunulmaktadır: *"Ey ahali, isyanınız kendi nefsinizedir. Dünya metaı fanidir, ahret bakidir; sonra da bize döneceksiniz..."* (Yunus, 24). Tanrı, bu çabuk geçecek olan dünyayı isteyenlerden dilediğine, istediğini bu dünyada verecektir, fakat bunun sonu ebedî olarak cezalan-

maktır (İsra, 17). İnsanlara dünya malından verilen şeyler, ancak hayatlarında geçinmelerine yarar (Şura, 34). Bu geçinme ise, geçicidir, asıl karargâh ahrettir (Mümin, 38-39). Hz. Muhammed, kendi özel hayatında da, dünya nimet ve servetlerine bir erek olarak değer vermemiştir. Bunun içindir ki düşmanları, Tanrı'nın niçin kendisine bol bol ihsanlarda bulunmadığını ileri sürmüşler ve onu yüce ülküsünden vazgeçirebilmek için kendisine türlü maddesel servet ve mevkileri teklif etmişlerdir. Fakat o, kutsal görevini gerçeklendirmek için, çekici tekliflerden hiç birini kabule tenezzül etmemiştir; zaman zaman içinde beliren aldanma eğilimlerinden de türlü Tanrısal ihtarlar sayesinde kurtulmuştur. Başarısının büyük gizlerinden biri de, onun bu feragati, kanaatı, örnek bir şef olarak aleyhinde kendisine dil uzatılabilecek herhangi bir çıkarcı tutkuya kapılmaması, en güçlü zamanlarında bile, kendini ve İslâm ümmetini bozucu, şaşırtıcı eğilimlerden uzaklaştırmaya çalışmasıdır. *"Sünnetimden yüz çeviren, benden değildir"* diyen Hz. Muhammed, kendisinin yalnız ibadet bakımından sünnetlere değil, yaşayışı bakımından da âdetlerine riayet edilmesini istemiştir.

Bütün bu telkinlerden, ahreti Müslümanların, dünyayı kâfirlerin cenneti sayan dar ve çarpık zihinli vaizler, Hz. Muhammed'in gerçek amaçlarını, İslâmın dünyaya verdiği gerçek değeri anlayamamış, halk tabakalarını sefil bir hayata mahkûm etmişlerdir; oysaki Peygamber, dünyayı, bir çile yeri, yoksunluk ve sefaletle sürünülmesi gereken bir cezaevi gibi telâkki etmemiştir. *"Yeryüzündeki helâl olan ve boşa giden nimetlerden yiyiniz!"* emrini veren ayetle, diğer bazı ayetler, bu dünyada oluşmuş olan her şeyi insanlar için yaratan Yüce Tanrı'nın lütuf ve inayetlerinden, dinsel ödevleri ihmal etmeksizin, ölçülü olarak yararlanmak ve bunlara şükretmekte bir sakınca olmadığını gösterir. Yapılan duaların en beğenileni, *"Ey Rabbimiz, bize dünyada güzellik, ahrette de güzellik ver ve bizi ateş azabından koru"* (Bakara, 202-203) dur ki, gerek bu, gerek, *"Dünya ve ahrette aziz olmayı"* dileyen dualar, bu dünyayı büsbütün ihmal etmenin caiz olmadığını gösterir. *"Tanrı'nın ermişleri, iman ve takva içinde olanlardır, bunlara dünya hayatında da, ahrette de müjdeler vardır"* (Yunus, 63-64) ve Hz. İsa'ya verilen bir emirdeki, *"Kâfir olanların dünya ve ahrette şiddetle azap edileceklerini haber ver"* (Âli İmran) ihtarı da dünya ile ahretin birbirine bağlılığını gösterir. Nitekim Hz. Musa da bir duasında, *"Bizim için dünya ve ahrette iyilik yaz"* (Ârif, 156) diye yalvarır ki, bu iki dünyanın da, insanın kurtuluş ve esenliğinde birbirine pek bağlı olduğunu gösterir[1].

(1) *Hz. Muhammed*'in gerçek amaçlarını kavrayamadıkları için, onun sadece kutsal yönlerine hayran olan ham sofularla tarikat kurucuları ve bunlara bağlı olanlar, dünyanın ve dünyadakilerin aleyhine o kadar çok öğüt vermişlerdir ki, Müslümanların büyük çoğunluğu, sefalet ve tembellikten kurtulamamış, dünya nimetlerinden olduğu kadar da tinsel zevk ve nimetlerden de yoksun kalmışlardır. Talmudcular, övülmeye ve yerilmeye lâyık dört tip insan ayırmışlardır: 1. Benim olan benimdir, senin olan senindir diyebilen tarafsızlar. 2. Benim olan sizindir, sizin olan da benimdir diyenler ki, bunlar, hiç bir günahtan korkmazlar; 3. Benim olan senindir, senin olan da senindir diyenlerdir ki bunlar, kutsal kimselerdir; 4 Senin olan benimdir, benim olan da benimdir diyen lânetli kimseler. İslâm mistikleri, dünya malının gerçek sahiplerini, şeriata, tarikata ve gerçeğe göre değerlendirmiş ve dünya nimetlerinden arınmayı salık vermişlerdir.

Dünyayı ahrete oranla ikinci plana atmanın başlıca nedeni, bu âlemdeki ıstırapların dünya tutkularından doğan fitneler olduğu ve bu tutkuların kazandırdığı şeylerden çoğunun hırsızlık ve haksızlıklarla kazanılmış olması, bunların insanlar arasında çeşitli kinleri ve yarışmaları körüklemesidir: *"Yeryüzünde olan her şey fanidir, ancak celâl ve keremler sahibi olan Rabbinin kendisi bakidir"* (Rahman, 26-27). Hz. Muhammed, belki de şüpheli olan bir hadisinde, *"Övüncüm, yoksulluğumdur"* demiş; yani o, fakirliğiyle övünmüştür. Fakat bu, ahlâk ve eğitim için yapılmış bir telkin ilkesi olsa gerektir. Zira, başka bir hadisinde, *"Yoksulluktan kâfir oluverme"* kaygısına düşmüştür. Eğer kurmuş olduğu din, fakirliği amaç edinmiş olsaydı, büyük İslâm imparatorlukları kurulamaz ve İslâm uygarlığından da yoksun olurduk. Hz. Muhammed, bir hayra sarf edilme amacını gütmeden servet toplamanın aleyhinde bulunmuştur. O, ne fakirliği övmüş, ne de fakirleri ihmal etmiştir. İsraf, sefahat ve cimriliğin aleyhinde bulunmuştur. Dünyaya hiç değer vermeyerek, kanaat, sabır, feragat, tevekkül... gibi kendi başlarına yoksulluk ve âcizliğin tesellilerini yaratan uyuşturucu ahlâk hapları, bazı İslâm kelâmcılarıyla Gazalî gibi tasavvuf erbabının telkinlerinde bir değer kazanmışlardır. Kur'an ve hadislerde, yaşadığımız dünya aleyhinde görülen dogmalar, sadece maddesel tutkularla insanları birbiri aleyhine düşüren insafsız, zalim ve bencil eğilimleri, yani ahlâkdışı ve hukuka aykırı zevklerden vazgeçirmeyi sağlamak ya da hiç olmazsa ılımlılığı asılamak gibi amaçlara hizmet ederler. Hz. Muhammed, yüce ülküsünü gerçeklendirmek için, yaşanan dünyanın maddesel zevklerini ikinci plana atmakla, tüm diğer büyük ülkücülere de örnek olmuş ve büvük bir çoğunluğunu voksullar teşkil eden insanlar için de, sonsuz bir teselli kevseri sunmayı bilmiştir; ve O, bu sınıfı asla ihmal etmemistir. Savaşlarında ganimete, yağmaya, mirasa, sadakaya, fidyeye, mihir ve zekât ile hayır işlerine vermiş olduğu önem ve bütün bunları şer'î hükümlere bağlayarak itaat edilmesi zorunlu hükümler haline koymuş olması da bunu, açıkça gösterir. Hz. Muhammed, Tanrı'nın maddesel nimetlerini, hiç olmazsa iman edenlere dağıtmak suretivle ekonomi bakımından uvrukların refaha kavuşturmavı İslâm din ve ahlâkını yavma ve yerleştirme bakımından çok yararlı bulmuştur ve bu yöntem, onu asla aldatmış değildir. Nitekim, çağımızın politika zaferlerinde de, yalnız iman zenginliğinin değil, bireylerin ve ulusların hayat seviyelerini yükseltmenin, yani maddesel refahlarına hizmet etmenin, daha açıkça, sosyal adaletin büyük rolü olduğu anlaşılmış bulunmaktadır. *"Tanrı sana nasıl bir nimet verirse, sen de kendine öyle nimet ver"*; ve, *"Dünyanıza ait işleri siz benden iyi bilirsiniz"* diyen bu gerçekçi büyük zekâdan, başka türlü, insan haysiyetini zedeleyen emirler beklenemez. Hatta, eğer doğruysa, başka bir hadisinde, *"Akıllılar için köyde oturmak, mezarda oturmaktır. Köylerde oturanlar, mezarda oturanlara benzer. Köylerde oturma"* demiştir ki, bunu ya köyleri de oturulabilecek duruma getiriniz, yahut da ömrünüzü sefalet ve perişanlık içinde geçirmeyiniz, diye yorumlamak gerektir.

Bölüm VII

Sosyal Kurumlar

I. Din ve ahlâk · II. Hukuk.

Hz. Muhammed'in büyük ülküsü, sadece mistik bir ütopya değildir. O, insan hayatını ve toplumunu, getirmiş olduğu yüce dinin şeriatına uygun bir düzen içinde disiplin altına almayı istemiş, eski değer yargılarından pek çoğunu yıkarak onların yerine yenilerini getirmiş olan emsalsiz bir devrimcidir. Birer sosyal kurum olarak gelişmiş olan dinlerin en sonuncusu ve bu nedenle de en yetkini olan İslâm dini, özellikle ahlâk ve hukuk alanında vermiş olduğu direktiflerle yeni ve orijinal bir uygarlığın da kaynağı olmuştur. Hz. Muhammed, aynı kutsal ahlâk ve hukuk ilkelerine bağlı bir insanlık yaratmak için giriştiği savaşta, amacını tüm insanlığa, hatta Araplara kabul ettirememişse de, savunmuş olduğu ahlâk ve hukuk kuralları, tüm değişim ve dönüşümlerine (istihale) karşın, insanlığın bu iki ana kurumu üzerinde etkiler yapmıştır. Biz bu bölümde, bu iki kurumu ayrı ayrı inceleyeceğiz.

I

DİN VE AHLÂK

"Edimlerin en erdemlisi, Tanrı'ya imandan sonra insanları sevmektir".

(Hadis)

"Şeytanın en büyük hilesi, bizi kendinin yok olduğuna inandırmasıdır".

Baudelaire

Genel olarak dinler, insanların birbiriyle ve eşya ile olan iliskilerini mistik dogmalarla düzenlemeye çalışırlar. Bu dogmalar, her dinin, içinde doğup yasadığı toplumların seviye, anlayış ve ihtiyaçlarına göre ahlâksal ve hukuksal bir değer kazanırlar. Bunun içindir ki, toplumların hayır ve şer saydıkları şeyler arasında birbirine uyanlar kadar uymayanlar da vardır; ahlâkın uylaşımlı (iti-

barî) gibi görünmesi de bundandır. Bununla birlikte, hemen her dönemde ve her toplumda az çok birbirine benzeyen ve değişmez gibi görünen erdem kuralları da vardır.

En ilkel dinlerden en yetkin ve kitaplı dinlere dek hemen tüm mistik inançlarda, aynı dine, tarikat ya da mezhebe iman edenlerin birbirine zarar vermelerine, birbirini öldürmelerine, birbirinin mallarını çalmalarına... asla izin verilmemiştir. Sosyolojinin ilkel toplumlara dair vermiş olduğu bilgilerden, onların ilerlemiş toplumlardakilere oranla ahâkdışı gibi görünen bazı edim (acte) ve tasarımlara sahip olduklarını biliyorsak da, bunlar, kendi dinlerinin erdem olarak telkin ve emrettiği, bu nedenle de kendilerini itaate zorlayan görevlerdir. Her kavmin ahlâk anlayışı, kendi kişiliklerine olan saygıya ve Tanrılarına yüklemiş oldukları sıfatlara göre bir özellik taşır. Milâttan önceki çağların ahlâk anlayışına bir örnek olmak üzere, Homeros'un bu konudaki görüşlerini kısaca özetlemeyi yararlı buluyoruz: Bu ozan, 'İlyada' ve 'Odisea'sında, yaşadığı dönemin ahlâkını, betimleyip hikâye ettiği Tanrılarla kahramanların eylemlerine dikkati çekmek suretiyle açıklamıştır. Ona göre ahlâk, Tanrılara itaatle başlar ve ahlâkın tek yaptırımı, Tanrılardan korkma ve hakkın tepkisidir. Bu itibarla kahramanların ahlâkını anlamak için Tanrıların ahlâkını bilmek gerektir. Onların ahlâkı, tamamıyla kişiseldir; intikamcı, kendi çıkarına değer veren, haz ve zevk düşkünü ve aracılar için hiç bir kaygıları olmayan bencil bir ahlâktı. Onlar, kendilerine yapılmış olan saygısızlık ve saldırganlıkları ebedî olarak ve zalimce cezalandırırlar. Kendilerine sövdükleri için, Dian, Etolilere tüm öfkesiyle saldırır; Neptun, Truvalıları; Judon ise Ülisi yatışması olanaksız bir kinle kovuştururlar. Güneş, korkunç bir açlık dolayısıyla sürülerini parçalamış olan Laert'in arkadaşlarını şiddetle cezalandırır; Apollon da kendi rahiplerinden birine sövüp saydıkları için Yunanlıları hırpalamıştır. Onlar, ancak kendilerine bol kurbanlar ve sunaklar vermeyi ihmal etmeyen kahramanları mükâfatlandırırlar. Hatta, Tanrıların hoşuna gitmeyen herhangi bir günah yüzünden cezaya lâyık olan bir kimse, sunakları ve kurbanları sayesinde cezadan kurtulabilir ve Tanrıların öfkelerini yatıştırabilir. Merkür, Otolikos'un pek çok kurban sunmuş olması dolayısıyla onu mükâfatlandırmak için kendisine soyguncululuk aldatmayı öğretir. Tanrıların verdikleri şölenler, insanlarınkiyle mukayese edilecek olursa, daha çok ayıplanacak olan iğrenç ve çirkin şehvet, sefahat sahneleriyle doludur. Jüpiter, eşi Jünon'un âşıklarıyla zina etmesine izin verir; Thetis, oğluna, bir sevgili kadının okşamalarına kendini terk etmesini salık verir. Merkür, Polimel'i elde edebilmek için, gizlice onun yatak odasına girmekten çekinmez. Adam öldürmek, onlar için hiç de tiksinilecek bir hareket değildir. Bir adam öldürmek, Tanrılara göre affedilmez bir suç değildir; asıl suç olan, kendileri emir vermeden öldürmüş olmaktır. Hiç de yetkin bir seviyede olmayan bu Tanrılar, kendilerine hükmeden bu çeşit âdet ve huyları, insanlara da aşılarlar; insanlardan da bunları isterler. Bununla birlikte, insanların adaleti gözetip gözetmediklerini anlamak için yeryüzünü dolaşır dururlar. Misafirler, dilenciler, dua edenler, Jüpiter'in özel himayesi altındadırlar; hatta onları öteki Tanrılar ve Füriler de himaye ederler. Görülüyor ki, Homeros, Tanrılara, yaşadığı dönemdeki insanların her çeşit tutkularını vermiş; onları o

dönemin kahramanlarında görülen insel sıfatlarla süslemiştir ('Oeuvres Complétes d'Hommere, Iliade', s. 128, 363, 504, 48, 364, 385, 201, 345, 228, 264; 'L'Odysée', 6, 42, 279, 563, 518, P. Giguet çevirisi, 1913).

Yalnız, vermiş olduğumuz örnekte değil, kitaplı dinlerde bile, Tanrı'ya yükletilmiş olan sıfatlar, bu dinlerin doğup yayılmış oldukları dönem ve toplumlardaki insanların huylarından ve âdetlerinden birçok özellikleri taşırlar. Esasen sorun, bu sıfatların ve ahlâksal sayılmış olan bu ödevlerin gerilik ve ilkelliğinde değil, birer ahlâksal emir olarak dinin güvencesi altında bulunmalarındadır ve bunlara itaatsizliğin, kamu vicdanında bir tepkiye neden olmasıdır; ilkel toplumlarda, bireysel vicdanın, kamusal vicdan çerçevesi dışına çıkarak bağımsız bir surette işleyebilmesine olanak yoktur. Vicdanın kişisel ve bağımsız bir değer kazanması, son çağların pek büyük kazançlarından biridir. Buna karşın, bu vicdan, bir taraftan layik töreler ve yasaların, bir tarafdan da olumlu kültür ve eğitimle gelenek halini almış olan dinin etkileri altında nadir kimselerde ve nadir olarak, içinde yaşanılan toplumun üstüne ya da dışına çıkabilmektedir. Kuramsal olarak bireyin vicdanı, bugün kanunların himayesi altındadır; fakat pratik olarak çoğunluğun ve hüküm süren ve sürecek olan politik ve ekonomik rejim gerçeklerinin baskısı altındadır. Zira insan, tek başına yaşayabilen bir varlık değildir. Bunun içindir ki, büyük devrimciler, ülkücüler ve bunların çok eski çağlardaki temsilcileri, bunların kurucuları olan peygamberler, içinde yetişmiş oldukları toplumun tüm inançlarını yıkıp atmaya muvaffak olamamışlardır ve hatta kendi sundukları ilkelerin hepsini tüm mensuplarına kabul ettirememişlerdir; kabul ettirmiş olsalar bile, onların hepsi, tüm yaşamları boyunca kabul etmiş oldukları bu dogmalara tamamıyla itaat etmiş değildirler. Bu büyük değer yıkıcıları ve yeni değerleri yaratanlar, bir yandan kendi toplumlarıyla ilişkide bulunan yabancı kavimlerin duygu, düşünce ve inançlarından bir şeyler almış, bir yandan kendi kavimlerinde kökleşmiş ve organlaşmış olan âdet, töre ve geleneklerden bazı öğelere değer vermiş ve nihayet kendi dehalarıyla keşfedip gerçeklenmesinde yarar hissettikleri, bazı kişisel ülküleri de bunlara eklemişlerdir. Dinlerin ve bunlara bağlı ahlâk ve uygarlıkların evrimi, bu karışımın dinamizminden doğar ve bu dinamizme göre şekillenir.

Bu itibarla Hz. Muhammed'in ahlâk anlayışı da, kendi zamanına dek gelmiş olan ve yalnız Samî kavimlerin değil, bu kavimlerle ilişkide bulunan kitaplı, kitapsız din mensuplarının inanç, âdet ve törelerinin arıtılmış bir karışımında toplanabilir. Hz. Muhammed, bu bakımdan beğenmediği, yanlış ve zararlı bulduğu cahiliye dönemi geleneklerinin bir kısmını yıkmış, toplumların yeni ihtiyaçlarını karşılayabilecek bazı yeni değer yargılarını, diğer kitaplı dinlerin dogmalarından ve pratik hayatın gerçeklerinden almış, kendi büyük dehasının süzgecinden geçirerek onların kutsal ve Tanrısal yüceliğini bilinçlendirmeye çalışmıştır. Bir peygamber olarak kurduğu dinsel düzen, kendi vicdanlarını işletmeyen insanları, Yüce Tanrı'nın her şeyi gören ve her bireyin işlediklerine uygun ceza ve mükâfatlar veren mutlak adaletine teslim etmiştir. O, insana *"Şahdamarından daha yakın"* olduğu bildirilen Yüce Tanrı'nın, bir gün, düşünen, hisseden ve anlayan insanın kendi vicdanı haline geleceğini, yani eylemlerimizin en büyük gözetmen ve düzenleyicisinin kendi içimizde gizlenmiş olduğunu

kavramış ve öğretmiştir. J.-J. Rousseau'nun bir Tanrısal ihsan saymış olduğu ve saygı ile kendisine hitap ettiği vicdan ('Emile', s. 342-343, Garnier basımı) Hz. Muhammed'de, içimizde yaşayan Tanrı'nın kendisinden başka bir şey değildir.

Fakat insanların vicdanları da, Tanrı hakkındaki inançları gibi bir evrim geçirir; ve hiç bir din, insanların bu konulardaki anlayışını dondurabilmiş değildir. Zira, bilimin ve felsefenin ışığı altında gelişen zekâlar, yeni keşifler ve icatların, ekonomik ve kültürel ilişkilerde oluşturduğu çok çeşitli ve karışık kurumlar, ulusları o suretle birbirine yakınlaştırmıştır ki, âdeta dinlerin önünde ve onlardan ayrı olarak ilerleyen, gelişen âdet ve töreler bile, birbirlerine karışarak dinsel inançlarla ilgili bulunmayan, başka türden bir insanlık vicdanı, bir uygarlık vicdanı doğmakta, bu yüzden de dinlerin türlü dogmaları gibi ahlâksal dogmalarının bir kısmı da, kendiliğinden çöküp yıkılmaktadır.

Dinlere dayanan mistik ahlâklar, insanları birbirine yaklaştıracak yerde uzaklaştırmaktadır. Oysaki insanların değerleri, dinsel inançlarından değil, kendi insanlıklarından gelmektedir. Çağımızın gittikçe daha bilinçlenen bu anlayışı, her bireyi kendi Tanrısıyla baş başa bırakmakta, fakat kaplamına tüm insanlığı alan ahlâk ve hukuk düzenini gerçekleştirmeye uğraşmaktadır. Zira insanlar, dinlerinin ahlâkına göre değil, hayatın emrettiği ve toplumun zorunlu kıldığı ortama göre hareket ederler. Bunun içindir ki, ahlâk, kitaplı dinlerle birlikte başlamamış, tersine olarak insanların toplum haline girdikleri dönemden itibaren kendini göstermiştir. Bu, bizi, dini de, ahlâkı da yaratan insanlar olduğu gerçeğini kabul etme zorunda bırakır. Bunun içindir ki, saçma ve ilkel dinlerin de savundukları ahlâklar vardır. Dinler, ahlâklığı kutsallaştırmak gibi yüce bir değer taşımakla birlikte, kendi dogmaları ya da doktrinleri dışında kalmış olanların, yine kendi dinlerine göre olan ahlâklarını mahkûm etmek suretiyle çelişkiliğe düşerler; ve çoğu zaman Tanrı adına çeşitli zulümlere alet olurlar. Hıristiyanlık doğduğu zaman paganizmanın zulmüne uğramıştı; fakat kendi egemenliğini kurduktan sonra da paganizmadan, hatta kendi dindaşlarından öç almaya koyuldu; fazla olarak yeni dinin farklı mezhepleri birbirlerini kâfir sayarak, iktidar hangisinin eline geçmişse, karşı tarafı, din adına cezalandırmaktan çekinmemiştir. İslâm tarihinin de türlü mezhep kavgalarında bu görünüm vardır. Dinlerde vicdan özgürlüğü yoktur. Kutsal kitaplarla peygamberlerin sünnetleri dışında düşünülemez.

Genel olarak İslâm mistikleri, Kur'anın türlü ayetleriyle, türlü sözcük ve tümcelerinde birtakım gizli, kutsal ve simgesel anlamların saklı olduğunu kabul ederek, bunların şifrelerini bulmaya ve açmaya çalışırlar. Onlar evrenin bir yokluk dönemi içinden nasıl bir varlık dönemine kavuştuğunu ve yetkin insana gelinceye dek eşya ve olayların evrimindeki hiyerarşiyi, kendilerinden evvelki mistik ve felsefesel duygu ve düşünce anlamlarının ışığı altında ve kendi mistik hayal güçleriyle sezgilerinin yarattığı türlü esrarlı ve kendilerince derin anlamlı terimlerle sınıflarlar. Bir ahlâk sistemi olarak telkin ettikleri düşüncelerin yanıbaşında, normal bir zihnin ne yaratmasına, ne de anormalliğe kaymadan kavrayabilmesine olanak bulunmayan garip ruh hallerini ve bu hallerin algılanmasını (idrak) kişisel deneylerine dayanarak birer gerçeklikmiş gibi savunurlar. Pek geniş bilgili, derin düşünceli ve ozan mizaçlı olanları, yaşadık-

ları dönem ve toplumlar iyice anlamamış oldukları halde, bu büyük ermişlerin yarattıkları mistik atmosfere hayranlık hazzı içinde mutlu olduklarına ve yetkinleştiklerine inanan bir dervişler ya da bir tekkeliler zümresi meydana gelmiştir. Buna birtakım toplumsal ve tarihsel nedenler de eklenince, mistik hayatın insan kurtuluşunda son bir umut ve dayanak haline gelmiş olduğu anlaşılır.

Bu sistemin ahlâkı, her çeşit savaştan iğrenir, tevazu ve inziva içinde, kişisel kurtuluş ve yetkinliğin çarelerini arar. İnsanlık için umdukları mutlu ve ülküsel hayat, *"Bir lokma, bir hırka; bir dost ve bir post"*tan ibarettir. Bu döviz altında şekillenen mistik ahlâk, insan zekâsının dinamik gücünü söndürmekten, ilerlemeyi durdurmaktan ve insanları dostça birbirine yakınlaştırmak istemesine ve sonsuz hoşgörüsüne karşın, bu soylu amacı baltalamaktan başka bir işe yaramamıştır.

Mistiklerin ahlâkı, bağlı oldukları dinin savunmakta olduğu ahlâk ilkelerinden ayrı değildir. Fakat onlar, etkin olmaktan çok edilgin bir rıza ve tevekkül ahlâkını tercih ederler. Her şeyi hoş görmekten, kimsenin gönlünü kırmamaktan, sabır ve kanaatle yaşamaktan, kadere boyun eğmekten, tüm olay ve varlıkların Tanrı yapıtı olduğunu kabul ederek geniş bir sevgi ve teslimiyet içinde, «neme lâzımcı» bir ömür geçirmekten hoşlanırlar ve yalnız mistik aşkın zevkleri içinde yaşarlar. Ruhu, kötü niyetlerden, tutkulardan arıtmak suretiyle yalnız aşklarının konusu olan yüce varlığın sonsuzluğunu yaşamaktan daha üstün bir amaçları olmayan mistikler, birer gönül adamı olarak insan ilişkilerindeki sert ve kıskanç yarışmaların önüne geçmeye çalışmışlar, tatlı, yumuşak ve sadece tinsel (manevî) hayatın ütopyaları içinde bir miskinlik ahlâkına bağlanmışlardır. Onların mensup oldukları dinlerden hiç biri, ahlâkta bu denli edilgin (pasif) bir ruh taşımaz. Bununla birlikte dinsel ahlâklar, sevgiden çok korkuya ve ahret hayatının çıkarlarına dayanırlar.

Oysaki hiç bir edim, kendiliğinden hayır değildir; yerinde yalanın, hırsızlığın ve hatta adam öldürmenin de hayır olduğu dönemler ve durumlar vardır. Bu nedenle ahlâkın ana ilkesi, «hayrı, hayır olduğu için yerine getirmektir». Ama bu ilkeyi, dinsel hayata karıştırmak doğru değildir. Bu, ancak türlü çevirti ve yorumlarla kendimizi aldatan bir mantığın ürünü olabilir.

Ahlâk kuralları, Tanrısal emirler olsaydılar, Tanrısal güç, bu emirleri vermeden de insanları erdemli olarak yaratabilirdi ya da tüm insanlıkta, aynı Tanrısal emrin egemen ve yaygın olmasını sağlayabilirdi. Bu itirazlara kutsal kitabımızda verilmiş olan karşılıklar, kandırıcı olmaktan çok, şaşırtıcıdır. İnsel ihtiyaç ve ilişkiler, zaman içinde öyle anlaşılması güç ve karmaşık bir şekil almaktadır ki, vahye dayanan ahlâklar, tüm bu ilişkilerin zaman içinde ve gelecekte gerçeklenecek olan evrim ve zorunluklarını kapsayamaz. Her din, daha çok, yaşadığı dönemin ve içinde bulunduğu toplumun bozulmuş olan hayatını düzenleme amacını güder ve bu amaçta gösterdiği başarı oranında, kendisini başka toplumlara da kabul ettirir ve siyasal bir güç halini alınca, bu gücün büyüklüğüyle orantılı olarak yayılma alanını genişletir. Gelecek hakkındaki umut ve emirler, zamanın koşullarıyla paralel olarak değişikliklere uğrar. Zira töreler, âdetler, gelenekler, dinin arkasından değil, önünden giderler ve tarihsel koşullar sürekli olarak yeni ahlâk sistemlerine kaynaklık ederler. Bunlar,

dinlere aykırı olsalar bile, zamanın kamusal vicdanına ve ihtiyacına uygun düşerler.

Kuvvetini mistik kaynaklardan alan her hüküm ve kural (kaide), ancak bilgisiz bir çoğunluğu teşkil eden halk tabakalarına hitap eder ve hatta onların elinde de soysuzlaşır. Aydın ve yüce zekâlar ise, doğruyu, zorunluyu ve ihtiyacı kavrayan bir akıl ve vicdanı benimseyebildiklerinden, yalnız vahye bağlanamazlar. Artık insanların, mistik kaynaklardan gelen emirlere değil, hayatın zorunlu kıldığı koşullara uygun bir ahlâka bağlandıkları her gün biraz daha açıkça görülmektedir.

Alman filozofu Forbreg, *"Din, evrene ahlâksal bir düzen verme inancıdır"* der. Dinlerin gerçek rolleri bu olduğu halde, ne yazık ki, dinsel ahlâk esnektir; zira, özellikle İslâm dininde umut kapıları ardına dek açıktır. O, bir yandan korkutur, bir yandan acır, tövbeye ve şefaate değer verir. Bunun içindir ki, din adına yapılmış olan cinayet ve ahlâksızlıklar, dine dayanmayan rezilliklerden daha çok zalim ve daha çok geniş olmuştur. Dinin ruhunda ve asıl yapısında baskı yokmuş gibi görünürse de, kendi irade ve isteğiyle hayır işleme iktidarı, belirli bir düşünce seviyesinden itibaren olanaklı olur. Kur'an, insanları, erdeme davet etme görevini bilginlere vermiştir: *"O din ve şeriat bilginlerinin onları, günaha sokan sözleri söylemekten ve haram yemekten menetmesi gerekmez mi? Onların bu nehyi ihmal etmeleri ne kadar fenadır"* (Maide, 63). Fakat Hz. Muhammed'e, kitap ehli olanlardan bir kısmının doğru insanlar olduğu, bunların, *"Geceleri namaz kılarak Tanrı'nın ayetlerini okumakla"* vakit geçirdikleri, Tanrı'ya ve ahret gününe inandıkları, *"İyiliği emir ve kötülüğü nehiy"* etmekten çekinmedikleri anlatılarak, bunların mükâfatlandırılacağı bildirildiği halde (Âli İmran, 110-112) bazı imanlıların da, emanet olarak kendilerine verilmiş olan şeyleri bile zorlamadan geri vermeyecek kadar ahlâktan yoksun olduklarına işaret edilir. Çoğu zaman bilgisizlerden çok yarım bilgili ve hatta bazı bilgililer daha çok ahlâksızlık yaparlar. Halifeler, vezirler, kadılar, şeriat bilginleri gibi, her dinde ve dönemde, bilgilerine karşın zekâlarını, tutkularına alet etmiş olanların yapmış oldukları kötülükler, tarihin gerçekleridir. Bu da gösterir ki, insanları hayra bağlayan ne din yaptırımlarıdır, ne de bilginin ışınlarıdır. Belki de bunun içindir ki, Pierre Bayle[1], *"Her dinli, ahlâklı olmadığı gibi, her dinsiz de ahlâksız değildir"* diyebilmişti. Bilginlerin kötülükleri, yalnız kendi zamanlarına değil, geleceğe de bulaşır. Zira halk kitleleri, erdem örneklerine muhtaçtırlar ve onlar, kendilerini yönetenlerin gidişini benimserler. Toplumu gevşeten ya da güçlendiren bu algıdır. Çoğu zaman gerçekten iman etmiş olanlarda, inançla edim paralel sanılır; gerçekte ise, imanın edimle paralelliği pek az insanlarda görülür. İmanın kendisinde şerre karşı bir hoşgörü vardır. Zira, Tanrı' yarlıgamasından daha büyük olan hiç bir günah yoktur[2].

Ahlâk bakımından düşük olan bir toplumda, iman ne kadar güçlü olursa olsun, sosyal disiplin yok olacağı için, orada uygarlıkları doğuran büyük layik

---

(1) *Dictionnair Philosophique et Critique* (daha çok *Davud* maddesi), *İbn Rüşt* de bu düşüncededir.

(2) *"Tanrı'nın mağfiretinden de büyük mü günehim??"* — Şinasi.

kültürle ahlâk gelişemez. Dinin egemenliği altında kalmış olan toplumlarda keşifler, icatlar ve insanlığı esenlik ve mutluluğa ulaştıran kurumlar görülemez; böyle bölgelerde, dünya mutluluğu yerine, ahrette mutlu olma hülyası, dünya faaliyetlerini felce uğratır. Dinleri batıl ve gerçek diye iki sınıfa ayırmak bile ahlâkın kendisine saldırmaktır. İlkel dinlerin bir ahlâklılığı var olduğu gibi, kitapsız dinlerin de kitaplı dinlerinki kadar yüce bir erdem anlayışı vardır. Öyle olmasaydı, bu dinler, nitelik itibariyle, Müslümanlığı da gölgede bırakacak kadar sayıca çoğalamaz ve genişleyemezlerdi. Onların yarattıkları uygarlık ise, bizleri, Tanrı'nın onlara da en az Müslümanlara ve Hıristiyanlara yapmış olduğu kadar olsun yardım etmekte olduğunu kabul etmeye zorlar. Örneğin, Çin'de Konfuçyüs, namuslu ve erdem kimsenin ulaşmak isteyeceği amacın, kendini aşmaktan ibaret olduğunu savunmuş ve hiç bir mistik doktrin ya da ilkeye bağlanmadan aristokratik bir çaba ahlâkını telkin etmiştir. Yine Çin bilginlerinden olup, III-IV. yüzyıllarda yaşamış olan Mötseu, ahlâkta evrensel bir aşk doktrinini savunduğu için yurdunda Konfüçyus'tan daha yaygın bir ün kazanmıştır. Onun felsefesi, sefalet korkusuna ve sosyal düzene dayanan saf bir ahlâktır: *"Başkalarını seven, sevilmiş olacaktır"; "Tüm insanlar, karşılıklı olarak birbirlerine sevgi gösterirlerse, kuvvetliler, zayıfları avlayamaz, çok sayıda olanlara, az sayıda olanlar şiddet gösteremeyeceklerdir; zenginler de yoksulları, asla baskı altına alamayacaklardır"*. Ona göre, her kişi, tüm güçlerini, kamu çıkarını düşünerek kullanmak zorundadır ve insan, önce kendine yetmelidir: *"Kendinde fazla güçler kalırsa, bunları, başkalarını teselli etmekte kullanmalıdır"* (Marcel Granet, 'La Pensée Chinoise', Paris, 1968, s. 398-407)[1]. Peygamberler döneminden çok önce gelmiş olan daha birçok büyük düşünürler, kendi çevrelerindeki ulusları yüzyıllarca eğitmişler ve onlara, kaynağını göksel bir dinden almayan birtakım yüksek erdemlik kurallarını telkin etmişlerdir.

Oysaki kendilerinin dinli olduklarını zanneden insanların büyük bir çoğunluğu, bu zanlarına, başkalarını da inandırmak isterler ve bunu bir dinsel görev savarlar. Yalnız kendilerinin cennetlik olduğuna inanan bu zavallıları, kıyafetlerinden, bakış ve yürüyüş tarzlarından tanıyabiliriz; onlar, tüm mistiklerde olduğu gibi, alçak gönüllü görünürler; fakat bu maskenin altında dokunulması pek tehlikeli bir kibir gizlidir ve bunlar, kendilerine benzemeyenlerin cehennemlik olduklarına peşin olarak hüküm vermislerdir. Bunlar, ağızlarından asla düşürmedikleri ve her vesileyle kullandıkları Tanrı sözcüğünün gölgesine sığınarak, çoğu meşru olmayan evlemlerini kutsallastırmava çalısırlar. Machiavelli'nin, bunların toplanmış olduğu bir cennete gitmektense, cehenneme gitmeyi yeğ tuttuğunu itiraf etmesi —mizah tarafını bir yana bırakarak— bunların gercek dinin emirlerini kavramamış ve insana cennette bile rahat vermeyecek kimseler oldukları hakkındaki derin bilgisinin ürünüdür. Hosgörüden voksun oldukları için, insanlığın sonsuz bir küfür ve Tanrıtanımazlık içinde bulunduğunu zanneden bu zavallılar, amacı tüm insanlığı ortak bir iman içinde kardeş yapmaktan ibaret olan dinin yüceliğini törpüler, onun ahlâksal değerini

(1) Bizde Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlâkı* adlı eserinde böyle bir ahlâkı savunmuştur (3. baskı, Ankara, 1971).

çürütürler. Bu da gösterir ki, dinsel ahlâk, insan karakterini, Tanrı'nın ve elçilerinin istediği şekilde asla değiştirmemek, mistik bir âlemin karanlık atmosferi içinde, gerçekleri, eşya ve olayları, yapılması gerekenle, yapılmakta olanları öyle bir renge boyamıştır ki, karşımıza çıkan bu tabloda, ilkel anlayışın en korkunç gelişimleri, en korkunç tehditleri fışkırır. Zira, dinsel ahlâklarda pek az Tanrı sevgisi, pek çok Tanrı korkusu vardır.

Bu, dinlerin gerçek ve mistik amaçlarının zorunlu bir karakteridir. Ahlâksal erdemlerin kaynağını yalnız dinde görmek, dine karşı bir çeşit saygısızlıktır. Gerçekten erdemli adam, dinlerin kutsallığına saygı gösterir, bunlardan birine iman eder, fakat eylemlerini dinin emirleri olduğu için değil, kendi nitelikleri itibarıyla iyi, gerçek ve gerekli oldukları için beğenilen düşünce, inanç ve ödevlere göre düzenler. Zira insanlar, çoğu kez, ne kendilerinin, ne de başkalarının saptamış oldukları ilke ve doktrinlere göre hareket ederler. Bunun nedeni, hiç bir ilke ve doktrinin mutlak bir değere sahip olmaması ve bireylerin kişisel duygu, düşünce, inanç ve eğilimlerine uygun değişmez değerlerden yoksun olmasıdır. Fransız dışişleri bakanlarından Briand'a, hocası: *"Bitkilere, hayvanlara bak. Doğayı içinden öğren. Hiç kimse kitap okuyarak bilge* (sage) *olmamıştır"* demişti[1], ve Emerson'un da dediği gibi, *"Bir doktrine sadık kalmak, küçük ruhlarda görülüp duran bir akıl hastalığı şeklidir"*[2]. Bu öğütlerin aşırılığını bir yana bırakır ve içinde gizli olan gerçeği sezmek istersek, pek iyi anlarız ki, ahlâklılığımızı organlaştıran, kutsal ya da dışkutsal buyruklar değil, insanlığın ve uygarlığın sürekli olarak değişen koşulları, özellikleri, çıkarları ve daha açıkça layik vicdandır.

Hemen her din, insan mutluluğunu erdeme bağlamaktadır; fakat hiç bir din, İslâm dini kadar, insanı kurtuluşa götüren erdemlerin neler olduğunu tüm ayrıntılarıyla bildirmiş değildir. Kur'an, hemen hiç bir kutsal kitapla karşılaştırılamayacak kadar temiz duygular, düşünceler ve ilkeleri dile getirmiş bir ahlâk anayasasıdır, denilebilir. O, Tevrat'ta olduğu gibi, *"Her kadın, komşusunun ve kendi evindeki misafirin gümüş ve altın ziynetleriyle elbiselerini isteyerek bunları oğullarınızla kızlarınıza verip Mısır'ı soyacaksınız"* (Huruç, III, 12) gibi emirler vermez ve geçmiş peygamberlere dair bu kutsal kitapta anlatılan ahlâkdışı olgulardan söz etmez. Bu itibarla biz, İslâm dininde ahlâk konusunu, İslâm filozoflarının savundukları ahlâk kuramlarını değil, onların da dayanakları olan ayet ve hadisleri, yani Hz. Muhammed'in bildirmiş olduğu gerçekleri çözümlemeye çalışmak suretiyle açıklayacağız:

1. Bu dinin ahlâkı, her şeyden önce pratiktir, hayat ve tarihin zorunlu kıldığı gerçeklere dayanmaktadır. *"Muhakkak ki sen en büyük bir ahlâka sahipsin"* iltifatıyla insanlara doğru yolu gösterme işiyle görevlendirilmiş olan Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Ben ahlâksal erdemleri* (mekârim) *tamamlamak için gönderildim"* demek suretiyle de, gelişinin ve ülküsünün ana ilkesinin ahlâk olduğunu ilân etmiştir. Onun ahlâk anlayışı, daha çok, yaptırımlarını Tanrı ve

(1) Emil Ludwig, *Dirigents de l'Europe* (E. Litauer çevirisi, 2. baskı, 1937, s. 16-17).

(2) Aynı eser, s. 21.

ahret korkusundan alan ve amacı bu dünyadaki dirlik ve düzenliğin sağlanmasından ibarettir ki, bunun temelini merhamet ve şefkat duyguları teşkil eder. Ona göre, insanların hem birbirine, hem de Tanrı'ya karşı ödev ve sorumlulukları vardır. Bu bakımdan, örneğin Hz. Musa, insanın yalnız bu dünyada ceza ve mükâfat göreceğini savunmuş olduğu halde, Hz. Muhammed, Tanrı'nın, herhangi bir ahlâksızlığı, isterse bu dünyada, isterse öteki dünyada cezalandıracağını savunur. Tanrı'ya karşı olan ödevler, iman ve takva[1] esasına dayanır. Bu itibarla ahlâklı adam, takvalı olandır.

Tanrı'nın kendilerine değer vermiş olduğu kimseler, zengin, nüfuzlu ve soylu denilen kimseler değil, takvaya riayet eden kişilerdir. Takva sahibi olanlar, kendilerinin de, öteki insanlar gibi Tanrı'nın bir kulu olduklarını bilirler ve Tanrı'nın sonsuz büyüklüğü karşısında pek âciz ve küçük bir yaratık olduklarını anlarlar. Bu itibarla da, Tanrısal emirlere içten bir saygı ve imanla itaat ederler; kendi nefisleri için hiç bir şey beklemeden, Tanrı yolunda ve Tanrı için[2] ibadet ve itaatte kusur etmezler: *"Zahirenizi hazırlayınız ve biliniz ki. zahirenin en iyisi, takvadır"* (Bakara, 198). Takvanın esasları, yani gerçek ahlâkın kuralları şu ayette özetlenmiştir: *"Doğruluk ve iyilik, yüzünüzü batıya ya da doğuya çevirmek değildir. Doğruluk ve iyilik insanın Tanrı'ya, ahrete, meleklere, kitaba ve Peygambere inanması, Tanrı sevgisiyle malını akrabalarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmış olanlara, dilenenlere ve tutsakların kurtulmalarına sarf etmesi, ibadetini yapıp zekâtını vermesidir. Bunlar, söz verdikleri vakit sözlerini yerine getirenler, sıkıntı, hastalık ve şiddet zamanlarında sabredenlerdir; işte hakka sadık olanlar, takva edenler, bunlardır"* (Bakara, 178). Ahlâklı adam, hem Tanrı'dan korkar, hem de kendinden ve insanlardan utanmayı bilir; hareketlerini ona göre düzenler. Ebu Hüreyre'nin naklettiği bir hadise göre, Hz. Muhammed, *"İman, altmış koldur, utanma da imanın bir koludur"* demiştir. Bu suretle insanlara karsı olan ödevlerini de yaparak başkalarının güvenini kazanmış olan bir insan, Tanrı'nın emirlerini yerine getirmiş olur. Zira, *"Tanrı yanında en kerem görecek olanınız, takvalı olanınızdır"* (Hücurat, 13). Kadınlar için bildirilmiş olan bu ayet, her Müslümana da şamildir.

2. Hz. Muhammed, erdemin temelini adalette görmüştür. Kul, Tanrısal ahlâkla kendisini ahlâklandırmalıdır[3]. Bu ise, asla zulmetmeyen ve herkese lâyık olduğunu veren ve mutlak surette adaletli olan Tanrı'nın gidişine uymak demektir. Hz. Muhammed, işlenmiş olan günah ve suçlar için, bilgisizliği hafifletici bir neden olarak kabul eder; bunların tövbelerine değer verir. Fakat, gerçekten erdemli insan, hayır ve şerri ayırt ederek, hayrı seçebilecek kadar bilgeliğe ve iradeye sahip olandır. Gerçekten erdemli olan insan, İslâm ahlâkında, içgüdülerinin baskısından kendini kurtararak, şehvetlerine hükmedebilen, korkunç durumlarda sarsılmadan, çekinmeden hak ve hayır için savaşmayı göze

(1) Takva sözlükte sakınmak demektir. *Sevit Şerif*, bunu. seriatın usul ve adabını korumaktır diye tanımlar ki, esası haram olan şeylerden sakınmak ve bazı helâl olan şeylerden ya vazgeçmek ya da aşırılıktan sakınmak, nihayet Tanrı'nın ve insanların haklarına saldırmamak demektir.

(2) "Fisebilillah", "Hasbetenlillah".

(3) Tahallak bi-hulk-lillâh.

alabilecek kadar cesaretli olandır. Yani, nefsine hâkim olan ve adaletten ayrılmayan, hayrı bilerek seçen ve savunan kimsedir. Bu ahlâksal ilkelerin kaplamı içine giren hareketler nelerdir? Enes bin Malik'in anlattığı bir hadise göre, *"Hiç biriniz, kendiniz için arzu ettiğinizi, kardeşiniz için de arzu etmedikçe, iman etmiş olmaz"* denilmektedir. Bu suretle, tüm iman edenleri kardeş sayan ve, *"İki kardeş arasını bulun"* (Hücurat, 10, 45) emrini veren Kur'an, Müslümanların birbirlerine karşı olan ödevlerini saptamış demektir. Bu kural, Hıristiyanlıkta daha geniş ve üstün bir değer taşır. Zira, Hz. İsa, tüm insanların kardeşliğini va'zetmiştir. İman edenlerle etmeyenleri ayırt eden bir ahlâk, ayırt etmeyenden elbette ki daha üstün olamaz. Bununla birlikte bu ilke, ister Hz. Muhammed'in, isterse Hz. İsa'nın doktrinine göre kabul edilsin, her ikisinin de kusurlu yanı vardır. Zira, insanın kendisi için arzu ettiği öyle şeyler olabilir ki, bunları kardeşimiz ya da başka insanlar için de arzu edersek, onlara kötülük yapmış oluruz veya bizim kendimize yapılmasını istediğimiz bir şeyi başkalarından herhangi biri istemeyebilir. Hatta başkalarının istemedikleri öyle hareketler ve işler vardır ki, onları kendilerine uygulamak, bir ahlâk ödevi olabilir. Tözü itibarıyla pek yüce ve soylu olan bu ilke, hiç bir çağda, hiç bir kavimde ve hatta hiç bireyde aynıyla uygulanamaz. Nadir durum ve koşulları ya da bireyleri istisna edersek, genel olarak ne Tanrı, ne de doğa, insanları bu denli eşit bir ruh ve yetenekte yaratmış değildir. Bugün insanlık, bu ahlâksal ütopyayı, hukuk yoluyla gerçeklendirmeye çalışmaktadır.

3. Hz. Muhammed için iyi ahlâk, iman konusudur. Gerçekten iman edenlerin erdemden ayrılmaları olanaksızdır. Bir hadisinde, *"Komşusu açken tok yatan kimse, gerçekten iman etmiş değildir"* demektedir[1]. Diğer bir hadisinde de, *"Cibril, komşu hakkında o kadar çok salık vermiştir ki, hatta ben yakında komşuyu mirasçı yapacaktır sandım"* demiştir. Kuşkusuz ki burada sözü edilen komşular da iman etmiş olanlardır. *"Kendi dininize bağlı olanlardan başkasına aman vermeyin!"* emri, dini yaymak ve beğendirmek gibi bir amaç taşırsa da, bunun bugünkü erdem anlayışımıza uymadığı açık bir gerçektir[2]. Âdeta burada din, siyasal bir ülkü olarak, ümmet ya da ulus anlamına gelmektedir. Nitekim baska bir âyette de, dinsel ahlâkın yetersizliğini gösteren bir kusur bulmaktayız: *"Küfretmiş ve kâfir oldukları halde ölüp gitmiş kimselerden her biri kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek olsa da, hiç birinden kabul edilmez, onların hakkı acı bir azaptır"* (Âli İmran, 91). Yani, Müslüman olmadan ölen kimselerin dünya hayatında cömertçe verecekleri sadakalar, hayır işlerine yapacakları masraflar, bunların kurtulmasına hizmet etmeyecektir. Bununla birlikte, *"Kitap ehlinden öyleleri vardır ki, ona bir dinar emanet etsen, zorlamadıkça onu sana geri vermez. Bunlar bilerek Tanrı'ya yalan söylerler"* (Âli İmran, 72). Bu ayetlerin niçin inmiş olduklarını bir yana bırakarak şu sonucu çıkarabiliriz ki, ahlâklı olmak için şu ya da bu dine iman etmiş olmanın bir değeri yoktur ve

(1) Daha pek çok yıl önce, *Lao-tseu*, "Öküzüm açken ben yemek yemekten utanırım; biz, evlâdını doyurmadan rahat etmeyen analara benzeriz" demişti.

(2) Fakat *Hz. Muhammed*, bu emre karşın, cizye almak suretiyle öteki kitaplı dinlere bağlı olanlara aman vermiş, yani hayatlarını bağışlamıştır.

ahlâk, imandan başka ve hatta daha sınırlı temellere dayanmaktadır. Esasen, gerek Kur'anda ve gerek Hz. Muhammed'in söylevlerinde ve hutbelerinde, daima, *"Ey nâs!.. Ey iman edenler!"* gibi hitaplardan, onun tüm insanlıktan çok, kendi çevresindeki halka ve Müslümanlara hitap etmiş olduğu ve salık verdiği erdemlerin de ancak İslâm imanına bağlı olanlara özgü bulunduğu anlaşılırsa da, bir hadisinde, tüm halk, *"Tanrı'nın iyalidir"*, yani, aile bireyleridir; ve birçok yerlerde de, *"Tanrı'nın kulları"* deyimlerini kullandığından, onun tüm insanlara hitap ettiğini kabul etmek gerekmektedir. Tanrı'yı, *"Âlemlerin Rabbi"* olarak ilân eden Hz. Muhammed'in tavsiyeleri, her halde tüm insanlar içindir. Nitekim daha çok önce, insanların Tanrı katındaki eşitliğini İncil de savunmuştu: *"Ne Yahudi, ne Yunan, ne tutsak, ne de özgür adam, kadın ve erkek cinsi vardır; sizin hepiniz İs'el-Mesih'te birsiniz"* (Saint Paulus, 'Romalılara Kitapçık', X, 11-12; 'Korentlilere Birinci Kitapçık', XII, 13).

4. Peygamber zamanında, Mekke ve dolaylarında dikkati çeken iki sınıf vardı. Bunlardan biri, gerek ticaret, gerek aile nüfuzu itibarıyla zengin ve onurlu sayılan zümredir ki, bunlar, çoğu yoksul, âciz, soyulmuş, ezilmiş olan ikinci sınıf üzerinde saltanat sürerlerdi. Servetlerinin kaynağı ne olursa olsun, bu birinci sınıf, zenginlikleri yüzünden şımarık, merhametsiz ve kibirli kimselerdi. İkinci sınıf ise, bin bir sefalet içinde, çeşitli haksızlıklara uğramış kimselerdi. Hiçbir çağda zenginler, zengin oldukları için kıskanılmış değildir; onlara karşı duyulan kin ve nefretin nedeni, kazançlarının meşru bir kaynaktan gelip gelmediği hakkındaki kuşkular ve zenginlikleri dolayısıyla yoksul tabakaları hiçe sayan, gösteriş, övünme ve böbürlenmelerle alçalttıkları insanlar üzerinde ayrı bir nüfuz kazanmak istemeleri, şımarık, küstah ve saldırgan tavır ve hareketleridir. Hz. Muhammed, büyük bir çoğunluğu oluşturan bu ikinci sınıf kalkınmadıkça, toplum düzeninde ilerlemenin, dirlik ve esenliğin gerçeklenemeyeceğine emindi. Âdeta çağımızın anlayışıyla, daha o zamanlar, bu ekonomik kalkınmayı kutsal bir ülkü saymış ve savunduğu ahlâkta bu konuya büyük bir önem vermiştir. Bu önem, sadaka ilkesinde toplanır ki, Hz. Muhammed'in sonsuz şefkat ve merhamet duygusunun bu konuda ne denli coşkun olduğunu ve insanları ne denli derinden tanıdığını şu ayetin yüksek bildirisinden de anlarız: *"Tanrı yolunda kapanmış, yeryüzü üzerinde dolaşmayan, istemedikleri için, bilmeyenin zengin sandığı yoksullara verin; onlar, simalarından tanınır ve halkı rahatsız etmezler"* (Bakara, 274). İşte bu gibilere, *"Kazançlarınızın temizlerinden"* veriniz. *Sabırlı yoksullar* denilen bu utangaç, çekingen ve haysiyet sahibi yoksulların korunması, onuru, en önce Hz. Muhammed'e nasip olmuştur.

Fakat sadaka vermenin de bazı ahlâksal esasları vardır: *"Tanrı yolunda nafaka veren, sonra verdiklerinin arkasından başa kakmayan ve gönül incitmeyen kimselerin, Rableri yanında mükâfatları vardır"* (Bakara, 263, 265). Zira, *"Bir tatlı dil, bir yarlıgama, arkasına eziyet takılan sadakadan daha iyidir"* (Bakara, 264); *"Mallarını Tanrı yolunda nafaka ve sadaka olarak verenler, her başağında yüz tane bulunan ve yedi başak veren bir taneye benzer"* (Bakara, 262). Kur'an, *"Halka karşı gösterişle sadaka veren"* kimsenin, *"Şeytana bağlanmış"* olduğunu bildirir (Nisa, 37, 38). Hz. Muhammed, sadakanın gizli verilmesini, bunun daha hayırlı olduğunu ve hiç olmazsa bazı kötülüklerimizin bu-

nunla kapatılacağını telkin etmiştir[1]. Bakara suresinin 266-275'inci ayetleri bu konuda önemli emir ve ihtarlarda bulunur. Hz. Muhammed, sadakayı pek geniş bir anlamda kabul etmiş olacaktır ki, yaşadığı dönemde kadın, henüz asalak bir yük telakki edildiğinden, onları da yoksullar zümresine almış bir hadisinde, *"Bir erkeğin, karısına nafakası, sadakadır"* demiştir.

Sadaka kimlere verilmelidir? Yukarda kaydetmiş olduğumuz kimselerden başka verilmesi gereken kimseler de vardır. Peygamber, bir hadisinde, *"Sadakanın en makbul olanı* (efdal) *düşkün akrabaya verilendir"* diyor. Bunu Tanrı emirleri de onaylar: *"... Babaya, anaya ihsan edin, akrabanıza da, öksüzlere de, yoksullara da, yakın komşuya da, uzak komşuya da, arkadaşa da, yolda kalmışa da, elinizdeki tutsaklara* (köle) *da..."* ihsanda bulunmalıdır (Nisa, 35). Aynı zamanda, *"Yoksullara, düşkünlere, bunlar üzerine görevlendirilmiş olanlara, gönülleri uzlaştıranlara, borçlulara, Tanrı yolundakilerden yolda kalmış olanlara"* sadaka verilmelidir (Tövbe, 60). Bu ayette geçen gönülleri uzlaştıran deyimini bazı tefsirciler, İslâmlara duygudaşlık (sempati) duyan, İslâmlara eziyet etmeyen kâfirlerle, Müslümanlığı kabul ettikleri halde henüz bu dine tam olarak ısınmamış olanlar diye yorumlarlar ve bu suretle İslâm ahlâkının erdemlerini bazı koşullarla iman etmeyenlere de uygulamış olurlar. Diğer bir surede de bu yardımın başka bir koşulunu buluruz: *"Akrabaya, miskine, yolda kalmış olana haklarını ver; fakat büsbütün döküp saçma. Zira döküp saçan, şeytanın kardeşidir ve şeytansa, Rabbine karşı nankördür"* (İsra, 26-27, 29; Bakara, 178, 216).

Nafaka olarak ne vermelidir? *"Kolay olanı"* (Bakara, 221, 268); yani, severek ve isteyerek verebileceğiniz şeyler verilmelidir; gözleri verdiklerinde kalan insanlar, gerçekte sadaka vermemiş sayılırlar.

5. Hz. Muhammed, erdem ilkesi olarak, *dostluğa, sözünde durmaya* da, ayrı bir önem verir: *"Hayır yolu var, Tanrı var, ahdine vefa eden ve korunan kimseler gibi takvalı olanları Tanrı sever"*. Ayetin aşağısında, ahde vefa etmeyenlere, *"Ahrette pek acı bir azap vardır"* denilmektedir. İnsanlar, yalnız birbirine değil, Tanrı'ya karşı da taahhütte bulunurlar; bu taahhütlerinden de caymamalıdır: *"Tanrı sözleşimden sonra ahdini bozmuş olanlara ve Tanrı'nın emrettiklerinden ilgisini kesenlere ve yeryüzünü fesada uğratanlara lânet eder ve yurdun, en kötüsü onlaradır"* (Ra'd, 27). Fakat, *"Her kim taahhütlerini yerine getirir, fenalıklardan sakınırsa, Yüce Tanrı sakınanları sever"* (Âli İmran, 73; Tövbe, 4). Nihayet insanın esasen yapamayacağı bir şeyi vaat ve taahhüt etmesi de asla doğru değildir: *"Ey iman edenler, niçin yapamayacağınız şeyleri söylersiniz? Yapamayacağınız şeyi söylemeniz Tanrı yanında öfkeyi çağırır"* (Saf, 2-3 ve Maide).

6. Hz. Muhammed, cimrilik kadar da israftan tiksinir ve insanlara bunların, İslâm ahlâk ve karakterlerine yakışmayan eylemler olduğunu türlü vesilelerle anlatır. Bir hadisinde şöyle demektedir: *"İki huy İslâmlarda birleşemez: Cimrilik ve ahlâk kötülüğü"*. Ahlâk kötülükleri içinde israf da önemli bir yer

---

(1) *Hz. İsa*, "Ademlere görünmek için sadakanızı onların önünde vermekten sakınınız... Sen sadaka verdiğinde sol elin sağ elinin ettiğini bilmesin..." diyor (*Meta İncili*, VI, 1-4).

tutar. Nitekim, bir ayette, *"Ne büsbütün hasis olarak âlemin çekiştirmesine hedef ol, ne de elinde ve avucundakini sarf ederek muhtaç kal!"* denilmektedir. *"... Altını, gümüşü hazineye tıkıp da onu Tanrı yolunda sarf etmeyenlere elim bir azap müjdele"* (Tövbe, 35); *"Hem hasislik eden, hem de başkalarına hasisliği salık veren ve Tanrı'nın kendilerine lütfundan vermiş olduğu şeyleri saklayan kimselere, rezil eden bir azap saklamışız"* (Nisa, 36). Servetlerinden hayır işlerine bir pay ayırmayan zenginlere yapılmış olan bu şiddetli ihtarlar, her zaman için değişmez ve derin gerçeklerdendir; fakat Hz. Muhammed, asla rasgele servetlerin dağıtılmasını istememiştir: *"İsraf etmeyin, Tanrı israf edenleri sevmez"* (En'am, 141). Özet olarak, *"Nafaka verdikleri vakit israf etmeyenler, cimrilik yapmayanlar, ikisi arasını denkleştirenler, Tanrı'nın haram kıldığı nefsi öldürmeyenler ve zina işlemeyenler cennetliktirler"* (Furkan, 67-68). Zira, *"Sevdiğiniz şeylerden sadaka ve nafaka vermeden iyiliğe nail olamazsınız"* (Âli İmran, 89, 131; Bakara, 16; Nur ve Ankebut sureleri).

Bu yardımseverliğin, âlicenaplık ve cömertliğin yaptırımları da daha çok ahretteki mükâfat ve cezalardır: *"Nail oldukları malları iyilik yolunda nafaka olarak vermeyip cimrilikle ellerinde tutanların"* bu türlü malları, *"Kıyamet günü boyunlarına geçirilecektir"* (Âli İmran, 180).

Hz. Muhammed'in ikram, konukseverlik ve cömertlik hakkındaki bildirileri, cahiliye dönemi Araplarının övünmek ve onurlu görünmek için bile olsa, doğal geleneklerine uygundur. Cahiliye şiirlerinde, hamasiyat (kahramanlık şiirleri) kadar da cömertlikle övünen ve kibirlenen güzel parçalar vardır. Peygamber, Arabın bu duygu ve âdetine, bir de ahret mutluluklarını ekleyerek, israfı ve zenginlerin birbirine gösteriş için yaptıkları şölenleri yasaklamış ve bunları yoksullarla hayır işleri lehine çevirerek kendilerine yüce bir erdem ve sosyal hizmet telkinini de yapmıştır. Sadaka ve nafakaya verilmiş olan bu ahlâksal değer, tembellik ve dilenciliği meslek haline getiren bir sınıfın türemesine neden olmuşsa da, Hz. Muhammed, asla bu asalak sınıfın doğmasını istememiştir. Onun, dilencilikten ne denli iğrendiğini açıklaması bakımından Ebu Hüreyre'nin nakletmiş olduğu şu hadis pek önemlidir: *"Hayatım elinde olana ant içerim ki, sizden birinizin ipini alarak sırtında odun taşıması, gelip sadaka istemesinden daha hayırlıdır; o da ya verir ya vermez"*. Bir hadisinde de, *"Tanrı sana nasıl nimet vermişse, sen de kendi nefsine öyle nimet ver"* diyerek cimriliğin önüne geçmek istemiştir.

Hz. Muhammed, sadakanın gizli verilmesini salık vermişse de, anonim hayırlara dair açık bir emir vermemiş gibidir.

İslâm âleminde vakıflar dışında büyük hayır işlerine pek de rastlanılmaz. Vakıfların kuruluşunda, birçok siyasal ve aile hukuk ve mirasının, dolayısıyla servetinin korunması gibi amaçlar bulunduğu gibi, tekkelere ve türbelere yapılan vakıflarla bazı hayrat işlerinde de sırf ahrette mükâfatlanmak kaygısının bulunduğu inkâr edilemez. Bununla birlikte, bunlar arasında gerçekten örnek olacak kadar Tanrı uğruna yapılmış hayır kurumları da eksik değildir; fakat bunlar pek azdır. Bir toplumda ileri sürülmüş olan kurallar ve yasalar, bunlara ihtiyaç duyulmuş olan dönemlerde zuhur ederler ve bu ihtiyaçlar duyulmadan önerilmiş olanlarsa, uygulanamazlar. Bu itibarla Hz. Muhammed'in önerileri de,

yaşadığı dönemin zorunlu sonuçlarıdır; yoksa, çalışmaya âdeta dinsel bir ödev kadar önem vermiş olan Peygamber, dilenciliği ve tembelliği asla övmemiş, fakat merhametinin ilerde doğuracağı zararları önceden hesap etmemiştir. Zira, bir ülkü, ortaya atıldığı zaman, onun en kısa zamanda gerçeklenmesi için gereken girişim ve düşüncelerde uzak değil, yakın çıkarlara önem verilir. Özetle toplumsal adalet kavramının bilinmediği bir dönemde, Peygamber, zenginleri yoksullara yardım etmeye çağırmışsa da, bundan Müslümanlığın çağdaş sosyalizm ya da marxizmi savunmuş olduğu sonucunu çıkarmak gülünçtür.

7. Hz. Muhammed, ticaret ahlâkının, yaşadığı dönemde olduğu kadar da kendinden önceki dönemlerde ne kadar bozuk olduğunu, insanların zenginleşmek için, başkalarının hakkından neleri, nasıl çaldığını, kendisi de ticaret yaparak tüccarlarla sıkı ilişkide bulunmuş bir insan sıfatıyla pek iyi biliyordu. Samî kavimlerde ve diğer geri toplumlarda bunun en klasik şekli, eksik tartmak, eksik ölçmek, bozuk terazi kullanmak, hileli mal satmaktır. Hz. Muhammed, bu çeşit hırsızlığın önüne geçmek için, dünya ve ahret sorumlulukları üzerinde ciddiyetle durmuşsa da, bu ahlâksızlığı ne kendi zamanında, ne de kendisinden sonraki dönemlerde, kökünden söküp atamamıştır. Zira, insanları erdeme götüren yol, tek değildir ve hele o yol, yalnız din yolu değildir ve insanın yaradılışı, dogmatik emirlerle değişecek kadar da katkısız değildir. Bununla birlikte bu konu üzerinde, Peygamberin titizce durduğu görülmektedir. Ebu Hüreyre'nin nakletmiş olduğu bir hadise göre, *"Tanrı'nın kıyamette kendilerine bakmayacağı ve temize çıkarmayarak pek acı bir azaba çarpacağı üç kişi vardır: Fazla suyu olup da yolculardan esirgeyen; devlet başkanına, yalnız dünya için bağlanıp da kendine dünyalık verildiği vakit memnun olup, verilmediği zaman öfkelenen ve müşterisini aldatan adam"*. Bir ayette de tüccarlara açıkça şöyle deniliyor: *"Şeytan sizi fakirlikle korkutup çirkin şeylere kışkırtıyor. Tanrı ise lütfundan bir yarlıgama ve fazla bir kâr vaat ediyor"* (Bakara, 269). Oysaki Yüce Tanrı, insanları, *"Korku, açlık, mal, can ve ürün kıtlığıyla"* sınamaktadır (Bakara, 156). Kadınların da erkekler gibi çalışıp kazanmasına izin veren şu ayette, yarışma ve kıskançlıkla kazanmanın önüne geçmek isteyen açık belirtileri vardır: *"Tanrı'nın bazılarınızdan bazılarınıza verdiği mal ve makamı istemeyin. Erkeklerin kendi kazançları oranında nasipleri olduğu gibi, kadınların da kazançlarına göre nasipleri vardır, çalışın da Tanrı'nın lütfunu* (fazl) *isteyin"* (Nisa, 3).

Tüccarların ölçülecek şeylere hile karıştırması Şuayb peygamber zamanında da bir âdet olduğu içindir ki, Kur'anda bu zat, Medyen halkına şöyle söylemektedir: *"Ölçeği ve teraziyi eksik tutmayınız"* ve, *"Ey kavmim, teraziyi denginde tutun ve halkın eşyasına densizlik etmeyin ve yeryüzünde fesat çıkararak fenalık yapmayın; Tanrı'nın helâlinden bıraktığı kâr, sizin için daha hayırlıdır"* (Hud, 84-86; Şuara, 177-184). Bir başka ayette de yine aynı ihtara rastlamaktayız: *"Ölçtüğünüz vakit, tam ölçün ve doğru terazi ile tartın, bu hayırlıdır ve bunun akıbeti güzeldir"* (İsra, 35). Kur'anda Hz. Musa'ya da böyle öğütler verildiği görülmektedir: *"Ölçeği tam ölçün de hak yiyenlerden olmayın ve doğru terazi ile tartın. Halkın eşyasını değerinden aşağıya düşürmeyin ve yeryüzünü, ihtilâlcilikle fesada vermeyin"* (Şuara, 180-184; En'am, 152). Şeriata ve kanuna

aykırı hareket etmeyin anlamına gelen şu ayette de aynı titiz öneri vardır: *"Teraziyi, adaletle doğru tutun da, tartıyı aksatmayın"* (Rahman, 8-9). Edebî ve tarihsel eserler gibi, kutsal kitaplar da, yayıldıkları dönem ve toplumlarda görülen iyi ve kötü alışkanlıklardan önemli bir kısmını gelecek kuşaklara anlatırlar; hele kutsal kitapların amacı düzeltmek, onarmak ve arıtmak olduğu için, insanın zayıf yanlarını açığa vurmakta büyük bir cesaret ve gerçeklik duygusuna sahiptirler. Şu ayetlerde, kazanç tutkusunun kaba, fakat gerçek bir girişimini de açıkça görürüz: *"Vay haline madrabazların, ki halk üzerinden kendilerine ölçtükleri vakit tam basarlar; onlara ölçtükleri vakitse, eksiltirler. Bunlar, büyük bir gün için yeniden dirileceklerini sanmazlar mı?"* (Mutaffifin, 1-5). Bugün bu ihtarlar ve tedbirlere karşın, İslâm ülkelerinde, satıcı ahlâkını düzenlemek için şeriat kanunlarının yanında uygar ceza kanunlarının da yetersizliği görülmekte ve erdemin herhangi bir belirlenmiş durum ve olaylara değil, tüm bir hayata egemen olması için, bambaşka bir yoldan yürümeye, ekonomik kurumları yeni koşullara göre düzenlemeye ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır (Hukuk bahsinde ekonomiye dair bazı açıklamaları vermiş bulunuyoruz).

8. Hz. Muhammed'in üzerinde durduğu ahlâk kurallarından bir kısmı da zulüm konusunda toplanır. Zulüm, yalnız adalete aykırı bir eylem değil, aynı zamanda mazlumları çoğalttığı için sosyal anarşinin de başlıca nedenidir. Bunun içindir ki, *"Tanrı, zalimleri muvaffak etmez"* (Kasas, 37, 50) ve, *"Zalimler kavmine hidayet vermez"* (Bakara, 259). Zira, Tanrı, *"Zalimleri sevmez"* (Âli İmran, 140) ve, *"Mutlaka, haksızlıkla yeryüzünde baş kaldırarak halka zulmedenlere elim bir azap vardır"* (Sura, 40) ve, *"Zalimler için arka çıkacak hiç bir yabancı yoktur"* (Bakara, 271). Bu itibarla, *"Zalimlere asla eğilmemelidir"* (Hud, 113 ve nihayet, *"Tanrı, insanlara zulmetmez, fakat insanlar, kendilerine zulmederler"* (Yunus, 45). İbn Ömer'in nakletmiş olduğu bir hadiste, *"Zulüm, kıyamet gününde karanlıklardır"* deniliyor. Aynı kisinin anlattığı bir başka hadise göre de, *"Müslüman, Müslümanın kardeşidir; Müslüman zulmetmez ve terk etmez; kardeşinin ihtiyacına yardım edenin ihtiyacına da Tanrı yardım eder. Müslümandan dünya darlığını gidereni, Tanrı da ahrette sevindirir; ve bir Müslümanı örtenin günahlarını da, Tanrı, kıyamette örter"* denilmektedir. Hz. Muhammed, zulmün yalnız iman edenlere değil, kâfirlere bile yapılmasını reddetmiştir; bir hadisinde, *"Kâfir olsa da, mazlumun bedduasından sakının; çünkü onun duasıyla Tanrı arasına hiç bir perde gerilemez"* demiştir. Hatta kendisine bildirilmiş olan bir ayet, politika bakımından da önemli olan şu derin izni vermektedir: *"Zulme uğradıktan sonra zalimden öcünü alan kimseye hiç bir ceza verilmez"* (Şura, 39). Fakat, Tanrı eziyet görmüş olanların sabretmelerini daha çok beğenir (Şura, 41). Bu bir gerçek olmakla birlikte, Yüce Tanrı'nın her zulmü cezalandırmak istemediği de şu ayetten açıkça anlaşılmaktadır: *"Eğer Tanrı, insanlara zulümleri yüzünden darılsaydı"* (muahaze), *onlardan hiç bir canlı yaratığı bırakmazdı"* (Nahl, 61). Bu geniş merhametin gerçek amacını vaktiyle anlamayanlar, dünya işlerinde, çıkarlarına uygun gelen davranışlardan çekinmezler. Mekke yollarında hacıları soymuş ve öldürmüş olanlar, kendi dillerinden olduğu için anlamını pek iyi kavradıkları bu çeşit bildirilerin gölgesine sığınmış olanlardır. İslâm âleminde yüzyılımıza dek görülmekte olan

her çeşit gerilik, bir bakıma gerçekten insan olmanın yollarını da göstermiş olan bir yüce dinin esnek anlamlı buyruklarıyla aşırı hoşgörüsünün ürünüdür.

9. Hz. Muhammed'in nefret ettiği rezilliklerden biri de, kibirdir, böbürlenmedir; bu, yalnız cahiliye döneminde yaşayan zengin ve nüfuzlu Arapların değil, her çağda görülen bilgisiz, bilinçsiz ve kendilerini başka insanlardan, hatta kendi emsallerinden üstün gören kibirli insanların, ahlâkdışı bir zavallılığıdır; ve çevrelerinde yaşayan alçak gönüllü insanları, âdeta isyana kışkırtan bir kötülüktür, küstahlıktır. Bugün kanun önünde eşit olan insan, Tanrı katında daha fazlasıyla eşit olduğu halde, kendinden başkalarını hor gören, imrendiren, taşkınlığa sürükleyen bu ululanma, büyüklenme duygusu, türlü vesilelerle Hz. Muhammed'i üzmüş ve incitmiştir. Kur'anda kibir hakkında verilmiş olan ayetler de önemlidir: *"Tanrı, kibirli övünenleri sevmez"* (Nisa, 35; Nahl, 23); *"O diyarlarından çalımla ve halka gösteriş yaparak çıkıp Tanrı yolundan alıkoyanlar gibi"* olmamalıdır (Âraf, 146); *Yeryüzünde büyüklenerek yürüme; sen ne yeryüzünü yırtabilirsin, ne de boyca dağları aşabilirsin"* (İsra, 37); esasen bir damla döl sıvısından yaratılmış olan insan, kendi pis kaynağını unutarak kendisi gibi yaratılmış olan ve bir gün onlarla birlikte hesap vermeye çağrılacağı Tanrı katında büsbütün küçülmemek için haddini bilmelidir. Kibir, biraz da kendi gücüne, servetine ve onuruna güvenmekten gelir; fakat Hz. Muhammed'e, Karun'un servetine güvenerek böbürlenmesi dolayısıyla inen bir ayette, *"... Güvenme, Tanrı güvenenleri sevmez. Tanrı'nın sana ihsan ettiği gibi ihsan et ve yeryüzünde fesat arama; zira Tanrı, fesatçıları sevmez"* (Kasas, 76-77) denmektedir (Nahl, 23; Mümin, 35; Hadid, 23).

10. Hz. Muhammed, yalnız yetim olarak büyüdüğü için değil, yaşadığı toplumda yetim haklarına saldırmanın âdet haline geldiğini, genel olarak geri ruhlu insanların, kimsesizlerle âcizlere saldırmaktan hoşlandıklarını bildiği için, o zavallı yavruların korunması maksadıyla türlü önerilerde bulunmuştur. Bu konudaki ayet ve hadisler hem ahlâk, hem de hukuk alanına girerler: *"Yetimlerle birlikte yaşarsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir"* (Bakara, 220); *"Tanrı'dan korkun da yetimlere mallarını verin ve temizi pise değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin"* (Nisa, 2, 5, 7, 8). Yetimleri, en kötü koşullar içinde bile korumak gerektir: *"Salgın bir açlık gününde yemek yedirmemek"* (yakınlığı olan bir yetime) *ya da toprak düşünen bir miskine"* (Beled, 13-16) bağışlanır suçlardan değildir. Genel olarak, *"Yetimi itenler ve miskini doyurmak için kayırmayanlar"* (Maun, 2-3) dini yalanlayanların işledikleri suçlardan kurtulmuş değildirler. Yetimleri hor gören ve onların mallarını yiyen kimselerin işledikleri haksızlığı ve ahlâksızlığı, ancak kendi nefislerine kıyas ederek, yaptıkları eylemlerin, kendilerinden yetim kalmış evlâtlarına yapılmış olduğunu bir an için düşünerek dikkate alırlarsa, hareketlerinin ne denli acı oldğunu anlayabilirler: *"O kimseler titresin ki, arkalarına elleri ermez, güçleri yetmez bir zürriyet bırakacak olsalardı, onlara karşı korkacaklardı; öyleyse, Tanrı'dan korksunlar"* (Nisa, 8). Nitekim Hz. Muhammed'in kendisi, Tanrı tarafından korunmuş bir öksüz olarak, tüm öksüzlerin acılarını ve sevinçlerini tatmış ve hayatının bu konudaki işaretini de kutsal kitapta bulmuştur: *"Rabbin senden ayrılmadı ve darılmadı. Sonu senin için önünden hayırlıdır; ve Rabbin*

sana razı olacağın kadar lütufta bulunacak. O, seni bir öksüzken barındırmadı mı? Ve seni yol bilmezken doğru yola kavuşturmadı mı? Ve seni yoksulken zenginleştirmedi mi? Öyleyse, öksüze kahretme; ve dilenciyi azarlama; ve Rabbinin nimetini anlat" (Duha, 3-11). Hz. Musa ve Hz. İsa da yetim olarak büyüdüler. Tanrı kayırdıktan sonra, kulun tüm baskılarına ve toplumun kötü koşullarına karşın kimsesiz ve öksüz çocukların bir gün büyük insanlar ve hatta peygamberler mertebesine yükseldiği görülmektedir. Onların yarın ne olacaklarını bilmeyen insanoğlu, bu zavallı yavruları incitmemeli ve haklarını çalmamalıdır. İslâm dininde çocuk eğitiminin ana ilkelerinden biri de, bu anlayışta gizlidir.

11. Hz. Muhammed'in ahlâkında sabrın, fitneden ve hainlikten kaçınmanın da önemli bir değeri vardır. Bunlar, yalnız bireyin başarı ve kurtuluşunda değil, toplumun dirlik ve düzenliğini korumakta da büyük rolü olduğunu derinden anlamış ve anlatmıştır: *"Tanrı, sabredenleri sever"* (Âli İmran) ve, *"Tanrı, sabredenlerle birliktir"* (Bakara, 143, 153; Âraf ve Hud 11, sureleri); *"Dünyada güzellik işleyenlere, bir güzellik var ve Tanrı'nın yeryüzü geniştir; mükâfatları hesapsız verilenler, yalnız sabredenlerdir"* (Zümer, 10); *"Tanrı, sabır ve sebat edenlerle birliktedir"* (Enfal, 47). Enes bin Malik'in anlattığı bir hadise göre, Hz. Muhammed, *"Sabrın kemali, musibetin ilk darbesi sırasındadır"* demiştir ki, insan iradesinin sağlamlık ve gücü, bir felâketin ilk gelişinde kendini gösterdiğini pek iyi anlatır. *"Fitneyi, öldürmekten daha büyük"* (Bakara, 192) bir şer sayan İslâm ahlâkı, hainlikten de ayrıca nefret eder: *"Tanrı, herhangi bir hain nankörü sevmez"* (Hac, 38; Enfal, 58); *"Hainlikten kaçınan güvenilir kimselerin, Tanrı yanında dereceleri vardır"* (Âli İmran, 164) ve, *"Tanrı, hainlikten kaçınanları elbette sever"* (Tövbe, 4, 7; Âli İmran, 146; Şura, 43; Enbiya, 83-93).

12. Hz. Muhammed, kendi hayatında da türlü iftiralara uğramış bir insan olduğu için, bunun ne denli zararlı ve üzücü bir ahlâksızlık olduğunu, çok iyi bilir. Peygamberimizin Beni Mustalik gazasından döndüğü sırada, sevgili eşi Hz. Ayşe'nin, gerdanlığını bir pınar başında unutması yüzünden iftiraya uğramış (İfk olayı), kendisine kâhin, ozan, deli gibi sıfatlar da verilmişti. Türlü kıskançlıklar ve sefil çıkarların peşinde olanlar, yalnız peygamberleri değil, kıskandıkları ya da yenilgiye uğratmak istedikleri büyük küçük namuslu ve onurlu insanları yermek ve insanların onlara karşı duydukları saygı ve sevgiyi düşmanlığa çevirmek için türlü iftiralarda bulunma âdetindedirler. Bunların bir kısmı da, kendi işledikleri suçları başkalarının üzerine sıçratmak suretiyle kendilerini dünya kovuşturmalarından kurtarmış olurlar; fakat, *"Bir suç ya da günahı işleyip de onu, bir günahsızın üzerine atan kimsenin bir bühtan ve açık bir vebal daha yüklenmiş olduğunda şüphe yoktur"* (Nisa, 110); fakat, *"Kim bir suçu örter ve sabrederse, bu azmedilecek işlerdendir"* (Şura, 41); *"Bir iyiliği açık ya da gizli yapsanız veya bir fenalığı affetseniz"* (Nisa, 147) pek yarlıgayıcı olan Yüce Tanrı'nın o denli hoşuna gider. Hele kadınlara yapılan iftiralar, bir Müslümana asla yakışmayacak ahlâksızlıklardan biridir: *"Habersiz ve imanlı kadınlara sıçratanlar* (iftira) *dünya ve ahrette lânetlidirler; onlara büyük bir azap vardır"* (Nur, 23). Bu surede de iftira konusu, bireyin ve toplumun vicdanını arıtacak bir belâgat ve duygu derinliğiyle gözden geçirilmiş ve bunun hu-

kuksal yaptırımları da bildirilmiştir. Hz. Muhammed'e göre, iftiradan olduğu kadar da bu cinsten kötülüklerin nedeni, kötü zanda bulunmaktadır. Şu iki hadiste bu görüş de saklıdır: *"İyi zan, imandandır; "Tanrı Müslümanlardan, kanını, ırzını ve kötü zannedilmesini haram kılmıştır"*; ve bir ayette de şöyle denilmektedir: *"Ey iman edenler, zannın birçoğundan çekinin, zira zannın bazısı vebaldir"* (Hücurat, 12).

13. Hz. Muhammed'in eşlerinden Hz. Ayşe ile Hz. Hafsa, kumalarından birinin kısa boylu oluşuyla alay etmişlerdi ve Hz. Safiye'ye de Yahudi demişlerdi. Bunlar da kocalarına şikâyette bulununca, alayı, arkadan yermeyi (gıybet) ve tecessüsü yasak eden ayetler inmişti. Bu ayetler daha çok Hücurat suresindedir: *"Ey iman edenler, bir kavim, diğer bir kavimle alay etmesin; belki onlar, kendilerinden daha hayırlıdırlar; ne de birtakım kadınlar, diğer kadınlarla; belki onlardan daha hayırlı olurlar. Hem kendinizi ayıplamayın, o kötü lâkapları taşımayın; imandan sonra fasıklık kötü şeydir"* (Hücurat, 11); *"Tecessüs de etmeyin"* (Hücurat, 12); *"Bazınız bazınızı arkasından yermesin; biriniz ölmüş kardeşinizin etini yemek ister mi? İğrendiniz değil mi?"* (Hücurat, 12). Bu konudaki hadisler daha da açıktır: *"İslâmların ayıplarını incelemeyin; zira, kim Müslümanların ayıbını incelerse, Tanrı da onun ayıbını inceler ve onu evinin içinde bile rezil eder"; "Arkadan yermek, zinadan daha şiddetlidir. Zira, erkek zina eder, sonra tövbe eder; Tanrı da onu yarlıgar; arkadan yereni ise, yerilen yarlıgamadıkça yarlıganmaz"*. (Bu hadiste zinaya izin veren bir işaret var gibidir; fakat buradaki amaç, iki suçu ahlâksızlık bakımından bir mukayesedir)[1]. Hz. Muhammed, arkadan yermeyi, *"Kardeşini, hoşlanmayacağı şeyle anmaktır"* diye tanımlamıştır. Fakat o, gerçekten zararlı ve kötü bir insanı, halkın tanıması ve ondan sakınması için, arkasından zemmederek gerçekten var olan kötü sıfatlarını herkese söylemeyi de bir ahlâksal ödev saymış ve salık vermiştir. İyilik ve kötülüğün takdiri, insanların, dönemin ve hatta rejimlerin anlayış ve çıkarlarına göre değişken olduğu için, bu iznin bazen de umulmadık haksızlık ve iftiralara neden olacağı inkâr edilemez bir gerçektir. Bunun için olacaktır ki, şu ayet, genel olarak iyi söylemeyi önermektedir: *"Ebeveyninize, akrabalarınıza, yetimlere, yoksullara ihsanla muamele ediniz, tüm insanlara iyi söyleyiniz"* (Bakara, 83)[2].

---

(1) Oysaki Tevrat, zinayı türlü tehditlerle yermesine rağmen, fücura (inceste) yer verir; örnegin, *Hz. Lut*'un kızları, babalarıyla birlikte bir mağaraya sığındıkları zaman, kendi soylarını üretecek başka erkek olmadığı için, babalarını sarhoş ederek kendisiyle zina ederler ve ikisi de birer oğlan doğurur. Mevalîlerle Amunîler, bu oğlanların ardıllarıdır (*Tekvin*, XIX, 30-38). İncil, zinayı şiddetle yasakladığı halde, Hıristiyanlar arasında seks konuları artık ahlâksal değerlerden uzaklaştırılmıştır, denebilir.

(2) *Hz. İsa*, sevgi, acımak ve bağışlamak (affetmek) esasına dayanan bir ahlâkı telkin etmiştir: *"Merhametli olanlar ne kadar mübarektirler; zira onlar, merhamete mazhar olacaklardır"* (*Meta İncili*, V, 7); *"Ben size derim ki, düşmanlarınızı seviniz; size beddua edenlere hayır dua ediniz. Size kinlenenlere iyilik ediniz; sizi incitenler ve eziyet edenler için dua ediniz"* (*Meta İncili*, V, 44-45) ve aynı İncilin VI, 14. ayetinde de genel olarak affetmenin savunulduğu görülür.

14. Hz. Muhammed, öç alma konusunda Hz. İsa gibi yumuşak ruhlu değildir: *"Kim size saldırdıysa, siz de ona ettiği saldırganlığın misliyle saldırın da ileri gitmeyin"*; yani, bu konuda da haktan, adaletten ve insaftan ayrılmamak lâzımdır; zira, *"... Tanrı, insaflı olanları sever"* (Hücurat, 9). Hz. Ayşe'nin nakletmiş olduğu bir hadiste, Hz. Muhammed, *"Tanrı'nın en kinlendiği kimse, düşmanına karşı gaddar olandır"* demiştir. Peygamber, iman edenler arasında düşmanlığı Müslümanlığa aykırı bulur; affetmeyi, her zaman öç almaya tercih eder. Bir kulun diğer bir kuldan olan hak ve şikâyetleri, ahrette hesaplanacağı için, dünyada fesada neden olabilecek olan kötülüklerin, bazı koşullarla bağışlanmasını ister: *"Kolaylaştırın güçleştirmeyin, müjdeleyin, uzaklaştırmayın!"* emrini veren hadis, yalnız din konularını değil, ahlâksal konuları da içine alır. Evvelce de işaret ettiğimiz gibi, kötü sözün açıkça söylenmesini yasak eden ayet (Nisa, 146), *"Ancak zulme uğramış olan müstesnadır"* kaydına bağlıdır. Yani mazlum, zalimin kötülüğünü ilân edebilir; fakat, *"Bir hayrı açıklar ya da gizlerseniz, yahut bir kötülüğü affederseniz, şüphesiz ki, Tanrı affı çok bir güçlüdür"* (Nisa, 147). Bir hadiste de, *"Halka acımayana, Tanrı da acımaz"* denilmektedir. Burada aklımıza gelen bir sakıncayı işaret etmemiz gerekmektedir: Affın ve merhametin israfı, kötülüğün azalmasından çok, artmasına hizmet etmez mi? Bu böyle olduğu içindir ki dünya ve ahret yaptırımları içinde ceza, mükâfattan daha çok sosyal disipline hizmet eden bir aracı olarak kullanılmaktadır. Hz. Muhammed'e bildirilen ahlâk kurallarından biri de borçluların sıkıştırılmamasıdır: *"Borçlu sıkıntı çekiyorsa, ona genişlik zamanına kadar mühlet verin; ona alacağınızı bağışlar ve sadaka olarak terk ederseniz sizin için daha hayırlıdır"* (Bakara, 281). Alacaklıların, muhtaç borçlulara karşı insafsızca yaptıkları baskının önüne geçebilmek için, bundan daha âlicenap bir ahlâk kuralı olamaz. Özet olarak, Tanrı nazarında asıl takvalı olan kimseler, *"Darginlik taşımayarak halka af ve lütuf gözüyle bakanlardır"* (Âli İmran, 131). İnsanların korunmaları gereken en büyük kötülük, *"Belâsı yalnız içinizdeki zulmedenlere dokunmayan fitnedir"* (Enfal, 25). Bu ayetin politik değeri de önemlidir.

15. Hz. Muhammed'in gözünden ahlâkı ilgileyen hiç bir konu kaçmamıştır. Bu konudaki ayetlerle hadislerin tümünü bir araya getirerek çözümlemek, ayrı bir esere gereksinme gösterir. Biz burada diğer bazı önemli önerilerine değinmeyi yeğ tutacağız. Önce Tanrı, insanların tüm eylemlerini, düşünce ve niyetlerini, hem bilir, hem de melekleri bunlardan hiç bir noktayı gözden kaçırmaksızın kaydederler: *"Rabbin, gözetme yerinde olduğu muhakkaktır"* (Fecr, 14). Bu itibarla o, uyanık bir vicdan gibi, iyilik ve kötülüklerimizi, denetimi altında bulundurmaktadır. Şu halde her şeyden önce, bir Müslümanın dostunu iyi seçmesi lâzımdır: *"Ey iman edenler, sizden olmayanlardan dost edinmeyin ve yüze gülen iki yüzlülerden çekinin"* (Nisa, 142); sonra, intihar etmeyin, yani, *"Kendi nefislerinizi öldürmeyin"* (Nisa, 28) (Tefsirciler, bu ayeti her türlü cinayeti yasak eden bir emir saydıkları gibi, maddesel ve tinsel olarak da nefse zulmetmemek anlamında açıklarlar). Esasen adam öldürmek de asla salık verilmemiştir; hele, *"Bir iman edenin, bir iman edeni öldürmesi olamaz, meğer ki bir yanılma olsun"*. Bu ayetten imansızların öldürülebileceği sonucu çıkarsa

da, Hz. Muhammed, kendi hayatında siyasal ve zorunlu nedenler olmadıkça adam öldürmeyi caiz görmemiştir. Adam öldürmek, günahların en büyüklerindendir: *"Beni İsrail'e, bir nefsi, bir nefis karşılığı olarak ve yeryüzünde bir bozgunculuğu olmaksızın öldürenin, tüm insanları öldürmüş gibi olacağını, bir adamın hayatını kurtaranın da tüm insanların hayatını kurtarmış gibi olacağını bildirmiştik"* (Maide, 132); *"Haklı bir neden olmadıkça nefsi öldürmeyin"* (İsra, 33). Cahiliye dönemi Arapları, türlü nedenlerle kız çocuklarını diri diri gömerek vahşice öldürürlerdi. Vaid denilen bu çirkin ve acı âdetin kaldırılması için, Hz. Muhammed'den önce de uğraşanlar olmuştu. Fakat bunu Tanrısal bir emirle, tamamıyla yasak etme ve ortadan kaldırma onuru Hz. Muhammed'e nasip olmuştur. *"Züğürtlük korkusuyla evlatlarınızı öldürmeyin; onlara da rızkını biz veririz. Onları öldürmek pek büyük hatadır"* (İsra, 31).

16. Tanrı'nın yalancılara da lânet ettiğini birçok ayetlerden öğreniyoruz. Bir hadis, *"Sözlerin en hayırlısı, en doğrusudur"* demektedir: *"Tanrı, müsrif bir yalancıyı doğru yola çıkarmaz"* (Mümin, 28). Ebu Hüreyre'nin bildirdiği bir hadiste de şöyle denmektedir: *"Yalan söylemeyi ve yalanla işlemeyi terk etmeyen kimsenin yiyip içmeyi terk etmesine Tanrı değer vermez"*, yani böyle bir adamın oruç ve ibadeti boşunadır: *"Tanrı yanında hayvanların en kötüsü, akıl etmeyen sağır ve dilsizlerdir"* (Enfal, 22), yani hakkı ve gerçeği söylemeyen ve işitmeyendir. İnsanın başına gelen her musibet, kendi ellerinin kazancıyladır (Şura, 29). Başka bir surede bununla çelişik bir bildiri vardır: *"Kendilerine bir iyilik isabet ederse, bu Tanrı'dandır, bir kötülük isabet ederse bu sendendir, derler; onlara hepsi Tanrı'dandır de"* (Nisa, 78). Bununla birlikte, *"Kim iyi bir iş yaparsa kendine, kötü yaparsa kendi aleyhinedir. Sonra hep döndürülüp Tanrınıza götürüleceksiniz, güzellik edenleri de güzellikle"* mükâfatlandıracaktır (Necm, 31); yani, *"Kim zerre kadar hayır işlerse, onu görecek, kim zerre kadar şer işlerse onu görecektir"* (Zilzal, 7-8). Tüm iman edenlere yapılan salık şudur: *"İyilik etmek ve korunmak için elbirliği yapın"* (Maide, 2), zira, *"... Bir iyilik işleyerek nefsini Tanrı'ya teslim eden, Tanrı katında lâyık olduğu mükâfata nail olur"* (Bakara, 112). Bu itibarla, *"Birbirinizle yarış edercesine hayır işlerine koşun"* (Bakara, 148) ve *"Kim kendiliğinden bir hayır işlerse Tanrı karşılayıcı ve bilicidir"* (Bakara, 158). Kur'anda iyilik rasgele israf edilmesi gerekcn bir servet olarak gösterilmiş değildir. Onu lâyık olana ve gerektiği zaman işlemelidir; yoksa şüpheli olduğunu sandığımız bir hadiste, *"İyilik yaptığın kimsenin şerrinden korun"* önerisi de yapılmıştır. Hayrın bazı esasları da kısaca şöyle bildirilmiştir: *"Malınızı Tanrı yolunda sarf ediniz, kendinizi tehlikeye atmayınız, herkese ihsanda bulununuz"* (Bakara, 169). Doğruluk, adalet ve ihsana ayrı bir değer veren peygamberimiz (En'am, 52; Ases ve Zümer), sırları gizli tutmayı, öfkelenmemeyi önermiştir (Fetih, 6).

17. Hz. Muhammed, Tanrı'nın günah sayarak yasak ettiği her kötü eylemden korunmayı amaç edinmiştir. Zira, Tanrı'nın emri şudur: *"Günahın açığını da gizlisini de bırakın, zira günah kazananlar, kazandıklarının cezasını mutlaka çekeceklerdir"* (En'am, 120). Günah sayılan edimlerden biri de zinadır: *"Zinaya yaklaşmayın. O çirkin... ve fenadır"* (İsra, 32). Birçok ayetlerle zinanın hukuksal yaptırımları da bildirilmiştir ve gerçekten kurtuluşa kavuşa-

cak imanlılar arasında, *"Zevceleriyle kendilerinin mülkü olan cariyelerinin başkalarından ırzlarını koruyanlar"* vardır (Müminler, 4-6 ve Maariç, 29-31). Gizli ya da açık fuhuş ve öldürmenin aleyhinde birçok bildiri daha görülür (En'am, 151). Kuşkusuz ki, bugün insan haysiyeti özgürlükle yücelmiş ve sağlanmış bulunmaktadır. Bu nedenle cariye, o dönemlerin, Hz. Muhammed tarafından kaldırılamayan, hatta kendisinin de aile çevresinde yer alan bir üyesidir.

Dinsel ahlâkın zayıf taraflarından biri de bu noktada kendini gösterir. Fakat her kurum ve kuralı, meydana geldikleri dönemin ihtiyaç ve anlayışıyla açıklamak lâzımdır. O dönemde insan özgürlüğünün, bugünkü şekliyle anlaşılamamış olmasını hoş görmemek, o çağları, radyodan, füzelerden yoksun kalmıştır diye hor görmeye benzer. Dinlerin sosyal ve tarihsel bir kurum olduğunu kabul edenler için, peygamberlerin kusurlu yanları pek doğal bir durum olarak karşılanır ve onlar değerlerinden bir şey yitirmezler. İslâm dininde iffet, yalnız kadının korunmak zorunda olduğu bir erdem değildir. Her iki cinsin de, zinadan çekinmesi ve iffetlerini korumaları gerektir: *"İmanlı erkeklere söyle, gözlerini sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar; bu kendileri için daha temizdir. İmanlı kadınlara söyle, gözlerini sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar, ziynetlerini açmasınlar, zaten açık olan başka..."* (Nur, 30-31). Burada, âdeta Hz. İsa'nın bakışla bile zina etmevi yasak eden mutlu bir iffet anlayışı saklıdır; fakat hiç bir çağda ve hiç bir ülkede uygulanmamıştır. Zira bu çeşit ülküsel emirler doğaya ve insanın içgüdülerine aykırıdır. Cariyelerin iffetiyle zevcelerin iffeti hakkındaki ahlâksal ve hukuksal anlayış, Hz. Muhammed'e göre başka başkadır. Ebu Hüreyre'nin naklettiği bir hadise göre, *"Bir cariye zina eder de zina ettiği meydana çıkarsa, efendisi onu kamçılasın, fakat sözle darılıp ayıplamasın; sonra yine zina ederse, bir sefer sözle de ayıplayarak onu, kıldan bir iple bile olsa satsın"*. Şüphesiz ki, bu emirler de, çağımızın cinsel ahlâk anlayışına aykırıdır. Öğüt ve telkinlerin ceza kadar etkisi olmadığına inanmak gibi yanlış bir anlayışa dayanır.

18. Bir evlâdın ebeveynine olan ödevleri, şu ayetin şefkat ve sevgi dolu ifadesinde pek güzel özetlenmiştir: *"Rabbin kendinden başkasına ibadet etmemeyi, ebeveyne iyi muamelede bulunmayı, biri ya da ikisi de yanında ihtiyar bir halde bulunuyorsa, kendilerine of dememeyi ve azarlamamayı, onlara saygıyla konuşmayı emrediyor. Her ikisine de merhametle bezenerek kanat indir, Rabbin, ikisine de beni küçüklüğümde yetiştirdikleri gibi onlara merhamet et, de"* (İsra, 23-24). Bir başka ayette de, *"Tanrı, size adalet ve ihsanı ve akrabaya vermeyi emrediyor, fuhuslarla haram olan şeyleri ve isyanı nehyediyor"* (Nahl, 90) emri verilirken, hased edenlerden de siddetle korunma önerisinde bulunulur: *"Haset ettiği zaman, bir hasetcinin şerrinden Rabbine sığın"* (Felak, 4-5). Bununla birlikte, Abdullah bin Mesud'un anlattığı bir hadiste, gıpta ve imrenme olarak tercüme edilmesi daha doğru olduğunu sandığım hasedi. Hz. Muhammed, şu iki konu için uygun bulmaktadır: *"İki kişiden başkasına haset olmaz: Tanrı'nın kendisine mal ihsan edip de hak yolunda onu helâk etmeye musallat edilen kimse ve Tanrı'nın kendisine bilgelik verip onunla hükmeden ve onu öğreten kimse"*; yani bu iki kimse kıskanılmaya değer. Toplumda her zaman rastlanan bazı sahtekârlar vardır ki, övünmekten hoşlanırlar; bunlar hakkında da

şöyle denilmektedir: *"Sakın, edimleriyle* (amel) *sevinenlerin, yapmadıkları şeylerle övünmeyi sevenlerin azaptan kurtulacaklarını zannetme"* (Âli İmran, 188). Zaten bir kimsenin yapamayacağı ve bilmediği bir şeyi üzerine alması da beğenilecek bir hareket değildir: *"Hiç bilmediğiniz bir şeyin ardına düşmeyin; kulak, göz ve gönül ondan sorumludur"* (İsra, 36). Genellikle aileye ve aile bireylerinin birbirine karşı ödevleri de çağımız ahlâkının bu konudaki klasik ve geleneksel düşüncelerine pek az farkla uygundur (Nisa, 19, 36; Nur, 32; Furkan, 74; Raid, 37).

19. Hz. Muhammed, tevekküle ayrı bir önem verir; fakat bu tevekkül, halkın anladığı gibi, işleri kendi doğal akışına terk edip akıl ve iradesini kullanmayarak Tanrı'ya havale etmek demek değildir: *"Bir işe azmedersen tevekkül et, Tanrı tevekkül edenleri sever"* (Âli İmran, 159). Bu ayette azimden önce, danışma (müşavere) da emredilmektedir: *"İman edenler, Tanrı'ya tevekkül etsinler"* (Maide, 11); *"Tanrı'ya tap, O'na tevekkül et"* (Hud, 122); *"... O'na tevekkül edenlerin tümü kendisine inanırlar; Tanrı bana yeter, de"* (Zümer, 38). Ne yazık ki, tevekkül inancı, İslâm âleminde kader inancıyla birleserek tembelliğin, tedbirsizliğin, savaştan ve çalışmaktan yılmanın, çekingenliğin artmasına hizmet etmiştir. *"Allah kerim"* deyimi, inşaallah, maşaallah deyimleri gibi, her miskin Müslümanın geveledeği bir sakız halini almıştır. Oysaki, Hz. Muhammed'in hayatına dair verilen bilgilerden anlıyoruz ki, O, tüm girişimlerinde, bilgisinden, görgüsünden, akıl ve iradesinden yararlandıktan ve gereken tüm araçlara başvurduktan sonra, işlerinin sonucu hakkında, Tanrı'ya tevekkül etmek suretiyle, tinsel gücünü de arttırmaya çalışmıştır. Başka birçok ayetlerde tevekkülden ancak bu anlamda söz edilmiştir (Enfal, 2, 50, 62; Yusuf, 67; İbrahim, 13).

20. Hz. Muhammed, gerek ahlâk, gerek din bakımından haram ve helâl olan şeyleri ayırmış, birinciden çekinmeyi, ikinciden de ölçülü olarak yararlanmayı salık vermiştir. Bu bakımdan şarap, sarhoş eden maddeler, kumar, faiz, *"Ölü, kan, domuz eti; Tanrı'dan başkasının adına boğazlanan, bir de boğulmuş, vurulmuş, yahut yuvarlanmış ya da toslama suretiyle öldürülmüş veya canavar yaralamış olup da canlı bir haldeyken kesmedikleriniz ve dikili taşlar üzerinde* (putlar) *boğazlananlar ve zarla kısmet paylaşmanız* (kumar) *hep birer fisktır"* (Maide, 3; Nahl, 115). Bunlardan başka Tanrı, açık ya da gizli tüm fuhuşları, her çeşit vebali ve haksız yere isyanı, Tanrı'ya ortak koşmayı ve Tanrı'yı dilediğimiz şeylerle nitelemeyi haram kılmıştır (Âraf, 33). Müşrik kadın ve erkeklerle nikâhlanmak, âdet görmekte olan kadınla cinsel ilişkide bulunmak da haramdır (Bakara, 222-223). Boşanılan kadına önceden verilmiş olan şeyleri geri almak da haramdır. Helâl olan besinler ise şunlardır: *"Alıştırarak ve Tanrı'nın size öğrettiğinden öğreterek yetiştirdiğiniz, avcı hayvanların da size tutuvermiş olduklarından yiyiniz ve üzerine Tanrı'nın adını çekiniz"; "Kendilerine kitap verilmiş olanların yemekleri size helâl, sizin yemekleriniz de onlara helâldir"* (Maide, 5)[1]. Kendini dünya nimetlerinden yoksun bırakmanın İslâm

(1) Bu ayetle, kitap ehli olanların yiyip içtiği şeylerin, Müslümanlara yasaklanmamış olduğu anlaşılır. Bu ayet, şarap ve domuzu yasaklayan ayetle çelişik gibidir.

ahlâkıyla hiç bir ilişkisi yoktur. Fakirliği, sefaleti teşvik eden vaızlar, safdilleri soymak ve sefileri teselli etmek için uydurulmuş batıl düşünce ve efsanelerden başka bir şey değildirler. Şu ayetler bunun ispatı için en kesin kanıtlardır: *"Ey iman edenler, Tanrı'nın size helâl ettiği nimetlerin hoş olanlarını kendinize haram etmeyin, aşırı da gitmeyin; Tanrı aşırı gidenleri sevmez. Hem de Tanrı'nın sizi rızklandırdığı nimetlerden helâl ve hoş olarak yiyin, hem de kendisine iman ettiğiniz Tanrı'dan korkun"* (Maide, 87; Bakara, 168, 172); *"Ey âdemoğulları, mescitte bulunmak istediğinizde, ziynetinizi takınız, yiyiniz, içiniz, fakat israf etmeyiniz; Tanrı, savurganları sevmez. De ki, Tanrı'nın kulları için yarattığı ziyneti ve rızk türünden tüm hoşa giden şeyleri kim haram edebilir? Bu ziynetler, bu temiz rızklar, dünya hayatında iman edenler içindir; kıyamet gününde katıksız olarak vardır. İşte biz bilen kavme ayetlerimizi böyle tafsil ederiz"* (Âraf, 31-32). Bu ayetlerden de anlaşılacağı gibi, ibadet için mescit ve camilere en temiz kıyafetlerle gidilmesi emrediliyor ki, genel olarak İslâm topluluklarında en az uyulmakta olan kurallardan biri de budur. Kirli, yırtık ve perişan bir kıyafetle kendilerine Tanrı'nın merhametini daha çok çekebileceklerini zannedenlerin yanında, sefillik ve süflîliği âdet edinmiş olan insanların pek çok olduğu İslâm toplumlarında, bu lâubalilik, yoksulluktan çok din konusundaki anlayışlarının pek kıt oluşu ve kendilerine yüzyıllardan beri yapılmış olan telkinlerin gerçek imanı, gölgede bırakacak denli bilgisizler tarafından verilmiş olmasıdır. Her ne kadar bir hadisinde Hz. Muhammed, ipekli kumaşlar için, *"Bunu olsa olsa ahretten nasibi olmayan giyer"* demişse de, diğer bir hadisinde de, *"Tanrı, kullarına verdiği nimetin eserini, kullarının üzerinde görmekten hoşlanır"* demiştir. Onun amacı, erkeklerin kadın gibi süslenmekten çekinerek vakarlarını korumaları ve kadınların da bir bakıma moda ve süslenme düşkünlüğü yüzünden erdemlerini yitirmemelerini sağlamaktır. Özellikle Hz. Muhammed, israfı ve süslenmeyi ve pek süslü olarak, başkalarına kibirlenmek ve cinsel tutkuları kışkırtmak için giyinmeyi hoş görmemistir.

Haramlar arasında şarapla kumar için, *"İkisinde de hem büyük bir günah, hem de insanlar için çıkarlar vardır; günahları çıkarlarından büyüktür"* (Bakara, 220-221; Maide, 90-91) denilmektedir. Dikkat edilirse, haram edilenlerin bir kısmı sağlığa ve ahlâka avkırı ve zarar verici şeylerdir; dinsel ve sosyal bir amaca dayananları ise, Müslümanlığın özelliklerini, diğer dinlerden ayırma amacını taşıyanlardır.

21. İman edenler arasında dostluğu ve nezaketi âdet haline getirmeye yarayan selâm hakkında da şu emir verilmektedir: *"Size ne zaman selâm verilse, ondan daha güzel bir selâmla ya da o selâmın aynıyla karşılık veriniz"* (Nisa, 84). Hz. Muhammed, şeriat hükümlerine uymamayı alışkanlık haline getirerek büyük günah işleyenlere fasik adını takmıştır; O, Müslümanların fasiklara uymamalarını hem dünyalarını, hem de ahretlerini zenginleştirme bakımından zorunlu görmüştür. Ahlâksızların en sefil örneğini de, münafıklar teşkil eder. Ebu Hüreyre'den nakledilen bir hadise göre, *"Münafıkın alâmetleri üçtür: Konuşurken yalan söyler, vaat ettiği zaman sözünde durmaz, kendisine bir şey emanet edildiği zaman hainlik eder"* ve kuşkusuz, Tanrı, bu üç kötülüğü de lânetlemiş, zemmetmiştir. Bu itibarla, münafıklıktan çekinmesi gereken bir iman eh-

linin, Abdullah bin Mesud'un naklettiği bir hadiste işaret edildiği gibi, *"Müslümana sövmesi fisk, onunla boğuşması küfürdür"*.

22. Hz. Muhammed, hayvanları sever ve onları korumayı dinsel ve ahlâksal bir görev sayardı. Ebu Bekir'in kızı Esma'nın bildirdiği bir hadiste, Hz. Muhammed, demiştir ki: *"Bana, namazda gösterilen cehennemin ateşi o kadar yaklaşmıştı ki, hatta ben, acaba Tanrım, ben de ateş ehliyle birlikte miyim? dedim. Orada bir kadın gördüm; bu kadının yüzünü bir kedi tırmalıyordu. Azap meleklerine, bu kadının günahı nedir? diye sordum; onlar da, bu kadın dünyada bu kediyi ölünceye dek hapsetti, yiyeceğini vermediği gibi, yeryüzündeki böceklerden nafakalansın diye de salıvermedi, cevabını verdiler"*. Nitekim, Ebu Hüreyre'nin anlattığı bir hadise göre de, susamış olan bir yolcu, yoldaki kuyulardan birine inerek su içmiş; fakat nemli toprakları yalamakta olan bir köpek görünce, o da benim gibi susamıştır diyerek, kuyuya tekrar inmiş, mestini suyla doldurmuş ve hayvana getirmiş, bu yüzden de Tanrı, bu kulunu yarlıgamış. Bu türlü hadis ve söylentilerin gerçeklik derecelerinden çok, telkin etmek istenilen amaca dikkat edilirse, Hz. Muhammed'in hayvanlara karşı gösterdiği sevgi ve dolayısıyla insanların hayvanları, Descartes gibi bir makine telakki etmemelerini, onların da bir duygu ve hatta ruh taşıdıklarını anlayarak onlara, gereken yardım ve iyi muameleyi esirgememelerini istediği açıkça anlaşılır.

23. Özet olarak, Hz. Muhammed'in savunmuş olduğu ahlâk pratiktir; aklın beğendiği ve hayatın istediği, toplumun olduğu kadar da bireylerin mutluluğuna hizmet edecek olan bir dünya ahlâkıdır; bunu, sadece bir sofuluk (acétique) ahlâkı saymak doğru değildir. Kuşkusuz ki bu ahlâk kuralları, mistik bir hava içinde ve ahret yaptırımlarıyla zorlanmış ve tüm insanlardan daha çok iman edenlere salık verilmişlerse de, bunlar, değerlerini asla yitirmemiş ve yitirmeyecek olan kurallardır. Bu ahlâk yaptırım bakımından Tanrı korkusuna ve biraz da Tanrı sevgisine dayanır: *"Benden korkunuz"* (Maide, 3) ve. *"Tanrılığına ve birliğine iman ettiğiniz Tanrı'dan korkunuz"* (Maide, 88). Fenalığa misliyle karşı konulmasını salık vermekle birlikte, daima iyiliği ve affı yeğ tutmuş, barışa, uzlaşmaya, tevazua, soğukkanlılığa değer vermiş olan Hz. Muhammed, yalandan tiksinmiş, riyayı, sözünde durmamayı, israfı, sefahati reddetmiş, Tanrı'nın ibadet ve kurbanlarla aldatılamayacağını, beğenilen ibadetin, ruhların ve bedenlerin temizliğindeki gerçek saygı ve imanda gizli olduğunu, yani kimseyi incitmeden beden, ruh ve kılık temizliğine önem vermeyi savunmuş, nihayet yalnız iyilik yapmakla değil, kötülük yapmamak ve yapanlara engel olmakla Tanrı katındaki beğenilmişler arasına girilebileceğini anlatmıştır. Peygamber, yaşadığı dönemin bazı aşırı ve ölçüsüz hareketlerini uygun bulmamış, bugünkü anlayışımıza uymasalar bile, o tarihlerde yararlı olacağına emin olduğu bazı yasakları bildirmekten ve bunlar üzerinde ısrar etmekten çekinmemiştir. Sahabeden Bera bin Azib, *"Peygamber, bize yedi şeyi işlememizi emretti ve yedi şeyden nehyetti: Cenaze arkasından gitmeyi, hastaları ziyaret etmeyi, davete gitmeyi, mazluma yardımı, yemini kabullenmeyi, selâmı karşılamayı, aksırana dua etmeyi; fakat gümüş kap, altın yüzük, ipek çuha, kadife ve sırmalı atlas gibi kumaşları kullanmamayı emretti"* demiştir. Söz sahibi olunduğu zaman, akrabalarımıza bile tarafsız olarak, adaletten ayrılmamayı salık vermiş olan Hz. Mu-

hammed, şu ilkeler üzerinde daima ısrar etmiştir: *"Tanrı size, analara isyanı, kızları diri diri gömmeyi, verilecek borcun ödenmemesini, verilmeyen bir şeyin alınmasını haram kıldı. Yine Tanrı, sizin için dedikoduyu, çok soru sormayı ve mal israfını iğrenç gördü"*. Doğru yolu bulmak için Tanrı'ya tutunmaktan başka çıkar yol bulunmadığını (Âli İmran, 98) telkin eden İslâm imanı, bireyin, *"Tanrı'dan başka kimseye kul olmamasını* (ibadet etmemesini; Hud, 3) ve, *"Yeryüzünü fesada verip de ıslah etmeyenlere itaat edilmemesini"* (Şuara, 152) emreder. Amr ibn-il-Âs'ın nakletmiş olduğu bir hadise göre, *"İslâmın en hayırlısı, yemek yedirmek, tanıdığına ve tanımadığına selâm vermektir"* denilmektedir. Bunda, âlicenap ve cömert bir ruhla, barışsever bir ruhun erdemine değer verildiği açıkça görülür. İnsanlara yalnız din konularında değil, hayatı ilgileyen her sorunda yardım etmeyi öneren yüce Peygamber, Numan ibn Beşir'in anlattığı şu hadisinde der ki: *"Tanrı'nın yasakları üzerinde duran kimseyle. durmayan kimseler, bir gemi halkına benzerler. Bu gemi halkı, aralarında bir kur'a çektiler; bir kısmı güverteye, bir kısmı da ambara isabet ettiler. Ambarda olanlar suya ihtiyaç duyunca, güvertedekilerin üzerinden geçmek zorunda olduklarından bunlar, en ivisi biz ambara bir delik açalım da, güvertedekileri rahatsız etmeyelim dediler. Demek ki, yüksek tabaka sahipleri, bu aşağı tabakanın dileklerini yapmaya izin verselerdi, hepsi birden helâk olurlardı, fakat onları menetselerdi, hem kendileri kurtulur, hem de onlar kurtulmuş olurlardı"*. Şu hadisler de önemlidir: *"Ahlâksal erdemler* (mekârim), *cennet edimlerindendir"; "Edimler terazisinde, güzel ahlâktan daha ağır bir şey yoktur"; "Kötü ahlâk, sirkenin balı bozduğu gibi bozar, iyi ahlâk ise, güneşin karı erittiği gibi hataları ve kötülükleri eritir"; "İslâm, iyi ahlâktan ibarettir"*. Bunlar, Hz. Muhammed'in ahlâka ne denli büyük bir değer vermiş olduğunu da ispata hizmet ederler. *"Hakka batılı giydirmeyiniz ve hakkı saklamayınız"; "Nefsini rahatsız eden şeyi terk et"; "Tanrı size emrediyor ki, emanetleri ehline veriniz ve halk arasında hükmettiğiniz takdirde, adaletle hükmediniz. Tanrı'nın size va'zettikleri ne güzeldir..."* gibi ayetlerle de pratik ahlâkın esaslarını bildiren Hz. Muhammed, kulun kendi edimlerinden sorumlu olduğundan aslâ kuşkulanmamıştır. Zaten ona göre, *"İyilik ederseniz, kendi nefsinize iyilik etmiş olursunuz; kötülük ederseniz de öyle"* (Hadis) ve *"Nefsini alçaltanı Tanrı da alçaltır"* (Hadis).

Özetle Hz. Muhammed, aldatmak için yemin etmeyi (Nemel, 94), dedikodu ve iftirayı (Hücurat, 6), hased ve kini (Felak, 5) yermiş, *"Utanmayı imandan"* saymış ve bağışlamayı savunmuştur (Bakara, 237; Âraf, 199).

24. Burada dinsel ahlâkın yaptırımları gibi önemli bir konu ile karşılaşırız. Bu sorun, aynı zamanda kader inancıyla da ilgilidir. İşlediğimiz hareketlerden sorumlu olabilmek için, edimlerimizi özgür olarak yapabilmemiz gerekir. *"Tanrı, sizi ve işlediklerinizi yaratmıştır"; "Her şey Tanrı'dandır"; "O, kulunun üstünde bir güçlüdür"* gibi ayetler, insanın tikel (cüzî) iradeden bile yoksun olduğunu bildirirlerse de, *"Biz, insanlara her iki yolu da* (hayır ve şer) *gösterdik"; "Sana isabet eden iyilik Tanrı'dandır; kötülükten isabet eden ise, kendindendir"* ve, *"Azmettiğin vakit, Tanrı'ya tevekkül et"* gibi ayetlerle, *"Tanrı kuluna himmet ve isteği oranında verir"* hadisi, *"İnsana çalıştığı şeyden başkası yoktur"*, yani insan ancak çalıştığı şeyi elde edebilir ve *"Ey iman edenler,*

yedek tedbirlerinizi alınız" gibi ayetler, insanın az çok sorumluluğunu da belirleyebilecek olan bir iradeye sahip olduğuna delâlet ederler. Bu itibarla sorumluluk hakkında Tanrı'nın insanlara yaptığı ihtarlar da vardır: *"Ey ahali, hiç bir babanın, evlâdının edimlerinden ötürü sorumlu olmayacağı, ne evlâdın ebeveyne, ne de ebeveynin evlâda yararı dokunmayacağı bir günde Rabbinizden korkunuz"; "Kıyamet gününde kendi günahlarını yüklendikten maada, bilip anlamadan saptırdıkları kimselerin günahlarını yüklenenlerin günahı ne kötü bir günahtır"; "İyi edimlerde bulunan, kendi nefsine ve kötü edimlerde bulunan ise kendi zararına çalışır, sonra Rabbinize dönersiniz"*. Bütün bu ayetler, insanların erdem çerçevesinde yaşayıp işletmelerini, ahretteki sorumluluğa ve biraz da bu dünyada başlarına gelebilecek olan felâketlere bağlamaktadır. Dinlerin, devlet ve toplum kanunları şeklinde egemen oldukları dönemlerde bile, insanların çoğu, kutsal bildirilere aykırı bir yaşam sürmüşlerdir. Zorlamanın ve korkutmanın baskısı altındaki baş eğmeler, insanın doğal büyüklüğünü ezdiği gibi, bu türlü baş eğmeler, toplum düzenine hizmet etmiş olsa bile, gerçek ahlâk bakımından bir değer ifade etmezler; zira, sahtedirler; yani bu baş eğmenin kökleri, asla ruhun derinliğinde değildir. Gerçekten inanarak bu dogmalara inanmış olanlar ise, zaten baş eğmek için yaratılmış kimselerdir. Mistik mizaçlar, saçma inançlarda bile, bir kutsallık ve çarpıcılık hissederler. Dinler, ahlâksal ödevlerini tam olarak yapabilmiş olsalardı, aynı ırkın ve hatta kavmin hayatında türlü dinler ve dolayısıyla peygamberler gelmez ve bu türlü dinler de, birbirinin az çok farkla aynı olan erdem kurallarını önerip durmazlardı. İnsanların dinsel emirlere ya da kanunlara göre yaşayabilmeleri için, bu emir ve kanunların, bireysel iradelerin değil, kolektif vicdanın ve ihtivacın eseri olmaları gerektir. Zira insanı işleyen, inançlar ve kanunlar değil, bunları işleyen, insanlardır. Bunun içindir ki, insanlar, görevleri kalmayan kanunları değiştirdikleri ya da onlara karşı ilgisiz kaldıkları gibi, görevleri kalmamış olan kutsal emirleri de ya değiştirir veya onlara ilgisiz kalırlar; baş eğer gibi görünerek işlerine gelen şekilde yaşarlar. Bu itibarla, dinler, yaptırımlarını ahrete ve Tanrı'ya bıraktıkları için, yetkin bir erdem bilincini verememişlerdir. Din, insanın tinsel hayatında, âdeta bedîî bir haz olarak devam eder; fakat insan, eylemlerini bu hazza göre değil, hayatın zorunluluklarına göre düzenler. Bununla birlikte, hiç bir din, bu zorunlulukların dışında kalmış değildir. Saydığımız erdemler ve rezillikler, dinlerin olduğu kadar da kanunların ve vicdanın da iyi ya da kötü olarak karşıladığı ahlâk değerleridir. Yalnız bunların bilinçlenmesi ve insanı bunlara baş eğdiren yaptırımlar, mistik kaldıkları sürece, insanlar bunlardan kuşkulanmasalar bile, dinin bazı hoşgörülerinden, Tanrı'nın bazı lütuflarından yararlanmak umuduyla, önlerine çıkan fırsatlardan yararlanacaklardır ve gerçeklik de budur. Zira, dinin yaptırımlarını uygulayacak olan Tanrı'dır: *"Güzellikleri* (hasenat) *işleyenlere güzellik ve bir de ziyade vardır; yüzlerine, ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet; onlar cennetliktirler; orada ebedî olarak kalacaklardır. Kötülük* (seyyiat) *işleyenlerin cezası misliyle kötülüktür ve onları bir zillet kaplar; kendilerini Tanrı'dan kurtaracak yoktur; onlar ateşliktirler ve orada ebedî olarak kalacaklardır"* (Yunus, 27-28).

Demek ki iyilikler, fazlasıyla mükâfatlanacakları halde, kötülükler fazla-

sıyla değil, kendileri kadar ceza göreceklerdir. Bu, iyiliğin değeri kötülükle ölçülemez derecede çok demekse de, bir taraftan da, «Tüm bunlar, suçluların lehinedir» saçma ilkesini kabul etmek demektir. Zira insan, Tanrı'nın yarlıgayıcı ve merhametli olduğundan asla kuşkulanmayacak kadar buna inanmıştır; inandırılmıştır. Sonra, *"İyilikler, kötülükleri giderir, bu idraki olanlara bir öğüttür; ve sabret; Tanrı, iyilikçilerin mükâfatını yitirmez"* (Hud, 114). Ömrünün önemli bir kısmını ahlâk ve iman dışı harcketlerle geçirmiş olan bir Müslüman, bir gün Tanrı'yı hoşnut edecek iyi bir eylemde bulunursa, tüm eski kötülükleri affedilebilir. Kötülüklerin cezasından kurtulma umudu baki kaldıkça, mutlak surette iyi olunamaz. Vakıa, *"Erkek ya da dişi, imanlı olarak iyi bir edim işleyen kimseye, hoş bir hayat yaşatacağız ve edimlerinin daha güzeliyle mükâfatlarını muhakkak vereceğiz"* (Nahl, 97) ve her ne kadar, *"İnsanlar, kendi ahlâklarını değiştirmedikçe, Tanrı onların durumlarını değiştirmez"* (Ra'd, 12) deniliyorsa da, insan âciz bir yaratıktır; hazır bir yararı gelecek bir yarara her zaman yeğ tutar; pratik yasamda maddesel olarak mutlu olanların pek çoğu, tinsel mutluluğun değerini bilmez ve maddesel mutluluklarını, bir çoğunluk, ahlâk kurallarına sıkı bir bağlılıkla elde etmeye çalışmaz. Bu itibarla gideceği en doğru yolu bulmakta, yaradılışı itibarıyla âciz olan insan, Tanrı'nın affına ve yardımına sığınarak, kendisine zarar getirmeyeceğine ve fakat kâr sağlayacağına emin olduğu ya da böyle sandığı, meşru olan veya olmayan her hareket ve eylemi yapar; hatta sonuçtaki başarısını da yine Tanrı'nın bir lütuf ve inayet olarak kendisine bağışladığını zanneder. Zira, *"Bazen iğrenç gördüğünüz şey, sizin için hayırlı olur, bazen de sevdiğiniz şey sizin için şer olur. Sizin için hayırlı olan şeyi Tanrı bilir, siz bilmezsiniz"* (Bakara, 217). İşte bunun içindir ki, insan kendisi için hayırlı ya da şerli olan bir eylemi açıkça bilemeyince, eylemlerin sorumluluğundan yakasını kurtaracak vesileleri kazanmış olur. Dinsel ahlâkta, insanı kurtuluşa götüren türlü olanaklar vardır; örneğin, *"Bilmeyerek yapılan yeminlere uyulmadığı takdirde, Tanrı hesap sormaz. Ama, bile bile yaptığımız yeminler için hesap sorar"*. Bunun kefaretiyse, on fakiri doyurmak ya da giydirmek, bir tutsağı (köle) azat etmek ve bunlara gücü yetmezse üç gün oruç tutmaktır. Kasıtlı ya da kasıtsız adam öldürenle, yeminini bozmuş olanlar ve eşiyle cinsel ilişkide bulunmak istemeyenler, yani karısına, «Sen bana anamın sırtı gibisin» (zıhar) diyenler için kefaret olarak bazı yükümler vardır; fakat bunlar, ahlâka hizmet etmekten çok ahlâkı yıkarlar ve özellikle zenginleri ve nüfuzlu insanları, türlü ahlâksızlıkları işlemeye sürükler. Belki de bunun farkında oldukları içindir ki, çeşitli mezhep fakihleriyle Tanrıbilimcileri de, Kur'anda olan ve olmayan diğer sorunlar için türlü yaptırımlar ve kefaretler önermişlerdir. Esasen yapılan yeminlerden kurtulmak için başvurulan kefaret ve şer'î hileler, cahiliye Arabının âdetleriyle Müslümanlığın bu konudaki inançları birbirinin aynı gibidir. Yeminin yüklediği yükümlülükten kefaretle kurtulma inancı, Yahudilerde de vardı. İslâmda, *"Tanrı isterse"* kaydıyla yemin etmek lâzımdır. Bu biraz da yeminden, verilen sözden dönmek için bir açık kapı bırakmak de-

mektir. *"Tövbe ve iman edip arınmış edimler işleyen, kurtulmuşlardan olmayı umabilir"* (Kasas, 67)[1].

25. İslâm düşünürleri, Ahlâk-ı hamide ve Ahlâk-ı zemime, yani iyi ahlâk ve kötü ahlâk deyimlerini kullandıkları için, onlara göre ahlâk, iyi ve kötü edimleri ifade eden bir genel terimdir, yani, huy'dur. Fakat iyi ve kötü eylemler, zaman içinde ve sosyal çevre koşullarına göre değişken oldukları için, değerleri bakımından uylaşımlıdırlar. Bu gerçeği fark eder gibi olan İslâm ahlâkçıları, daha çok her aklın, her zaman toplüma ve bireylere zarar veren, beğenilmeyen eylemler üzerinde durmuş ve her vicdanın beğenmesi gereken edimleri telkine çalışmışlardır. Onların güttükleri amaç bilinçlere, Kur'anın, *"Nefsini arıtan, kurtuluşa erer"* ilkesini yerleştirmektir. Hz. Muhammed, Tanrı'dan daima beden sağlığından sonra iyi ahlâk dilemiş, mutlu olmak isteyenlerin, iyi ahlâklı olmaları gerektiğini savunmuş ve imanın, ancak iyi ahlâk sayesinde yetkinleşebileceğine değinmişti. Fakat o da, insan akıl ve iradesinin, türlü koşulların etkisi altında kendi çıkarları doğrultusunda işlediğini gördüğü için, *"Herkes kendi doğasına göre işler"* (İsra, 84) ayetini bildirmiştir.

Dine dayanmayan bir ahlâkın yaptırımı ve hoşgörüsü olmadığını iddia eden Tanrıbilimci ve mistik ruhlu ahlâkçılar vardır. Dinin hoşgörüsü, *"Yüce Tanrı'nın çok merhametli, yufka yürekli olması"* inancına dayanır. Edimler defterine (defteri amâl) yazılmış olan kötülükleri, dilerse Tanrı bağışlayabilir kanısı, Ulu Yaratan'ın yaptığından sorumlu olmaması (Enbiya, 23), dilediğini yapma gücüne sahip olması gibi kutsal niteliklerinin bir sonucu sayılır. Bunlar, gerçekte birer iman konusudurlar; fakat pratikte, şeriat kanunlarını ve insanların kendi akıl ve çıkarlarının sınırlarını aşamayan vicdanları, dinli kişilerin pek çoğunu, Tanrısal hoşgörüye ve bağışlamaya dayanarak kötülük işlemekten alıkoyamaz. Bizce de bazı düşünürlerce de savunulduğu gibi, *"Bir edim, Tanrı tarafından beğenildiği ve emredildiği için iyi değildir; fakat kendiliğinden iyi olduğu için Tanrı tarafından da beğenilir"*. Zira, *"Hakkın, Tanrınızdan olduğunu söyle; dileyen buna iman eder, dileyen de inkâr eder"* ayetinin belirttiği gibi

---

(1) Bir kısmı İranlı ve Şii mezhebinden olan ilk ahlâk yazarlarını, öteki İslâm uluslarından yetişmiş olan yazarlar izlemişlerdir; fakat bunlar, daha çok *Hz. Muhammed*'in özel hayatındaki davranışlarıyla hadislere ve ayetlere dayanan düşünce ve davranışları açıklamak ve önermekle yetinmişler ve yaşadıkları dönemlerde gerçeklenmesine çalışılan pratik ahlâk kurallarını tanıtmaya çalışmışlardır. Hemen çoğu birbirinden ve *Aristo*'nun ünlü ahlâk kitabından yararlanmışlardır. Bu ahlâkçıların bazıları şunlardır:

Ebu Ali Miskeveyh (941-1031) *Tehzib-ül Ahlâk* ve *Et-Tahara* adlı eserleri, Tuslu Nasirüddin' (1201-1270) in *Ahlâk'ı Nasırî*'sine ve Celâleddin-i Devvanî' (1424-1502) nin *Ahlâk-ı Celâlisi*'ne etkiler yapmıştır. Ferid-ü-ddin Attar (1121-1235), *Pendname*'yi yazmış; Ahmed Ata-ullah (ölm. 1317) *Hikmet-ül Ataiye*'yi; Şirazlı Sadî (1184-1292) *Gülistan ve Postan*'ı; Âşık Pasa (1272-1333) *Garipname*'yi; Kınalızade Ali Efendi (1510-1582), *Ahlâk-ı Alâî*'yi, nihayet Kâtip Çelebi (1609-1657), *Keşf-al Zunun* adlı ahlâk kitabını yayımlamışlardır. Bunların dışında Gazalî'den (1059-1111) başlayarak zamanımıza kadar gelen türlü İslâm bilginleri, eserlerinde, yine dinsel dogmaların ışığı altında, ahlâk konularını incelemişlerdir. Bunların çoğu ahlâksal değerleri telkin etmeye çalışan öğütlerle yüklü birer eğitim kitabı sayılır.

insan, edimlerini dilediği gibi yapma özgürlüğüne sahiptir. Bunun içindir ki, başka bir ayet, *"Tanrı emirlerine gücünüz yettiği kadar itaat ediniz"* demektedir. Bu Tanrısal şefkatin bir ifadesi ise de, insel zayıflıkların sonucu olan düşüklükleri de mazur göstermeye elverişli bir açık kapıdır. Her ne kadar sorumluluk, İslâmlıkta bir suçu işleyene, işletene, önüne geçmekle görevli olduğu halde bir ödevini yapmayana, yani kötülüklere göz yumana dek uygulanır ve bundan peygamberlere bile bir ayrıcalık tanımazsa da (Âraf, 6), büyük bir çoğunluk, bu gerçeği kavramaktan âcizdir.

İslâm dini, tüm ahlâksal erdemleri övmüş ve emretmiş, *"Kötü ahlâkı bağışlanamaz bir kötülük"* sayan hadislere dayanmış, fakat Müslümanlar içinde bulundukları yaşam koşulları ve kültürel seviyelerinin düşüklüğü yüzünden pek de ahlâklı olamamışlardır. Hz. Muhammed'in duaları, iyi ahlâk dilekleriyle bezenmiş ve o, Müslümanlığı, iyi ahlâktan ibaret saymış, edimler terazisinde iyi ahlâktan daha ağır bir şeyin bulunamayacağını söylemiştir. Peygamberimiz, iyi ahlâkı ibadete tercih etmiş, *"İnsanın iyi ahlâk sayesinde ibadeti az olsa bile, ahrette yüce mertebe ve makamlara nail olacağını"* müjdelemiştir. O, vicdana, şeriat hükümlerinden daha üstün bir değer verir; *"Nefsini tedirgin ederek seni rahatsız eden şeyden vazgeç!"* ihtarında bulunur. Kur'an ve hadislerde iyi ahlâkı öven, kalp ve iradeleri ahlâksal güzelliklerle süslemeyi emreden pek çok bildiri vardır. Bu, İslâm dininin temelinde, erdemlere verilmiş olan önemi gösterir; fakat bundan, Müslümanların ahlâka fazla değer verdikleri ve gidişlerini mutlaka kutsal emirlere göre ayarladıkları sonucu çıkarılmamalıdır.

Cennet ve cehennem yaptırımlarına simgesel ve ülküsel bir anlam vermek, Müslümanlığı değerlendirmek bakımından önemlidir. Gerçekten de Peygamberimiz, yalnız ahret ödülleriyle cezaları üzerinde durmamış, vicdan azabı ve dünya nimetlerinden de söz etmiştir; yani o, Tanrı'ya ve peygambere baş eğerek Müslümanlık yolunda gidecek olanların, bu dünyada da cennet betimlemelerinde (tasvir) açıklanan nimetlerle dolu ülküleri ele geçirmek suretiyle zengin, rahat ve esenlikle süslü bir hayat geçirebileceklerini anlatmak istemiştir. Yalnız İslâm tarihinde değil, tüm ulusların tarihlerinde görülen istilâların, böyle bir amaçla da yapıldığı, kendi yurtlarında bağımsız olarak yaşayan insanların, başka ülkelerdeki nimetlerden, cennetlerdekiler gibi bol bol yararlanmaları için yapıldığı görülmektedir. Hz. Muhammed, İstanbul'u zaptedecek olanları öven hadisinde olduğu gibi, çağının zengin ve uygar ülkelerini elde etmeyi önerirken, yalnız Müslümanlığı yaymak değil, kavmini zenginleştirmek ve egemenlik alanını genişletmek gibi bir ülküden de yoksun değildi.

Yaptırım bakımından İslâm şeriatı, irade ile kasıtlı olarak yapılan suçları cezalandırır; fakat Ahzab suresinde, *"Bilmeden işlediğiniz kötülükler dolayısıyla size günah yoktur, ama kalbinizin kasıt ve niyetiyle yaptıklarınızdan sorumlusunuz"* denilmektedir. Bu insan özgürlüğünü kabul eden ayete karşın, kanunlar, kasıtlı olmayan suçlar için de ceza verirler. Suçlular, hafifletici neden aramakta ve inkâr etmekte fazlasıyla usta oldukları için, kasıtlı olan edimlerle kasıtsız olanları ayırmak güçtür. Fakat, vicdan yaptırımları, pek az kişide ödevini ihmal eder. Kur'anda birbiriyle çelişik gibi görünen buyrukların, hadislerle açıklığa kavuşturulduğu, Tanrıbilimcilerle içtihat erbabı tarafından, devletin

ve toplumun yararına türlü yorumlamalarla çevirtilere uğratıldığı bilinmektedir; ve bu zorunludur. Zira, İslâm devletinin anayasası, Kur'an olduğu için, değişen dünya ve toplum koşullarıyla kutsal buyrukları uzlaştırmak zordur. Ahkâmı zamana uydurmaya izin veren Hz. Muhammed, biraz da, hukuk ve ahlâk kuralarının mutlaka şeriata dayandırılmasındaki isabetsizliği ve dogmaların yetersizliğini fark etmiş gibidir.

İslâm ahlâkıyla Müslümanların ve genellikle insanların ahlâkını ayırmalıdır. İslâm ahlâkı, Tanrısal sayılan buyruklara ve peygamberin âdeteriyle huyuna dayanır. Müsümanların ahlâkı ise, tüm öteki insanların ahlâkları gibi, yaradılışlarının, toplum ve hayat koşullarının, gelenek ve göreneklerinin zorunlu kıldığı davranışlardır. Bunları, kutsal kitabın buyruklarına uydurabilenler ise, tarihin hiçbir döneminde çoğunlukta değildir. Zira insanlara, erdemlikleri aşılayan, ne öğütler, ne vaızlar, ne de yaptırım tehditleridir; fakat yaşam savaşının kendisidir.

26. Hz. Muhammed'in erdem kuralları, kendi zamanı ve içinde yaşadığı topluluk için ileri ve yetkin bir özellik taşırlar; fakat bu ahlâk da, tüm dine dayanan ahlâklar gibi, mistik ve Tanrı ile kul arasındaki bir alışverişin kâr ve zararları dışına çıkamaz ve insan vicdanını, tam olarak kandıramaz. *"Her insanın takdir olunan edimini* (amel), *kendi boynuna geçirdik, kıyamet günü ona edimlerinin sayfasını çıkaracağız, onu apaçık bulacaktır"* (İsra, 13) bildirisinde de görüldüğü gibi, insanın neleri işlemesi gerektiği önceden takdir edilip işletildiği halde, bunları, kıyamet günü, hesabı sorulmak üzere boynumuza asılmış bir defterde açıkça bulmuş olmamızdaki Tanrısal adaletin nasıl bir bilgeliğe dayandığını açıklamak güçtür. Mecazlar ve simgelerin yorumlamaları ve çevirtileriyse, bu konuda, üzerinde ittifak edilmesi kolay olmayan birtakım bulanık niyetlerin gizli olduğunu gösterir. Tüm yüceliğine karşın yaptırımlı ve yükümlü olan mistik ahlâklar, J. M. Guyeau'nun yaptırımsız ve yükümsüz ahlâkı gibi büsbütün kuramsal bir ülkü, bir ütopya değildir. Bizim kişisel düşüncemiz ise, en yetkin, seçkin ve üstün bir ahlâkın yaptırımsız, fakat yükümlü bir ahlâk olmasını yeğ tutar. Bu ahlâkı sezmiş olan Buda, hiçbir korku, sevinç ya da yaptırım uyaranı olmaksızın, mutlak surette iyiliği ve iyi olmayı salık vermiştir. Ona göre, *"Doğruluğun bir parçası, merhamet ve şefkattir; başkalarının elemlerini paylaşmaktır; tüm canlıların iyiliğini kardeşçe araştırmaktır. Doğruluğun öteki parçası da, alaydan kaçınmak, dargınları barıştırmak, barışmış olanların dostluğunu artırmak, daima iyi söylemek, iyi hareket etmektir"* Buda, karşılık beklemeyen, hatta üste veren bir iyiliği savunmaktan da çekinmemiştir. Kendisine yöneltilen, *"Elinde hiçbir şey bulunmayandan sadaka isteyen olursa ne yapmalı?"* sorusuna bu büyük ve seçkin adam, *"Kendini vermeli ve isteyen boş gitmemeli"* cevabını vermiştir; geleneğin efsanelerine göre, Brahma, onun bu sözlerini işitince, denemek için bir fakir kılığına girerek Buda'dan sadaka istemiş, bir tavşan şeklini alan Buda, kendisini kebap edip verebileceğini söyleyerek, soğuk suya atılır gibi ateşe atılmış (H. Ooldenberg, Le Bouddha, Paris, 1903). Böyle bir ahlâkta yalnız edim ya da görev vardır; fakat karşılığında beklenen hiçbir dünya ve ahret nimeti yoktur. Max Müller'in Mainof'tan naklettiğine göre, Mordvinler için Tanrı Şkay, mutlak ve somut iyiliktir. O, tüm yaratıklarını sever, herkesin mutlu olmasını ister; o tümel güç olduğu halde, şerri yapa-

maz; zira onun yapacağı her kötülük, hemen iyiliğe çevrilir. O, bir kez bir Mordvinliye kızmış ve onun evini yakmış; fakat Mordvinli, yanan evinin külleri arasında kalan servetini araştırırken, içi altın dolu altı varil bulmuştur. Bu suretle Yüce Tanrı'nın cezası, kutsal bir âlicenaplığa dönüşüvermiştir. Kuşkusuz ki, bu eski dinde de şeytan vardır. Fakat Tanrı, şeytanı, insanlara kötülük yapsın diye yaratmamıştır (Max Müller, 'Nouvelles Etudes de Mythologie', Paris, 1898).

Hz. Muhammed, mitolojik bir ahlâkı değil, gerçek olan ve insanların ruh yapılarının zorunlu bir sonucu olan edimlerin, yani âdeta içgüdülerin ahlâkını bir disiplin altına almak istemiştir ki, bu her çeşit kuramın üstünde, insanın doğal kişiliğini onarmak, düzeltmek ve arıtmak gibi bir amaç taşır. Özet olarak, Hz. Muhammed'in ahlâkında Gazali'nin Ebu Talib'den naklederek 'İhya'sında belirttiği gibi, korunulması gereken dört kötülük zümresi vardır: 1. *Rabbubiya:* Bu zümrede, övünme, kibir, övülme düşkünlüğü, hayat sevgisi, tutku, herkesi kuvveti altında ezme eğilimi, böbürlenme... vb. vardır. 2. *Şeytaniya:* Kıskançlık, hilekârlık; 3. *Bahamiya:* Tamah, hırs, öfke, şehvet; 4. Kızmak, dövüşmek, öldürmek gibi yırtıcılık tutkularını kapsayan *Sabuiya.* Bunlardan kendini kurtaran ve takva içinde Tanrı'nın yukardan beri açıkladığımız emirlerine uyabilenler, dünya ve ahretin beğenilmiş kimseleri olabilirler. İnsanların bireysel karakterleri ve tutkuları, daha çok kendi çıkarları etrafında hareket ettiği için, bu gerçekçi fakat uygulanmasındaki güçlükler bakımından ülküsel olan erdemlerin bazen insana zarar verdiğini gören Konfuçyüs, *"Tehlikeli olmayan hiçbir erdem yoktur; bu tehlike, erdemi boşu boşuna sarf ettiğimiz zaman belirir"* derken, Lao-tseu da, *"Fena insanlar, iyi insanların sermayesidir"* diye düşünür. İskenderiyeli Philon da açıkça, *"Doğru insan, eğri insanın kefaretini veren bir kurbandır ve doğrular yüzündendir ki, Tanrı, eğrilere, kendi kurumak bilmeyen hazinelerini döker"* diyerek koşullu bir erdem düşüncesini savunurlar. Oysaki genel olarak Çinlilere göre, *"Dinler çeşitlidir, fakat akıl birdir; öyleyse hepimiz kardeşiz"* Hz. Muhammed'in asıl büyüklüğü erdeme bir karşılık ve sınır tanımadan Tanrı yolunda ve Tanrı için daima iyi olmayı savunmuş olmasıdır. Şu atasözümüz, bu ahlâk anlayışını pek güzel ifade eder: *"İyilik yap, denize at; balık bilmezse Hâlık* (Yaratan) *bilir".*

II

HUKUK

İslâm hukuku başlı başına büyük ve özel bir bilgi dalını teşkil eder ve incelenmesi, ayrı bir uzmanlığa ihtiyaç gösterir. Biz burada, eserimize uygulamakta olduğumuz yöntemden ayrılmadan, adalet sorunu, kişisel haklar ve ceza, kadın hakları, politika ve savaşla, bunları ilgileyen bazı hukuksal ayrıntılar (teferruat) üzerinde gezinmeyi yeter bulacağız (1).

A

ADALET SORUNU

"Ey yargıçlar; halktan korkmayınız, benden korkunuz".
(Maide, 44)

Hz. Muhammed, hiç bir dinde görülmeyen büyük bir hukuk sisteminin esaslı ilkelerini vermiştir. Zira o, dini, sadece insanların sonsuzlukla kendi aralarındaki tinsel bağları kuvvetlendirmek için mistik bir doktrin saymamıştır. Onun getirmiş olduğu din, çağımızın siyasal ülküleri gibi, kendi türünden bir devlet kurmaya da hizmet eden büyük bir sistemdir. Bu ülkü, ona göre, ancak kendine dayanan ve kendisinin gerçeklendirdiği bir düzen içinde yerleşip yayılabilirdi. Bunun içindir ki, Hz. Muhammed, insanın Tanrı'ya karşı ödevlerini saptarken, insanların birbirlerine karşı olan ödevlerini de bildirmiş ve bunları yalnız ahlâk sınırları içinde bırakmamış, aynı zamanda hukuk ilkeleriyle de genişletmiş ve sağlamlaştırmıştır. Denebilir ki, o, aynı hukuk ilkelerine bağlı olmayan bir toplumun devlet denilen politik otoriteyi kuramayacağını, bu yüzden de kendini ve bildirmiş olduğu dini ebedîleştiremeyeceğini pek iyi anlamıştır. Bu bakımdan kendini de etkilemiş olan Roma hukuku ve Yahudi şeriatı gibi bir İslâm hukuku vardır ki, yalnız İslâm olan uluslarla devletlerinin değil, kendinden sonra gelmiş bulunan diğer birçok devletlerin de hukuk kurallarına yeni öğeler vermiştir; yani insanlığa bir hukuk örgütünün ana planlarıyla hak ve adalet bilincini bağışlamıştır. Bunun içindir ki,

(1) İslâm hukukunun esasları ve evrimi ile bunun Türk toplumundaki uygulama biçimlerini ,klasik ayrıntılarıyla öğrenmek için bkz. Profesör Dr. Coşkun Üçok, Türk Hukuk Tarihi Dersleri (4. baskı, Ankara, 1966). Ayrıca Cevdet Paşanın Mecelle'si ile Ömer Nasuhî Bilmen'in Hukk-i İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiye, 6. cilt, 1950-1952, İstanbul.

biz onu, mistik kişiliğinin dışında bir metafizikçi olmaktan çok, bir psikolog; bir sosyolog olmaktan çok, bir ideolog, hatta ahlâkçılığından daha üstün olarak bir hukukçu saymaktayız. Bu itibarla İslâm dini, mistik bir tezgâhta dokunmuş, üzeri ahlâk renk ve şekilleriyle bezenmiş bir hukuk ve politika halısına benzetilebilir. Birtakım yeni hukuk ilkelerine dayanmayan hiç bir devrim gerçeklenemez. Hatta, her devrim, yeni bir hukuk sistemi yaratır denilebilir ve her devrimci, evvelâ ülküsünün ana ilkelerini kurmak, sonra kendisini destekleyeceğine emin olduğu bazı seçkin insanlara, bunu kabul ettirmek ve nihayet bunların da yardımıyla daha geniş kitleleri, bu ülkünün atmosferi içinde geliştirmek zorundadır. Bu disiplinin yaptırımları, getirilmiş olan yeni hukuk kuralları içinde bulunur. Bu konudaki savaşta ülküsünün aslı değişmez, fakat o, güçlenip yerleştikçe yayılmaya ve bircinsten olmayan insanları kanatları altına almaya muvaffak olur. Tıpkı kuşlarla kümes hayvanlarının yumurtaları üzerinde oturan bir dişi hindi gibi, kuluçkaya yatmış olan ülkücü, yumurtalardan neler çıkabileceğini önceden düşünmez ve keşfedemezse, civcivlerden bazılarının akbaba, şahin, kartal ya da diğer bazı yırtıcı kuşlar oluverdiklerini ve onların gagalarında, hem öteki piliçlerinin hem de kendisinin parçalanma talihsizliğiyle karşılaştığını görür ve kurtulamaz. Hz. Muhammed, yüce davasının ana ilkelerini derinden kavramış ve onu, nüfuzu arttıkça yeni ve önemli sorunlar karşısında yavaş yavaş tedbirle, cesaret ve isabetle geliştirerek yaymaya ve yerleştirmeye çalışmış; başarısını, yalnız mistik etkenlerle değil, pratik yaşamda toplumun muhtaç olduğu hukuksal düzeni otoriteyle kurabilmiş olmasına da borçlanmıştır. Cahiliye dönemi Arapları gibi, çölün ilkel ve disiplinsiz özgürlüğü içinde, servete, kabile ve aile onuruna dayanarak âcizlerin ve hatta birbirlerinin haklarına saygı gösterebilecek bir uygar seviyeye yükselememiş olan bir kavme, adalet bilincini vermek kolay bir iş değildir. Hz. Muhammed, kendi kişiliğini ileri sürmeksizin ve en küçük bir çıkar beklemeden, yalnız Ulu Tanrı adına, kutsal emirlere baş eğen masum ve alçak gönüllü bir elçi olarak ortaya çıkıyor; telkin ve vaızlarını sükûn içinde, sabırla, sebatla dinletmeye çalışıyor; karşılaştığı her çeşit tepkilerin saldırgan yaygaralarına karşın, kendisi için değil, kavmi için ve insanlık için onları sapıklıklardan kurtarmak isteyen bir müjdeci ve şakındırıcı olduğunu ilân ediyor; iftiralara, hakaretlere, taşlanmalara, suikastlara katlanıyor, fakat kendini görevli saydığı büyük ülkü için savaştan çekinmiyor; taraftar buluyor, gönüllere ve beyinlere sokularak hem ülküsünün büyük yararlarını öğretiyor; hem de amacının gerçek anlamına kavminin aklını erdiriyor. İdrak ve imanla olduğu kadar da bazı gerçek ve imgesel çıkarlara kapılmak suretiyle arkasına düşenlerin sayısı çoğaldıkça, Hz. Muhammed'in dünya araç ve aracılarından da yararlandığı görülüyor. Ülküsel gücün iman gücünden doğacağını bildiği için, iman edenlerin kardeşliğini ilân ediyor ve bunlara yalnız Tanrı'ya karşı olan ödevlerini değil, birbirlerine ve öteki insanlara karşı olan ahlâksal, uygarsal ve hukuksal ödevleri de öğretiyor, örgütler kuruyor, bir din ve politika lideri olarak ordular hazırlıyor, savaşlara katılıyor, antlaşmalar yapıyor ve büyük İslâm ümmetinin devam ve bekası için gereken tüm kanunları, yalnız getirdiği din dogmaları gibi önyargılardan değil, yaşamın zorunluluklarından, toplumun gereksinmelerinden, gittikçe artan ve ge-

nişleyen insel ilişkilerin gerektirdiği durum ve koşullardan alarak saptıyor ve tüm bunlarda kavminin törelerinden, geleneklerinden ve yaşadığı dönemde dağınık olarak yaşayan inançlardan da yararlanarak, hepsini kutsal ve Tanrısal kaynaklardan aldığını bildirerek baş eğilmesi zorunlu olan kanun ve düzenler haline getiriyor.

Hz. Muhammed'den önce gelmiş olan peygamberlerden yalnız Hz. Musa, Beni İsrail'in başına geçmiş ve onları, Mısır firavunlarına tutsak olmaktan kurtarmak için dinsel ve askersel savaşlara girişmiş ve kendi kavmiyle de —onları yola getirmek için— bir hayli uğraşmış ve sonunda hepsini kurtararak onlara, bir de kutsal vatan kazandırmıştır. Öteki peygamberlerden hemen hiç biri, savaşı göze alamamışlar, kavimlerine sadece yalvarmışlar, va'zetmişler, mucizeye başvurmuşlar; hiç biri de, ciddî ve kesin bir başarıya kavuşamamış, hatta tersine olarak çoğu taşlanmış ve Kur'anın bildirdiği gibi haksız yere öldürülmüşlerdir; ve bir kısmı da erdem bakımından kusurlu kişilerdir[1].

Fakat Hz. Muhammed, Samî kavimler içinde yetişmiş olan öteki peygamberlerin neler çektiklerini ve başlarına gelenleri pek iyi bilmektedir; onların başarısızlıklarının nedenlerini de kavrayacak bir zekâ ve dehaya sahiptir. Onların düştükleri akıbete uğramamak için, bir yandan Yüce Tanrı'ya, bir yandan da Tanrı'nın kendisine bağışladığı mistik ilhamlara ve büyük iradeye dayanarak işe başladı. İnsanların yalnız öğüt ve telkinlerle yola gelmeyeceklerini, onları sıkı bir disiplin altına alacak sosyal kurumların da meydana getirilmesi gerektiğini anladığı içindir ki, sağlığında ülkülerini tam olarak başarıyla gerçeklendirebilen mutlu büyüklerin en büyüğü oldu. Hiç bir ülkücü, ölmeden önce ödevini Hz. Muhammed kadar tam olarak yerine getirme mutluluğuna nail olmuş değildir. *"Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm seçtim"* (Maide, 3) müjdesini veren ayetin bildirdiği gibi, amaçlarını gerçeklendirmiş olma huzuru içinde ebedîleşmiş olan tek adam Hz. Muhammed'dir.

Hukuk sorununda Hz. Muhammed, hem bir devlet başkanı, hem de bir başkomutan olarak adalet, borçlar ve ceza hukukunu kapsayan kamu hakları

---

(1) Kutsal kitapların ve kısas-ı enbiyaların bildirdiklerine göre, peygamber sayılanlardan pek çoğunun serüvenleri trajiktir: *Hz. Âdem*, cennetten kovulmuş; *Hz. Nuh*, sarhoşluğu yüzünden erkeklik organlarını gören evlâtlarının hakaretine uğramış (*Tekvin*, IX, 20-23); *Hz. İbrahim*, karısı *Sara*'yı kız kardeşimdir diye tanıtarak kendi hayatını kurtarma kaygısına düşmüş (*Tekvin*, 11-16); *Hz. Yakup*, bir miras işi için babasına ve Tanrı'ya sahtekârlık yapmış (*Tekvin*, XXVII, 19-20); bunun oğlu *Hz. Yusuf*, yıllarca kölelik etmiş, cezaevlerinde sürünmüş; *Hz. Lut*, iki kızıyla zina etmiş; *Hz. Musa*, adam öldürmüş, Mısır'dan çıkarken kavmine, komşularını ve misafirlerini dolandırıp soymalarını emretmiş (*Huruç*, III, 22); *Hz. Davud*, bir evli kadınla zina etmiş ve bunun kocasını savaşta öldürtmüş; oğlu *Hz. Süleyman*'ın yüzlerce karısı varmış; *Hz. Eyyub*, yıllarca yaralar içinde ıstırap çekmiş; *Hz. Yunus*, kırk yıl bir balık karnında hapsolunmuş; *Hz. Yahya*'nın başı kesilmiş, *Hz. Zekeriya* öldürülmüş; *Hz. İsa* çarmıha gerilmiştir. Bunlardan yalnız, hükümdar oldukları bilinen *Davud* ile *Süleyman* peygamber ve *Hz. Musa*'dan başkaları hiç bir başarı gösterememişlerdir. Kur'an, 28 peygamberin adını vermiş ve bunların temiz yanlarını belirtmiştir.

üzerinde titizce durmuştur. Onun hukuk anlayışıyla, hukuka dair hükümleri, şeriat kanunları adıyla fıkıh denilen ayrı bir bilimin konusu olmuştur ki, bizde Mecelle, bu kanunları, sonradan yapılmış eklerle sistemli ve yöntemli olarak bir araya getirmiştir. İslâm toplumu genişledikçe, yani siyasal nedenlerle Peygamberden sonraki halifeler zamanında İslâm ümmetiyle İslâmların uyruğu olan diğer kavimleri yönetmek için birtakım yeni hukuk kurallarına ihtiyaç olmuş, fakat bunlar da Kur'an ve hadislerdeki kutsal esaslara uydurulmuştur. Yani, bu suretle hukuk hükümleri, farzların ya da sünnetlerin emirleri olmuş, cezalar ve genel olarak hakkı ilgileyen hükümler, layik olmaktan çok mistik sıfatlara bürünmüştür. Kuşkusuz ki, İslâm ahlâk ve hukuku üzerine, daha başlangıcından itibaren Mekke sitesinin büyük etkisi olmuştur. Daha çok ticaret ve tarım işleriyle uğraşan Mekkeliler arasında faizcilik, kredi, ortaklık, terazi, kile ve endaze ile ölçme, murabahacılık, tefecilik ve her çeşit spekülasyon gibi ticarî işlemlerden başka doğanın türlü afetleri, seller, salgın hastalıklar, kıtlık... gibi insanları yıprandıran, yıldıran durumlar da eksik değildi. Sitede birçok miskin, öksüz, tutsak ve borçlu vardı. Zenginlerin ve nüfuzlu insanların egemenliği altında ezilen yoksulların aç, çıplak ve sefil durumları, bu hareketli siteyi kirleten üzücü bir görünüm teşkil ediyordu. Hz. Muhammed, çocukluğundan beri etrafında gördüğü bu görünümlerden hüzünlenmiş ve adaletli bir sistem kurma ihtiyacını duymuştu. Kendisinin sağlığında verilmiş olan hukuksal emirler, Mekke ve Medine dönemlerinin zorunlu kıldığı koşullara göre, bazen sert, bazen yumuşak bir tonda uygulanmış, pek de eşitlik esasına uygun bir adalet rejimi kurulamamış, durum ve koşullara göre verilmiş olan değişken emirlerden kurtulma olanağı elde edilememiştir. Oysaki Kur'an, Tanrı'nın asla haksızlık yapmadığını, bu dünyada değilse de, ahrette olsun herkese lâyık olduğu mükâfat ve mücazatın asla zulmedilmeden verileceğini tekrarlar: *"Ey iman edenler, hak ve adaleti yerine getirin, ister nefsinizin veya ebeveyniniz ya da en yakınlarınızın aleyhine olsun, ister zengin, ister fakir olsun, Tanrı için tanıklar olunuz. Zira Tanrı, her ikisinden de öncedir. Öyleyse haktan yüz çevirip de nefsin isteklerine uymayın"* (Nisa, 133) ve bir hadisinde de şöyle der: *"Tanrı, hüküm vermek için rüşvet verene de, rüşvet alana da lânet etsin!"* Yani hatır, çıkar ya da acımak gibi aldatıcı etkilere kapılarak haksızlığa neden olmayın, zira Tanrı'nın her şeyden haberi vardır, deniliyor. Peygamber, adaletin mutlak ve tam olarak ancak ahrette uygulanabileceğini telkin ederken, dünya adaletini kâfirlere, münafıklara, tövbe edenlere, dönmelere, tutsak ve cariyelere başka başka şekilde uygulamakta bir sakınca görmez; hatta yarar görür. Bu, kendisinin sağlığında da görülür, fakat kendisinden sonra âdet halini almıştır. Zira, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra vahiyler ve hadisler sona ermiş olduğundan, egemenlik alanı fazla genişlemiş olan Müslümanlık, türlü kavimlere yayılmış, bu yüzden de birtakım yeni sorunlar ortaya çıkmıştır ki, bunlar hakkında ne ayetlerde, ne de hadislerde hiçbir bildiri yoktur. Bu durum karşısında İslâm dünyasının genel düzeni için, Kur'an ve sünnet'ten başka, imamların icmaı ve fıkıhçıların kıyas'ı da hukuk işlerinde bir yöntem olarak kabul edildi; hatta valilerin, yargıçların kişisel görüşlerinde de (oy, rey - opinion) izin verildi. Tüm bunlarda, sonradan ortaya çıkan ve birbirini tutmayan türlü mezheplere göre,

ayrı ayrı fetvalar doğuran hükümlere bağlanıldı. Adaletin uygulanabilmesi için gereken kanıtların başında, tanığın önemi büyüktür: *"Tanıklığı gizlemeyin, onu gizleyenin kalbi günah içindedir ve Tanrı, her yaptığınızı bilir"* (Bakara, 284); *"Adalet ve hakkaniyetle tanık olunuz. Adaletten yana çıkınız, adalet takvaya daha yakındır"* (Maide, 8). Hz. Muhammed'in bazı hükümleri de vardır ki, sert ve âdeta zalimdir; suçu önleyici olmaktan çok, kin ve öç alma duygularını besleyecek bir özelliği vardır: Bir gün çölden yedi sekiz bedevî Medine'ye gelerek Müslüman olmuşlar. Hepsi de hastalıklı kimseler oldukları için Peygambere, «Biz fakiriz, bizi besle ve barındır» demişler; kendilerinin çöle alışık olduklarını, evvelce de koyun ve develeri olduğu için sulak yerlerde yaşadıklarını, Medine'de yaşamaktan hoşlanmadıklarını, kendilerini develerin bulunduğu yere göndermesini anlatıp rica etmişler. Hz. Muhammed, peygamberliğine karşın, bunların gerçek niyetlerinin ne olduğunu sezmiyor ve dileklerini kabul ederek, Beytülmal'e ait olan bir sürü deveyi çobanıyla birlikte bu adamlara teslim ettirerek, «Gidiniz, sütlerini ve sidiklerini içerek kendinizi tedavi ediniz» demişti[1]. Bunlar da, bu emre itaat ederek gîdiyorlar; beslenip kuvvetlendikten sonra, dinlerinden de dönerek çobanı işkenceyle öldürüyorlar ve develeri alıp kaçıyorlar. Peygamber bunu öğrenince, bu bedevîleri yakalatarak, kendileri çobanı nasıl öldürdülerse, bedevîleri de öyle öldürtüyor; ellerini ve ayaklarını kestiriyor; gözlerini oydurtuyor ve ölünceye dek su için yalvardıkları halde bir damla su da verdirmiyor. Kuşkusuz, bu bedevîler lâyık oldukları cezaya çarptırılmışlardır; fakat ilkel bir insana verilecek cezaların, hafif olması suçu azaltmaz, tersine artırır, ama bu cezayı, bugünkü adalet vicdanı asla hoş karşılayamaz; bunu bir vahşîlik ve zulüm sayar. Bir defasında da Peygamber, kendisiyle alay etmiş olan birini öldürtmüştür. Güvenilir kaynakların bildirdiklerine göre, Ukbete bin Muayd adında birini, Peygamberin kendisi öldürmüştür. Bu adam, vaktiyle Peygamberi namaz kılarken, üzerine atılarak elbisesiyle boğmaya çalışmış; bir kere de üzerine, öldürmesi için azgın bir deveyi saldırtmıştı. Yine kuşkusuz, bu cinayeti de kendisinin elçilik sıfatıyla olduğu kadar da başkomutan ve devlet başkanı sıfatıyla da uzlaştırmak zordur.

Burada hukuk bakımından da önemi olan yemin üzerinde bazı açıklamalara ihtiyaç görmekteyiz. İlkçağların çoktanrıcı inançlarında, Tanrılara yemin etmek âdetti. Bazı filozoflar, Tanrılara pek de önem vermemekle birlikte, örneğin, Eflatun'un 'Diyalog'larında ve eski Yunan trajedileriyle (öldürü) güldürülerinde, Tanrılara yeminle söze başlamak ve şiirlerinde Tanrılara seslenmek de bir sanat geleneği olmuştu. Tevrat, Yahova'nın adını sık sık ağza almayı ve onun adıyla ant içmeyi de şiddetle yasaklamış ve 'On Emir'den birinde de yalan söylemeyi yasaklamıştı. İncil, aynı yasağı hatırlatır: *"Eskilere, yalan yere yemin etmeyesin ve yeminle vaat ettiğini, Rabbe eda edesin, denildiğini işittiniz. Fakat ben size asla yemin etmeyiniz, derim; ne gök hakkı için, zira Rabbin tahtıdır; ne de zemin hakkı için, zira O'nun ayaklarının basamağıdır"* (Meta,

(1) Devenin süt ve sidiğinden faydalanmaya izin veren bu Hadisini Peygamber, sonradan değiştirerek sidiği önermekten vazgeçmiştir.

V, 33, 38); *"Sözleriniz, evet, evet, hayır, hayır olsun; bunlardan fazlası şerlilerindir"* (Meta, V, 37).

Bu emirler, insanların mutlak surette doğruyu söylemelerini ve sözlerinin doğruluğunu kanıtlamak için, kutsal varlıkların tanıklığına başvurmamalarını ihtar eder. İslâm dini, yalancıyı lânetlediği halde, Araplar, yeminsiz konuşmazlar ve esasen bilindiği gibi, Arapçada, vav-ı kasem, ta-i kasem, ya-yi kasem gibi ve daha çok neyin üstüne yemin edilecekse o şeyin adının başına eklenen üç yemin edatı vardır. Kur'anda yalnız Tanrı'ya değil, harflere, kaleme, kalemin yazdıklarına, gökyüzüne, sabah yıldızına, tanyerine, incire, zeytine... yemin edilir. Bu, Arapların yemine fazlasıyla önem verme âdetlerinin bir yankısıdır.

İslâm şeriati, kocalarına ihanetle suçlandırılan kadınların, zina etmediklerini ispat etmek için, Tanrı lânetini kullanmak suretiyle yapacakları yeminleri, masum oluşlarının kanıtı sayacak denli yeminin değer ve anlamına önem verir. Bununla birlikte, gerçekçi bir din olan Müslümanlık, *"Yeminlerinizi kefaretle bozmayı size farz kıldı"* (Tahrim, 2) ayetiyle yeminin kutsallığından vazgeçme olanağını bağışlamış; bu suretle tüm İslâm âleminde, yalancılığı, sözünde durmamayı bir kefaret fedakârlığıyla meşru bir duruma getirmiştir. Nitekim, ant içenlerin daima doğruyu söylemedikleri de bilinen gerçeklerden olduğu için, Kur'anda, *"Çok ant içene..."* itaat etmemeyi emreden bir ayet de vardır (Kalem, 10). Bir hadise göre de, *"Facirin yemini yurdları harab eder»* denilerek yalandan yapılan yeminin zararına işaret edilir.

Sözlerinin doğruluğunu yeminle inandırmak isteyenlerin pek çoğu yalancıdırlar. Ortaçağda bunu, âdet haline getirmiş olanlar, sayılamayacak kadar çoktur. Yine bunun için olacaktır ki, Hz. Muhammed, *"Boşuna yemin etmeleriniz yüzünden Tanrı sizi suçlamaz, ama bağlantılı yeminleriniz dolayısıyla sizi suçlandırır"* (Maide, 89) ayetini bildirmiştir. Bağlantılı yeminden amaç, sözleşme, antlaşma gibi, politik ya da ekonomik değerdeki söz vermelerdir. Bununla birlikte Kur'an, bu çeşit yeminlerini de hiçe sayarak sözlerinden caymış olanların suçlarının, on yoksulu doyurmak veya giydirmek, ya da bir tutsak (köle) azat etmek gibi bir kefaretle bağışlanacağını müjdeler; bu itibarla, örneğin, *"Vasiyetten önce, bir çıkar gözetmediğine yemin eden iki tanığın bulundurulmasını"* emreden ayetin (Maide, 106), Bu müjde karşısında hukuksal bir değeri kalamaz. Anlaşılıyor ki, din bakımından, yeminine güvenilecek olan insan, gerçekten ve içten imanlı ve hiç olmazsa Tanrı korkusuyla yeminine aykırı söz ve hareketlerden çekinecek denli erdem ve ülküsel bir yaratıktır. Fakat bu yaratık da, Şinasi'nin bir münacatında yazdığı gibi, *"Benim günahlarım, Tanrı'nın yarlıgamasından daha mı büyüktür?"* diyerek kendine bir teselli ve kaçamak kapısı ararsa, yalancıların şerrinden korunmak için, layik kanunlardan başka bir yardımcı bulunamaz, sanırız.

Ant içmenin, kötü niyetli kimseler için birtakım şer'î hileleri de vardır. Osmanlı tarihinde Karamanoğullarından birinin, koynuna bir güvercin saklayarak, «Bu can bendeyken Osmanoğullarına bir daha baş kaldırmayacağım!» diye yemin edip canını kurtardıktan sonra, kuşu salıverdiği, «Bizim Osmanoğullarına düşmanlığımız ebedîdir!» dediği tarihsel gerçeklerdendir. İslâm devletle-

rinde, kanlarını dökmeyeceklerine yemin edilen bazı kimseleri boğdurmak ya da zehirlemek suretiyle öldürten hükümdarlar da görülmüştür. Şu hadis, bu tür sapıklıklara temel olmuştur denebilir: *«Bir kimse and içer içmez, inşaallah! derse, istisnada bulunmuş olur!»* yani sorumluluktan kurtulur.

Politika olay ve cinayetlerinde söz vermenin, yemin etmenin hiç bir değeri olmadığına dair pek çok örnek verilebilir. Halifelik dönemlerinde, mahkemelerde yemin, en esaslı ispat kanıtlarından sayılırdı. Tanrı'ya, Kur'ana ant içmek, haksız bir kişinin davasını kazanmasına yardım eden önemli bir belgedir. Hâlâ da mahkemelerimizde yemine önem verilmektedir. Fakat layik bir rejimde artık yeminler, mistik inançların kutsal saydığı varlıklara ve kitaplara değil, kişisel namus ve haysiyete, vicdana ant içme şeklinde uygulanmaktadır. Bunun da hak ve gerçeğe ne dereceye kadar hizmet ettiğini belirtmek zordur. Ancak bir mahkeme önünde yemin etmenin dinsel anlamına akıl erdirecek ve buna inanacak denli olgun ve erdemli ruhlar için, bu, değerli bir yaptırım sayılır. Pratik hayatta ise, yeminlere inanmak büyük bir safdilliktir. Hekimler, subaylar, hukukçular, kamu hizmetleriyle görevli olanların büyükleri, görevlerine başlamadan ve diplomalarını alınca resmen yemin ederler. Cumhurbaşkanları, kabine üyeleri, milletvekilleri ve senatörler hep yemin töreninden geçerler; hatta yeminli uzmanlar da vardır. Fakat tüm bunlar arasında görevlerini ve yetkilerini kötüye kullananlar eksik olmamıştır. Eğer tüm yeminliler, gerçekten erdemli insanlar olsaydılar ve yemin, insanları rezillikten koruyan etkili bir yaptırım olsaydı, toplumları türlü haksızlıklar ve kötülükler içinde mutsuz kılan olaylardan hiç biri kalmazdı. Oysaki yemin, çoğu zaman, bir ahlâksızlığı maskelemek, aldatmak ve kandırmak için kullanılan yaygın ve ucuz bir araçtır. Gerçek bu olunca, ant içme, zararı yararından pek çok olan bir geleneksel tuzak kurma âdetinden başka bir şey olamaz. Fakat bu dünyada uygulanarak bir kurum halini almış olan yemini, yani açık anlamıyla söz vermeyi kaldıracak olursak, bunun yerine doğruluğun kriteri olarak neyi koyabiliriz? Voltaire, *"Onur aşkı ve utanma korkusu, cellâtlardan daha iyi ahlâkçıdırlar"* der. Bunun farkına varmış olan eski Yunanlılar, Xenokrat adında bir filozoflarının doğruluğuna o denli inanmışlardı ki, kanunlarında yeminsiz tanık dinlemek yasak olduğu halde, hâkimler bu filozofa yemin ettirmezlerdi.

Özet olarak, insanlara evvelâ, insan olma onurunun yüceliğine inandıracak bir eğitim vermek, tüm büyük ve küçük yöneticilerin özel ve resmî hayatlarında doğruluktan ve örnek davranışlardan ayrılmayan kişiler haline gelmiş olmaları gerektir. Tüm büyükler ve kültür kurumları, *"Halka verir talkını, kendi yutar salkımı!"; "Hocanın dediğini tut da, gittiği yola gitme!"* gibi atasözleriyle, ruhların özüne ve hücrelerine dek işlemiş olan öğütleri unutturacak bir sosyal düzeni yaratmak gibi gerçekleşmesi pek zor olan bir ülküye hizmet etmelidirler. Max Nordau, uygarlığımızın uylaşımlı yalanlarını incelerken, bireylerin yalanlarından çok politikanın, dinin, sanatın ve ahlâkın yalanlarını incelemişti. Zira, bireylerin karakterini oluşturan etkenler, bu kurumlardır ve bu kurumların hazırladığı hayat koşullarıdır. Tüm kurumlar, yöneticilerinin yalanları yüzünden soysuzlaşırlar. Vauvenargues'ın da gördüğü gibi, *"İnsanlar hiç bir zaman, kendi koşullarının sefaletinden kaçamazlar"*. Ancak, büyük ve ileri toplumlarda, ger-

çekten büyük ve çıkarları önünde küçülmeyen insanlar, bu koşulları değiştirebilecek bir güce sahiptirler; ve ancak onlar, başkalarını aldatmak için kendilerini kandırma azabına katlanmaktan kurtulabilirler.

Hz. Muhammed, affa, tövbeye, daha doğrusu hoşgörüye fazlasıyla değer vermiş ve insanın zayıf yanlarını derinden anlamış olmakla birlikte, bir ahlâk ve hukuk kuralı olarak uğranılan bir saldırıya karşı, boyun bükmeyi ve el açmayı asla kabul etmemiştir. Bu konuda birtakım göksel emirler de bildirmiştir: *"Size kim saldırmışsa, siz de ona yaptığı saldırganlığın misliyle saldırın da ileri gitmeyin"* (Bakara, 195). Demek ki adalet misliyle mukabele esasına dayanmaktadır; fazlası zulüm ve haksızlıktır. Ona göre, adaletin ayrıcalık (istisna) kabul etmemesi gerektir: *"Müşriklere olan kin ve düşmanlığınız, adaletten yana çıkmamak suretiyle size bir günah yüklemiş olmasın"* (Maide, 8), yani onlara karşı da adaletten ayrılmayınız; zira, *"Tanrı, adalet ve haktan yana çıkanları sever"* (Maide, 42). Bir hadisinde de, *"Vergi verdiği halde dinini bırakmayarak İslâm hükümetine bağlı olan kimseyi incitmeyin"* demektedir. Kur'an, halk arasında hak ile hükmetmeyi (Sa'd, 26), adalet işlerinde akrabayı kayırmamayı (En'am, 152), ancak adaletle emredenin doğru yolda olduğunu (Nahl, 76), zira Tanrı'nın adalet ve ihsanı emrettiğini (Nahl, 90; Şura, 15) kesin olarak bildirir. Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Onlara da kendinize yaptığınız gibi muamele ediniz!"* emrini verir. Başka bir hadisinde, *"Tüm gökler, ancak adaletle durmaktadır"* demektedir. Kur'andaki bildirilerden biri de, *"Hükmedersen, aralarında adaletle hükmet!"* (Nisa, 58) emrini verdiği gibi, başka bir hadisinde de, *"Bir saat adalet yapmak, bir yıl ibadet etmekten üstündür"* denilmektedir. Adaleti, tüm insanların hakkı sayan bu işaretlerin yanıbaşında, affetmeye ayrı bir önem verildiği de görülür: *"Bir kötülüğün cezası, onun gibi bir kötülüktür; her kim affeder ve arayı ıslah ederse, onun mükâfatını Tanrı verir* (Şura, 38). Hz. Muhammed'e verilen Tanrısal emirlerden biri de, yargıçların kendi vicdanlarından ve halktan önce korkmaları gereken büyük kuvvetin Yüce Tanrı olduğudur: *"Ey yargıçlar, halktan korkmayınız, benden korkunuz!"* (Maide, 44). Yargıçlara da bir ihtar sayılan şu ayet de, ebedî ve gerçek bir değer taşır: *"Artık insanlardan korkmayınız, benden korkun; benim ayetlerimi birkaç paraya değiştirmeyin. Tanrının indirmiş olduğu hükümlerle hükmetmeyenlerin hepsi kâfirdir"*. Kuşkusuz ki bugünün kanunları, Tanrı'nın indirdikleri değil, ulusal iradenin bildirdikleridir ve halk bununla yönetilir. Fakat ulusal irade de halkın ve hakkın iradesi demektir. Kur'an, hem yargıcın ahlâkını korumak, hem de iman edenlerin hakka saygı göstermelerini sağlamak için, gerçekliğine dil uzatma olanağı bulunmayan şu emri vermektedir: *"Aranızda birbirinizin malını, caiz olmayan şeylerle yemeyin ve halkın bir kısmı mallarını günaha girerek yemek için, haksız olduğunuzu bilerek mal davasıyla yargıçlara koşmayın!"* (Bakara, 189).

İslâm şeriatında adalet, *"Hakları korumak, haklının hakkını vermek ve batılı bozmak"* diye tanımlanır. Başka bir tanım da, gidişte (siret) doğruluktur; zalim ve gaddar olmamaktır. Şu ayetler ceza bakımından adaletin nasıl uygulanacağını bildirirler: *"Bir kötülüğün cezası, ona benzeyen bir cezadır; kim bağışlar ve arayı düzeltirse, ödülünü Tanrı verir; Tanrı, zalimleri sevmez"* - *"Si-*

ze eziyet etmiş olana siz de bununla özdeş olacak surette eziyet ediniz". Yani haddi aşmadan, benzeriyle işlem yapınız, deniliyor. Adalet sorununun dayanağı, sorumluluktur. Hz. Muhammed bu konuda fazlasıyla titiz ve duyguludur. Abdullah bin Ömer'in anlattığı bir hadis, bunu açıkça anlatır: *"Her birerleriniz, birer çobandır: Devlet adamı çobandır, uyruğundan sorumludur; insan ailesinin çobanıdır; hizmetçi, efendisine ait malın çobanıdır ve elinin altındakinden sorumludur"*. Peygamber, bireysel hak olarak her iman edenin, özgürlük, kişisel dokunulmazlık ve mülkiyet gibi üç ana hakka sahip olduğunu ve bunların korunulması gerektiğini savunmuş, şer'î hukuk bu esaslar üzerine kurulmuştur. O, yalnız ahrette değil, dünyada da bir Tanrısal adaletin hüküm sürdüğüne inanmıştır. Örneğin, deprem, sel baskını, fırtına, kıtlık, salgın hastalıklar, böcek, kurbağa, çekirge yağışı, bazı insanların başına hayatlarındayken gelen kaza ve belâlar gibi afetler ve felâketler, bir küfran veya imansızlığın ya da yapılmış olan bir haksızlığın cezası olarak gösterilmiştir. Nitekim, Beni İsrail, başlarına gelen türlü belâlardan kurtulmak için Hz. Musa'yı Tanrı'ya göndererek bir çeşit pazarlığa girer; Tanrı da bir süre, gönderdiği belâları keser; fakat onlar yine Tanrısal emirlere uymayınca: *"Kendilerinden öç aldık da hepsini boğduk"* denilir[1]. Tanrı adaletinde bile bu sert ve öç alıcı muameleyi gören Hz. Muhammed, bir devlet adamı olarak zalim bir aşiret topluluğunda daha yumuşak örneklere uyamazdı; fakat, onun bu konudaki hükümleri, hayatının sonuna dek aynı şiddetle sürüp gitmiş değildir. Örneğin, bir Müslümanı, malını almak için veya başka bir nedenle biri öldürecek olursa, fazlasıyla üzülür, fakat bir Müslümanı daha yitirmemek için, öldürene bir tutsak azat ettirmek ya da tövbeyle Tanrı'ya yalvarmaya (istiğfar) davet etmek suretiyle onu affettiği de görülmüştür. Böyle müstesna durumları bir yana bırakacak olursak, Hz. Muhammed'in ahlâksal ve hukuksal yaptırımlarının en önemlileri, ileride göreceğimiz kısas ve diyet'ten başka, dövmek, ahretteki hesap gününde Tanrı'nın uygun göreceği cezalardır. Demek ki o, yalnız bu dünyadaki cezalarla yetinmiyor, özellikle gizli suçları da gören Yüce Tanrı'nın, ölümden sonra vereceği cezaları da bildirmek suretiyle insanların hiç bir suç işlememelerini sağlamaya da çalışıyor. Bunun içindir ki o, geçmişteki tüm jeolojik sarsıntılarla, tarihsel savaşlar yüzünden mahvolmuş olan ulusları Tanrısal adalete çarpılmış haksızlar ya da peygamberlerin telkinlerine kulak asmayan sapıklar ve isyan eden günahlılar olarak hatırlatır. Kuşkusuz bu olaylar her çağda ve yeryüzünün hemen her bölgesinde zaman zaman meydana gelir ve çoğu zaman da bunlardan zarar görenler, mazlum, çaresiz, zavallı, yoksul ve masum olanlardır. Ahretteki yaptırımların ise kimlere ve ne suretle uygulanacağına dair bildiriler, incelenmesine gerek olma-

(1) Fakat, *Musa* şeriatında Müslümanlıktan önce şu adalet kuralları emredilmiştir ki, İslâm şeriatında emredilenlerden farksızdır: *"Hükümde haksızlık etmeyesin; fakirin hatırına riayet ve büyüklüğe dalkavukluk etmeyesin; komşuna adaletle hükmedesin"* (*Levililer*, XIX, 15); *"Hükmü değiştirip bozmayasın; hatıra riayet etmeyesin ve rüşvet kabul etmeyesin. Zira rüşvet, bilginlerin gözlerini kör eder, doğru olanların sözünü eğriltir; adalete bağlan..."* (*Tesniye*, XVI, 19, 20). Bu bölümlerde verilmiş olan hukuksal emirlerin çoğu, günümüzde de doğruluğundan şüphe edilmemesi gereken kurallardır.

yan iman konularındandır. Kutsal metinlere göre, oradaki adalette de bazı çelişmeler vardır: Dilediğini yapabilen Yüce Tanrı'nın lütuf ve merhameti sonsuzdur ve ondan asla umut kesilmez. Tanrı, suçluyu affedebilir ve onun bu dünyada yapmış olduğu haksızlıklar da yanına kâr kalır. Bunu fark etmiş olan türlü mezhepler, şer'î hükümleri şiddetli dünya yaptırımlarıyla sağlamlaştırmayı ihmal etmemiş ve ahrete ait yaptırımları Ulu Tanrı'nın keyif ve iradesine terk etmişlerdir.

İnsanların kişisel özgürlüklerine ve mallarının dokunulmazlığına dair olan şer'î hükümler, fıkıh'ın esaslı kurallarını teşkil eder. Biz aşağıda bu konunun bazı sivri noktaları üzerinde durmayı yeter bulacağız. Hz. Muhammed, bu sorunda kişisel dokunulmazlığa, evlenmeye, kadin hukukuna, mirasa ve nihayet politika hukukuna dair kendi zamanına göre oldukça ileri hükümler bildirmiştir. Adam öldürme konusunda, özellikle Arap kabilelerindeki kan davalarını yumuşatmış, fakat bu ve diğer bazı konularda, insanlığın tüm bir gelecekte uygun bularak itaat edebileceği yüce bir ahlâk ve hukuk ilkesi kuramamıştır. Esasen buna da olanak yoktur. Zira, uluslar, evrimlerinin gerçeklendirdiği yeni yaşam koşullarına göre, daima kurumlarının ilkelerini değiştirir ve ahlâklarıyla hukuk anlayışlarını bu koşullara göre organlaştırırlar. Bunun içindir ki bugün, hemen tüm İslâm âleminde şeriat hukukunun görevi ya sona ermiş, ya da buna bazı yeni öğeler karıştırılmış veya büsbütün kaldırılarak yerine tüm ileri ve aydın ulusların kabul ettikleri layik ve uygar kanunlar getirilmiştir. Hz. Muhammed, bu yeniliğe asla muhalif değildir: *"Öğütçü olarak, zaman yeter"* ve, *"Siz dünyanıza ait işleri benden daha iyi bilirsiniz"* demeseydi, ne türlü İslâm mezheplerinde, ne de onların hukuk anlayışlarında başkalık olabilirdi. Bunlara karşın, yeryüzünde eşitlikten hoşlananlar, hoşlanmayanlardan daha azdır; insan bencilliği, ancak kendi çıkarlarına zarar vermeyen bir adalete taraflıdır. Bunu pek eskiden fark etmiş olan Aristo, dış yaptırımların bu konudaki yetersizliğini anlamış ve, *"En yüce adalet, aşktır"* demiştir.

B

KİŞİSEL HAKLAR VE CEZA

Kişisel hakların başında, insan hayatının dokunulmazlığı, mülkiyet hakları, aile ve miras gibi konular vardır. Samî dinler, Habil ve Kabil olayını, insanlığın başlangıcından beri var olan, kıskançlık ve kötü tutkuların bir örneği olarak göstermişler ve adam öldürmenin aleyhinde bulunmuşlardır. Fakat bu kavimlerin hiç biri, insan hayatına saygı bakımından layik bir vicdanın yüceliğine ulaşamamıştır. İlkel toplumlarda adam öldürmek, suçun bulaşık olduğu inancına dayanarak kan davası (vendeta) şeklinde ve dinsel bir ödev olarak tekrarlanan bir olaydır. Kitaplı dinler, bu ilkel töreyi biraz yumuşatmış, fakat önüne tamamıyla geçecek denli etkili bir yaptırım bulamamış ve hatta bazı durumlarda bunu bir olupbitti (emrivaki) imiş gibi kabul etmiştir. Tevrat, yaptırım olarak kısas'ı, Kur'an ise, kısasla birlikte diyet ve kefaret'i emretmiştir. Kur'an, haklı ve haksız olmak üzere iki çeşit insan öldürmeden söz eder. Haklı olana

izin verir, haksız olanı cezalandırır. Bu türlü cinayetlerin başında, kendi kız evlâtlarını diri diri gömmek suretiyle öldürmek gelir. Hz. Muhammed, ömrü boyunca çocukları ve hayvanları sevmiş, onları korumak için türlü vesilelerle çöl Arabının ruhunu yumuşatmaya çalışmıştır. Ona bu ödevi yükleyen ayetler önemlidir: *"Evlâdınızı, yoksulluk korkusuyla öldürmeyiniz, biz onların ve sizin rızkınızı veririz; onları öldürmek, büyük günahtır"* (İsra, 31). Şu ayetlerde de bu cinayetin yasaklandığı görülür. Maide, 12; En'am, 151; Mümtehine, 12. Zira Peygambere göre, oğlan ve kız farkı gözetilmeden *"evlât, dünyada ışın, ahrette sevinçtir"* (Hadis). Adam öldürme konusunda kasıtlı olanla olmayana gösterilen yaptırımlar da aynı değildir. Ayet ve hadisler, her ne şekilde olursa olsun, âdeta haklı olarak adam öldürmeye izin verir gibidir; bir hadiste, *"Haksız yere kan döken, kurtuluş çaresi bulamaz"* deniyorsa da, başka bir hadiste, *"Birçok defalar kan dökmüş olsa bile, Tanrı, öldürenin tövbesini kabul eder"* müjdesi verilmiştir. Nitekim ayetlerde de yaptırım bakımından bazı çelişik emirler vardır: *"Tanrı'nın, öldürülmesini haram ettiği nefsi, haklı durumlar dışında öldürmeyiniz; bir kimse mazlum olarak öldürülürse, onun velisine kuvvet ve musallat olma (yetkisini) veririz; öyleyse, mirasçı öldürmekte sınırı aşmasın!"* (İsra, 33); yani, öldürenin velisi, öldürenden başkasının kanını dökmesin. Zira, Yüce Tanrı, *"Haklı olarak öldürülenden başkasının öldürülmesini haram ettiği bir nefsin öldürülmemesini"* emretmiştir (En'am, 151). Kur'anda kendilerine Tanrı'nın sıfatlarını bildirmekte olan Rahman'ın kulları arasında, *"... Tanrı'nın, öldürülmesini haram etmiş olduğu nefsi haklı olarak öldürmekten başka suretle asla kan dökmeyenler"* sayılmakta, aksi hareket edenler de, başka günahlılar gibi cezaya çarptırılacaklardır denilmektedir (Furkan, 68). Başka bir ayette de, *"Bir iman etmiş olanı, kasıtlı olarak öldürenin cezası, cehennemdir; orada kalacaktır. Tanrı ona öfkelenir, lânet eder ve onun için azap hazırlar"* (Nisa, 91). Tüm bu tehditlere karşın, tövbe ve iman edenlerle iyilik yapanların Yüce Tanrı tarafından kötülükleri iyiliklere çevrileceği vaat edilir (Furkan, 70). Nihayet müjde ve umut dini olan Müslümanlık, her çeşit suçluya bir yarlıgama ve bağışlama kapısı açmıştır. Günahlıların cehennemde ebedî olarak kalacaklarını bildiren bir ayette, *"Meğerki Rabbin başka bir şey irade etmesin"* (Hud, 107) haberini vermekte ve cennetlik olanların da, gökler ve yer devam ettikçe orada kalacaklarını bildirdikten sonra yine, *"Meğerki, Rabbin başka bir şey irade etmesin"* denilmektedir (Hud, 108)[1]. Bu itibarla dilediğini istediği gibi işleyen ve her şeye gücü yeten Ulu Tanrı'nın ne yarlıgamasına, ne de öfkelenmesine güvenilebilir.

---

(1) Bu ayet, kıyameti ilgileyen ayetlerle karşılaştırılırsa, akla, yer ve gökler*in ebedî olup olmadığı sorusu gelir. Kur'an, kıyamette göklerin parçalanacağını* ve yerin tuz buz olacağını bildirir. Bu ayette ise, yer ve göklerin ebedî olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla bu ayetteki, *"Yer ve gökler devam ettiği sürece"* deyimini mecazî olarak sonu gelmez bir zaman uzunluğu, yani ebedîlik gibi anlamak gerekmektedir. Aksi halde, ayetler arasında çelişikliğe düşülmüş olur; veya cennette de yerin ve göklerin bulunduğuna inanmak gerekir; o zaman dünya gökyüzü ile ahret gökyüzünün başka şeyler olup olmadığını düşünmemek olanaksız olur.

Adam öldürmenin en bağışlanamaz görüneni, kasıtlı olanıdır. Canilerin ahrette mutlaka ceza göreceklerini savunmuş olanlar, yalnız Mutezile bilginleridir. Zira onlar, insan iradesine değer verir ve Tanrısal takdiri ikinci plana atarlar. Hz. Muhammed, adam öldürenlerin ahrette uğrayacakları cezayı Tanrı'nın istek ve iradesine bağlamakla birlikte, bunlara, dünyada verilmesi gereken cezaları da unutmuş değildir. Evvelâ Peygamber, kâfirleri Müslüman edebilmek için, onların Müslüman olmadan önceki suçlarının hepsini bağışlamıştır. İman edenlerin öldürme yüzünden uğrayacakları cezalar da pek önemli değildir: *"Bir iman edeni, yanlışlıkla öldüren imanlılar, öldürülmüş olanın mirasçılarına bir diyet verecek ve bir imanlı tutsak azat edecektir. İmanlı olup da düşman bir kavimden birini öldürmüş olanlar da, yine bir imanlı tutsağı salıverecektir. Eğer bir sözleşimle bağlanılmış olan herhangi bir kavimden birini öldürmüş olursa, öldürenin mirasçılarına diyetini verdikten sonra bir de tutsak azat etmesi gerekmektedir. Tutsak azat edecek durumda olmayanlar, iki ay sürekli olarak oruç tutacaklardır, bu hüküm, yani oruç, Tanrı tarafından tövbenin kabul edilmesi içindir"* (Nisa, 90). Adam öldürenlere bu gibi durumlar dışında verilecek cezalara gelince, Hz. Muhammed, bu konuda kamu hakları düşüncesi üzerinde gereği kadar durmamıştır. Esasen o, cahiliye Araplarıyla Yahudilerde var olan kişisel öç alma duygusunu biraz hafifletmiş ve bunun yaptırımı olan geleneksel kısas'ı, İslâm şeriatına mal etmiştir. Onun şeriatında bu cezayı devlet değil, davacının vermesi kabul edilmiştir. Bu şeriatta özgür insanla tutsak için alınan diyet eşit olmadığı halde, kısas'ta eşitlik vardır. Hz. Muhammed'den önce Yahudilerle Nasranîler, öldürülenin onurunu dikkate alırlardı. Örneğin, öldürülen onurlu bir kadın için, öldürenin mensup olduğu zümreden bir erkek öldürülür; ya da onurlu bir erkek için yine öldürenin mensup olduğu zümreden iki erkek öldürülürdü. Tutsaklar için de bir adam öldürmek âdetti. Peygamber ise, suçu zümreye bulaştırmamış, fakat yalnız öldürenin cezalandırılmasını bildirmiştir: *"Ey akıl sahipleri, kısasta hayat vardır, ta ki adam öldürmekten çekinesiniz"* (Bakara, 180) işareti, şu eşit işlemin bir sonucu olarak bildirilmiştir: *"Size adam öldürmektense kısas farz olundu; özgür, özgür ile; tutsak, tutsak ile; kadın, kadın ile. Fakat öldürülenin kardeşi, öldüren hakkında bir şey bağışlarsa, töreye uymalıdır; Bağışlanan da iyilik borcunu ödemelidir. Bu, size Tanrınızdan bir kolaylık ve rahmettir. Bundan sonra haddini aşan olursa o, acıklı azaba uğrar"* (Bakara, 179). Kısasın uygulanmasındaki esas, Tevrat'ta olduğu gibi, *"Cana can, göze göz, burna burun, dişe diş ve yaralayanların birbirine kısastır"*; fakat, *"Bir kimse bu hakkını sadakasına sayarsa, o kendisine kefaret olur"* (Maide, 45). Affetme olayı, bazı koşullarla cahiliye döneminde de vardı: Öldüren, öldürülenin obasına girerek oradaki çadırlardan birinin ipini tutabilirse, kendisine tanib, yani çadır ipini tutan denilir ve öldürülmeden aşiret sınırları dışına sağ olarak çıkarılır. Öldüren öldürülenin, hatta babasının çadırı içine girmeyi başarırsa, kendisine dahîl, yani sığınmış denilir ve bu adam isterse bir evlâtlık olarak, ölünceye dek, öldürdüğü kimsenin mensuplarına hizmet eder; ve kendisine dokunulmaz (hocam, Ziya Gökalp'ın sosyoloji ders notlarından). Kur'an, kısasa dair hükümleri için, *"Tevrat'ta da böyle bildirmiştik"* der ve İn-

cil ehlinin de, kitaplarındaki hükümlere uymalarını salık verir[1]. Hz. Muhammed'e de, *"Sana indirilmiş olan Kur'andaki hükümlere göre hükmet!"* emrini verir. Bir hadiste de *"Hükmet, isabet edersen, senin için on sevab, yanılırsan bir sevab vardır"* denilmektedir (Bu hadisten, içtihada ve oy özgürlüğüne önem verildiği de anlaşılır). Bu üç dine, niçin ayrı ayrı şeriatlar verilmiş olduğu sorusu akla gelebilir. Bunun karşılığı, Kur'anda şöyle bildirilmiştir: *"Tanrı dileseydi, hepinizi tek ümmet kılardı. Lâkin sizi, her birinize vermiş olduğu şeylerle sınayacaktır. Bu itibarla hayırlara yarış edin; dönüşünüz Tanrıyadır, o zaman sizlere, anlaşamadığınız şeylerin neler olduğu bildirilecektir"* (Maide, 48). Üç dinde ayrı ayrı şeriat hükümlerinin bulunması, dinlerin de sosyal ve tarihsel birer kurum olduğuna delâlet eder ve Tanrısal emirlerin bile uygulanması istenilen toplumun kolektif seviye ve ihtiyaçlarına göre çeşitlendiği ve kitaplı dinlerin, bunları türlü zaman süreleri içinde tamamlayarak ilerledikleri anlaşılmaktadır.

Kısas, İsâmda idam cezasının da caiz olduğuna bir kanıt sayılmaktadır. Fakat Hanefî mezhebi, adam öldürmenin çeşitlerini sınıflamış ve her birine ayrı cezaların uygulanmasını kabul etmiştir. Diğer mezheplerin de bu konudaki hükümleri başka başkadır. Bu başkalıklar bile dinin, tüm bir geleceği içine alabilen hükümler vermemiş olduğunu, hükümlerin zaman ve toplumlara göre değişmesinin zorunlu bulunduğununu gösterir ki, buna izin veren bir hadisin de bulunduğu bilinmektedir. Hz. Muhammed, yukarılarda bildirmiş olduklarımız dışında bir kez, kölesini öldürmüş olan bir adamı, dövdürmüş ve sürgün ettirmişti. Daha çok bağışlamayı yeğ tutmasına karşın, bir defasında da, bir Müslüman cariyenin başını taşla ezerek öldüren bir Yahudiyi, aynı şekilde ve kendi gözü önünde öldürtmüştür. Kısas, suçun cezasını, mislile çektirmektir. Bu itibarla, bu işlem, suçluya uygulanırken haddi aşmamak zorunludur. Kısas; yalnız öldürme, yaralama gibi olaylara uygulanan bir ceza değildir. *"Hırsız erkek ve hırsız kadının ellerini kesiniz!"* (Maide, 38) ayetinden anlaşılacağı gibi, suça aracı olan organ da, suçlu sayılarak cezalandırılmaktadır. Hz. Muhammed'in şeriatında, ömründe bir kez suç işlemiş, belki de bir daha işlemeyecek olan insan, toplum içinde, vaktiyle işlemiş olduğu suçun onarılması olanağı bulunmayan cezasıyla damgalanmış olacak, bir kez yalan söylediği için dili kesilecek, bir kez hırsızlık yaptığı için kolu koparılacak, —tövbesi ahret cezalarından kurtulmasına hizmet etmiş olsa bile— insanlar arasında ölünceye dek suçlu ve sakat bir yaratık olarak sürünmekten kurtulamayacaktır. Suçların önüne geçebilmek için, buna neden olan etkenleri ortadan kaldırmak gerektiği halde, şeriat hükümleri bu noktaya hemen hiç bir şekilde değinmemiş, toplumun bu konudaki sorumluluğunu hesaba katmamış, hatta kader inancına da aykırı olarak suçluyu, edimlerini özgür iradesiyle yaratmış bir kişi saymak suretiyle cezalandırmaktan çekinmemiştir. Çağımız hukuku suçlunun sağlık durumu, geçmişi, hali, suç işlemesinin nedeni, suç esnasındaki koşulları... vb. araştırır, hafifletici ve ağırlaştırıcı durumları inceler; cezayı, bir öç alma, bir misliyle kar-

(1) Tevrat'ta *Huruç* (XXI, 21); *Levililer* (XXIV, 17-23); *Tesniye* (XIX, 21) bölümlerinde kısas emirleri tekrar edilmiştir.

şılama, bir ödünletme değil, toplumun kutsal haklarını korumak ve olabildiği kadar bir bireyini daha büsbütün yitirmemesi için gereken çarelere başvurarak hak ve adalet adına verir. Layik vicdanın bu anlayışı, insanların zihin ve vicdan bakımından en az 1400 yıl önceki insanlardan ve hatta peygamber vicdanından çok üstün bir yetkinliğe ulaşmış olduğunu gösterir. Öteden beri savaşlarda, yenilgiye uğrayan düşman krallarıyla komutan ya da şefleri, savaşı kazanmış olanın uygun bulduğu bir cezaya çarptırılırlardı. İlkçağ devletlerinde siyasal hukuk adına billurlaşmış ve uluslar arasında kararlaştırılmış ortak kanunlar ve antlaşmalar pek de var olmadığı için, bu cezalar keyifsel ve zalimce olurdu. Zaptedilmiş kentler halkını toptan öldürmek, tutsakları kılıçtan geçirmek, şefleri yakmak, işkenceyle öldürmek, fatihlerin gurur ve güçlerini yücelten bir işlem sayılırdı. Kur'an da bu işlemi kaldırmış değildir: *"Tanrı ile peygamberleriyle savaşan ve yeryüzünde fesat çıkaranların cezası, öldürülmek, asılmak ya da her biri bir yandan olmak üzere, birer el ve ayakları kesilmek, yahut yerlerinden sürgün edilmektir. Bu ceza, onları dünyada rezil edecektir; onlara ahrette de büyük azap vardır"* (Maide, 33). İkinci Dünya Savaşından sonra, muzaffer uluslar, savaş suçluları için ayrı bir mahkeme kurmuşlar ve bu suçluların elebaşılarını cezalandırmışlardı. Fakat bu işlemde, onların bir savaşa neden olmalarından çok, insanlık vicdanının emrettiği erdemlere uymamış olmaları büyük rol oynamıştır. Çağımızın bu konudaki inanç ve düşünceleriyle eski çağların anlayışı arasındaki farkları açıklamak konumuzun dışındadır. Hz. Muhammed, yalnız bireysel sorumluluğu değil, kolektif sorumluluğu da kabul etmiş, toplumların hiç olmazsa ahrette kitle halinde cezalandırılacaklarını bildirmiştir. Bir ayette, her ulusun kıyamet günü diz çökeceği, kendi kitabının başına çağrılacağı ve onlara, dünyada yaptıkları işlerin karşılığı verilmiş olacağı bildirilmiştir (Casiye, 28).

Suçun niteliği ne olursa olsun, ahret azaplarından kurtulmanın tek çaresi, tövbe ve pişmanlıktır. Hz. Muhammed, şeriat yaptırımlarının pek şiddetli görünmesine karşın, tövbeye, affa, yarlıgamaya davet eden bildirileriyle insan vicdanında ilkel ruhların sertlik ve kabalığını hafifletmeye çalışmışsa da, bu bildiriler birtakım tereddütlü ve kararsız durumların doğmasına da etken olmuştur. Genel olarak Araplar arasında ve aşiret seviyesini açmamış olan diğer İslâm toplumlarında hâlâ kan davası sürüp gitmekte ve Tanrı'nın merhametine sığınarak adam öldürmekten ve türlü rezilliklerden vazgeçmeyen insanların sayısı pek de azalmamaktadır. Bu da gösteriyor ki, insanı erdeme götüren yol, din buyruklarının vaat ve tehditleri değildir. Bilgisiz zümrelerin dine olan bağlılıkları, diğer zümrelerinkine kıyasla daha güçlü ise de, işlenen suçların en korkuncu ve çoğu da, bu zümreden meydana gelmektedir. Bu itibarla bize göre, bir toplumda suçu doğuran rezilliklerin artması, dinsel duyguların zayıflamasıyla ilgili değildir. Dinin, hatta devlet gücü olarak en nüfuzlu olduğu dönemlerde ve toplumlarda işlenen suçlar, bu duyguların fonksiyonlarını az çok yitirmiş olduğu toplumlardakinden ne nicelik, ne de nitelik itibarıyla daha hafif değildir. Tanrıbilimcilerle tarikat ve mezhep ahlâkçılarının vermiş oldukları bazı örnekler, eğitimsel amaçlar taşıyan tek olgulardır ki, bunlardan daha üstün ve yüksek örnekler, çağımız toplumlarında da fazlasıyla vardır. Anlaşılıyor ki, in-

sanları erdeme ve rezilliğe götüren etkenler, toplumsal koşullarla bireylerin organik yapı özellikleridir. Layik ve olumlu kültür telkinleriyle, suçlara neden olan toplum koşullarının düzenlenmesi, bireylerin hayat seviyelerini yükseltmek ve hayat savaşlarında başarıyı kolaylaştırmak, demokratik disiplini bilinçlendirmek, işsizliklere son veren ekonomik girişimlerin akılsal organizasyonu... gibi türlü tedbirler, suçları hiç olmazsa azaltma bakımından kutsal emir ve yaptırımlardan pek üstün bir yarar sağlarlar. Bu gerçeği anlamış olan uluslar, kutsal kitaplarda bildirilen emirlerin eskimiş ve uygulanmasına bugünkü insan seviyesinin izin veremeyeceği kısımlarını bir yana atarak, insanlığın onur ve haysiyet duygusunu yüceltmeye, kişi özgürlük ve hayatına değer veren bir erdeme akıl erdirtmeye çalışmaktadırlar.

Hz. Muhammed, toplumun uyum ve düzen içinde yaşayabilmesi için gereken adalet ve erdem ülküsünü, tüm bireylerin vicdanına etkin bir ödev olarak yerleştirmek istediği için bir hadisinde şöyle demiştir: *"Sizden, kötü bir şey gören kimse, onu eliyle bozsun; buna gücü yetmezse, diliyse bozsun, buna da gücü yetmezse, onu kalbiyle inkâr etsin; fakat bu, imanın en zayıf yönüdür"*. Yani bir kötülüğü görüp de onu sadece kalbin ret ve inkâr etmesi yetişmez. Kötülüğü edimsel olarak kaldırmak için uğraşmak, gerekirse, bu uğurda kendini feda etmek de zorunlu bir ödevdir. Bu, din ve iman bakımından, genel hak ve esenlikleri sağlamak için bireylerin eylem özgürlüğü onaylanıyor demektir.

C

KADIN HAKLARI

Hz. Muhammed'in kamu hakları arasında önem vermiş olduğu bir konu da, aile hukuku dolayısıyla kadın sorunudur. Biz bu konuyu, burada sadece hukuk cephesiyle değil, Peygamberimizin kadın hakkındaki ilgi ve tasarımları bakımından da inceleyeceğiz. Bir hadisinde, Hz. Muhammed, *"Bana dünyanızdan üç şey sevdirildi: Kadınlar, güzel koku, namaz. Ama gözüm namazda aydınlanır"* demişti. İbadeti kadına yeğ tutmasına karşın, kadını da sevgililer arasında saymış olması, onun bu konuya önem verdiğinin de bir kanıtıdır. Gerçekten de Peygamberin, ilk karısı Hz. Hatice öldükten sonra, hayatı boyunca ilgisini en çok çekmiş olan kadınlardır. Onun dünya anlayışını da kapsayan şu hadisinin anlamı çok derindir: *"Dünya bir meta ve dünya metaının en hayırlısı* (salih) *kadındır"*. Fakat o, kadının tehlikesini de bilmez değildir; bir hadisinde, *"Onlar,* diyor, *şeytanın ipleridir"*. Kur'anda kadınların asla ihmal edilmedikleri de görülmektedir: Yalnız peygamberlere değil, arılara bile esirgenmemiş olan vahyin kadınlardan da esirgenmemiş olduğunu kutsal kitabımızdan öğreniyoruz. Vahiy sözcüğünü hatırlatmak anlamına kabul etsek bile, bu konuda Yüce Tanrı'nın erkekle kadın arasında büyük bir fark gözetmediği anlaşılır. Kur'anda Hz. Musa'nın annesine ve Hz. Meryem'e vahyedildiğinden söz edildiği gibi, Ahzap suresindeki birçok ayetler de eşlerinin Peygambere yapmış

oldukları bir sitem dolayısıyla, iki cinse birden hitap etmektedir. Tanrı, kadınları dünya ve ahret nimetlerinden yoksun bırakmadığı gibi, İslâm hukukunda kadınların hakları da Tanrı emirleriyle güvence altına alınmıştır ve onlara da erkeklerden istenen dinsel, hayatsal ve sosyal ödevler yükletilmiştir. Cahiliye döneminde Arap ailesi anaerkildi (matriarcal); ve kadın hakkındaki kolektif tasarımlar, bu aile tipinin gerektirdiği anlayışa uygundu. Hz. Muhammed, kadının yaradılışı itibarıyla erkeğe benzemeyen ayrı bir ruh ve beden yapısına sahip olduğunu anlamış, onun alınıp satılan bir eşya, bir asalak olmamasını sağlamak istemiştir. Kendi özel yaşamında Hz. Hatice'nin ölümüne dek kadına fazla ilgi duymamış olan Hz. Muhammed, bu değerli eşini yitirdikten sonra, belki de siyasal ve ahlâksal bir zorunlulukla latif cinse karşı fazla yakınlık duymuş, tüm İslâm hükümdar ve aristokratlarına örnek olan bir harem dairesi de kurmuştur. Eşlerinin her çeşit kaprislerine, kıskançlıklarına göz yummuş, bunları kadınlığın doğal bir içgüdüsü ve âdeti saymıştır. O, her sabah namazından sonra eşlerinin odalarına giderek onları birer birer ziyaret eder, gönüllerini alırdı. En genç, en oynak ve kendisinin en çok sevdiği Hz. Ayşe'nin türlü hoppalıklarına katlanmıştı. Bir defasında eşlerinden Hz. Ömer'in kızı Hafsa, kendisine bal şerbeti ikram etmişti; bunu gören cariyesi, olayı Hz. Ayşe'ye haber verince, kıskançlığı coşan genç kadın, öteki kumalarını kışkırtarak Peygamberi küstürmüştü. Tarihte Ifk olayı denilen olay da, Hz. Ayşe'nin bir dikkatsizliği yüzünden meydana gelmişti. Hz. Muhammed, saçlarını Ayşe'ye tarattırırdı; nitekim Yüce Tanrı'ya da onun dizlerinde kavuşmuştu. Enes bin Malik'in anlattığına göre, Peygamber, kadınlarından bazılarının yanındayken, bir başka zevcesi kendisine, bir kap yemek göndermiş, Hz. Ayşe, bunu getiren hizmetçinin eline vurmak suretiyle yemek tabağını yere düşürtmüş ve tabak ikiye bölünmüştü. Peygamber, bu iki parçayı birleştirerek, dökülen yemeği içine doldurmuş ve oradaki eşlerine yemelerini emretmişti. Onun aile hayatına dair türlü öyküler nakledilir. Tüm bunlardan anlarız ki Hz. Muhammed, kadınları oldukça iyi tanımış, onların zayıf ve güçlü yönlerini iyi kavramış, gösterdikleri tepkileri, yaradılışlarının doğal bir belirtisi saymıştır.

Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"İman edenlerin en kusursuzu, karısına karşı güler yüzlülüğüyle seçkinleşmiş olandır"* der. O, erkeklerin kadınları hor görmemelerini, boşamak ya da başka türlü tehditlerle karılarından para sızdırmaya kalkışmamalarını emreder. *"Kadınlar, erkeklerin kaburga kemiğinden yaratılmıştır, onun eğri taraflarını düzeltmeye uğraşırsanız kırarsınız"* der ve başka bir hadisinde de, *"Cennet, annelerin ayakları altındadır"* diyerek, erkeklerin bencil ve kaba ruhlarını inceltmeye çalışmıştır. Peygamber, kocalara, dikkat etmeleri gereken bazı ince direktifler vermeyi de ihmal etmemiştir. Cabir'in nakletmiş olduğu bir hadise göre, Hz. Muhammed, bir erkeğin seferden döndüğü zaman, şehre gece gelmişse, ailesinin yanına gitmesini uygun bulmamıştır. Zira bu suretle kadının aklına, kocası tarafından kontrol ediliyormuş gibi bir düşüncenin gelebileceğini, bu suretle de aile saygı ve güveninin sarsılabileceğini belirtmiştir. Buna karşılık kadınların da kirli iş elbiseleriyle kocalarının yanına sokulmamalarını emretmiştir. Ebu Said-i Hudri'nin anlattığı bir hadiste de Peygamber, bir kadının, *"Yanında kocası ya da kendi yakın akrabası bulun-*

madan, iki günlük mesafeye sefer etmemesini" ihtar etmiştir. Hac konusunda, bir kadın, kocası razı olmasa da, yanında mahremlerinden biri bulunmak koşuluyla, farz olan bu ödevi yerine getirebilir. Tutsaklarla erginlik çağına girmiş olan çocukların, sabah namazından önce ve öğle sıcağı esnasında, bir de yatsı namazından sonra, izin almadan ebeveynlerinin odasına girmemelerini, zira bu üç vakitte onların çıplak bulunduğunu, başka zamanlarda ise birbirlerini serbestçe görüp etraflarında dolaşabileceklerini bildirmiştir (Nur, 58). Kadının iffet ve onurunu korumak için fazlasıyla titiz ve adaletli bir vicdan taşıyan Hz. Muhammed, zinanın ve kadınlar aleyhindeki dedikodularla iftiranın önüne geçmek için, dünya ve ahret yaptırımlarını açıklayan ayetlere nail olmuştur: *"Zina eden kadınla zina eden erkekten her birine hemen yüz değnek vurun; bunlara Tanrı'nın dininde acımaya kalkışmayın ve iman edenlerden bir taife de azaplarına tanık olsun. Zina eden erkek, zina eden bir kadınla, müşfik bir kadından başkasıyla nikâhlanamaz, bu iman edenlere haram edildi. İffetli kadınlara sıçratan* (iftira eden) *sonra da dört tanık getiremeyen kimselere de, seksen değnek vurun ve bunların tanıklığını ebedî olarak kabul etmeyin"* (Nur, 2-4). Gerek tefsirciler, gerek fıkıhçılar, değneğin kalınlığını, uzunluğu, cinsi, suçluya vurulurken elin ne kadar kaldırılıp ne kadar şiddetle vurulmak gerektiğini açıklamak için türlü teklif ve tahminlerde bulunurlar. Kur'an, zina etmeyenleri, Rahman'ın beğenilmiş kulları arasında sayar (Furkan, 68); ve zinayı şiddetle reddeder (En'am, 151). Karısını zina ile suçlandırıp kendisinden başka tanık getiremeyen ve doğan çocuğunu da bu kuşku ile reddeden koca, doğru söylediğine dair dört kez üst üste, *"Tanrı hakkı için yemin ederim"* diyerek ant içecek ve bir kez de, *"Tanrı'nın lânetine uğrayayım"* diyecektir. Kadın da dört kez üst üste, *"Ant içerim ki, kocam yalan söylüyor"* diyecek ve bir kez de, *"Tanrı'nın lânetine uğrayayım"* sözünü söyleyecek olursa cezadan kurtulur; *"Tanrı, yarlıgayıcı ve merhametli olmasaydı, sizi hemen cezalandırırdı, fakat O, tövbeyi kabul edici ve bilgedir* (Nur, 6-10). Kuşkusuz, bu ant içmeler, gerçekten iman edip inandıklarına uyabilecek kimseler için bir yarar sağlar, yoksa vara yoğa yemin etmeyi âdet edinenler, tövbenin kanatları altına sığınarak rezilliklerine devam etmekten çekinmezler. Bu itibarla İslâm fıkıhında Lian denilen bu yaptırımın, bugün için ne hukuksal ne de ahlâksal bir değeri vardır. Hz. Muhammed, asi ve küstah kadınları eğitmek için de Tanrı'nın şu şer'î tedbiri emrettiğini bildirmiştir: *"Dik başlılıklarından tasalandığınız kadınlara gelince, evvelâ kendilerine öğüt vererek, sonra yattıkları yerde tek başına terk ediniz; yine dinlemezlerse dövün; dinledikleri takdirde incitmeye bahane aramayın. Eğer karı koca arasının açılmasından tasalanırsanız, her iki taraftan da birer hakem gönderin; bunlar, gerçekten barıştırmak isterlerse, Tanrı, aralarındaki dargınlık yerine geçim verir"* (Nisa, 33). Dövmek gibi bir tedbirin insan haysiyeti bakımından bugünkü anlayışımıza uymayacağı doğal olmakla birlikte, o dönemlerde kadınlara uygulanan işlemlerin ağırlık ve vahşîliği karşısında, Hz. Muhammed'in bildirdiği emir, taşıdığı soylu amaç itibarıyla yepyeni sayılmalıdır.

Hz. Muhammed, cahiliye döneminin, aile protokoluna önem vermeyen ve mesken dokunulmazlığı düşüncesini bilinçle kavramamış olan ilkel davranışlarını da düzeltmek için, âdeta bugünkü anlayışımıza uygun birtakım kuralları,

birer Tanrı buyruğu olarak bildirmiştir: *"Ey iman edenler, kendi odalarınızdan başka odalara, sahiplerinden izin almadan ve selâm vermeden girmeyiniz, bu sizin için hayırlıdır. Onlarda bir kimse bulamazsanız, size bir izin verilmedikçe içeriye girmeyiniz ve eğer size dönün denilirse, hemen dönün; bu sizin için daha hayırlıdır. Oturulmayan ve içinden yararlanma yetkiniz bulunan odalara girmenizde sizin için bir günah yoktur"* (Nur, 27-29).

Kadınları, o dönemlerde de hiç eksik olmayan her çeşit iftiradan korumak ve kadın yüzünden doğabilecek kötü olayların önüne geçebilmek için, onların örtünmeleri ve evlendirilmeleri de şer'î emirlerle belirtilmiştir[1]. Hz. Muhammed'in kendi eşleriyle kızları ve diğer iman edenlerin karıları için bildirilmiş olan örtünme (hicap) ayetleri, tefsircilere göre, şu sırayı izlemiştir: Evvelâ kadınların sadece yüzlerini örtmeleri, sonra haremle selâmlığın ayrılması, daha sonra da büyük bir ihtiyaç olmadıkça evlerinden dışarıya çıkmamaları. O dönemde evlerin helâları olmadığı için, kırlara çıkmak gerekmekteydi; bu nedenle kadınların gece, uzaktan tanınmayacak şekilde giyinmiş olarak çıkmaları bildiriliyordu. Gündüz bu ihtiyaçlarını giderme zorunda olan kadınların ne yapacaklarına dair hiç bir bildiri yoktur. Haremle selâmlığın ayrılması için özellikle Peygambere ayrı bir protokolun emredilme nedeni, Cahş'in kızı Zeyneb'le evlendiği gün, Peygamberin odasına gelen davetlilerin gevezeliğe dalmış olmaları ve Zeyneb'in arkasını konuklara çevirerek onların arasında uzun bir süre oturmak zorunda kalmasıdır. Tefsircilerin anlattığına göre, örtünme ayetleri inmeden önce, bu tedbiri Hz. Ömer teklif etmişti. Bu ayetlerin en önemlisi şudur: *"İman edenlere, de ki, gözlerini çevirsinler, utanacak yerlerini saklasınlar, görünen şeylerden başka olan süs yerlerini açmasınlar, başörtülerini yakalarına çeksinler, süslerini kocalarından, yahut kendi babalarından, yahut kocalarının babalarından, yahut kendi oğullarından, yahut üvey oğullarından, yahut kendi kardeşlerinden veya kardeşlerinin oğullarından, yahut kadınlardan veya öz malları olan tutsaklardan, yahut kadınlarla ilgileri kalmamış erkek hizmetçilerden, yahut kadın çekiminin ne olduğunu bilmeyen çocuklardan başka kimseye göstermesinler ve gizledikleri süsleri anlatmak için ayaklarını birbirine vurmasınlar..."* (Nur, 31). Bu ayetten açıkça anlaşılacağı gibi örtünmeden amaç, erkekleri kendilerine çekecek şekilde açık saçık, cinsel içgüdüleri kışkırtacak tarzlarda görünmemekten ibarettir. Örtünme konusunda verilmiş olan şu emir de dikkate değer: *"Nikâh umudu kalmamış olan emekli kadınların bir süsle gösterişe çıkmamaları koşuluyla çarşaflarını bırakmalarında, kendilerine bir günah yoktur. Fakat iffetli olarak sakınmaları kendileri için daha hayırlıdır"* (Nur, 60; Ahzap, 55). Demek ki, âdetten kesilmiş, yaşlı kadınların süslenmelerinde şer'î bir sakınca yoktur. Elverir ki onlar, başkalarına süslü görünme hevesine düşmesinler. Asıl günah olan budur. Bu konuda bildirilen şu ayet de o dönemin kadın ve erkek ilişkileri bakımından örtünmenin nedenini açıklamaktadır: *"Ey Peygamber, eşlerine ve kızına ve iman edenlerin kadınlarına de ki, çarşaflarını sıkı örtünsünler; bu, onların tanınmamalarına, tanınıp da eza edil-*

(1) Kadının çalışmasına izin veren bir peygamberin, onları, umacı haline getiren kıyafetlere bürünmesini elbette isteyemezdi (Nahl, 97; Nur, 30-31).

memelerine en elverişli olandır" (Ahzap, 59). Demek ki kapatılmanın nedeni, onların bilgisiz ve ilkel bir toplumun hayvanca tutkularını dizginlemekten âciz olan saldırgan erkeklerinden korunmaktır. Şu halde kadınların çarşafsız gezmelerine alışmış olan bir toplumda, bu tedbire ihtiyaç yoktur. Belki de bu tedbirde, Hz. Muhammed'in kişisel deneyinin de rolü vardır: Evlâtlığı olan Zeyd'in karısı Zeyneb'i görünce, peygamberliğine karşın ona karşı uyanan duygudaşlığı (sympati) belirtmekten kendini alamamıştı. İslâm dini genişleyip Müslümanlar zenginleştikçe, servet ve refahın yanıbaşında diğer kavimlerin de Arap toplumuna karışmış olmaları, gittikçe aristokrat ve zengin bir sınıfın türemesi ve bu sınıfa mensup olan kadınların daha güzel, beyaz ve seçkin oluşları, onları yabancıların hayvansal tutkularından uzak tutma ihtiyacını da uyandırdı. Yalnız cahiliye döneminde değil, hatta Hz. Muhammed'in vaızları esnasında bile, Arap kadınları pek lâubali ve âdeta çıplak ve kışkırtıcı pozlarla yattıkları yerde onu dinlemekten çekinmiyorlardı. Peygamber, hayasızlığın özellikle kadını fazlasıyla adileştirdiğini anlamış olduğu içindir ki, onlara vakar ve haysiyet düşüncesini vermek suretiyle hem erkekleri, hem de kadınları yüceltebileceğini umut etti. Bu itibarla İslâmda örtünme, bir zamanın ihtiyaç ve koşullarından, yani bir dönemin uygarsal seviyesiyle insan özgürlüğü ve kişiliği hakkındaki yanlış anlayışlarından doğmuştur. Kadınını kapatmış olan hiç bir toplum, uygarlık yolunda ileri gitmiş değildir. Kadınlarını kapatan uluslar, kendi kendilerini alçaltıyorlar demektir. Onlar, farkında olmadan annelerinin, eşlerinin, kızlarının, kadın olan tüm akrabalarının iffet ve onurlarından kuşkulanıyorlar ve onların bir erkek tarafından korunmadıkça, başka erkeklerin saldırganlığından olduğu kadar da kendi kaprislerinin şerrinden kurtulamayacaklarına inanıyorlar demektir. Üstelik erkek olarak kendi bireylerinin de, bir kadına saygı duymayacak, onlara saldırmaktan utanmayacak denli insanlık sıfatlarından yoksun olduklarını kabul etmek demektir. Oysaki kadını kapatmakla erkekler ve onlar, daha iffetli olmazlar. Kapalılık, günah işleme ihtiyaç ve eğilimini daha fazla artırır. Kapalı insan kendini gösterme özleminden kurtulamayacağı gibi, kapalı insan ve nesneler karşısında bulunanlar da, bunları hiç olmazsa gizlice görme isteğinden kendilerini alamazlar. Kadını kapatmak, onu ebedî olarak bilgisiz, âciz, asalak, bireysel hak ve özgürlüklerden yoksun, kişisel girişim güçleri çalınmış, kocasının ve çocuklarının gözlerinde bile daima şeytana uyabilen bir zavallı haline getirir. Evleri kümesleştiren ve toplumu kıskanç bir şehvet kasırgasına tutulmuş ve buna karşın, zinanın önüne geçme psikozu haline getiren uluslar, yüzyıllardan beri mistik, sinsi, her çeşit uygarsal bilgi ve davranıştan, estetik hazlardan yoksun, açık ruhlu insanlar olmaktan uzak bir sürü halinde kalmışlardır. Kadının iffet ve haysiyeti, onu kapatmakla değil, ona vakar ve onur duygularını aşılayan bir eğitim ve bilgi vermekle sağlanabilir. Hz. Muhammed'in amacı, onları hem hukuk bakımından korumak, hem de ahlâk bakımından yüceltmek ve cahiliye döneminin geri kalmış alışkanlıklarından ve törelerinden kurtarmaktı. Yoksa, kadının çalışmasına ve toplum içinde kalmasına engel olmak değildi. Mekke'nin fethinde kadınların da Peygambere biat ettirilmeleri, onların yurttaşlık hakkını onaylamak olduğu gibi, daha sonra kurulmuş olan İslâm devletlerinde, kadının askerlik, bilim, devlet ve hukuk işle-

rinde yüksek görevler almış olmaları da Hz. Muhammed'in, kadınları sosyal, siyasal ve kamu işlerinden meneden hiç bir emir vermemiş olduğunu gösterir. İslâm devletlerinde yetişmiş kadın hükümdarların sayıları kadar da hizmetleri unutulmayacak olanlarının sayısı önemsiz değildir (bkz. Bahriye Üçok, 'İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar', Ankara, 1965).

Tevrat'tan öğrendiğimize göre, Müslümanlıktan önce Arapların da uymak zorunda bulundukları bir töre vardı; buna göre, kocası ölen kadın, bir mülk olarak mirasçılarına kalır ve kayınbiraderiyle evlenmeye mecbur edilirdi. Hz. Muhammed, bu kötü âdeti kaldırdı: *"Siz ey iman edenler, kadınlara kendi isteklerine aykırı olarak miras yoluyla sahip olmanız... caiz değildir"* (Nisa, 18). Bir hadiste *"Nikâh ancak veli ile yapılır"* yani ebeveynin rızası olmadan nikâh kıyılamaz, deniliyorsa da bu, erginlik çağına gelmeyen kızlar için geçerlidir. Müslümanlıkta kızlar için erginlik yaşı bedevî törelerine uygun olarak (9) yaştır. Peygamber Hz. Ayşe ile, bu kız (6) yaşında iken nişanlanmış ve (9) yaşında iken evlenmiştir. İmam Hanbeli'ye göre, (9) yaşını bitiren bir kız çocuğunu velisi evlendirebilir. İslâm şeriatında cariyeler ve tutsak kadınlarla nikâhlanmak zorunlu değildir. Bunlara sahip olanların diledikleri zaman onlarla cinsel ilişkilerde bulunmaları zina sayılmaz. Bunun içindir ki, servet ve iktidar sahibi olan aristokratlar, saraylarında, konak ve malikânelerinde diledikleri kadar odalık, gözde ve metres kullanmaktan çekinmemiş ve hemen bütün İslâm mezhepleri, kadının esir pazarlarında satılmasına, savaş ganimeti olarak paylaşılmasına izin vermişlerdir. Kızların erginlik yaşlarından sonra kendi istekleriyle ve istedikleriyle evlenmelerine ve mallarını serbestçe yönetmelerine, gerekirse mukavele yapmalarına, mirastan yararlanmalarına... vb. dair türlü haklar, Peygamber sayesinde şer'î bir değer ve yüküm halini almıştır[1].

Kur'an, Hz. Muhammed'in eşlerini, iman edenlerin anaları saymış (Ahzap, 6) ve sosyal durumlarının yüksekliği dolayısıyla onların süslenmelerini, başkalarına görünmemelerini, kendilerinden bir şey isteyecek olanlarla, ciddî bir ağır başlılıkla konuşmalarını emretmiş olduğu halde, öteki İslâm kadınlarının er-

(1) Tevrat'ta, *"Kadınlar üzerinde erkek elbisesi bulunmasın ve kadın, erkek elbisesi giymesin..."* (Tesniye, XXII, 5) emri verilir ki, bu konuda bir de hadis vardır. İncil'de, *"Kadının örtüsüz olarak Tanrı'ya dua etmesi lâyık mıdır?"* (Paulos'un *Korentlilere Kitapçığı*, XI, 13; 5-7) denilir. Samî kavimler genellikle erkeği kadından üstün saydıkları için onların bazı doğal haklarını bile sınırlamışlardır. *Talmud*'da kadının saçları ile sesleri, çıplaklıkla eşdeğer sayıldığını görmekteyiz. Zira, *"Erkek başı, İsa'dır; kadın başı, erkektir. İsa'nın başı Tanrıdır. Erkek başını kapatmamalıdır. Çünkü o, Tanrının suret ve onurudur; fakat kadın, erkeğin onurudur. Erkek, kadından çıkarılmış değildir, ama kadın erkekten çıkarılmıştır"*. *Saint-Paulos*, Korentlilere yazdığı birinci kitapcığında (XI, 3; XIV, 34-35) zira, bu havariye göre, *"Kadınlar erkeğin onuru* (şeref), *erkekse Tanrının onurudur."* Kadınların, arsızca hareketlerini kınar. Onların Kilisede asla konuşmamasını, soru sormamasını önerir ve der ki: *"Dillerden faydalanma kadınlar için değildir; onlar, kocalarına başeğmeli. Bazı şeyleri öğrenmek isterlerse, evlerinde kocalarına sormalıdırlar. Bir kadının kilisede başı açık görünmesi, orada başlarının kazınmış veya ustura ile tıraş edilmiş kadar utandırıcıdır. Melekler bile örtünmelidir"*. Anlaşılıyor ki Yahudi şeriati kadar da *İsa* şeriati kadınları erkeklerle asla eşit saymamıştır.

keklere görünmelerinde bir sakınca belirtilmemiştir (Ahzap, 53). Nitekim Peygamberin eşleri, bazı aşırılıkları dolayısıyla şu ihtarı almışlardır: *"Ey Peygamberin kadınları, siz kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz, eğer takvalı olursanız. Söylerken kırıtmayın da yüreğinde bir maraz bulunan tamaha düşmesin; güzel ve doğru söylesin. Hem de evlerinizde vakarınızla durun da cahiliye dönemindeki çıkış gibi süslenip çıkmayın, namaz kılın, zekât verin, Tanrı'ya ve elçisine itaat edin. Tanrı sizden kiri uzaklaştırmak, ehl-i beyti* (Peygamberin harem dairesine mensup olan kadınlar demektir) *tertemiz kılmak istiyor"* (Ahzap, 32-33). Peygambere, kadınların da erkekler üzerinde hakları olduğu, şu ayetle bildirilmiştir: *"Kocaların törede olan kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da kocaları üzerinde hakları vardır"*. Yalnız bu bildirinin sonu, erkeğe bir üstünlük payı ayırır: *"Erkeklerin kadınlar üzerinde dereceleri vardır"* (Nisa, 229). Başka bir ayette de, *"Erkekler, kadınlardan üstündür"* denilmektedir. Bu eşitliğe aykırı olan farklar, iki cinsin, özellikle o dönemlerde yüklenmiş oldukları ödev farklarından doğmuş olsa gerektir. Hz. Muhammed, tanıklıkta iki kadının bir erkeğe bedel olduğunu ve mirasta kadına daha az pay verilmesi emrini almış ve vermiş olduğu için eleştirilmiş olsa bile, kadının bir hakkı olabileceğine akıl erdirememiş olanlara latif cinsin de sosyal görevleri ve hakları olduğunu öğretmiş olması, yaşadığı dönem için ileri bir düşünüştür. O, kadınların da Tanrı kulları olduklarını, onların da hem Tanrı'ya, hem de topluma karşı sorumlu bulunduklarını ilân etmiştir. Kadınların hak ve ödevlerini şer'î esaslara bağlamış olması bile, bu cinsin lehine atılmış büyük bir adımdır. Ne yazık ki, yüzyıllar boyunca, Hz. Muhammed'in kadın hakkındaki ileri görüşünün sakladığı amaçları kavrayamayanlar, onları bir çeşit eşya ya da asalak gibi görmekten ve göstermekten çekinmemişlerdir. Örneğin, kısasdan söz eden bir ayetteki, *"... Özgür özgür ile, tutsak tutsak ile, kadın kadın ile kısas edilir"* (Bakara, 79) emrinde bir kadını öldürenin erkek olduğu takdirde, öldürülecek olanın kadın mı, erkek mi olacağından açıkça söz edilmediği için, tefsirciler, bir kadına bedel, erkeğin öldürülmesine bile itiraz etmişlerdir. Zira onlar, bu iki cinsin eşit olabileceğini akıl edememişlerdir. Hz. Muhammed, kadının ödevlerini de şer'î hükümlere bağlamıştır: İffetini korumak, kocasına itaat etmek, evlâdını emzirmek, yuvasının servetini korumak, bu görevler arasındadır.

Peygamber, evlenmeyi kutsal ve hukuksal bir bağlanma saymış[1], nikâh dolayısıyla cahiliye döneminde kızın babasına ya da erkek kardeşine verilen ve adına mihir denilen maddesel fedakârlığı, bir düğün hediyesi haline getirerek, ebeveyne değil, gelinin kendisine verilmesini sağlamıştır: *"Mihirsiz evlenme hükümsüz ve batıldır"; "... Kadınların mihrini kendilerine gönül rızasıyla veriniz"* (Nisa, 3). Verilecek mihrin mutlaka para olması gerekmez; üst baş, ev eşyası, süslenme araçları gibi şeyler de olabilir. Ebu Bekir'in oğlu Abdullah ile evlenmiş olan Atike adındaki güzel bir kadın, kocasının sağlığında, dul kalırsa asla evlenmeyeceğine yemin etmişti. Kocası ölünce büyük bir mirasa konan bu ka-

(1) Fakat, şer'î nikâhı kendisi getirmemiştir; evlenmeyi imamlarla kutlamak çok sonraları icat edilmiştir.

dınla Hz. Ömer evlenmek istemiş ve yemin kefareti olarak, aldığı mirası, kocasının akrabasına geri verdirmiş ve kadına şer'î mihri olan para ve eşyayı kendisi hediye etmişti. Kur'anda sırf Hz. Muhammed'in şahsı için, evlenme bakımından bazı müstesna emirler verilmiştir: *"Ey peygamber, biz sana mihirlerini vermiş olduğun zevcelerini ve Tanrı'nın sana ganimet olarak bağışladığı cariyeyi, amcanın kızlarından, dayının kızlarından, teyzenin kızlarından seninle birlikte göç etmiş olarak, bir de imanlı bir kadın kendini Peygambere hibe eder ve Peygamber de nikâh etmek isterse, onu yalnız sana, —iman edenlere değil— bir darlık olmamak için helâl kıldık. Bunlardan başka kadınlar sana helâl olmaz. Bunları, güzellikleri hoşuna gitse bile, —kendi malın olan cariyeler müstesna olmak üzere— başka zevcelerle değiştirmen de olmaz"* (Ahzap, 50). Peygambere Tanrı tarafından lütfedildiği bildirilen imtiyazın gerekçesi üzerinde, akıllara, imana aykırı bazı düşünceler gelebilirse de, Kur'an bu konuyu şöyle kapatmayı tercih etmiştir: *"Tanrı'nın Peygamber için takdir ettiği şeylerden, Peygambere bir vebal yüklenmez"* (Ahzap, 38).

Kimlerle evlenilebilir? Birinci kuşaktan olanlar, ikinci kuşakta doğanlarla evlenemezler. Kardeşler, sütkardeşler, üvey anneler, üvey kızlarla da evlenemezler. İki kız kardeş bir nikâh altına alınamaz. Cahiliye döneminde bu olanaklıydı. Fakat, *"Geçen geçti; ona Tanrı yarlıgayıcı ve merhametlidir"* (Nisa, 21-22). Evli kadınlarla ve oğlun eşiyle, yani kendi geliniyle de evlenilemez. Fakat savaşta tutsak edilmiş olan cariyelerle evlenmek caizdir. Özgür bir kadınla evlenmeye gücü yetmeyen, imanlı bir cariye ile —sahibinin rızası olmak şartıyla— ve mihirlerini vermek suretiyle evlenilebilir. Çünkü, *"İman edenler, hep birbirinizden sayılırsınız"*. Fakat, bu cariyelerin fahişe olmamaları, gizli dostları bulunmamaları şarttır. Cariye almaya izin verilmesinin nedeni, günaha girme korkusu içinde olanları günah işlemekten korumaktır, *"Yoksa sabretmeniz sizin için daha hayırlıdır"*. Müşrik kadınlar hoşa gitseler bile, onlarla evlenmemelidir. Zira, *"İman eden bir cariye, özgür bir müşrik kadından daha hayırlıdır"*. İman eden kadınların da, iman etmeyen ve hoşlarına giden müşrik erkeklerle evlenmeleri caiz değildir... Zira, *"İmanlı bir tutsak, özgür bir müşrikten daha hayırlıdır"* (Nisa, 24). Bu son ayetlerin, bugünkü insan ve özgürlük anlayışımıza aykırı olduğunu açıklamaya ihtiyaç yoktur sanırız[1].

Kaç kadınla evlenmelidir? Bu konuda, Hz. Muhammed'in çok karılı bir aileyi savunmuş olduğunu zannedenler, İslâm ailesini hemen daima birkaç kadınlı bir kümese benzetirler. Şeriat, dörde kadar evlenme hakkını tanıyorsa da, bunun koşulları o denli ağırdır ki, büyük bir çoğunluk, tek eşli bir hayatı tercih etmek zorunda kalır. Bu konudaki ayet, açıkça şu emri vermektedir: *"Öksüz kadınlarla evlendiğiniz takdirde[2] adaleti koruyamayacağınızdan korkarsanız, iyi gördüğünüz kadınlardan iki, üç ya da dört kadına kadar evleniniz. Eğer bunlar arasında da adaleti uygulamaktan korkarsanız, bir eşle ya da malınız olan*

(1) *Musa* şeriatında da akraba arasındaki evlenmeler aynıdır (*Levililer*, XVIII, 6-18).

(2) Bu koşul da ayrıca önemlidir.

cariyelerle yetininiz" (Nisa, 3); fakat, *"Kadınlar arasında ne kadar adaletli olmaya özenmiş olsanız da, buna gücünüz yetmez; birine büsbütün gönül verip de ötekini askıda kalmış gibi bırakmayın ve eğer arayı düzeltir ve haksızlıktan çekinirseniz, her halde Tanrı yarlıgayıcı ve merhametli olur"* (Nisa, 127). Bu emirler, Samî kavimlerde, sayısı pek de sınırlanmamış, bir övünme ve zevk aracısı olarak pek çok kadın alma âdetini kaldıran ileri bir atılımın anlatımıdır. Özellikle insanın doğal bir duygunlukla yaptığı tercihin, kadınlar arasında tam bir adalet kurmaya olanak bırakmayacağını isabetli olarak ihtar etmesi bakımından Hz. Muhammed'in tek karılı aileyi uygun bulduğu anlaşılmaktadır. Kuşkusuz, bu dogmalar, çağımızın ahlâksal ve hukuksal anlayışına kıyasla geri ve hatta İslâm ülkelerinin çoğunda da uygulanmayan hükümlerdendir. Fakat çağımızda bile, örneğin, Amerika'daki Mormon tarikatına mensup olanlar, İncil'deki, *"Çiftleşiniz ve çoğalınız"* ayetine dayanarak çok karılı aileyi savunmaktadırlar. Bu aile sistemi, Hz. Muhammed'in koymuş olduğu ciddî ihtiyat kayıtlarına karşın, onun hayatını örnek tutmuş olan zenginler, şefler, kendi ekonomik, organik ve politik olanaklarına dayanarak, gurur ve zevkleri için zevceler, cariyeler, odalıklarla dolu harem daireleri kurmaktan çekinmemişlerdi. Fakat, büyük halk kitleleri, belki de ekonomik zorluklar yüzünden bu konuda tek karılı aileyi yeğ tutmuşlardı. Hz. Muhammed, salih olan dulları, tutsak ve cariyeleri evlendirmeyi, bir nikâha çare bulamayanların iffetli kalmalarını, tutsak ve cariyelerden bedelini vermek suretiyle azat olunmak isteyenlerin azat edilmelerini (buna şeriatte mükâtebe denilir) ve haklarını vermeyi, para kazanmak için cariyelerini zorla fuhşa sürüklememelerini ve özellikle böyle bir fuhuştan iğrenenlerin asla bu yola zorlanmamalarını (Nur, 33) bildirmekle, kadın iffet ve onurunu korumak için pek titiz bir kalp taşıdığını da göstermiştir. Bunun içindir ki, o, bu ve öteki ahlâksal konular için, *"Zandan kaçınınız; çünkü zan, akla gelen şeylerin en yalanıdır"* demiştir.

Boşanmaya gelince; Peygamber, boşanmayı asla salık vermiş değildir; bir hadisinde, *"Tanrı, boşayanlarla zevkine düşkün olanların hepsine lânet eder"* demiştir. Boşanmaya tahsis edilmiş olan bir suredeki (Talak) şu ayetler, bu konuda Hz. Muhammed'in gerçek şeriatını pek iyi aydınlatır: *"Ey Peygamber, kadınları boşadığınız zaman, iddetlerine doğru boşayın* (iddet, dört ay on gündür), *ve iddeti sayın, Tanrı'dan korkun; onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar, meğerki açık bir edepsizlik etmiş olsunlar... Sürelerini doldurmaya yaklaştıklarında, onları güzelce tutun ya da güzellikle ayrılın ve sizlerden iki adaletli tanık tutun, tanıklığı da Tanrı için doğru yapın. Âdetten kesilmiş olan kadınlarınızın —şüphelendinizse— iddetleri üç aydır, âdet görmeyenler de öyle. Gebelerin süresi, doğurmalarıdır. O kadınları gücünüzün yettiğinde, oturmakta olduğunuz evin bir kısmına yerleştiriniz; üzerlerine baskı yapmak için, onları zarara sokmaya kalkışmayınız; eğer gebe iseler, doğuruncaya dek nafakalarını verin; sonra sizin hesabınıza emzirirlerse, o zaman da ücretlerini ödeyin ve aranızda iyilik emredin; eğer zorlaşıyorsanız, baba hesabına diğer bir emzikli emzirecektir"* (Talak, 1-6). Şu ayetler de, ayrılanların birbirine düşman gibi, sanki aralarında hiç bir mutlu gün yaşamamışlar gibi türlü kötülük ve öç alma duygularıyla değil, dostça ve insanca ayrılmalarını emretmektedir ki, bu-

nun çağımız için olduğu kadar da tüm bir gelecek için büyük bir ahlâksal değeri vardır: *"Ey iman edenler, imanlı kadınları nikâhladıktan sonra, kendilerine dokunmadan* (cinsel ilişkiden önce) *boşadığınız zaman üzerlerinde bir iddet saymaya hakkınız yoktur. Hemen müt'alarını* (yani, boşanma mihirlerini) *verip güzelce salıverin"* (Ahzap, 49). İddetten amaç, çocuğun soyunu belli etmek ve hakkını korumaktır. Boşanan kadının ölen kocasından bile miras alma hakkını kabul etmiş olan Hz. Muhammed, boşayan erkeğin önce vermiş olduğu mihri geri almamasını, hatta cinsel ilişkiden önce ayrılmışlarsa, mihrinin yarısını boşanan kadına bağışlamak gerektiğini de bildirmiştir (Bakara, 238). Nisa, Nur, Ahzap, Talak gibi kadınlardan ve aileden fazlasıyla söz eden surelerin bu konulardaki üslubu ve telkin ettiği ahlâksal ve dinsel emirler, merhamet ve şefkatle dolu bir ruhun tüm inceliklerini gösterirler. Gerçekte, Hz. Muhammed boşanmaya asla taraflı değildir: *"Kadınlarınız size itaat ederlerse, onların aleyhine yol aramayınız"; "Kadınlarla evleniniz, fakat sonra boşamayınız, zira ondan Rahman'ın Arş'ı titrer"; "Yüce Tanrı'nın en sevmediği helâl, boşamaktır"; "Sırf yeni bir zevk almak için kadın alıp boşamayınız. Zira Tanrı, böyle evlenip boşayan kadınları sevmez"* (bu son ayet, kadına da boşama hakkı tanımaktadır). Şu hadis de bu hakkı açıklar gibidir: *"Bir zorunluluk olmadıkça kocasından ayrılan kadına, cennet kokusu haramdır"* gibi kutsal bildiriler, Tanrısal iradenin, aile ocağını korumak için nasıl duygulu bir titizlik gösterdiğini ifade ederler. Bir, *"Boş ol!"* demekle kadının boşanmış olacağı düşüncesi, gerçekte boşama düşüncesinin akıldan geçtiği andan itibaren yuvanın sevgiyi yitirerek sarsılmış olması demektir. Bu itibarla, ince ve erdemli bir ruhun böyle bir düşünceyi akıldan bile geçirmemesi, şakadan bile olsa, sözle açığa vurmaması gerekmekte olduğunu gösterir. Hülle nikâhının nedeni de, iğrendirmek, üç kez boşanmış ve bir başka erkekle evlendikten sonra tekrar ayrılmış bir kadınla yine evlenmekte bir hayır olmayacağını anlatmaktır. Fakat bu yüce duygulara karşın, İslâm âleminde şer'î evlenme ve boşanma tamamıyla kalkmamıştır ve bu evlenip boşanma tarzının sakıncaları pek çoktur. Bugün artık ne cariye ve tutsak sınıfı, ne de şer'î mihrin ve nafakanın gülünç miktar ve oranları, ne de gizli evlenmeye yol açan imam nikâhı ve bir sözle boşama gibi, bireyin olduğu kadar da toplumun zararına işleyen kurumlar ve düşünceler yıkılmış gibidir ve uygarsal kanunu kabul eden toplumlarda tamamıyla kalkmıştır. Bundan da anlaşılır ki, Tanrı emri olarak bildirilen dogmalar, tüm bir ebediyete dek doğruluğunu koruyan gerçeklikler değil, bildirildikleri dönem ve toplumların seviye, anlayış ve hayat koşullarının zorunlu kıldığı emirlerdir, artık onlar görevlerini tamamlamışlardır. Hz. Muhammed için boşanmaya izin veren en esaslı neden, iffetsizlik ve aile hayatında edepsizce geçimsizliği âdet haline getirmiş olmaktır. Buna karşın, boşanmış kadınlara nafaka vermek, dul kalanların haklarını korumak, hatta ölen kocaların dul karıları için, onların geleceklerini koruyacak vasiyetlerde bulunulması gibi şer'î önlemleri emretmek de, Peygamberin kadınları koruma hususunda ne denli titiz ve duygulu olduğunu gösterir. Bir hadisinde, *"Kadınlara ancak cömert* (kerim) *olanlar ikram eder; alçak olanlar* (leim) *ihanet eder"* diyerek, kadınlara özel bir değer veren Peygamber, Hz. İsa ile mukayese edilecek olursa görülür ki, Hz. Muhammed, tüm düşünce ve girişimlerinde oldu-

ğu gibi, aile konusunda da gerçekçidir ve insan doğasının niteliğini kavramış bir bilge, bir kanun kurucusudur. Hz. İsa ise, boşanmayı tamamıyla reddetmek, boşanmış kadınla evlenmeyi zina saymak suretiyle, ailenin sürekliliğine daha fazla hizmet etmiş olsa bile, insan mutluluğunu hırpalamış; ruhun doğal ve zorunlu bunalımlarını, uyuşmazlıklarını görememiştir.

Kur'an, kadının ruh ve zekâ itibarıyla zayıf yönlerine değinerek, onları, şeytanın daha çabuk yoldan çıkaracağını kaydeder ve bu aldanışları yüzünden işledikleri günahların da erkekler tarafından bağışlanmasını ister. Tıpkı Hz. İsa'nın taşlanmak üzere olan iffetsiz bir kadını bu felâketten kurtarmak için, ilk taşı, hiç günah işlememiş olanın atmasını teklif ettiği gibi, Peygamber de, Tanrı'nın yarlıgamasından umut kesmeyi caiz görmeyen İslâm dininde bireysel günahların ceza ve baskıdan çok, af ve ıslah yoluyla giderilmesini tercih etmiştir. *"... Zevcelerinizle hoş geçininiz, onlar hoşunuza gitmezlerse sabrediniz, olabilir ki, bu hoş görmediğiniz bir şeyde, Tanrı size birçok iyilikler ihsan eder" (Nisa, 18).*

Özet olarak, Hz. Muhammed'in kadın hakkındaki duygu ve düşünceleri, dayandığı ilkeler bakımından, yaşamış olduğu çağın anlayışlarından çok üstündür. Zira, örneğin Talmud yorumcularının anlattıklarına göre, Jüdaizmde kadın, bazı din görevlerinden affedilmişlerdir. Onların temel görevi, ev işleriyle uğraşmak olduğundan, her erkeğin günde üç kez, *"İsrail kavminden yaratıldığı, kadın olarak dünyaya getirilmediği ve günahlardan korkmayan bir insan yapılmadığı için"*, Yahova'ya şükranda bulunması gerektir (Eflatun'un, Atinalı, özgür ve erkek yaratılmış olduğu için Tanrılara minnettar oluşunu hatırlatır). Talmud' da bu duanın başka bir şekli de, *"Beni bir müşrik, bir tutsak ve bir kadın yaratmadığı için"* cümleleriyle başlar (A. Cohen, s. 210).

Kadını bir eşyadan da değersiz sayan cahiliye dönemindeki inançları yıkmış olmasına karşın, Hz. Muhammed de, bu yaratığı, ahlâk ve toplum düzeni bakımından tehlikeli görmüştür. Bunun içindir ki, ona göre kadın, şeytanın erkekleri baştan çıkarmak için kullandığı tuzaklardan biridir. Bir hadisinde, *"Dünyadan ve kadınlardan çekininiz, şeytan pusudadır; o, insanları* (yani erkekleri) *kadınlarla pusuya düşürdüğü kadar hiç bir şeyle avlayamaz"* der. Başka bir hadisinde de, *"Artık sizin için en çok korktuğum, kadınlara uymanızdır; kadınlardan sakının!"* emrini verir ve kadınların devlet işlerinde bir erk (iktidar) sahibi olmamaları için *"İşlerini kadına havale eden bir kavim felah bulmaz"* der. İslâm âleminde genel olarak kadına, erkekle eşit bir değer vermekten çekinen anlayışta (zihniyet), Peygamberin, Samî kavimlerdeki geleneksel inançlara bazı ödünler (tavizler) vermek zorunda olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an, *"Erkekler, kadınlardan üstündür"* (Nisa, 34) ayetiyle, onlardan bu eşdeğerliği almış ve evlenmede, erkeklere, hoşlandıkları kadınları seçme hakkını verdiği halde, kadının Müslüman olmayanlarla evlenmelerine izin vermemiş, mirasta ve tanıklıkta da kadına erkeğin yarısı kadar bir hak ve değer vermiştir. Kadın lehindeki hükümlerse, daha çok onlara karşı duyulan sevgi ve acıma duygusunun ürünü gibi görünür. Bununla birlikte, aile bağlarını güçlendiren hükümlerinde Hz. Muhammed, İsrail inançlarını fazlasıyla aşmıştır. Örneğin, Jüdacılığa göre, bir kadın ancak evlendikten sonra başını örtmeye zorlandığı

için, halk arasında başını açar ve sokakta bir şeyler yer ya da ilk rastladığı bir adamla konuşur ve kocasının önünde çocuklarına lânet ederse, evde komşularının duyacağı kadar yüksek sesle konuşursa, kocası tarafından boşanabilir. Oysa, böyle bahanelerle kadın boşamayı Hz. Muhammed asla savunmamıştır; hatta İslâm şeriatında mübarat denilen, tatlılık, barış ve karşılıklı saygıya dayanan bir boşanmayı daha hayırlı bulmuştur.

Özetle İslâm şeriatının kadınlar için saptamış olduğu fıkıh kurallarına göre: İslâm kadınları, başka dinden olan bir erkek ve hatta bu erkek sonradan Müslüman olsa bile evlenemez. *"Biz kitab ehlinin kadınlarıyla evlenebiliriz, fakat onlar bizim kadınlarımızla evlenemezler"* hadisi de bu kuralı pekiştirir. Bir kadın, dilediği zaman kocasından boşanma koşuluyla evlenmeye razı olur, erkek de bunu kabul ederse, kadın dilediği zaman kocasını boşayabilir. Erkek de nikâhta belirli bir zaman sonunda karısını boşama kaydıyla evlenir, kadın da bu evlenmeyi kabul ederse, kocanın belirttiği zaman gelince kadın boşanmış olur. Bu İran Müslümanlarında görülen bir Mut'a nikâhıdır ki, bu biçim evlenmeyi Hz. Muhammed'in haram saydığına dair bazı hadislerden söz edilirse de İbn Rüşt, bunların söylenmiş olduğu yer ve zaman hakkında kuşkuludur ('Bidayet -ül müçtehit', Kâhire baskısı, 1320). Yukarda da işaret ettiğimiz gibi, peygamberimiz boşanmaları asla hoş karşılamamış, *"Evleniniz, boşanmayınız; Tanrı zevklerine düşkün olan erkek ve kadınları sevmez"* demiştir. Fakat, *"Kocasından bir zorunluluk olmadan boşanmak isteyen bir kadına cennet kokusu haramdır"* demek suretiyle de, kadına da boşanma hakkını vermiş olduğu anlaşılmaktadır. *"Nikâhlanınız, çoğalınız; kıyamette sizinle öteki ümmetlere karşı kıvanç duyarım"* diyen Hz. Muhammed, ailenin devamını içtenlikle savunmuşsa da, kendisinin de işlemediği bu edimden kurtulamadığı bilinmektedir. Taberanî'nin anlattığına göre, Hz. Ali'nin oğlu Hasan halifeliğe getirildiği vakit, karısı Fazl'ın kızı Ayşe, kocasını tebrik etmiş, fakat, halife bu tebriki babası Hz. Ali'nin öldürülmesinden ötürü bir sevinç işareti sayarak karısını *"Üç kez boşsun!"* diyerek boşamıştı. Gerçek olan şudur ki, peygamberimizin kadın ve erkek tüm Müslümanlar arasında bir derece ayrımı gözetmemiş olmakla birlikte, Arap toplumunun cahiliye döneminden başlayarak Müslümanlığı benimsediği dönemlere kadar aktarıp getirdiği töreler bir gelenek halinde devam etmiş. Özellikle evlenmede erkeklere fazlasıyla seçme hakkı verilmiştir. Hukuksal konularda, genellikle iki kadın bir erkeğe eşdeğer sayılmıştır. Örneğin İmam Şafi'î ve Hanbelî'ye göre, nikâhta yalnız kadınların tanıklığı geçer sayılmamış, ancak biri erkek olmak üzere iki kadının tanık olacağı kabul edilmiştir. Oysa, İmam Malikî, tanıksız olarak evlenmeyi yasal saymıştır. Miras konularında da kadına erkeğe verilenin yarısı düşmektedir. Nitekim bir ayetin bildirdiğine göre, *"Evladı olmayan bir ölünün mirası yalnız ana ve babaya kalırsa, bu mirasın üçte biri anneye verilir"*. Hz. Ebu Bekir, Ayşe'yi peygamberimizle Hz. Ali, kızı Ümmü Gülsüm'ü, Hz. Ömer'le daha çocuk yaşlarında evlendirmiş olduğunu bilen İmam Hanbelî velilerin dokuz yaşındaki kızlarını evlendirebileceklerini savunmuştur; siyasal ve ekonomik nedenlerle olsa da, bu kadar küçük yaştaki kızların evlendirilmesinde bedevî törelerinin sona ermediği ve kadınların eşya sayılmaktan kurtulamadığı anlaşılmaktadır. İslâm mezheplerinden akla ve top-

lumsal gerçeklere en uygun olan Hanefi mezhebine göre, özgür ve ergin, yani on beş yaşını aşmış olan kızların, ana ve babalarından izin almadan evlenebilecekleri kabul edilmişse de, köle ve cariyeler için bu hak kabul edilmemiş, bunların evlenmeleri ancak velilerinin yani efendilerinin oyuna bırakılmıştır. Hz. Muhammed, *"Tüm iman edenler kardeştir; takvaları dışında hiç kimse, bir diğerinden yeğ değildir"* ve *"İnsanlar tarağın dişleri gibi birbirine eşittirler"* gibi hadisleriyle insanlar arasında bir derece ayrımı yapmamışsa da, bu hadisler daha çok Tanrı katında ve hukuk bakımından bir eşitliği belirtirler. *"Evlatlarınızı, ahmak kadınların sütleriyle besletmeyiniz; zira sütün etkisi vardır"* gibi ve diğer bazı hadislerıyle, insanlar arasında pek de eşitlik olmadığını bildirmiş, özellikle evlenmelerde kadın ve erkeklerin değerce birbirine denk olmaları (küfüv) gerektiğini kabul etmiştir; yani evlenenlerin soylulukta, dinde ve imanda, meslek ve zenginlikte birbirlerine denk olmaları önerilmiştir. Büyük İslâm imamları, bu konuda ortak bir yargıya bağlı değillerse de, İmam Şafiî, eşlerin delilikten, bulaşıcı hastalıklardan ve her çeşit rezilliklerden arınmış olmalarını, sanat ve meslekte benzerlik ve özgürlük gibi bazı koşullarda denk olmasını savunmuştur. Bu konularda akıl ve bilim bakımından da uygun olan bazı gerçeklerin Peygamberimizce düşünülmüş olmasının önemi inkâr edilemez. Haricilerle Zahirîlerin ve genellikle öteki büyük imamların aile, miras ve kadın konularında gösterdikleri ayrılıklarda Peygamberden sonra genişleyen İslâm egemenliği alanındaki ötekı ulusların toplumsal gelenek ve gereksinmelerinin etkisi vardır.

D

EKONOMİK HAKLAR[1]

Hz. Muhammed, sonradan İslâm fıkhını oluşturmuş olan şer'î emirlerinde, insanları ilgilendiren hukuksal konuların hemen hiçbirini ihmal etmemiştir. Bunların başında öksüzlerin haklarını korumak gelir (Nisa, 2, 8-9). Mal sahibi olanların kendilerine ölüm yaklaştığı zaman analarına, babalarına, yakın akrabalarına meşru bir tarzda vasiyet etmeleri ve bu vasiyeti değiştirmeye kalkanların günaha gireceklerini (Bakara, 180-181), bu itibarla vasiyetin hukuksal bir ödev olduğundan başlayarak ekonomi konularına dek tüm sosyal ilişkilerin zorunlu kıldığı sorunların pek çoğu üzerinde durmuştur. Bir hadisinde, *"Tanrı, faiz yiyeni ve yedireni lânetledi"*, *"Tanrı faizi yok eder, sadakayı üretir"* diyen Hz. Muhammed'e, *"Tanrı, alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır"* gibi bu ticarî işlemi yasak eden birçok ayetler de inmiştir. Bunun da başlıca nedeni, o dönemlerde Arapların Yahudilere ve kendilerinden olan zenginlere fazlasıyla borçlu olmaları ve yüksek faiz ödemek zoruyla özgürlüklerini ve hatta hayatlarını

(1) Kur'anda ekonomi sözcüğünün Arapçası olan iktisat terimi daha çok iktisatlı demek olan *muktaşıt* yani, ılımlı, ikisinin ortası, orta yol anlamlarında kullanılmıştır. (Maide: 66; Lokman: 33; Fatır: 32).

yitirmek zorunda kalmalarıdır[1]. Zaten peygamberimiz, Yahudileri, ulusunun gelişmesini engelleyen bir düşman saymış ve alış veriş konusunda, *"Yahudilerin yaptığını siz yapmayınız. Onlar Tanrının haram ettiği şeyleri, en bayağı hilelerle helal etmeye çalışırlar"* demiştir. Her emir, ona ihtiyaç duyulan bir doğal durumun ürünüdür. Borç alma hususunda verilmiş olan hukuksal emir şudur: *"Belirli bir vadeyle borçlandığınız vakit, onu yazın, hem de aranızda doğrulukla tanınmış bir yazı bilen yazsın, bir yazı bilen de kendisine Tanrı'nın öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın da, yazsın; bir de kendi üzerinde hak bulunan adam, söyleyip yazdırsın ve her biri Tanrı'dan korksun da haktan bir şey eksiltmesin"*. Senetlerde iki erkeğin ya da bir erkekle iki kadının tanık olması da ayrıca bildirilmektedir (Bakara, 282). Borcun ödenmesinde borçluyu sıkmamak, ona kolaylık göstermek gibi akla ve adalete uygun bildirilerin yanıbaşında, alacaklının alacağını borçluya bağışlaması da önerilir ve salık verilir (Bakara, 281).

Kur'anda mirasa dair olan hükümler, fıkıhın önemli bir kolunu teşkil eden Feraiz adlı bir bilimi meydana getirerek ince ve ayrıntılı uygulamaların ilkelerini kapsar. Nisa suresinin 6-11'inci ayetleri bu geniş konunun özetini ve bir kısmını teşkil eder. Mirasın bölünmesinde, kadınlara, erkeklere kıyasla yarım pay verilmesi gibi bazı noktalar bir yana atılmak koşuluyla, feraiz hükümlerinin pek çoğu, çağımız borçlar kanununda kabul edilmiş bulunan esaslara uygun sayılabilir. Biz burada kendimizi, tüm bir İslâm fıkıhını özetlemekle görevlendirmiş değiliz.

Ekonomi sorunlarına gelince; İslâm dini, yalnız mistik hayatın nimetlerine dair vaat ve bildirilerden yoğrulmuş değildir; tüm layik rejimler gibi, İslâm dini de politik bir rejimdir ve varlığını bu rejimin kutsal ülkülerini yaymak ve kurumları bu ülkünün ilkelerine göre şekillendirmek suretiyle devam ettirmiş ve genişletmiştir. Tanrıerkil (théocratique) devletlerin ana karakteri de budur. Bu bakımdan bir devlet şefi olarak Hz. Muhammed'in ekonomik konulara önem vermemesi olanaksızdır. Fakat o, tüm diğer sosyal konulara olduğu gibi, bu konuya da, daha çok siyasal ve ahlâksal amaçları dikkate alarak derinden değinmiştir. Kur'anda yardım, rızk, ekip biçme, borç alıp verme, faiz, ölçü, terazi, geçim, çalışma, israf, hırs ve tamah... vb. gibi konulardan söz eden 250 kadar ayet vardır; ayrıca birçok hadisleriyle de, bu kurumun pratik özelliklerine işaret edilmiştir.

Peygamberimiz, *"Ben sadakayı zenginlerimizden alıp yoksullarımıza vermekle görevlendirildim"* derse de O, zenginlik aleyhinde hiç bulunmadığı gibi, meşru kazancı da daima desteklemiştir. Aksi olsaydı, yoksullara, miskinlere, yetimlere yardım, sadaka ve zekâtı savunmasına ihtiyaç kalmaşdı. Dinleri, mutlaka tüm sosyal kurumlara uygulama gayretine düşmek, ancak siyasal amaçlar için akla uygun bir girişim sayılabilir. Kuşkusuz ki, dinlerin en esaslı hedefleri, kendi mistik dogmalarını yaymak ve bunlara iman ettirmektir. Dinlerin dünya işlerini, politika, ekonomi, ahlâk, kültür... vb. bakımından her çeşit çevirti ve

(1) Tevrat da, bir Yahudinin kendi dindaşına faiz ve mürabaha ile borç vermesini yasaklar (*Levililer*, XXV, 36-38), ve mürabahacıların mahkemelerde tanıklık etmesine hahamlar asla izin vermezler (*A. Cohen*).

yorumlamaya elverişli emirler düzenlemesi bile başta kendi inandırmak istediği ülküleri kökleştirmek ve bu ülkülerin gerektirdiği bir imana göre kurulmuş bir toplum yaratmak içindir. Tartışılabilen bu düşüncemize göre, Hz. Muhammed, bizzat ticaret yapmış, zengin bir kadınla evlenmiş ve tüm savaşlarında servetin de oynayacağı önemli rolü pratik olarak kavramış olduğundan, içinde yaşadığı toplumun ve çağın zorunlu koşullarından bazılarına uymuş ve bazılarını değiştirmekte yarar görmüştü. Zenginlik tutkusu, genel olarak her çeşit merhamet, şefkat ve yardım duygularını törpülediği için, yoksulun onlara karşı beslediği kin, nefret ve kıskançlığı yumuşatmak, bugünün deyimiyle, sosyal adalet adına bazı ahlâksal duyguları bilinçlendirmek istemiştir; zira, esasen hiç bir zenginlik, yoksulun gayreti, sabır ve kanaati istismar edilmedikçe elde edilemez; ham ve kaba zenginlik ise, övünme, kibirlenme, gösteriş, yoksulları hor görme, uşakları sayesinde kazandığı kuvvetle herkese ve her şeye hükmetme gibi akıl ve vicdana sığmayan eylemlere neden olur. *"Onları kötülüklerden arıtmak için, servetlerinden bir sadaka al!"* (Tövbe, 104) emrinde bu gerçek saklı olduğu gibi, dünya nimet ve servetlerinin yalnız bir kişi, bir aile ya da zümrenin tekelinde kalmasından doğacak kötülüklere de engel olmak için, *"Onlar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın!"* (Haşr, 7) emrini bildirmiştir. Kur'anın emirleri, değişmez dogmalar olduğu halde, ekonomik sistemler, her çağda, her toplum ve uygarlıkta başka başkadır ve bunlar dinamik bir karaktere sahiptirler. Dinler, birbirine kıyasla, insan imanında beliren bir evrimi ifade ettikleri için, dinamik görünseler de, kendi öz yapıları içinde değişmezdirler (statik). Zira bu emirler, Yüce Tanrı tarafından bir kez verilmiş ve Hz. Muhammed'den başka bir peygamber gönderilmeyeceğinden, Kur'andakilere aykırı başka bir sistemin doğması önlenmiştir. Bu bakımdan da dinlerin en büyük amaçları, yine kendileri olduğunu dikkate alarak, doğan, değişen ve gelişen sosyal sistem ve kurumların hiç biri ona, yani şeriata uygulamaya ve onun getirdiği imanla besleyip yerleştirmeye ihtiyaç yoktur ve esasen bu, olanaksızdır da.

Hz. Muhammed, yoksulları açlıktan kurtarmayanları, zekât ve sadaka vermeyenleri, meşru olmayan yollarla kazanç sağlayanları hor gören ayetleri bildirmek suretiyle, büyük bir insansever olduğunu da göstermiş ve türlü dünya ve ahret yaptırımlarına da değinerek, muhtaç olanları, âciz ve yoksul olanları korumuştur. Rızkı, *"Kimine az, kimine çok veren"* ve mülkü, *"Dilediğine verip dilediğinden alan"* (İsra, 111), Yüce Tanrı'nın sosyal adalet bakımından bilgeliğini, bugünkü ekonomik düzenlerin müjdecisi gibi telâkki etmeye de olanak yoktur. Cimriliği zemmeden (Leyl, 5-11), mal düşkünlüğünü hor gören (Fecr, 17-24) ve bir hayra hizmet etmeyen servetin, sahiplerine ahrette bir kurtuluş sağlayamayacağını bildiren (Hakka, 25-29) ayetlerde, ekonomik olmaktan çok, ahlâksal amaçlar açıkça görülür. Hz. Muhammed, türlü vesilelerle işaret ettiğimiz gibi, erdemden ayrılmayan bir ruhun yine erdemli girişimlerle elde ettiği serveti helâl saymış ve bunu da yine hayırlı amaçlar için sarf etmekte insel ve sosyal bir yarar görmüştür; bunun içindir ki, rüşvet, hile, mürabaha, tefecilik... vb. gibi onursuz yollardan kazanç sağlamayı yasaklamış ve İslâm ülkelerindeki hayır ve hasenat vakıflarının artmasını ve kurulmasını sağlamış-

tır (Bu konuyu ilgilcyen türlü emirleri, özellikle ahlâk bahsinde de dağıtmış bulunuyoruz).

Özet olarak, Kur'anda Yüce Tanrı'nın niteliklerinden biri de ganî, yani zengin olmasıdır. Hz. Muhammed, doğruluğundan şüphe ettiğimiz bir hadisinde, *"Yoksulluk, övüncümdür"* demişti. Türlü yorumlamalara elverişli olan bu türlü inançlar, Müslümanlığın gerçek bilgelik ve felsefesiyle uzlaşamaz. Yoksulları korumak ve onlara yardım etmekle, yoksulluğu övme, yayma ve beğenmeyi birbirine karıştırmamalıdır. İslâm Peygamberi, dilenmeyi şiddetle kınamış, tembelliği ve bir asalak olarak başkalarının sırtından geçinmeyi reddetmiştir. *"Tanrı, sizin için kolaylık ister"* (Bakara, 181, 257; Yusuf, 99) ayeti, yalnız din işleri için değil, tüm bir yaşantı için de geçerlidir. Yoksulluk, insanı güçlükler içinde yıprandırdığı için, kıskançlıkların, türlü kin ve düşmanlıkların da nedenidir. Dünyamızdaki çağdaş bunalımların başında, yalnız yaşama konusundaki anlayış ayrımları değil, zenginlikle yoksulluğun yarattığı sınıf ayrışmalarının da rolü büyüktür. İslâm dini, bunun önüne geçmek için, çalışmayı övmüş ve, *"Borçlu, sıkıntı içindeyse, onun genişlemesini bekleyin; kendisine bağışlarsanız, sizin için pek hayırlı olur"* (Bakara, 280) emrini vermiş, *"Tanrı, rızk bakımından bir kısmınızı, bir kısmınızdan üstün kıldı; üstün olanlar, kazandıkları rızkı, bileklerinin hakkı olanlara kendileriyle eşit olarak vermezler, Tanrı'nın nimetini inkâr mı ederler?"* (Nahl, 71) ayetiyle işçi haklarını da savunmuş olur; ve zenginlere, *"Malını boş yere harcayanlar, şeytanın kardeşleridir"* (İsra, 27) o, ihtarıyla yoksulları kıskandıran ve muhtaç olanlara acımayan katı ruhları yumuşatmak istemiştir. Hz. Mevlâna da, bu israfı seven katı ruhlular için, *"Zenginler, hamamdakileri ısıtmak için tezek taşıyanlara benzer"* demek suretiyle dikkati çekmek istemiştir. Kur'an, rızkı kimine bol, kimine az vermekte, birincilerin azıp azmayacaklarını; ikincilerin ise sabır, şükür ve kanaat derecelerini sınamak gibi bir amaç güdüldüğünü belirtir. *"Ben sadakayı zenginlerinizden alıp yoksunlarınıza vermekle görevlendirildim"* ve, *"Kazanan, Tanrı'nın sevgilisidir"* gibi hadislerin amacı da, yoksulları korumaktan ve çalışmayı övmekten başka bir şey değildir. Zekât, kurban, fitre sadakası ve genel olarak tüm muhtaç olanlara yardım buyrukları, hem zenginleşmeyi, hem de kazanılmış olan servetlerden, gerekenlere yardım etmeyi, ibadet kadar önemli bir ödev sayarlar. Nitekim hacılık ödevi bile ancak zenginlere farz kılınmıştır. İslâm dini, sefilliği, yoksulluğu değil, zenginliği savunmuştur; elverir ki, zengin, servetini, başkalarının haklarından çalmış olmasın; ruhunu merhamet şefkat, âlicenaplık ve yardım duygularıyla süslemiş olsun ve kazandıklarını, insanları kıskandıracak ve kışkırtacak bir israfla tüketmeye çalışmasın ve böbürlenmesin. Bu buyruklardan ve işaretlerden, Müslümanlığın komünizmi savunduğunu iddia etmek gülünçtür. Zira, İslâm dini, her şeyden önce, aileyi, mülkiyeti, özgürlüğü, adalet ve ihsanı savunan yüce ve gerçekçi bir dindir.

Faiz sorununa gelince, bunu Hz. Musa da kavmine yasaklamıştı. Hz. Muhammed, bu İsrail geleneğine uydu; bunun nedeni, ekonomik olduğu kadar da siyasaldır: Mekke'de ticaretle uğraşan Musevîler çoktu ve bunlar Arapları sömürerek daha da çok zenginleşmişlerdi. Araplara yüksek faizle borç da veriyor-

lardı. Önce de yazdığımız gibi, ilkçağlarda borçlu, borcunu ödemezse, alacaklının ya kölesi olur ya da onun tarafından öldürülebilirdi. Kumar borçluları da bu durumdaydı. Peygamber, bir yandan yüksek faizlerle borç alarak, bunu, ya içki, kumar ve sefahatte yitiren ya da başarısız rekabet ve alışveriş işlerinde, yine Yahudilere kaptıran Arapları kalkındırmak için faizi haram etmeyi uygun buldu. Bu suretle, Mekke'de sayıları ve nüfuzları artmış olan Yahudileri, çıkarlarından yoksun bırakarak, kaçırmak, kutsal şehirden uzaklaştırmak istedi. Tarihin türlü dönemlerinde çeşitli ülke halklarını soydukları ve sömürdükleri için, bulundukları kentlerden kovulmuş olan Yahudiler, bu yasaklamanın zorunlu bir sonucu olarak Mekke'yi terk etmemek için, Hz. Muhammed'in aleyhine türlü saldırıların etkeni oldular. Bu itibarla Peygamber, o dönemlerde, karakterlerinin çıkarcı, kaypak ve bencil doğası yüzünden, Kur'anın da, *"Dönek bir kavim"* olarak nitelediği bu kavmi, soğuk ve sıcak savaşlarla ezdi. Bu suretle o, hem kendi egemenlik alanını genişletmeyi başardı, hem de Arapların ahlâksal gidişlerini düzenledi ve onların ekonomik kalkınmalarına da hizmet etmiş oldu.

Çağımızın tüm büyük savaş ve devrimlerine neden olan ekonomik sorunları bir rejim ve ülkü olarak inceleyenlerden bazıları, Müslümanlığın sağcı mı, solcu mu olduğunu; yani anamalcı mı, komünist mi ya da sosyalist mi olduğunu açıklamaya çalışırlar. Toplumsal kurumlar ve bilimsel gerçekler için, hadislerle ayetlerden tanık arayanlar, uygarlıkla demokrasi kavramının layik ve özgür düşünenlerle bilgi ve araştırmaların ürünü olduğuna akıl erdiremeyen tutucu, çıkarcı ve bağnaz kişilerdir. Hz. Muhammed, iman edenler arasında, kıskançlık, yarışma ve çekişmeleri önlemek için bir çeşit toplumsal adaleti savunmuştur. Malın kırkta birini zekât olarak yoksullara vermek, miskinlere, yetimlere, yolculara... yardım etmek ve sadaka vermek gibi insancıl buyruklarında ekonomik olmaktan çok ahlâksal amaçlar saklıdır. O, bu amacın gerçekleşmesi için çalışarak kazanmayı, zengin olmayı, ticaret yapmayı zorunlu saymıştır. Ortaklık kuranların birbirlerine zarar vermemelerini belirten hadisleri yanında, *"İşçinin ücretini, daha teri kurumadan veriniz!"* ve *"Her hak sahibine hakkını veriniz"* gibi hadisleriyle de işçi ve işveren ilişkilerinde uygulanması gereken adalet ve erdemi savunmuştur. Nasıl ki, Yahudi şeriatı, yedi yılda bir kez, alacaklardan vazgeçilerek borçluları bağışlamayı önerdiği için, Tevrat'ın sosyalizmi savunduğu ileri sürülemez ve bu çeşit buyruklar, İsrail kavminin anamalcılığına engel olmazsa, kutsal dogmalarıyla yoksullara ve güçsüzlere acımayı ve yardım etmeyi zorunlu sayan peygamberimiz ve dolayısıyla tüm Müslüman Araplar da komünist, hatta çağdaş anlamda sosyalist olmamışlardır. Bu ekonomik sistemler temellerini mistik dogmalardan almamış, ilk toplumlardan beri gelişerek çağımız uygarlığının ürünü olan demokrasiler gibi ve bu rejimlerle birlikte biçimlenerek örgütlenmiştir. İslâm dini, köle ve cariyeler için bazı koruyucu buyruklar vermesine karşın, bu tür insanlarla nikâhsız ilişkiler kurmaya izin verecek kadar da, Arap törelerine bağlı kalmıştır. Bu bağlılık bile insanın insanı sömürmesine izin verir gibidir. Mallarını bir gösteriş için israf edenlerle cimrileri mahkûm eden dogmalar (Nisa, 37-38) ekonomide ahlâka, akla ve yaşamın gerçeklerine uygun bir düzen ve uyum isteğini kanıtlarlar (Din ve ahlâk bahsinin sadaka bölümüne bkz.).

Parti ve kişi egemenliği ile çıkarları için halkın dinsel inançlarından faydalanmak isteyenler, mistik ve kutsal dogmaları, diledikleri gibi yorumlarlar. Oysa ki, hakkında ayet bulunan konular üzerinde içtihat yolu kapalıdır; ancak kamu çıkarlarıyla işleri için yapılmış olan içtihatlar, bazı yeni içtihat ve yorumlamalarla zamana uydurulabilirlerse de ayet ve hadisleri, çevirti (tevil) ve yorumlama yöntemleriyle gerçek amaçlarından saptırmak da imana aykırı bir girişimdir. Zamanların değişmesiyle yargıların değişebileceğini kabul eden fıkıh kuralı, ancak hakkında ayet bulunmayan konular için geçerlidir. Layik bir anlayışa dayanan özgür ve parlamentolu bir demokraside aklın, bilimlerin ve deneylerin gerçekleri dışında bir yol aramak, hem yasal değildir, hem de bu yol bir çıkmaz sokak gibi, ileriye gitmek isteyenleri geriye dönme zorunda bırakır.

E

POLİTİKA

"Tanrı, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında adaletle hükmetmenizi emrediyor".

(Nisa, 54-56)

Hz. Muhammed'den önce ve hatta biraz da onun zamanında Mekke, ilkçağ sitelerindeki gibi bir çeşit oligarşiyle yönetilmekteydi. Askersel olmaktan çok dinsel ve ekonomik bir yapısı vardı. Başka sitelerde olduğu gibi, Mekke'de de aristokratlar, esnaf, çiftçiler ve kölelerden ibaret sınıflar vardı. Dinsel ödevlerle ticaret, daha çok aristokrat zümreler arasında paylaşılmıştı. Arap kabilelerinin ticarî ve dinsel vesilelerle devamlı bir uğrağı olan bu sitede eşitlik ve adaletten eser yoktu; fakat işler, Mekke eşrafının gelenek ve göreneklerine göre yönetilmekteydi. Bu itibarla orada tüm ayrıntılarıyla bir devlet örgütü yoktu. Halkın büyük bir çoğunluğu, ezilen, sürünen, kuvvetlilerle zenginlere körü körüne baş eğmek zorunda olan zavallılardı. Mekke'de Araplardan başka Yahudiler, Hıristiyanlar, türlü din ve mezhebe bağlı cemaatlar da vardı. Hz. Muhammed'in başlangıçta bir devlet kurmak ve hatta İslâm dinini tüm dünyaya yaymak gibi geniş bir plan ya da projesi olduğu kuşkuludur. Nitekim, İslâm dini, tüm hükümleriyle toptan değil, yirmi üç yıllık bir gayretten sonra ve yavaş yavaş, olayların gerektirdiği koşullar içinde belirli bir şekil alabilmiştir. Peygamberin kendisine Mekke'de ilk inanmış olanların da pek önemli kişiler olmadığı bilinmektedir. Mekke eşrafı geleneksel dinlerinin kendilerine bağışladığı birtakım imtiyazlardan yararlandıkları için, yeni bir dinden zarar göreceklerinden emindiler; bu yüzden de Hz. Muhammed'e karşı geldiler, direndiler ve onu bir tehlike gibi gördüler. Bu direnme karşısında kendini pek zayıf bulan Peygamber, sosyal koşullarla paralel bir ruh dönüşümüne katlandı, öğüt

vererek düşündüklerini ve inandıklarını propaganda etmeye çalıştı. O, bu dönemde alçak gönüllüdür; iddiacı değildir; tehditleri zayıftır, fakat kararlıdır; eski kitaplı dinlerin de hak olduğunu, onların eksik yanlarını düzeltmek için gönderildiğini ileri sürerek Hıristiyanlarla Yahudilerin kendisine düşman olmalarını önlemeye çalışmış, fakat Medine'ye göç ettikten sonra, insanları müşrikler, münafıklar, kâfirler, fasıklar gibi Tanrı'nın cezalandıracağı bir zümreyle iman edenlerden ibaret zümreler halinde sınıflamış; Mekke'de doğrudan doğruya halka ve kitap ehline hitap ederken Medine'dcki ayetlerde, iman edenlerle kâfirlere hitap etmiştir. Yani, Hz. Muhammed, Medine'de bir çeşit devlet şefi, bir başkomutan güç (kudret) ve yetkisiyle, artık başka dinleri ve bunlara mensup olanları hoş görmemeye başlamıştır. Örneğin, evvelce tüm kitaplı dinlere saygı duyması gerektiği için, şu ayetleri bildirmişti: *"Ey kendilerine kitap verilenler, geliniz, beraberinizdekini tasdiklemek üzere indirdiğimiz bu kitaba iman ediniz"* (Nisa, 45); *"Ey kitap ehli, ancak Tanrı'ya, bize indirilen kitaba, daha önce indirilene iman ettiğimiz için mi bizi ayıplıyor, yeriyorsunuz, de"* (Maide, 59; Âli İmran, 3). *"Hayır ve bereketi gerektiren ve daha önce inmiş olan kitapları onaylamak için, bu kitabı indirdik"* (En'am, 92).

Hz. Muhammed, Mekke'de kendinden önce gelen peygamberlere ve kitaplara inanmak, inandırmak ve kendisinin de öteki peygamberlerin bir devamı olduğunu belirtmekle uğraştığı halde, Medine'de, kendinden sonra hiç bir peygamberin gelmeyeceğini ileri sürmüş ve insanları İslâm imanına bağlamak için maddesel ve tinsel tüm gücünü kullanmış, Hıristiyanlığın Tanrı ve Hz. İsa hakkındaki anlayışlarını şiddetle reddetmiş, eleştirmiş (Nisa, 169-170) ve Yahudilere açıkça cephe almıştır. O, bu dönemden itibaren insanların Tanrı'ya, elçisine, yani kendisine ve Kur'ana inanmalarını ve baş eğmelerini istemiştir: *"Tanrı'ya ve Peygambere baş eğiniz ki, esirgenmiş olasınız"* (Âli İmran, 30, 129; Maide, 92); *"Mutluluğa nail olacak olanlar, Tanrı'ya ve elçisine baş eğenlerle Tanrı'dan korkanlar ve sakınanlar olacaktır"* (Nur, 52). Gerçekten imanlı olanlar, ancak, *"Tanrı'ya ve elçisine inananlar ve Peygamberle toplu bir iş için birleştikleri zaman, ondan izin almadan, yanından çekilip gitmeyenlerdir"* (Nur, 62; Feth, 9). Hz. Muhammed, kuvvetlendikçe, kendi yetkilerini artırmış ve Medine'de Tanrıerkil esaslara dayanan bir devletin tohumlarını ekmeye başlamıştır ve İslâm dini de ulusal bir din ve ülkü olma yolunu tutmuştur. O tarihlerde Medine, *Dâr-ün-Nedve* adı verilen ve halkın işlerini görmeye hizmet eden bir meclisle yönetilmekteydi. Bu mecliste, Medine'nin ileri gelenleri toplanarak müzakere ve danışma (meşveret) suretiyle çalışır, verdikleri kararları uygularlardı. Peygamber bu yönetim tarzını beğendi. Bu tarz, âdeta çağımızın parlamento sisteminin ilk taslağını teşkil ediyordu. İşte bu dönemdedir ki, *"İşleri aralarında birbirlerine danışarak yapmayı, Tanrı'ya, Peygambere ve içlerinde emir verme yetkisi olanlara itaat etmeyi"* bildiren ayetler inmeye başladı. *"Bir konu hakkında anlaşmazlığa düştüğünüz vakit, Tanrı'ya ve elçisine başvurun"* (Nisa, 59); zira Tanrı, *"Anlaşmadıkları şeyde hükmetmek için peygamberlerle birlikte hak ve bilgeliği kapsayan kitap indirmiştir"* (Bakara, 214). Nihayet bu dönemlerdedir ki, *"Tanrı, emanetleri ehline vermenizi ve halk arasında hükmettiğiniz zaman, adaletle hükmetmenizi emrediyor"* (Nisa, 58) gibi ayetler bildi-

rilmiştir. Kur'an, toplumu yönetmekle yükümlü olan devlet adamlarına (Ülu-l emr) itaat emreder. Kuşkusuz bu dogma, yetkilerini, kendi özel çıkarlarıyla olumsuz tutkularını kandırmak için kötüye kullanan, ileriyi görmekten aciz, halkı, esenlik ve güvenlik duygusundan yoksun bırakan kişilere başeğmek gibi saçma bir öneri değildir. Her ne kadar Ebüs-suud. 'Tefsir'inde, buyruk sahiplerinin dört büyük halife (Hulefayı Raşidin) gibi adaletli ve bilgili kişiler olduğundan söz edilirse de, bu halifelerle bunların yönettikleri hükümetlerde, bazı işlerin bozukluğu, onların da yanılmalardan kurtulmadığı görülmüştür. Zira her adaletli olan mutlaka bilgili ve akıllı olmadığı gibi, nice bilgili ve akıllı insanın da adalet ve erdemden yoksun olduğu görülmüştür ve her çağda toplumun adalet anlayışında özdeşlik yoktur. Bu itibarla devlet işlerinin Kur'anda «müşavere» terimiyle üç ayette bildirilen danışma yöntemiyle yürütülmesi zorunludur. Bir ayette *"Rablarını dinleyip namaz kılanlarla, birbirine danışmak suretiyle işlerini görenler..."* (Şura, 38) övülür[1]. Danışma, dinsel buyruklar için gerekli değildir. Bunlar Kutsal Kitapla hadislerde belirtilmiştir; fakat dünya işlerinde, danışmanlardan, bilgili ve denenmiş insanlardan, bugünkü anlamıyla milletvekillerinden başlayarak devletin büyük sosyal, siyasal, tüzel ve kültürel kuruluş ve örgütlerine danışmak zorunludur. Nitekim Hz. Muhammed de, savaşlarında ve türlü toplum konularında, yalnız imana ve kişisel akıl ve sezgilerine bağlanmamış, güvendiği kişilerin deney, bilgi ve oylarından da faydalanmıştır. Fakat bu kişiler, vaktiyle, yüce Atatürk ile birlikte kurtuluş ve bağımsızlık savaşına katılanları, eski Celâlî eşkiyalarına benzeterek bunlara, sultana başkaldırma (Huruc Alessultan) veya karşı çıkma iddiasıyla idam cezası verdiren, inzibat kuvvetleri (Kuva-yı İnzibatiye) yollatarak yok etmek için fetva veren uğursuz bir Şeyh-ül İslâm'ımız türünden kişiler değildir. Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Tanrı ve elçisi, müşavereye muhtaç değildir, lâkin Yüce Tanrı, bunu benim ümmetime bir rahmet yaptı; onlara danışanlar yetkinlikten yoksun kalmaz, bunu terk edenler de yanılmaktan kurtulamaz"* dediği gibi, başka bir hadisinde de, *"Müşavere eden bir kavim, işlerinin en doğrusunu başarmış olur"* demiştir. Onun en çok çekindiği şey, anlaşmazlıklardır. Başka bir hadisinde, *"Anlaşmazlık içinde kalmayınız ki, ayrılıklarınız yüreklerinize sinmesin"* demektedir. Uzlaşmanın, anlaşmanın tek yolu da, görüşme ve danışmadır. Bir ayette de, *"Bilmiyorsanız zikir ehlinden sorunuz"*, yani bilenlerden sorunuz, denilmektedir. Kur'anda bir olgu dolayısıyla Hz. Muhammed'e devlet başkanlığının verasetle intikal etmesinin, yani hanedan sisteminin uluslar için hayırlı olmayacağı bildirilmiştir: Tanrı, Hz. İbrahim'e, *"Ben seni halka imam yapıyorum"* müjdesini verince, Hz. İbrahim, bunu kendi kuşaklarına, yani kendinden sonra gelecek olan evlâtlarına da bağışlamasını dilediği zaman, aldığı karşılık pek kesin ve anlamlıdır: *"Benim verdiğim söz, zalimlere ulaşmaz"* (Bakara, 125). Bu, bir ulusun yönetilmesinde hanedan esasının zulme alet olacağını ve Yüce Tanrı'nın zalimlere, böyle bir görevin verilmesini istemediğini anlatmaktadır. O, bir hadisinde de, *"Sultan, velisi olmayan velidir"* yani o, başına buyruk ve sorumsuz bir

(1) Öteki iki ayet: Bakara (233); - Âli İmran (159).

müstebbittir, der[1]. Bu itibarla uluslar, şeflerini kendi özgür iradeleriyle seçmeli, beğenmediklerini değiştirebilmelidir. Nitekim, Hz. Muhammed, uzağı da isabetle görmüş ve, *"Benden sonra halifelik otuz yıl devam edecek, ondan sonra ısırıcı saltanat başlayacaktır"* demiştir. Bu hadis doğruysa, tarih, onun bu görüşünü tamamıyla onaylamıştır. Dört büyük halifeden sonra, yani Hz. Muhammed'in ölümünden otuz yıl sonra kurulmuş olan Emeviye Devleti, tüm saltanatlarda olduğu gibi, saray ve hanedanla bu idarenin beslemeleri olan aristokrat, zengin ve nüfuzlu kişilerin zevk ve çıkarlarını, zulüm ve sefahatlerini sistemleştirmiştir. Saltanatların tarihine bakılırsa, bunların kuruluşunda toplum koşulları kadar da şeflerin kendi kişisel güç ve tutkularının büyük rolü olduğu görülür. Kur'an bu gerçeği, Saba Melikesi Belkıs'ın ağzından şöyle özetler: *"Hükümdarlar hangi beldeye girerlerse, orasını bozarlar; halkından aziz olanlarını alçaltırlar"* (Neml, 35-36; Muhammed, 22). Kuşkusuz, sosyoloji, saltanatların ve istibdatların da kolektif ruhun bir eseri olduğunu savunur ve hükümdarlara bağlanmış olan insanların, bağlanma zorunda kalmış kimseler olduğunu dikkate almak istemez. Bunlar, şeflerinin saltanatını devam ettirmekte ve onun kuvvetini genişletmekte en büyük hizmeti yaptıkları ve şeflerini, kendi birlik ve kuvvetlerinin simgesi saydıkları halde, en çok ezilen de kendileridir ve şeflerini de asla kendileri seçmiş değildirler. Bir kez saltanatın devlet örgütleri kurulduktan sonra, bireyler, bu örgütlerin yarattığı disipline baş eğmekten başka bir şey yapmazlar. Biz burada saltanatların kuruluş ve yıkılışlarındaki sosyal ve tarihsel nedenleri ve bu konudaki kuramları açıklayacak değiliz. Gerçek olan, Hz. Muhammed'in, demokratik bir Tanrıerkil sistemi kurmuş ve savunmuş olmasıdır. O, aralarında türlü imtiyazlarla birbirinden ayrılmış olan sınıfların aleyhindedir; fakat bunu, tüm insanlığı içine alan, sınıfsız bir toplum anlamında kabul etmek güçtür. Zira, Hz. Muhammed, tüm iman edenleri kardeş saydığı için, ancak Müslümanların sınıfsız ve imtiyazsız bir kitle olarak kardeşçe yaşamalarını istemiştir. O, Arabın Arab olmayanlardan üstün olduğu inancını yaymış (Âli İmran, 110) ve dini, Arabı kalkındırmak için bir siyasal ülkü aracı gibi kullanmıştır. Gerçekten de Peygamber İbn Ömer'in anlattığı bir hadise göre, *"Kureyşlilerden iki kişi kaldıkça, iktidar Kureyşlilerde kalmaya devam etmelidir"* demek suretiyle de öteki İslâm uluslarının egemenlik hakkını reddetmiştir. Abu Davud'un bildirdiği bir hadiste de aynı düşün savunulmuştur: *"İmamlar hükmettikleri ve adalet dağıttıkları sürece Kureyşlilerden çıkacaktır"*. Çağımız demokrasi anlayışına da uymayan bu bildirilere, tarih boyunca Araplar da uymamışlardır.

Hz. Muhammed, köleliği kaldıramamış ve iman etmeyenleri kardeş saymamıştır. Son çağlara dek insanların din ve ırk savaşlarından kendilerini kur-

(1) *Sultan* sözcüğü, Kur'anın (28) ayetinde şu anlamlarda kullanılmıştır: *Mutlak yetki* (Nisa: 91; İsra: 33, 80; Hac: 71; Mü'minun: 45); *Mutlak güç* (Nisa: 153; Hicr: 42; Kasas: 35); *Başeğilmesi gereken varlık* (En'am: 81); *Baskı gücü* (A'raf: 33); *Söz götürmez kanıt, mutlak ve açık kanıt* (A'raf: 71; Yunus: 68; İbrahim: 10, 11; Kehf: 15; Nemil: 21; Rum, 35; Mumin: 56; Saffat: 156; Duhan: 19; Tur: 38; Necm: 23); *Erk, yetki ve güç* (Sebe: 21; Saffat: 30; Nahl: 100); *Egemenlik* (İsra: 100).

taramadıklarına bakılırsa, Peygamberden yaşadığı dönemlerde daha fazlasını beklemek insafsızlık olur. Bununla birlikte o, kölelerle iman etmemiş olanların haklarını koruyan hükümler vermeyi ihmal etmemiştir; nitekim, bir hadisinde, *"Tanrı katında en mükerrem olanınız, en tavkalı olanınızdır"*, yani, Tanrı'dan çekinenizdir, derken hiç kimseyi bir diğerinden daha üstün ve onurlu saymadığı açıkça görülür ve Hz. İsa'nın da savunduğu gibi (Meta İncili, XX, 27), Peygamber de, *"Kavmin efendisi, ona hizmet edenidir"* demekle, demokratik anlayışın büyük bir ilkesini belirtmiş olur. *"Kuvvetlisinden zayıfın hakkını almayan bir ulusu, Tanrı nasıl kutsallaştırır?"* diyen Hz. Muhammed, *"Halkın haklarından hiç bir şey azaltmayınız ve yeryüzünde fesada çalışmayınız!"* (Şura, 183) emrinde bildirilen halk kavramından tüm insanları ya da hiç olmazsa bir devletin tüm uyruklarını anlamamak için hiç bir neden yoktur.

Hz. Muhammed, İslâm dinini ulusal bir din olarak geliştirirken, *"Daha önce indirilmiş olan kitapları onaylamakta olan bu kitabı, Mekke halkına ve dolaylarındaki halkı gocundurmak için indirdik"* (En'am, 92) gibi bazı ayetlerle kavminin anlaması için, Kur'anın Arap diliyle indirildiğini bildiren ayetlere uyarak, tüm insanlığı içine alan evrensel bir din duygusuna sahip değilmiş gibi hareket etmiştir. Bu nedenle de onun demokratik sistemindeki dinsel-ulusal karakteri tanımamak olanaksızdır. Nitekim, ümmet olarak aynı imana bağlanmış olan kavimler, bu Tanrıerkil sistemin başlangıçta taşıdığı ya da kabul ettirmek istediği akılsal ve insel duygulardan pek de yararlanmış değildir. Osmanlı İmparatorluğu yıkılırken, Müslüman olan ulusların, kendi ulusal çıkarlarını ya da uyruğu bulundukları Hıristiyan devletlerinin amaçlarını gerçeklendirmek için, nasıl halife ordularıyla savaştıkları pek yakın tarihin acı gerçeklerindendir. Din kardeşliğinin politika işlerinde hiç bir değeri olmadığına, her ulusun tarihi tanıklık eder.

Peygamber, kendisine bağlananların sayısı çoğaldıkça egemenlik alanını da genişletmeye başladı. Artık kendisine Tanrı'nın, Cebrail'in ve meleklerin yardım ettiğini bildiren ayetlere dayanarak türlü askersel ve siyasal girişimler yaptı. Bedir Savaşında muzaffer oldu ve Tanrı'dan şu emri almış olduğunu bildirdi: *"Kendileriyle antlaşma yaptığınız halde, her defasında antlarını bozan o kâfirler, Tanrı'dan sakınmazlar; onları savaşta ele geçirdiğin zaman, arkadakilerini dağıt. Bir kavmin hainliğinden korkarsan antlaşmayı geri ver!"* (Enfal, 57-59). Hz. Muhammed, düşman karşısında âciz kalmamak için, maddesel ve somut güçlere fazlasıyla önem verdi; bedevîlerle anlaştı; Hudeybiye Barış Antlaşmasını sağladı ki, bu, politika tarihinde yalnız Hz. Muhammed için değil, tüm bağımsızlık savaşına girmiş olan uluslar için de büyük ve verimli bir başarı örneğidir. Artık onu, Medine'de bir devlet başkanı olarak, gelecekteki yayılmanın ve zaferlerin plan ve hazırlıkları içinde buluruz; bir taraftan Yahudileri göç etmeye zorluyor, bir taraftan Müslüman olmayanları haraca bağlıyor, bir taraftan da iman edenlerin zafer gururu ve ganimetlerin yarattığı zenginlik yüzünden kâfirlerle yaptıkları kumar ve işret âlemlerinin doğuracağı akıbetten endişe ederek içkiyi ve kumarı yasak ediyor; başlangıçta dinde ikrahın ve zorlamanın bulunmadığını ilân ettiği halde, cihad'ı, hem dinin yayılmasına, hem de devletin kökleşip güçlenmesine aracı yapıyordu. O, nüfuz alanını genişlet-

tikçe bireysel ve sosyal ilişkilerde çeşitli ihtiyaçlar ve gelişmelerin baş gösterdiğini de gördü; bunun içindir ki, bir taraftan şer'î hükümler, yani din esasına bağlı kanunlar yapılmış, bir taraftan da bu kanunları uygulamıştır. Bu suretle bir devlet başkanı olarak, egemenlik alanına girmiş olan yerleri yönetmeleri için, valiler tayin ediyordu. O, şer'î hükümlerinde, halkın törelerinden ve âdetlerinden, hatta cahiliye döneminde bir zamanlar var olup da sonradan unutulan ya da bozulan törelerden büsbütün ayrılmadığı gibi, onların çoğunu bir disiplin altına almak için ıslah ederek kanunlaştırmıştır; yani onları, İslâm terbiye ve vicdanına uygun şekillere sokmuş, gelecek kuşaklarla uluslara, kendilerini yönetecek olan kanunları, halkın gelenek, görenek ve törelerinden almaları gerektiğinin esaslı örneklerini vermiştir. *"Affı seç, töreye göre emret ve bilgisizlerden sakın!"* emrini veren ayette, onun devlet işlerinde bağlandığı ve bağlanması istenilen esaslar saklıdır. Evvelce de değindiğimiz gibi, şu ayetlerde de onun siyasal ilkelerini billurlaşmış buluruz: *"Halka hükmederken adaletle hükmediniz. Adaleti gözetin, zira takvaya en yakın olan odur. Tanrı, emanetleri* (yani, devlet işlerini) *ehline vermenizi ve insanlar arasında adaletle hükmetmenizi emrediyor"* (Nisa, 54-56) ve Peygamber, *"Adaletli bir hükümdarın bir saatlik ibadeti, başkasının yetmiş yıllık ibadetine eşdeğerdir"* demiştir. Bu kutsal bildiriler, bir ulusu kimlerin nasıl yönetmeleri gerektiğini açıkça belirtmektedir ki, çağımızın olduğu kadar da gelecek çağların artık bu ilkeler dışına çıkacak kimseleri şef yapmak hakkına sahip olmadıklarını da açıkça ifade eder. Bunun için olacaktır ki, Hz. Muhammed'e iktidarı kime verelim? diye sordukları zaman, *"En bilgininize"* demişti. Kuşkusuz ki, burada sözü edilen bilgin, Eflatun'un teklif ettiği filozof değil, Kur'an ve hadisi hakkıyla bilen ve onların emirlerinden asla ayrılmayacağına emin olunan kimselerdir. Fakat, imanla edimin (amel) daima birlikte gitmediği, hatta tersine olarak, her türlü zulmü, kitaba uydurarak hakları ve halkı ezen dinli bilginlerin pek az olmadığı, tarihsel gerçeklerdendir. Bunun pek iyi farkında olmuş olan Hz. Muhammed şu ayeti bildirmiştir: *"Ey iman edenler, bilginlerin ve rahiplerin çoğu, halkın mallarını batıl hükümlerle yerler ve halkı Tanrı yolundan menederler"* (Tövbe, 34). Peygamber, Nisa suresinin 57'nci ayetinde bildirildiği gibi, imanlı olmayan emir sahiplerine (ul-ül-emr) itaat etmek zorunluluğunu kaldırdığı gibi, töreye ve kanuna, yani anayasaya uymayan emirlere de kimsenin başeğme zorunda olmadığını bildirmiştir. Hz. Muhammed, bir hadisinde de, *"Mâsiyetle emrolunana itaat yok"* demiştir. Müslümanlığa aykırı ve fakat İslâm imanına dayanır gibi görünen Bâtınîler, tüm insanların, halife ve hükümdar anlamında da kullandıkları imam'ın davetine koşmak zorunda olduklarını, imamlığın Hz. Hüseyin evlâtlarından başkasına verilemeyeceğini, duyuların kavramaktan âciz olduğu gayb âlemi hakkında tam bilginin, yalnız imama özgü olduğu için, öteki insanlar yanılmış olsalar bile, imamların yanılmayacaklarını, zira bunların daima mutlak bir gerçekle temas halinde bulunduklarını ileri sürerek, imamda âdeta Katolik papalarına verilen sıfatları görmüşlerdir. Oysaki tarih, nice devlet şeflerinin aptal, deli, ahlâk ve bilgiden yoksun, dalkavuklarının tutkularına hizmet eden adi, sefil ve sefih olanlar olduğunu göstermiştir. *"Haddi aşanların emirlerine itaat etmeyiniz, onlar, yeryüzünde fenalığı yayar ve hiç bir iyilikte bulunmazlar"*

(Şuara, 151); *"Zulmedenlere dayanmayın, ateşe yaslanmış olursunuz" (Hud, 113).* Tanrı bile, *"Zalime biraz mühlet verir; fakat yakalayınca da ona kurtuluş yoktur"* (Hadis). Bu itibarla, ancak, *"Halka zulmeden ve yeryüzünde haksız yere saldıran ve eziyet edenler cezaya"* lâyıktırlar (Şura, 39-42).

Hz. Muhammed, zalimlerin kendi adına hükümeti yönetme hakkına sahip olmadıklarını, bu ödevlerin her türlü zulüm lekesinden ve eğiliminden uzak kalan kimselere verilmesi gerektiğini bildirdiği gibi, bir ayetle de, hiç kimseye karşı düşmanlığın caiz olmadığını, ama zalimlerin müstesna olduklarını anlatmıştır; müstebitlere, adaletten kaçınanlara itaat etmek şöyle dursun, onlara isyan etmenin, onları cezalandırmanın da meşru olduğunu savunmuştur. Hiç kimse hakkında açıktan açığa alçaltıcı söz söylenmesini istemeyen Peygamber, zulme uğramış olan kimselerin, zalim aleyhinde her sözü söyleyebileceklerini, yani onların fena sıfatlarının sergilenmesinde bir sakınca olmadığını bildirmiştir (Nisa, 146). Kuşkusuz, Hz. Muhammed'in devleti Tanrıerkildir, onun devlet başkanı ve devlet adamları, şeriattan ayrılmamaları gereken kimselerdir. Yani, ona göre, emir sahiplerinin nitelikleri bir ayette de belirtildiği gibi, *"Hükümler çıkarma iktidarında olan bilim ve fıkıh ehli kimseler" dir.* Bundan, emir sahiplerinin, yasama ve yargılama gücüne sahip olan kimseler olacağı anlaşılır. Nitekim bir başka ayette de, *"Ey Davud, biz seni halka halife yaptık; bu itibarla insanlar arasında hak ve adaletle hükmet!"* (Sa'd, 25) denilmektedir ki, bu da yukardan beri işaret etmekte olduğumuz gibi, başkanların ana ödevlerinin ne olduğunu açıkça anlatmaktadır.

Hz. Muhammed, siyasal amaçları, bazı bazı dinsel amaçlara tercih etmekten de çekinmemiştir. O, İslâm ümmeti içine karışmak isteyenleri, rasgele kabul etme yetkisini kendinde görmemiştir: *"Ey Peygamber, iman eden kadınlar sana şu şartlarla biat etmeye gelirlerse, biatlarını kabul et ve kendileri için yarlıgama dile; Tanrı, yarlıgayıcı ve çok merhametlidir: Tanrı'ya hiç bir ortak koşmayacaklar, hırsızlık etmeyecekler ve evlâtlarını öldürmeyecekler, elleriyle ayakları arasında bir bahane uydurup iftira etmeyecekler ve sana hiç bir şer'î hükümde* (maruf) *asi olamayacaklar"* (Mümtehine, 12). Bu emirde, bir ulusta kimlerin göçmen ya da uyruk olarak kabul edilmeleri uygun olacağının akla ve ulusal çıkarlara en elverişli direktifi saklıdır. Hz. Muhammed, iman edenler arasında tam birliğin kurulmasını, bunların herhangi bir çıkar ve gizli maksat fitnesiyle birbirlerine düşman olmamalarını ister. Ömrü boyunca da bunu yerine getirmeye çalışmıştır. Zira, siyasal gücün bir aynı ülkeye içten ve edimsel olarak (bilfiil) bağlanmakla sağlanabileceğini bilmektedir. Sözünde durmak, sözleşimlere ve antlaşmalara uymak, güvenilir insan olmak, onun ahlâk ve politika sisteminin ana ilkelerindendir. Kur'anın, *"Siz dönek bir kavimsiniz"* dediği vakitki Medine Yahudilerini Hendek savaşından sonra cezalandırması, bu ilkelerin zorunlu bir sonucudur. O, bu konuda hatta dine hizmet eder gibi görünen girişimleri bile —iyi bir niyete dayanmadıklarını anlayınca— baltalamaktan çekinmemiştir. Tövbe suresinin 107-110'uncu ayetlerinde bu gerçek saklıdır: Bazı kimseler, Medine'nin güneyinde Amr bin Avf'in arazisi üzerinde bir cami yaptırılmasına izin istemişlerdi. Peygamber de buna izin vermişti. Fakat sonradan, bu camiin iman edenler arasında, eski düşmanlarının çıkarına bir anlaş-

mazlık yaratma kastıyla yapılmış olduğunu anlayınca, onu derhal yıktırmıştır. Bu konuyu bildiren ayette, *"Ebedî olarak bu mescitte namaz kılma; ilk gününden itibaren takva temeli üzerine yapılmış bir mescit, namaz kılmana daha lâyıktır"* (Töbve, 108) denilmektedir. Peygamber, siyasal amaçlarını, dinsel telkinlere bağlayarak hutbelerde açıklamanın yararlı olacağını biliyordu. Bu bakımdan özellikle cuma ve bayram namazlarıyla hac törenlerine ayrı bir önem vermişti. Cuma ve bayram namazları, âdeta dinsel olmaktan çok, siyasal bir önem taşır ve bunların köyler gibi nüfusu kıt yerlerde değil, kalabalık cemaatleri toplayabilen kentlerde kılınması gerekti. Bu namazlardaki vaız ve hutbelerin yalnız din amaçlarını göstermemesi, halka siyasal ve ahlâksal bir eğitim vermek için, ulusun özel ve genel sorunlarına değinmesi isteniyordu. Kuşkusuz ki, bu yüce amaç, sonraları kayboldu; vaızlar ve hutbeler bir çeşit dua ve dalkavukluk söylevleriyle basmakalıp tekrarlanan sözlerden ibaret kaldı.

Hz. Muhammed, beyt-ül-mal'i, yani ulusal hazineyi kurmayı da ihmal etmemiştir. Bu konuda savaş ganimetleriyle zekâttan yararlanmıştır. Denebilir ki o, zekâtla namazı birbirinden ayırmamış, fakat zekâta namazdan daha fazla önem vermiştir. Ona göre, zekât, yalnız yoksullara yapılması gereken bir yardım değil, aynı zamanda bir çeşit vergidir. Bunun dünyadaki yaptırımı, ölüm cezasına dek yükselir; ahrette de cezası vardır. Peygamber, zekâtın belirli bir servetten itibaren alınmasını emretmiştir: Said-i Hudrî'nin naklettiği bir hadise göre, iki yüz dirhemden az miktardaki gümüşle en az üç yaşındaki beş deveden aşağısından zekât alınmaz. Beş vesaktan (bin kilo) daha az hurma, üzüm ve hububat için de zekât vacip değildir. Palmer, Kur'anın İngilizce tercümesinin giriş kısmında, yılda 600 franklık bir geliri olanın zekât vermekle yükümlü olduğunu yazmaktadır ki, bu verdiğimiz hadisteki miktara az çok uygundur. Anlaşılıyor ki, vergide adalet ilkesine önem verilmiştir.

Peygamberin nüfuz ve iktidarı arttıkça, bir büyük lider, yüce bir ülkünün kurucusu ve önderi olarak kendisinin halkla ilişkilerinde sosyal disiplini korumak için her çeşit laubalilikten uzak kalması gerekti. İçten bir demokratik anlayış ve karaktere sahip olmasına karşın, kendisine tüm diğer iman edenlerin birbirine seslendikleri gibi hitap etmelerini uygun bulmamış, kendisiyle konuşmak isteyenlerin bazı merasim kurallarına uymalarını istemişti. Bu, yalnız mistik ruhlarda, alçak gönüllülük maskesi altında gizlenmiş bulunan bir büyüklenmenin sonucu değil, aynı zamanda kurulmakta olan İslâm devletinin ilk başkanına gösterilmesi zorunlu olan saygının resmî bir ifadesidir. Bu protokol, İslâm toplumunda bir hiyerarşi etiketinin de başladığına işaret sayılmalıdır. Nitekim, daha sonra kurulan İslâm devletlerinin hükümdarları da, öteden beri kralların kullandıkları parlak ve tantanalı sıfatlarla, unvanlarla kendilerine hitap ettirmişler, fermanlarında ve elçileriyle yolladıkları mesaj ve notalarda bu sıfatları kullanmayı âdet ve gelenek haline getirmişlerdi. Bunların çevrelerinde kendilerini yücelten dalkavuklar ve kasideci ozanlar da eksik değildi. Hz. Muhammed de kasideci ozanlara önem vermişti. Kur'anda, *"Ey iman edenler, Peygamberin sesi üzerine sesinizi yükseltmeyiniz. Peygamberle birbirinizle ba-*

ğırarak konuştuğunuz gibi bağırarak konuşmayınız!" (Hücurat, 2) emri verilmiştir. Zira, bazı imanlılar, Peygamberi, hücrelerinin arkasında, kendi arkadaşlarına seslenir gibi çağırmaktan çekinmiyorlardı. Bunlar, akılları ermeyen kimselerdir (Hücurat, 4). *"Âlemlere bir rahmet olarak gönderilmiş olan"* (Enbiya, 107) Yüce Elçinin adını bile rasgele ve bazı saygı sıfatları eklemeden söylememek lâzımdır: *"Peygambere, birbirinize hitap ettiğiniz gibi hitap etmeyiniz"* (Nur, 63). Bunu Hz. Muhammed, bir hadisinde de şöyle açıklamaktadır: *"Tanrı, bir Müslümanın yanında anıldığım zaman, bana salavat getirmesi için, "Tanrı seni yarlıgasın!" diyen iki melek görevlendirmiştir, diğer melekler de o iki meleğe, "Amin!" diye karşılık verirler. Bana salavat getirilmediği zaman da, o iki melek, "Tanrı, seni yarlıgamasın!" der, diğer iki melek de yine, "Amin" derler"*. Nitekim bir ayet de bu hadisi pekiştirmektedir: *"Tanrı ve melekleri, Peygambere hep salât ederler. Ey iman edenler, ona salât ve selâm getirin!"* (Ahzap, 56). Görülüyor ki, verdiğimiz hadiste salât ve selâm, yalnız insanlardan beklenirken, bu ayette artık melekler ve hatta Tanrı bile aziz elçisine salavat getirmektedirler. Bu konuda Hz. Muhammed, fazlasıyla duyguludur: *"Yanında ben anıldığım zaman, bana salavat getirmemiş olanın burnu sürtülsün!"* diyerek bu protokola riayet etmeyenlere beddua etmiştir. Onunla özel ilişkiler için de, bazı kurallara uymak gerektir; örneğin, *"Yemeğe davet edildiğinizden başka bir zamanda Peygamberin evlerine girmeyiniz, lâkin davet olunduğunuz vakit giriniz. Yemekten sonra da dağılınız, sohbet ederek kendisiyle arkadaşlık etmek için oturmayınız. Bu Peygamberi incitiyor da o, size söylemekten utanıyor"* (Ahzap, 53). Aynı ayet, Peygamberin eşlerinden bir şey istendiği zaman da bir perde arkasından istenmesini emreder.

Bilgisiz ve ilkel ruhlu insanlar, büyüklerinden gördükleri yakınlığı, büyüklüğün doğal bir iltifatı saymazlar, kendilerini hemen o büyük insanın seviyesine çıkarır, gereken saygı ve protokola özenmezler. Özellikle bedevîler, o dönemde yaşayan cahiliye Araplarının kadın ve erkekleri, İslâm erdem ve edebine alışmamış olduklarından, bunları eğitmek, ölçüsüz hareketlerden ve lâubalilikten kurtarmak gerekti. Disiplin isteyen resmî görevlerin işbölümünde, büyük küçük herkesin hadlerini bilmeleri, gerçek ödev, yetki ve değerlerini kavramaları için Hz. Muhammed'in halkı uyandırmasını doğal karşılamalıdır. Bunun mistik bir temele ve mistik hayal gücüne dayanmasını da peygamberliğin zorunlu bir ürünü saymalıdır. Sahabelere, *"Tanrı kendisinden razı olsun!"*; evliyalara, *"Tanrı, sırrını kutsallaştırsın"* gibi dileklerde bulunmak da, çağdaş resmî hayatının sıfatlarından olan Majeste, ekselans, altes... vb. gibi deyimlerin saygı için kullanılması gelenek halini almış olan İslâmca bir ifadesi sayılmaktadır. Bir ayetle de Hz. Muhammed'in geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlandığı bildirilmiştir. Bu, hükümdarlarla devlet şeflerinin dokunulmazlığı hakkındaki çağdaş kanunların kutsallaştırılmış bir şeklidir. Bu geniş hoşgörü, halifeler, papalar ve kendilerine Tanrılık sıfatları verilmiş ve Tanrılaştırılmış olan eski Asur, Mısır krallarıyla bugünkü devlet şeflerinin ve kurucularının da haklarındandır ve insanlık bu unvanların çekiminden hâlâ kurtulmuş değildir.

F

SAVAŞ (CİHAT)

"Tanrı yolunda öldürülen kimselere, ölüler demeyiniz; onlar diridirler; fakat siz bunu kavrayamazsınız".

(Bakara, 154)

Genel olarak Müslümanlık, bireyin kendini her türlü erdem dışı eylem ve inançlardan koruması için nefsiyle yapması gereken tinsel savaşları emreder. Nitekim Peygamberimiz, Mekke'yi zaptettikten sonra, küçük savaş'ın bittiğini, sıranın büyük savaş'a geldiğini bildirmek suretiyle ahlâksal yetkinlikle sosyal ödevler yolundaki gayretlerin politika savaşlarından daha önemli olduğunu anlatmak istemişti. Biz bu konuyu ahlâk bahsinde gözden geçirmiş olduğumuz için, burada yalnız siyasal savaş üzerinde duracağız.

Bilindiği gibi hukuk, insanların birbiriyle ve eşya ile olan ilişkilerini saptayan yaptırımlı edim ve tasarımlar toplamı olduğu halde, politika, ulusların birbirleriyle olan ekonomik, kültürel, teknik ve uygarsal... vb. ilişkilerini düzenleyen ve daha çok bugünkü kadar da geleceğin güç ve güvenini sağlayan güvencelere tasarım ve ülkülere dayanan uluslararası özgürlük ve egemenlik faaliyetleridir. Bu itibarla bir ulusun yaşayabilmesi ve inandıklarının özgür olarak gerçeklendirilebilmesi için, ister istemez bazı savaşlara katlanması gerekmektedir. Yoksa, İslâm dini, mutlaka bir savaş dini olmadığı gibi, sadece savaşla da yayılmış değildir. Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"Tanrı, Kur'anla defedemeyeceği bazı fenalıkları kılıçla defeder"* demiştir. Savaşı, cihat adı altında emreden ayetler, bunu gerektiren politik zorunlulukları bildirmiş ve savaşın koşullarını da anlatmıştır; hatta bunların bir kısmı da, diğerlerini neshetmiştir, yani kaldırmıştır. Bununla birlikte, kutsal metinlerde cihada ayrı ve siyasal bir önem verildiği görülür. Kur'andan, savaşın işkence etmek, düşmanı alçaltmak, zafer, kini gidermek ve gönüle şifa vermek gibi amaçlar taşıdığını öğreniyoruz. Buna bir de ganimet ve yağma ile düşmanı zayıflatmak ve iman edenlere, çektikleri zahmet ve göze aldıkları tehlikenin maddesel ve tinsel mükâfatını vermek gibi amaçları da ekleyebiliriz. Bunlarda, savaşanların sosyal kalkınmalara yarayan maksatlar da saklıdır; savaşın bir amacı da, küfredenlerden korunmak ve Tanrı ışınını söndürmemek ve yaymaktır; bu maksatladır ki, *"Ey peygamber, iman edenleri cihada teşvik et, sizden sabredecek yirmi kişi olursa, iki yüzüne galip gelirler; sizden yüz kişi olursa, o kâfirlerin bin kişisine galip gelir"* (Enfal, 65) deniliyor; fakat Müslümanlar arasında sabırları ve direnmeleri azalanların sayıları çoğalmaya başlayınca, tinsel kuvveti artıran başka bir ayet, daha ölçülü bir dil kullanıyor: *"Şimdi sizden sabredecek yüz kişi olursa, iki yüze galip gelirler. Sizden bin olursa, Tanrı'nın izniyle iki bini yenilgiye uğratırlar"* (Enfal, 66). Bu cesaret verici emirler, Tevrat'ta da şu suretle ifade edilmiştir: *"Sizden beş kişi, yüz kişiyi kovuşturacak ve sizden yüz kişi, on bin kişiyi kovuşturacaktır"* (Levililer, XXVI, 8-9); *"Sizden bir kişi, bin kişiyi kovalayacaktır. Zira, size*

dediği gibi, sizin için Tanrınız Rab, kendisi savaşacaktır" (Levililer, XXXIII, 10). Tevrat, daha ileri giderek şu haberi de verir: Yeşu peygamberle birlikte Yahova, İsrailoğulları için çeşitli kavimlerle savaşır ve Yeşu, bu kavimlerin hepsini, hükümdarlarından çocuklarına dek öldürür. Zira, *"İsrail için, İsrail'in Tanrısı Rab savaşırdı"* (Yeşu, X, 42). Savaşanlara cesaret vermek için, çağımızda da türlü telkinler yapıldığını bilmekteyiz. Din adamları için her zafer, Tanrısal bir yardımın ürünüdür[1].

Kimlerle savaşmalıdır? *"Sizinle aralarında antlaşma bulunan bir kavme sığınmış bulunanlarla, yahut ne sizinle ne de o kavimlerle savaşmayı"* istemeyerek, *"Size gelmiş olanlarla savaşmayınız"* (Nisa, 88), fakat, *"Sizi de kendileri gibi Tanrı yolundan saptırmak suretiyle sizinle birleşmek isteyenlerle dost olmayın"; "Bunları, bulduğunuz yerde tutun ve öldürün ve onlardan ne bir dost, ne de bir yardımcı edinin"*. Diğer birtakım münafıklar vardır ki, bunlar, *"Hem sizden emin olmak, hem de kavimlerinden emin olmak isterler; fitneye sevk edilmedikçe de döner döner içine atılırlar; eğer bunlar, sizden çekinmezler ve barışa yatıp saldırmaktan vazgeçmezlerse, kendilerini bulduğunuz yerde yakalayın ve öldürün!"* (Nisa, 89) ve başka bir ayette de, *"Sözleşmelerden sonra yeminlerini bozarak dininizi horlayanların başkanlarıyla savaşınız; belki de bu suretle imansızlar, kötü edimlerine son verirler"* denmektedir.

Savaşta ne yapmalıdır? *"Küfredenlerle savaşa tutuşunca, kuvvetlerini kökünden kazıyıncaya kadar, hemen boyunlarını vurun. O vakit de tutsakları sıkıca bağlayın, sonra da savaş ağırlıklarını alıncaya kadar ya fidye ile ya da bedelsiz olarak azat edin"* (Muhammed, 4).

Savaşı ne ile yapmalıdır? Her ne kadar Bedir savaşının, Tanrı'nın yolladığı alâmetli meleklerin de yardımıyla kazanıldığını bildiren ayetler varsa da, bunu mecazî bir bildiri olarak kabul etmek zorundayız. Zira, savaştan söz eden ayetlerle —ki bunların sayısı 68'dir— Hz. Muhammed'in kendi girişimleri, böyle göksel yardımlara pek de umut bağlamamayı gerektirecek kadar hayata ve olayların istediği gerçek ve maddesel aracılara dayanmaktadır: *"Düşmanlarınıza karşı güç yettiği kadar kuvvet hazırlayın"; "Ey iman edenler, silahınızı alın. düşman için hazırlanın; düşmanla savaşa bölük bölük ya da toptan çıkın"* (Nisa, 69); *"Düşmanlarınıza karşı gücünüz yettiği kadar kuvvetler ve bağlanmış atlar hazırlayınız; bunlarla Tanrı'nın ve sizin o düşmanlarınızı, Tanrı'nın bilip de sizin bilmediğiniz düşmanlarınızı korkutursunuz. Tanrı yolunda nafaka olarak vereceklerinizin mükâfatını eksiksiz görürsünüz ve asla gadre uğramazsınız. Eğer onlar, barışın devamını isterlerse, buna uyunuz"* (Enfal, 61-62); *"Ey iman edenler, eli tutan ne kadar adamınız varsa, yaya ve süvari, hepiniz mallarınızla ve nesillerinizle Tanrı yolunda savaşınız"*.

Savaşın tedbirsizlikleri karşısında ne yapmalıdır? Hz. Muhammed, savaş

(1) Düşmanı, at ve arabalarıyla, askeriyle çevrilmiş olan *Yeşu*, yanındaki uşağın korktuğunu görünce, ona: "Korkma, zira benimle olanlar, onlardan daha çoktur" der ve dua ederek uşağın ruh gözünü açınca, o da her tarafın ateş atları ve birçok savaş arabalarıyla kaplanmış olduğunu görür *(Dördüncü Mektuplar*, (VII, 15-18).

meydanlarında ganimet tutkusuna kapılanların, bazı kaçışlara ve zararlara neden olanların umutlarını büsbütün kırmamak için, bir devlet adamının uzak görüşüyle, onları şeytanların kazanç hırsıyla hareket etmelerine neden olduğunu kabul ederek kendilerini, *"Tanrı affetsin"*, zira, *"Tanrı yarlıgayıcı ve yufka yüreklidir"* (Âli İmran, 155) ayetiyle müjdeler. Nitekim o, Uhut savaşında da şeytana uyanlara sert davranmamıştır ve bunun isabetli bir hareket olduğunu da bir ayetle bildirmiştir: *"Sırf Tanrı'nın rahmeti sayesinde onlara yumuşak davrandın; eğer katı yüreklilik etseydin, elbette etrafından dağılıp gitmiş olurlardı. Öyleyse, kusurlarını bağışla da günahlarının yarlıgamasını dile ve işlerde oylarını al"* (Âli İmran, 159).

Kimler için savaşılacaktır? *"Tanrı yolunda ve o bezdirilmiş erkekler, kadınlar ve yavrular uğruna ki, onlar, "Ey Rabbimiz, bizleri bu halkı zalim olan şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize bir yardımcı gönder" diye yalvarıp duruyorlar"* (Nisa, 73); sonra, *"Sizinle savaşanlarla, Tanrı uğrunda savaşınız, saldırmayınız, zira Tanrı, saldırganları sevmez"* (Bakara, 191); yani ihtiyar, kadın, çocuk ve sizinle antlaşmaları bulunanları öldürmeyiniz demek isteniyor. Fakat sizi öldürmek için savaşanları, *"Nerede yakalarsanız öldürün!"* (Bakara, 192) emri de veriliyor ve, *"Size saldıranlara, onların saldırıları gibi saldırınız; fakat Tanrı'dan sakınınız; Tanrı, sakınanlarla birliktedir"* (Bakara, 195). Bu ayette de savaş hukuk ve ahlâkının pek asil direktifleri saklıdır. *"Düşmanlarınızla, kadın ve çocuklar gibi zayıflar için, Tanrı yolunda neden savaşmıyorsunuz?"; "Ey iman edenler, size ne oldu ki, savaşınız denildiği halde oturup duruyorsunuz? Yoksa, ebedî hayat yerine dünya hayatını mı tercih ediyorsunuz?"; "Onları yakaladığınız yerde öldürünüz ve sizi çıkarttıkları yerden çıkarınız. Onların sizleri çıkartmış olmaları fitnedir; fitne ise öldürmekten daha şiddetlidir"; "Düşmanlarınızla Tanrı yolunda savaşmak için mallarınızı nafaka olarak veriniz, kendinizi tehlikeye düşürmeyiniz"; "Üzerinize vuruşmak* (kıtal) *yazıldı, bu sizin için iğrençtir ama, size iğrenç görünen sizin için hayırlıdır, hoşlandığınız şey de sizin için şerdir"; "İman edenleri savaşa teşvik et, belki Tanrı o küfredenlerin baskısını uzaklaştırır. Tanrı baskıca daha şiddetli, kökünü kazımakta da daha şiddetlidir"* (Nisa, 82). Savaşa teşvik eden ayetler, Peygamber zamanındaki savaşlar vesilesiyle bildirilmişlerdir; bunlarda, savaşa katılan imanlılara müjdeler verilir, mükâfatlar da vaat olunur: *"Tanrı, mallarıyla, canlarıyla savaşanlara, oturanların üstünde büyük bir mükâfat ihsan eder"* (Nisa, 93-94); *"Ahrete bedel dünya hayatını satanlar, Tanrı yolunda dövüşsünler; öldürülür ya da galip gelirlerse, onu biz yakında büyük mükâfata nail ederiz"* (Nisa, 72); *"Tanrı yolunda öldürülenleri, ölü zannetmeyiniz; onlar, Rablerinin yanında diridirler"* (Âli İmran, 169); *"Siz Tanrı yolunda öldürülür ya da ölürseniz, Tanrı'nın size bağışlayacağı yarlıgama ve rahmet, onların* (düşmanların) *topladıklarından elbette daha hayırlıdır"* (Âli İmran, 157); *"Tanrı yolunda öldürülen kimselere, ölüler demeyin, onlar diridirler, fakat siz bunu kavrayamazsınız"* (Bakara, 154).

İslâm âleminde şehitlik ve gazilik aşamaları (paye), bu son ayetlerin belâgatli bildirisinde saklıdır. İnsan ruhunun türlü özelliklerini kişisel gözlemleriyle

de pek iyi bilen Hz. Muhammed, bu savaşlara katılmakta tereddüt edenlerin içlerinden geçen düşünceleri sezmiş, tahmin etmiş olduğundan, bu konuda da aldanmamış olduğunu bildiren ayetlere de nail olmuştur: *"İçinizde her halde ağır alacak olan öylesi vardır ki, bakar, eğer size bir felâket isabet ederse, "Cidden Tanrı bana lütfetti, çünkü onlarla birlikte bulunmadım" der. Eğer Tanrı size bir lütufta bulunursa, sanki onunla aranızda hiç bir tanışıklık olmamış gibi, "Ah ne olurdu, ben de onlarla birlikte olaydım da, büyük bir murada ereydim" diyecektir"* (Nisa, 70-71).

Hz. Muhammed, ibadetin savaşta bile terk edilmesini istememiştir. Korku namazı denilen bu ibadeti emreden ayette türlü tedbirler açıklanır. Örneğin, Peygamber namazı kıldırdığı esnada, askerin bir kısmı düşmanı ayakta gözetecek, fakat namaz kılanlar silâhlarını yanlarından ayırmayacaklar; bunlar namazı bitirince, gözcülük yapanlar, yine Hz. Muhammed'in imamlığı altında namazlarını kılacaklardır; ayette deniliyor ki: *"Kâfirler isterler ki, silâhlarınızdan ve eşyalarınızdan gafil olasınız da, size birdenbire baskın yapsınlar. Eğer yağmurdan bir eziyet varsa veya hasta iseniz, silâhlarınızı bırakmanızda bir sakınca yoktur; fakat, ihtiyatı elden bırakmayın"* (Nisa, 100). Kuşkusuz çağımızın savaşlarında böyle bir ibadete olanak yoktur. Bugün savaş içinde bulunanlar için, savaşmanın kendisi bir ibadettir.

Esasen bir başkomutan olarak Hz. Muhammed, katıldığı savaşlarda, yalnız iman edenlerin tinsel güçlerini artırmak için telkinlerde bulunmamış, düşmanın kullandığı savaş araçlarını da elde etmeye çalışmış; yani, maddesel olarak da güçlü olmanın zafer için şart olduğunu anlamış ve işleri yalnız Tanrı'nın takdirine ve yardımına terk etmemiştir. Örneğin, Huneyn savaşında, düşmanın büyük bir hazırlık yaptığını öğrenince, kendisi de hazırlığa başlamış; o zamanlar henüz müşrik olan Safvan ibn Übeyye'den ödünç olarak silâh istemiş; Nevfel ibn Haris'ten de üç yüz mızrak ödünç almıştır. Hendek savaşında Selman-ı Farisî'nin İran usulüne göre, Medine etrafında hendekler açma önerisini kabul etmiş, kendisi de bu konuda bir işçi gibi çalışmıştı. Hz. Muhammed, savaşın hileye dayandığını biliyor; casuslar kullanıyor; kıtalarına, güvenilir ve anlayışlı komutanların emri altında, düşmana alışmadıkları tarzlarda baskınlar yaptırıyordu. O, düşmanlarına ne vakit, nerede ve nasıl saldırmak gerektiğini, yaşadığı dönemin tüm diğer şeflerinden daha isabetle saptıyordu. Üstelik Tanrısal bir ülküye de bağlanmış olan taraflıların iman gücü ve kendisine olan içten bağlılıkları sayesinde, sayıca ve silâhça kendilerinden üstün ve güçlü olan düşmanlarını yenilgiye uğratmayı başarmış, bir politika adamı olarak da dikkate değer antlaşmalarla hem mevkiini, hem de Müslümanlığı sağlamlaştırmayı bilmişti. Onun bu başarılarına şaşanlar, kendisine türlü mucizeler yüklemişler ve hatta kendisiyle birlikte savaşa katılanlar bile, nasıl olup da, daha büyük kuvvetlere karşı muzaffer olduklarına bir türlü akıl erdiremedikleri için, Kur'an, kendilerine Tanrı'nın gönderdiği meleklerin de yardımıyla bu zaferlerin elde edilmiş olduğunu bildirmiştir. Oysaki, en büyük mucize ve en büyük Tanrısal yardım Hz. Muhammed'in yine bir Tanrı lütfu olan yüksek aklı, sarsılmaz iradesi ve derin imanıdır. Bunu hâlâ anlamamış olan imanlıların sayısı pek az

değildir. Burada tekrar edelim ki, İslâm dininde zorlama olmadığı için (Bakara, 256), Peygamberin Müslümanlığı yalnız kılıç kuvvetiyle yaydığını iddia etmek haksızlıktır. Onda din için savaş, her seviyedeki insanların anlayabileceği bir dille bilgece telkinler yapmanın, aydınlatmanın hiç bir yarar sağlamadığı takdirde başvurulan son çarelerdendir. O, barışı da savunma emrini aldığı gibi (Enfal, 62-63), savaşlarda çağımızda da savunulmakta olan uluslararası hukuka uyma emirlerini de vermiştir (Bakara, 19). Nitekim, İslâm hukuku, Müslüman olmayanların haklarını korumuş ve hatta onları, kitaplı oldukları için Müslümanlardan pek de ayırt etmemiştir. Yalnız, Osmanlı tarihinde bile, öteki dinlere mensup olanlara verilmiş olan haklar ve imtiyazlar bunun pek açık bir kanıtıdır. Peygamber, *"Ben zimmiye* (yani Müslüman olmayan uyruğa) *eziyet edenin düşmanıyım ve ben düşman olunca ahret gününde düşman olurum"*, demiştir ki, tüm İslâm ülkelerinde az çok bu tinsel hoşgörüye önem verilmiştir ve Hz. Muhammed, türlü vesilelerle barışı öğmüş, barışta iyiliklerin bulunduğunu bir ayetle de bildirmiştir.

Bir hadisinde *"Zaman zaman, kıyamete kadar savaşılacağını"* belirten Hz. Muhammed, bir ayetle bunun nedenini şöyle bildirmiştir: *"Tanrı, insanların bir kısmını, öteki kısmı ile defetmemiş olsaydı, içinde Tanrı adının zikredildiği manastırlar, kiliseler ve havralar yıkılırdı"*. Ona göre, ebedî barış, ancak tüm insanların İslâm imanında birleşmesiyle gerçeklenebilir. Oysa, savaşlardan çoğunun aynı siyasal rejim ve aynı dinsel inanca sahip olanlar arasında süregeldiğini bilmekteyiz. Hucurat suresinde, *"İman edenler kardeştirler; kardeşler arasında barışı sağlayın"* denildiği halde Müslümanlar arasında da Hıristiyanlar arasında olduğu gibi savaş asla eksik olmamıştır. Peygamberimizin buyrukları da, büyük devlet adamlarıyla yasamacılarınki gibi, toplumun içinde bulunduğu koşullara göre değişken olduğundan, bir bakıma bazı çelişkilere düşmüştür. Bunun içindir ki, o, bir yandan barışı savunurken, bir yandan da, hiç bir ayrıcalık gözetmeksizin *"Size kim saldırırsa ona, size yaptığı saldırının mislile saldırın"* ve *"Sizinle savaşanlarla savaşınız, fakat onlara zulmetmeyiniz!"* emrini veren ayetleri bildirmiştir. Bu, Hz. Muhammed'in bir ütopyacı değil, bir gerçekçi olduğunu da kanıtlar. Savaşları önleme özleminin simgesi olan Birleşmiş Uluslar Kurumu da, bu ülküye kesin bir çare bulamamıştır. Vaktiyle Leibniz'de, *"Ebedî barış, ancak bir mezarlığın kapısında gerçeklenecektir"*, diyerek bu konudaki umutsuzluğunu belirtmişse de, insanların ölülere bile rahat vermediklerini, onların dünyada bıraktıkları yapıtlarıyla mezarda kalan cesetlerini çıkarıp yaktıklarını da biliyoruz. Tüm iyi niyetlerine karşın vicdan özgürlüğüne pek de izin vermemiş olan peygamberlerin bu konudaki sorumlulukları az değildir. Mistik inançların bağnazlıklarına tutulmuş, dinlerin gerçek felsefelerini kavramamış ya da bu bağnazlıktan kendi çıkar ve onurları için bir yarar sağlama umuduna kapılmış olanlar, hem uluslara, hem de bireylere saldırmayı ve saldırtmayı bir kutsal görev saymışlardır. Özellikle kendilerini ve uluslarını öteki uluslardan üstün sayarak insanların Tanrı ve hatta yasalar katında eşit olduklarını kavramayanlar, savaşları kışkırtmaktan zevk alırlar. Bu büyüklük tutkusunun yarattığı bencillikten kurtulmuş bir kavme rastlanamaz. Hz. Muhammed, yalnız dinsel amaçlar için değil, kendi siyasal ülküleri için Arapları

tüm öteki insanlardan üstün saymış, türlü hadisler ve bazı ayetlerle bu üstünlük bilincini derinleştirmiştir. Şu ayet, Arabın tinsel gücünü artırmak, ulusal kişiliğini kazandırmak bakımından önemlidir: *"Siz ümmetlerin hayırlısısınız; insanlara törelere uygun olanı* (maruf) *emreder, aykırı olanı* (münker) *yasaklarsınız. Tanrıya inanırsınız. Kitab ehli olanlarda iman etselerdi, kendileri için hayırlı olurdu. Onların iman edenleri varsa da çoğu fasiktir."* (Âli İmran, 110). Gerçek olan bir nokta da şudur ki, Arap kabileleri ve bedevîler arasında onur yarışması, sürekli olarak savaşmayı bir töre haline getirmişti. Arap edebiyatının Hamasiyat denilen ve savaşçılığın yiğitlikleriyle öğünen, kibirli öğünmeleri, onların aşklarında bile savaşa önem verdiklerini gösterir. Peygamber, bu geleneğe son verecek yerde, bundan faydalanmayı, siyasal çıkarlar için daha faydalı bulmuştur. Nitekim Araplar İslâmdan önceki ilkel dönemlerden başlayarak geçirdikleri evrim aşamalarının hemen tümünde yalnız Müslüman olmayanlarla değil, birbirleriyle de sürekli olarak boğuşmuş ve bu uğurda, Kur'an yasakladığı halde peygamber soyundan gelenleri, halifeleri, emîrleri... öldürmekten çekinmemiştirler[1].

(1) Kur'anda özellikle şu sureler savaşı Müslümanlara farz kılar: Bakara: 44; Nisa: 74, 95; Maide: 35; Enfal: 65; Tövbe: 20, 29, 36, 39, 41. Ayrıca (23) ayette mücadele ve (8) ayette Tenazü sözcükleri geçer ki bunlar da kavga, çekişme, demektir.

Bölüm VIII

Hazreti Muhammed'e Karşı Direnmelerin Mahiyeti

I. Hz. Muhammed'e yapılan itiraz ve iftiralarla, Tanrısal iltifat ve direktifler · II. Hz. Muhammed'den sonraki sapıklıklar · III. Hz. Muhammed'in kişiliği, başarı ve amaçları

"Bu dünyada keşfolunamayacak kadar gizli ve bilinmeyecek kadar saklı bir şey yoktur. Size karanlıkta dediğimizi aydınlıkta söyleyiniz; kulağınıza söylenenleri damlar üzerinde ilân ediniz".

(Meta İncili, X, 26-28)

Kitabımızın başından beri vermiş olduğumuz açıklamalarda da belirttiğimiz gibi, Hz. Muhammed hayattayken birtakım muhaliflerinin çeşitli iftiralarıyla karşılaşmış, ölümünden sonra da, kurmuş olduğu büyük dinin esaslarını başka başka şekillerde anlayanların türlü sapıklıkları görülmüş ve bunlarla hatta devletler bile uğraşmak zorunda kalmışlardı. Biz bu bölümde, tarihsel olayları bir yana bırakarak bu iki direnmenin kuşbakışı bir çözümünü verecek ve Peygamberimizin büyük kişiliğiyle amaçlarını belirtmeye çalışacağız.

I

Hz. MUHAMMED'E YAPILAN İTİRAZ VE İFTİRALARLA, TANRISAL İLTİFAT VE DİREKTİFLER

Tutucularla (muhafazakâr) politikacıların, çıkarları sarsılanlarla bilgisizler ve kıskançların saldırısına uğramamış olan hiç bir yeni düşünce, yeni ülkü, yeni rejim ve bilimsel buluş ya da kuram sahibi yoktur. Bunların içinde haklı olanlar kadar da haksız ve yersiz olanlarının bulunduğu inkâr edilemez. Dinlerin kaderi de, bu genel kurala bağlıdır. Hz. Muhammed'e yapılmış olan direnmelerin türlü sosyal ve ruhsal nedenleri vardır. Direnenlerin bir kısmı, atalarının dinlerine bağnazlıkla bağlı olanlardır; bir kısmı da, yeni dinin savunduğu ülküyü, kendi

çıkarlarına aykırı bulan servet ve nüfuz sahibi kimselerdir. Bunlar, yeni bir inanç veya rejimin doğduğunu ya da doğacağını sezdikleri dönemlerde, kendi eski dinlerini halk tabakalarına daha derinden yaymak için gereken propaganda ve örgütleri kurar ve bu işe hizmet edecek olanlara her çeşit maddesel yardım için birbiriyle yarışa çıkarlar. Devrimcilerin pek çoğu gibi, hemen peygamberlerin hepsi de, bu direnmelerle karşılaşmışlardır (Zuhruf, 23; Sebe, 34).

Kendi istekleriyle Müslümanlığı benimsememiş olan boylarla (kabile) bunların bir bölümü, Peygamberin ölümünden sonra ya da ölümüne yakın dönemlerde eski dinlerine dönmek için başkaldırmışlardır. Ridde sözcüğüyle belirtilen bu döneklik, dört halife döneminde silahlı çatışmalara da neden olmuştu. Hz. Muhammed, siyasal amaçlarını gerçeklendirmek için İslâm dinini her şeyden önce tüm Araplara kabul ettirmenin zorunlu olduğuna inanmıştı; bu maksatla, Arap boylarına, İslâmın ilke ve ülkülerini öğretmek üzere elçiler göndermiş, kimi zamanlarda da savaşlar açmıştı. Bu baskılara boyun eğmiş olanlar, yeni tapınma biçimlerine alışamadıkları; ve zekât, cizye... vb. dinsel yükümlülüklerden kaçınmak için gizli ve açık protestolarla eski dinlerine dönmeyi denemişlerdir. Özellikle boylar arasında bir gelenek olan onur ve üstünlük savları (iddia) ve yarışmaları, dönekliğin başlıca nedenlerinden olduğu gibi, Peygamberin hastalık dönemlerinde siyasal ve yönetimsel erkin (iktidar) zayıfladığını sanmak, ruhsal ya da ekonomik bazı etkenler, yeni dine içten bağlanmamış olanlara, her fırsatta başkaldırma cesaretini verdi. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ise, birtakım yalancı peygamberler türedi; bunlar Medine'ye saldıracak kadar ileri gittiler ve yeni dini, daha başlangıçta yıkmaya çalıştılar.

Peygamberin son zamanlarında Esved-ül-Ansî adında bir kâhin ve bağıcının türlü dinsel ve siyasal nedenlerle başkaldırdığı görüldü. Bu adamı Yemen dolaylarında Firuz üd Deylemî adında bir Müslüman öldürdü. Peygamberin ölümünden sonra Necid ve Esed boylarının ulularından biri olan Tuleyha bin Huveylid adında, ozan olduğu kadar da becerikli ve yürekli bir komutan da olan bir sapık, topladığı kuvvetlerle Medine üzerine saldıracak kadar gözpekliğiyle Müslümanlığı baltalamaya çalıştı; fakat sonra yeniden İslâm dinini kabul etti ve Nihavend savaşlarında yararlık gösterdi. Gerçekte bir ruh hastası olan bu adam, Nu'n-Nun adında bir meleğin kendisine Tanrıdan haberler getirdiğini ileri sürmüş, namaz biçimindeki tapınmayı değiştirmek istemiş ve Müslümanlıkta haram olan bazı şeyleri helâl saymıştı. Irak dolaylarında yetişmiş olan Secah adında bir kadın da, kendisinin peygamber olduğunu ilân ederek savaşmış, fakat Muaviye zamanında Müslümanlığı kabul etmiştir. Müseylemet ül Kezzab adında, Müslümanlık için oldukça tehlikeli olan bir yalancı peygamber de türlü savaşlardan sonra öldürülmüştür. Denebilir ki, halife Ebu Bekir zamanının büyük uğraşıları arasında bu çeşit sapıklıklar önemli bir yer tutar[1].

Bu sapıklar, ilkeleriyle yasalarına sistemli bir düzen verilerek geliştirilmiş, özel bir doktrinini savunmuş değildirler. Bu adamların tek amacı, geleneksel

(1) Dr. Bahriye Üçok. *İslâmdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara, 1962.

dinleriyle Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlıktan bazı ögeler (unsur) alarak kendi onur ve egemenliklerini artırmaktır.

Daha yeni gelişmeye ve yerleşmeye başlayan bir din ile bu dine dayalı bir devletin geleceğini sarsan bu tür girişimlerin önüne geçmek için Hz. Muhammed, önceden gereken işlemi bildirmiştir. «Dinde zorlamayı» yasaklayan Tanrısal buyruklara karşın, vicdan özgürlüğüne pek de sığmayan şu kural şeriat yasalarınca da uygulanmıştır: *"Dinini değiştirenleri öldürünüz!"* (Hadis). Bu yasa kadınlar için biraz daha hafiflemiş olacaktır ki, İslâm erkeklerinin dinlerinden dönen kadınlarla evlenmemeleri kabul edilmiştir.

*
**

Bu çeşit sapıklıkların dışında bir de Müslümanlığın ilkeleriyle özel dogmalarına akıl yoluyla saldıranlar türemiştir ki, bunların etkisi yalancı peygamberlerinkinden daha sürekli ve tehlikeli olmuş, hatta yorum ve çevirti (tefsir ve tevil) yöntemlerinin doğmasına da neden olmuştur.

Hz. Muhammed'in bildirmiş olduğu dine saldıranların bu düşünsel ve mantıksal yönünü Yahudiler yönetmiş, türlü baskı, hakaret ve tehditlerle saldıranlar da Mekke'nin zengin ve nüfuzlu kişileri olmuştur. Hücum ve direnmelerin niteliği ne olursa olsun, eski ile yeninin savaş ve yarışımında, insanlığın hemen daima yenilik yönünde ilerlemeye devam ettiği, direnmelerin ancak bu ilerleyişi geciktirmekten başka bir şey yapamadığı görülür. Hz. Muhammed'in davası da, kendinden önce gelmiş olan peygamberlerin yaymış oldukları inançların eksik yanlarını tamamlamak, onların telkin ve eserleriyle kökleşmiş ya da bozulmuş olan inançları, gelenekleri, örgütleri ve sosyal düzeni değiştirerek birtakım yeni değer yargılarını yerleştirmekti. Her devrimci gibi o da, bu yüce ülküyü gerçeklendirmek için pek çok zorluk çekmiş, büyük deha ve iradesinin sarsılmaz gücü sayesinde, her engeli devirmeye muvaffak olmuştur. Büyük insanların ve yeni ülkü yaratıcılarının başlıca karakterleri, inandıklarına derin bir imanla bağlanmak ve onları başkalarına da kabul ettirmek ve gerekirse hayatlarını da feda etmeye razı olan bir azimle savaşmaktır. Hz. Muhammed, bu kahramanların en büyük örneklerindendir. O, uğramış olduğu hakaret, saldırı ve iftiralar karşısında yılmamış ve muhaliflerini uzun uzadıya mantıksal kanıtlarla ve söylevlerle kandırmaya lüzum görmemiş, daima aynı sabit ve değişmez düşünceyle, âdeta saf bir teslimiyet, sabır ve güvenle karşılık vermiş, kısa, belgin, etkili ve karşısındakilere düşünme fırsatını vermeyen kestirme yoldan savunmayı yararlı bulmuştur. O, geçmiş kavimlerden artakalan harabeleri, yıkılan uygarlıkları, ulusların başlarına gelmiş olan tarihsel felâketleri, hep peygamberlerine isyan etmiş, onların öğütlerini dinlemeyerek kendilerini hor görmüş olanların, onlara eziyet etmelerinin, haksız olarak öldürülmelerinin bir cezası olduğunu belirtmiş ve kendi uğradığı saldırılar karşısında da, tesellisini Yüce Tanrı'nın vaatlerinde, iltifat ve emirlerinde ya da Kur'anın tanıklığında bulmuştur: *"O küfredenler, senin bir elçi olarak gönderilmediğini söylüyorlar; de ki: Benimle sizin aranızda tanık olan Tanrı ile kendisinde kitap bilimi bulunan yeter"* (Ra'd, 45).

Muhalifleri, onun kişiliğiyle alay etmiş, kendisinin yalancı, kâhin, deli, ozan olduğunu ileri sürmüş; mucize göstermemiş olduğunu, Kur'anın Tanrısal bir vahyin ürünü olmadığını, ölümden sonra dirilmenin, kıyametin, cennet ve cehennemin olanaksızlığını, kitaptaki tehdit ve vaatlerin uydurulmuş olduğunu... vb. iddia etmişlerdi. Peygamber, tüm bunlara, —bir kısmına geçmiş bölümlerde de değindiğimiz gibi— ve daha başka itirazlara, ayetlerin kesin ihtarlarıyla gereken karşılıkları vermiştir: *"Senden önce gönderilmiş olan peygamberlerle de alay edildi; fakat o alay ettikleri Hak, onları kuşattı. De ki, yeryüzünde dolaşın da bakın, o peygamberlerine yalancı diyenlerin akıbeti ne oldu?"* (En'am, 10-11; Enbiya, 41). Nitekim Hz. Nuh'a da kavminden bazıları, *"Bu da sizin gibi insandan başka bir şey değildir. Üstünüze geçmek istiyor. Tanrı dileseydi, elbette birtakım melekler gönderirdi. Biz eski atalarımızdan bunu işitmedik. Her halde o, kendisinde delilik bulunan bir adamdır, onu bir süre gözetin"* (Müminler, 23-25) demişlerdi. Şu ayette de aynı temayı buluruz: *"Senden önceki peygamberler de yalanlandı; fakat onlar, yalanlanmış olmalarına ve cezalarına sabrettiler, nihayet kendilerine yardımımız yetişti"* (En'am, 34). Hz. Muhammed'in, uğramış olduğu hakaretler ve baskılar karşısında Tanrısal yardımdan umudunu kesmesine de hiç bir neden yoktur: *"Sakın, Tanrı'nın peygamberlerine vaat ettiklerini yerine getirmez sanma"* (İbrahim, 47).

Daha önceki bahislerde de belirttiğimiz gibi, Tanrı bu kesin vaatlerine karşın, bazı peygamberlerine yardım etmemiş, onların haksız yere öldürülmelerine de izin vermiştir. Hiç kuşkusuz, akla, Tanrısal yardımın gerçekleşmesinde en kolay yolun, kendilerine peygamber gönderilmiş olan kavimlerin peygamberlerine itaat etmelerini sağlayan bir yetenek vermek ya da onları peygamberlerin aydınlatmasına ihtiyaç olmayacak denli yetkin bir ruhta yaratmış olmaktır. Fakat, Tanrıbilim bakımından, Tanrısal bilgeliğe akıl ermez ve onun işlerine karışmaya kulun yetkisi yoktur. Hz. Muhammed, Tanrı yardımından asla kuşkulanmamış, peygamberlere inanmayan ya da onlara hakaret eden kavimlerin mutlaka ceza göreceklerine inanmış ve muhaliflerini bu cezalarla tehdit eden ayetlerle susturmaya çalışmıştır: *"Birtakım ümmetlere, senden önce elçiler yolladık; dinlemediler de, yalvarsınlar diye kendilerini şiddetli zorluklarla sıktık"* (En'am, 42). Kur'andaki tehditlerin ne vakit vukua geleceğini soranlara verilen karşılıklardan birisi de şudur: *"Onlara vaat ettiğimiz azabın bazılarını hayatında sana gösterir, yahut sana göstermeden senin ruhunu alırız"* (Yunus, 47, 49-50); *"Kavmin buna yalan dedi; de ki: Üzerinize vekil değilim, her haberin kararlaşmış bir zamanı var; onu ileride bileceksiniz"* (En'am, 66-67).

Hz. Muhammed'e kâhin ve deli diyenler de olmuştu. Zira, vahiy esnasında, geçirdiği bazı organik krizler, kâhinlerin isterik ve epileptik hallerine benziyordu. Bazı surelerin ilk ayetleri de, anlamsız birtakım sesli harfler veya bu harflerin birleşmesinden doğan telaffuzu güç ve yine anlamsız sözcüklerden ibaretti ve ayetlerdeki seci ya da kafiyeye benzeyen ahenkli seslerle bazı vezinli cümleler de kâhin ve ozanların ifade tarzlarını hatırlatıyordu. Muhalifler, kâhinlerin kullandıkları dilin abuk sabuk ve anlamsız hezeyanlar olduğunu, ayetlerin ise, derin anlamlı ve büyük bir ülkünün gerektirdiği özel bir mantık ve görüşü kapsadığını kavramak istemiyor ya da kavrayamıyorlardı. Oysaki Hz.

Muhammed'in savunmuş olduğu düşünceler ise, yaşadığı dönemin seviye ve inançlarına büsbütün aykırı da değildi. Zira Peygamber, kendi zamanında, az çok unutulmuş olmakla birlikte, birçok anıları (hatıra) devam eden, İbrahim dinini ya da Hanif dinini daha yetkin bir duruma getirerek telkin ediyordu. Kur'anda Hanif dininden söz eden ayetler çoktur. (Bakara, 136; Âli İmran, 66, 95; Nisa, 123; En'am, 79, 161, 162; Nahl, 120; Saffat, 102). Buna karşın, bir taraftan kabile yarışmaları, bir taraftan çeşitli sosyal ve ruhsal nedenlerle çıkarlar, muhaliflerin Peygambere karşı direnmelerini artırıyordu. Onun bu baskılara karşı aldığı emir, *"Sen vaaz etmekte ve öğüt vermekte sebat et. Rabbinin inayet ve nimetiyle kâhin değilsin, deli de değilsin"* (Tur, 29) den ibarettir; ve başka bir ayette de şöyle deniliyor: *"Ve hiç bir deli şair için Tanrılarımızı bırakır mıyız? diyorlardı. Hayır, o, Hak ile geldi ve tüm peygamberleri onayladı"* (Saffat, 36-37); *"Kendilerine açıkça anlatan bir elçi geldi de; sonra ondan döndüler, öğretilmiş dediler, bir deli dediler"* (Duha, 13-14). Tanrı, bunlardan öç alacaktır. *"... Sen Rabbinin izniyle ne kâhinsin, ne de deli. Yoksa, ona dehrin belâsı, gözettiğimiz bir tanık mı diyorlar?"*. Buna verilen karşılıkta bir meydan okuma edası vardır: *"De ki, gözetin, çünkü ben de gözetenlerdenim; bunu onlara akılları mı emrediyor, yoksa azgın bir kavim midirler; yoksa onu* (Kur'anı) *kendisi mi uydurdu diyorlar? Hayır, kendileri inanmazlar. Doğruysa onun gibi bir söz getirsinler"* (Tur, 29-34). Kur'anın bir ozan sözü ve bir şiir olmadığı, bu iddiada bulunanlara karşı türlü suretlerde tekrar tekrar belirtilir: *"Gördüklerinize ve görmediklerinize ant içerim ki; o, kerem sahibi bir elçinin sözüdür ve o bir ozan sözü değildir. Siz pek inanmıyorsunuz. Bir kâhin sözü de değildir. Siz pek az düşünüyorsunuz. O, Âlemlerin Rabbinden bir indirmedir"* (Hakka, 38-43). Bu ayetlerin aşağısında, *"Eğer aksi olsaydı, biz onunla ilgimizi keser, kendisini cezalandırırdık"* deniliyor. Tüm saldırı ve iftiralara karşı Kur'an, Hz. Muhammed'e, *"Söylediklerine sabret ve onlardan tatlılıkla ayrıl"* (Müzemmil, 10) önerisinde bulunur.

Kendisinin ne olmadığını, ne olduğunu bildiği kadar açık ve doğru olarak kavramış olan Peygambere ozan diyenlerle Kur'anın bir çeşit şiir olduğunu iddia edenlere, Tanrı dilinden şu kısa ve belgin karşılık verilir: *"Biz ona şiiri öğretmedik, ona şiir de yaraşmaz. O, sade bir zikir ve parlak bir Kur'andır"*. Kuşkusuz, tüm bu reddedişler, bir iddianın aksini ispat edebilecek güçte birer belge değildirler. İleri sürülmüş olan iddialar, ne kadar yersiz ve dayanaksızsa, bu karşılıklar da o kadar dogmatiktir; fakat iman edenler için gerçek olduklarından asla kuşkulanma olanağı yoktur.

Genel olarak Hıristiyan muhalifler, Hz. Muhammed'in geçim için öteki insanlar gibi çalışıp çabalamasını, peygamberliğe aykırı ve insel bir âcizlik saymışlar, Hz. İsa ile Hz. Yahya'nın böyle bir işle uğraşmadıklarını ileri sürerek onun peygamberliğine dil uzatmışlardı. İçlerinde hasımlarından Ebu Süfyan'ın da bulunduğu Kureyşlilerin ileri gelenleri, Hz. Muhammed'i çağırarak kendisiyle tartışmışlar ve şöyle demişlerdi: *"Bu peygambere de ne oluyor? Yemek yemekte ve çarşılarda dolaşmaktadır. Ona bir melek indirilmeliydi de kendisiyle birlikte sakındırıcı olmalıydı. Yahut da ona bir hazine atılmalıydı veya bir cenneti olmalıydı da orada yiyip içmeliydi. O zalimler, siz büyülenmiş bir adama*

tabi oluyorsunuz! dediler" (Furkan, 7-8). Bunu takip eden ayette, bu iddianın karşılığı bir çeşit hayretle anlatılmış bulunur: *"Bak senin hakkında nasıl örnekler getirdiler ve sapıttılar; onlar, hiç bir yol bulamazlar"*. Bu iddialar karşısında üzülmüş ve belki de tereddüdler geçirmiş olan Hz. Muhammed, şu telkinin verdiği tinsel güçle görevine devam etmiştir: *"Belki de sen, "Ona bir hazine indirilse ya da beraberinde bir melek gelse!" dedikleri için bir göğüs darlığı geçirir ve sana vahyolunandan bazılarını, bu nedenle terk etmeye kalkışırsın. Fakat sen, sadece bir sakındırıcısın. Tanrı ise her şeye vekil"*. Ayrıca da Mekkeliler, Tanrı'nın, Hz. Muhammed'e bu dileklerinden başka, dağları, taşları altın yapmak gücüne sahip kılması gerekirdi, dediler. Tüm bunlara verilmiş olan karşılıklar, Peygamberin de ölümlü bir insan olduğu gerçeğinde toplanır. Kureyşliler, ona, peygamberlikten ve savunduğu düşüncelerden vazgeçmesi şartıyla, bahçe, servet, mevki, onur vermek gibi türlü çekici tekliflerde bulundular. Onlara verilmiş olan karşılık, teselli ve umut veren şu vaatlerde gizlidir: *"O, öyle mübarektir ki, sana dilerse ondan* (yapılan tekliflerden) *daha hayırlısını verir ve sana köşkler de yapar"* (Furkan, 10). Yani, onun beklediği tüm nimet ve mutluluklar kuldan değil, Tanrı'dandır ve o, esasen görevlerini, insanlardan hiç bir ücret ve çıkar sağlamak için yapmamaktadır. Hz. Muhammed'e düşmanları "türedi" demişlerdi. Onun vermesi emredilen karşılık şu mütevazi ve vakur ayette gizlidir: *"De ki, ben, peygamberlerden bir türedi değilim; bana ve size ne yapılacağını da bilmiyorum. Ben, ancak bana vahyolunan şeye bağlanırım; sözü açık bir sakındırıcıdan başka bir şey değilim"* (Ahkaf, 9). Mekkeliler, kendisiyle alay etmekten bıkmıyorlardı; fakat bunun için neden üzülmeli? Bu, kavimlerin eski bir âdeti değil midir? *"Senden önce gelmiş olan kavimlere de elçiler gönderdik. Onlara ne zaman peygamber gelmişse, onunla alay etmişlerdi"* (Hicr, 12); *"Senden önceki peygamberlerle de alay ettilerdi, ben o küfredenleri bir süre serbest bıraktım; fakat sonra kendilerini çarptırmış olduğum azabın ne olduğunu gördüler"* (Ra'd, 3-4; Nahl, 113). Bu ifadeler, insanları hayır ve şerden birini seçmekte serbest bırakmış gibi görünürlerse de, kader bahsinde açıkladığımız gibi, bu konunun çözülmesi oldukça güçtür. Peygamberleriyle alay ettirmemek, küfredenleri bu küstahlığa sürüklememek ve sonuç olarak da onlara ceza vermemek, Tanrısal kayranın, inayetin bir sonucu olmak gerekirken, *"Cenneti olduğu kadar da cehennemi, insan ve cinlerle doldurmaya"* (Secde, 13) karar vermiş olan tümel irade, insanlardan bu lütfu esirgemiştir. Yüce Tanrı, peygamberlerinin üzülmesini istemediği halde, onları üzenlerin bu cesaretine engel olmayı asla tasarlamamıştır: *"İçlerinden peygamberleri inciten ve, "O, her söyleneni dinleyen bir kulaktır" diyenlere de ki, "sizin için hayır kulağıdır; Tanrı'ya inanan, iman edenlere inanan ve iman edenleriniz için bir rahmettir", Tanrı'nın elçisini incitenler için pek acı bir azap vardır"* (Tövbe, 61). Hz. Muhammed, karşılaştığı baskılar ve direnmelerin kendi savunmuş olduğu düşüncelerin bir diyalektikle ispatına olanak bulunmayan çıkmazlardan doğduğunu bildiği halde, kendisine yöneltilmiş olan itirazlara gereken kandırıcı ve somut karşılıkları veremeyince, Yüce Tanrı'nın yardımına sığınmakta, kuvvet ve tesellisini ister istemez hasımları için vaat edilen ceza ve tehditlerde bulmaktadır. O, bazen de, bir ceza tehdidi olmaksızın Tanrı'nın iltifatıyla yetinir ve bundan güç alır. Örneğin, vaız

ve telkinleri sırasında abuk sabuk konuşarak kendisiyle alay edenler karşısında nail olduğu mübarek bir hitapta, *"Onların sözü, seni mahzun etmesin, çünkü izzet hep Tanrı'nındır"* (Yunus, 66) denildiğini işitmiştir. *"Seni yalanlıyorlarsa, evvelkileri de yalanlamışlardı. Onlara peygamberleri, açık mucizelerle, sayfalarla ve nurlu kitaplarla gelmişlerdi"* (Fatır, 23); bu itibarla, *"Onların lafları seni mahzun etmesin; biz onların içlerini ve dışlarını biliriz"* (Yasin, 76) ve yapılan hakaret ve alaylar ise, onun telkin etmekle görevli olduğu mutlak ve mübarek gerçekliğe karşıdır; yoksa, bunlar kendisini asla ilgilendirmez. Bunun içindir ki, onun bunlar karşısında üzülmesi yersizdir: *"O küfredenler, seni gördükleri zaman, seninle alay ediyorlar; "Bu mu Tanrınızı anıp duran?" diyorlar. Oysaki onlar, hep Rahman'ın zikrine küfrediyorlar"* (Enbiya, 36; En'am, 33).

Hz. Muhammed'in Mekkeliler arasından ve kendilerinden seçilmiş bir peygamber oluşuna itiraz edenlere, şu ayetle karşılık verilir: *"... İçlerinden bir erkeğe, tüm halkı korkut ve iman edenlere müjdele, kendileri için Rablerinin yanında şefaatçı var diye vahyedişimiz garip mi göründü?"* (Yunus, 3); zaten, *"Senden önce göndermiş olduğumuz peygamberler de, şehirler halkından ve kendilerine vahyettiğimiz kimselerdi"* (Yusuf, 109). Peygamberi yalanlayanlara karşı, kendisinin pek de güçlü olmadığı dönemlerde verilmiş olan şu karşılıkta pek ince bir hoşgörü ve biraz da bezginlik vardır: *"Seni yalanlarlarsa, de ki, bana amelim, size de ameliniz... Siz benim yapacağımdan sorumlu değilsiniz, ben de sizin yapacaklarınızdan sorumlu değilim"* (Yunus, 42). Müşrikler, Kur'anın vahyedilmediğini, onu Hz. Muhammed'in uydurmakta olduğunu iddia etmişlerdi. Onlara verilen karşılıklardan biri şu önyargıdır: *"Biz sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik, onları elleriyle tutsaydılar, o küfürlerinde inat edenler, yine bunun açıkça bir bağıdan* (sihir) *başka bir şey olmadığını söyleyeceklerdi"* (En'am, 7). Ayrıca da Kur'an, alay edenlere şu ibret dersini verir: *"Önlerinde kaç kuşak* (nesil) *helâk ettiğimizi görmediler mi? Burada onlara, size vermediklerimizi* (vermiş), *üzerlerine gökyüzünü bolca salıvermiş ve ırmakları ayakları altında akacak hale getirmiştik. Durum böyleyken, onları günahlarıyla mahvettik ve arkalarından yeni bir kuşak olarak başkalarını yetiştirdik"* (En'am, 6). Onlar, bu nankörlüklerinin cezasını çekmişlerdir, ama yine de inat ve alaylarına devam ederlerse, Hz. Muhammed'in yapması gereken şey çok açıktır: *"Ayetlerimiz hakkında münasebetsizliğe dalanları görürsen, kendilerinden yüz çevir de onlar, başka bir tarafa dalsınlar. Eğer bunu sana şeytan unutturacak olursa, hatırına gelir gelmez, o zalimler kavmiyle oturma!"* (En'am, 68, 106). Fakat bu Tanrısal öneri, Peygamberin pek kuvvetli olduğu zamanlara ait değildir. Bu ihtiyat önlemi, şeytanın araya girmesi, Yüce Tanrı'nın olaylara fazla karışmak istemediğinin ve karışmadığının bir işareti gibi görünmektedir. Bu itibarla bu dönemlerde Hz. Muhammed'e vahyin önerileri itidaldir: *"Rabbinden sana ne vahyolunuyorsa ona uy. Biz seni onların üzerine denetleyici olarak göndermedik, sen onlara vekil de değilsin"* (En'am, 106-107).

Bir gerçeklikten kuşku duyan zihin, gerçeğin en parlak merkezine nüfuz etmiş olsa bile, onun da derinliğinde kavramış olduğundan daha başka bir gerçeğin gizli olduğunu kabul etmek zorundadır. Kuşkunun inadı, imanın gücünü aşan bir mantığa bağlıdır ve inanmak için de bundan daha güçlü bir mantık

ister; onu bulamayınca, itirazlarına devam etmekten çekinmez: *"Karşılarında açık mucizelerle ayetlerimiz okunduğu zaman, o zalimler, "Bu sizi, atalarımızın yaptığı Tanrılardan menetmek isteyen bir adamdan başka bir şey değildir" dediler ve* (Kur'an için de), *"Bu, sadece uydurulmuş bir iftiradan ibarettir" dediler ve küfredenler, kendilerine hak geldiği zaman da, "Bu açıkça bir bağıdan başka bir şey değildir!" dediler"* (Sebe, 43). Bunun karşılığı, kandırıcılık bakımından diğer verilmiş olan karşılıklardan farklı değildir: *"Oysaki, biz onlara öyle ders alacakları kitaplar vermedik ve kendilerine senden önce bir sakındırıcı göndermedik. Onlardan öncekiler de yalanlamışlardı; hem bunlar, onlara vermiş olduklarımızın onda birine bile nail olmadılar, elçilerimizi yalanladılar da* (beni inkâr etmenin cezasını gördüler))" (Sebe, 44-45). Tüm bu karşılıklarda gizli olan gerçek şudur ki, bozulmuş bir kavmi kurtarmak için gelmiş ya da gönderilmiş olan önderlerin gösterdikleri yolda ilerlemek istemeyenlerin sonu, sapıtmak ve eğri yollarda mahvolmaktır. Fakat kılavuzlar görevlerine devam etmek zorundadırlar (Fatır, 4); ve Yüce Tanrı, kâfirlerin Kur'ana karşı yapmış oldukları saygısızca saldırılar dolayısıyla onların cezalarını vermekten âciz değildir. Fakat, onların yaşadıkları çevrede, Hz. Muhammed de yaşamakta olduğundan, Tanrı, onu korumak için böyle bir girişimden çekinmektedir. Müşrikler, *"Eğer Kur'an senin tarafından gelmiş hak kitap ise, gökten üzerimize taş yağdır veya bize daha acı bir azap ver, demişlerdi. Sen içlerindeyken Tanrı onlara azap edecek değildi. Yarlıganmalarını diledikleri takdirde de azap edecek değildir"* (Enfal, 32-33).

Tanrısal adaletin bu tecelli tarzı, Hz. Muhammed'i büyük bir çıkmazdan kurtarmakla birlikte, tarih boyunca birçok masum insanların, günahkârlar arasında uğramış oldukları felâketleri ve çektikleri ıstırabı mazur gösterecek her türlü mantıksal kanıttan yoksun gibi görünmektedir. Bundan âdeta insanda, Yüce Tanrı, günahlılarla günahsızlara lâyık oldukları mükâfat ve mücazatı bu dünyada vermek istemiyor, ya da birçok günahlıların sırf Hz. Muhammed'i koruma pahasına, cezalarını erteliyor gibi bir düşünce akla geliyor, *"Bize kavuşmayı dilemeyenler, ayetlerimiz mucize olarak kendilerine okununca, bundan başka bir Kur'an getir veya bunu değiştir, dediler. De ki, benim onu değiştirmem olmaz; ben ancak bana vahyolunana tabi olurum"* (Yunus, 16); *"Bir de ona, Rabbinden başka bir ayet indirilse ya, diyorlar. Sen de de ki, gayb Tanrı'ya özgüdür; bekleyiniz, ben de sizinle bekleyenlerdenim"* (Yunus, 21; Ra'd, 8). Bu lakonik ve belgin karşılıklara, bir de yarışmaya davet emri eklenmektedir ki; bunu mucize bahsinde, haddini bildirme mucizesi olarak açıklamıştık. Bu meydan okuyan ayeti Hud suresinin 14-15'inci ayetinde buluruz. Böyle bir yarışmada muzaffer çıkan tek bir insan görülmemiştir. Evvelce de işaret ettiğimiz gibi, büyük adamların eserleri, genel olarak taklit edilemezler ve edilenler de asla taklit olunan eserlerden üstün olamazlar. Bu, yalnız kutsal kitaplar için değil, tüm sanat ve ülkü eserleri için de gerçektir. Üslupları, kişilikleri, düşünüş, görüş ve duyuş tarzları belli ve özel bir değere sahip olan öyle büyük ve seçkin adamlar vardır ki, bunların eserleri üzerinde kendi adları bulunmasa bile, onların kimlere ait olduğunu tanımak olanaklıdır ve bunları bir başkasının vücuda getirebilmesine de olanak yoktur. Bu nedenledir ki, bugün de Tevrat'ın,

İncil'in ve özellikle Kur'anın ayar ve değerinde bir eser asla yazılamaz. Bir büyük yazarın eserinden daha yetkin bir eser meydana getirilebilir; fakat bu, bir iddia ile değil, ancak aynı çapta ve yaradılışta olan diğer bir dehanın doğal olarak yazdığı eser, bu üstün niteliğe sahip olabilir. Eskiden, Kur'anın bir mislini vücuda getirmeyi denemiş olan peygamber taslakları, bu gerçeklerin farkında olmayan seviyesiz ve imansız kimselerdi.

Müşrikler, Hz. Muhammed'den daima başka bir ayet indirmesini istemişlerdi. Peygamber ise, Yüce Tanrı'nın, kâfirler tarafından istenenleri değil, kendi istediklerini vahyetmekte olduğunu, İncil'de de görüldüğü gibi, Rabbin sınavdan geçirilemeyeceğine inanmış ve kendi yetkisinin, yalnız bildirmekten ibaret olduğunu kavramıştı. Ayetlerin simgesel, soyut ve esnek olan üslup ve deyimlerindeki anlamı kavramayanlar, ilerde meydana gelebilecek olanı hemen şimdi görmek isterler. Bunun içindir ki, bir Mekkeli, Hz. Muhammed'e, «Şu iki dağ bizi pek daraltıyor; bunları buradan yürüt de yerimiz genişlesin; oralardan ırmaklar da akıt; mezarları açarak atalarımızdan herhangi birini dirilt de sözlerinin doğru olup olmadığını anlayalım» diyerek, onu mucize göstermeye davet etmişti. Şu ayet, Peygamberi bu türlü olanaksızlıklardan pek güzel kurtarmıştır: *"Kur'anla dağlar yürütülmüş, yer parçalanmış ya da onunla ölüler konuşturulmuş olsa bile* (onlar yine iman etmeyeceklerdi); *zira, tüm emir Tanrı'nındır ve iman edenler bundan meyus olmamalıdır; Tanrı dileseydi, insanların hepsine hidayet bağışlardı"* (Ra'd, 31). Bu ayetin sonu, *"Nihayet Tanrı'nın vaat ettiği gelecektir; Tanrı, vaat edilen vakti şaşırmaz"* cümleleriyle biter ki, O'nun iş ve kararlarına kimsenin karışma hak ve yetkisi olmadığı da ihtar ediliyor demektir.

Yahudiler, Kur'anda neshedilmiş, yani evvelce verilmiş olan emirden vazgeçilmiş bazı ayetlerin var olduğunu öğrenince (teheccüt namazına dair olan emrin kaldırıldığı gibi), önceden bilinmeyen bir gerçeğin yanlış olarak bildirilmiş olduğunu, bunun ise, bir âcizlik ve geri dönüşten başka bir şey olmadığını ileri sürerek Hz. Muhammed'in, «Gayptan hiç bir bilgisi yoktur, iddiaları kendi uydurmalarından başka bir şey değildir» demişlerdi. Kur'anda buna verilmiş olan karşılık şu olsa gerektir: *"Biz bir ayetten her neyi neshedersek, ondan daha hayırlısını, yahut mislini getiririz"*. Bu ayet, her şeyden önce, olayların akış tarzına göre, evvelce verilmiş olan bir emri, zaman ve yeni koşullar gereksiz kılınca, başka hükümlerin verilmesi gerektiğini onaylamamıza hizmet eder. Bu da Tanrı'nın gelecekte olan şeyleri önceden hazırlamadığı ya da sonradan vukua gelecek şeyler hakkında Tanrı'nın öncel bir bilgiye sahip olma ihtiyacında olmadığı düşüncesini doğurur. Tanrısal iradede sürekli bir değişmeyi, Tanrısal bilimde sürekli bir ilerlemeyi kabul etmekse, bazılarına göre, dine aykırıdır. Bize göre ise, Yüce Tanrı, sürekli olarak yaratma gücüne sahiptir. Hiç bir şeyin alacağı son şekli önceden saptayarak, ona olması gereken son değişmez şekli vermiş değildir; aksi olsaydı, Ulu Yaradan görevlerini tamamlamış bir fani gibi edilgin bir eylemsizlik simgesi olurdu. Âlem, ebedî bir oluş içinde, hiç bir noktada yerinde saymadan çoğalıyor, ürüyor, türüyor, oluşuyor, evrimleşiyor, çeşitleniyor ve başkalaşıyor. İnsanın görevi de Tanrısal gücün bu durup dinlenmeden işleyen sanatına ayak uydurmak ve evrendeki bu ebedî ilerleyişe katılmaktır. İslâm dininin bilime, uygarlığa ve gelişmeye engel olması şöyle dur-

sun, bunlara hizmet etmek gibi yüce bir karaktere sahip oluşu, onun bu dinamik karakterini kabul etmekle ispat edilebilir. Tefsircilerle din bilginlerinin türlü çevirti ve yorumlamalarla, küfretme korkusundan doğan zayıf ve garip açıklamaları, Hz. Muhammed'in öğretmek istediği bu gerçek dinamizme aykırıdır, sanıyoruz.

Peygambere yapılan itirazlardan biri de, Kur'an bahsinde görüldüğü gibi, «Eğer seni Tanrı yollamış olsaydı, Kur'an Arapça mı olurdu?» sorusunda gizlidir; onlar, «Senden önceki peygamberlere verilen kitaplar, asla Arapça değildi» diyorlardı. Buna verilen kutsal karşılık, bizim toplumumuzda Kur'anın dilimize çevrilmesi aleyhinde bulunanlara, yanıldıklarını gösteren açık bir ihtar sayılabilir: *"Her gönderdiğimiz peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle yolladık ki, onlara beyanda bulunabilsin"* (İbrahim, 5). Bu ayetten tüm kavimlere peygamber gönderilmiş olduğunu ve bu peygamberlerin Tanrı emirlerini, o kavimlerin dilleriyle bildirmiş olduklarını anlıyoruz. Fakat, Samî kavimler dışındaki binlerce kavim, Tanrıbilim anlamıyla birer peygambere nail olmamışlardır, ama onları erdemliğe çağıran büyük bilginleri de peygamber saymak suretiyle bu ayetin gerçek değerini anlayabiliriz; aynı zamanda bu ayet, Tanrısal buyrukları, her kavmin kendi dilleriyle öğrenmelerinde bir sakınca olmadığını gösterdiği gibi, bunun zorunlu olduğunu da açıklamaktadır. Kur'anın başka bir yabancı tarafından Hz. Muhammed'e öğretildiği de iddia edilmiştir. Bunun olanaksızlığı şöyle belirtilmiştir: *"Onların bunu, Tanrıtanımaz telakki ettikleri bir insan öğretiyor, dediklerini biliyoruz; onun dili yabancıdır; bu ise açık bir Arapçadır"* (Nahl, 103); *"Biz onu yabancı dilli bir Kur'an yapmış olsaydık, ayetleri tafsil edilseydi ya, diyeceklerdi. Araba yabancı dille mi?*[1]*. De ki, o iman edenler için hidayet ve şifadır"; "İşte Kur'anı başkasından öğrettik demesinler diye, biz bu ayetleri böyle üsluplarla beyan ederiz"* (En'am, 105). Kur'an okunurken küfredenler, *"Şu Kur'anı dinlemeyin, yaygara çıkarın, galip gelirsiniz"* (Fussilet, 14) diyorlardı ve müşrikler karşılarında ayetler okunurken, bunlar: *"Eskilerin masallarıdır"* demişlerdi (Kalem, 15-16). Bu iftiraları ve iddiaları kutsal kitap, başka bir surede şöyle tekrar eder: *"Küfredenler, bu sırf bir iftiradır, kendisi uydurdu; başka bir kavim de ona yardım etti, dediler, böylece de zulüm ve müzevirlik yaptılar; ve o eskilerin masallarıdır, onlara yazdırılmış da okutup duruyor dediler"*. Bu iddialara aynı ayetlerin sonunda şu karşılığın verildiğini görüyoruz: *"Onu göklerde ve yerde sırrı bilen indirdi de"* (Furkan, 4-6). Bir başka itiraz da şudur: *"Küfredenler, ona Kur'anın hepsi birden indirilmeliydi dediler"*. Kur'anın böyle indirilmemesinin nedenini, aynı ayet şöyle açıklar: *"Biz, onu senin gönlüne tespit edelim diye böyle indirdik ve üstün bir ahenkle okuduk"* (Furkan, 32). Ve Hz. Muhammed'in tüm bu itirazlar karşısında sarsılmaması gerektir: *"Ve sen, sana kitap indirileceğinden umutlu değildin; fakat Rabbinden bir rahmet oldu, sakın kâfirlere destek olma. Ve sakın sana indirildikten sonra, Tanrı'nın ayetlerinden seni çevirmesinler, hemen Rabbine davet et ve sakın müşriklerden olma"* (Kasas, 86-87). Bu tembihler, ihtarlar, Hz. Muhammed'in karşılaştığı türlü zorluklara direnmesini ve tuttuğu yoldan caymamasını

(1) Türk'e Arapça Kur'an mı? sorusuna hak kazandıran bir bildiridir bu.

sağladığı gibi sürekli olarak da onun tinsel kuvvetini artırıyordu. Bunlar, âdeta büyük amaçlar peşinde koşanların kendi iç âlemlerinde, yeni kendi nefislerine yaptıkları telkinlere benzerler. Kuşkusuz Kur'an, yirmi üç yıllık sürekli bir vahyin ürünüdür. Müşriklerin söylemek istedikleri, Kur'anın bu kadar uzun bir zamanda meydana gelişinden, onun bir vahiy eseri değil, olayların gerekçelerine göre oluşmuş, bu itibarla da Müslümanlığın, her ülkesel kurum ve örgüt (teşkilât) gibi Hz. Muhammed tarafından, ihtiyaç duyuldukça ileri sürülmüş düşünceler toplamı olduğunu belirtmektir. Kur'anda verilmiş olan karşılıklar ise, müşriklerin kuşkusunu kaldıracak bir güce sahip değildir; nitekim sonraları bazı İslâm düşünürleri de, Kur'anın Tanrısallığından kuşkulanmışlardı. Gerçekte bir eserin değeri, onun yalnız Tanrısal oluşundan değil, amaçlarına ulaşma bakımından göstermiş olduğu başarıdan da anlaşılabilir. Kur'an ise, kendini beş altı yüz milyon insana kabul ettirmek suretiyle bu kutsallığı ispatlamış bulunmaktadır.

Peygambere karşı türlü şekillerde tekrar edilen mucize istekleri vardır: *"Ona Rabbinden ayetler indirilse ya, dediler. De ki, o ayetler, hep Tanrı'nın yanındadır, ben ancak bir sakındırıcıyım. Sana karşılarında okunup duran kitabı indirmiş olmamız kendilerine yetişmez mi?"* (Ankebut, 50-51). Onun kendinden önceki peygamberler gibi, bir mucize göstermediğine bakarak peygamberliğinden kuşku duyanlar çoktur. Zira, müşriklerin ve Yahudilerle Hıristiyanların bellekleri, hep mucize öyküleriyle doluydu. Bilgisiz ve yalınç insanlar, soyut düşüncelerden çok maddesel ve somut gösterilerden bir şeyler anlayabilirler; bu nedenle de onlar, bir taraftan da ölümden sonrası için nimet ve azapların, neden şimdiden meydana gelmediğine bir türlü akıl erdiremiyorlar ve nedenini soruyorlardı: *"Onlara yapmış olduğumuz vaadin bazısını sana göstersek* ya da *göstermeden seni vefat ettirsek de, bildirmek sana, hesap bize aittir"* (Ra'd, 42) ayetinin beyan ettiği gibi, Peygamber bu soruların nedenini anlatmak zorunda da değildir; ve kâfirler, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat etmiş olmak için, ona, *"Rabbi tarafından neye bir mucize indirilmedi, derler. De ki, Tanrı dilediğini saptırır ve hakka döneni de irşat eder"* (Ra'd, 29). Anlaşılıyor ki, kâfirlerin istediklerine ve sorduklarına doğrudan doğruya karşılık vermenin sonuca hiç bir etki yapmayacağı önceden anlaşılmış ve kabul edilmiş bulunmaktadır. Kâfirler bir defasında da, *"Ey kendisine zikir indirilmiş olan, sen delisin; eğer sadıksan bize o melekleri getir, dediler"* (Hicr, 6-7). Buna şu karşılık verilmiştir: *"Biz melekleri hakkıyla indiririz; fakat o vakit, onlara göz açtırmayız. Zikri biz indirdik ve onun koruyucusu da biziz"* (Hicr, 8-9). Zaten onların, *"Üzerlerine gökten bir kapı açsak da oradan uruç etseler bile, her halde gözlerimiz sarhoş edildi ve belki de biz büyülenmiş bir kavmiz"* (Hicr, 14-15) diyeceklerdir. Bu çeşitten ispat belgeleri isteyenler genel olarak, *"Bir mucize gördükleri zaman da, onunla eğleniyorlar ve bu açık bir bağıdan başka bir şey değildir, diyorlar"* (Saffat, 15). Hz. Muhammed, tek ve üstün bir mucize olarak Kur'anı göstermiş ve bunun kâfirler için yeterliğini bildirmeyi, eski peygamberlerinki gibi, birer söylenti halinde ve birer öykü olarak anılarda devam eden ve kutsal kitaplarda sözü edilen türden mucizeler göstermemeyi yeğ tutmuştur. O, bunda haklıydı; Zira Kur'an, eskiden gösterilmiş oldukları bildi-

rilen harikalardan daha pek üstündü ve onlarla karşılaştırılamayacak denli ivedilikle insanları doğru yola getirmişti. Bu itibarla mucize göstermiş olmanın iman içindeki rolü, Kur'anın etkisinden fazla olmayacağına göre, sırf inanmak istemeyenlerin ya da Tanrı'nın inandırmak istemediği kimselerin diledikleri olsun diye mucizeye başvurmak boşuna bir çabadır: *"Senden iyilikten önce kötülüğün çabuk gelmesini istiyorlar. Oysaki kendilerinden önce bunun örnekleri vücuda gelmişti. Halkın zulümlerine karşı Rabbin yarlıgayıcıdır ve cezaları da şiddetlidir"* (Ra'd, 7). Kâfirlere daima geçmişin ibret verici olayları hatırlatılmakta ve Tanrı cezalarının şiddetli olduğu bildirilerek, sorduklarına kandırıcı karşılıklar vermekten kaçınılmakta ve nihayet iman etmeleri için bir açık kapı olarak yarlıgama umudu bırakılmaktadır.

Erdemli insnların rezil insanlar yüzünden pek çok eziyet çektiğine ve zalimlerin bu dünyada süratle ceza görmediklerine dikkat edenler, bu haksızlığa derinden üzülürler ve nedenini sorarlar; fakat alacakları karşılık şudur: *"Tanrı, insanları yaptıkları zulüm dolayısıyla suçlandırsaydı, kendilerine kımıldanan bir şey bırakmazdı. Lâkin, Tanrı onları takdir edilmiş bir ecele kadar geciktirir ve ecelleri gelince de, ne bir saat geciktirir, ne de öncelleştirir"* (Nahl, 61). Bu dinsel ahlâka bağlı olanların da inandıkları, bazen de gerçeğe uyan ve akla filozof Kant'ı getiren bir bildiridir. Fakat zalimler, cezalarını hemen çekseydiler ve yeryüzünde zulüm ve fesada hiç yer kalmasaydı daha iyi olmaz mıydı? Bugün de akla gelen bu düşünce Hz. Muhammed zamanında da gelmişti. Müşrikler, *"Tanrı dileseydi, ne biz ne de atalarımız, kendisinden başka şeye tapmazdık ve onsuz hiç bir şeyi haram kılmazdık"* dediler. Bunun karşılığı yine daima aynı mantığa dayanmaktadır: *"Bundan öncekiler de böyle yaptılar; Peygamberin görevi, açıkça bir bildiriden ibarettir"* (Nahl, 35). Bu türlü karşılıklar, özgür düşünceli insanlar için bir çeşit âcizliğin ifadesi gibi görünürler. Hz. Muhammed'den istenen mucizelerin önemli bir kısmı şunlardır: *"Sen bizim için şuradan br kaynak akıtmadıkça, sana asla inanmayız; yahut da senin hurmalıklardan ve bağlardan bir bahçen olsun da aralarından çaylar akıtasın; yahut da göğü, tasarladığın gibi üzerimize parça parça düşüresin veya Tanrı'yı ve melekleri bize kefil getiresin; veya senin altından bir evin olsun veya göğe çıkasın; buna da oradan üzerimize okuyacağımız bir mektup indirmedikçe sana inanmayız"*. Tüm bu gözle görülecek ve elle tutulabilecek olan somut isteklere verilen karşılık, yine aynı lakonik itiraftan ibarettir: *"Sübhanallah, ben ancak insan bir elçiyim"* (İsra, 90-93). Bir defasında da kâfirler, Hud peygambere, *"Sen bize, bizi taptıklarımızdan çevirmek için mi geldin? Eğer doğrulardan isen, bize vaat ettiğin azabı getir, dediler"* (Ahkaf, 22); buna Hud peygamber tarafından verilmiş olan karşılık da Hz. Muhammed'in vermiş olduklarına benzer: *"O bilim, Tanrı'nın yanındadır. Ben size bana gönderilen şeyi bildiriyorum; lâkin sizin bilgisizlik ettiğinizi görüyorum"* (Ahkaf, 23). Görüldüğü gibi, Hz. Muhammed'in ve öteki peygamberlerin tüm savunmaları, davanın sahibi kendileri değilmiş gibi, tamamıyla, «Elçiye zeval olmaz» ilkesinin siperi arkasında cereyan etmekte ve kendi kişiliklerini tevazu ile saklamaktadırlar. Çünkü, inandıkları ve inandırmak istenilen baş gerçek şudur: *"Sana biat edenler, Tanrı'ya biat ederler; Tanrı'nın eli, onların elleri üstündedir. Kim cayarsa, kendi aleyhine*

caymış olur" (Feth, 10). Hz. Muhammed için Müslümanlığı kabul etmek, bir antlaşmayı bir sözleşimi kabul etmekten farkı olmayan bir anlaşmadır. Kâfirlerin daima bir mucize istemelerine karşı, *"Tanrı, insanlara şerri, onların hayra karşı olan aceleleri gibi çabuklaştırsaydı, hemen ecellerini getirirdi"* (Yunus, 12) denildiğinden de anlaşılacağı gibi, Tanrısal niyette böyle akıbetin çabuk gelmesi isteği yoktur. Onlar daima, *"Ne zaman bu vaat, eğer doğruysanız? diyorlar. De ki, bilim ancak Tanrı'nın yanındadır; ben sadece açık anlatan bir sakındırıcıyım"* (Mülk, 2-3). Tanrı'nın doğru yola götürmek istemediği için bir türlü iman edemeyenlere en yüksek bir mucizenin de hiç bir etkisi olamaz. Onlar, *"Havalarına uydular; oysaki her iş kararlaştırılmıştır"* (Kamer, 3). Nitekim ayın yarılması mucizesine telmih edilerek şöyle deniliyor: *"Buna karşın, hâlâ bir mucize görseler, yüz çevirerek bu sürekli bir bağıdır, derler. Yalan söylerler"* (Kamer, 2-3). Zaten Hz. Muhammed'in iman etmemekte inat edenleri yola getirmek için uğraşmaları da boşunadır. Onlara kimsenin yapamayacağı iş ve eserlerle, itirazına olanak bulunmayacak denli mutlak gerçekler gösterilmiş olsa bile, hidayete nail olamazlar: *"Onlardan seni dinleyenler de vardır; fakat akılları olmayan sağırlara sen mi işittireceksin? Onlardan sana bakanlar da vardır; görmeyen körlere sen mi doğru yolu göstereceksin?"* (Yunus, 43-44). Bu ruh halinde olanlar, eskiden beri ve her zaman var olmuştur. İncil'de de buna benzeyen ayetler vardır (Meta İncili, XIII, 13-15).

Hz. Muhammed'in aleyhinde uğraşanların en çok inanmak istemedikleri olay, ölümden sonra dirilmektir; ve bu olaya bağlı olarak dünyadaki işlerin hesabını ahrette vermektir. «Biz toprak olduktan sonra mı yeniden yaratılacağız?» diyenler için, *"İşte onlar Rablerine küfrediyorlar; işte onlar, boyundurukları gerdanlarında; işte onlar, ateş ehlidirler ve onda ebedî olarak kalacaklardır"* (Ra'd, 6) tehdidi ileri sürülmektedir ki; bu çeşit itirazlar için de, hemen diğer birçok itirazlara verilmiş olan karşılıklarda olduğu gibi, bir ispat amacı güdülmemektedir, veya, *"Senden acele azap istiyorlar; sonu önceden belirlenmiş* (müsemma) *bir ecel olmasaydı, o azap, onlara muhakkak gelmişti; elbette o, kendilerine gelecek, haberleri olmadan birdenbire gelecek"; "Senden acele azap istiyorlar, oysaki, cehennem kâfirleri kuşatıp durmaktadır"* (Ankebut, 54) gibi bulanık, zamanın ve soranların durumuna uygun gibi görünen kaçamaklı karşılıklar verilmektedir. *"Hayır, bu saçma sapan rüyalardır; hayır, onu kendisi uyduruyor; hayır, o bir ozandır; aksi halde bize evvelkilerin gönderdikleri gibi bir ayet* (mucize) *getirsin"* (Enbiya, 5) dedikleri zaman, verilen şu kısa karşılık da Mecelle'nin, *«Batıl makis-ün-aleyh olamaz!»* düsturuna aykırı olarak, şöyle bildirilmiştir: *"Kendilerinden önce helâk ettiğimiz hiç bir kasaba iman etmedi de şimdi onlar mı edecek?"* (Enbiya, 6). Bir taraftan peygamberlerin sanki âciz ve beceriksiz kimseler olduğunu, bir taraftan da Tanrısal iradenin bu işlere karışmadığını ya da karışmak istemediğini, yahut da böyle olmasını istediğini itiraf etmek gibi, kuşkucu ve olumlu zekâları dolambaçlı ve tehlikeli düşüncelere sokan bir savunma tarzına Kur'anın birçok surelerinde rastlanır. Müşrikler, *"Tanrı, öleni yeniden diriltmez, diye bütün yeminleriyle Tanrı'ya ant içtiler; hayır, Tanrı onu hakkıyla vaat etmiştir; diriltecektir; fakat halkın çoğu bunu bilmezler"* (Nahl, 8); *"Biz kemik olduğumuz zaman ufalanıp toz haline geldiğimiz zaman, yeni bir yaratılışla mı dirileceğiz? dediler. De ki, ister taş, ister*

odun, hatta gönlünüzde büyüyen herhangi bir yaratık da olsanız. Onlar, bizi kim geri verecektir? diyecekler; de ki, sizi ilk yaratmış olan. Sana başlarını sallayarak, bu ne vakit olacak? diyecekler. De ki, yakında olsa gerek. O'nun sizi çağırdığı gün O'na hamdederek gideceksiniz; pek az bir süre kaldığınızı zannedeceksiniz" (İsra, 49-52). Akıl, bilgi ve deney mihenginden geçerek ne olduğu, nasıl olduğu ya da olacağı ispat edilemeyen iddiaların insan zihninde uyandırdığı ilk duygu ve düşünce kuşkudur. Fakat, mistik nitelikteki iddialar bu süzgeçlerden geçmeden önce imanın dogmatik emirleri olmaktan kurtulamazlar. Tefsircilerin ve kelâmcıların tüm gayretleri bu bildirilerin dogmatik olmadıklarını belirtmekte toplanır. Ne yazık ki kâfirlere, ileri sürülmüş olan karşılıklara inanacak kadar hidayet verilmemiştir. Bu nedenle onlar, hep aynı soruları tekrar ederler ve aynı karşılıkları alırlar: *"Sana, yeryüzünde kaybolduğumuzda mı? Gerçekten biz yeni bir yaradılışta mı olacağız? dediler. Fakat onlar, Rablerine kavuşmayı inkâr eden kâfirlerdir. De ki, size görevlendirilmiş olan ölüm meleği hayatınızı alacak, sonra döndürüp Rabbinize götürüleceksiniz"* (Secde, 10-11). Kâfirler, bu karşılıklardan bir şey anlamak istemedikleri veya anlayamadıkları için kuşkucu ve alaycı sorularına devam eder dururlar: *"Doğruysanız ne vakit o fetih? diyorlar. De ki, o fetih günü, küfredenlere imanları bir yarar vermez ve kendilerine göz açtırmaz"* (Secde, 28-29). Bu itibarla, Hz. Muhammed'in fasıklar karşısında yapması gereken şey çok yalınçtır: *"Şimdi onlardan yüz çevir de gözet, zira onlar gözetiyorlar"* (Secde, 30).

Peygamber, yalnız müjdeci değil, aynı zamanda korkutucu bir elçi olduğu için insanların, niteliğini ancak Tanrı'nın bildiği korkunç bir ahret serüvenine bağlanmalarında sosyal ve ahlâksal birtakım önemli yararlar görmüştür. Esasen Yüce Tanrı'nın her şeye gücü yettiğini kabul ettikten sonra, O'nun iradesi için olanaksız bir şey olamaz ve bir peygamberin aklına ne gelirse, Tanrı hepsini gerçeklendirmekten hoşlanır ve zaten gerceklendireceği şeyleri, onların akıllarına getiren de kendisidir. Bunun aksini düşünmek, Tanrısal öfkeyi davet eden bir küfür sayılır. Tanrı, ölüleri diriltebilir mi? *"İnsan, ölürsem diri olarak mı zuhur edeceğim? diyor. O hiç bir şey değilken, bizim kendisini yaratmış olduğumuzu düşünmez mi?"* (Meryem, 66-67). Müslümanlıktan önceki dinlerde de, az çok farkla ölümden sonra dirilme inancı vardı; fakat eski Mısırlılarınkinden başka dinlerde, bu inancın Müslümanlıkta olduğu gibi sistemli, romantik ve trajik bir betimlemesi yapılmamıştı. Bu itibarla o küfredenler, *"Biz ve babalarımız toprak olduktan sonra çıkarılacak mıyız? Bu, daha önce de atalarımıza vaat olunmuş, eskilerin masallarından başka bir şey değildir, dediler"*. Buna verilmiş olan karşılık, aynı surede şöyle özetlenmiştir: *"Yeryüzünde dolaşın da, suçluların akıbeti ne olduğunu görün"* (Neml, 68-70). Fakat kâfirler bu karşılıklara inanacak ve geçmiş facialarından öğrenip ibret alacak durumda olmadıklarından, *"Gerçekseniz bu vaat ne zaman? dediler"*; işte karşılığı: *"Belki de o acele ettiğinizin bir kısmı ensenize yüklenmiştir"* (Neml, 72-73); zira, *"... Rabbinin yanında bir gün, sizin sayacaklarınızdan bin yıl gibidir"* (Hac, 47). Üzücü olan bu itirazlar, baskılar ve kuşkularla karşılaşan Hz. Muhammed de bir insan olarak bunlardan bunalabilir. Oysaki onun amacı yitirmemesi için yeis getirmemesi gerektir. Bunun içindir ki, Kur'an, onun tinsel gücünü artırma gayretiyle,

sanki kendi kendisine bir telkin yapıyormuş gibi, *"Onlardan mahzun olma ve hilelerden bir darlığa düşme!"* (Neml, 71) emir ve tesellisini verir.

Hz. Muhammed'e yapılmış olan itirazlar ve onu sınavdan geçirmek için ileri sürülmüş olan sorular, daha eski peygamberlere de yöneltilmişti; örneğin, Hz. Nuh'tan sonra gelmiş olan peygamberlere de kavimleri demişlerdi ki: *"Bu da sizin gibi bir insandan başka şey değildir, yediğinizden yiyor, içtiğinizden içiyor. Siz öldüğünüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğunuz zaman, mutlaka çıkarılacaksınız diye mi vaat ediyor? O vaat olunduğunuz şey pek uzaktır. O, bizim dünya hayatımızdan başka bir şey değildir; ölürüz, yaşarız, fakat yeniden dirilmeyiz. O, Tanrı'ya iftira eden bir adamdır, biz ona inanacak değiliz!"* (Müminler, 33-38); ve kuşkusuz Yüce Tanrı, peygamberlerinin, bu itirazlar karşısındaki sızlanmalarını işiterek o kavimlerin tümünü cezalandırmıştır. Esasen, Hz. Muhammed'in kendisini yalancılıkla suçlandıran muhaliflerine karşı teselli bulduğu ve muhaliflerine karşı da inandırma aracısı olarak kullandığı en önemli olay, Hz. İbrahim, Hz. Nuh, Hz. Lut... gibi peygamberlerin, sakındırmak için gönderilmiş oldukları kavimlerin başlarına gelen felâketler ve onların da peygamberlerini suçlandırmaları, onlara inanmamaları ve hatta eziyet edip bir kısmını da haksız yere öldürmüş olmalarıdır. *"Onlar, seni yalancı sayıyorlarsa, daha önce Nuh, Âd ve Semud kavmi de yalan saydılar. İbrahim kavmi de, Lut kavmi de. Medyen'de oturanlar ve Musa da yalan sayılmıştı. Sadece o küfredenlere mühlet verdim; sonra onları yakaladım; inkârın akıbeti nasılmış!"* (Hac, 42-44). Ölümden sonra dirilmeye bir türlü akıl erdiremeyenler. Hz. Muhammed'e hemen ömrü boyunca itiraz etmekten çekinmediler. *"Kim diriltir o kemikleri, onlar çürümüşken? dedi"*. Bunun karşılığı da bundan öncekiler gibidir: *"De ki, onları ilk kez inşa eden diriltir ve her yaratışı bilir"* (Yasin, 78-79); ve Yüce Tanrı, her vesileyle hatırlatır: *"Biz, ölüleri diriltiriz. Herkesin işlediği edimleri ve bırakacağı eserleri yazarız. Biz her şeyi mahfuz levhaya kaydetmişizdir"* (Yasin, 12). Yine muhalifler, *"Bir mucize gördükleri zaman, onu eğlence sayıyorlar; ve bu, diyorlar, apaçık bir bağıdan başka şey değildir. Öldüğümüz ve toprakla bir yığın kemik olduğumuz zaman mı? Biz mi yeniden dirilecekmişiz?"*. Aynı ayetlerin arkasından gelen şu ayette, bunun karşılığı hazırdır: *"De ki, hem siz pek hakir olarak..."* (Saffat, 16-18). Fakat, *"Dediler ki, o hayat, sırf bizim dünya hayatımızdan ibarettir; yaşarız, ölürüz ve bizi artık dehir helâk eder"*. Bu ayetin sonu, bu itirazı yapanların zihinsel seviyelerini açıklamakla yetinir: *"Oysaki buna dair bir bilimleri yoktur; onlar, sadece zannederler"* (Casiye, 24). İtirazlar süreklidir: *"Kendilerinden bir sakındırıcı geldiğine hayret ettiler ve kâfirler, bu garip bir şeydir, dediler. Biz öldükten ve toprak olduktan sonra bu uzak bir geri dönmedir"* (Kaf, 2-3). Buna verilen karşılık da, doğal ve sosyal zorunluluklar gibi bir Tanrısal zorunluluğun ihtarından ibarettir: *"Fakat yeryüzünün onlardan neyi eksilttiğini biz biliriz ve yanımızda saklayıcı bir kitap vardır"* (Kaf, 4). Yine aynı itirazlara saplanmış olan kâfirler demişlerdir ki: *"... Size, tamamıyla didiklendiğiniz vakit, muhakkak yeni bir yaradılış içinde bulunacaksınız, diyerek peygamberlik eden bir adam gösterelim mi? Bir yalanı Tanrı'ya iftira etmek mi, yoksa kendisinde bir delilik mi var? Hayır, doğrusu o ahrete inanmayanlar uzak bir sapıklıkla azap içinde-*

dirler" (Sebe, 7-8). Bu tehdit, kuşkucunun imansızlığını yok edemez; bunun içindir ki, *"Gerçekseniz bu vaat ne zamandır? diyorlar. De ki, size bir gün kadardır ki, ondan ne bir saat geri, ne de bir saat ileri geçemezsiniz"* (Sebe, 29-30). Hep aynı itirazlar ve aynı bulanık ve korkutucu karşılıklar: *"Gerçekten bizler, o çukurdan geri döndürülecek miyiz? diyorlar. Ufalanmış kemikler olduğunuz halde, de"* (Naziat, 10-11). Yüce Tanrı, onu bir sesli üfürüşle meydana getirecektir (Naziat, 13). O'nun bir emri, olanaksız gibi görünen her olayın gerçeklenmesine yeter. Zaten Hz. Muhammed, her sorulana karşılık verebilecek bilime de sahip kılınmamıştır; zira bazı gizlerin (sır) gerçeklik ve bilimini ancak Yüce Tanrı bilir: *"Sana o saatten soruyorlar, ne zaman demir atması? O'nu sen nereden anlatacaksın? O'nun en sonu Rabbindir. Sen, ancak O'ndan korkanlara bir sakındırıcısın"* (Naziat, 42-45). Bu itibarla Hz. Muhammed'in kendi ödevi dışına çıkmaması, sadece Tanrısal istekleri ve haberleri kavmine bildirmesi, onları sevdirip korkutması gerekir.

Dikkat edilirse, müşriklerin, kâfirlerin ölümden sonra dirilme hakkındaki soruları ve kuşkuları, ölümden sonra, dünyadaki bedenimizle dirileceğimizi zannetmelerinden doğmaktadır. Çürümüş, her zerresi toprağın öğeleri arasında, hayvanların midelerinde ve rüzgârların önünde belirsiz şekiller alarak kaybolup giden bir maddesel varlık, tekrar birleştirilerek dünyadaki yapısı ve biçimiyle diri diri Tanrı huzuruna nasıl çıkabilir?[1]. Onların akıllarına gelen bu olanaksızlığı çözmek için ve konuyu daha belgin bir şekilde açıklamak için tefsirciler, Tanrıbilimciler, İslâm bilgin ve filozofları, türlü kuramsal ve varsayımsal açıklamalarda bulunurlar. Bazıları ruhun maddesel olduğunu, bazıları tinsel olduğunu tahmin ederler. Bu itibarla bazıları, mahşere bedenlerimizle dirilmiş olarak götürüleceğimizi, bazıları ise, yalnız ruhumuzla Tanrı huzuruna çıkarılacağımızı iddia ederler. Kur'anda geçen *teveffi, imsak, irsal* gibi sözcükleri kapsayan bir ayetle *dönüş* (rücu), *rıza, girme* (duhul) sözcüklerini kapsayan diğer bir ayeti ileri sürerek bu belirlemelerin cisimlere özgü sıfatlardan olduğunu beyan edenler, ruhun maddeselliğine inanırlar. Ruhun cesede girmesi ya da çıkması gibi deyimleri kapsayan bazı hadisleri de bu maddeselliğin bir kanıtı sayarlar. Fakat ölümden sonra dirilmeyi, daha inandırıcı bir şekilde açıklayabilmek için, ruhun bir töz (cevher) veya ilinek (araz) değil, fakat duyulur cisimlere aykırı bir latif cisim olduğunu da savunurlar. Bazıları da, *"Sana ruhun ne olduğunu soruyorlar, de ki, ruh, Rabbimin emrindedir. Size bilimden az bir şey verilmiştir"* (İsra, 85) ayetine dayanarak bu konuyu fazla kurcalamaktan çekinmişlerdir. İbn Sina gibi ruhu bir psikoloji sorunu sayarak, onun ne olduğu ile değil, fonksiyonlarıyla uğraşan İslâm bilgin ve filozofları da eksik değildir. Bir söylentiye göre Hz. Muhammed, bu konuya dair kendisine yöneltilmiş olan soruya, sözünü ettiğimiz karşılığı kemen vermemiş, on beş gün sonra nail olduğu bir vahyi bildirmiştir. Fakat biz burada, filozofların görüşlerini deşmeyi konumuzun dışında sayıyoruz. Peygamberin ölmezlik hakkındaki telkinleri, sırf dünyada işlenmiş olan suçların cezaları, hayattayken çekilmiş olsa bile, bunlar-

(1) "Sen kimsin ki ölecek insandan ve ot gibi olacak âdemoğlundan korkarsın?" *(Eş'iya,* 51, 52).

dan bir de ahrette sorumlu olduğumuzu açıklayabilmek ve buna inandırarak insanları erdeme alıştırmak içindir. Yoksa o, hiç bir konuyu, bilimsel bir amaçla öğretmeye kalkışmamış ve kendisinde böyle bir yetki de görmemiştir. Nitekim o, elçiliğine karşın, anahtarları Tanrı'da olan gayb bilimini de, ancak Tanrı'nın bildiğini ve Tanrı'nın kendisine izin verdiği oranda beyanlarda bulunduğunu, yine Tanrı emri olarak bildirmekten çekinmemiştir.

Hz. Muhammed'den istenen olağansızlıklardan biri de, sözünü ettiği meleklerle Tanrı'yı göstermesidir: *"Bizimle buluşmak istemeyenler, o melekler üzerimize indirilmeliydi, Rabbimizi görmeliydik, dediler; böylece de nefislerinde kibirlendiler ve büyük azgınlığa düştüler"*. Bunun karşılığı da kandırıcı değil, korkutucudur: *"Melekleri gördükleri gün, suçlulara müjde yoktur; kendilerine yasak, yasak, denilecektir"* (Furkan, 21-23). Peygamberle sürekli olarak tartışan Yahudiler, *"... Hz. Musa'ya verilen gibisi verilse ya"* dediler. Buna verilen karşılıklarda, onların, bir mucize gösterilse bile yine iman etmeyecekleri kabul edilmektedir. Bunun içindir ki, Hz. Muhammed'e şöyle söylemesi vahyedilir: *"Eğer sadıksanız, Tanrı'dan daha doğru bir kitap getirin, ben de ona bağlanayım"* (Kasas, 49).

Özet olarak' Kur'an, Hz. Muhammed'in son yirmi üç yıllık hayatında arkasına düştüğü büyük ülkünün görevlendirilmiş olduğu ve içten inandığı görevin gerçekleşmesi uğrunda karşılaştığı saldırılar, hakaretler ve sınavların trajik sahnelerini vermektedir. Fakat o, asla yılmadan kendisine tinsel bir güç veren Tanrısal davanın önderi olarak muzaffer oluncaya dek hem düşünsel, hem de silahlı savaşlarına devam etmiştir. Hatta bu savaşların kendinden sonra da devam etmesi emrini almış ve vermiştir. Örneğin, Uhud savaşında kendisi de öteki insanlar gibi yaralandığı ve Müslümanlar kaçmaya başladıkları zaman, *"O da, kendisinden önce gelen peygamberler gibi ancak bir peygamberdir; eğer ölür ya da öldürülürse yüz çevirip dönecek misiniz?"* (Âli İmran, 144) diye sorulmakta, sahabelerle diğer İslâm askerlerine, bu yüce ülkünün ebedî olduğu bildirilmektedir. Kendi insanlığının ve elçiliğinin saf ve tam bilinci içinde gittiği yolu hakkıyla bilen ve bildiren Hz. Muhammed, karşılaştığı zorluklar yüzünden bezmemiş ve kutsal kaynaktan gereken teselliyi almış ve kendi görevinin gerçek niteliğini öğrenerek sabırla sözlü ve silâhlı savaşlarına devam etmiştir: *"Sen durma davet et ve emrolunduğun gibi doğru git; onların havalarına uyma ve de ki, ben Tanrı'nın indirmiş olduğu her kitaba iman ettim ve bana aranızda adalet yapmam emrolundu; Tanrı bizim Rabbimiz, sizin de Rabbiniz. Bize amellerimiz, size de amelleriniz; aramızda sizinle anlaşmayacak bir şey yoktur. Tanrı hepimizi toplayacak ve hep O'na gidilecektir"* (Şura, 14). Zaten o, kendiliğinden ortaya çıkıp insanların işlerine ve gidişlerine karışmış olduğunu hiç bir zaman bildirmiş değildir: *"Elçisini hidayetle ve hak diniyle —müşrikler hoşlanmasalar bile— ve bu dini her dinden üstün kılmak için gönderen O'dur"* (Saf, 9), yani Tanrı'dır. Nihayet Hz. Muhammed de bir insan olduğu için, kendisinin bazı kusurlu yanları vardır. Onun muhalifleri karşısında yenilgiye uğramaması gerektiği için, karşılaştığı tüm baskılar ve zorluklar önünde sürekli olarak kendini denetlemesi ve bir hataya düşmemesi de gerekir. Bunu pek iyi kavramış olan Peygamber, kendisinin sürekli olarak Tanrısal bir göz altında

bulunduğuna emindir ve kendisini yüce yolundan caydırabilecek olan her çeşit ruh zayıflık ve âcizliğine düşmemesini sağlayan kutsal iltifatlara ve yol göstermelere güvenerek, bezginlik getirmemiş ve sabırsızlık göstermemiştir. Muhaliflerin inatları karşısında Hz. Muhammed'in söylemesi ve yapması gereken şudur: *"Ben sizin üzerinize vekil değilim, de. Sana ne vahyolunuyorsa ona uy ve sabret"* (Yusuf, 109-110); zira, *"Hırslanmış olsan da halkın çoğu, kendilerinden bir ücret istemediğin halde, iman etmezler"* (Yusuf, 103-104). Zaten insanların peygamberlere karşı direnmelerini ve hakaret etmelerini biraz da Tanrı istiyor gibidir: *"Senden evvel de eski imansızlara elçiler göndermiştik, onlara kendilerinin alay etmedikleri hiç bir peygamber göndermedik; biz alayı suçluların yüreklerine böyle yerleştiririz"* (Hicr, 11-13). Niçin? Tanrı böyle olmasını istediği için. Bu itibarla, Hz. Muhammed'in fazla üzülmesine de gerek yoktur; onun görevi, *"Kanatlarını iman edenlere indirmektir"* (Hicr, 88) ve Tanrısal ihsandaki adaletsizlik karşısında mahzun olmamaktır: *"Birtakımlarına tattırdığımız nimetlere göz dikme ve onlar için mahzun olma"* (Hicr, 88). Müşrikler, Tanrı'nın türlü lütufları karşısında iman etmedikleri zaman, *"Yüz çevirirlerse, peygamberlere düşen açıkça bildirmekten ibarettir"* (Nahl, 35). Onlara yapılacak ihtar sadece şudur: *"Rabbiniz sizi daha çok bilir; isterse size merhamet eder, dilerse sizi azaplandırır ve seni de üzerlerine vekil göndermedik"* (İsra, 54). Esasen peygamberlerini teselli etmek ve onlara kullarının niyetini ve kaderini önceden bildirmek Tanrısal bir âdettir. Örneğin, Nuh peygambere şöyle vahyolunuyor: *"Kavminden iman etmiş olanlardan başka hiç kimse iman etmeyecek; onun için her ne yaparlarsa gam yeme"* (Hud, 37).

İman ettirilselerdi daha iyi değil miydi? Peygamberler, tüm insanları iman etmeye davet etmekle görevli ve buna zorlandıklarına göre, insanların yalnız bir kısmına söz geçirebilmiş olmaları ve diğerlerine hiç bir etki yapmamaları, onların âcizlik ve başarısızlıklarından çok, Tanrı'nın böyle olmasını istediğinin bir kanıtı değil midir? Bu takdirde de iman etmeyecek ya da ettirilemeyecek onlarlara peygamber göndermenin gerekçesi ne olabilir? Akla gelen her yeni itiraz, Tanrıbilimciler için bir yeni küfür sayılacağından, vahyolunanlara —fazla deşmeden— inanmaktan başka çıkar yol yoktur. Hz. Muhammed'in muhalifleri ve girişimleri dolayısıyla bazı tereddüt ve şaşkınlıklara uğramış olduğu da bir gerçektir. Böyle durumlarda onu koruyan, ruhunun derinliğindeki bilinçaltı âleminden ses veren, darılan ya da yol gösteren vahiylerdir: *"Müşrikler, az daha seni vahyettiğimizden başkasını bize iftira edesin diye fitneye düşüreceklerdi, böylece de seni kendilerine dost edeceklerdi. Ve eğer biz sana sebat vermemiş olsaydık, sen azıcık onlara eğileyazdındı. Böyle olsaydı, biz sana hayatın iki kat, ölümün de iki kat acısını tattırırdık; sonra bize karşı kendin için bir yardımcı da bulamazdın..."* (İsra, 73-75; Kehf, 27; Meryem, 64-65; Taha, 2). Ulu Tanrı, dilediği insanlar arasına türlü kıskançlıklar, düşmanlıklar ve yarışmalar sokmayı denemekten hoşlanır ve sanki Hz. Muhammed de bu türlü zayıflıklara düşermiş gibi, ona şu bildiride bulunur: *"Onları fitneye düşürmek için, içlerinden birkaç çifte, dünya hayatının süslerinden zevk aldırdık; sakın böyle şeylere göz dikme. Rabbinin rızkı hayırlı ve daha bakidir"* (Taha, 131). Din konularında uzmanlaşmayanlar karşısında Hz. Muhammed'in ödevi şu bilgece direk-

tifte saklıdır: *"Biz her ümmet için bir ibadet yolu yaptık ki, onlar onun ibadetçisidirler; öyleyse emirde, seninle asla didişmesinler ve Rabbine davet et; zira sen, hakka götüren doğru bir yol üzerindesin; ve eğer seninle didişirlerse, onlara, ne yaptığınızı Tanrı pekâlâ bilir, de"* (Hac, 67-68).

Tanrı, elçisinin üzüntülerine asla kayıtsız değildir. Ona şefkatle öğüt verirken, sanki âsi kullarını da incitmek istemiyormuş gibi, cezalarını birden uygulamaz. Onların küfür ve isyanda daha ne kadar ileri gideceklerini görmek istiyormuş gibi davranır. (Şuara, 214-217; Yunus, 42). Hiç bir başarısını kendi irade, zekâ ve dehasına mal etmeyen ve hepsini Yüce Tanrı'nın bir inayeti sayan Hz. Muhammed, başarılarından olduğu kadar da Tanrı yardımlarından asla dönmez ve şımarmaz; alçak gönülle kendi kişiliğini saklar. Şu ayetlerde onun nasıl göksel yardımlarla işlerinde başarıya nail olduğunu görürüz: *"Sana hile yapmak isterlerse, sana Tanrı yetişecektir; seni zaferle imanlılar üzerinde pekiştiren* (teyit) *Tanrı'dır..."* (Enfal, 63). Bu kadar büyük şefkat, inayet ve yardıma nail olan yüce elçi, yalnız başkalarını korkutan ve başkalarına müjde veren bir peygamber değildir. Onun, insanoğullarına yapmakta olduğu önerilerin kendisine de yapıldığını her zaman idrak etmektedir: *"Ey peygamber, Tanrı'dan kork, kâfirlere ve münafıklara itaat etme. Ve Rabbinden sana ne vahyolunuyorsa onun ardından git... Ve Tanrı'ya tevekkül et ki, Tanrı yeter"* (Ahzap, 1-3). Her düşünen ve hisseden faninin darda kaldığı zamanlarda, kendi içinden türlü şekillerde tekrarladığı bu çeşit teslimiyetlerin insana bağışladığı teselli, umut ve kuvvetin başarıdaki etkisi yadsınamaz. Aynı suredeki şu iltifatlara nail olan bir bahtiyarın, muhaliflerinden gördüğü direnmeleri ve içinden çıkılmaz soruları yenilgiye uğratmaması olanaksızdır: *"Ey peygamber, biz seni hakka bir tanık, bir müjdeci, hem de bir sakındırıcı gönderdik. Hem de Tanrı'nın izniyle bir davetçi ve nurlar saçan bir ışın. Kâfirler ve münafıklara itaat etme; onların cezalarını bırak da Tanrı'ya tevekkül et; Tanrı vekil olunca hepsine yeter"* (Ahzap, 45-48) ve her şehirde iman edenlerle etmeyenler her zaman bulunduğundan, onların, *"dönüp dolaşmaları"* Peygamberi aldatmamalıdır; ve imansızlıklarında inat edenler karşısında Hz. Muhammed'e düşen herhangi bir sorumluluk yoktur; onun görevi önceden belirtilmiştir: *"... Yine aldırmıyorlarsa, biz de seni üzerlerine denetleyici göndermedik ya. Sana düşen, bildirmekten ibarettir"* (Şura, 5, 46). Sanki bu teselliler, bu yatıştırıcı emirler, Hz. Muhammed'in kendi kendine yaptığı bir hasbihal, bir özel telkinmiş gibi, türlü surelerde, başka başka vesilelerle ve çeşitli tarzlarda tekrar edilirler. Fakat onun en büyük mükâfatı, yalnız Tanrı tarafından bir elçi olarak seçilmiş olması değil, savaşlarının ve geçirdiği sınavların zaferle sona ereceklerine dair kendisine verilmiş olan vaatlerin gerçeklenmiş olduğunu görmüş olmasıdır: *"Biz sana, açıkça bir zafer yolu açtık. Tanrı senin suçundan geçmiş olanını ve gelecektekini yarlıgayıp üzerindeki nimetini tamamlayacak ve seni doğru yola çıkaracak"* (Feth, 1-3). Çekmiş olduğu bin bir meşakkatten sonra, insanlığa yapmış olduğu sonsuz hizmetlerin, kendisini bu kutsal dokunulmazlık ödülüne nail etmesinden daha doğal bir şey olamazdı. Bu ulu müjdenin ve mübarek himayenin kanatları altına sığınan bir faninin niçin ebedîleştiğine şaşmamalıdır.

Her biri ayrı bir tarihsel gerçeklik olan ve başka başka olay ve koşullar

dolayısıyla ileri sürülmüş bulunan ve çoğu birbirine benzeyen itirazlarla bunlara verilmiş olan karşılıklar ve Peygamberin nail olduğu teselli, iltifat ve direktifer... birer vahiy eseri olmayıp da sadece Hz. Muhammed'in kendi kişisel düşünceleri, duyguları, irade ve dehasının karar ve ilhamları olmuş olsaydılar, değerlerinden neyi kaybedeceklerdi?.. Eğer bunlar, Hz. Muhammed'in kendi zekâ ve dirayetinin ürünüyseler, neticeye onurla ve zaferle kavuşturdukları için, kendisini asla küçük görmemiz gerekmez. Eğer Tanrısal bir lütuf ve inayetin eseriyseler, bunlara mazhar olmuş bulunmakla onun ebedî büyüklüğü asla fanileşmez ve küçülmez. Bir din ya da ülkünün değeri, yaratmış olduğu eylem ve devrimin büyüklüğünde ve insanlığı yeni bir hayat ve zihniyetin yüceliği içinde bahtiyar etmesinde saklıdır.

II

Hz. MUHAMMED'DEN SONRAKİ SAPIKLIKLAR

"Korkulacak şeyden korkmayanlar, daha korkunç olanla karşılaşırlar".

Lao-tse

Direnmelere, eleştirim ve baltalamalara uğramamış olan hiç bir yeni ülkü yoktur. Hatta aynı ülkünün kurucusuyla havari ve misyonerleri, yardımcıları arasında bile az zamanda türlü anlayış farkları belirir ve ülkünün gerçekleşmesi, bu farklı görüşlerin yarattığı çekişmeler yüzünden gecikir. Başlangıçta bir ütopya olan her ülkü, zaman geçtikçe ortaya çıkan yeni olanaklar ve koşullar dolayısıyla ya büsbütün yıkılır ya da az çok değişkelere (tadillere) uğrayarak kendini kabul ettirir. Fakat artık bu kabul edilen, ilk teklif edilmiş olan ilkelerin özelliklerini aynıyla taşımaz; birçok noktaları başkalaşır, kurucusunun önceden asla tasarlamamış olduğu çeşitli biçimlere girer. Bunun nedenlerinden biri de, hemen her ülkünün, başlangıçta bir taslak, bir plan halinde olması, kesin şeklini yavaş yavaş kazanma zorunda kalmasıdır. Anlaşılıyor ki, düşüncelerin de, kaderi, sıvılar gibi sokuldukları, yayıldıkları çevrenin kalıbına uymak ya da o çevreden bazı şeyleri kendi yapısı içine almaktır.

Her sosyal çevrede, tarih boyunca kökleşmiş gelenekler, töreler, âdetler ve alışkanlıklar vardır. Hiç bir devrim az bir zamanda, bunları kökünden söküp atamaz; bunlar, toprak altında, yeni ve taze tohumların gelişmesine engel olan ayrık otları ve zararlı böcekler gibi, devrimin getirdiği yeni düşüncelere musallat olur, farkında olarak ya da olmayarak onları kurutmaya çalışırlar. Bu durumda, devrimciler, ya kendi ülkülerini yaşatmaya hizmet eden yeni öğeleri şiddetle benimserler ya da içinde yaşamak zorunda oldukları toplumun koşullarını ve olanaklarını dikkate alarak savundukları düşüncelere, aslında bulunmayan bambaşka, yepyeni bir anlam ve değer vermeye çalışırlar. Peygamberlerin ve dolayısıyla eskinin yerine getirilmiş olan yeni düşünceler gibi, yeni dinlerin de bu sosyal ve tarihsel kaderi aşmadıkları görülür.

Hz. Muhammed de, yirmi üç yıl uğraşarak İslâm dinini, türlü zorluklar ve savaşlar arasında yavaş yavaş şekillendirmiş olduğu halde, kendisine, gerek hayatında yardım ve hizmet etmiş olanlar, gerek ölümünden sonra kendine bağlılıklarını sürdürmüş bulunanlar, türlü sosyal, politik ve ruhsal koşulların etkisi altında, bu yüce dine bazı öğeler eklemiş ve bazı noktalarını bir anlayış farkıyla değiştirmişlerdir. Hatta bu değişme, önceden verilmiş olan bazı emirlerin yerine yenilerini getirmiş olan ayetler yüzünden, daha Hz. Muhammed

zamanında bile kendini hissettirmiştir. Aynı zamanda İslâm dini de yayıldıkça içine girdiği ulusların eski inançlarından tamamıyla kurtulamamış, uzak yakın diğer kavimlerde yaşayan inanç ve âdetlerden bir kısmını yüklenmek zorunda da kalmıştır. Türlü siyasal ve ulusal çıkarların etkisi altında, başka başka mezheplerin, fırka ve tarikatların doğmasına da engel olamamıştır. Kendi esas dogmalarını korumakla birlikte, her kavmin sosyal yapısına ve ihtiyaçlarına göre uygulanmış olmaktan da kurtulamamıştır. Bunun önemli bir nedeni de, kitaplı dinlerin getirmiş oldukları şeriat, Tanrı emirlerine dayandığından, bu emirlerin bir kez verilmiş olmaları ve o dinin peygamberi öldükten sonra, ayet ve hadis şeklindeki bildirilerin sona ermesidir. Oysaki bir taraftan aynı dine bağlanmış olan insanların nüfus yoğunluğu artmakta, bir taraftan da diğer kavimlerle olan kültürel, sosyal bağlar sıklaşmakta, nihayet siyasal bir güç halini alan dinler, türlü kavimlerin, özellikle hukuksal ihtiyaçlarını kandıramaz bir duruma gelmektedir. Bu durum karşısında insel ilişkilerde birtakım yeni sorunlar doğmakta olduğu için, var olan ve artık arkası gelmeyen Tanrısal emirlerle hadisler yetersiz kalmaktadır. Bunu önlemek içindir ki, İslâm âleminde her yeni olay ve ihtiyaç için yeni bir hadis uydurulmuş ve bunun sayısı bir milyonu aşmıştır. Zira, her fetvayı, her şer'î hükmü, Peygamberin bir sünnetine dayamayı dinsel bir ödev saymak âdet olmuştu. Buharî ve Müslim, 'Sahih'lerinde, bu hadislerin gerçekleriyle uydurma olanlarını eleyerek en doğrularını toplayabilmek için tüm ömürlerini harcamışlardır. Bu durumlar karşısında, evvelce de işaret ettiğimiz gibi, Kur'an ve sünnete, kıyas ve icma usullerine başvurulmuş, bunlar da yetmeyince görüş'e (rey) izin verilmiştir. Bütün bunlardan da anlaşılır ki, toplumlara sunulmuş olan hiç bir düşünce, ilke ve kanun —kaynakları Tanrısal da olsa— asla ebedî değildirler. İnsanları ilerleten ve toplumların evrimlerine hizmet eden düşünceler, dondurulmuş ve değişmez dogmalar değil, sürekli olarak yeni ihtiyaçlardan doğan ve yeni ihtiyaçları yaratan, bu suretle de insanlığın dinamik ve ilerlek (müterakki) evrimini sağlayan değişik ve hareketli düşüncelerdir. İşte dine az çok uygun ya da aykırı olan mezhepler ve fırkalar, çeşitli sosyal sorunlar karşısında aklın, biraz önce saydığımız yöntemlerdeki esnek (plastik) karakter özelliğinden yararlanarak ve gelenekleri de tamamıyla yitirmemek için direnen toplumların baskısından doğmuşlardı. Böylece, ulusal ve siyasal hayatın ihtiyaç ve yapısına uydurulmak istenen yeni içtihatlar ve bunlara dayanan fetvalar, Kur'an ve hadislerin hükümlerine pek az uyan ve onları aşan inançlar şeklinde yayılmışlardır. Bunun açık bir kanıtı da, ortaya sonradan çıkmış olan mezhep ve tarikatlarla bunlara mensup olan tefsirci ve Tanrıbilimcilerin çokluğu, bunların birbirlerini, birçok konularda kâfirlikle suçlandırmaları ve hatta çoğu zaman devletlerin de bu suçlandırmalara alet olarak kendi varlık ve güçlerini sürdürür ve artırır umuduyla, birçok masum insanları, inançlarının ve düşüncelerinin başkalığı yüzünden cezalandırmaya kalkışmalarıdır. Nitekim, tarihte din adına yapılmış olan cinayetler ve haksızlıklar, ahlâksal ve hukuksal olan cinayetleri gölgede bırakacak denli ağır, sert ve korkunçtur. Cezalandırılmış olanların pek çoğu da, toplumlara ve insanlığa ışık tutmuş olan büyük, aydın insanlardır. Bunlara, devlete dayanan ya da devletin kendilerine dayandığı mezhep mensupları, müşriklik, kâfirlik, fasıklık, facirlik,

zındıklık, Tanrıtanımazlık... gibi türlü sıfatlar vermiş ve bunları, din, iman adına ortadan kaldırma çarelerine başvurmuşlardır. Fakat tüm bu baskılara ve zulümlere karşın, düşünce ölmemiş ve insan zekâsı, yersiz, yanlış, geri düşüncelere saplanmış olanların karşısına, yeni düşüncelerle ve cesaretle dikilmişlerdir. Adına reform, evrim ve devrim... dediğimiz sosyal gelişmeler ve değişmeler, bu korkusuz kahramanların, gerçeklik ve yenilik şehitlerinin eseridir. Genellikle her din, kendine özgü bir erdemi, adalet ve gerçekliği savunur. Fakat bunlar, o dinlerin savunuldukları dönemin, içinde parladıkları kavimlerin seviye ve ihtiyaçlarını belirli bir oranda karşılayan, değiştiren, düzenlemeye çalışan girişimlerdir. Din ve devlet adamları ise, peygamberlerin, onların getirmiş oldukları düşünce ve kitapların uygulatmak, inandırmak istedikleri emir ve ilkeleri, kendi anlayış ve çıkarlarına göre yorumlar, yorumlatır, türlü haksızlıklara olanak hazırlar. Bu nedenle, teokratik idarelerin yüksek hoşgörüsünden ve bunların yüksek adaletinden söz edenler, ancak birtakım bireysel örnekler vermek suretiyle iddialarını ispata çalışırlar. Herhangi bir halifenin; şeyhülislâmın ya da papanın adaleti sevmiş olması, tüm bir toplumda veya siyasal heyette düşünce ve içtihat özgürlüğünün bulunduğuna delâlet etmez. Bu çeşit idarelerde yalnız devletin değil, toplumun da sinsi bir baskısı vardır ki, düşünen ve bilen insanları daima ihtiyatlı ve önemli düşünüp yazmaya zorlar.

İslâm dini de, bu genel ve doğal düzenin dışına çıkmış değildir. Yukarda da belirttiğimiz gibi, daha Hz. Muhammed zamanında bile, yalancı peygamberler ve mehdîler türemiş, nakilsel, akılsal ve keşifsel bilginin kaynağı sayılmış olan bu yüce dinin bazı mensupları, Hicret'in hemen ikinci yüzyılından itibaren akla saldırmış, felsefesel zekâyı söndürmek istemiş, vahyi savunmak için zihnin kendisini, vahiyden de kuşkulandıran saçma inançlarla körletmeye çalışmışlardır[1]. Biz burada tüm bu çekişmelerin tarihini verecek değiliz. Yalnız dine aykırı sayılmış ve bazen de din için ve dolayısıyla dine dayanan politika için tehlikeli görülmüş olan bazı düşünce ve hareketlerin kısa bir panoramasını verecek ve bugün nelerin uygulanma alanından kaldırılmış ve nelerin kalmış olduğunu kısaca açıklamaya çalışacağız. Gazalî, 'El Munkızu min-ed-Dalâla' (Kahire, 1309) adlı eserinde, Müslümanlığa aykırı olan mezhepleri üç sınıfa ayırmıştı.

1. *Dehriyun:* Bunlar, âlemin kadim olduğunu, yani zaman içinde, bir başlangıcı olmadığını ve evreni yöneten bir Tanrı'nın ve Tanrısal iradenin var olmadığını iddia ederler; bu yüzden de kâfir sayılırlar. Duyumculuktan (sensualisme) ayrılmayan bu zümre, zaman kavramını da reddeder; bunun da evren

(1) Mütekellimin, yani Kelâmcılar adını alan bir İslâm felsefe okulunun en eski mensuplarından olan *Ebu Hasan-el-Eş'arî*, Kadı *Ebu Bekr-el-Bakılanî*... gibiler mantıkla uğraşmayı, şarap içmek gibi bir günah saymışlardı. Zira bunlar, akılsal kanıtların dine zararlı olacağını zannetmişler, getirilecek olan kanıtların batıl olduğu ispat edilirse, bu kanıtlar aracılığıyla ispat edilmesi gereken din gerçeklerinin de batıl olacağına inanmışlardı. Fakat daha sonra gelen Gazalî ve buna bağlı olanlar, kanıt yanlış olmakla ispatı istenen gerçeğin yanlış olması gerekmediğini ileri sürerek mantığı dine aykırı görmediler. Mantık bilinmeden kurulmuş olan bilime güvenilemeyeceğini de savunmuş olan Gazalî, felsefenin aleyhinde bulunmaktan çekinmemiştir.

gibi, yaratılmamış olduğunu savunurlar. Bu mezhebe mensup olanların bir kısmı Bâtınîlere karışırlar; bazıları da tasavvuf giysisine bürünürler. Bunlar, ölümden sonra dirilmeyi, ahreti, melekleri, cennet ve cehennemi inkâr eder ve doğa kanunlarından başka bir şeye değer vermezler ve bir çeşit atomculuğu savunurlar. Ahlâkta hazcı ve çıkarcıdırlar; bu itibarla günahlara ve haramlara da inanmazlar; fakat kendileri Müslümandırlar.

2. *Tabiiyun:* Bunlar, deneye ve tümevarıma değer verirler; âlemi yaratan ve sürekli olarak yönetен bir Tanrı'nın varlığını kabul ettikleri halde, ruhun bir töz olmadığını, bu nedenle de ölmezliğinin kabul edilemeyeceğini iddia ederler. Onlara göre, Tanrı bilgeliğini eşyada belirtmektedir. Bu zümre, yalnız deneye değil, akla da önem verdikleri için, Fisagor ve Yeni Eflatunculukla Aristo'dan da yararlanır, ilkçağların Hipokrat, Galyen, Öklides, Batlamyus gibi bilginlerine dayanırlar.

3. *İlâhiyun:* Bunlar, yukarda geçen iki zümreyi olduğu kadar da birbirlerini reddederek bazı kâfirce düşüncelere saplanırlar ve genel olarak Sokrat ve Eflâtun'un etkisi altındadırlar.

Debriyun'dan olup, yalnız tektanrıcılığı değil, Tanrı'yı da inkâr ettiği için, Tanrıtanımazlıkla da suçlandırılmış olan Horasanlı Eb-ül-Hüseyn-ül-Ravendî (ölm. 910), bu zümrenin en ünlülerindendir. Bu düşünüre göre de, âlem yaratılmamıştır. O, genel olarak peygamberlerin aleyhindedir; zira peygamberler, der, halkı tılsım, bağı (büyü, sihir) ve mucize gibi bazı işlemlerle gerçeklikten uzaklaştırmaktadırlar. Peygamberler, gaybı, yani görünmez âlemi bildiklerini iddia ederler; bunun ise ispatı olanaksızdır. Tanrı'nın insanlar üzerindeki en büyük etkisi, öldürmekten ibarettir. İnsanları aydınlatmak için peygamberlere ihtiyaç yoktur. Zira akıl, iyi ve kötüyü ayırt edebilir. Peygamberler namaz, oruç, hac... vb. gibi akla uymayan birtakım görevlerle birlikte bunların anlamsız yöntem ve kurallarını getirmektedirler. İnsan, gerçeksel bilgiye akıl sayesinde ulaşabilir; aklın ötesinde doğaüstü bir gerçeklik yoktur. İnsanlar, yıldızların doğup batışını doğru olarak hesap edebilmektedirler. Bu itibarla peygamberlere ne vahyin, ne de ilhamın gereği vardır ve mucizeler inanılacak şeyler değildir. Kur'anın güzel bir Arapçayla yazılmış olması, bu dili bilmeyenler için hiç bir değer taşımaz. Dili çocuklarına ebeveyn öğretir; bu, kuşların ötüşlerinden farkı olmayan bir doğa olayından başka şey değildir. Örneğin, mıknatısın demiri çektiğini öteden beri biliyoruz; bunun bir peygamber tarafından bildirilmesine ihtiyaç yoktur. Bu itibarla dilin vahiy eseri olduğunu ispat edecek kanıtlardan yoksunuz. *"Tanrı, Âdem'e isimleri öğretti"* ayeti, ancak dilin insanlıkla başladığını bildiren bir düşünceden başka bir şey değildir (N.S. Nyberg, 'Le Livre du Triomphe et de la Réfutation d'Ibn Rawendi l'Hérétique', Kahire, 1925).

Peygamberli dinlerle ve peygamberler aleyhinde düşünen, bu nedenle de dine karşı saygısızlık yapmış olmakla tanınan Ebu Bekr Zekeriya Razî (841-926) de bir Tanrıtanımazdır. Bir hekim olan bu bilgin, Yunan bilim ve felsefesine hayrandı. Kutsal kitapların bunlar karşısında hiç bir değeri olmadığını ileri sürerek yalnız Müslümanlığı değil, tüm dinleri eleştirmişti. Onun bir maddeci olduğu kabul edilir. İslâmlar arasında yayılarak Tanrıtanımazlara desteklik et-

miş olan Brahima, yani Brehmenlik mezhebi de, peygamberleri reddeder. Bu mezhep, şu ikilemi öne sürerek davalarını ispat etmeye çalışır: Peygamber, ya akıllıdır (makul) ya değildir. Akıllıysa, akıl insanlarda tam olduğu için, peygambere ihtiyaç yoktur; eğer akıllı değilse, insanlarda akıl tam olduğundan yine ona ihtiyaç olamaz. Abbasîlerin ilk zamanlarında Hıristiyanlık, Yahudilik ve Maniheizm, Müslüman memleketlerinde korunuyordu. İslâm tarihçileri bu hoşgörüye, Abbasîlerin Emevîleri yıkmak için Horasan ve İran'a dayanmalarını neden olarak gösterirler. Bu dönemlerde Müslümanlığa aykırı olan birçok Doğu mezhepleri, İslâm bilim, düşünce ve felsefe âlemine yayılmıştı; bu yayılma, İslâm dininin Hz. Muhammed zamanındaki saf ilkelerini bozan türlü doktrinlerin doğmasına neden oldu. Bunların başında Şiîlik vardır. Şiîler, İran'ın eski mistik inançlarıyla Maniheizmi, İslâm dini ile karıştırmış ve türlü kollara ayrılmıştı. Bunlar, zındıklarla sünnet ehli arasında bir yer tutarlar. Şiîlik, Bâtınî sistemler arasında sünnet ehline karşıt ve muhalif olan ulusal ve geniş bir mezheptir. Bunun başlıca kolları, Tanrıtanımazlar, Karmatçılar, Zındıklar, Mazdekçi'ler, İsmailîler, Talimciler ve nihayet İmamcı da denilen İsmaili koluna mensup On İki İmamcı (İsna Aşeriya) ve Sekiz İmamcılar (Samaniye), Zeydîler, Gulât... vb.'dır. Bunların tümü Müslüman oldukları halde, «Kutsal kitapların, görünen dış anlamlarına göre değil, iç ve gizli anlamlarına göre tefsir ve çevirti (tevil) yolukla açıklanmasını isterler, hemen tüm kutsal sözcükleri birer mecaz olarak kabul ederler.. Aynı zamanda çevirtiyi, bilgi ile kavranan şeyler anlamında olarak, şehadete, ibadete ve şeriatın haram saydığı şeylere uygularlar. Bu suretle de kendilerine özgü özel bir din bilgisine ve bir hukuk sistemine sahip olurlar ve Kur'anı da diledikleri gibi anlarlar». Bu kolların bir kısmı dinsiz ve Tanrıtanımazdır. Genel olarak bunlar, şeriatın haram kıldığı şeylerden çoğunu mubah saydıklarından, kendilerine, İbahiye adı da verilir ki, bu zümrenin amacı, halifeliği yıkmaktır. Maksatları, yalnız Müslümanlığa değil, ulusların bağımsızlığına da saldırmak olduğundan, bunlar siyasal bir tehlike halini aldılar ve kendi amaçlarına uygun türlü hükümetler de kurdular. Bâtınîler, akıl yürütme ve bakış (nazar) yolunu reddederek masum ve yanılmaz saydıkları imamı, öğretmen saymışlar ve doğrunun ya görüş (rey) ile, ya da başkası tarafından öğretilerek elde edilebileceğini kabul etmişlerdir. Öğretime değer vermelerinin nedeni, görüşle kanımlar (kanaat) ve akılların birbiriyle çatışacağına emin olmaları ve gerçeğe götürecek olan tek yolun öğretim olacağı inancıdır. Bâtınîler, bir yandan da, yaratıcı Tanrı'yı inkâr eder ve dünya işlerine yıldızların etkisi olduğuna inanırlar. Peygamberleri birer yetkin insan sayar, mucizeleri reddeder ve hiç bir peygamberin mucize gösteremeyeceğine inanırlar. Bunlara göre, haramlar, mecaz yoluyla ifade edilmiş bazı gerçeklerden ibarettirler. İslâm şeriatına bağlı olmalarına karşın, Emeviler, dinin haram etmiş olduğu şarabın içilmesine izin vermişler ve âdeta Bâtınîlerin bazı düşüncelerine uymuşlardı. Bâtınîler, ibadetin farz olmadığını, cennetin ahrette değil, akıllı insanların bu dünyada da bulabilecekleri nimet ve mutluluklardan başka bir şey olmadığını da savunmuşlardı. Güçlü bir teşkilâta ve özel propaganda yöntemlerine sahip olan bu zümrenin sistemi, Tanrıbilimle astronominin bir karışımından ibarettir. Bunlardan özellikle İsmailîye kolu, IX. ve XII. yüzyıllarda Ho-

rasan, Suriye, Arabistan, Fas ve Mısır gibi İslâmlığın önemli ve güçlü merkezlerinde yayılmıştı. Çağımızda da bu mezhebin Hindistan, Afganistan, Yemen, Türkistan ve Afrika'da çeşitli cemaatları vardır.

Genel olarak Bâtınîler, İslâm dinini tehlikeye sokacak kadar yayılınca, Mutezile ile Eş'arîler, bunları mahkûm ederek halifleri, bunlar aleyhinde kovuşturmaya zorladılar. Bununla birlikte Mutezile'nin görüşleri de, Tanrı'nın sıfatları, kader ve cüz'i irade konularında tamamıyla sünnet ehlinin Müslümanlığına aykırıdır. Bunlar, dine bağlı olmalarına karşın, dogmaların açıklanma ve yorumlanmalarında eleştirimi getirmek suretiyle, zaman zaman kendileri de din bakımından bazı aksaklıklara düşmüşlerdir. Onlar, Tanrı'nın birliğini, Müslümanlığın ilkelerini, insanın dinsel sorumluluğunu açıklayabilmek için bireysel özgürlüğü savunmuşlardır ve Sokrat'tan önceki Yunan felsefesine dayanarak sünnet ehlinin dar ve dogmatik görüşlerini yıkmaya çalışmışlardır. Mutezile, Kur'anın yaratılmış olduğunu, yani Tanrı kelâmı olmadığını, İslâm olmayanlardan bir kimse, Kur'anın emretmiş olduğu bir şeyi yapacak olursa, Tanrı'ya itaat etmiş sayılacağını, Tanrı'nın, öteki dünyada yine kendinin yaratmış olduğu altıncı bir duyu sayesinde görülebileceğini de savundular. Mutezile bilginlerinden olup Bağdat'ta yetişmiş olan ozan ve filozoflar Bişr bin Mutemir, bir kavmin kendisini yönetmesi için, mutlaka bir peygambere muhtaç olmadığını, peygamberden yoksun olan kavimlerin kendilerini, doğa kanunlarına göre yönetebileceklerini ileri sürmüştü. Aklın hayır ve şerri gösterme bakımından, insan için en yetkin bir rehber olduğunu ve onun en büyük ödevinin de hayır ve şerri ayırt etmekten ibaret bulunduğunu iddia etmişti. Sünnet ehlinin inançlarına aykırı olan bu özgür düşünceler, İslâm âleminde vicdan özgürlüğüne hizmet edebilecek kadar topluma yayılmış değildir. Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin de Hz. İsa'yı, ruhuyla diri, bedeniyle ölü saymış, saz ve şaraba izin vermiş, —açıkça değilse de— her şeyin insanlar arasında ortak ve mubah olduğunu ileri sürmek suretiyle Müslümanlığa aykırı düşünceleri savunmuş olduğu için küfrüne hükmedilerek idam edilmişti. Bu bilgin, cennet, cehennem, huri, melek... vb.'nın da halka ahlâk telkini için kullanılmış mecazlı deyimler olduğunu savunmuştur (Bu büyük düşünürün gerçek kişiliği, Z. F. Fındıkoğlu'nun 'Sosyalizm' adlı eserinde incelenmiştir. 2. baskı, 1965, s. 45-83).

İslâm düşünürlerinden ve tanınmış bilginlerinden Haranlı İbn Taymiya (1262-1328), Kur'anda vergi olarak yalnız zekâtın emredildiğini, öysaki bir devletin görevlerini hakkıyla yapabilmesi için Tanrı'nın emretmediği vergilere de ihtiyaç bulunduğunu ileri sürerek, bu çeşit vergi verenlerin şeriat bakımından ayrıca zekât vermek zorunda olmadıklarını bildirdi. Düşünce özgürlüğünün yararlarını kavramış olan bu zat, dört imamın üzerinde ittifak ettikleri ya da ayrı ayrı kendi mezheplerinin özelliğini oluşturan düşüncelere aykırı olarak düşünmenin asla dinsizlik sayılamayacağını, böyle düşünmenin dinsizlikle de bir ilgisi olmadığını belirtmiştir. Ona göre, her insan gibi, Hz. Muhammed'den sonra gelen dört halife de yanılabilirler. Genel olarak kelâmcılarla Gazali'nin aşırı dindarlığını eleştiren bu bilgin 'Maaric-el-Vusul' (Ulaşma Yolları) adlı kitapçığında, filozoflara karşı peygamberleri savunmuş, bazı durumlarda peygamberlerin de yalan söylediklerini iddia eden filozoflara çatmıştı. O, bir taraftan

da tasavvufla uğraşanların düşüncelerine, kıyafet ve ayinlerine saldırmış, Muhiddin-i Arabî'nin kaydetmiş olduğu bazı olayların kendisi tarafından uydurulmuş olduğunu da açıklamaktan çekinmemiştir. Ahmed bin Halid adında Mutezile kelâmcılarından olan bir bilgin de, *"... Seni kutsal ruhla destekledim... Sana kitap, bilgelik, Tevrat ve İncil öğrettim..."* (Maide, 110) gibi bazı ayetlere dayanarak Hz. İsa'nın Tanrısal bir nitelik taşıdığını ispat etmeye çalıştığı gibi, *"Yerde kımıldanan hiç bir hayvan ve havada uçan hiç bir kuş yoktur ki, sizin gibi uluslar olmasınlar; kitapta hiç bir şeyi ihmal etmedik; sonra hepsi Rablerinin yanında haşrolunacaklardır"* (En'am, 38) ayetiyle buna benzer başka bir ayeti de ileri sürerek, hayvanların da insanlar gibi birer ümmet olduklarını, hatta onların da havarileri ve peygamberleri bulunduğunu iddia etmiş ve Hz. Muhammed'in birçok kadınlarla evlenmiş olmasını, peygamberliğine yakıştıramamış ve onu ayıplamıştır. Bu çeşit düşüncelerini dine ve Peygambere karşı bir çeşit saldırganlık sayan din adamları, onu yaşadığı dönemlerde kâfirlikle suçlandırmışlardı (Sacy, 'Exposé de la Réligion des Druses', s. XLII). Kanunî'nin saltanatı zamanında da Kabız-ı Acemî adında bir bilgin, İncil'i Kur'ana tercih ettiğinden söz ettiği için idam edilmişti. İbn Habban (885-965) da, 'Maani-en-Nefs' adlı eserinde peygamberliği, "Bilimle eylemin uzlaşması" diye tanımladığından, zındık sayılmış ve kâfirliği ilân edilmişti. Ahmediye mezhebinin kurucusu olan Mirza Gulam Ahmed (ölm. 1908), Hz. İsa'nın ölmeden mezara konulmuş olduğunu, oradan Keşmir'e giderek bu şehirde 120 yaşında öldüğünü ve kıyamete yakın zamanlarda değil, her yüzyılda bir mehdî'nin zuhur edeceğini iddia etmişti.

Babî'liğin kurucusu olan Şirazlı Seyyid Ali Muhammed (1821-1850), faizin helâl olduğunu, ibadet için aptest almaya ihtiyaç olmadığını, kadınların din bakımından örtünme zorunda olmadıklarını, cemaatle namaz kılınamayacağını, sadaka vermenin günah olduğunu, bu itibarla dilenciliğin yasaklanması gerektiğini, on dokuz gün oruç tutmanın yeterliğini (bu mezhepte 19 kutsaldır) savunduğu gibi, Müslümanlığın bazı inançları aleyhinde bulunmaktan da çekinmedi ve yetiştiği sosyal çevre için pek yeni olan bazı düşünceleri savundu (N. Nicolas, 'Seyyid Ali Muhammed dit le Bab', Paris, 1905).

Sünnet ehli inançlarının birçok noktalarından sapan bir zümre de Haricîler'dir. Bunlardan Yezidî'liğin kurucusu, Yezid bin Ali Enisa, Tanrı'nın yeni bir Kur'anı, İranlı bir peygambere vahyedeceğini ve bunun kuracağı dinin Kur'anda bildirilen Sabiun dini olacağını iddia eder. Bunlardan bir kısmı İslâm edep ve vakarına yakışmıyor diye, Kur'andan Yusuf suresini çıkarmak istemiştir. Zinaya ait ceza ayetlerinin, Hz. Ömer tarafından kutsal kitaba eklenmiş olduğunu da iddia etmekten çekinmemiştir. Genel olarak Haricîler, imanla edim (amel) birleşmedikçe yarlığamanın olanaksız olduğunu, doğru yoldan sapmış olan imam'ın (hükümdar ya da halife) meşru olmayacağını, kusursuz ve ehil olduğu takdirde, bir zencinin bile imam olabileceğini, büyük günah işleyenlerin dönme sayılacaklarını, Haricî olmayanların öldürülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Haricîler arasında bir zümre de, «Muhammed, Tanrı'nın bize değil, Araplara gönderdiği bir elçidir» şeklinde bir şehadet sözcüğü icat etmiş,

buna inanan Yahudilerle Hıristiyanları Müslümanlarla eşit saymıştır (H. Lammens, 'La Haliphat de Moavia Ière, 1913; Şerafettin, 'İslâmda İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler; Havariç', Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, 1930).

Kur'anın mecazlı anlamlarını reddederek sözlük anlamlarına değer verenlerden İbn Tümerd (ölm. 1128), Murabıtlar zamanında türeyen Muvahhitler mezhebini kurmuş, Tanrı'yı cisimli bir varlık sayarak, O'na birtakım insel sıfatlar yüklemişti. Bu mezhebin bazı mensupları, Müslümanlığa ve sünnet ehlinin inançlarına asla uymayan düşüncelere sapmışlardı. Kalenderiye adı verilen serseri dervişler tarikatına mensup olanlar, dinsel ve sosyal görevlerden ilgilerini kesmişler ve kendilerini kutsal kitabın en olumlu yükümlerinden affetmişlerdi. Karmatçılar da, IX.-XII. yüzyıllar arasında İslâm âlemini sarsan bir eşitlik ve adalet ilkesini savunarak bir çeşit komünizmi (iştirakiye) yaymaya çalışmışlardı. Bunlar da Yeni Eflatunculuktan yararlanarak Hz. Ali ve ailesine göksel bir değer vermiş ve geniş bir hoşgörüyü savunmuşlardı. X. yüzyılda parlayan Kerramîlik de, Tanrı'yı bir töz sayarak antropomorfizme düşmüştü. Bu mezhebe göre, Arş'ın bir uzayı vardır ve Tanrı'nın tözü, bu Arş'la temas halindedir. Tanrı, konuşmadan konuşucu, istemeden isteyici, dinlemeden işiticidir. Âlem, Tanrısal iradenin değil, Tanrısal bir kelâm olan *ol!* (kün) emrinin eseridir. Peygamberler de günah işleyebilir ve âlemde birbiriyle uyuşmayan iki imam bulunabilir. Bilindiği gibi kızılbaşlar, Hz. Ali'yi Hz. Muhammed'den üstün sayar, Mirac'ı da, Hz. Muhammed'in Ali sırrına ermesinden ibaret bir kutsal olay diye açıklarlar. Onlara göre Tanrı, Hz. Muhammed ve Hz. Ali suretinde gözükmüştür. Bu itibarla üçü de birdir. Bunlar, âdeta, baba, oğul ve kutsal ruh'tan ibaret olan Hıristiyan üçüzlemesinin başka bir görünüşüne inanırlar. Onlar da Hz. İsa gibi (Meta İncili, V, 32) kadın boşayanı ve boşanmış kadın alanı zina etmiş sayarlar. Bunlar, Emevî ve Abbasî halifelerinin bile Tanrı'yı inkâr ettiklerini iddia eden On İki İmamcılıkla İsmailîye mezhebi gibi Şiîliğin, Gnostisizm, Maniheizm ve Mazdeizm gibi daha eski inançların Müslümanlığa karışmış şekilleri arasında bir yer alırlar. Şiîliğin türlü kolları, Sabiîler denilen Yedi İmamcılar, baştan başa sünnet ehli dogmalarına aykırı düşünen İslâm fırkalarındandır; ve tüm bunlar, Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın evlâtlarıyla Cafer-i Sadık gibi imamların mutlak egemenliğini, türlü yönlerden kabul ederler. İnsanlar ve hatta peygamberler blie daima kendilerinden sonra, dünyayı düzenleyerek adalet ve esenliği gerçeklendirecek başka bir peygamber ya da mehdî denilen kutsal bir kurtarıcının, bir Mesih'in geleceğini umarlar (Söylenti doğruysa, Hz. Muhammed bile kendi soyundan birinin, dünya bozulduğu zaman oluşacak âlemi adaletle yöneteceğini söylemişti. Sünnet ehli, bunun kıyamete yakın doğacağını savunmuşlar, tasavvuf ehli de bir kutb-ı zaman'ın geleceğine inanmışlardı). İsmailîler de Hıristiyanların bir gün geleceğine inandıkları Hz. İsa gibi, yeryüzünde adaletle hükmedecek bir mehdî'yi beklerler. On İki İmamcılar da buna inanırlar. İmam hakkındaki telkinleri, siyasal koşullara bağlı olmakla birlikte, hemen daima bu inançta olanlar, imamı, peygamberden üstün bir varlık sayarlar. Aşırı Haricîlerin şefi olup 683'te öldürülen ve Azrakçılar adındaki bir fırkanın kurucusu, Nafi bin-el-Azrak, Haricîlerin yukarda kaydetti-

ğimiz düşüncelerinden birçoğunu paylaşır; fazla olarak, düşman çocuk ve kadınlarının da öldürülmesini savunur ki, bu, Hz. Muhammed'in şiddetle reddettiği bir büyük günahtır.

Muaviye'nin oğlu Abdullah, Tanrısal ruhun geçiş (intikal) suretiyle kendine sokulduğunu, bu itibarla nefsinde hem Tanrılığı, hem de Peygamberin elçiliğini toplamış olduğunu iddia etmek suretiyle ilkçağ hükümdarlarının kendilerini Tanrılaştıran büyüklük duygularını yaşamaya çalışmıştı. Hurremciler, ruh göçünü kabul etmiş, vahyin kesilmeyeceğine, bu yüzden de daima peygamberlerin geleceğine, hangi dine mensup olunursa olunsun, mükâfat umup, cezadan korkanların gerçeklik yolunda olduklarına inanırlar; hatta kendi inançlarını paylaşmayanları aşağı görmeyen bir hoşgörüye de sahiptirler. Onlara göre, içki haram olmadığı gibi, kimseye zararı dokunmayan fuhuş da haram değildir (Huart' ın yayımlamış olduğu 'Livre de la Création', 1900). Bir kısmı insan bilgi ve felsefesinin gelişmesinden, yani akılla imanın çatışmasından, bir kısmı da eski inançlara bağlı olan toplumların Müslümanlık karşısındaki tepkilerinden türemiş olan tüm bu sapıtmış mezhepler ve düşüncelerin, özellikle İbahiye adı verilen zümresinde Bilgicilik (Gnostisisme) ile Maniheizmin derin etkileri vardır. Şehristanî, 'Milâl ve'n-Nihal' adlı eserinde, sayıları pek çok olan bu çeşit düşünce akımları hakkında bilgiler verir[1]. Bu zümreden biri olup çağımızda da mensupları bulunan bir mezhebe daha değinmeliyiz. Bu mezhep, Dürzîliktir. Bu, kendinin Tanrı ya da Tanrı'nın ikinci cesetlenmesinin bir tecellisi olduğunu ileri süren ya da buna kandırılmış olan Fatımî halifelerinden Hakim bi-Emrillah ile, onun veziri Hamza bin Ali'nin peygamberlik iddiasıyla başlamıştır (1017). 'Birlik Sırlarının Kurbanları Kitabı' adındaki eserin yazarı olan Hamza bin Ali, Tanrı'nın Yedi İmam'a hulul ederek insan kılığına girdiğini ve son kez de halife Hakim bi-Emrillah şeklinde belirdiğini ve kendisinin de son peygamber olduğunu savunmuştu. Ona göre, Hakim, insanların fitneleri ve fesatları yüzünden Çin'de saklanmıştır; kıyamete doğru adaleti sağlamak için yeniden meydana çıkacaktır. Hamza da, Tanrı'nın âlemle ilişkilerini sağlayan evrensel zekâdır. Tüm bu mezheplerin kendi anlayışlarına uygun bir mitolojisi, ahlâk ve tapım (culte) kuralları vardır. Biz burada, Hz. Muhammed'den sonra türemiş olan sapıklıkları, tüm özellikleriyle açıklamaya kalkışacak değiliz (Dürzîler hakkında adı yukarılarda geçen Sacy'nin eserine bakınız).

İslâm filozoflarının çoğu da —metindeki türlü bölümlerde de geçtiği gibi— imanları hakkında kuşku verecek düşünceleri savunmaktan çekinmemişlerdir. Bunlar, Yunan felsefesine, daha önce İran ve Hint felsefesine dair bilgileri elde ettikten sonra Kur'an ve hadis sınırlarını aşan akıl yürütmelerle çeşitli dindışı bazı kuramları savunmuşlardı. X. yüzyılda İhvan-üs-Safa denilen gizli düşünce kulübüne mensup olanlar, Fisagorculuktan ve Gnostisizmden yararlanarak evrim kuramını ve Yeni Eflatunculuğun etkisi altında fezeyan (taşma) görüşünü ileri sürmüşlerdi. Onların amacı, bilgisizlik yüzünden sapıtmaya ve bozulmaya başlamış olduğuna inandıkları İslâm dinini, felsefe ve her çeşit bilim yoluyla sağlamlaştırmak, bozulmaktan korumaktı. Bu amaçla savundukları

(1) Hançerlioğlu, Orhan; İnanç Sözsüğü, İstanbul, 1975.

düşünceler, Vahdet-i Vücut esasına dayanan bir kozmogoni kuramını hazırladı. Gerek bu, gerek ahlâk hakkındaki görüşleri, Kur'an ve hadislerde geçen halk, ibda, huruç, zâhir, bâtın, sudur, sereyan... gibi sözcükleri ve bunlara dayanan İslâm kozmolojisini Yeni Eflatunculuk görüşleriyle karıştırmışlardır. Bunlar da, Yeni Eflatuncular gibi, bireysel ruhları, tümel ruhun bir parçası saymışlar; bu suretle ölümden sonra dirilmeyi, tikel ruhun tümel ruha dönüp karışmasından ibaret bir olay olarak açıklamışlardır.

IX. yüzyılda yetişmiş olan İbrahim Nazzam, maddesel belgelerden hareket ederek Tanrı'ya yükselen ve elindeliği savunan bir akılcıdır. Ona göre Tanrı, bilgece hareket eder, Tanrısal edimlerin hepsi mantıkla açıklanabilir ve bunlar, doğa kanunlarına uygundur. Fakat, Tanrı'nın özgürlüğü, kendi zorunluluklarıyla sınırlanmış olduğundan, hareket ettiği şekilden başka bir şeyi gösteremez. Tanrı'nın ilk edimi özgürdür; fakat aynı zamanda akılsaldır. Ona göre doğa, yaratılmış olan edimlerin toplamıdır. Zaman kavramını inkâr eden bu filozof, özgürlükle aklı uzlaştırmak için birtakım metafizik görüşlere dalar (Hilmi Ziya Ülken, 'La Pensée de l'Islâm', 1953, s. 60-61), Spinoza'da, Nazzam'dan bazı izler ve öğeler görülmektedir. İbn Rüşd de, Aristo'nun doğadışı (exmachine) Tanrısıyla İslâmın yaratıcı Tanrısını uzlaştırmaya çalışır. *"O, yokluğun olanaksızlığına inanır ve âlemin olduğundan başka türlü olamayacağını kabul eder. Ona göre, yokluktan varlık çıkmaz, varlıktan sonra yokluk da olamaz. Tanrı'nın bilimi ne tikeli, ne tümeli kaplar; zira Tanrı, bunların ikisinden de arınmıştır. Tanrısal bilim, âlemde bulunur ve onu kuşatır. Tanrı ilkedir (başlangıç), her şeyin ilk suret ve amacıdır. O, âlemin düzenidir, tüm karşıtların birleştiği varlıktır; ve apaçıklığı itibarıyla onun bilgisinin kendi dışındaki bir varlığı bilen insan bilgisine kıyas edilmesine olanak yoktur".* X. yüzyılda yetişen Ebu Haşim, Hint felsefesine dayanmış ve Sümaniye mezhebi de, Hint kuşkuculuğunun etkisi altında sünnet ehlinin inançlarına uymayan düşünceleri savunmuştur. İbn Sina'nın Tanrı konusundaki düşünceleri de Kur'ana uymaz. O, hem Tanrı iradesini inkâr eder, hem de Tanrı iradesi dışında kendi kanunlarına bağlı olan doğa kuvvetlerine inanır. İşrakiye'nin kurucusu, Suhraverdî, İran'ın geleneksel düşünce ve inançlarından kendini kurtaramadı. XIII. yüzyılda Nasırüddin-i Tusi de, Yunan felsefesiyle İslâm felsefesini uzlaştırmaya çalıştı. Özet olarak, İslâm filoozflarının çoğu, İslâm dogmalarından uzaklaşmamaya pek özenmiş oldukları halde, buna tamamıyla muvaffak olamadılar. Zaten dört büyük imamın bile birleşemedikleri konular yüzünden az çok, birbirine kıyasla dinin en doğru gerçeklerini kavrayamamış sayılmaları gerekir.

Tasavvufla uğraşanlara gelince, bunlar da İslâm dogmalarına şekil bakımından sadık kalmışlardı, fakat daha çok kendi mistik ve tinsel inançlarında da dinin bazı kuru ve sert hükümlerini yumuşatma gayreti ve bu nedenle de dine karşı bazı aykırılıklar görülür. Onlardan bazıları bu yüzden şehit edilmişlerdir. Daha XIX. yüzyılda Feraizciler tarikatını kurmuş olan Şeriat Allah adında bir düşünür, Hindistan'ı bir savaş bölgesi sayarak, cuma ve bayram namazlarının bu ülkede kılınmamasını telkin etmişti. Mısır'ın son çağ bilginlerinden Şeyh Muhammed Abduh (1849-1905) da, içtihadı serbest bırakmak, zamanın gerekçeleriyle kamu işlerinin dinsel dogmalardan önceye alınmasını ve Batı

uygarlığıyla Müslümanlığın uzlaştırılmasını cesaretle savunmuştu. Dine aykırı gibi görünen ve birçok bakımlardan da aykırı olan düşünce ve inançları savunmuş daha birçok önemli kişiler ve sistemler vardır ki, bunlar, içinde bulundukları çevrelerde türlü tepkiler ve baskılara uğradıkları halde, yazmış, okutmuş, tarikat ve mezhep şeklinde birtakım kurumlar vücuda getirmiş ve geniş bir coğrafî bölgede sünnet ehlinin saf Müslümanlığını sarsacak kadar önem kazanmış ve hiç olmazsa zihinlere kutsal konular hakkında bazı kuşkuların tohumlarını ekmişlerdir. Vakıa bunların çoğu türlü tarihsel nedenlerle devam edememişler, fakat İslâm dininin uygulanmasında, Hz. Muhammed zamanındaki saf inançların bir daha geri gelmesine de engel olmuşlardır. Hatta Müslüman olduklarını sanan milyonlarca insanın imanları, güç ve nitelikleri birbirinden farklı olmak üzere çeşitli şekiller almıştır. Esas itibarıyla Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"... Dikkat edin, uydurma yeniliklerden sakının, zira her şeyin kötüsü, uydurma yeniliktir, her uydurma yenilik bir saçma inançtır (bid'at), her saçma inanç ise, bir sapıklıktır"* demişti. Eğer bu hadis, sahih ise, yüce Peygamberin, ahkâmın zamanla değişebileceğine inandığı, gerçek ve yararlı yeniliklere düşman olmadığı bir daha anlaşılmış olur[1].

Dine aykırı sayılan veya öyle görünen düşünce, inanç ve kurumlar, bir ıstırabın, bir yetersizliğin ve tatminsizliğin ifadesi ve ürünüdürler. Bu, dinde çağların ihtiyaçlarına ve zorunluluklarına göre bir reformun yapılmasında hiç bir sakınca olmadığına da delâlet eder. Büyük din bilginlerinin türlü nedenlerle ele almaktan çekindikleri bu konu onların yardımı olmaksızın da kendi kendine gerçeklenmektedir denebilir. Bunu ispat edebilmek için bugün İslâm din ve şeriatından nelerin kalmış nelerin ortadan kalkmış ya da zayıflamış olduğunu kısaca göstermekte yarar görüyoruz: Evvelce de sözünü ettiğimiz gibi Hz. Muhammed, cahiliye döneminin inanç ve değer yargılarından birçoğunu kendi şeriatına aktarmıştı[2]. Bunlar arasında Yahudi şeriatından geçen bazı hükümler de

(1) Cemil Sena, Tanrı Anlayışı, 1978 (s. 258-277).

(2) Rahmetli *Mahmut Esat*'ın *Tarih-i Din-i İslçm* (3 cilt, 1310) adlı eserinde de kaydedildiği gibi, *Hz. Muhammed*'den önce Mekke'de Sabiîler, beş vakit namaza inanır, garip olanlara saygı gösterir, oruca, Tanrı'nın birliğine, bayram ve haccın lüzumuna iman ederler ve doğruluğu savunurlardı; meleklere inandıkları gibi, ahrete ve buradaki mükâfat ve cezalara da inanırlardı. Mekke'de hak dinine bağlı olan Muvahhitler de vardı. Çoğunu şairler teşkil eden bu zümre, bazı Haniflerle beraber bir peygamberin gelmesini beklerlerdi. Muvahhitlerden şair *Ümeyye bin ebi Salt* hakkında ayetler de vardır (*Araf*, 174-175). Bunlar, İslâmdaki inançların çoğunu *İbrahim* dini olarak savunmuşlardı. Genel olarak Araplar, İslâmdan önce, bütün ilkel kavimler gibi, ölümden sonra dirilmeye inanır, birinci batın akrabalarının, ikinci batındakilerle evlenmelerini haram sayarlardı. Zina ve şarabın haram olduğuna inananlar da vardı. Üç aylar inancıyla *(Eşher-ül-haram) Kâbe*'ye saygı duyar ve haccın bugünkü erkân ve adabının birçoklarıyla, cenabetten temizlenme, ölüleri yıkama ve kefenleme âdetine de riayet ederlerdi. Onlarda, aptes vardı ve ölülere mezarlarında dua edilirdi; ve talâk-ı selâse denilen üç kez boşanmak inancı da vardı. İhtimal bu yüzdendir ki, bir hadise göre, *"Peygamber kavminin dinindendi"*. Fakat bütün bu inançlar, özelliklerini kaybetmeye başlamış, daha batıl ve ilkel inançlar, bunlara karışmış olduğu için, *Hz. Muhammed*, sosyal yapıları soy ve kabile şeklinde olan kavminin bu eski inançlarını disiplinli bir şeriat haline getirdi.

vardı. Müslümanlık egemenliğini genişlettikçe Bizans'ın, Roma'nın, Sasanîlerin hukuku da İslâm fıkhına sokulmuş oldu. Zira, Kur'an ve hadislerde, baş gösteren yeni ihtiyaçlar ve yeni sosyal ilişkilerden doğan hukuksal sorunları çözecek hükümler yoktu. Esasen Kur'an ve hadislerdeki hükümler, tüm bir geleceğin ihtiyaçlarını giderebilecek bir genişlikte olsaydı, İslâm hukukçuları arasında hiç bir anlaşmazlık olmazdı. Oysaki onlar, birçok konularda birleşemedikleri için, türlü İslâm devletlerinin ve mezheplerinin eklediği, çıkardığı ya da değiştirdiği hükümetlerle İslâm fıkhı daha çok eski yüzyıllardan itibaren ilk saf şeklini yitirmeye başladı. Her ne kadar Şafiîlerden İdris (ölm. 820), mezheplerin hukuksal anlayışlarını uzlaştırmaya çalışmışsa da, bu, başarılamamıştır. Nitekim, Taberî de 'İhtilâf-el-Fukaha' (Kahire, 1902) adlı eserinde, fıkıhçıların, üzerlerinde birleşemedikleri türlü hukuk sorunlarını açıkça göstermiş ve bugün İslâm devletlerinden hemen hiç biri, şeriat kanunlarını tamamıyla Kur'anın emirlerine göre ve aynıyla uygulayamamışlardır. Kendi toplumumuzda ise, medenî kanunları kabul ettiğimiz için, artık görevi sona ermiş olan şeriat kanunları tamamıyla yıkılmıştır. Bu, insan zihninin hukuk anlayışında, şeriat anlayışını sonsuz bir surette aşan bir yetkinlik ve üstünlüğe ulaşmakta olduğunun da açık işaretlerindendir. Artık insanların adalet hakkındaki düşünceleri, kitaplı dinlerin doğdukları dönemlerin bu konudaki düşünce ve inançları kadar ilkel değildir. Nitekim gelecek kuşaklar da, bugünkü anlayışımızı çok geri bulacaklardır. Zira, yeni ihtiyaçlar, yeni karışık sosyal ve insel ilişkiler, bambaşka kanunları zorunlu kılacaktır. Bu, ilerlemenin de şaşmaz ve yanılmaz bir sonucudur. Bu itibarla bu değişmeler, dinlerin geriliğine değil, artık bugünkü sosyal düzeni korumaya elverişli olmadıklarından, değerlerini yitirmiş olduklarına bir işaret sayılmalıdır. Atatürk devriminin kabul etmiş olduğu yenilikler, ileri uygarlıkların daha çok önce kavuşmuş oldukları başka bir insan ve adalet bilincine dayanmaktadır. Bu bilincin, din kanalıyla ulusal yapımıza karışmış olan Arap töre ve geleneklerinden uzaklaşarak Batı anlayışını benimsemek için bize kazandırmış olduğu layik devrim, artık Arapların da yavaş yavaş terk etmeye başladıkları bazı şer'î ilkeleri değiştirmiştir ki, bunların başlıcaları şunlardır:

1. Bugün Türk ailesi, mutlak surette tek karılıdır. Kur'an da bunu salık vermekle birlikte, çok karılı aileye izin vermektedir.

2. Evlenmede şer'î nikâh kaldırılmış, yerine medenî nikâh getirilmiştir. Yani bu konu gizli ve mistik bir iş olmaktan çıkarılmış, ulusal ve sosyal bir ödev olmuştur.

3. Mihir verme zorunluluğu kaldırılmış, ailenin kurulmasında iki tarafın yardımlaşmaları ilkesi bir töre ve gelenek haline getirilmiştir.

4. Boşanma hakkı, iki taraf için de ve bu tarafların rasgele bir isteğinden çok, toplumun ve dolayısıyla kanunun onayına terk edilmiştir.

5. Evlenmeler için gereken yaş sınırı, kanunla belirtilmiştir.

6. Şer'î bir nikâh olan hulle ve müt'a nikâhlarına son verilmiştir (Müt'a nikâhını Kur'an kabul ettiği halde, Hz. Ömer, bunu zina sayarak reddetmiştir).

7. Ailenin kuruluşu ve devamı, karı ve kocanın karşılıklı ödevleri, evlâtlarına karşı yükümlü oldukları konular, Medenî Kanunun güvencesi altında-

dır. Bu güvence, şeriat hükümlerinin anlayışından çok üstün bir adalet vicdanına dayanır.

8. Çağımız, insan haysiyet ve onurunu özgürlüklere bağlamış olduğu için, tüm demokrat toplumların ve hatta Birleşmiş Milletlerin anayasaları, bireyleri, kanun karşısında özgür ve eşit telâkki ederek sınıf ve zümre farkını kaldırmışlardır. Bu itibarla şeriat kanunlarının iman edenlerle etmeyenler, özgürlerle tutsaklar (köle) ve cariyeler için uygun gördüğü farklı hükümler, değerlerini tamamıyla yitirmişlerdir. Zira, dinler, Tanrı katında bile insanları sınıflara ayırır; yalnız iman edenleri kardeş sayar —bunların bile cennet ve cehennemdeki durumları eşit değildir!—, geri kalanlar hakkında Tanrı'nın takdir ve lütfu dışında bir eşitlik kabul etmez. Vakıa Ebu Hüreyre'nin nakletmiş olduğu bir hadiste, *"Bir İslâm köleyi azat eden kimsenin her uzvuna karşı, azat edenin bir uzvu ateşten kurtulur"* deniliyorsa da, bu, iman edenler dışında kalan insanların kölelik ve cariyeliğine göz yumuyor demektir.

9. Kur'anın mirasçılar hakkındaki hükümlerinden çoğu kaldırılmıştır. Örneğin, bugün miras bakımından kız ve erkek kardeşler arasında fark gözetilmediği gibi, feraiz biliminin sınırlarını aşan birtakım miras hükümleri de kabul edilmiştir.

10. Ceza hukuku ise, baştan başa değişmiştir: Kısas ve diyet usulüne son verilmiş, bireyin haklarını, kendi kuvvetiyle almasına izin verir gibi olan misilleme sistemi, kırbaçla ya da herhangi bir maddeyle dayak atma usulleri kaldırılmış, suçun bulaşıklığı inancına dayanan kan davaları ve buna benzer girişimler, cinayet ve suç sayılarak hakkın korunması ve adalet görevini devlet kendi üzerine almıştır. Şeriat, bireysel sorumluluğu daha çok ahret için kabul ettiği halde, medenî kanunlar bunun, bu dünyada gerçeklenmesine hizmet etmektedir.

11. Genel olarak Borçlar Kanunu, şeriat kanunlarının sınırlarını fazlasıyla aşmış ve yepyeni bir şekil almıştır. Özet olarak bu verdiğimiz örnekler bile, hukuk kanunlarında hem yöntem, hem yaptırım, hem de adalet bakımından artık dinsel emirlerin —yetersizlikleri yüzünden— tamamıyla yıkılmış olduklarını açıkça gösterirler.

12. Açıktan açığa oruç yiyenler, şeriatça suçlu sayılır ve cezalandırılırlar. Namaz kılmayanlar için de birtakım şer'î yaptırımlar vardır. Anayasa, dinsel ödevleri, bireylerin kendi vicdanlarına terk ettiğinden, bugün şeriatın eski hüküm ve yaptırımları insan özgürlüğüne bir saldırganlık sayılmaktadır. Yani kanun, dinsel ödevlerini yapmayanlara, toplumun ya da herhangi bir kişinin karışmasını istemez. Bunun içindir ki bugün, bir İslâm kadın veya erkeği, başka dinlere mensup olan kimselerden dilediklerileyle evlenebilirler ve eskiden olduğu gibi din eğitimi, tüm okulların en önemli bir ödevi olmaktan çıkmış, namaz kılmak için devlet dairelerinde ve okullarda birer cami bulundurmaktan vazgeçilmiştir. Bugün resmî ve ulusal ödevler tam olarak yapılmadan dinsel ödevlerle uğraşma zorunluluğu kaldırılmıştır. Anlaşılıyor ki, layik sistem, Tanrı ile kulu başbaşa bırakmış; din, bu iki varlık arasında gizli ve tinsel bir ilişki sayılarak, toplumun bu konudaki sorumluluk ve yaptırımlarına son vermiştir.

13. Kandillerle ramazanlarda resmî dairelerin öğleye dek tatil edilmeleri, arife günlerinin tatil edilmesi gibi izinler kaldırılmıştır. Hac ödevi de bugün

devletin kararına bağlanmıştır. Yani bu ödev bugün, ekonomik hayatla gidilecek yerlerin ve gidecek olanların asayiş ve sağlık durumlarıyla ilgili ve kontrolludur. Esasen hac amacı, başlangıçta hem politika, hem din eğitimi bakımından olduğu kadar da, eski dönemlerde oldukça verimsiz olan Arabistan bölgelerindeki halkın geçimi için bir çeşit turist getirmekten ibaretti. Bugün ise, somut ve yararlı olarak tek amaç da bu sonuncusudur.

14. Artık faizin haram sayılması şöyle dursun, hatta bu, ticaret ve ekonomi bakımından zorunlu bir kurumdur ve para ticareti yapan bankalar, açıkça birer faiz ocaklarıdır.

15. Sarhoş eden maddeleri din haram saydığı halde, toplumlar, bir başkasına zarar vermediği sürece herkesin dilediği içkiyi kullanmasına izin vermekte, devlet bile bu çeşit maddelerin üretim ve satışını desteklemektedir.

16. Fuhuş ve zina, ahlâk bakımından daima mahkûm edilmiş eylemlerden oldukları halde, genelevlerin açılmasına izin verilmekte ve topluma zarar vermemek koşuluyla, bireylerin özel yaşamlarına kimsenin karışmasına izin verilmemektedir.

17. Turistler aracılığıyla döviz getirmek ihtiyaçları, hemen tüm uygar dünyada olduğu gibi bizde de büyük otel ve kulüplerin meydana getirilmesine, buralarda her çeşit sefahat, eğlence ve hatta kumara dek türlü şeriata aykırı faaliyetlere —kanun dairesinde— engel olunmamaktadır.

18. Kutsal emirler arasında, *"Ey iman edenler, cuma namazına seslenildiği zaman, Tanrı'nın zikrine koşun, alım satımı bırakın... Namazdan sonra da, yeryüzüne dağılın ve Tanrı'nın lütfundan nasip arayın!"* denildiği halde, bir gelenek olarak cuma günlerini tatil etmek, bir İslâm âdeti olmuştu. Fakat çağımızın ekonomik ve diğer sosyal ilişkileri yüzünden artık Hıristiyanlarla birlikte pazar günlerini tatil günü saymak zorunlu olmaktadır (Cuma namazlarında imam, halife adına bu göreve atanmış bir kişi olması gerekirken, bugün tüm dünyada bir İslâm halifesi de bulunmadığı halde, bu namaz kıldırılmaktadır).

19. Bugün hicrî tarih bırakılmış, milâdi tarihi almış bulunuyoruz.

20. Artık zekât, yerini devlet vergilerine terk etmiş, sadaka, sadece bireylere değil, hayır kurumlarına yapılan anonim bir ödev olmuştur.

21. Türk devriminin Atatürk ilkeleri olarak benimsediğimiz yenilikleri, eski kıyafet ve harflerin kutsallığı inancını yıkmış; aslında dinin yasak etmediği halde bilgisizlikten doğan hoşgörmezliğin küfür öğelerindenmiş gibi kabul etmekten ürktüğü uygar kıyafet ve yazıyı benimsemiş bulunuyoruz.

22. *"Onlara benzemeyiniz!"* emrinin yalnız mistik iman konuları hakkında verilmiş olduğunu anlayamayan eski yobazlar, vaktiyle fes giymemeleri için halkı kışkırtmış ve daha pek yakın tarihimizde, yani II. Abdülhamit döneminde çarşafın kabulüne az çok direnmiş oldukları halde, Atatürk devrimleri karşısında, sanki fes ve çarşaf dinsel emirlerle ta Peygamber zamanında giyilmesi emrolunmuş gibi kutsallaştırılmaya çalışılmıştı. Cennete gitmek için sanki sakal bırakmak şartmış ve başa takke, külâh giymek gerekmiş gibi, kendilerini gülünç kılıklara sokan sözde Müslümanlar, bugün artık aydın insanlar karşısında ve dünya uygarlıkları önünde gerilik ve ilkellik fosilleri gibi çürümeye mahkûm örnekler durumuna düşmekten kurtarılmıştır.

23. Ezanın hoparlörlerle duyurulması, cenaze törenlerinde musikiye ve çelenge yer verilmesi âdet halini almıştır; belki de bir gün halkı, bilgisiz ve yobaz ruhlu sözde din adamlarının gerilik telkin eden öğütlerinden kurtarmak için camilerde plaklarla hutbe ve Kur'an okutmak; namaz kıldırmak bile uygulanabilecektir.

24. Dinin ve biraz da derinden anlaşılamadığı için dine yükletilmiş olan özelliklerin neleri yitirmiş olduğunu göstermek için kendi toplumumuzdan naklettiğimiz yukardaki maddelere, kadının toplum hayatında erkekle birlikte ve erkeklerin yapmakta oldukları her işte aynı yetkiye sahip olduklarını belirten hakların kanunlaşmış olduğunu, kadının örtünmesini bildiren emirlerin maddesel olmaktan çok tinsel olması gerektiği kabul edilerek, onların ruhlarını yüceltmenin ahlâk bakımından sağlam bir karakter vermenin, her halde çarşaflar içinde saklanmalarından daha yüce bir erdem değerini taşıyacağını ekleyebiliriz ki, bunlar, bugün özgürlük ve ahlâk anlayışına egemen olan ilkelerdendir. Güzel sanatlardan dinin yasak etmiş olduğu sanılan resim, heykelcilik ve musikinin, günah ve haram olan faaliyetlerin dışında kaldığı, gerek mahkemelerde, gerek yeni ve büyük görevlere başlamadan önce Tanrı'ya ve Kur'ana değil, kişinin kendi vicdan ve namusuna ant içilmesi gibi daha birçok yenilikler, şeriat yöntem ve emirlerinin yetersiz kaldıklarının pek açık kanıtlarındandır. Özet olarak ulusal iş ve ilişkilerde olduğu kadar da başka uluslarla olan işlerinde din rolünü tamamıyla yitirmiş, kültür, politika ve kamunun yönetim işlerinde artık dinsel ülküler, yöntemler ya da eskiden beri dinsel sanılan kurallar ve sistemler iflâs etmişlerdir. Ahlâk konusunda bile, Tanrı korkusuna dayanan çıkarcı bir erdem anlayışından çok, sevgiye dayanan ve karşılık beklemeyen bir erdem ülküsü, tüm eylemlere hâkim olmaktadır.

Şu halde, bugün dinsel emirlerden geriye kalmış olan tortular nelerdir? Buna, yalnız ibadetlerdir, diye karşılık verebiliriz. Devlet, ulusal, uygarsal ve tarihsel birer anıt olan tapınakları (camiler) onarmakta, herkesin dilediği tapınakta ibadet etmesine asla engel olmamakta ve engel olmak isteyenleri cezalandırmakta, yetkili din adamları yetiştirmek için gereken tedbirleri almakta ve dini daha saygıya değer bir yücelikte tutabilmek için, onun devlet işlerine karıştırılmasını yasaklamakta, kimseyi inançlarından ötürü sorumlu tutmamaktadır. Buna karşılık olarak, toplumumuza dikkat edecek olursak, dinsel bir hoşgörmezlikle bağnazlık (taassup) her yeni ve ileri hamleye karşı direnen insanlardan çoğunun, beş vakit namaz kılmadıkları, oruç tutmadıkları, cuma ve bayram namazlarına bile gitmediklerini veya pek azının yalnız bu kutsal ödevleri az çok yerine getirdikleri görülür. Aydınlar arasında bile, dinli ve tutucu geçinenlerin çoğu da, kurtuluşu olduğu kadar da ilerlemeyi, dinsel inançların uygulanmalarında buldukları halde, bunların din avukatlığı yapmalarına karşın, ibadet ve inançlarda kutsal emirlere uymayan ve kendi çıkarları için dini bir aracı olarak kullanan kimseler oldukları görülür. Zira, çıkarcılıkla hoşgörmezliğin mantığı, gerçeklere değil, bilgisiz bir çoğunluğun saçma inançlarla kurtlanmış ve beyinleriyle sefil eğitimlerine dayanarak, ancak sahiplerinin kaprislerine ve gizli emellerine hizmet eder.

İtirafı gereken açık bir gerçek de şudur ki, yalnız Müslümanlığa değil,

artık herhangi bir kitaplı dine bağlı olanlardan ancak pek safdil ve bilgisiz olan zümreler dışında kalan hiç kimse, cinlere, şeytanlara, meleklere, hatta mucizelere, ahret hayatına ve mistik misterlere, bu dinlerin ortaya çıktıkları ve yayıldıkları zamanlardaki kadar ciddiyetle inanmamaktadırlar. Bunlar bugün, din edebiyatının tarihsel masalları gibi telakki olunmakta, fakat bilgisiz bir çoğunluğun baskısı yüzünden açığa vurulmamaktadır. Bugünkü sosyal hayata uymaya zorunlu bulunan düzen, insanların beş vakit namaz kılmalarına az çok engel olduğu gibi, diğer dinsel ödevlerin yerine getirilmesine de elverişli değildir. Dinsel gerçeklerin öğrenilmesi ve öğretilmesi âdeta istenmiyormuş gibi, yüzyıllarca dilimize çevrilmemiş olan Kur'anı, daha yenice Türkçesinden öğrenmeye başlayan halkımız, bundan sonradır ki, atalarımızın, tüm bir tarih boyunca kendi ulusal çıkarlarını da unutarak uğrunda can verdikleri, dillerini, âdetlerini, geleneklerini feda etmiş oldukları bu yüce dinin hiç olmazsa dayandığı ve savunduğu büyük ahlâk sistemini, asıl metinlerden öğrenmeye muvaffak olacaktır.

Dinsel ödevlerin hemen hiç birini hakkıyla yerine getiremedikleri halde, gerek toplumumuzda, gerek hemen tüm dünyada —komünizm hariç— dinsizlikle övünecek ya da dinsizliği savunacak insanlar yok gibidir. Din, ruha asillik ve yücelik veren mutlu bir duygudur. Bu duyguyu telkin edemeyen, bilinçlendiremeyen telkinler ise, insanları yalnız dinden değil, bilgisiz din adamlarından da soğutur. İbadeti günahların affına bir aracı yapmak, ya da onu Tanrı'ya karşı ödenmesi gereken bir borçtan ibaret saymak, dinlilik değil, bir çeşit dinsizliktir; rezillikleri maskeleyen bir iki yüzlülüktür. İnsanları Tanrı'ya ve dolayısıyla tapınaklara bağlayabilmek için, şeriata az çok uygun olarak ibadetlerin şekli ve sayısıyla zamanları hakkında yeni sistemler bulan ve bunları caiz gören başka içtihatlara ihtiyaç vardır. Daima kolaylığı savunmuş ve zorlamadan kaçınmayı emretmiş olan bu emsalsiz dini, layik ve olumlu bir anlayışla, hayatın, toplumun gittikçe yükselen ve değişen insan seviye ve ihtiyaçlarının gerçeklerine ve gerekçelerine göre yeniden ele alan büyük ve olgun Tanrıbilimciler yetişmediği takdirde, uğradığı ihmaller yüzünden dinin büsbütün soysuzlaşacağından korkulur. Dört mezhebi kurmuş olan büyük imamların yüzlerce yıl önce göstermiş oldukları içtihat cesaretini, çağımız bilgileriyle bezenmiş ve onlar kadar büyük ve cesur din bilginlerinin de göstermesi, hem onların görevi, hem de İslâm ümmetinin dinli bireyleri olarak ulusumuzun da hakkıdır (Vehhabilik ve Bahailik gibi dezhepler de, bu tür girişimlerdendir, sanırız).

Mistik duyguların da derinden estetik olan bir yanı vardır. Sık sık tekrar edilen ayin ve ibadetler, bir alışkanlık haline gelince, ne duygulara, ne zihne, kendilerinden beklenen bu estetik-mistik hazzı verebilirler. Hatta Tanrı'ya karşı olan içten sevgi ve saygıyı mahveden bir usanç ve bezginlik etkeni olurlar. Kur'anın radyolarla okunması bile, kutsal ayetlere karşı ilgisizliği ve saygısızlığı yarattığı söz götürmez gerçeklerdendir. Zira, aptessiz ele alınması bile yasaklanmış olan Tanrı kelâmını en çirkin ve lâubali durumlarda dinlemeye zorlanmak, ona karşı duyulması zorunlu olan mutlu duygularla bağdaşamaz. Dinin dünya ve devlet işleriyle ilgisi, kanun yoluyla ve tamamıyla kesilmiş olduğuna göre, büyük ve filozof ruhlu din bilginlerinin, her çeşit imansızlık ve küfür korkusundan sıyrılarak dinin verilmesi gereken estetik hazzı ve derin ah-

lâk duygusunu bilinçlendirecek bir sistem yaratarak onu saçma inançlardan temizlemeleri zamanı gelmiş ve hatta geç kalınmıştır. Bu onurun Müslümanlığa sonsuz hizmetler yapmış olan büyük ulusumuzun, yetiştireceğine inandığımız yüce bilginlerine nasip olmasını dileriz.

Dinler, mistik özelliklerine karşın, sosyal, psikolojik, hatta organik ve biyolojik bir yapı özelliğinin de zorunlu ürünlerindendir. Beş vakit namaz, sürekli dualar, hayatın önemli bir kısmını dolduran çeşitli din ödevleri, işsiz güçsüz ve daima birbiriyle savaşan, birbiriyle ilkel bir yarışım içinde boğuşan kavimleri, insanlaştırmak, uğraştırmak, daima gizli bir kuvvet tarafından gözetildikleri inancı ile arıtmak ve uygarlaştırmak için en etkili aracılardandı. Nitekim sosyal hayat, bireyleri uğraştıracak yeni yeni ihtiyaçlar ve ödevlerle yüklü ve karmaşık bir durum alınca, insanların dinsel görevlere karşı ilgileri azalmaya başlamış, fakat mistik duyguların estetik hazzını arama ihtiyacı büsbütün kaybolmamıştır. Tarih boyunca tarikatların —din adamlarının direnmelerine ve saldırganlıklarına karşın— göstermiş oldukları başarılarda bu ihtiyacın etkisi olduğu inkâr edilemez.

Bir toplumda derebeylerin, aşiret şeflerinin, eşraf, zenginler, kuvvetli, müstebit ve zalim kişilerin baskısı arttıkça, bunlara karşı direnme, şahlanma, kendilerini savunma, koruma olanak ve yeteneklerinden yoksun olan zayıfların, sabretmek, umut etmek, bir kurtarıcının gelmesini beklemek, nihayet görünmez güçlerden yardım ummaktan başka çareleri yoktur. Çağımızdaysa, hukuk düşüncesinin gelişmesi, bireysel hakları, devletin koruması ve kanun karşısındaki eşitlik inancı, insanların görünmez ve mistik güçlere değil, adalet kanunlarına güvenme imanını geliştirmiştir. Hayatları ve esenlikleri bir rastlantının eseriymiş gibi görünen toplumlardaki bireylerin başlarına gelen türlü sosyal ve doğal felâketler; onlarda bireysel kin ve düşmanlıkların olduğu kadar da âcizlik, biçarelik ve talihsizliğin zorunlu bir sonucu olan kaza ve kader inancını yaratmıştır. Bu inanç, kazaların ve saldırganlıkların azaldığı ya da pek seyrek görüldüğü toplumlarda zayıflamış ve hatta yok olmuştur. Ahret inancı bile, dünyada çekilen yoksunluk ve sefaletlerin ölümden sonraki kutsal bir âlemde Tanrı'nın sağlığımızda bizlere lâyık görmediği nimetleri tattıracağını uman bir ruh halinin ürünü gibi görünmektedir. Nitekim, insanın o hayatta aradığı şeyler, bu dünyadaki hayatın büsbütün tersidir. Yani, bu âlemde sefil ve yoksul olanlar, o âlemde her şeye nail olacak ve sağlıklarında dünyanın nimetlerine kanmış olanlar da, orada türlü acılar ve yoksunluklar içinde sürüneceklerdir; ve insan, bu âlemdeki kıskançlıklarının kininden doğan öcü, o âlemde Tanrı'ya aldırtacaklar ve bu dünyada dinlerin haram ettiği her nimet ve lezzet, orada helâl olacaktır. Anlaşılıyor ki, takva koşulları bile, umutsuzlukların önüne geçen birtakım ahlâksal tedbirlerdir. Bu itibarla dini, insanın Tanrı ile olan ilişkilerini güçlendirmek için çağımız seviye ve ihtiyacına uygun, yeni bir anlayış ve mantıkla ele almak, insanoğlunun ebedî kurtuluşunu sağlayacak yeni yeni değer yargılarıyla bu davayı incelemek gerektir. Zira, din, ne denli yüce, ne denli bükülmez bir kuvvet sayılırsa sayılsın, insanoğlu, onun her gün daha eskiyen emirlerine göre değil, kendi bildiğine, istediğine, hayatın, toplumun, insanlığın ve doğanın zorlayıcı etkilerine göre hareket etmekte ve inançlarını

da bu etkilere göre ayarlamaktadır. Anlaşılıyor ki, insan dinlere değil, dinler insanlara uymak zorundadır ve zorunda kalmıştır. Zira, insanlar din için değil, dinler insanlar için ve insanlar tarafından kurulmuşlardır. Dinlerin evrimi, bunun en açık belgesidir. Bu itibarla dini, siyasal amaçlar için bir araç gibi kullananlar, demokratik bir ortamda kendi başarıları için önemli bir destek elde etmiş olsalar bile, toplumu mistik inançların karanlığında boğmuş olurlar. Onlar, tarih boyunca aynı dine mensup olanların birbiriyle kıyasıya savaşmış olduklarını da unutmamak zorundadırlar. Machiavelli, prensin kendi güç, erk ve çıkarlarını artırmak için, halkı etraflarında olup biten işleri fark etmeyecek bir duruma getirmeyi, bunun da tek çaresinin, ulusu din afyonu ile uyutmak olduğunu savunmuştu. Fakat insanlığın bugünkü gidişi ve seviyesi, bu türlü oyunların ne kadar tehlikeli sonuçlar vereceğini düşündürecek kadar gelişmiş, ilerlemiştir ve hiç kimse bu ilerlemeyi durdurma hak ve kuvvetine sahip değildir. Mistik ruhların bağnazlığı şahlandığı vakit, yıllarca özenerek meydana getirilmiş uygarlık eserlerini olduğu kadar da, kendilerine desteklik etmiş olan kuvvetleri de az bir zamanda ezebilir. Bir rejimde, özgürlük ve uygarlığın korunabilmesi için yalnız dinin ve bilgisizliğin yardımını beklemek, gafletlerin en büyüğü ve korkuncudur. Lao-tse, *"Korkulacak şeyden korkmayanlar, daha korkunç olanla karşılaşırlar"* demişti. Devlet, ulusun, doğuştan sahip olduğu ve tarihinden gelen büyük erdem ve güçlerine (kudret), yurttaşlarına verilmiş olan olumlu kültür ve ülkülere güvenmelidir. Zira, dinlerin bir ülkü olarak ulusları kalkındırdığı dönemler geçmiştir. Layik sistem, halkı din afyonuyla uyutmayı değil, onu Tanrı'yla başbaşa bırakarak ve kendi politik işlerine karıştırmamak koşuluyla insanlığın ilerlemekte olduğu yolda yürümeye çalışmak rejimidir. Din, komünizmin de önüne geçemez. Ruslar koyu bir Ortodoksluğa karşın, bu rejimi, kendi sosyal, politik ve ekonomik koşulları yüzünden benimsediler.

Verdiğimiz açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, sünnet ehlinin din anlayışına aykırı düşünen filozof ve bilginler hep yaşadıkları dönemlerin gerektirdiği tarihsel ve sosyal koşullarla ihtiyaçların tercümanı olmuşlardır. Onların teklif ve iddiaları içinde pek yanlış ve sakat noktalar bulunduğu gibi, pek doğru olan gerçekler de vardır. Nitekim, peygamberlerin getirmiş oldukları dogmalardan büyük bir kısmının gerçekliğinden asla kuşkulanılmadığı halde, onların da yanılmış oldukları, bu yüzden de, hem birbirlerinin eksik ve kusurlu taraflarını tamamladıkları, düzelttikleri, hem de kendilerine inanmış olanların tümü de aynı şekilde uygulamadıkları görülmektedir. Bu itibarla dine aykırı gibi görünen düşünceleri mahkûm etmekten çok, onların ileri sürülmelerindeki nedenleri hoşgörüyle ve nesnel olarak incelemek, onları savunmuş olanları kâfir saymaktan daha yararlı ve dinsel erdemlere daha uygun bir girişim olur kanısındayız. Bu bahiste ileri sürdüğümüz düşünceler bile, Ortodoks bir din adamı için, Tanrıbilim bakımından bir sapıklık sayılabilir. Esasen maksadımız da Hz. Muhammed'den sonra baş göstermiş olan ve din dogmalarına aykırı gibi görünen sapıklıkların neden ve niteliklerini göstermek, din bakımından sapıklık sanılan düşünce ve inançlarda, gerçeğe uyan önemli noktaların bulunduğunu göstermektir.

III

Hz. MUHAMMED'İN KİŞİLİĞİ, BAŞARILARI VE AMAÇLARI

Tarih boyunca insan zekâsının evrimindeki dönüm noktalarını saptayan ve ilerlemenin türlü yönlerini önceden göstermiş olan birtakım büyük kişiler yetişmiştir. Hz. Muhammed, bunlar arasında ölçüye sığmaz yücelikte bir varlıktır ki, yakmış olduğu meşale, yalnız getirmiş olduğu dine bağlanmış olanları aydınlatmakla kalmamış, Müslüman olmayan kavimlerin de zekâ ve vicdanlarına yeni ışıklar tutarak uygarlığın her yönden ilerlemesine pek çok hizmet etmiştir. Zira, bir eserin, bir düşüncenin ya da faaliyetin büyüklüğü, yaratmış olduğu sonuçların nitelik ve niceliğindeki üstünlükle ölçülür. Wells, ünlü tarihinde, İslâm dininden söz ederken, bu konudaki son yargılarını şu mukayeseli düşüncelerle özetlemiştir:

"Muhammed'in dini, gerçekten bir iyilikseverlik, âlicenaplık ve kardeşlik ruhu ile yüklüdür. Bu, yalınç (basit) *ve anlaşılır bir dindi; çöl halkına özgü şövalye duygularıyla doluydu. O, cemaat insanının duygularını bileştiren* (terkip) *içgüdülere, dolaysız olarak sesleniyordu. Tanrı'yı bir ırkın hazinesi haline getirmiş olan Yahudilikle, hiç bir normal insanın bir damlasını bile anlayabilmesine olanak bulunmayan üçüzlemeler, doktrinler ve kâfirlikler hakkında sonsuz vaızlar veren Hıristiyanlık, nihayet Mani'yi çarmıha germeyi teşvik eden Zerdüşt majlarının* (mages) *tapımından* (culte) *ibaret olan Mazdeizm, ona karşı birleşmişlerdi. İslâmın çağırdığı kütle, Muhammed'in zevkten hoşlanıp hoşlanmadığını, şüpheli olan bazı ahlâksal edimleri yapıp yapmadığını öğrenme kaygısında değildi. Onları çarpan, va'zedilen Tanrı'ydı ve bu Tanrı, meşru bir surette onun yöntem ve doktrinlerini insanın kalbine sokulacak kadar çekici bir duruma getirmişti. Zira bu dinde, çift anlamlı bir simgecilik bulunmadığı gibi, o mihrapların karanlığından ve rahiplerin gürültülü ilâhilerinden de uzaktı".*

Bu kısa mukayeseden bile, onun başardığı işin ne denli büyük ve önemli bir yenilik taşıdığı açıkça anlaşılır. Hz. Muhammed, açık yürekli, yalandan tiksinen, hatta yalanı lânetlemiş olan, inandıklarını dosdoğru telkin etmekten çekinmeyen, büyük iradeli bir insandı. Ne yaptığını, ne yapacağını ve neyin yapılması gerektiğini, kesin olarak ve önceden belirleyen, başarı için gereken her çeşit önlem ve araçların hiç birini ihmal etmeyen özel ve üstün bir ruh yapısına sahipti. Ülküsünü, insanlara kabul ettirebilmek için, evvelâ insanları iyi tanımanın zorunlu olduğunu biliyordu. O, bu konuda pratik zekâsının ve sezgilerinin güçlü hamleleriyle, karşısındakilerin en gözden kaçabilen gizli düşüncelerini, niyet ve maksatlarını keşfedebiliyordu. O, her şeyden önce, âdeta bir

psikologdu. İnsanların dış görünüşleriyle iç âlemleri arasındaki farkı ve ilgiyi derinden anlıyor, iki yüzlü, sahtekâr, hileci, fesatçı, fitneci ve çıkar peşinde koşan ve bu uğurda her türlü rezilliğe katlanmaktan çekinmeyen kimselerin ruhunu okuyordu. Karşılaştığı insanlar, kendi içlerinde geçen duygu ve düşüncelerin, onun tarafından keşfedilmiş olduğunu da bildiren ayetleri dinledikçe eziliyor, küçülüyor ve onun Tanrı ile olan ilişkilerine inanmaktan başka bir çıkar yol bulamıyordu. Hz. Muhammed, ayetlerle için için alay edenleri, nafaka, sadaka ve zekât gibi kutsal ödevleri gönülsüz yapanları ve yapmak istemeyenleri, bir çıkar ya da korku yüzünden iman etmiş olanları, zındık, kâfir, münafık, müşrik... vb. sıfatlarla açıkça ilân ediyor, onların geleceklerini olduğu kadar da bu dünyadaki durumlarını yerici ayetlerle ve çekinmeden bildiriyor; ıstırap ve felâket zamanlarında insanların Tanrı'ya nasıl sığındıklarını, belâ ve felâketten kurtulduktan sonra Tanrı'yı nasıl unutuverdiklerini, türlü vesilelerle anlatırken, herkes, onun bildirilerinde kendi zayıf ve güçlü yanlarının açıkça kavranmış olduğunu pek iyi anlıyordu. Şu surelerde bu kavrayışın parlak ifade ve örnekleri vardır: (Yunus, 13, 22-24; Hud, 10-11; Nahl, 53-54; İsra, 67, 83-84; Tahrim, 3-5)...

Hz. Muhammed, zan ve kuruntular içinde bulunanların gerçeğe ulaşamayacaklarına, Tanrısal bir işaretle emindir (Yunus, 37). Bu itibarla kendisi tüm yaşamında, insanı gerçeklikten uzaklaştıran bu gibi kusurlardan arınmaya çalıştı. Ona, Kur'anı okurken dinledikleri halde iman etmeyenler tanıtılmış olduğu gibi (Yunus, 43; Furkan, 18; Ankebut, 10, 65), kâfir olanlara kendi eylemleminin boş ve güzel göründüğü (Tevbe, 37) de bildirilmişti. O, daima kendisinin bir insan olduğunu ileri sürmüş (İsra, 93), hatta bununla da kalmayarak, huzuruna girerken titreyip duran bir bedeviye, *"Korkma kardeşim, ben zorlayıcı değilim; ben, Mekke'de kuru ekmek yiyen bir kadının oğluyum!"* diyecek denli de alçak gönüllüydü. Yaşayış tarzı ve alışkanlıkları itibarıyla erdemli ve aşırılıklardan uzaktı; ayakkabılarını kendi onarır, elbiselerini kendi yamardı; sinirli bir insan olduğu halde, güler yüzlü, etki ve tepkilerini başarıyla ayarlamayı becerebilecek denli seçkin bir irade sahibiydi; âlicenaptı, olabildiğince tarafsız, soğukkanlı ve kararlarından dönmeyen bir insandı. Hz. Muhammed, insanların kişisel çıkarlarına karşı olan tutkularını küçümsemiş; yalnız Tanrı'dan almış olduğu emirleri hiç bir karşılık beklemeden bildirmekle görevli bir elçiden başka bir şey olmadığını ilân etmekle yetinmişti. O, kendi yanılmalarını, kusurlarını itiraf edebilecek kadar olgun ve üstün bir kişiliğe de sahipti. Kur'andan kendisinin nasıl ayıplandığını, yerildiğini, nasıl azarlandığını, kendini düzeltmesi için nasıl ihtarlarla karşılaştığını ve olup bitenler hakkında hüküm verirken, nasıl Tanrısal takdire güvenmesi ve Tanrı'dan kuvvet alması gerektiğini öğreniyoruz. O, bunları kimseden çekinmeksizin bildirirken, iman edenlere, büyük ve derin bir ahlâk dersi de vermiş oluyordu. O, hiç kimsenin baskı altında din değiştiremeyeceğini ve bu konuda kimseyi zorlama hakkının, herhangi bir adama asla verilmemiş olduğunu, ödevinin, musallat olmak değil, anlayabileceği bir dille ve seviyesine uygun olarak telkinler yapmaktan ibaret olduğunu kavramış olduğundan, Müslümanlara böyle bir hoşgörüyle hareket etmelerini bildiriyordu. Zira, hidayet ve dalâlet Tanrı'dan olduktan sonra, onun

yapacağı tek iş, öğüt vermek ve kendisine bildirilmiş olanları anlatmaktan ibaretti; ve yine zira, Yüce Tanrı'nın, kendisini savunmak için hiç bir avukata ihtiyacı olmadığı gibi, herkesin dini de kendine aittir. Denebilir ki, Hz. Muhammed'in politik amaçlarla yapmış olduğu savaşlarda, dini zorla kabul ettirmek gibi bir amaç güdülmemiştir. Bunun aksi doğru olsaydı, Tanrısal buyruklara aykırı davranmış olurdu. Bağışlamayı, tövbeyi, pişmanlığı, Tanrı'nın inayet ve ihsanına, şefkat ve merhametine, kusurları örtmesine ve yarlıgamasına derinden inanmış olan bu kutsal elçi, kendi hayatının verdiği örneklerle de bu inançlara sadık kalmıştı. İnsanları Tanrı ile baş başa bırakarak, Tanrı ile kul arasına kimselerin girmemesini öngören layiklik ilkesinin ana tohumlarını, onun bildirilerinde bulmak ya da o bildirileri çağımızın bu konudaki felsefesine göre yorumlamak her zaman olanaklıdır.

Peygamber, tüm faaliyetlerinde, başarı ve başarısızlıklarında yalnız Tanrı'ya güvenmiş, tesellisini, O'ndan aldığına emin olduğu vaatler ve emirlerde bulmuştu. Tek kılavuz olarak Tanrı'yı tanımış ve tüm bu inançlarını ifade ederken, duygularla düşünceleri, yani zihniyle kalbi bir bütün olarak bilinci altında gizli bulduğu zengin kapsamları kaynaştırmış ve bilinç üstüne çıkarmıştır (Hicr, 95, 97; Nahl, 127; İsra, 87; Kehf, 6, 26-27, 100; Enbiya, 36-45; Hac, 42-44; Şuara, 3-4; Nahl, 71; Rum, 60; Fatır, 4, 23; Yasin, 76; Sa'd, 17; Mümin, 55, 57; Secde, 43; Şuara, 14, 46; Zuhruf, 40, 45, 88-89; Kaf, 39-40; Tur, 48-49; Kalem, 48; Müzemmil, 10-11; Müddesir, 1-7; Duha, 1-11). Hz. Muhammed'in kendi nefsini daima ince bir çözümlemeden geçirdiği, kendi kendisini denetlediği de inkâr edilemez (İsra, 73-75). O, insanların genel olarak nankörlüğünü bildiği gibi (Zümer, 49), onların daha çok gözle görülen ve elle tutulan somut şeylere değer verdiklerini, putlara ve fetişlere karşı saygı duyma geleneğinden ayrılamadıklarını da bildiği için, onları, soyut ve tinsel değerlere alıştırmak ve inandırmak amacıyla tüm ömrünü, zekâsını, mantığını, türlü karşılaştırmalar, örnekler ve öykülerle bezenmiş ayetler yardımıyla harcamaktan çekinmemiştir. O, insanların kaderi üzerinde putların hiç bir rolü olmadığını, öldüren, dirilten, doğru ya da eğri yola götüren ve her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın varlığını savunmuştur. Temizliği, güzelliği ve doğruluğu insan haysiyetinin en doğal sıfatları gibi görmüş ve çöl halkını olduğu kadar da tüm insanları, bu erdemlere alıştırabilmek için pek yalınç ve adi görülen birtakım kuralları bile açıktan açığa telkin etmekten çekinmemiştir: Ebu Katade'nin anlattığı bir hadiste, Peygamber, *"İçinizden biri bir şey içtiği zaman içine hohlamasın; helâya gittiği zaman, kirli organlarını sağ eliyle tutmasın ve sağ eliyle silmesin"* gibi önerilerde bulunur; çevresinde yaşayan ve cahiliye döneminin tüm geri alışkanlıkları içinde olan kavmini, vahşilikten, ilkellikten kurtarabilmek umuduyla, dişlerin temizlenmesinden başlayarak büyük ve küçük temizliklerin her çeşidini öğretmiştir.

İbret dersi vermeyi, doğayı gözleyerek, bundan kutsal ve ahlâksal sonuçlar çıkarmayı ve aklı mukayeselerle işletmeyi, telkinlerinin esaslı bir yöntemi yapmış olan Hz. Muhammed, Âdem peygamberden başlayarak tüm İsrail peygamberlerine saygıyla önem verir ve onların bildirilerine iman etmemiş kavimlerin başlarına gelmiş olan felâketlerle, bunlardan alınması gereken dersleri tekrar

tekrar hatırlatır. Örneğin, Hz. Nuh'u örnek olarak zikreden bir ayette, onun, *"Belki vahyi kendiliğinden uydurdu diyecekler; de ki, ben onu kendiliğimden uydurmuşsam vebali bana aittir. Ben sizin işlediğiniz suçlarla iftiralardan uzağım"* (Hud, 36) dediğini naklederken, dolayısıyla Kur'anın da kendi eseri değil, bir vahyin ürünü olduğunu bildirmiş olur. Peygamberlerin hepsinin Tanrı'yla dolaylı ya da dolaysız olarak konuşmuş olduklarını ve Tanrı'nın verdiği ya da vermek istediği cezalar karşısında peygamberlerin bazı ricalarıyla şefaatlerinin kabul edilmeyeceklerini haber vererek, insanları, Tanrı ile baş başa bırakmakta büyük yarar görür (Bu itibarla dileklerimiz için evliya türbelerine koşup adaklar adamanın, çocukça bir saçma inanç olduğu da anlaşılır). Bu dünyada insanların pek de kurtulmadığı iltimas gibi haksızlığa yol açan girişimlerin Tanrı huzurunda uygulanamayacağını savunmakla, insanlara, kendi eylemlerinin sonuçlarını, yine kendilerinin kontrol ederek Tanrısal nimetlere lâyık olmaya çalışmalarını öğretmekten çekinmez: *"Hiç bir nefsin, diğer bir nefis için hiç bir şey ödeyemeyeceği ve hiç bir nefsin şefaati kabul edilemeyeceği günden korkunuz!"* (Bakara, 48); *"Peygamberlere dair olan öykü ve olgularda akıllılar için etkili ibret vardır"* (Yusuf, 111) gibi ayetlere dayanarak tüm öteki peygamberlerin girişim ve serüvenlerini bildirirken, bireysel olduğu kadar da kamusal sorumluluğun, insanları dünya ve ahrette izleyeceğine inandıracak bir belâgattan yararlanır.

Hz. Muhammed, büyük bir mustariptir. Ulusunu kötü ve geri alışkanlıklardan, saçma inançlardan ve hoşgörmemezlikten kurtarmak, onları türlü seyahatlerinde görmüş ve kendi aklıyla da tahmin etmiş olduğu öteki ulusların uygarlık seviyesine ve yetkinliğine ulaştırmak istemiş ve insanlar arasındaki düşmanlıkların, kinlerin, fitnelerin önüne geçmek için, hepsini mutlak bir gerçeklik olan tek Tanrı'ya ve O'nun dinine bağlamanın şart olduğuna inanmış ve buna inandırmaya çalışmıştır. Yani, din farklarının doğurduğu kötülüklerden, ancak bir aynı iman içinde birleşen insanların kurtulabileceğine inanmıştır (Ne yazık ki tarihsel gerçekler, bu inancı doğrulamamıştır). Kuşkusuz, onun getirmiş olduğu emirler ve ibret örnekleri, bazen çocukça masallar ve sudan kanıtlar gibi görünürler; fakat bunun başlıca nedeni, hitap etmiş olduğu kavmin ilkelliğidir ve onun başlıca ilkesi, herkese, «aklının alabileceği bir dille hitap etmektir». Esasen bir düşüncenin, iddianın ya da kanıtın değeri, onun dış görünüşündeki yalınçlık ya da karmaşıklıkla değil, ulaştırdığı sonuçlar ve bu sonuçların başarıyı sağlamakta gösterdiği güçle ölçülür. Bir çocuğu tehlikeli bir hareket ya da oyundan çekebilmek için, ona, yetişkin insanlara uyguladığımız mantıkla muamele edemeyiz. Hz. Muhammed'in tüm girişim ve telkinlerini, içinde yaşadığı dönemin ve kendilerine hitap ettiği insanların seviyeleriyle mukayese ederek değerlendirmek gerekir. Bir peygamber ya da devrimcinin getirmiş olduğu yenilik de bir gün eskiyecektir. Bu, o yeniliğin değersizliğini değil, yeni koşullar ve gereksinmeler karşısında yetersiz kalmış olmasına delâlet eder. Zamanların değişken ihtiyaçlarına göre direktifler veren peygamberlerin birbiri ardından gelişi de gösterir ki, hiç bir kurum değişmez ilke ve kurallara bağlı değildir. Zamanın evrimiyle yargıların evrimi paraleldir ve bunu sürekli olarak yaratan, değiştiren ve oluşturan Yüce Tanrı, her biri birer ayrı devrimci olan

peygamberleri de yetiştirmek suretiyle ve bunlar aracılığıyla insanları daima daha iyi, daha olgun ve yetkin bir toplum düzenine ulaştırmak amacını gütmüştür. Hz. Muhammed'in öteki peygamberlere vermiş olduğu değer de gösterir ki, o ve onun dini, ilerlemeyi emreden bir dindir. Zira, Hz. Muhammed'e göre din, tüm insanlığı kaplayan tinsel ve kutsal bir gerçekliktir. Müslümanlık başka dinlerin zamanla unutulmuş veya değiştirilmiş olan gerçeklerini birleştirerek ve eksik kalan ya da eskiyen yönlerini tamamlayarak evrensel bir iman birliğini yaratmak ister. Yalnız Hz. Muhammed'e göre, bu ülküsel girişim —peygamberlik bakımından— sondur; artık din olarak başka bir Tanrı emri ve elçisi gelemez. Fakat bu bildiri, toplumları uyaracak ve ilerletecek bilginlerin gelemeyeceği demek değildir; o, bir taraftan, *"Ya Rabbi, bilimimi artır"* diye niyaz ederken, bir hadisinde de, *"Ümmetimin bilginleri, İsrail peygamberleri gibidir"* diyerek bilime ve bilginlere de kutsal bir değer vermiş, onların da peygamberce bir feragatle insanlığa hizmet etmeleri gerektiğine işaret etmiştir. İslâm toplumlarının geri kalmalarındaki türlü nedenlerin başında, insanlığın hangi yönlerde ilerlemekte olduğunu göremeyecek ve dinin gerçek amaçlarını kavrayamayacak kadar âciz ve bilgisiz din adamlarıyla politikacıların tutkuları gelir; yoksa dinin kutsal dogmalarında ve Hz. Muhammed'in kendi hayat ve girişimlerinde uygarlığı durduracak hiç bir işaret yoktur.

Hz. Muhammed'in yaptırımları, eski kavimlerin başlarından geçmiş olan felâketler ve gelecekte insanların uğrayacağı belâlar ve afetlerdir; bunları, ölümden sonraki cezalar da şiddetlendirecektir (Yasin, 31, 48-54; Mümin, 5, 21)... Hatta kendi zamanında girişilmiş olan savaşlardaki başarılar ve başarısızlıklar da, bu yaptırımlara eklenmiştir. O, bu konuda herhangi bir raslantının ya da yanılmanın sonucu olan uygunsuz durumları da Tanrısal bir ihtar olarak hatırlatmakta tereddüt etmez ve Tanrı tehditlerini de bildirmek suretiyle, insanları uyandırmak, onları büyük ve kutsal ülküsüne hizmet ettirmek ister (Kalem, 16-46). Anlatmış olduğu cezaların, felâketlerin niçin gecikmekte olduğunu soranlara, akla ve gerçeğe uygun bir karşılık bulamayınca, Tanrı'nın insanlara mühlet verdiğini, fakat ihmal etmeyeceğini bildiren ayetlerle karşılık verir (Kehf, 38, 57; Meryem, 75, 84; Taha, 129; Enbiya, 109, 111; Hac, 47-48; Nur, 10, 14, 20; Neml, 73; Ankebut, 53; Rum, 42; Lokman, 33; Ahzap, 63; Sebe, 29-30; Fatır, 45; Saffat, 176-179; Mümin, 92; Ahkaf, 22-23, 35; Mülk, 25-26; Cin, 24-25; Naziat, 42-46).

Ölümden sonra dirilme ve ahretteki yaptırımlar hakkındaki sayısı oldukça çok olan ayet ve hadislere karşın, buna bir türlü inanmayan kimselerin kalbinde, hiç olmazsa bir tasa, bir kuşku uyandırmak suretiyle onların hem karakterlerini yumuşatmak, hem de eylemlerinin sonuçlarını düşünmek zorunda bırakmış olan Hz. Muhammed, ilkel insanları disiplin altına alabilmek için hem maddesel, hem de tinsel, yani mistik baskılara ihtiyaç olduğunu biliyor; iyiyi, doğruyu, güzeli öğretmek amacıyla, bu iki baskıyı da, kimseyi umutsuzluğa düşürmeyen bir şefkat ve merhametle telkin ediyordu. Tembel, kavgacı ve bilgisiz olduğu kadar da sefih olan bir kavmi yola getirmek için, onları sürekli ibadetlerle uğraştırmış, kendilerini daima gizli ve göksel bir varlığın gözetlediğini ihtar etmek suretiyle, hem onların birbirine saldırmalarının, hem de ah-

lâkdışı olan diğer fena edimlere (amel) başvurmalarının önüne geçmiş ve onlara kabul ettirmiş olduğu yeni imanın kuvvetiyle, Arap kavmine, kendi kısır yurtlarının dışındaki bölgelerin nimet ve mutluluklarını da tattırmaya muvaffak olmuştur. Denebilir ki o, hemen hepsi mistik olan telkinlerini, Arap kavminin ve dolayısıyla İslâmlığı kabul edecek olan insanların bu dünyada mutlu bir ömür geçirmelerine aracı yapmıştır. Bu mutluluk ona göre, yoksulluk ve yoksunlukta değil, Tanrı'nın hoş olan nimetlerini tatmak ve insanların birbirlerini kıskanmaksızın, emekleri ile orantılı olarak Tanrı'nın kendilerine bağışladığı rızk ve kısmetlerden yararlanmakta gizlidir. Bir hadisinde, evvelâ beden bilgisine, sonra da din bilgisine önem verdiği anlaşılan yüce elçinin hayat öyküsü, onun sadece zahitliğe, sofuluğa ve ahrete değer veren çileci bir mistik olmadığını gösterir. Bu itibarla onun şeytanını, insanın bencil bir ruhla kendi çıkarı için her çeşit rezilliklere sürükleyen bir içtepinin (impulsion) tinsel ve simgesel ifadesi saymak daha doğru olur.

Hz. Muhammed, ahlâk bakımından düşük bir insan değildi. Ahlâksız bir adam, insanlığa, ne yeni bir ahlâkın ilkelerini sunabilirdi, ne de savunduğu büyük davayı gerçeklendirebilirdi. O, içinde bulunduğu toplumun ve kişisel deneylerin hazırladığı koşullardan yararlanmayı bilmiş, yoksul kavmini zenginleştirmiş, dünyayı yalnız zenginlerle açıkgözlerin malı olmaktan ve insanları onlara uşaklık etmekten kurtarmaya özenmiştir. Gerçekte o, zenginliğe değil, onursuz yollardan servet sahibi olmuş zenginlere düşmandı. Sonra, onların yoksulları hor gören kibirlerine, övünmelerine, sefahatlerine, hayır işlerine karşı cimriliklerine, insafsız tutkularına düşmandı. Hz. Muhammed de, eski Mısır'da M.Ö. VII. yüzyılda yaşadığı söylenen çoban Amos gibi, *"Zengin, yoksulları yutan, âcizlerin hakkını yiyendir; onların ihtişamı yoksulların sefaletinden ileri gelir"* kanısındaydı. Ona göre, insanın onurunu sağlayan, takva içinde yaşamasıydı; yani, kendini Tanrı'ya beğendirecek işler yapabilen bir ruh temizlik ve büyüklüğüne sahip olmasıydı. Hz. Muhammed'in merhamet ve şefkati, insana karşı olan sevgisinin üstünlüğü, kendisine katlanmış olduğu büyük zahmetlerin, sıkıntıların acısını unutturmuş, büyük ülküsü uğrunda zengin olmak ve nüfuzunu âcizler üzerinde baskıyla denemek gibi küçüklüklere düşmemişti. O, ileriyi görüyor, onların sonuçlarını önceden kestirebiliyor, başarının tüm araçlarını zamanında hazırlamayı ve etrafındaki insanların yetenekli ve liyakatli olanlarından yararlanmayı da ihmal etmiyordu. Kendisi bilgin değildi; fakat bilimleri seven ve bilginlere saygısı olan bir bilgeydi. Askersel ve siyasal bir dehaya da sahip olan Hz. Muhammed, insanları yönetmekte ve örgütler kurmakta ustaydı; yalnız kendi kavmini değil, genel olarak tüm insanları yönetmekte özel bir dehaya sahipti. Çocuklara, hayvanlara, güzel kokulara, temizliğe, saç ve sakalına itina etmeye meraklı olan Hz. Muhammed, siyasal bir ihtiyacın baskısı olmadıkça ve davasını tehlikeye düşürecek bir hareket görmedikçe idam cezasını ve savaşı caiz görmemişti. Onun, bir toplum ya da devletin hemen tüm faaliyetleri hakkında gereken hükümleri, yaşadığı dönemin ihtiyaçlarına, törelerine ve âdetlerine olduğu kadar da İslâm dininin amaçlarına uygun bir surette saptamış ve kendisinden öğrenilmek istenen konulara karşılık olarak söylediği sözler ve bildirdiği ayetler, birer şer'î kanun olarak fıkıhın esaslarını ve

geniş bir insan kitlesinin yüzyıllar boyunca güvenip dayandığı adalet bilincini ve hatta erdemlerini oluşturmuşlardır. Bir din, siyasal güç (kudret) halini alınca, tüm ahlâksal ve kutsal değerlerini yitirir. Din adamları, bu gücün her çeşit zulmüne ve keyfine fetva veren imansızlar halini alır ve iman afyonu ile uyuşturulmuş olan kitleler, soyulması, ezilmesi gereken sürüler gibi yönetilirler. Fakat bunun böyle olacağını da hayattayken pek iyi fark etmiş olan Peygamber, bir çeşit Tanrıerkil bir demokrasinin temellerini kurmuş, zulmü reddetmiş, halkı yönetenlerin, onlara yapacakları hizmet oranında Tanrı'nın sevgisini kazanacaklarını ihtar etmiş, geniş bir hoşgörü ile adaleti İslâm devlet ve gerçeğinin ana ilkesi yapmaya çalışmıştır.

Müslümanlıkta Yahudilerle Hıristiyanlara karşı, özellikle Medine döneminden sonra başlayan antipati, bunların Müslümanlığa inanmamış ve kitaplarının birçok önemli kısımlarını değiştirmiş olmalarındandır (En'am, 91). Kitap ehli oldukları için kendilerini kâfir saymamış olan Peygamber, onlara hiç bir zaman zulmedilmesine izin vermemiştir. Fakat Kur'an, Hıristiyanlar hakkında şöyle bir bildiride bulunmaktadır: *"Hıristiyanlar arasına kıyamete dek kin ve düşmanlık soktuk, zira onlar, İncil'deki gerçekleri unutmuşlardır"* (En'am, 17). Kuşkusuz üzerinden yüzyıllar geçtikçe, her kuramsal düşünce gibi dinsel düşünceler de zayıflar; eserlerde de bazı değişiklikler olur. Kur'an böyle bir değişikliğe asla uğramamış olmakla birlikte, Müslüman kavimler arasında bu yüce dinin uygulanma şekli ve onun hükümlerine itaat oranı, değişmemiştir denemez. Hıristiyanlar arasına kıyamete dek kin ve düşmanlık sokmuş olmak, Müslümanlar arasına da böyle bir uyuşmazlığın sokulamayacağına delâlet etmez. Nitekim daha dört büyük halife zamanından başlayarak çağımıza dek Araplar ve İslâmlar arasında da Hz. Muhammed'in gerçeklendirmek istediği birlik ve kardeşlik kurulamamış ve İslâmların da birbirlerine karşı olan düşmanlıkları, öteki dinlere mensup olanlarınkinden daha aşağı olmamıştır. Hz. Muhammed, konunun bu kadar ince ayrıntıları üzerinde herhangi bir bildiride bulunmamış, tüm kitaplı dinlere değer vermiş ve onların sakladıkları ya da bozdukları kısımları, Kur'an'ın tamamladığını bildirmekle yetinmiştir: *"Ey kitap ehli, şimdi size elçimiz geldi; kitabınızın, gizlemiş olduğunuz birçok yerlerini size açıklıyor* (ve birçoğundan da) *vazgeçiyor; işte Tanrı'dan bir nur, parlak bir kitap geldi"* (En'am, 15). Gerçekten de o, bugünkü İslâm din adamlarının onaylamaları pek de kolay olmayan bir hoşgörüyle, kendinden korunmalarını dileyen Necranlı Hıristiyanları, cizye vermeleri koşuluyla, hem himaye etmiş, hayatlarını bağışlamış, hem de, bu esnada ibadet etmekte olduğu mescidde onların da kendi kıbleleri olan doğuya dönerek tapınmalarına izin vermişti. Bir sahabenin itirazına karşın Hz. Muhammed'in gösterdiği bu hoşgörü, kuşkusuz çağımız parlamentolu demokrasilerinde savunulan vicdan özgürlüğüyle özdeş değildir, fakat siyasal ve ahlâksal değer ve sonuçları bakımından önemli bir başlangıç, derin ve büyük bir anlayıştır.

Hz. Muhammed, kuvvetlenmeden önce, öteki dinlere karşı daha yakınlık göstermişse de İslâm ülküsü kök salmaya başlayınca, insanları tek din ve tek Tanrı inancında birleştirme amacına engel olan kuvvet ve dogmalara hücum etmiş, üçüzlemeyi ve Hz. İsa'nın Tanrılığını ve kendilerini Tanrı'nın oğulları

ve sevgilileri sayan inançları şiddetle reddetmiştir. Nitekim o, Hıristiyan ve Yahudileri de kendisiyle birleştirerek bir ümmet oluşturmayı denedi. Onların dinsel inançlarından bazı öğeleri Müsümanlığa aktardı, *"Yahudilerin sabah, akşam namazlarına öğle ve ikindi namazlarını ekledi ve bu kavmin on muharremdeki oruç gününü de Müslümanlar için oruç ve barış günü yaptı"*. Müslümanların da Yahudiler gibi sünnet olmalarını emretti. Ayrıca da cahiliye dönemi müşriklerinin türlü mistik törenlerinden bazılarını küçük değişmelerle Müslümanlığa mal etti ve evvelce de kaydettiğimiz gibi, Hanif'lerin ve Muvahhit'lerin savunmuş oldukları din dogmalarının çoğunu yeniden ve daha esaslı olarak İslâmlaştırdı. *"Ey tüm iman edenler, hepiniz İslâma girin; şeytanın adımlarını izlemeyin; o, sizin açık düşmanınızdır"* (Bakara, 209) ve, *"Halk bir tek ümmetti"* (Bakara, 214) gibi ayetlerden de anlaşılacağı gibi, onun amacı, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları artırmak değil, onları, Müslümanlığın barış ve birlik anlayışı içinde yok etmektir. Bunun içindir ki, o, Müslümanlığın tüm ilkelerini önceden hazırlamamış, olayların akış tarzına uyarak meydana gelmiş olan koşullardan yavaş yavaş yararlanarak hem de tüm insanların kusurlarını düzeltmek ve mutluluklarını sağlamak için sosyal ve siyasal hayatı bir dinsel reform içinde yavaş yavaş düzenlemeye çalışmıştır; yine bunun içindir ki o, kendisinin tüm insnlara gönderilmiş olduğunu ilân etme emrini almıştır: *"Ey insanlar, ben sizin hepinize Tanrı'nın elçisiyim"*; *"Seni insanların hepsine gönderdik"* ayetleri, onun tüm insanları İslâma çağırma ödeviyle görevlendirilmiş olduğuna delâlet ettiği gibi, şu ayetlerdeki, *"Âdemoğulları"* deyimi de, Müslümanlığın tüm insanlar için olduğunu gösterir (Âraf, 26, 27, 31, 35).

Kuşkusuz, onun da, bir insan olarak kendisinin de itiraf ettiği gibi, özel hayatında olduğu kadar da siyasal hayatında bazı kusurları olmuştur. Hz. Muhammed'in büyüklüğü, kendi kusurlarını bilmesinde, onları düzeltmek ve tekrarlamamak için Tanrısal ihtar ve irşadı bir ibret dersi olarak ilân edebilmesindedir. Asıl hazin olan nokta, bazı hataları işlemiş olmasından değil, kendinden sonra gelmiş olan İslâm hükümdar ya da şeflerinden bir kısmının, onun erdemlerinden çok hatalarını benimsemiş olmalarıdır. Servet ve güçleri (kudret) arttıkça şehvet, sefahat ve istibdatları artan bu hükümdarlar, saraylarını kadınlarla doldurmak, bazılarının karılarını boşatıp kendilerine mal etmek, bazılarının ve hele kendilerine güvendikleri kimselerin kadın ya da kızlarıyla evlenerek nüfuzlarını akrabalık ilgileriyle her yönden ve duygusal bağlarla kuvvetlendirmek, haksız olarak mallarını müsadere etmek ve bazılarını bir kapris uğruna nedensiz idam ettirmek... vb. gibi Doğu âleminin türlü bozuklukları içinde uyruklarının geri kalmasına ve ahlâk bakımından çökmesine hizmet etmişlerdir.

Hz. Muhammed, gecesiyle, gündüzüyle, yıldızları, fırtınaları ve yağmurlarıyla... tüm doğayı inceden inceye gözleyerek tüm bunlarda derin bir mantığın gizlenmiş bulunduğunu anlamış ve anlatmış, Tanrı'nın birlik ve varlığının en güçlü kanıtlarını da bu gözlemlerden çıkardığı sonuçlardan elde etmiştir. Hiç bir din adamı, bu konuda Peygamber kadar yüksek bir anlayışla Tanrı'nın yüce sıfatlarını kavramış değildir. O, bir yandan kendi kavmini kalkındırmak, bir yandan da Müslümanlığı kabul etmiş olan kavimler arasında kurulacağını umduğu ve kurulmasını dilediği din kardeşliğinin dayanışmasından yararlanarak

barış ve adalet içinde yaşayan mutlu bir insanlığın doğmasını istemiştir. Bu ütopya, ona göre, Müslüman anlayışına uygun bir tek Tanrı'ya inanmakla ve ulusların gelenek ve görenekleriyle eski inançlarını yıkmakla sağlanabilecekti. O, bu mutlu olayın gerçekleşmesini, hiç olmazsa uzak bir gelecekte Müslümanlığı tüm insanların kalbine işletme umuduna bağlamıştı. Ebedî barışın evrensel bir din sayesinde gerçekleneceği düşüncesi daha çok önce, yani milâttan altı yüzyıl önce yaşamış olduğu sanılan peygamber Yeşu tarafından da savunulmuştu (Tevrat: Eş'iya, II, 2-4). Fakat Hz. Muhammed, bunu sadece tasarlamamış, Müslümanlığı yaymak için giriştiği türlü girişimlerle de gerçeklendirmek istemişti. Fakat bu büyük ütopyanın başarılması, sınırlı bir bölgede ve geçici bir dönemde gerçeklenir gibi olduysa da, Müslümanlığı kabul eden kavimlerin sayısı arttıkça bu ülkü bir ütopya olmaktan daha ileri gidemezdi. Zira ulusal çıkarlarla dinin amaçlarını uzlaştırmak olanaksızdı; ve bu hiç bir yüzyılda gerçeklenmiş değildir. Evvelâ Araplar, kendi aralarında tam bir birlik kuramadılar; sonra diğer Müslüman kavimler, kendi tarihlerinin zorunlu kıldığı bir amaca doğru ilerlediler; bu dinin korunma ve yayılmasına Araplardan daha az hizmet etmemiş olmalarına karşın, kendi aralarındaki sosyal ve siyasal yarışmalardan kurtulamadılar. Bu olay, yalnız İslâm âleminde değil, Hıristiyan devletlerinde de çağımıza dek sürüp gelmiştir. Zaten Kur'anın bildirisine göre, Yüce Tanrı da insanları bir tek dine bağlayarak, bir tek ümmet haline getirmek istememiştir; istemiş olsaydı, böyle çeşitli dinlerin çıkmasına ve birbiriyle yarışıma kalkışmalarına da izin vermezdi. Buna karşın Hz. Muhammed, evrensel bir dinin tüm ilke ve dogmalarıyla ritüellerini hazırlamıştır. Bir yandan seçmeci (eclectique), bir yandan da uzlaşımcı (cyncretique) bir özellik taşıyan bu dinin yapısına, insanların birlik ve kardeşliğini sağlayacak öğeler eklenmiştir. Oysaki, insanlığın ebedî bir barış içinde gelişmesi, din yoluyla değil, ancak layik, olumlu bir eğitim ve kültürle, sonra da ulusların ekonomik, ahlâksal dayanışmalarıyla, nihayet uluslararası ve insan haklarını da kapsayan barış anayasalarıyla sağlanabilir. Her rejim ve ideoloji ayrılığı gibi, din ayrılıkları da, insanlar arasında gerçeklenmesi hayal edilen birlik ve kardeşlikten çok saldırganlığa vesile olmuştu. Zira, dinlerin yapılarında ve tözlerinde gerçekten bir hoşgörü, insanın tüm özgürlüklerine içten saygı yok gibidir. Din, çağımızda siyasal fonksiyonunu az çok yitirmiş olduğu için, insanları birbirine düşman eden etkenlerden biri, hatta en önemlisi eksilmiştir ki, bu, insanlığın geleceği için umut verici bir ilerlemedir. Bugünün insanı, dünün insanından daha çok Tanrı'ya yaklaşmıştır; zira araya giren engeller, seviye ve tutkuları korkunç denecek kadar dinin emirlerine uymayan din adamlarının etkisini pek azaltmış ve insan daha içten ve duyarak Ulu Yaradan'a bağlanmak olanağını bulmuştur. Bu gelişme, tüm insanlara, aynı Tanrı'nın kulu olduklarını ve tümünün törensiz ve dolaysız başvurabildikleri Tanrı'nın aynı Tanrı olduğu inancını vermiştir.

Her büyük adam, gücünü bir büyük eser ya da eylemle ispat eder. Peygamberler de, amaçlarını gerçeklendirebilmek için, yaşadıkları dönemin koşullarına ve ihtiyaçlarına göre birtakım mucizeler gösterirler. Örneğin, eski Mısır'da bağıya önem verildiği için Hz. Musa'nın mucizelerinde bağı ile savaşan bir bağı vardır ve Beni İsrail'i Mısır egemenliğinden kurtarmak isteyen göçler ve

askersel hareketler vardır. Bunlar, bir kavmin tarihinde o türlü başarılardır ki, sonradan gelen kuşaklara bir mucize etkisi yapar ve kavmin belleğinde, bir mistik hakikat imiş gibi sürüp gider; özel bir mitolojinin de doğmasına neden olur. Vakıa Hz. Muhammed de tüm diğer İsrail peygamberleri gibi, mistik ilhamlardan ve hayallerden kurtulmuş değildir; fakat onun asıl büyük yanı, savunduğu, bildirdiği düşünce ve emirlerin sosyal değerlerinde, psikolojik ve ahlâksal derinliğinde saklıdır. Kuşkusuz, o da, Samî kavimlerin geleneklerinden, geçmişin animizmine dek uzanan ilkel inançlardan büsbütün arınmış değildir; fakat onun sisteminde insanlığı bir kardeş olarak birbirine bağlayacak olan türlü gerçeklerin parıltıları ve insanın büyüklüğünü onaylayan ciddî bir mantık vardır.

Hz. İsa döneminde kelâm'ın ve manyetik etkilerin önemi vardı ve Roma imparatorluğuna karşı silâhla savaşmak olanaksızdı. Bu nedenle ve havarileri, çağımızda Gandi'nin Hindistan'da, İngilizlere karşı uyguladığı gibi, soğuk savaşla amaçlarına ulaştılar. Hz. Muhammed ise, mucize göstermeye tenezzül etmedi. Mucize öyküleriyle beslenmiş olan kavmine dürüst ve ahlâksal telkinlerle akıl ve vicdanlara hitap etti. Kendisine kavminden başka karşı koyacak yabancı güçler var olmayan bir toprakta yetiştiği için, istediği birliği önce kendi kavmi arasında kurmaya çalıştı. Mucize göstermedi; başardığı işler ve Kur'an, onun en parlak mucizesiydi (Ankebut, 51). Peygamber olarak mistik hayatının esinlerinden yararlandı; fakat bir devrimci olarak tüm direnmeleri ve tehlikeleri, yüksek irade ve dehasının mantık ve girişimleriyle devirdi. Düşünsel ve mistik aracıların başarı için yetersizliğini anlamıştı. Bunun içindir ki, mancınıktan başlayarak, ok, mızrak, zırh, kılıç, kalkan, at, hendek... vb. gibi tüm savunma ve saldırma araçlarına başvurdu. Kendisine inanmış olanların insel güçlerini artıran vaatler ve telkinlerden de yararlandı. Nitekim kendi uğrunda göç edenlerle savaşanlara katılanlara, yalnız ahret mükâfatlarını vaat etmekle kalmadı, onların geçmiş günahlarının da mutlaka affedilmiş olduğunu müjdeledi ve dünya sıkıntılarından kurtulmaları için, savaşta yağma ettirdiği ganimetlerden her birine ayrı ayrı pay verdi. Kur'anda bu ganimetler yüzünden baş göstermiş olan bazı anlaşmazlıkların önüne geçmek isteyen ayetler vardır. Kuşkusuz, Hz. Muhammed, bir peygamber olarak yalnız Tanrı'ya güvenmiş ve bu kutsal inancın verdiği ruh gücüyle insanlara kendi inandıklarını kabul ettirmek gibi büyük bir işi başarmıştır. Medine'ye kaçarken sığındıkları mağarada korku heyecanları geçiren Ebu Bekir'e, iki kişi olmadıklarını, üçüncünün, yani Yüce Tanrı'nın kendilerini koruyacağını müjdeleyecek kadar inandıklarında samimîydi. Onun başarılarını sağlayan diğer tarihsel etkenler de vardı. Esasen kendisinin yetiştiği dönemlerde Bizans'la İran ve Roma soysuzlaşmış, çökmeye başlamıştı. Bunun içindir ki Hz. Muhammed, başka uluslardan, kendi kavminden ve hatta kendi akrabalarından gördüğü kadar şiddetli bir düşmanlıkla karşılaşmadı. O, bir yandan, Arapların ganimet düşkünlüğünden yararlanmış ve onların tutkularına hizmet etmiş, bir yandan da kavminin zihnine dünya ve ahrette mutlu olma düşüncesini yerleştirmiş, yani çıkarla ülküyü birleştirerek, bu duygulardan yoksun olan kitlelere hem düşünce, hem de silâhla saldırmıştır. Onun ve dolayısıyla Müslümanların daha büyük ve güçlü uluslarla yaptıkları savaşarda kazandıkları başarılar, eski Yunanlıların Medye savaşlarında, milyonlarca İranlıya karşı ka-

zanmış oldukları zaferlere benzer. Tarih, ülküden yoksun olan toplulukların, sayı ve silâh bakımından üstün olmaları yüzünden son zaferi elde ettiklerine dair ciddî bir örnek gösteremez. Bizim en zayıf ve parçalanmış bir dönemimizde kazandığımız İstiklâl Savaşında da bu gerçeğin rolü vardır ve özellikle böyle ülkülere bağlı ulusların başında Hz. Muhammed ya da Atatürk gibi, sözlerine güvenilir liderler de bulunduktan sonra, yenilgiye uğramak olanaksızdır. Bu itibarla, yüce Peygamberin başarılarını, yalnız Tanrı'nın bir lütuf ve inayeti saymak; yine Tanrı tarafından kendisine bağışlanmış olan büyük zekâsını, erdem ve dehasını inkâr etmek olur.

Hz. Muhammed'i, kendi döneminde kâhin, ozan, hatta son çağlarda bazı Batı bilginlerinin saralı saydıkları gibi deli zannedenler de olmuştur. Dr. Dozy gibi tarafsız olmayan bazı tarihçilerle ruh hastalıklarıyla uğraşanlar, onun saralı olduğunu da iddia etmişlerdi. Bu iddialar, hayatının tüm özellikleri bilinmekte olan Hz. Muhammed'in büyük başarıları ve eserleri karşısında kolay kolay ispat edilemezler. Tüm duygu ve düşüncelerindeki içtenlikten şüphe edilemeyen bu büyük elçi de, kendi bilinçaltından gelen yüce ülkünün, Tanrısal ve kendi dışındaki bir kutsal kaynaktan geldiğine inanıyordu; tüm mistiklerde, peygamberlerde de var olan bu inanç, bu ruh hali, onun üstün bir güçle büyük işler başarmasına yaramıştı. Zannedildiği gibi, illetli olan bir ruhtan evrensel bir dinin ve bu dine bağlı bir uygarlığın doğabilmesine olanak yoktur. Hatta onun ruh yapısında, normal sayılan insanlarınkine uymayan sübnormal bazı özelliklerin bulunması bile, onu asla küçültmez. Başka başka uluslardan sayısı beş altı yüz milyonu bulmuş olan büyük bir insan kitlesine beş vakit namazda ve diğer dinsel törenlerde, kendisine salavat getirtmeyi başarmış, milyonlarca insanı yattığı topraklarda kendisinden şefaat dilendirmiş, hayattayken de, devlet adamı, başkomutan ve kanunlar yapan bir devrimci olarak çölün bilgisiz ve ilkel aşiretlerini bir özel iman ateşiyle tutuşturarak müşriklere karşı zaferler kazanmış olan bir üstün insanın aklından kuşkulanmak için, her şeyden önce bu hükmü verecek olan akılların sağlığından kuşkulanmak gerekir. Hz. Muhammed, bir hadisinde, *"İnsanın dini aklıdır; aklı olmayanın dini yoktur"* diyebilecek denli akıllı ve akla değer veren bir insandı. Nitekim, Hz. Ayşe'nin bir sorusuna karşılık olarak da, *"İnsanlar, dünyada da ahrette de akıllarıyla birbirinden üstün olacaklardır"* karşılığını vermişti. Hatta Hz. Muhammed, gerçekten hasta bir insan olsaydı bile, insanlığa yapmış olduğu hizmetin büyüklüğünü, onun bir hastalık yüzünden küçümsenmesini değil, hasta olmayanları kıskandıracak ve utandıracak denli büyütülmesini, yüceltilmesini gerektirirdi.

Ayetlerle hadisler, tek tek ele alındığı takdirde, Peygamberin insanları dünya malından ve dünyadan soğuttuğu, yalnız ahrete bağladığı zannedilir. Oysaki bir bütün olarak Hz. Muhammed'in davası, ölümden sonraki mutlulukları, dünyadaki yoksunlukları faiziyle ödeyen bir mükâfat saymış değildir. O, Tanrı'nın bu dünyada insanlara bağışlamış olduğu bin bir çeşit nimete dikkati çekmiş, bu âlemde meydana getirilmiş olan her şeyin insan için yaratıldığını anlatmış, Tanrı'ya şükrederek ve israf etmeksizin bunları tatmaya, bunlara lâyık olmaya teşvik etmiştir. Denebilir ki, onun ahrette vaat ettiği nimetler, dünyadaki ölçüsüz tutkuları frenlemek ve yoksul olanları teselli etmek için ileri sürülmüşlerdir

ve insanların birbirine zarar vermelerine engel olacak erdemleri benimsemeyenlerin, bu dünyada ceza görmedikleri takdirde, Tanrısal adalete teslim edileceklerinin ihtarıdır. Ona göre, hayatın amacı, yalnız bu maddesel nimetleri tatmak ve bunlar için yaşamak değildir. Bu nimetlerden yoksun olanlara da tattırmak ve yalnız bu maksatla kazanmayı meşru sayan bir inanca itaat ettirmektir; yani o, insanları çıkarcı tutkulardan ve bunların insanları sürüklediği çeşitli haksızlıklardan kurtarmak ister ve insanın bir de tinsel yanını besleyerek, onda yüce ve karşılık beklemeyen büyük ve soylu duyguların kökleşmesine çalışır. Bunun içindir ki Hz. Muhammed, yalnız bir filozof ve Tanrıbilimci gibi değil, akla ve deneye dayanan bir doğa bilgini gibi, evreni dikkatle gözetleyerek, gördüklerini mutlak gerçeklik olan Ulu Tanrı'nın varlığına bir kanıt saymış, aynı zamanda Tanrı'nın insana bunlardan yararlanmak için gereken akıl ve iradeyi de bağışladığını ilân etmiştir. Yani ona göre, insan, doğa karşısında sadece estetik bir haz içinde seyirci kaldığı sürece, rızkını yalnız Tanrı'dan bekleyen bir miskin ve aç bir ozan olmaktan kurtulamaz. Doğu'nun, «Bir lokma, bir hırka; bir dost, bir post» peşinde koşmuş olan akılsız dervişleri, Hz. Muhammed'in sisteminde Tanrı nimetlerini görmeyecek ve onlara lâyık olmayacak kadar zavallıdırlar ve kendilerine zulmeden bu insanlara acımak da yersizdir. Bunun içindir ki o, sadakayı el-avuç açmaktan utanmayan dilencilere değil, sabırlı yoksullara, çalışıp kazanamayacak olan âcizlere bir yardım olarak savunmuştur. Bunun içindir ki, kendi zamanında ve İslâmın ilk dönemlerinde, zekâtları kabul edecek insan bulmanın zorlaştığı, yoksulların, bu türlü yardımları kendilerinden daha yoksul sandıkları diğer muhtaç olanlara gönderdikleri, bilinen tarihsel gerçeklerdendir. Çalışmayı, meşru kazancı, gerçekten yoksul olanlarla öksüz ve kimsesizleri korumak, kalkındırmak için kazanmayı savunmuş olan Hz. Muhammed, ihtikârın, ticaret hırsızlıklarının, hasisliğin, vurgunculuğun, adaleti satan vicdansız yargıçlarla, satın alan haksız zenginlerin, kinin, iftiranın, yalanın, müzevirliğin ve her çeşit cinayetin önüne geçmeye çalışmıştır. Kendisinin ahlâksal erdemleri aşılamak ve tamamlamak için geldiğini bildiren bu ulu elçi, toplum, aile, hatta bireylerin ruh ve beden sağlığına dair olan eski ve geri alışkanlıklarını değiştirmek suretiyle, yaşadığı döneme kıyasla yüksek bir devrimin kahramanı olmuş, kadının onurunu, mevki ve haklarını korumayı başarmıştır. Çok karılı evlenmeyi savunmuş olması, yaşadığı dönem için bir reform sayılır. Zira, Arap kabilelerinde aile, anaerkil (matriarcal) bir karaktere sahipti; yani bir kadının birçok kocası (polyandrie) ve bir erkeğin birçok karısı (polygamie) vardı; çocukların gerçek babaları bilinmiyordu ve kadının miras hakkı kesin esaslara dayanmıyordu. O, fuhşun, zinanın, kumarın, rüşvetin, özet olarak para kazanmak için her çeşit hak, haysiyet ve onur duygusunu feda eden insanların rezillikleri aleyhinde bulunmuş, hayvanları ve köleleri korumuş, eşitliği savunmuş ve kölelerin azat edilmelerini salık vermekten çekinmemiştir. O, tüm kötülüklerin kendi kaprislerimizden, tutkularımızdan meydana geldiğini, insanın Tanrı'dan yardım görebilmesi için, evvelâ kendi nefsimize kendimizin yardım etmemizi, yani kendimize zulmetmemekliğimizi savunmuş, kendi hayat ve girişimlerinin pratik örnekleriyle de insanlara gösterilmesi gereken büyük ve somut bir ahlâk ve ahlâkçı örneği olmuştur.

Hz. Muhammed, bir yandan da mistik bir kişilikti. Kendisine tecelli eden tinsel görümler (visions), göze ve kulağa hitap eden sanrılar hakkında içten imanlı ve asla yalan söylemeyen, bu nedenlerle de inandırabilmiş bir din kurucusudur. Bizim kendisini görmekten âciz olduğumuz Ulu Tanrı'nın bizleri ve bizim görmediğimiz daha birçok şeyleri görüp denetlediğini, bu görünen yaşadığımız âlemden başka görünmeyen, ancak ölümden sonra gidilecek bir âlemin ve varlıkların var olduğunu tereddütsüz ve cesaretle va'zetmiştir. Buda, ölürken, *"Yaratılmış olan her şey helâke mahkûmdur; gevşemeksizin savaşınız"* demişti. Hz. Muhammed ise, yaratılmış olan hiç bir şeyin ebedî olarak helâka mahkûm olmadığını, ölümün bir görünüşten, geçici bir uyuklamadan ibaret olduğunu, tüm ölülerin, ebedîliğin göğsünde diri olduklarını ve onların asla bir eğlence olarak yaratılmadıklarını, bu yüzden de Tanrı katında, dünyadaki eylemlerimiz dolayısıyla sorumlu olduğumuzu bildirerek, insana, ödevlerinin neler olduğunu açıklamıştır: *"Biz göğü ve yeri ve aralarında bulunan yaratıkları boşuna yaratmadık. Biz eğlence aramış olsaydık, yanımızda eğlenceli şeyler bulundururduk, bunu yapmadık"* (Enbiya, 16-17).

Hz. Muhammed, saçma inançlara da değer vermiş değildir. Bir hadisinde, —evvelce de kaydettiğimiz gibi—, *"Her saçma inanç* (bid'at) *bir sapıklıktır ve sapıklık ateştir"* demiş olduğu halde, onun hayatından söz edenler, sahabelerin, yeni doğan çocuklarını kendisine getirerek dua ettirdikleri ve çocukların damaklarını ovdurduklarını anlatırlar. Onu, zamanında evliya zannedenlerin de bulunduğu söylenir. Örneğin, Dimad ibn Salebet'il-Ezdî adında bir üfürükçü, kendisine şifa versin diye, Peygamberi ziyaret ederek nefes etmesini rica etmiş ve isteğine nail olduktan sonra da Müslüman olmuş. Bir söylentiye göre, Falak suresi, şu nedenle inmiş: Cinlerden biri, Hz. Muhammed'e büyü yapmış ya da yapmak istemiş, Cibril bunu Peygambere haber vermiş; onun şerrinden korunması veya kem nazardan sakınması için inmiş olan bu sureyi, Hz. Muhammed, yatarken daima okur ve başkalarının da yatmadan önce bu sureyi okumalarını salık verirmiş; hatta bu sureyi okuduğu zaman, kendisine yapılmakta olan büyülerin etkisiyle duymuş olduğu sıkıntılardan kurtulurmuş. Bu söylentilerin ne denli gerçek olabileceğini belirtmek zordur. Eğer bunlar, doğruysa —ki ciddî tefsirlerde bile bu söylentilerden söz edilmektedir— cinlerin peygamberlik sıfatından üstün bir güce sahip olduklarını kabul etmek, onların Peygamberi büyüleyebildiklerine, Cibril haber vermemiş olsaydı, kendisinin bunu fark bile edemeyeceğine ve cinleri yenilgiye uğratabilmek için bir ayrı sureye ihtiyaç olduğuna ve Tanrı'nın, yüce elçisine cinleri musallat etmekten çekinmediğine inanmak gerekir ki, bunların hiç biri, normal ve imanlı bir aklın kabul edebileceği gerçeklerden olamaz. Başka bir söylentiye göre de, sözde Beni Esed kabilesinden birinin Hz. Muhammed'e nazarı değmiş, bunun üzerine Peygamber titremeye başlamış ve Kalem suresinin 51-52'nci ayetleri bu olay dolayısıyla inmiş. Bize öyle geliyor ki, bu çeşit söylentiler, Arapların cahiliye döneminden kalmış bazı inançlarının serpintileridir ya da Şiîlerin veliliği peygamberlikten üstün saymalarından doğmuş veya saçma inançları bir geçim aracısı yapmış olanların kendi sanatlarına kutsal bir değer vermek için uydurdukları öykülerdir. Gerçek olan şudur ki, Hz. Muhammed, mezarının putlaştırılmamasını dileyen ve saçma inanç-

lardan olduğu için bağıyı reddeden ve küfür sayan bir akıllı ve gerçekçi insandı; kendi öz oğlu İbrahim'in öldüğü gün bir tesadüfle güneşin tutulduğunu gören Medineliler, bunu göksel bir matem işareti saymışlar ve kendisine bu konuda bilgi edinmek için başvurmuşlardı. Peygamber, *"Yıldızlar, hiç bir yaratığın ölümü için kendilerini gizlemezler"* cevabını vermiştir. Onun görevinde mistik bazı durumların ve hareketlerin bulunduğu inkâr edilemez. Fakat bunlardan yararlanmak isteyen bazı bilgisiz ve ham sofular, daima tapılacak putlar aramış ve icat etmişlerdir. Onların bu düşkünlüğünden yararlanmak isteyen açıkgözler, türlü kutsal fetişler icat etmekten çekinmezler. Onlar, yalnız kendilerini iyi ya da kötü yönetenler önünde eğilmekle kalmazlar, aynı zamanda sakal-ı şerif, Kâbe örtüsünden kesilmiş parçalar, Zemzem suyu veya Mekke dolaylarından getirildiği iddia edilen topraklar ve oraların çürük hurmaları, hurma çekirdekleri... gibi maddelerde de bin bir çeşit kutsal yarar ve hassa olduğunu ileri sürerek âdeta bunlara Peygamberin eli değmiş veya Peygamberin kendisiymiş gibi bir çeşit ibadete yakın saygı telkininde bulunurlar. Bu duygular, tarihsel anıları temsil eden belgelerle eşyaya karşı beslenen saygı ve ilgiye asla benzemezler; bunlarda, halkın saflığından yararlanan birtakım çıkarcı amaçlar gizlidir.

Hz. Muhammed, yalnız Müslümanlığın değil, Arap ulusunun da kurucusu olduğu gibi, Müslümanlığı kabul etmiş olan ulusların da maddesel ve tinsel kalkınmalarına ve dolayısıyla bir İslâm uygarlığının doğmasına büyük çapta hizmet etmiştir. Zira, bu uygarlığın dayandığı tüm ilkeler onun eseridir. Gerek dini ilgileyen bilgilerde, gerek layik bilim ve sanatlarda Müslümanlığa hizmet etmiş olan kavimler arasında Araplardan daha çok diğer Müslüman kavimlerin, özellikle biz Türklerin emekleri daha çoktur. Hz. Muhammed, İslâm âleminde, teokratik olsa da, cumhuriyetçi bir demokrasinin ilk taslak ve direktifini vermiş olan büyük bir devlet adamıdır. Duygularına kapılmayan, karar ve hükümlerde daima ileriyi düşünerek hareket eden, her insandan yararlanmak için, herkesin anlayacağı şekilde konuşan, önceden verilmiş olan emir ve kuralları, zamanın ihtiyaçlarına göre ustaca değiştirmesini bilen, başkalarının görüşlerinden, düşüncelerinden yararlanmaktan çekinmeyerek danışmanın verimli ve isabetli bir yöntem olduğunu öğreten bu yüce adamın hiç bir bildirisi dondurulmuş ve değişmez bir özellik taşımaz. Tüm bildirileri, ulusların ve zamanların ihtiyaçlarına göre esnek bir tefsir ve çevirtiye elverişli, birbirini tamamlayan bir niteliğe sahiptir (Türlü tarihlerde yetişmiş olan tefsircilerin açıklamada göstermiş oldukları başkalıklardan da bu gerçeği anlamak kolaydır). Bunlardan yararlanmayı bilmeyen din bilginleri, toplumların ileri gitmesini sağlayan atılımların önüne geçmeyi, din adına kutsal bir ödev saymışlardır. Türk tarihi, yapılan her yenilik girişiminde, bu zümrenin yaptığı direnmeler ve çıkardıkları ihtilâllerle doludur.

Hz. Muhammed'in ısrarla üzerinde durduğu büyük gerçek, yalnız her şeye gücü yeten, istediğini dilediği gibi yapmakta olan, bu suretle de insanlar için büyük bir özgürlük simgesi olduğuna da inandığımız, yarlıgayan, cezalandıran Yüce Tanrı'nın birliği değildir; o, aynı zamanda ahlâkla imanın birbirinden ayrılamayacağına, imansız bir kavmin birlik ve bağımsızlığa kavuşamayacağına,

insanlar arasındaki genel birliğin de ancak İslâm imanıyla sağlanabileceğine söz götürmez bir kesinlikle inanmış ve inandırmak istemiştir. Kuşkusuz, bugün dinlerin ulusal ve insel birliğe hizmet edemeyeceği kesin bir gerçek olarak belirmiş bulunmaktadır. Fakat bu, bir ülkünün gerçek değerini küçültmez; Müslümanlık, değişmeyi, evrim ve devrimi kabul etmeyen bir din değildir. Bugün toplumların evrimi, dinsel emirlerin dışına çıkacak kadar genişlemiş ve insan seviyesi, pek eski yüzyılların ve oldukça geri kalmış ya da ilerlemesinin daha ilk dönemlerinde bulunan küçük bir kavmin seviye, ihtiyaç ve anlayışını sonsuz bir suretle aşmış olduğu için, yeni ihtiyaçları düzenleyecek ve kandıracak kuralları din dogmalarında araştırmak ve bu dogmalarda bulunabileceklerini zannetmek boşunadır. Zira, dinin görev sınırları, evrimin ve gelişmenin tüm olasılıklarını ve zorunluluklarını kuşatamaz. Çağdaş uygarlığın aldığı yön, ulaştığı ve ulaşacağı duraklar, artık bireyleri kendi Tanrılarıyla başbaşa kalmayı ve dini, dünya işlerinden uzaklaştırmayı gerektirmektedir. Peygamberimizin hayatı ve girişimleri, getirdiği büyük eserin gerçek anlam ve amacı, bu düşünceye asla aykırı değildir.

Bugünkü İslâm devlet ve toplumlarının siyasal ve sosyal yaşamlarına dikkat edilirse, bu gerçeğin gittikçe kökleşmekte ve gerçekleşmekte olduğu görülür. Kur'anın doğru yolda olduğuna işaret ettiğimiz kimseler, takva içinde olanlarla, *"Sana indirilene, senden evvelki indirilmiş olanlara iman edenlerle ahreti kesin olarak bilenlerdir"* (Bakara, 2-3). Hoşgörünün bu geniş anlamına akıl erdirenler, artık insanların din ve mezhep farklarından dolayı birbirine düşman olmanın caiz olmadığını ve uyrukları, türlü dinlere mensup olan insanlardan birleşik olan bir devlette, dinlerüstü ve dinlerdışı kanunların yürürlüğe konulması ve insanca bir kardeşlik dileğinin İslâm ülküleri içinde büyük bir yer tuttuğunu pek iyi anlarlar. Zira Hz. Muhammed, Tanrı'yı yalnız Müslümanların değil, âlemlerin ve tüm insanların Rabbi ve evrenin ulu mimarı olarak kutlarken, tüm bir geleceğin en büyük barış ve esenlik ülküsünü de yaratmış bulunmaktadır. Zira bu Tanrı, yaratıklarından uzakta değil, onların içinde, onların, *"Şahdamarlarından daha yakın olarak"* kendilerine aynı gerçekleri, aynı erdemleri telkin etmektedir[1].

Evvelce de işaret ettiğimiz gibi, hiç bir kurum, ona ihtiyaç duyulmayan yerde kökleşemez, hatta meydana gelemez. Tefsirciler, tüm Araplara Hz. Muhammed'in kutsallığını ve yüceliğini bağışlamak istemişlerdir; diğer bazı siyasal ve ahlâksal nedenlerle yanlış yorumladıklarını zannettiğim şu ayet boşuna bildirilmiş değildir: *"Araplar, küfür ve nifakta pek şiddetlidirler"*. Peygamberin doğduğu dönemlerde, içinde yaşadığı halkın ahlâk bakımından düşüklüğü, Peygamberi bir ahlâkçı olarak harekete geçirmiştir; ve ellerinde pek çok eziyet çekmiş olduğu kavmine, erdem kurallarının kutsallığını aşılamak suretiyle, onları ıslah etmeye uğraşmıştır. O, bir öğretmen gibi, kavminin tüm kusurlarını

(1) Kur'anda "Âlemlerin Rabbi" deyim 19 ayette 33 kez kullanılmıştır (*Fatiha*, 2; *Bakara*, 131; *Maide*, 28; *En'am* 45, 71, 104; *Araf*, 54, 61, 104, 121; *Yunus*, 10, 37; *Şuara*, 16, 23, 77, 98, 127, 145, 146, 192; *Neml*, 8, 44; *Kasas*, 30; *Secde*, 2; *Saffat*, 182; *Zümer*, 75; *Fussilet*, 9; *Zuhruf*, 46; *Casiye*, 36; *Vakıa*, 80; *Hakka*, 43; *Tekvir*, 29; *Mutaffifin*, 6).

salim akla uygun olarak, fakat döneminin ihtiyaç ve seviyesini de gözden kaçırmayarak düzeltmeye çalıştı; hatta bununla da kalmayarak, tüm insanlar doğru yola gitmedikçe kendi kavminin ve kendine inanmış olanların mutlu bir kurtuluşa kavuşamayacağına da emin oldu; sonra, daha da ileriye giderek, insanları geri bırakan ve birbirine muhalif durumunda tutan etkenlerin başında geleneklere, eskimiş töre ve alışkanlıklara saplanmanın bulunduğunu fark etmiş, türlü vesilelerle, yeni ülküyü savunmak için eskilerin aleyhinde bulunma emrini almıştır: *"Ne vakit fena bir edimde* (fiil) *bulunsalar, babalarımızdan böyle bulduk, Tanrı bize onu emretti, derler; de ki, Tanrı, böyle fena edimleri emretmez; bilmediğiniz şeyleri, Tanrı'ya mı yükletiyorsunuz?"* (Âraf, 28).

İslâm dini, tüm ahlâksal değerlerine ve ahlâk duygularına karşın, hukuk ve politika bakımından daha başarılı olmuştur. Bunun içindir ki, o, bireylerin ahlâk ve eylemlerine dilediği kadar etki yapamamış, fakat mahkemeleriyle, fetvalarıyla, hilâfet ve meşihat makamlarıyla adalet ve politika üzerine derin, verimli ve verimsiz etkiler yapmıştır. Hatta, Buharî'nin verdiği bir hadise göre, *"Müftüler fetva verseler bile, kalbine danış"* diyen Hz. Muhammed, insan vicdanına her türlü şer'î emirlerin üstünde bir değer vermiştir.

Eserimizin başlangıcından beri vermiş olduğumuz açıklamalardan, Hz. Muhammed'in bir filozof olduğu sonucuna ulaşabilir miyiz? Bir Müslüman olarak onun peygamberlik ve elçilik gibi pek yüce mistik sıfatlarına değinmemek şartıyla ulaşabiliriz. O, insel ve fani yanıyla geniş anlamda bir filozoftur. Zira, yaşadığı döneme oranla yepyeni bir devrimin ülkülerini getirmiştir. İnsanların akıl ve vicdanları üzerine baskısı ise, peygamberlik sıfatından gelmektedir. Onun insel evrimdeki rolü, hem filozof, hem de devlet adamı ve başkomutanlık sıfatlarına dayanır. Filozof yanıyla bir büyük ahlâkçı ve ülkücü, devlet adamı olarak da büyük bir hukukçu ve devrim ilkelerinin uygulayıcısıdır. Nitekim, Emevîler, türlü savaşlarında, hatta devletlerini kurarlarken bile, dini ikinci plana atmış, siyasal zekâ ve dehalarıyla devletlerini devam ettirebilmişlerdir. Fakat Hz. Muhammed, bu iki sıfatı birbirinden asla ayırmamış, dinsel ülküyle dünya düzeni için gereken gayret ve eylemi birleştirmiş, birlikte yürütmüştür. Genel olarak din adamları günaha girmek, küfretmek ve elçilik unvanını küçültmüş olmak vehmiyle, zihinlerini bir filozof ya da bilim adamı gibi özgür olarak kullanmaktan çekinebileceklerinden, Hz. Muhammed'e filozof sıfatının verilmesini, ona karşı bir saygısızlık sayar, belki de felsefenin dine düşman olduğu sonucuna bile ulaşırlar. Bizim burada filozof sözcüğünü, bilimin yüksek bir kolu olan filozofi ile uğraşan kimsenin mesleği anlamında kullanmadığımız elbette anlaşılmıştır. Yukardan beri verdiğimiz bilgiler de göstermiştir ki, Peygamberin kendine özgü bir dünya görüşü, bir hayat anlayışı, kendine özgü bir Tanrı kavramı ve onun özel ve kişisel bir özellik taşıyan yöntemi, ispat tarzı, kendi anlayışına uygun kozmogonisi, bir insan telakkisi, ahlâk, hukuk ve devlet düzeni vardır. Bütün bunlar, onun peygamberliğine dokunmayan bir filozof ya da hiç olmazsa bir bilge olduğuna delâlet eder. Nitekim, onun ilkelerine dayanan bir İslâm felsefesi de doğmuştur ki, bu bile bizi, sistemin başkanı ve kurucusu sıfatıyla onun filozoflukla peygamberliği kendi yüce kişiliğinde birleştirmiş olduğunu onaylamamızı gerektirir.

Bir konuyu nesnel olarak düşünebilmek ve tarafsız hükümler verebilmek için iman zırhından, hiç olmazsa geçici olarak soyunmak, özgür düşünceyi iman kılıcıyla idam etmemek gerektir. İmanlarımızın ve eylemlerimizin gerçek değeri, ancak gerçeklerin gerçeği olan Ulu Tanrı tarafından ve yine O'nun kendi katında belirtilecektir. Nitekim Hz. Muhammed, insanoğluna son yaptırım olarak türlü vesilelerle şu ayeti bildirmiştir: *"Tanrı'nın yanına döneceksiniz"* (Hud, 5).

Tüm öneri ve emirlerini, kendi hayatında uygulamış olan Hz. Muhammed hakkında vermiş olduğumuz bu açıklamalara şu önemli noktaları da ekleyebiliriz: Peygamberliği kabul edilen herhangi bir kişinin bildirmiş olduğu dine, hiç olmazsa iman edenlerin, Tanrı tarafından vahyedilmiş olduğuna inanması zorunlu olduğu için, Tevrat ve İncillerin de kutsal bir değer taşıdıklarına inanmaları gerekir. Fakat özellikle Tevrat'ın kapsadığı konular içinde o kadar ahlâkdışı (immoral) bildiriler vardır ki, bunların bir Tanrı tarafından vahyedilmiş olması olanaksızdır[1]. Bunun içindir ki, Hz. Muhammed, Yahudilik ve Hıristiyanlığa birer din oldukları için saygı duymuş, bunların peygamberlerini yüceltmiş, fakat kitaplarının ya sonradan bozulmuş ya da sonradan uydurulmuş olduklarını, fakat içlerinde, önceden gönderilmiş bazı gerçeklerin de var olduğunu bildirerek insanlığa, onlardaki kusur ve yanlışları düzelten ve doğru olanlarını da onaylayan Kur'anı sunmuştur. O, kitap ehline ve kutsal kitaplara olduğu kadar da geçmiş peygamberlere inanmayı İslâm imanının koşullarından saymakla, hem kendi zamanındaki dinlere mensup olanların tepkilerini hafifletmek gibi siyasal ve sosyal yararlar sağlamış, hem de kendinden sonraki kuşaklara geniş bir hoşgörü eğitimi vermiştir. Bunun içindir ki, İslâm tarihinde, Romalıların Hıristiyanlara ve Hıristiyanların çoktanrıcı kavimlere olduğu kadar da Protestanlara yapmış oldukları türden zalim ve haksız saldırılar yoktur.

İslâmlar, politik ve töresel bir neden olmadıkça, öteki dinlere ve bunların mensuplarına saldırmamış ve kendilerine saygısızlık etmemiştir. Onun bildirilerinde dikkati çeken bir büyüklük de İsrail peygamberleri hakkında Tevrat'ın verdiği çirkin iddialara değer vermeksizin hepsini birer peygamber olarak yüceltmiş olmasıdır. Her çeşit kıskançlığı yermiş olan Peygamberimiz, yaşadığı dönemlerde başka dinlere mensup olanlardan görmüş olduğu saldırılara karşın, bunlara kin duymamış, gerçekçi ve âlicenap bir ruhla kendisinin ilerici ve ileriyi gören bir kişilik olduğunu göstermiştir. O, doğaüstü bir yaratık değil, üstün doğalı bir insandı. Türlü vesilelerle kendinin de bizler gibi bir insan olduğunu büyük bir alçak gönüllülükle tekrarlamış olan Hz. Muhammed, *"Benim çektiğim ıstırabı kimseler çekmemiştir"* demek suretiyle çetin görevinin niteliğini olduğu kadar da, hiç olmazsa yaşadığı dönemdeki insanların gerilikleri

(1) Örneğin, *Hz. Musa*, savaştan dönen başlıca subay ve komutanlara şöyle demektedir: *"Neden kadınları ve çocukları kurtardınız? Çocuklar arasında erkek olanları ve evvelce evlenmiş olan kadınları ve cocukları öldürünüz; fakat küçük kızları ve bakireleri kendiniz için saklayınız"* (Âdad, XXXI, 17-19); *"Her kadın, kendi komşusundan ve evindeki misafirinden gümüş ve altın ziynetler ve elbiseler isteyerek bunları oğullarınız ve kızlarınızın üzerine koyarak Mısır'ı soyacaksınız"* (*Huruç*, IV, 22).

ve ahlâksızlıkları karşısında duymuş olduğu derin acıyı ve uğramış olduğu zorlukları belirtmiştir. Küçüğe acımayan, büyüğe saygı duymayan, insanları aldatmayı meslek edinen ve kendisi için severek dilediği şeyleri, başkaları için de aynı sevgiyle dilemeyen, hatta komşusu açken, yemeğini yiyip karnını doyurmaktan çekinmeyen kimselerin imanlı sayılamayacaklarını anlatmış: *"İnsanlar, tarağın dişleri gibidir, birbirlerine eşittirler"*; ve, *"Edimlerin en üstünü, Tanrı'ya inandıktan sonra insanlarla sevişmektir"* demek suretiyle insanseverliğin ana ilkelerini ilân etmiştir. Ona göre, *"Bir kavmin efendisi, o kavme hizmet edendir"*; ve, *"İnsanların en hayırlısı da, insanlara en çok yarar sağlayandır"*. Yalnız bu hadisler bile, insanlığı kendilerine minnettar eden büyük bilgin, filozof, ahlâkçı vb.'nın hangi dinden olurlarsa olsunlar, Tanrı'nın ve Peygamberin sevgi ve takdirini kazanmış olduklarına delâlet eder ki, böyle bir duyguyu, başka dinlerde açıkça görmek olanaksızdır. Her ulusun, lâyık olduğu bir yönetime erişeceğine dair olan genel gerçeği, *"Siz nasılsanız o türlü yönetilirsiniz, başınıza da o türlü adamlar geçer"* diyen Hz. Muhammed, ulusların dirlik ve düzenliğini bozan, onların ilerlemesine engel olan bu türlü kimseler olduğuna dikkati çekmiş; kanuna, iyilik ve erdeme aykırı olan emirlere itaat etmemeyi de önermekten geçmemiştir. Mülkün ve hükümetin temelini adalet ve erdemde görmüş olan Peygamberimiz, hükümdarların hediye, yargıçların rüşvet almalarını büyük suçlardan saymış; rüşvet alanı da vereni de, hatta bu işe aracılık edeni de lânetlemiştir. Yargıçlara en önemli önerisi, zan ve kuşkuya dayanarak hüküm vermemeleri, kendi çıkarlarına dayanarak tarafsızlıktan ayrılmamaları, suçluyu mutlaka cezalandırmaya değil, onu kurtarmaya da bir yol aramalarıdır. Yani, hak ve adaletten ayrılmamalıdır.

Zalimin ve kötü insanların aleyhinde bulunmayı, halkı bu türlü insanların şerlerinden korumak için zorunlu gören Hz. Muhammed, herhangi bir insanı yüzüne karşı dalkavukça övmekte bir hayır görmemiş, her işin başına lâyık olanların getirilmesini emretmiştir. Onun ahlâk, hukuk ve politika bakımından salık verdiği önlem ve düşüncelerde, her çağ ve her ulus için yararlı öğütler gizlidir. Hainden, zalimden, kinden, cimrilikten, iftiradan, israf ve sefahatten nefret eden Peygamber, insanın her şeyden önce kendi nefsiyle savaşmasını, yani kendi nefsini ıslah etmesini salık verirken, insanları mutluluğa, dirlik ve barış içinde yaşamaya hizmet edecek olan pratik ahlâkın en yüce kurallarını telkin etmiştir. O, hileci, iki yüzlü, paraya kul olan, sövüp sayan, öfkesini yenemeyen, çocukları sevmeyen, hayvanlara eziyet eden, borçluya zorluk çıkaran, utanma duygusundan yoksun olan, gösteriş ve haramlara düşkünlük eden kişileri türlü ayet ve hadisleriyle ve pek sert bir dille yermiş, bunların ibadet ve imanlarına değer vermemiştir. Bağışlamayı, hoşgörüyü, cömertliği, sosyal ilişkilerde alçak gönüllülüğü, incelik, kibarlık ve temizliği, ileri erdemlerden saymış, herkesin ayıplarını, kusurlarını arayıp dedikodu konusu yapan kıskanç, kibirli, yalancı, sözünde durmayan, sabırsız, eline ve diline sahip olmayan güvenilmez kişileri büyük günah işleyenlerden saymıştır: *"İyilik edilmeye lâyık olan ve olmayan herkese iyilik et!"* emrini vermiş olan Hz. Muhammed, olabildiği kadar kimseden bir şey istememeyi, öz saygısını korumayı, dargınları barış-

tırmayı, yoksulu, âcizi, hastayı, yetimi, kadını korumayı âdeta Müslümanlığın ana koşullarından saymıştır.

O, dinliliği, asık suratla dünya işlerini ve hazlarını ihmal ederek ömrü yalnız ibadetle geçirmekte görmemiştir. *"Eğlenin, oynayın, çünkü kabalık ve katılık görmekten hoşlanmam!"* demek suretiyle insanların dünyayı kendilerine zindan etmelerinde kutsal bir hayır görmediğini belirtmiş, *"Güzel elbiseler giyinin, binekleriniz de iyi olsun"* ve, *"Nimeti açıkça göstermek, o nimetin eserini, onların yiyip içmelerinde, giyinip kuşanmalarında görmek istediğini"* bildirirken insanların haysiyet, onur ve vakarlarını korumalarını önemli bir ödev saymış; yurt içi ve yurt dışı gezileri önermiş; insel ilişkilerde uyulması gereken tüm protokol kurallarını en ince ayrıntılarına dek öğretmiştir. Şu hadis, onun vermiş olduğu hayat derslerinin her dönem ve her ulus için gerçekliği zorunlu olan bir örnektir: *"Zanna kapılmaktan sakının; zan, sözlerin en yalanıdır. Halkın ne yaptığını gözetlemeyin; söze* (yani, dedikoduya) *kulak asmayın; üstün olmaya kalkışmayın; birbirinizi kıskanmayın; birbirinize kinlenmeyin; birbirinizden yüz çevirmeyin; Tanrı kulları kardeş olsun"*. Diyebiliriz ki Hz. Muhammed, insanların birbirlerine karşı yapmalarını zorunlu bulduğu ödevleri ibadetten daha üstün görmüş, hatta saydığımız erdemlerden çoğunun, altmış, yetmiş yıllık ibadetten üstün olduğunu bildirmiş, çağımızda olduğu kadar da ilerde insanların özgürlük ve uygarlık adına yapacakları hareketlerden hiç birini hor görmeyecek kadar insanın yaradılışındaki eğilim ve yönsemeleri doğal karşılamıştır. Bunun içindir ki o, *"İnsanlar, babalarından çok, zamanlarına benzerler"*; *"Her yerde söylenecek başka sözdür, her zamanın başka adamları vardır"* diyerek her türlü yeniliği, evrim, değişim ve oluşumu olduğu kadar da insanların topluluk ve birlik içinde, birbirini seven ve sayan varlıklar olarak yaşamalarını sağlayacak olan uygar bir yaşamı salık vermiş; bedevîliğin, göçebeliğin vahşî ve ilkel yaşayışını yermiştir. O, bunlar ve bunlara benzeyen diğer hadis ve ayetlerle, tutuculuğun, geleneksel olduğu kadar da göreneksel hayat, inanç, düşünce ve eylemlerin aleyhinde bulunmuş, ardıllarını, kendilerine benzetmek isteyen geçmiş kuşakların yaptıkları olumsuz gayretlerin boşunalığını açıklamıştır.

"Aslı olmayan şeyler benden uzaktır, ben de onlardan uzağım; batıl benden olmadığı gibi, ben de batıldan değilim" diyerek her çeşit saçma inancı kınamış olan Hz. Muhammed, ölüler için yas tutmayı, ağlamayı, mezarlarda kandil yakmayı, türbelere adakta bulunmayı, ölü için mersiyeler (ağıt) okumayı ve yazmayı da reddetmiştir. Toplumumuzda salgın bir gelenek halini almış olan Mevlit okumanın da, saçma inançlardan bir geçim töresi olduğunu burada zikredebiliriz. Aileye pek fazla önem veren Peygamberimiz, hullenin, boşanmanın, kadına kötü ve sert davranmanın, evlâtsızlığın aleyhinde bulunmuş, ana, baba, evlât ve akrabaya karşı âlicenap olmayı, onları içten sevip korumayı, köleleri, cariye ve hizmetçileri kendimizden birer parça sayarak onlara ihsanda bulunmayı, kendilerine eziyet etmemeyi üstün ödevlerden saymış; insanların birbirine yardım etmekle yükümlü olduklarını, âciz, dul ve yetim olanlarla hastaların gönüllerini alarak hepsini kalkındırmalarının, ihtiyaçlarını gidermenin, sevindirmenin ibadetten daha mutlu bir ödev olduğunu savunmuştur. O, tasarrufu övmüş, kendi çıkarlarını başkalarının zararında aramamayı, çalışmayı, başkaları-

nın sırtından değil, kendi emeklerimizden yararlanmayı, ihtikârdan, tefecilikten, sahtekârlıktan kaçınmayı, onarmayı, ağaç yetiştirmeyi, genellikle tarım işlerine önem vermeyi, hayvanları korumayı, her türlü el sanatlarını, bireylerin olduğu kadar da toplumun ve yurdun esenliği için zorunlu ibadetlerden saymıştır. Çalışarak yaşamaya ibadetten fazla değer vermiş olan Hz. Muhammed, *"Ölümü istemeyin!"* ve bir ayetin bildirdiği gibi, *"Nefsinizi öldürmeyiniz"* öğüdünü verirken, dinin de bir öğütten ibaret olduğunu söylemekten çekinmemiştir. Yani din, sadece namaz ve oruç gibi ödevler toplamı değildir. Bir hadisindeki şu düşünce, gerçek dinin ne olması gerektiğini açıkça belirtmektedir: *"Geceleri ibadetle geçirip uykusuz kalan birçok insan vardır ki, bunların elde ettiği şey, sadece uykusuzluk; nice oruç tutan var ki, elde ettiği ancak açlık ve susuzluk"* tur; zira, *"İbadetin amacı, Tanrı'ya yaklaşmaktır, kılınan namaz kimi kötülükten, fenalıktan çekmiyorsa, o namaz, onu ancak Tanrı'dan uzaklaştırır"*. Bu yüce telkinlerle hayatı ve dini, erdemden ibaret sayan üstün varlığın, Tanrısal ve kutsal değerlerinden kim kuşkulanabilir? Ne yazık ki, toplumsal koşulların zorunlu kıldığı bazı hallerde, kutsal buyruklar da çelişkilerden kurtulamazlar ve bunların uygulanmaları da zamana göre değişir. *"Dinini değiştirenleri öldürünüz!"*, *"Hastalık bulaşmaz, ancak Tanrı isterse bulaşır"* gibi hadislerle, bugünkü anlayışımızla uyuşmayan, edebe, gerçeğe, erdeme aykırı bazı peygamber sözlerini bu açıdan yorumlamak ve (1400) yıl önceki bedevî Arapların ilkelliğine bağışlamak gerektir.

★

Genellikle peygamberin her konuda en iyi ve en doğru olanı bildirmiş olmasında İslâm düşünürleri birleşirlerse de bu, gerçeklere her zaman uygun değildir. Örneğin, o, bir hadisinde, *"Herhangi birinin bir insana secde etmesini buyurabilseydim, kadına, kocasına secde etmesini buyururdum. Tanrıya and içerim ki, kadın, kocasının hakkını ödemedikçe, Tanrısının hakkını ödeyemez"* der. Bu hadis doğru ise, erkek kadın karşısında Tanrılaştırılmış ve kadın kul, cariye ve tutsak sayılmış demektir. Peygamberin kadın hakkındaki bildirileri de, bir çok öteki konulara dair olan bildirilerinde olduğu gibi yaşadığı dönemin ve bedevîlerin ilkel inançlarına ve bu inançlarının uygulanma biçimlerine göre bir yenilik sayılsa da bunlar çağımız anlayışındaki yücelik ve erdemlerden uzaktır. Cahiliye döneminin ilkel alışkanlıklarını tümüyle kaldıramamış olan Hz. Muhammed, bu alışkanlıkları din aracılığıyla öteki İslâm haklarına aşılamaya çalışarak, ulusların kendi özel töreleri ve uygarlıkları doğrultusunda ilerlemelerine engel olmuştur. Bunu onun izlediği siyasal amaçlar dolayısıyla doğal saymalıdır.

Hz. Muhammed gerçekte bir Arap ulusçusu (milliyetçi) dur. Kuşkusuz ulusçuluk kavramı demokrasi kavramı gibi son iki yüz yılın ürünüdür; fakat pek eski çağlardan beri, bugünkü anlayışımıza uymasa da, uluslarının adlarını yüceltmek ve ulusal benliklerini güçlendirmek için sanatçıları, filozof ve politikacıları gereken gayretten çekinmemişlerdir. Cahiliye döneminin Hamasî (epique) şiirleri, hatta garamiyat denilen aşk şiirleri, kabilelerin yüreklilik ve onurundan öğünerek söz etmeyi gelenek haline getirmişlerdi. Peygamber, Arabın bu eğili-

minden de faydalanarak tüm bedevîleri Tanrının dili saydığı Arapça ile, getirdiği dinin özel, töresel ve siyasal ülküleri etrafında birleştirmeye çalıştı. O, her ne kadar tüm insanlara değer vermiş ve hiç olmazsa *"iman edenleri kardeş"* saymışsa da, bu inancı, daha çok siyasal amaçlar için benimsemiş görünür. *"Bir kısmınızı, bir kısmınıza üstün yarattık"* ayetine bakılırsa insanların eşitliğine pek de içten taraflı olmadığı anlaşılır. Amentü'nün ana koşullarından biri de tüm kitaplara, peygamberlere iman olduğu halde, Müslüman olmayanları kâfir saymakla da vicdan özgürlüğünü kabul etmediği anlaşılır. Bu itibarla onun tüm insanları eşit saydığını bildiren hadisleriyle öteki dinlere de değer vermiş gibi görünen ayetler, daha çok siyasal amaçların ürünüdür. Yani dinini yayarken, çağdaşları olan Hıristiyan ya da Yahudilerin tepkileriyle direnmelerini azaltmak istemiştir. İçinde «âlemler - Alemin» sözcüğü geçen (60) ayetten bir çoğunda Tanrıyı âlemlerin rabbi olarak tanıtmasına karşın, Tanrı kullarının tümüne aynı değeri vermemiştir. İnsanları köle olanlarla olmayanlar gibi eşit olmayan iki sınıfa ayırmış (Nahl, 75; Rum, 28), hukuk bakımından kadını, erkekle eşit saymamıştır. Kendisinin *"tüm insanlarla ırklar için gönderildiğini"* (Cabir ve Ebu Hureyre anlatmıştır) bildirmişse de, Arabın bütün öteki uluslardan üstün olduğunu savunarak kendi ulusuna bir ayrıcalık tanımış ve hatta biz Türklerin aleyhinde bulunarak, yüzyıllarca *"Soylu Arap Kavmi"* diye sevgi ve saygı gösterdiğimiz bu kavmin düşünürleriyle tarihçilerini bize düşman etmiştir[1].

Özetle diyebiliriz ki, Peygamberin gerçek ve söz götürmez büyüklüğü, yalnız Sami kavimlerin dinlerinde yaptığı reformun öneminde değil, kendi kavmine kutsal saydığı Arapça ve bu dille bildirmiş olduğu Kur'an aracılığıyla bir ulus bilincini aşılamış olmasında, yani Arapları çöl yaşamının ilkelliğinden, çöl töre ve geleneklerinin baskısından olabildiği kadar kurtararak öteki ulusların faydalandıkları dünya nimetlerini tatmalarına yaptığı hizmetlerde de saklıdır. Zira onun sunmuş olduğu din, devrimci bir devlet adamının ulusal bir ülkü aracı olarak savunduğu ilkeler, kurallar ve bunlara bağlı olan siyasal örgütlerden yoğrulmuştur. Nesnel bir gözle bakılınca onun getirmiş olduğu dinin dogmalarından çoğu, Tevrat ve İncil ile bedevîlerin, Mekke ve Medine Araplarının gelenek ve törelerinden aktarılmış olduğu görülür. Tüm peygamberlerle kutsal kitaplara inanmayı imanın ana koşullarından sayması da az çok bunu gösterir. Hadislerinde pratik yaşam için bilgece söylenmiş gerçekler varsa da bunlar içinde şeriatçıların *"Dinde utanma yoktur"* ilkesine dayanarak hoşgördükleri ve iki kişinin yüzleri kızarmadan okuyamayacakları öyle açık saçık, kaba, değersiz ve hatta zararlı olanları vardır ki, bunlar bedevîlerin bilgisizlik dönemindeki gerilik ve bayağılıklarını da sergilemiş olurlar. O dönemler için zorunlu olan bu hadisleri, genellikle şeriatçılar ve din adamları, çağımıza kadar yüzyıllarca medreselerde, resmî okullarda okutmuş ve vaazlarında halka telkin etmeye çalışmış-

(1) *İlhan Arsel, Arap Milliyetçiliği ve Türkler.* 1977. (s. 391-396). Bu önemli yapıtta peygamberden başlayarak Arap düşünürlerinin ulusumuz hakkındaki olumsuz ve düşmanca düşünceleriyle şeriatçilerimizin nasıl bir aymazlık (gaflet) içinde ulusal çıkarlarımızla benliğimizi baltaladıkları, tüm belgeleriyle sergilenmiştir.

lardır. Şeriatçılığın esası, değişen ve çeşitlenen yeni gereksinmelerin zorunlu kıldığı yeni kural ve yasaların değer ve güçlerini artırmak için, onları mutlaka bir ayet ya da hadis ile pekiştirmektir. Zira onlar için peygamber, unutabilen, okuma ve öğrenme zorunda olan bir insan değil, sonsuzluğa dek belirecek her değişme ve gereksinmenin koşul ve çarelerini bilen ve insanları kıyamete kadar yönetecek olan yüce haberlerle bilgilerin anahtarlarına sahip ve doğaüstü bir bilgindir; ve o asla yanılmaz. Kur'anda ise unutulmuş ya da eksik ve yanlış hiç bir şey yoktur. Bunun içindir ki şeriatçılar, herhangi bir konu için ayet bulamazlarsa, ya bir hadis ararlar ya da herhangi bir ayeti yöneticilerin amacına, olayların akışına ve toplumsal durumlarına göre yorumlar ve çevirtilere başvururlar. Bu yöntemin çağımızda hiç bir geçerliği kalmamıştır; yani çağımızda hiç bir kurum, girişim ve ülkünün yasallığını (meşruiyet) kanıtlamak için gizemli ve göksel buyruklara gereksinme olmadığı gibi, bugünkü yaşam koşullarının sürekli olarak değişmesi ve tüm değer yargılarının anlam ve kapsamlarının başkalaşması yüzünden, bunların (1400) yıl önceki kutsal bildiri kalıplarına uydurulması olanağı da yoktur; Hz. Muhammed de böyle bir saçmalığı savunmuş değildir. *"İki günü eşit olan zarardadır"* diyen Peygamber, zamanın ve insanların, gereksinmelerin nasıl değişmekte olduğunu fark edemeyen bir lider değildi. Bunun içindir ki Hz. Mevlana da, 'Mesnevi'sinde, *"Yeniyi istiyorsan eskiden soyun!"* diyebilmişti. Şeriatın temelinde eleştiri haramdır, yani onda vicdan ve düşünce özgürlüğü ve hoşgörü yoktur. Zira insanın görevi, Tanrı ve peygamberin buyruklarına karşı direnmek ve aklı işletmek değil, bu buyruklara körü körüne baş eğmek ve aklı köreltip susturmaktır. Özetle denebilir ki, Peygamber, kendi kavmini yüceltmek ve güçlendirmek için, Arapların öteki kavimlerden üstün ve mübarek olduklarını savunmuş, onların çöllerde yoksul ve birbirine zulmeden ilkel yaratıklar durumunda sürünmelerini önlemek amacıyla dini, ulusal bir ülkü olarak sunmuştur. Bugüne kadar, Arapların tümü değil, ancak bazı zümrelerinin benimseyebildiği bu dine inanmış olan öteki İslâm uluslarının ve özellikle Türklerin yardımları sayesinde bir Arap uygarlığı değil, bir İslâm uygarlığı meydana gelmiştir.

Bugün yurdumuzda olgun ve üstün düzeyde din adamları ve din bilginleri yetiştirmek amacıyla İlâhiyat Fakültesi ve Yüksek İslâm Enstitüleri gibi yüce kültür kurumları varsa da, Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlanmakta olan değerli yapıtlar arasında, eski şeriatçılık ve medrese özlemini dile getiren bir anlayışın (zihniyet) egemen olduğu görülmektedir. Bir dine bağlılığı ve aynı dinden olan uluslara karşı duyulan sevgiyi, kendi ulusal onur ve çıkarlarını unutturacak bir düzeye çıkarmak isteyenler, savundukları dinin olduğu kadar da tarihin ve çağımız uygarlığının düşmanı olan bağnazlardır.

Bölüm IX

Sonuçlar ve Açıklamalar

I. A. Dinde revizyon; B. Din ve Dünya; C. Sosyal kurumların evrimi; D. Yeni din anlayışında ayrıntılar · II. Layiklik ve özgür düşünce · III. Kur'anı Türkçeleştirmek · IV. Kutsal öğütler VI. Şeriatçılık · VII. Din dersleri ne yarar sağlar? · Hafızlık

Ana çizgileriyle sivri noktaları üzerinde bir panoramasını vermiş olduğumuz İslâm imanını ilgileyen ve Hz. Muhammed'in öğretmekle görevli olduğu büyük ve ülküsel sorunları. Samî kavimlerle öteki ulusların türlü inançlarıyla ilgilerini de göstermek suretiyle açıklamaya çalışmış bulunuyoruz. Bu bölümde, metinlerimizde dilediğimiz kadar üzerinde duramadığımız bazı önemli ve kişisel görüşlerimizi de sunduk ki, bunlar, tümüyle bu eserde izlediğimiz amacı da belirtebileceklerdir kanısındayız. *Dinde revizyon* başlıklı bölüm, yurdumuzun önemli bir kültür dergisi olan rahmetli Hamdi Başar'ın, 'Barış Dünyası'nda açmış olduğu bir ankete vermiş olduğumuz karşılıklardır. *Layiklik ve özgür düşünce* ile *Kur'anı Türkçeleştirmek, Kutsal öğütler* hakkında verdiğimiz bilgiler ise, Dünya gazetesinde yayımlamış olduğumuz makalelerdir. Bunları, metinlerde savunmuş olduğumuz bazı düşünceleri açıklığa kavuşturmak için gerekli saymaktayız. VI, VII ve VIII'inci konular da yine Dünya ve Cumhuriyet gazeteleri ile Devir dergisinde yayımlanmışlardır ki, tümü de bazı gerçekleri pekiştirmek amacıyla bu bölümde toplanmışlardır.

I

DİNDE REVİZYON

— A —

Tek Tanrı'ya bağlı olan kitaplı dinler, Tanrısal bir emrin ürünü olsaydılar, bu dinler dışında kalan ve yüz milyonlarca insanın inanmakta olduğu öteki dinler, kimin emrine uyularak kurulmuşlardır? sorusuna karşılık aramamız gerekirdi. Kitaplı dinler, yalnız Samî kavimlerin geleneğidir ve tek Tanrı düşüncesi, başka başka nitelik ve biçimde olarak yalnız bu dinlerde vardır. (Voltaire, bu dinlerin bile tam anlamıyla tektanrılı olmadıklarını savunur). Nitekim bu

dinlerin kitap ve peygamberleri, aynı sosyal ve mistik konuları, zamanlarının koşullarına göre değiştire değiştire bildirmekten çekinmemişlerdir. Kur'an, *"Tanrısal âdette bir değişiklik görülemeyeceğini"* (İsra, 77; Ahzap, 62) bildirirken, onun dinleri çeşitlendirmek suretiyle değiştirmesi, insanda gerçeklenmesini dilediği erdemlik ve yetkinliği (mükemmellik) çağların akışına terk etme âdetinde olduğunu kabul ya da reddetmemizi gerektirir. Bunu reddedemeyiz; zira kitaplı dinler, birbirini tamamlayarak gelişmişlerdir. Bunu, Hz. İsa şöyle bildirir: *"Beni şeriatı ya da peygamberleri kaldırmak için geldi sanmayınız; ben onları yıkmak için değil, fakat tamamlamak için geldim"* (Meta İncili, V, 17-18).

Fazla olarak insanlar, Tanrısal dogmaların, zamanın ihtiyaçlarına yetmediklerini anladıkları için, türlü mezhep ve tarikatların türemesine neden olan tefsir ve çevirtilere başvurmuşlardır. Dinlerin geçirdiği evrim de buna delâlet eder. Bu takdirde, Tanrıbilim (ilâhiyat) yöntem ve anlayışına aykırı olmakla birlikte, dinlerin de bir sosyal kurum oldukları anlaşılır. Bu evrimin ve insanlar üzerindeki etkisinin nedenleri de yine sosyal koşullardır; ve bu koşulların yarattığı kolektif tasarımlardır. Psikoloji bakımından da, insan zihni, en ilkel dönemlerinde, olandan çok olmayana, görülenden çok görülmeyene inanır; yanılsamaya (illusion) uydurmaya ve yapıntılara (fiction), hayal ve tasarımlara, nesnel (objectiv) bir gerçeklik verir; hatta bazı sanrılara (hallusination) tutulur. Yani insan için mythomanie, bir içgüdüdür. Bunların nedeni de kolektif heyecanlardır. Bu heyecanların ajanı da, fırtınalar, depremler, gök gürültüleri, düşman ve vahşî hayvan saldırıları, ölüm ve hastalık gibi doğa olaylarıyla bunlardan kurtuluşun sağladığı sevinç, ferahlık ve mutluluk duygularıdır.

Bunların pek olağanüstü olanları, toplumun belleğinde (hafıza) devam eder ve kuşaktan kuşağa, masal, mythe, harika ve mucize inançları şeklinde yerleşmiş olur. Hayal gücü ve heyecanlar, korkulan ya da hoşlanılan etkilerle konuların şeklini değiştirir; türlü kılıklara sokar. Öyle sanıyoruz ki, nüfus yoğunluğu arttıkça ve toplumların birbiriyle olan ilişkileri sıklaştıkça, töreler, âdetler ve inançlar da, teknik araçlar gibi, mistik hayal gücünün çeşitli uydurmalarıyla birlikte birbirine karışır ve zamanla başkalaşır. Nitekim Kur'an da, insanların vaktiyle bir tek ümmet olduklarını, peygamberlerle kitaplar gönderildikten sonra aralarına anlaşmazlıkların girdiği (Bakara, 2-3) bildirilir ve başka bir ayette de bu anlaşmazlıkları kendisinin istediği; zira, dilemiş olsaydı tüm insanları bir tek ümmet yapardı (Hud, 118) denilir ki, bu başkalaşmada, çağlarının ulusal ihtiyaçlarına uygun bir düzen getirmek isteyen ve çoğu şef durumunda olan peygamberlerin bu evrime etken olduklarını da göstermektedir.

İnsan, varlığını koruyabilmek için olayları vaktinden önce görmek ihtiyacında olan bir yaratık da olduğundan, kendini savunmak için bağı (sihir) ve tekniğe olduğu kadar da kâhinliğe başvurmuştur. Mitolojinin çoktanrıcı masalları ve bunların doğuşunu gösteren serüvenlerle, toplumun çok uzak bir geçmişteki tarihsel ve toplumsal anıları arasındaki bağlılık, bugünün oldukça açıklanmış olan gerçeklerindendir.

Bilindiği gibi, tek Tanrı düşüncesi de, imparatorluk dönemlerinde başlamış ve bu rejim içinde yayılmıştır. Birçok ulusları, kendi amaçlarına hizmet ettiren, uyruk haline getiren imparatorların kazanmış oldukları Tanrılık sıfatı, yalnız

bir benzetmenin ürünü değildir. Bunlar, kendi kişiliklerinde, insanların kaderini ellerinde tutan olağanüstü bir gücün temsilcisi ve daha ileri giderek, bu gücün kendisi olduklarını zannederler. Çevrelerinde bulunanlar ve dolayısıyla toplum da onun lütufunu ya da öfkesini belirten buyruklarında kutsal ve doğaüstü bir değer ve isabet görülür. Nitekim Karl Marx ve okulu da imparatorluklarda kendini göstermiş olan anamal ile tek Tanrı arasında bir ilişki görmüş; anamal'ın yapıcı, yıkıcı ve yaratıcı güçleriyle Tanrı'nın nitelikleri arasında bir özdeşlik (ayniyet) bulunduğunu iddia etmiştir. Bir büyük ozanımızın, *"Para, mabut ve bankalar mabet"* dizesinde, bu anlayışın çağdaş anlatımı görülmektedir.

Doğa kuvvet ve olaylarını tanrılaştırma düşüncesine bağlı olan çoktanrıcılık, iktidarı bir tek monark'ın irade ve tekelinde toplayan sosyal, siyasal kurumlar oluşunca, hükümdar saraylarıyla Tanrı'nın Arş'ı arasında şaşılacak bir benzerlik başlar. Hükümdar, mabeyincileri, vezirleri, askerleri ve cellatları aracılığıyla insanları nasıl yönetiyorsa ve bunlar aracılığıyla onun kuvvet ve gücü imparatorluğun her yerinde nasıl hazır ve nazırsa, tek Tanrı da, melekleri, zebanileri, peygamberleri ve şeytan aracılığıyla kendi Arş'ında, hemen aynı tarzda hüküm sürer. Musevîlerin ulusal Tanrısı olan Yahova, eski Mısırlıların tanrılaştırmış oldukları firavunların göksel bir örneğidir ki, sürekli olarak Hz. Musa'ya ve İsrail peygamberlerine akıl ve emirler verir.

Özet olarak, kuramlar diyalektiğine fazla sokulmaksızın verdiğimiz şu açıklamalara göre, tekrar edelim ki, tek Tanrılı dinlerin, Tanrısal bir emrin ürünü olmadıklarına dair birtakım karineler vardır:

1. Bu dinlerin birbirlerine oranla bir evrim geçirmemeleri gerekirdi. Zira Yüce Tanrı'nın evvela insanları böyle bir dini anlayabilecek bir seviyeye ulaşacakları zamana dek totemlerle, fetişlerle, mana ile ya da çoktanrılı masallarla oyalayarak kendini algılatmamasının (idrak) nedenini açıklamak olanaksız olurdu.

2. Esasen Tanrı'ya böyle bir ödev yüklemekle, kendisinin de zamanla, türlü bölge ve kavimlere göre sürekli olarak iradesini değiştirmekte olduğuna inanmamız gerekirdi. Bu ise, yukarda kaydettiğimiz Kur'an dogmalarına aykırıdır. Bu dogmayı reddetmek ise, zihinlerde, onun özellikle Tanrıbilim bakımından mutlak surette yetkin ve aşkın (müteal) bir varlık olmadığı kuşkusunu doğurur.

3. Kitaplı dinlerin Tanrı tarafından emredilmiş olduklarına nasıl inanabiliriz ki, bu dinlerin dışında milyonlarca insan tarafından binlerce yıldır inanılmakta olan Tanrısız, peygambersiz dinler vardır; ve hâlâ yeryüzünde Tanrı düşüncesinden bile yoksun olan milyonlarca ilkel kavim de görülmektedir.

4. Tanrı'nın böyle bir emri yalnız Samî kavimlere verip de öteki milyonlarca kavmi bu lütuftan yoksun bırakmasının neden ve bilgeliği (hikmet) açıklanamaz ve akla, acaba Ulu Tanrı onları kendi kavimleri saymaya tenezzül etmiyor mu? gibi bir soruyu getirir.

5. Tanrı böyle bir emri vermiş olursa, onun tümel bilgisiyle tümel gücünü ve kutsal kitapların betimledikleri türlü sıfatlarını kabul etmek güçleşir. Zira bu sıfatların doğa ve insan kaderi üzerindeki etkisi, çoğu zaman insel akıl ve vicdanın kabul edemeyeceği türlü zulümler ve haksızlıklarla yüklüdür. Bunun içindir ki, tefsircilerle içtihat erbabı; Tanrı'nın doğa ve insanla ilişki-

lerini açıklarken, türlü gülünç çevirtilere ve yorumlara başvururlar; nihayet zihinleri kandırabilmek için, onun dilediğini yapan ve yaptığından sorumlu olmadığını bildiren ayetleri öne sürerler (Enbiya, 23).

6. Tanrısal güç, tüm insanları, her çağda ve her zaman dilediği yetkinlikte yaratma iktidarında olması gerekirken, insanın ve dolayısıyla şeytanın daima ona başkaldırmasını açıklamak zordur. Kur'an, tüm bu çıkmazları açıklamak için, hidayetin de dalâletin de Tanrı'dan olduğunu ve Tanrı'nın saptırdığı kimseleri doğru yola iletecek kimsenin bulunmadığını bildirirken (Maide, 43; Âraf, 186), zaten Ulu Tanrı'nın pek de herkesin imanlı olmasını istemediğini belirtir (Yusuf, 100; Ra'd, 31) ve peygamberlerin bile görevlerini yerine getirebilmelerindeki olanaksızlıklara örnekler vermiş olur; ve nihayet Peygamberin özel hayatını ilgileyen konulara kadar türlü bildiriler verir.

7. Kur'anın bir vahiy eseri olup olmadığı hakkında İslâm bilginleri arasında çeşitli tartışmalar olmuştur. Nihayet imam Ahmed bin Hambel, buna inanıp inanmamanın imanla bir ilgisi olmadığını beyan etmiştir.

Danimarka'nın derin düşünürlerinden Kierkegaard, *"Din ve İsa gibi öyle konular vardır ki, bunların doğruluğunu ispata çalışmak ve örneğin Hıristiyanlığı doğruymuş gibi göstermek onu yıkmak demektir"* der. Bu yargı, tüm dinlere uygulanabilir. Öyle sanıyoruz ki, Tanrı'nın ispatı için uğraşmak da, aklı, onaydan çok inkâra sürükler. Örneğin, kutsal kitapların Tanrısı, ya eserinin, yani sonsuz doğanın içindedir; ya da dışındadır. Aristo'nun savunduğu gibi dışındaysa (ex-machina), onun heryerdelik (ubiquité) sıfatını zedeler ve kendisinin Arş denilen ve Tanrıbilimcilerin mantığına göre de ne olduğu, çelişmelere düşmeden açıklanamayan kutsal makamında tüm evreni, bir çeşit fiziksel enerji gibi yöneten bir kuvvet olur. Eğer içindeyse, şeker ya da tuzun suda eriyip kaybolduğu halde suyun tadını değiştirdikleri gibi, âlemin her zerresinde işleyen ve varlığını hissettiren bir kuvvet olur. (Hz. Mevlâna, bunu, *"Zerre güneşte vardır ama, güneş de zerrede göründü"* tümcesiyle ifade eder). Bu görüşlerden birincisi ikiciliktir (dualisme) ve pek çok eleştirilmiştir. İkincisi, Hegel'in içkinciliğidir (immanentisme) ki, bu da, hylozoisme'e kaçar; ya maddeciliği ya da animizmi doğurur.

Mistikler, bu iki görüşü de Plotinos'un türüm (emanation) kuramından yararlanarak panthéisme, ya da panenthéisme adı altında, vahdet-i vücut ya da vahdet-ı mevcut şeklinde açıklayarak birtakım ozanca ve simgesel duygu ve düşüncelere dalarlar. Tüm bunlar, normal bir akıl tarafından kabul edilemeyecekleri için, olumlu bir anlayış içinde tutunamazlar. Bunun içindir ki, Fransız kadın filozoflarından Simone Weil, *"Tanrı,* diyor, *evrende ancak yokluk şeklinde var olabilir"* ('La Pesenteure et la Grace', Paris, 1954). Pek genç yaşlarımda ben de böyle düşünmüş ve bir manzumemde, *"Ey bu âlemde en büyük mabut, Varlığın yokluğunla müspettir"* beytini yazmıştım. Hz. Mevlana, daha ileri giderek, *"Eğer sureti olmayan sevgilinin suretini görecek olursanız, efendinin de, kölenin de sizin kendiniz olduğunu anlarsınız. Zira, her cüz, küllün aynı oldu ve cüzler baştan başa kül oldular"* demişti. *"Cübbemin altında haktan başkası yoktur"* dediği için şehit edilen Cüneyd-i Bağdadî de başka türlü düşünmüş değildir. Anlaşılıyor ki, Tanrı âcizliğimizin, bilgisizliğimizin, mikroskopik varlı-

ğımızın bilincine sığmayan bir sonsuzluğun mistik adıdır. Varlık ve yokluğunu ispata, bilim yoluyla olanak bulunmayan bu kavrama körü körüne inanmak da düşünen bir zihni kaldıramadığından, bu konuyu Schleiermacher'in mistik anlayışına uyarak ancak yaşayabiliriz ve iç âlemimizde yaşatabiliriz.

— B —

DİN VE DÜNYA

Hiç bir din, dünyayı ihmal etmiş değildir. Hele kitaplı dinler, evrensel bir amaca sahip oldukları için, Hıristiyanlığın yalnız ahretle uğraştığı kabul edilemez. Nitekim bu din, yüzyıllarca dünya işlerine karışmış; devlet kurmuş, insanların dünyaya ait eylemlerini (action) kendi Tanrıbilimine göre ayarlamıştır. Bugün bile İtalya, İspanya ve Portekiz gibi Katolik devletlerde, boşanma olayı Hz. İsa'nın bildirilerine bağlıyken, İtalyan parlamentosu ancak 1971 yılında bu kutsal bildiriye aykırı kararlar vererek, boşanmayı kabul etmiştir. Bununla birlikte, dış görünüşü itibarıyla Hıristiyanlığın, İslâm dini gibi bir devlet kurma amacının gütmediği görülür. Zira Yeni Ahit'te (İncil) hukuku ilgileyen ayrıntılı buyruklar yoktur. Hz. İsa, zalim bir imparatorluk elinde fazlasıyla ezilen yoksullarla kölelerin tinsel kurtuluş ve tesellisini hazırlamıştır. Nietzsche, bu gerçeği, ahlâk bakımından, kendi immoralisme'ine uygun bir mantıkla pek güzel açıklamıştır. Şüphesiz ki, bu dinin Roma imparatorluğuna karşı açık ya da gizli direnişi, tarihsel koşulların bir sonucudur. Bu silâhsız direniş, büyük çoğunluğunu zulüm görenler teşkil eden insan kitlelerini, soysuzlaşmış bir imparatorluk içinde yavaş yavaş yıkıcı bir kuvvet haline getirmiştir. siyasal ve evrensel bir ülküsü yokmuş gibi görünen bu dinin en önemli dogmaları, barış, insansevverlik ve bağışlama ile Hz. İsa'nın şu direktifidir: *"Size karanlıkta dediğimi, aydınlıkta söyleyiniz ve kulağınıza söylenenleri, damlarda ilân ediniz; bedeni öldürüp de canı öldüremeyenlerden korkmayınız!"* (Meta İncili, X, 26-28).

Sonra bu dinin eski Yunan uygarlığı anlamında değilse de, güzel sanatlara konu olabilen kendine özgü bir mitolojisi vardır. Yetiştirdiği havariler ve misyonerler, kutsal bir ülkü uğrunda her tehlikeyi göze alan büyük kahramanlar olarak, Hıristiyanlığın ruh ve vicdanında taklide lâyık örnekler olmuşlardır. Savunduğu dogmaların yorumlanma ve açıklanmasındaki çeşitli zekâ emekleri, kendine özgü bir felsefenin olduğu kadar da musiki, edebiyat ve plastik sanatların gelişmesine hizmet etmiştir. Bunların, mistik olmalarına karşın, akılla imanın savaşını yaratmaları bakımından da insan düşüncesine büyük hizmetleri olmuştur.

Müslümanlık, Avrupa'ya yayılmış olsaydı, her şeyden önce, güzel sanatlar gelişemeyecekti. Zira İslâm dini sonradan uydurulmuş mitolojik harika efsanelerine sahip olsa da, bunları somut şekilleriyle belirtmeyi yasaklar. Asıl yapısında, insan hayaline konu olabilecek hiç bir orijinal mucizesi yoktur. Hz. Muham-

med'e yükletilen mucizeler, Musevîlikle Hıristiyanlıktan bazı şekil değişiklikleriyle aktarılmışlardır. Zira Kur'an, mucizenin aleyhindedir ve Hz. Muhammed'e böyle bir yetki de verilmemiştir. Yüce Tanrı'nın sıfatları olarak sayılan nitelikler de birbirleriyle çelişik ve antropomorfiktirler. Uygarlıkların oluşumunda tüm insanlığın emeği vardır.

İslâm dininin yayılmış olduğu toplumlarda niçin Avrupa uygarlığı türünden tekniğe, sanata, olumlu ve spekülatif bilim ve felsefelere dayanan bir gelişme olmadığını, ancak bu açıdan ve Müslümanların hayat ve dünya anlayışlarından ders alarak açıklamak olanaklıdır. Nitekim İslâm şehirlerinde yaşayan Hıristiyan ve Musevîlerin hayat anlayışları, ahlâksal davranışlarıyla Müslümanlarınki karşılaştırılamayacak denli Müslümanlığın aleyhinedir. İslâm dininin kitap ve Peygamberi, dil ve ırk bakımından, hatta gelenek, töre ve âdetleri bakımından birbirine benzeyen Arapların içinden çıktığı halde, Arapların kendileri arasında Nasturîlik, Dürzîlik, Marunîlik, Nasranîlik, Katoliklik ve Musevîlik... gibi inançlar yaygındır. Anlaşılıyor ki, kavmin ana karakteri, çöl hayatının geleneklerine bağlı olarak Müslümanlığı bile soysuzlaştırmıştır. Arabistan'da Tanrı'ya, kitaba, Peygambere ve dine sövmek, saygısızlık göstermek halk arasında yaygındır. Ahlâk itibarıyla da kirli ve pis bir hayatın yarattığı gaflet ve tembellik içindedirler. Üstelik din adamlarının, dinsel dogmaları mutlaka Arapça telkin etmek hususundaki geleneksel bağnazlıkları, bu dinin uygarlığa hizmet edebilecek öğütlerinden halkı yoksun bırakması, ileri düşüncelerin doğmasına her çağda ve her yerde engel olmuştur.

Hıristiyanlık, Roma imparatorluğu içinde, eski Yunan ve Latin düşünceleriyle İslâmlardan önce temas etmiştir. Yunanca eserlerin ilk çevirmenleri de Araplar değildir; fakat İslâmlar bu işi desteklemişlerdir. Daha XIX. yüzyılda bile Osmanlı yönetiminde, yabancı bir dil öğrenmenin kâfirlik olduğuna inanan çoktu; ve devletin bu çağa dek kullandığı çevirmenler Müslüman değildiler.

Hıristiyanlığa Yahudiliğin yapmış olduğu etki, eski uygarlıkların, bu din içinde kılık değiştirerek Batı uygarlığına bir temel vazifesi görmesini sağlamıştır. İslâm uygarlığının bir noktaya kadar yükseldikten sonra duraklaması, hatta gerilemesi, coğrafî koşulların değil, Batı uygarlığını besleyen düşünsel ve estetik temellerden yoksun oluşunun bir sonucudur. Aksi doğru olsaydı, bu uygarlık, Müslümanlığın yayılmış olduğu bölgelerde de yoluna devam ederdi ve gelişirdi.

Öyle sanıyoruz ki, ortaçağın tüm gerilik ve vahşîliğine karşın, Batı uygarlığının gelişmesinde Avrupa kavimlerinin seleksiyonu, yıkılan Roma imparatorluğunun bırakmış olduğu anılar ve dolayısıyla güzel sanatların, mistik şekilde de olsa, kiliselere ve ailelere sokulmuş olması ve Latin köklü dillere sahip olan kavimlerin sosyal ve tarihsel yarışımı da büyük etkiler yapmıştır.

Dinler, sosyal kurumlara ancak kendi mistik amaçlarıyla dogmalarına uygun bir şekil verebilir. Tüm bağnazlık baskılarına karşın, bilimlerin, olumlu keşif ve icatların Avrupa'da meydana gelmiş olmasının nedenlerini, yalnız dinde aramak da doğru değildir. Fakat Batı felsefesinde, öğelerini dinsel kavramlardan alan çeşitli metafizik kuramların Hıristiyanlıkla ve Tevrat'la ilgisi inkâr edilemez. Nitekim adı bilinen birçok filozoflar da manastırlarda yetişmiş veya din işleriyle görevlendirilmiş kimselerdir. Bunlar, Batı zihniyetinin gelişmesine

ve Batı ahlâkının organlaşmasına derinden hizmet etmişlerdir. Doğu'da medresenin içtihat kapılarını kapatarak özgür düşünceye izin vermemesi, hangi coğrafî bölgede olursa olsun, zihinlerin gelişmesine engel olan büyük afetlerdendir. Belki de tüm öteki dinlerden çok Müslümanlık, eski Yunan filozofu Kritias'ın dediği gibi, *"Halkı Tanrı cezalarıyla korkutarak hükümdara daha çok itaat eden bir köle haline getirmek için icat edilmiştir"*.

Kur'an, Levh-i Mahfuz'daki Tanrısal bilgilerin küçük bir parçasıdır. Zira, *"Yeryüzünün tüm ağaçları kalem, denizleri mürekkep olsaydı, bundan başka da yedi deniz daha katılmış olsaydı, Tanrı'nın sözleri tükenmezdi"* (Lokman, 27; Kehf, 109). Bunu çağımız anlayışına göre açıklarsak, evrenin gizleri (sır) sonsuzdur ve bunları artık peygamberler aracılığıyla değil, bilginlerin akıl ve dehalarıyla kavramaya, keşfetmeye çalışmanın gerekli olduğu anlaşılır.

Peygamberlerin fonksiyonları Hz. Muhammed'de sona ermiştir; ama, insan aklına, bunları araştırma görevi asla yasaklanmamıştır. Peygamberimiz kadar akla, bilime, düşünmeye, kaleme, kitaba... önem vermiş olan hiç bir peygamber gelmemiştir; o, öğrenme ufkunu asla kapatmamıştır. Kendisi verebileceğini vermiş, geri kalanını da, bilginlerin araştırmaları gerektiğini anlatmak istemiştir. Kabul etmek gerektir ki, Kur'andaki bilgi ve yargıların çoğu, öteği din kitaplarında da vardır. Kur'anla İncilleri karşılaştırmak bunu ispat için yetişir. Akla, bilim ve danışmaya (meşveret) dayanan bir dünya düzenini kuran yalnız Müslümanlık olsaydı, her ulustan önce Müslümanların bu düzenden yararlanarak uygarlık yolunda Batı'yı geçmesi gerekirdi. Bunun aksi sahih olduğuna göre, yeni bir dinin doğmaması, insanların din yerine din kadar kutsal ülküleri hazırlayan bir sosyal düzen içine girmiş olmalarından ve insan zihninin artık mucize, keramet ve değişmez dogmalar gibi doğaüstü, mistik düşünce ve hayallerine inanacak denli tinsel körlüklerden kurtulmuş bulunmasındadır. Bu kurtuluşu yapan, bilimin ve felsefenin Rönesanstan beri süregelen özgür gelişmesidir.

Çağımızın dini, bilimlerin kazandırdığı gerçeklere uygun bir hayat anlayışında gizlidir. Desmond Morris'in üç ay zarfında 460 bin nüsha satılmış olan 'Le Sing Nu' adlı eserinde söylediği gibi, *"Deney ve kavrama* (comprehention) *Tanrısal hayallerdir; okullarımız ve üniversitelerimiz, dinsel oluşumumuzun merkezleridir. Kitapsaraylarımız, müzelerimiz, sanat galerilerimiz, tiyatro ve konser salonlarımız, spor arenalarımız tapım* (culte) *yerlerimizdir. Tapımı, kitaplarımızla gazetelerimiz, magazinlerimiz, radyo ve televizyon postalarımızla kutluyoruz. Bir dereceye kadar da ahret hayatına inanıyoruz. Çünkü, bizim yaratıcı gayretlerimizin sağladığı ödüllerin bir kısmı, bize ölümden sonra da yaşamaya devam edeceğimizin izlenimini vermektedir"* (Bu eseri İngilizcesinden Fransızcaya çeviren, Jean Rosenthal'dır, Paris, 1968, s. 201-202; bu eser, dilimize de çevrildi).

Layiklik konusuna gelince, evvelâ, sosyal kurumlar için dinsel dogmalardan bir temel aramak ya da yardım dilemek yanlıştır, zararlıdır; dinin de aleyhinedir. Zira bu dogmalar, Tanrısal emirler diye kabul edildikleri için, değiştirilemezler; devletse, sürekli olarak değiştirilebilen kanun ve ilkelere dayanır. Ulusların birbirleriyle ilişkileri bakımından bugünkü ihtiyaçları o kadar çeşitlenmiştir ki, esasen bunları yönetmeye yeterli dinsel dogmalar da yoktur. Dinsel

dogmalarda öyle yargılar vardır ki, bugün bunlar, edimsel olarak (fiilen) uygulanamazlar. Örneğin, Tanrı emridir diye kısasa dayanan bir ceza hukuku düşünülemez; faiz ve içki yasaklanamaz; kadın, iş hayatından çekilip çarşaflara sokulamaz; savaş meydanlarında korku namazı kıldırılamaz; nihayet 1400 yıl önceki sosyal ihtiyaçları kandırabilen birtakım ilkel buyruklar, çağımızın uygarlık ve hayat anlayışına uygulanamaz.

Dinler de, doğdukları dönemin ve kavmin sosyal ihtiyaç ve koşullarının ürünüdürler. Durum bu olunca, dinin devlet işlerine karıştırılmaması, Hıristiyanlığın bir taklidi değil, dinlerin kendi niteliklerinin sonucudur. Layiklik, Müslümanlığa aykırı değildir ki, Müslüman olarak layik olabileceğimiz ve bunun ilkelerini Müslümanlıktan almamız savunulabilsin. Ancak layikliği bir dinsizlik zannedenler, böyle bir iddiaya kalkışabilirler. İslâm dininin amacı, ümmetçi bir devlet kurmaktır. Bu ise, ulusal kişiliği öldürür; ve hiç bir dönemde Müslümanlar, tam bir ümmet rejimini kuramamışlardır.

Bir din tümüyle kutsaldır. Kur'andaki emirler, Tanrısal iseler, onların hemen hepsini uygulamak, borçlar kanununu, bugünkü ekonomik düzeni, politik koşulları, modern hayat tarzlarını ayet ve hadislere dayanarak bir evrime zorlamak, özellikle ayetlerin plastik, yani esnek bir değerde olduklarını, onların mutlak bir gerçekliği bulunmadığını, dilediğimiz şekilde yorumlayabileceğimizi kabul etmek demektir ki, bu, dinin tüm kutsallığını zedelemekte bir sakınca olmadığını kabul etmek demektir; böyle bir girişim, dinin kendi özüne de aykırıdır. Bir düşüncenin ya da devrimin değeri, esasen ulusal bir değeri olmayan, hatta ulusal duyguları öldüren ve yüzyıllarca hizmet ettiğimiz halde, imanlılarından gerçek bir sevgi ve saygı da göremediğimiz bir dine uygun olup olmamasıyla ölçülemez. Layiklik için Hıristiyanlığı örnek tuttuğumuzu zannedenler, tüm bir Batı uygarlığının baskısı altında olduğumuzu fark edemeyenlerdir. Batı âleminde layiklik hangi ilkelere bağlı olursa olsun, elde edilen sonuç olumlu olduktan sonra, mutlaka kendi layik sistemimizi, Müslümanlık dogmalarının anlam ve biçimlerini değiştirmek suretiyle kurmaya uğraşmamız, kendimizi aldatmaktan başka bir sonuç veremez. Ulusumuzun ilerlemesi için, dünya çoğunluğu tarafından denenmiş ve başarıları görülmekte olan çağdaş uygarlığın gerçek ajanlarını öğrenip uygulamaktan başka çare yoktur.

Bizce irtica, her gün biraz daha organlaşmakta, insan hak ve özgürlüklerine saldırmaya hazırlanmaktadır. İrticaı onaylamak için mutlaka bir Patrona Halil, bir Derviş Vahdetî ve Kubilay faciası gibi büyük bir ihtilâlci hareketlerin meydana gelmesi bekleniyorsa, aldanılmış olur. Gizli işleyen tarikatların mensupları artmakta, Kur'an kurslarında zavallı, sefil ve perişan Türk yavruları Arap harfleriyle Kur'an okumakta, camilerimizde dine ve devlet kanunlarına da aykırı olan birtakım batıl ve geri düşünceler uluorta telkin edilmektedir. Resmî ve layik okullarımıza yeter sayıda yetenekli öğretmenler bulmanın olanaksızlığını görüp durduğumuz halde, sayıları sürekli olarak artırılan imam ve hatip okulları açılmaktadır. Her yıl hacca giden yurttaşların sayısı artmakta, sokaklarımız çarşaflı, sakallı ve kalpaklı... insanlarla dolup taşmaktadır. Ramazanlarda Anadolu şehirlerinde geziye çıkanların öğleleri açık lokanta bulmaları güçleşmektedir. Mahkemeleri uğraştıran sağcılık akımı da gittikçe kuvvetlen-

mektedir. Tüm bunlar, irticai hazırlayan örgütlerin durmadan genişlediğine delâlet ettiği gibi, yurttaşları bölme eğiliminde olan bir ayrı sınıfın da hazırlanmakta olduğunu göstermektedir. Layik anlayış (zihniyet) dine saldırmaz; fakat dinsel örgütler ve kendilerini dinli zannedenler, inandıkları dogmalara aykırı saydıkları her şeye saldırırlar ve bunu kutsal bir ödev bilirler. Cumhuriyetimizin başlangıcından beri kimsenin ibadet ve inancına engel olunmamıştır; gerçek bu olduğu halde, bazı politikacılarla çıkarcı gazeteler, çoğunluğu pek bilgisiz olan halkımızı her yeniliğe karşı kışkırtmaktadırlar; asıl hazin olanı, bu dramı oynayanların iman ve amel bakımından dinle hiç bir ilgileri olmayışıdır.

Dolaylı ya da dolaysız yalnız Müslümanlığı değil, tüm dinleri eleştiren ve dinin gerçek niteliğini çıklamak isteyen İslâm düşünürleri çıkmıştır; ve kuşkusuz bunlar, her dönemde dinin gerçek bilgeliğini kavrayamamış olan din bezirgân ve avukatları tarafından kâfir sayılmışlardır. İbn Rüşd'ten başlayarak, İbn Ravendî, Zekeriya Razî gibi eski maddecilerle dinde bazı ıslahat yanlısı olan Şeyh Muhammed Abduh, hatta Pakistanlı İkbal... gibilerin anlattıkları din ve Müslümanlık, bilgisiz softaların anlayışına asla uymaz. Daha son aylarda 'Tahdis-el-Akl-el-Arabî' (Arap Aklını Yenileştirme) adlı bir önemli eser yazmış olan Lübnanlı Hasan Saab ve 'El-Felsefet-ül-Kur'aniyc' (Kur'anın Felsefesi) adlı eserin yazarı Mısırlı Abbas Mahmud-el-Akkad gibi düşünür ve bilginler de bu zümredendirler. İtiraf etmek gerekir ki, bu konularda toplumun hoşgörmez seviyesinden ürkerek düşündüklerini cesaretle yazabilenler de bugün pek azdır.

Öyle sanıyoruz ki, artık din dogmalarına dayanan herhangi bir uygarlığın gerçeklenmesi olanaksızdır. Ulusumuzun Müslüman olması, onun Türk olmaması demek değildir. Ulusal bağımsızlık ve karakterlerimizi, ibadetten başka işlerde görevi kalmamış olan dinlerden herhangi birinin emri altında ilkelleştirmek hem dini, hem devleti yok etmek için tek çaredir. Şu açıklamalarla dinsizliği ve Tanrısızlığı savunduğumuz zannedilmemelidir. Fakat din anlayışına yeni bir yön vermek ve onu kendi kutsal sınırları içinde bırakmak zorunludur ve dine en büyük saygı da budur kanısındayız. Bilimsel gerçeklere, hoşgörüye ve hayatın uygarsal zorunluklarına dayanan ve ilerlemeye engel olmayan bir ülkü ve imanın kurtarıcılığına inanıyoruz. Eğer çağımızın dinsel duygularında bir gevşeme varsa, bunun sorumlusu bilimler, felsefeler, sanatlar ve Batı uygarlığı değil, dinleri kendi dar, bağnaz ve bilgisiz anlayışlarına göre her şey zanneden din adamlarının saldırgan baskılarıdır.

— C —

SOSYAL KURUMLARIN EVRİMİ

Türlü çağların toplumlarında, tüm sosyal kurumlar, hem birbirlerine benzemezler, hem de bu kurumların temeli olan düşünce ve tasarımlar, sürekli olarak değişirler. Politika, ekonomi, ahlâk, hukuk, aile, sanat... vb. gibi kurumların geçirmekte oldukları evrim, bu değişmelerin en açık kanıtlarındandır.

Bunlarla kıyaslanırsa, yalnız din kurumunun daha statik olduğu ve adlarını saydığımız kurumların derinden etkilediği için, onların gelişmelerindeki hızı da az çok engellediği görülür. Gerçek olan şudur ki, uygarlık, ne denli ilkel ve mistik temellere dayanırsa o denli yavaş, ve ne denli layik ve bilimsel esaslara dayanırsa o denli çabuk ilerler. Türlü uluslarda bu ayrımların nedenleri incelenirse, bu görüşün yanlış olmadığı anlaşılır. Bir kurumun yetkinliği, sosyal ihtiyaçların karmaşık bir durum alması yüzünden meydana gelen birtakım yeni tasarımlara ve yeni anlayışlara göre organlasmasına bağlıdır. Dinlerin dışında kalan öteki kurumlar, genel olarak bu kuralın etkisi altındadır. Fakat kitaplı dinler, Tanrısal bir kaynağın ürünü sayıldıklarından, bunları değiştirmek hem tehlikeli, hem de pek zordur. Tehlikelidir, çünkü, iman edenlerden çoğunun seviyesi bunu kavrama yeteneğine sahip olmadığı için hoşgörüden yoksundur ve tepkileri sert ve bilinçsizdir. Değiştirme zordur; çünkü, olumlu kültürden ve eleştiri zekâsından yoksun olanlar, alıştıklarından kolayca ayrılamazlar. Böyle bir girişim, bu dinlerin Tanrıbilimcilerine göre küfürdür, kutsallıklara karşı bir saldırıdır.

Ayrı yüzyıllarda doğmuş olan kitaplı dinler, birbirine kıyasla tam bir evrimi ifade ederler; bunların hiç biri ilk kuruldukları dönemdeki saf ve katıksız durumlarını koruyamadıkları için de ayrı bir evrim geçirmektedirler. Yani bu dinlerin hepsi, iman edenlerin kişisel yaşantılarına, filozoflarıyla Tanrıbilimcilerinin ve kendilerini korumakta olan politik güçlerin zorunlu saydıkları koşullara göre, bazı önemli ve önemsiz değişikelere uğramışlardır. Bu, her dinde beliren mezheplerle tarikat ayrılıklarından da anlaşılabilir. Kutsal kitaplardaki dogmaların kesin olarak Tanrısal bir değeri olduklarına içten inanılmış olsaydı, dinlerin mezheplere bölünmemeleri, Tanrıbilimcilerle tefsircilerin (yorumcu), ayetlere başka başka anlam vermemeleri gerekirdi. Tefsir kitapları mukayeseli bir dikkatle incelenirse, bunların, birçok ayetleri, içinde yaşadıkları toplum ve uygarlığın seviye ve ihtiyaçlarına göre açıklama çabasında oldukları görülür. İslâmda dört büyük mezhebin kurucuları olan dört büyük imam, imanın ana koşulları olan Amentü'de birleşmişler; fakat ibadet, taat, hukuk gibi konulardaki bazı uygulama formüllerinde birbirlerinden ayrılmışlardır. Bu ayrılıklarda, bu mezhepleri kabul etmiş olan kavimlerin yaşadıkları coğrafya bölgeleriyle bu bölgelerde yaşayanların âdet, gelenek ve törelerinin özellikleri vardır.

Kuşkusuz, bu mezheplere mensup olanların hepsi de Müslümandır; kendi imamlarının içtihatlarını, ötekilerin içtihatlarından daha üstün ve doğru saymışlardır. Kur'an ve hadislerin anlamları, uygulanmaları üzerinde bu dört büyük imamın içtihatları, sanki Tanrı ve Peygamberin bildirdiklerinden daha üstünmüş gibi, tüm düşünme kapılarını kapatmış; onların ölümlerinden sonra gelmiş olan bazı İslâm filozoflarının (hükema) dışında, hemen hiç bir Tanrıbilimci, bu konularda onlarınkinden ayrı bir düşünce ve inancı savunma cesaretini gösterememiştir. Bu gerçeğe karşın, evvelâ bu imamların içtihatta bulunmuş olmaları ve bir çeşit referandum demek olan icma-ı ümmet'le, hukuk işlerindeki kıyas-ı fuhaka'ya başvurmanın şeriat bakımından caiz olması, ayet ve hadislerin dondurulmuş, tek anlamlı ve değişmez olmadıklarını, aklın, deneyin, zaman ve toplum koşullarının, bunlar üzerinde bazı yorumlar ve kararlar verme

yetkisinin varlığını gösterir. Bunlardan da anlaşılır ki, dinde yorumlama yoluyla ileri sürülecek bazı yenilikler, bir reform değil, bir revizyon olup, dinin kutsallığına bir saldırı değildir. Yani, dinin bazı hükümlerinin, yaşanılan dönemin zorunlu koşullarına göre yorumlanmasında bir sakınca yoktur.

Filozoflar, ayetlerle hadislerin gerçek değerlerini, bunların bildirme nedenleriyle ne olduklarını, metafizik bir görüşle açıklamışlarsa da, bunların bir kısmı yine ehl-i sünnet kelâmcıları tarafından kâfirlikle suçlandırılmış, bazıları da zındık sayılmışlardır. Tanrıbilimciler, körü körüne iman etmeyi ve iman ettiklerinin akla da uygunluğunu savunurlarken, filozoflar, XII. yüzyıl düşünürlerinden P. Abelard'ın savunmuş olduğu, *'Bilim, imandan önce ve akıl şeriattan üstün olmadıkça, imanın da bir değeri olmaz"* ve, *"Bir gerçeklik, Tanrı sözü olduğu için değil, eşyanın gerçekliğine uygun olduğu için doğrudur"* ilkelerinde olduğu gibi, Kur'anın ve Peygamberimizin akla, gözlem ve bilimlere vermiş oldukları öneme dayanarak, aklın imandan ve şeriattan üstün olduğunu, ancak bunun süzgecinden geçen ve son çözümlemede doğruluğuna karar verilebilecek konulara iman edilebileceğini kabul ederler. Onlar, en eski Yunan filozoflarından başlayarak, Doğu peygamberleriyle düşünürlerinin felsefelerinden ve mistik görüşlerinden de yararlanırlar. Bunlardan kısaca bir iki örnek vermekte yarar vardır.

Doğa filozoflarından Ebu Bekr Zekeriya Razî, IX. yüzyılda Abbasîlerin hoşgörürlüğünden yararlanarak tüm dinleri eleştirmiş, dinlerin birbiriyle olan çelişik yönlerini göstermiş, aklın iyiyi kötüden ayırt edebileceğini, hatta dünyayı ve Tanrı'yı ilgileyen konuları kavramaya yeterli olduğunu, bu nedenle de peygamberler gibi bazı yetkili ve üstün kimselere ihtiyaç olmadığını savunmuştur. Hint ve İran doktrinlerini, İslâm âlemine taşıyarak Tanrı'yı bile inkâr edenlerin içinde İbn Ravendî, Kur'anı, peygamberliği ve yaratma olayını eleştirerek dinlerin bir âdet ve görenek olarak kuşaktan kuşağa geçtiğini, yani hiç kimsenin bir dini ötekilerle karşılaştırarak benimsemediğini açıkladı. Genel olarak, dinlerde yaratma olayı ile âlemin başlangıç ve sonu hakkındaki düşünceler, Tanrılığa dair bildirilerin birbiriyle çelişik olduğuna dikkati çeken filozoflar da, sünnet ehli tarafından ya Tanrıtanımaz ya da kâfir sayıldılar. Bunların içinde doğuştan Yahudi ya da Hıristiyan olanlar da bulunduğundan, düşüncelerinde tarafsız olamayacakları kabul edilirse de, bir düşüncenin değeri, onu savunmuş olanın Yahudi, Arap ya da Müslüman ve özgür düşünceli olup olmamasıyla belirtilemez. Nitekim Müslümanlığından şüphe edemeyeceğimiz Farabî'nin Tanrı hakkındaki düşünceleri, kelâmcılarınkine uymaz; onlar, ölümden sonra cesetlerin dirileceğine inandıkları halde, bu büyük Türk filozofu, bu inancı reddeder; bireysel ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmez. İbn Arabî, velilik sıfatını peygamberlik sıfatından üstün gördüğü gibi, Farabî de, filozofu peygamberden üstün sayar ve Kur'andaki cennet, cehennem, melek, cin, şeytan... gibi kavramların birer simge olduklarını savunur. Bağdatlı Eb'ül-Berekât, XII. yüzyılda, ölümden sonra dirilmeyi kabul etmediği gibi, âlemin yaradılışından önce, Tanrı'nın Tanrı olmadığını ileri sürer. Kader konusunda da İslâm filozofları, hatta bazı Tanrıbilimciler arasında düşünce ve inanç birliği kurulamamıştır. Sünnîlerin inanmak zorunda oldukları bu konuyu, Mutezile filozoflarıyla kaderciler reddet-

tiler. Türk filozofu İbn Sina, vahyi, aklın yüksek bir sezgisi saydığı gibi, Şehabeddin-i Suhraverdî, âlemdeki kötülüğü (şer) inkâr ederek, evrenin, olabildiği kadar ve en yüksek bir yetkinliğe sahip olduğunu savundu ve Tanrı'nın tümel gücünü ve imanın ana koşullarından olan şerrin Tanrı'dan geldiği dogmasını da yıkmaya çalıştı.

Adlarına genel olarak Bâtınî denilen ve çoğu Şiî olan filozoflar, sünnet ehlinin politik gücünü yıkmak için, Kur'an ve Peygamber hakkındaki düşüncelerde, kutsal dogmalara aykırı iddialarda bulundular; ayetleri iç anlamlarına göre yorumlayarak, eldeki Kur'anın da aslına uymadığını ileri sürdüler. Bunlar, türlü din konularında Brahmanizm, Maniheizm ve Mazdeizmden yararlandılar.

Tarikat kurucuları ise, genel olarak mistisizme bağlıdırlar. Bunlar, kendi iradeleriyle yaptıkları telkinlerin baskısı altında Tanrı'yı görmeyi, Tanrılaşmayı ve Tanrı'da yok olmayı özleyen, normal akıl dengelerini yitirmiş, duygulu ve sanatçı kişilerdir. Gerçekte bunlar da kutsal dogmalara bağlıdırlar; fakat onlar, ayetleri kendi yaradılış ve eğilimlerinin zevk ve mantığına göre yorumlarlar. Klasik ve dogmatik tapınmalar dışında birtakım özel ayinlere, zikirlere, çilelere, tespih çekmelere başvurur, bazı mistik egzersizlere de kutsal bir değer verirler. Mistikler, ya tüm âlemi Tanrı'da içkin (mündemiç) ya da Tanrı'yı mutlak ve sonsuz bir varlık olarak âlemden ibaret sayarlar. Fakat bunlar da asla imansız değildirler; Tanrı aşkıyla sarhoş olmuşlar; hatta bir bakıma, akıllarını sonsuzlukta yitirmişlerdir. Bunların telkin ve propagandaları da, filozofların düşünceleri gibi, yavaş yavaş İslâm dogmalarının yorumlanma ve uygulanmasında, iman edenlerin ruhunda bazı yumuşamalara, Müslümanlık anlayışında bazı değişmelere hizmet etmiştir.

Özet olarak tüm İslâm filozofları ve tarikat ermişleri, ehl-i sünnet Tanrıbilimcileri tarafından, az çok dine aykırı düşünmekle suçlandırıldılar; fakat tüm bu düşünce ve inanç akımları, insan zihninin kutsal bildiriler karşısındaki kuşkularının olduğu kadar da onların, gerçekten ne olduklarını derinden anlama özleminin belirtileridir; ve bu düşüncelerin savunulduğu yıllarda, ötcki bilimlerle felsefelerin akla ve vicdanlara ışık tutan özelliklerinin ürünleridir. Hicret'in III. yüzyılından itibaren İslâm ülkelerinde gelişmeye başlayan olumlu bilimlere karşın, Kur'anın gerçek bilgeliklerini halka öğretecek mehdî'leri bekleyen inanç akımları da eksik olmamıştır ki, bu mehdî'ler, evvelce açıkladığımız gibi, çağımızda insanları uygarlığın türlü nimetleriyle mutlu kılan büyük bilim, sanat, teknik adamlarıyla düşünürler ve devrimciler olsa gerektir.

Kitaplı dinlere bağlı olan Tanrıbilimcilerle mezhep ve tarikat kurucuları, düşünür ve filozoflar, kutsal kitapların açık anlamlarına bağlanabilmiş olsalardı, belki de aralarında bu denli derin ayrılıklar olmaz ve Şehristanî'nin, sayısını 72'ye çıkardığı türlü, İslâm mezhepleri türeyemez, birlik (tevhit) dini olan Müslümanlık parçalanmazdı. Fakat ayetlerin lakonik, esnek ve simgesel ifadeleri, bunları bir de iç anlamları olacağı kanısını yaratmış ve dış anlamlarının bazen gülünç, kaba, ilkel ve devletin sosyal ihtiyaçlarını kandırmaya elverişli olmayan yetersizlikleri, dogmalara gerçekten değer veren zekâları, bazı anlaşmazlıklara sürüklemiştir.

Oysaki, Kur'anın kendisi, *"Çevirtiyi* (tevil), *ancak Tanrı bilir"* (Âli İmran, 7) ayetiyle bu anlaşmazlıkların önüne geçmek istemişti. Bu anlaşmazlıklar, zihnin yalnız öğrenme ve anlama ihtiyacından değil, İslâm devletlerinin genişlemesi, kendi yapıları içine, türlü din, âdet, gelenek ve törelere bağlı olan insanları almış olması, ulusal ilişkilerde meydana gelen karmaşıklığın yarattığı yeni koşullar, kutsal dogmaların yetersizliğini belirttiği için, ister istemez yeni ve dışkutsal yargılar aranmış ve bunlar kanunlar biçimine sokulmuştur. Bu yüzdendir ki, her işi ve her kuralı, dinsel bir buyruğa dayamayı zorunlu sayan din ve devlet adamları, yüz binlerce de hadis uydurmuşlardır. Din üzerinde bir çeşit retuş demek olan bu çabalara, Peygamberin kendi yaşantısı kadar da kutsal dogmaların kendileri yardım etmiştir.

Kur'anda, herhangi bir çelişme ve karşıtlığın bulunması, onun yetkinliğine aykırı sayıldığından, evvelce bildirilmiş olan bir ayete uymaz gibi görünen başka bir ayet bildirildiği zaman, bunları açıklama ödevi de yine Tanrı'ya bırakılmıştır. Nitekim Kur'anda 60 kadar ayetin kaldırılmış olduğu bilinmektedir: *"Biz bir ayetin hükmünü, diğer bir ayetle değiştirir ya da unutturursak, ondan daha iyisini ve benzerini göndeririz"* (Bakara, 106) ve, *"Bir ayeti, başka bir ayetin yerine getirirsek —ki, Tanrı neyi indireceğini bilir— onlar derler ki, sen bir iftiracısın; ama, hayır, çoğu bilmezler"* (Nahl, 101).

Neshedilmiş, yani kaldırılmış olan bu ayetler, yeni koşullarla yeni ihtiyaçların etkisi altında, Tanrısal buyrukların bile değişebileceklerini belirtmektedirler. Örneğin, içkiyi över gibi görünen, *"Hurmaların meyvesiyle üzümlerden sarhoş eden bir içki ve güzel bir rızk yaparsınız. Bunda, aklı eren kavim için kanıt* (ayet, delil) *vardır"* (Nahl, 67) ayeti, *"Tüm sarhoş edenlerin haram"* olduğunu bildiren ayetle çelişik olduğundan, tefsirciler, imanlıların zarar görmemeleri için, Nahl suresindeki ayetin kaldırıldığını savunmuşlardır.

Demek ki, Kur'an da görevi bitmiş olan bir ayetin değiştirilmesinde herhangi bir sakınca görmemektedir. *"Sizden önce de sünnetler* (dinler) *geldi geçti"* (Âli İmran, 137) ayetinden de anlaşılacağı gibi, dinler birbirlerini izlemiş ve bunların her biri, kendi zamanlarının gerektirdiği hükümleri ve eskilerinden pek çoğunu değiştirmiştir.

Bu türlü değişik buyruklar dolayısıyla Yahudiler, Hz. Muhammed'in peygamberliğinden şüphe etmişlerdi. Bu şüphelere karşılık olan bu ayetler, İslâm devletlerindeki şeriat kanunlarının evrimine de hizmet etmişlerdir. Bu açık kapıyı, yalnız Peygambere ve onun zamanına ait bir imtiyaz saymak da doğru değildir. Yirmi üç yıl süren bir peygamberlik döneminde 60 kadar ayetin geçerliğine son veren zorunlulukların, Hicret'ten 1400 yıl sonrasına dek geçen uzun bir dönemde daha ne kadar çok artmış olacağını kestirmek de güç değildir ve hemen hiç bir İslâm devleti, bugün olduğu gibi, geçmiş dönemlerde de, şeriat kanunlarına körü körüne bağlanmış değildirler.

Bu özgürlükte fetva kurumunun hizmeti büyük olmuştur. Peygamberimiz de gerek hadislerinde, gerek Kur'anda birçok kez kendisinin de ölümlü bir insan olduğunu, unutabileceğini, unuttuklarını hatırlatmalarını, pratik hayat işlerini, öteki insanların kendisinden daha iyi bildiklerini ve başka kusurlarını, alçak gönüllülükle itiraf etmiştir. Ona göre, evvelce de kaydettiğimiz gibi, *"İn-*

sanlar, babalarından çok, zamanlarına benzerler" (hadis) ve, *"Her zamanın ayrı sünnetleri vardır"* (Ra'd, 38). Onun, gerek özel hayatında, gerek devlet yönetimindeki liderlik görevinde yaptığı işlere dikkat edilirse, kendisinin de zamana ve koşullara göre davrandığı, amaçlarında başarıya ulaşmak için mucizelerden değil, dünyamızın maddesel ve gerçek araçlarından yararlandığı, tüm öteki insanların izlemiş olduğu yöntemlerden asla uzaklaşmadığı görülür. Mistik telkinlerine gelince, bunların ruhsal ve simgesel bir anlam taşıdıkları da apaçıktır; böyle olmasaydı, *"Siz nasılsanız o türlü yönetilirsiniz; başınıza da o türlü adamlar geçer"* demezdi.

— D —

YENİ DİN ANLAYIŞINDA AYRINTILAR

Başlangıcından bugüne dek, kabataslak işaret ettiğimiz nedenler yüzünden bir hayli değişmelere uğramış olan dinimizde, çağımıza ve toplumumuza uygun olan yeni bir anlayışın esasları acaba neler olabilir?

Bunu açıklamak ve özetlemek kolay değildir. Bu konuda bize güç ve umut vererek cesaretimizi artıran, İslâm dininin de bir determinizme bağlı olarak yavaş yavaş kendi sınırlarını daraltmış olması, ödevlerinin en çok amacı olan Tanrı ve kul ilişkilerini ayarlamasıdır. Bu bakımdan, şeriat hukuku, tüm layik ve demokrat devletlerde olduğu gibi, yerini uygar hukuka, çağımızın ceza ve borçlar hukukuna terk etmek zorunda kalmıştır. Atatürk devrimlerinin ışığı altında; kadın, harf, kıyafet, kültür konuları, din baskısından kurtulmuş olduğu gibi, özgürlüklerin her çeşidi ve insanları mistik inançlarının türüne göre sınıflandıran ilkel ve çağımızın adalet vicdanına sığmayan inançlarına son verilmiştir. Politika oyunlarıyla bazı geri dönüşlerin belirmesine karşın, ezanın mutlaka bir gün Türkçe okutulması, ibadetlerimizde Türkçeleştirilmiş namaz surelerine yer verilmesi, özel yaşamımızda olduğu gibi, camilerimizde de Türkçe dua edilmesi, yeni bir din anlayışının temel ilkeleri olmalıdır.

Zira, kutsal olan, ayetlerin ve duaların Arapça oluşları değil, onların anlamları ve kulun Tanrılığa karşı bağlılığını ifade eden düşünce, inanç ve dilekleridir. Vara yoğa kurban kesme gösteriş ve âdeti, kurbanın tinsel anlamına aykırıdır. Dinsel görevleri, bir geçim aracı yapan örgütlerin, mistik duyguları nasıl gülünç bir lâubalilik içinde soysuzlaştırdığı da sık sık görülen gerçeklerdendir.

Peygamberimiz zamanında yazı ve yayın aracıları bulunmadığı için hafızlık zorunlu bir kurumdu. Bugün ise, hemen her Müslümanın evinde bir ya da birkaç Kur'an vardır, artık surelerin ve ayetlerin değişip kaybolmasına da olanak bulunmadığı için bu kuruma hiç bir ihtiyaç yoktur. Anlamlarından habersiz, bir gramofon plağı gibi tekrar edilen ve çoğu zaman da yanlış okunan kutsal kitabı, baştan başa ezberlemek suretiyle birçok genç ve yetenekli evlâtlarımızı sersemleştirmeye, ne Peygamber, ne de Tanrı razı olabilir. Hafızlık, dinsel

bir görev olmadığı gibi, bu işin imanla da bir ilgisi yoktur. Bilmedikleri bir dille gönderilmiş olan büyük bir kitabı, basmakalıp ezberleyecek kadar güçlü bir belleğe sahip olanların beynini, uygar dillerden bir ya da birkaçıyla zenginleştirmek ve çağdaş bilimleri öğretmek/ Tanrı'ya ve insanlığa hizmet bakımından daha üstün bir değer taşır. Hukuku ilgileyen ve dua niteliğinde olmayan. önemli bir kısmı da İsrail öykülerinden ibaret olan sureleri ezberleterek, evlâtlarımızın düşünce ve öğrenme yeteneklerini törpülemeye de, kimsenin hakkı yoktur.

Ölüler için Kur'anı hatmetme âdeti sonradan benimsenmiştir. Peygamberimizin ölüsü başında ya da ölümünden sonra onun için kimse böyle bir işleme girişmemiştir. Bu konuda, Kur'andan dua niteliğindeki ayetlerden seçilmiş parçaları okutmak, akla ve dinsel amaçlara daha uygundur. Kur'anın ahlâksal ve hayat için değerli olan bildirilerini telkin etmek, paganizmadan Müslümanlığa geçmiş olan bazı dramatik ve olağanüstü masalları betimleyerek halkımızın akıl dengesini bozmaktan daha hayırlıdır.

Dinsel dogmaların bir kısmı ibadetleri ilgiler. Bunlardan vakitleri ve rekât sayıları, tüm ayrıntılarıyla Kur'anda bildirilmemiş olan namaz, *"İmen edenlere belirli zamanlar için farz kılınmıştır"* (Nisa, 103). Diğer ayetlerde bildirilenlerdeyse, namazın sünnetlerinden söz edilmemiştir. Bununla birlikte, namaz, İslâm amentüsü'nün ana ödevlerinden biri olduğundan, üzerinde tartışmaya hakkımız yoktur. Yani, hiç kimse, beş vakit namaz yerine daha az ya da daha çok namazı savunamaz; ve rekât sayıları üzerinde tartışılamaz. Fakat, Nisa (102-103) suresinde bildirilen ve savaş sırasında kılınması gereken namaz, bugünkü savaş koşulları içinde asla uygulanamaz. Zira, bugünün savaşları, üç beş yüz kişiyle yapılan çöl gazveleri değildir. Milyonlarca insanın binlerce kilometrelik bir alanda çarpışması, yerden ve gökten türlü saldırılara girişmesi şeklinde yapılmaktadır. Nihayet, Hz. Muhammed'in ibadete verdiği değer, sanıldığı kadar da fazla değildir. *"Bir an bilgi edinmeye çalışmak, tüm geceyi ibadetle geçirmekten hayırlıdır"* ve, *"Tanrı katında bilgi kazanmaya çalışmak, namazdan da, oruçtan da, hacdan da ve Yüce Tanrı yolunda cihattan da üstündür"* hadisleri, onun bilgiyi tapmaktan üstün tuttuğunun açık kanıtlarındandır. Buradaki bilgiyi yalnız din bilgisi anlamına da kabul edemeyiz. Zira o, *"Bilgiye dair dilediğiniz her şey öğreniniz"* demektedir.

Oruç, hac ve zekât'a da dil uzatılamaz. Fakat din, kişisel sorumluluk esasına dayandığı için, hiç kimse bu ödevlerin uygulanması için bir başkasını zorlayamaz. Çünkü, ilerde kutsal öğütler bahsinde de belirteceğimiz gibi; bu yetki hiç kimseye verilmiş değildir: *"Tanrı'nın sapıklık içinde bıraktıklarını yola getiremezsin"* (Nisa, 143); *"Tanrı'nın saptırmasını istediğine karşı hiç bir gücün yetmez"* (Maide, 41); *"Tanrı, dilediğini yarlıgar, dilediğini azaba uğratır"* (Âli İmran, 129); *"Tanrı'nın saptırdığını doğru yola iletecek yoktur"* (Âraf, 25; Kehf, 17; Zümer, 36; Ra'd, 27, 33). Kur'an, Hz. Muhammed'in bu konudaki ödevlerini şu buyruklarla belirtmiştir: *"Senin görevin, sadece haber vermektir"* (Âli İmran, 20); *"Senin elinde buyruktan* (emir) *başka bir şey yoktur"* (Âli İmran, 123); hatta Müslümanların yüzyıllardan beri dilemekte oldukları şefaat'e bile Peygamberimizin gücü yetmediği anlaşılmaktadır: *"İster onların*

bağışlanmasını dile, ister dileme; yetmiş kez de dilesen, Tanrı onları yarlıgamayacaktır" (Tövbe, 80; Zümer, 44). *"Onun izni olmaksızın kimse şefaatçi olamaz"* (Yunus, 3); *"Sen bir öğütçüsün, onlara musallat olan biri değilsin"* (Casiye, 21-22); *"Sen her sevdiğini doğru yola iletemezsin; Tanrı, dilediğini doğru yola iletir"* (Kasas, 56). Hz. Muhammed'den bile esirgenmiş olan bu yüce ödevin dayandığı bilgelik şudur: *"Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi inanırlardı; sen neden insanları, inansınlar diye zorlamak istiyorsun?"* (Yunus, 99); *"Tanrı dileseydi, tüm insanları doğru yola iletirdi"* (Ra'd, 31; Nahl, 9). Bu açık bildirilerden de anlaşılacağı gibi insanları ibadetlere, dogmatik inançlara zorlama yetkisi kimseye verilmemiş ve kimsenin imanlı ya da imansız oluşu üzerinde hüküm verme hakkı da kabul edilmemiştir.

İnsanı Tanrı'ya ulaştıran yollar, sadece birçoğunda âdet olmaktan kurtarılamamış olan ibadetler değildir. Bunun aksi doğru olsaydı, İslâm âleminin erdemlik bakımından öteki dinlere bağlı olanlardan çok üstün ve ileri bir toplum olması gerekirdi. Oysaki, hâlâ Afganistan'da bazı hastaların şifa bulmak için, alacakaranlıkta sokaklara çıkıp birtakım yobazları, ağızlarına tükürttürdüklerini, kendi yurdumuzda bile, hâlâ muskacıların, üfürükçülerin, bağıcıların din adına halkı türlü şekillerde soyduklarını ve ahlâk bakımından İslâm âleminin nasıl bir gerilik içinde olduklarını bilmekteyiz. Zaten üç kitaplı din arasında ahlâk bakımından büyük bir fark da yoktur; ve kitaplı dinlerden önce yaşamış, bugün de yaşamakta olan kavimlerin, Yunan filozoflarıyla Buda, Konfüçyus ve Lao-tseu'nun savunmuş ve uygulamış oldukları ahlâklar, kutsal kitaplardakilerden birçok noktalarda üstündür.

Bir buyruğun anlamındaki değer ne denli yüksek olursa olsun, onun ne dereceye dek içten bir inanışla benimsendiğine ve tüm iman edenlerinin bunları, kendi yaşantılarında uygulayıp uygulamadıklarına önem vermek zorunludur. Bugün beş, altı yüz milyonu aşmış olan Müslümanlardan dinsel ödevlere candan katılanların ve erdemlikle bezenmiş olanların toplamı, haftada bir kiliselerine giden ya da hiç gitmeyen öteki din mensuplarından pek fazla olmadığı gibi, iki tarafın kültür seviyeleri, insanlara yapmakta oldukları hizmetler, birbirleriyle karşılaştırılamayacak kadar Müslümanların aleyhinedir.

Yalnız zenginlere farz kılınmış olan hacılık için Hicaz'a gidenlerden çoğunun, yoksullar olduğu, bunlardan bir kısmının bu ziyareti, bir çeşit ticaret ve övünme aracısı yaptıkları, toplumumuzun yaygın gerçeklerindendir. Hacdan beklenen siyasal, kültürel ve sosyal yararlar, hiç bir gün gerçekleşmemiş; çağımız için ise, önemini tamamen yitirmiştir. Hac turizmine en çok rağbet edenler, bizden daha çok Müslüman olması gereken Araplarla öteki uluslar değil, yurttaşlarımızdır. Yıllardan beri, soyulmak için türlü mistik propagandaların çekimine tutulmuş olan bilgisiz halkımız, borç harç biriktirebildiği servetleri, evlâtlarını aç, ev barklarını sefil ve perişan bırakma pahasına, Arabistan yollarında sürünmektedir. Çağımızda bu ziyaretin, ahlâk bakımından da tüm hacıların ruhlarını arıtmadığı, hacının, hocanın şerrinden korunmayı salık veren atasözlerinden de anlaşılır.

Dileyeni tutup tutmamasına karışılmadan, insel ve pratik ödevleri aksatmamak suretiyle, yine dileyenin öteki ibadetler gibi oruç da tutması, kendi ira-

desine bağlıdır. Ne yazık ki bu ödevi yerine getirenlerden çoğunun sinirli, başkalarına sataşmaya hazır ve övünür gibi bir halleri vardır. İncil'de, *"Oruç tuttuğunuz zaman, mürailer gibi mahzun çehreli olmayınız"* (Meta İncili, VI, 16) denildiğine göre, Hz. İsa zamanında da, oruç tutan birçok Müslümanlarda görüldüğü gibi, bu kutsal ödevin gerçek anlamı anlaşılamamıştır. Öteki ibadetleri yapmadan, yalnız Ramazanda oruç tutmakla günahlarından arınabileceklerini umanların, bazen ne denli büyük günahlar işlemekte olduklarını bilmekteyiz. Günde yedi sekiz saat çalışan ve günün birkaç saatini de oldukça hızlı giden taşıt araçlarında geçiren, yorgun bir insanın bu ödevi yerine getirirken geçirdiği ruh hallerini doğal karşılamak gerekir. Fakat Kur'an, oruç konusunda, *"Tanrı, sizin için kolaylık ister, güçlük istemez"* demektedir (Bakara, 185). Bu, çağımız koşullarına göre yorumlanabilir; zira Tanrı, *"Kimseye gücünün yetmeyeceği bir yük yüklenemez"* (Bakara, 233) demektedir. Gerçek oruç, yalnız aç kalmak gibi maddesel bir sıkıntıya katlanmaktan ibaret değildir. Yalan, kin, iftira, haksızlık, çekememezlik gibi kötülüklere oruç tutabilen, yani ruhlarını tinsel kirlerden arındırabilen insanın erdemliğinden üstün bir oruç yoktur. Bunu anlamış olan bazı din adamları, orucun sağlık bakımından gerekli olduğunu ileri sürerler; fakat orucu bu maksatla tutmanın kutsallığa aykırı olduğunu unuturlar.

İnsanları sürekli ibadetlerle uğraştırmanın zorunlu olduğu dönem ve çevrelerin koşulları, bugün yok olmuştur. Yaşayabilmek için erken saatlerde işlerine koşup, geç vakitlere dek çalışan ve yorgun argın evlerine dönen insanlardan pek çoğu, ibadete zaman ayıracak durumda değildir. Sinema, tiyatro, plaj, spor gibi eğlencelere vakit bulabilenler, gerçekte Peygamberimizin şu önerisine uymaktadırlar: *"Eğlenin, oynayın, zira kabalık ve katılıktan hoşlanmam"* (hadis).

Bugünün iş ve çalışma hayatı, beş vakit aptes ve namazla, türlü dinsel görevlerle israfa elverişli bir sosyal düzene bağlanamaz. Böyle bir uğraşı, bireylerin ve toplumun resmî ve özel hayatını altüst eder. Bunun ilk önce dünya işleri için yararından çok zararı olduğu bir gerçektir. Bazı din adamları, hatta tefsirciler, beş vakit aptes ve namazı savunmak için bu ödevin bir çeşit temizlik ve idman olduğunu, yani sağlık bakımından organik yararları bulunduğunu savunurlar. Oysaki temizlik ve idman için, dünyamızda mistik hareketlerden çok, yararlı, çekici egzersizler ve olanaklar vardır. Nitekim kum ya da toprakla aptes almaya izin verildiğinden de anlaşılır ki, dinimiz, bu işlemde sadece temizlik amacını gütmüş değildir. *"Tanrı, sizin zor bir durumda kalmanızı istemez"* (Maide, 6) ayeti, bu konu için bildirilmiştir. Bu da içinde bulunulan koşullara göre davranmaya izin verilmiş demektir. Çöllerde yaşayan insanları, birbirleriyle boğuşmaktan kurtarmak için sürekli olarak Tanrı'yı düşündürmek istenmiştir ve bu türlü ibadetler, Samî kavimlerde Müslümanlıktan önce de vardı. Vaktiyle, ayin ve ibadetlerin her şekli, bu ilkel seviyedeki insanlar için hem bir eğlence, hem bir oyalanma, hem de ruhlarını arıtma bakımından önemli bir işlemdi. Bugün ise, ruh ve beden temizliği için kültürel, estetik ve uygarsal olan türlü araçlar ve olanaklar vardır. Dinimiz, insanlar için dünya ve ahret mutluluğunu isteyen yüce bir sistemdir; ibadetleri çalışma saatleri dışında, dileyenin kaza etmelerine izin vermektedir. Herkes dilediği zaman, dilediği yerde ibadet edebilir ve Tanrı'yla kul arasına, hatta Peygamber bile giremez. Zira,

"Tanrı, rahmetini dilediğine verir" (Âli İmran, 73). Bunun içindir ki, *"Dinde zorlama yoktur"* (Bakara, 256).

İman edenler, evvelâ geçimlerini sağlayan işlerde doğrulukla ve hakkıyla çalışmak zorundadır. Her insan, kamu hizmetleri dışındaki zamanlarını dilediği gibi geçirebilir. Dinsel duygular, bir esrimeye (vecit), bir mistik aşka, yüce bir algıya (idrak) bağlıdır. Bu kutsal duyguyu vara yoğa kışkırtmak, devlet işlerine kadar ulaştırmak, onun gerçek değer ve anlamını zedeler.

Camilerde sağlığa daha uygun tertibat alınmasına din asla engel değildir. Peygamberimiz, sağlık bilimini din biliminden daha üstün tutmuştur. Ütülü pantolonla yaşayan, şapka giyme zorunda olan kimselerin camilerimizde zorluk çekmemelerini sağlayan araçlar hazırlanabilir. Hz. Süleyman, ünlü tapınağını yaptırdıktan sonra, dua ederken, yabancıların da bu tapınaklarda ibadet etmelerini, Yahova'nın, bu yabancıların dualarını da kabul etmesini dilemişti. O, bu suretle yalnız İsrailllilerin değil, yeryüzündeki tüm ümmetlerin de Yahova' dan korkacağını bildirmişti (Üçüncü Hükümdarlar, VIII, 42-43). Kur'anda da, *"De ki, biz Tanrı'ya, bize gönderdiğine, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına indirilmiş olana inandık. Musa ve İsa'ya, peygamberlere Rablerinden verilenlere inandık. Onları birbirlerinden ayrı görmeyiz ve O'na teslim oluruz"* (Âli İmran, 84) denilmektedir.

Dinler ve peygamberlerle kitaplar arasında bir fark gözetmeyen dinimizin bu emsalsiz ve yüce hoşgörüsünden yararlanarak, camilerimizi, her insanın ibadet edebileceği bir şekle sokmakta hiç bir sakınca yoktur. Camiler birer okul gibi ahlâk ve kültür amaçlarına da hizmet ettirilebilir, elverir ki, buralardaki vaız ve hutbeler, çağdaş uygarlığa ve ulusal ülkülere aykırı bir savaş ve polemik alanı olmasın. Batı'da, Bossuet gibi büyük vaizlerin eserleri, tanınmış ahlâkçıların sermonları, kitapsarayları süslemekte; okulların edebiyat ve felsefe derslerinde incelenmektedir. Buna karşılık, bizde hiç bir din bilgininin bu türden önemli bir eserine rastlamamaktayız.

Oysaki, insanlara bir gerçeği kabul ettirmek için korkutma yolunu değil, sevdirme ve düşündürme yolunu seçmek gerektir. Yani ruhlara tatlılıkla sokulmayı bilmelidir. Kur'an da, Hz. Muhammed'e bir savaş dolayısıyla, *"Senin onlara tatlılıkla davranman, Tanrı'nın bir rahmetiydi. Kaba ve katı yürekli olsaydın, onlar, yanından dağılırlardı"* (Âli İmran, 159) demekte ve, *"Rabbinin yoluna bilgelikle ve iyi öğütlerle çağır; onlarla güzel bir yolda tartış"* (Nahl, 125) emrini vermektedir. Hz. Muhammed, tartıştığı kimselere zorlama ve baskı yöntemini uygulamamış, *"Bizim işlediklerimiz bize, sizin işlediklerinizse sizedir; aramızda hiç bir çekişme nedeni yoktur"* (Şura, 15); *"Tanrı, benim de Rabbimdir, sizin de Rabbiniz"* (Âli İmran, 51); *"Sizin dininiz size, benim dinim banadır"* (Kâfirun, 6) ayetleriyle karşılık vermiştir.

Son olarak, *"Ben sizin vekiliniz değilim, de"* "En'am, 66); *"Ben sizi korumakla yükümlü değilim, de"* (Yunus, 108) gibi buyruklara itaat etmiştir. O, *"İnsanlara akıllarının kavrayabileceği bir dille konuşmayı"* uygun bulan bir inançla, kimseyi dinsel inançları yüzünden suçlandırma yolunu önermemiştir. Daha açıkçası, dinimizde tüm insanları cennetlik yapma ödevi, kimseye verilmemiştir. Zaten Tanrı katında, gerçekten beğenilmiş olan insanın kim olacağını

önceden belirtmek de olanaksızdır; zira, İngiliz ütopyacılarından Thomes More' un dediği gibi, *"Tanrılığın kendisine nasıl tapılmasını istediği asla bilinemez"*.

Bu itibarla, akla, bilime, düşünmeye, gözleme, kitap ve kaleme fazlasıyla değer veren dinimizin derin hoşgörüsüne dayanarak, mistik inançları dünya işlerine karıştırmamak, yani layik bir rejim ve sistemin dine saygı bakımından üstünlüğünü kabul etmek gerektir.

Bunların aksini savunmakla, insanlığın gitmekte olduğu yolların yönünü değiştirmek kadar da ulusumuzun bu yollardan uzaklaşması sağlanamaz; buna hiç bir kimsenin, hiç bir düşünce ve ülkünün de gücü yetmez. Toplum kanunlarının zorunlu ve olumlu sonucu, ilerleyene ayak uydurmaktır. Aksi halde bu kanunlar, direnen güçleri ve bu güçlerin dayandığı mistik düşünce ve inançları çiğneyip geçer.

Camilerimizde, sanki Peygamberimiz yeşil külah, beyaz takkeyle ibadet etmiş gibi gülünç, ilkel ve kirli kıyafetlerle ibadet edenlerin sayısı az değildir. Oysaki, Peygamberimiz, *"Ey âdemoğulları, mescide her gidişinizde süslenin!"* (Âraf, 29) buyruğunu bildirmiş ve kendisi buna titizlikle uymuştur. Kur'andaki, *"Onlara benzemeyin!"* ayeti, 1400 yıl önceki Mekke ve Medinelilerin kılığına girmeye çalışınız ve yaşadığınız uygarlık çağındaki yenilikleri kabul etmeyiniz demek değildir. Hemen hepsi Müslüman olmayan kişilerin eseri olan, elektrikten, ilâçlardan, taşıt araçlarından ve onların biliminden, sanat ve felsefesinden, buzdolabı, telefon ve televizyona dek tüm teknik icatlardan, minarelerimizdeki hoparlörlere dek, gâvur icadı sanılan şeylerden yararlanmak günah değil de, onların kıyafetlerine bürünmek mi günahtır? Uygarlık, insanları hem kıyafet, hem yaşantı, hem de duygu, düşünce ve anlayış bakımından birbirlerine benzetmeye çalışmakta; ulusal geleneklerden kalan üst baş örneklerini müzelerde ve festivallerde sergilemektedir.

Anlaşılıyor ki, demokrat ve layik bir cumhuriyetin bağışladığı özgürlükler içinde, herkes dilediğine inanır, dilediği gibi tapınır ve kimse, kimseyi mistik inançları yüzünden suçlayıp kınayamaz. Hiç bir kimse, mistik inançları, toplumun dünyasal işlerini düzenleme aracı olarak savunamaz.

Bunun başka bir yararı da, anayasamızın Türk saydığı Hıristiyan ve Musevî vatandaşlarımızın da, dinsel kurumlarını kendi olanaklarıyla yönetmelerinde bir sakınca bırakmamasıdır. Yani bir gün, "Biz de Hıristiyan Türkleriz; bizim din işlerimiz için de ayrı bir diyanet işleri dairesi kurunuz ve adamlarımıza gerekli aylıkları veriniz» gibi, belki de anayasa bakımından haklı olabilecek olan isteklerin de önüne geçilmiş olur.

Halkımıza, kurbanların, hac masraflarının, zekâtın ve türlü sadakaların, Kızılay, Çocuk Esirgeme ve Uçak Yapma Kurumu, Düşkünler Yurdu, Donanma Cemiyeti, Darüşşafaka, hastaneler gibi iyilik kurumlarına bağışlanmasını sağlamak için sistemli olarak çalışmak, dinsel görevleri yapmamaktan doğacak tinsel sorumlulukları bağışlatmanın tek çaresidir; imanlılara, bu iyilik işlerine bağışlarda bulunmayı öğretmek, mistik kültürün esaslı dogmaları olmalıdır[1].

(1) Bu bahisteki açıklamalar, *Barış Dünyası* dergisinin anketindeki soru sırasına göre verilmiş karşılıklardır. Bu itibarla mantıksal dizide görülecek bazı boşluklarla tekrarları, eserimizin güttüğü amaca göre kavramalıdır.

II

LAYİK VE ÖZGÜR DÜŞÜNCE

Aslı Latince olan layik (laïque) sözcüğü, tinsel sınıftan olmayan demektir. Bugün ise, din işleriyle dünya işlerinin birbirinden ayrılmasını sağlayan bir ilke ya da sistem anlamına gelmektedir. Hemen tüm demokrasilerin anayasaları bu ilkeyi kabul etmiştir ve bu sözcük asla dinsizlik anlamında kullanılmamıştır. Devlet ve din niçin birbirinden ayrılmaktadır? Çünkü, bu iki büyük kurumun amaçları, yapıları, dokuları, konuları ve tarihsel evrimleri, birbiriyle uzlaştırılmasına olanak bulunmayan özelliklere sahiptir. Bilindiği gibi dinler, mistik hayal gücünün yaratmış olduğu geniş bir sosyal kurumdur. Bu kurumun, ilkel toplumlardan çağdaş demokrasilere dek gelen türlü devlet şekilleri içinde insanların yalnız vicdanlarına değil, düşünce ve eylemlerine de derinden hükmetmiş olduğu görülür. Fakat insanın bilgi ve zekâsı, bu kuvvetin çizmiş olduğu plan ve dogmaları hemen her çağda aşacak denli genişlemiştir. Nüfus yoğunluğu, türlü dinlere bağlı olan ulusların birbirleriyle olan kültürel, sosyal, tarihsel ilişkileri, dinlerin kendi yapıları içinde, mezhep ve tarikat türünden bazı esaslı inanç farklarını yarattığı gibi, bu farklar yüzünden de, aynı dine iman edenlerin savaşmalarına neden olmuştur. Paganizma ile Hıristiyanlığın, Sünnîlerle Şiîlerin... yekdiğerine karşı işlemiş oldukları cinayetler, düşünce ve vicdan özgürlüğünü hoş görmeyen zalim ve korkunç bir dogmatizmin ürünüdürler.

Evvelâ hiç bir din, milliyetçi değildir ve artık dinlerin böyle bir fonksiyonu da kalmamıştır. Buna karşın, kendilerinden başka bir dinin ve uygarlığın gerçeklerini kabul etmeyen ve hatta bunları bir küfür sayan kitaplı dinler, kendi dogmalarına uygun bir devlet kurmayı, kendi yayılma ve güçlenmelerinin koşulu sayarlar. Oysaki insanın ihtiyaç ve seviyesi sürekli olarak değişmekte, insan irade ve ihtiyacının ürünü olan devletlerin kanun ve örgütleri, sürekli olarak değişmektedir. Din dogmalarının kaynakları ise, kutsal ve Tanrısal sayıldıkları için, bunların değişmeleri olanaksızdır. Bunun içindir ki, dinlerin kendileri hoşgörüden yoksun olmasalar bile, dinsel bildirileri politikaya ve kendi kişisel çıkarlarına hizmet ettirmek isteyen bazı din adamlarıyla devlet adamları ve bunların dayandıkları sömürücü zümreler, düşünce ve vicdan özgürlüğüne asla değer vermezler ve bu dogmaları, tüm sosyal kurumların temeline yerleştirmek isterler. Aslında din, statik bir kurum olduğu halde, devlet tamamıyla dinamik bir gerçekliktir. Yani dinlerin özünde, sürekli olarak değişen bilimsel ve uygarsal gerçek ve gereksinmeler karşısında yerinde saymak gibi bir eylemsizlik vardır. Bu itibarla dinle devletin at başı bir koşuya ve yarışmaya girişmeleri olanaksız ve yersizdir. Bunun içindir ki, bugün, dinlerin koymuş oldukları hu-

kuk kurallarının çoğu kadar da kozmogoniye dair bildirileri yetersiz kalmıştır. Onda değişmez bir gerçeklik olarak, insanın bireysel kurtuluşunu sağlayan bazı erdemlik esasları vardır ki, bunlar bile, kişinin başkalarına zarar vermeyen özel yaşamına ait alışkanlıklarına karışamazlar. Esasen bunlara karışmış oldukları dönemlerde bile, insanın özel eylem ve düşüncelerini değiştirmeyi başaramamışlardır. Nitekim, insanların en dinli ve dinlerle yönetildikleri çağlarda da gerektiği kadar ahlâklı olmadıklarını görmekteyiz. Zira din adına yapılmış olan haksızlık ve cinayetler, ahlâk ve politika adına yapılanlardan daha çok ve daha şiddetli olmuştur.

Düşünce ve vicdan özgürlüğünün bulunmadığı yerlerde layik bir sistem asla kurulamaz ve uluslar bu hakkı kazanmak için pek çok şehit vermiş ve eziyet çekmişlerdir. Dünya ve evrene ait görüşlerini, mistik terim ve kuvvetlerle açıklamalarına karşın, yaşadıkları dönemin dinsel ve mitolojik inançlarına aykırı olarak düşünebilmiş olan Elea ve İonya filozoflarıyla akılcılığı cesaretle savunmuş ve hatta kurmuş olan Sokrat, Eflatun ve Aristo, bu özgürlüğün öncülerindendirler. Dogmacılığın aleyhine şüpheciliği savunan filozoflarla bağıntıcılığı (relativisme) savunanlar, Olimpos Tanrılarıyla onlara yapılan dinsel tapınmaların ve törenlerin saçmalığını açığa vurmuş olan kinikler, eski Yunanda özgür düşünceyle dinsel inançlar arasındaki aykırılığın müjdecisi olmuşlardır. Anaxagoras gibi, güneşin Tanrı değil, alevlenmiş bir taş yığını olduğunu söyleyebilenler ve misterlerin aleyhinde bulunan Diagoras, Theophrastus ve Stilpon... gibi filozoflar, yaşayan dinin dogmalarından başka türlü düşündükleri için kovuşturuldukları halde, eski Yunanda siyasal bir tehlikesi olmayan ve törelerle âdetlere saldırmayan düşünceler devlet tarafından hoş görülmüştür.

Eski Roma'da Plaute, Ennius, Lucillus ve Lucretius gibi sanat ve düşünce adamları, tiyatro sahnelerinde Tanrılarla alay etmiş ve alkışlanmışlardır. Buna karşın, eski Roma'da özgür düşünceye, devlet değil, din adamlarının etkisi altında, halk düşman olmuştur.

Hıristiyanlık paganizma ile Jüdaizmi, askersel ve siyasal nedenlerle suçlu saymış, akılla iman arasındaki savaşlar aşırı bir şekil aldığı dönemlerde, Romalılar, Tanrı ve İmparatorluk kanunlarına dayanarak, yani siyasal ve dinsel nedenlerle her çeşit kâfirlik ve içtihadı yasaklamıştır. Buna itaat etmeyenleri de ya sürgün etmiş, yahut da eserleriyle birlikte yakmıştır. Milâdın V. yüzyılında imparator Maxim, dinsel konuların tartışılmasını resmen yasaklamış ve buna uymayanlar için ölüm cezası koydurmuştur. Ortaçağda devletin dini Hıristiyanlık olduğu için, 1022'de Sofu Robert, keşişlerle bağnaz baronlardan oluşan bir meclis kurmuş ve sapıtmış sayılan birçok düşünce ve bilim adamını yaktırarak öldürtmüştür. Bu dönemde din için, çocuklar bile, ana ve babalarını jurnal etmeye başlamışlardı. Buna karşın, dinin kendisine değil, hurafelerine karşı ve din adamlarının devlet işlerindeki nüfuzlarına karşı aklı ve bilimi savunanlar eksilmedi. Artık insan zekâsı, mistik dogmaların değişmez sanılan kutsal mantığını yetersiz buluyor ve insanlığı mutlu kılacak başka bilgilerle yollar aramaktan çekinmiyordu.

Rönesans ve reform hareketleri, hümanizmanın Batı kültür ve düşüncesine yapmış olduğu büyük etki, nihayet çevrilemez sanılan İncil'i, ulusların kendi

ana dillerine çevirmeleri ve özellikle papazları çıldırtan Amerika'nın keşfi olayı ile Copernic'in bilimsel buluşları... dinlerin esas ödevlerinin sınırlarını çizmeye hizmet etti. Siyasal gücü elinde tutan hiç bir dinin, kendi dogmaları dışındaki düşünce ve örgütlere karşı hoşgörüsü yoktur. Fakat dinsel baskı, şiddetini arttırdıkça, insan zekâsı, daha büyük bir cesaretle gerçeğe âşık olmuş ve nihayet Michelet'nin Büyük Yüzyıl adını verdiği XVIII. yüzyıl, dini kendi çıkarlarıyla tutkularının aracısı yaparak halkı uyuşturan bilgisiz din adamlarıyla, saçma inançlara karşı olumlu zekânın zafer çağı olmuştur. Tarih gösteriyor ki, teokratik bir devlet, kendine özgü bir uygarlık yaratmış olsa bile, insan özgürlük ve mutluluğunu asla gerçeklendirememiş, korkuya, kuşkuya, bilgisizlik ve zulme mahkûm, hayat sevincinden yoksun insanlardan oluşmuş bir dünya düzeni kurmuştur. Prud'hon, *"Sık sık Tanrı'dan ve atalardan söz edilmeye başlanmışsa, biliniz ki, ya canınız ya da paranız isteniyor demektir"* derken, bundan 25 yüzyıl önce, dinle politikanın birleştiği ya da birbirinin amaçlarına hizmet ettirildiği zamnlarda, ulus veya uyrukların alın yazısı ne olacağını açığa vurmuştur.

Layik sistem, dini küçümseme ya da hor görme amacını gütmez. Dine karşı en içten saygı, ancak bu sistemde gerçeklenebilir. Zira din, ancak bu sistemde erdemliğin gerçekten rehberi olur ve Tanrı ile kul arasına herhangi bir kuvvetin girmesini önler ve devlet, insanlığın ilerlemekte olduğu yolda, mistik engellerden ve baskılardan kurtulmuş olarak yücelme olanağını bulur. Bunu fark etmiş olan Müslüman ulusların hiç biri, başlarına bir halife getirmeyi düşünmemiş ve düşünmemektedirler. Devlet örgütlerine dinsel temeller aramak, kutsal inançları küçümsemek ve hor görmektir. Bugün artık hiç bir dinin ulusal ve tinsel amaçları gerçeklendirebilecek bir güce sahip olmadığı bilinmektedir. Dünya işlerini mistik ilkeler ve dogmalar planına göre yürütme olanağı da kalmamıştır. Zira dinlerin amaçları asla bu olmadığı gibi, hiç bir din de, yıldırım hızıyla ilerlemekte olan akıl ve bilimle yarışa çıkabilecek yetki ve güce sahip değildir[1].

Bu gerçekleri derinden kavramış olan Atatürk, ulusumuzun ilerlemesini geciktiren engellerin başında, yüce dinimizin kutsallığını da sarsan mistik güçlerin bağnazlıklarını görmüş, ulusumuzu gerilikten ve dinsizlikten kurtarmak için layikliği bir devrim ilkesi olarak savunmuştur.

(1) *Cemil Sena, Tanrı Anlayışı*, 1978 (s. 533-552).

III

KUR'ANI TÜRKÇELEŞTİRMEK

Dünyamızda dinden yoksun olan hiç bir kavim ya da ulusa rastlanamaz. Bu konuda Samî kavimleri öteki kavimlerden ayıran esaslı fark, birincilerin kutsal kitaplara ve bunları bildirmiş olan peygamberlere sahip oluşlarıdır. Gerçekten de peygamberlik, yalnız Araplarla Yahudilere özgü bir kurumdur. Öteki Doğu dinlerinde Zerdüşt'ten başka peygamberlik iddiasında bulunan bir kişi yoktur. Buna karşın, Çin ve Hindistan'da yetişmiş olan büyük filozoflardan bazılarını, kendi çömezleri, doğaüstü bir varlıkla ilişkileri bulunan kutsal bir haberci saymışlardır. Genel olarak türlü tarihsel ve sosyal nedenlerle öteki kıtalara yayılmış olan Müslümanlıkla Hıristiyanlıktan başka hemen hiç bir din, evrensel bir değere ve iddiaya sahip değildir; yani, bu iki büyük din dışında kalan mistik inançlar, daha çok ulusal ve yöresel kalmışlardır. Dinlerin ve mezheplerin ayırmış olduğu coğrafî sınırlar, din savaşlarının ürünüdürler. Fakat ekonomik ve kültürel ilişkileri daraltıp genişleten imparatorluklarda, askersel ve siyasal baskıların da yardımıyla evrensel dinler, uzak ülkelere de yayılabilirler. Bu bakımdan Müslümanlıkla Hıristiyanlık, ulusal bir din olmaktan çıkarak, siyasal bir ülkü biçimine girmiş, kendi ilke ve dogmalarına uygun olarak dilleri, âdetleri ve töreleri başka başka olan ulusların vicdanlarına yerleşmiştir. Çinlilerle Hintliler ve Araplarla Yahudilerden başka olan kavimler, dinlerini kendi dilleriyle yazılmamış olan kutsal eserlerden ve bu eserleri kavramış olan kimselerden öğrenmişlerdir. Bu kimseler, her toplumda bir mistik sınıftır. Bu sınıf, halka, kutsal kitapları kendilerinden başka kimsenin anlama yetki ve yeteneğine sahip olmadıkları düşüncesini aşılamıştır. Oysaki, bunların kendileri de halktan yetişmiş ve dine ait bilgileri, medrese, manastır ve sinagoglarda öğrendikleri Arapça, Latince ve İbranîce aracılığıyla elde etmişlerdir. Bu gerçek bile, kutsal metinlerin insanlar tarafından öğrenilebileceğinin somut bir kanıtıdır. Fakat her insan, bir medrese, manastır ya da sinagogda okumak olanağına sahip olmadığından, kendi dinini mutlaka bu kurumlarda yetişmiş olanlardan öğrenmek zorundadır. Okuryazarlığın pek sayılı kişilere nasip olduğu dönemlerde, bundan başka da çare yoktu. Uygarlık, her şeyden önce büyük ve geniş bir kültürün ürünü olduğu için, insanlar, bugün kutsal kitaplardaki gerçeklerden daha pek karmaşık olan nice büyük doğa gizlerini öğrenecek seviyeye yükselmişlerdir. Bu itibarla çağımızda tinsel ve ahlâksal hayatın temelini oluşturan kutsal kitapları okumak, zannettirildiği kadar zor değildir. Zaten Kur'an anlaşılsın diye açık beyanlarda bulunmuş, Arapça vahyedilmiş olmasının nedenlerini açıklayan ayetlerden de anlaşılacağı gibi, her Müslümanın onu kendi

diliyle öğrenmesinde hiç bir şer'î sakınca olmadığı sezdirilmiştir. Zira kutsal kitabımız, insanları, Müslümanlığı bir başkası aracılığıyla öğrenme zorunda bırakmamış, kendisinin açık ve anlaşılır bir kitap olduğunu türlü vesilelerle tekrarlamıştır.

Başlangıçta Kur'anın Arapça vahyedilmesinin amacı, *"Mekke'yi ve dolaylarındakileri sakındırmak ve toplama gününün korkunçluğunu bildirmektir"* (Şura, 6); daha sonra bu dn, ulusal, siyasal bir ülkünün, bir devlet sejiminin anayasası oldu. Fakat hiç bir imparatorluk, egemen kavmin dilini ve hatta dinini, tüm uyruklarına kabul ettirmemiştir. Nitekim Kur'an Arapça indiği, ulusal ve insel bir sorun olarak her çeşit savaşa girmiş bir dinin ana kitabı olduğu halde, tüm Araplara da kendini, yani Müslümanlığı olduğu gibi kabul ettirememiştir. Hemen pek çoğu Arap olan Marunîler, Nasturîler, Yezidîler, Nasranîler, Dürzîler, Vahabîler, İmamîler... vb. hep Müslümanlığı çığırından çıkartmışlardır. Dünya Türklerinin hepsi Müslüman olmadıkları gibi, Arapların içinde hayli Katolik ve Ortodoks olanlar da vardır. Bu gerçekler bile, bir dini kabul etmek için mutlaka Arapça metinlere bağlanmanın zorunlu olmadığını gösterir. Zaten Kur'an da imanın dille bir ilgisi olmadığını ihtar etmekte, *"Onu Arapça bilmeyenlerden birine indirseydik —ve o, bunu kendilerine okumuş olsaydı— yine iman etmeyeceklerdi"* demektedir. Ne demek olduğu, neyi buyurduğu, Arabın kendi diliyle bildirilmiş olduğu halde, inanma ve itaat derecesi bu denli zayıf olunca, onu hiç anlamayanların kavrayabilmelerine asla olanak bulunamayacağı apaçık bir gerçektir. Anlamadan, körü körüne itaat edenlerin imanı ise, bir görenekten, bir taklitten ileri gidemez ki, bu türlü Müslümanlığı şeriat da beğenmez. Zira "taklitçinin imanı sahih değildir".

Dikkate değer ikinci bir nokta da, *"Her gönderdiğimiz peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle yolladık ki, onlara açıkça beyanda bulunabilsin"* (İbrahim, 4) ayetinde saklıdır. Demek ki, kendilerine peygamber gönderilmemiş olan kavimlere, dinlerini ancak kendi dillerine çevrilmiş olan ya da kendi dillerindeki kitaplarla öğretmek gereklidir.

Kur'anın dilimize çevrilmesindeki sakıncalar arasında, Arapçanın fesahat ve belâgatiyle zenginliği ileri sürülerek, Türkçemizin bunu ifade edemeyeceğinden söz edenler de vardır. Bu acı bir aşağılık duygusunun itirafıdır ve âdeta Arapçaya, Araplığa hayranlık yüzünden bu dilin Tanrı dili olduğunu zannetmek gibi yanlış bir düşüncenin ürünüdür. Arapça da, adına Arap denilen ve her biri bizim gibi birer insan olan saygıdeğer bir ulusun dilidir ve Hz. Muhammed, bu kavmin bir bireyi olduğu içindir ki, kutsal kitap, onun bildiği tek dil olan Arapça ile ifade ve beyan edilmiştir: *"Onu sakındıranlardan olasın diye açık bir Arap diliyle senin kalbine güvenilir ruh indirdi"* ayeti de bunu açıklamaktadır. *"Pürüzsüz Kur'anı, anlayıp sakınsınlar diye Arapça indirdik"* (Zümer, 28); *"Onu kavrayasınız diye Arapça Kur'an kıldık"* (Zuhruf, 3); aynı bildirileri, (Taha, 3; Yusuf, 3; Nahl, 103) gibi ayetlerde de tekrarlanmış buluruz. Bir dilin fesahat ve belâgati, edipleriyle dil uzmanlarını ilgiler; Arap halkı ve hele pek büyük bir çoğunluğu okuyup yazma bilmeyen çöl bedevîleri, bu yüce kitabın inceliklerini asla bilmezler ve esasen bunları bilmenin de imanla derin bir ilgisi yoktur. Her ulus, itaat ve iman etmekle yükümlü olduğu Tanrı buy-

ruklarını, kendi öz diliyle okursa daha kolay anlar, her çeşit kuşku ve tereddütlerden kurtulmak suretiyle gerçekten imanlı olur. Bunun içindir ki, Peygamberimiz, *"Anlamını düşünmeden Kur'an okumakta hayır yoktur"* demiştir.

Dini, sadece tinsel hayatın şiir gibi, musiki gibi estetik bir zevki saymak gerekirse de, bu zevk ancak yüksek bir ruh seviyesine ulaşmış olan sayılı kişilerde gerçeklenebilir. Din, insanların birbirlerine sevgi ve saygı beslemelerini ve karşılıklı sorumluluklarını öğreten erdemlik ödevlerini emreder. Bu ödevleri, bir vaizin, kara kaplı kitapta yeri vardır, fetvasıyla yapacağı telkinler, gittikçe uyanan zekâlarla gelişen kültür karşısında yeterli bir eğitim yolu değildir. Fas'tan Karaçi'ye dek uzanan İslâm âleminde, kültürleri, lehçe ve şiveleri birbirinden farklı olan türlü kavimler vardır. Çöldeki bedevîlerin Arapçası, Kur'anın Arapçası kadar yetkin olmadığı gibi, şehirli Arapların hepsi de bu yüce dili anlayacak kadar bilgili değildir; nitekim bunların da pek azı okuyup yazma bilmektedir ve asla kitap diliyle konuşmazlar. Buna karşın, Kur'anı kendi dilleriyle okur ve ona kendi anlayışlarının derecesine göre iman ederler. Tüm İslâm âleminde görülen geriliğin nedeni olarak dini suçlayanlar, bu ulu dinin gerçek bilgeliklerinden habersiz olanların gafletini açığa vurmaktan çekinenlerdir. Müslümanları gerilikte sebat ettiren, dinleri değil, bilgisiz ve yobaz ruhlu din adamlarıdır. Bunlar, halkın dinlerini kendi dilleriyle okuyup öğrenmelerinden ürkerler ve kendi çıkarlarına aykırı görürler. Kur'anın Türkçeye çevrilmesini istemeyenlerin çoğu, bu hazinenin anahtarlarını kendi tekellerinde tutmak isteyenlerdir ve bunu da dine bir hizmet saymaktadırlar. Araplar ve Hıristiyanlar için bugün böyle bir sorun yoktur. Denebilir ki, bizden başka her ulus, kutsal kitaplarını kendi dilleriyle okumakta ve ibadetlerini kendi dilleriyle yapmaktadırlar. Luther gelinceye dek İncillerin başka bir dile çevrilmesi büyük günahlardandı. Bugün artık Tevrat'ın, İbranîcesini din uzmanlığı yapan hahamlar bilir ve öteki İncillerin Latinceleriyle Yunancalarını, din enstitülerinde yetişen rahip adayları öğrenmektedirler; halk ise, bunları değil, kendi dillerine çevrilmiş olanlarını okuduğu için de asla dinlerini yitirmiş değildirler. Ne yazık ki, Müslümanlığın esaslarını ve Kur'anla hadisleri, en bilimsel yöntemlerle Batılılar bizlerden daha iyi öğrenmiş ve dillerine çevirmişlerdir. 'İslâm Ansiklopedisi' incelenirse, Müslümanlığı ilgileyen önemli sorunları, en ince ayrıntılarıyla yazmış olanların, Batı müsteşrikleri olduğu görülür. Halkımızın Kur'anı kendi diliyle okuyup öğrenmek için duyduğu özlemi, Türkçeye çevrilmiş olan Kur'anların gerek baskı ve gerek çeviri sayılarının çokluğundan da anlayabiliriz. Halkımızı yetkisiz ellerin ticarî amaçlarla ve sürekli olarak piyasaya sürdüğü ve çoğu başarısız denemeler olmaktan kurtulamayan çevirilerden kurtarmak için, Diyanet İşleri Başkanlığının bu önemli işi, Türkçesi kadar da Arapçası güçlü, imanları kadar da dinin nitelik ve bilgeliklerini kavramış, geniş kültürlü ve olgun bilginlerden oluşan bir heyete resmen verme cesaret ve insafını göstermesi zamanı gelmiştir sanıyoruz. Ancak bu suretle yalnız halkımızı değil, ayrıca alacakları çağdaş kültürle de aydınlanması gereken hatip ve vaizlerimizi, skolastik hurafelerden, yanlış ve geri düşüncelerden kurtarabiliriz. Bu dine Araplardan daha az hizmet etmemiş ve onlardan daha çok bağlı olan ulusumuzun

kazanması gereken erdemlikte, bilgisizliğin değil, akıl, bilgi ve bilimin daha aydınlatıcı bir kılavuz olduğuna inanılmalıdır.

İnsanlar, darda kaldıkları zaman, Tanrılarına kendi dilleriyle yalvarır, dua ederler. Yarısından çoğuna, henüz okuyup yazmayı bile öğretemediğimiz aziz ulusumuzun, hiç olmazsa okuyup yazanlarının, dinlerini ve kutsal kitaplarını kendi dilleriyle öğrenmelerine yardım etmekte sonsuz yararlar vardır; bu yarar, din için yanlış ve haksız olarak düşünülen sakıncalardan daha çok olumlu ve verimli sonuçlar verir. İbadetlerimizle dualarımızı, kendi dilimize çevrilmiş Kur'an sure ve ayetlerini okumak suretiyle yapmamızda şeriat bakımından bir sakınca olmadığını da bilmekteyiz. Bu konuda değerli din bilginlerimizden Doçent Dr. Bahriye Üçok şu bilgileri vermektedir: "İmam-ı Âzam Ebu Hanife... Arap olmayanların kendi dillerine yapılmış Kur'an çevirileri ile namaz kılmalarını olumlu karşılamıştır.» "Gerçekten de «Şuara» suresinin 196, «Alâ» suresinin 18. ayetleri ve daha başka ayetler Kur'anı Kerimdeki emirlerin daha önceki peygamberlere de vahy edilmiş kutsal kitaplarda yer almış bulunduğunu haber veriyor. Böyle olunca, bu ilâhi emirler, Hz. Muhammed'den önce gelip geçmiş peygamberlere de hiç kuşkusuz kendi dillerinde vahy edilmişti."

Büyük İslâm düşünür ve bilgini Sarahsî, Mepsut adlı yapıtında (I'inci cilt, 36'ncı sahifesinde) bunu, yani Ebu Hanife'nin namazda «Kur'anın Arapçadan başka bir dil ile okunmasını» câiz gördüğünü şu cümlelerle bildirmektedir: "İranlılar Selman'dan Kur'anın birinci suresi olan Fatihayı Farsça yazıp kendilerine göndermesini istemişler, Selman bu sureyi Farsça yazıp onlara göndermiş; onlar da namazlarda Fatiha'yı Farsça okumuşlardır" der[1].

(1) Doç. Dr. Bahriye Üçok'un yazı devrimi dolayısıyla, Ankara'da Türk Tarih Kurumu toplantısında vermiş olduğu tebliğin taşbasma nüshasından (Burada, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'anı yetkili bir hey'eye çevirterek yayımlamış olduğuna sevindiğimizi belirtmekte yarar, görmekteyiz).

IV

KUTSAL ÖĞÜTLER

Hemen tüm dinlerin ortak niteliklerinden biri, kendi dogmalarını tüm insanlara kabul ettirmektir. Böyle bir amacın, çağlar boyunca gerçeklenememiş olduğunun en büyük kanıtı, bugün, başka başka yıllarda, uluslarda doğmuş olan dinlerin toptan yaşamakta olmasıdır. Yani hiç bir din, kendinden önceki dini yıkamamış, kendisine tüm insanları inandıramamıştır.

Bunlardan, siyasal çıkarlara hizmet ettirilmiş olanları, biraz daha geniş bir alana yayılabilmişse de ulus, bu inançlara kendi gelenek ve göreneklerinden bir şeyler eklediği için, dinler, ilk dönemlerindeki katıksız ve saf şekillerini yitirmişlerdir. Zira, teokratik devletin sınırları genişledikçe, artan nüfus sayısının da zorunlu kıldığı birtakım yeni sosyal ihtiyaçları, kutsal dogmalar, hukuk ve ahlâk bakımından kandıramaz olmuştur.

İnsanlar bu durumlar karşısında göksel buyrukları aşmaya ve bunları toplumun yeni sorunlarına göre yorumlamaya cesaret etmeselerdi, ne bugünkü dünya uygarlığına kavuşulabilir, ne de gelecek için bir mutluluk umudu beslenebilirdi.

Dünyamızdaki Müslüman halklardan pek çoğunun yaşantısındaki mistik ilkellik, inanmakta oldukları dinlerin gerçek bilgeliğine akıl erdirememiş olmalarından ve onları aydınlatmakla görevli olanların çağdaş kültürden yoksun kimseler oluşundandır. Bunlar, insanları cehennemden korumak, cennetlik kullar haline getirmek için, kendilerini âdeta Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal kişiler sayar ve devletin türlü siyasal amaçlarla yardımını sağladıktan sonra, halkı, saçma sapan inançların bağnazlığı içinde uyuşturmayı, kendi çıkarları için yararlı bulurlar.

Tapınakların sayı bakımından çoğalması, bunlara sahip olan kavimlerin hangi dinden olduklarını tanıtmaya hizmet etse de, buralarda halka telkin edilen düşünceler, çağın ve insanlığın ilerlemekte olduğu yönü aydınlatacak değerlerden yoksun olduğu sürece, ne dine, ne de dünya işlerine hizmet edebilir. Bizde yüzyıllarca medreselerde yetiştirilmiş olan ve bir büyük çoğunluğu zaman zaman halkı soymak için —eskiden buna, cer denilirdi— köylerimize kadar yayılarak kara kaplı kitaptan uydurma ve akıl almaz masallar anlatan mollalar, ulusu uyuşturmuş; yalnız tarihsel niteliklerimizi değil, insanlığımızı bile baltalamaktan başka bir şey yapmamışlardır. Okuyup yazma bile bilmeyen zavallı halkımızın, hâlâ dinin titizlikle savunduğu ahlâk ilkelerini değil, mistik efsaneleri va'zedenlere daha çok değer vermesi, bu değişmek bilmeyen cer geleneğinin ürünüdür. Din adına yapılmış olan kutsal öğütlerin ahlâksal bir gücü olsaydı, eksik tartmak, hileli mal satmak, dolandırmak, yalan söylemek, iftira etmek, adam öl-

dürmek, rüşvet almak, haksızlık etmek... gibi rezillikler, toplumun doğal karakteriymiş gibi sürüp gitmezdi. Bunun başlıca nedenlerinden biri de, halk eğitiminin en başarılı ve etkili okulu sayılan camilerde ve medreselerde bu rezillikleri yasalkayan telkinler yapılırken gösterilen tek yaptırımın ahret cezalarından ibaret oluşudur. Fakat bir kul, Tanrı'ya ortak koşmaz ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini onaylarsa (Âli İmran, 172) ve İslâm amentüsüne (Nisa, 136) içten inanırsa, tüm günahlarının bağışlanacağı ve hele bir yoksula sadaka verilip hayır duası alınırsa cehennemin semtine uğramadan cennete gidileceği müjdelendiğinden, erdemlik kaygısına düşmeye de ihtiyaç kalmaz. Daha açıkça, *"Kötülük* (yaptıktan) *ya da kendi nefsine zulmettikten sonra Tanrı'dan bağışlanmasını dileyen, O'nun yarlıgayıcı ve yufka yürekli olduğunu görür"* (Nisa, 102) gibi umut verici bildirilerin dış anlamına sığınanların günah işlemesinde elbette bir sakınca olamaz. Bir insanın herhangi bir dine inanmış olması, onu mutlaka yetkinliğe ulaştıramaz. Tarih ve pratik hayat gözlemleri, bu yargının yanlış olmadığını göstermektedir. Bir dine bağlı olanlar, o dinin emrettiği ahlâksal ödevlere riayet etmedikçe, Tanrı'ya ibadet ve dua etmenin hiç bir değer ve anlamı olamaz. Esasen Kur'an, vaız ve öğütlerle insanları arıtmanın olanaksız olduğunu bildirmekte ve hiç bir kimseye, hatta Hz. Muhammed'e bile bu konuda hiç bir yetki ve imtiyaz tanınmamaktadır. Peygamberimizin yalnız bir elçi olduğunu (Âli İmran, 20), onun da ölümlü bir insandan başka bir şey olmadığını (Enbiya, 7, 8, 34; Zümer, 30; Fussilet, 6; Kehf, 110; İsra, 93...) bildiren kutsal kitabımızda ona, *"Tanrı'nın sapıklık içinde bıraktıklarını yola getiremezsin"* (Nisa, 143); *"Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi toptan inanırlardı; sen niçin insanları inansınlar diye zorlamak istiyorsun?"* (Yunus, 99); *"Tanrı dileseydi, tüm insanları doğru yola iletirdi"* (Ra'd, 31) denilmekte ve Peygamber'e kesin olarak şu ihtarlar yapılmaktadır: *"Sen onlara musallat olmuş biri değilsin, ancak öğütçüsün"* (Gaşiye, 21-22); *"Onları doğru yola getirmek sana düşmez, fakat Tanrı dilediğini doğru yola iletir"* (Bakara, 272); zira, *"Rabbin isteseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi iman ederlerdi. Sen halkı iman etmeleri için zorlamak mı istiyorsun?"* (Maide, 41; Nisa, 88). Şu ayetler de, Peygamberimizin bir hidayet yolu bulmaya gücü yetmeyeceğini göstermektedir: Âraf, 186; Tevbe, 80; Ra'd, 33; Kehf, 17... Nitekim, Hz. İbrahim de, babasını dua ve rica ile kurtaramamıştır (Tövbe, 114; Mümtehine, 60).

Yüce Tanrı, sevgili peygamberine bile, insanlara öğüt vermekten, ölümden sonraki hayat hakkında uyandırmaktan başka bir yetki bağışlamadığı halde, camilerimizde birtakım bilgisiz vaizlerin tüm dünya ve devlet işlerini düzeltme işiyle görevlendirilmişler gibi; akıllarına geleni telkin etmeye çalışmaları, dinimizin bilgeliğine olduğu kadar da Tanrı'nın emirlerine aykırıdır. Kur'an, Hz. Muhammed'e, *"İnsanları Rabbinin yoluna bilgelikle ve iyi öğütlerle çağır; onlarla güzel bir yolda tartış"* (Nahl, 125) diyor; fakat asla ukalâlık yaparak insanları arıtacağım derken baştan çıkaran, isyan ettiren masallarla ürkütmeyi salık vermiyor: *"Size evvelce haram edilmiş olan bazı şeyleri helâl etmekteyiz"* (Âli İmran, 30); *"Kitapları olanların yiyecekleri size helâldir, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir; inananların temiz kızlarıyla, sizden önce kitap indirilmişlerin temiz kızlarıyla, zina etmemek ve metres tutmamak şartıyla nikâhları-

nı vererek evlenmek helâldir" gibi haramların zamana göre değişebileceğini, Hıristiyan ve Musevî kadınlarıyla evlenmenin caiz olduğunu emredecek denli insancıl olan bir dini soysuzlaştırmaya kalkışmak, kimsenin haddine düşmediği gibi, ödevi de değildir. Peygamberimize, *"Ben sizin işlerinizin vekili değilim"* (Yunus, 1-8) demesi emredilirken, kendisi de, *"Siz dünyanıza ait işleri benden iyi bilirsiniz"* hadisiyle, insanların dünya hayatına derinden el uzatmayı reddetmesinden de anlaşılır ki, kutsal kitabımız, insana, *"Şahdamarından daha yakın olan"* (Kaf, 16) Tanrı'yı sevip saymak için kimsenin aracılığına da ihtiyaç görmez. Bunun içindir ki, Kur'an, *"Tanrı'nın beğenilmiş kulları, bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz size, diyenlerdir"* (Kasas, 55) derken, başka bir ayette de, *"Siz kendi dininizde, biz de kendi dinimizdeyiz"* (Kâfrun, 6) diyecek kadar geniş bir hoşgörüyü savunmuş olur.

Dinde her çeşit zorlamayı reddeden (Bakara, 256) büyük dinimizin olumlu buyruklarına itaat etmeyerek kendilerini toplumun ahretini onarmak için dünya hayatını berbat etmeye yetenekli ve görevli zannedenlerin, iyi niyetleriyle din bilgilerinin yeterliğinden kuşkulanmak hakkımızdır. *"Tüm insanlara iyi söz söyleyin. Öteki insanların inandıkları gibi inanınız. Tanrı sizin için kolaylık ister, güçlük istemez"* gibi emirlerin hümanist ruhunu bir yana bırakarak, insanları rahatlık ve mutluluğa kavuşturan her davranıştan bir küfür ve isyan kokusu çıkarmaktan daha büyük bir günah bulunamaz. Tüm bu bildirilerden de anlaşılır ki, hiç bir parti ve din adamının İslâm inancına uygundur ya da değildir diye, kendiliklerinden ahkâm çıkararak ölülerimize, dirilerimize saldırma yetkisi yoktur; ve bu, Müslümanlığa aykırı bir düşüncesizliktir. Dünya hayatı için mutlaka Kur'an ve hadislerden bir dayanak aramak, esasen çağımızın layik sistemine aykırı bir hoşgörmezliğin ürünüdür. Buna karşın kutsal kitabımızda, devleti yönetenlere, yani liderlere, demokrasiyi soysuzlaştırmaktan korumak için pek önemli bir bildiri de vardır: *"Peygamberin çoğunluğa ve birçok işlerde halka uymaması gerekir; bu, halk için de kötü sonuçlar doğurur"* (Hücurat, 7). Şu halde, halkımız Müslümandır diye ve halk böyle istiyor zannederek yurdumuzu, ortaçağ karanlığına götüren türlü din kurumlarıyla doldurmak, ne komünizmin önüne geçmeye, ne de yurtseverlik duygularının geliştirilmesine bir yarar sağlayabilir. Camilerimizde Atatürk devrimlerini kötülemekle değil, tersine bunlara içten bir sevgi ve saygıyla bağlanmak gerektiğini öğretebilecek seviyede din adamları yetiştirmelidir ki ulusumuza, bağımsızlık ve özgürlük aşkını, dünya karşısındaki büyüklük ve onurumuzun gerçek bilincini verebilelim.

V

SAĞCILIK

Her çağda ve az çok yetişkin olan her ulusta, bazen üstün ve orijinal bir adam çıkar, kendi töre ve geleneklerine göre, iyi ya da kötü bir yaşantı içinde varlığını devam ettiren halka, birtakım yeni düşünceler aşılamaya çalışır. Bu adam, bir bakıma toplumun için için hissedip de ifade edemediği bir bunalımı gidermek ya da kendi hayaline uygun bir âlem yaratmak için telkinlerde bulunur; eğer savunduklarına inanmış olan bir zümre bulunursa, onlarla birleşir, düşündüklerini herkese kabul ettirmeye çalışır. Amacını gerçekleştiremediği takdirde, ya öldürülür ya da kaçırtılır. Fakat düşündükleri bir masal gibi ağızdan ağza yayılır; yani düşünceler ölmez; bunlara bir şeyler ekleyen başkaları çıkar. Böylece, ortaya önceden açıkça bilinmeyen yeni davalar atılır ve insanlar, bunların, gerçek anlamını anlasalar da anlamasalar da, peşine düşerler, yeni bunalım ve savaşlara katlanarak evrim ve devrimlerine devam ederler. Bu yenilik liderleriyle elebaşları arasında peygamberler, havariler, ütopyacı filozoflar gibi önemli kişiler görülür. Nitekim Kur'an, *"Her ümmetin bir peygamberi vardır"* (Yunus, 47) derken, insanların, *"Peygamberlerini haksız yere öldürdüklerini"* de bildirmek suretiyle bu gerçeği belirtir. Her biri ayrı ayrı birer uyarıcı ve devrimci olan peygamberlerin başarı dereceleri de, arıtmaya çalıştıkları kavimlerin, geleneğe olan bağlılığı ne denli güçlü ise o denli azalır. Kendi irade ve dehalarının üstünlüğüyle orantılı olur. Zira, Kur'an, *"Peygamberlerimizden bazılarını, bazılarına üstün kıldık"* (Bakara, 253) demektedir. Bu üstün olanlar, Tanrı ile konuşmuş olduklarını bildirenlerdir. Bunlar, *"Gaybın anahtarları Tanrı'nın yanında olduğu için"* (En'am, 59; Yunus, 20); bunu. Ulu Yaratan, *"Peygamberlerinden dilediğini seçerek onlara bildirir"* (Âli İmran, 179) ki İncil'de bunu şöyle ifade eder: *"Kendiliğimden hiç bir şey yapmadığımı, babamın bana öğrettiği şeyleri söylediğimi biliniz. Beni gönderen benimle beraberdir"* (Yuhanna, VIII, 29); *"Kendiliğimden gelmedim, beni gönderen O'dur"* (Yuhanna, VIII, 42). Bununla birlikte, *"Hiç bir elçi yoktur ki, onunla alay edilmiş olmasın"* (Hicr, II) ayetinden de anlaşılacağı gibi, insanlar, yeni düşünceleri kolayca kabul etmez ve bunları savunanlara saygı da göstermez. Bunun biraz da Tanrısal isteğe uygun olduğu anlaşılmaktadır. Zira, *"Tanrı dilemiş olsaydı, sizi bir tek ümmet yapardı; fakat o, dilediğini sapıttırır, dilediğini doğru yola iletir"*. Gerçek bildiri bu olduğu halde, *"Tanrı, işlediklerinizin hesabını bir gün isteyecektir"* (Nahl, 93) gibi, insan, akıl almaz bir sorumlulukla karşı karşıya bırakılır; ama, *"Tanrı, insanları, zulümleri yüzünden hemen cezalandırsaydı yeryüzünde yürüyen bir yaratık da kalmazdı"* (Nahl, 61).

Anlaşılıyor ki, Samî kavimlerde tarihsel ve sosyal bir kurum olan peygamberlik, bu toplumlardaki bozuk düzeni, yeni bir hayat ve erdemlik esasına göre organlaştırma işiyle görevlidir. Onlara direnenler ise, alıştıklarından vazgeçmek istemeyenlerdir. Bu gerçeği Kur'an şöyle ifade eder: *"Onlara, Tanrı'nın indirdiğine uyun, denildiği zaman, onlar, hayır, biz babalarımızın uyduğuna uyarız, derler"* (Maide, 104; Lokman, 21; Zuhruf, 22).

Bu kutsal bildirilerin panoramasına dikkat edilirse, görülür ki, her yeni sistem, geleneğe ve kişisel çıkarlara bağlı olan bireyler ya da toplumlar tarafından daima baltalanmak istenmiş, fakat tüm bu zorluklara karşın yeni, eskiyi büsbütün kaldıramamış olmakla birlikte, onların yanıbaşında gelişmeyi ve yerleşmeyi başarmıştır. Samî kavimlerin gerek kendileri, gerek insanlık için tasarladıkları mutlu hayatın ilkeleri, yüzyıllardan beri uygarlıkların türlü yönlerini etkileyerek devam etmiş, fakat hiç bir zaman, içlerinden bir tanesi kendini tüm insanlığa kabul ettirememiştir. Buna karşın Hıristiyanlık paganizma ile, Yahudilik Hıristiyanlıkla ve Müslümanlık bu iki dinle çarpışıp durmuşlardır. Batı'da İsa dini, politik egemenliği elde ettiği çağlarda, Müslümanlık kendi inanç, uygarlık ve egemenliğini Arabistan'dan başlayarak, Bir yandan tüm Afrika'nın Akdeniz kıyılarından İspanya'ya, bir yandan da Doğu'da Türkistan ve Çin sınırlarına dek yayma işini başarmıştır. Fakat sonuc ne olmuştur? Kur'an, *"Sakın dininizden olanlardan başkasına inanmayın!"* (Âli İmran, 73, 118) emrini verdiği ve tüm, *"imanlıların kardeş olduklarını"* ilân ettiği halde, İslâmlar da Hıristiyanlar gibi, birbirleriyle savaşıp durmuşlardır. Neden böyle olmuştur? Çünkü, kitaplı dinlerin amacı, evrensel olduğundan, ulusal duygulara asla saygı göstermez, ulusçuluğu öldürerek ümmet esasına dayanan klerikal bir dünya düzenini kurmaya çalışır. Dinlerin ulusal ülküleri temsil ettiği dönemlerde, imanlıların dogmatik ülkülere bağlılığı ile orantılı olarak, Doğu'da Arap dehası, Batı'da Latin, Cermen, Anglo-Sakson dehası, bazı büyük başarılara nail olmuşlarsa da bunlar hiç bir zaman, peygamberlerinin göksel kitaplarında bildirmiş oldukları ahlâksal ilkelerin sınırları içinde kalamamış, ekonomik, siyasal ve tarihsel... koşullara uyarak, kutsal bildiriler dışına çıkmaya ve belirli otoritelerin tutkuları için diledikleri gibi yorumlamalarla insanlara, zekâya ve özgürlüklere saldırmaya başlamışlardır.

Bu türlü baskılar ne kadar kuvvetli olursa olsun, kavimleri tarihsel anılarından, geleneklerinden, törelerinden, dinlerinden ve ulusal kültürleriyle çıkarlarından vazgeçirtmeye olanak yoktur. Uluslar arasında süregelen geniş anlamda sosyal ilişkiler, dinin izlerini korumuş olsalar da, ulusal yaşamın yaratmış olduğu özel uygarlığı yıkamazlar. Uluslar, kişinin kendi adını, sanını korumak zorunda oldukları gibi, kendi özel karakterini, ulusal benliğini yitirmemek için türlü savaşları ve yarışmaları göze almaktan çekinmezler. Yani her ulus, dinlerin ötesinde ve üstünde, kendi ulusal dehasının yarattığı eserlerinde, inanç ve kurumlarında bağımsız olarak yaşamak ister. Bu itibarla dinler, birleştirici ve birlikçi bir amacı temsil ettiği halde, bunu başaramaz ve başaramamıştır. Nitekim Araplar, Ali Aba'yı (yani, Peygamber soyunu) türlü siyasal saldırılarla ortadan kaldırmış ve çeşitli mezheplere bölünerek ayrı siyasal güçler halinde birbiriyle savaşıp durmuşlardır. Müslümanlığı kabul ettiğimiz tarihlerden beri

sevip saydığımız Araplara, seçkin, üstün ve imtiyazlı bir ulus muamelesi yaparak tüm kuvvet ve servetlerimizi Arabistan'a sarfettiğimiz ve Müslümanlığa en içten bir imanla hizmet ettiğimiz halde, hiç bir dönemde kendilerinden vefa bağlılık ve sadakat görmemişizdir. Hatta, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması için bize düşman olan ve başka dinlere bağlı uluslarla işbirliği yapmaktan da çekinmemişlerdir. Demek ki, özgür yaşama isteği, her çeşit dinsel inanç bağlarından üstün bir tutkudur.

Tüm bu gerçekler, artık hiç bir ulusun, hele bizim gibi, tüm tarihi, İslâm âlemine hizmet ederek kendi ulusal çıkarlarını, ulusal duygularını, servetlerini, hatta egemenliğinin önemli bir kısmını bu hizmet uğrunda harcamış olan büyük bir ulusun, temelini dinsel dogmalar teşkil eden bir rejime bağlanmasında ne siyasal, ne de uygarsal bir yarar olamayacağını gösterir. Bizler, nerede bir devlet kurmuşsak, oranın halkını temsil etmeyi asla düşünmeden, o toprakları onarmış, ebedî eserler bırakmış, dilimizi, törelerimizi terk etmek gibi fedakâr bir gafletle yönettiğimiz kavimlere hizmet etmişizdir. Türk hakanlarının Çin'de, Hindistan'da, İran ve Mısır'da... kurmuş oldukları devletlerde bir ulus olarak Türklüğe değil, oralardaki ulusların iyiliğine çalışmışızdır. Buna karşın, yalnız din kardeşlerimizi değil, tüm Hıristiyan âlemini de kendimize düşman etmişizdir. Gerçeğin acı bilançosu bu olduğu halde, sağcılık, mukaddesatçılık adları altında hâlâ ulusumuzun kurtuluşunu, mistik dogmalara dayanan bir devlet rejiminde aramak, garip ve acı bir gaflettir. Bu gaflete düşenlerin dayandıkları kutsal ilkelerin başında, *"Bir şey hakkında ayrılığa düşerseniz, Tanrı'ya ve ahret gününe inanıyorsanız, Tanrı'ya ve Peygambere başvurunuz"* (Nisa, 63) ayetidir. Bunun gerçek nedeni de, *"Kitapta hiç bir şeyin ihmal edilmemiş olmasıdır"* (En'am, 38; Yunus, 61; Hac, 70; Neml, 75; Sebe, 3). Yaş ve kuru her şeyin kitapta bulunduğunu bildiren bu ayetlere, çoğu da uydurulmuş olan hadislere karşın, bugünkü insanlığın tüm ihtiyaç ve amaçlarını kandırabilecek ilkeleri, kutsal dogmalarda bulmaya olanak yoktur.

Esasen var olanlara da, yüzyıllardan beri Müslümanlardan pek çoğunun asla uymadıklarını da biliyoruz. Layik ve demokratik bir rejim, tüm inançlara hoşgörüyle saygı gösterdiği için, devlet düzenini dinsel esaslara göre ayarlamaya hiç bir ihtiyaç da yoktur. Bugün artık bireylerin vicdanlarını ilgileyen ve Tanrı ile kul arasındaki öznel ilişkilerden başka bir alanda fonksiyonu kalmamış olan mistik dogmaları, siyasal eylem ve amaçlara karıştırmak, yalnız devlet ve ulus için değil, dinin kendisi için de zarardan başka bir şey sağlamaz. Sağcılık, düşünce ve inanç özgürlüğüne engel olduğu gibi, Batı anlamında bir uygarlığın yurdumuzda gelişmesine de engeldir. Çağlardan beri, «Evveli, Şam, ahiri Şam» hayaliyle ulusumuzun son mutluluğunu, ana vatandan daha kutsal olduğu telkin edilen sapık inançlarla bir çeşit Arabistan nostaljisine boğan anlayıştan (zihniyet) yeni kurtulduğumuz bir dönemde, bizi öz yuvalarımızda bir çeşit ahret göçmenleri haline getirmekten daha büyük bir tarih hatası olamaz. Sağcılık peşinde olanlar, Kur'anda bildirilen şu iki kutsal ihtarı unutmamalıdırlar: *"Bilmediğin şeyin peşine düşme"* (İsra, 36); *"Rabbim, bilgimi artır, de"* (Taha, 114).

VI

ŞERİATÇILIK

Fizikte, «Elektrik, sivri uçlardan kaçar» şeklinde ifade edilen bir kanun vardır. Ruhsal enerjinin bir ürünü sayılan düşünce de, elektrik gibi, sivrilmiş zekâlardan fışkırır. Fakat sivri zekâlar, her zaman ve her yerde geçerli düşüncelere kaynaklık edemez. Başka bir çağ ve toplumda yararlı olan bir düşünce, öteki çağ ve toplumlarda çarpıcı ve zararlı olabilir. Bu gerçek dolayısıyladır ki, insan hayatı gibi, düşünce ve inançların da belirli bir süreden sonra söndüğü, ancak bazı kişilerle zümrelerin belleğinde bazı anılar bıraktığı görülür. Tarih, bu anıların öyküleriyle doludur. Çocuklar, dinledikleri masalları kendi hayal güçlerine göre, gerçek olgularmış gibi tasarlarlar; yaşlı insanların birçoğu da, eski olayları, yaşamaya devam etmesi gereken ebedî gerçeklermiş gibi hayal ederler; hele uzun ve onurlu bir tarihin, modern kültürden yoksun çocukları, gelecekte daha iyi, daha üstün bir hayat ve uygarlığın gerçeklenebileceğini düşünmeksizin, geçmişle övünür, avunur ve hiç bir girişimin, geçmiştekilerden daha başarılı ve parlak bir çağı yaratamayacağına inanırlar. Aşırı sağ yanlıları, bu türlü inançların afyonuyla kendilerinden geçmiş olanlardır. Bunların genç görünen büyük bir çoğunluğu, gizli çıkarların uşağı olan bazı bilgili ve gözü açık insanların telkinine kapılmış olan zavallı kimselerdir. Bunlar, her yenilik ve değişikliği, kendilerinin değer verdikleri düşünce ve inançların hasmı zannederler ve her çeşit kurtuluş ve mutluluğu, kendileri gibi sefil ve anlayışsız insanların sırtında yücelmiş ve artık çağını doldurmuş olan eskimiş bir rejimde ararlar. Bunun içindir ki, her yeniliği bir *"Kıyamet alâmeti"* ve, *"Gâvur icadı"* sayan bu zümrenin tek isteği, devleti, şeriata göre yönetmek ve elden gidiyor zannettikleri dini, bu yönetim sayesinde korumaktır.

Şeriat, Kur'an ve hadislerin bildirilerine dayanan bir hukuk ve politika düzenidir. Bu düzen, Hz. Muhammed'den sonra başlayan Dört Halifelerle Emevîler, Abbasîler, Mısır, Endülüs ve Osmanlı devletlerinde bazı esaslı farklarla uygulanan siyasal sistemde görülür. Gerçekte bu devletler, temellerini kutsal metinlerden almakla birlikte, egemenliklerine bağlanmış olan kavimlerin âdet, töre ve geleneklerinin de etkisiyle gelişen bazı yeni ihtiyaç ve mezheplere göre organlaşmışlardır. Daha bilimin ve tekniğin gelişmemiş olduğu karanlık ortaçağ döneminde, Batı âlemine ışık tutmuş olan, İslâm imparatorlukları ve İslâm uygarlığıdır.

Hıristiyanlık âlemi, çetin düşünce ve savaşlarından sonra, gerçekleşmiş olan Rönesans ve Reform dönemlerinde, İncil dogmalarının dar sınırlarını aşan insan zekâsının, ilkçağlardan beri gizli ya da açık olarak süregelen düşünce,

bilgi, sanat ve tekniğinden yararlanma yolunu tutmuş, yeni bir dünya ve hayat görüşünü benimsemiş olduğu halde, İslâm âlemi, değişen dünya koşullarını ve Batı dünyasında uyanan yeni inanç ve düşünceleri fark edememiş, türlü iç ve dış baskıların etkisiyle, birbirini yıkmışlardır. Hz. İsa'nın getirmiş olduğu din, siyasal ve hukuksal olmaktan çok ahlâksal bir değere sahip olduğu halde, papalar, ruhsal ve cisimsel saltanatlarını, diledikleri gibi yorumlattıkları İncillere göre ayarlamışlardır. Oysaki Müslümanlık özü bakımından politik bir dindir. İnsanların düşünce ve vicdanlarına olduğu kadar da bireysel ve toplumsal ilişkilerine kadar sokulur; tüm sosyal örgüt (teşkilât) ve işlemleri, kendi dogmalarına göre düzenler. İşte şeriatçıların istedikleri, devleti, gerçek değer ve anlamlarını kavramaktan âciz oldukları bu mistik dogmalara göre işletmektir. Çağımızda bu mümkün müdür? Şeriat dogmaları, ulusumuzun, insanlık içinde onurla ve bağımsız olarak yaşamasını sağlayabilecek bir değere sahip midir?

Çağımızda tüm nitelikleriyle bağımsız yaşayan hiç bir ulus, din dogmalarıyla yönetilen bir sosyal düzene sahip değildir. Kendi gelenek ve âdetleriyle dinlerinin emirleri arasında büyük bir fark bulunmayan toplumlar bile, uluslararası ilişkilerin kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri altında başkalaşmak ve birtakım yeni ilkelere uymak zorunda kalmışlardır. İslâm âleminde de gerçek budur. Yani, Batı uygarlığına ayak uydurmadan gelişmenin olanaksızlığını anlamışlardır. Siyasal çıkarlar, bir aynı dine bağlı olan büyük insan kitlelerinin bir ümmet halinde birleşmelerine engel olmuştur. Zira aynı dine bağlı olan kavimleri, çeşitli coğrafî bölgelerde yönetenler, bu bölgelerin gerek kendilerine, gerekse yönettikleri insanlara sağlamakta olduğu çıkarları asla terk edemezler, Osmanlı devletindeki Müslüman uyrukların Türk halifelerine karşı olan bağlılık derecesiyle bugünkü Arap devletlerinin birbirine karşı gösterdikleri saygı ve güven derecelerinin ne denli gevşek olduğunu bilmekteyiz. Artık çağımız, din birliğine ve din esaslarına dayanan bir siyasal anlayıştan kurtulmuş, hatta din ile dünya işlerini ayırmanın zorunlu olduğuna ,tüm uluslar inanmıştır. *"Kullarım, beni senden sorarlarsa, onlara yakınım, beni çağırana hemen gelirim"* (Bakara, 185) ayetinden ve bize şahdamarımızdan daha yakın olduğunu müjdeleyen ayetlerden de anlaşılacağı gibi, esasen dinimizde Tanrı ile kul arasına girme hakkı kimseye verilmemiştir. Hatta peygamberimizin bile böyle bir yetkisi yoktur.

Şeriat kanunları bin dört yüz yıl önceki Arap âleminin sosyal ihtiyaçlarından doğmuştur. İlk dört halifeden sonra kurulmuş olan İslâm devletlerinin hükümdarları, gerçek anlamda birer halife değildirler. Bunlar, birer hanedan kurmuşlardır, Osmanlı halifelerinde olduğu gibi, saltanat sürmüşlerdir. Kur'an ise, hanedanın ve dolayısıyla saltanatın birer zulüm kurumu olduğunu bildirerek bu rejimi reddetmiştir (Bakara, 123). Eğer halife, İslâm devletlerinin ortak oyu ile seçilecekse, buna bugünün sosyal ve siyasal koşulları elverişli olmadığı gibi, hiç bir Müslüman devlet de böyle bir Müslüman papalığını savunmamış ve savunamaz. Zira, artık çağımız, mistik dogmalarla yönetilecek bir devlet rejimini arayacak kadar ilkel ve akılsız değildir. Şeriatın istedikleri nelerdir? Evvelâ içkiyi kaldırmak. Yani alkol ticaretini yasaklamak. Oysaki Kur'an, içkinin de yararı olduğunu, fakat zararının fazlalığını bildirirken (Bakara, 219) türlü ayet-

lerde de aklı kullanarak kötülüklerden sakınmayı öğretmektedir. Bugün yüz binlerce insanın geçim aracı olan bu ticaret, halifeler döneminde de vardı ve sarayların başlıca zevk aracısıydı. Şeriat faizi de haram saydığı için bu rejimde tüm bankaların nerde ise kapanmasını isteyecektir. Tevrat'tan Kur'ana geçmiş bulunan bu yasak (Bakara, 275-277; Âli İmran, 130) daha çok tefecilik ve murabahayı reddeder. Bunu kanunlar da yasakladığı halde, hiç bir devlet önüne geçememiştir. Kumar da kanunlarımızca yasaktır; fakat günümüzün ekonomik koşulları, resmî kumarhanelere bile ihtiyaç hissetmektedir. Esasen bireylerin özel hayatlarını kontrol edebilecek hiç bir kanun ve yetki yoktur.

Şeriatın ceza hukuku kısas'a dayanmaktadır (Bakara, 179). Bu da Tevrat' tan, yani eski Yahudi şeriatından Müslümanlığa geçmiştir (Huruç, XXI, 23-25; Levililer, XXIV, 17-23; XXV, 36-38; XIX, 21). Binlerce yıl önce yaşamış olan Samî kavimlerin birbirlerine saldırmaması için emredilmiş olan bu cezayı, bugün uygulamaya olanak bulunsaydı, İslâm âleminde, dili, kolu, kafası kesilmemiş pek az insan kalırdı. İlkel insanları disiplin altına almak için sert ve korkutucu yaptırımlara ihtiyaç vardır. Fakat, cezayı bir çeşit öc alma sayan ve kısas'ı uygulayan dönemlerde de insanlar, birbirlerinin hakkına ve hayatına saldırmaktan geri kalmamışlardır. Bugün idam cezasını bile kaldıran, suçluları ıslah ederek yine topluma yararlı bir öğe (unsur) haline getirmek isteyen adaletli ve şefkatli bir hukuk sistemi vardır ki, bu sistem, şeriatçıların inancına aykırı olarak, kimseyi imanın derece ve türünden ötürü cezalamaz ve hatta kendisinde böyle bir yetkiyi de göremez. Şeriatın istediği ya da izin verdiği çok karılı bir aileyi ve miras hukukunu getirmekle toplumun neleri yitireceğini düşünmek bile, bizi korkunç gerçeklerle karşılaştırır. Yüz binlerce çalışan Türk kadınını çarşaflara sokarak asalak haline getirmek, erkek haysiyet ve onuruna da bir saldırıdır. Kaldı ki, Kur'an, kadını erkekten aşağı bir varlık saymakla birlikte, ona eşitliğe yakın haklar da vermiştir. Kadını kapamak, toplumu, tüm estetik haz ve haklardan yoksun kılmak, güzel sanatlarda, bilimde, ekonomide kadının yapmakta olduğu hizmetleri yok etmek demektir. Şeriat, mimarlıktan başka olan plastik sanatları da kabul etmemiştir diye, tüm müzelerin kapılarını kapatmak, güzel sanatlar akademilerini, konservatuvarları, bale okullarını ve nihayet tiyatro ve sinemayı ortadan kaldırmak gerekecektir; tüm bunların yerine ise, toplumu, ahret korkusuyla bir psikoz haline getiren vaızlarla, hafızlar yetiştiren okullar açılacaktır. Müslümanlık, bir sefalet ve akılsızlık dini değildir. Tüm dinlere, kitaplara ve peygamberlere inanan en toleranslı ve yüce bir dindir (Bakara, 4; Âli İmran, 3). Hacılığın amacı, kutsal topraklarda ölmek değildir; bu ödevin pek ince koşulları vardır. Oysaki, aldıkları yanlış telkinlerin etkisiyle bu ödevi yapmak isteyenlerin nasıl bir sefalet içinde olduklarını görmek için, Emniyet Müdürlüğündeki pasaport dairelerinde toplanan masum halkımızı görmek yetişir.

Komünizmden korunmak için şeriatın himayesine sığınmak ise, pek gülünçtür, zira, sular eğik düzlemlerden aşağıya ve gözeneklerden dışarıya aktıkları gibi, komünizm de, sefaletten beli bükülmüş ve mideleri boş insanların ruhundan fışkırır; yani sosyal adaletten ve ekonomik dengeden yoksun toplumlar, onun yayılması için en elverişli ortamlardır. Şeriatın isteklerine uygun bir top-

lum yaratmak, yurdumuzu, çağımızın bin bir gayretle kazanmış olduğu her çeşit maddesel uygarlıktan ve özgürlüklerden uzaklaştırmak ve dünyamızı, ölmeden önce ölmüş olan akıl hastalarıyla doldurmak gibi hazin bir tutkudur. Şeriat isteycnler, belki de, ulusumuzda, Kanunî ve Yavuz zamanlarındaki zenginlik ve haşmetin gerçeklenebileceğini umut ederler. Oysaki, bugünün dünya koşulları ve insanlık seviyesi o dönemlerdekinden çok daha başka ve üstündür. Yurdumuzu yüz binlerce cami, mescit, türbe, tekke ve din dersleri veren okullarla doldurmuş olmakla çağdaş uygarlık seviyesine ulasılamayacağı gibi, seriatçı rejimler, ümmetçi oldukları için, kendini kurmuş olanların ulusal benliğini de yok ederler. Unutmamalıdır ki, hayat savaşı, zekâ ile ahmaklığın yarışımına dayanmaktadır. Rejimlerin adı ve niteliği nè olursa olsun, gerçekten dinli gözüken açık gözler, kandırmış oldukları saf dillerin sırtında saltanat sürmeye devam edeceklerdir. Hz. Muhammed, *"Dünyanıza ait işleri, siz benden iyi bilirsiniz"* demekle, tüm Müslümanlara gercek hayat yolunu göstermiştir. Devletin dayanacağı en sarsılmaz bilgelik, *"Emanetleri ehline vermek, adaletten ayrılmamaktır"* (Nisa, 58). Bu gerçeği en tarafsız bir sekilde uygulavacak olan rejim de, lavik ve olumlu anlavısa davanan bir demokrasidir ve bunun ana ilkeleri, Atatürk'ün savunup yerleştirmeye çalıştığı çağdaş uygarlık ülküsüdür.

★

Kitaplı dinlerin savunmuş oldukları hukuk kuralları, şeriat adı altında yüzyıllarca insanlığın yönetiminde ve sosyal düzenin korunmasında bir arac olarak kullanılmıştır. Bu dinler, insanlara, daha çok Samî kavimlerin sovsuzlaşmış olan âdet, gelenek ve törelerini düzeltmek isteyen mistik liderler tarafınsan sunulmuslardır. Yani, bunlar da tarihsel ve toplumsal bir zorunluğun ürünüdürler.

Pevgamberler, birer önder olarak yapmak istedikleri devrimin ilkelerini, Tanrı'dan aldıklarını bildirdikleri icin, onlara inanmış olanlar, kutsal kitapların dokunulmazlığına saygı göstermişlerdir. Bu inanç ve saygı yüzündendir ki, Tanrıbilimciler bile, bir aynı Tanrı'nın niçin pevgamberlerine daima avnı buyrukları vermediklerini ve nicin zamanlara ve kavimlerin ihtiyaçlarına göre değisik dogmaların savunulduğunu düşünmek istememişlerdir? Zira, bunu düsündükleri zaman, insan zihninin ve ihtiyaçlarının evrimini kabul etmek, Yüce Tanrı'nın bu evrimi desteklediğine inanmak zorunlu olur. Bu takdirde de, peygamberler dönemi sona erince, gelişmekte olan insanlığı mutlu kılacak, insanları sürekli bir barış ve esenlik içinde yaşatabilecek olan yeni ve başka kitaplar, dogmalar gerekecektir. Bu, kutsal ya da dışkutsal kitaplarda savunulmuş olan düşünce ve kurallardan hiç birinin ebedî olmaması demektir. İnsan zihni, bu kitapların dondurulmuş emirleri dışında türlü evrimlere uğramakta ve gelişmesini sürdürmektedir. Bu gelişme dolayısıyladır ki, artık, bilimin, tekniğin, felsefe ve sanatın yarattığı bir uygarlıkta şeriat dogmaları, hem gerçekliklerini, hem de güçlerini yitirmektedirler.

Hemen her dinin ayet ve hadislerinde, birbiriyle çelişik bazı emirler görüldüğü gibi, devletin egemenlik alanı genişledikçe de bu emirlerin yetersizliği daha çok meydana çıkmaktadır. Bu, Müslümanlık gibi, yüzyıllarca iman eden-

lerinin siyasal yaşamına baskı yapmış olan bir dinin bile, insanları yönetebilecek güçlerden yoksun kaldığını gösterir. XVIII. yüzyılın İngiliz düşünürlerinden R. Kilwardeby, Hıristiyanlık imanından söz ederken, *"Bunlardan bazıları,* der, *açıkça yanlış, bazıları felsefesel gerçeklerden uzak, bazıları da bağışlanamaz gerçekliklerle dolu, bazıları ise, Katolik imanına karşıt oldukları için uygunsuzdurlar"* bu itibarla, *"hiç olmazsa kaynağı din dogmaları olan bazı konular okutulmamalıdır"*[1]. Bu gerçek, çağımızda daha geçerlidir.

Genellikle din adamları, insan zihninin olumlu bilimler yolunda ilerlemesini, kendi otoriteleri ve dinlerin kutsallığı için tehlikeli bulurlar; bunun içindir ki, zaman ve çevrenin ihtiyaç ve koşullarına bağlı olan kutsal dogmaların değiştirilmesinden ürkerler. İslâm toplulukları ve biz Türkler, yüzyıllarca bu acı gerçeğin baskısı altında kalmışızdır. Bir ayet ya da hadisi, türlü biçimlerde yorumlayıp çevirmek suretiyle, toplumu mutlaka şeriat ve din kurallarına bağlama çabası, hem dine, hem de devlete karşı saygısızca bir saldırıdır. Bugünkü insan vicdan ve irfanının seviyesi, kısas gibi şeriatın ceza hukukuna ve uygar kanunlara uymayan bir aile hukukunu benimseyemez. Toplum hayatını ölüm ve ahret korkuları içinde miskinleştiren ve tüm bir yaşam sevincini öldüren mistik düzen, aklın, bilimin ve dünya uygarlığının gelişmesi karşısında eski anlamlarını ve ödevlerini yitirmişlerdir.

Dinlerin, siyasal amaçlara hizmet etme tutkusu, evvelâ ulusal duyguları öldürür ve insanları imanlılar ve imansızlar gibi birbirine düşman kuvvetler haline getirir, vicdan ve düşünce özgürlüğünü yıkar; ulusu, çağın ve insanlığın dışına atar. Halifeliğin, medresenin ve imparatorluk hayatının dilimizden başlayarak tüm ulusal duygularımızı nasıl yok etmeye çalıştığını bilmekteyiz. Kıyafet kanunu çıktığı zaman, şapka giymemek için, bir daha sokağa çıkmayan müderrisler görülmüş, Hıristiyanlara benzemek korkusuyla kasketlerinin güneşlik kısmını yana çeviren, hatta yurtlarını terkeden bilgin kişilere rastlanmıştır.

Milâttan beş yüzyıl önce yaşamış olan Çin filozofu Lao-tse, *"Namuslu adamın tek düşüncesi, kendi kendini aşmaktır"* der. Şeriatçı kafa ise, kişiliği öldüren, insan haysiyet ve onurunu soysuzlaştıran öyle bir baskıdır ki, onun rejiminde kadın bir cariye, dünya, sadece ahrete hazırlayan bir sınav yeri ve her dünya nimeti bir haramdır, günahtır.

Dinler, tarihleri boyunca insanların ahlâkını bile düzeltememiş, din ve devlet adamlarının çoğunu, olduklarından başka türlü görünmeye ve yaşamaya zorlamıştır. Dinsel inançlarda saklı olan mistik ve estetik bir zevk vardır ki, bu, gerçekten iman edenlerin kendi iç âlemlerinde yaşattıkları ve tadabildikleri bir nimettir. Fakat hiç bir imanlı, bu zevki başkalarına tattırma işiyle görevlendirilmiş değildir. Bugün artık dinin ve din adamlarının görevi, sadece dinsel törenler ve ibadetler gibi dinsel hayatın coşkularına hizmet etmektir. Layik bir sistemde, tüm öteki ihtiyaçları kandırmak, devletin gücüne terk edilmiştir. Bu gücün dayanağı, çağdaş uygarlıktır ve ilkeleri, ulusumuzun terk edebilmesine olanak olmayan Atatürk'ün sunduğu ülkülerdir.

Zira, Atatürk devrimlerinin hepsi, ayrı ayrı ve pek önemli özelliklere sa-

(1) Et. Gilson, La Philosophie au Moyen age (3. baskı, Paris, 1947).

hiptir. Başta layik sistem getirilmemiş olsaydı, Batı uygarlığının bilim ve tekniği, gâvur icadı olarak küçümsenmeye devam edilecek; akıl, yerini imana; olumlu düşünce yerini skolastik düşünceye, yani çağdaş anlamdaki bilimler, yerlerini medrese gevezeliklerine terk etme zorunda kalacaklardı. Bir şeriatçı çıkarak bunun ne zararı vardır? Biz koca bir imparatorluğu, Batı bilimleri sayesinde mi kurduk? diyebilir. Fakat böyle düşünenler, imparatorluğun niçin yıkılmış olduğunu kolayca açıklayamazlar. Abelard, kendini savunurken: *"İnayetin yardımı olmaksızın, iyilik yapma ve bilimle imanı ayırma özgürlüğüne sahibim. Ben, otoritenin üstünlüğünü reddederim ve inanmak için, eleştirme zorunda olan aklı benimserim"*[1] demiş. Medresenin, akıl, felsefe, sanat, teknik ve deneysel bilimler karşısında çökmeye mahkûm olduğunu, ulusların ancak özgür düşünce sayesinde gerçeği bularak ilerleyebileceklerini anlatmak istemişti. Dogmatik inanç ve düşüncelerin, her çeşit ilerlemeye nasıl bir engel olduğunu Hz. İsa'dan iki bin yıl önce yaşadığı tahmin edilen Fenikeli Sanchoniathon'dan (bu sözcük, Fenike dilinde gerçeğin dostu demektir) kaldığı bilinen bir parçadan da öğreniyoruz: *"Kulaklarımız, daha ilk yıllarımızdan itibaren, onların yalancı öykülerini işitmeye alışmış ve ruhlarımız, yüzyıllardan beri onların varsaydıkları efsanelerin değerli bir deposu gibi, birtakım önyargılarıyla* (préjugés) *yıpranmıştır. Onlar, yüzyıllardan beri, bir aşırı tuhaflıkla* (extravagance) *hareket etmiş ve zanice saçmalıklara gerçek biçimini vermişlerdir"*[2]. Bu telkinlerle hemen her toplumda şaşkın bir duruma getirilmiş olan insanlar, bir mistiklik sarhoşluğu içinde tüm insanların hakkı olan her çeşit dünya nimetlerinden ve bu nimetlerin en üstünü olan korkusuz, kaygısız ve nesnel düşünce haklarından yoksun bırakılmışlardır. Kutsal kitaplar, derinliğine kolayca inilemeyen sonsuzun karşısında susmaktan ve teslim olmaktan başka bir şey öğretmemişlerdir. Olumlu bilimler ise, gerçeğin karşısında hiç olmazsa nasıl hareket etmemiz gerektiğini öğretmektedirler. Olağanüstü ya da doğaüstü olanı, muhteşem ve yüce olanı araştırmayı bir kâfirlik ve delilik sayan mistik kafalar Tanrı'nın her yerde ve kendimizde olduğunu savunurlarken, onu araştırma cesaretini göstermenin bağışlanamaz bir günah olduğunu ve Ulu Yaradan'ı kendimizde keşfetmeye çalışmaktan daha üstün bir ödevin bulunamayacağını savunurlar. Fakat bu iş için gösterdikleri tek yol, Hz. Muhammed'in de önerdiği, düşünmek, araştırmak, denetlemek... vb. yolları değil, sadece ve körü körüne imandır. Yani onlar, gerçek doğrultusunda bir adım ilerlemeye izin vermeden, olağanlar ve olasılıklar üzerinde düşünmeden, kutsal sayılan kişilerin söylediklerinden uzaklaşmamayı öğütlerler. Böyle bir yönteme bağlanmış olan ulusların daldıkları uykudan uyanabilmeleri olanaksızdır. Oysaki, *"Düşüncelerimiz ellerle mukayese edilebilir sanıyoruz; zira elleri, bizden gerçeği saklayan duvakları çekmek için kullanırız"*[3]. Düşüncelerimize bu yetkiyi verebilmek ve toplumun her çeşit mistisizm zincirlerinden kurtulabilmesi için, layik ve olumlu bilimlere, bunların temelinde

(1) J. L. Schonberg, *Vraie Histoire des Conciles* (1962, s. 109).
(2) Robert Charroux, *Le Livre des Maitdes du Monde* (1967).
(3) A. J. Collin, *Discours sur la Liberté de Penser* (İngilizceden çeviri, 1917).

gizli olan erdemliklere değer vermek zorunludur. Unutmamalıdır ki, doğa kimseyi düşünceleri yüzünden cezalandırmaz ve bu hakkı kimseye de vermiş değildir. Yanlış ve kötü düşünceler zaten sahiplerini cezalandırırlar. Bunlar, bir eylemin ilkeleri haline gelir ve harekete geçerlerse zarar gören toplum tarafından cezalandırılırlar, fakat öldürülmelerine olanak yoktur.

Layik düşüncenin ana ilkeleri, doğruyu araştırmak, gerçeği söylemek, adaleti uygulamak, insanların serbestçe konuşup düşünmelerine engel olmamaktır. Artık yaşadığımız çağda medrese ve manastır bilimlerinden ve öğütlerinden öğrenilmesi gereken hiç bir şey kalmamıştır. Onlar, insan zekâsının evriminde, köstekleyici bir aşamaydı, fakat bugünün uygarlığına hizmet edecek görevleri de kalmamış olan bir tarihtir. Bunlar ancak sayısı gittikçe azalan bazı meraklılarla mistiklerin oyalanmalarına yardım edebilirler. Zira, onlarda içkin olan gerçekleri de bugün bilim tarihleri ve felsefe yeterince açıklamaktadır.

VII

DİN DERSLERİ NE FAYDA SAĞLIYOR?

Genel olarak okuyup yazma bilmeyenler, birçok değerli ve değersiz bilgileri, dinleyerek ya da görerek öğrenirler. Bu çeşit bilgiler, okullarda öğrenilmeye başlananların en verimli tohumları olduğu gibi hayatta da en çok rastlanan gerçeklerdendir. Pratik yaşantılarında başarı gösteren işadamlarının pek çoğu, yüksek okullarda yetişmemiş kimselerdir; tarihte ulusları ve orduları yönetmiş olan ünlü insanlar arasında, klasik öğrenimden yoksun olanlar da az değildir. Buna karşılık, türlü okullarda seçkin öğretmenlerden ders ve diploma almış öyle kişiler de vardır ki, bunlar, toplum işlerinde önemli bir başarı gösterememişlerdir. Bunun nedeni yetenek yetersizliği, okulların kuramsalı pratiğe tercih etmeleri, insan zihnini zenginleştirip yüceltmek için çok dolambaçlı yollardan gitmeleridir. Bu okullar, genel olarak düşünceden çok bellekleri zenginleştirme hatasına da düşerler; bu teknik ve yöntemsel hataların yanında, okuyanların yaşlarıyla ve ulusal amaçlarla uyuşması olanaksız olan bazı soyut bilgileri vererek zihinleri anlaşılması ve açıklanması güç bir çıkmaza sürüklerler. İlk ve ortaokullarda okutulan din dersleri de bu türdendir.

Din derslerinin, demokrat ve layik bir cumhuriyet rejiminde, devlet tarafından okutulmuş olması, anayasamızla ve Atatürk ilkeleriyle bağdaşamaz ve bunu kavramamış olan hiç bir ciddî aydınımız da yoktur. Şu halde, bu dersler, niçin okutulmaktadır? Bize göre, bundan olsa olsa şu yararların sağlanacağı umulmaktadır:

a) Müslüman bir ulus olduğumuz için, halkımızın kendi dinlerini öğrenmeleri, onların ruhlarındaki dinsel boşluğu dolduracaktır.

b) Hilâfet dönemindeki din kardeşliği ütopyasından yararlanarak Müslüman devletlerinin sempatisini ve gerektiğinde yardımlarını kazanmak.

c) Ahlâk eğitimine kutsal bir dayanak olarak dinin hizmet edeceğine inanmak.

d) Dinsel duyguların, yurtseverlik, bağımsızlık aşkı ve ulusal onur ve haysiyet duygularından üstün olduğu kanısıyla, bir savaş tehlikesi karşısında şehitlik ve gazilik gibi kutsal uyarımlardan yararlanmak.

e) Çağımızın dinsel bilgi ve ödevlere karşı artmış görünen ilgisizliği karşısında, ulusumuzun, bu inançlar yardımıyla dünyada ve ahrette mutlu olmalarını sağlamak.

Bu saydıklarımız, dış görünüşleri bakımından din derslerinden beklenen yararların birkaç olumlu noktalarıdır. Bir de bunların dışında ve altında, saklanması güç gibi görünen üç neden daha vardır:

1. Halkın bilgisizliğinden yararlanarak dine yapılacak hizmet sayesinde oy kazanmak ve iktidarı elde etmek.

2. Komünizm, dinsiz bir rejim olduğu için, yurdumuzu onun şerrinden koruyabilmenin, halkı dinine bağlamakla mümkün olabileceğini sanmak.

3. Çoğunluğu yoksul ve hayatlarını güç koşullar altında kazanan insanlardan oluşan ulusumuzu, sabır, kanaat, tevekkül, kader... vb. inançlarıyla teselli etmek, bu inançlardan yoksun oldukları halde, dünya nimetlerinin her çeşidini tadabilenlerin mutluluğuna imrenmelerini önlemek.

Din dersleri ne dereceye kadar bütün bu konularda yararlı olabilir? Bize göre, hemen hiçbirinde. Çünkü:

a) Müslüman bir ulus olarak dini öğretmek ve uygulamak için en doğal alan, aile ocağıdır. İlkokullar ve Kur'an kursları, çocukların zihinsel gelişmeleri bakımından din konularını asla kavratacak bir yeteneğe sahip değildir. İmparatorluk döneminde Sultanîlerin son sınıflarına dek dini ilgileyen türlü konular, tüm ayrıntılarıyla okutulur ve namaz da kıldırılırdı. O dönemi anımsayanlar çok iyi bilirler ki, bu dersi okutanlardan pek çoğunun bilgisizliği ve bağnazlığı, öğrencileri dinli yapmaktan çok, dine karşı saygısızca lâubaliliklere sürüklemiştir. Daha ileri giderek, hatta medreselerde bile, ne din ne de Arapça öğretilebilmiştir. Pek az istisnasıyla medreseler, cerci hocalar yetiştirmiş ve masum ulusumuzu, türlü uydurma masallarla avutup soymuş ve halkı bir psikopat haline getirmiştir. Aksi doğru olsaydı, ulusumuzun okuryazar sayısı kadar da ileri düşüncelileri, bugünkü kadar az olmazdı. Tarikat erbabının ve halk ozanlarından bazılarının Tanrı'ya, dine ve din adamlarına başkaldıran eserleri bile, yaşadıkları dönemlerdeki din telkinlerinin gerçek niteliklerini öğrenmemize yeter. Dinin namaz, ezan, cenaze işleri gibi pratik görevleri için, ancak ortaokulu bitirdikten sonra girilebilecek bir meslek okulu açılabilir; fakat hatiplikle dinin bilgelik ve felsefesini Batı anlamında Tanrıbilim fakültesinde öğretmek olanaklıdır.

b) Din dersleri sayesinde Müslüman kavimlerin sempatisini kazanmak gibi pragmatik amaçların tarihimiz boyunca asla gerçekleşmemiş olduğunu, Birinci Dünya Savaşındaki trajedyalar pek iyi ispatlar. *"Cihat bayrağı"* açmanın nasıl bir fiyasko ile sona erdiğini de bilmekteyiz. Yalnız Müslüman uluslar arasında değil, hatta Arapların kendi aralarında bile temeli din olan bir dayanışma yoktur. Ulusları, din inançları değil, ancak karşılıklı çıkarları birbirine geçici olarak bağlayabilir.

c) Dinin ana ilkesi, ahlâktır. Fakat çağımızın ahlâksal değerleri o denli değişmiştir ki, bunların tümünü din dogmalarına göre ayarlamaya da olanak yoktur. Erdemliğin kaynağı, bir âdet ve formalite haline getirilmiş olan dinsel işlemler değil, sosyal ve uygarsal hayatın yaratmış olduğu koşullardır.

d) Yurt savunmasında şehitlik ve gazilik gibi inançlara güvenmek, bugünkü savaşlar için yeter bir güç değildir. Bir ulus, dininden önce yurdunu, bağımsızlık ve özgürlüğünü savunma seviyesine yükselememişse, çağımızın savunma, saldırma araçlarını ve bunları kullanma eğitimini alamamışsa, yalnız mistik inançların uyarıcı baskısıyla yenilgiye uğramaktan kurtulamaz. Birleşik

Arap devletlerinin İsrail önündeki korkunç yenilgileri, bunun en yakın ve unutulmaz kanıtlarındandır. Çağımızın savaşları, tekniğin, zenginliğin, bilginin ve ülkünün gücüne dayanmaktadır. Eski din kavgaları bile, ulusların siyasal ve ekonomik egemenliklerinin yarışımından doğmuşlardı.

e) Okullardaki din derslerinin amacı, dine karşı artan ilgisizliğin önüne geçmek ise, bunun çaresi, bacak kadar çocuklara ne olduğunu anlamadıkları Arapça Kur'anı ezberletmek ve namaz kılmakla abdes almayı öğretmek değildir. Bilgi ve zekâları genişlemiş olanlar, olumsuz telkinlerle değil, kendi akıl ve anlayışlarıyla da dine ve Tanrı'ya ulaşabilirler ve aydınlanmak için bu ihtiyacı duyarlar, gereken kitap ve kimselere de başvurabilirler. Bu nedenle her şeyden önce, dinin gerçek bilgeliklerini kavrayamamış olan din adamlarının, insanları dinlerinden soğutan, kuşkuya düşüren saldırganlıklarından vazgeçmeleri gerekir. Bir ulusun siyasal, sosyal gücü, mistik dogmalara olan bağlılığının yeğinliğine (şiddet) değil, çağdaş uygarlığın kuvvet ve üstünlük kaynağı olan inançlarına bağlıdır. Yani, dünyaya efendilik eden ulusların yöntem, bilgi ve gayretlerine bağlıdır. Bu gerçekleri bilmeyen aydın bir Türk'ün bulunabileceğini düşünmek bile, bizi utandırmaya yetecek kadar acıdır. Şu halde:

1. İlkokullardan başlayarak Kur'an kurslarından ve sayıları fazlasıyla artırılmakta olan İmam-Hatip Okullarından beklenen yarar, olsa olsa, bilgisizlerle yoksulların sevgisini kazanarak oy çoğunluğunu elde etmektir. Partilerimizin, Atatürk ilkelerine olduğu kadar da anayasamıza aykırı olan bu politik yarışmaları, birini iktidara getirmiş olsa bile, ilerlemek için muhtaç olduğumuz güçleri zayıflatır ve çağdaş uygarlığa yetişmemizi geciktirir. Ulusumuzun hepsi hafız ve okullarımızın hepsi din dersleriyle bezenmiş olsaydı, yurdumuz ve insanlık, bundan ne kazanabilirdi? Pek azı haftada bir kez kiliselerine giden ve pek çoğu din dogmalarını hayatın ve devletin işlerine karıştırmayan milyonlarca Batılı ve bir milyarı aşmış olup dinle ilgilerini tamamıyla kesmiş bulunmalarına karşın, uygarlığın her alanında yüksek başarılara ulaşmış olan sarılı-kızıllı solcu uluslar, beş vakit namaz kılarak Tanrı adını dillerinden düşürmeyen hangi İslâm ulusundan geri kalmışlardır? Ve hangi İslâm ulusu, onların yardımları olmaksızın topraklarında insanca yaşama mutluluğuna nail olmuştur? İktidara gelmek, yalnız parti çıkarlarına hizmet etmek için değil, halkı, içinde bulunduğu bilgisizlik ve gerilikten kurtarmak için önder olmayı gerektirir.

2. Din, halkı komünizm afetinden de kolay kolay kurtaramaz. Zira, bu rejime gönül vermiş olanlar, isterlerse, dinin de solcu bir ülküyü desteklemekte olduğunu iddia edebilir, türlü ayet ve hadisleri bu amaca göre yorumlayabilirler. Çağımızın uygarsal haklarından yararlanamadıkları için sefalet içinde olan insanlar, yalnız devlete değil, dine de, Tanrı'ya da isyan etmekten kolay kurtulamazlar. *"Yüce Tanrı, kullarına bağışladığı nimetlerin feyzini onların üstünde görmek ister"* ilkesini savunan bir dinin, yüzyıllarca sürmüş olan sefalet ve haksızlığın baskısı altında ezilmiş bir kavmi, daha iyi bir hayattan soğutacak ve yoksulluklara dayanacak kadar alçaltacağını ummak, affedilmez bir budalalık olduğu kadar da zulümdür. Solculuğun önüne, mistik inançlarla değil, solcuların da kendilerini ayakta tutabilmek için önem verdikleri ekonomik kal-

kınma ve sosyal adalet ile geçilebilir. İsveç, Amerika ve İngiltere bunun açık örnekleridir.

3. Aç ve çıplak insanları dua ve ibadetle doyurmaya da olanak yoktur. Mistik duyguları, bireysel vicdanların doğal servetleri haline getirmek için zorlamak ve halkı anlamadıkları bir dilin esrarlı cümleleriyle uyuşturmaya çalışmak, Tanrı'nın da, aklın ve uygarlığın da bilgeliklerine aykırıdır.

Halkımızın, kendisine gösterilecek ileri düşünce ve inançları reddedecek kadar akıl ve erdemlikten yoksun bir sürü olmadığına inanalım. Afrika yamyamları bile, ileri gitme yolunu tutmuşken, ulusumuzu, ortaçağın karanlıklarına hazırlamaktan koruyalım. XVIII. yüzyılın büyük Fransız devlet adamı Turgot'nun şu düşüncesinden ders almalıdır: *"Devletin ödevi, herkesi kapsayan çıkarları korumaktan ibarettir. Her insanın çıkarı ise, kendi kurtuluş ve esenliğinden ayrı bir şeydir. Bu itibarla hiç bir din, devleti özel bir surette korumak hakkına sahip değildir. Din, ancak toplumun iyiliğine aykırı olmamak koşuluyla, kendi dogmalarında ve tapımlarında* (cultes) *özgür olabilir. Kanun, bundan daha ileri giderse, vicdanı bozmuş olur".*

VIII

HAFIZLIK

Çocukların beyni, bir teyp şeriti ya da bir gramofon plağı gibi işittiğini saklayan organik bir araçtır. Onlar, ana dilini, farkında olmadan öğrenirler, büyüklerinden dinledikleri bazı sözlerle düşünceleri, argoları ve gizleri (sır) beklenmedik bir anda açığa vururlar. Büyümüş de küçülmüş denilen çocukların önemli bir kısmı bu türdendir. Bunun içindir ki, eğitimciler, her şeyin küçüklükte kolay öğrenilebileceğini ve unutulmayacağını savunmakta birleşirler. Bazı insanlar ve hele okuyup yazma bilmeyenlerle körler, normal insanlara kıyasla daha güçlü bir belleğe sahiptirler. Bizde Karadenizlilerle Ortadoğu'da Araplar, bu konuda oldukça ileri örneklerden sayılırlar. Araplarda bir kez okunmuş olan uzun bir kasideyi, olduğu gibi ezberleyen kişilerin oldukça çok olduğu bilinmektedir. İnsanların hiç olmazsa bazılarında böyle bir yetenek olmasaydı, geçmişlerin anılarını genç kuşaklara aktarmak güç olurdu.

Bellek, alfabenin, yani yazının bulunuşundan sonra zayıflamaya başlamıştır. Zira, bu sayede insanlar, eski deneylerle bilgilerini, bireysel ve toplumsal olayları sadece beyinlerinde değil, taş, deri, kemik, papirus ve maden levhalar üzerine yazmak suretiyle saklayabilmişlerdir. Bu başarı, beyni bir bilgi deposu olmaktan az çok kurtarmış, fakat bir düşünme, hayal etme, tasarlama organı halinde olgunlaştırmıştır. Bu konunun tarihsel evrimiyle bilimsel açıklanması üzerinde durmadan denebilir ki, her canlı, içinde yaşadığı doğal ve sosyal ortamdan aldığı izlenimleri, ilkel bir bilgi olarak saklar, bunlardan gerektikçe yararlanır. Bu saklama işi, bazı insanlarla hayvanlarda, kendi cinslerinden olan öteki insan ve hayvanlara oranla daha keskin olabilir. Gerçekten de bazı insanlar, adam adlarını, telefon numaralarını, kanun maddelerini, müzikal sesleri ya da mtematik kavram ve formüller gibi soyut konuları, manzumeleri daha kolay ezberler ve belleklerinde daha uzun bir süre saklayabilirler.

Hz. Muhammed zamanında, Mekkeliler arasında okuyup yazma kültürü yaygın olmadığı için, Araplar, işittiklerini ve dinlediklerini belleklerinde saklamaya alışkındılar. Müslümanlıktan önce Mekke'de türlü dinlere mensup olan insanlar aralarındaki ekonomik ve sosyal ilişkilerin etkisiyle kendi inançları hakkında birbirlerine kasıtlı ya da kasıtsız olarak bazı telkinlerde bulunmuşlardır. Musa ve İsa dinlerinin İbranîce, Süryânice, Nasturice... yazılmış olan kutsal kitapları, az da olsa vardı; bunları da ancak rahiplerle hahamlar okuyabiliyor ve kendi cemaatlerine de öğretebiliyorlardı. Bu itibarla İncilleri, basmakalıp ve baştan başa ezbere bilen kimseler pek azdı. Hâlâ da bu dinlerde bir hafızlık kurumu yoktur. Ancak dinsel görevlerle yükümlü olanlardan bazılarıyla Tanrı-

bilimciler, kutsal metinleri, ayin, ibadet ve vaaz esnasında sık sık tekrar ettikleri için, dualar ve buyruklarla birlikte belleklerinde saklayabiliyorlardı.

Hz. Muhammed, Müslümanlığı kurarken bildirdiği Tanrısal buyrukların pek çoğunu, dinleyenlerin bellcklerine emanet etmiş, daha çok Medine'ye göç edildikten sonra, vahiy kâtipleri, bunlardan bildirilmiş olanları, noktasız harflerle kemiklere, derilere, ağaç kabuklarına... ve diğer üzerine yazılabilecek olan maddelere kaydetmişlerdi. Gerçek olan şudur ki, Hz. Muhammed zamanında Kur'anın ezbere bilinmesi zorunluydu; çünkü, kendi zamanlarında ayetler, sureler toplanarak bir kitap biçimine sokulmamıştı; okuryazar Müslümanların sayısı, sayılabilecek kadar azdı; aynı zamanda, Kur'an yirmi üç yılda, parça parça ve dağınık ayetler halinde, gerektikçe bildirilmiş olduğu için, onu toptan ezbere bilen kimse de yoktu. Bunun içindir ki, Kur'anı bir kitap halinde toplamaya teşebbüs edildiği zaman, ayet ve surelerin birer kısmını ezberlemiş bulunan kimseler bir araya getirerek vahiy kâtiplerinin kaydetmiş oldukları parçalarla birleştirilmiş, denetlenmiş ve elimizdeki yüce kitap haline getirilmişti.

Yüzyıllarca devam eden ve nihayet ancak zenginler tarafından elde edilebilecek kadar az olan yazma nüshalar, zamanla hattatlığın bir meslek halini alması dolayısıyla, hiç olmazsa okuyup yazma bilenler tarafından alınabilecek kadar çoğaldı; fakat hafızlık da, imamlık, hatiplik, müezzinlik, kayyumluk... gibi din görevlileri arasında bir yer almaktan kurtulamadı.

Bizde hafızlığın bir kurum halini almasının nedenlerinden biri, halkın musikiye olan estetik ihtiyacı, diğeri de Kur'anın dilimize çevrilmemiş olması, ibadetlerin Arap diliyle yapılmasında direnilmiş olmasıdır. Kuşkusuz, üçüncü bir neden de, ekonomiktir; yani, bir geçim aracı olmasıdır. Kur'an özel bir makamla okunduğu için, halk onun güftesinden çok, bestesinden hoşlanır ve anlamından habersiz olarak, Arap fonetiğinin Türk hafızları ağzından çıkan esrarlı sesine saygı duyar. Yani hafızlık, ilâhî gibi, tekbir, mevlit, naat, münacat ve hatta oratoryo gibi mistik bir makamla okunduğu zaman imanlı ruhlara tinsel bir etki yapabilmektedir. Çağımızda ise, bu estetik ihtiyacı kandırma bakımından türlü sahneler ve radyolarda dinlenebilen layik bir müzik âlemi vardır ve insanlar, bu ihtiyaçlarını her çeşit ses plaklarıyla da kandırabilmektedirler. Nitekim, bugün, ezan da bu plaklarla okunduğu için halk, artık ezanın tinsel değerini kavramaz olmuş, sadece namaza bir davet sesi olarak değerlendirme âdetini kazanmıştır.

Kur'anda, sure ve ayetlerin ezberletilmesine dair açık bir bildiri olmadığı gibi, bunun imanla da bir ilgisi yoktur. 37 kadar ayette hıfız kökünden türemiş olup, korumak, saklamak, gözetmek, bekçilik etmek gibi anlamlara gelen bazı Arapça sözcükler kullanılmıştır. Fakat bu ayetlerin hiç birinde, Kur'anı ezberleme emrini veren hafızlık anlamı yoktur ve hafız terimi, Tanrısal niteliklerden biri olarak kullanılmıştır. 70 ayette de okumak anlamına gelen tilâvet ve kıraatla ilgili sözcükler kullanılmıştır ki, bunlardan Furkan ve Müzemmil surelerindeki iki ayette, tane tane, parça parça okumak anlamına gelen Tertil sözcüğü kullanılmıştır. Kur'anda sure ya da ayetleri makamla okumayı emreden bir kutsal bildiri de yoktur. Bu itibarla eskiden Tecvid adı verilen Arap fonetiğinin ve

dolayısıyla Kur'anın okunmasında bir çeşit müzikal yöntem sayılan bilgi, sonradan icat edilmiştir. *"Yaratan Rabbinin adıyla oku!"* ayetleriyle başlayan Alak suresi, Hz. Muhammed'e verilmiş olan ilk Tanrısal buyruktur ki, bunda, hem insanlara okumanın önemi, hem de peygambere daha sonra bildirilecek olan ayetleri, kavmine okuması gibi önemli amaçlar saklıdır. Hadislerde ve Peygamberin özel hayatıyla öğütlerinde, ibadetlerinde, ayetlerin makamla okunduğunu bildiren pek de güvenilir belgeler yoktur. Zaten Kur'an değil, fakat Müslümanlık, yalnız plastik sanatları değil, musikiyi de az çok yasaklamış gibidir.

Bugünkü sosyal ve uygarsal koşullar, hafızlığa ve Kur'an kurslarına ihtiyaç göstermeyecek kadar insan zihninin gelişmesine hizmet etmiş bulunmaktadır. Dinsel törenlerde okunması gereken kısımlar, ciddî bir özenle (ihtimam) sınıflandırılırsa, tüm Kur'anın ezberletilmesine asla ihtiyaç kalmaz. Zira, Kur'anın kapsamış olduğu ayetlerden pek çoğu, bugün uygulanmayan ve buna da olanak bulunmayan aile, ceza ve borçlar hukuku ile İsrailiyatı ilgilcyen ve çok tekrarlanmış olan ayetlerdir. Öğüt, dua, müjdeleme ve korkutma gibi insanları erdemliğe çağıran ayetler ise dağınıktır. Bunlar bir araya getirilebilir ki, bunda iman bakımından bir sakınca yoktur.

Sayısı seksen bini aşmış olduğunu öğrendiğimiz Kur'an kurslarına devam eden çocuklarımıza, anlamından habersiz oldukları ve Arapça harflerle yazılı olan kutsal kitap, yalnız okutulmakla kalmıyor, tekrar tekrar okuma zorunda bırakılarak, ister istemez ezberletilmiş oluyor. Bunun çocuklara din hayatı bakımından, yararı değil, büyük zararları vardır. Evvelâ bu yaşta aldıkları telkinler dolayısıyla, onlarda mistik ve bağnaz bir ruh yaratılmakta, uygarlıkları yaratmış olan tüm öteki bilgi ve bilimleri küçümsemeye alıştırılmaktadırlar. Bunlar, yaşları dolayısıyla kutsal kitaba gösterilmesi gereken saygıyı da gösteremekmektedirler. Fazla olarak, pratik hayatta kendilerine, ulusumuza ve insanlığa daha pek çok yararı olacağı için, dinimizin de önerdiği bilimlerle süslenme yeteneklerini de yitirmektedirler. Ulusumuzun Müslüman oluşu, çocuklarımızın zekâlarını mistik duygularla köreltmeyi, onları yobazlığa alıştırmayı, dünya mutluluklarından yoksun bırakmayı gerektirmez. Okuma ve yazmayı, hatta namazlıklarını bilmedikleri halde, ibadet eden ve etmeyen, fakat Tanrı inancını yitirmemiş bulunan yüz milyonlarca Müslüman vardır. Müslüman olmak, Araplaşmak demek değildir. Her Kur'an kursuna yılda 10 kişi devam etse, yılda 800 bin evlâdımız, dünyanın ve geleceğin istediği anlayıştan düşünce ve bilgilerden yoksun bırakılıyor demektir. Bu, hilâfet döneminde bile görülmemiş sayıda bir mistik ordu yaratma hevesinden başka bir şey değildir. Bir Tanrıbilimci. bir tefsirci, mesleğinin zorunlu sonucu olarak Kur'anı ezberlemiş olabilir; fakat çocuklarımızın beynini, çağdaş eğitimin amaç ve yöntemlerinden uzaklaşarak skolastiğin çoktan ve hemen her uygar ülkede terk edilmiş olan dogmalarıyla küflendirmeye hakkımız yoktur. Layik okullarımızda ezbercilik çoktan kaldırılmış, bunun yerine, anlama, düşünme ve tartışma esaslarına dayanan bir eğitim sistemi kabul edilmiştir. Bugün ezbere bilmenin, bilmek olmadığını anlamayan bir düşünür yoktur. Dinde zorlamayı yasaklayan Yüce Tanrı, kimseye gücünün yetmeyeceği bir ödevin verilmesini de yasaklamıştır. İnsanlara akıllarının

kavrayabileceği şekilde konuşmayı emreden bir din, saygı ile anlayarak okunması ve öğretilmesi gereken kutsal kitabımızı, siyasal ve ekonomik tutkular ve çıkar kaygılarıyla, hiç bir şeyden haberi olmayan masum çocuklarımıza ezberletmeye asla izin vermez. Dinin yüceliğine akıl erdirebilenler, gerçekten bilgili olanlardır. Zira, *"Tanrı'dan ancak bilginler korkar"* (hadis), ellerini yüzlerini yıkamaktan âciz olan zavallı yavrular değil.

ÖZEL ADLAR ENDEKSİ

Abbas bin Mirdas — 189.
Abbas bin Muttalib — 70, 213.
Abbas Mahmud-el Akkad — 135, 532.
Abd Menif — 17.
Abdülhamid, II. — 499.
Abdullah — 17, 172, 443.
Abdullah Haşimoğlu — 17.
Abdullah bin Abbas — 327.
Abdullah bin Amr-il Âs — 329.
Abdullah Bin Mes'ud — 27, 175, 409, 412.
Abdullah oğlu Muhammed — 37.
Abdullah Bin Ömer — 428.
Abdullah Bin Revaha — 188.
Abdullah İbn Sa'ad Bin Ebi Surh — 41, 185.
Abdullah (Muaviye'nin oğlu — 494.
Abdülhak Hamid — 348.
Abdülkadir Akçiçek — 52, 364.
Abdülkadir Ceylânî — 208.
Abdül Muttalib — 15.
Abdürrahman — 18.
Abdüsselam — 208.
Abelard, P. — 536, 563.
Abigail — 26.
Abikar — 201.
Abisa — 41.
Abimelik — 163.
Âdem (Hz.) — 36, 61, 62, 71, 76, 83, 89, 100, 103, 107, 123, 125, 230, 257, 276, 301, 317, 321, 351, 376, 377, 378, 379, 383, 504.
Ab-ul-Abbas — 189.
Adima — 31, 380.
Adıvar, Dr. Adnan — 304.
Adonis — 143.
Agag — 68
Ahmed — 21, 30
Ahmed Ata-ullah — 416.
Ahmed Bedevî — 49.
Ahmed bin Halid — 492.
Ahmed Bin Hanbel — 22, 27, 113, 171, 328, 334, 439, 529.
Ahmed Bin Malik — 327, 328, 334.
Ahmed Sıtkı Mardinî — 327.
Ahuramazda — 146, 151, 220.
Aimé Michel — 64.
Alberik — 152.
Alexandre (Aphrodisia'lı) — 245.
Al Hasna — 189.
Ali (Hz) — 18, 42, 71, 74, 77, 208, 209, 213, 295, 445, 493.
Ali Efendi (Kınalızade — 416.
Al Kendi — 194, 332.
Alpaslan — 333.
Alusî — 98, 321.
Amine — 15.
Amir — 217.
Amos ya da Amus — 509.
Amr Bin Avf — 218, 457.
Âmr Bin Hadramin — 41.
Amr Bin Tufeyl — 216.
Amr Bin-il Âs — 413.
Anatotol France — 245.
Anaxagoras — 546.
Anaximandros — 148.
Ankaravî — 27, 310.
Anne — 26.
Anubi — 150.
Anthony, J. Weiner — 317, 322.
Apsaras — 120.
Aristo — 137, 139, 143, 147, 152, 262, 333, 345, 361, 371, 416, 489, 495, 529, 546.
Arsel İlhami — 111, 524.
Arşimed (Archimed — 371.
Arthur Koestler — 57, 140, 141, 155, 246, 273, 304, 305, 307.
Âşık Paşa — 416.
Âta — 61.
Atalay, Besim — 584.
Atatürk — 13, 19, 73, 217, 324, 338, 339, 340, 453, 497, 499, 514, 539, 547, 553, 561, 562, 565, 567.
Atike — 440.
Auguste Comte — 253.
Aurobindo (Sri) — 50, 150.
Ayşe Hz.) (Ebu Bekir'in kızı) — 20, 27, 89, 97, 107, 119, 170, 185, 187, 218, 260, 287, 303, 405, 406, 407, 434, 439, 445, 514.
Ayşe bint Fazl — 445.
Azazil — 373.
Azrail — 65, 71, 78, 84.

Baba Tahir Uryan — 208.
Bacon, F. — 125.
Bahira — 16, 35.
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı — 584.
Batlamyüs — 495.
Battal Gazi — 338.
Baudelaire — 102. 389.
Bayezid-i Bistamî — 45, 64.
Bayle, Pierre — 31, 394.
Bazan — 213.
Bedreddin (Simavna Kadısı, Şeyh) — 98, 133, 181, 282, 283, 309, 350, 361, 373, 491.
Belâzurî — 332.
Belkis — 98, 202, 207, 321, 454.
Bera Bin Azib — 412.
Bergson, H. — 57.
Berkeley — 140.
Beuzaert, F. — 374.
Beyzavî (Kadı) — 7, 77, 81, 89, 90, 108, 201.
Bileam — 200, 325.

Bilmen, Ömer Nasuhi — 116, 218, 222, 359, 420.
Bion — 253.
Biruni — 332.
Bishop, J. — 317.
Bişr-Al Marisi — 132, 181, 349.
Bişr Bin Mutamir — 31, 491.
Bizouard — 310.
Bonhoffer, D. — 254.
Bossuet — 151, 238, 543.
Boutroux, E. — 228, 304, 361.
Brahma — 147.
Briand — 396.
Buda — 8, 23, 36, 65, 106, 142, 145, 160, 205, 207, 217, 225, 313, 321, 343, 418, 516.
Buhari — 8, 66, 107, 123, 172, 332, 347, 487, 519.
Bureyde — 216.

Cabir — 218, 434, 524.
Cabir Bin Abdullah — 217, 220.
Cafer — 218.
Cafer-i Sadık — 111, 493.
Cahş-ül Esediye — 20.
Cahm Bin Safvan — 349.
Calut — 202.
Calvin — 345.
Carre de Montgerson — 346.
Cebra — 41.
Cebrail — 20, 36, 38, 51, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 77, 78, 80, 81, 83, 87, 88, 89, 161, 162, 164, 168, 182, 203, 208, 209, 217, 218, 219, 260, 304, 373, 398, 455, 516.
Celali — 453.
Celâleddin-i Devvani — 416.
Cemil Sena — 10, 13, 14, 52, 55, 59, 77, 238, 246, 274, 495, 547.
César — 143, 244.
Cevdet Paşa — 420.
Charles, Dazlak — 144.
Che-Houangti — 95.
Child — 141.
Cibril (Bkz. Cebrail).
Ciceron — 131, 137, 143, 248.
Cohen, A. — 26, 34, 76, 77, 78, 95, 103, 105, 125, 134, 214 245, 272, 273, 280, 367, 444, 447.
Collin, A. J. — 563.
Copernic — 304, 547.
Crityas — (Bkz. Kritias).
Cüneyd-i Bagdadi — 273, 529.
Cüveyriye — (Haris-ül Müstalikiyye'nin kızı), 16, 20.

Çağlar (Behçet Kemal) — 195.

Daanson — 225.
Daniyal (Daniel) — 37, 38, 48, 76, 80, 105, 134, 272.
Dante — 102, 132, 137, 148, 151, 152, 292.
Darius — 144.
Servant — 146.
Davis, D. M. — 317.
Davud (Hz.) — 23, 26, 36, 48, 134, 202, 306, 377, 394, 422, 457.
Davud Bin Halef — 179.
Daxalina — 201.
Débora — 26,
Deccal — 21, 22, 89, 111, 115.
Delacroix, H. — 47.
Demokrite (Democritos) — 137, 253.
Denys L'Aréopagit — 79.
Derviş Vahdeti — 533.
Descartes, R. — 35, 139, 141, 272, 273, 345, 373, 511.
Desmond Morris — 532.
Deucalion — 216.
D'Holbach (Baron) — 345.
Diagoras — 546.
Diderot, D. — 345.
Dimad İbn Salebet-il Ezdi — 516.
Diogen (Sinoplu — 152.
Diseark — 143.
Doğrul, Ömer Rıza — 42, 197.
Dozy, Dr. — 514.
Driyad — 93.
Dubel — 76.
Dubner, H. F. — 141.
Dujardin Edouard — 144.
Dumas, G. — 75.
Durkheim, E. — 149, 153.

EA — 216.
Abu Ali Miskeveyh — 416.
Ebu Amr — 172.
Ebu Bekir (Hz.) — 18, 19, 20, 27, 175, 220, 445, 467.
Ebu Bekir'in oğlu Abdullah — 440.
Ebu Bekr-el Bakılanî — 488.
Ebu Bekr Zekeriya Razi — 30, 180, 228, 489, 536.
Ebu Cafer — 172.
Ebu Cehl — 167, 173, 217, 359.
Ebu Davud — 87.
Ebu Hanife (İmam) — 179, 277, 330, 446.
Ebu Hasan — 292.
Ebu Haşim — 495.
Ebu Hayyan — 97.
Ebu Hüreyre — 21, 66, 67, 86, 97, 109, 118, 191, 258, 277, 287, 296, 397, 401, 402 408, 411, 412, 499.
Ebu Kasım — 17.
Ebu Katade — 506.
Ebu Kays — 328.
Ebu Mansur Matüridî — 132, 232, 260, 347.
Ebu-l Ferec — 342.
Ebu Musa-l Eş'arî — 129, 178, 232.
Ebu Nuaym — 96.
Ebu Nüceyd — 213.
Ebu Ömert-ül Ensari — 215.
Ebu Said-i Hudrî — 192, 203, 303, 431, 458.
Ebül Ala'l Maarrî — 114, 202, 229, 283.
Eb-ül Berekât — 536
Eb-ül Hüseyin Ravendî — (Bkz. İbn Ravendi)
Eb-ül Kasım — 11.
Ebu-s'Suud — 453.
Ebu Süfyan — 173, 214, 215, 470.
Ebu Talib — 16, 19, 419.
Ebu Umeyye — 20.
Ebu Talha — 170.
Ebu Zekeriya Razi — 252.
Ebu Zer — 62, 63, 123.

Echart, J. — 274.
Echile (Eschile) — 143, 144, 146, 245.
Eflâkî. — 174.
Eflatun — 12, 45, 90, 117, 138, 139, 143, 144, 147, 151, 152, 185, 242, 249, 250, 344, 345, 364, 371, 373, 378, 424, 444, 456, 489, 546.
Ehrimen — 93, 100, 146.
Einstein — 155, 158.
El Bagdadî — 342.
El Bara bin Maruf — 230.
Elijah, Pool — 256.
El Hakîm — 333.
El Harzemî — 342.
El Hasan — 342.
Elizon — 105.
Elizabet — 220.
El Me'mun — 181, 333.
El Mütevekkil — 333.
El Neccar — 349.
El Salebî — 196.
Evliya Ellas — 200, 202.
Emanoil — 220.
Emerson — 11, 77, 292, 395.
Emil Ludwig — 396.
Empedokles — 77, 253, 262.
Enes bin Malik — 60, 66, 109, 213. 214, 218, 220, 398, 405.
Engels — 253.
Ennius — 546
Epiktetos (Epictete) — 143, 257.
Epikür (Epicuros) — 138, 142, 143, 253, 255, 262, 292, 336.
Erasmus — 144.
Erbed ibn Rebia — 216.
Erdeşir — 337.
Ermone — 79, 80.
Ermiya — 18.
Eskülab — 103.
Esma Ebu Bekr'in kızı — 412.
Esther — 26.
Eş'arî Ebu Hasan-ül — 132, 138, 232, 260, 344, 350, 488.
Eş'iya — 69, 75, 170, 220, 249, 262, 264, 367, 481, 512.
Eyyub (Hz.) — 20, 208, 328, 422.
Fahreddin-i Razî — 7, 97, 98, 136, 181, 183, 184.
Farabi — 98, 117, 194, 324, 331, 332, 333, 536.
Fard Muhammed — 256.
Fatma (Hz.) — 17, 174, 493.
Fenélon — 151.
Fındıkoğlu, Z. F. — 487.
Ferid-Üddin Attar — 416.
Firuz-üd Deylemî, 467.
Fisagoras — 60, 65, 117, 137, 139, 144, 147, 169, 319, 344, 489.
Forberg — 394.
Foucher — 344.
Fourier — 117, 147.
François Romaine — 55.
Frazer, J. G. — 149, 244, 247.
Freud, S. — 58, 155.

Gabriel Vahanian — 252.
Gal — 139.
Galilée — 304.
Galimart — 55.
Galyen (Galien) — 486.
Gandi (Mahatma) — 513.
Garnier — 391.
Gazali — 55, 58, 59, 114, 136, 190, 221, 231, 232, 259, 293, 327, 330, 333, 388, 416, 419, 488, 491.
Georges Fradier — 57, 140
Giguet, P. — 344, 391.
Gilson, Et. — 562.
Glotz, G. — 75, 95, 96, 241, 242.
Goethe — 103, 138, 373.
Gok ve Magok — 204.
Gorfinkler — 33.
Gorgias — 253.
Gosala — 344.
Gourmont, R. De — 11.
Grasset, B. — 257.
Gregoire II. — 82.
Grotius — 345.
Gölpınarlı, Abdülbaki — 583.
Gues, A. — 280.
Guillaume de Conch — 227.
Gulam Ahmed (Mirza) — Bkz. Mirza Gulam Ahmed.
Guyau, J. M. — 253, 418.
Gündişapur — 331.

Habib-el Neccar — 71.
Habil — 200, 429.
Haccac — 175.
Hacı Bayram — 351.
Hafaza Bint Ali — 175.
Hafsa (Hz.), Osman'ın kızı — 20, 167, 174, 406, 435.
Hakim bi-Smrillah — 494, 495.
Haldane — 257.
Halefi Aşir — 172.
Halime — 15, 61, 219.
Halid bin Velid — 220.
Hallac-ı Mansur — 50, 309.
Hambeli — Bkz. Ahmed bin Hanbel.
Hamdi Başar — 526.
Hamilton — 45, 280.
Hamza — 18, 172, 189.
Hamza bin Ali — 31, 494.
Hanbelî — 330.
Haris-ül-Hilaliye — 20.
Haris-ül-Mustalakıye — 20.
Harris — 140.
Harris ibn Numan — 167.
Harrison, E. — 251.
Harun (Hz.) — 24, 61, 200, 265.
Harut — 202.
Hasan (Hz.) — 174, 445.
Hasan bin Sabit — 188, 189.
Hasan Saab — 534.
Hassân — 194.
Haşim — 17.
Hatice (Hz.) — 16, 19, 21, 171, 434, 435.
Havle — 167.
Havle bint Salebe — 166.
Havva (Hz.) — 71, 94, 103, 199, 276, 351, 354, 376, 383.
Hazkıyal — 39, 264, 265, 313.
Hegel — 227, 283, 306, 328.
Hegesias — 141.
Helen Tournaire, 256.
Henoş — 199.
Henri Descrosch — 253.
Henri Sérouya — 34, 40, 57, 77, 78, 85, 94, 140, 162, 163, 243, 248, 366, 373, 378.
Heraklit (Heracleitos) — 28, 148, 253.
Herbert Thurston — 55.
Herder — 243.
Herodot — 103, 146, 201, 219, 239, 245, 342, 343.

Herkul — 219.
Herman Kahn — 317, 322.
Hesiod (Hesiodüs) — 82, 148, 151, 239, 343.
Hillel — 134.
Hipokrat (Hippocrates) — 489.
Hızır (Hz.) — 179, 200.
Hoang-ti — 62.
Hobbes — 227, 345.
Hogg, H. — 246.
Homeros — 105, 137, 142, 144, 145, 146, 148, 151, 153, 185, 242, 343, 390, 391.
Horacius — 142.
Horot — 202.
Horus — 150.
Houai-Nan — 66.
Houlde — 25.
Huart — 494.
Hud (Hz.) — 201, 216, 318. 402, 477.
Hulde — 26.
Hull — 140.
Hume, D. — 70, 140, 225.
Hüseyin (Hz.) — 111, 174, 456.
Husrev Perviz — 213.
Huveytil bin Abd-ül Uzza — 41.
Hürmüz — 62, 91, 140.
Huzeyfe — 217.

İbn Abbas — 64, 130, 172, 182, 187, 329, 371.
İbn Arabî — (Bkz. Muhiddin-i Arabî)
İbn Askerî — 332.
İbn Atiyye — 181.
İbn Bace — 117, 332.
İbn Cebrul — 332.
İbn Cerir — 63, 310, 324, 332.
İbn Ebu Sarh — 168.
İbn Habban — 492.
İbn Haldun — 98, 332.
İbn Hatim — 98.
İbn Hazm — 166, 179.
İbn Kayyim-ül Cevzî — 132.
İbn Kesir — 172.
İbn Kuteybe — 342.
İbn Merduye — 98.
İbn Mes'ud — 121.
İbn Miskeveyh — 342.
İbn Ömer — 403, 454.
İbn Ravendî — 86, 123, 168, 181, 252, 489. 534, 536.
İbn Revaha — 220.
İbn Rüşt — 114, 124, 143, 147, 229, 332, 333, 371, 445, 495, 534.
İbn Sa'd — 342.
İbn Sina — 13, 42, 98, 114, 142, 166, 168, 194, 221, 261, 332, 333, 371, 481, 537.
İbn Taymiya — 231, 491.
İbn Tufeyl — 117 332.
İbn-ül Kelbî — 332.
İbn Tümerd — 493.
İbn-ül-Esir — 332.
İbrahim (Hz. Muhammed'in oğlu) — 23.
İbrahim (Hz.) — 36, 61, 62, 63, 69, 76, 77, 84, 106, 134, 182, 200, 201, 203, 230, 233, 234, 239, 244, 305, 250, 422, 543, 470, 480, 495, 517, 543, 553.
İbrahim Nazzam — 135, 495.
İdris (Hz.) — 23, 62, 65, 497.
İkbal (Ozan) — 534.
İliya (İlya) — 64, 80, 209, 215.
İlyas (Hz.) — 23, 200, 201.
İmret-ül Kays — 189.
Irakî — 186.
İsa (Hz.) — 8, 19, 21, 22, 23, 24, 28, 32, 33, 36, 37, 39, 42, 48, 49, 60, 61, 62, 71, 75, 81, 84, 92, 93, 106, 111, 137, 143, 148, 151, 152, 156, 162, 169, 182, 190, 197, 199, 203, 207, 211, 217, 220, 223, 225, 235, 244, 245, 247, 251, 261, 263, 267, 273, 276, 279, 286, 298, 304, 321, 328, 333, 336, 387, 400, 405, 406, 407, 409, 422, 439, 443, 444, 452, 455, 492, 493, 510, 527, 530, 543, 556, 559, 563, 569.
İshak (Hz.) — 84, 162, 201, 543.
İsis — 492.
İskender (Büyük) — 198.
İsmail (Hz.) — 23, 24, 42, 200, 201, 234, 244, 543.
İsmail Fennî — 304.
İsmet İnönü — 217.
İsrafil — 65, 78, 152.
İzmirli İsmail Hakkı — 584.
İzid — 146.

Jacob Boehme — 55, 56.
Jacques Hadmanrd — 154.
Jacques Marty — 26, 77, 95.
James, W. — 140, 293.
Jansın — 346.
Jean de La Croix — 49.
Jean Rosenthal — 532.
Jerar de Nervale — 48.
Jérémie — 25.
Job — 48, 366.
Joël — 35.
Joficl — 77.
John Donne — 305.
John Wesley — 279.
José — 272.
Joseph Smith — 156.
Jules Bocher — 79, 80.
Jules Verne — 34.
Julien Huxley — 256.
Jurkenni — 78.
Jüstinianüs — 333.

Ka'b bin-el Eşref — 189.
Ka'b bin Malik — 188, 189.
Ka'b bin Zübeyr — 187, 189.
Kâ'b-ül Ahbar — 71.
Kabil — 429.
Kabir — 256.
Kabiz-i Acemî — 492.
Kaligula — 240.
Kant, E. — 136, 152, 292, 350, 470.
Kanunî (Sultan Süleyman) — 556.
Kara Davud — 338.
Karl Marx — 253, 528.
Karun — 200, 404.
Kasım — 16.
Kâtip Çelebi — 416.
Kayyim-el Cevzî İmam) — 136.
Kepler — 229, 304.
Khriologos — 148.
Kierkegaard, Seuren — 251, 257, 529.
Kilwardeby — 257, 562.

Kınalızade Ali Efendi — 416.
Kısaî — 172.
Konfuçyüs — 8, 23, 160, 205, 237, 254, 290, 291, 292, 313, 321, 419.
Korah — 201.
Kouen-Louen — 95.
Krates (Crates) — 253.
Krişna — 225.
Kritias (Critias) — 227, 296, 532.
Kubie — 155, 170.
Kubilay — 58, 533.
Kurt Lange — 150.
Kus ibn Saidet-ül-iyadî — 233.
Kuss ibn Seyda — 41.

Labriolle — 206.
Lactance — 340.
Laert — 384.
Laila — 76.
Laksni — 241.
La Mère — 50.
Lamettrie, Dé. — 345.
Lammens, H. — 493.
Lane — 209.
Lange — 293.
Langlois — 340.
Lanson, Gustave — 335, 339.
Lao-tseu — 23, 106, 398, 419, 486, 503, 562.
Lebid ibn Rebia — 233.
Leibniz — 138, 139, 345, 347, 464.
Lenin, N. — 254.
Léon X. — 148.
Leucippos — 137.
Levy Brhul — 47, 149.
Litauer E. — 396.
Littré — 221.
Lods, M. — 26.
Lokman — 201.
Louis Bourdeau — 168.
Louis Jacolliot — 65, 216, 220, 370.
Louis Salleron — 250.
Lucien, 143.
Lucillus — 546.
Lucretius Carus — 142, 246, 253, 546.
Luca (Luka) — 198, 203, 219, 220, 323.
Lut (Hz.) — 37, 84, 207, 280, 315, 355, 406, 422, 480.
Lütfi Ay — 377.
Luther, Martin — 131, 138, 245, 279, 345, 550.

Machiavelli — 122, 395, 503.
Madelain — 56.
Maeterlinck — 255.
Magok — 208.
Mahmud Esad — 496.
Mahmud Şebistarî — 21.
Mainof — 418.
Malebranche — 139, 251, 313.
Memonides, Mois — 24, 142, 279, 293.
Magagsarian, M. M. — 281, 292.
Mani — 29, 378.
Manu — 65, 150, 360.
Marcel Gabriel — 277.
Marcel Granet — 49, 66, 95, 106, 125, 237, 241, 242, 255, 274, 395.
Marcion — 346.
Marco Polo — 145, 146.
Marcus Aurelius — 143.
Marguerite — 340.
Mariya — 167.
Markos — 32, 203, 325.
Martin Marty — 251.
Marut — 202.
Mas'udî — 332, 377.
Matatron — 78.
Matüridî — Bkz. Ebu Mansur Matüridî.
Maxalina — 201.
Maxim (İmparator) — 546.
Maximilianus — 201.
Max Müller — 249, 368, 375, 376, 418, 419.
Max Nordau — 420.
Max Planck — 361.
Mc Gill — 142.
Mc Keller — 155.
Mc Luhan, M. — 126, 169, 378.
Mehdi — 110, 111, 199, 490, 537.
Mehmed Ali Paşa — 73, 486.
Me'mun — 130.
Mendelshon — 229.
Meryem (Hz.) — 24, 37, 40, 42, 60, 75, 198, 220, 247, 335, 437.
Mesih — Bkz. İsa.
Mes'ud ibn Ebi Vakkas — 168.
Meta — 26, 39, 82, 90, 131, 152, 200, 203, 217, 278, 286, 291, 323, 406, 424, 455, 493.
Mevlâna (Celâleddin-i Rumî) — 47, 52, 55, 63, 72, 85, 100, 108 ,156, 238, 377, 525 529.
Meymune (Haris-ül Hilaliye'nin kızı) — 20.
Michelet — 542.
Michel Tournier — 150.
Mikâil — 36, 76, 78, 87, 88, 199, 209.
Milton — 378.
Miriam — 26.
Mirza Gulam Ahmed — 256, 492.
Molino — 346.
Montaigne — 225.
Montesquieu — 308.
Morot — 202.
Mou — 62.
Mö-tseu — 237, 392.
Muaviye — 18, 39, 168, 175.
Muaz bin Cebel — 175.
Muhammed (İmam) — 179.
Muhammed (Hz.) — Hemen her sahifede kutsal adı geçmektedir.
Muhammed Abdüh (Şeyh) — 181, 228, 231, 252, 495, 534.
Muhiddin-i Arabî — 31, 52, 55, 64, 133, 186, 208, 221, 363, 364, 536.
Mukatil — 171.
Munck — 293.
Musa (Hz.) — 8, 23, 24, 26, 32, 33, 34, 36, 38, 40, 48, 61, 63, 65, 70, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 85, 93, 97, 102, 114, 131, 161, 162, 164, 176, 178, 179, 186, 187, 198, 200, 207, 211, 212, 240, 259, 260, 262, 265, 267, 270, 272, 287, 293, 296, 318, 324, 356, 387, 397, 402, 405, 422, 428, 434, 449, 482, 512, 520, 528, 543, 569.
Muvir — 210.
Müseyleme-tül Kezzab — 467.

Müslim — 8, 68, 89, 172, 236, 296, 310, 332, 487.
Nabiga Ca'di — 187.
Nadr Bin Hâris — 166.
Nafi — 172.
Nafi bin-el Ezrak — 490.
Nahhas — 173.
Naigeon — 336.
Nakkaş — 172.
Nasafi — 231.
Nasiruddin Tusî — 416, 495.
Nazzam — 136.
Nicol, N. — 471.
Nemrud — 77, 106.
Nesimî — 55, 209, 309.
Nevfel bib-el Haris — 463.
Nevevî (İmam) — 136.
Newton — 298.
Nicolas, N. — 492.
Nietzsche — 115, 252, 530.
Nizam-ül Mülk — 333.
Nuh (Hz.) — 23, 24, 26, 37, 176, 202, 207, 216, 230, 280, 315, 352, 377, 422, 480, 483, 507.
Nuir — 209.
Numan bin Beşir — 413.
Numan bin Mükrim — 218.
Nyberg, N. Ş. — 489.
Nymphe — 96.

Oldenberg, H. — 207, 245, 344, 418.
Ömer (Hz.) — 18, 41, 173, 189, 209, 215, 230, 288, 327, 349, 437, 445, 492, 497.
Ömer Bin Abdülaziz — 327.
Openheimer — 257.
Oread — 96.
Orhan Hançerlioğlu — 281, 494.
Origenes (Origéne) — 138, 152.
Orpheus — 64, 250.
Osman (Hz.) — 18, 20, 41, 168, 175, 243.
Osman Nebioğlu — 584.
Oziris — 143, 149, 150, 152.
Oswald Wirth — 103, 104.
Ouroboros — 103.
Ovidius — 243, 319.

Öklides (Euklides) — 489.

Palmer — 458.
Paracelce — 93.
Parmenides — 253.
Pascal, B. — 143, 145, 245.
Pasteur — 287.
Patrokles — 146.
Patrona Halil — 533.
Paulos — Bkz. Saint Paul.
Paul Ramsey — 257.
Pelage — 138.
Phérécid — 154, 419.
Piaget — 57.
Pie IX. — 142.
Pierol, L. J. — 242.
Pierre Devaux — 274.
Pierre Janet (Dr.) — 56, 93.
Poke, İ. A. — 255.
Pindar — 142.
Plaute — 37, 546.
Pline — 143.
Plotinos (Plotin) — 48, 66, 147, 162.
Plutarcos (Plutark) — 142, 143, 247, 344.
Poincaré Henrie — 155, 342.
Porphyrios — 66, 165.
Presceit — 246.
Prodikos — 253.
Proklus — 341.
Promethe — 143.
Prud'hon — 546.
Pyrrha — 216.
Pythagoras — Bkz. Fisagoras.

Rafael — 77.
Rahali — 78.
Râma Krihna (Shri) — 50.
Ramsey, Paul — 251.
Raphael — 76, 77.
Remle (Ümmü Habibe) — 20.
Renan Ernest — 206.
René Grousset — 196.
René Guenon — 119.
Ribet — 60.
Ribot, Th. — 43.
Ridya — 77.
Rifaa bin Zeyd — 218.
Rike, J. A. — 243.
Robert Charroux — 144, 563.
Robert Godet — 146.
Robert (Sofu) — 548.
Robertson Smith — 144.
Rousseau, J. J. — 35, 305, 309, 345, 391.
Rudolf Bultman — 257.
Rukiye — 17.

Saad — 18.
Saad bin Cübeyr — 97.
Saad ibn Malik bin Sinan — 130.
Saad ibn Muaz — 89, 94, 217.
Sabit bin Kays — 215.
Sacy — 48, 492, 494.
Sa'd bin ebi Vakkas — 191, 194.
Sadi (Şirazlı Şeyh) — 410.
Safiye (Hz.) (Ebu Ümeyye'nin kızı) — 20, 27, 406.
Safvan ibn Ubeyye — 463.
Said-i Kürdî — 338.
Saint-André — 76.
Saint-Augustin — 51, 82, 138, 148, 151, 206, 279, 345.
Saint-Basil — 197.
Saint-Denis Aéropagite — 64.
Saint-Iréné — 374.
Saint-Jean — 147.
Saint-Jérome — 148.
Saint-Justain — 33, 255.
Saint-Louis — 144.
Saint-Luca — 147.
Saint-Martin — 313, 372.
Saint-Paul (Paulos) — 64, 93, 106, 121, 143, 147, 152, 156, 161, 163, 257, 265, 278, 286, 313, 399, 439.
Saint-Pierre — 163, 202.
Saint-Thérése — 59, 313.
Saint-Thomas (Akinalı) — 64, 169, 304.
Salih (Hz.) — 267.
Samuël — 48, 64, 72, 76, 94, 103, 162.
Sanchoniathon — 566.
Santayana — 282.
Sara — 26, 78, 426.
Saranî — 133.
Sartre, J. P. — 253, 255, 362.
Saul — 137.
Seccah — 467.
Scherrington, Charles (Sir) — 142.
Schleiermacher — 55, 530.
Schonberg, J. L. — 563.
Schopenhauer — 362.

Seleme ibn Ekva — 215.
Selman Fârisî — 218.
Senahrib — 78.
Seneca — 143, 198.
Serhasî — 551.
Sevde bint-i Zem'a — 20, 219.
Seyyid Şerif — 397.
Seyyid Ali Muhammed — 492.
Sextus Empricus — 257.
Silene — 97.
Simone Weil — 529.
Sindalfon — 78.
Skinner — 140.
Sokrat — 142, 152, 169, 232, 239, 255, 262, 489, 491, 546.
Sophocles — 144, 344, 345.
Spençer H. — 229, 308, 312.
Spinoza — 143, 146, 152, 248, 293, 312, 345, 495.
Strabri — 342.
Stilpon — 253, 546.
Strabon — 138, 144, 145.
Suhraverdi — Bkz. Şahabeddin-i Suhraverdî.
Suyuti (İmam) — 184, 231.
Süleyman (Hz.) — 37, 97, 98, 191, 201, 202, 249, 306, 321, 422, 543.
Süleyman Hasbi — 333.
Süleyman (Sultan Kanunî) — 340.
Swedenborg — 313.

Şafii — 277, 445, 446.
Şarani (İmam) — 136.
Şahabeddin-i Suhraverdî — 90, 309, 495, 537.
Şebstari — 352.
Şehristanî — 243, 342, 494, 537.
Şerafeddin Yaltkaya — 493.
Şeriat Allah — 495.
Şinasi — 283, 394, 425.
Şiruye — 213.
Şuayb (Hz.) — 23, 402.

Taberanî — 96, 113, 132, 203, 445.
Taberaud — 227.
Taberî ebu Cafer — 7, 17, 64, 201, 332, 347, 377, 497.
Tacitus — 37.
Taftazanî — 135, 233.
Takiyyeddin bin Taymiya — 179.
Talha (Hz.) — 18, 102.
Talut — 202.
Tanrı — (Hemen her sahifede yüce adı var.)
Tchoung-tseu — 106.
Thalès — 288, 314, 319.
Théodoros — 253.
Theophrastus — 546.
Thomas Martin — 142.
Thomas More (Morus) — 117, 544.
Timotheos — 163.
Tindal — 227.
Tot — 150.
Tuleyha bin Hüveylid — 467.
Turgot — 570.

Ubeyd bin K'ab — 41, 175, 217.
Uc ibn-i Unuk — 72.
Ukbete bin Muayd — 424.
Ulis — 148.
Uriel — 77, 78.
Useyd bin Hudeyr — 215.
Ut Napiştim — 216.
Uzame bin Zeyd — 186.
Uzeyr — 68.
Uzza — 41.

Üçok, Bahriye — 194, 213, 439, 467, 551.
Üçok, Coşkun — 420.
Ülken, Hilmi Ziya — 395, 495.
Ümeyye bin ebi Salt — 496.
Ümmü Habibe — 20.
Ümmü Gülsüm — 17, 20, 445.

Vacherot — 273.
Varaka — 18, 40.
Vakidî — 332.
Vasıtî — 49.
Vauvenargues — 426.
Villeneuve — 100.
Villis — 139.
Virgile (Virgilius) — 137, 143, 144, 147, 148, 151.
Vişnu — 100.
Voltaire — 77, 137, 144, 147, 148, 151, 158, 232, 262, 275, 304, 323, 345, 377, 426, 526.

Wallace, Dr. Fard — 256.
Watson — 140.
Weiss, P. — 501.
Wels — 490.
Werner, Polz — 251.
Werner Heisenberg — 140.
Westermarck — 94, 146, 149, 152, 240, 244, 343.
Wilder Penfield — 142.
Wilson — 141.
Wou — 66, 95.

Yahuda — 202.
Yahya (Hz.) — 23, 24, 32, 220, 422, 470.
Yakub bin Matan — 23, 200.
Yakub (Hz.) — 23, 30, 63, 80, 83, 166, 201, 203, 234, 244, 327, 422, 543.
Yalçın, Hüseyin Cahid — 304.
Yavuz (Sultan Selim) — 561.
Yazır, M. Hamdi (Elmalılı) — 324, 358.
Yecuc ve Mecuc — 111, 130, 204.
Yeftah — 244.
Yemle'nin oğlu Mişa — 39.
Yesara — 41.
Yeşu bin Levi — 64, 196, 197, 200, 209, 215, 461, 511.
Yezid bin Ali Enisa — 492.
Yuhanna — 27, 32, 39, 82, 202, 203, 204, 207, 243, 263.
Yunus (Hz.) — 53, 62, 422.
Yunus Emre — 55, 209, 313.
Yusuf (Hz.) — 23, 61, 77, 81, 83, 165, 179, 202, 216, 381, 422.
Yuşa — Bkz. Eşiya.

Zagzagel — 77.
Zekeriya (Hz.) — 84, 203, 220, 422.
Zeller — 142.
Zem'a — 20.
Zenon — 143.

Zerdüşt — 23, 31, 65, 105, 114, 116, 146, 147, 243, 252, 263 286, 291, 344, 366, 370, 548.
Zeyd (Haris'in oğlu) — 18, 20, 220.
Zeyd bin Sabit — 41, 176.
Zeyneb (Cahş-ül Esediye'nin kızı) — 17, 20, 437.
Zeyneb (Zeyd'in karısı) — 438.
Zemahşerî — 172, 201, 297.
Zimmerman — 280.
Ziya Gökalp — 431.
Zübeyr — 18,

Xenokrat — 426.
Xenophon — 253.

BİBLİYOGRAFYA

ABBAS MAHMUD EL-AKKAD — *El Felsefetül Kur'aniye,* Kahire, 1947.
ABDÜLHAK HAMİD — *Makber* (birkaç baskısı var).
ADIVAR, Dr. ABDÜLHAK ADNAN — *İlim ve Din,* 2. cilt, 1948.
AHMED BİN MUHAMMED HAMBEL — *Müsned* (4. cilt) Kahire, 1311 ve *Kitab Taat-er Rüsul.*
ALFRED LE RENARD — *l'Orient et sa Tradition,* Paris, 1950.
ALUSÎ — *Ruh-al Maani fi Tefsir-el Kur'an-el azîm,* (8. cilt, Bulak Basımevi, Kahire, 1892.
ANTHONY, J. WIENER — *l'An 2000,* Paris, 1968.
ARSEL, İLHAN — *Arap Milliyetçiliği ve Türkler,* İstanbul, 1977.
AUROBİNDO — *La Bhagavad-Gita* (Camille Rao ve J. Herbert çevirisi, Paris, 1942).
AYNÎ — *Umdet el Kari fi Şerh-al Butrarî,* 2. cilt, 1310.
BAKİLANÎ KADİ EBU BEKR-EL — *İcaz-el Kur'an,* Kahire, 1310, *Talımid,* Kahire.
BAYLE, PIERRE — *Dictionnaire Historique et Critique,* 6. cilt, 4. baskı, Paris, 1820.
BEDREDDİN, SİMAVNA KADISI ŞEYH — *Varidat* (H.Z. Ülken'in *İslam Düşüncesi*'ne ek olarak da yayımlanmıştır).
BEGAVÎ — *Maallim-el Tenzil* (2. cilt, Bombay, 1891; *Mesahih-el Sunna,* 2. cilt, Kahire, 1900.
BEUZART, F. — *Essai sur la théologie d'Irénė,* Paris, 1908.
BİLMEN, ÖMER NASUHİ — *Hukuk-i İslamiye ve Istılahat-i Fıkhiye,* 6. cilt, İstanbul, 1950-1952; *Büyük İslâm İlmihâli,* 1964.
BOCHER, JULES — *La Symbolique Maçonnique,* 2. baskı, Paris, 1953.
BİZOUARD — *Rapports de l'Homme avec le Démone* 3. cilt, Paris, 1890.
BOLLEY, R.V.C. — *Hazret-i Muhammed* (Dr. Osman Nebioğlu çevirisi, 2. baskı, 1950).
BOUTROUX, E. — *Science et Religion dans la Philosophie Contemporaine,* 1900. (Bu yapıtı, Hüseyin Cahit Yalçın dilimize *Bilim ve Din* adıyla çevirdi, İstanbul, 1927).
BREMOND, HENRİ — *l'İnquietude Religieuse,* Paris, 1890.
BUHARÎ — *Sahih-i Buharî* (İlk iki cildini Ahmed Naim, öteki 8. cildini Kâmil Miras dilimize çevirmiştir (İstanbul, 1925-1944).
FRAZER, J.G. — *Adonis,* Paris, 1934.
CARRA DE VAUX — *Les Penseures de l'İslâm,* 4. cilt, 1923.
CARRÉ DE MONTGERSON — *La Verité des Miracles.* 2. cilt, Paris, 1737.
CEVDET PAŞA — *Kasas-i Enbiya,* İstanbul, 1300 ve *Mecelle,* 6. cilt.
CHARBONNIER, Dr. — *Maladie des Mystiques,* Paris, 1909.
COHEN, A. — *Le Talmud* (İngilizceden çeviren, Jacque Marty, Paris, 1950).
ÇAĞLAR, BEHÇET KEMAL — *Kur'an'dan İlhamlar,* İstanbul, 1966.
DAANSON — *Mythe et Légends, Bruxelles,* 1914.
DANTHE ALIGHIERI — *La Divine Comédie* (Lamennais çevirisi).
DELACROIX, H. — *Le Mysticisme et la Foi,* Paris, 1927; *Etudes d'Histoire et de Psychologie du Mysticisme,* Paris, 1941.
DERMENGHEM, E. — *Hazret-i Muhammed'in Hayatı* (Reşat Nuri çevirisi).
DEVAUX, PIERRE — L'Avenire de la Science, Paris, 1941.
DIDEROT, DENIS — *Les Fammes,* 2. cilt, Paris, 1841.
DOĞRUL, ÖMER RIZA — *Tanrı Buyruğu,* 2. cilt, 3. baskı, İstanbul, 1955; *Asr-ı Saadet,* İstanbul, 1950.

EBU HANİFE — *El Alim-ü ve'l-Müteallim,* Kahire, 1300.
EBU HAYYAM — *El Bahr-el Muhit,* Bombay, 1318.
EBU NUAYM — *Sıfat-el Savfa,* Kahire, 1939; *Delail,* Kahire, 1930.
EBU ALÂ-EL MAARRÎ — *Risalât-el Gufran,* Beyrut, 1300.
EDOUARD DUJARDIN — *Le Dieu Jésus,* Paris, 1927.
EFLATUN — *Timaios* (Erol Güney ve Lütfi Ay çevirisi, 1943; *Phaedon* (2. baskı, Suud Kemal Yetkin ve Ragıp Atademir çevirisi, 1945).
ERMONE — *La Bible et Assyriologie,* Paris, 1905.
ERNEST RENAN — *Saint Paul,* Paris, 1869.
FAHREDDİN EL-RAZÎ — *El Tefsir el-Kebir Levami-al Beyyinat,* 1343; *Ahkâm-el Kur'an,* İstanbul, 1335; *Mefatih-al Gayb,* Kahire, 1321 ve İstanbul, Matbaa-ı Âmire.
FINDIKOĞLU, Z.F. — *Sosyalizm,* 2. baskı, 1965.
FRANCIS VARRAN — *Les Sephirouths et la Kabbale,* Paris, 1948.
FRAZER, J.G.S. — *Adonis,* Paris, 1934.
GARDET, L. ve ANAWATİ, M. *İntroduction à la Théologie Musulman,* Paris, 1948.
GAZALÎ — *İhya-i Ulûm-eddin,* (Ahmed Sıtkı Mardinî çevirisi) ve *El Munkızu min-eddalâl,* Kahire, 1334 ve *Tuhafet-el Felâsife* (Süleyman Hasbi çevirisi.
GILSON, ET — *La Philosophie au Moyen age,* (3. baskı, Paris, 1947).
GLOTZ, G. — *La Civilisation Egéenne,* Paris, 1951.
GOETHE — *Faust,* (Recai Bilgin çevirisi, 1941).
GOICHON, M.A. — *L'Evolution Philosophique d'İbn Sina,* Paris, 1951.
GOLLIN A.J. — *Discourt sur la Liberté de Pensér,* (İngilizceden çeviri, 1917).
GÖRRES — *La Mystique,* (3. cilt, 1905).
GRANET, MARCEL — *La Civilisation Chinoise,* 1968 ve *La Pensée Chinoise,* Paris, 1968.
GROUSSET, RENÉ) *L'Homme et son Histoire,* Paris, 1954.
GUENON, RENÉ — *L'Homme et son Devenir selon le Vedanta,* Paris, 1925.
GUI GENEBERT, C. — *L'Evolution des Dogmes,* Paris, 1920.
GUYEAU, J.M. — *Esquisse d'une Morale sens Obligation ni Senction,* 1885; *İrreligion de l'Avenire,* Paris, 1928, 2. baskı.
HANÇERLİOĞLU, ORHAN — *İnanç Sözlüğü,* İstanbul, 1975.
HELÉNE TOURNIEIRE — *Poivre Vest,* Paris, 1966.
HENRI DES ROCHE — *Socialisme et Sociologie Religieuse,* Paris, 1966.
HENRY SÉROUYA — *La Kabbale,* (2. baskı, Paris, 1957).
HERDER — *Poésies des Hebreux,* (2. cilt, 1920).
HERMAN KAHN ve ANTONY, J. WIENER — *L'Anne 2000* (Paris, 1968).
HERBERT THURSTON — *Phénomènes Physique du Mysticisme* (Ed. Callımar).
HERODOT — *Herodot Tarihi,* (2. cilt, Ömer Rıza Doğrul çevirisi, 1913 ve Müntekim Ökmen çevirisi, 1973) İstanbul.
HOMEROS — *Oeuvres Complète d.Homere* (P. Giquet çevirisi, Paris, 1913.
HUART — *Livre de la Creation,* Paris, 1900.
İBN ARABİ EL-ENDÜLÜSÎ — *Ahkam-el Kur'an* (Kahire, 1331); *Fütuhat* (4. cilt); *Tefsir* (20. cilt), Kahire.
İBN HABBAN — *Maani-en Nefs,* (Kahire, 1323).
İBN HAZM — *Fisal,* (Kahire, 1319).
İBN KAYYİM-ÜL CEVZİ — *Kitab-el Kadr,* Kahire, 1322.
İBN RÜŞD — *Fasl-ül Makal Kitab-el Keşf* (Nevzat Ayasbeyoğlu çevirisi, Ankara, 1955; *Bidayet-ül Muçtehit,* Kahire, 1320.
İBN SİNA — *Melaike; İşaret ve'l-Tenbihat.* Kahire.
İBN TAYMİYE — *Mecmuat-er Resail-el Kübra,* Kahire, 1322; *Maaric-el-Vusul,* Kahire, 1320.
İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ — No: 1-135.
İSMAİL FENNÎ — *Maddiyun Mezhebinin İzmihlali,* İstanbul, 1928.
JANET, Dr. P. — *De l'Extace à l'Angoisse,* Paris, 1927; *Les Médications Psychologiques,* 3. cilt, 2. baskı, Paris, 1925. (Birinci cildi tarafımdan, *Ruhî Mucizeler* ve *Hipnotizma* adıyla yayımlandı. İstanbul, 1935).

JEAN DE LA CROIX — *Les Mots d'Ordre*, Paris, 1933.
JOURNALE DES SAVANTS — *Décembre*, 1821 ve *Janvier*, 1822.
KADI İYAZ — *Kitab-el Şifa*, İstanbul, 1309.
KADI BEYZAVÎ — *Ruh-ül Beyan*, Kahire, 1320.
KESKİOĞLU, OSMAN — *Kur'an Tarihi*, İstanbul, 1959.
KOESTLER, ARTHUR — *Le Cheval dans la Locomotive* (İngilizceden çeviren Georges Faradier, Paris, 1968).
L'AGNEAU — *L'Existence de Dieu*, Paris, 1923.
LAMMENS, H. — *Le Halifat de Moavia*, cilt I, Paris, 1913.
LANGE, KURT — *Des Pyramides, des Sphinx de Pharaons* (Almancadan çeviren Michel Tournier, Paris, 1956.
LENİN, L. — *Le Role de la Jeunesse Communiste*, Paris, 1921.
LAO-TZU (LAO-TSEU) — *Taoizm* (Dr. Mukadder Nabi Özerdim çevirisi, İstanbul, 1946.
LE RROY, EDOUARD — *Le Problème de Dieu*, Paris, 1930.
LETOURNEAU, Ch. — *Evolution Religieuse dans les Diverses Races Humaine*, Paris, 1909.
LEVY-BRUHL — *L'Expérience Mystique chez les Primitifs*, Paris, 1938.
LOUIS JACOLLIOT — *La Bible dans l'Hinde*, 2. baskı, 1876.
LUHAN, M. Mc. — *La Galaxie Gutenberg*, Paris, 1967.
LUDWIG, EMILE — *Dirigents de l'Europe* (Fransızcaya çeviren: E. Litauer, 2. baskı, 1937.
MACHIAVEL — *Hükümdar* (Haydar Rifat çevirisi, 1937).
MAHMUD ESAT *Tarih-i Din-i İslâm*, 3. cilt, İstanbul, 1315.
MAHMUD ŞEBİSTARÎ — *Gülşeni Raz*, Tahran, 1321.
MAHOMET — *Le Coran* (Edouard Montet çevirisi, 1925).
MAIMONIDES, MOIS — *Les Gide des Egarés* (3. cilt, S. Munck çevirisi, 1866); *Les Huit Chapitres* (Gorfinkler Basımevi).
MANGASARIAN, M.M. — *Le Monde Sens Dieu* (Leclere de Pulligne çevirisi, Paris, 1904).
MAS'UDÎ — *Müre-uz-Zeheb*, Paris, 1900.
MAX PLANCK — *Initiation à la Physique*, 1941.
MILTON, JOHN — *Paradie Perdue* (Chateaubriand çevirisi, 2. baskı, Paris, 1967.
MORRIS DESMOND — *Le Sing Nu*, Paris, 1968.
MUHİDDİN-İ ARABÎ — *Fütühat-el-Mekkiye*, 4. cilt, 1329; *Mirat-ül İrfan* (Abdülkadir Akçiçek *İrfan Aynası* adıyle çevirdi, 1969).
MÜLLER MAX — *Nouvelles Etudes de Mythologie*, Paris, 1898.
MÜSLİM — *Sahih*, İstanbul, 1338.
NASAFÎ — *Akaid*, Kahire, 1321, ve *Ruh-al Maani*, Kahire, 1340.
NASİRÜDDİN TUSÎ — *Tacrid*. Kahire, 1339.
NİCOLAS, N. — *Seyyid Ali Muhammed Dite le Bab*, Paris, 1905.
NYBERG, N.S. — *Le Libre du Triomphe et le Réfutation d'İbn Ravendîl-Héretique*, Kahire, 1925.
OLDENBERG, H. — *Le Bouddha* (A. Foucher çevirisi, Paris, 1905).
OSWALD WIRTH — *Le Mystère de l'Art Royale*, Paris, 1947.
PAYOT — *La* Croyance, 1905.
PIEROL, L.J. — *Le Covan*, 1965.
PLANÈTE — Bu derginin, No: 16 ve 17'si Paris, 1964 ve No: 30, 1966.
POINCARÉ, HENRI — *Bilim ve Metod* (H.R. Atademir ve Ö.S. Ölçen çevirisi, 1951).
RÂMA KRISHNA — *L'Enseignement de Râma Krishna*, Paris, 1942.
OUADRE, C. — *La Philosophie Arabe, dans l'Europe Médiévale des Origines à Averroèse*, Paris, 1947.
REVUE DE L'HISTOIRE DE RELIGION, Paris, 1931. (M. Lods'un makalesi).
RIBET, J. — *La Mystique Divine*, 3. cilt, 1909.
RIBOT, Th. — *Yaratıcı Muhayyile, Hissiyat Ruhiyatı* (Mustafa Şekip çevirisi, 1927).
ROBERT CHARROUX — *Le Livre des Maitres du Monde*, 1967.
ROUSSEAU, J.J. — *Emile*, Paris, 1907 (Garnier baskısı).
SACY, BARON SILVERSTRE DE — *Exposé de la Religion du Druses* (2. cilt, 1900; *Journal des Savants, Décembre*, 1821 ve 1822.

SAINT-AUGUSTIN — *Confessions* (Labriolle çevirisi, Paris, 1900.
SALEBÎ — *Arais-el Mecalis fi Kasas el-Enbiya*, Kahire, 1313.
SCHOMBERG, J.L. — *Vraie Histoire des Concilles*, Paris, 1962.
SENA, CEMİL — *Allah Fikrinin Tekâmülü*, 1934; *İnsan Ruhu Ebedî midir?* 1951; *Filozoflar Ansiklopedisi*, 4. cilt; 1974-1976 (2. baskı); *Tanrı Anlayışı*, 1978, İstanbul.
SENEQUE (SENECA) — *Lettre à Lucilius*, Paris.
SEYYİD ŞERİF CURCANÎ — *Tarih-i Seyyid*, Kahire, 1326.
SIDERSKY, Dr. *Les Origines des Légendes Musulments dans le Coran*, Paris, 1935.
SIMONE WEIL — *La Pesenteure et la Grâce*, Paris, 1954.
SPINOZA — *Etika* (Hilmi Ziya Ülken çevirisi, 1945).
SUYUTÎ, CELÂL-İ — *El-İtkan fi Ulûm-il Kur'an*, Kahire, 1287.
ŞEHRİSTANÎ — *El Milel ven-Nihal*, Kahire, 1320.
ŞEYH MUHAMMED ABDÜH. — *Risalet-el Varidat fi Nazariyat-el-Mütekellimin vel Sufiye fi Felsefet-el-İlâhiyye*, Kahire, 1925; *El İslâm ve'n Nasraniye*, Kahire, 1920.
TABERAUD — *Histoire du Philosophisme Anglais*, 2. cilt, 1806.
TABERÎ, EBU CAFER — *El Tefsir*, Kahire, 1330; *İhtilâf-el Fukaha*, Kahire, 1902.
TABERANÎ — *Evsat*, Kahire, 1295.
THOMAS MARTAIN — *Vie Futur*, 3. baskı, Paris, 1905.
THUILE, H. — *La Mystique*, Paris, 1902.
TİBYAN TEFSİRİ , 4. cilt, İstanbul.
ÜÇOK, Dr. BAHRİYE — *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar, Ankara*, 1965; İslâmdan *Dönenler, Yalancı Peygamberler*, Ankara, 1967.
ÜÇOK Dr. COŞKUN — *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 4. baskı. Ankara, 1966.
ÜLKEN, HİLMİ ZİYA — *La Pensée de l'İslâm*, 1953; *İslâm Felsefesi Tarihi*, 2. cilt, 1957; *İslâm Felsefesi*, 1967.
VEHBİ, MUHAMMED — *Hulâsat-el Beyan fi Tefsir-el Kur'an*, 15 cilt, İstanbul, 1341-1343.
VERON — *Histoire Naturelle des Religions*, 1900.
VOLTAIRE, *Felsefe Sözlüğü* (4 cilt, Lütfi Ay çevirisi, 1943-1946).
WELS, H.G. — *Esquise de l'Histoire Universelle*, Paris, 1926.
WESTERMARCK, EDWARD — *l'Origine et l'Origine et le Développement des İdées Morales*, 2. cilt, 1926, (Robert Godet çevirisi, Paris).
YALTKAYA, ŞERAFETTİN — *İslâmda İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler: Havariç*, (Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, 1950; *Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1924.
YAZIR, MUHAMMED HAMDİ — *Hak Dini, Kur'an Dili*, 9. cilt, 1935-1938, İstanbul. (2. baskısı da yayımlanmıştır).
ZİMAHŞERÎ — *EL-Keşşaf*, Kahire, 1318.

Bu bibliyografyaya, *Abdülbaki Gölpınarlı, Besim Atalay, Osman Nebioğlu, İsmail Hakkı Baltacıoğlu* ve *İzmirli İsmail Hakkı*'nın *Kur'an* çevirilerini ve bu sonuncunun, *İslâm Felsefesi Tarihi*'ne dair Darülfünunda vermiş olduğu derslerin taşbasmasının ve *Feyz el-Kadir (Kahire*, 1938) adlı Hadis kitabını da eklemelidir. Metinlerde adları geçen filozofların düşünceleri ile yaşamlarına dair bilgiler için, *Filozoflar Ansiklopedisi* (2. baskı, 4. cilt, İstanbul ,1974-1976) adlı eserimize başvurulmalıdır. Metinde adlarını verdiğimiz bazı yapıtları, burada yinelemedik.

Cemil Sena 1894'de Seydişehir'de (Konya) doğdu. Babaannesi tarafından *Hazreti Mevlânâ* kuşaklarındandır. İstanbul Sultanîsi ve Darülmuallimin-i Aliyenin Felsefe şubesinde okudu. Paris Üniversitesi (Sorbonne) ile Collége de France'ta felsefe kültürünü genişletti. Bazı Anadolu illerinde ve İstanbul Erkek, Galatasaray, Haydarpaşa, Çamlıca, İstanbul Kız, Vefa ve Darüşşafaka liseleriyle Halıcıoğlu, Kuleli ve Maltepe askerî liselerinde felsefe okuttu. Kurtuluş Savaşında *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde çalıştı. Türlü dergiler arasında en çok *Varlık, Çığır* ve *Barış Dünyası, Özgür İnsan* ile *Dünya* gazetesinde makaleler yazdı. Sayısı kırkı bulan eserlerinin en önemlileri, öğretim yöntemlerine dair olan 3 cilt, *Allah Fikrinin Tekâmülü, Estetik, Büyük Filozoflar Ansiklopedisi* (4 cilt), *Ahuramazda Böyle Dedi, Saadet Yolları, İnsanlar ve Ahlâklarla Tanrı Anlayışıdır.* (Eser ve makalelerinden bazılarını, şimdi resmen kaldırmış olduğu *Ongun* soyadıyla yayımlamıştı).

Pek geniş bir çalışmanın ürünü olan *Hazreti Muhammed'in Felsefesi*, yalnız yurdumuzda değil, İslâm ve Batı âleminde de örneği bulunmayan orijinal bir eserdir ki, bunda, bütün Sami kavimlerle Doğu âleminin, Müslümanlığı etkilemiş olan kutsal kaynakları, mitoloji ve ilkel dinler incelenmiş, Peygamberimizin gerçek ülküsüyle kişiliğini yaratmış olan sosyal ve ruhsal etkenler, layık, özgür ve pozitif bir ruh ve yöntemle açıklanmıştır. Yazar, özel görüşlerini, yüzlerce ayet, hadis, bilgin ve filozofa baş vurmak suretiyle savunmaya çalışmıştır. Müslümanlığın felsefesine olduğu kadar da ciddî bir Tanrıbilime yardım etmek için, *Hazreti Muhammed'in* siyasal ve devrimsel eylemlerinin dayandığı pratik düşünce ve inanç sisteminin de kavranılmasını zorunlu bulan *Cemil Sena*, bu eserde, saçma inançlara yer vermemiş; akıl, tarih, eleştiri ve karşılaştırmalardan çekinen dogmatik medrese görüşlerine bağlanmamış; felsefe ile sosyolojinin nesnel verilerinden faydalanmıştır. *Hazreti Muhammed'in Felsefesi* ile, skolastiğin hoş görmez düşünceleri bir yana atılmış ve bütün düşünürlere, ulu Peygamberimizle büyük dinimiz hakkında tarafsız ve analitik bir diyalektiğin kapıları açılmıştır.

Fiyatı 1250 Lira